पण्डितराजमारवाडकेसरिश्रीस्नेहिरामजीशास्त्रिस्मारकं-
श्रीराजस्थान-संस्कृत-कालेज-ग्रन्थमालायाः-
* त्रिंशत्कुसुमम् *

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं-

पातञ्जलं महाभाष्यम्

महामहोपाध्यायश्रीनागोजीभट्टविरचितमहा-
भाष्यप्रदीपोद्द्योतोद्भासितेन महामहो-
पाध्यायश्रीकैयटोपाध्याय-
विरचितेन प्रदीपेन
विराजितम् ।

तस्यायं—

तृतीयोऽध्यायः

पण्डितराजश्रीस्नेहिरामशास्त्रिणां पौत्रेण, न्यायाचार्य,-पण्डितश्रीशिव-
नारायणशास्त्रिणां पुत्रेण, श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिणा व्याकरणा-
चार्येण महता परिश्रमेण संशोधितं, टिप्पण्या संयोजितञ्च ।

निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।
तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्य चित् ॥ मनुः ॥

प्रथमं राजसंस्करणम्
१२००

१९३८

मूल्यं
२)

अत्यावश्यक सूचना–

जन्मना ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य के सिवाय अन्य किसी जाति को हमारी इस महाभाष्य के खरीदने व पढ़ने का अधिकार नहीं है। अतः जो जन्मना द्विज नहीं हैं वे इसे न खरीदें और न पढ़ें। ब्राह्मण क्षत्रिय आदि भी इसे शुद्ध होकर शान्तिपाठपूर्वक ही पढ़ें और पढ़ायें और अन्त में भी शान्तिपाठ करें। अन्यथा वे प्रत्यवायभाजन होंगे।

महाभाष्यस्य आदावन्ते चावश्यपठनीयाः शान्तिमन्त्राः—

तत्रादौ–ॐ शंनो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वर्यमा। शं न इन्द्रो बृहस्पतिः। शंनो विष्णुरुरुक्रमः॥ ॐ नमो ब्रह्मणे। नमस्ते वायो। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि। ऋतं वदिष्यामि। सत्यं वदिष्यामि। तन्मामवतु। तद्वक्तारमवतु। अवतु माम्। अवतु वक्तारम् अवतु वक्तारम्॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥ ॐ॥

[ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि। वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाऽधीतेनाहोरात्रात्सन्दध्याम्यृतं वदिष्यामि सत्यं तन्मामवतु। तद्वक्तारमवतु। अवतु माम्। अवतु वक्तारम् अवतु वक्तारम्।]॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः।

ॐ नमः श्रीपाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो मुनिभ्यः॥

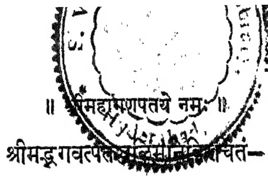
ॐकारश्चाऽथ शब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्मांगलिकावुभौ॥

पाठस्य अन्ते च–ॐ नमो ब्रह्मणे। नमस्ते वायो। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्माऽवादिषम्। ऋतमवादिषम्। सत्यमवादिषम्। तन्मामावीत्। तद्वक्तारमावीत्। आवीन्माम्। आवीद्वक्तारम् २।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

Published by:—
Pandit Nandkishore Shastri Ayurvedacharya,
SHRI RAJASTHAN SANSKRIT COLLEGE GRANTH-MALA,
$\frac{2}{1}$ **Dharmakoop, Meerghat, BENARES CITY.**

मुद्रक—माधव विष्णु पराडकर, ज्ञानमण्डल यन्त्रालय, काशी। ७६८४-९५

॥ श्रीमहागणपतये नमः ॥

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं–

व्याकरण-महाभाष्यम् ।

उद्द्योतोद्भासितप्रदीपविराजितम् ।

अथ तस्य–

तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

❀ तस्येदं प्रथममाह्निकम् ❀

प्रत्ययः ॥ ३।१।१ ॥

[॥*॥ प्रत्ययाधिकारे प्रकृत्युपपदोपाधीनां प्रतिषेधः ॥*]॥ अधिकारेणेयं

प्रदीपः] प्रत्ययः । अधिकारेणेति । यदि तु प्रकारान्तरेण संज्ञिस्वरूपनिर्देशादिना संज्ञा क्रियते ततो न स्यादतिप्रसङ्गः । यदा तु गौरवादिप्रसङ्गपरिहारायाधिकारेण क्रियते ततोऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । तत्र यदि सर्वे संज्ञिनः स्वरूपेण निर्दिश्येरंस्ततो गौरवं स्यात् । अथ 'सप्प्रत्यय' इति सनः सकारादारभ्य कपः पकारेण प्रत्याहाराश्रयणेन संज्ञा विधीयेत तदाऽनेकस्य पकारस्य संभवात्सन्देहः स्यात् । ननु प्रतियोगमुपस्थानेऽपि वाक्यभेदप्रसङ्गात्प्रकृत्यादीनां प्रत्ययसंज्ञा न भविष्यति । तथाहि 'हरतेर्धातोर्दृतिनाथयोः कर्मणोरुपपदयोः पशौ कर्तरीन्प्रत्ययो भवती'त्येकं

उद्योतः] प्रत्ययः । 'अधिकारेणे'त्यस्य प्रयोजनमाह–यदि त्विति । अनेकस्येति । प्रत्यासत्त्याश्रयणे सिपः पकारेण, व्याप्त्याश्रये 'तप्तनप्तनथनाश्चे'ति तनपः पकारेणेत्यर्थः । एवञ्च गौरवाऽतिव्याप्त्यादिदोषपरिहारायाऽधिकार एव कर्तव्यः । तथा च प्रकृत्यादिष्वतिप्रसङ्ग इति भावः । तमाक्षिपति–नन्विति । विधीयमानस्य सनादेः

टिप्पणी—१ इदं शङ्कावार्त्तिकं क्वचिदपि न दृश्यते मन्महे लुप्तमिति गौडाः। २ 'दोषपरिहारा' पा० । ३ 'धातोः' इति 'प्रत्यय' इति च क्वचिन्न । ४ 'सिब्बहुलं लेटी'ति सिपः पकारेणेत्यर्थः। 'तिप' इति लपाठः । ५ 'तपः' पा० ।

प्रत्ययसंज्ञा क्रियते। सा प्रकृत्युपपदोपाधीनामपि प्राप्नोति तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रकृतिः–'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्'। उपपदं–'स्तम्बकर्णयो रमिजपोः।उपाधिः

प्र.] वाक्यम्। 'ते च हरतिदृतिनाथपशवः प्रत्ययसंज्ञा' इति द्वितीयं वाक्यम्। न चैकवाक्यतायां सम्भवन्त्यां वाक्यभेदो युक्तः। नैतदस्ति। सनादीनामपि वाक्यभेदेनैव संज्ञा विधेया, न ह्यसतः संज्ञिनस्संज्ञाविधानमुपपद्यते। तत्रैकेन वाक्येन सनादीनां विधिः। अपरेण तेषामेव संज्ञाविधिः। ततश्च यथा सनादीनां वाक्यभेदेन संज्ञाविधिः, एवं प्रकृत्यादीनामपि प्रतिसंज्ञि प्रत्ययसंज्ञोपस्थानसामर्थ्यात्संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिप्रत्तियोग्यविभक्त्यन्तराऽध्याहारेण प्राप्नोति। सनाद्युत्पत्तिवाक्य एव प्रथममेतेषां पारार्थ्यमवगतम्। द्वितीये तु संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपादनवाक्ये सम्बन्धप्रतिपत्तौ स्वार्थता स्यात्, यथा च सप्तमीनिर्दिष्टस्य वाक्यभेदेनोपपदसंज्ञा अधिकाराद्भवति तथा प्रत्ययसंज्ञापि प्राप्नोति। **उपाधिशब्देन** चेह तुल्यन्यायत्वाद्विशेषणमप्युच्यते। क्व चित्तु तयोर्भेदेन व्यवहारो दृश्यते, यथा 'नोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषण'मिति। '**अर्थविशेष उपाधिस्तदन्तवाच्यः समानशब्दो यः। अनुपाधिरतोऽन्यः स्याच्छ्लाघादि विशेषणं यद्वत्॥**' इति॥

उ.] प्रथमान्ततया 'प्रत्यय' इत्यनेन सामानाधिकरण्यादेकवाक्यतया संज्ञासंबन्धः। अन्येषान्तु विविभक्तित्वाद्वाक्यभेदेनैव संज्ञासंबन्ध इति भावः। सम्भवत्येकवाक्यत्व एव वाक्यभेदो दोषो न त्वसम्भव इति समाधत्ते–**नैतदिति**। ननु विविभक्तित्वात्कथं 'प्रत्यय' इत्यनेन तेषां संबन्ध इत्यत आह—**विभक्त्यन्तरेति**। ननु सनादिविधानार्थत्वात्प्रकृत्यादेरप्रधानतया संज्ञा न भविष्यतीत्यत आह–**सनादीति**। अन्यत्राऽप्रधानत्वेऽप्यन्यत्र संस्कार्यत्वलक्षणस्वार्थत्वेऽविरोध इति भावः। ननु प्रकृतीनाम्प्रत्ययविधावुद्देश्यतया तासामेव संज्ञायामप्युद्देश्यत्वं न्याय्यं न तु प्रत्ययानामिति चेन्न; समानविभक्तिकत्वेन प्रत्ययानां क्लृप्तोद्देश्यतया विभक्त्यन्तराऽध्याहारेण प्रकृत्यादीनामपि तत्सम्भवादित्यभिमानः। श्लाघादिविशेषणस्य प्रत्ययसंज्ञा कुतो नोद्भाविततेत्यत आह—**उपाधिशब्देनेति**। **तुल्यन्यायत्वादिति**। प्रत्ययनिमित्तत्वेन प्रकृत्या तुल्यन्यायत्वमित्यर्थः। एवञ्चोपाधिषु तदुद्भावनेनैव विशेषणेऽप्युद्भावितैवेति भावः। **तदन्तवाच्यः**–प्रत्ययान्तवाच्य इत्यर्थः। **समानशब्द इति**। प्रयोगे भिन्नशब्दबोध्यतादशायां समानाधिकरणशब्दबोध्यो योऽसौ प्रत्ययान्तशब्दवाच्यः स उपाधिरुच्यत इत्यर्थः। यथा पञ्चालानां विषयः 'पाञ्चाल' इत्यत्र देशो, 'दृतिहरि'रित्यादौ च श्वादिः पशुः। नानार्थत्वात्सन्देहवारणाय–'दृतिहरिः श्वे'त्यादौ विशेषनियमार्थाय स्पष्टप्रतिपत्तये वा क्वचित्समानाधिकरणशब्दप्रयोगोऽपि। आभ्या-

१ 'प्रकृति'। 'उपपद' 'उपाधि' इति निर्विभक्तिकं क्वचित्पाठान्तरम्।

'हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ'। एतेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ किं च स्याद्यद्येतेषामपि प्रत्ययसंज्ञा स्यात्?॥ परत्वमाद्युदात्तत्वमङ्गसंज्ञेत्येते विधयः प्रसज्येरन्॥

प्र.] **किञ्च स्यादिति**। नहि संज्ञाप्रवृत्तिमात्रादेव दोषो भवति किन्तु तन्निमित्त-कार्यप्रवर्तनात्, न च प्रकृत्यादीनां किञ्चित्तन्निमित्तं कार्यं संभवति। परत्वं तावदव-धिविशेषोपादानेन सनादिभिरेव प्रतिपन्नम्। न च गुपादीनां सनादीनां च परस्प-रापेक्षं परत्वं युज्यते,विरोधात्। **उपपदस्याऽपि**–समासे सति पूर्वनिपातेन भवित-व्यमिति परत्वाऽभावः। **उपाधेरपि**–पौर्वापर्यस्य लौकिके प्रयोगे नियमाऽभावात् स्थितस्यैव च परत्वस्य शास्त्रेणाऽनुवादाच्छास्त्रस्य विधायकत्वाऽभावादनुवादकत्वाद-र्थस्य चोपाधित्वात्तस्य च परत्वाऽसंभवात्परत्वाऽभावः। आद्युदात्तत्वमपि न भवि-ष्यति, यथास्वं लक्षणेन तेषां स्वरस्य विहितत्वात्। अङ्गसंज्ञा च विधानप्रतिबद्धा, न च प्रकृत्यादयः कुतश्चिद्विहिता इति तेषु परतः सा नान्यस्य भविष्यतीति प्रश्नः॥

परत्वमिति।प्रकृतिप्रत्यययोःपर्यायेण परस्परापेक्षं परत्वं स्यात्। शब्दान्तरापेक्षं वा प्रकृतेः, प्रकृत्यपेक्षं तु प्रत्ययस्य। उपपदस्याऽपि–परत्वादुपसर्जनं पूर्वमित्येत-द्राजपुरुषादिषु सावकाशं बाधित्वा परत्वं स्यात्। 'भोक्तुं व्रजती'त्येव च नित्यं स्या-

---

उ.] मपत्यकर्त्रादीनामुपाधित्वव्यावृत्तिः, श्लाघादिव्यावृत्तिश्च। **श्लाघादीति**। आदिना 'धातोः कर्मणः समानकर्तृका'दित्यादि। अतएव तदसमानाधिकरणमेव, 'गार्गिकया श्लाघत' इति पदान्तराऽभिधेयञ्च। तदप्रयोगे च वुञोऽसाधुत्वमेव॥ 'अर्थविशेष-उपाधि'रित्यादि कात्यायनवचनमिति **न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायां वाचस्पति-मिश्राः**॥ **न च प्रकृत्यादीनामिति**। न च प्रातिपदिकत्वाऽभावः फलम्, ङ्या-प्प्रातिपदिकादित्यादावुद्देश्यतावच्छेदकत्वेन तत्त्वज्ञापनात्। ननु प्रतिसंज्ञि 'परश्चे'–त्युपस्थानात्प्रकृत्यादयोऽवधिविशेषाऽनुपादानेऽपि सन्निधानात्सनादेरेव परे भव-न्त्वत्यत आह—**न चेति**। 'युगप'दिति शेषः। **समासे इति**। नित्यसमासे इत्यर्थः। लौकिके प्रयोगे पौर्वापर्यस्य नियमाऽभावादुपाधेरपि परत्वाऽभाव इत्य-न्वयः। तत्र हेतुमाह—**स्थितस्यैवेति**। तदनूद्य साधुत्वस्यैव विधेयत्वमिति भावः। **विधायकत्वाऽभावादिति**। परत्वादिविधायकत्वाऽभावादित्यर्थः।

तद्विधायकत्वेऽप्याह—**अर्थस्य वेति**। **यथास्वमिति**। तेषामनवकाशत्वेन बाधकत्वमिति भावः॥**पर्यायेणेति**। यौगपद्ये हि विरोध इति भावः।सन्नादीनां परत्व-बोधनेनैव सूत्रोपपत्तौ सनित्यादेर्विभक्तिविपरिणामादिनाऽर्थान्तरवर्णनमनुपपन्नमित्यत आह—**शब्दान्तरापेक्षमिति**।**प्रकृत्यपेक्षन्त्विति**।तासां पञ्चम्यन्तत्वादिति भावः।

ननु राजादीनामपि 'प्रातिपदिका'दिति निर्दिष्टत्वात्प्रत्ययसंज्ञायां 'परश्चे'त्यस्य प्राप्तौ कथमुपसर्जनं पूर्वमित्येतत्सावकाशमत आह—**भोक्तुं व्रजतीति**। अत्र

प्रत्ययसंज्ञा क्रियते। सा प्रकृत्युपपदोपाधीनामपि प्राप्नोति तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रकृतिः–'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्'। उपपदं–'स्तम्बकर्णयो रमिजपोः।उपाधिः

प्र.] वाक्यम्। 'ते च हरतिदृतिनाथपशवः प्रत्ययसंज्ञा' इति द्वितीयं वाक्यम्। न चैकवाक्यतायां सम्भवन्त्यां वाक्यभेदो युक्तः। नैतदस्ति। सनादीनामपि वाक्यभेदेनैव संज्ञा विधेया, न ह्यसतः संज्ञिनस्संज्ञाविधानमुपपद्यते। तत्रैकेन वाक्येन सनादीनां विधिः। अपरेण तेषामेव संज्ञाविधिः। ततश्च यथा सनादीनां वाक्यभेदेन संज्ञाविधिः, एवं प्रकृत्यादीनामपि प्रतिसंज्ञि प्रत्ययसंज्ञोपस्थानसामर्थ्यात्संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिप्रत्तियोग्यविभक्त्यन्तराऽध्याहारेण प्राप्नोति। सनाद्युत्पत्तिवाक्य एव प्रथममेतेषां पारार्थ्यमवगतम्। द्वितीये तु संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपादनवाक्ये सम्बन्धप्रतिपत्तौ स्वार्थता स्यात्, यथा च सप्तमीनिर्दिष्टस्य वाक्यभेदेनोपपदसंज्ञा अधिकाराद्भवति तथा प्रत्ययसंज्ञापि प्राप्नोति। **उपाधिशब्देन** चेह तुल्यन्यायत्वाद्विशेषणमप्युच्यते। क्व चित्तु तयोर्भेदेन व्यवहारो दृश्यते, यथा 'नोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषण'मिति। '**अर्थविशेष उपाधिस्तदन्तवाच्यः समानशब्दो यः। अनुपाधिरतोऽन्यः स्याच्छ्लाघादि विशेषणं यद्वत्॥**' इति॥

उ.] प्रथमान्ततया 'प्रत्यय' इत्यनेन सामानाधिकरण्यादेकवाक्यतया संज्ञासंबन्धः। अन्येषान्तु विविभक्तित्वाद्वाक्यभेदेनैव संज्ञासंबन्ध इति भावः। सम्भवत्येकवाक्यत्व एव वाक्यभेदो दोषो न त्वसम्भव इति समाधत्ते–**नैतदिति**। ननु विविभक्तित्वात्कथं 'प्रत्यय' इत्यनेन तेषां संबन्ध इत्यत आह—**विभक्त्यन्तरेति**। ननु सनादिविधानार्थत्वात्प्रकृत्यादेरप्रधानतया संज्ञा न भविष्यतीत्यत आह–**सनादीति**। अन्यत्राऽप्रधानत्वेऽप्यन्यत्र संस्कार्यत्वलक्षणस्वार्थत्वेऽविरोध इति भावः। ननु प्रकृतीनाम्प्रत्ययविधावुद्देश्यतया तासामेव संज्ञायामप्युद्देश्यत्वं न्याय्यं न तु प्रत्ययानामिति चेन्न; समानविभक्तिकत्वेन प्रत्ययानां क्लृप्तोद्देश्यतया विभक्त्यन्तराऽध्याहारेण प्रकृत्यादीनामपि तत्सम्भवादित्यभिमानः। श्लाघादिविशेषणस्य प्रत्ययसंज्ञा कुतो नोद्भाविततेत्यत आह—**उपाधिशब्देनेति**। **तुल्यन्यायत्वादिति**। प्रत्ययनिमित्तत्वेन प्रकृत्या तुल्यन्यायत्वमित्यर्थः। एवञ्चोपाधिषु तदुद्भावनेनैव विशेषणेऽप्युद्भाविततैवेति भावः। **तदन्तवाच्यः**–प्रत्ययान्तवाच्य इत्यर्थः। **समानशब्द इति**। प्रयोगे भिन्नशब्दबोध्यतादशायां समानाधिकरणशब्दबोध्यो योऽसौ प्रत्ययान्तशब्दवाच्यः स उपाधिरुच्यत इत्यर्थः। यथा पञ्चालानां विषयः 'पाञ्चाल' इत्यत्र देशो, 'दृतिहरि'रित्यादौ च श्वादिः पशुः। नानार्थत्वात्सन्देहवारणाय–'दृतिहरिः श्वे'त्यादौ विशेषनियमार्थाय स्पष्टप्रतिपत्तये वा क्वचित्समानाधिकरणशब्दप्रयोगोऽपि। आभ्या-

१ 'प्रकृति'। 'उपपद' 'उपाधि' इति निर्विभक्तिकं क्वचित्पाठान्तरम्।

'हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ'। एतेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ किं च स्याद्यद्येतेषामपि प्रत्ययसंज्ञा स्यात्? ॥ परत्वमाद्युदात्तत्वमङ्गसंज्ञेत्येते विधयः प्रसज्येरन् ॥

प्र.] किञ्च स्यादिति। नहि संज्ञाप्रवृत्तिमात्रादेव दोषो भवति किन्तु तन्निमित्तकार्यप्रवर्तनात्, न च प्रकृत्यादीनां किञ्चित्तन्निमित्तं कार्यं संभवति। परत्वं तावदवधिविशेषोपादानेन सनादिभिरेव प्रतिपन्नम्। न च गुपादीनां सनादीनां च परस्परापेक्षं परत्वं युज्यते,विरोधात्। **उपपदस्या**ऽपि–समासे सति पूर्वनिपातेन भवितव्यमिति परत्वाऽभावः। **उपाधेर**पि–पौर्वापर्यस्य लौकिके प्रयोगे नियमाऽभावात् स्थितस्यैव च परत्वस्य शास्त्रेणाऽनुवादाच्छास्त्रस्य विधायकत्वाऽभावादनुवादकत्वादर्थस्य चोपाधित्वात्तस्य च परत्वाऽसंभवात्परत्वाऽभावः। आद्युदात्तत्वमपि न भविष्यति, यथास्वं लक्षणेन तेषां स्वरस्य विहितत्वात्। अङ्गसंज्ञा च विधानप्रतिबद्धा, न च प्रकृत्यादयः कुतश्चिद्विहिता इति तेषु परतः सा नान्यस्य भविष्यतीति प्रश्नः ॥

परत्वमिति।प्रकृतिप्रत्यययोःपर्यायेण परस्परापेक्षं परत्वं स्यात्। शब्दान्तरापेक्षं वा प्रकृतेः, प्रकृत्यपेक्षं तु प्रत्ययस्य। उपपदस्याऽपि–परत्वादुपसर्जनं पूर्वमित्येतद्राजपुरुषादिषु सावकाशं बाधित्वा परत्वं स्यात्। 'भोक्तुं व्रजती'त्येव च नित्यं स्या-

---

उ.] सपत्यकर्त्रादीनामुपाधित्वव्यावृत्तिः, श्लाघादिव्यावृत्तिश्च। **श्लाघादीति**। आदिना 'धातोः कर्मणः समानकर्तृका'दित्यादि। अतएव तदसमानाधिकरणमेव, 'गार्गिकया श्लाघत' इति पदान्तराऽभिधेयञ्च। तदप्रयोगे च वुञोऽसाधुत्वमेव ॥ 'अर्थविशेष-उपाधि'रित्यादि कात्यायनवचनमिति **न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः** ॥ **न च प्रकृत्यादीनामिति**। न च प्रातिपदिकत्वाऽभावः फलम्, ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यादावुद्देश्यतावच्छेदकत्वेन तत्त्वज्ञापनात्। ननु प्रतिसंज्ञि 'परश्चे'त्युपस्थानात्प्रकृत्यादयोऽवधिविशेषाऽनुपादानेऽपि सन्निधानात्सनादेरेव परे भवन्त्वत्यत आह—**न चेति**। 'युगप'दिति शेषः। **समासे इति**। नित्यसमासे इत्यर्थः। लौकिके प्रयोगे पौर्वापर्यस्य नियमाऽभावादुपाधेरपि परत्वाऽभाव इत्यन्वयः। तत्र हेतुमाह—**स्थितस्यैवेति**। तदनूद्य साधुत्वस्यैव विधेयत्वमिति भावः। **विधायकत्वाऽभावादिति**। परत्वादिविधायकत्वाऽभावादित्यर्थः।

तद्विधायकत्वेऽप्याह—**अर्थस्य वेति**। **यथास्वमिति**। तेषामनवकाशत्वेन बाधकत्वमिति भावः॥**पर्यायेणेति**। यौगपद्ये हि विरोध इति भावः।सन्नादीनां परत्वबोधनेनैव सूत्रोपपत्तौ सनित्यादेर्विभक्तिविपरिणामादिनाऽर्थान्तरवर्णनमनुपपन्नमित्यत आह—**शब्दान्तरापेक्षमिति**।**प्रकृत्यपेक्षन्त्विति**।तासां पञ्चम्यन्तत्वादिति भावः।

ननु राजादीनामपि 'प्रातिपदिका'दिति निर्दिष्टत्वात्प्रत्ययसंज्ञायां 'परश्चे'त्यस्य प्राप्तौ कथमुपसर्जनं पूर्वमित्येतत्सावकाशमत आह—**भोक्तुं व्रजतीति**। अत्र

अत उत्तरं पठति—॥*॥ प्रत्ययाधिकारे प्रकृत्युपपदोपाधीनामप्रतिषेधः ॥*॥ **अधिकारेणाऽपि प्रत्ययसंज्ञायां सत्यां प्रकृत्युपपदोपाधीनामप्रतिषेधः।अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः ॥ प्रत्ययसंज्ञा कस्मान्न भवति ? ॥** ॥*॥ निमित्तस्य निमित्तिकार्यार्थत्वादन्यत्रापि ॥*॥**निमित्तानि हि निमित्तिकार्याऽर्थानि भवन्ति॥**

प्र.] न तु 'व्रजति भोक्तु'मिति। उपाधिवाचिनोऽपि प्रयोगाऽनियमे प्राप्ते 'परश्चे'ति नियमः स्यात्। 'यः प्रत्ययस्स पर' इति परिभाषणात्। आद्युदात्तत्वमपि स्वरान्तरं बाधित्वा स्यात्। **अङ्गसंज्ञेति**। ननु विधानप्रतिबद्धाऽङ्गसंज्ञा, न चेह प्रकृत्यादयो विधीयन्ते। नैष दोषः। सिद्धशब्दाऽन्वाख्यानाय तेषामपि शास्त्रेण विधानात्। परत्वेन च पूर्वस्याऽवधेराक्षेपात्। ननु पूर्वाक्षेपेऽपि परत्वे तस्माद्विधिर्नास्तीत्यङ्गसंज्ञा न भविष्यतीति चिन्त्यमेतत्॥ **निमित्तस्येति**। प्रकृत्यादीनां भूतविभक्त्या निर्देशात्सनाद्युत्पत्तौ निमित्तभावेनोपादानात्पारार्थ्यात्स्वसंस्कारं प्रति प्रयोज-

---

उ.] समासाऽभावेनोपपदस्य परत्वं स्यादिति भावः।अर्थे परत्वाऽसम्भवस्योक्तत्वादाह-**उपाधिवाचिन इति। स्वरान्तरमिति।** योऽनवकाशस्तद्विषये मा भूत्, सावकाशविषये तु स्यादिति तात्पर्यम्। न च प्रातिपदिकाद्धातोरित्यनेन सर्वप्रकृतिनिर्देशात्तदंशे सावकाशविषयो दुर्लभ इति वाच्यं, स्वरान्तरगतं नित्यत्वं बाधित्वा पर्यायः स्यादित्यत्र तात्पर्यात्। **सिद्धेति**। 'ढकि लोप' इत्यनुवादेन ढको विध्यनुमानवदिहाप्यनुवादेनैव प्रकृतिविधानाऽनुमानमिति भावः। ननु कुतश्चित्पूर्वस्माद्विधिर्नास्तीति कथमङ्गत्वमत आह—**आक्षेपादिति**। तथा च पूर्वोद्देशेन परत्वेन तेषां विधानमिति भावः। **पूर्वापेक्षेऽपि परत्वे इति**। अ[1]नुमितो विधिः सामान्यत एव, पूर्वोद्देशेन तु परत्वमात्रविधानम्। वस्तुतो ढगादेर्मानान्तरेणाऽसिद्ध्या भवतु तद्विध्यनुमानम्, प्रकृत्यादीनान्तु मानान्तरेण सिद्धतया तद्विध्यनुमानमेव दुर्लभमिति भावः। **चिन्त्यमेतदिति**। 'इत्यादयः प्रत्ययसंज्ञा भवन्ति, ते च प्रत्ययेभ्यः शब्दान्तरेभ्यो वा परे भवन्ती'त्यत्र परशब्दस्य धर्मिप्रधानतया परत्वविशिष्टानां तेषामेव विधानं शाब्दम्। प्राप्ताऽव्याप्तविवेकन्यायेन तु देशमात्रविधानम्। अतएव सर्वोऽपि विशिष्टविधिरेव, प्राप्ताऽप्राप्तन्यायेन तु कस्य चिद्गुणविधित्वमिति मीमांसकाः। न हि 'यस्मात्प्रत्ययविधि'रित्यत्र प्राप्ताऽव्याप्तविवेकन्यायलब्धविधेयत्वमेव गृह्यत इत्यत्र मानमस्तीत्यङ्गसंज्ञा प्रयोजनमेव। ननु विधिग्रहणसामर्थ्यान्न्यायलब्धविधेयत्वस्य ग्रहः। 'स्त्री ईयती'त्यादाविदन्निरूपिताङ्गत्वस्य दुर्वारत्वेन व्यावर्त्त्याऽभावादिति चेन्न, 'भनक्ती'त्यादौ दीर्घवारणाय विधिग्रहणस्यावश्यकत्वादित्याशयात्॥

भूतविभक्त्या—सिद्धत्वबोधकविभक्त्या। ननु भिन्ने वाक्ये स्वसंस्कारं प्रति प्रयोज-

---

१ 'अनभिव्यक्तौ' पा०।

किं पुनर्निमित्तं को वा निमित्ती ? ॥ प्रकृत्युपपदोपाधयो निमित्तं, प्रत्ययो निमित्ती । अन्यत्रापि चैष न्यायो दृष्टो नावश्यमिहैव ॥ क्वान्यत्र ?॥ लोके ।

प्र.]कत्वाऽभावादित्यर्थः। तत्र वाक्यभेदेनाऽपि विधीयमाना प्रत्ययसंज्ञा सनादिभिरेव संबध्यते, तेषामेव निमित्तित्वात्तां प्रति प्रयोजकत्वात् । संज्ञासम्बन्धप्रतिपत्तियोग्य-विभक्तिनिर्देशात्।द्वयोश्च परस्पराकाङ्क्षायां सम्बन्धो न त्वन्यतराकाङ्क्षायां सीतारावणयो-रिवेति सत्यामपि संज्ञाया आकाङ्क्षायां प्रकृत्यादीनां विशेषणत्वादनाकाङ्क्षत्वात् संज्ञासम्बन्धाऽभाव इत्युक्तं भवति ॥ **किं पुनरिति** । नित्यत्वाच्छब्दानां निमित्त-निमित्तिभावो नोपपद्यत इति प्रश्नः ॥ **प्रकृतीति** । प्रतिपादकानां शब्दानामुपाय-भावेन शास्त्रेण व्यवस्थापनात्तदनुगुणविभक्तिनिर्देशादस्ति निमित्तनिमित्तिभावः ।

उ.]कता स्यादेवेत्यत आह—**वाक्यभेदेनाऽपीति** । द्वितीयवाक्यस्याऽपि 'गुप्तिज्किद्भ्यो यः सन् स प्रत्यय' इत्येवंरूपस्यैव स्वीकारेण तत्रापि भूतविभक्त्या निर्देशात्पारार्थ्यमेव प्रकृत्यादीनामिति भावः । तेषामेव ताम्प्रति प्रयोजकत्वे हेतुमाह—**संज्ञासम्बन्धेति** । न च द्वितीयवाक्ये योग्यविभक्त्या विपरिणामः, योग्यविभक्तिनिर्दिष्टेषु सनादिषु चारि-थ्यार्दिति भावः। युक्त्यन्तरमप्याह—**द्वयोश्चेति** । 'प्रत्ययसंज्ञायाः संज्ञित्वेन प्रत्यया-पेक्षावत् प्रकृत्याद्यपेक्षायामपि प्रकृत्यादीनाम्प्रत्ययविधौ निमित्तभावेनोपक्षीणानां संज्ञा-म्प्रत्यपेक्षाऽभावात् प्रत्ययसंज्ञा ने'त्यर्थो 'निमित्तिकार्यार्थत्वा'दित्यनेन प्रतिपादित इत्यर्थः । उभयाकाङ्क्षया संबन्धस्य न्याय्यतरत्वादित्यभिमानः । वस्तुतस्तु 'गुपा-दिभ्यः सन्प्रत्ययः परो भवती'त्येवं विशिष्टस्य संज्ञिन एकवाक्यतया विधिसम्भवा-द्भिन्नवाक्यत्वे मानाऽभावान्न प्रकृत्यादीनां संज्ञा । न ह्युद्भिदा यजेतेत्यादौ नामधेय-संबन्धलाभाय वाक्यभेदं मन्वते न्यायविदः । तत्रोद्भित्संज्ञाविशिष्टस्यैव यागस्य विधानात् , शब्दार्थयोरभेदाच्च नाऽन्वयाऽयोग्यता । नापि लक्षणा, अन्यथाऽसतः संज्ञाऽनुपपत्तिवदाद्युदात्तस्याऽपि विधानाऽसंभवात् 'प्रत्ययस्वरश्च तासेर्वृत्तिसन्नियोग-शिष्ट'इति'लुटः प्रथमस्ये'ति सूत्रशेषस्थभाष्यविरोधः।'यदैव तासिःप्रवर्तते तदैवोदात्त-त्वयुक्त' इति **कैयटः**।किञ्च संज्ञिनमुद्दिश्य संज्ञाविधाने पूर्वं बुद्धिविषयस्य संज्ञेत्यर्थस्य 'पूर्वोच्चारितः संज्ञी,[परोच्चारिता सञ्ज्ञा,] सतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते, सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्य'मित्यादि भाष्यसम्मतत्वेऽपि प्रकृते'ऽस्य सूत्रस्य शाटकं वये'त्यादिवत् संज्ञाविशिष्टविधाने बाधकाऽभावात् ।अयमेव 'निमित्तिकार्य्या-र्थत्वा'दिति भाष्यस्याऽर्थः। अयं भावः—निमित्तिनोऽनिर्ज्ञातत्वात्तेनैकवाक्यतया विशिष्ट-विधिसम्भवः । निमित्तेष्वन्वये तु वाक्यभेद आपततीति वाक्यभेदभिया न तैस्तस्याः सम्बन्ध इति ॥ **प्रतिपादकानामिति**। अर्थप्रतिपादकत्वेन लोके सिद्धानामित्यर्थः ।

१ इदं क्वाचित्कम् । २ 'निमित्तिषु' पा० । ३ 'लोके प्रसिद्धा' पा० ।

तद्यथा बहुष्वासीनेषु कश्चित्कं चित्पृच्छति–कतरो[1] देवदत्तः कतमो यज्ञदत्त इति?। स तस्मा[2]याचष्टे–'योऽश्वे यः पीठ'[इति। योऽश्वे यः पीठ]इत्युक्ते निमित्तस्य निमित्तिकार्योऽर्थत्वादध्यवस्यति–'अयं देवदत्तोऽयं यज्ञदत्त' इति। नेदानीमश्वस्य पीठस्य वा 'देवदत्त' इति संज्ञा भवति ॥ [किं पुनर्निमित्तं को वा निमित्ती ? ॥ निर्ज्ञातोऽर्थो निमित्तमनिर्ज्ञातोऽर्थो निमित्ती। इह च प्रत्ययोऽनिर्ज्ञातः, प्रकृत्युपपदोपाधयो निर्ज्ञाताः॥ क ?॥ धातूपदेशे प्रातिपदिकोपदेशे च। ते निर्ज्ञाता निमित्तत्वेनोपादीयन्ते[4]।] ॥*॥ प्रधाने[5] कार्यसंप्रत्ययाद्वा सिद्धम् ॥*॥ अथवा [प्र[3]धाने कार्यसंप्रत्ययात्सिद्धमेतत्।]। प्रधाने कार्यसंप्रत्ययो भवति ॥ किं च प्रधानम् ? ॥ प्रत्ययः ॥ तद्यथा बहुषु यात्सु कश्चित्कं चित् पृच्छति–'को याती'ति ?॥ स आह 'राजे'ति। 'राजे'त्युक्ते प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद्यः पृच्छति यश्चा[6]चष्टे उभयोः संप्रत्ययो भवति ॥ किं कृतं पुनः प्राधान्यम् ? ॥ अर्थकृतम् ॥ यथा पुनर्लोकेऽर्थकृतं प्राधान्यं, शब्दस्येदानीं किंकृतं

प्र.] कतर इति। 'किं यत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्' 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतम'जिति सूत्रद्वये उपाधिप्रत्याख्यानाद्बहूनामप्येकस्य निर्धारणे कतरशब्दःप्रयुक्तः॥

प्रधान इति।प्रत्ययसंज्ञा स्वविषयप्रक्लृप्तये प्रधानमपेक्षते न तु पारतन्त्र्यादप्रधानमित्यर्थः। **किंकृतमिति**। भवतु राज्ञः प्राधान्यं तदधीनस्थितित्वादन्येषाम्, इह तु कथमिति प्रश्नः। **अर्थकृतमिति**। प्रयोजनकृतमित्यर्थः। **यस्याऽपूर्व**

उ.] **उपायभावेनेति**। काल्पनिकप्रकृतिप्रत्ययविभागमुपायत्वेनाश्रित्याऽन्वाख्यानादित्यर्थः।**तदनुगुणेति**। तत्र निमित्तित्वाऽनुगुणा प्रथमा,अन्याः प्रायेण निमित्तत्वाऽनुगुणा इत्याहुः। वहुषु निर्धारणे डतरोऽनुपपन्न इत्यत आह–**किं यदिति** ॥ 'प्रधाने कार्य्यसम्प्रत्यया'दित्यस्य 'निमित्तिकार्यार्थत्वा'दित्यनेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह–**प्रत्ययसंज्ञेति**। पूर्वं प्रत्ययसंज्ञाया आकाङ्क्षामङ्गीकृत्य प्रकृत्यादीनां निरपेक्षत्वात्संज्ञाऽभाव इत्युक्तम्। इदानीन्तु प्रत्ययसंज्ञाया अपि गुणभूतेष्वाकाङ्क्षा नास्तीति प्रतिपाद्यत इति विशेष इति भावः। वाक्यभेदभिया तैस्तस्या असंवन्ध इति प्रागुक्तम्। अनेन तु तत्राऽन्वयप्रसक्त्यभाव एवोच्यत इति विशेष इति तत्त्वम्। भाष्ये—**को यातीति**। डतरस्य वैकल्पिकत्वात्तदप्रयोगः। **उभयोः सम्प्रत्ययो भवतीति**। तत्र कथयितुः सम्प्रत्ययः–तन्मूलकप्रयोगः। तथाऽत्रापि आचार्यस्तेनैव तात्पर्येण प्रयुक्तवान्, शिष्याणाञ्च तथैव बोध इति भावः। **प्रयोजनकृतमिति**। प्रयोजकत्वकृतं। प्रेरणाकृतमित्यर्थः। भाष्ये—**यथा पुनरित्यव्ययम्**–अस्तु पुनरित्यर्थे। **किं कृतमिति**।

१ 'कतमो देवदत्तः' 'कतरो यज्ञदत्तः' पा०। २ 'स आह' पा०। ३ अयं पाठो न सार्वत्रिकः। ४ 'नाश्रीयते'। ५ 'प्रधानस्य कार्ये संप्र'। ६ 'यश्च कथयति' पा०।

प्राधान्यम् ? ॥*॥ शब्दस्याऽपूर्वोपदेशः प्राधान्यम् ॥*॥ **यस्याऽपूर्वोपदेशः स प्रधानम्** । प्रकृत्युपपदोपाधयश्चोपदिष्टाः[1] ॥ क ? ॥ **धातूपदेशे प्रातिपदिकोपदेशे च** ॥ यद्येवं[2] निमित्तस्य निमित्तिकार्यार्थत्वादर्थोऽपि[3] प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात्प्रकृत्युपपदोपाधीनां न भवति, विकारागमानां तु प्राप्नोति । 'हनस्त च' । 'त्रपुजतुनोः षुक्' [इति[4]] । एतेषां ह्यपूर्वोपदेशात्प्राधान्यं, निमित्तिनश्चैते[5] ॥*॥ विकारागमेषु च परविज्ञानात् ॥*॥ **विकारागमेषु च परविज्ञाना-**

प्र.]इति । तदर्थत्वादन्येषां तस्यैव प्राधान्यमित्यर्थः॥ **यद्येवेति** । ननु ये तावत्प्रकृतेर्विकारागमास्ते प्रकृत्यनुप्रवेशात्प्रकृतिवत्संज्ञया न संभन्त्स्यन्ते । ये तु प्रत्ययस्य ते तद्ग्रहणेन गृह्यन्त एवेति नास्त्यनिष्टप्रसङ्गः । नैतदस्ति । प्रकृतिविकारागमानां तत्सम्बन्धित्वेऽपि प्रयोजकत्वात्प्रधानत्वाच्च स्यादेव प्रत्ययसंज्ञा । प्रत्ययसम्बन्धिनामपि तदवयवत्वे सिद्धे पृथक् प्रत्ययसंज्ञा स्यादेव, योग्यतासंभवात् ॥ **विकारागमेष्विति** । 'यः परः स प्रत्ययो, न च विकारागमाः परे । तेन ते प्रत्ययसंज्ञा न भविष्यन्ती'त्येवं न व्याख्येयम् , नहि परत्वनिमित्ता प्रत्ययसंज्ञा, अपि तु प्रत्ययसंज्ञानिमित्तं परत्वम् । तथा च परत्वाऽभावेऽपि श्नम्बहुजकचां प्रत्ययसंज्ञा भवति । तस्मादेवं व्याख्यायते–प्रयोजनाऽभावाद्विकारागमानां प्रत्ययसंज्ञा न भवति। तथाहि परविज्ञानं प्रत्ययसंज्ञाफलम्, तच्च[6] तेषां न संभवति । षष्ठ्या स्थानसम्बन्धस्याऽवयवसंबन्धस्य च[6] प्रतिपादनात् । आगमानां चाऽनुदात्तत्वेन भवितव्यमित्याद्युदात्तत्वाऽभावः । विकारा अपि येऽनच्कास्ते न स्वरभाजः, ये तु साऽच्कास्ते प्रवृत्तिकाल एवान्तरङ्गत्वात्स्थानिस्वरयुक्ताः । अङ्गसंज्ञाऽपि तन्निमित्ताऽन्यस्य न प्राप्नोति । सा

उ.]प्रेरकत्वाऽभावादिति भावः। अपूर्वोपदेशमात्रेण कथं प्राधान्यमत आह–**तदर्थत्वादिति** । तन्निष्पादकत्वादित्यर्थः॥**प्रयोजकत्वादिति** । प्रयुज्यत इति प्रयोजकः–प्रयोज्यः,तत्त्वान्निमित्तित्वादित्यर्थः। **प्रधानत्वाच्चेति**।अपूर्वोपदेशादित्यर्थः।**योग्यतासम्भवादिति** । समानविभक्तिकत्वरूपयोग्यतासम्भवादित्यर्थः॥ **नहि परत्वनिमित्तेति** । तद्व्याप्येत्यर्थः । तथा हि सति व्यापकाऽभावेन व्याप्याऽभावः सिद्ध्येदिति भावः । **अपि तु प्रत्ययसंज्ञानिमित्तं परत्वमिति** । इदं चिन्त्यम् , 'राजपुरुष' इत्यादौ प्रत्ययत्वाऽभावेऽपि पुरुषा[7]दिपदस्य परत्वदर्शनात् । **अकचामिति** । अकचः प्रत्ययत्वफलम्प्रत्ययस्थादितीत्त्वम्। **परविज्ञानमिति। परश्चेति** परिभाषा। प्रत्ययसंज्ञा चाऽस्या लिङ्गम् । प्रत्ययसंज्ञकः परो भवतीत्यर्थ इति भावः । **अन्तरङ्गत्वात्स्थानी-**

१ 'निर्दिष्टाः' पा० । २ 'यद्येवं' पा० । ३ 'यद्वा' पा० । ४ इदं क्वचिन्न । ५ 'ह्यपूर्व उपदेशः निमित्तिनश्चैते, प्राधान्यञ्च' । 'ह्यपूर्वश्चैवोपदेशः निमित्तिनश्चैते' पा० । ६ चः क्वचिन्न । ७ 'आदि'रिति क्वचिन्न ।

ऽप्रत्ययसंज्ञा न भविष्यति । 'प्रत्ययः परो भवती'त्युच्यते न च विकारागमाः परे संभवन्ति ॥ किं पुनः कारणं समानेऽपूर्वोपदेशे प्रत्ययः परो, विकारागमा न परे ? ।॥*॥ षष्ठीनिर्दिष्टस्य च तद्युक्तत्वात् ॥*॥ षष्ठीनिर्दिष्टं विकारागमयुक्तं [भवति] । पञ्चमीनिर्दिष्टाच्च प्रत्ययो विधीयते ॥ ॥*॥ प्रत्ययविधानानुपपत्तिस्तु ॥*॥ प्रत्ययविधिस्तु नोपपद्यते ॥ क्व ? ॥ यत्र विकारागमा

प्र.] हि प्रत्ययविधानपरत्वनिबद्धा । प्रयोजनसद्भावे तु श्नम आगमत्वेऽपि शकारस्येत्संज्ञार्थं प्रत्ययसंज्ञा प्रवर्तत एव। **परविज्ञानादिति**। 'विभाषा गुण' इति हेतौ पञ्चमी। फलमपि प्रयोजकत्वाद्धेतुरित्युच्यते, यथा'ऽध्ययनेन वसती'ति । ततश्चायमर्थः– प्रत्ययसंज्ञायां परत्वं फलन्तच्चाऽत्र न संभवतीति प्रत्ययसंज्ञा प्रयोजनाऽभावान्न भविष्यति ॥ **किं पुनरिति** । परत्वमेव भवतु प्रत्ययसंज्ञाप्रयोजनमिति भावः ॥

षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। षष्ठ्या च पूर्वोदितस्य संबन्धस्य प्रतिपादनाद्विरोधात्परत्वाऽभाव इत्यर्थः। **पञ्चमीनिर्दिष्टाच्चेति**। पञ्चमीनिर्देशे पर्यायेण पूर्वपरत्वयोः प्राप्तयोः 'परश्चे'त्यनेन परत्वं नियम्यत इति नास्ति कश्चिद्विरोध इत्यर्थः॥ **प्रत्ययेति**। षष्ठीनिर्देशेष्विति भावः । **क्वेति** । 'गापोष्ट'गित्यादावानन्तर्यसम्बन्धे षष्ठीविज्ञानादुपप-

---

उ.] ति । आन्तरतम्येनेत्यर्थः । आद्युदात्तत्वन्तु तव्यादौ चरितार्थमिति भावः । **सा हीति** । प्रत्ययविधानेन परत्वेन च प्रतिबद्धेत्यर्थः । **शकारस्येत्संज्ञार्थमिति** । अत एव 'तृणह' इत्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते । श्नमः शकारस्तु 'श्नान्नलोप' इत्यत्र विशेषणाऽर्थ इति भावः । नन्वेवम्परविज्ञानादिति पञ्चम्यनुपपन्ना, हेतुत्वाऽभावादत आह–**फलमपीति** । भाष्ये 'न च विकारागमाः परे' इत्येव पाठः, तदुत्तरं 'सम्भवन्ती'त्यपाठ इत्याशयः। अत्राहुः–'प्रत्यय' इत्यादीनां त्रयाणामप्यधिकारत्वेन प्रतिसूत्रमुपस्थितावेकवाक्यतया युगपदेव त्रयाणां विधानस्य न्याय्यत्वेन नाऽन्योऽन्यं प्रत्यन्योऽन्यस्योद्देश्यता न्याय्येति कथं प्रत्ययसंज्ञायाः परत्वं फलं, कथं वाऽऽद्युदात्तत्वमिति । अतएव 'लुटः प्रथमस्ये'त्यादिसूत्रस्थभाष्याऽविरोधः । तस्मादयमर्थः–''स्थानषष्ठ्यादिनिर्देशाद्देशाकाङ्क्षाया विकारादीनामभावेन 'पर' इत्यस्याऽसंबन्धे सन्नियोगशिष्टन्यायेन 'प्रत्यय' इत्यादीनामप्यसंबन्ध'' इति । **'परविज्ञाना'**दित्यस्य तत्सन्नियोगशिष्टत्वादित्यर्थः । क्वचित्तु 'तृणह इ'मित्यादिनिर्देशान्न यासयोरिति ज्ञापकाच्च सन्नियोगशिष्टन्यायाऽनित्यत्वेन प्रवर्तत एव संज्ञेति दिक्॥ एतदेव ध्वनयन् विकारागमेषु परश्चेत्यस्याऽप्रवृत्तिं प्रश्नमुखेनोपपादयति भाष्ये–**किम्पुनरिति** ॥

पूर्वोदितस्येति। स्थानसंबन्धस्याऽवयवसंबन्धस्य चेत्यर्थः॥**आनन्तर्यसंबन्धे**

---

१ 'न विकारागमाः परे' पा० । २ चः क्वचिन्न । ३ इदं क्वचिन्न । ४ 'प्रयोजनाऽभावे तु' पा० । ५ 'एवे'ति क्वचिन्न । ६ 'पूर्वपरयोः' पा० ।

विधीयन्ते। 'हनस्त च' 'त्रपुजतुनोः षु'गिति॥किं पुनः कारणं न सिध्यति?॥ विकारागमयुक्तत्वादपञ्चमीनिर्दिष्टत्वाच्च। ॥*॥ तस्मात्तत्र पञ्चमीनिर्देशात्सिद्धम् ॥*॥ तस्मात्तत्र पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः ॥ न कर्तव्यः। इह तावद्धनस्त चेति,–'धातो'रिति वर्तते। इह 'त्रपुजतुनोः षु'गिति,–'प्रातिपदिका'दिति वर्तते ॥ यद्येवं 'हनस्त च–धातोः क्यब्भवती'ति धातुमात्रात्क्यप्प्राप्नोति ॥

नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'न धातुमात्रात्क्यब्भवती'ति यदयमेतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यबिति परिगणनं करोति ॥ अथ वा हन्तिमेवात्र धातुग्रहणेनाभिसंभन्त्स्यामः–'हनस्तो भवति धातोः क्यब्भवती'ति ॥ कस्मात्?॥ हन्तेरिति॥*॥ अर्थाश्रयत्वाद्वा ॥*॥ अथ वा–अर्थाश्रयः प्रत्ययविधिः। यस्तमर्थं संप्रत्याययति स प्रत्ययः ॥ किं वक्तव्यमेतत्?॥ न हि ॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते?। 'प्रत्यय' इति महती संज्ञा क्रियते। संज्ञा च नाम

प्र.]यत एव प्रत्ययविधिरिति प्रश्नः। हनस्त चेति। श्रुतयोरेव स्थान्यादेशयोरागमागमिनोश्च संबन्धप्रतिपादने वाक्यस्योपयोगाद्वाक्यान्तराऽभावाच्च प्रत्ययविधिर्न प्रकल्पतइत्यर्थः ॥ इह तावदिति। प्रकृतिप्रत्ययाऽनुवृत्तिसामर्थ्यात्प्रत्ययोऽपि विधास्यते, विकारागमा अपीत्यर्थः ॥ यद्येवमिति। हन्तेरादेशविधावुपयोगाद्विभक्तित्वाच्च धातोरविशेषितत्वादिति भावः ॥ अथवेति। पूर्वं लिङ्गेन धातुश्रुतिर्हन्तावुपसंहृता, इदानीं वाक्यभेदेन सन्निधानाद्धन्तिस्तकारसम्बन्धं च प्रतिपद्यते धातुश्च विशिनष्टीत्युच्यते ॥ अर्थाश्रयत्वाद्वेति। अन्वर्थसंज्ञाश्रयेणाऽर्थवतः संज्ञाविधानाद्विकारागमानाञ्चाऽनर्थकत्वात्प्रत्ययसंज्ञा न भवतीत्यर्थः। किं वक्तव्यमिति। पूर्वोपात्ताऽर्थपरित्यागेन स्वरूपेणैव संज्ञात्वं संज्ञाशब्दा अनुभवन्तीति प्रत्यायकः प्रत्यय इत्येवं वक्तव्यमिति मत्वा प्रश्नः। महतीति। महत्त्वात्प्रत्ययशब्दस्याऽऽवृत्तिरनुमीयते। तेन

उ.] इति। 'धातो'रिति पञ्चमीनिर्देशेन परविधानमुपपद्यत इति भावः। ननु 'धातो'रित्यनुवृत्त्या क्यपोऽनुवृत्त्या च वाक्यभेदेन प्रत्ययस्याऽपि विधानं स्यादत आह— श्रुतयोरेवेति ॥ नन्वनुवृत्तप्रकृतेरपि विभक्तिविपरिणामेन षष्ठ्यन्तविशेषणतया कथं प्रत्ययविधिरत आह–प्रकृतिप्रत्ययेति ॥ ननु हन्तिना धातुविशेषणात्कथं धातुमात्रात्प्रसङ्गोऽत आह–हन्तेरिति ॥ भाष्ये–यः स्वमर्थमिति। प्रत्यायकत्वञ्च शब्दस्य स्वार्थविषयमेव गृह्यते, योग्यत्वादित्यर्थः। पूर्वोपात्तेति। यौगिकार्थस्य शब्दस्य

---

१ 'शिष्यन्ते' पा०। २ 'तस्मात्तत्र पञ्चमीनिर्देशात्सिद्धम् ॥ स तर्हि पञ्चमी निर्देशः कर्त्तव्य' इति तु गौडाः पठन्ति। ३ इदं क्वचिन्न।

४ 'हन्तिरेवाऽत्र'पा०। ५ 'सम्भन्त्स्यते' पा०। ६ 'हन्तेस्तो' पा०। ७ 'यः स्वमर्थं' पा०। ८ 'प्रत्या- ययति' पा०। ९ 'संज्ञा हि' पा०।

अतो न लघीयः ॥ कुत एतत् ? ॥ लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनम्—अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत—'प्रत्याययतीति प्रत्ययः' ॥ यदि प्रत्याययतीति प्रत्ययोऽविकादीनां प्रत्ययसंज्ञा न प्राप्नोति, नहि ते किं चित्प्रत्याययन्ति ॥ एवं तर्हि प्रत्याय्यते इति प्रत्ययः ॥

[यदि[१] प्रत्याय्यते इति प्रत्यय इति—] एवमपि सनादीनां न प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्युभयसाधनोऽयं, कर्तृसाधनः कर्मसाधनश्च ॥ एवमपि कुत एतत्समानेऽपूर्वोपदेशे त्रापुषं जातुषमित्यत्राऽकारस्तमर्थं संप्रत्याययति न पुनः षकार इति?॥

प्र.]यः प्रत्यायकः स प्रत्ययः। महत्त्वसूचितं प्रकारान्तरमपि यद्भवात तत्सर्वादिसूत्रे व्याख्यातं तत एवावधारणीयम् ॥ **नहि त इति** । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कादीनां वाच्योऽर्थो नावधार्यते । तदभावेऽपि केवलाया एव प्रकृतेस्तदर्थाऽवगमात् । नाऽपि तरबादिवत्कश्चिद्द्योत्योऽर्थ इति भावः । यदप्युच्यते[३]—'अनिर्दिष्टाऽर्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति प्रकृत्यर्थ एव तेषामर्थ' इति। तदपि कल्पनामात्रम् । सत्यर्थवत्त्वे प्रत्ययसंज्ञया भाव्यमित्यभिहिते तदभावे स्वार्थाऽवगमाद्[४]र्थवत्त्वं कादीनां नोपपद्यत इत्युक्तस्य दुरुत्तरत्वात् ॥ **प्रत्याय्यत इति**। अभिधेयधर्मस्याऽभिधाने उपचारादेवमुक्तम् । अयमत्रार्थः—यस्यार्थः प्रकृत्या प्रत्याय्यते स प्रत्याय्यमानार्थत्वात्प्रत्याय्य[५]मानः स्वार्थिकः प्रत्ययसंज्ञो भवति ॥ **एवमपीति** । नहीच्छादावर्थे विधीयमानाः सनादयः प्रकृत्या प्रत्याय्यमानाऽर्था इति भावः। यो गुपादिसन् स प्रकृत्या प्रत्याय्यमानाऽर्थ इतीच्छासनेवात्राभिप्रेतः॥**एवन्तर्हीति**। एक एव शब्दोऽनेकशक्तियोगादङ्गीकृतप्रवृत्तिनिमित्तद्वयोऽधिक्रियते । तत्र यथासंभवं निमित्ताश्रयणेन सनादीनां कादीनां च प्रत्ययसंज्ञा प्रवर्त्तते । ण्यन्तस्य निपातनादचि णिलुँक्[७] ॥ **एवमपीति** । आगमस्याऽर्थवत्तां

उ.]संज्ञात्वेन विनियोगकाले शब्दस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वाऽङ्गीकारेण पूर्वोपात्तयौगिकार्थत्यागादित्यर्थः । संज्ञानां कृत्रिमत्वात्तस्य पूर्वोपात्तत्वं बोध्यम् । **प्रकारान्तरम्**—अन्यत्र शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽपि महासंज्ञाविषये तादृशार्थवच्छब्दस्यैव तत्त्वमित्यादि[६] ॥ **दुरुत्तरत्वादिति** । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाच्यद्योत्याऽर्थाऽभावनिश्चयेन तेषामर्थवत्त्वाऽभावे शङ्किते 'प्रकृत्यर्थ एवाऽस्याऽप्यर्थ' इत्यसदुत्तरमित्यर्थः। स्वार्थे इत्यस्य च—अर्थराहित्ये एव तात्पर्यमिति भावः ॥ कादीनां केनापि प्रत्याय्यमानत्वाभावात् कर्मव्युत्पत्तावपि कथं तेषां प्रत्ययत्वम् , अर्थस्यैव तु तत्प्राप्नोतीत्यत आह—**अभिधेयेति। अभिधानं**—शब्दः॥ एकस्य शब्दस्य कथमुभयसाधनत्वमित्यत आह—**एक एवेति** । **निपातनादिति** । वस्तुतोऽन्तर्भावितण्यर्थात्प्रत्यय इति वक्तुमुचि-

१ 'प्रत्यय इति' पा० । २ इदं क्वचिन्न । ३ 'यदुच्यते' पा० । ४ 'प्यर्थावगमा' पा०। ५ 'प्राप्यमानः पा०। ६ 'इत्यादिः' पा०। ७ 'णेर्लुक्' पा०।

अन्यत्राऽप्यकारेण तस्याऽर्थस्य चनान्मन्यामहे—अकारस्तमर्थं संप्रत्याययति न पुनः षकार इति॥ क्वाऽन्यत्र ?॥ 'बिल्वादिभ्योऽण्' बैल्वः ॥ [प्रत्ययः] ॥

परश्च ॥ ३।१।२ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?॥ परो यथा स्यात्पूर्वो मा भूदिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं, यमिच्छति पूर्वमाह तं,– 'विभाषा सुपो बहुच्पुरस्तात्त्वि'ति ॥ मध्ये

प्र.] निराकर्तुमुपन्यासः ॥ **अन्यत्रापीति** । प्रत्ययस्यागममन्तरेणाऽपि प्रयोगादर्थवत्ताऽवगतिः । आगमस्य तु प्रत्ययमन्तरेण प्रयोगाऽभावादन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्त्वं नाऽवधार्यत इत्यर्थः । [प्रत्ययः] ॥

परश्च । किमर्थमिति । पञ्चमीनिर्देशे परशब्दाध्याहारेण पञ्चमीविधानात् परत्वं सिद्धम् । षष्ठीनिर्देशेऽपि 'गापोष्ट'गित्यादावानन्तर्यसंबन्धे षष्ठीविज्ञानादितिभावः ॥ **पर इति** । पूर्वशब्दाध्याहारेणाऽपि पञ्चमीविधानात्पूर्वत्वमपि स्यादिति नियमार्थं परवचनम् । तथाऽऽनन्तर्यस्य पूर्वत्वेऽपि भावात्षष्ठीनिर्देशेऽपि नियमार्थमित्यर्थः ॥ **यमिच्छतीति** । 'बहुजेव पुरस्ताद्भवति नाऽन्यः प्रत्यय' इति बहुचि पूर्वदेशस्य नियतत्वादन्यः प्रत्ययः पर एव भविष्यतीत्यर्थः॥ **मध्ये तर्हीति** । षष्ठी-

उ.] तम् ॥**प्रत्ययस्येति**।अन्वयव्यतिरेकाभ्याम्प्रत्ययस्यैवाऽर्थवत्त्वं नाऽऽगमानामिति भावः । वध-नभ-विरङ्ग्याद्यादेशानामपि न स्वीयाऽर्थप्रत्यायकता, किन्तु स्थान्यर्थप्रत्यायकतैव। अत एव कोशादौ तेषां पृथगर्थाऽनिर्देशः । अत एव च नभ्यशब्दादपि नाभिशब्दप्रकारकस्तदर्थबोधो 'नाभिहित' इति, न तु कदाचिदपि 'नभहित' इति। येऽपि शास्त्राऽनभिज्ञास्तेऽपि वृद्धव्यवहारात्तथैव प्रतियन्ति। एतदर्थमेव भाष्ये 'स्वमर्थ'मित्यत्र 'स्व'मितिपदोपादानं। स्थानिनो नष्टत्वादन्येन प्रत्याय्यमानार्थकोऽपि नेति दिक्। [प्रत्ययः] ॥

परश्च। पञ्चमीति। परशब्दाऽध्याहार एव व्याख्यास्यते न तु पूर्वशब्दाध्याहारः। 'गापोष्ट'गित्यादावपि षष्ठ्या आनन्तर्यार्थत्वेन 'धातो'रिति पञ्चम्या पूर्ववदेव परशब्दाध्याहार इति भावः। **परशब्दाध्याहारेणेति** । तदर्थघटितवाक्यार्थेऽस्यैकदेशस्य वृत्तिस्वीकारेणेत्यर्थः।एवं 'पूर्वशब्दाध्याहारेणे'त्यपि व्याख्येयम् ॥**पूर्वशब्देति**। व्याख्यानं दुर्ज्ञेयमिति भावः। **आनन्तर्यस्येति** । 'हलोऽनन्तरा' इत्यादौ तस्याऽव्यवहितपर्यायत्वादित्यर्थः ॥ प्रत्ययनियमेऽन्येषाम्परदेशनियमस्याऽलाभादभिमतं देशनियमं दर्शयति—**बहुजेवेति** ॥ पञ्चमीनिर्देशे मध्यशब्दाध्याहाराऽसम्भवादाह—**षष्ठीति** । 'व्रीहिशाल्योर्ढ'गित्यादौ ॥ 'अव्ययसर्वनाम्ना'मित्यादौ 'प्राक्टे'रित्युपादानं

१ 'प्रत्यायनात्' पा० । २ 'तदर्थं' पा० । ३ 'प्रत्याय' पा० । ४ इदं क्वचिन्न । ५ 'परोऽयं' पा० । ६ 'तुः' क्वचिन्न ।

तर्हि मा भूदिति ॥ मध्येऽपि यमिच्छत्याह तम्—'अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक् टे'रिति। य इदानीमतोऽन्यः प्रत्ययः[1] शेषः सोऽन्तरेण वचनं पर एव भविष्यतीति नाऽर्थः परवचनेन ॥ एवमपि येषामेवं[2] प्रत्ययानां देशो नियम्यते त एव नियतदेशाः स्युर्य इदानीमनियतदेशः स कदाचित्पूर्वः, कदा चित्परः,[3] कदा चिन्मध्ये[4] स्यात्। तद्यथा मातुर्वत्सः कदा चिदग्रतः कदा चित्पृष्ठतः कदा चित्पार्श्वतो भवति, पर एव यथा स्यादित्येवमर्थं परवचनम् ॥*॥परवचनमन-

प्र.]निर्दिष्टेषु मध्यशब्दाध्याहारेणापि षष्ठीविधानं स्यादिति भावः॥मध्येऽपीति।'अव्ययसर्वनाम्ना'मिति मध्यशब्दाध्याहारेण षष्ठीविधानादकच् प्राक्टेः सिद्ध एवेति 'प्राक्टे'-रिति नियमार्थम्—'अकजेव प्रकृतिमध्ये भवति नाऽन्य' इति । मध्यमात्रपरिग्रहेण च नियमो विज्ञायते न त्वकजेव प्राक् टेरित्येवं मध्यविशेषाश्रयेण। अन्यथा मध्याऽन्तरे प्रत्ययान्तरं स्यात्, मध्यविशेषे तु यन्मध्यसामान्यमस्ति तदाश्रयेण नियमे विज्ञायमाने नाऽस्तिदोषः ॥ एवमपीति। बहुजकचोर्विधेयतया प्राधान्यात्तावेव देशविशेषे नियम्येयाताम्,—'पुरस्तादेव बहुच्' 'प्राक् टेरेवाऽक'जित्येवमिति भावः। देशो नियम्यत इति।प्रत्ययनियमेऽप्यनियतदेशप्रसङ्गे विशिष्टदेशप्रतिपादनमेव'देशनियम' इत्यभिप्रेत्यैतदुक्तम्। मातुर्वत्स इति। अनेन प्रकृतेः कार्यशब्ददर्शने मातृस्थानीयत्वमुच्यते॥ परवचनमिति। 'तस्मादित्युत्तरस्ये'त्यनेनैव नियमस्य सिद्धत्वादिति

उ.]विना टेः प्राग्विधेरसिद्धेः कथं नियमोऽत आह—अव्ययेति। मध्यश्च तत्र टिप्राग्रूप एव ग्राह्यो, व्याख्यानादित्यभिमानः। केचित्तु 'प्राक्टे'रित्यावर्त्त्य नियमो व्याख्येय इत्याहुः। 'प्राक्टे'रित्युपादानात्कथं मध्यमात्राऽपेक्षो नियमोऽत आह—मध्यमात्रेति। मध्यान्तरे इति। व्रीहिशब्दे रेफेकारयोरीकारहकारयोर्मध्ये च स्यादिति भावः। सामान्यनियमाश्रयणे तदुपस्थितिबीजमाह—यन्मध्यसामान्यमिति ॥ नन्वत्र देशनियमे बहुजादीनां नियतदेशत्वं न स्यात्, किञ्च देशनियमाऽसम्भवः, प्राधान्येन प्रत्ययनियमस्यैव युक्तत्वादित्यभिप्रेत्य भाष्ये—एवमपीति। तदाशयमाह—बहुजकचोरिति। नन्वेवं 'देशो नियम्यत' इति भाष्यमनुपपन्नमत आह—प्रत्ययनियमेपीति। ननु देशनियमेऽप्रधानसङ्कोचः, प्रत्ययनियमे प्रधानसङ्कोचः तत्र प्रधानसङ्कोचाऽपेक्षयाऽप्रधानसङ्कोचस्य न्याय्यत्वेन देशनियम एवोचित इति चेन्न, 'आगन्तूनामन्ते निवेश' इति न्यायेन तदग्र एवैवकारनिवेशात्। 'कर्मणि द्वितीये'-त्यादौ सूत्रकारस्य प्रधानसङ्कोचकप्रत्ययनियमे एव तात्पर्याच्च। किञ्च लोकेऽपि धानस्य राजादेरेव स्थाननियमादिदृश्यते 'राज्ञाऽत्रैव स्थेय'मित्यादिप्रकारेणेति दिक्। भाष्ये—स कदाचित्पूर्वः कदाचित्पर इति। प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदाद्धि-

१ इदं क्वचिन्न। २ एवः क्वचिन्न। ३ 'कदा चित्परः कदाचित्पूर्वः'। ४ 'मध्यश्च' पा०।

र्थकं, पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्य[1] ॥*॥ परग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ ['पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्य']। पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्य कार्यमुच्यते । तद्यथा 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ई'दिति ॥ विषम उपन्यासः। सतस्तत्र परस्य कार्यमुच्यते, इहेदानीं कस्य सतः परस्य कार्यं भवितुमर्हति ? ॥ इहापि सत एव ॥ कथम् ? ॥ परत्वं स्वाभाविकं[2] ॥ अथ वाचनिके परत्वे सत्यर्थः स्यात्परग्रहणेन[3] ॥ वाचनिके[4] च नाऽर्थः। एतद्धि तत्परस्य[5] कार्यं यदसौ परतः[6] स्यात्। अथ

प्र.]भावः ॥ सतस्तत्रेति । यत्र विद्यमानमेव कार्यान्तरविधानार्थं कार्यित्वेन निर्दिश्यते तत्र 'तस्मा'दिति परिभाषा नियमार्थाऽवतिष्ठते । अत्र तु सनादयोऽपूर्वा एवोत्पद्यन्तइति न तस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिरिति भावः । कस्य सत इति । असन्नेव सनादिर्भाव्यत इति भावः ॥ इहापीति । नित्याः शब्दाः प्रयोगस्थास्तत्र स्वभावत एव गुपादिभ्यः परस्य सनादेः साधुत्वमात्रं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ एतद्धीति । 'तस्मादित्युत्तरस्ये'त्येतस्य प्रदेशेष्वर्थाऽभिव्यक्तिर्भवति । ततश्च यत्र सदेव कार्यित्वेनोपादीयते तत्रोत्तरस्य कार्यं भवतीति कार्यापेक्षा संबन्धे षष्ठी । यत्र त्वसत एवोत्पत्तिः क्रियते तत्रोत्तरस्य भावो भवतीति भावापेक्षया कर्तृषष्ठी विज्ञायत इत्यर्थः ।

परस्य कार्यमिति । उत्पत्तिरेव कार्यमित्यर्थः । नन्वेवं सति सन्नित्यादिप्रथमानिर्देशः षष्ठीप्रकल्पने सति निरर्थकोऽकृतार्थत्वात्स्यात् । नैष दोषः । निर्देशमात्रार्था प्रथमा स्यात् । उत्तरकालन्तु षष्ठी प्रकल्पते । यत्त्वन्यत्रोच्यते-'न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका' इति,-तदस्मिन् सूत्रे स्थित इति द्रष्टव्यम् । अथवेति । अयमर्थः—उत्पत्तिः सनादेरनियतदेशा भवतु । पश्चात्तु सत एव परस्य यत्कृत्कृत्य-

उ.]निगमनाविरहाद्वा। तस्मादिति। ते प्राग्धातो'रित्यादौ उत्तरांऽशविकलाया इव, 'परश्चे'ति कृतेऽपि व्यवहितप्रयोगवारणाय प्रकृते एवोत्तराङ्गविकलाया इव च सूत्राऽभावे षष्ठ्यंशविकलायाः प्रवृत्तिरिति गूढोऽभिप्रायः ॥ उक्तमभिप्रायमजानानः शङ्कते भाष्ये—सतस्तत्रेति । कार्यशब्ददर्शनाश्रयेण वैषम्यमित्याह—यत्रेति । 'उत्तरस्ये'तिषष्ठीनिर्देशादिति भावः॥स्वाभाविके परत्वे किं तस्मादित्युत्तरस्येत्यनेनेत्यत आह-नित्या इति ॥ नन्वेकस्याः षष्ठ्या अर्थद्वयपरत्वं कथमित्यत आह-प्रदेशेष्विति । तत्र तत्रोपस्थितं भिन्नं भिन्नमेवेत्यर्थः । उत्तरस्य भावो भवतीति भाष्ये 'परतः स्या'दित्यनेन सूचितम् । 'प्रत्ययः परो भवती'त्यनेनाऽस्य समानार्थत्वादिति भावः । निर्देशेति । लघुनिर्देशेत्यर्थः । ननु प्रत्ययस्याऽनियतदेशत्वे पूर्वमपि प्रत्ययप्रयोगे साधुत्वं स्यादत आह—अयमर्थ इति । एवञ्च परस्य सतः प्रत्ययसंज्ञाविधान-

१ 'परस्य कार्य' मित्यन्ये पठन्ति। २ 'स्वाभाविकं परत्वं' पा० । ३ 'सत्यर्थः परग्रहणेन स्यात्' पा० ।४ 'निके परत्वे च' पा० ।५ 'परस्य' ।६ 'परः' पा०।

वा यदस्य परस्य सतः संज्ञा स्यात् ॥ यत्र तर्हि पञ्चमी नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः ॥ क्व च पञ्चमी नास्ति ? ॥ यत्र विकारागमाः शिष्यन्ते ॥ क्व च विकारागमाः शिष्यन्ते ?॥ 'हनस्त च' 'त्रपुजतुनोः षु'गिति ॥

॥विकारागमेष्वपि चोक्तम् ॥॥[विकारागमेष्वपि चोक्तम्]॥किमुक्तम्॥ "प्रत्ययविधानानुपपत्तिस्तु तस्मात्तत्र पञ्चमीनिर्देशात्सिद्ध"मिति ॥

॥अत्यन्ताऽपरदृष्टानां वा परभूतलोपार्थम्॥अत्यन्तापरदृष्टानां[3] तर्हि परभूत-

प्र.] प्रत्ययादिसञ्ज्ञाशास्त्रकार्यं विधीयते तत्राऽन्यदेशस्य । यथोद्देशस्य च शास्त्रीयं कार्यं तद्देशस्यैव साधुत्वात् प्रयोगो भविष्यतीत्यर्थः ॥ **विकारागमेष्विति**। तदेवेहाऽप्यनुगन्तव्यमित्यर्थः । 'गापोष्ट'गित्यादौ 'धातो'रित्यधिकाराद्धातोः परष्टग्भवति गापोस्त्वनन्तर इति व्याख्येयम् । **अत्यन्तापरदृष्टानां वेति** । वाशब्दस्तर्ह्यर्थे । **परेण**–प्रधानेन प्रमाणेन प्रत्यक्षेण न क्व चिद्दृष्टा ये क्विबादयस्तेषां नित्यशब्द-दर्शने कार्यदर्शने वा सत्ताया अभावात्तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्योपस्थानाऽभावादनियतदेशो लोपः स्यादिति परभूतलोपार्थमेतद्वचनम् । अस्मिन्हि सति क्विबादयः परभूता लुप्यन्त इति बुद्धिरुपजायते । तत्राऽग्निचिदित्यादौ प्रत्ययलक्षणेन परभूतप्रत्ययाश्रयास्तुगादयः सिद्ध्यन्ति न तु पूर्वभूतक्विबादिलोप इति भावः । ननु कार्यदर्शने उत्तरस्य भाव इत्येवं व्याख्यातत्वात्परभूताः क्विबादयो भविष्यन्ति । नैतदस्ति । नहि तेषु भावबुद्धिरस्ति, लोपविधानेनाऽभावबुद्धेरुत्पादात् । स्वरूपलाभो हि भावः, नैते कदा चित्स्वरूपं लभन्ते, शशविषाणतुल्यत्वात् । अत एवा'ऽत्यन्ताऽपरदृष्टाना'मित्युक्तम् ।

उ.] सामर्थ्यात्परशब्दाऽध्याहारे आवश्यकेऽन्याध्याहारे मानाऽभावान्नाऽन्यदेशस्थस्य साधुत्वमिति भावः। **अनियतदेशा भवत्विति** अभ्युपगमवादेनोक्तम् । **भवत्वित्यस्य** प्रसज्यतामिति वाऽर्थः। परश्चेति सूत्राऽकरणलाघवाऽनुरोधात्–प्रत्ययसंज्ञा सम्भवत्यप्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदेन विधेयेति तात्पर्यम् । **तदेवेति** । धातोः प्रातिपदिकादित्याद्यनुवृत्तेस्ततः पर एव भविष्यति । ततः परस्यैव वा सञ्ज्ञेत्यादीत्यर्थः ॥

पूर्वम्प्रयोजनाऽनुक्तेर्वाशब्दं भाष्यकृत्तर्ह्यर्थे व्याचष्टे इत्याह–**वेति** । शास्त्रेण दृष्टानामेव लोपविधानात्कथमत्यन्ताऽपरदृष्टेत्यत आह—**परेणेति** । ननु परत्रोत्पन्नस्यैव प्रत्ययत्वेनाऽपृक्तत्वप्रयुक्तलोप इति पूर्वभूतानां न लोपो नापि साधुत्वमत आह–**तेषामिति** । ततश्च परस्य सतः प्रत्ययसंज्ञेति नियमाऽप्राप्त्या पूर्वोत्पन्नस्यापि लोपादि सिध्यतीत्यर्थः । अपृक्तसंज्ञा कदाचित्प्रत्ययत्ववतोऽपीति भावः । **ननु पूर्वभूतेति** । तथा चा'ऽग्निची'त्यपि कदाचित्स्यादिति भावः । **न हि तेष्विति** । एवञ्चोत्तरस्येत्यत्राऽसंबन्ध इति भावः । परश्चेत्यस्य करणे तु

१ अपिः क्वचिन्न । २ इदं लुप्तं सम्प्रति । ३ 'अत्यन्ताऽपरिदृष्टानां' पा० ।

लोपार्थं परग्रहणं कर्तव्यम्। य एतेऽत्यन्तापरदृष्टाः क्विबादयो लुप्यन्ते तेषां परभूतानां लोपो यथा स्यादपरभूतानां मा भूदिति ॥ किं पुनरत्यन्ताऽपरदृष्टानां परभूतलोपवचने प्रयोजनम्?॥ कितिणितीति कार्याणि यथा स्युरिति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्-आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-'अत्यन्ताऽपरदृष्टाः परभूता लुप्यन्त' इति,-यदयं तेषु कादीननुबन्धानासजति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम्? ॥ अनुबन्धासञ्जन एतत्प्रयोजनं-'किति णितीति कार्याणि यथा स्यु'रिति। यदि चात्राऽत्यन्ताऽपरदृष्टाः परभूता लुप्यन्ते ततोऽनुबन्धासञ्जनमर्थवद्भवति ॥ ॥*॥ प्रयोगनिमार्थं वा ॥*॥ प्रयोगनियमार्थं तर्हि परग्रहणं कर्तव्यम्। परभूतानां प्रयोगो यथा स्यादपरभूतानां मा भूदिति ॥ अस्ति पुनः किंचिदनिष्टं दृश्यते

प्र.]केवलं प्रत्ययलोपवचनेन कार्यमात्रं तेषामत्यन्ताऽसत्त्वेऽपि विधीयते ॥ यदयमिति। यदि पूर्वभूता लुप्येरंस्तदाऽनुबन्धासङ्गोऽनर्थकः स्यात्, सर्वस्यानुबन्धकार्यस्य परभूतप्रत्ययाश्रयत्वात्। नन्वनियतदेशत्वेऽपि यदा परभूतलोपस्तदानुबन्धासङ्गस्य चरितार्थत्वात्कथं लिङ्गत्वमिति के चिदाहुः। तदयुक्तम्। एवं पक्षेऽनुबन्धासङ्गस्यानर्थक्यमभ्युपगतं स्यात्। 'स्पृशोऽनुदके' इत्यादौ च सकृत्पञ्चमी श्रुता, सा किं पूर्वशब्दाध्याहारेण भवत्यथ परशब्दाध्याहारेणेति सन्देहे पूर्वशब्दाध्याहारेण पञ्चम्यां सत्यामानर्थक्यमेवानुबन्धासङ्गस्येति कथं परभूतलोपेऽनुबन्धासङ्गो न लिङ्गं स्यादिति भाष्यविद आहुः। प्रयोगनियमार्थं वेति। पूर्वं प्रयोजनं स्थितमिति

उ.]तत्सामर्थ्यात्परत्वबुद्धिविशिष्टो बौद्धः क्विबित्यर्थ इति तात्पर्यम्। नन्वत्यन्ताऽसतामुत्पत्तिर्लोपो वा किमिति विधीयते इत्यत आह-केवलमिति। प्रसक्ताऽदर्शनस्यैव लोपत्वेन प्रसक्तत्वबुद्धये उत्पत्तिबोधनमिति भावः ॥ णित्कार्य-ण्वौ। परभूतेति। 'किति णिति' 'पिति कृती'त्यादीनां परसप्तमीत्वादिति भावः। यदेति। यद्विषये इत्यर्थः। एकविषये आवृत्त्या नानादेशविधाने मानाऽभावात्। युगपत्तु दिग्वाचकद्वयेनाऽन्वयाऽसम्भवः। 'एवं पक्षे' इत्यस्यापि विषयविशेष इत्यर्थः। अन्यथाऽसङ्गतिः स्पष्टैव। अतएव 'स्पृश' इत्यग्रिमग्रन्थसङ्गतिः। प्रकारान्तरेण व्याख्याने तदसङ्गतिः। विषयविशेषमेवाह-स्पृश इति। अत्रैकस्य स्पृश एव लक्ष्यत्वान्न लक्ष्यभेदेनापि लक्षणावृत्तिः। एवञ्च क्वित्वसामर्थ्येनोत्तरस्य बौद्धो भावो भवतीत्यर्थो वक्तुं शक्यः परग्रहणाऽभावेऽपीत्याशयः ॥ भाष्ये-अपरभूतानामिति। न परभूता अपरभूता इति, न विद्यन्ते परभूता येषामिति चाऽर्थः। तेन केवलप्रत्ययानां केवलप्रकृतीनाञ्चेत्यर्थः। तदेतदुक्तम्-अप्रत्ययिकेत्यादिना भाष्ये। प्रकृतिरर्थाऽभिधाने कर्तव्येऽप्रत्ययिकाऽपि प्रयुज्यमाना दृश्यत इत्यर्थः। तथा च लोके दृश्यमाना-

१ 'परभूता एव' पा०। २ 'चात्यन्ता' पा०। ३ 'अपरभूत' पा०।

यदर्थो नियमः स्यात् ? ॥ 'अस्ती'त्याह ॥*॥ प्रकृतेरर्थाऽभिधानेऽप्रत्ययदर्शना-त्[1] ॥*॥ **प्रकृतिरर्थाभिधानेऽप्रत्ययिका दृश्यते । क स देवदत्तः क स यज्ञदत्तः बभ्रुः मण्डुः लमक इति । बाभ्रव्यो माण्डव्यो लामकायन इति प्रयोक्तव्ये बभ्रुर्मण्डुर्लमक इति प्रयुज्यते ॥*॥** द्वयसजादीनां च केवलदृष्टत्वा-त्[2] ॥*॥ **द्वयसजादीनां[3] च केवलानां प्रयोगो दृश्यते । किमस्य द्वयसं, किमस्य मात्रं, काऽद्य तिथीति ? ॥ द्वयसादयो[4] वै वृत्तिजसदृशा अवृत्तिजा यथा बहु-**

प्र.]वार्त्तिककारेण विकल्पाऽर्थो वाशब्दः पठितः । भाष्यकारेण तु लिङ्गेन पूर्वप्रयोजनस्य निराकरणात्तदर्थो व्याख्यातः ॥ **क स देवदत्त इति** । देवदत्तादयस्तदपत्येषु वर्त-माना दृश्यन्ते तेषामनेन नियमेनाऽसाधुत्वं प्रतिपाद्यते 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्ययः प्रयोक्तव्य' इति । ननु 'सोऽय'मित्यभिसंबन्धादभेदोपचारादपत्ये प्रयोगात्कथमसाधुत्वम् ? । नैतदस्ति । भृत्यादेरपि साहचर्य्यादिनिमित्ताऽभेदाध्यारोप-दर्शनादपत्यार्थो नियमेन न प्रतीयेत । तदुक्तं हरिणा—'**सोयमित्यभिसंबन्धात्तद्धि-तेन विना यदि । बभ्वादयः प्रयुज्येरन्नाऽपत्ये नियमो भवे**'दिति ॥ तस्मादभे-दोपचाराद्विनाऽपत्यविक्षायां 'गर्गा' इति बहुवचनान्तवदेकवचनान्ता बभ्वादयो मा-प्रयुक्षतेति नियमार्थं वचनम् । **क स देवदत्त** इत्यत्र केचिदाहुः—'**क स इति**' । यथा सुपो लुग्लोपयोः कृतयोः केवला प्रकृतिः प्रयुज्यमाना दृश्यते तथा बभ्वाद-योऽपीति दृष्टान्तोपन्यासः ॥ **किमस्य द्वयसमिति** । किमस्य प्रमाणमित्यत्रार्थेऽयं प्रयोगो दृश्यते । तत्र गाव्यादिवदेवमादीनामनेनाऽसाधुत्वं प्रतिपाद्यते । **काद्य तिथीति** । काऽद्य द्यादिसङ्ख्यायाः पूरणीत्यर्थः । बहुतिथीत्यादौ च तिथीशब्दमुपलभ्य भ्रान्त्या केवलमपि प्रयुञ्जते । यस्तु तिथिशब्दान्ङीषि कृते तिथीशब्दः स साधुरेव । **द्वयस-**

उ.]नामसाधुत्वप्रतिपादनाय 'परश्चे'ति सूत्रमिति भावः । भाष्ये—यो बभ्रुर्मण्डुर्लमकः स देवदत्तः क्वेत्यर्थः । देवदत्तस्तु नोदाहरणम्, अन्यथा 'बाभ्रव्यादिषु प्रयोक्तव्येषु बभ्रु-रित्यादि प्रयुज्यते' इति कथनवत् 'दैवदत्तिरिति प्रयोक्तव्ये देवदत्त इति' इत्यपि भाष्ये वक्तव्यं स्यात् । क्वचित्तथा पाठं दृष्ट्वा व्याचष्टे—**देवदत्तादय इति** । 'बभ्रु'रि-त्यादौ प्रकृतिसुप्रत्यययोर्द्वयोरपि प्रयोगात्कस्याऽसाधुत्वमुच्यते इत्यत आह—**तदपत्ये इति** । नन्वभेदोपचाररूपलक्षणया प्रयोगे साधुत्वनिश्चयात्कथमस्याऽसाधुत्वमिति शङ्कते—**नन्विति** । नाऽयमभेदोपचारेण प्रयोगः, भृत्यादेरपि प्रतिपत्त्यापत्तेरित्युत्त-राशयः । अभेदोपचारं विनोपगुसम्बन्ध्यपत्यमित्यर्थप्रतिपिपादयिषया प्रयुक्ता केवला प्रकृतिस्तथा प्रयुक्तः केवलः प्रत्ययश्चाऽसाधुरित्याह—**तस्मादिति** । 'बहुवचनान्तव'-दित्यनेन तत्र बभ्रुसम्बन्ध्यपत्यमित्यर्थविषयलक्षणां दर्शयति । **अनेनाऽसाधुत्वमिति** ।

१ 'प्रत्ययाऽदर्श' पा० । २ इदं क्वचिन्न । ३ 'सादीनां' पा० । ४ 'यसादयो' पा० ।

स्तथा ॥*॥ वावचने चानुत्पत्त्यर्थम् ॥*॥ **वावचने चानुत्पत्त्यर्थं परग्रहणं कर्त्तव्यम् । वावचनेनाऽनुत्पत्तिरपि यथा स्यात् ॥अथ क्रियमाणेऽपि वै परग्रहणे कथ-**

प्र.]**जादय इति**। अवृत्तिजा अपि भ्रान्त्या केवला लोके प्रयुज्यमाना दृश्यन्त इत्यर्थः । **यथा बहुरिति** । ईषदसमाप्तौ यो बहुच्प्रत्ययस्तत्सदृशो बहुशब्दस्सङ्ख्यावैपुल्यवाची यथा लोके प्रयुज्यते तथा द्वयसजादयोऽपीति केचिद्व्याचक्षते। अन्ये त्वाहुः—केवल एवेषदसमाप्तौ यो बहुशब्दो लोके प्रयुज्यते स दृष्टान्तोऽसाधुत्वे द्वयसजादीनामुपात्तः ॥ **वावचने चेति**। 'तस्मादित्युत्तरस्ये'त्येव प्रत्ययस्य सिद्धे परत्वे पुनः परवचनं वावचने प्रत्ययस्य पक्षेऽनुत्पत्तिं प्रतिपादयति। 'वा परः सन् भवति'—परत्वोपलक्षितस्सन् पक्षे भवति । पक्षे तु नैवोत्पद्यत इत्यर्थः, न त्वत्र परत्वं विकल्प्यते

उक्तरीत्याऽपत्यार्थबोधविवक्षायां बभ्रुरित्यस्य,प्रमाणमित्यर्थे द्वयसज्मात्रस्येत्यर्थः।अयं भावः—'समानेऽर्थेऽन्वाख्यातोऽनन्वाख्यातस्य निवर्त्तक' इत्युक्तेस्तत्रार्थे प्रत्ययपरस्य साधुत्वकथनात्केवलप्रकृत्यादेरसाधुत्वमिति । 'रघूणा'मित्यादौ तु तदपत्ये रघुत्वारोपेण रघुत्वेनैव रूपेण तेषां बोधान्नाऽसाधुत्वम्।तत्सम्बन्ध्यपत्यमित्यर्थे हि अण्समासयोरेव साधुत्वमिति सूत्रार्थात् । बभ्रुमण्डू—गर्गादी, लमको नडादिरुपकादिश्च। प्रागुक्तयुक्तिभिः परत्वे सिद्धे परश्चेत्येतत्प्रत्ययः परो भवत्येवेति नियमार्थन्तेन केवलप्रकृतेर्न प्रयोगो, नापि केवलप्रत्ययस्येति सिद्धम् ॥ भाष्ये असाधुत्वोपपादकम्परश्चेत्यस्योदाहरणत्वोपपादकञ्च—**अवृत्तिजा इति** । 'एकार्थीभावरूपवृत्तिविषयाऽभावेऽपि जाता उच्चारिता **वृत्तिजद्वयसादिसदृशाः** प्रमाणार्थका बहुच्सदृशसङ्ख्यादिवाचिबहुशब्दवद्द्वयसादयोऽपि साधवः स्युरिति तद्वारणार्थं—परश्चेती'ति भाष्यार्थः । बहुजपेक्षया भिन्नार्थत्वादस्तु बहुशब्दस्य साधुत्वम्, एषां त्वर्थान्तरवृत्तित्वाऽभावादसाधुत्वमेवेति भावस्तदाह—**अवृत्तिजा अपि भ्रान्त्येति** । तत्सदृशानुपूर्वीकत्वात्तदर्थत्वभ्रान्त्येत्यर्थः । 'प्रत्ययः पर एवे'ति नियमेऽर्थतः शब्दतश्च यः प्रत्ययजातीयः स पर एवेत्यर्थेनास्याऽसाधुत्वं बोध्यम् । अन्यथाऽस्य प्रत्ययत्वाऽभावेन कथं नियमेनाऽसाधुत्वं बोध्येत । एतेन प्रकृत्युद्देश्येनैव प्रत्ययानां विधनात्केवलप्रत्ययस्याऽसाधुत्वे सिद्धे कथमिदं परश्चेत्यस्य प्रयोजनमित्यपास्तम् । **अन्ये त्विति** ।अत्र पक्षे बहोरपि द्वयसादितुल्यत्वेन दृष्टान्तत्वाऽनुपपत्तिरित्यरुचिः ॥ धातोरिच्छायां वा सन् प्रत्ययसंज्ञो भवतीत्यर्थे प्रधानबाधस्याऽन्याय्यत्वेनाऽप्रधाने संज्ञाया एव विकल्पः स्यात्, न च स इष्टः । परग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात्प्रधानन्यायाऽबाधेन सन एव विकल्प इति **वावचने चे**त्यादिभाष्यस्य तात्पर्यार्थः । तमुपपादयति—**तस्मादित्युत्तरेति** । 'परश्चे'त्यस्य सत्त्वेऽप्यप्रधानत्वात्परत्वस्यैव विकल्पः स्यादिति दूषयति—**नत्वत्रेति** । **नियतत्वा-**

---

१ वावचने चानुत्पत्ति' पा० । २ 'वावचनेन' पा० ।

मिव वावचनेनाऽनुत्पत्तिर्लभ्या ?॥ क्रियमाणे परग्रहणे वावचने[1] 'वा पर' इत्येतदभिसंबध्यते। अक्रियमाणे पुनः[2] परग्रहणे[3] वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसंबन्द्धुमन्यदतः संज्ञायाः। न च संज्ञाया भावाऽभावाविष्येते॥ ॥*॥ वावचने चोक्तम्॥*॥वावचने चोक्तम्॥ किमुक्तम् ?॥ 'वावचनार्थक्यं च तत्र नित्यत्वात्सन' इति॥ प्रयोगनियमार्थमेव तर्हि परग्रहणं कर्तव्यम्॥ अथैतस्मिन्प्रयोगनियमार्थे सति[4] किमयं प्रत्ययनियमः 'प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्योऽप्रकृतिपरो ने'ति, आहो स्वित्प्रकृतिनियमः'प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयोक्तव्याऽप्रत्ययपरा ने'ति॥ कश्चात्र विशेषः ?॥*॥ तत्र प्रत्ययनियमे प्रकृतिनियमाऽभावः[5]॥*॥तत्र प्रत्ययनियमे सति प्रकृतेर्नियमो न प्राप्नोति। अप्रत्ययिकायाः प्रकृतेः प्रयोगः प्राप्नोति। क स देवदत्तः क स यज्ञदत्तो बभ्रुर्मण्डुर्लमक इति॥ अस्तु तर्हि प्रकृतिनियमः ॥*॥ प्रकृतिनियमे प्रत्ययाऽनियमः[6] ॥*॥ प्रकृतिनियमे सति प्रत्ययस्य नियमो न प्राप्नोति, किमस्य द्वयसं किमस्य मात्रं काद्यँ तिथीति[7],–अप्रकृतिकस्य प्रत्ययस्य प्रयोगः प्राप्नोति ॥*॥ सिद्धं तूभयनियमात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ?॥ 'उभयनियमात्'। उभयनियमोऽयं–'प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयो-

---

प्र.] 'पक्षे पूर्वो भवती'ति । परत्वस्य प्रयोगे नियतत्वात्तस्मादिति वचनाद्वा नियतत्वात् ॥ **अक्रियमाण इति**। प्रतियोगं प्रत्ययसंज्ञोपस्थानात्तस्या एव विकल्पः स्यात्। कृते त्वस्मिन् पराधिकारे प्रतियोगमुपस्थिते 'परो वा भवति'–परत्वोपलक्षितः पक्षे भवति, पक्षे नैव भवतीत्यर्थः संपद्यते ॥ **नित्यत्वात्सन इति**। वृत्तिपक्षे नित्य एव सन्निष्यते, कर्तुमिच्छतीत्यवृत्तिपक्षे नैव सन उत्पत्तिः प्राप्नोतीति प्रत्या-

---

उ.]दिति। तथा च तद्विकल्पो नेष्ट इति भावः। **तस्मादिति वचनाद्वेति**। तेन सूत्रेणोत्तरस्येत्यस्याप्युपस्थितावेकार्थकशब्दद्वयेन नित्यं परत्वस्य बोधनेन पश्चात्तद्विरुद्धो विकल्पस्तस्य बोधयितुमशक्य इत्यर्थः॥ भाष्ये–**वा पर इत्येतदभिसंबध्यत इति**। यः परः स वा भवतीत्यर्थः। **तस्या एवेति**। प्रधानत्वेन प्रत्ययविकल्पस्याऽन्याय्यत्वादिति भावः॥ **प्रत्याख्यात इति**। सत्त्वेऽपि न संज्ञाया विशेषणं, तद्विकल्पाऽनिष्टेः, 'परश्चे'ति सत्त्वेऽपि परत्वविकल्पाऽभाववत्। तत्र सामर्थ्याद्वृत्त्या वाक्यबाधभ्रमनिवृत्त्यर्थं सन एव विशेषणं वाग्रहणम्। ध्वनितं चेदं 'समर्थानाम्प्रथमा'दिति सूत्रे भाष्य इत्यपि बोध्यम्। **प्रयोगार्थमिदमिति**। प्रयोगनियमार्थमेवेदमित्यर्थः। क्वचित्तथैव पाठः॥ भाष्ये–**प्रत्ययपरैवेति**। सामर्थ्यात्प्रत्ययो नित्यं सदा परः प्रयोक्तव्य इत्यर्थेनैतन्नियमसिद्धिरित्यर्थः। ननु 'पर एव स्या'दिति नियमे बभ्रुरित्यादेरपि

---

१ 'वचनेन' । २ 'पुनः' इति क्वचिन्न । ३ 'परवचने' पा० । ४ इदं क्वचिन्न । ५ 'प्रकृतेर्नियमा' । ६ 'प्रत्ययनियमः' । ७ 'काऽस्य तिथी' पा० ।

क्तव्यः' 'प्रत्ययपरैव च प्रकृति'रिति ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ न हि ॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥ परग्रहणसामर्थ्यादन्तरेणाऽपि परग्रहणं स्यादयं परः । पर एव यथा स्यादित्येवमर्थं परग्रहणम् । [परश्च] ॥

आद्युदात्तश्च ॥ ३।१।३ ॥ अनुदात्तौ सुप्पितौ । ३।१।४।

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ आद्युदात्तो यथा स्यादन्तोदात्तो मा भूदिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं यमिच्छत्यन्तोदात्तं, करोति तत्र चकारमनुबन्धम्,आह च 'चितोऽन्तोदात्त' इति ॥ मध्योदात्तस्तर्हि मा भूदिति ॥ मध्योदात्तमपि यमिच्छति तत्र रेफमनुबन्धं करोति, आह च–'उपोत्तमं रिती'ति ॥ अनुदात्तस्तर्हि मा भूदिति॥अनुदात्तमपि यमिच्छति तत्र पकारमनुबन्धं करोति, आह च–'अनुदात्तौ सुप्पिता'विति ॥ स्वरितस्तर्हि मा भूदिति ॥ स्वरितमपि यमिच्छति करोति तत्र तकारमनुबन्धम्, आह च–'तित्स्वरित'मिति । य इदानीमतोऽन्यः प्रत्ययः शेषः सोऽन्तरेणाऽपि वचनमाद्युदात्त एव भविष्यतीति नाऽर्थ आद्युदात्तवचनेन ॥ एवमपि येषामेव प्रत्ययानां स्वरो नियम्यते त एव

प्र.] ख्याते वावचने प्रयोगनियमार्थमिदम् ॥ सिद्धे तस्मादिति वचनात्परत्वे 'नित्यं परः प्रत्ययो यथा स्यान्मा कदाचित्परो न प्रयोजी'त्येवं सामर्थ्यादुभयनियमलाभः ॥

आद्युदात्तश्च । अस्वरकस्याऽच उच्चारणाऽभावात्स्वरान्तरस्य प्रत्ययान्तरेषु नियतत्वात्पारिशेष्यादाद्युदात्त एव प्रत्ययो भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः–किमर्थमिति ॥ येषामेवेति । चिदादीनामनियतस्वरप्राप्तावन्तोदात्त एव चिदित्येवं नियमात्तेषामेव

उ.]साधुत्वं स्यादिति चेन्न; 'परः स्यादेवे'त्यर्थात्। तद्ध्वनयन्व्याचष्टे–नित्यं पर इति। मा कदाचित्परो न प्रयोजीति । तेनोभयनियमफललाभ इति भावः। [परश्च] ॥

आद्युदात्तश्च । एते त्रयोऽप्यधिकाराः।यत्तु परश्चाद्युदात्तश्चेत्यनयोः परिभाषात्वमुक्तं, तन्न ;लिङ्गाऽभावात् । न च प्रत्ययसंज्ञैव लिङ्गम्, एकवाक्यतया त्रयाणामपि विधानेनान्यतरस्याऽन्यतरलिङ्गत्वाऽयोगात्। सहविधानश्चात्रैव सूत्रे भाष्येऽग्रे स्फुटतरम्॥भाष्ये–अन्तोदात्तो मा भूदिति। अस्वरकाऽच उच्चारणाऽभावेऽपि आद्युदात्तत्वनियमो न स्यादित्यर्थः ॥ नैतदिति । अस्वरकोच्चारणाऽभावादनियतान्तोदात्तत्वादौ प्राप्ते 'चित' इत्यादि 'चित एवे'त्यादिनियमार्थमित्यर्थः। प्रत्ययविषयैर्नियमैरन्येषु स्वरेषु प्रतिबद्धेषु अस्वरकोच्चारणाऽसम्भवादाद्युदात्त एव भविष्यतीति किमनेन सूत्रेणेति भावः। ननु लोके त्रैस्वर्यनियमाऽभावेनाऽस्वरकस्याऽप्यच उच्चारणमस्त्येव,उदात्तादीनामभावस्यैकश्रुतित्वात्।एकश्रुतेरतिरिक्तत्वे तु सापि स्यादिति कथमाद्युदात्तत्वसिद्धिः?। न च दूरात्संबुद्धावेव साऽपि नियता, विभाषाछन्दसीत्यादेर्वैय-

१ 'यथे'ति क्वचिन्न ।

नियतस्वराः स्युर्य इदानीमनियतस्वरः स कदा चिदाद्युदात्तः कदा चिदन्तोदात्तः कदा चिन्मध्योदात्तः कदा चिदनुदात्तः कदा चित्स्वरितः स्यात्, आद्युदात्त एव यथा स्यादित्येवमर्थमिदमुच्यते ॥

अथ किमर्थं प्रत्यसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यतेऽनु[1]दात्तत्वञ्च, न यत्रैवाऽन्यः स्वरस्तत्रैवाऽयमप्यु[2]च्येत–'ञ्नित्यादिर्नित्यम्'। 'प्रत्ययस्य च'। 'अदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तम्'। 'सुप्पितौ चे'ति ?। तत्रायमप्यर्थो द्विराद्युदात्तग्रहणं द्विश्चाऽनुदात्तग्रहणं न कर्तव्यं भवति। प्रकृतमनुवर्तते ॥

अत उत्तरं पठति॥*॥आद्युदात्त[3]त्वस्य प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगे प्रयोजनं यस्य संज्ञाकरणं तस्याद्युदात्तार्थम् ॥*॥आद्यु[3]दात्तत्वस्य प्रत्ययसंज्ञासंनियोगकरण एतत्प्रयोजनं यस्य संज्ञा क्रियते तस्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्॥*॥असन्नियोगे हि यस्मात्स विहि[4]तस्तदादेराद्युदात्तत्वं तदन्तस्य चानुदात्तत्वम् ॥*॥ अक्रियमाणे हि प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहि[4]तस्तदादेः तदन्तस्य[5] ग्रहणं भवती'ति तदादेरेवाद्युदात्तत्वं प्रसज्येत तदन्तस्य चानुदात्तत्वम् ॥

अथ क्रियमाणेऽपि प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वेऽनुदात्तत्वे च कस्मादेव तदादेराद्युदात्तत्वं न भवति तदन्तस्य–चाँ[6]ऽनुदात्तत्वम्?॥उत्पन्नः प्रत्ययः प्रत्ययाश्रयाणां कार्याणां निमित्तं भवति नोत्पद्यमानः। तद्यथा कृतो घटो घटा-

प्र.] नियतस्वरत्वं स्यात्, अन्येषां त्वनियतस्वरप्रसङ्ग इत्यर्थः॥प्रत्ययाश्रयाणामिति। तदन्तग्रहणादीनामित्यर्थः। 'आद्युदात्तश्चे'त्यस्य तु प्रतियोगमुपस्थाने सति-उत्पद्यमान एव तव्यादिराद्युदात्तो भवत्येवं तिबादिरनुदात्त इति दोषाऽभावः।घटाश्रयाणामिति।

उ.]र्थ्यापत्तेः।तेनाऽत्रापि पाक्षिक्यास्तस्या दुर्वारत्वमिति चेन्न; लोके त्रैस्वर्यपक्षे, वेदे चाद्युदात्तार्थमिदं सूत्रं नियमैः सिद्धत्वाल्लघ्वर्थमिति भाष्याशयात्। पक्षे लोके एकश्रुतिरिष्टैवेत्याहुः॥अनियतस्वरेति। पूर्वनियमे तु चितोऽन्यस्वराऽव्यावृत्त्या नियतशास्त्रार्थाऽनापत्त्या इष्टाऽनुरोधादावृत्त्योभयविधनियमे मानाऽभावाच्चाऽन्तोदात्त एव चिदित्येव नियमः स्यादित्यन्यत्राऽनियमः स्यादित्यर्थः ॥ भाष्ये–संज्ञासन्नियोगेनेति। अत्र करणे त्रयाणामप्यधिकारत्वादेकवाक्यतया त्रितयविशिष्टतव्यादेर्विधानात्। अन्यत्र करणे तु प्रत्ययाऽनुवादेन विधानान्न सन्नियोग इति भावः।

भाष्ये–द्विराद्युदात्तग्रहणमिति।'प्रत्ययस्य चे'ति करणेऽपि तस्याद्युदात्तग्रहणाल्लघुत्वमिति भावेनेदम्॥तदादेराद्युदात्तमिति। तदादेरिति तत्पुरुषः। तदन्तस्येति बहुव्रीहिः। उत्पन्नः प्रत्यय इति। 'प्रत्ययग्रहणे यस्मा'दिति परिभाषाया अनु-

१ 'दात्तत्वमनुदात्तत्वं चोच्यते' पा०। २ अपिः क्वचिन्न। ३ 'आद्युदात्तस्य' पा०। ४ 'विहित' इति क्वचिन्न। ५ 'तदन्तस्ये'ति क्वचिन्न। ६ 'वानुदा' पा०।

त्रयाणां कार्याणां निमित्तं भवति न क्रियमाणः॥ ॥*॥ न वा प्रकृतेराद्युदात्तवचनं ज्ञापकं तदादेरग्रहणस्य ॥*॥ **न वैष दोषः ॥ किं कारणं ? ॥ यदयं ञ्नित्यादिर्नित्यमिति प्रकृतेराद्युदात्तत्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न तदादेराद्युदात्तत्वं भवती'ति ॥ तदन्तस्य तर्ह्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति॥** ॥*॥प्रकृतिस्वरस्य[1] च विधानसामर्थ्यात्प्रत्ययस्वराऽभावः ॥*॥ **यदयं 'धातोरन्तः' 'प्रातिपदिकस्य चाऽन्त' इति प्रकृतेरन्तोदात्तत्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न तदन्तस्याऽनुदात्तत्वं भवती'ति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकं ?॥ यत्र ह्यनुदात्तः प्रत्ययः प्रकृतिस्वरस्तत्र प्रयोजयति॥** ॥*॥आगमानुदात्तार्थं वा॥*॥ **आगमानुदात्तार्थं तर्हि प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते-'प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते आगमा अनुदात्ता यथा स्यु'रिति** ॥*॥ न वागमानुदात्त[2]वचनात् ॥*॥ **न वैतदपि प्रयोजनमस्ति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'आगमा[2]नुदात्तवचनात्' । 'आगमा**

प्र.] उदकाहरणादीनामित्यर्थः ॥ **यदयमिति ।** प्रत्यय[3]स्य चेत्यनेनाद्युदात्तत्वे सिद्धे 'ञ्नित्यादिर्नित्य'मित्यनारम्भणीयं स्याद्यदि तदादेर्ग्रहणं स्यादित्यर्थः ॥ **यत्र हीति ।** यातीत्यादौ पिति प्रत्यये धातोरुदात्तत्वं भवति । यातो यान्तीत्यादौ तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन सति शिष्टत्वाद्बाध्यते । कृष्णतर इत्यादौ च प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं श्रूयते । यदि च प्रत्ययाऽन्तस्यानुदात्तत्वं स्यान्निर्विषयं धातुप्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं स्यादित्यर्थः।'आस्ते' 'शेते' इत्यादौ लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरस्य सविषयत्वादज्ञापकत्वमिति चेत्, तत्रापि तदन्तविधिप्रसङ्गाज्ज्ञापकत्वमेव ॥ **आगमानुदात्तार्थं वेति ।** वाशब्दस्तर्ह्यर्थे । लवितव्यमित्यादौ तव्यस्योत्पत्तिकाल एवाद्युदात्तत्वे कृते पश्चादिडागमः क्रियमाणः शेषनिघातेनाऽनुदात्तो भवति । अन्यथा परत्वादिडागमे कृते तस्य तद्भक्तत्वात्प्रत्ययग्रहणेन ग्रहणादाद्युदात्तत्वं क्रियमाणमिट एव प्रसज्येते-

---

उ.] वादविषयत्वादिति भावः । तद्ध्वनयन् व्याचष्टे-**उत्पद्यमान एवेति ।** तथा चेह करणे प्रत्ययस्यानुवाद्यत्वाऽभावान्न परिभाषोपस्थितिरिति भावः । **ञ्नित्यादिरिति** ञ्निदन्तस्य ञ्निति परे पूर्वस्य वाद्युदात्तविधायकम् । ननु प्रत्ययस्येत्यनेन सिद्धे 'ञ्नित्यादि'रिति सूत्रं स्वस्मिन्नेव तदादितदन्तग्रहणाऽभावस्य ज्ञापकं किन्न स्यादिति चेन्न ; प्रथमे 'ञ्नित्यादि'रिति सूत्रे विरोधोपस्थित्यभावेनोत्तरकालिकप्रत्ययस्येत्यस्य बोध एव तदुपस्थित्या तत्रैव तदभावकल्पनेत्याशयात् ॥ **प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वमिति ।** 'स्वरविधौ सङ्घातः कार्यी'त्यर्थस्य षष्ठे वक्ष्यमाणत्वादनुदात्तत्वं सर्वस्येति तात्पर्यम् ॥पूर्वप्रयोजनस्य ज्ञापकेन खण्डनादाह-**तर्ह्यर्थे इति । अन्यथेति ।** षष्ठे सूत्रकरण इत्यर्थः । तस्मादागमाऽनुदात्तत्वसिद्धये इह वचनमिति भावः । एतदु-

---

१ 'स्वरविधा' पाठः क्वचिन्न । २ 'गमस्यानुदात्त' पा०।३ 'प्रत्ययस्ये' पा० ।

अनुदात्ता भवन्ती'ति वक्ष्यामि ॥ के पुनरागमा अनुदात्तत्वं प्रयोजयन्ति ?॥ इट् लविता ॥ इट्तावन्न प्रयोजयति ॥ इदमिह संप्रधार्यम्—इट् क्रियता-माद्युदात्तत्वमिति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वादिडागमः ॥ नित्यमाद्यु-दात्तत्वम् । कृतेऽपीटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥ इडपि नित्यः । कृते-प्याद्युदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति ॥ अनित्य इट् । अन्यथा स्वरस्य कृते आद्युदात्तत्वे प्राप्नोत्यन्यथा स्वरस्याऽकृते प्राप्नोति । स्वरभिन्नस्य चाऽप्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥ आद्युदात्तत्वमप्यनित्यम् । अन्यस्य कृते इटि प्राप्नोत्यन्यस्याऽकृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । उभयोरनित्ययोः परत्वादिडागमः ॥ अन्तरङ्गं तर्ह्याद्युदात्तत्वम् ॥ काऽन्तर-ङ्गता ? ॥ उत्पत्तिसन्नियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावा-श्रित्याङ्गस्येडागमः॥ आद्युदात्तत्वमपि नाऽन्तरङ्गं यावता प्रत्यय आश्रीयमाणे

प्र.]त्यर्थः॥के पुनरिति।अन्योऽत्र प्रष्टा द्रष्टव्यः, न तु येन 'न वे'त्युक्तं स एव पृच्छति, विरोधात्॥लवितेति। लुट्, तिप्, डा,तासिः,इट् । अत्र यदीटोऽनुदात्तत्वं न स्या-त्तदा तासिभक्तत्वादिडुदात्तःस्यात्। शेषनिघातेन च तास्याकारोऽनुदात्तइत्युदात्तलोपा-भावादुदात्तनिवृत्तिस्वर आकारस्य न स्यात्। इटस्त्वनुदात्तत्वे सति तास्याकार एवोदात्त इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरः सिध्यति । स्वरभिन्नस्येति ॥ रूपवत्स्वरोऽपि श्रुतिभेदहेतु-

उ.]त्तरं भाष्यमेकदेश्युक्तिः॥ भाष्ये—वक्ष्यामीति। व्याख्यास्यामि ज्ञापकादित्यर्थः॥ अन्योऽत्रेति—शेषनिघातेनागमाऽनुदात्तत्ववादी । के पुनरित्यस्य शेषनिघातेन यत्र न सिध्यति ते के इत्यर्थः ॥ तृन्तृजन्तत्वे 'ञ्नितो'ति 'चित' इति चोदात्तत्वे शेषनि-घातेन सिद्धेराह—लुडिति । षष्ठाऽध्याये 'प्रत्ययस्य चे'ति सूत्रकरणवादी उत्तरयति भाष्ये—इड्लवितेति । तद्व्नयन्व्याचष्टे—तासिभक्तत्वादिडुदात्त इति । एवञ्च लवितेत्यादावुदात्तनिवृत्तिस्वरेणाऽन्तोदात्तत्वसिद्धिरागमानुदात्तत्ववचनस्य षाष्ठसूत्र-वादिमते फलमित्यर्थः ॥ अपरः—फलं नास्तीत्याह—भाष्ये—इट्तावन्न प्रयोजय-तीति । षष्ठतृतीययोरन्यतरत्र पाठेऽपि अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेवाद्युदात्तत्वप्रवृत्त्या ततः शेषनिघातेनेटोऽनुदात्तत्वे उदात्तनिवृत्तिस्वरसिद्धेरित्यर्थः ॥ परोऽन्तरङ्गत्व-मपश्यन् स्वमते परत्वेन पूर्वमिडागमं स्थापयितुमाह—इदमिहेत्यादिना-परत्वादिडागम इत्यन्तेन ॥ अपरः स्वाशयम्प्रकटयति—अन्तरङ्गन्तर्हीति । षष्ठे सूत्रकरणेऽपि ज्ञापकात्तदादिविध्यभावेनाऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं स्वरे पश्चादिटि उदात्त-निवृत्तिस्वरे शेषनिघातसिद्धेरागमाऽनुदात्तत्वं निष्फलमिति भावः । उत्पत्ति-सन्नियोगेनेति । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वेनेत्यर्थः । नेदम्भाष्यं तृतीये सूत्रमिति

१ 'दिट्' । २ इदं क्वचिन्न । ३चः क्वचिन्न पा० । ४ 'आश्रिते' पा० । ५ 'तासि' ।

प्रकृतिरप्याश्रिता भवति ॥ अन्तरङ्गमेवाद्युदात्तत्वम् ॥ कथम् ? ॥ इदानीमेव ह्युक्तं–'न प्रत्ययस्वरविधौ तदादिविधिर्भवती'ति ॥

सीयुट्तर्हि प्रयोजयति ॥*॥ अवचने हि सीयुडादेराद्युदात्तत्वम् ॥*॥ अक्रियमाणे हि आगमानुदात्तत्वे क्रियमाणेऽपि प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे सीयुडादेर्लिङ आद्युदात्तत्वं प्रसज्येत,–लविषीय पविषीय ॥

तत्तर्हि वक्तव्यम्–आगमा अनुदात्ता भवन्तीति ? ॥ न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति–'आगमा अनुदात्ता भवन्ती'ति यदयं 'यासुट्परस्मैपदेषू-

प्र.]त्वाच्छब्दान्तरत्वमेव करोतीति भावः ॥ प्रकृतिरप्याश्रितेति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेति भावः । अन्तरङ्गमेवेति । तत इण्न प्रयोजयतीत्यर्थः ॥ लविषीयेति । आशिषि लिङ् । अत्र विशेषविहितत्वाद्वा परत्वाद्वा पूर्वं सीयुट् क्रियते पश्चाल्लादेशः। तत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वं क्रियमाणं सीयुट एव स्यात् । 'आगमा अनुदात्ता' इति तु वचना-

उ.]पक्षे,उपक्रमोपसंहारविरोधात् । अत एव 'लवितव्य'मित्यपि न फलम्, अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं स्वरप्रवृत्तेः । इड्विधौ प्रकृतिप्रत्ययोभयाश्रयणे बीजमाह(भाष्ये)–अङ्गस्येति। अङ्गसंज्ञानिमित्तस्येत्यर्थः । एवञ्च तस्या उभयाश्रितत्वादस्यापि तत्त्वमिति भावः ॥

एवं शेषनिघातेनागमानुदात्तत्वमिति वादिना षष्ठे सूत्रारम्भवादिनम्प्रत्यागमाऽनुदात्तवचनस्येटः प्रयोजनत्वाऽभावे उक्ते प्रयोजनान्तरमाह(भाष्ये)–सीयुट्तर्हीति। अवकाशत्वे सत्येव विशेषविहितत्वस्य बलवत्त्वप्रयोजकत्वादाह–परत्वाद्वेति। लादेशनिमित्ताऽऽद्युदात्तत्वस्य 'यात' इत्यादिरवकाशः। 'शयिषीष्टे'त्यादौ लसार्वधातुकानुदात्तत्वात्सीयुड्वाऽवकाशः। प्रकृते उभयप्रसङ्गे परत्वात्सीयुडित्यर्थः । लाऽवस्थायान्तु न स्वरः, तस्याऽनच्कत्वात् । न च पूर्वं सीयुटि अनिर्दिश्यमानत्वान्न समुदायस्य, व्यवहितत्वान्न निर्दिश्यमानस्येत्यादेशाऽप्रवृत्तिरेव स्यादिति वाच्यं, 'धातो'रित्यस्य विहितविशेषणत्वाऽङ्गीकारेण व्यवहितेऽपि प्रवृत्तेः । एवञ्च तृतीये एतत्सूत्रपाठेऽपि आगमाऽनुदात्तत्ववचनमावश्यकमित्याह भाष्ये–क्रियमाणेऽपीति । यद्यपि तिबादीनाम्प्रत्ययत्वं स्थानिवत्त्वेन सिद्धं तथाप्यधिकृतस्याऽसम्बन्धे मानाऽभाव इति 'प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेने'त्युक्तम् । 'परस्ये'त्यस्याप्यत्र संबन्धे बाधकाऽभावः, धातोः परत्वस्याऽपि सत्त्वात् । न च तृतीये सूत्रे लस्य स्थाने इडुदात्तो भवतीति उत्पत्तिकाल एव स्वरविधानादनुवादविषयाया 'यदागमा' इति परिभाषाया अप्रवृत्तेरागमविशिष्टस्योदात्तत्वाऽप्राप्त्योच्चार्यमाणस्येट एवाद्युदात्तत्वे सीयुटः शेषनिघातेन सिद्धिरिति वाच्यम्, आगमसन्निधाने विधीयमानस्याऽपि तस्य प्रत्ययसंज्ञाविशिष्टे एव, आद्युदात्तत्वञ्च तत्सन्नियोगेन विशिष्टे एवेत्यभिमानात् । अन्यथा तावत

१ इदं क्वचिन्न ।

दात्तो ङिच्चे'त्याह ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । वक्ष्यत्येतत् "यासुटो ङिद्वचनं पिदर्थमुदात्तवचनं चे"ति ॥ शक्यमनेनैवं[1] वक्तुं-'यासुट्परस्मैपदेषु भवत्यपिच्च लिङ्भवती'ति । सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्य 'आगमा अनुदात्ता भवन्ती'ति ॥ शक्य-मेवं[2] लब्धुम् ॥ यद्येव वचनादथापि ज्ञापकादागमा अनुदात्ता भवन्ति[3], आग-मैस्तु व्यवहितत्वादाद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति ॥ 'आगमा अविद्यमानवद्भवन्ती'ति वक्ष्यामि । 'यद्यागमा अविद्यमानवद्भवन्ती'त्युच्यते-लविता-अवादेशो न

प्र.]त्सीयुटोऽनुदात्तत्वे सति 'इटोऽ'दित्यकारस्योदात्तत्वं सिध्यतीत्यर्थः॥पिदर्थमिति। 'चिनुया'दित्यादौ पिद्भक्तत्वाद्यासुटोऽनुदात्तत्वप्रसङ्गे उदात्तवचनमित्यज्ञापकमित्यर्थः॥ **आगमैरिति**। विच्छिन्नत्वादादित्वस्य 'लविषीये'त्यादौ प्रत्ययस्याद्युत्तत्वं न प्राप्नोती-त्यर्थः । आरब्धे तु सूत्रे प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेन कृते आद्युदात्तत्वे भवन्त्यागमा इति

उ.]एव पृथक्प्रत्ययत्वे सीयुडन्तस्याऽङ्गत्वं स्यात् ।तथा च तदन्तस्याऽपि लविषीद्व-मित्यादौ गुणः स्यात् । **इटोऽदित्यकारस्येति** । अत्र स्वरितत्वं नाशङ्क्यम्, औपदे-शिकप्रत्ययत्वाऽभावात्, दित्त्वाच्च ॥ भाष्ये-**यदयं यासुडिति** । न च परस्मैपद-निमित्तकत्वादस्यादेशोत्तरम्प्रवृत्त्या पूर्वमेवाऽन्तरङ्गत्वात्परत्वाद्वा प्रत्ययाद्युदात्तत्वे ततो यासुडस्वरको वा स्यात्, शेषनिघातेनाऽनुदात्तो वेति चरितार्थमुदात्तग्रहणं कथं ज्ञापकमिति वाच्यम् , 'परस्मैपदेष्वि'त्यस्य विषयसप्तमीत्वमाश्रित्य लाऽवस्थायामेव यासुटि ततो लादेशे तन्निमित्तकाऽऽद्युदात्तत्वे यासुटः सिद्धे उदात्तग्रहणं ज्ञापकमि-त्याशयात् ॥ भाष्ये-**शक्यमेवं लब्धुमिति** । एवं रीत्येदं लब्धुं शक्यं, न त्वपूर्वं वचनमेवेत्यर्थः॥ **यद्येव वचनादिति**। 'तस्मि'न्निति परिभाषासत्त्वेन विषयसप्तम्यनु-चितेति भावः । **अथापीति** । उक्त आशयः । 'आगमैस्त्वि'त्ययं दोषः षाष्ठ-वादिमत इत्याह-**आरब्धे त्विति** । तृतीये आरब्धे त्वित्यर्थः । **प्रत्ययसंज्ञेति** । लावस्थायां सीयुडादावप्याद्युदात्तत्वं केवलस्यैवेति पूर्वं जाता अपि शेषनिघातेनाऽ-नुदात्ता भवन्तीत्यर्थः । एवञ्च तस्याऽनुदात्तत्वायाऽऽगमाऽनुदात्तत्ववचनमनावश्यक-मिति तात्पर्यम्। अङ्गसंज्ञा तु न, तस्यां 'यदागमा' इति न्यायेन विशिष्टस्यैव प्रत्यय-ग्रहणेन ग्रहणात् । एवञ्च यासुटोऽपि शेषनिघातेनाऽनुदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तग्रहणस्य चारितार्थ्येन ज्ञापकाऽसम्भवोऽपि ध्वनितः । एवञ्च 'लविषीये'त्युदाहरणविषया 'क्रियमाणेऽपि प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे'इत्यादिरेकदेश्युक्तिरसङ्गतेति बोध्यम् । ननु तृतीये सूत्रमतेऽपि 'अनुदात्तं पद' मित्यस्य परिभाषात्वात्तेनैकवाक्यतायामाद्युदा-त्तत्वविधिकाले सन्निहितानामेव तेन निघातविधानात्पश्चात्सन्निहितस्येटो निघाताऽ-

१ 'मनेन वक्तुं' पा० । २ 'मेवेदं' पा० । ३ 'भवन्तीति' पा० ।

प्राप्नोति ॥ 'स्वरविधा'विति वक्ष्यामि॥एवमपि लविता-'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित'[1] इति स्वरितत्वं न प्राप्नोति ॥ षाष्ठिके 'स्वर' इति वक्ष्यामि । एवमपि शिक्षितः,[2]-'निष्ठा च द्व्यजना'दित्येष स्वरः प्राप्नोति ॥ 'प्रत्ययस्वरविधा'विति वक्ष्यामि ॥ तर्हि वक्तव्यम्-'आगमा अविद्यमानवद्भवन्ती'[3]ति ?॥ न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'आगमा अविद्यमानवद्भवन्ती'ति, यदयं 'यासुट्परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चे'त्याह ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । वक्ष्यत्येतत्-"यासुटो ङिद्वचनं पिदर्थमुदात्तवचनं चे"ति । शक्यमनेन वक्तुं 'यासुट्परस्मैपदेषु भवत्यपिच्च लिङ् भवती'ति । सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्य 'आगमा अविद्यमानवद्भवन्ती'ति ॥*॥ आद्युदात्तस्य वा लोपार्थम्॥*॥ आद्युदात्तस्य तर्हि लोपार्थं प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते ॥ प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते

प्र.]न दोषः॥एवमपि लवितेति। तृन्नन्तत्वादाद्युदात्तमेतत्॥यदयमिति। यदि प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कर्त्तव्ये आदित्वमागमा विहन्युस्तदा 'चिनुयाता'मित्यादा यासुटः प्रत्ययादित्वात्सिद्धमुदात्तत्वमिति तन्न कुर्यात् । कृतन्तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कर्तव्ये आगमाना-

---

उ.]प्राप्तेरागमाऽनुदात्तत्ववचनमावश्यकमिति चेन्न ; 'चिनुत' इत्यादौ श्नोरनुदात्तत्वसिद्धयेऽसन्निहितस्याऽपि तेन निघाताऽवश्यम्भावेन, 'पदग्रहणं परिमाणार्थ'मिति वक्ष्यमाणया रीत्या न्यायसिद्धत्वेन च तन्मते वचनस्याऽनावश्यकत्वात् । न चैकपदे विशेषविधिं विना द्वयोरुदात्तयोरभावादुदात्तस्वरितयोरभावाच्च अस्वरकस्याऽच उच्चारणाऽभावादनुदात्तत्वमेवेति वाच्यम्, एकश्रुतिविषये उक्तस्वररहितस्याऽप्युच्चारणसत्त्वात् । एकश्रुतिशास्त्रस्य विध्यर्थत्वे सम्भवति नियमार्थत्वाऽसम्भवाच्च । अत एवा'ऽनुदात्तम्पद'मित्यस्य चारितार्थ्यम् । 'चिनु' इत्यत्र शेषनिघाताऽप्रवृत्तिस्तु हेरपित्त्वस्य 'अक्ष्णुही'त्यादौ चारितार्थ्येन प्रकृतेऽन्तरङ्गानपीति न्यायेन स्वरात्पूर्वं लुकः प्रवृत्त्या स्वरैकवाक्यताऽऽपन्नस्या'ऽनुदात्तम्पद'मित्यस्याऽप्रवृत्तेरिति बोध्यम् ॥

'आगमा अनुदात्ता' इति न कर्तव्यं, किन्तु तेऽविद्यमानवदित्येव कार्यमित्याह षाष्ठवादी भाष्ये-आगमा इति॥ 'लविते'त्यस्य लुडन्तत्वे तृजन्तत्वे वाऽन्तोदात्तत्वेन स्वरितप्राप्त्यभावादाह-तृन्नन्तत्वादिति॥ कृतं त्विति । सत्यविद्यमानवत्त्वे तद्रहितप्रत्ययस्यैवाद्युदात्तत्वे शेषनिघातेनाऽऽगमानामनुदात्तत्वं सिद्धमिति भावः। शेषनिघातप्राप्ताऽनुदात्तव्यावृत्तये उदात्तग्रहणं चरितार्थमिति दिक्॥एवञ्चागमाऽनुदात्तत्वं न तार्तीयसूत्रफलम्, षाष्ठेऽपि ज्ञापकेन सिद्धत्वादित्यभिमानेनैकदेशी उत्तरवार्त्तिकस्थं 'वा'शब्दं तर्ह्यर्थे व्याचष्टे(भाष्ये)-आद्युदात्तस्य तर्हीति।प्रागुक्तकैयटध्वनितरीत्या ज्ञापकाऽ-

---

१ 'स्वरितो' पा० । २ 'चिन्तितः' पा० । ३ 'भवन्तीति वक्तव्यम्' पा० ।

लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरः सिद्धो भवति,–स्रौघ्नी माथुरीति । अत्र हि परत्वाल्लोपः स्वरं बाधेत ॥ ॥*॥न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥*॥न वैतदपि प्रयोजनमस्ति ॥ किं कारणं ? ॥ 'बहिरङ्गलक्षणत्वात्' । बहिरङ्गलक्षणो लोपोऽन्तरङ्गः स्वरः । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ॥ अवश्यं चैषा परिभाषाऽऽश्रयितव्या ॥*॥ अवचने हि ञ्नित्कित्स्वतिप्रसङ्गः ॥*॥ अक्रियमाणायां ह्यस्यां परिभाषायां क्रियमाणेऽपि प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे ञ्नित्कित्स्वतिप्रसङ्गः स्यात्–औत्सी कंसिकी आत्रेयीति । अत्र हि परत्वाल्लोपो ञिन्नित्कित्स्वरान् बाधेत॥ नैष दोषः, ञिन्नित्कित्स्वराः प्रत्ययस्वरापवादाः । न चाऽपवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते । * पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः * । *प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते*।न तावदत्र कदा चित्प्रत्ययस्वरो भवति,अपवादान् ञ्नित्कित्स्वरान् प्रतीक्षते॥कंसिक्यां भूयान् परिहारः,अन्य-

---

प्र.]मविद्यमानत्वं ज्ञापयतीत्यर्थः॥स्रौघ्नीति। विभज्याऽन्वाख्यानेपक्षे स्रौघ्न अ ई इति स्थिते 'प्रत्ययस्य चे'त्याद्युदात्तत्वात्परत्वाद्यस्येति लोपे कृते उदात्तनिवृत्त्यभावादुदात्तनिवृत्तिस्वर ईकारस्य न स्यात् । प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेन त्वाद्युदात्तविधाने न दोषः ॥ बहिरङ्गलक्षण इति । स्वार्थादीनां क्रमेण प्रतीतिरिति स्त्रीत्वनिमित्त ईकारो बहिरङ्ग इति तन्निमित्तो लोपो बहिरङ्गः । अथ वाऽङ्गस्य भस्येत्याद्यपेक्षणाल्लोपो बहिरङ्गः । औत्सीति। उत्से जाता। 'उत्सादिभ्योऽञ्' ङीप् । यद्यत्र परत्वाल्लोप आद्युदात्तत्वं ञिल्लक्षणं बाधेत तदा प्रत्ययस्योदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वर ईकारस्य स्यादेव । कंसिकीति । कंसेन क्रीता । 'कंसाट्टिठ'निति टिठनि ङीपि च ठकारस्याऽकृत इकादेशे उदात्तत्वं मन्यते । आत्रेयीति । अत्रेरपत्यं स्त्री । 'इतश्चानिञ' इति ढक् । 'आयन्नादिषु उपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थ' मिति पूर्वमेयादेशः, ङीप् । अत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरो न स्यात् । अन्तरङ्गत्वे तु स्वरस्याश्रीयमाणे दोषाऽभावः ॥ कंसिक्यामिति । ठचश्चित्करणात्पूर्वमिकादेशः, ततः प्रत्ययाद्युदात्तत्व-

---

उ.]सम्भवे तु आगमानुदात्तत्वरूपं प्रयोजनं स्थितमेव।ननु ङीबुत्पत्तेः प्रागेवाऽण आद्युदात्तत्वे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरः सिद्धस्तत्राह–विभज्येति॥ बहिरङ्ग इति । तेन विभज्यान्वाख्यानेऽपि न दोष इति भावः।अथ वाङ्गस्येत्यादि चिन्त्यं,संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्य शास्त्रेऽनाश्रयणादित्युक्तं। पूर्वमेयादेशो ङीबिति। योपधत्वान्न ङीषिति भावः।

भाष्ये—न चाऽपवादेति । ञित्स्वरमिव प्रत्ययस्वरमपि बाधित्वा परत्वादस्वरकस्यैव लोपे औत्सी कंसिकीत्यत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरो न प्राप्नोतीति भावः । प्रतीक्षत इति । लोपोत्तरमपि प्रत्ययलक्षणेन तत्प्रवृत्तेरिति भावः । ठच इति ।

---

१ 'माथुरी' पा०। २'स्वरस्याप' पा० ।३'ख्याने स्रौ'पा०। ४ 'प्रत्ययस्याद्युदात्त' ।

स्याऽत्रोदात्तत्वमन्यस्य लोपः । आदेरुदात्तत्वमन्त्यस्य लोपः ॥ इदं तर्हि औत्रेयीति । अत्रे हि परत्वाल्लोपः कित्स्वरं बाधेत । तस्मादेषा परिभाषाश्रयितव्या । एतस्यां च सत्यां शक्यं प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वमवक्तुम् ॥

॥*॥ प्रत्ययाद्युदात्तत्वाद्धातोरन्तः॥*॥ प्रत्ययाद्युदात्तत्वाद्धातोरन्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। प्रत्ययाद्युदात्तत्वस्यावकाशः–यत्रानुदात्ता प्रकृतिः।समत्वं सिमत्वम्। धातोरन्त इत्येतस्यावकाशः–यत्रानुदात्तः प्रत्ययः,–पचति पठतीति । इहोभयं प्राप्नोति–गोपायति धूपायति। 'धातोरन्त' इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥*॥ पित्स्वरात्तित्स्वरश्चापि ॥*॥ पित्स्वरात्तित्स्वरश्चापि भवति विप्र-

प्र.]मिति नास्त्युदात्तलोप इत्यर्थः॥ कित्स्वरमिति।तत उदात्तनिवृत्तिस्वरो न स्यादित्यर्थः॥ इदानीं प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेन स्वरविधौ प्रयोजनमाह—प्रत्ययाद्युदात्त्वादिति । यदा 'ञ्नित्यादिर्नित्य'मित्यस्याऽनन्तरं 'प्रत्ययस्य चे'त्युच्येत तदा परत्वाद्धातुस्वरं प्रत्ययस्वरो बाधेत । यथान्यासे तु प्रत्ययस्वरं धातुस्वरो बाधते ॥

उ.]अत्रेदं चिन्त्यम्,–अकारविशिष्टस्य प्रत्ययत्वे तस्यान्तरतम्यादिकादेशे आद्युदात्ते प्राप्तेऽन्तोदात्तादेशार्थं तत्सार्थक्यम् । व्यञ्जनमात्रस्य प्रत्ययत्वे तत्राऽद्युदात्तत्वाऽप्राप्त्या तद्विषयेऽाद्युदात्तश्चेत्यस्य सामर्थ्यात्तदादेशे प्रवृत्त्यापत्तौ तद्बाधाय तत्सार्थक्यं स्पष्टमेवेति कथमस्य ज्ञापकत्वम् ? । 'प्रत्ययाः–अकारविशिष्टास्तत्र व्यञ्जनमात्रस्य व्यञ्जनान्त इकाद्यादेश' इति पक्षस्तु 'ठस्येक' इति सूत्रस्थभाष्यस्वग्रन्थविरुद्धः, 'नैषादकर्षुक' इत्यत्र ह्रस्वाऽसिद्ध्याऽसङ्गतश्च, गौरवग्रस्तश्च । किञ्च अत्राऽपि व्यञ्जनस्य प्रत्ययत्वे तदेकवाक्यतापन्नस्य तत्र फलाऽभावादादेशोत्तरं तत्रैव स्वरप्रवृत्तिरुचिता । अकारविशिष्टस्याऽपि प्रत्ययत्वे तस्याद्युदात्तत्वे तत्स्थाने आन्तरतम्यादाद्युदात्त एवैकादेश इति ज्ञापकोपन्यासे फलं चिन्त्यमिति दिक् ॥ तत इति । कित्स्वरस्य यस्येति लोपेन बाधे एयस्य प्रत्ययस्वरप्रवृत्तावप्रवृत्तौ च दोष इति भावः । भाष्ये–एतस्याञ्च सत्यामित्यादि । एवञ्चाद्युदात्तस्य वा लोपार्थमिति खण्डितम् ॥ इदानीम्प्रत्ययसंज्ञेति । अनेन हि पूर्वप्रयोजनानां खण्डितत्वान्मुख्यं प्रयोजनमिदानीमाहेत्यर्थाल्लभ्यते । स तु न युक्तः, एषामप्यग्रे भगवता खण्डनात् । यथान्यासे त्विति। अत्र पाठे हि विप्रतिषेधो न्याय्यो भवति । षाष्ठपाठे हि धातोरित्यस्य पूर्वत्वात्पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः स्यादिति भावः । भाष्ये–यत्राऽनुदात्ता प्रकृतिः समत्वमिति । ननु प्रातिपदिकप्रत्यये सर्वत्र चारितार्थ्याद्यत्राऽनुदात्तेत्यादि व्यर्थमिति चेन्न ; प्रकृतेरुदात्तस्वरितवत्त्वे प्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं प्रकृतिस्वरनिमित्तकशेषनिघातप्राप्त्या तदपवादत्वमस्य वाच्यम् ; एवञ्च बाध्यसामान्यचिन्तया

१ 'इति । अत्रहि' इदं क्वचिन्न । २ इतिः क्वचिन्न । ३ 'त्युच्यते'। ४ 'षयस्या'।

तिषेधेन । पित्स्वरस्यावकाशः–पचति पठति। तित्स्वरस्यावकाशः–कार्यं हार्यम् । इहोभयं प्राप्नोति–कार्या हार्या । तित्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन ॥*॥ चित्स्वरश्चापि पित्स्वरात् ॥*॥ पित्स्वराच्चित्स्वरश्चाऽपि भवति विप्रतिषेधेन ॥ चित्स्वरस्याऽवकाशः–चलनः कम्पनः । पित्स्वरस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति–आम्बष्ठ्या सौवीर्या । चित्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन । ॥*॥ न वाद्युदात्तत्वस्य प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगात् ॥*॥ न वाऽर्थो विप्रतिषेधेन ॥ किं कारणम् ? ॥ 'आद्युदात्तत्वस्य प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगात्' । प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते सतिशिष्टत्वाद्धातुस्वरो भविष्यति ॥ अयं चाऽप्ययुक्तो विप्रतिषेधः–पित्स्वरस्य तित्स्वरस्य च ॥ किं कारणम् ? ॥ ॥*॥ टापि स्वरितेनैकादेशः ॥*॥ टापि स्वरितेनैकादेशो भविष्यति ॥ इदमिह संप्रधार्यं,–स्वरितत्वं क्रियतामेकादेश इति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वात्स्वरितत्वं॥ नित्य एकादेशः। कृते स्वरितत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ॥ स्वरितत्वमपि नित्यं, कृतेऽप्येकादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ॥

अनित्यं स्वरितत्वम् ,अन्यस्य कृते एकादेशे प्राप्नोत्यन्यस्याऽकृते।शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥ एकादेशोऽप्यनित्यः । अन्यथास्वरस्य कृते स्वरितत्वे प्राप्नोत्यन्यथास्वरस्याऽकृते [स्वरितत्वे] । स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥ [उभयोरनित्ययोः परत्वात्स्वरितत्वम्] ॥ अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः ॥ काऽन्तरङ्गता ? ॥ वर्णावाश्रित्यैकादेशः पदस्य स्वरितत्वम् ॥ स्वरित-

---

प्र.] पित्स्वरादिति।एतदत्राऽनुदात्तत्वविधाने सिद्ध्यति नाऽन्यत्रेति भावः।कार्येति। स्वरितत्वात्प्रागेकादेशं मन्यते । तत्रैकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात्तित्स्वरः प्राप्नोति । परं प्रत्यादिवद्भावात्तु पित्स्वरप्रसङ्गः ॥ नवेति । प्रत्ययसंज्ञासन्नियुक्तस्वरस्याऽन्तरङ्गत्वान्नास्ति विप्रतिषेध इति भावः ॥ परत्वात्स्वरितत्वमिति । अन्तरङ्गत्वं स्वरितत्वस्याऽनपेक्ष्यैतदुक्तम् । स्त्रीत्वापेक्षटाब्निमित्तो ह्येकादेशो बहि-

---

उ.] 'धातो'रित्यस्याप्यपवादः स्यादिति शङ्कावारणाय तदुक्तेः ॥ नाऽन्यत्रेति । तथा च तित्स्वरात्पित्स्वर एव परः स्यादिति भावः । 'कार्ये'त्यत्रोभयप्राप्तिं दर्शयति–तत्रैकादेशस्येति ॥ प्रत्ययसंज्ञासन्नियुक्तेति । ननु षाष्ठन्यासेऽपि आद्ये कृते धातुसंज्ञातः परत्वात्पूर्वं, विषयभेदात्तत्समकालमेव वा प्रत्ययस्वरप्रवृत्तौ पश्चात्प्रवर्त्तमानस्य धातुस्वरस्य सतिशिष्टत्वमस्त्येवेति चेत् सत्यं; संज्ञास्वरयोर्विषयभेदेन विरोधाऽभावात् परत्वाऽप्रवृत्तेः । यौगपद्यमपि न, ज्ञानयौगपद्याऽसम्भवात् ॥ स्त्रीत्वाऽपेक्षेति । वस्तुतः शब्दशास्त्रत्वादर्थाधिक्याऽपेक्षाकृतं बहिरङ्गत्वमप्रयोजकमिति भाष्याशयः । 'कार्ये'त्यस्य विभज्यान्वाख्याने इदम् । भाष्ये–पदस्य स्वरितत्वमिति । 'अनुदात्तम्पद'मित्यनेनैकवाक्यत्वादिति भावः । एवं च वर्णसमूहरूपपद-

त्वमप्यन्तरङ्गम् ॥ कथम् ? ॥ वक्ष्यत्येतत्–"पदग्रहणं परिमाणार्थ"मिति । उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वात्स्वरितत्वं, स्वरितत्वे कृते आन्तर्यतः स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो भविष्यति ॥ अयं चाऽप्ययुक्तो विप्रतिषेधः–पित्स्वरस्य चित्स्वरस्य च ॥ किं कारणम् ॥*॥ चापि चित्करणात् ॥*॥ चापि चित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति ॥ [आद्युदात्तश्च । अनुदात्तौ सुप्पितौ] ॥

गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ॥ ३।१।५ ॥

[गुपिज्किस्माना अनुदात्तेतः ।] । गुपादिष्वनुबन्धकरणं किमर्थम् ? ॥ ॥*॥ गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदार्थम् ॥*॥ गुपादिष्वनुबन्धाः क्रियन्ते ।

प्र.]रङ्गः । आन्तर्यत इति । स्वरिते त्वनुदात्तोऽपि विद्यत इति स्वरिताऽनुदात्तयोः स्वरितोऽन्तरतमः ॥ चापीति । यदि सामान्यग्रहणाऽविघातार्थत्वमेव चकारस्याऽभविष्यत्ताप्प्रत्ययप्रकरण एव यङ्ष्टाब्व्यधास्यतेति भावः। [आद्युदात्तश्च । अनु ।]॥

गुप्तिच्कि । गुबिति । अनुक्रमप्रदर्शनाय कितिः पठितो न त्वयमनुदात्तेत् । गुपादिष्विति । नित्यसन्विषयत्वात्केवलेभ्यो लडाद्यनुत्पादात्प्रश्नः ॥ आत्मनेपदा-

---

उ.]साऽपेक्षत्वात्स्वरितत्वं बहिरङ्गमित्यभिमानः।परिमाणार्थमिति। 'पदत्वं यावद्भवति यावतश्च भवति तावत्तावति च सन्निहितमेकवर्जं सर्वमनुदात्तम्भवती'त्यर्थ इति भावः । तेन पदसमुदायस्य न स्वरप्रवृत्तिकालेऽसन्निहितस्य च सिद्ध्यतीति बोध्यम् । अतएव धातोरित्यादिनाऽस्यैकवाक्यतेति दिक् ॥ सामान्यग्रहणेति । द्व्यनुबन्धकत्वसम्पादनद्वारेति भावः । एवं शेषनिघातद्वाराऽऽगमाऽनुदात्तत्वसिद्धये एवात्रास्य सूत्रस्य पाठः । 'आगमाऽनुदात्तार्थं वे'त्येवोपक्रमोक्ता सिद्धान्त्युक्तिः। वचनान्तरकरणे गौरवम् । ज्ञापकन्तु नास्तीति पूर्वमेव निरूपितम् ॥ [आद्युदात्तश्च]

गुप्तिज् । 'परक्षेत्रे चिकित्स्य' इति व्याधिप्रतीकारादावेव व्यवहाराज्जुगुप्सादेर्निन्दादावेव व्यवहारात्, 'गुप गोपने' 'कित निकेतने' इति प्रयोगाच्च , 'विचिकित्सा तु संशय' इत्यादिकोशबलाच्चाऽर्थविशेषोपहितेभ्य एव सन्निति बोध्यम् ॥ वेदे 'विचिकित्सती'ति परस्मैपदप्रयोगदर्शनादाह–अनुक्रमेति । अत्राऽग्रहणे सूत्रे एव तदभाव आशङ्क्येतेति तन्निवारणायेत्यर्थः । भाष्येऽनुदात्तेत्करणं किमर्थमिति वक्तव्येऽनुबन्धकरणमित्युक्तिर्दानशानोर्वृत्त्युक्तस्वरितेत्त्वबोधनाय। यत्तु वृत्त्यादौ वधेरप्यनुदात्तेत्त्वमुक्तं तत्र मानं चिन्त्यम् , भाष्यविरोधश्च । एवं कितेः परस्मैपदित्वेऽपि भाष्याऽनुग्रहश्चिन्त्यः । वैदिकपरस्मैपदिप्रयोगास्तु छान्दसत्वादपि सुसाधाः । लोके त्वात्मनेपदमेवोचितम् । एवञ्च वधेरपि स्वरितत्वं परस्मैपदित्वमेव वोचितमिति वदन्ति । केवलेभ्य इति । सनन्ते प्रतीयमानार्थवृत्तिभ्य इत्यर्थः। तदर्थवृत्तीनामेवाऽनुदात्तेत्त्वादिति भावः । अत एवाऽर्थान्तरेऽनानुबन्धकत्वमिति वृत्त्यादावुक्तम् ॥

[किं प्रयोजनम् ? ॥ 'आत्मनेपदार्थम्'] ॥ आत्मनेपदं यथा स्यात् ॥ अथ क्रियमाणेष्वप्यनुबन्धेषु आत्मनेपदं न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ?॥ सना व्यवहितत्वात् ॥ 'पूर्ववत्सन' इत्येवं भविष्यति ॥ 'पूर्ववत्सन' इत्युच्यते न चैतेभ्यः प्राक् सन आत्मनेपदं, नापि परस्मैपदं पश्यामः ॥

एवं तर्ह्यनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति॥ अथ वा अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भविष्यति । तद्यथा—गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोर्विशेषकं भवति ॥ यद्यवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति तदा जुगुप्सयति मीमांसयतीत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ अवयवे कृतं लिङ्गं तस्य समुदायस्य विशेषकं भवति यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति।सनश्च न व्यभिचरति णिचं पुनर्व्यभिचरति। तद्यथा—गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य ॥ [गुप्तिज्किद्भ्यः सन्] ॥

मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ७।१।६ ॥

॥*॥ अभ्यासदीर्घत्वेऽवर्णस्य दीर्घप्रसङ्गः॥*॥अभ्यासस्य दीर्घत्वेऽवर्णस्य दीर्घत्वं प्राप्नोति—मीमांसते ॥ ननु च इत्वे कृते दीर्घत्वं भविष्यति ॥ कथं पुनरुत्पत्तिसन्नियोगेन दीर्घत्वमुच्यमानमित्वं प्रतीक्षते ॥ अथ कथमभ्यासं प्रतीक्षते?॥ वचनादभ्यासं प्रतीक्षते । [अभ्यासस्य दीर्घत्वविधानात्] । इत्वं पुनर्न

प्र.] र्थमिति । सन्नन्तेभ्य इति भावः॥पूर्ववदिति । लिङ्गातिदेशादिति भावः॥ न चैतेभ्य इति । कार्यातिदेशोऽसौ । लिङ्गातिदेशे तु अनुचिकीर्षतीत्यादावप्यात्मनेपदप्रसङ्ग इति भावः ॥ एवं तर्हीति । सना व्यवधानेऽपीति भावः । अथ वेति । यत्राऽवयवे लिङ्गाऽऽसङ्गस्य प्रयोजनं नास्ति तत्र समुदायाऽर्थ एवाऽसाविति भावः । शिष्टं भाष्यं 'पूर्ववत्सन' इत्यत्र विस्तरेण व्याख्यातं तत एवावधार्यम् ।[गुप्तिज्]॥

मान्बध । सामान्यविधेर्विशेषविधिर्बाधक इत्याह—अभ्यासदीर्घ इति ॥ अथ

उ.] भाष्ये न चैतेभ्य इति । सनन्ते प्रतीयमानार्थवृत्तिभ्य इत्यर्थः। नाऽपि परस्मैपदमिति। वधदानशानभिप्रायेणेदम् ॥ यत्राऽवयवे इति । भाष्ये—अवयवे कृतमित्यस्य 'निष्फलश्चे'दिति शेषो बोध्यः ॥ [गुप्तिज्किद्भ्यः सन्] ॥

मान्बध । ननु परत्वादित्वे दीर्घप्राप्तेः कथमवर्णस्य दीर्घोऽत आह—सामान्येति ॥ भाष्ये—उत्पत्तिसन्नियोगेनेति । ननु धातुमात्रोद्देशेन सन्, सन्निमित्तकाभ्यासोद्देश्यकश्च दीर्घ इति कथं तयोः सन्नियोग इति चेन्न,बोधसन्नियोगेन तदुत्पत्तिसन्नियोगोऽपीत्यभिमानात् ॥ वचनादभ्यासमिति । एवञ्च सन्नियोग एवाऽसिद्ध

१ इदं क्वचिदपि नास्ति । २ इदं क्वाचित्कम् । ३ 'भवति' पा०। ४ इदं क्वचिन्न । ५ 'सनन्तमेव च' पा०। ६ णिजन्तं' पा०। ७ 'अभ्यासदीर्घ'। ८ इदं न सर्वत्र ।

प्रतीक्षते॥ ॥*॥ न वाऽभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गाऽबाधकत्वात् ॥*॥ न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गाऽबाधकत्वात्' । 'अभ्यासविकारेष्वपवादा उत्सर्गान्न बाधन्त'इत्येवं दीर्घत्वमुच्यमानमित्वं न बाधिष्यते॥अथ वा 'मान्बधदान्शान्भ्य ई चाऽभ्यासस्ये'ति वक्ष्यामि॥एवमपि हलादिशेषापवाद ईकारः प्राप्नोति॥'ई चाऽच' इति वक्ष्यामि॥'अथ वा'मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चेतोऽभ्यासस्ये'ति वक्ष्यामि॥सिध्यति॥ सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवाऽस्तु॥ननु चोक्तम्—'अभ्यासदीर्घत्वेऽवर्णस्य दीर्घत्वप्रसङ्ग'इति॥ परिहृतमेतत् 'न वाऽभ्यासविकारेषु अपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वा'दिति । अथ वा

प्र.]कथमिति।यथाऽभ्यासस्येति वचनाद्दीर्घत्वमभ्यासमपेक्षते तथा वचनान्तरविहितमित्वमपीति भावः ॥ अभ्यासविकारेष्विति । एतच्च 'दीर्घोऽकित'इत्यत्राकिद्ग्रहणेन ज्ञापयिष्यते ॥ ई चाऽच इति । अजन्तस्येत्यर्थः । न चाऽकृते हलादिशेषेऽजन्तत्वं भवति ॥ अभ्यासविकार इति । स चेत्वमेव । तथा हि लोपस्य तावदादेशो विधातुमशक्यः, तस्याऽभावरूपत्वात्। यदि च ह्रस्वस्य दीर्घत्वं स्यात्तद्वितनिर्देशोऽनर्थकः स्यात् । दीर्घश्रुत्याऽच्परिभाषोपस्थानादजन्तस्य दीर्घविधानाद्दीर्घस्य ह्रस्वस्य वा दीर्घविधाने विशेषाऽभावात्। तस्मादित्वमेव तद्धितेन प्रत्याय्यते। अथ वाऽऽहेत्य सनि यो विहितो विकारः 'सन्यत' इति, तस्यैव ग्रहणं विज्ञायते । ह्रस्वश्च मानादीनामिव बधेरपि पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या भवति ॥ [मान्बधदान्]॥

उ.]इति भावः।अतएव पूर्वं विशेषविधित्वेनैव बाधकत्वमुक्तं कैयटेनेति केचित्।परेतु तद्बोधसन्नियोगेनाऽनैमित्तिकत्वरूपमन्तरङ्गत्वं बोध्यत इति वदन्ति। न प्रतीक्षत इति । किन्तु विशेषविधित्वादन्तरङ्गत्वाद्वा बाधत एवेति भावः॥ न वाऽभ्यासविकारेष्वपवादेति । अपवादपदं बाधकोपलक्षणम् । एतेन यत्राऽन्यतरप्रवृत्त्युत्तरमन्यतरस्य प्रवृत्त्ययोग्यत्वाऽभावस्तत्रैवेदमिति परास्तम् । एतच्चेति । यंयम्यत इत्यादौ नुकि अजन्तत्वाऽभावाद्दीर्घाऽप्राप्तौ 'चरिकर्त्ती'त्यादौ रिको रीग्विधिसामर्थ्येन तदप्राप्तौ व्यर्थमकित इति प्रकृतार्थज्ञापकमित्यर्थः । तेन यथायोगं पूर्वमुत्सर्गप्रवृत्तावपवादप्रवृत्तिः, अपवादप्रवृत्तावपि वा पुनरुत्सर्गप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ॥

यद्यपि 'ई चाऽच' इत्यत्राऽच इत्यस्य वैयधिकरण्येनाऽन्वयेऽपि न क्षतिस्तथापि सामानाऽधिकरण्यस्य न्याय्यत्वादाह—अजन्तस्येति ॥ 'ई चाऽचोऽभ्यासस्य', 'दीर्घश्चेतोभ्यासस्ये'ति पक्षद्वयेपि सूत्रभेदो दूषणम्॥ ननु तद्धितेन ह्रस्वग्रहणे वधेर्व्यावर्त्यः,तत्र फलाऽभावेन ह्रस्वाऽभावादत आह—ह्रस्वश्चेति।अत्र 'न वाऽभ्यासविकारे'ष्वित्येव समाधानं युक्तम् ॥ [मान्वधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य] ॥

---

१ 'हलादिः शे' पा० । २ विशेषत इत्यर्थः ।

नैवं विज्ञायते 'दीर्घश्चाऽभ्यासस्ये'ति ॥ कथं तर्हि ? ॥ 'दीर्घश्च आभ्यासस्ये'-ति ॥ किमद्माभ्यासस्येति ? ॥ अभ्यासस्य विकार आभ्यासः, तस्येति ॥

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ ३।१।७ ॥

धातोरिति किमर्थम् ? ॥ प्रकर्तुमैच्छत् प्राचिकीर्षत् । सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूदिति ॥*॥ कर्मग्रहणात्सन्विधौ धातुग्रहणमनर्थकम् ॥*॥ **कर्मग्रहणात्सन्विधौ धातुग्रहणमनर्थकम् । 'कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा सन् भवती'त्येव धातोरुत्पत्तिर्भविष्यति ॥*॥** सोपसर्गं वै कर्म ॥*॥ **सोपसर्गकमिह वै कर्म, तत उत्पत्तिः प्राप्नोति ॥*॥** सोपसर्गं कर्मेति चेत् कर्मविशेषकत्वा-

---

प्र.] धातोः कर्मणः । धातोरर्थद्वारके कर्मत्व-समानकर्तृकत्वे । ते चेच्छायाः प्रत्ययार्थत्वेऽपि सन्निधानात्तदपेक्षे एव गृह्येते । एवं च प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थो भवति, अन्यथा प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरसंबन्धः स्यात् । वार्तिकाऽवतारणाय प्रश्नं करोति—**धातोरिति किमर्थमिति ।** अयं भावः—धातुरेव क्रियावाची, उपसर्गस्तु विशेषकः । ततश्चाऽर्थद्वारके कर्मत्वसमानकर्तृकत्वे धातोरेव संभवत इति ॥ **सोपसर्गादिति ।** सङ्घातेन विशिष्टा क्रिया प्रतिपाद्यत इति तत एव सनुत्पत्तिप्रसङ्गः । ततश्च सङ्घातादेरेव द्विर्वचनादिप्रसङ्ग इति भावः ॥ **कर्म्मग्रहणादिति ।** एतदुपलक्षणम्, तेन 'समानकर्तृकग्रहणा'दित्यपि बोद्धव्यम् ॥ **सोपसर्गमिति ।** सङ्घातस्य क्रियाविशेषाऽभिधायित्वादिति भावः ॥ **कर्मविशेषक इति ।** अत एव वचनात्

उ.] धातो कर्मणः । शब्दस्य धातोः कर्मत्वसमानकर्तृकत्वाऽसम्भवात्सूत्रे सामानाधिकरण्याऽनुपपत्तिः । ताभ्यां वार्त्तिकोक्तधातुग्रहणप्रत्याख्यानाऽनुपपत्तिश्चेत्यत आह—**अर्थद्वारके इति ।** नन्विच्छायामिति सप्तम्यन्तत्वात्कर्मण इत्यादिनाऽन्वयाऽयोग्यमितीच्छारूपेऽर्थे धात्वन्तरार्थकर्मणस्तेन समानकर्तृकादपि सन्स्यादत आह—**ते चेति ।** सन्निधानाद्विभक्तिविपरिणामेन तयोरपि सा विशेषणमिति भावः ।

न केवलं सन्निधानादेव तयोरिच्छाऽपेक्षत्वं किन्तु प्रकृतिप्रत्ययार्थयोःसामर्थ्याऽनुपपत्त्याऽपीत्याह—**एवंहीति । वार्त्तिकावतारणायेति।** धातुपदस्य प्रयोजने दर्शिते तत्सिद्धिस्तदन्तरेणाऽपि भवतीति वार्त्तिकेन दर्शयितुं शक्यत इति भावः। सोपसर्गव्यावृत्तिर्न फलमित्याह—**धातुरेवेति ।** प्रकृष्टस्येच्छाविषयत्वप्रतीतिर्विषयसामानाधिकरण्यात्कटसामानाधिकरण्याद्भीष्मादेः कर्मत्वमिवेति भावः ॥ भाष्ये—**प्राचिकीर्षदिति ।** यद्यपि लव्यपि द्विर्वचने दोषस्तथाप्यट्कृतमधिकं दोषं वक्तुं लङुदाहृतः । **सङ्घातेनेति ।** धातुपदाऽभावे विशिष्टस्यैवेच्छाविषयत्वेन कर्मत्वात्तद्वाचकादेव सन्प्रसङ्ग इति भावः ॥ सुबन्तार्थस्याऽपि कर्मत्वात्ततः सन्स्यादत आह—**एतदिति ।**

---

१ इदं क्वाचित्कम् । २ इदं प्रायो लुप्तम् ।

दुपसर्गस्याऽनुपसर्गं कर्म ॥ * ॥ **सोपसर्गं कर्मेति चेत्कर्मविशेषक उपसर्गः । अनुपसर्गमेव [हि] कर्म । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमनुपसर्गं कर्मेति**॥*॥ सोपसर्गस्य हि कर्मत्वे धात्वधिकारेऽपि सनोऽविधानमकर्मत्वात् ॥*॥**यो हि मन्यते सोपसर्गं कर्मेति, क्रियमाणेऽपि तस्य धातुग्रहणे सनोऽविधिः स्यात्**॥ **किं कारणम् ?** ॥ 'अकर्मत्वात्'[1] ॥ **इदं तर्हि प्रयोजनं सुबन्तादुत्पत्तिर्मा भूत्** ।

प्र.]षष्ठीसमासप्रतिषेधोऽनित्यः। अयमर्थः-धातुरेव क्रियावाचीति तदर्थस्यैव कर्म्मत्वं न तूपसर्गार्थस्यापि । यथोक्तं 'कट एव कर्म्म तत्सामानाधिकरण्याद्भीष्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यती'ति[2] । अथाऽपि विशेषणस्य[3] पृथक्कर्मत्वम् । यथोक्तं-'कटोऽपि कर्म भीष्मादयोपी'ति, तथापि कर्म्मसमुदायस्याऽकर्मत्वात्समुदायादुत्पत्तिर्न भविष्यति । **सोपसर्गस्य हीति** । यदि सङ्घातस्याऽर्थद्वारकं कर्मत्वं स्यात्तदा अवयवस्याऽकर्मत्वात्ततः सन्प्रत्ययो न स्यात् । 'कर्म्मण'इत्येषा [हि] पञ्चमी । षष्ठ्यां तु सत्यां कर्मणोऽवयवाद्धातोः सन्नित्याश्रीयमाणेऽनुपसर्गान्न स्यात् । तस्मात्-'अडादीनां व्यवस्थार्थं पृथक्त्वेन प्रकल्पनात्।धातूपसर्गयोर्धातुः क्रियावाचीति निर्णयः॥ **सुबन्तादिति** । विकल्पितत्वात्सनः पक्षे साऽवकाशाः क्यजादय इति भावः । 'प्रा-

---

उ.]तद्भ्रनयन्नाह भाष्ये-**कर्मणः समानकर्तृकादिति** । **प्रतिषेध इति**। 'तृजकाभ्या'-मित्यादिः । याजकादित्वात्समास इत्यन्ये । **धातुरेवेति** । सङ्घातेन विशिष्टक्रियाऽवगतावपि विशेष्यस्यैव कर्मत्वं, प्राधान्यादिति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह—**यथोक्तमिति** । प्रधानस्यैव कर्मत्वमित्यत्रार्थे दृष्टान्तोऽयम् । यद्यपि तत्र तद्विशेषणेऽपि सा शक्तिरिति तात्पर्यन्तथापि समानाधिकरणविशेषण एव तथा,उपसर्गाऽर्थस्तु व्यधिकरण इति दिक् । 'अथाऽपि विशेषस्ये'ति पाठः । धात्वर्थगतविशेषरूपस्योपसर्गार्थस्येत्यर्थः । क्वचित्तु 'विशेषणस्ये'ति पाठः । तत्राऽप्ययमेवार्थः ।

समुदायस्याऽकर्मत्वादिति । ननु 'प्रतिष्ठासते' इत्यादौ 'प्र'समभिव्याहारे गतेरेव प्रतीयमानत्वात् सैव कर्मेति धातुग्रहणाऽभावे तत्प्रतिपादकात्सोपसर्गादेव स्यादिति चेन्न, तत्राऽपि आदिकर्मद्योतकतायाः 'प्र'शब्दे भूवादिसूत्रे भाष्य उक्तेः ।

भाष्ये—**धात्वधिकारेऽपीति** । नन्वस्याऽस्वरितत्वादधिकारपदप्रयोगोऽयुक्त इति चेन्न, नेदमधिकारपदं स्वरितपरं, किन्तु करणं कारः,अधिकः कारोऽधिकारः । धातोरित्यस्याऽधिकस्य करणेऽपीत्यर्थः ।

अवयवस्याऽकर्मत्वादिति । कर्मत्वपर्याप्त्यनधिकरणत्वादित्यर्थः । अवयवषष्ठ्यां समुदायस्य कर्मत्वेऽपि न दोष इत्यत आह—**षष्ठ्यान्त्विति** । **अनुपसर्गान्नेति**। न च व्यपदेशिवद्भावः,अग्रे भाष्ये वक्ष्यमाणत्वादित्याहुः । **तस्मादिति**।

---

१ 'अकर्मकत्वात्' पा० । २ 'सामानाधिकरण्यात्तु' पा० । ३ 'विशेषस्य' पा० ।

॥*॥सुबन्ताच्चाऽप्रसङ्गः क्यजादीनामपवादत्वात्॥*॥ सुबन्ताच्च सनोऽप्रसङ्गः ॥ किं कारणम् ?॥ 'क्यजादीनामपवादत्वात्'। सुबन्तात्क्यजादयो विधीयन्ते तेऽपवादत्वाद्बाधका भविष्यन्ति।

॥*॥अनभिधानाद्वा॥*॥अथ वाऽनभिधानात्सुबन्तादुत्पत्तिर्न भविष्यति। नहि सुबन्तादुत्पद्यमानेन सना इच्छाया अभिधानं स्यात्[1]। अनभिधानात्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥ इयं तावदगतिकगति 'र्यदुच्यते–'अनभिधाना'–दिति। यदप्युच्यते—'सुबन्ताच्चाऽप्रसङ्गः क्यजादीनामपवादत्वा'दिति। भवेत्कस्माच्चिदप्रसङ्गः स्यादात्मेच्छायाम्[2]। परेच्छायां तु प्राप्नोति–'राज्ञः पुत्रमिच्छती'ति ॥ एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति ॥ किम् ? ॥ समानकर्तृकादित्युच्यते[3] न च सुबन्तस्य समानः कर्ताऽस्ति।

प्र.]तिपदिका'दिति तु नोक्तम्। 'कर्म्मण' इति वचनात्,कर्मत्वे च सति सुबन्तताया अवश्यं भावात्। क्यजादीनामिति। कर्ममात्रात्सन्विधिः, कर्म्मविशेषात्सुबन्तात्क्यजादय इति भावः। यत्र चोत्सर्गापवादौ विभाषा तत्राऽपवादेन मुक्त उत्सर्गो न भवति, अपि तु वाक्यमेव। इयं तावदिति। लक्षणाश्रया लक्ष्यस्य व्यवस्था न्याय्या, लक्ष्याश्रयेण तु लक्षणव्यवस्थापनं गत्यन्तराऽभावादिति भावः। व्यपदेश्यं सदिति। सच्छोभनं यद्व्यपदेशार्हं तन्न व्यपदिशति। न च सुबन्तस्येति। पुत्रादेः सत्वभूताऽर्थाभिधायित्वात्साध्यस्यैव साधनसंबन्धयोग्यत्वादिति भावः। 'कटं करोती'त्यादावपि सुबन्तेन सिद्धरूपोऽर्थोऽभिधीयते। शब्दाऽन्तरसन्निधानात्तु साध्यता प्रतीयते। यथोक्तं हरिणा–'निर्वर्त्यो वा विकार्यो वा प्राप्यो वा साधनाश्रयः। क्रियाणामेव साध्यत्वात्सिद्धरूपोऽभिधीयते' ॥ इति। आसितुमिच्छतीति। तुमुनन्तस्य साध्यरूपाऽभिधायित्वादस्ति कर्त्रा योग इति भावः। 'क्यचि

उ.]तेनाऽऽचार्येण तयोः पृथक्त्वेन कल्पनात्,क्रियावाचिनां च धातुत्वादुपसर्गरहित एव क्रियावाचीति निर्णय इत्यर्थः। पार्थक्यकल्पनाफलञ्चाऽडादिव्यवस्था। 'समानकर्तृका'दित्यनेन क्रियावाचकादेव सनो विधानमिति न तद्विशिष्टात्सनिति भावः। कर्मत्वे च सतीति। कर्मत्वादिद्योतकत्वाद्विभक्तेरिति भावः। कर्मविशेषादिति। क्यजादीनामप्येकार्थीभाव एव प्रवृत्तेः सनभावे तदभावान्न क्यजादीनां सावकाशतेति भावः। एतेन क्यजाद्यभावे सन्स्यादित्यपास्तम्। तद्ध्वनयन्नाह—यत्र चेति। लक्षणाश्रयेति। बोद्धॄणां लक्षणैकचक्षुष्कत्वादिति भावः। भाष्ये–आत्मेच्छायामिति। 'कर्मीभूता'दिति शेषः। साध्यस्यैवेति। साध्यत्वेन प्रतीयमानस्यैवेत्यर्थः। साध्यता प्रतीयत इति। सा च न कारकाऽवच्छेदिकेति भावः। साधनाश्रय

१ 'इच्छाभिधानमस्ति'। २ 'दित्यात्मेच्छायां'। ३ 'दिच्छायां वेत्युच्यते' पा०।

एवमपि भवेत्—कस्माच्चिदप्रसङ्गः स्याद्यस्य कर्ता नास्ति, इह तु प्राप्नोति—आसितुमिच्छति शयितुमिच्छतीति ॥ इच्छायामर्थे सन् विधीयते इच्छार्थेषु च तुमुन्। तत्र तुमुनोक्तत्वात्तस्याऽर्थस्य सन्न भविष्यति ॥

एवमपीह प्राप्नोति—आसनमिच्छति शयनमिच्छतीति ॥ इह यो विशेष उपाधिर्वा उपादीयते, द्योत्ये तस्मिंस्तेन भवितव्यम्। यश्चेहार्थो गम्यते आसितुमिच्छति शयितुमिच्छतीति—स्वयं तां क्रियां कर्तुमिच्छतीति; नासाविह गम्यते—आसनमिच्छति शयनमिच्छतीति। अन्यस्याप्यासनमिच्छतीत्येषोऽप्यर्थो[3] गम्यते। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। यो हि मन्यते'ऽद्योत्ये तस्मिंस्तेन भवितव्य'मिति,

प्र.]मान्ताऽव्ययप्रतिषेध' इति क्यजत्र प्रतिषिद्धः। तुमुनोक्तत्वादिति। तुमुन्निमित्तेनेच्छतीत्यनेनेत्यर्थः। न चेच्छतीत्यस्य प्रयोगं बाधित्वा सन्भवतीति युज्यते वक्तुम्। उपपदनिमित्तत्वात्तुमुनस्तदभावेऽभावप्रसङ्गात्। आसनमिच्छतीति। ल्युड्भावमात्रे विधीयते न त्विच्छार्थेषूपपदेष्विति भावः। धातुवाच्यक्रियापेक्षं च समानकर्तृकत्वमस्ति। इह यो विशेष इति। समानशब्दस्तदन्तवाच्योऽर्थ उपाधिरन्यस्तु विशेष इति इति भावः। क्वचित्त्वभेदेन व्यवहारः। आसितुमिच्छतीति। वृत्तिसमानाऽर्थेन,वाक्येन भवितव्यम्। आसिसिषत इत्यस्य चाऽऽसितुमिच्छतीति समानार्थं भवतीति भवत्यासेः सन्प्रत्ययः। आसनमिच्छतीत्यत्र तु किमात्मन आसनमिच्छत्यथ परस्येति सन्देहात्समानकर्तृकत्वाऽप्रतिपत्तिरित्यासनशब्दात्सन्प्रत्ययो न भविष्यति। न ह्यतः सनुत्पद्यमानः समानकर्तृकत्वलक्षणं विशेषमन्तर्भाव-

उ.]इति। कर्मत्वलक्षणशक्त्याश्रय इत्यर्थः। क्रियाणामेव साध्यत्वात्—साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वात् सिद्धरूपः—सिद्धत्वेनैव स प्रतीयत इत्यर्थः। तुमुनन्तस्येति। 'अव्ययकृत' इति वचनात्तस्य साध्यरूपभावाऽभिधायितेत्यर्थः। तुमुन इच्छावाचकत्वाऽभावादाह—तुमुन्निमित्तेनेति। 'समानकर्तृकेषु तुमुन्नि'त्यत्रेच्छार्थेष्वित्यनुवृत्तेस्तस्य तन्निमित्तत्वम्। तदभाव इति। सनस्तु नोपपदत्वं, महासंज्ञाविरोधात्।

नन्वनस्य सिद्धरूपभावाऽभिधायित्वेन कथं कर्तृसम्बन्ध इत्यत आह—धातुवाच्येति। भाष्ये—द्योत्ये तस्मिन्निति। वृत्त्या शब्दजन्यबोधविषय इत्यर्थः। वृत्तीति। तुमुनन्ते विग्रहवाक्ये समानकर्तृकत्वे तुमुनो विधानात्समानकर्तृकत्वप्रतीतेस्तद्युक्तं समानकर्तृकत्वविषयसनो विग्रहवाक्यम्। भावविषयल्युडन्ते तु तदनिश्चयान्न तत्सनो विग्रहवाक्यमिति नाऽऽसनशब्दात्सनुत्पत्तिरिति भावः। नह्यत इति। विग्रहे तदप्रतीतेः। नह्याऽऽसनशब्दगर्भं समानकर्तृकत्वप्रतीतियोग्यं विग्रहवाक्यमस्तीति तदभावात्ततः सनोऽनुत्पत्तिरेवाऽनुमीयत इति भावः। 'पक्ष्यामीच्छति देव-

१ इदं क्वचिन्न। २ 'विशेष उपादीयते उपाधिर्वा' पा०। ३ 'षोऽर्थो' पा०।

क्रियमाणेऽपि हि तस्य धातुग्रहण इह प्रसज्येत—'सङ्गतमिच्छति देवदत्तो यज्ञदत्तेने'ति॥*॥कर्मसमानकर्तृकग्रहणानर्थक्यं चेच्छाभिधाने प्रत्ययविधानात्॥*॥ कर्मसमानकर्त्तृकग्रहणं चानर्थकं॥ किंकारणम् ?॥ 'इच्छाऽभिधाने प्रत्यय-विधानात्'। इच्छायामभिधेयायां सन्विधीयते। ॥*॥ अकर्मणो ह्यसमान-कर्त्तृकाऽनभिधानम् ॥*॥ इच्छायामभिधेयायां सन्विधीयते। न चाऽकर्म्म-णोऽसमानकर्तृकाद्धोत्पद्यमानेन सनेच्छाया अभिधानं स्यात्। अनभिधानात्तर्त्ते-उत्पत्तिर्न भविष्यति। ॥*॥ अङ्गपरिमाणार्थं तु ॥*॥ अङ्गपरिमाणार्थं तर्ह्य-न्यतरत्कर्तव्यं कर्मग्रहणं धातुग्रहणं वा,–'अङ्गपरिमाणं ज्ञास्यामी'ति॥

किं पुनरत्र ज्यायः ?॥ धातुग्रहणमेव ज्यायः। अङ्गपरिमाणं चैव विज्ञातं

प्र.]यितुं शक्नोतीति भावः। सङ्गतमिच्छतीति। केवलस्य धातोः प्रयोगाऽभावात्क्त-प्रत्ययोपादानं, धातोरेव तु सन्प्रसङ्ग इत्युच्यते। अत्र च किमात्मकर्तृकं सङ्गतमि-च्छत्यथ परकर्तृकमिति सन्देहाद्यदा समानकर्तृकत्वं नाऽवधार्यते तदा न भाव्यम्। यदा तु समानकर्तृकत्वं प्रतिपिपादयिषितं तदा भवितव्यमेव सना,–'संजिगंसते वत्सो मात्रे'ति। कर्मेति। इच्छायाः कर्मणाऽवश्यं भाव्यमिति प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थ एव कर्मत्वेनाश्रयिष्यते न तु तद्व्यतिरिक्तमिति 'गमनेनेच्छती'ति सन्न भविष्यति। प्रत्यासत्त्यैव च समानकर्तृकत्वमाश्रयिष्यत इति 'देवदत्तस्य भोजनमिच्छती'-त्यत्रापि न भविष्यतीत्येतन्न्यायमूलमनभिधानम्। इह नित्यानां शब्दानां सङ्कीर्ण-प्रयोगदर्शने सति साध्वसाधुविभागाय शास्त्रारम्भः। न च गमनेनेच्छति देवदत्तस्य भोजनमिच्छतीत्यत्राऽर्थे जिगमिषति बुभुक्षत इत्यादिप्रयोगोऽस्तीति किं तन्निवृत्त्य-र्थेन विशेषणोपादानेनेत्यर्थः। अङ्गपरिमाणार्थं त्विति।'इच्छायां वे'त्येतावत्युच्यमाने यद्यपि प्रत्ययपरत्वेन पूर्वा प्रकृतिराक्षिप्यते तथापि 'प्राऽचिकीर्ष'दित्यादौ सोपसर्गस्या-

उ.]दत्त' इत्यादौ तिङन्तात्स्यादिति तु नाऽऽपाद्यं, कर्ममात्रबोधकत्वाऽभावात्,अति-रिक्तस्य कर्त्रादेरपि भानादित्याहुः। अनाऽन्तात्क्तान्तेऽविशेषं दृष्ट्वाह–केवलस्येति। यदा त्विति। सङ्गन्तुमिच्छतीति विग्रहवाक्यस्य सन्प्रकृतिधातुगर्भस्य सम्भवादिति भावः। नन्वनभिधानादिति भाष्यमनुपपन्नं, समानकर्तृत्वादेर्द्योत्याङ्गीकारेण तदभावे तस्य द्योत्यत्वे प्रमाणाऽभावात्, तस्याऽगतिकगतित्वाच्चेत्यत आह—इच्छाया इति। सविषयत्वादित्यर्थः। करणाद्याकाङ्क्षा तु न नियतेति भावः। व्याप्ति-न्यायाश्रयणेऽपि समाधत्ते—इह नित्यानामिति। तत्र समानकर्तृकत्वादिप्रकारक-बोधो लोकव्युत्पत्तेरेव, न हि सर्वत्र व्याकरणमेव शक्तिग्राहकमस्तीति भावः। ननु प्रत्यासत्त्या कर्मबोधकात्प्रत्ययेऽङ्गपरिमाणं ज्ञातमेवेत्यत आह—इच्छायां वेति।

१ इदं क्वचिन्न। २ 'यज्ञदत्तो देव' पा०। ३ 'कर्त्तृकाद्वा' पा०। ४'तत्र' पा०।

भवत्यपि च 'धातोर्विहितः प्रत्ययः शेष आर्द्धधातुकसंज्ञो भवती'ति सन आर्द्धधातुकसंज्ञा[1] सिद्धा भवति । यच्चाऽप्येतदुक्तं—"कर्मग्रहणात्सन्विधौ धातुग्रहणानर्थक्यं, सोपसर्गं कर्मेति चेत्कर्मविशेषकत्वादुपसर्गस्याऽनुपसर्गं कर्म,सोपसर्गस्य हि कर्मत्वे धात्वधिकारेऽपि सनोऽविधानमकर्मत्वा"दिति,–स्वपक्षोऽनेन वर्णितः । युक्तमिह द्रष्टव्यं—किं न्याय्यं कर्मेति ? ॥ एतच्चाऽत्र युक्तं यत्सोपसर्गं कर्म स्यात् ॥ ननु चोक्तं—"सोपसर्गस्य हि [2]कर्मत्वे धात्वधिकारेऽपि सनोऽविधानमक[3]र्मत्वा"दिति ॥ नैष दोषः । 'कर्मण' इति नैषा धातुसमानाधिकरणा पञ्चमी–'कर्मणो धातो'रिति ॥

प्र.]ऽङ्गत्वं स्यात् । यदा तु साक्षात्प्रकृतिर्विशिष्टा निर्दिश्यते तदाऽङ्गपरिमाणं ज्ञायते । **अन्यतरदिति** । त्रितये प्रत्याख्यातेऽन्यतममिति वक्तव्ये समानकर्तृग्रहणं न कर्तव्यमेव गौरवप्रसङ्गादिति मत्वा'ऽन्यतर'दित्युक्तम् । **धातुग्रहणमेवेति** । कार्यान्तरस्यापि संपादनादित्यर्थः। धातुशब्दोच्चारणेन धातोर्विहितस्यार्द्धधातुकसंज्ञोक्ता । तथा च पूर्वसूत्रद्वयविहितस्य सनस्तदभावाजुगुप्सत इत्यादाविडभावः। एतत्सूत्रविहितस्य तु सन आर्द्धधातुकत्वाच्छिशयिषत इत्यादाविड्गुणौ भवतः । नन्विको झलिति कित्त्वमार्द्धधातुकत्वनिमित्तगुणनिषेधार्थं सन आर्द्धधातुकसंज्ञायां ज्ञापकं भविष्यति।नैतदस्ति । सामान्येन ज्ञापके व्याख्यायमाने सर्वत्र सनः प्रसङ्गः। विशेषविषये त्विगन्तप्रकृतेरेव स्यादिति धातुग्रहणं कर्तव्यम् । **स्वपक्ष इति** । यद्यपि सर्व एव स्वपक्षं वर्णयन्ति तथापि परपक्षदूषणाऽभिनिवेशादयुक्तोऽपि स्वपक्षो वर्णित इत्युक्तं भवति । **युक्तमिति** । यदेव न्याय्यं तदेव ग्राह्यं न तु दुरभिनिवेशः कार्य इत्यर्थः । **यत्सोपसर्गमिति** । धातूपसर्गसङ्घातेन हि क्रियाविशेषस्य प्रक्रमादर्थद्वारकं तस्यैव कर्मत्वमित्यर्थः । विशिष्टैव च क्रिया साधनेन निर्वर्त्यते न तूत्पन्ना सती विशेषणेनाऽन्यत उत्पन्नेनाऽभिसंबध्यते । तत्र यद्यपि धातुर्वाचक उपसर्गस्तु द्योतकस्तथाप्यसति धातुग्रहणे वाचकद्योतकविभागस्य शब्देनेहाऽनङ्गीकृतत्वात्सङ्घातादेवोत्पत्तिः

उ.] **न कर्तव्यमेवेति** । उत्तरसूत्रकर्तव्यमात्मन इत्यत्रैव कार्यम् । तत्रेच्छायामात्मन इत्यस्य कर्तृत्वेनाऽन्वयस्य क्लृप्तत्वादन्तरङ्गत्वाच्च धातावपि तेनैव सम्बन्धेनाऽन्वयः । एवञ्च प्रत्यासत्त्योभयकर्त्रोरेकत्व एव प्रवृत्तिरिति भावः। 'धातुशब्दोच्चारणेने'त्यस्य फलमाह–**तथा चेति** । **क्रियाविशेषस्य**–विशिष्टक्रियायाः॥ **प्रक्रमात्**–बोधनात् ॥ **विशिष्टैवेति**। उपसर्गद्योत्यार्थविशिष्टैवेत्यर्थः॥ **साधनेन**–तत्तत्प्रयुक्तकार्येण । **निर्वर्त्यते**–उत्पन्नबोधविषयीक्रियते ॥ **उत्पन्ना**–उत्पन्नबोधा॥**अन्यत उत्पन्नेन**,–अन्यत उत्पन्नबोधेन ॥ **तथाप्यसतीति** । 'कर्मण' इत्यस्य कर्मबोधकादित्यर्थः स्यादिति

१ 'सञ्ज्ञापि' पा० । २ इदं क्वचिन्न । ३ 'अकर्मकत्वा' पा० ।

किं तर्हि?॥अवयवयोगे एषा षष्ठी 'कर्मणो यो धा्तु रवयव' इति ॥ यद्यवयव-योगैषा षष्ठी—'केवलादुत्पत्तिर्न प्राप्नोति,–चिकीर्षति जिहीर्षतीति ॥ एषोऽपि व्यपदेशिवद्भावेन कर्मणो धातुरवयवो भवति ॥ कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना क्यजपि कर्तव्यो–'महान्तं पुत्रमिच्छती'ति,–कर्मणो यत्सुबन्तमवयव इति ॥ न कर्तव्यः। असामर्थ्यान्न भविष्यति ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ 'सापेक्षमसमर्थं

प्र.] स्यादिति भावः । 'उपपदमति'ङित्यत्र च 'साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति ता-मुपसर्गो विशिनष्टि' इत्युत्पत्तिविशिष्टाया एव क्रियाया आश्रित्योक्तमित्यविरोधः । अथ वा सत्यपि धातोः पूर्वं साधनयोगे इषिकर्मत्वमिह विशिष्टाया एव क्रियायाः प्रतिपाद्यमिति पूर्वमुपसर्गेण संबन्धो धातुग्रहणेऽसति सोपसर्गात्सन उत्पत्तिप्रसङ्ग एव। **किं तर्हीति** । व्याप्तिग्रहणाय षष्ठीपक्ष आश्रीयते, पञ्चम्यां हि सत्यामनुपसर्गा-देवोत्पत्तिः स्यान्न तु सोपसर्गात् । षष्ठीपक्षे तु सोपसर्गादपि सिध्यति । **एषो-पीति** । प्रयोगभेदान्नानारूपस्य कर्माभिधायिनोऽवयवः सन्प्रकृतित्वेनाश्रीयमाणो धातुरित्यर्थः । **काममिति** । इच्छयेत्यर्थः । इच्छाया व्याघाताऽभावादित्यर्थः । **असामर्थ्यादिति** । सुबन्तात्क्यज्विधानात्पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानादिति भावः । सन्विधौ तु तदनुपस्थानात्सापेक्षादपि सन उत्पत्तिः । अथ वा धातुरेव

उ.]भावः॥**उत्पत्तिविशिष्टाया एव क्रियाया इति**। विशिष्टाया एव क्रियाया धातु-मात्राद्बोधोत्पत्तिमाश्रित्येत्यर्थः ॥ एवं च पक्षान्तरत्वादविरोध इति भावः ॥ **अथ वेति** । साधनसंबन्धोत्तरमप्युपसर्गसंबन्धे इच्छत्यर्थकसन्संबन्धाऽपेक्षयाऽन्तरङ्ग-त्वात्पूर्वमुपसर्गसंबन्धः। अतएव न विशेष्यांऽशलाभेनेच्छाया निवृत्तिरित्यभिमानः । **व्याप्तिग्रहणायेति** । व्याप्तिलाभायेत्यर्थः । बहुलक्ष्यसंम्बन्धलाभायेति यावत् ।

परे तु गतिर्गताविति सूत्रे वक्ष्यमाणभाष्यकैयटरीत्योपपदमतिङिति सूत्रोक्तरीत्या च 'पिपठिषती'ति सिद्ध्युत्तरमुपसर्गयोगेन सर्वसिद्धेर्धातुग्रहणाऽनर्थक्यमेव । 'युक्तं यत्सोपसर्गं कर्मे'त्येव सिद्धान्त्युक्तिः । तस्य चोपसर्गार्थविशिष्टधात्वर्थः कर्मेत्यर्थः । 'समानकर्तृका'दित्युक्त्या सनन्तकारकेणाऽस्य संबन्धे साध्यत्वप्रतीतावुपसर्गसंबन्धात्। अतएव न विशेष्यांऽशलाभेनेच्छानिवृत्तिः । इतर इदमबुध्वा शङ्कितवान्–**सोपस-र्गस्य कर्मत्वे इत्यादि**। तत्रैकदेशिनः–**कर्मण इत्यवयवषष्ठीत्युत्तरम्** । यदि कैयट-रीत्या सनुत्पत्तेः पूर्वमुपसर्गसंबन्धः स्यात्तदाऽत्रैव धातूपसर्गयोः समासो दुर्वार इत्युपपदमतिङिति सूत्रस्थभाष्यविरोध इत्याहुः। **व्याघाताभावादिति** । **व्याघातः**–प्रतिबन्धः । सन्विधावपि वावचनाऽनर्थक्यञ्चेत्यनेन तदुपस्थितेर्वक्ष्यमाणत्वादाह–**अथवा धातुरेवेति** । पृथगुपस्थितस्य यत्रेतराऽपेक्षा स सापेक्ष इति भावः । एव-

१ 'एषे'ति क्वचिन्न ।

भवती'ति । ॥*॥ वावचनानर्थक्यं च तत्र नित्यत्वात्सनः ॥*॥ **वावचनं चाऽनर्थकम्** ॥ किं कारणम् ? ॥ 'तत्र नित्यत्वात्सनः' । इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चाऽवृत्तिपक्षश्च । स्वभावतश्चैतद्भवति–वाक्यं च प्रत्ययश्च । तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये प्रत्यये प्राप्ते वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसम्बन्द्धुमन्यदतः संज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाऽभावाविष्येते । तस्मान्नाऽर्थो वावचनेन । ॥*॥ तुमुनन्ताद्वा, तस्य च लुग्वचनम् ॥*॥ तुमुनन्ताद्वा सन् वक्तव्यस्तस्य च तुमुनो लुग्वक्तव्यः । कर्त्तुमिच्छति चिकीर्षति[1] । ॥*॥ लिङुत्तमाद्वा ॥*॥ लिङुत्तमाद्वा सन्वक्तव्यस्तस्य च लिङो लुग्वक्तव्यः । कुर्यामितीच्छति चिकीर्षति ॥*॥ आशङ्कायामचेतनेषूपसङ्ख्यानम् ॥*॥ आशङ्कायामचे-

---

प्र.]विशिष्टां क्रियामाह,उपसर्गस्तु द्योतक इति सापेक्षत्वाऽभावः। **वावचनानर्थक्यं चेति** । वृत्तेरेकार्थीभावविषयत्वाद्व्यपेक्षाविषयत्वाच्च वाक्यस्य भिन्नार्थत्वाद्बाध्यबाधकभावाऽप्रसङ्गादिति भावः । **न च संज्ञाया इति** । अनर्थः प्रत्युत वाग्रहणाद्भवति, प्रत्ययसंज्ञाया विकल्पे सति तन्निबन्धनकार्यविकल्पप्रसङ्गात् । **तुमुन्नन्तादिति** । लघ्वेवं लक्षणं भवतीति भावः । वचनसामर्थ्याच्चोपपदश्रवणं बाधित्वा पक्षे तदीयेऽर्थे सन्प्रत्ययो भवति । इच्छाग्रहणं प्रत्ययाऽर्थनिर्देशायावश्यं कर्तव्यम् । अत्र चोदयन्ति–तुमुनन्तस्य पदत्वात्तुमुनो लुकि कृते 'जिघांसती'त्यादौ नलोपादीनि प्राप्नुवन्तीति। नैष दोषः।तुमुनो लुको बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वान्नलोपादीनि न भविष्यन्तीति । एतस्मिंस्तु सूत्रन्यासे धातोरिति सनो विधानाऽभावादार्द्धधातुकसंज्ञा न प्राप्नोतीति इको झलिति किन्त्वविधानं ज्ञापकमाश्रयणीयमिष्टसिद्धये। **आशङ्कायामिति**।आशङ्का-

---

उ.] द्याऽनुपसर्गस्याऽकर्मत्वमित्यत्यन्तमसङ्गतमिति[2] भावः । **वृत्तेरिति** । नन्वस्य पदविधित्वाऽभावात्समर्थपरिभाषाऽनुपस्थितौ कथमस्यैकार्थीभावविषयत्वमिति चेन्न, भाष्यप्रामाण्यादस्याप्येकार्थीभाव एव प्रवृत्तेरिति भावात् । **प्रत्ययसंज्ञाया इति** । परत्वस्यापीदमुपलक्षणम् । 'आद्युदात्तश्चे'त्यस्य तु[3] एतद्विषये न संबन्धो, नित्यत्वादिति बोध्यम् । अत्राऽपि समर्थपरिभाषोपतिष्ठत इत्यर्थे वार्त्तिकसम्मतिं दर्शयन् तान्युदाहरति भाष्ये—**तुमुनन्ताद्वेति** । **वचनसामर्थ्याच्चेति** । अतएव चोपपदाऽभावेऽपि तुमुन् वृत्तिविषये इति बोध्यम् । **बहिरङ्गत्वादिति** । सन्सन्नियोगेन विधानाद्बहिरङ्गत्वं लुक इति भावः । वस्तुतस्तु सुप्तुमुनोर्लुकि पदत्वे[3] नैकदेशविकृतन्यायावतारः, तत्त्वप्रत्यभिज्ञाऽभावात् । अर्थविकारात् । नापि स्थानिवद्भावः, तुमुनन्तस्य षष्ठीनिर्दिष्टत्वाऽभावात् । **इष्टसिद्धय इति** । अनेन सर्वे शङ्काभासा निरस्ता इत्याहुः । **आशङ्केति** । सा च प्रयोक्तृधर्मः, शङ्के कूलं पतिष्यतीत्यर्था-

---

१ 'चिकीर्षतीति' पा० । २ 'स्य कर्मत्व' पा० । ३ इदं क्वचिन्न ।

तनेषूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्–अश्मा लुलुठिषते, कूलं पिपतिषतीति[1] ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति?॥ एवं मन्यते–चेतनावत एतद्भवति–'इच्छे'ति, कूलं चाऽचेतनम् ॥ अचेतनग्रहणेन नाऽर्थः । 'आशङ्कायामि'त्येव । इदमपि सिद्धं भवति–श्वा मुमूर्षतीति ॥*॥ न वा तुल्यकारणत्वादिच्छाया हि प्रवृत्तित उपलब्धिः ॥*॥ न वा वक्तव्यम्[2] ॥ किं कारणम् ? ॥ 'तुल्यकारणत्वात्' । तुल्यं हि कारणं चेतनावति देवदत्ते, कूले चाऽचेतने ॥ किं कारणम् ? ॥ 'इच्छाया हि प्रवृत्तित उपलब्धिः' । इच्छाया हि प्रवृत्तित उपलब्धिर्भवति । योऽप्यसौ कटं चिकीर्षुर्भवति नाऽसावाघोषयति—'कटं करिष्यामी'ति ॥ किं तर्हि ? ॥ सन्नद्धं रज्जुकीलकपूलपाणिं[3] दृष्ट्वा तत इच्छा गम्यते । कूलस्याऽपि पिपतिषतो लोष्टाः शीर्यन्ते, भिदोपजायते[4], देशाद्देशान्तरमुपसङ्क्रामति । श्वानः खल्वपि मुमूर्षव एकान्तशीलाः शूनाऽक्षाश्च[5] भवन्ति ॥*॥ उपमानाद्वा सिद्धम् ॥*॥ उपमानाद्वा सिद्धमेतत् ॥ कथं ?॥ लुलुठिषत इव लुलुठिषते । पिपतिषतीव पिपतिषति ॥ न वै तिङन्तेनो-[6]

प्र.] संभावना।तद्विशिष्टाऽर्थाऽभिधायिनो धातोः स्वार्थे प्रत्ययः । लुलुठिषत इति । 'रुठ लुठ प्रतीघाते' इति द्युतादिषु पठ्यते । 'वर्तमानसामीप्ये'इति लड्प्रत्ययः। श्वा मुमूर्षतीति । शुनश्चैतन्येऽपि जीवितस्य प्रियत्वाद्व्याध्याद्यभिभवेऽपि[7] तिर्यक्त्वान्मर्तुमिच्छा नास्ति । न वेति । कार्येणेच्छाऽनुमीयत इतीच्छाऽनुमानकारणं कार्यं लिङ्गं । तुल्यमिति।वास्तवसदसत्त्वाऽनपेक्षलोकव्यवहाराश्रयकार्यानुमेयेच्छाश्रयेण सन् प्रयुज्यते इत्यर्थः। उपमानाद्वेति । यदिच्छानिमित्तं कार्यं तदचेतनेषु नास्ति, यच्चास्ति,

उ.] ऽवगमात् । तद्विशिष्टेति । तद्विषयत्वविशिष्टेत्यर्थः । आत्मनेपदप्रयोगे बीजमाह—द्युतादिष्विति । 'रलो व्युपधा'दिति कित्त्वाद्गुणाऽभावः ।

सम्भावनाविषयलोठने भविष्यत्त्वप्रतीतेराह—वर्त्तमानसामीप्य इति । भाष्ये एवं मन्यते चेतनावत इति । वक्ष्यमाणेनाऽभिप्रायेण 'मन्यत' इत्युक्तं । कार्येणेति । इच्छानुमितिजनकं कार्यरूपं लिङ्गं तुल्यमित्यर्थः । नन्विच्छाया अचेतने बाधात्कथं बाधितविषयाऽनुमितिरत आह–वास्तवेति । वास्तवं सद्ब्रह्म, वास्तवमसत्प्रपञ्चः । तदनपेक्ष्य व्यवहारमात्रेण सत इतरस्येवाऽस्याअपि तेन सत्यकार्येणाऽनुमानमिति भावः । बालकादेरयुक्तवृक्षाद्यारोहणं कुर्वतो 'मर्त्तमिच्छत्ययं'मिति व्यवहरति लोक इति तात्पर्यम् । भाष्ये–शूनाक्षा इति । प्रसृताऽक्षा इत्यर्थः। शून्याक्षा इति पाठे विषयाऽग्राहिचक्षुष इत्यर्थः । यदिच्छानिमित्तकमिति । बुद्धिपूर्वक-

१ इति क्वाचित्कः। २ 'कर्त्तव्यं'पा०। ३ 'कीलपूल' पा०। ४ 'भिदा जायते' पा० । ५ 'उच्छूनाक्षाः' इति, 'शून्याक्षाः' पा०। ६ 'न तिङ' पा०।७ 'व्याध्यभि' पा०।

पमानमस्ति ॥ एवं तर्हीच्छेवेच्छा । ॥*॥ सर्वस्य वा चेतनावत्त्वात् ॥*॥ **अथ वा सर्वं चेतनावत् । एवं ह्याह–'कंसकाः सर्पन्ति, शिरीषोऽयं स्वपिति' 'सुवर्चला आदित्यमनुपर्येति' । 'आस्कन्द कपिलके'त्युक्ते तृणमास्कन्दति' ।**

प्र.] न तदिच्छायाः कार्यमिति मत्वा परिहारान्तरोपन्यासः । **न वै तिङन्तेनेति ।** तिङन्ताऽर्थेनेत्यर्थः । क्रियायाः साध्यैकस्वभावत्वादनिष्पन्नरूपत्वादिदं तदिति-परामर्शविषयवस्तुगोचरत्वादुपमानोपमेयभावस्येदंतदितिपरामर्शाऽभावादितिभावः । इवशब्दप्रयोगे तु अध्यारोपस्तु विद्यते,—'रोदितीव गायति' 'नृत्यतीव गच्छति देवदत्त' इति । **परिपूर्णेन च न्यूनस्योपमानं भवति** । क्रिया च सर्वा स्वाश्रये समाप्तेति न्यूनत्वाऽसंभवस्तस्याम् । तदुक्तं–'**येनैव हेतुना हंसः पततीत्यभिधीयते । आतौ तस्य समाप्तत्वादुपमार्थो न विद्यते॥**' इति । भिन्न-जातीयानां च क्रियाणां सादृश्यं नास्ति 'भुङ्क्ते इव गच्छती'ति । **एवं तर्हीति ।** इच्छाशब्दस्य सत्त्वभूताऽर्थाभिधायित्वादस्ति तदर्थस्योपमानत्वं, ततश्चेच्छासदृशे-ऽपि व्यापारे सन् भवति । गौणमुख्यन्यायश्च क्वचिल्लक्ष्याऽपेक्षया नाऽङ्गीक्रियते ।

उ.] प्रवृत्त्यादिकमित्यर्थः। **तिङन्तार्थेनेति ।** क्रिययेत्यर्थः । भाष्यस्थोपमानशब्दस्य सादृश्यमित्यर्थ इति भावः । केचित्तु तिङन्तेनोपमानबोधो नास्तीति भाष्यार्थ-माहुः । तदुपपादयति—**क्रियाया इति ।** सिद्धरूपतया प्रतीयमानस्य वस्तुन 'इदन्त'दिति परामर्शविषयत्वादुपमानत्वम्भवति नाऽन्यस्येत्यर्थः। **इदन्तदिति परा-मर्शाभावादित्यस्य**–'उपमानत्वाऽभाव' इति शेषेण सम्बन्धः । तथा परामर्शाऽ-भावे हेतुमाह—**साध्यैकेत्यादिना ।** तथापरामर्शाऽभावेऽपि कुतो न स इत्यत आह–**इदन्तदिति ।** अत्र शब्दशक्तिस्वभावो वस्तुशक्तिस्वभाव एव वा बीजम् । **अत्रोपमानोपमेयभावस्येत्यु**पमेयग्रहणञ्चिन्त्यं, 'क्षत्रियवदधीते' इत्यादौ क्रियाया उपमेयत्वस्येष्टत्वादिति **बोध्यम्** । कथं तर्हि 'रोदितीव गायती'त्यादिप्रयोगो-ऽत आह–**इवशब्देति ।** अत्र वाक्ये तुशब्दद्वयफलं चिन्त्यम् । **अध्यारोपः**–उत्प्रेक्षा । तिङन्ताऽर्थस्योपमानत्वाऽभावे युक्त्यन्तरमप्याह—**परिपूर्णेनेति ।** **समाप्तत्वादिति ।** पातस्य सम्पूर्णत्वादित्यर्थः । **आतिः**–पक्षिविशेषः । एवञ्चैकस्यां क्रियायां भेदाऽसम्भवान्नोपमानोपमेयभावः । भिन्नजातीयासु तु साधारणधर्मरूप-सादृश्याऽसम्भवान्नोपमानत्वं, तदाह–**भिन्नेति ।** समानजातीयास्वपि यथा न तथो-क्तम् । 'यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते एवमयं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते' इत्यादौ यद्धर्मव-च्छयेनकर्तृकमादानन्तद्धर्मवदेतत्कर्तृकमादानमिति वाच्यार्थेऽवगते यत्तद्भ्यामैक्य-मापन्नं तं धर्मं निमित्तीकृत्य श्येनयागयोः पश्चात्सादृश्यबोध इति न तत्र क्रिययोरुप-मानोपमेयभाव इति बोध्यम् । **इच्छासदृशेऽपीति ।** पूर्वं व्यवहारादिच्छां तत्राप्य-

'अयस्कान्तमयः सङ्क्रामति'। 'ऋषिः पठति'। 'शृणोत ग्रावाणः'॥

इमे इषयो बहवः पठ्यन्ते तत्र न ज्ञायते कस्याऽयमर्थे सन्निधीयत इति? ॥*॥ इषेश्छत्वभाविनः ॥*॥ यद्येवं,–कर्तुमन्विच्छति-कर्तुमन्वेषणा, अत्रापि प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि यस्य श्रियामिच्छेत्येतद्रूपं निपात्यते ॥ कस्य चैतन्निपात्यते ? ॥*॥कान्तिकर्मणः ॥*॥ अथेह ग्रामं गन्तुमिच्छतीति,–कस्य किं कर्म ? ॥ इषेरुभे कर्मणी ॥ यद्येवं ग्रामं गन्तुमिच्छति ग्रामाय गन्तुमिच्छतीति,–गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ न प्राप्नुतः॥एवं तर्हि गमेर्ग्रामः कर्म,

---

प्र.]**सर्वस्य वेति**। आत्माऽद्वैतदर्शनेनेति भावः। **ऋषिरिति**। वेदः सर्वभावानां चैतन्यं प्रतिपादयतीत्यर्थः। वैचित्र्येण च पदार्थानामुपलम्भात्सर्वचेतनधर्मप्रसङ्गः सर्वत्र नोद्भावनीयः। **इम इति**। शश्यन्विकरणात्त्रय इत्यर्थः। **तत्रेति**। इच्छेति निपातनं त्रयाणामपि संभवतीति मन्यते। **छत्वभाविन इति**। 'इच्छे'ति शप्रत्ययो यगभावश्च निपात्यते। छत्वं तु लक्षणेनैव सिद्धं, तच्च शविकरणस्यैव विहितमित्यर्थः। **यद्येवमिति**। 'अन्विच्छती'ति तौदादिकस्यैव रूपमिति भावः। **एवं तर्हीति**। अर्थविशेषे निपातनमाश्रितमिति भावः।**कान्तिकर्मण इति**। कान्तिः–कामना।अभिलाषस्तत्क्रियस्येत्यर्थः। 'अन्विच्छती'त्यस्य गवेषयतीत्यर्थो न तु कामयत इति सन्न भवति। **अथेहेति**। क्रियाद्वयसन्निधानाच्चङ्क्रमणादिकामस्य गमनमात्रेप्सासंभवादन्यस्य चोभयेप्सासंभवात् प्रश्नः। **इषेरुभे इति**। यो हि ग्रामगमनमिच्छति तस्येषिक्रिययोभयमीप्सितं न केवलो ग्रामो नाऽपि केवलं गमनमित्यर्थः। **यद्येवमिति**। इषिकर्मत्वे ग्रामस्य गतिकर्मत्वाऽभावादिति भावः। **परसाधन इति**। परस्येषेः साधनं

उ.]ङ्गीकृत्य'कृतः प्रत्यय'इत्युक्तम्।इदानीन्त्विच्छासदृशेऽर्थे प्रत्यय इति भेदः।**वैचित्र्येणेति**। चेतनेषु मनुष्येष्वपि नानाजातीयव्यवहारदर्शनादिति भावः। सर्वत्र परिणामदर्शनेन चेतनाऽधिष्ठानं विना च तदसम्भवात्सर्वस्य तदधिष्ठितत्वं ज्ञायते इति तात्पर्यम्। **मन्यत इति**। छत्वमपि निपातनादिति तद्भावः। **यगभावश्चेति**। भावे शस्य सत्त्वाद्यकः प्राप्तिरिति भावः। **शविकरणस्यैवेति**। गमियमिसाहचर्य्येणाऽकारविकरणस्यैवेषेर्ग्रहणादिति भावः।तौदादिकस्यैव श्रियामिच्छेति निपातनात्कथं 'यस्ये'त्यादिना समाधानमत आह–**अर्थविशेष इति**। **यस्येति** भाष्यस्य–यदर्थकस्येत्यर्थः। लोके कान्तिशब्दस्य शोभायाम्प्रसिद्धत्वादाह–**कान्तिः कामनेति**। ग्रामस्य गतिकर्मत्वं गमेरिषिकर्मत्वञ्च स्पष्टमेवेति कथं सन्देहस्तत्राह–**क्रियाद्वयेति**। **चङ्क्रमणादिकामस्य**–अनुद्देश्यकगमनादिकामस्य। **अन्यस्य**–ग्रामप्राप्तिकामस्य। **इषिकर्मत्व इति**। उभयोरिषिकर्मत्वे ग्रामस्य गतिकर्मत्वाऽभावं मन्यमानस्य चोद्यमिति

---

१ इदं भाष्यमित्यन्ये। वार्त्तिकमित्यपरे।

इषेर्गमिः कर्म ॥ एवमपीष्यते ग्रामो गन्तुमिति, परसाधन उत्पद्यमानेन लेन ग्रामस्याऽभिधानं न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि गमेर्ग्रामः कर्म, इषेरुभे कर्मणी ॥

अथ सन्नन्तात्सना भवितव्यम्,– चिकीर्षितुमिच्छति जिहीर्षितुमिच्छतीति ॥ न भवितव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥*॥ अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः ॥*॥ अर्थं संप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते । तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्याऽपरस्य प्रयोगेण न भवितव्यम्,–'उक्तार्थानामप्रयोग' इति॥ न तर्हीदानीमिदं भवति

प्र.]यत्कर्म तत्र लकार उत्पद्यते । तच्च गमनमेव, न तु ग्राम इत्यर्थः। **एवं तर्हीति ।** 'इष्यते ग्रामो गन्तु'मित्यत्र गमनस्य ग्रामार्थत्वादप्राधान्याद्भिन्नकक्षयोः कर्मणोरेकेन शब्देनाऽभिधानाऽसंभवात् प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद्ग्रामस्यैवाऽभिधानं लकारेण भवति । इषिक्रियायाश्चाख्यातवाच्यत्वात् प्राधान्यमिति प्रधानक्रियाशक्त्यभिधाने गुणक्रियाशक्तेरभिहितवच्चकासनाद्गमिक्रियापेक्षे द्वितीयाचतुर्थ्यौ न भवतः ।

अथेति । प्रयोगाऽदर्शनाल्लक्षणसद्भावाच्च पृच्छति । **न भवितव्यमिति** । एकत्वादिच्छायाः, तस्याश्च पूर्वोत्पन्नेनाऽभिहितत्वादपरः सन्न भवतीत्यर्थः। **न तर्हीति ।**

उ.]भावः।**परस्येति**।गम्यपेक्षयेत्यर्थः। यदर्थक्रियानिरूपितं यत्कर्म तस्मिन्नेव कर्मणि ततो धातोर्लाद्युत्पत्तिर्न्याय्येत्यर्थः। नन्विषेरुभयकर्मत्वे कदाचिद्गमनरूपे कर्मणि प्रत्यये 'इष्यते ग्रामं गन्तु'मित्यपि स्यादत आह–**इष्यते ग्राम इति । ग्रामार्थत्वादिति ।** ग्रामप्राप्त्युद्देश्यकत्वादित्यर्थः । अतएव गमनस्य स्वतोऽनुद्देश्यत्वादप्राधान्यन्तदाह- **अप्राधान्यादिति** । एतेन युगपदुभयोरभिधानं स्यादिति परास्तम् । **भिन्नकक्षयोरिति** । प्रधानाऽप्रधानयोरित्यर्थः । नन्वेवं कदाचिदप्रधान एव स्यादत आह— **प्रधान इति** । नन्वेवमपि गमिनिरूपितकर्मत्वस्याऽनभिधानात्ततो द्वितीया स्यादेवेति पूर्वोक्तप्रयोगापत्तिर्दुर्वारेत्यत आह–**इषिक्रियाया इति** । एतेन युगपदुभयत्र ग्रामस्य शाब्दाऽन्वयाऽसम्भवात्कदाचिदिषौ कदाचिद्गमौ शाब्दाऽन्वयः।तत्र यदा यत्र शाब्दोऽन्वयस्तदा तत्र तद्विभक्तिरिति 'इष्यते ग्रामो गन्तु''मिष्यते ग्रामं गन्तु'मित्युभयमपीष्यत इति परास्तम् ।एवं तर्हि 'गमेर्ग्रामः कर्म इषेरुभे कर्मणी' इति भाष्यविरोधात् कस्य किं कर्मेत्याद्युपक्रमभाष्यपर्यालोचनयाऽस्यापि भाष्यस्यैकप्रयोग उभयत्र ग्रामस्याऽऽवृत्त्या शाब्दाऽन्वयपरत्वलाभात् । तथा सति कदाचिद्गमेर्ग्रामः कर्म कदाचिदुभाविषेरित्येव स्पष्टत्वाय वदेदिति दिक् ।नन्वेकस्या इच्छाया उक्तावपीच्छान्तराऽभिधानाय द्वितीयः सन् भविष्यतीत्यत आह—**इच्छाया एकत्वादिति** । तत्तद्धात्वर्थविषयेच्छात्वेनैक्यादिति भावः। इच्छाविषयेच्छायान्तु न प्रत्ययः, इच्छाविषयेच्छाऽभावादित्यभिमानः । नन्विच्छाविषयेच्छाऽभावात्कथमत्र सन्नित्यत आह

१ केचित्त्विदं भाष्यमिति मन्यन्ते । २ 'प्रत्यायिये' पा० । ३ 'कक्ष्य' पा० ।

एषितुमिच्छति–एषिषतीति ? ॥ अस्त्यत्र विशेषः । एकस्याऽत्रेषेरिषिः साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य बाह्यं साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः ।

इहाऽपि तर्ह्येकस्येषेः करोतिविशिष्ट इषिः साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः। अपरस्य बाह्यं साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः ॥ येनैव खल्वपि हेतुना एतद्वाक्यं भवति–चिकीर्षितुमिच्छतीति, तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति । तस्मात्सन्नन्तात्सनः[1] प्रतिषेधो वक्तव्यः । तं चापि ब्रुवता 'इषि सनः[2]' इति वक्तव्यम् । भवति हि जुगुप्सिषते मीमांसिषते इति ॥

शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः ।
सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥ १ ॥ [इति[3]] ॥

॥*॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥*॥

प्र.]इषिणैव धातुनेच्छाया अभिधानात्सन्न प्राप्नोतीति भावः। एकस्येति । इच्छतीत्यत्र य इषिस्तस्यैषितुमित्येतत्पदवाच्य इषिः कर्मेत्यर्थः । तथा हि कश्चिदालस्याद्युपहतोऽध्ययनादिविषयामिच्छामेवेच्छति । सर्वकाल इति । 'समानकर्तृकेषु तुमु'नित्यनेन तुमुनः कालसामान्ये विधानात् । शैषिकादिति । सन्प्रसङ्गेनाऽन्योऽप्यनिष्टप्रत्ययो निवार्यते । प्रतिव्यक्ति लक्षणप्रवृत्तौ वाचनिको निषेधः, आकृतिपक्षे तु सकृल्लक्षणप्रवृत्तौ तत्प्रवृत्तेः प्राक्तत्प्रत्ययान्तप्रकृत्यसंभवात्तदन्तात् प्रत्ययोत्पत्तिर्न भवतीति न्यायानुवादोऽयं संपद्यते । तत्र शैषिकाच्छैषिकः सरूपो न भवति । शालायां भवः शालीयो घटः। तत्र भवमुदकमिति पुनश्छो न भवति । विरूपस्तु भवति,–अहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रः, तत्र भव आहिच्छत्रीयः । तथा दण्डोऽस्यास्तीति दण्डिकः, सोऽस्यास्तीति पुनष्ठन्न भवति । विरूपस्तु भवति–दण्डिमती सेनेति । सन्नन्तान्न सनिष्यत इति । 'सरूप' इत्यपेक्ष्यते । सारूप्येण चात्र सादृश्यं लक्ष्यते, तच्चार्थद्वारक-

---

उ.]कश्चिदालस्यादीति । तुमुन्ण्वुलाविति तुमुनो भविष्यति विधानात्कथं सर्वकालः प्रत्ययस्तत्राह—समानेति । तत्प्रवृत्तेः–तत्तल्लक्षण[5]प्रवृत्तेः। तत्प्रत्ययान्तेति । सनादिप्रत्ययान्तेत्यर्थः। न्यायानुवादोऽयमिति। अनुवादफलञ्चाऽन्यत्र व्यक्तिपक्षाश्रयणेन त्वादिसिद्धिः-घटत्वत्वमित्यादौ । अनुवादेनाऽत्रैव तदाश्रयणबोधनादित्याहुः। परे तु 'आर्धधातुक' इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या जातौ परत्वा(श्रयैत्वा[3])भाववत्तदवधित्वाभावाद्वृद्धादित्यादि जातिपक्षे आश्रयितुं न शक्यते इति वचनमेवेदम् । अतएव त्वान्तात् त्वसिद्धिरित्याहुः । शब्दकृतसादृश्यग्रहणे व्यावर्त्याऽसम्भवादाह—तच्चार्थेति ।

---

१ अत्र ॥*॥ सनन्तात्सनः प्रतिषेधः ॥*॥ इतिवार्त्तिकमित्यन्ये । २ ॥*॥ इषि सनः ॥*॥ इति वार्तिकं भवेत् । ३ इदं क्वाचित्कम् । ४ 'सन्न' । ५ 'लक्षणप्रवृत्तेः' पा० ।

सुप आत्मनः क्यच् ॥ ३।१।८ ॥

किमर्थश्चकारः?॥*॥[चकारः] स्वरार्थः॥*॥ चितोऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्, एकाजयं, तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन । प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम् ॥ विशेषणार्थस्तर्हि॥ क्व विशेषणार्थेनाऽर्थः । अस्य च्वौ क्यचि चेति । '[3]क्ये चे'ति ह्युच्यमाने 'अपि काकः श्येनायते',-अत्रापि प्रसज्येत ॥ नैतदस्ति । 'तदनुबन्धकग्रहणेऽतदनुबन्धकस्य ग्रहणं ने'त्येवमेतस्य न भविष्यति ॥ सामान्यग्रहणाऽविघातार्थस्तर्हि ॥

क्व च सामान्यग्रहणाऽविघाताऽर्थेनाऽर्थः ? ॥ नः क्य इति ॥

अथाऽऽत्मग्रहणं किमर्थम्?॥आत्मेच्छायां यथा स्यात्परेच्छायां मा भूत्,-राज्ञः पुत्रमिच्छतीति ॥ क्रियमाणेऽपि वै आत्मग्रहणे परेच्छायां प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ?॥ 'आत्मन'इतीयं कर्तरि षष्ठी । 'इच्छे'त्यकारो भावे । स यद्ये-

---

प्र.]मिति इच्छासन्नन्तादित्यर्थो लभ्यते॥इति भाष्यप्रदीपे तृतीयस्य प्रथमे प्रथमाह्निकम्॥

सुप आत्मनः । किमर्थमिति । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं परिहाराऽऽभासमाह-चित इति । प्रत्ययस्वरेणेति । यद्यप्यत्र धातुस्वरेण भाव्यं तथापि पूर्वं प्रत्ययस्वरो भवति, पश्चात्सतिशिष्टो धातुस्वर इति क्रमः । तदनुबन्धकेति । स एव यस्याऽनुबन्धस्तस्य ग्रहणं । यस्य तु स चाऽन्यश्च तस्य न ग्रहणमित्येवमेतद्वचनसामर्थ्यादाश्रीयते । आत्मेच्छायामिति । आत्मन इच्छेति शेषषष्ठ्या समासो न तु कर्तृषष्ठ्या । सुबन्तद्वारकश्चात्मन इच्छया संबन्धो न तु साक्षात् । तेनाऽयमर्थः-'आत्मनः सुबन्तार्थं यदेच्छति तदा यथा स्या'दिति । एवं 'परेच्छाया'मिति व्याख्येयम् । आत्मन इतीयमिति । क्रियाकारकसम्बन्ध-

---

उ.]इति नागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयस्य प्रथमे प्रथममाह्निकम् ॥१॥

सुप आ । वक्ष्यमाण इति । केषाञ्चित्प्रयोजनानामन्यथासिद्धिरूप इत्यर्थः । पश्चादिति । एवञ्चाऽन्तरङ्गत्वात्प्रत्ययस्वरकृतैवाऽन्यथासिद्धिरुक्तेत्यर्थः । ननु यत्किञ्चिदनुबन्धयुक्तस्य ग्रहणे तद्विरहितस्य ग्रहणाऽभावो वचनमन्तराऽपि सिद्ध्यतीत्यत आह-स एवेति । उच्चारित एवेत्यर्थः । वचनसामर्थ्यात्सावधारणो बहुव्रीहिराश्रीयते । 'अत'दित्यादावपिशब्दघटितश्च स आश्रीयत इति भावः । क्यङो ह्यनुबन्धकत्वान्न 'क्य'ग्रहणेन ग्रहणमिति तात्पर्यम्।अथात्मग्रहणं किमिति। इच्छापेक्षया कर्त्तरि षष्ठीति प्रश्नः । ननु कर्त्रीति । तथा सति राज्ञः पुत्रमिच्छतीत्यादावपि प्रसङ्ग इति भावः । शेषषष्ठ्यामपि साक्षात्संबन्धेनाऽन्वये दोषस्तदवस्थ इत्यत आह-सुबन्तेति । आत्मशब्दः स्वपर्यायैषितृपरः। 'आत्मनः पुत्रं परस्य दास'मिच्छतीत्या-

---

१ इदं वार्त्तिकमिति गौडाः । २ इदं लुप्तम् । ३ 'क्ये इति' पा० ।

वात्मन इच्छत्यथापि परस्य, आत्मन एवेच्छाऽसौ भवति ॥ नैष दोषः । नात्मग्रहणेनेच्छाऽभिसंबध्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ सुबन्तमभिसम्बध्यते 'आत्मनो यत्सुबन्त'मिति ॥ यद्यात्मग्रहणं क्रियते छन्दसि परेच्छायां न प्राप्नोति-'मा त्वा वृका अघायवो विदन्' । तस्मान्नाऽर्थ आत्मग्रहणेन॥ कस्मान्न भवति 'राज्ञः पुत्रमिच्छती'ति ॥ असामर्थ्यात् ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति॥छन्दस्यपि तर्हि न प्राप्नोति-'मा त्वा वृका अघायवो विदन्'। अस्त्यत्र विशेषः । अन्तरेणाऽप्यत्र तृतीयस्य पदस्य प्रयोगं परेच्छा गम्यते ॥

कथं पुनरन्तरेणाऽप्यत्र तृतीयस्य पदस्य प्रयोगं परेच्छा गम्यते ? ॥ ते चैव हि वृका एवमात्मका हिंस्राः । कश्चात्मनोऽघमेषितुमर्हति। अतोऽन्तरेणाऽप्यत्र तृतीयस्य पदस्य प्रयोगं परेच्छा गम्यते । यथैव तर्हि च्छन्दस्यघशब्दात्परेच्छायां क्यज्भवत्येवं भाषायामपि प्राप्नोति-'अघमिच्छती'ति । तस्मादात्मग्रहणं कर्तव्यम् ॥ छन्दसि कथम् ? ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'भवत्यघशब्दाच्छन्दसि परेच्छायां क्य'जिति यदयम्-'अश्वाघस्या'दिति क्यचि प्रकृते इत्वबाधनार्थमाकारं शास्ति ॥

अथ सुब्ग्रहणं किमर्थम् ?॥ सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात्प्रातिपदिकान्मा

प्र.]स्यान्तरङ्गत्वादिति भावः।नात्मग्रहणेनेति। आतमग्रहणोपादानसामर्थ्यात् । नह्येषितारमन्तरेणेच्छा भवतीति व्यभिचाराऽभावादिच्छाया विशेषणस्य निष्फलत्वात् ।

कश्चात्मन इति। अघं-व्यसनं, दुःखमुच्यते।तच्चात्मनो न कश्चिदिच्छतीत्यर्थः। यदयमिति । न च तदाचारक्यजर्थम् , छन्दस्यघशब्दादाचारे क्यचः प्रयोगाऽ-

---

उ.]दौ तु न दोषः, इष्यमाणरूपस्यातमसंबन्धित्वाऽभावात् ।परेच्छेति। परसंबन्धिसुबन्तार्थेच्छायामित्यर्थः। कर्त्तरीयं षष्ठीति। अनेनैव संबन्धेनेच्छायां तदन्वयात् । परम्परासंबन्धस्तु न षष्ठ्यर्थस्तदाह-क्रियाकारकसंबन्धस्येति। अन्तरङ्गत्वं-साक्षात्संबन्धत्वम् । अत एव सुबन्तविशेषणत्वेन परिहारः । एषितारमिति । स एवात्मपदार्थ इति भावः । भाष्ये-एवमात्मका हिंस्रा इति । एवंस्वभावा हि परस्यैव दुःखमिच्छन्तीत्यर्थः। दुःखमिति । पापवाचिनाऽघशब्देन तत्फलं दुःखं लक्ष्यत इति भावः । 'दुःखीयति सुखहेतौ'रित्यादिप्रयोगास्तु वास्तवदुःखस्य सुखत्वभ्रमेणेच्छायां बोध्याः । भाष्ये-विध्यर्थं भविष्यतीति । ननु सुबित्यस्याऽभावे प्रातिपदिकात्सुबन्ताच्चोत्पत्तव्यमविशेषात् । तत्र 'नः क्ये' इत्यस्य नियमाऽर्थत्वे नान्तेभ्यः प्रातिपदिकादुत्पत्तौ नलोपो न स्यात् । विध्यर्थत्वे तु 'वाच्यती'त्यादौ सुबन्तादुत्पत्तिपक्षे जश्त्वादि पदकार्यं स्यादिति चेन्न ; 'धातोः कर्मण' इत्यतः 'कर्म'ग्रहणमनुवर्त्तते । तत्र च धातुरूपं कर्म परिनिष्ठितत्वप्रयोजकप्रत्ययान्तत्वाऽनाक्रान्तमतस्तत्साहचर्या-

भूदिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं, नाऽस्त्यत्र विशेषः सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा ॥ अयमस्ति विशेषः–सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा भवति, प्रातिपदिकात्पुनरुत्पत्तौ सत्यां पदसञ्ज्ञा न प्राप्नोति । कथम् ?॥ आरभ्यते 'नः क्य' इति ॥ तच्चावश्यं वक्तव्यं सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां नियमार्थं, तदेव प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां विध्यर्थं भविष्यति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनं 'सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्याद्धातोर्मा भू'दिति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं, धातोः सन्विधीयते स बाधको भविष्यति ॥ अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति [न साऽवकाशाः,] सावकाशश्च सन्॥ कोऽवकाशः?॥ परेच्छा ॥ न परेच्छायां सना भवितव्यम् ॥ किं कारणम् ?॥ 'समानकर्तृका'दित्युच्यते, यावच्चेहात्मग्रहणं तावत् [च] तत्र समानकर्तृकग्रहणम् ॥

इदं तर्हि प्रयोजनं–'सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्याद्वाक्यान्माभू'दिति, महान्तं पुत्रमिच्छतीति ॥ न वा भवति महापुत्रीयति ? ॥ भवति यदैतद्वाक्यं भवति–महान् पुत्रो महापुत्रः, महापुत्रमिच्छति महापुत्रीयतीति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति–महान्तं पुत्रमिच्छतीति, तदा न भवितव्यं, तदा च प्राप्नोति, तदा मा भूदिति ॥ अथ क्रियमाणेऽपि सुब्ग्रहणे कस्मादेवाऽत्र न भवति ?, सुबन्तं ह्येतत्-[भवति] वाक्यम् ॥नैतत्सुबन्तम्॥ कथम् ?॥ 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवती'ति ॥ अथ यदत्र सुबन्तं तस्मादुत्पत्तिः कस्मान्न भवति ?॥

॥ * ॥ समानाधिकरणानां सर्वत्राऽवृत्तिरयोगादेकेन ॥ * ॥ समानाधि-

---

प्र.]भावादिति भावः। महान्तं पुत्रमिति। यद्यत्र सुबन्तसमुदायात्परः क्यच्प्रत्ययः स्यात्तदा प्रत्ययार्थाभिधाने पदद्वयस्य प्रवर्तनात्परस्परस्य समासाऽभावादुत्तर· पदनिबन्धनमात्त्वं न स्यात् । समानाधिकरणानामिति । समानाधिकरणानां

उ.]त्तादृशस्यैव कर्मणो ग्रहणात्सुबन्तेऽप्राप्तिरिति भाष्याशयात् । भाष्ये–धातोर्मा भूदिति। तिङन्तात्तु न शङ्कितः,तस्य कर्ममात्रप्रतिपादकत्वाऽभावात् । ननु महान्तम्पुत्रमिति विग्रहेऽपि क्यचि 'सन्महदि'ति समासे आत्वे च 'महापुत्रीयती'त्येव भाव्यमिति 'तदा न भवितव्य'मिति कथमत आह–यद्यत्रेति । परस्परस्येति । अन्यत्रैकार्थीभावमापन्नयोर्निष्कृष्य परस्परेण सामर्थ्याऽभावादिति भावः । वस्तुतस्तु विशिष्यैकार्थीभावाऽभावेऽप्येकार्थीभावमात्रेण समासस्य समर्थसूत्रादिस्थभाष्यसम्मततयाऽऽत्वं भवत्येव। स्वरे तु भेदः, सति शिष्टतया समासस्वरेण पुत्रीतीकारोदात्तत्वरूप इति भाष्याशयः। तदा न भवितव्यमिति–भाष्ये। 'क्यचे'ति शेषः। तथा च स्वरेऽनिष्टमिति भावः। तदा च प्राप्नोतीति। 'क्य'जिति शेषः।नैतत्सुबन्तमिति।समुदायः कर्मेति भावः। प्रत्येकं कर्मत्वे कर्मसमुदायस्याऽकर्मत्वादेवाऽप्रसङ्ग इति बोध्यम् ।

करणानां सर्वत्रैवं वृत्तिर्न भवति ॥ क सर्वत्र ? ॥ समासविधौ प्रत्ययविधौ च । समासविधौ तावत्–ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः, महत्कष्टं श्रित इति । प्रत्ययविधौ–ऋद्धस्योपगोरपत्यं, महान्तं पुत्रमिच्छतीति ॥ किं पुनः कारणं समानाधिकरणानां सर्वत्र वृत्तिर्न भवतीति ? ॥ 'अयोगादेकेन'। न ह्यत्रकेन पदेन योगो भवति । इह तावत्–ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति,–षष्ठ्यन्तस्य सुबन्तेन सामर्थ्ये सति समासो विधीयते । यच्चाऽत्र षष्ठ्यन्तं न तस्य सुबन्तेन सामर्थ्यं, यस्य च सामर्थ्यं न तत्षष्ठ्यन्तं, वाक्यं तत् । ऋद्धस्योपगोरपत्यमिति च[3] षष्ठीसमर्थादपत्येन योगे प्रत्ययो विधीयते, यच्चाऽत्र षष्ठ्यन्तं समर्थं न तस्याऽपत्येन योगो, यस्य चाऽपत्येन योगो न तत्षष्ठ्यन्तं[4], वाक्यं तत् ॥ 'समानाधिकरणाना'मित्युच्यतेऽथ कथं[5] व्यधिकरणानां,–राज्ञः पुत्रमिच्छतीति ? ॥ एवं तर्हीदं पठितव्यं–॥*॥ 'सविशेषणानां सर्वत्राऽवृत्तिरयोगादेकेन' ॥*॥ इति।

॥*॥ द्वितीयानुपपत्तिस्तु ॥*॥ द्वितीया तु नोपपद्यते महान्तं पुत्रमिच्छतीति॥ किं कारणम्? ॥ न पुत्र इषिकर्म ॥ यदि पुत्रो नेषिकर्म न चावश्यं द्वितीयैव, किंतर्हि?, सर्वा अत्र द्वितीयादयो विभक्तयो[6] न स्युः । महता पुत्रेण कृतं, महते पुत्राय देहि, महतः पुत्रादानय, महतः पुत्रस्य स्वं, महति पुत्रे निधेहीति[7] ॥ तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं–'न पुत्र इषिकर्मेति ॥ पुत्र एवेषिकर्म तत्सामानाधिकरण्यान्म-

---

प्र.]पदानां मध्ये एकेन पदेनाऽयोगात्समुदायेनैव योगाद्वृत्तिर्न भवतीत्यर्थः। सगुणस्य हि पुत्रस्येषिणा संबन्धो न केवलस्येति भावः । द्वितीयानुपपत्तिस्त्विति । यदि केवलस्य प्रातिपदिकार्थस्येषिसंबन्धो नेष्यते तदा कर्मत्वाऽभावात्केवलात्प्रातिपदिकाद्द्वितीया न प्राप्नोति । नाऽपि समुदायात्, तस्याऽप्रातिपदिकत्वात् , गुणे च संख्याया विवक्षितत्वात् । पुत्र एवेति। तस्यैवेप्सिततमत्वाद्गुणानां चेप्साप्रकर्षाऽभावात्

उ.]समानाधिकरणानामेकेन संबन्धिनाऽयोगादिति नार्थः, ऋद्धत्वविशिष्टराज्ञःपुरुषेण संबन्धादत आह–मध्य इति । निर्धारणे षष्ठीति भावः । अयोगादिति । 'इच्छत्यादीना'मिति शेषः । न केवलस्येति । सविशेषणप्रयोगविषये इति भावः । यस्य च सामर्थ्यमिति । वाक्ये व्यपेक्षारूपमित्यर्थः । तदभावादेव तन्मूलक एकार्थीभावो नेति भावः। गुणे चेति । इदञ्चिन्त्यम् । तस्मात्प्रातिपदिकसमुदायस्याऽप्रातिपदिकत्वेन समुदायान्न स्यात् । किञ्च महान्तम्पुत्रमित्युभयत्रेष्टद्वितीयाऽनुपपत्तिरेवेति तत्त्वम् । भाष्ये–यदि पुत्रो नेषिकर्मेति। यतः पुत्रो नेषिकर्मेत्यर्थः। ननूभयं कर्मेति वाच्ये 'पुत्र एवे'त्यनुपपन्नमत आह–तस्यैवेति । प्रधानत्वादिति वक्तुं युक्तम् ।

---

१ एवः क्वाचित्कः। २ इतिः क्वाचित्कः। ३ चः क्वाचित्कः । ४ 'षष्ठीसमर्थं'। ५ 'व्यधिकरणानां कथं' पा० । ६ 'विभक्तयः' पा० । ७ इतिः क्वचिन्न ।

हेतोऽपि द्वितीयादयो भविष्यन्ति ॥ वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति ? ॥*॥ सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते ॥*॥ [सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते] इति वक्तव्यम् ॥ यदि तर्हि सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इत्युच्यते मुण्डयति माणवकम्-इत्यत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति ॥

एवं तर्हि [॥*॥ अमुण्डादीनाम् ॥*॥] अमुण्डादीनामिति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यं 'सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यतेऽमुण्डादीना'मिति ? ॥ न वक्तव्यम् ॥ वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति महान्तं पुत्रमिच्छतीति ? ॥ अगमकत्वात् ॥ इह समानाऽर्थेन वाक्येन भवितव्यं प्रत्ययान्तेन च, यश्चेहाऽर्थो वाक्येन गम्यते-'महान्तं पुत्रमिच्छती'ति नासौ जातुचित्प्रत्ययान्तेन गम्यते-'महान्तं पुत्रीयती'ति ॥ एतस्माद्धेतोर्ब्रूमः-'अगमकत्वा'दिति, न ब्रूमो'ऽपशब्दः स्या'दिति। यत्र च गमकं, भवति,-भवति तत्र वृत्तिस्तद्यथा 'मुण्डयति माणवक'मिति ॥

प्र.]स्वयमकर्मत्वेऽपि तत्सामानाधिकरण्यनिबन्धना विभक्तिरित्यर्थः। **सविशेषणानामिति** । एकस्यैकदा व्यपेक्षैकार्थीभावविरोधादिति भावः । **अगमकत्वादिति** । लौकिके प्रयोगेऽनुमानादपि गाव्यादिभ्यो गवाद्यर्थप्रतिपत्तिवन्महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यादिवाक्यार्थस्य महान्तं पुत्रीयतीत्यादेः प्रतीतिर्नास्तीत्यर्थः । सिद्धानां च शब्दानां सङ्करनिरासायाऽन्वाख्यानं क्रियते, न त्वप्रयुक्ताऽपूर्वशब्दव्युत्पादनाय । **न ब्रूम इति** । अपशब्दो हि लोके प्रयुज्यते साधुशब्दसमानार्थश्च, अयं त्वप्रयुक्तत्वादप-

---

उ.]**सामानाधिकरण्यनिबन्धनेति** । समानाऽधिकरणविशेषणस्य विशेष्यसमानशक्तिकत्वादिति भावः । **एकस्येति** । सुब्ग्रहणेन पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थितेरिति भावः । **व्यपेक्षेति**। विशेषणेन व्यपेक्षाविशेष्येणैकार्थीभाव इत्यर्थः। इदमेव सुब्ग्रहणस्य फलमिति बोध्यम् । **सविशेषणानामिति**-सापेक्षोपलक्षणम् । अत एव 'ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष' इत्यत्र ऋद्धपदेनाऽपि न समास इत्याशयेन शङ्कते भाष्ये-**मुण्डयति माणवकमिति**।एतेन मुण्डस्य गुणशब्दत्वान्माणवकस्य द्रव्यशब्दत्वात्तस्यैव विशेष्यताया न्याय्यत्वेन मुण्डस्य कथं सविशेषणत्वमित्यपास्तम्। **अनुमानादपीति**। असाध्वनुमानादित्यर्थः। अपिना साधुस्मरणसङ्ग्रहः।वस्तुतोऽपभ्रंशानामपि वाचकत्वमपिना ग्राह्यम् । भाष्ये **एतस्माद्धेतोरिति** । 'अपशब्दः स्या'दिति हेतोर्वृत्तिर्नेति न ब्रूमः .किन्त्वगमकत्वादिति हेतोरित्यन्वयः । तदेवाह-**सिद्धानामिति** । अर्थप्रत्यायनायाऽन्यासाधूनामिवाऽस्य प्रयोगाऽभावात्किन्तन्निवृत्त्यर्थेन वचनेनेत्यर्थः।

---

१ अपिः क्वाचित्कः। २ इदं सम्प्रति न दृश्यते। ३ इदं क्वचिन्न। ४ 'कत्वं' ।

अथाऽस्य क्यजन्तस्य कानि साधनानि भवन्ति ? ॥ भावः कर्ता च ॥ अथ कर्म ? ॥ नास्ति कर्म ॥ ननु चाऽयमिषिः सकर्मको यस्याऽयमर्थे क्यज्विधीयते?॥ अभिहितं तत्कर्माऽन्तर्भूतं धात्वर्थः सम्पन्नो, न चेदानीमन्यत्कर्माऽस्ति येन सकर्मकः स्यात् ॥ कथं तर्ह्ययं सकर्मको भवति–'अपुत्रं पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति माणवक'मिति ?॥ अस्त्यत्र विशेषो–द्वे ह्यत्र कर्मणी उपमानकर्मोपमेयकर्म च । उपमानकर्माऽन्तर्भूतम् । उपमेयेन कर्मणा सकर्मको भवति । तद्यथा–अपि काकः श्येनायत इति । अत्र द्वौ कर्तारौ—उपमानकर्ता उपमेयकर्ता च । उपमानकर्ताऽन्तर्भूतः, उपमेयकर्त्रा सकर्तृको भवति ॥

अयं तर्हि कथं सकर्मको भवति–'मुण्डयति माणवक'मिति ? ॥ अत्रापि द्वे कर्मणी,–सामान्यकर्म विशेषकर्म च । सामान्यकर्माऽन्तर्भूतं, विशेषकर्मणा

प्र.]शब्दव्यपदेशस्याऽपि न भाजनमित्यर्थः।भावःकर्ता चेति। कर्माऽभावप्रतिपादनपरमेतत् । अधिकरणादौ हि ल्युडादयो यथायोगं भवन्त्येव । भावस्य च लकाराद्युत्पत्तिनिमित्ततया साधनव्यपदेशः । अभिहितमिति । ततश्च जीवतीत्यादिवदिच्छाक्यजन्तस्याऽकर्मकत्वात्कर्मणि लाद्यभावः। न चेदानीमिति । नियतविषयाया इच्छायाः क्यजन्तेन प्रतिपादनात्तस्याश्च वस्त्वन्तरविषयीकरणाऽभावादिति भावः । कथं तर्हीति । अत्राऽपि पुत्रादिकर्मणोऽस्त्यन्तर्भाव इति प्रश्नः । द्वे इति । वाक्य एव कर्मद्वयमाकाङ्क्षितमित्यर्थः। मुण्डयतीति । मुण्डगुणविशिष्टद्रव्यकर्मणो धात्वर्थेऽन्तर्भावादिति भावः । अत्रापीति । ण्यन्तो धातुर्द्रव्यमात्रमन्तर्भावयितुं शक्नोति

उ.]भाष्ये–यत्र च गमकमिति। मुण्डयतीति प्रयोगे मौण्ड्यस्य क्रियारूपत्वेन कारकांशे नित्यसापेक्षतया गमकत्वमिति भावः।कर्माऽभावेति।लकारवाच्यसाधनानामेव प्रश्नादिति भावः । नन्वेवं 'कानि साधनानी'ति प्रश्ने 'भाव' इत्युत्तरमसङ्गतं, तस्य क्रियारूपस्य साध्यत्वेन साधनत्वाऽभावादत आह–भावस्य चेति । लकारनिमित्तमेव साधनशब्देनोच्यत इति भावः। नियतविषयाया इति । कर्मविशेषेणैकार्थीभावादित्यर्थः । अतएव कर्माऽन्तरेणाऽनन्वयो राजपुरुषो भार्याया इतिवदिति भावः। वाक्य एवेति । क्यजर्थाऽऽचारस्य नियमेनोपमानविषयत्वेऽप्युपमानस्योपमेयसापेक्षत्वात्कर्मद्वयसद्भाव इति भावः। तत्र मुख्यं कर्मोपमेयमेव । उपमाने तु उपमेयसमानशक्तिकत्वात्कर्मत्वव्यवहार इति तस्याऽन्तर्भूतत्वेऽपि न क्षतिरिति तात्पर्यम् । उपमानपुत्रकर्मक उपमेयमाणवककर्मक इति बोधः । ननु मुण्डयतीत्यत्रापि द्वयोः कर्मत्वं 'मुण्डं करोति माणवक'मिति विग्रहे दर्शनादिति कथमत्र प्रश्न इत्यत आह–मुण्डगुणेति।मौण्ड्यस्य कर्मत्वे सति तस्याऽऽश्रयसापेक्षत्वेनाऽसामर्थ्यप्रसङ्गान्मुण्डगुणविशिष्टद्रव्यस्यैव कर्मत्वमभ्युपेयम्, तस्य च धात्वर्थेऽन्तर्भाव इति भावः ।

सकर्मको भवति ॥ ननु च वृत्त्यैवात्र न भवितव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ असामर्थ्यात् ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति ॥ नैष दोषः, नाऽत्रोभौ करोतियुक्तौ मुण्डो माणवकश्च । नहि माणवकत्वं क्रियते । यदा चोभौ करोतियुक्तौ भवतो न भवति तदा वृत्तिः, तद्यथा बलीवर्दं करोति,

---

प्र.]न तु विशेषणं माणवकादिकमिति भावः। **ननु चेति**। यद्यप्येतच्चोदितं च परिहृतं च, तथापि गमकत्वाऽगमकत्वविषयविभागप्रदर्शनाय पुनरुपन्यासः । **नात्रोभाविति** । मौण्ड्यमेव करोतियुक्तमिति मौण्ड्यङ्करोतीत्यत्रैवार्थे मुण्डयतीति णिजुत्पद्यत इत्यर्थः। 'मुण्डं करोति माणवक' मित्यत्र तु वाक्ये कर्मत्वमेकस्यैव, तत्सामानाधिकरण्यात्तु द्वितीयस्माद्द्वितीयोत्पत्तिः । गुणप्रधानभावश्च विवक्षावशादनियत इति माणवकादयो मौण्ड्याधारविशेषप्रतिपत्त्यर्थमुपादीयमानाः करोतियुक्ता न भवन्तीत्यर्थः । मुण्डयतेश्च क्रियाविशेषवाचित्वात्तदपेक्षं माणवकादेः कर्मत्वमिति 'माणवकं मुण्डयती'त्यादिप्रयोगोपपत्तिः । **तद्यथेति** । बलीवर्दमेवात्मसंबन्धित्वेन करोति

उ.]विशेषस्याऽपि कर्मत्वस्वीकारेऽसामर्थ्यमिति शङ्कते भाष्ये-**ननु चेति** । **विषयविभागेति** । मुण्डशब्दादेर्णिचि गमकत्वं क्वच्चिदगमकत्वमिति विषयविभागेत्यर्थः । **मौण्ड्यमेवेति** । वृत्तौ मुण्डशब्दो भावप्रधानः । अतएव भाष्ये 'न हि माणवकत्वं क्रियते' इत्युक्तम्, तस्य च वृत्तौ साध्यावस्थस्यैव भानात् क्रियारूपत्वेन कारकांशे नित्यसापेक्षत्वाद्गमकत्वमित्यदोषः । धर्मिपरत्वे हि गुणविशिष्टद्रव्यस्योत्पादनेनाऽसामर्थ्याद्वृत्तिर्न स्यादिति भावः । वस्तुतो नित्यसापेक्षत्वाऽभावेऽपि गमकत्वे वृत्तिर्भवत्येवेति बोध्यम् । **एकस्यैवेति** । मुण्डस्यैवेत्यर्थः । मौण्ड्यरूपतदर्थस्यैवोत्पद्यमानत्वादिति भावः । माणवकपदार्थस्य सर्वथा करोत्यन्वयाऽयोग्यत्वमेवेति बोध्यम् । **द्वितीयस्मात्**-माणवकशब्दात् । ननु माणवको विशेष्यस्तत्सामानाऽधिकरण्यान्मुण्डाद्द्वितीयेति युक्तं, न तु विपरीतमत आह-**गुणप्रधानेति**। परिच्छेद्यपरिच्छेदकभाव इत्यर्थः । परिच्छेद्यसमानशक्तिकत्वम्परिच्छेदकस्येति भावः । एवञ्च वाक्येऽपि मुण्डस्यैव करोतियोग इति भावः । तदाह-**माणवकादय इति** । यद्यपि वाक्ये 'मुण्ड'शब्दो धर्मिपरस्तथापि तस्य सामान्यशब्दत्वात्तद्विशेषाकाङ्क्षायां तदन्वयेऽपि माणवकस्य न साक्षात्करोतियुक्तत्वमिति बोध्यम् । एवञ्चाऽत्र वृत्तौ 'कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपी'ति न्यायो नाऽस्त्येवेति तात्पर्यम् । ननु तस्य करोतियोगाऽभावे कथं वृत्तौ माणवकस्य कर्मत्वं, कथञ्च द्वितीयान्तत्वमत आह-**मुण्डयतेश्चेति** । मौण्ड्यरूपक्रियाश्रयत्वात्कर्मत्वमिति भावः । एवञ्च 'कृतपूर्वी कट'मितिवद्वृत्तिरिति तत्त्वम् । ननु बलीवर्दत्वस्य क्रियमाणत्वाऽसम्भवादाह-**बलीवर्दमेवात्मसंबन्धित्वेनेति** । बलीवर्दशब्दस्य चित्रादिपरत्वे तु न शङ्काऽपि । **प्रयोगो न**

मुण्डं चैनं करोतीति ॥ कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना क्यजपि कर्तव्यो 'माणवकं मुण्डमिच्छती'ति, नोभाविषियुक्ताविति ॥ न कर्तव्यः, उभावत्रेषियुक्तौ मुण्डो माणवकश्च ॥ कथम् ? ॥ न ह्यसौ मौण्ड्यमात्रेण सन्तोषं करोति माणवकस्थमसौ मौण्ड्यमिच्छति ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति-'मुण्डयति माणवक'मिति । अत्रापि ह्युभौ करोतियुक्तौ मुण्डो माणवकश्च । न ह्यसौ मौण्ड्यमात्रेण सन्तोषं करोति ॥ किं तर्हि ? ॥ माणवकस्थमसौ मौण्ड्यं निर्वर्तयति ॥

एवं तर्हि मुण्डादयो गुणवचनाः। गुणवचनाश्च सापेक्षाः। तत्र वचनात्सापे-

---

प्र.]तं च मुण्डं करोतीति युगपदुभयोः करोतिकर्मत्वे विवक्षिते 'मुण्डयति बलीवर्द'मिति प्रयोगो न भवतीत्यर्थः। कामन्तर्हीति । अत्रापि मौण्ड्यमेवेष्यते, माणवकस्तु तदाधारविशेषप्रतिपादनायोपात्त इति भावः । उभावत्रेति । माणवकस्य मौण्ड्यकरणेन संस्कार्यत्वादुभयोः कर्मत्वे सापेक्षत्वादेकतरस्मात्प्रत्ययोत्पत्तिर्न भवतीत्यर्थः। गुणवचनाश्चेति । वचनसामर्थ्यात्सापेक्षेभ्योऽपि मुण्डादिभ्यः प्रत्ययो भवति, क्यच्प्रत्ययस्तु निरपेक्षेभ्यः पुत्रादिभ्यः सावकाश इति 'माणवकं मुण्डमिच्छती'त्यादौ सापेक्षेभ्यो न भवति । नन्वयमपि णिज्गुणमात्रविवक्षायां सावकाशो 'मुण्डयत्ययं नापितः'। प्रवीणो मौण्ड्यकरणे इत्यर्थावगमात्, ततश्च द्रव्यविशेषापेक्षायां प्रत्ययो न प्राप्नोति । नैष दोषः । 'तत्करोती'ति सिद्धे णिचि पुनर्विधानमिदं सापेक्षेभ्योपि

उ.]भवतीति। 'राजपुरुषो देवदत्तस्ये'त्यादाविवाऽसामर्थ्यादिति भावः। उभयोः कर्मत्वे इति। 'इषिनिरूपिते' इति शेषः। सापेक्षत्वादिति। मुण्डस्य माणवकः समानाधिकरणं विशेषणमिति सापेक्षत्वमिति भावः । एतावता ण्यन्ते गमकत्वं क्यच्यगमकत्वमिति दर्शितम् ॥ भाष्ये—माणवकस्थमसाविति । एवञ्च तद्द्वारा माणवकस्येच्छाविषयत्ववत्करोत्यर्थविषयत्वमपीत्यभिमानः । यद्यपि इषिफलेच्छाश्रयत्वन्तस्य वक्तुं युक्तं न तु करोतिफलोत्पत्त्याश्रयत्वन्तस्येत्युभयोः करोतियुक्तत्वाऽभावस्तथापि विशिष्य वेषेण तस्याऽपि तदाश्रयत्वमित्यभिमानेनैकदेशिनः शङ्केयम् । एवञ्च मुण्डपदार्थस्य विशेष्यसापेक्षत्वेनाऽसामर्थ्यं । वृत्तावुभयत्राऽपि मुण्डशब्दो धर्मिपर इति तद्भावः । तमभ्युपेत्य परिहरति—एवन्तर्हीति । गुणवचना इत्यस्य गुणप्रवृत्तिनिमित्तका इत्यर्थः । सापेक्षा इत्यस्य—परिच्छेद्यविशेषसापेक्षा इत्यर्थः । ननु मुण्डो नित्यसापेक्षोऽन्यथा वा ?। नाऽऽद्यः, राजपुरुषादौ सावकाशस्यापि समासस्य गुरुकुलादौ प्रवृत्तिवदत्रापि क्यजापत्तेः । नाऽन्त्यः णिचोऽप्यनापत्तेः, असापेक्षे चारितार्थ्यादिति शङ्कते—नन्विति। नैष दोष इति। 'वचना'दिति भाष्यस्य तत्करोतीति सिद्धे वचनसामर्थ्यादित्यर्थ इति भावः । न च तत्करोतीत्यनेन प्रातिपादिकादुत्पत्तेः सुबन्तादुत्पत्त्यर्थमिदमावश्यकं,विशेषाऽभावात्,

क्षाणां वृत्तिर्भविष्यति ॥ अथ वा धातव एव मुण्डादयः ॥ न चैव ह्यर्था आदिश्यन्ते ॥ क्रियावचनता च गम्यते ॥ अथ वा नेदमुभयं युगपद्भवति— वाक्यं च प्रत्ययश्च । यदा वाक्यं न तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययः सामान्येन तदा वृत्तिर्भवति । तत्राऽवश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः; मुण्डयति, कं ?, माणवकमिति ॥ मुण्डविशिष्टेन वा करोतिना तमाप्तुमिच्छति ।

अथ वोक्तमेतत्–'नाऽत्र व्यापारोऽनुगन्तव्य' इति । गमकत्वादिह वृत्तिर्भविष्यति–'मुण्डयति माणवक'मिति ॥

प्र.] मुण्डादिभ्यो यथा स्यादित्येवमर्थमेव । **धातव इति** । सौत्रा धातवो मुण्डीदयस्तेभ्यश्चुरादिवत्स्वार्थिको णिजित्यर्थः । **न चैवेति** । यद्यपि क्रियाविशेषाभिधायित्वं मुण्डादीनां नैवोपात्तं तथापि स्वाभाविकत्वादर्थाभिधानस्य प्रयोगादेव तदवसीयत इत्यर्थः । यथा कण्ड्वादयो द्विविधास्तथा मुण्डादय इति भावः । **मुण्डविशिष्टेनेति** । पूर्वस्मिन्परिहारे कर्मविशेषाऽनपेक्षायां प्रत्ययोत्पत्तिरित्युक्तम् । अस्मिंस्तु यथा गां दोग्धि पय इति शुद्धस्य दुहेर्गवा पूर्वं संबन्धः, पश्चात्तु गोदुहिना पयसः, एवं शुद्धः करोतिर्मौण्ड्येन संबध्यते, मौण्ड्यविशिष्टस्तु माणवकेनेत्युच्यते । अनेनैव न्यायेन 'माणवकं मुण्डमिच्छती'ति क्यच्प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह–**अथ वेति** । व्यापारो नारम्भणीयः यत्नमन्तरेणापीष्टस्य[3] सिद्धत्वादित्यर्थः । क्यच्त्वगमकत्वान्न

उ.]णिचि भत्वाच्च॥**सौत्रा इति**। उत्तरसूत्रस्थधातुग्रहणस्य पूर्वमपकर्षादिति भावः॥

भाष्ये–**न चैवेति** शङ्का, **क्रियावचनतेत्युत्तरमिति** व्याचष्टे—**यद्यपीति। यथा कण्ड्वादय इति** । तथा च धातुभ्यो णिच्, प्रातिपदिकेन वाक्यमिति भावः ॥ भाष्ये परिहारान्तरमाह–**मुण्डविशिष्टेन वेति** । ननु पक्षद्वयेऽपि पूर्वं करोतेर्मुण्डसंबन्धः, पश्चान्माणवकस्य संबन्ध इति प्रतीतेः को विशेषोऽत आह–**पूर्वस्मिन्निति** । 'अथवा नेदमुभय'मिति परिहारे इत्यर्थः। तत्र पूर्वं कर्मविशेषस्याऽनपेक्षणादसंबन्धः । उत्तरत्र त्वपेक्षायामपि बहिरङ्गत्वान्न पूर्वं संबन्ध इत्युच्यत इति विशेष इत्यर्थः । **गवा पूर्वमिति** । प्रधानव्यापारेणाऽऽप्यमानत्वादिति भावः । **पश्चात्त्विति** । विशेषणव्यापारेणाऽऽप्यमानत्वादिति भावः । अन्तःस्थितवस्तुविभागाऽनुकूलव्यापारो[4] हि दुहेरर्थः। **मौण्ड्यविशिष्टस्तु माणवकेनेति**। मौण्ड्यद्वारेत्यर्थः। **व्यापार इति** ।सापेक्षेभ्योऽपि मुण्डादिसूत्रारम्भसामर्थ्यादित्येवं रूपो,'धातव' इत्येवं रूपो वा,'नेदमुभय'मित्यादिरूपो वेत्यर्थः । **अगमकत्वादिति** । अयं भावः–ण्यन्तवृत्तौ मुण्डशब्दो भावप्रधान इत्युक्तन्यायेन भवति वृत्तिः । क्यजन्तवृत्तौ तु धर्मिपर एव, अतस्तत्र नेच्छाक्यच्, असामर्थ्यात् । अत एव क्यजन्तात्तस्मादाचारार्थ-

---

१ इदं क्वचिन्न। २ 'मुण्ड्या'। ३ 'प्रयत्न'। ४ 'व्यापारानुकूलव्यापार इत्यन्ये'।

अथेह क्यचा भवितव्यम्—इष्टः पुत्रः इष्यते पुत्रं इति ?॥ केचित्ताव-दाहुः—'न भवितव्य'मिति॥ किं कारणम् ? ॥ स्वशब्देनोक्तत्वादिति । अपर-आहुः—'भवितव्य'मिति ॥ किं कारणम् ?॥ धात्वर्थेऽयं क्यज्विधीयते । स च

प्र.]भवति। तदुक्तं हरिणा—'सदपीच्छाक्यचः कर्म तदाचारक्यचा हृतम्।वाक्य-वाच्यमतोऽव्यक्तेर्यथाऽभ्यासः क्रमादिषु' ॥' इति । अथेहेति । इच्छाक्यजन्ता-त्कर्मणि प्रत्ययोत्पत्तिः प्रकारान्तरेणाशङ्क्यते । तथाहि—यत्र यत्र क्यज्भवति तदेच्छा-मात्रस्य क्यचाऽभिधानादवश्यं कर्मणोऽभिधानाय तद्वाचिना प्रत्ययेनोत्पत्तव्यम् । यथा पुत्रीयतीति कर्त्रभिधानाय तिपा । स्वशब्देनेति । इष्टशब्दसामानाधिकरण्या-त्पुत्र इत्यनेन निर्मुक्तेषिक्रियापेक्षकर्मभावस्याऽर्थस्य प्रतिपादनादित्यर्थः । अयमर्थः-

उ.]प्रतीतिरेव, तदाह—सदपीति।न्यायतः सम्भवदपीत्यर्थः।आचारक्यचा हृतं—नि-रवकाशीकृतं, निरूढतया तदर्थस्यैव प्रतीतेरित्यर्थ इति भावः। अतस्तद्वाक्यवाच्य-मेव—'माणवकं मुण्डमिच्छती'त्यनेनैव बोधनीयं न तु क्यजन्तेन । तत्र हेतुमाह—अत इति । क्यजन्तादव्यक्तेरित्यर्थः । यथा क्रमादिधातुष्वभ्यासः पौनःपुन्यं वाक्येनैव गम्यते न तु यङा, तत्प्रकृतिकस्य तस्य कौटिल्ये निरूढेरिति भावः । अन्यत्रोक्तं हरिणा—'सदपीच्छाक्यचः कर्म वाक्य एव प्रयुज्यते। प्रसिद्धेन हृतः शब्दो भावगर्हाऽभिधायिना ॥ अभ्यासे तुल्यरूपोऽपि न यङन्तः प्रवर्तते' इति।एतेन—'वेदादिविषयोऽभ्यासो यथा क्रमादिषु व्यज्यत इत्यर्थः।यद्वा विसर्गरहित-पाठेनाऽभ्यासेन वर्णक्रमादिविषयाभिव्यक्ति'रित्यर्थौ विवरणकारोक्तोऽपास्तः । एत-देवात्र मुख्यं समाधानमिति ध्वनयितुमस्य पुनरुल्लेखः । एवञ्च मुण्डादिसूत्रं प्रपञ्चार्थमेवेति बोध्यम् ॥

नन्वकर्मकत्वात्[2]क्यजन्तात्कर्मणि प्रत्यया नेति प्रागुक्तमेव, तत्किम् 'अथेहे'त्य-नेनोच्यत इत्यत आह—इच्छाक्यजन्तादिति । कर्मणोऽभिधानायेति । 'पुत्र' इति प्रथमान्तस्येष्टशब्दसामानाधिकरण्यात्कर्मत्वसद्भावेऽपि तस्य तद्वाचकत्वाऽभावात्ततः क्यचि तेन कर्मणोऽनभिधानादिति भावः। एवं सर्वत्राभिधानविषये बोध्यम् ॥ इष्ट-शब्देति । एवञ्च तत्सामानाधिकरण्यात्तदर्थगतकर्मत्वस्य साक्षात्कर्मवाचिना क्तेनाऽ-भिधानात् प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वेन 'पुत्र' इति सुबन्तस्य कर्मत्ववाचित्वाऽभावान्न ततः क्यजिति भावः । निर्मुक्तेति । इतरसामानाधिकरण्याज्जातकर्मभावस्य न तु स्वत इत्यर्थः । 'निर्मुक्ते'ति पाठे स्ववाच्यतया त्यक्तकर्मभावस्येत्यर्थः । स्वश-ब्देनोक्तत्वादिति भाष्यस्य—स्वं कर्मत्वं, तद्वाचकशब्देन क्तेन कर्मत्वोक्तेः, 'पुत्र' इत्यस्य सुबन्तस्य कर्मत्ववाचकत्वाऽभावान्न भवितव्यं तदर्थे क्यचेत्यर्थः ।

१ इतिः क्वाचित्कः । २ 'अकर्मत्वात्' पा० ।

धात्वर्थः केन चिदेव शब्देन निर्देष्टव्य इति ॥ इह भवन्तस्त्वाहुः[1] 'न भवितव्य'मिति ॥ किं कारणम् ? ॥ इह[2] समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं प्रत्ययान्तेन च । यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते—इष्टः पुत्रः इष्यते पुत्र इति, नाऽसौ जातु चित्प्रत्ययान्तेन गम्यते ॥

॥*॥ क्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेधः ॥*॥ **क्यचि मान्ताव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। इह मा भूत्—इदमिच्छति किमिच्छति। उच्चैरिच्छति नीचैरिच्छति[3]।**

॥*॥गोसमानाक्षरनान्तादित्येके ॥*॥ **गोसमानाक्षरनान्तादित्येके वक्तव्यमि-**

प्र.]यदा क्रियाफलस्य कर्मणः प्राधान्यं प्रतिपिपादयिषितं तदा वाक्यमेव प्रयुज्यते पुत्र इष्ट इत्यादि, न तु क्यजन्तः, तस्याऽकर्मकत्वात् कर्मणि प्रत्ययानुत्पादात् ।

स च धात्वर्थ इति । इच्छायाः प्रत्ययार्थत्वं दर्शयितुं वाक्यमुपादेयम् । तत्र वाक्ये कर्तृप्रत्ययः प्रयुज्यतां कर्मप्रत्ययो वा । प्रत्यये तूत्पन्नेऽकर्मकत्वात्कर्मप्रत्ययो न भवति । **नाऽसौ जातु चिदिति ।** प्रत्ययान्तस्याऽकर्मकत्वात्कर्मणि प्रत्ययोत्पत्त्य-संभवादित्यर्थः । **गोसमानाक्षरेति ।** अकारादयो दश समानाः। तत्र लृवर्णान्तस्य प्रातिपदिकस्याऽसंभवादृकारान्तस्य च, सप्तानां ग्रहणम् । अस्मिंस्तु न्यासेऽव्याप्तिः, वाच्यतीत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गात् । भाष्यकारेण तु मतभेदप्रदर्शनायोपन्यासः कृतः ।

उ.]**यदाक्रियाफलस्येति**।तथा च विग्रहे फलस्य विशेष्यतया'पुत्रीयती'त्यादौ व्यापारस्य विशेष्यतया भिन्नार्थत्वान्न तदर्थेऽयं क्यच् , किन्तु पुत्रमिच्छतीत्यत्राऽर्थ एव । कर्मणि च फलस्य विशेष्यत्वम्—इष्टः पुत्र इत्यादौ सामानाधिकरण्याऽनुरोधेनाऽवश्य-मङ्गीकार्यमिति भावः । **कर्मण इति ।** कर्मसंज्ञाप्रयोजकस्येत्यर्थः । वस्तुत इयं व्याख्या 'इह भवन्त' इति मते उचिता । **कर्मण** इत्यस्य कर्मत्वविशिष्टबोधकस्ये-त्यर्थ इत्येवैतद्व्याख्योचिता । अग्रिममतद्वये तु वस्तुतः कर्मत्वविशिष्टो यस्तद्वा-चकादिति सूत्रार्थ इत्याशयः॥[भाष्ये] **इह भवन्त इति ।** सर्वत्रवृत्तिवाक्ययोः समा-नार्थत्वमेव । चित्रगुरित्यादेर्विग्रहेऽपि विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासात्तत्त्वमिति तदा-शयः॥ भाष्ये—**मान्ताऽव्ययानामिति ।** मान्तत्वं न सुबन्तविशेषणं, पुत्रीयतीत्यादे-रसङ्गत्यापत्तेः । किन्तु मान्तप्रकृतिकेत्यर्थकम् । तेन कमिच्छतीत्यादावपि नेति बोध्यम् ॥ **तत्र लृवर्णेति ।** यद्यप्यनुकरणे लृकारान्तं लृकारान्तं ॠकारान्तं च सम्भवति तथापि तत्र क्यचः प्रयोगदर्शनाऽभाव इत्यर्थः । ॠकारान्तस्य चाति 'असम्भवा'दित्यपकर्षः । वस्तुतस्तादृशाऽनुकरणस्यैव लोके प्रयुज्यमानस्याऽभाव इति तात्पर्यम् । **मतभेदेति ।** तथा चेदम्मतमरुचिग्रस्तमिति भावः । अन्ये तु

१ 'स्तावदाहुः' पा० । २ 'इहे'ति क्वचिन्न । ३ 'रिच्छतीति' पा० ।
४ इदं लुप्तं स्यादिति केचित् । ५ 'योपान्यासि' पा०

स्याहुः]।गामिच्छति गव्यति।समानाक्षरात्–घटीयति पटीयति दधीयति मधूयति कर्त्रीयति । हर्त्रीयति । [समानाक्षरात्] ॥ नान्तात्–राजीयति तक्षीयति ॥

काम्यच्च ॥ ३।१।९ ॥

किमर्थश्चकारः?॥*॥[चकारः]स्वरार्थः॥*॥चितोऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्॥ नैतदस्ति प्रयोजनं,धातुस्वरेणाप्येतत्सिद्धम् ॥ ककारस्य तर्हीत्संज्ञापरित्राणार्थं आदितश्चकारः कर्तव्यः। अत उत्तरं पठति–॥*॥काम्यचश्चित्करणमनर्थकं कस्येदर्थाभावात् ॥*॥ काम्यचश्चित्करणमनर्थकं ॥ ककारस्येत्संज्ञा कस्मान्न भवति ? ॥ 'इदर्थाभावात्' । इत्कार्याऽभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति ॥ ननु च लोप एवेत्कार्यम् ? ॥ अकार्यं लोपः । इह हि शब्दस्य-कार्यार्थो वा स्यादुपदेशः श्रवणार्थो वा । कार्यं चेह नास्ति । असति कार्ये यदि श्रवणमपि न स्यादुपदेशोऽनर्थकः स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं, सार्वधातुकार्धधातुकयोरङ्गस्य गुण उच्यते । धातोश्च विहितः प्रत्ययः शेष आर्द्धधातुकसंज्ञां लभते । न चाऽयं धातोर्विधीयते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् उपयङ्काम्यति । कितीति संप्रसारणं यथा स्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं, यजादिभिरत्र कितं विशेषयिष्यामो 'यजादीनां यः कि'दिति ॥ कश्च यजादीनां कित् ?॥ यजादिभ्यो यो विहित इति॥ अथापि कथं चिदित्कार्यं स्यादेवमपि न दोषः । क्रियते न्यास एव द्विचकारको निर्देशः–'सुप आत्मनः क्यच्च्काम्यच्चे'ति॥अथ वा छान्दसमेतत् ।दृष्टाऽनुविधिश्छन्दसि भवति । न चात्र संप्रसारणं दृश्यते ॥

उपमानादाचारे ॥ ३।१।१० ॥

॥*॥ अधिकरणाच्च ॥*॥ अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्

प्र.]काम्यच्च । आदित इति । अन्तेऽपि कृत आदिकृतफलसंपादनादादितः संपद्यते । तथा हि यदाऽऽदौ क्रियते तदा ककारस्याऽनादित्वादित्संज्ञा न भवति । एवमन्तेऽपि कृतश्चित्कार्येऽन्तोदात्तत्वे सिद्धे नियमार्थः संपद्यते–'चिदेवाऽयं व्यपदेष्टव्यो न त्वनुबन्धान्तरेण कि'दिति । यजादिभ्यो यो विहित इति । अयं तु सुबन्ताद्विहितः । अथापीति । यदा यजादिभिः किन्न विशेष्यते कार्यित्वेनैव यजादयो निर्दिश्यन्त इति भावः। अथ वेति। 'विजुपे छन्दसी'ति विचश्छन्दसि विधानात्।

उ.]अजन्तेभ्यो गोसमानाक्षरेभ्य एव,अनुनासिकान्तेभ्यस्तु नान्तेभ्य एवेत्यस्याऽर्थः। अत एव 'रै'शब्दात्क्यच्छान्दस इत्युक्तं स्थानेऽन्तरतम सूत्रे भाष्ये। 'वाच्यती'त्यादौ च न दोषः । वाच्यति सुच्यतीति च 'नः क्ये' इति सूत्रे भाष्ये प्रयुक्तमित्याहुः ।

काम्यच्च । ननु चस्याऽऽदितः पाठे सूत्रभेदः स्यादत आह–अन्तेऽपीति ।

१इदं क्वचिन्न । २'भवेदुप' पा०। ३'कार्येऽसति' पा०। ४'इदमस्ति' पा० ।

कुटीयति प्रासादे[1] । प्रासादीयति कुव्याम् ॥ [अधिकरणाच्च] ॥

कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ ३।१।११ ॥

सलोपसन्नियोगेनाऽयं क्यङ्विधीयते तेन यत्रैव सलोपस्तत्रैव क्यङ्[2] स्यात् । पयायते । इह न स्यात्–अपि काकः श्येनायते ॥ नैतदस्ति । प्रधान-शिष्टः क्यङ्, अन्वाचयशिष्टः सलोपो, यत्र च सकारं पश्यसीति । तद्यथा कश्चिदुक्तो–ग्रामे भिक्षां[3] चर देवदत्तं चानय। स ग्रामे भिक्षां चरति यदि च देव-दत्तं पश्यति तमप्यानयति ॥*॥ सलोपो वा ॥*॥ सलोपो वेति वक्तव्यम् । पयायते पयस्यते ॥*॥ओजसोप्सरसो नित्यम् ॥*॥ ओजसोप्सरसोर्नित्यं सलो-पो वक्तव्यः । ओजायमानं यो अहिं[4] जघान । अप्सरायते। अपर आह–सलोपो-ऽप्सरस एव, पयस्यत[5] इत्येव भवितव्यम् ॥ कथमोजायमानं यो अहिं जघा-नेति ? ॥ छान्दसः[6] प्रयोगः, छन्दसि च दृष्टमनुविधीयते ॥*॥ आचारे-वगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा ॥*॥ आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः। अवगल्भते । अवगल्भायते । गल्भ ॥ क्लीबं[7]–विक्लीबते । विक्लीबायते । क्लीबं ॥ होडं[8]–विहोडते । विहोडायते ॥ [होड] ॥

प्र.]इह 'वाक्काम्यती'ति संप्रसारणं किंत्कार्यमस्ति।तस्मात् पूर्वः परिहार आश्रयणीयः 'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्' । [काम्यच्च] ।

उपमाना । कुव्यामिति । उपमेये सप्तमीश्रवणादुपमानमपि सप्तम्यन्तमिति कर्मविवक्षायामेतत्प्रयोगाऽसंभवाद्वार्तिकारम्भः । [उपमानादाचारे] ॥

कर्तुः क्यङ् । सलोपविधौ 'कर्तु'रिति स्थानषष्ठी सकारेण कर्तुर्विशेषणात्तदन्त-विधिसद्भावाद्ध्वंसायत इत्यादौ सलोपाऽभावः। सलोपसन्नियोगेनेति । एकवाक्यतां-संनियोगार्थं च चशब्दं मत्वा चोद्यते । वाक्यभेदमन्वाचये च चशब्दमाश्रित्य

उ.]नियमार्थतयाऽऽदिपाठफलं सम्पन्नमित्यर्थः।वाक्काम्यतीति । 'क्विब्वचिप्रच्छी'ति वार्त्तिकेन क्विब्दीर्घाऽसम्प्रसारणानि । अस्य प्रयोगस्य सत्त्वे दृढं मानं चिन्त्यम् । पूर्वपरिहार इति । यजादिभ्यो विहित इतीत्यर्थः । वाच् अम् इत्यवस्थायां काम्य-च्प्रवृत्तेर्नाऽयं वच्यादिभ्यो विहितः। 'काम्यचश्चित्करणाऽऽनर्थक्य'मिति वार्तिक-विरोधेन 'पुत्रकामिष्यती'त्यादौ 'सति शिष्टस्य स्वरं बाधित्वा चित्स्वर एव यथा स्यादिति चित्त्व'मिति हरदत्तोक्तमपास्तम् । [काम्यच्च] ॥

कर्तुः क्यङ् । एकवाक्यतोपपादकं–सन्नियोगार्थश्चेत्यादि । एतावतैवैक-

---

१ 'प्रासादीयति कुव्यां, कुटीयति प्रासादे इत्यत्रापि यथा स्यात्' पा० । २ 'तत्रैव स्यात्' पा० । ३ 'भैक्षं' पा० । ४ 'ऽहिं' पा० । ५ 'ओजस्यते' पा०। ६ 'छान्दसत्वात्सिद्धम्' पा० । ७ 'विक्लीब' पा० । ८ 'विहोड' पा० ।

किं प्रयोजनम् ? ॥ क्रियावचनता यथा गम्येत ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातव एवाऽववगल्भादयः । न चैव ह्यर्था आदिश्यन्ते क्रियावचनता च गम्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् अवगल्भा विक्लीबा विहोडा । 'अप्रत्यया'दित्य-कारप्रत्ययो यथा स्यात् ॥ मा भूदेवम्–'गुरोश्च हल' इत्येवं भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्–अवगल्भांचक्रे विक्लीबांचक्रे विहोडांचक्रे । 'कास्प्रत्य-यादाममन्त्रे लिटी'त्यामप्रत्ययो यथा स्यात् ॥ अपर आह—'सर्वप्रातिपदि-केभ्य आचारे क्विब्वा वक्तव्यः' । अश्वति गर्दभतीत्येवमर्थम् ॥ न तर्हीदानीं गल्भाद्यनुक्रमणं कर्तव्यं ?॥ कर्तव्यं च ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'आत्मनेपदा-र्थाननुबन्धानासङ्क्ष्यामी'ति । गल्भ क्लीब होड ॥

प्र.] परिहारः । **अपर आहेति**,–मतभेदप्रदर्शनायोपन्यासः न त्वयं स्थितः पक्ष इत्याहुः । **क्रियावचनतेति** । आचारलक्षणक्रियावचनतेत्यर्थो विवक्षितः, धातुपाठे हि पाठात्तेषां क्रियावचनता सिद्धैव । **न चैव हीति** । अनेकार्थत्वाद्धातूनामाचार-क्रियावृत्तित्वस्याऽसिद्धत्वादित्यर्थः ।. **अश्वतीति** । प्रातिपदिकादेवायं क्विब्विधीयते न सुबन्तात् । तेन पदत्वाऽभावादतो गुण इति पररूपत्वं भवति । एतच्च 'सर्वेभ्य' इति वक्तव्ये 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य' इति वचनाल्लभ्यते । **आत्मनेपदार्थानिति** । वाक्येऽ-कारस्यानुदात्तत्वादनुनासिकत्वं प्रतिज्ञायते इति भावः ।

उ.]वाक्यतेति व्यवहारः।एतेन 'विधेयाऽनेकत्वात्कथमेकवाक्यते'ति परास्तम्।**इत्या-हुरिति** । अत एवोपक्रमभाष्ये 'पयायते' इत्यत्रैव क्यङ् स्यात्सलोपसन्नियोगशिष्ट-त्वादिति शङ्कायां तत्प्रयोगाऽभावरूपं समाधानमनभिधायाऽन्यदेव समाधानं कृतम् । क्रियावचनत्वस्य धातुगणमध्ये तत्तदर्थविशिष्टानाम्पठितत्वादेव सिद्धत्वादाह— **आचारेति** । भाष्ये **न चैव ह्यर्था इति** । अस्य 'धातुपाठे' इति शेषः । 'अर्था' इत्यस्य–सर्वेऽर्था इत्यर्थः । **क्रियावचनतेति** । तादृशक्रियेत्यर्थः। 'गम्यत' इत्यस्य 'लोकत' इति शेषः । अनिर्दिष्टार्थानां धातूनामेवाऽनेकार्थत्वमित्येतद्भाष्यार्थं मन्ये । **वाक्य इति** । वार्तिक इत्यर्थः । **अकारस्येति** । ननु क्विप इकारस्यैवानुदात्तत्वमनु-नासिकत्वञ्च प्रतिज्ञायतां किमनेनाऽनुबन्धत्रयकरणेनेति चेन्न, 'अश्वती'त्यादाव-प्यात्मनेपदापत्तेः । अतिरिक्तक्विप्पदकरणे तु गौरवमिति भावः । भाष्ये **आत्मने-पदार्थानित्यादेः**–'आम्विषये क्विप्सन्नियोगेने'ति शेषः। **आसङ्क्ष्यामीति**।तद्गुणविशि-ष्टमवर्णाऽन्तरम्प्रश्लेषेणोपदेक्ष्यामीत्यर्थः । अत एवेत्संज्ञा । अन्यथा क्लीबादीनाम्प-चाद्यजन्तानां क्विबर्थमनुवादेनोपदेशाऽभावात्सा न स्यात् । प्रश्लेषे तु तस्य माना-न्तरेण सिद्ध्यभावादुपदेश एव । तद्विशिष्टस्य क्लीबादेरप्युपदेश एवेत्यनुबन्धानामेका-न्तत्वे करणसाधने 'उपदेश'शब्दे च न दोषः। अतएव च 'प्रत्ययान्तादामो मित्त्वे

भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः ॥ ३।१।१२ ॥

हलो लोपसन्नियोगेनाऽयं क्यङ्विधीयते। तेन यत्रैव हलो लोपस्तत्रैव प्राप्नोति॥ नैष दोषः–प्रधानशिष्टः क्यङ्, अन्वाचयशिष्टो हलो लोपो, यत्र च हलं पश्यसीति ॥*॥ भृशादिष्वभूततद्भावग्रहणम् ॥*॥ भृशादिष्वभूततद्भावग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्–क्व दिवा भृशा भवन्तीति॥*॥ च्विप्रतिषेधानर्थक्यं च भवत्यर्थे क्यङ्वचनात् ॥*॥ च्विप्रतिषेधश्चाऽनर्थकः ॥ किं कारणम्? ॥ 'भवत्यर्थे क्यङ्वचनात्'। भवत्यर्थेहि क्यङ्विधीयते ॥*॥ भवतियोगे च्विधानम् ॥*॥ भवतिना योगे च्विर्विधीयते। तत्र च्विनोक्तत्वात्तस्याऽर्थस्य क्यङ्न भविष्यति॥ डाजन्तादपि तर्हि न प्राप्नोति–पटपटायते। पटपटायति। डाजपि हि भवतिना योगे विधीयते, भवत्यर्थे क्यष ॥*॥ डाचि वचनप्रामाण्यात् ॥*॥ डाचि वचनप्रामाण्याद्भविष्यति ॥ किं वचनप्रामाण्यं? ॥ 'लोहितादिडाज्भ्यः क्य'षिति ॥ इह किं चिदक्रियमाणं चोद्यते किं चिच्च क्रिय-

---

प्र.]भृशादिभ्यो। हल इति। हला भृशादयो विशेष्यन्ते तेन हलन्तानामेव क्यङ्लोपाभ्यां भवितव्यमित्यर्थः। प्रधानशिष्ट इति। वाक्यभेदेन सर्वेभ्यो भृशादिभ्यः क्यङं विधाय हलन्तानां लोपो विधीयत इत्यर्थः। अन्यथाऽनर्थकः पाठः स्यादहलन्तानाम्। क्व दिवा भृशा भवन्तीति।ये रात्रौ भृशाऽऽलोका नक्षत्रादयस्ते-दिवसे क्व प्रदेशे भवन्तीत्यर्थः। अत्राऽभूततद्भावाऽभावः। च्विनोक्तत्वादिति। च्विसहचरितेन भवतिनेत्यर्थः। डाचि वचनप्रामाण्यादिति। अप्रयुक्त एव भवतौ-भवत्यर्थविवक्षायां वचनप्रामाण्याड्डाचं विधाय भवत्यर्थे क्यष्विधीयत इत्यर्थः।

उ.]न विशेष' इति 'ह्रस्वनद्याप' इति सूत्रस्थभाष्यं सङ्गच्छते। अन्यथा गल्भादिहलन्तप्रकृतिके विशेषः स्यात्।अन्यहलन्तेभ्यस्त्वाचारक्विब्नेति तदाशयः॥[कर्तुः क्यङ्]।

भृशादिभ्यो। ननु भृशादीनां हल्घटितानामेव सत्त्वात्तत्रैव प्राप्नोतीत्यस्य व्यावर्त्याऽभाव इत्यत आह–हलेति। आवृत्त्या विभक्तिविपरिणामेनेति भावः। अन्यथा हि सर्वत्र हलो लोपः स्यादित्यापादयेदित्याशयः। भृशाऽऽलोका इति। अधिकाऽऽलोका इत्यर्थः। भवत्यर्थे च्वेरविधानेन 'च्विनोक्तत्वा'दित्यसङ्गतमित्यत आह–च्विसहचरितेनेति। भाष्ये–डाजन्तादपीति। 'क्य'षिति शेषः। वचनप्रामाण्यस्य क्यष्प्रवृत्तौ हेतुत्वे क्यषन्तसमभिव्याहारे भवतेरपि प्रयोगः स्यादत आह—अप्रयुक्त इति। भवत्यर्थेति। 'कृभ्वस्तियोग' इत्यस्य डाज्विधावनुवृत्तस्य तदर्थयोग इत्यर्थः। च्विविधौ तु शब्दयोग इत्येवार्थ इति भावः। कृभ्वस्तियोग इव क्यष्योगेऽपि डाजिति ज्ञाप्यत इति वृत्तिग्रन्थस्यापीदमेव तात्पर्यम्।भाष्ये–अक्रियमाणमिति। अभूततद्भावग्रहणमित्यर्थः॥ नन्वियुक्त-

माणं प्रत्याख्यायते ॥ स सूत्रभेदः कृतो भवति ॥ यथान्यासमेवाऽस्तु ॥ ननु चोक्त'मिह कस्मान्न भवति क्व दिवा भृशा भवन्ती'ति ? ॥*॥ नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः ॥*॥ नञ्युक्तमिवयुक्तं वा यत्किं चिदिह दृश्यते तत्रा[1]ऽन्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते ॥ [किं कारणम्[2] ? ॥ तथाह्यर्थगतिः']॥ तथा ह्यर्थो गम्यते। 'अब्राह्मणमानये'त्युक्ते ब्राह्मणसदृश एवानीयते नासौ लोष्टमानीय कृती भवति। एवमिहाऽप्यच्वेरितिच्विप्रतिषेधादन्यस्मिन्नच्व्यन्ते च्विसदृशे कार्यं विज्ञास्यते ॥ किं चा[3]न्यदतोऽच्व्यन्तं च्विसदृशम् ?॥ अभूततद्भावः ॥

इह काश्चित्प्रकृतयः सोपसर्गाः पठ्यन्ते–अभिमनस् सुमनस् उन्मनस् दुर्मनस्। तत्र विचार्यते–भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणं वा स्यात्–'अभिभवतौ सुभवतावुद्भवतौ दुर्भवता'विति। प्रकृत्यर्थविशेषणं वा,–'अभिमनस्शब्दात् सुमनस्शब्दादुन्मनस्शब्दाद्दुर्मनस्शब्दा[4]द्वे'ति। युक्तं पुनरिदं विचारयितुम्। नन्वनेना[5]ऽसंदिग्धेन प्रकृत्यर्थविशेषणेन भवितव्यं यावता प्राक्प्रकृतेः पठ्यन्ते ॥ यदि हि प्रत्ययार्थविशेषणं स्युः[6] प्राग्भवतेः पठ्येरन् ॥ नेमे शक्याः

प्र.]यथान्यासमिति। 'अच्वे'रिति पर्युदासाश्रयेण दोषद्वयस्यापि परिहार इत्यर्थः। इह काश्चिदिति। यदा मनःशब्देनाऽसमस्ता एव सुदुरभय इति पक्षस्तदा प्रत्ययार्थविशेषणं ते भवन्ति। मनःशब्दश्चाऽवृत्तिविषये तद्वति वर्तते। मनस्वी सुष्ठु भवति, उद्भवति, दुष्ठु भवति, आभिमुख्येन भवतीत्यत्रार्थे क्यङ्विधिः। अन्येत्वाहुः–प्राप्त्यर्थस्याऽत्र वृत्तिविषये भवतेर्ग्रहणं, तेन मनः कर्म शोभनं प्राप्नोतीत्यादिरर्थः क्यङन्तस्य भवति। यदा तु मनःशब्देन स्वादीनां बहुव्रीहिरिति पक्षस्तदा प्रकृत्यर्थविशेषणं ते भवन्तीति विचारः क्रियते। प्राक्प्रकृतेरिति। प्रकृतेरेवावयवाः

उ.]मिति न्याये इवयुक्तमिति दृष्टान्तार्थम्। अन्यस्मिंस्तत्सदृशे इत्यनेनाऽभेदेपि सादृश्यमस्तीति सूचयति॥ प्राक्प्रकृतेः पाठेन प्रत्ययार्थविशेषणत्वपक्षोऽसंभावितोऽत आह—यदेति। समस्तत्वाऽसमस्तत्वाभ्यां पक्षद्वयसम्भव इति भावः। 'असुमनाः सुमना भवती'त्यर्थस्य क्यङन्तात्प्रतीतेः समास एवाऽऽवश्यकोऽत आह–मनःशब्दश्चेति। तदर्थे मतुबादीनामेव साधुत्वाल्लक्षणयाऽपि प्रकृतिमात्रस्याऽसाधुत्वं स्यादत आह—अन्ये त्विति। असुमनाः सुमना भवतीत्यर्थस्तु पक्षद्वयेऽप्यार्थ इति भावः। मनःकर्मेति। मनः कर्तृ शोभनं कर्म प्राप्नोतीत्यन्वयः॥ प्रकृतेः प्राक्पाठे एवाऽसमस्तत्वसमस्तत्वाभ्याम्पक्षद्वयोपपत्तेरुक्तत्वेनाह–प्रकृतेरेवेति। अवयवसंबन्धे

१ 'ततो'। २ अयं पाठः क्वचिदपि नास्ति मन्ये लुप्तः। ३ 'किञ्चातोऽन्यदच्व्यन्तं'। ४ 'वा'शब्द क्वचिन्न। ५ 'ननु तेना' पा०। ६ 'स्यात्' पा०।

प्रागभवतेः पठितुम्।एवं विशिष्टे हि प्रत्ययार्थे भृशादिमात्रादुत्पत्तिःप्रसज्येत। तस्मान्नैवं शक्यं वक्तुम्। न चेदेवं जायते विचारणा॥ कश्चात्र विशेषः ?॥ ॥*॥भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणमिति चेत्स्वरे दोषः ॥*॥ भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणमिति चेत्स्वरे दोषो भवति। अभिमनायते। 'तिङ्ङतिङ'इति निघातःप्रसज्येत ॥ अस्तु तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणम् ॥*॥ सोपसर्गादिति चेदटि दोषः ॥*॥ सोपसर्गादिति चेदटि दोषो भवति। स्वमनायतेति ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते-'अटि दोषो भवतीति[1] ॥*॥ अड्ल्यब्द्विर्वचनेषु[2] ॥*॥ अड्ल्यब्द्विर्वचनेष्विति वक्तव्यम्। अटि उदाहृतम्। ल्यपि-सुमनाय्य। द्विर्वचने-अभिमिमनायिषते ॥ नैष दोषः,अवश्यं सङ्ग्रामयतेः सोपसर्गादुत्पत्तिर्वक्तव्या। 'असङ्ग्रामयत शूर'इत्येवमर्थम्। तन्नियमार्थं भविष्यति 'सङ्ग्रामयतेरेव

प्र.]पूर्वभूताः पठ्यन्त इत्यर्थः।**निघात इति**। मनःशब्दात् क्यङि कृते मनायत इत्यस्य तिङन्तस्य पदस्याऽतिङन्तात् स्वादेः पदादुत्तरत्वात्। प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे तु सुमनायत इत्यादि तिङन्तं संपद्यत इति तद्व्यतिरिक्तपदान्तराऽभावान्निघाताऽभावः। उपसर्गस्य तु धात्वन्तर्भावात्ततः पूर्वमडाटौ प्राप्नुतः। क्यङन्ते च तस्याऽनुप्रवेशात्तद्व्यतिरिक्तपदाऽभावात्समासाऽभावाल्लोपाऽप्रसङ्गः। क्यङन्ताच्च सनि कृते सोपसर्गस्य द्विर्वचनप्रसङ्गः। **अवश्यमिति**। ग्रामशब्द एव युद्धे वर्तते सामान्यतोदृष्टा-

---

उ.] षष्ठी। प्राक्काश्चावयवान्तरापेक्षयेति भावः। बहुव्रीहिविवक्षयैवमुक्तमित्याशयः ॥ **'न चेदेवं जायते विचारणे'**त्यस्य 'समस्तत्वाऽसमस्तत्वाभ्या'मिति शेषः ॥

समासाऽभावादिति। क्त्वान्तेन समासाऽभावादित्यर्थः। अनञ्पूर्वे समासे विद्यमानस्य क्त्वो ल्यबिति सूत्रार्थ इति भावः। तत्राऽड्द्विर्वचनयोरनिष्टदेशे प्राप्तिः,ल्यपस्त्वसिद्धिरेवेति भावः ॥ भाष्ये-**अवश्यं सङ्ग्रामयतेरिति**। सङ्ग्रामयतेः सोपसर्गाद्यथोत्पत्तिर्भवति तिङां, तथा णिजुत्पत्तिर्वक्तव्येत्यर्थः।**अवश्यमित्यनेन** चाऽस्य फलान्तरमपि सूचितम्। तच्च समः पूर्वमट्। अन्यथा 'तत्करोती'त्यनेन सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। तद्ध्वनयन्नुदाहरति-**असङ्ग्रामयतेति**। यद्यपि सङ्ग्रामशब्दे 'सं'-शब्दो नोपसर्गस्तथापि 'सोपसर्गा'दित्यस्य सोपसर्गसमानाकारादित्यर्थो बोध्यः।

ननु 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इत्येव णिच् सिद्ध इति चेन्न;'प्रजयती'त्यादावुपसर्गरहितस्यैव धातुताया दृष्टत्वेनाऽत्रापि तद्रहितणिजन्तस्यैव धातुत्वबुद्धिवारणाय तत्सत्त्वात्। प्रकृते तु विशिष्टस्यैव प्रकृतित्वेनोपदेशात्स्वादीनां वाचकत्वाच्च विशिष्टस्यैव धातुत्वापत्तिरित्याशयात्। तदाह-**ग्रामशब्द एवेति**। अनेनेतरद्योतकसाम्यं बोधितम्। **सामान्यत इति**। क्रियावाचकयुक्तानां क्रियाविशेषद्योतकत्वस्य दृष्ट-

---

१ 'मुच्यतेऽटि दोषो भवतीति' क्वाचित्कः पाठः। २ इदं लुप्तम्।

सोपसर्गान्नान्यस्मात्सोपसर्गा’दिति ॥

यदि नियमः क्रियते स्वरो न सिध्यति ॥

एवं तर्हि भृशादिषूपसर्गस्य पराङ्गवद्भावं वक्ष्यामि ॥

यदि पराङ्गवद्भाव उच्यते अड्ल्यब्द्विर्वचनानि न सिध्यन्ति ॥ स्वरविधाविति वक्ष्यामि ॥ एवं च कृत्वाऽस्तु प्रत्ययार्थविशेषणमपि[1] । ननु चोक्तं–‘भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणमिति चेत्स्वरे दोष’इति ॥ स्वरं पराङ्गवद्भावेन परिहृतम् ॥ अयं तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणे सति दोषः–क्यङोक्तत्वात्तस्यार्थस्योपसर्गस्य प्रयोगो न प्राप्नोति॥ किंकारणम् ?॥ उक्तार्थानामप्रयोग इति । तद्यथा–‘अपि काकः श्येनायते’इत्यत्र[3] क्यङोक्तत्वादाचारार्थस्य आङः

प्र.]चानुमानात् क्रियाविशेषद्योतकः संशब्दः। तथा च ‘वा पदान्तस्ये’ति परसवर्णविकल्पो भवति। उपसर्गसदृशाऽनर्थकशब्दान्तराऽवयवे तु संग्रामशब्देऽभ्युपगम्यमाने परसवर्णविकल्पो न स्यात्। तत्र ‘ग्राम युद्ध’इत्येव वक्तव्यं, संशब्दस्तु द्योतकः प्रयोगदर्शनाल्लभ्यते। यथा ‘इक्स्मरणे’ ‘इङध्ययने’ इत्यनयोरधिः। नियमार्थस्तु संग्रामेतिपाठः। नियमार्थत्वे च प्रत्ययोत्पत्तावुपसर्गः पृथक्क्रियते। अतो धातौ तेषामनन्तर्भावाद्यथेष्टमडादिः सिद्धः[4]। प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे तु विरोधादभूततद्भावविषयत्वं नाश्रीयते। असंग्रामयतेति। संग्रामयतिरनुदात्तेद्बोद्धव्यः।

उ.]त्वेनाऽत्रापि युद्धक्रियाद्योतकत्वमनुमीयत इत्यर्थः। उपसर्गसदृशाऽनर्थकेति,–अनर्थकत्वमात्रं निषिध्यते। तत्सदृशो निपात इत्यर्थः। इदञ्चिन्त्यम्–उपसर्गसमानाकारत्वेन निपातत्वादनर्थकस्यापि निपातस्य प्रातिपदिकत्वेन सुबन्तत्वात्।

तत्रेति। युद्धे वर्तमानो यो ग्रामशब्दस्तस्मादित्युक्तिसामर्थ्येन सम्पूर्वाद्भविष्यति णिच्। तद्विशिष्टादेव च तिङ् भविष्यतीति भावः। नियमार्थ इति। ‘सङ्ग्रामयतेरेव सोपसर्गाद्यथा तिङुत्पत्तिस्तथा प्रत्ययोत्पत्तिः, अन्यस्मात्तु सोपसर्गाद्यथा तिङुत्पत्तिर्न तथा प्रत्ययोत्पत्ति’रिति नियमार्थः। तत्फलितमाह–प्रत्ययोत्पत्ताविति। प्रत्ययोत्पत्तिकाले पृथक्करणेऽपि सामर्थ्यात्तद्विषयके लक्षणे ‘सुबन्ता’दित्यंशे ‘यस्माद्विहितस्तदादी’त्यंशाऽप्रवृत्त्या प्रत्ययोत्पत्तौ न दोष इति भावः। पृथक्करणञ्च जातसमासाऽभावः। अतएव ‘सुमनाय्ये’त्यादौ पुनः क्तान्तेन समासे ल्यप्सिद्धिरिति ज्ञेयम्। ननु प्रत्ययार्थविशेषणपक्षोऽसङ्गतः, तत्र मनस्वी सुष्ठु भवतीत्याद्यर्थेऽभूततद्भावाऽभावादत आह–प्रत्ययार्थेति। एवञ्च तद्विरोधादेव प्रत्ययार्थविशेषणपक्षोऽसङ्गत इति भावः। सङ्ग्रामयतिरनुदात्तेदिति। ‘सङ्ग्राम युद्धे’ इत्यत्राऽकारस्याऽनुदात्तत्वाऽनुनासिकत्वे प्रतिज्ञेये। अवयवे च तस्याऽचारि-

१ ‘मिति’। २ ‘स्य आङः प्रयोगो’। ३ ‘इति’। ४ ‘डादिसिद्धिः’।

प्रयोगो न भवति ॥ अस्त्यत्र विशेषः, एकेनात्र विशिष्टे प्रत्ययार्थे प्रत्यय उत्पद्यते। इह पुनरनेकेन। तत्र मनायत इत्युक्ते सन्देहः स्यात्–अभिभवतौ सुभवतावुद्भवतौ दुर्भवताविति। तत्राऽसन्देहार्थमुपसर्गः प्रयुज्यते ॥

यत्र तर्ह्येकेन–उत्पुच्छयते? ॥

अत्राप्यनेकेन ॥ "पुच्छादुदसने पुच्छाव्यसने पुच्छात्पर्यसने चे"ति ॥इति॥

लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ॥ ३।१।१३ ॥

किमर्थः ककारः?॥*॥[ककारो][2]गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः॥*॥क्ङिति चेति[3] गुणवृद्धिप्रतिषेधो यथास्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं, सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरङ्गस्य गुण उच्यते। धातोश्च विहितः प्रत्ययः शेष आर्द्धधातुकसंज्ञां लभते, न चायं धातोर्विधीयते। लोहितादीनि प्रातिपदिकानि ॥ सामान्यग्रहणार्थस्तर्हि ॥ क्व सामान्यग्रहणार्थेनार्थः?॥'नः क्ये' इति॥ नायं नान्ताद्विधीयते॥ इह तर्हि–'यस्य हलः' 'क्यस्य विभाषे'ति॥ नायं हलन्ताद्विधीयते॥इह तर्हि 'आपत्यस्य च तद्धिते नाति',' क्यच्व्योश्चे'ति॥ नायमापत्याद्विधीयते ॥ इह तर्हि 'क्याच्छन्दसी'ति॥'याच्छन्दसी'त्येव[4] तद्वक्तव्यं। चुरण्युस्तुरण्युर्भुरण्युरित्येवमर्थम्॥ इदं तर्हि प्रयोजनं–यत्तदक्रुद्यकार इति दीर्घत्वन्तत्र क्ङिद्ग्रहणमनुवर्तते तदिहापि यथा स्यात् लोहितायते[5] इति[6] ॥ किं पुनः कारणं तत्र क्ङिद्ग्रहणमनुवर्तते? ॥ इह मा भूत्–उरुया धृष्णुयेति ॥ यदि[7] क्ङिद्ग्रहणमनुवर्तते पित्य-

---

प्र.]लोहितादि। भुरण्युरिति। कण्ड्वादियगन्तादुप्रत्ययः। उरुयेति। सुपां सुलुगिति

उ.]ताथ्र्यात्समुदायविशेषकतेति भावः।नन्वकारस्याऽनुदात्तत्वाऽनुनासिकत्वप्रतिज्ञाने तत्सामर्थ्यादुच्चारणकालाऽव्यवहितोत्तरकाले इत्त्वे लोपे उपस्थिते मान्तग्रामशब्दस्य तदन्तस्य वा लोके युद्धे वर्तमानत्वाऽभावेन 'युद्धे योऽयं ग्रामशब्द' इत्यनुवादाऽसम्भवेन सम्पूर्वस्याऽलाभेन च सङ्ग्राम युद्धे वर्त्तते ततश्च णिजित्यर्थं विशिष्टपाठस्यावश्यकत्वेन कथं नियमार्थत्वमिति चेन्न; द्वितीयमकारं प्रश्लिष्य तस्याऽनुदात्तत्वाऽनुनासिकत्वे प्रतिज्ञेये इति तत्तात्पर्यात्। अत्राऽनुदात्तत्वे मानं चिन्त्यम्, भाष्यप्रयोगस्य पाक्षिकात्मनेपदेनोपपत्तेः॥ भाष्ये–एवन्तर्हि भृशादिषूपसर्गस्येति। भृशादिषु पठितस्योपसर्गस्येत्यर्थः। तेन 'अभिभृशायते' इत्यादौ न निघातः। 'देवदत्तः सुमनायते' इत्यादौ च सोरपि 'तिङ्ङतिङ' इति निघातः॥ [कर्त्तुः क्यङ्]।

लोहितादिडा। भाष्ये–गुणवृद्धीति। गणरत्नपठितेगन्तेभ्यस्तत्प्राप्तिः ॥

---

१ चः क्वचिन्न। २ इदं लुप्तं सम्प्रति। '॥*॥ ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः ॥*॥' इति वार्त्तिकमेतदिति गौडाः। ३ 'क्ङितीति' पा०। ४ 'त्येतावद्' पा०। ५ लोहितायति पा०। ६ इतिः क्वचिन्न। ७ 'यदि तत्र' पा०।

मिति पितू रीङ्भावो न प्राप्नोति । रीङ्भावे क्ङिद्ग्रहणं निवर्तिष्यते ॥

यदि निवर्त्तते कथमसूया वसूया च यजामह इति?॥ असूयतेरसूया वसूयतेर्वसूया ॥अथ वा छान्दसमेतत् । दृष्टानुविधिश्च[1] छन्दसि भव[ती]ति॥ यदिच्छान्दसत्वं हेतुर्नाऽर्थः क्ङिद्ग्रहणेनाऽनुवर्तमानेन॥कस्मान्न भवति उरुया धृष्णुयेति ? ॥ छान्दसत्वात् ॥ अथ वाऽस्त्वत्र दीर्घत्वं, छान्दसं ह्रस्वत्वं भविष्यति । तद्यथा–'उपगायन्तु मां पत्नयो गर्भिणयो युवतय' इति ॥

अथ किमर्थः षकारः?॥[षकारो]विशेषणार्थः॥[2] क्व विशेषणार्थेनार्थः?॥ 'वा क्यष' इति । वा यादिति ह्युच्यमाने–'पाश्या' अतोऽपि[4] प्रसज्येत ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं परस्मैपदमित्युच्यते न चाऽत्र परस्मैपदं नाप्यात्मनेपदं पश्यामः ॥ सामान्यग्रहणाविघातार्थस्तर्हि भविष्यति[3]॥क्व सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः?॥ 'क्याच्छन्दसी'ति । याच्छन्दसीत्येवं च तद्वक्तव्यम् । चुरण्युः तुरण्युःभुरण्युरित्येवमर्थम्॥*॥लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनम्॥*॥लोहितडाज्भ्यः क्यष्वक्तव्यः ।

प्र.]तृतीयास्थाने यादेशः । पित्र्यमिति । पितुरागतमिति 'पितुर्यच्चे'ति यत्प्रत्ययः । यदीति । यदि रीङ्भाव एव निवर्तते न तु दीर्घविधावपि तदा असुवसुशब्दाभ्यां पूर्ववद्यादेशे कृते दीर्घाभावादसूयावसूयेति न सिद्ध्यति । असूयतेः कण्ड्वादियगन्तस्याऽसूयेति । वसूयतेरिच्छाक्यजन्तस्य वसूयेत्युत्तरम् । अथ वेति । वर्णव्यत्ययेन दीर्घः क्रियतइत्यर्थः । यदीति । अनेन ककारः प्रत्याख्यातः । इदानींषकारप्रत्याख्यानाय विचारः क्रियते–अथ किमर्थ इति । पाश्येति । 'पाशादिभ्यो य' इति समूहे यप्रत्ययः । 'वा या'दिति सूत्रं विध्यर्थं मन्यते । टापि कृतएकादेशस्यान्तवद्भावाद्यप्रत्ययान्तमेतत् । नैतदस्तीति । सामान्यविहितानामात्मनेपदस्मै पदानां नियमार्थं प्रकरणमित्यदोषः । लोहितडाज्भ्य इति । आदिशब्द-

---

उ.]पित्र्ये यति रीङ् । यस्येति लोपः । ननु क्ङितीति निवृत्तावसूयेत्यपि सिद्धमत आह–यदीति ॥ उत्तरमिति ।असूयया धनेच्छया च यजामहे इति श्रुत्यर्थः । अप्रत्ययान्तटाबन्ताद्विभक्तेश्छान्दसो लुगिति भावः ॥ अथ वेति पक्षे प्राणैर्वसुभिश्च यजामहे इत्यर्थः । भाष्ये नाऽर्थः क्ङिद्ग्रहणेनेति । अत एव 'ज्यादादीयस' इत्यस्याऽङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापकत्वं सङ्गच्छते ॥ नियमार्थमिति । ननु नियमार्थत्वेऽपि पाश्यासभ्यादिशब्देभ्य आचारक्विबन्तेभ्यः पक्षे तङ् स्यात्तद्व्यावृत्त्यर्थं षकारोच्चारणमिति चेन्न,एतद्भाष्यप्रामाण्येन मूलभूताऽनुबन्धमन्यद्वा निमित्तमादायाऽऽचारक्विबन्ते एतत्प्रकरणाऽप्रवृत्तेः । अनभिधानादीदृशे विषये आचारक्विपोऽभाव एवेत्यन्ये ॥

---

१ चः क्वचिन्न । २ ॥*॥ 'षकारो विशेषणार्थः' ॥*॥ इति वार्त्तिकम् । ३ इदं क्वचिन्न । ४ 'अत्रापि' पा० ।

लोहितायति, लोहितायते । पटपटायति पटपटायते । दमदमायति दमदमायते । मटमटायति मटमटायते ॥ अथाऽन्यानि लोहितादीनि ? ॥

॥*॥भृशादिष्वितराणि ॥*॥ भृशादिष्वितराणि पठितव्यानि ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'ङित' इत्यात्मनेपदं यथा स्यात् । [लोहितादि] ॥

कष्टाय क्रमणे ॥ ३।१।१४ ॥

'कष्टाये'ति किं निपात्यते ?॥ कष्टशब्दाच्चतुर्थीसमर्थात्क्रमणेऽनार्जवे क्यङ् निपात्यते । कष्टाय कर्मणे क्रामति–कष्टायते ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते–कष्टायक्रमण इति । ॥*॥ सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायाम् ॥*॥सत्रकक्ष-

प्र.] प्रत्याख्यानमेतत् । अपठितसङ्ग्रहार्थोप्यादिशब्दो न भवति, तस्य वार्तिककारेण दूषितत्वात् । [लोहितादिडाज्भ्यः] ॥

कष्टाय । कष्टायेति किं निपात्यत इति । विधावनार्जवमेव क्रमणमिति विशेषो न लभ्यत इति क्रमणविशेषलाभाय निपातनाश्रयणम् । सत्रेति । सत्रा-

उ.] भाष्ये भृशादिष्वितराणीति । नन्वभूततद्भावे क्यङ्, क्यष्तु तदभावे–इति तदभावे पदद्वयार्थमावश्यकमादिग्रहणमिति चेन्न ; अत्राप्यच्वेरित्यनुवर्त्त्याऽस्यापि अभूततद्भाव एव प्रवृत्तेः । अत एव नित्यात्मनेपदार्थं भृशादिपाठ इत्युक्तम् । अपठितेति । तेन 'चर्मायति चर्मायते' इत्यादि वृत्त्याद्युक्तमसङ्गतं, 'नाऽयं हलन्ताद्विधीयत' इति भाष्योक्तेश्चेति बोध्यम् ॥ [लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्] ॥

कष्टाय क्रमणे । 'कष्ट'शब्दाच्चतुर्थ्यन्तात् क्रमणेऽर्थे क्यङित्यर्थेऽर्थविशेषो न लभ्येत तदर्थं निपातनमित्याह–विधाविति । भाष्ये क्रमणेऽनार्जव इति । यद्यत्र अनार्जवमेव क्रमणशब्दार्थस्तदा 'कष्टाय कर्मणे कुटिलो भवती'त्यर्थः स्यात् । न चाऽयमर्थः कष्टायत इत्यतो गम्यते । किञ्च 'सत्रादिभ्य' इति वार्तिकभाष्ये 'सत्रादिभ्य इति किमर्थं' 'कुटिलायाऽनुवाकाय क्रामती'त्युदाहरणे 'कुटिलाये'त्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः । किञ्च 'चतुर्थ्यन्तेभ्य' इति किमर्थम्, अनार्जवयुक्तं पन्थानं गच्छतीत्यर्थकमजः कष्टं क्रामतीत्युदाहरणं भाष्ये दत्तमसङ्गतं स्यात्, अनार्जवरूपे क्रमणेऽवृत्तेर्ध्यङ्गविकलत्वात् । तस्मादनार्जवे इत्यस्याऽनृजुविषये क्रमणे इत्यर्थः । स्वार्थिकाऽणन्ताऽऽर्जवशब्देन नञ्तत्पुरुषः । एवञ्चाऽनृजौ वर्तमानात्कष्टशब्दात्क्रमणेऽर्थे क्यङित्यर्थः फलति । 'कष्टाय कर्मणे क्रामती'त्यस्य च कष्टमनृजु कर्म कर्तुं गच्छतीत्यर्थः । अनृजु च पापम् । तेन पापार्थककष्टशब्दात्प्रत्यय इत्यर्थलाभार्थं निपातनम् । तेन दुःखपर्यायाद्दुःखमनुभवितुं क्रामतीत्यर्थे न । एतदेव ध्वनयता 'कष्टाय

१ अयं क्वचिन्न २ 'असङ्गृहीतानी'ति शेषः । ३ नित्यमात्मने' । ४ ॥*॥ कष्टशब्दाच्चतुर्थीसमर्थात्क्रमणेऽनार्जवे क्यङ्॥ इति वार्त्तिकमित्यन्ये।५ 'कष्टायेति' ।

कष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम् । सत्र[1]–सत्रायते । सत्र ॥ कक्ष-कक्षायते । कक्ष ॥ कष्ट-कष्टायते । कष्ट ॥ कृच्छ्र[1]–कृच्छ्रायते । कृच्छ्र ॥ गहन–गहनायते । गह[1]न ॥ अपर आह–॥*॥ सत्रादि[2]भ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्यः क्रमणेऽनार्जवे क्यङ् ॥*॥ [सत्रादि[3]भ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्यः क्रमणेऽनार्जवे क्यङ्] वक्तव्यः। तान्येवोदाहरणानि ॥ सत्रादिभ्य इति किमर्थम् ? ॥ कुटिलायाऽनु[4]वाकाय क्रामति ॥ चतुर्थ्यन्तेभ्य इति किमर्थम् ?॥ अजः कष्टं क्रामति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । नैतत्[5]प्रत्ययान्तनिपातनम् ॥ किं तर्हि ?॥ तादर्थ्ये एषा चतुर्थी, कष्टाय यत्प्रातिपदिकं, कष्टा[6]र्थे यत्प्रातिपदिकमिति ॥

कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः ॥ ३।१।१५ ॥

रोमन्थ इत्युच्यते कोऽयं[7] रोमन्थो नाम?॥ उद्गीर्णस्य वाऽवगीर्णस्य वा

प्र.]दयोऽत्र वृत्तिविषये पापपर्यायाः। कण्वं पापमुच्यते। कुटिलायेति। दुरध्येयत्वादनुवाकस्याऽनार्जवमस्तीति भावः । अज इति । अनार्जवयुक्तं पन्थानं गच्छतीत्यर्थः । कष्टाय यदिति । कष्टलक्षणार्थप्रतिपादनाय यत्प्रातिपदिकं प्रयुज्यते तस्मात् क्रमणेऽर्थे क्यङ्भवतीत्यर्थः। क्रमणविशेषश्चाऽनार्जवमभिधानशक्तिस्वाभाव्याल्लभ्यते। व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च पापादिभ्योऽतिप्रसङ्गाऽभावः। [कष्टाय क्रमणे] ।

कर्मणो । उद्गीर्णस्येति । मुखप्रदेश आकृष्टस्येत्यर्थः । अवगीर्णस्येति ।

उ.]कर्मणे'इति कर्मपदम्प्रयुक्तम्।अत एव सूत्रार्थव्याख्यानोत्तरम्–'अत्यल्पमिदमुच्यते कष्टाय क्रमणे इति, सत्रादिभ्यः कण्वचिकीर्षामिति वक्तव्य'मित्युत्तरभाष्यं सङ्गच्छते। पापचिकीर्षायां गम्यमानायामित्यर्थः । न च चिकीर्षा उत्साह एव, तस्या गम्यत्वे 'क्रामती'ति परस्मैपदप्रयोगाऽनुपपत्तिः, गमनरूपक्रमणपदार्थेनोत्साहस्य गम्यत्वेऽपि क्रमेस्तदर्थत्वाऽभावात् । नव्यैस्तु 'वृत्तिसर्गे'त्यादौ क्रमेरुत्साहार्थत्वमेवाऽऽश्रित्य चिकीर्षाया एवोत्साहरूपायाः प्रत्ययार्थत्वमाश्रित्य 'क्रमत' इत्यात्मनेपदम्प्रयुक्तं, तद्भाष्यविरुद्धम् ।अनार्जवमेव क्रमणमिति । अनृजुविषयमेव क्रमणमित्यर्थः । तद्ध्वनयन् वक्ष्यति–अनार्जवयुक्तं पन्थानं गच्छतीत्यर्थ इति । अपर आहेत्यनेन च परस्परं वाक्यानां व्याख्येयव्याख्यानभावो गम्यत इति न कश्चिद्विरोधः ॥ व्यवस्थितेति । अनभिधानादिति तत्त्वम् ॥ [लोहितादिडा] ।

कर्मणो रोम ।भाष्ये अवगीर्णस्य वा मन्थ इति । मन्थो–मन्थनम् । तच्चोद्गीर्णस्य चर्वणम् । अन्यस्याऽशनरूपं ॥ हनुचलन इत्युक्त्योद्गीर्णविषय एव प्रयोगः।

१ इदं क्वचिन्न । २ इदं वार्त्तिकव्याख्याभाष्यमित्यन्ये । अपरपठितं वार्त्तिकमित्यपरे । ३ इदं व्याख्यानं लुप्तं स्यादिति गौडाः ॥४ 'क्रामत्यनुवाकाय' पा० । ५ 'नेदं' पा० । ६ 'कष्टाऽर्थे' । ७'को रोम' पा० ।

मन्थः [रोमन्थं इति।]यद्येवं,॥*॥ हनुचलने॥*॥ हनुचलन इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्–कीटो रोमन्थं वर्तयतीति॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ?॥*॥ न वाऽनभिधानात् ॥*॥ न वा वक्तव्यम् ॥ कस्मान्न भवति–कीटो रोमन्थं वर्तयतीति ?॥ 'अनभिधानात्' ॥*॥ तपसः परस्मैपदं च ॥*॥ तपसः परस्मैपदं चेति वक्तव्यम् । तपश्चरति तपस्यति ॥ कथं 'तपस्यते लोकजिगीषुरग्नेः ? ॥ छान्दसत्वाद्भविष्यति । [कर्मणो रोमन्थतपोभ्याम्] ॥

बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने ॥ ३।१।१६ ॥

॥*॥ फेनाच्च॥*॥फेनाच्चेति वक्तव्यम् । फेनायते । [बाष्पोष्मभ्यामुद्व] ।

शब्दवैरकलहाऽभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ॥३।१।१७॥

॥*॥ अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटाप्रुष्टाप्लुष्टाग्रहणम् ॥*॥ अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटाप्रुष्टाप्लुष्टाग्रहणं कर्तव्यम् । अटा–अटायते । [अटा]॥ अट्टा–अट्टायते । [अट्टा]॥शीका–शीकायते । [शीका] ॥ कोटा–कोटायते । [कोटा] ॥ पोटा–पोटायते [पोटा] ॥ सोटा–सोटायते । सोटा ॥ प्रुष्टा–प्रुष्टायते । प्रुष्टा ॥ प्लुष्टा–प्लुष्टायते । प्लुष्टा ।॥*॥सुदिनदुर्दिनाभ्यां च ॥*॥ सुदिनदुर्दिनाभ्यां चेतिवक्तव्यम् । सुदिनायते दुर्दिनायते ॥*॥ नीहाराच्च ॥*॥ नीहाराच्चेति वक्तव्यम् । नीहारायते ॥ [शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः] ।

सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ॥ ३।१।१८ ॥

कऽर्तृवेदनायामिति किमर्थम् ? ॥ इह मा भूत्–सुखं वेदयते प्रसाधको देवदत्तस्य ॥ 'कर्तृवेदनाया'मित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'कर्तु'रितीयं कर्तरि षष्ठी, 'वेदनाया'मिति चाऽन्यो भावे । स यद्येवात्मनो

प्र.]अपानप्रदेशान्निःसृतस्येत्यर्थः । हनुचलन इति । हनुचलनसहचरितं चर्वितस्य मुखप्रदेश आकृष्य यच्चर्वणं तत्र यथा स्यादित्यर्थः। कीट इति । अपानप्रदेशान्निःसृतमश्नातीत्यर्थः। अनभिधानादिति । रोमन्थायत इति क्यङन्तेन लौकिके प्रयोगे चर्वितचर्वणस्यैवाऽभिधानं न त्वर्थान्तरस्येत्यर्थः । [कर्मणो रोमन्थ] ।

उ.]तदुपपादयति–सहचरितमिति। अश्नातीत्यर्थ इति। वर्तुलं करोतीत्यर्थ इत्यन्ये॥ नन्विति । एवञ्च तत्र प्रयोगाऽभावात्किं तन्निवृत्त्यर्थेन यत्नेनेति भावः ॥

सुखादिभ्यः क । भाष्ये–सुखं वेदयत इति । मुखप्रसादादिना देवदत्तस्य सुखं प्रसाधको वेदयत इत्यन्वयः ॥ यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्कारकत्वेन वेदनायामन्वयो

---

१ इदं क्वचिन्न । २ इदं वार्तिकं क्वचिन्न। ३ 'न वक्तव्यं' । ४ 'अट्टाटा' । ५ 'प्लुष्टा'ग्रहणं क्वचिन्न । ६ अयं पाठो लुप्तः । ७ 'सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्चेति वक्तव्यम्' । ८ 'वेदयति साध' । ९ अपिः क्वचिन्न । १० 'चात्मनो' ।

वेदयतेऽथापि परस्य, कर्तृवेदनैवाऽसौ भवति ॥ न कर्तृग्रहणेन वेदनाऽभिसंबध्यते ॥ किं तर्हि ?॥ सुखादीन्यभिसंबध्यन्ते–'कर्तुर्यानि सुखादीनी'ति ॥

नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् ॥ ३।१।१९ ॥

॥*॥ नमसः क्यचि द्वितीयानुपपत्तिः ॥*॥ नमसः क्यचि द्वितीया नोपपद्यते–नमस्यति देवानिति[1] ॥ किं कारणम् ? ॥ नमःशब्देन योगे चतुर्थी विधीयते सा[2] प्राप्नोति ॥ * ॥ प्रकृत्यन्तरत्वात्सिद्धम् ॥*॥ [प्रकृत्यन्तरत्वा[3]त्सिद्धमेतत्] । नमःशब्देन योगे चतुर्थी विधीयते, नमस्यतिशब्दश्चायम् ॥

ननु च नमस्यतिशब्दे नमःशब्दोऽस्ति तेन योगे प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । अर्थवतो नमःशब्दस्य ग्रहणं, न च नमस्यतिशब्दे नमःशब्दोऽर्थवान् ॥

अथ वोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति द्वितीया विभक्तिर्भविष्यति॥

॥*॥क्यजादिषु प्रत्ययार्थनिर्देशः ॥*॥ क्यजादिषु प्रत्ययार्थनिर्देशः कर्तव्यः ॥

प्र.]सुखादिभ्यः। किं तर्हीति। वेदनायाः कर्तारमन्तरेणाऽभावात् । कर्तृग्रहणसामर्थ्यात् सुखादीनि विशेष्यन्ते । कर्तृग्रहणं च 'सुपां सुलु'गिति षष्ठीलुका निर्दिष्टम् । ततश्च वेदयिता यदात्मसंबन्धीनि सुखादीनि वेदयते तदा प्रत्ययो, नान्यदीयसुखादिवेदने । [सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्]॥

नमो वरिव । प्रकृत्यन्तरत्वादिति । 'नमस्ये'ति धातुं व्युत्पादयितुं निपातनमःशब्दसदृशशब्दान्तरावयवकल्पना क्रियते । परमार्थतस्तु अविद्यमानावयवाऽर्थो नमस्यशब्दः पूजावाची प्रकृत्यन्तरमित्यर्थः । **ननु चेति** । 'स एवाय'मिति प्रत्यभिज्ञानान्निपात एवाऽयमिति भावः। **अर्थवत इति**। नमस्यशब्दस्य समुदायस्यैवाऽर्थवत्त्वादिति भावः। **अथ वेति** । अर्थवत्ताभ्युपगमेन नमस्कारेण पूजयतीत्यर्थाङ्गीकारेण परिहारान्तरम् । चतुर्थ्यास्तु 'नमोऽस्तु देवेभ्य' इत्यादिरवकाशः । 'नमस्करोमि नारायण'मित्यत्रापि कारकविभक्तिरेव भवति । **क्यजादिष्विति** । करण-

---

उ.]न्याय्यस्तथापि सामर्थ्यात्सुखादिभिरन्वय इत्याह–**वेदनाया इति**।समस्तस्याऽन्यत्राऽन्वयाऽसम्भवादाह–**सुपां सुलुगिति**। 'वेदना'शब्दे 'विद चेतने'ति चौरादिकण्यन्तात् 'ण्यासश्रन्थ' इति युच् ।**नान्यदीयेति** । मुखप्रसादादिना लिङ्गेनेति भावः॥

नमोवरि । 'नमस्य'शब्दस्य प्रकृत्यन्तरत्वेऽपि 'नमः'शब्दात्क्यचो विधानेन तद्योगे चतुर्थी स्यादत आह–**नमस्यतीति**॥ **निपात एवेति** । अव्ययत्वोपलक्षणमेतत् । अन्यथा 'साक्षात्प्रभृतीनी'त्यनेन कृञ्योगे एव च्व्यर्थे एव च निपातत्वविधानादत्र तदभावेनाऽसङ्गतिः स्यात् ॥ **अर्थवत्त्वादिति** । अस्य शुद्धरूढत्वेन वृत्तेर्जहत्स्वार्थत्वादिति भावः ॥ **इत्यर्थाङ्गीकारेणेति** । अनेनैतत्सूचयति–'नाऽयम-

---

१ इतिः क्वचिन्न । २ इदं क्वचिन्न । ३ इदं त्रुटितं भवेत् ।

[॥*॥ 'नमसः[1]पूजायां' 'वरिवसः परिचर्यायां[2]' 'चित्रङ आश्चर्ये' 'भाण्डात्समाचयने' 'चीवरादर्जने परिधाने च[3]' 'पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च[4] ॥*॥] । **नमसः पूजायां वरिवसः परिचर्यायां चित्रङ आश्चर्ये भाण्डात्समाचयने चीवरादर्जने परिधाने च, पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने चेति ॥ किं प्रयोजनम् ?॥** ॥*॥ क्रियावचनत्वार्थम्[3] ॥*॥ **क्रियावचनता यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति–'क्रियावचनाः क्यजादय' इति, यदयं 'सनाद्यन्ता धातव' इति धातुसंज्ञां शास्ति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ धातुसंज्ञावचन एतत्प्रयोजनं 'धातो'रिति तव्यदादीनामुत्पत्तिर्यथा स्यात् । यदि चाऽत्र क्रियावचनता न स्याद्धातुसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात् । सत्यामपि धातुसंज्ञायां तव्यदादयो न स्युः ॥ किं कारणम् ?॥ साधने तव्यदादयो विधीयन्ते, साधनं च क्रियायाः । क्रियाया अभावात्साधनाऽभावः[5] । साधनाऽभावात्सत्यामपि धातुसंज्ञायां तव्यदादयो न स्युः । पश्यति त्वाचार्यः–क्रियावचनाः क्यजादय' इति, ततः 'सनाद्यन्ता धातव' इति धातुसंज्ञां शास्ति ॥ ननु चेदं प्रयोजनं स्यात् 'परसाधने तव्यदादीनामुत्पत्तिं[6] वक्ष्यामी'ति ॥ न परसाधने उत्पत्त्या भवितव्यम् ॥ किं कारणम् ?॥ 'साधन'मिति संबन्धिशब्दोऽयम् । संबन्धिशब्दाश्च**

प्र.]ग्रहणस्य वेदनाग्रहणेन व्यवधानादनधिकारे स्वार्थे प्रत्ययप्रसङ्ग इति वचनम्।**वरिवस इति।सपर्या**–सेवा।'परिचर्याया'मिति पाठान्तरम्।**परसाधन इति।** शब्दान्तरवाच्यायां क्रियायां यत्कर्मादिकारकं तत्र तव्यादीनां'वृक्षं पश्ये'त्यादौ द्वितीयादीनामिव स्वार्थिकत्वाद्द्रव्यवाचित्वेऽपि क्यजाद्यन्तानामुत्पत्तिः स्यादेवेति भावः । **न परसाधन इति।**द्वितीयादीनां प्रातिपदिकाद्विधानात्तस्य च द्रव्यवचनत्वाद्वचनप्रामाण्यात् परसाधन उत्पत्तिर्भविष्यति। तव्यादयस्तु धात्वन्तरेषु क्रियावाचिषु स्वसाधने साव-

---

उ.]र्थोऽतःप्रतीयते,किन्तु वरिवस्याशब्दादिभ्यः सपर्यादिमात्रप्रतीतिवदस्मात्पूजामात्रप्रतीतिरित्याद्य एव समाधिरत्र युक्तः, अयन्त्वेकदेशिन इति ॥ करणपदाऽनुवृत्त्या क्रियासामान्ये विधावपि प्रयोगवशादेव तद्विशेषप्रतीतिर्भविष्यतीति किमेतैरित्यत आह–**करणग्रहणस्येति** । भाष्ये–**साधने तव्यदादय इति** । भावोऽपि क्रियारूप एवेति भावः॥ **शब्दान्तरेति** । स्वार्थिकत्वात्क्यजाद्यन्तानां द्रव्यवाचित्वेऽपि शब्दान्तरवाच्यक्रियाकारके तव्यादीनामुत्पत्तिः स्यादेवेत्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तो–**वृक्षमित्यादि ॥ तव्यादयस्त्विति** । एवञ्च धातुसंज्ञाविधानमेवैषां क्रियावाचकत्वे मानमिति भावः॥ भाष्ये **अथ वा धातव एवेति** । क्रियावचना एवेत्यर्थः । **कः खल्वपीति** ।

---

१ इदं लुप्तम् । २ 'सपर्यायां' पा० । ३ इदं क्वचिन्न । ४ 'वा' पा० । ५ 'क्रियाऽभावा' पा० । ६ इदं पदं क्वचिन्न । ७ 'भवति' ।

पुनरेवमात्मका यदुत संबन्धिनमाक्षिपन्ति। तद्यथा 'मातरि वर्तितव्यं' 'पितरि शुश्रूषितव्य'मिति। न चोच्यते 'स्वस्यां मातरि' 'स्वस्मिन् वा पितरी'-ति। संबन्धाच्चैतद्गम्यते-'या यस्य माता' 'यस्य यश्च पिते'ति[2]। एवमिहाऽपि संबन्धादेतद्गन्तव्यं-'यस्य धातोर्यत्साधन'मिति॥ अथ वा धातव एव क्यजादयो, न चैव ह्यर्था आदिश्यन्ते क्रियावचनता च गम्यते। कः खल्वपि पचादीनां क्रियावचनत्वे यत्नं करोति। येनैव खल्वपि हेतुना पचादयः क्रियावचनास्तेनैव क्यजादयोऽपि। एवमर्थं खल्व[3]ाचार्यश्चित्रयति,-'क्वचिदर्थानादिशति, क्व चिन्ने'[1]ति॥ एवमप्यर्थादेशनं कर्तव्यं-कथमिमे अबुधा बुध्येरन्निति॥ अथ वा शक्यमर्[4]थादेशनमकर्तुम्॥ कथम्?॥ करण इति वर्तते। करणं च करोतेरर्थः। करोतिश्च क्रियासामान्ये वर्तते। [नमोवरि]॥

मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् ३।१।२१॥

इमौ हलिकली स्त इकारान्तौ—हलिः कलिः। अस्ति हलशब्दः कलशब्दश्चाऽकारान्तः, कयोरिदं ग्रहणम्?॥ याविकारान्तौ, तयोरत्वं निपात्यते॥ किं प्रयोजनम्?॥*॥ हलिकल्योरत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थम्॥*॥ हलिकल्योरत्वनिपातनं क्रियते॥ [किं प्रयोजनं?॥ 'सन्वद्भावप्रतिषे-

प्र.]काशाः परसाधने नोत्पद्यन्त इत्यर्थः। अथ वेति। अभिधानशक्तिस्वाभाव्यादन्तरेणाप्यर्थादेशनं विशिष्टक्रियावचनत्वस्य सिद्धत्वादित्यर्थः। चित्रयतीति। 'चित्र वैचित्र्यकरणे' इति चौरादिकस्य रूपम्। अनेकं मार्गमाश्रयतीत्यर्थः। क्रियासामान्य इति। सामान्येन च विशेषाणामाक्षेपात्कश्चित् प्रत्ययः क्व चिद्विशेषे भवतीत्यर्थः। न च वेदनाग्रहणेन करणस्य विच्छेदः, तयोर्विरोधाऽभावात्। [नमोवरिव]।

मुण्डमिश्र। कयोरिदं ग्रहणमिति। किमिकारान्तयोः कृतात्वयोर्ग्रहणमुताऽकारान्तयोरेवेति प्रश्नः। किं प्रयोजनमिति। 'हलिकली' इत्येव कस्मान्न क्रियत-

उ.]पचादीनामर्थरहितानामेव पाठात्। क्वचिदर्थानिति। अनेकान्। क्वचित्त्वेकमित्यर्थः। क्वचिन्नेति। एकमपि नादिशतीत्यर्थः॥ एवमप्यर्थादेशनमिति। 'नमसः पूजाया'मित्यादि। बोध्येरन्निति। निवृत्तप्रेषणात्स्वार्थे णिच्। बुध्येरन्नित्येव क्वचित्पाठः।

मुण्डमिश्र। निर्देशादेवाऽकारान्तनिर्णयेन प्रश्नाऽनुपपत्तिरत आह-किमिकारेति। भाष्ये-इमाविति। समानार्थावित्यर्थः॥ यद्यप्यकारान्तयोरेव ग्रहणेऽपि तयोर्नियमार्थत्वादिकारान्ताभ्यां णिजभावेन सर्वदोषपरिहारोऽस्ति तथाप्येकदेश्याह भाष्ये-याविति। नियमश्चै'तत्सजातीयानुपूर्वीकानामेतदर्थकानाञ्चेद्धलकलयोरेवे'ति। प्रकाराऽन्तरेणाप्येकदेशयुक्तित्वमस्याऽनुपदं वक्ष्यते॥ भाष्ये-वृद्धिरपि नित्येति।

१ इदं क्वचिन्न। २ 'यश्च यस्य'। ३ 'खल्वपि' पा०। ४ शक्यमेवार्था' पा०।

धार्थं']। सन्वद्भावो मा भूदिति । अजहलत्, अचकलत् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । इकारलोपे कृते'ऽग्लोपिनां ने'ति प्रतिषेधो भविष्यति ॥ वृद्धौ कृतायां लोपस्तत्राऽग्लोप्यङ्गं भवति ॥ इदमिह संप्रधार्यं—वृद्धिः क्रियतामग्लोप[1] इति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वाद्वृद्धिः ॥ नित्यो लोपः[2]। कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामपि प्राप्नोति ॥ [वृद्धिरपि[3] नित्या । कृतेऽपि लोपे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति]॥ अनित्यो लोपः । अन्यस्य कृतायां वृद्धौ प्राप्नोत्यन्यस्याऽकृतायाम् । 'शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति'॥ वृद्धिरप्यनित्या। अन्यस्य कृते लोपे प्राप्नोत्यन्यस्याऽकृते । 'शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिर-

प्र.]इत्यर्थः । शब्दान्तरस्य चेति । यद्यपि वृद्धौ कृतायामपि लोपस्य प्रवृत्तिस्तथापि वाचनिकं तस्याऽनित्यत्वम् । अथ वा अन्यस्य प्रवृत्तावप्यन्यस्य स्थानिनोऽप्रवृत्त्या लोपस्याऽनित्यत्वम् । अन्यस्य कृते लोप इति ।'अत उपधाया' इत्यनेनाऽकारस्येत्यर्थः। ननु लोपस्य स्थानिवद्भावात्कथमकारस्य प्राप्नोति ? । नैष दोषः। प्राप्तौ सत्यां स्थानिवद्भावेन प्रतिबन्धः क्रियते । पूर्वस्य विधौ स्थानिवद्भावविधानात् । अप्राप्तौ तु पूर्वविध्यभावात्स्थानिवद्भाव एव न स्यात् । यद्यपि भिन्नलक्षणा भिन्नस्वभावा च वृद्धिस्तथापि वृद्धिशब्दवाच्यत्वादभेदमाश्रित्य शब्दान्तरप्राप्त्या वृद्धेर्नित्यत्वं कथितम् । तत्त्वतस्तु लोपे कृते वृद्धेरप्राप्त्याऽनित्यत्वं वक्तव्यम् । न्यायव्युत्पादनाय त्वन्यथाऽभिहितम् । सूत्रं

उ.]कार्यमात्रं नित्यमिति भावः । वाचनिकमिति । 'शब्दान्तरस्ये'तिवचनमिति भावः । वस्तुतस्तदपि न्यायसिद्धमित्याह—अथ वेति । प्राप्तौ सत्यामिति । अत्र तूभयोरनित्ययोः परत्वादन्त्यस्यैव वृद्धिर्न तूपधाकारस्येति भावः । तदनास्थयाऽपि समाहितमित्यत्र तात्पर्यम् ॥ ननु पूर्वमन्त्यवृद्धिप्राप्तावपि लोपे उपधावृद्धिप्राप्तिरिति नैकस्या अनित्यत्वमिति शङ्कते—यद्यपीति । भिन्नस्वभावेति । भिन्नस्थानिकेत्यर्थः । वस्तुतोऽचोञ्णितीत्यस्य लोपेन बाधेऽपि 'अत उपधाया' इत्यस्याऽप्रवृत्तिरेव स्थानिनिवत्त्वेन वाच्या, 'अचो ञ्णिती'त्यस्य चाऽनित्यत्वं लोपे कृतेऽप्राप्त्यैवेत्याशयेनाह—तत्त्वतस्त्विति । न्यायेति । पूर्वोक्तेत्यर्थः । परे त्विदम्भाष्यमेकदेश्युक्तिः, भिन्नलक्षणाया भिन्नस्थानिकाया वृद्धेर्नित्यत्वोक्तेः सिद्धान्त्युक्तित्वाऽभावात् । कृते लोपे स्थानिवद्भावेन वृद्धेरप्राप्तेरपि तदुक्तेस्तदुक्तित्वाऽभावात् । अत एव 'णौ चङी'ति सूत्रे लोपस्य शब्दान्तरप्राप्त्या वृद्धेर्लोपोत्तरमप्राप्त्योभयोरनित्ययोः परत्वाद्वृद्धिरित्याशङ्क्य 'नाऽग्लोपी'ति सूत्रेऽग्ग्रहणाद्वृद्धेर्लोपो बलीयानिति सिद्धान्तितम् । तेनाऽत्रत्यस्यैकदेश्युक्तित्वं स्पष्टमेवोक्तम् । इदमेवाभिप्रेत्य सप्तमे कैयट आह—'अना-

१ 'क्रियतां लोप' पा० । २ 'नित्यत्वाल्लोपः' । ३ अयं पाठः क्वचिन्न ।

नित्यो भवति'॥ उभयोरनित्ययोः परत्वाद्वृद्धिः। वृद्धौ कृतायां लोपः, तन्नाग्लोप्यङ्गं भवति ॥ अत्वे पुनः सति वृद्धिः क्रियतां लोप इति, यद्यपि परत्वाद्वृद्धिर्वृद्धौ[1] कृतायामप्यंगेव[2] लुप्यते। तस्मात्सुष्ठूच्यते–'हलिकल्योरत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थ'मिति। [मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्र] ॥

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ॥ ३।१।२२ ॥

'समभिहार' इति कोऽयं शब्दः ?॥ समभिपूर्वाद्धरतेर्भावसाधनो घञ्[3], समभिहरणं समभिहारः इति। तद्यथा–पुष्पाभिहारः मालाभिहारः[4] उत्पलाभिहारः फलाभिहार इति ॥ विषम उपन्यासः। बह्व्यो हीमाः[5] सुमनसस्तत्र युक्तः समभिहारः[6]। इह पुनरेका क्रिया ॥ यद्यप्येका सामान्यक्रिया, अव-

प्र.] 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे'इति णिचि सिद्धे प्रपञ्चार्थमित्याहुः।न च 'तत्करोती'त्यादिना तत्र धात्वर्थनियमः क्रियते, राजानमतिक्रान्तवानत्यरराजदित्यादावपि णिचो दर्शनात्। 'मुण्डं करोति माणवक'मित्यादौ सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थं वा। [मुण्डमिश्र]॥

धातोरेकाचो। इह समभिहारो नाम मूर्तस्याऽनेकस्यैककालस्य भवति। धातुवाच्या तु क्रियैकैव,युगपदेकेन धातुनाऽनेकस्या अनभिधानात्। सा च निवृत्तभेदा साध्यैकस्वभावत्वाद्धातुना प्रत्याय्यते। अधिश्रयणादीनां च क्रमजन्यत्वाद्युगपदवस्थानाऽभावाच्च क्रियासमभिहारो न संभवतीति मन्यमानः पृच्छति–**समभिहार इति कोयमिति**। इतरस्तद्बुद्धिपरीक्षार्थं शब्दव्युत्पत्तिमाह–**समभिपूर्वादिति**।

उ.] श्रित्य ज्ञापकत्वं निपातनमुक्तं, ज्ञापकाश्रयणमेव तु ज्याय' इति।

प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इति। चुरादिगणसूत्रमिदमिति भावः।**तत्करोतीति**। 'हेतुमति चे'त्यत्रवार्त्तिकादिदं गणसूत्रमप्रामाणिकम्। अत एव सत्यापपाशेति सूत्रे पाशादिग्रहणं चरितार्थम्। वार्तिके करोतिर्धात्वर्थोपलक्षणम्। तेन 'अत्यरराज'दित्यादीनां सिद्धिः। सत्यापेति सूत्रेऽनुवृत्तकरण इतिवदित्यन्ये। **धात्वर्थनियम इति**। एवञ्च धात्वर्थमात्रे विधानार्थं स्यात्। 'करणे' इति च धात्वर्थमात्रोपलक्षणं स्यात्। अतएव 'वर्मणा सन्नह्यति संवर्मयती'त्यादिसिद्धिरिति भावः।**सापेक्षेभ्योऽपीति**। अयमभ्युच्चय इति 'सुपआत्मन' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥

धातोरेकाचो। **इहेति**। यथा पूलादीनाम्। समभिहारश्चौत्तराधर्यम्। तेन क्रियाया विशेषणाऽनुपपत्त्या प्रश्न इत्यर्थः। **एककालस्येति**। एकदेशस्याप्युलक्षणमेतत्। ननु दिवेर्विजिगीषाक्रीडाद्यनेकार्थत्वदर्शनादाह–**युगपदिति**। ननु विषयभेदात्कर्तृभेदाच्च पाकादीनां नानात्वेन कथमेकैवेत्यत आह–**सा चेति**। एतद्व्यङ्ग्य-

१ 'वृद्धावपि' पा०। २ 'गेव' पा०।३ 'घञि' पा०। ४ अयं पाठः क्वचिन्न। ५ 'हि ताः' पा०। ६ 'हार इति' पा०। ६ 'फला' 'पुष्पा' पा०।

यवक्रियास्तु बह्वयः। अधिश्रयणोदकाऽऽसेचनतण्डुलाऽऽवपनैधोऽपकर्षणक्रियाः। ताः कश्चित्कार्त्स्न्येन करोति कश्चिदकार्त्स्न्येन, यः कार्त्स्न्येन करोति स उच्यते- 'पापच्यत' इति। पुनः पुनर्वा पचति-पापच्यते इति॥

अथ धातुग्रहणं किमर्थम्? ॥ इह मा भूत्-प्राऽटति भृशमिति ॥ अत

प्र.]यद्यप्येकेति।मुख्यस्य समभिहारस्येहाऽसंभवाद्गौण आश्रीयते। बुद्धिगोचराऽनेक-सकलावयवक्रियासंगतः, पौनःपुन्येनाऽनुष्ठीयमानप्रधानक्रियाविषयो वेत्यर्थः। सामान्यक्रियेति। साधारणी समूहरूपा क्रिया धातुवाच्येत्यर्थः। यथोक्तं हरिणा-'गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम्। बुद्ध्या प्रकल्पिताऽभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते॥ समूहश्च तथाभूतः प्रतिभेदं समूहिषु। समाप्यते ततो भेदे काल-भेदस्य संभवः'॥इति॥ अथ वा अधिश्रयणादीनां तादर्थ्येन प्रवर्तनाद्गुणत्वादवयवत्वं, तस्याश्च साधारणत्वमुच्यते। तदुक्तम्—'अनन्तरफलं यस्याः कल्पते तां क्रियां विदुः। प्रधानभूतां तादर्थ्यादन्यासां तु तदाख्यता'॥ कार्त्स्न्येनेति। विजातीयाऽव्यवहितास्साकल्येनेत्यर्थः। अथेति। धातुरेव समभिहारविशिष्टक्रिया-

उ.]मेव साध्यत्वमित्याह-साध्यैकेति। अत एव 'भवद्भिरास्यते' इत्यादौ बहुवचनं नेति भावः। अधिश्रयणादीनां नानात्वादाह-अथोति। युगपदिति। उत्पन्नविनाशित्वादिति भावः। अमूर्त्तत्वाच्चेत्यपि बोध्यम्। भाष्ये-कोऽयमित्यस्य किमर्थकोऽयमित्यर्थः। मालाऽभिहारे कर्मधारयः। उत्पलाऽभिहारे षष्ठीतत्पुरुषः। बुद्धीति। अनेकासां सकलानामवयवक्रियाणां बुद्धिविषयत्वेन यौगपद्यमिति भावः। बुद्धौ युगपदवस्थानमत्र समभिहार इति बोध्यम्। प्रधानेति। पौनः पुन्येन तस्या एवाऽनुष्ठानादिति भावः। अत्रापि समभिहारो बौद्ध एवेति बोध्यम्। क्रियाया जातित्वरूपसामान्यत्वाऽसम्भवादाह-साधारणीति। सकलाऽवयवसाधारणीत्यर्थः। तदाह-समूहरूपेति। गुणभूतैरिति। क्रमजन्मनामधिश्रयणादीनां बुद्ध्या प्रकल्पितो योऽभेदस्तद्रूपसमूहस्तैरेव गुणभूतैरवयवैः सह क्रियेत्युच्यत इत्यन्वयः।

ननु 'प्रकृतः कटं देवदत्त' इत्यादौ कथं भूते'क्त' इत्यत आह-समूहः स इति। तथाभूतः-उद्भूताऽवयवः॥समूहिषु-अवयवेषु। प्रतिभेदं-प्रत्येकम्। अभेद इति। बुद्धिकृताऽभेदेऽपीत्यर्थः। तस्याश्चेति। यदव्यवधानेन फलोत्पत्तिस्तस्या इत्यर्थः। अनन्तरमिति। अव्यवधानेन फलोत्पादिकां प्रधानां क्रियामाहुः। अन्यासां तु तादर्थ्यात्तदाख्यता, गौणो व्यवहार इत्यर्थः। विजातीयेति। यथा द्रव्याणां द्रव्यान्तरैरव्यवेतानां समभिहारस्तथा क्रियाणामपि क्रियान्तरैरव्यवेतानामेव स इत्यर्थः। पुनः पुनर्वेति भाष्ये। समूहरूपायाः क्रियायाः कालभेदाद्भेदेऽपि साजात्यात्सैव पुनः पुनरनुष्ठीयत इति बुद्ध्या पौनःपुन्यमिति तात्पर्यम्। धातुरेवेति।

उत्तरं पठति–॥*॥ यङ्विधौ धातुग्रहणे उक्तम् ॥*॥ [यङ्विधौ धातुग्रहणे उक्तम्] ॥ किमुक्तम् ? ॥ तत्र तावदुक्तम्—"कर्मग्रहणात्सन्विधौ धातुग्रहणानर्थक्यं, सोपसर्गं कर्मेति चेत्कर्मविशेषकत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गं कर्म ॥ सोपसर्गस्य हि कर्मत्वे धात्वधिकारेऽपि सनोऽविधानमकर्मत्वा"दिति ।

एवमिहापि[1]–क्रियासमभिहारग्रहणाद्यङ्विधौ धातुग्रहणानर्थक्यं, सोपसर्गः क्रियासमभिहार इति चेत्क्रियासमभिहारविशेषकत्वादुपसर्गस्याऽनुपसर्गः क्रियासमभिहारः, सोपसर्गस्य हि क्रियासमभिहारत्वे धात्वधिकारेऽपि यङोऽविधानमक्रियासमभिहारत्वा"दिति ॥

अथैकाज्झलादिग्रहणं किमर्थम् ॥ इह मा भूत्–जागर्त्ति भृशम् । ईक्षते भृशमिति[2] ॥*॥ एकाज्झलादिग्रहणे च ॥*॥ एकाज्झलादिग्रहणे चोक्तम् ॥ किमुक्तम् ? ॥ तत्र तावदुक्तम्–॥ "कर्मसमानकर्तृग्रहणानर्थक्यं चेच्छाभिधाने प्रत्ययविधानादकर्मणो ह्यसमानकर्तृकाद्वाऽनभिधान"मिति ॥

इहापि–'एकाज्झलादिग्रहणानर्थक्यं च क्रियासमभिहारे यङ्वचनादनेकाचो हलादेर्ह्यनभिधान"मिति । तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणेऽपि ह्येकाज्झलादिग्रहणे यत्रैकाचो हलादेश्चोत्पद्यमानेन यङाऽर्थस्याभिधानं न भवति, न भवति तत्रोत्पत्तिः । तद्यथा–भृशं शोभते भृशं रोचते । यत्र चाऽनेकाचोऽहलादेर्वोत्पद्यमानेन यङाऽर्थस्याऽभिधानं भवति, भवति तत्रोत्पत्तिः । तद्यथा–अटाट्यते अरार्यते अशा-

प्र.] वाची, द्योतकस्तूपसर्गो न तु वाचक इत्यर्थः। प्राटतीति। धातूपसर्गसमुदायस्य क्रियाविशेषावगतिहेतुत्वात्ततो यदि प्रत्ययः स्यात्ततः सोपसर्गस्य द्विर्वचनं प्रसज्येत । प्राटाट्यते इति चेष्यते । सन्सूत्रोक्तं वस्त्विहाप्यतिदिशति–यङ्विधाविति । धात्वधिकारेऽपीति । 'प्रपापच्यत'इत्यादौ । ऊर्णोतेश्चेति । यथान्यासे सिद्ध्यभावाद्वचनम्। कार्यान्तरसिद्धयेऽवश्यमूर्णोतेर्नुवद्भावो वाच्यस्तेनैव यङोऽपि सिद्धिमाह—

उ.]'क्रियासमभिहारे' इत्यस्य समभिह्रियमाणक्रियावाचकादित्यर्थ इति भावः।क्रियाबोधकादित्यर्थोऽपि सम्भाव्येतेत्युत्तरम् । सनिति । एवञ्चाऽर्द्धधातुकसंज्ञार्थं धातुग्रहणमित्याद्यपि तत्रत्यमत्र बोध्यमिति ध्वनितम् । तत्फलञ्च 'सोसूच्यते' इत्यादौ णिलोपः । प्रपापच्यत इति । सूत्रन्तु केवले धातौ चरितार्थमिति भावः । एकाज्झलादिग्रहणप्रत्याख्यानादाह–यथान्यास इति। वचनेन वचनप्रत्याख्याने लाघवाऽभावादाह–कार्यान्तरेति । इङुपग्रहस्य फलत्वेन हेतुत्वाऽभावादाह—फलस्य

१ इदं लुप्तं । २ इतिः क्वचिन्न । ३ इदं प्रायिकम् । ४ 'काचानर्थक्यं'पा०। ५ 'यत्र वैकाचो' पा० । ६ 'त्पद्यमानेन च यङा' पा० ।

ङ्यते सोसूच्यते सोसूत्र्यते मोमूत्र्यते ॥ ॥*॥ ऊर्णोतेश्चोपसङ्ख्यानम् ॥*॥ ऊर्णोतेश्चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । प्रोर्णोनूयते ॥ अल्पमिदमुच्यते– 'ऊर्णोते'रिति । ॥*॥ सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतिग्रहणं यङ्विधावनेकाजहला- द्यर्थम् ॥*॥ सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतीनां ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ किं प्रयोज- नम् ?॥ 'यङ्विधावनेकाजहलाद्यर्थम्' । सोसूच्यते । सोसूत्र्यते । मोमूत्र्यते । अटाट्यते । अरार्यते । अशाश्यते । प्रोर्णोनूयते ॥ ऊर्णोतेर्न वक्तव्यः ॥

॥*॥ वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।
आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेड्डुपग्रहात् ॥*॥

॥*॥ क्रियासमभिहारे यङो विप्रतिषेधेन लोड्विधानम् ॥*॥ क्रियासमभि- हारे यङो लोड्भवति विप्रतिषेधेन । क्रियासमभिहारे यङ्भवतीत्यस्यावकाशः धातुर्य एकाज्झलादिः क्रियासमभिहारे वर्ततेऽधातुसंबन्धे । लोलूयते पोपू- यते । लोटोऽवकाशः–धातुर्योऽनेकाजहलादिः क्रियासमभिहारे वर्तते धातु- संबन्धे । 'स भवान् जागृहि जागृहीत्येवायं जागर्ति' । 'स भवानीहस्व ईह-

प्र.]वाच्य इति।तत्र यङि भावाऽतिदेश, आमिटोस्त्वभावातिदेशस्तयोर्नौतेरभावात्। इड्डुपग्रहादिति । इड्ग्रहः–इड्प्रतिषेधः।'विभाषा गुणे' इति पञ्चमी।फलस्य चाऽत्र हेतुत्वं, यथाध्ययनेन वसतीति। उदाहरणानि–प्रोर्णोनूयते प्रोर्णुनाव प्रोर्णुतः प्रोर्णुतवा- निति। यङैव च क्रियासमभिहारस्य द्योतितत्वान्नित्यवीप्सयोरिति, 'क्रियासम- भिहारे द्वे भवत' इति वा द्विर्वचनं न भवति । यदा तु भृशार्थेऽपि पौनःपुन्यं विवक्ष्यते तदा 'पापच्यते-पापच्यते' इति द्विर्वचनं भवत्येव । स भवानिति । सामान्यविशेषभावेन क्रियाभेदाश्रयो धातुसंबन्धः । स इति । भृशा[र्थे]र्थपौनः- पुन्ययोः प्रतिपिपादयिषितत्वादेकतरस्मिन् यङ्प्रत्ययः । अपरस्मिंस्तु लोट् ।

उ.]चेति। 'प्रोर्णुत' इति श्र्युकः किती' तीड्प्रतिषेधः। इति वेति । वस्तुतस्तद्वार्त्ति- कस्य लोड्विषयतैवेति लोड्विधायके वक्ष्यते । भवत्येवेति । 'नित्यवीप्सयो'रित्यनेन। सामान्येति । लोडन्तार्थः सामान्यम् । अनुप्रयोगार्थश्च कर्त्राद्यालिङ्गितत्वाद्विशेषः । अन्यथाऽर्थभेदाऽभावेन धातुसम्बन्धाऽभावात्प्रत्ययो दुर्लभः स्यादिति भावः । भाष्ये लोड्भवति विप्रतिषेधेनेति । पुनःपुनर्लवनाऽभिन्नं वर्त्तमानं लवनमित्येवं विव- क्षायां धातुसम्बन्धस्य सत्त्वादुभयप्राप्तिः । ननु विप्रतिषेधाश्रयणे लोटा भाव्यं, स्वार्थिकत्वाद्यङोऽन्तरङ्गत्वे तेनैव भाव्यमिति किमुच्यते 'भवति चे'तीत्यत आह— भृशार्थेति । तत्रैकतराऽर्थेऽधातुसम्बन्धे यङं कृत्वाऽपरार्थे धातुसम्बन्धे लोडिति

१ केचित्त्विदं भाष्यवार्त्तिकमित्याहुः। इदं च प्रायिकम्। २'शूर्णुग्रह' । ३'वक्तव्यम्' ४ 'लोड्भवति यङो विप्रति' । ५ 'सम्बन्धश्च' । ६ इदं क्वचिन्न । ७ स भावान्' ।

स्वेत्येवायमीहते'। धातुर्य एकाज्झलादिः क्रियासमभिहारे वर्तते धातुसंबन्धश्च तस्मादुभयं प्राप्नोति 'स भवाँल्लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनीति'। लोड्भवति विप्रतिषेधेन ॥ न तर्हीदानीमिदं भवति,–स भवाँल्लोलूयस्व लोलूयस्वेत्येवायं लोलूयत इति ? ॥ भवति च ॥*॥ न वा नानार्थत्वात्कर्तृकर्मणो[३]र्हि लविधानं क्रियाविशेषे स्वार्थे यङ् ॥*॥ न वाऽर्थो विप्रतिषेधेन ॥ किं कारणम् ? ॥ 'नानार्थत्वात्'। का नानार्थता ? ॥ 'कर्तृकर्मणोर्हि लविधानं'। कर्तृकर्मणोर्हि लो[२]ड्विधीयते। क्रियाविशेषे स्वार्थे यङ्। तत्रान्तरङ्गत्वाद्यङा भवितव्यम् ॥ न तर्हीदानीमिदं भवति–स भवाँल्लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनातीति ?॥ भवति च। विभाषा यङ्, यदा न यङ् तदा लोट्। [धातोरेकाचो हलादेः] ॥

[नित्यं कौटिल्ये गतौ[३] ॥ ३।१।२३ ॥
लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् ॥ ३।१।२४ ॥]

॥*॥ उत्तरयोर्विग्रहेण विशेषाऽसंप्रत्ययान्नित्यग्रहणानर्थक्यम्॥*॥ उत्तरयोर्योगयोर्विग्रहेण विशेषस्याऽसंप्रत्ययान्नित्यग्रहणमनर्थकम्। नहि कुटिलं क्रामतीति चङ्क्रम्यत इति गम्यते ॥ अथैतेभ्यः क्रियासमभिहारे यङा भवितव्यम् ?॥ ॥*॥ क्रियासमभिहारे च नैतेभ्यः ॥*॥ क्रियासमभिहारे च नैतेभ्यो

प्र.] लोटश्च केवलस्य समभिहारमभिव्यङ्क्तुमसामर्थ्यात्तदन्तस्य द्विर्वचनं प्रवर्तते। तत्रेति। लोड्बहिरङ्गः, कर्त्राद्यपेक्षणाद्धातुसंबन्धापेक्षणाच्च। विभाषा यङिति। धातोः कर्मण' इत्यतो 'वे'त्यनुवर्तनात्। [धातोरेकाचो हलादेः] ॥

नित्यं कौटिल्ये। न हीति। चङ्क्रम्यत इत्यस्माद्योऽर्थः प्रतीयते नासौ 'कुटिलं क्रामती'ति वाक्येन शक्यः प्रत्याययितुमिति तदर्थोऽनभिधानादेव वाक्यं न भविष्यति। अर्थान्तरे च कौटिल्यमात्रप्रतिपादने वाक्यं निवारयितुमशक्यमिति नित्यग्रहणमनर्थकमित्यर्थः। क्रियासमभिहार इति। तक्रकौण्डिन्यन्यायेन कौटिल्यभाव–

उ.] भावः। लोटश्चेति। विध्यादिष्वपि लोटो विधानादिति भावः। [धातोरेका]॥

नित्यं कौ। उत्तरयोरिति पदस्वरसाद्धातोरेकाच इति सूत्र एवेदं वार्तिकमिति लभ्यते। तेनेतः पूर्वं नित्यमित्यादिसूत्रद्वयलेखो लेखकप्रमादात्। तत्राद्यविषयं नित्यग्रहणानर्थक्यमिति। द्वितीयविषयं–क्रियासमभिहारे चेति। तथैव भाष्ये उदाहरणादिति सुधियो विभावयन्तु। नासाविति। कुटिलं पन्थानं क्रामतीत्यर्थप्रत्ययादित्यर्थः। अर्थान्तरे–पथि। तक्रकौण्डिन्यन्यायेनेति। चिन्त्यमिदं, विशेषविहितेन सामान्यविहितस्य बाध उत्सर्गाऽपवादस्थले इत्यत्रैवायं दृष्टान्तो मिद्यो–

१ 'समभिहारे'। २ 'लो विधीयते'। ३ क्वचित्त्विदं सूत्रद्वयं न दीयते। ४ इदं क्वचिन्न।

यङा भवितव्यं, भृशं जपति ब्राह्मणः भृशं समिधो दहतीत्येव। [नित्यं कौ]॥

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ॥ ३।१।२५ ॥

'सत्यापे'ति किं निपात्यते ? ॥*॥ सत्यस्य कृञ्यापुक्च ॥*॥ सत्यस्य कृञ्यापुक्च निपात्यते, णिच्च। सत्यं करोति सत्यापयति ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते ॥*॥ णिविधावर्थवेदसत्यानामापुक्च ॥*॥ णिविधावर्थवेदसत्यानामापुक्चेति वक्तव्यम्। अर्थापयति वेदापयति सत्यापयति ॥ यद्यापुक्क्रियते टिलोपः प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि पुक्करिष्यते ॥ एवमपि टिलोपः प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्यक्करिष्यते ॥ एवमपि टिलोपः प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्यक्करिष्यते ॥ एवमप्यनाकारान्तत्वात्पुङ्न प्राप्नोति ॥ [एवं तर्ह्यक्करिष्यते ॥ एवमप्यनाङ्गत्वात्पुङ्न प्राप्नोति।]॥ एवं तर्ह्यापुक्करिष्यते ॥ अथ वा पुनरस्त्वापुगेव ॥ ननु चोक्तम्, 'एवमपि टिलोपः प्राप्नोती'ति। आपुग्वचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥

प्र.]गर्हाभ्यां यङः क्रियासमभिहारादाच्छिद्य स्वीकृतत्वादिति भावः ॥

सत्याप। एवन्तर्हीति। आचार्यमतभेदप्रदर्शनाऽर्थोऽनेकपक्षोपन्यासः।टिलोप इति। 'णाविष्ठव'दित्यतिदेशादिति भावः। अक्करिष्यत इति। तत्र पररूपे कृतेऽचो ञ्णितीति वृद्धौ कृतायां पुगागम इति भावः।अनाकारान्तत्वादिति।यद्यत्र वृद्धिः स्यादग्विधानमनर्थकं स्यात्, अगागममन्तरेणाऽपि तस्याः प्रसङ्गात्। ततश्च तद्बाधनार्थमगागमः स्यादिति भावः। आपुडिति। तस्य च णिज्भक्तत्वादकारस्य पूर्वस्य

उ.]न्त्यात्सूत्रे भाष्ये उक्तः। न हि विशेषाऽनुवादेन सामान्याऽनुवादबाधे दृष्टान्तो लौकिकोऽस्ति। नाऽप्येतद्विषये नियमेन तत्प्राप्तिरस्ति। तस्माच्चकारेण 'क्रियासमभिहारे चे'त्यत्रापि 'विशेषाऽसम्प्रत्यया'दित्यस्य सम्बन्धात् 'भृशं जपती'त्याद्यर्थविशेषस्य यङन्तादप्रत्ययादित्यर्थ इत्याहुः। [नित्यं कौटिल्ये गतौ]।

सत्याप। सर्वत्र सामर्थ्यादेव टिलोपवारणे नानामतोपन्यासो व्यर्थोऽत आह–आचार्येति। अग्विधौ पुक्सिद्धय आह–तत्रेति। प्रातिपदिकाण्णिजिति भावः। यद्यप्यत्रापि टिलोपप्राप्तिरस्ति तथापि दूषणान्तरसद्भावात्तदनुपन्यासः। अनर्थकं स्यादिति। न च टिलोपबाधनद्वारा वृद्धिसिद्ध्यर्थमेव तदिति वाच्यम्, अन्त्यादेशाऽकारविधानसामर्थ्येनैव टिलोपबाधे सिद्ध आगमलिङ्गककारोच्चारणसामर्थ्येन वृद्धेरपि बाधः स्यादित्यभिमानः। भाष्ये–एवन्तर्ह्यापुडिति। नन्वत्र पक्षे 'णौ चङी'ति ह्रस्वाऽनापत्तिरापुकि प्राप्नोतीति फलभेद इतिचेन्न; लुङ्यस्यानभिधानात् ॥

हेतुमति च। हेतुमच्छब्दार्थज्ञाने सन्देहस्योपपादयितुं शक्यत्वात्तमाह–

---

१ इदं क्वचिन्न। २ अयं पाठः क्वचिन्नः। ३ 'वचनान्न' पा०।

'अथवा पुनरस्तु पुगेव ॥ ननु चोक्तमेवमपि टिलोपः प्राप्नोतीति ॥ पुग्वचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥ अथ वा पुनरस्त्वागेव ॥ ननु चोक्तमेवमपि टिलोपः प्राप्नोतीति ॥ आग्वचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥ [सत्यापपाश] ॥

हेतुमति च ॥ ३।१।२६ ॥

कथमिदं विज्ञायते 'हेतुमत्यभिधेये णिज्भवती'ति, आहोस्वि'द्धेतुमति यो धातुर्वर्त्तते' इति ? ॥ युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् । नन्वनेनाऽसन्दिग्धेन

प्र.]टिलोपे सति 'सत्यापयती'त्यादि सिध्यतीति भावः ।[सत्यापपाशरूपवीणा]॥

हेतुमति च । कृत्रिमस्य पारिभाषिकस्य प्रयोजकस्येह हेतोर्ग्रहणम् । तदीयो व्यापारः प्रेषणाऽध्येषणतत्समर्थाचरणलक्षणो हेतुमानिह गृह्यते । ननु सकलकारक-साध्यपाकाद्यपेक्षः प्रयोजकस्य हेतुव्यपदेशो, न तु तदर्थावान्तरस्वसाध्यप्रेषणाद्य-पेक्षः । यथा काष्ठस्य पाकापेक्षं करणत्वं न तु ज्वलनापेक्षम् । तदपेक्षन्तु कर्तृत्व-मेव । ततश्च पाकादेरेव हेतुमद्व्यपदेशो युक्तो न तु प्रेषणादेः । नैष दोषः । णिच्प्र-कृत्या धातुनैव तस्याऽर्थस्य प्रकाशितत्वात् प्रयोजनाऽभावात्तत्रैवाऽर्थे णिचोऽनु-त्पादात् । प्रयोज्योऽपि हेतुमच्छब्देन न गृह्यते, तस्य द्रव्यत्वात् । णिचश्च स्वभा-वतः, करणाधिकाराद्वा क्रियावाचित्वात् । तस्मात्पारिशेष्यात्पाकाद्यर्थो यः प्रेषणादि-लक्षणो लब्धपाकाद्यपेक्षहेतुव्यपदेशहेतुत्वोपलक्षितप्रयोजकसाध्यो व्यापारः स एव गृह्यते । **कथमिति** । यदा 'पचती'त्युक्ते प्रयोज्यसाध्य एव व्यापारो गम्यते

उ.]**कृत्रिमस्येति**। तस्यैव व्याख्यानं क्वचित्–**पारिभाषिकस्येति** । तत्प्रयोजको हेतुरित्यस्येत्यर्थः । उत्कृष्टेन निकृष्टप्रेरणमाद्यम् । विपरीतं द्वितीयम् । प्रयोज्यव्या-पारानुकूलमाचरणं तृतीयम् । यथा 'भिक्षा वासयती'त्यादौ । **पाकाद्यपेक्ष इति** । तद्विषयत्वात्प्रेरणाया इत्यर्थः । **न तु तदर्थेति** । तन्निमित्तेत्यर्थः । हेतुरस्यास्तीति विग्रहेण हेतुत्वनिरूपकस्य तत्कार्यपाकादेरेव प्रतीतेस्तत्रैव णिच् स्यादित्याह–**पाका-देरेवेति**।**तत्रैवार्थेति** ।न चा'ऽन्यप्रयुक्तः पचती'त्यर्थप्रतिपादनाय णिच्, णिजन्तेन तादृशार्थाऽप्रतीतेरिति भावः।एवमपि हेतुसंबन्धिकार्यरूपार्थाभिधायिना हेतुमच्छब्देन कथं प्रेरणोच्यतेऽत आह–**तस्मादिति**।लब्धः पाकाद्यपेक्षो हेतुव्यपदेशो येन स चासौ हेतुत्वोपलक्षितश्चासौ प्रयोजकश्च तत्साध्यो व्यापार इति विग्रहः।'तत्प्रयोजक' इत्य-त्रापि 'कारक' इत्यधिकाराण्णिजुत्पत्तेः प्राग्घेतुत्वस्याऽभावाद्धेतुत्वोपलक्षितेत्युक्तम् । स च व्यापार एव, 'करणे' इत्यधिकारादिति भावः । तत्र मतुपः साधुत्वन्तु हेतुः कर्त्ताऽस्येत्यर्थेनेति भाष्यकृदेव वक्ष्यति । पक्षद्वयोपपादनपूर्वकं प्रत्ययार्थे नेति वक्त-व्ये प्रत्ययार्थविशेषणेनेत्युक्तेरर्थमाह–**यदेति** । 'प्रत्ययार्थविशेषण'मित्यस्य प्रत्ययार्थ-

१ 'आग्वचनान्न' । २ 'प्रेरणादेः' पा० । ३ 'निकृष्टे' ।

प्रत्ययार्थविशेषणेन भवितव्यं यावता 'हेतुमती'[1]त्युच्यते । यदि हि प्रकृत्यर्थविशेषणं स्याद्धेतुमत इत्येवं[2] ब्रूयात् ॥ नैतदस्ति । भवन्तीह[3] हि विषयसप्तम्योऽपि । तद्यथा—'प्रमाणे यत्प्रातिपदिकं वर्तते' 'स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं वर्तत' इति । एवमिहाऽपि 'हेतुमत्यभिधेये णिज्भवती'ति, 'हेतुमति वा यो धातुर्वर्त्तत' इति जायते विचारणा ॥ अत उत्तरं पठति—॥*॥ हेतुमतीति कारकोपादानं प्रत्ययार्थपरिग्रहार्थं, यथा 'तनूकरणे तक्षः'॥*॥ हेतुमतीति कारकमुपादीयते ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'प्रत्ययार्थपरिग्रहार्थम्' । एवं सति प्रत्ययार्थः सुपरिगृहीतो भवति ॥ ['यथा त[4]नूकरणे तक्षः'] । यथा 'तनूकरणे

प्र.]न प्रयोजकसाध्योऽपि तदा प्रत्ययार्थस्य करणाधिकारोपस्थापितस्य करणस्य विशेषणं हेतुमतीति संपद्यते । यदा त्वनेकार्थत्वाद्धातूनां तादर्थ्याद्वाऽधिश्रयणादिवत्प्रयोजकव्यापारोऽपि पचादिवाच्यो भवति,—यथा पञ्चभिर्हलैः कृषतीति,तदा प्रकृतिविशेषणपक्षो भवति। तदा तु णिच्प्रत्ययो द्योतकः संपद्यत इति पक्षद्वयस्य संभवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः। **हेतुमत इति**। हेतुमदर्थाऽभिधायिन इत्यर्थः।**कारकोपादानमिति** । कारकशब्देन प्रत्ययार्थ उच्यते,स हि प्रत्ययं करोति—निष्पादयति। **प्रत्ययार्थ इति** । प्रत्ययस्याऽर्थः प्रयोजनं, स सुष्ठु परिगृहीतः परिपूर्णो भवति, वाचकत्वात् प्रत्ययस्य । प्रकृतिविशेषणे तु प्रत्ययस्याऽनुवादकत्वाद्द्योतकत्वात्प्रयोजनमपरिपूर्णं स्यादित्यर्थः । अथ वाऽर्थोऽभिधेयमुच्यते,स चान्वयव्यतिरेकाश्रयव्यवस्थत्वात् प्रेषणादिः प्रत्ययस्यैव न प्रकृतेरिति सुष्ठु परिगृहीतो व्यवस्थापितो भवति । **यथा तनूकरण इति** । यदा 'विकरणार्थाः कर्त्रादय' इति पक्षस्तदा तनूकरणशब्देन कर्त्ताऽभिधीयते, तदा साध-

उ.] परिच्छेदकमित्यर्थः । **प्रकृतिविशेषणेति** । भाष्ये 'प्रकृत्यर्थविशेषण'मित्यस्य प्रकृतेरर्थद्वारा विशेषणमित्यर्थ इत्यभिमानः । वस्तुतः प्रकृत्यर्थस्य पाकादेर्विशेषणमित्यर्थः, द्योतकद्योत्यार्थस्य विशेषणत्वनियमात् । धातोः शब्दस्य प्रागुक्तहेतुत्वाऽसम्भवादाह—**हेतुमदर्थेति** । हेतुमदर्थविशेषणकाऽर्थाभिधायिन इत्यर्थः । भाष्ये—**विषयसप्तम्योऽपीति** । 'प्रमाणे' इत्यादेस्तद्विषयकबोधजनकं[5] प्रातिपदिकमित्यादिक्रमेणाऽर्थ इत्याहुः। हेतुमच्छब्दस्य प्रेरणापरत्वात्कारकोपादानमसङ्गतमित्यत आह—**कारकशब्देनेति** । **अन्वयव्यतिरेकाश्रयेति** ।' पञ्चभिर्हलैः कृषति' इत्यादौ पञ्चभिर्हलैरित्यस्याऽनन्वयाद्वाचकान्तराऽभावाच्च धातोर्लक्षणेति भावः । **कर्त्ताऽभिधीयत इति** । बाहुलकात्कर्त्तर्यन इति भावः । तनूकरणस्य धात्वर्थत्वं विना तत्कर्त्तरि कथं प्रत्ययः स्यादिति तदर्थाक्षिप्तमिति बोध्यम् । 'यदीदं तद्वत्तर्हि प्रकृत्यर्थविशेष-

१ 'हेतुमति चे' पा० । २ 'इत्येवं' पा० । ३ 'भवन्ति हि' पा० ।
४ अयं पाठः सम्प्रति लुप्तः । ५ 'जनकप्राति' ।

तक्ष' इति तनूकरणमुपादीयते ॥ यदि तर्हि तद्वत्प्रकृत्यर्थविशेषणमिदं भवति।[1] प्रकृत्यर्थविशेषणं हि तत्तत्र विज्ञायते-'तनूकरणक्रियायां तक्ष' इति ॥

अस्तु प्रकृत्यर्थविशेषणं,को दोषः?॥इह 'उक्तः करोति','प्रेषितः करोती'-ति णिच् प्राप्नोति । प्रत्ययार्थविशेषणे पुनः सति नैषं[2] दोषः । स्वशब्देनोक्तत्वान्न भविष्यति ॥ प्रकृत्यर्थविशेषणेऽपि सति[3] नैष दोषः । यत्र नाऽन्तरेण शब्दमर्थस्य गतिर्भवति तत्र शब्दः प्रयुज्यते ॥ यत्र हि अन्तरेणाऽपि शब्दमर्थस्य गतिर्भवति न तत्र शब्दः प्रयुज्यते ॥

इह तर्हि 'पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेने'त्युभयोः कर्त्रोर्लेनाऽभिधानं प्राप्नोति । 'प्रत्ययार्थविशेषणे सति पुनर्नैषं[3][4] दोषः 'प्रधानकर्तरि लादयो

प्र.]र्म्येण दृष्टान्तः।यदा तु 'सार्वधातुकार्थाः कर्त्रादय' इति पक्षस्तदा वैधर्म्येण दृष्टान्त इति व्याख्यानम् । यथा तनूकरणं प्रकृत्यर्थो न तथा हेतुमद्व्यापार इत्यर्थः ।

परस्तु साधर्म्येण दृष्टान्तं सार्वधातुकत्वं च कर्त्रादीनां मन्यमान आह—यदीति। अस्त्विति । विनापि णिचा 'पञ्चभिर्हलैः कृषती'ति प्रयोजकव्यापारावगमात् प्रकृत्यर्थत्वं हेतुमत उपपद्यते । 'पचती'त्यादौ तु द्योतको णिज्नास्तीति तदप्रतिपत्तिरिति भावः । उक्तः करोतीति । प्रकृतिविशेषणपक्षे यथा प्रकृत्यभिहिते प्रयोजकव्यापारे णिज्भवत्येवमुक्तप्रेषितादिशब्दाभिहितेऽपि प्राप्नोति, हेतुमद्विशेषणत्वात्करोत्यर्थस्य । प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे तूक्तार्थत्वाण्णिजभावः । यत्रेति । यस्याऽर्थस्य द्योतनाय णिज्विधीयते स यदा शब्दान्तराऽवगतो भवति तदा प्रयोजनाऽभावाण्णिज्न भवतीत्यर्थः । उभयोरिति । धातुवाच्यस्य व्यापारस्य कर्तरि लकारेणोत्पत्तव्यम् । यदा च पचिना द्वयोरपि प्रयोज्यप्रयोजकयोर्व्यापारोऽभिधीयते, णिच्प्रत्ययः केवले स्वार्थिकत्वात् प्रयोजकव्यापारस्य द्योतकस्तदा धातुवाच्यव्यापारसाम्यात्कर्त्रोरपि साम्यमिति द्वयोरप्यभिधानं स्यात्, ततः 'पाचयतो देवदत्तयज्ञदत्ता'विति प्रसज्ये-

उ.]णमेव भवती'ति भाष्येऽन्वयः।'अस्त्वि'त्यनेन तत्पक्षोपपत्तिः सूचिता। तामाह—विनापीति । द्योतको णिज्नास्तीति । 'कृषती'त्यादौ तु पञ्चभिर्हलैरिति, एकान्ते तूष्णीमासीनत्वादिकञ्च तद्द्योतकमिति भावः। एवमुक्तप्रेषितेति। प्रकृतिविशेषणपक्षे शब्दान्तराऽभिहितद्योतनायैव णिच्प्रवृत्तिरिति भावः । हेतुमद्विषयत्वादिति । प्रयोजकव्यापारविषयत्वादित्यर्थः । 'हेतुमती'त्यस्य विषयसप्तमीत्वादिति भावः । शब्दान्तरेति । वाचकशब्दान्तरेत्यर्थः । यदा चेति । पच्यादिभिः पाकानुकूलत्वेन द्वयोरप्यभिधानमिति मते इदम्भाष्यमिति भावः । एवञ्चोभयोरपि व्यापारयोः समकक्षत्वेन विशेषणविशेष्यभावानापन्नतयोभयोरपि कर्त्रोः प्राधान्यमिति हृदयम् । अत

१ 'विशेषणं भवति'। २ 'सतिपुनः' । ३'सति पुनर्नैष दोषो भवति'।४'न दोषः'।

भवन्ती'ति प्रधानकर्ता लेनाऽभिधीयते, यश्चाऽत्राऽप्रधानं कर्ता[1] सिद्धा तत्र 'कर्तरी'त्येव तृतीया ॥ इह च 'गमितो ग्रामं देवदत्तो यज्ञदत्तेने'त्यव्यतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा 'गत्यर्थानां क्तः कर्तरी'ति क्तः[2] कर्तरि प्राप्नोति ॥ इह च 'व्यतिभेदयन्ते[3]' 'व्यतिच्छेदयन्ते[4]' इति। अव्यतिरिक्तो हिंसार्थ इति कृत्वा 'न गतिहिंसार्थेभ्य' इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

अस्तु तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणम् ॥ यदि प्रत्ययार्थविशेषणं 'पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेने'ति प्रयोज्ये कर्तरि कर्मसंज्ञा प्राप्नोति। भवति हि तस्य

प्र.]तेत्यर्थः। प्रधानकर्तेति। प्रकृत्यर्थोपसर्जनत्वाण्ण्यर्थस्य प्राधान्यात्तस्य कर्ताऽपि प्रधानमिति भावः। गमित इति। प्रयोजकव्यापारस्य गमिवाच्यत्वात्तस्य कर्तरि प्रयोजके क्तः प्राप्नोतीत्यर्थः। प्रयोज्यस्य तु कर्मत्वात्तत्रैव क्त इष्यते। तदुक्तम्-'अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण' इति ॥ व्यतिभेदयन्त इति। प्रयोजकव्यापारस्य व्यतीहारो[5] न तु प्रयोज्यव्यापारस्येति द्रष्टव्यम्। भवति हीति। ण्यर्थस्य प्राधान्यात्तद्व्यापारेणेप्सिततमत्वात्प्रयोज्यस्येत्यर्थः। प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे तु

उ.]एवाऽत्र पक्षे प्रयोज्यस्य कर्मत्वं नाऽऽपादितम्, प्रयोज्यव्यापारस्य विशेषणतयाऽबोधेन तस्य फलत्वाऽभावेन फलाश्रयत्वाऽभावात्। गत्यादिसूत्रश्चैतत्पक्षे विध्यर्थमेवेति बोध्यम्। परे त्वेवं हि 'प्रकृत्यर्थविशेषण'मिति भाष्याक्षराऽसङ्गतिः। तस्मात्प्रवर्तनाप्रयोज्यः पाकः पचेरर्थः। तत्राऽन्यानधीनत्वलक्षणमार्थम्प्राधान्यम्प्रयोजकव्यापारस्य, शाब्दञ्च प्रयोज्यव्यापारस्येत्युभयाश्रययोः कर्तृत्वं, 'स्वतन्त्रः कर्ते'त्यत्रोभयविधप्राधान्यस्यापि विनिगमनाविरहेण ग्रहात्। एवञ्च ण्यन्तोत्तरलेन पर्यायेण द्वयोरप्यभिधानापत्तिरिति भाष्याशयः। प्रधानकर्तरीति। प्रकृतिभूतण्यन्तार्थकर्त्तरीत्यर्थः। प्रयोज्यकर्त्ता तु पच्यर्थस्य, न तु ण्यन्तार्थस्येति न ण्यन्तप्रकृतिकलेन तदभिधानमिति भावः। प्रधानकर्त्ता-स्वप्रकृत्यर्थप्रधानव्यापाराश्रयरूपः कर्त्तेत्यर्थः।

अप्रधानमिति। णिच्प्रकृत्यर्थप्रधानव्यापाराश्रय इत्यर्थः। अव्यतिरिक्त इति। प्रयोजकव्यापारवाचकातिरिक्ताऽवाच्य इत्यर्थः। णिचस्तदर्थकत्वे तु प्रयोजककर्त्ता न गत्यर्थकर्त्ता, किन्तु ण्यन्तकर्त्तेति न दोष इत्याहुः। ननु प्रत्ययार्थविशेषणपक्षेऽपि कथमत्रात्मनेपदं, हिंसारूपप्रयोज्यव्यापारस्यैव व्यतीहारो, न तु णिज्वाच्यप्रयोजकव्यापारस्य सोऽत आह-प्रयोजकव्यापारस्य व्यतिहार इति। तद्व्यापारेणेप्सिततमत्वादिति। तद्व्यापारप्रयोज्यव्यापाररूपफलाश्रयत्वादित्यर्थः। भाष्ये-तस्य-प्रयोजकस्य। तस्मिन्-प्रयोज्ये। एतेन 'स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात्परत्वेनाऽन्तरङ्गत्वेन च कर्तृत्वमेवे'त्यपास्तम्, अन्तरङ्गादपि प्रधानकार्यस्य लोके बलवत्ताया

१ इदं क्वचिन्न। २'कर्त्तरि क्तः'। ३ 'यते'। ४इदं क्वचिन्न। ५'व्यतिहारः'।

तस्मिन्नीप्सा॥इह च 'ग्रामं गमयति' 'ग्रामाय गमयती'ति,–व्यतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा 'गत्यर्थकर्मणी'ति द्वितीयाचतुर्थ्यौ न प्राप्नुतः ॥ इह च–एधोदकस्योपस्कारयतीति,–व्यतिरिक्तः करोत्यर्थ इति कृत्वा 'कृञः प्रतियत्न' इति षष्ठी न प्राप्नोति ॥ इह च 'भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठाना'मिति प्रयोज्ये कर्त्तरि षष्ठी न प्राप्नोति ॥ इह चाऽभिषावयति' 'परिषावयती'ति, 'व्यतिरिक्तः सुनोत्यर्थ' इति कृत्वा 'उपसर्गात्सुनोतिसुवती'त्यादिना षत्वं न प्राप्नोति॥नैष दोषः।यत्तावदुच्यते 'पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोज्ये कर्त्तरि कर्मसंज्ञा प्राप्नोती'ति । 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणी'त्येतन्नियमार्थं भविष्यति–'एतेषामेव ण्यन्तानां यः कर्त्ता स णौ कर्मसंज्ञो भवति नान्येषा'मिति॥यदप्युच्यते–'इह च ग्रामं गमयति ग्रामाय गमयती'ति 'व्यतिरिक्तो गत्यर्थ' इति कृत्वा 'गत्यर्थकर्मणी'ति द्वितीयाचतुर्थ्यौ न

प्र.]द्वयोरपि प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारयोरेकधातुवाच्यत्वाद्धातुवाच्यव्यापाराऽपेक्षया द्वयोरपि कर्तृत्वात्तेनाऽभिधानं प्राप्नोतीति दोष उक्तः। **ग्रामं गमयतीति** । ण्यर्थस्यैव ग्रामः, प्रयोज्यश्च कर्मेति भावः । **षष्ठी न प्राप्नोतीति** । ण्यर्थस्य कर्मत्वादिति भावः। सुट् तु करोतिधात्वाश्रयत्वाण्णिजुत्पत्तावपि तद्रूपसन्निधानात्सिध्यत्येवेति तन्नाऽचूचुदत् । **प्रयोज्ये कर्तरीति** । तस्याऽप्राधान्यादिति भावः । **अभिषावयतीति** । ण्यर्थस्योपसर्गो विशेषक इति भावः । **एतेषामेवेति** । ण्यर्थस्य प्राधान्यात्तेनेप्सिततमस्य प्रयोज्यस्य सिद्धा कर्मसंज्ञा । न च स्वव्यापाराऽपेक्षया स्वातन्त्र्यात्परत्वात्कर्तृसंज्ञा प्राप्नोतीति युक्तं वक्तुम् । प्रयोज्यव्यापारस्याऽप्राधान्यात्प्रधानाऽप्रधानव्यापारसंनिधौ च प्रधाननिमित्तस्य कार्यस्य युक्तत्वात् । नियमेन तु प्रधान-

उ.]दर्शनादिति भावः । **एकधातुवाच्यत्वादिति**।ण्यन्तप्रकृतिधातुवाच्यत्वादित्यर्थः। ननु प्रयोज्यस्य ण्यर्थव्यापारापेक्षया कर्मत्वेऽपि ग्रामादेर्गम्यर्थनिरूपितमेव कर्मत्वमत आह–**ण्यर्थस्यैवेति** । 'प्राधान्या'दित्यादि । उत्तरदेशसंयोगे ण्यर्थव्यापारजन्यत्वस्यापि सत्त्वादिति भावः । प्रतियत्नवाचिकरोत्यपेक्षायाः सुट्षष्ठ्योर्विधात्रविशिष्टे षष्ठ्यप्राप्तिरेव कथमुक्तेत्यत आह–**सुट् त्विति** । कर्मणि विधानादर्थसापेक्षा षष्ठी, 'उपात्प्रतियत्ने'ति सुट् धातुस्वरूपापेक्ष इति भावः । **तस्याऽप्राधान्यादिति** । कृत्प्रकृत्यर्थकर्त्रादौ हि तेन षष्ठी । कृत्प्रकृतिश्च ण्यन्ता । एवञ्च तदर्थकर्त्तर्येव स्यान्न तु णिच्प्रकृत्यर्थकर्त्तरि । अप्राधान्यञ्च कृत्प्रकृत्यर्थाऽकर्तृत्वमेवेति बोध्यम् । नियमत्व उपपत्तिमाह–**ण्यर्थस्येति** । **परत्वादिति** । अन्तरङ्गत्वादुपजीव्यत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । **प्रधानेति** । सर्वापेक्षया प्रधानकार्यस्य बलवत्त्वात् । न चोद्देश्यतालक्षणमार्थं प्राधा-

१ 'सुनोत्यादीनामिति' 'सुनोतीत्यादीनामिति' । २ 'प्रधानव्यापार' । ३ 'गत्यर्थ' ।

ग्रामुत'इति,–नासावेवं प्रेष्यते 'गच्छ ग्राम'मिति ॥ कथं तर्हि[1] ? ॥ साधनविशिष्टामसौ क्रियां प्रेष्यते–'ग्रामं गच्छ' 'ग्रामाय गच्छे'ति ॥ यदप्युच्यते–"[इह[1] च] एधो दकस्योपस्कारयतीति व्यतिरिक्तः करोत्यर्थ इति कृत्वा कृञः प्रतियत्न इति षष्ठी न प्राप्नोती"ति । नासावेवं प्रेष्यते–'उपस्कुरुष्वैधो दकस्ये'ति ॥ कथं तर्हि[2] ? ॥ साधनविशिष्टामसौ[3] क्रियां प्रेष्यते–'एधो दकस्योपस्कुरुष्वे'ति ॥ यदप्युच्यते–"इह च भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति प्रयोज्ये कर्तरि षष्ठी न प्राप्नोती"ति । उक्तं तत्र कृद्ग्रहणस्य प्रयोजनं 'कर्तृभूतपूर्वमात्रेऽपि षष्ठी यथा स्या'दिति ॥ यदप्युच्यते "इह चाभिषाववति परिषावयतीति–व्यतिरिक्तः सुनोत्यर्थ इति कृत्वोपसर्गात्सुनोतीत्यादिना[4] षत्वं न प्राप्नोती'ति, नासावेवं प्रेष्यते–'सुनु–अभी'ति ॥ कथं तर्हि ?॥ उपसर्गविशिष्टामसौ[3] क्रियां प्रेष्यते–'अभिषुण्वि'ति ॥

प्र.] प्रयुक्तकार्यव्यावृत्तौ गुणनिमित्तकार्यसद्भावात्कर्तृत्वं भवत्येव । तदुक्तं हरिणा–'गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात्प्रेषणे कर्मतां गतः । नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते' इति ॥ **नासाविति** । ग्रामः प्रकृत्यर्थस्य कर्म न तु ण्यर्थस्येत्यर्थः । **साधनविशिष्टामिति** । ग्रामकर्मिकां गमनक्रियां प्रयोज्यः प्रेष्यति–प्राप्नोतीत्यर्थः । स च प्रेष्यते–प्राप्यते । **कर्तृभूतपूर्वमात्रेपीति** । प्रधानचरेऽपि कर्तरीत्यर्थः । **सुनु-अभीति** । न प्रयोजकव्यापारस्याभिमुख्यमभिशब्देन द्योत्यते, अपि

उ.]न्यम्प्रयोज्यव्यापारस्याप्यन्यानधीनत्वलक्षणार्थप्राधान्यस्य प्रयोजकव्यापारेऽपि सत्त्वात्, शब्दशास्त्रे शब्दप्राधान्यस्यैव मुख्यत्वाच्चेति भावः। **गुणेति** । प्रेषणे कर्मताम्प्राप्तोऽपि पदार्थः कर्मसंज्ञाया नियमादप्राप्त्या गुणक्रियायां स्वातन्त्र्याच्च **स्वधर्मेण** कर्तृत्वेनाभिधीयत इत्यर्थः । 'स्वातन्त्र्येणे'ति पाठेपि–'कर्तृत्वेने'त्येवार्थः । **ग्रामः प्रकृत्यर्थस्येति** । गमेः सकर्मकत्वेनाऽवश्यं कर्मापेक्षत्वाण्ण्यर्थस्य कर्माकाङ्क्षायाः प्रयोज्यकर्मणा शान्तत्वाच्चेति भावः । 'साधनविशिष्टां क्रियामसौ प्रेष्यते' इत्यत्र कथं द्विकर्मकत्वं, कथञ्च प्रयोज्ये कर्मणि लकार इत्यत आह—**प्राप्नोतीति** । तथा च पूर्वं इषिः प्राप्त्यर्थः । तस्माण्ण्यन्तात्कर्मणि प्रत्यये प्रेष्यत इतीति भावः । 'प्राप्नोतीत्यर्थ' इति पाठे प्रेष्यतिपदस्य स्वोक्तस्येदमर्थकथनम् , न तु भाष्ये तथा पाठ इति भ्रमितव्यम्। भूतपूर्वत्वस्यानुपपत्तेराह–**प्रधानचरेपीति** । कृत्प्रकृतिघटकधात्वर्थकर्त्तर्यपीत्यर्थः । तत्सूत्रस्थकृद्ग्रहणमावृत्त्यैतदर्थकमपीति भावः । **अपित्विति** । एवञ्चाऽभेर्न कदाचिदपि ण्यर्थविशेषणतेति भावः । भाष्यसम्मतेन कैयटोक्तेन प्रयोज्यव्यापारस्यैवेत्येवकारेण तु तदाभिमुख्यद्योकत्वाऽभाव एवाऽभे-

१ इदं क्वचिन्न । २ 'किं तर्हि' पा० । ३ 'क्रियामसौ' । ४ 'सुनोत्यादीनामिति' ।

युक्तं पुनरिदं विचारयितुं,–नन्वनेनाऽसन्दिग्धेन प्रत्ययार्थविशेषणेन भवितव्यं यावता व्यक्तमर्थान्तरं गम्यते–पचति पाचयतीति च[1] ? ॥ बाढं युक्तम् । इह पचेः कः प्रधानार्थः ?॥ याऽसौ तण्डुलानां विक्लित्तिः ॥ अथेदानीं तदभिसन्धिसन्धिपूर्वकं[2] प्रेषणमध्येषणं वा युक्तं यत्सर्वः पच्यर्थः स्यात्॥

प्र.]तु प्रयोज्यव्यापारस्यैवेत्यर्थः। **युक्तं पुनरिति** । सन्देह एव विचारनिमित्तं नोपपद्यते, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भूयोदर्शनविषयाभ्यां प्रत्ययार्थविशेषणपक्षस्यैवोपपन्नत्वादिति भावः । **यासाविति** । तदर्थत्वात्कारकग्रामस्य, तदनन्तरञ्च फलोत्पादादिति भावः । तदुक्तं हरिणा–'**अनन्तरं फलं यस्याः कल्पते[3] तां क्रियां विदुः । प्रधानभूतां तादर्थ्यादन्यासां तु तदाख्यता**' ॥ इति ॥ तत्र यथाऽधिश्रयणादयस्तादर्थ्यात्पचिवाच्यास्तथा प्रेषणादिरपि, द्योतकस्तु णिजपेक्ष्यत इत्यर्थः । न च कारकाणामपि तादर्थ्यात्पच्यभिधेयत्वप्रसङ्गः, तेषामक्रियारूपत्वाद्धातोश्च क्रियावाचित्वात् । विक्लित्तिश्चाऽत्र फलानन्तरव्यापारोपलक्षणम्, 'इष्टकाः पचन्ती'त्यादौ तस्याऽसंभवादित्याहुः । **पच्यर्थः स्यादिति** । संभावने लिङ् । संभाव्यते पच्यर्थत्वं प्रेषणादेः।अत एव संशयाद्विचार्य प्रत्ययार्थविशेषणपक्षो भाष्यकारेण स्थापितः, तद्दोषाणां परिहृतत्वात्, पक्षान्तरे दोषाणां चाऽपरिहारात् । अथ वा प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षोऽपि स्थापितः,तत्पक्षभाविनां दोषाणां सुपरिहरत्वात् । तथा हि यदुक्तं–'द्वयोः कर्त्रोर्लिङ्नाभिधानं प्राप्नोती'ति, नाऽयं दोषः, प्रकृत्या प्रयोज्यव्यापारोपसर्जनस्य

उ.]र्लभ्यत इति बहवः।यद्यपि पूर्वं 'प्रमाणे द्वयसच्' 'शेषे' 'सम्भूते' इति सप्तमीनिर्देशस्योभयथापि दर्शनाद्विचार उपपादितस्तथाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामिदानीं विचार आक्षिप्यत इत्याह—**अन्वयेति** । भाष्ये–**व्यक्तमर्थान्तरं गम्यत इति** । 'ण्यन्ताऽण्यन्ताभ्यामपरस्परस्मा'दिति शेषः । विक्लित्तेः प्रधानार्थत्वे युक्तिमाह–**तदर्थत्वादिति** । विक्लित्तिग्रहणं फलाऽव्यवहितपूर्ववर्त्तिव्यापारोपलक्षणम् । स्पष्टञ्चेदमनुपदं स्वयं वक्ष्यति । तद्ध्वनयन्नाह–**तदनन्तरञ्चेति** । **तथा प्रेषणादिरपीति** । विक्लित्त्यनुकूलत्वेनेत्यर्थः । वस्तुतः प्रवर्त्तनाप्रयोज्येत्येवं तस्य विशेषणता न्याय्या । **सम्भावन इति** । 'उपसंवादाशङ्कयोश्चे'ति सूत्रे भाष्ये पठितेन 'उपसंवादाशङ्कयोर्लिङि'त्यनेन । तत्राऽऽशङ्का–उत्प्रेक्षा । सम्भावनापि–उत्कटकोटिका शङ्कैवेति बोध्यम् । भाष्ये–**तदभिसन्धिपूर्वकमित्यस्य**–'तद्विशेषणभूत'मिति शेषः । **अपरिहारादिति** । 'सर्वम्पच्यर्थः स्यादिति युक्तन्तथापि स पक्षो दुष्ट' इति शेषः, दोषाणामुक्तत्वादिति भाष्यार्थ इति भावः । **अथ वेति** । अत्र पक्षे 'सर्वं पच्यर्थः' स्यादिति यत् तद्युक्तमेवेति भाष्यार्थ इति भावः।प्रयोज्यव्यापा-

१ चः क्वचिन्न । २ तदभिसम्बन्धपूर्वकं । ३ 'कल्प्यते' पा० ।

अथ हेतुमतीति को मत्वर्थः ? ॥ हेतुः कर्ताऽस्य स हेतुमान्, 'हेतुमती'ति॥*॥ हेतुनिर्देशश्च निमित्तमात्रे, भिक्षादिषु दर्शनात् ॥*॥ हेतुनिर्देशश्च निमित्तमात्रे द्रष्टव्यः। यावद्ब्रूयान्निमित्तं कारणमिति तावद्धेतुरिति॥ किं प्रयोजनम् ?॥ 'भिक्षादिषु दर्शनात्'। भिक्षादिष्वपि हि णिज्दृश्यते-'भिक्षा वासयन्ति, 'कारीषोऽग्निरध्यापयती'ति ॥ किं पुनः कारणं पारिभाषिके हेतौ न सिध्यति ?॥एवं मन्यते-'चेतनावत एतद्भवति प्रेषणमध्येषणं चेति, भिक्षाश्चाऽचेतनाः'॥ नैष दोषः। नावश्यं स एव वासं प्रयोजयति य आह'उष्यतां'मिति॥

प्र.]प्रयोजकव्यापारस्याभिधानात्तस्यैव णिचा द्योतनात् प्रधान एव कर्तरि लो भविष्यति नाऽप्रधाने।णिचा च द्योतकेन प्रधानभूतगत्यर्थत्वं निवर्तितं,गमनारूपस्य प्रधानस्याऽर्थस्याभिधानादिति ण्यन्तात्प्रयोजककर्तरि लस्याऽनुत्पत्तिः। 'व्यतिभेदयन्त' इत्यत्रापि हिंसनालक्षणः प्रधानं धात्वर्थो, न तु हिंसारूप इत्यात्मनेपदनिषेधाऽभावः।

अथेति। यद्यपि षष्ठ्यर्थः सप्तम्यर्थश्च मत्वर्थत्वेन निर्ज्ञातस्तथापि हेतुशब्दस्याऽनेकार्थत्वे सति हेत्वर्थाऽपरिज्ञानात्तद्विशिष्टस्यापि मत्वर्थस्याऽपरिज्ञानात् प्रश्नः। स चाऽर्थाद्धेतुविषय एवाऽवतिष्ठते । **को हेतुरिति**। किं प्रयोजको हेतुरथ निमित्तमात्रम् ? । **हेतुः कर्तेति**। हेतुः प्रयोजक इति भावः ॥ **नावश्यमिति**।

उ.] **रेति**। प्रयोज्यव्यापार उपसर्जनं यस्येति विग्रहः। लोके प्रयोज्यप्रयोजकयोर्गुणप्रधानभावावगतेस्तद्व्यापारयोरपि तत्त्वमेवोचितं, न तु फलानुकूलत्वेन समकक्षतया बोध उचितः। एवञ्च वाचकतापक्ष इव द्योतकतापक्षेऽपि द्वयोर्व्यापारयोर्गुणप्रधानभावेनैवोपस्थितेः प्रधानकर्त्तुरेव लेनाऽभिधानमित्यप्रधाने कर्त्तरि तृतीयादि भवति।

परे तु द्योतकत्वात्तस्य विशेषणतैवोचितेति भाष्योक्तदोषाऽनुद्धारः।अत एवाऽस्य पक्षस्य भाष्ये प्रकृत्यर्थविशेषणशब्देनोल्लेखः। किञ्च ण्यन्तात्प्रत्ययस्तत्प्रकृत्यर्थकर्त्तरि सामर्थ्यादित्यवश्यं वाच्यमेतत्पक्षे।एवञ्च प्रयोज्ये कर्त्तरि तृतीयेव लकारोऽपि दुर्वारः। दुहादीनामप्रधाने कर्मण्यपि लादिस्वीकारेण लादिविधौ कर्तृकर्मांशे प्रधानाऽप्रधानन्याय्याऽप्रवृत्तेरुचितत्वाच्च। वाचकत्वे तु न दोषः, प्रयोज्यस्य ण्यन्तप्रकृत्यर्थकर्तृत्वेऽपि ण्यन्तकर्तृत्वाऽभावात्तत्र कर्त्तरि ण्यन्तात्प्रत्ययाऽनुत्पत्तेः।एवमन्ययोरपि दूषणत्वमेवेत्याहुः। **णिचेति**। प्राधान्येनोत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारार्थक एव गत्यर्थ इति भावः।अर्थग्रहणसामर्थ्यादिति बोध्यम्। **व्यतीति**।सोऽपि प्रागुक्तयुक्त्यैव प्रधानभूतप्राणवियोगानुकूलव्यापारार्थक एवेति भावः।**हेतुः प्रयोजक इति**। तथा च

१ 'यस्य' पा०। २ 'स' इति क्वचिन्न। ३ 'मात्रं द्रष्टव्यम्' पा०। ४ अयं पाठः क्वचिन्न। ५ 'वासयति'। ६ 'यश्चाह'। ७ 'य आह इहेहोष्यतामिति'।

किं तर्हि ? ॥ तूष्णीमप्यासीनो यस्तत्समर्थान्याचरति सोऽपि वासं प्रयोजयति । भिक्षाश्चापि प्रचुरा व्यञ्जनवत्यो लभ्यमाना वासं प्रयोजयन्ति । तथा कारीषोऽग्निर्निवाते एकान्ते सुप्रज्वलितोऽध्ययनं प्रयोजयति ॥

इह कश्चित्कं चिदाह—'पृच्छतु मा[2] भवान्, अनुयुङ्क्तां मा[3] भवा'निति, अत्र णिच्कस्मान्न भवति ? ॥ अकर्तृत्वात् । न ह्यसौ संप्रति पृच्छति, [नच प्रेक्ष्यति,[1]] तूष्णीमास्ते ॥ किं च भो वर्तमानकालाया एव क्रियायाः

प्र.]तत्समर्थाचरणमपि प्रयोजकव्यापारस्तत्सद्भावाधीनत्वात्प्रयोज्यक्रियासिद्धेरित्यर्थः। पृच्छतु मा भवानिति । प्रष्टा प्रयोज्यस्तस्य प्रेरकः प्रयोजको भवतीति तद्व्यापारे णिच्कस्मान्न भवतीति प्रश्नः । एकविषयत्वाल्लोडादेर्णिचश्च पर्याय-प्रसङ्गः ॥ अकर्तृत्वादिति । स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजको हेतुरित्युच्यते, प्रयोज्यश्चाऽत्र न कर्तेति प्रयोजको न हेतुसंज्ञ इत्यर्थः । तूष्णीमिति । निर्व्यापारत्वात्कारकत्वमात्रमपि तस्य नास्ति कुतस्तद्विशेषः कर्तृत्वमित्यर्थः ।

उ.]पारिभाषिकस्यैव हेतोर्ग्रहणमिति भावः।वस्तुतस्तु 'को मत्वर्थ' इत्यस्य किं पाका-दिरुत प्रयोजकव्यापार इत्यर्थः । कृत्रिमाऽकृत्रिमन्यायेन हेतुसंज्ञाविधानसामर्थ्येन च तस्यैव ग्रहणं भविष्यतीति तत्प्रश्नाऽनौचित्यात् । हेतुः कर्त्ताऽस्येति। प्रयोजक-व्यापार एवेत्युत्तरम् । प्रयोजकस्य परिभाषिकहेतुत्वेऽपि लक्ष्यानुरोधेनाह भाष्ये— हेतुनिर्देशश्चेति । पारिभाषिकेऽपि लक्ष्यसिद्धिमाह–नावश्यमिति । तदाशय-माह–तत्समर्थेति । भाष्ये 'ब्रवीती'त्यनेन तादृशशब्दप्रयोग एव मुख्या प्रव-र्तनेति सूच्यते। ननु प्रश्नक्रियाकर्तृतया कस्य चित्सिद्ध्यभावात्प्रयोज्यस्याऽभावे प्रयोजकस्याप्यभावात्कथं णिच्शङ्का?, तत्राह–प्रष्टेति । 'भावी'ति शेषः ।

समानार्थत्वाद्युगपल्लोट्णिचोरप्रसक्तेराह–एकविषयत्वादिति। वस्तुतस्तु लोडन्ते प्रयुज्यमानलोडन्तशब्द एव प्रयोजकव्यापारस्तस्य सत्त्वाण्णिच्स्यादिति प्रश्ना-शयः। पर्यायस्य प्रश्नविषयत्वे लोटोक्तत्वात्प्रेषणस्य णिज्न भविष्यतीत्युत्तरपर-भाष्याऽसङ्गतिः । न हि पर्याये लोटोक्तत्वमस्ति । पर्यायो नाम कदाचिल्लोडेव, कदा-चिण्णिजेवेत्याकारः । ननु 'उक्तः करोती'त्यत्रोक्तन्यायेनाऽत्रापि णिचोऽप्राप्त्या भवदुक्तव्याख्याने भाष्याऽसङ्गतिरिति चेन्न; लोडन्तशब्दप्रयोगरूपप्रयोजकव्यापारस्य लोडवाच्यत्वमित्यभिमानेन शङ्कासत्त्वात् । लोटोक्तत्वादित्युत्तरस्य चाऽयमाशयः स प्रेरणात्वेन लोड्वाच्य एवेति । एतच्च 'विधिनिमन्त्रणे'ति सूत्रे उपपादयिष्यते । मञ्जूषायाञ्च निपुणतरमुपपादितम् । न कर्तेति । तत्र प्रश्नक्रियाया अभावादिति-भावः । कुतस्तद्विशेष इति । 'तूष्णीमास्त' इति भाष्यं कैमुतिकन्यायोपलक्षणं

१ अयं पाठः क्वचिन्न । २ 'मां' पा० । ३ 'अनुयुक्तां' पा० ।

कर्त्रा भवितव्यं न भूतभविष्यत्कालायाः ?॥ भूतभविष्यत्कालाया अपि भवितव्यम्। अभिसंबन्धस्तत्र क्रियते—'इमां क्रियामकार्षीदिमां क्रियां करिष्यती'ति ॥ इह पुनर्न कश्चिदभिसंबन्धः क्रियते, न चासौ संप्रति पृच्छति, नचासौ प्रक्ष्यति, तूष्णीमास्ते ॥ यदि तर्हि कर्ता नास्ति कथं तर्हि कर्तृप्रत्ययेन लोटाऽभिधीयते ?॥ अथ कथमस्मिन्नपृच्छत्ययं प्रच्छिर्वर्तते ? ॥ अभिसंबन्धस्तत्र क्रियते-'इमां क्रियां कुर्वि'ति ॥ कर्त्रापि तर्ह्यभिसंबन्धः क्रियते ॥ कथम् ?॥ 'कर्ता चाऽस्याः क्रियाया भवे'ति । एवं न च कर्ता, कर्तृप्रत्ययेन च लोटाऽभिधीयते ॥ अथापि कथं चित्कर्ता स्यादेवमपि न दोषः, लोटोक्तत्वात् प्रैषस्य णिज्न भविष्यति । विधीयन्ते ह्येतेष्वर्थेषु प्रैषादिषु लोडादयः । यत्र

प्र.]कर्तृत्वमेव तस्याऽऽधीयमानं—'प्रश्नक्रियायाः कर्ता त्वं भवे'ति । यथा 'राजा भव युध्यस्वे'ति राजत्वमेवाऽऽधीयते। यस्तु प्रवृत्तक्रियः संभावितक्रियो वा प्रयोज्यः कर्ता तस्य प्रयोजको हेतुरित्यत्र णिजभावः॥ इतरो वर्तमानक्रियस्यैवाऽनेन कर्तृत्वमुक्तमिति मत्वा चोदयति-किं च भो इति ॥ अभिसंबन्ध इति । भूताया भाविन्याश्च क्रियायाः कर्त्राभिसंबन्धो भूतो भावी च प्रतिपाद्यत इत्यर्थः॥ अथ कथमिति। असत्यर्थे शब्दप्रयोगाऽसंभवात्॥अभिसंबन्ध इति।बुद्धिपरिवर्तिन्यर्थे बहिरसत्यपि शब्दप्रयोगादिति भावः॥न च कर्तेति। तस्यैवाऽऽधीयमानत्वात्। तदुक्तं हरिणा-'द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छादेर्लोड्विधीयते । सक्रियस्य प्रयोगस्तु यदा स विषयो णिचः' ॥ इति ॥ अथापीति । दुर्बलपक्षाभ्युपगमेनाऽपि परिहारोऽभिधीयत इति भावः । लोटोक्तत्वादिति । एकविषयत्वाण्णिचो लोडादीनां च पाक्षिकत्वाद्यदा लोडुत्पद्यते तदा तेनैवाऽभिहितत्वात् प्रैषस्य णिज्न भविष्यति ॥

उ.]बोध्यम्। आधीयमानं-विधीयमानमित्यर्थः।एतेन 'लोटा कर्तृत्वस्याऽभिधानात् कथमकर्तृत्व'मित्यपास्तम् । तदुपपादयति-यस्तु प्रवृत्तेति । अस्य 'विध्यर्थकलोडादिप्रयोगं विनापी'त्यादि । प्रवृत्तक्रियोऽपि शैघ्र्याय प्रेर्यत एव भाष्ये-अभिसंबन्ध इति । बुद्धिकृतोऽभिसम्बन्ध इत्यर्थः । भाष्ये-न चासौ प्रक्ष्यतीति । लोडन्तप्रयोगकृतप्रेरणां विनेत्यर्थः । बुद्धीति । बुद्ध्या विषयीकृतस्यैव सर्वत्र बोधात् । प्रकृते च क्रियाया इव कर्तृत्वस्यापि तथाभूतस्यैव विधानमिति भावः । आधीयमानत्वादिति । विधेयत्वादित्यर्थः। [प्रैष इति] । द्रव्यमात्रस्य कर्तृत्वरहितस्य प्रयोगः-प्रैषः । दुर्बलेति। ईदृशकर्तुरपि यदि हेतुसंज्ञासूत्रे ग्रहणमिति भावः । पाक्षिकत्वात्-पर्यायेण जायमानत्वात्। एतद्भाष्यनिष्कर्षः प्रागेवोक्तः । कैयटोक्त-

१ अयं पाठः क्वाचित्कः । २ 'पृच्छि' 'पृच्छति' पा० । ३ चः क्वाचित्कः । ४ 'भवति' पा० । ५ 'प्रेषणस्य' पा० । ६ 'त्वेतेष्वर्थे' पा० ।

च द्वितीयः प्रयोज्योऽर्थो भवति, भवति तत्र णिच् । तद्यथा—आसय शाययेति ॥*॥ कृष्यादिषु चानुत्पत्तिः ॥*॥ कृष्यादिषु चानुत्पत्तिर्वक्तव्या । एकान्ते तूष्णीमासीन उच्यते—'पञ्चभिर्हलैः कृषती'ति । तत्र भवितव्यं 'पञ्चभिर्हलैः कर्षयती'ति॥ ॥*॥ कृष्यादिषु चानुत्पत्तिर्नानाक्रियाणां कृष्यर्थत्वात् ॥*॥ कृष्यादिषु चानुत्पत्तिः सिद्धा ॥ कुतः ? ॥ 'नानाक्रियाणां कृष्यर्थत्वात्' । नानाक्रियाः कृषेरर्थाः । नावश्यं कृषिर्विलेखन एव वर्तते ॥ किं तर्हि ? ॥ प्रतिविधानेऽपि वर्तते। यदसौ भक्तबीजबलीवर्दैः प्रतिविधानं करोति स कृष्यर्थः । आतश्च प्रतिविधानेऽपि वर्तते, यदहरेवाऽसौ न प्रतिविधत्ते तदहरेव तत्कर्म न प्रवर्तते ॥*॥ यज्यादिषु चाऽविपर्यासः ॥*॥ यज्यादिषु चाऽविपर्यासो

प्र.]एकान्त इति—कृषावसामर्थ्यं दर्शयति।तूष्णीमासीन इति—व्यापाराऽभावकथनम् । कश्चिद्धि सामर्थ्यातिशयाद्युगपत्पञ्चभिर्हलैः कृषेत्पर्यायेण वेति तन्निराकरणाय 'एकान्ते तूष्णीमासीन' इत्युक्तम् । तत्र पञ्चभिर्हलैर्भूमिमन्यैः कर्षयतीत्यर्थावगमाण्णिचि सति कृषतीति न प्राप्नोतीति तदनुत्पत्तिर्वक्तव्येत्यर्थः॥ प्रतिविधानेपीति । अनेकार्थत्वाद्धातूनां कृषिरेव प्रयोजकव्यापारे तत्समर्थाचरणलक्षणे वर्तत इत्यर्थः । धातुनैव चोपपदसहितेन तस्याऽर्थस्य प्रकाशितत्वाण्णिजभावः, 'विभाषोपपदेन प्रतीयमान' इति पक्ष आत्मनेपदाऽभावश्च । यदा तु कृषिर्विलेखने वर्तते तदा भवत्येव 'पञ्चभिर्हलैः कर्षयती'ति णिच् ॥ यज्यादिष्विति । यजेः

उ.]व्याख्याने हि लोड्विशिष्टे तद्वारणेऽपि तदुक्तरीत्या शक्तितृतात्पर्यविषयस्य पर्यायस्याऽवारणाच्चिन्त्यमिदम् । नन्वेवं णिज्लोटोः समावेशाऽभावे 'आसये'त्याद्यनुपपत्तिरत आह—भाष्ये—यत्र च द्वितीय इति । प्रयोजकोऽपि ण्यर्थो यदाऽन्याऽपेक्षया प्रयोज्यो भवति तदा तयोः समावेश इत्यर्थः । ननु प्रयोजकव्यापारस्य पञ्चभिर्हलैरित्यनेनैव द्योतितत्वात्तद्द्योतनाय 'एकान्ते' इत्यादि व्यर्थमत आह—कश्चिदिति। तत्रेति । एवञ्च प्रयोजकव्यापारस्याऽत्र प्रतीतेस्तद्बोधनाय णिच्स्यादिति भावः । अनेकार्थत्वादिति । प्रतिविधानान्तोऽत्र धात्वर्थः । फलानुकूलत्वेन स एव वा । करणस्य च फले एवान्वयः । भाष्ये—तत्कर्मेत्यस्य कृष्यर्थफलमित्यर्थः । आद्येऽत्र प्रयोज्यस्य कर्मत्व इष्टापत्तिः । 'गतिबुद्धी'ति सूत्रन्तु नियमस्य सजातीयापेक्षत्वादन्यण्यन्त एव व्यावर्त्तकम् । अन्ये तु तत्प्राप्तिरेव नेति दिक् । णिजभावइति । द्योतकतापक्षेऽप्युपपदेनैव द्योतितत्वाद्द्योतकणिचोऽभाव इतिभावः। वस्तुतो द्योतकत्ववादिनो वचनाऽऽरम्भः, द्योतकसमुच्चयदर्शनात्। वाचकत्ववादेन तत्खण्डनमिति तत्त्वम् । प्रयोजकव्यापारफलस्य कर्तृगामित्वात्कृषेरात्मनेपदमाशङ्क्याह—विभाषेति ।

१ 'कृषति' । २ अपिः क्वचिन्न । ३ 'याज्यादिषु च विपर्यासः' । ४ 'वाऽविप' ।

वक्तव्यः। 'पुष्यमित्रो यजते, याजका याजयन्ती'ति। तत्र भवितव्यं 'पुष्यमित्रो याजयते, याजका याजयन्ती'ति। ॥*॥ यज्यादिषु चाऽविपर्यासो नानाक्रियाणां यज्यर्थत्वात् ॥*॥ यज्यादिषु चाऽविपर्यासः सिद्धः॥ कुतः?॥ 'नानाक्रियाणां यज्यर्थत्वात्'। नाना क्रिया यजेरर्थाः। नावश्यं यजिर्हविःप्रक्षेपण एव वर्तते॥ किं तर्हि?॥ त्यागेऽपि वर्तते। तद्यथा—'अहो यजत' इत्युच्यते यः सुष्ठु त्यागं करोति। तं च पुष्यमित्रः करोति, याजकाः प्रयोजयन्ति। ॥*॥ तत्करोतीत्युपसङ्ख्यानं सूत्रयत्याद्यर्थम् ॥*॥ तत्करोतीत्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्॥ किं प्रयोजनम्?॥ 'सूत्रयत्याद्यर्थम्'। सूत्रं करोति सूत्रयति। मूत्रयतीति॥ इह 'व्याकरणस्य सूत्रं करोति व्याकरणं सूत्रयतीति,—वाक्ये षष्ठी, उत्पन्ने च प्रत्यये द्वितीया, केनैतदेवं भवति?॥ योऽसौ सूत्रव्याकरणयोरभिसंबन्धः स उत्पन्ने प्रत्यये निवर्तते। अस्ति च करोते-

प्र.]प्रक्षेपविशेषवाचित्वात् प्रक्षेपे च ऋत्विजां कर्तृत्वाद्यजमानस्य प्रयोजककर्तृत्वाण्णिच्प्रसङ्गनिवारणाय वचनम्॥

नानाक्रिया इति। तत्र त्यागवचनाश्रयेण यः प्रयोगस्तद्विपरीतः प्रक्षेपवचने द्रष्टव्यः॥ इह व्याकरणस्येति। लक्ष्ये लक्षणसमुदाये वा व्याकरणशब्दो वर्तत इति भेदनिबन्धना षष्ठी। यदा तु लक्षण एव सूत्रे व्याकरणशब्दो वर्तते तदा व्यपदेशिवद्भावनिमित्ता षष्ठी। यदा 'व्याकरणं सूत्रं करोती'ति सामानाधिकरण्यं तदा यथा 'मुण्डयति माणवक'मिति भवति तथा 'व्याकरणं सूत्रयती'त्यपि भवति॥

योऽसाविति। वाक्ये द्रव्यरूपं सूत्रं 'सूत्र'शब्देनोच्यते। णिचि तूत्पन्ने सत्त्वभावातिवर्तनात्करोत्यर्थाभिधायी सूत्रशब्दः संपद्यते। तदुक्तं—'परार्थाभिधानं वृत्ति'-

उ.]सा च प्राप्तविभाषेति भावः। तद्विपरीतः प्रक्षेपेति। 'अविपर्यास'पदेनेष्टप्रयोगसिद्धिरेव न तु विपरीतप्रयोगव्यावृत्तिरपीत्यर्थः। भाष्ये—तदिति,—प्रातिपदिकोपलक्षणम्। प्रातिपदिकादित्यर्थः। कर्मत्वाद्यन्तर्भावेणैवैकार्थीभावः, लोकव्यवहारात्। करोतीति च धात्वर्थोपलक्षणम्। तेन 'अश्वेनाक्रामत्यश्वयती'त्यादि सिद्धम्। एवञ्च 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इत्यादिगणसूत्राणि प्रक्षिप्तानि, धातुपाठे सूत्रमूत्रधातू चेति बोध्यम्। तत्सत्त्वेनैव सिद्धे वार्त्तिकमफलं स्यात्। ऋष्योस्तदज्ञानकल्पनाऽपेक्षया मदुक्तस्यैवौचित्यात्। एवञ्च 'मुण्डमिश्रे'ति सूत्रस्थः कैयटश्चिन्त्य एवेति बोध्यम्। लक्ष्ये इति। 'व्याकरण'शब्दः कर्मल्युडन्त इति भावः। लक्षणसमुदाये वेति। अष्टाध्यायीरूपेऽर्थे। करणल्युडन्तः स इति भावः। यदा तु लक्षण एवेति। प्रतिसूत्रं 'व्याकरण'शब्द इत्यर्थः। यदेति। व्यपदेशिवद्भावाद्यनाश्रयणे

१ 'याज्या'। २ हविष्प्रक्षेपणे' पा०। ३ 'न्तीति' पा०। ४ इदं क्वचिन्न।

व्याकरणेन सामर्थ्यमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति॥ ॥*॥ आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे [इति] कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् ॥*॥ आख्यानात्कृदन्ताण्णिज्वक्तव्यस्तदाचष्ट इत्येतस्मिन्नर्थे । 'कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च

प्र.]रिति । एतच्च प्रक्रियागतविभागाश्रयेणोक्तम् । परमार्थतस्तु धात्वन्तरं सूत्रिर्विशिष्टक्रियावचनः ॥ **आख्यानादिति** । आख्यायत इत्याख्यानम्–इतिवृत्तमुच्यते । **प्रकृतिवदिति** । णिचो या प्रकृतिः कंसवधादिः, तया तुल्यं कंसादि कारकं भवति । यथाख्यानक्रियापेक्षं कंसवधादेः कर्मत्वं तथा कंसादेरपि अप्रतिपन्नाख्यानकर्मभावस्येत्यर्थः । प्रकृतिवद्भावातिदेशेन च कंसादेः पृथक्कृतत्वात् कंसमघातयदित्यादौ कंसादिशब्दवर्जितस्याङ्गसंज्ञायामडादयः कंसादेर्न भवन्ति । वत्करणाच्च स्वाश्रयमपि भवतीति 'पुष्येण योजयती'ति पुष्यस्य कर्मत्वाऽभावः । अथ वा प्रकृत्या तुल्यं वर्तत इति प्रकृतिवत्, प्रकृतेरिव प्रकृतिवत् । ण्यन्तस्य कारकमित्युभयथातिदेशाश्रयणात् क्व चित्कश्चित्परिगृह्यते । प्रकृतिप्रत्यापत्त्या राजागमनादौ नलोपाद्यपि निवर्तत इति

उ.]इत्यर्थः। **करोत्यर्थाभिधायीति** । करोत्यर्थविशेषणीभूतसाध्यावस्थस्वार्थाऽभिधायीत्यर्थः । सूत्रणे च सूत्रैर्वृत्तिर्बोध्या। भाष्ये–**व्याकरणेन सामर्थ्यमिति**। तज्जन्यफलाश्रयत्वरूपमित्यर्थः । नित्यशब्ददर्शने 'सूत्रयती'त्यत्राऽवयवार्थाऽभावाच्छङ्कैव नास्तीत्याह–**एतच्चेति** । **आख्यायत इति** । बाहुलकात्कर्मणि ल्युट् । भावल्युटि ह्याख्यानक्रियायां कर्मत्वं न स्यात् । **णिच इति** । 'कृतो या प्रकृति'रिति तु नोक्तं, प्रत्ययलक्षणेन कृदन्ततयाऽनेनातिदेशेन च षष्ठीप्रसङ्गात् , 'राजागमन'–मित्यादौ राज्ञः कर्तृतया 'राजान'मिति द्वितीयाऽनापत्तेश्च । तदयमर्थः–णिच्प्रकृतेर्यथाऽऽख्यानक्रियायां कारकता तथा कंसादेरपीति। तदाह–**यथेति** । नन्वेवमडाद्यव्यवस्थेत्यत आह–**प्रकृतिवद्भावातिदेशेनेति**। प्रकृताविव प्रकृतिवत्। अत्र प्रकृतिशब्देन कृतः–प्रकृतिः । तस्यां यथा कंसादेरनन्तर्भावस्तथा कृदन्तप्रकृतिकणिजन्तेऽपीत्यर्थः । नन्वेवं 'पुष्येण योजयती'त्यत्रापि द्वितीयापत्तिरत आह–**वत्करणादिति** । **क्वचिदिति** । 'पुष्ययोगे ज्ञी'इत्यत्र च प्रकृतेरिव प्रकृतिवदित्येवाश्रयणीयमिति भावः । एवञ्च द्वितीयाद्यन्तत्वाय पृथक्त्वाय चाऽतिदेशद्वयमाश्रयणीयम्भवति, वैरूप्यञ्च भवतीति गौरवम् , अतः 'प्रकृतिवच्चे'त्यस्य कृत्प्रकृतेर्हन्त्यादेर्ण्यन्तत्वे यथा कारकं द्वितीयाद्यन्तं, धातावनन्तर्भूतञ्च तथेत्यर्थ उचितः । 'प्रकृतिप्रत्यापत्ति'रित्यत्र कृत्प्रकृतेरेव ग्रहणेनाऽत्रापि तथैवौचित्याच्च 'पुष्येण योजयती'त्यत्र च न दोषः । **प्रकृतिप्रेति** । कृत्प्रकृतेः प्रत्यापत्तावपि राजन्शब्दे नलोपनिवृत्तिः कथमिति चिन्त्यम् । वस्तुतः 'प्रकृतिवत्कारक'मित्यतिदेशात्पृथक्करणेन समासाऽभावेनाऽपदत्वात्तन्निवृत्तिरिति बोध्यम् ।अत्र 'प्रकृतिवच्चे'ति 'चः''कारक'-

कारकं । [आख्यानात्कृदन्ताण्णिज्भवतीति वक्तव्यम्] । कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति । बलिबन्धमाचष्टे बलिं बन्धयति ॥

॥*॥ आख्यानाच्च प्रतिषेधः ॥*॥ आख्यानशब्दाच्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । आख्यानमाचष्टे इति ॥ किं पुनर्यान्येतानि संज्ञाभूतान्याख्यानानि तत उत्पत्त्या भवितव्यम्, आहो स्वित्क्रियान्वाख्यानमात्रात् ?॥ किं चातः ॥ यदि संज्ञाभूतेभ्यः, इह न प्राप्नोति,–राजागमनमाचष्टे राजनमागमयति। अथ क्रियान्वाख्यानमात्रात्, न दोषो भवति ॥ यथा न दोषस्तथाऽस्तु ॥*॥ दृश्य-

प्र.]राजानमागमयतीत्याद्युपपन्नं भवति।कंसवधमिति।यद्यप्यत्र'सन्नियोगनिर्दिष्टानामन्यतराऽपाये उभयोरप्यभाव' इति वधादेशनिवृत्तिस्सिध्यति तथापि पुष्येण योगं जानाति पुष्येण योजयतीति कुत्वस्य सन्नियोगशिष्टत्वाऽभावान्निवृत्तिर्न सिध्यतीति प्रकृतिप्रत्यापत्तिरुच्यते । किं पुनरिति । कंसवध–नलोपाख्यानादीनीत्यर्थः । दृश्यर्थायामिति । यदाऽरण्यस्थो रममाणान् मृगान् प्रतिपद्य व्याचष्टे–एतस्मिन्नवकाशे-एवंविधा मृगा रमन्त इति तदा प्रतिपाद्यस्य दर्शनार्था प्रवृत्तिर्भवति । यदा-

उ.] मित्यनन्तरं बोध्यः–प्रकृतिवत्कारकञ्चे'ति । तेन तद्वत्कार्यमप्यतिदिश्यते । तेन 'घातयती'त्यादौ कुत्वतत्वे सिध्यतः, अन्यथा 'धातोः स्वरूपग्रहण'इति परिभाषया न स्याताम् । केचित्तूभयत्रापि 'प्रकृति'पदेन हेतुमण्ण्यन्तप्रकृतिः हेतुमण्ण्यन्तश्च प्रत्यासत्त्योपस्थितकृत्प्रकृतिप्रकृति एव । प्रत्यापत्तिः–प्रत्यभिज्ञा । सा च तत्सत्त्वे तत्रत्यकार्यसत्त्वे च भवतीति । अनेनैव कारकबहिर्भावो वधादेशनिवृत्तिः कुत्वतत्वादिकञ्च सिद्धम्। नन्वेवं प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तत्वात्कंसादेः षष्ठी स्यादतः–प्रकृतिवच्च कारकमिति । यद्विभक्त्यन्तं तत्र तादृशमत्रापीत्यर्थः । एवञ्चाऽऽवृत्तिकल्पना न कुत्रापि । 'प्रत्यापत्ति'शब्दस्य च प्रत्यभिज्ञाविषयतयाऽऽपत्तिः स्थितिरित्यर्थो नतु नष्टस्य पुनः प्रादुर्भावः प्रत्यापत्तिः । अतएव 'रात्रिं विवासयति' 'मृगान् रमयती'त्युदाहरणविषयवचने प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचःसङ्गतिः । अन्यथा तत्र प्रकृतेरादेशेनाऽनपहारात्प्रत्यापत्तिव्यवहाराऽसङ्गतिः स्पष्टैव । कारकबहिर्भावश्च तस्याः फलमित्याहुः । यद्यप्यत्र संनियोगेति । एवञ्च तदनित्यत्वज्ञापकम्प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचोऽत्रत्यमिति बोध्यम् । भाष्ये–संज्ञाभूतानीत्यस्य प्रसिद्धानीत्यर्थः । भाष्ये—राजानमागमयतीति । एवञ्च 'देवदत्तपाकमाचष्टे' इत्यर्थे देवदत्तेन पाचयतीत्येव, 'गतिबुद्धी'तिनियमेन देवदत्तस्य कर्मत्वाऽभावात् । दृश्यर्थेति । इकृष्यादिभ्य' इति दृशिः साधुः । रममाणान्मृगानिति । एतेन 'मृगरमण'शब्द आखेटे

१ अयं पाठः क्वचिन्न । २ 'बन्दि' 'बडिं' 'बन्धि' पा०। ३ 'यतीति' पा०। ४ 'सञ्ज्ञाभूताख्यातानि तेभ्यः' 'सञ्ज्ञीभूताख्याता' पा० । ५ 'क्रियाख्यान' पा०।

र्थायां च प्रवृत्तौ ॥*॥ दृश्यर्थायां च प्रवृत्तौ कृदन्ताण्णिज्वक्तव्यस्तदाचष्टे इत्ये-तस्मिन्नर्थे । कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम्[1] । मृगरमणमाचष्टे मृगान् रमयतीति[2] ॥ दृश्यर्थायामिति किमर्थम् ? ॥ यदा हि ग्रामे मृगरमणमाचष्टे मृगरमणमाचष्ट इत्येव तदा भवितव्यम् ॥*॥ आलोपश्च कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायाम् ॥*॥ कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायां कृदन्ताण्णिज्व-वक्तव्यस्तदाचष्ट इत्येतस्मिन्नर्थे, आलोपश्च[4] कृल्लुक्प्रतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च-कारकं भवतीति वक्तव्यम् । आरात्रिविवासमाचष्टे रात्रिं विवासयतीति । ॥*॥ चित्रीकरणे प्रापि[5] ॥*॥ चित्रीकरणे प्राप्यर्थे कृदन्ताण्णिज्वक्तव्यः । कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम्[6] । उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं[7] संभावयते—सूर्यमुद्गमयतीति ॥*॥ नक्षत्र-योगे ज्ञि ॥*॥ नक्षत्रयोगे जानात्यर्थे कृदन्ताण्णिज्वक्तव्यः । कृल्लुक् प्रकृति-प्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम् । पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयति । मघाभियोजयतीति ॥ तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् ? ॥ ॥*॥ न वा समान्यकृतत्वाद्धेतुतो ह्यविशिष्टम् ॥*॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं

प्र.] हि ग्राम इति । ग्रामे मृगाणामसंभवान्न तद्दर्शनार्था प्रवृत्तिः । 'दृश्यर्थाया'मित्येतच्च मृगरमणादिविषयमेव द्रष्टव्यम् । राजागमनादिषु तु दृश्यर्थप्रवृत्त्यभावेऽपि णिज्भ-वति । आरात्रिविवासमिति । यावद्रात्रेर्विवासोऽतिक्रमणं तावत्कथाः कथयती-त्यर्थः । चित्रीकरण इति । आश्चर्यकरणे गम्यमाने तत्प्राप्नोतीत्यत्रार्थे णिज्वक्तव्यः । संभावयत इति । 'भू प्राप्तावात्मनेपदी'त्यस्य रूपम् । पुष्येणेति । पुष्यो योगक्रि-यायाः कर्ता, स हि चन्द्रमसं सम्बध्नाति । तत्रोभयप्राप्तौ कर्मणीति नियमात् षष्ठ्यभावे

उ.] रूढ इत्यपास्तम् । प्रवृत्तिर्भवतीति । आख्यानविषयेत्यर्थः । इत्येतच्चेति । प्रयोगाऽनुसारादिति भावः । यावदिति । रात्रिरूपकालेनाऽत्यन्तसंयोगः । कथा-श्चाऽऽख्याने कर्मेति भावः । 'आरात्रिविवास'शब्देन तावत्पर्यन्तकथा लक्ष्यन्त इति बोध्यम् । कालाऽत्यन्तसंयोगे गम्यमाने इत्यर्थः । वसेरकर्मकतया 'गति-बुद्धी'ति रात्रेः कर्मत्वं हेतुमण्णिचि तद्वदिहापि बोध्यम् । भाष्ये—प्रापीति,—सम्प-दादित्वेन भावक्विबन्तात्सप्तमी । एवं 'ज्ञी'त्यपि । भू प्राप्ताविति । 'सम्भावयत' इत्यस्य प्राप्नोतीत्यर्थः । उभयप्राप्ताविति । नियमेन चन्द्रमसः प्रतीतेरुभयप्राप्तिः । वस्तुतः सहयोगेऽत्र तृतीया, कर्तृप्रयोगाऽभावेनोभयप्राप्तेरभावात् । मतान्तरोक्ते प्रकृतिवदित्यस्यार्थेऽपि न दोषः, हेतुमण्णिचि गत्यादिनियमात्तृतीयाया एव पुष्येणे-

१ इदं क्वचिन्न । २ इतिः क्वचिन्न । ३ 'भवतीति' । ४ 'आङ्लोपश्च' 'आल्लो-पश्च' पा० । ५ 'प्रायर्थे' 'प्राप्त्यर्थे' पा० । ६ इदं प्रायिकम् । ७ 'सूर्योद्गमं' पा० ।

कारणम् ?॥'सामान्यकृतत्वात्'।सामान्येनैवाऽत्र णिज्भविष्यति–'हेतुमती'ति॥ किं कारणम् ? ॥ हेतुतो ह्यविशिष्टम्'। हेतुतो ह्यविशिष्टमेतद्भवति । तुल्या हि हेतुता देवदत्ते चादित्ये च ॥ न सिध्यति । 'स्वतन्त्रस्य प्रयोजको हेतुसंज्ञो भवती'त्युच्यते, न चाऽसावादित्यं प्रयोजयति॥*॥ स्वतन्त्रप्रयोजकत्वादप्रयोजक इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यम्[1] ॥*॥ यं भवान् स्वतन्त्रप्रयोजकं मुक्तसंशयं न्याय्यं मन्यते[2]–'पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेने'ति, तेनैतत्तुल्यम् ॥ कथम् ? ॥ ॥*॥ प्रवृत्तिर्ह्युभयत्राऽनपेक्ष्य[3] ॥*॥ प्रवृत्तिर्ह्युभयत्रानपेक्ष्यैव किंचिद्भवति देवदत्ते चादित्ये च । नेह कश्चित्परोऽनुगृहीतव्य इति प्रवर्तते । [॥*॥ सर्व इमे स्वभूत्यर्थम् ॥*][4]॥ सर्व इमे स्वभूत्यर्थं[5] प्रवर्तन्ते । ये तावदेते गुरुशुश्रूषवो नाम तेऽपि स्वभूत्यर्थमेव प्रवर्तन्ते, पारलौकिकं च नो भविष्यतीह च नः प्रीतो गुरुरध्यापयिष्यतीति । तथा य एते दासाः[6] कर्मकरा नाम, ते[7]ऽपि स्वभूत्यर्थमेव[3] प्रवर्तन्ते,भक्तं चैलं[8] च लप्स्यामहे,परिभाषाश्च नो[9] भविष्यन्तीति । तथा य एते शिल्पिनो नाम [7]तेऽपि स्वभूत्यर्थमेव प्रवर्तन्ते वेतनं च लप्स्यामहे मित्राणि च नो भविष्यन्तीति । एवमेतेषु सर्वेषु स्वभूत्यर्थं प्रवर्तमानेषु–॥*॥ कुर्वतः प्रयोजक इति चेत्तुल्यम् ॥*॥ यदि क[10]श्चित्कुर्वतः

प्र.]तृतीयासमासः। तत्र प्रकृतेरिव प्रकृतिवदित्येवं प्रकृतिवदतिदेशात्कर्तरि तृतीया भवति । लकारस्तु प्रधान एव कर्त्तरि भवति नातिदेशिके । सामान्यकृतत्वादिति। सामान्यलक्षणेनैव सिद्धत्वादित्यर्थः । देवदत्ते चेति । देवदत्तविषया अन्यस्य हेतुते-

उ.]त्यत्र प्राप्तेः । नातिदेशिके इति । णिच्प्रकृत्यर्थकर्तृत्वाऽतिदेशोऽपि णिजर्थकर्तृत्वाऽतिदेशाऽभावान्न तदुत्तरलेनास्याऽभिधानमित्यर्थः । 'सूर्यमुद्गमयते' इत्यादावादित्यस्य प्रयोज्यत्वात् चेन देवदत्तस्यापि तत्सजातीयताध्वननाद्धेतुतेत्यनुपपन्नमत आह–देवदत्तविषयाऽन्यस्येति । भाष्ये–स्वतन्त्रस्य प्रयोजक इति । स्वाभिप्रेतमात्रोद्देशेन प्रवृत्तस्य प्रवर्त्तक इत्यर्थः । एवं 'प्रयोजयती'त्यस्य च स्वाभिप्रेतोद्देशेन प्रवृत्तं प्रवर्त्तयतीत्यर्थः । स्वाभिप्रेतमात्रोद्देश्यकप्रयोज्यनिष्ठप्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवत्त्वं हि प्रयोजकत्वमिति फलितम् । सर्वत्र स्वशब्देन प्रयोजकः । एवं प्रयोजकाभिप्रेतमात्रोद्देश्यकप्रवृत्त्याश्रयत्वं प्रयोज्यत्वम् । तदेव च स्वतन्त्रत्वम् । न चैतत्सूर्ये इति भावः । समाधत्ते भाष्ये–स्वतन्त्रेति । स्वतन्त्रप्रयोजकस्य

१ अत्र–'स्वतन्त्रप्रयोजकत्वादप्रयोजक इति' चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यमेतद्भवती'ति व्याख्याभाष्यं लुप्तं स्यादित्यन्ये । २ 'मन्यते' । ३ 'पेक्षा' पा० । ४ इदं लुप्तम् । ५ 'भूत्यर्थमेव' । ६ 'यतद्दासकर्मकरं नामैतदपि' । ७ 'एतेऽपि' । ८ 'चैलं' । ९ 'षाश्च नो' । 'षाश्च ततो' । १० 'कश्चित्प्रयोजको नाम कुर्वतः' ।

प्रयोजको नाम भवति तेनैतत्तुल्यम्॥ यदि तर्हि सर्व इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते कः प्रयोज्यार्थः ?।॥*॥ यदभिप्रायेषु सज्जन्ते ॥*॥ यदभिप्रायेषु[आ]सज्जन्ते- ईदृशौ वध्रौ कुरु, ईदृशौ पुटकौ कुर्विति । आदित्यश्चास्याऽभिप्राये सज्जते । एष तस्याऽभिप्रायः-'उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं संभावये- ये'ति, तं चास्यादित्योऽभिप्रायं निर्वर्तयति ॥ भवेदिह वर्तमानकालता युक्ता स्यात्-'उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं संभावयते सूर्यमुद्गम- यती'ति, तत्रस्थस्य हि तस्यादित्य उदेति । इह तु कथं वर्तमानकालता,- कंसं घातयति बलिं बन्धयतीति, चिरहते [च] कंसे चिरबद्धे च बलौ ?॥

प्र.]त्यर्थः। परिभाषा इति । दण्डनादिकाः । यदभिप्रायेष्विति । तदुक्तं हरिणा- 'निमित्तेभ्यः प्रवर्तन्ते सर्व एव स्वभूतये। अभिप्रायानुरोधोऽपि स्वार्थस्यैव प्रसिद्धये'॥इति। सज्जन्त इति भाष्यकारवचनादात्मनेपदम्। परस्मैपदी तु सज्जिः-

---

उ.]हि हेतुत्वम् , अयञ्च न तथेत्यप्रयोजकोऽहेतुरिति चेदित्यर्थः।प्रवृत्तिर्ह्युभयत्रा- ऽनपेक्षेति । प्रयोज्यप्रवृत्तिरुभयत्रापि प्रयोजकाभिप्रेतानपेक्षा तन्मात्रानुद्देश्यिकेत्य- र्थः । उभयत्रानपेक्ष्यैव किञ्चिदिति । 'किञ्चि'दित्यस्य प्रयोजकाभिप्रेतमात्रं । किञ्चिदनपेक्ष्यैवोभयोर्देवदत्तादित्ययोर्भवतीत्यर्थः । तस्मान्मात्रांशो न निवेश्यः । अन्यथा णिजनवकाश इति भावः । तदेव व्युत्पादयति-नेह कश्चिदिति । 'सत्या- मपि प्रेरणाया'मिति शेषः । सनिन्द उपालम्भः-परिभाषणम्।तदाह-दण्डना- दिका इति । अनेन सर्वत्र स्वेष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्त्तकमित्युक्तम् । भाष्ये-कुर्वतः प्रयोजक इति । प्रयोजकाऽभिप्रेतमात्रोद्देशं विनापि स्वेष्टोद्देशेनैव कुर्वतः पुंसः प्रयो- जको दृश्यते । यथा गुरुः शिष्यानध्ययने प्रवर्त्तयतीत्यादौ, तद्वत्सूर्यस्यापीति भावः ।

कःप्रयोज्यार्थ इति। प्रेरणाजन्यप्रवृत्त्याश्रयः प्रयोज्यस्तस्य प्रेरणया कोऽर्थः, प्रयोजनं किमिति प्रश्नः । उत्तरमाह-यदभिप्रायेष्वासज्जन्त इति । प्रेरकाऽभि- प्रायेष्वासज्जन्ते । तदभिप्रायं ज्ञात्वा तं निर्वर्त्तयन्ति यदेष एव प्रयोज्यस्य प्रेरणया- ऽर्थ इत्यन्वयः । एवञ्च क्रियायां स्वाभिप्रायानुरोधफलकं तज्ज्ञापनमेव प्रेरणाफल- मिति भावः । 'अभिप्राय'पदेन तद्विषय उच्यते । तदाह-ईदृशावित्यादिना । तदाह निमित्तेभ्य इति । स्वभूतिसाधनत्वज्ञापकप्रेरणादिभ्य इत्यर्थः । ननु स्वभूति- फलकप्रवृत्तिप्रयोजकाऽभिप्रायाऽनुरोधोऽपि किमर्थ इत्यत आह-अभिप्रायेति । ननु शिष्यादीनां स्वार्थसिद्धये गुर्वाद्यभिप्रायानुरोधेऽपि सूर्यस्य तदनुरोधे मानाऽभावः, फलाऽभावश्चेति चेन्न; अभिप्रायसम्पत्तिमात्रेण तदुद्देश्यकप्रवृत्त्याश्रयत्वादिरूपप्रयोज्य- प्रयोजकभावाऽध्यारोपेण णिजिति तात्पर्यात् । भाष्यकारवचनादिति । तत्प्र- योगादस्याऽनुदात्तेत्स्वपि पाठोऽनुमीयत इति भावः । ननु 'चिरहते कंसे' इत्युक्त्या

अत्रापि युक्ता॥कथम् ?॥ ये तावदेते शौभिका नामैते प्रत्यक्षं कंसं घातयन्ति, प्रत्यक्षं च बलिं बन्धयन्तीति॥ चित्रेषु कथं ?॥ चित्रेष्वपि उद्गूर्णा निपतिताश्च प्रहारा दृश्यन्ते कंसकर्षण्यश्च ॥ ग्रन्थिकेषु कथं, यत्र शब्दग्रन्थगडुमात्रं लक्ष्यते?॥ ते ऽपि हि तेषामुत्पत्तिप्रभृत्या विनाशाद्वृद्धीर्व्याचक्षाणाः सतो बुद्धिविषयान् प्रकाशयन्ति॥आतश्च सतः-॥*॥व्यामिश्राः॥*॥ व्यामिश्राश्च दृश्यन्ते। के चित्कंसभक्ता भवन्ति के चिद्वासुदेवभक्ताः।'वर्णान्यत्वं' खल्वपि पुष्यन्ति। के चित्कालमुखा भवन्ति के चिद्रक्तमुखाः। 'त्रैकाल्यं' खल्वपि लोके लक्ष्यते,

प्र.]ग्लुञ्चु षस्ज गताविति।चिरहत इति। चिरप्रवृत्तत्वाद्वध्यघातकभावस्य प्रयोजकव्यापारस्य वर्तमानत्वाऽसंभवात्। उपसङ्ख्यानारम्भे तु न दोषः, आख्यानस्य वर्तमानत्वादित्यर्थः। शौभिका इति। कंसानुकारिणां नटानां व्याख्यानोपाध्यायाः। कंसानुकारी नटः सामाजिकैः कंसबुद्ध्या परिगृहीतः कंसो भाष्ये विवक्षितः।ग्रन्थिकेष्विति। कथकेष्वित्यर्थः। तेपीति। तदुक्तं हरिणा-'शब्दोपहितरूपांस्तु बुद्धेर्वि-

उ.]प्रयोजकव्यापारस्य वर्तमानकालत्वाऽभावो नोक्त इत्यत आह-चिरप्रवृत्तेति।कंसकृष्णयोर्वध्यघातकभावस्य चिरप्रवृत्तत्वेन तत्प्रयोजकव्यापारस्यापि तत्त्वमेवेति भावः। कंसाद्यनुकारिणां-कंसादिसदृशानाम्। भाष्ये-प्रत्यक्षं कंसं घातयन्तीति। तादृशेनैव वासुदेवेनेत्यर्थः। उद्गूर्णा इति। उद्यता इत्यर्थः। 'गूरी उद्यमने' इत्यस्य रूपम्। एवञ्च चित्रलेखका अपि चित्रस्थं कंसं तादृशेनैव कृष्णेन घातयन्तीत्यर्थः। 'ग्रन्थिक'पदे 'अत इनिठनौ' इति ठन्। शब्दग्रन्थगड्डेति। शब्दः-कथकमुखोच्चार्यमाणः। ग्रन्थः-तद्धस्तस्थपुस्तकरूपः। गड्डः मनुष्यसङ्घातः। न तत्र कश्चिदपि कंसादिबुद्धिविषय इत्यर्थ इत्याहुः। तेऽपि-ग्रन्थिका अपि। तद्वृद्धीर्व्याचक्षाणा इति। तदैश्वर्याणीत्यर्थः। तानि कथयन्तो ग्रन्थिकाः स्वबुद्धिविषयभूतान् सतो विद्यमानान् कंसादीन् प्रकाशयन्ति-श्रोतृबुद्धौ समर्पयन्तीत्यर्थः।विद्यमानत्वेन बुद्धिविषयत्वे हेतुमाह-आतश्च सत इति। व्यामिश्राश्चेति। चो हेतौ। यतो विरुद्धपक्षाश्रिता दृश्यन्त इत्यर्थः। न ह्यतीतत्वबुद्धौ तत्संभवतीति भावः। तत्कालमृते स्वपक्ष इव वर्णान्यत्वं पुष्यन्ति-पुष्टं कुर्वन्ति, दधतीत्यर्थः। तत्रैव युक्त्यन्तरमाह-त्रैकाल्यं खल्वपीति। एवञ्च बुद्धिविषयसत्तयैव सर्वोऽपि व्यवहार इति भावः। शब्देति। शब्दसमर्पितबुद्धिविषयाकारानित्यर्थः। साधनत्वेनेति।

१ 'शोभनिका' 'शोभिका'पा०। २ 'कंसस्य वासुदेवस्य च' कंसस्य 'कृष्णस्य च' पा०। 'कंसकर्षण्यो हि रज्जवः'।'कार्षण्यः'। ३ 'गड्डु' पा०। 'ग्रन्थनमात्रं'। ४ 'वृद्धी''बुद्धी' 'तद्बुद्धी' पा०। ५ 'व्याश्रिताश्च' 'व्यामिश्रिताश्च'।'ताहि'। ६ इदं वार्त्तिकं। भाष्यमेव न वार्त्तिकमित्यन्ये। ७ 'केचिद्रक्तमुखा'। ८ 'कालमुखाः'।

'गच्छ हन्यते कंसः'। 'गच्छ घानिष्यते कंसः'। 'किं गतेन, हतः कंस' इति ॥

* इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥*

कण्ड्वादिभ्यो यक् ॥ ३।१।२७ ॥

किमर्थः ककारः ? ॥*॥ [ककारो] गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः ॥*॥ क्ङितीति गुणवृद्धिप्रतिषेधो यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरङ्गस्य गुण उच्यते, धातोश्च विहितः प्रत्ययः शेष आर्धधातुकसंज्ञां लभते, न चायं धातोर्विधीयते । कण्ड्वादीनि हि प्रातिपदिकानि ॥ ॥*॥ कण्ड्वादिभ्यो वावचनम् ॥*॥ [कण्ड्वादिभ्यो वावचनं कर्त्तव्यम्] । कण्ड्वादिभ्यो वेति वक्तव्यम् ॥*॥ अवचने हि नित्यप्रत्ययत्वम् ॥*॥ अक्रियमाणे हि वावचने नित्यः प्रत्ययविधिः प्रसज्येत ॥ तत्र को दोषः ? ॥*॥ तत्र धातुविधितुक्प्र-

---

प्र.] ध्यतां गतान् । प्रत्यक्षमिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते' ॥इति॥ शिष्टं [भाष्यं] स्पष्टम्॥ इतिकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥

कण्ड्वादिभ्यो यक् । किमर्थ इति । द्वैविध्यं कण्ड्वादीनां दर्शयितुमुपन्यासः । ककारप्रयोजनमेव दर्शयितुं वस्त्वन्तरमुपक्षिप्यते—कण्ड्वादिभ्यो वावचनमिति । यदा कण्ड्वादीनि प्रातिपदिकानि तदा 'वे'ति वक्तव्यमित्यर्थः। तत्र को दोष इति । नित्येऽपि प्रत्यये क्विपा 'कण्डू'रित्यादि सिध्यतीति भावः।क्विपा यथेष्टं रूपं न सिध्यतीति दर्शयितुमाह—तत्रेति । 'कण्डूय'शब्दात् क्विपि विहितेऽकारलोपस्य स्थानिव-

---

उ.] बुद्धिविषयवधादेरित्यर्थः ॥ इति नागेशभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयस्य प्रथमे द्वितीयमाह्निकम् ।

कण्ड्वादिभ्यो। धातुभ्यो यकि गुणनिषेधकतया कस्य चारितार्थ्यादाह—द्वैविध्यमिति । प्रातिपदिकत्वमात्रन्तु प्रष्टा मन्यते । उपक्षिप्यत इति । तत्समाधानेनैव ककारप्रयोजनमप्युक्तमेव भवतीति भावः । यदेति । प्रातिपदिकान्येवेत्यर्थः । केवलधातुपक्षे तु वावचने क्रियमाणेऽपि 'कण्डवती'त्यनिष्टप्रसङ्गः, कण्ड्वावित्यादावुवङादिप्रसङ्गश्चेति भावः । न च प्रातिपदिकान्येव सन्तु,अत्र च सूत्रे 'करणे' इत्यनुवर्त्तते, तेन कण्डूं करोतीत्यर्थे यक्। अन्यदा त्वभावः।तेन कण्ड्वावित्यादेः सिद्धिः। यगन्तेभ्यस्तु न क्विप्, अनभिधानात् । तेन नोवङ्घटितः प्रयोगः । एवञ्च 'वा'-वचनं किमर्थमिति वाच्यं,'सुख्यती'त्यादावतो लोपानापत्तेः।क्विपा—सम्पदादिक्विपा । यथेष्टमिति । वीप्सायां 'यथा सादृश्ये' इत्यव्ययीभावः। एववचने कुतो नोदाहृतमित्यत आह—कण्डूय इति । क्वीति । 'क्वौ लुप्तं न स्थानिव'दिति निषेधादिति भावः।

---

१ इदं क्वचिन्न । २ इदं वार्त्तिकं लुप्तं सम्प्रति ।

तिषेधः ॥*॥ तत्र धातुविधेस्तुकश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्। कण्ड्वौ कण्ड्वः। 'अचिश्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङा'वित्युवङादेशः प्रसज्येत। इह कण्ड्वा कण्ड्वे इति,—'नोङ्धात्वो'रिति[विभक्तेरुदात्तत्व]प्रतिषेधः प्रसज्येत।तुक प्रतिषेध्यः— वल्गुः मन्तुरिति। 'ह्रस्वस्य पिति कृति [तु'गिति] तुक् प्राप्नोति॥*॥ ह्रस्व-यलोपौ च ॥*॥ ह्रस्वयलोपौ च वक्तव्यौ स्याताम्। ह्रस्वे—वल्गुर्मन्तुरिति ॥ किमर्थमिदं, न ह्रस्व एवायम् ?॥अन्तरङ्गत्वाद्येऽकृद्यकार इति दीर्घत्वं प्राप्नोति। ह्रस्व ॥ यलोप—यलोपश्च वक्तव्यः। कण्डूः मन्तुः वल्गुरिति॥ किमर्थमिदं, न वलीत्येव सिद्धम् ?॥ वलीत्युच्यते न चाऽत्र वलादिं पश्यामः ॥ ननु च क्विब्-लादिः॥ क्विब्लोपे कृते वलाद्यभावान्न प्राप्नोति॥ इदमिह संप्रधार्यं—क्विब्लोपः क्रियतां वलि लोप इति, किमत्र कर्तव्यम् ?। परत्वात्क्विब्लोपः। नित्यः ख-ल्वपि क्विब्लोपः। कृतेऽपि यलोपे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वात्पर-

प्र.]त्वमुवङि कर्तव्ये नास्ति। 'क्लिलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वे'ष्विति निषेधात्। अथापि स्थानिवत्त्वादुवङ् स्यात्तथापि वकारस्योठ् करिष्यते। 'आदिष्टादचः पूर्वो वकार' इत्यूठि कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाऽभावः। अत एवोठः पुनरुवङ्ङ भवति, तत्र

उ.]अथापीति। तदसार्वत्रिकम्। किन्तु 'क्वौ विधौ ने'त्येव सार्वत्रिकमिति भावः। इदं प्रौढ्या। आदिष्टादिति। 'क्वौ विधि'मितिनिषेधादित्यपि बोध्यम्। अत एवेति। आदिष्टादचः पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वाऽभावादेवेत्यर्थः। पुनरुवङेति। 'लक्ष्ये लक्षण-स्ये'ति न्यायादित्यपि बोध्यम्। न चाऽनादिष्टादचः पूर्वत्वं स्थानिवद्भावेन लभ्यं, वस्यादेशत्वाऽभावात्, उव आदेशत्वेऽपि तस्य कार्याऽभावात्। न च 'सर्वे सर्वप-दादेशा' इति'कण्डू'इत्यस्य कण्डुवादेशे तस्य स्थानिवत्त्वादनादिष्टादचः पूर्वत्वेन तस्य 'कण्डु ऊ' इत्यादेशे कार्ये स्थानिवत्त्वम्, 'सर्वे सर्वपदादेशा' इत्याश्रित्याऽचः पर-स्मिन्नित्यस्याऽप्रवृत्तेः। अत एव स्वरादिग्रहणस्य व्यवहितसाधारणपूर्वत्वग्रहणज्ञाप-कता आकरोक्ता सङ्गच्छते। न च 'प्रातिपदिकानी'त्युपक्रम्य भाष्ये वावचनात्, 'यदा कण्ड्वादीनि प्रातिपदिकानी'त्यादिना स्वयं तथैव व्याख्यानाच्च,अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेपि तत्र परे पूर्वस्य 'कण्डू' इत्यस्य धातुत्वाऽभावादुवङोऽप्राप्त्याऽसङ्गतोऽयं कैयटः।स्पष्ट-श्चेदं 'लोपो व्यो'रिति सूत्रे कैयटे इति वाच्यम्, अतिदेशेनाऽकारे सत्यपि श्रवणा-ऽभावेन तस्य लौकिकसत्ताविरहात्, छिन्नपुच्छश्वदृष्टान्तमूलकेन 'प्राग्दीव्यतो'णिति सूत्रभाष्योक्तेनैकदेशविकृतन्यायेन 'कण्डू' इत्यस्य धातुत्वमित्यभिमानात्। तत्रेति। औजस्निमित्तक उवङ् प्राप्नोति, एकदेशविकृतन्यायेन 'कण्डू' इत्यस्य धातुत्वात्। न

१ इतिः क्वचिन्न। २ इदं क्वचिन्न। ३ 'प्रतिषेद्धव्यः'। ४ 'अन्तरङ्गत्वादकृद्य-कारे'। ५ 'यलोपः'। ६'वलं'। ७ 'क्विपो लोपे''क्विपि लोपे'। ८ अपिः क्वचिन्न।

त्वाच्च क्विब्लोपे कृते वलाद्यभावान्न प्राप्नोति ॥

एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति ॥ वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥

अथ क्रियमाणेऽपि वावचने यदा यगन्तात्क्विब्दते[1] दोषाः कस्मान्न भवन्ति?॥ नैतेभ्यस्तदा क्विब्दृश्यते॥ किं कारणम्?॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यत इत्युच्यते न चैतेभ्यस्तदा क्विब्दृश्यते ॥ यथैव तर्हि क्रियमाणे[ऽपि[2]]वावचनेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इत्येवमत्र[3] क्विन्न भवत्येवमक्रियमाणेऽपि वावचने न भविष्यति । अवश्यमेतेभ्यस्तदा क्विबेषितव्यः ॥ किं प्रयोजनम्?॥ एतानि रूपाणि यथा स्युरिति ॥ तत्तर्हि वावचनं कर्तव्यम्? ॥ न कर्तव्यम् । उभयं कण्ड्वादीनि,—धातवश्चैव[4] प्रातिपदिकानि च । आतश्चोभयं,—कण्डूयतीति हि क्रियां कुर्वाणे प्रयुज्यते, 'अस्ति मे कण्डू'रिति वेदनामात्रस्य सांनिध्ये ॥

प्र.]'कण्डू'शब्दादौजसोः कृतयोरुवङ् प्राप्नोति । 'ओःसुपी'ति तु यणादेशोऽसंयोगपूर्वस्योक्तः । नित्यत्वाच्चेति । 'वेरपृक्तलोपात्पूर्वं वलि लोप' इत्येतदनाश्रित्येदमु[5]च्यते । वर्णाश्रय इति । वल्रूपाश्रयो व्योर्लोपो न तु प्रत्ययाश्रयः । वावचने तु सति पक्षे यगनुत्पादाद्यथेष्टसिद्धिः। नैतेभ्य इति। कर्तरि क्विपो विधानात्। कण्डूरिति च कर्त्रर्थानवगमादिति भावः । अवश्यमिति।संपदादित्वाद्भावे कर्तव्य इति भावः । वेदनामात्रस्येति । वेदना च सत्त्वरूपा प्रतीयते न च साध्यरूपेति भावः । तत्र धात्वधिकाराद्धातुभ्य एव स्वार्थे यग्भवति, प्रातिपदिकेभ्यस्तु स्वाद्युत्पत्तौ सत्यां

उ.]चैतन्निमित्ते उवङि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम्, 'क्वौ लुप्त'मिति निषेधादिनिभावः । भाष्ये—ह्रस्वस्य पितीति । ह्रस्वोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घाऽभावं मन्यते । तद्धनयन्नाह ह्रस्वयलोपौ चेति। अन्तरङ्गत्वादिति।'अकृतव्यूह'परिभाषा तु नास्त्येवेति भावः । वेरपृक्तलोपादिति । इदं क्वाऽस्तीति चिन्त्यम् । 'लोपो व्यो'रिति सूत्रे 'क्वावुपसङ्ख्यान'मिति वार्त्तिकम् । कर्त्रर्थाऽनवगमादिति।यत्र तु कर्त्रर्थाऽवगमस्तत्र भवत्येव, यथा भिषज्यतेः क्विपि भिषक्शब्दे इत्याहुः।केचित्त्विदम्भाष्यमजन्तपरमेवेत्याहुः । सम्पदादित्वादिति । तेन वेदनामात्रप्रतिपादनेऽपि कण्डूरित्यादि सिद्धमिति भावः ।

भाष्ये—एतानीति । कण्डूरित्यादीनि दीर्घान्तप्रथमैकवचनान्तानीत्यर्थः।एवमपि कण्ड्वावित्याद्यर्थं वावचनं कर्त्तव्यमेवेत्याह—तत्तर्हीति । भाष्ये—उभयं कण्ड्वादीनीति।उभयथेत्यर्थे 'उभय'मित्यव्ययम्।द्विप्रकाराणीत्यर्थः।उभयाऽङ्गीकारे प्रमाणमाह—आतश्चेति । ननु भावक्विबन्तेन वेदनामात्रे कण्डूरित्यादिसिद्धिरत आह—सत्त्वरूपेति। सैवेत्यर्थः । भावक्विबन्ते हि प्रकृत्या साध्यरूपेणापि प्रतीतिः स्यादिति भावः।

१ 'क्विबुत्पद्यते' 'क्विबुत्पत्स्यते' 'दृश्यते' । २ इदं क्वचिन्न । ३ 'इत्यत्र क्विब्' पा० । ४ 'धातवश्च प्राति' पा० । ५ 'श्रित्यैतदु' ।

अपर आह–'धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासञ्जनादपि ।
आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः' ॥ इति ॥

कमेर्णिङ् ॥ ३।१।३० ॥

किमर्थो[1]ऽयं णकारः । [॥*॥ णकारो] वृद्ध्यर्थः[2] । ॥*॥ 'ञ्णिती'[3]ति वृद्धिर्यथा स्यात्[4] ॥ क्रियमाणेऽपि वै णकारे वृद्धिर्न प्राप्नोति ॥ किं कारणम्? ॥ 'क्ङिति चे'ति प्रतिषेधात् ॥ णित्करणसामर्थ्याद्भविष्यति॥ अत उत्तरं पठति– ॥*॥ णिङि णित्करणस्य सावकाशत्वाद्वृद्धिप्रतिषेधप्रसङ्गः ॥*॥ णिङि णित्करणं सावकाशम् ॥ कोऽवकाशः ? ॥ सामान्यग्रहणार्थो णकारः ॥

क्व सामान्यग्रहणाऽर्थेन णकारेणाऽर्थः ? ॥ 'णेरनिटी'ति । णिङि णित्करणस्य सावकाशत्वाद्वृद्धेः प्रतिषेधः प्राप्नोति॥ङित्करणमपि तर्हि सावकाशम् ॥ कोऽवकाशः ? ॥ सामान्यग्रहणाऽविघाताऽर्थो ङकारः ॥ क्व सामान्यग्रहणाऽविघातार्थेनाऽर्थः ? ॥ अत्रैव ॥ शक्योऽत्र सामान्यग्रहणाऽविघातार्थोऽन्योऽनुबन्ध आसङ्क्तुम् । तत्र ङकारानुरोधा[5]द्वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ अवश्यमत्रात्मनेपदार्थो ङकारोऽनुबन्ध आसङ्क्त्यो ङित इत्यात्मनेपदं यथा स्यात् ॥

प्र.] 'कण्डू'रित्यादिरूपसिद्धिः । **कस्य चेति** । धातुविधानप्रतिबद्धार्धधातुकसंज्ञाश्रयगुणनिषेधार्थात्ककारासञ्जनादपि धातुः–कण्ड्वादिर्यकमुत्पादयतीति ज्ञायत इत्यर्थः । **आह चेति** । दीर्घान्तपाठाच्च पाक्षिकं धातुत्वमेषां निश्चीयते । नित्ये हि धातुत्वे नित्ये च यकि सति अकृत्यकार इति दीर्घस्य सिद्धत्वाद्दीर्घपाठोऽनर्थकः स्यादित्यर्थः।

उ.]एतच्चैतेभ्यो भावे क्विन्नास्त्येवेति तत्त्वम् । **स्वार्थे इति**। 'नित्य'मिति शेषः । वाग्रहणाऽननुवृत्तेः। तेन पक्षे कण्डवतीत्यादि न। **आर्द्धधातुकसंज्ञेति** । न च साऽपि माऽस्तु, कोऽपि मास्त्विति वाच्यम्, सुख्यतीत्यादावतो लोपार्थं तस्या आवश्यकत्वात्।

दीर्घपाठ इति । 'वल्गु-मन्तु'प्रभृतीनां ह्रस्वपाठः प्रातिपदिकविषये चरितार्थ इति तेषामपि दीर्घो भवति । यत्तु केषाञ्चिद्दीर्घपाठेन वल्गुप्रभृतीनां दीर्घाऽभावो ज्ञाप्यते, तन्न, भाष्यविरोधात्, शास्त्रबाधकल्पनाऽपेक्षया प्रातिपदिकत्वकल्पनस्यैव लघुत्वाच्च । एतेन ककारेणार्द्धधातुकत्वमेव कल्प्यतामित्यपास्तं, धातुत्वकल्पनस्यैव लघुत्वात् ॥ [**कण्ड्वादिभ्यो यक्**] ।

कमेर्णिङ्। भाष्ये–**ङित्करणमपि सावकाशमिति**। एवञ्च परत्वाद्वृद्धिः प्राप्नोतीति भावः । **यदयमिति** । मित्त्वनिषेधो ह्रस्वाऽभावफलकः वृद्ध्यभावे स्वत एव ह्रस्वसत्त्वाद्व्यर्थः सन् वृद्धेः सत्तां ज्ञापयतीत्यर्थः । ननु णिङ्येवेत्ययुक्तं, प्रतिषेध-

---

१ किमर्थो णकारः' पा० । २ 'णकारो वृद्ध्यर्थः' इति वार्त्तिकन्तच्च लुप्तमिति गौडाः । ३ 'अचो ञ्णितीति' पा० । ४ 'स्यादिति' पा० । ५ 'नुबन्धात्' पा० ।

एवमप्युभयोः सावकाशयोः प्रतिषेधबलीयस्त्वात्प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति–'न कर्मेर्वृद्धिप्रतिषेधो भवती'ति यदयं 'न कम्यमिचमा'मिति मित्संज्ञायाः प्रतिषेधं शास्ति ॥ ॥*॥ मित्प्रतिषेधस्य[1] चाऽर्थवत्त्वात् ॥*॥ मित्प्रतिषेधस्य चार्थवत्त्वाद्वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ अर्थवान् मित्प्रतिषेधः ॥ कोऽर्थः ?॥ णिङन्तस्य णिचि या वृद्धिस्तस्या ह्रस्वत्वं मा भूदिति ॥

ननु च तस्या[2] अपि 'क्ङिति ने'ति प्रतिषेधेन भवितव्यम्॥न भवितव्यम् । उक्तमेतत्—'क्ङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणमुपधारोरवीत्यर्थ'मिति ॥ एवं तर्हि[3] न णिङन्तस्य णिचि या वृद्धिस्तस्या ह्रस्वत्वं[4] प्राप्नोति॥ किं कारणम् ?॥ 'णिङा व्यवहितत्वात्'॥लोपेकृते नास्ति व्यवधानम् ॥स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव ॥ णिच्येव तर्हि माभूदिति ॥ णिङि च न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ?॥ 'असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण' इति॥नैव वा पुनर्णिङन्तस्य णिचि वृद्धिः प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ णिङा व्यवहितत्वात् ॥ लोपे कृते नास्ति व्यवधानम् ॥ स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव॥ इदं तर्हि प्रयोजनं यत्तच्चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्यामिति दीर्घत्वं शास्ति तत्कर्मेर्णिङि मा भूदिति ॥ किं पुनः कारणं तत्र[5] दीर्घोऽन्यतरस्यामित्युच्यते न ह्रस्वोऽन्यतरस्यामित्येवोच्येत?॥ यथाप्राप्तं[चापि]कर्मेर्ह्रस्वत्वमेव । तत्रायमप्यर्थो ह्रस्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति, प्रकृतमनुवर्तते ॥ क्व प्रकृतम् ?॥ 'मितां ह्रस्व' इति ॥ का रूपसिद्धिः–अशमि

प्र.]कर्मेणिङ् । प्रतिषेधबलीयस्त्वादिति।प्रतिषेधस्य विध्यपवादत्वाद्बाधकत्वाद्बलीयस्त्वम् । णिङन्तस्येति। कामयमानं प्रयुङ्क्ते इति णिच्। णिच्येवेति। णिज्निमित्ता या वृद्धिस्तस्या णिङ्निमित्तं ह्रस्वत्वं मा भूदित्येवमर्थो मित्प्रतिषेधः स्यादित्यज्ञापको णिङ्वृद्धेरित्यर्थः । णिङि चेति । 'ह्रस्वत्व'मिति शेषः । असिद्धमिति । ह्रस्वे कर्तव्ये बहिरङ्गा वृद्धिरसिद्धेत्यर्थः । स्थानिवद्भावादिति । 'क्ङिलुगुपधात्वे'-त्युपधाविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः प्रत्ययविधावेवेति तत्रैवोक्तम् । तथा च 'पटयती',-त्यत्र वृद्धौ कर्तव्यायां निषेधो न भवति । किं पुनरिति । कर्मेर्णिङि वृद्धिप्रतिषेधान्नित्यं ह्रस्वत्वमेव स्थितमिति मित्प्रतिषेधो न कर्तव्यो भवति, क्रियमाणस्तु णिङि

ऊ.]प्रवृत्तौ ह्रस्वस्यैव भावादत आह–णिज्निमित्तेति। तां त्वसौ मन्यते।ह्रस्वे इति। वृद्धेरसिद्धत्वे ह्रस्वस्य ह्रस्वे प्रयोजनाऽभावात्तस्याऽप्रवृत्तौ ज्ञापकत्वमेव स्थितमिति भावः । ननु पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तेर्ह्रस्वदृष्टावपि प्राप्तह्रस्ववारणेन दीर्घश्रवणाय मित्त्वनिषेधः सार्थक इत्यरुचेराह भाष्ये—नैव वेति । प्रत्ययविधावेवेति । 'पारिखीय' इत्यादौ । भाष्ये 'इदन्तर्हि प्रयोजनं यत्तच्चिण्णमुलोरिति। 'मित्संज्ञाप्रतिषेधस्ये'ति

---

१ इदं क्वचिन्न। २ 'नन्वेतस्याः'। ३ 'तर्हि णि'। ४ 'ह्रस्वत्वं न'। ५ 'न तत्र'।

अशामि, शमं शमम् शामंशाम ? ॥वृध्या सिद्धम्॥ न सिध्यति–'नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमे'रिति वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः। चिण्कृतोः स वृद्धिप्रतिषेधो, न णिचि॥ इदं तर्हि–अजनि अजानि, जनं जनम् जानं जानमिति। जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ सोपि चिण्कृतोरेव, न णिचि ॥ णिज्व्यवहितेषु तर्हि यङ्लोपे चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यं स्यात्। शमयन्तं प्रयोजितवान्–अशमि अशामि शमं शमम् शामं शामं। शंशमयतेः–अशंशमि-अशंशामि। शंशमं-शंशमम् शंशामं-शंशामम्॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति?॥ 'चिण्णमुल्परे णौ मितामङ्गानां ह्रस्वो भवती'त्युच्यते, यश्चात्र णिश्चिण्णमुल्परो, न तस्मिन्मिदङ्गं, यस्मिंश्च मिदङ्गं नाऽसौ णिश्चिण्णमुल्परः॥ णिलोपे तर्हि कृते चिण्णमुल्परः॥ स्थानिवद्भावान्न चिण्णमुल्परः ॥ अथ 'दीर्घोन्यतरस्या'मित्युच्यमाने यावता स्थानिवद्भावः कथमेवैतत्सिध्यति ? ॥ एतदिदानीं दीर्घग्रहणस्य प्रयोजनं–'दीर्घविधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवती'ति स्थानिवद्भावप्रतिषेधः

प्र.]वृद्धेर्ज्ञापक एवेति भावः। उपसङ्ख्यानं कर्तव्यं स्यादिति। पाक्षिकवृद्धिप्राप्त्यर्थमित्यर्थः। एतदिदानीमिति। ततश्च पाक्षिकदीर्घनिवृत्त्यर्थो मित्प्रतिषेधो न ज्ञापकः। यदेति। अणिङन्तात्कर्मेर्यदा णिच्क्रियते तदा तत्र ह्रस्वनिवृत्त्यर्थो मित्प्रतिषेधः स्यादित्यर्थः॥

उ.]शेषः। 'चिण्णमुलो'रित्यत्र ह्रस्वघटितन्यासे दोषमाह भाष्ये–णिज्व्यवहितेष्विति। पाक्षिकेति। वृद्धेर्वैकल्पिकत्वार्थं 'वृद्धिर्वे'त्युपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यमित्यर्थः। दीर्घविधाने तु कृतह्रस्वस्य दीर्घविधानात्सिद्ध्यतीति भावः। भाष्ये–दीर्घविधिम्प्रतीति। 'न पदान्त'सूत्रे जशादिसाहचर्येण त्रैपादिकदीर्घस्यैव ग्रहणेन 'पूर्वत्राऽसिद्धे न स्थानिव'दित्याश्रित्य भगवता 'न पदान्त' सूत्रे तेषां प्रत्याख्यानेन च स्थानिवत्त्वनिषेधाऽप्रसक्तेरिदम्भाष्यमेकदेश्युक्तिरिति नार्थसाधकम्। णिजन्ताण्णिचि उपसङ्ख्यानेन सिद्धं। 'शंशमं शंशाम'मित्याद्यपि यङ्लुगन्ताण्णमुलि सिद्धम्। 'न च 'चिण्णमुलो'रित्यत्र दीर्घविधानसामर्थ्यादत्रैपादिकेऽपि निषेध इति वाच्यम्, 'हेड'धातोरहिडि अहीडि–इति साधनेन चारिताथ्र्यात्। ह्रस्वविधाने हि 'अहेडी'ति स्यादिति बोध्यम्। केचित्त्वेतद्भाष्यप्रामाण्यात्तत्रत्यवार्त्तिके 'वरेयलोपस्वरवर्जे'मित्यत्र दीर्घोऽप्युपलक्षणीयः। तदिदानीं दीर्घग्रहणस्य प्रयोजनमिति। अत्रत्यभाष्यस्वारस्याद्धेडधातोर्घटादिष्वप्रामाणिकः पाठः, 'ऊकाल'सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याच्च 'वा दान्ते'तिसूत्रस्थभाष्यप्रामा ण्याच्च चिण्णमुलोरिति सूत्रस्थभाष्याच्चेति यथाश्रुतभाष्यं रमणीयमेवेत्याहुः। 'तस्मात्प्रतिषेधः आप्नोती'त्यस्य 'तन्निषेधो वक्तव्य' इति शेषः। अत एव

---

१ इदं क्वचिन्न। २ 'इह तर्हि'। ३ 'श्चात्र चिण्णमुल्परो'। ४ 'स्थानिवद्भावप्रतिषेधः'। ५ 'मेवैतावता'। ६ 'वत्त्वप्र'। ७ 'एतदि'।

सिद्धो भवति ॥ यदा खल्वप्यायादय आर्धधातुके वा भवन्ति तदा णिचि णिङ्नास्ति तदर्थो मित्प्रतिषेधः स्यात् । तस्मात्प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥*॥ उक्तं वा ॥*॥ [उक्तं वा]॥ किमुक्तम्?॥ 'तद्धितकाम्योरिक्प्रकरणा'दि[ग्लक्षणयो-र्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः। नचैषेग्लक्षणा वृद्धिरि]ति । ॥ [कमेर्णिङ् ॥] ॥

आयादय आर्द्धधातुके वा ॥ ३।१।३१ ॥

कथमिदं विज्ञायते-'आयादिभ्यो यदार्द्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वाऽऽया-दीनां निवृत्तिर्भवतीति, आहो स्विदायादिप्रकृतेर्यदार्द्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वाऽऽयादीनामुत्पत्तिर्भवती'ति ॥ किं गतमेतदियता सूत्रेण, आहो स्विदन्य-तरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् ? ॥ गतमित्याह ॥ कथम् ? ॥ यदा ताव-दायादिभ्यो यदार्द्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वाऽऽयादीनां निवृत्तिर्भवतीति तदाऽविशेषेण सर्वमायादिप्रकरणमनुक्रम्य 'आयादय आर्द्धधातुके वे'त्यु-च्यते । यदाऽप्यायादिप्रकृतेर्यदार्द्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वाऽऽयादीना-मुत्पत्तिर्भवतीति, तदैकं वाक्यं तच्चेदं च । गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः । 'आर्द्धधातुके वा' । ऋतेरीयङ् । 'आर्द्धधातुके वा' । कमेर्णिङ् ।

प्र.] आयादयः । आर्द्धधातुक इति परसप्तमीमाश्रित्य पक्षद्वयविचारः । द्वयोरपि च पक्षयोर्दोष इति मत्वा प्रश्नः–**कथमिति**। **आहोस्विदन्यतरस्मिन्निति** । निवृत्ति-शब्द उत्पत्तिशब्दो वा निर्देष्टव्य इति मन्यते । **यदा तावदिति** । एतद्वाक्य-निरपेक्षैरायादिविधानवाक्यैः परनिमित्तानपेक्षा आयादयो यदा विधीयन्ते तदाऽनेना-र्द्धधातुके तेषां पक्षे निवृत्तिः क्रियते । यद्यपि नित्याः शब्दास्तथापि शास्त्रप्रक्रियायां क्वचिदुत्पन्नस्य लोपादिद्वारेण निवृत्तिः क्रियते । क्वचिदपवादविधानेनोत्सर्गस्याऽ-नुत्पत्तिर्ज्ञाप्यते । ततो निवृत्तिपक्षो नाऽनुपपन्नः । **यदेति** । यदा सूत्रत्रयस्याऽयं

उ.] 'उक्तं वे'ति 'वा'शब्दः सङ्गच्छते । [**कमेर्णिङ्**] ।

आयादय । विषयसप्तम्यां विचाराऽनारम्भादाह–**परेति** । आयान्तादिभ्य आर्द्धधातुके सिद्धस्य[४] विध्यभावान्निवृत्तिर्विधेया । तदर्थं[१] तदुपादानं कार्यमित्याह—**निवृत्तीति**।**उत्पत्तिशब्दो** वेत्यस्य प्रयोजनं चिन्त्यं, सर्वत्र विधिवाक्ये तदभावे-ऽप्युत्पत्त्यवगतेः। एकतरपक्षेऽधिककर्त्तव्यतायामेव भाष्यतात्पर्याच्च। क्वचिदनुत्पत्ति-शब्दो वेति पाठः । आयाद्यनुवृत्त्यैव सिद्धे 'आयादय' इति पञ्चम्या विपरिणम्यते । आयादिभ्यो यदार्द्धधातुकं तत्र परे गुपादिभ्य आयाद्यनुत्पत्तिरित्यर्थः । परन्तु इदं गुर्विति दिक् । **पक्षे निवृत्तेरिति** । निवृत्तिपदं विनापि सामर्थ्यादिति भावः । **क्वचिदिति** । 'अदिप्रभृतिभ्य' इत्यादौ । **क्वचिदिति** । यथा दीर्घविषये यणः ।

---

१ 'तदर्थञ्च' । २ अयं पाठः क्वाचित्कः । ३ 'क्ङिति चे'त्यत्रोक्तं। ४'सिद्धेऽस्य'।

'आर्द्धधातुके वे'ति[1] ॥ कश्चात्र विशेषः ? ॥*॥ आयादिभ्यो यदार्द्धधातुकमायादिप्रकृतेर्यदार्द्धधातुकमिति चोभयथा[2]ऽनिष्टप्रसङ्गः ॥*॥ आयादिभ्यो यदार्द्धधातुकमायादिप्रकृतेर्यदार्द्धधातुकमिति चोभयथाऽनिष्टं प्राप्नोति । यदि विज्ञायते-'आयादिभ्यो यदार्द्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वाऽऽयादीनां निवृत्तिर्भवती'ति, गुप्तिः जुगोपेति चेष्टं न सिध्यति, इदं चाऽनिष्टं प्राप्नोति-गोपाञ्चकार गोपेति । इदं तावदिष्टं सिद्धं भवति गोपायांचकार गोपायेति ॥

अथ विज्ञायते-'आयादिप्रकृतेर्यदार्द्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वाऽऽयादीनामुत्पत्तिर्भवती'ति । गुप्तिर्जुगोपेति चेष्टं सिद्धं भवति।इदं चाऽनिष्टं न प्राप्नोति-गोपांचकार गोपेति । इदं त्विष्टं न सिध्यति-गोपायांचकार गोपायेति ॥

इदं तावदिष्टं सिध्यति[3]-गोपायां चकारेति ॥ कथम् ? ॥ अस्त्वत्रायादिप्रकृतेर्यदार्द्धधातुकं लिट् , तस्मिन्नवस्थिते वाऽऽयादयः,आम्मध्ये पतिष्यति.यथा विकरणास्तद्वत्[4] ॥ इदं तर्हीष्टं न सिध्यति-गोपायेति॥*॥ सिद्धं तु सार्वधातुके नित्यवचनादनाश्रित्य वाविधानम् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['सार्वधातुके नित्यवचनादनाश्रित्य वाविधानम्'[5]] । अविशेषणाऽऽयादीनां

प्र.]योगः शेषस्तदैकवाक्यतायां सत्यामार्द्धधातुके परत आयादयो विकल्पेनोत्पद्यन्त इति पक्षः । यदि तर्ह्येकवाक्यता ततः सार्वधातुक आयादयो नोत्पद्येरन् । नैष दोषः । 'गुपधूपे'त्यत्रैवार्द्धधातुके वेति वक्तव्ये पृथक्पाठात्सार्वधातुकेऽप्यायादयो भवन्तीति ज्ञायते । आर्द्धधातुक एव त्वेकवाक्यतया विकल्पेन विधीयन्ते ।

गुप्तिरिति । 'गोपाय'शब्दस्य प्रत्ययान्तत्वादकारेण क्तिनो बाधनाद्गुप्तिर्न सिध्यति। आमि परत आयस्य पाक्षिक्यां निवृत्तौ जुगोपेति न सिध्यति।दोषोपलक्षणं

उ.]सूत्रत्रयस्येति। 'आयादय' इति पदोपादानसामर्थ्यादित्यर्थः।अन्यथाऽव्यवहितत्वात् 'कमेर्णि'ङित्यस्यैव शेषः स्यात् । पृथक्पाठादिति । तत्सामर्थ्याद्भिन्नवाक्यतया एकवाक्यतया च वाक्यार्थ इति भावः। एकं वाक्यमिति-भाष्यस्य-एकं वाक्यमपीत्यर्थः । अकारेण-'अ प्रत्यया'दिति विहितेन । क्तिनो बाधादिति । स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं वाऽसरूपविधेरभावादिति भावः । आमि परतइति। यद्यपि लिट्येवार्द्धधातुके आयादिनिवृत्तिस्तथापि प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वादाम्प्राप्नोति । वस्तुतः परत्वादामि कृते एवैतत्प्रवृत्तिरिति बोध्यम् । तद्भावितेति । अत एव लुकि लोपसंज्ञासिद्धिः । भाष्ये गुप्तिर्जुगोपेति चेष्टं सिद्धमिति । आयस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावे सिध्यतीत्यर्थः । इदन्तर्हीष्टमिति । इदमुपलक्षणं, क्तिनि कृते आयप्रत्यये 'गोपायती'त्यनिष्टमपि प्राप्नोतीत्यपि बोध्यम् । अल्लोपस्तु न, आर्द्धधातुकोपदेशे

१ इतिः क्वचिन्न।२ 'चोभयथा' । ३'सिद्धं भवति'।४ 'विकरणः'। ५ इदं क्वचिन्न ।

वाविधिमुक्त्वा 'सार्वधातुके नित्य'मिति वक्ष्यामि ॥*॥ स्यादिविधीयस्त्वं तु[1,2] विप्रतिषेधेन तुल्यनिमित्तत्वात् ॥*॥ स्यादिभिस्त्वायादीनां बाधनं प्राप्नोति विप्रतिषेधेन[3] ॥ किं कारणम् ? ॥ 'तुल्यनिमित्तत्वात्'[4] । तुल्यं हि निमित्तमायादीनां स्यादीनां च । स्यादीनामवकाशः—करिष्यति हरिष्यति । आयादीनामवकाशः—गोपायति धूपायति। इहोभयं प्राप्नोति—गोपायिष्यति धूपायिष्यतीति । परत्वात्स्यादयः प्राप्नुवन्ति ॥*॥ न वाऽऽयादिविधानस्यानवकाशत्वात् ॥*॥ न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'आयादिविधानस्याऽनवकाशत्वात्' । अनवकाशा आयादयः, उच्यन्ते च ते, वचनाद्भविष्यन्ति ॥

ननु चेदानीमेवाऽवकाशः प्रक्लृप्तः—गोपायति धूपायतीति[5]?॥ अत्रापि शप्स्यादिर्भवति ॥ यद्यत्रापि[6] शप्स्यादिर्भवति न त्वत्रास्ति विशेषः सति वा शपि असति वा[7] ॥अन्यदिदानीमेतद्यदुच्यते—'नास्ति विशेष' इति।यत्तु तदुक्तम् 'आयादीनां स्यादिभिरव्याप्तोऽवकाश' इति, स नाऽस्त्यवकाशः । अवश्यं खल्वप्यत्र शप्स्यादिरेषितव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ गोपायन्ती[8] धूपायन्तीति, शप्श्यनोर्नित्यमिति नित्यो नुम्यथा स्यादिति ॥ यदि तर्ह्यनवकाशा आयादयः, आया-

प्र.]चैतत्, 'गुप्त'इत्यपि न सिध्यति, क्तप्रत्यये परत आयस्य निवृत्तौ सत्यां प्रत्ययलक्षणेन गुणप्रसङ्गात्। न च प्रत्ययलोपसूत्रे लोपसञ्ज्ञासूत्रे वा तद्भावितग्रहणमाश्रितम्। गोपायतीति । विशेषाऽभावादत्र शपोऽनुत्पत्तिरित्यायादीनामवकाशं मन्यते । अन्यदिदानीमिति । विशेषाऽभावेऽपि लक्षणवशात् प्रवर्त्त्यं शपेति भावः। 'कामयते'इत्यत्र

उ.]तदभावात्।सार्वधातुके नित्यमिति। अत्र नित्यग्रहणमार्थिकार्थकथनं,सामान्यसूत्रे 'वे'त्येवाऽस्य नित्यत्वसिद्धेः । स्यादिभिरिति । लादेशप्रवृत्त्युत्तरं 'स्यतासी' इति पक्षे इदम्। तुल्यं हि निमित्तमिति । अनेनाऽन्तरङ्गत्वं निरस्यति। परत्वात्स्यादय इति । तथा च 'सकृद्गति'न्यायेनाऽऽयो न स्यादेवेति भावः । न च 'सार्वधातुके नित्य'मित्यस्य परत्वाद्बाधेऽपि सामान्यसूत्रेण वैकल्पिक आयो भविष्यति, न हि तेनाऽपि विप्रतिषेधः, तस्याऽनैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गत्वादिति वाच्यम्, अपवादविषये उत्सर्गाऽप्रवृत्त्या सार्वधातुकविषये तदप्रवृत्तेः । न त्वत्रास्तीति । विशेषकृच्छास्त्रं तदभावे न प्रवर्त्तते इति मन्यते । स नाऽस्त्यवकाश इति।पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तेरिति भावः । विशेषोऽप्यस्तीत्याह—कामयत इति । 'गोपायन्ती'त्यत्रापि विशेषं भाष्ये दर्शयति—अवश्यं खल्वपीति । यदि तर्हीति । एवञ्चाऽनवकाशत्वे

१ इदं क्वचिन्न। २ 'यस्त्वात्तु'। ३ इदमत्र क्वचिन्न । ४ 'विप्रतिषेधेन तुल्य'। ५ 'तीति' पा० । ६ 'यद्यन्यत्रापि' पा० । ७ 'सति वाऽप्यसति' पा० । ८ 'गोपायन्ति' पा० । ९ इदं क्वचिन्न ।

द्भिः स्यादीनां बाधनं प्राप्नोति ॥ यथा पुनरयं सूत्रभेदेन परिहारो यदि पुनः 'शपि नित्य'मित्युच्यते ॥ सिध्यति, सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवाऽस्तु॥ननु चोक्त'मायादिभ्यो यदार्द्धधातुकमायादिप्रकृतेर्यदार्द्धधातुकमिति चोभयथाऽनिष्टप्रसङ्ग' इति ॥ नैष दोषः। आर्द्धधातुक इति नैषा परसप्तमी ॥ का तर्हि ?॥ विषयसप्तमी। आर्द्धधातुकविषये इति । तत्रार्द्धधातुकविषये आयादिप्रकृतेरायादिषु वा कृतेषु यो यतः प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो भविष्यति ॥

सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३।१।३२ ॥

अन्तग्रहणं किमर्थं न 'सनादयो धातव' इत्येवोच्येत ?॥ केनेदानीं तदन्तानां भविष्यति ? ॥ तदन्तविधिना ॥ अत उत्तरं पठति ॥*॥ सनादिष्वन्तग्रहण उक्तम् ॥*॥ [सनादिष्वन्तग्रहण उक्तम्]॥ किमुक्तम् ?॥ "पदसंसंज्ञायामन्तवचनमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थ"मिति । इदं चाऽपि प्रत्ययग्रहणमयं चाऽपि संज्ञाविधिः ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते, न'भूवादयो धातव'इत्येव सिद्धम् ?॥ न सिध्यति । पाठेन धातुसंज्ञा क्रियते न चेमे तत्र पठ्यन्ते ॥ कथं तर्ह्यन्येषामपठ्य-

---

प्र.]तु विशेषोऽस्त्येव, शपमन्तरेणाऽस्य रूपस्याऽभावात् । यथा पुनरिति। वार्तिककारेण तु 'सिद्धं सार्वधातुके नित्यवचना'दिति ब्रुवता सूत्रभेदेन परिहार उक्तः । अवश्यकर्तव्ये च सूत्रभेदे 'शपि नित्य'मिति न्यासः कर्तव्यो येन दोषो न भवतीत्यर्थः । ननु तौदादिकत्वाद्विच्छेः शेन भाव्यं न तु शपा । एवं तर्हि न्यासभेदोपलक्षणार्थमिदमिति , शिति नित्यमिति तु न्यासः कर्तव्यः।[आयादयआर्द्धधातुकेवा]। सनाद्यन्ताः। भूवादय इत्येवेति। भुवो वादयो भूवादय इत्यर्थाश्रयणादिति भावः। ततश्च क्रियावाचित्वात्सनाद्यन्तानां धातुसंज्ञा सिध्यतीत्यर्थः। पाठेनेति। 'आदि'शब्दस्य प्रत्येकं संबन्धादर्थपाठाभ्यां धातुसंज्ञा विहिता, तेनाऽऽणवयत्यादयः समानशब्दाश्च सर्वनामादयो निवर्तिता भवन्तीति भावः । स्थानिवद्भावेन धातुसंज्ञासिद्धिं वक्ष्यामीति पृच्छति-कथं तर्हीति । ननु भूवचिख्यादिशब्दा धातुपाठे पठिता एव ।

उ.]तैः स्यादिबाधने 'गोपायिष्यती'त्याद्यसिद्धिरिति भावः । यथा पुनर्वार्तिककृता सूत्रभेदेन परिहार उक्तस्तथा सूत्रभेदमङ्गीकृत्य यदि पुनः 'शपि नित्य'मित्युच्यते तदा सर्वदोष परिहार इति भाष्याक्षरार्थः । क्वचिद्भाष्ये एव 'शिती'ति पाठः । विषयसप्तमीति । 'आर्द्धधातुक' इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या जातिनिर्देश इति भावः । सूत्रे 'आयादय' इत्युक्तिरनन्तरस्यैव संबन्ध इति भ्रमवारणार्थेति तत्त्वम् ।[आया]
सनाद्यन्ता । गणपाठनिबन्धना संज्ञा कथमेषामत आह-भुवो वादय इति ।

---

१ 'मुच्यते'।२'आर्द्धधातुकेविषये'। ३ अयं पाठो लुप्तः। ४ 'विधौ'ति क्वचिन्न।

मानानां धातुसंज्ञा भवति—अस्तेर्भूः ब्रुवो वचिः चक्षिङः ख्याञिति॥ यद्यप्येते तत्र न पठ्यन्ते प्रकृतयस्त्वेषां तत्र पठ्यन्ते, तत्र स्थानिवद्भावात्सिद्धम्॥ इमेऽपि तर्हि यद्यपि तत्र न पठ्यन्ते येषां त्वर्थ आदिश्यन्ते ते तत्र पठ्यन्ते, तत्र स्थानिवद्भावात्सिद्धम् ॥ न सिध्यति । 'आदेशः स्थानिव'दित्युच्यते न चेमे आदेशाः ॥ इमेऽप्यादेशाः ॥ कथम् ? ॥ आदिश्यते यः स आदेशः । इमे चाप्यादिश्यन्ते ॥ एवमपि षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाः स्थानिवद्भवन्तीत्युच्यते न चेमे षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाः ॥ षष्ठीग्रहणं निवर्तिष्यते ॥ यदि निवर्त्तते, अपवादे उत्सर्गकृतं प्राप्नोति 'कर्मण्यण्' 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति केऽप्यण्कृतं

प्र.]नैतदस्ति।नहि ये धातुपाठे पठितास्त इहाऽतिदिश्यन्ते, शब्दान्तरत्वादेशानां । जग्ध्यादीनां तु पाठशङ्कापि नास्ति। येषां त्वर्थ इति । इण्यादीनामित्यर्थः । न चेम इति । रूढिशब्दस्याऽऽदेशशब्दस्य तत्र ग्रहणाद्येषामेव स्थानिनिवृत्त्यादेशत्वं प्रसिद्धं तेषामेव तत्र ग्रहणमित्यर्थः । इमेऽपीति । क्रियानिमित्तकस्यादेशशब्दस्य तत्र ग्रहणमित्यर्थः । अत्र चोदयन्ति—यदि स्थानिवद्भावेन सनादीनां धातुसंज्ञा विधीयते,तदा तदन्तविध्यभावात् प्रत्ययानामेवाङ्गसंज्ञानिबन्धनान्यडादीनि प्राप्नुवन्ति, प्रत्ययान्तानां चेष्यन्ते । यङ्प्रत्ययश्च समभिहारविशिष्टक्रियावचनाद्धातोः स्वार्थे विधीयते, आयादयश्च शुद्ध एव स्वार्थे विधीयन्ते इति तेषां स्थानिनः कस्य चिन्निवृत्त्यभावात् स्थानिवत्त्वाऽभावाद्धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । अत्रोच्यते—कर्तुमिच्छतीति कर-

उ.]वदन्तीति वादयः। भ्वर्थवाचकाः । क्रियावाचिन इति यावत् । यथा सूत्र्यादीनां क्रियावाचकत्वन्तथोक्तम् । तेनेति । पाठेन आणवत्यादयः, अर्थेन—'या' इत्येवमादय इत्यर्थः । 'पाठेने'त्यादिः' 'न चैते तत्र पठ्यन्त' इत्यन्तैवाऽत्र भाष्यकारोक्तिः । धातुसंज्ञासिद्धिमिति । 'सनाद्यन्तेऽपी'ति शेषः । पृच्छतीत्यस्यैकदेशीति शेषः ।

शब्दान्तरत्वादिति । स्थानषष्ठीनिर्देशादपूर्वोपदेशाच्च । तस्यैवात्र ग्रहणे तदीयप्रयोगनियम एव स्यादिति भवतीत्याद्यसिद्धिरिति भावः । पठितसादृश्येन भवतीत्यादिस्थानामिव एषामपि तेनैव धातुत्वेऽप्याह—जग्ध्यादीनामिति । भाष्यमुपलक्षणमिति भावः । अनेनास्यैकदेश्युक्तित्वं ध्वनितम् । रूढीति । तस्या योगाद्बलवत्त्वादिति भावः ।न चेमे इति भाष्ये। इमे—सनादय इत्यर्थः । तत्रेति । 'स्थानिव'दित्यत्रेत्यर्थः। स्थानिनिवृत्त्येति । स्थानषष्ठीनिर्देशादिति भावः । क्रियानिमित्तकस्येति । आदेशग्रहणसामर्थ्यादानुमानिकस्येव यौगिकस्यापि ग्रहणमित्याशयः । तदन्तविध्यभावादिति । स्थानिवत्सूत्रे विशेष्याऽसन्निधानात्तदभावेआ देशान्तस्यातिदेशेन धातुत्वाऽभाव इति भावः । यद्वा तिबादिविधौ तदभावादित्यर्थः । अत्रोच्यत इति । 'धातोः कर्मण'इत्यादेः समानकर्तृकर्मभूतधात्वर्थविशि-

प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'नापवादे उत्सर्गकृतं भवती'ति यदयं श्यन्नादीन् कांश्चिच्छितः करोति–श्यन्श्नम्श्नाश्नुरिति ॥

स्यतासी लृलुटोः ॥ ३।१।३३ ॥

इमे विकरणाः पठ्यन्ते तत्र न ज्ञायते क उत्सर्गः कोऽपवाद इति । तत्र वक्तव्यमयमुत्सर्गोऽयमपवाद इति॥ इमे ब्रूमः–॥*॥यगुत्सर्गोऽपवादः शबादिः स्यादयश्च ॥*॥ [यगुत्सर्गोऽपवादः शबादिः स्यादयश्च] ॥

यद्येवम्—॥*॥ अपवादविप्रतिषेधाच्छबादिबाधनम् ॥*॥ अपवादविप्रतिषेधाच्छबादिभिः स्यादीनां बाधनं प्राप्नोति । शबादीनामवकाशः—पचति यजति । स्यादीनामवकाशः–पक्ष्यते यक्ष्यते । इहोभयं प्राप्नोति–

प्र.]णाङ्ग इष्यर्थे 'सर्वे सर्वपदादेशा' इति न्यायाद्वर्तमानस्य इषेः प्रसङ्गे चिकीर्षशब्दस्सनन्त आदिश्यत इति सिद्धं तदन्तस्य धातुत्वम् । एवं समभिहारविशिष्टलवनक्रियावाचि'लू'शब्दप्रयोगप्रसङ्गे 'लोलूय'शब्द आदिश्यते, गुपेः प्रसङ्गे 'गोपाय'शब्द इति भगवतो भाष्यकारस्याभिप्रायः । [सनाद्यन्ता धातवः] ॥

स्यतासी । उत्सर्गापवादधर्मज्ञानाय पृच्छति–इमे इति । यगुत्सर्ग इति । भावकर्मग्रहणाऽननुवृत्त्या सार्वधातुकमात्रे विधानादिति भावः । अपवादविप्रतिषेधादिति । यगपवादानामुभयेषां शबादीनां स्यादीनांच विप्रतिषेधे सति परत्वा-

उ.]ष्टेच्छायां प्रतिपाद्यायां तत्स्थानेऽर्थाभिधानयोग्यो यद्धात्वर्थकर्मकत्वमिच्छायां प्रतिपिपादयिषितं तद्धात्वादिः सनन्त आदेश इत्यादि क्रमेणार्थ इति भावः। तत्तद्गणप्रयुक्ता विकरणास्तु न, अदादित्वादेरनतिदेशात्।करणाङ्गे इष्यर्थे कर्तुमि(च्छ)त्येतत्समभिव्याहारेण वर्त्तमानस्येषेः प्रसङ्गे 'सर्वे सर्वपदादेशा' इति न्यायात्सनन्त आदिश्यत इत्यन्वयः । भगवतो भाष्यकारस्येति । 'एकदेशिन' इति शेषः । अनेन इमे तर्हि यद्यपीत्यादिभाष्यग्रन्थ एकदेशिनोरुक्तिप्रत्युक्तिपरतया प्रौढिवाद एवेति ध्वनितम् ॥

स्यतासी लृलुटोः। उत्सर्गापवादधर्मेति। स चाऽपवादविषयेऽवश्यं प्राप्तिरूप उत्सर्गस्य धर्मः। तदप्राप्तियोग्यविषयाऽभावेन निरवकाशत्वरूपोऽपवादस्य ।

भावकर्मग्रहणाऽनुवृत्तौ उत्सर्गत्वाऽसम्भवादाह–भावेति। भाष्ये–स्याद्यवकाशः पक्ष्यत इति । कर्मादौ शपोऽप्राप्तेरिति भावः । यत्रेति । 'अनेकलक्षणप्रसङ्ग' इति बहुव्रीहिः । अपवादशब्दश्च तद्विषयपरः । अनवकाशोऽपवाद इति भावः । यग्विधौ त्विति। अन्यथा'ऽस्ति च सम्भवो यदुभयं स्या'दिति वार्तिकमते 'पचती'–

१ 'श्न'मिति क्वचिन्न । २ इदं भाष्यमित्यन्ये । वार्त्तिकमित्यपरे । ३ 'वादाः शबादयः' पा०।४ अयं पाठो लुप्तः।५ एतत्स्थाने–'यदि यगुत्सर्गोऽपवादः शबादिः स्यादिश्च' पा०। ६ 'पवादप्रतिषेधे शबादि' पा०।७ इदं प्रायो लुप्तम्।८ 'पठति' ।

पक्ष्यति यक्ष्यति । परत्वाच्छबादयः प्राप्नुवन्ति ॥*॥ अपवादो[1] नामानेकलक्षणप्रसङ्गः ॥*॥ अपवादो नाम स[2] भवति यत्राऽनेकलक्षणप्रसङ्गः। अत्रच[3] भावकर्मणोर्यग्विधीयते कर्तरि शप् । कः प्रसङ्गो यद्भावकर्मणोर्यकं कर्तरि शबादयो बाधेरन् ?॥ एवं[2] तर्हि—॥*॥यक्शपावुत्सर्गा[3]वपवादाः श्यन्नादयाः स्यादयश्च ॥*॥ एवमपि[2]—॥*॥अपवा[4]दविप्रतिषेधाच्छ्यन्नादिबाधनम् ॥*॥ अपवादविप्रतिषेधाच्छ्यन्नादिभिः स्यादीनां बाधनं प्राप्नोति।श्यन्नादीनामवकाशः—दीव्यति सीव्यति। स्यादीनामवकाशः—पक्ष्यति यक्ष्यति। इहोभयं प्राप्नोति—देविष्यति सेविष्यती[5]ति । परत्वाच्छ्यन्नादयः प्राप्नुवन्ति॥ नैष दोषः। शबादेशाः श्यनादयः करिष्य[4]न्ते, शप्च स्यादिभिर्बाध्यते। तत्र दिवादिभ्यः स्यादिविषये शबेव नास्ति कुतः श्यन्नादयः ॥ तत्तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् ?॥ न कर्तव्यं। प्रकृतमनुवर्तते ॥ क्व प्रकृतम्?॥'कर्तरि श'बिति॥ तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः॥नैष दोषः। 'दिवादिभ्य' इत्येषा पञ्चमी 'श'बिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति "तस्मादित्युत्तरस्ये'ति ॥ प्रत्ययविधिरयं, न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकाल्पका भवन्ति ॥ नाऽयं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः, प्रकृतश्चानुवर्तते ॥

अथ वाऽनुवृत्तिः करिष्यते।'सार्वधातुके यक्'।स्यतासी ऌलुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज्भवति[4] । 'कर्तरि शप्' । स्यतासी ऌलुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज्भवति । 'दिवादिभ्यः श्यन्'। स्यतासी ऌलुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज्भवति ॥ तथ वाऽन्तरङ्गाः स्यादयः ॥ काऽन्तरङ्गता ? ॥ लावस्थायामेव स्यादयः सार्वधातुके श्यन्नादयः ॥ [स्यतासी ऌलुटोः] ॥

प्र.]च्छबादयः स्युरित्यर्थः। अपवाद इति । यत्रोत्सर्गलक्षणस्याऽपवादलक्षणस्य च प्रसङ्गस्तत्राऽपवादव्यवहारः । यग्विधौ तु भावकर्मग्रहणानुवर्तनात्कर्तरि यकोऽप्रसङ्गान्नाऽस्ति तदपवादत्वमित्यर्थः । लावस्थायामिति । ननु च परत्वाल्लादेशैर्भाव्यम् । न च लादेशानामनित्यत्वम् , कृतेष्वपि स्यादिषु आतृतीयपरिसमाप्तेर्धात्वधिकारेऽपि धातोर्विहितस्य लस्येत्येवं विहितविशेषणाश्रयणाल्लादेशानां प्रसङ्गात् । एवं तर्हि कृतेष्वपि लादेशेषु स्यादयो भवन्तोऽन्तरङ्गा एव भवन्ति । नहि तद्विधौ

उ.]त्यादौ शपि कृते तमेव निमित्तीकृत्य यक्स्यादिति भावः।भाष्ये—अथवाऽनुवृत्तिरिति । एवञ्च तत्तत्सन्निधौ विधानसामर्थ्यान्नास्त्यपवादत्वमिति भावः । लावस्थायामिति भाष्यस्य—आदेशोत्पत्तेः प्रागेव स्यादय इत्यर्थः प्रतिभाति । तत्र शङ्कते—ननु चेति । अनित्यत्वमिति । व्यवधानेन धातोः परत्वाऽभावादप्राप्तेरिति

---

१ इदं भाष्यमित्यन्ये । २ इदं क्वचिन्न । ३ इदं भाष्यं न वार्तिकमित्यन्ये । ४ 'करिष्यन्ति' पा० । ५ 'भवतीति' पा० ।

सिब्बहुलं लेटि ॥ ३।१।३४ ॥

॥*॥ सिर्बुत्सर्गश्छन्दसि [सनाद्यन्ते नेषत्वाद्यर्थः] ॥*॥ सिबुत्सर्ग-

प्र.]शब्देन सार्वधातुकत्वमर्थविशेषो वा कर्त्रादिराश्रितः। स्यन्नादयस्तु तदाश्रयत्वा-द्बहिरङ्गाः। अवश्यं चैतदभ्युपगन्तव्यं–'कृतेषु लादेशेषु स्यादयः क्रियन्त' इति। अन्यथा तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वविधानेन विकरणस्य स्वरो लसार्व-धातुकस्वरं बाधत इति–अस्यार्थस्य कथं ज्ञापकं स्यात्। यदि हि लावस्थायां तासिः क्रियेत पश्चात्सार्वधातुकं, तदा सति शिष्टत्वात्सार्वधातुकस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽप्राप्तानुदा-त्तार्थं वचनमिति ज्ञापकत्वं नोपपद्येत। ये त्वाहुः–सञ्ज्ञाविधानवाक्येनात्मनेपदपर-स्मैपदप्रकरणेन च लादेशविधानवाक्यस्यैकवाक्यतायां लादेशानां बहिरङ्गत्वाल्लाव-स्थायामेवान्तरङ्गत्वात् प्रतिपदविधानाच्च स्यादयो भवन्तीति तैस्तासेः परस्य लसा-र्वधातुकस्यानुदात्तविधानस्य पूर्वोक्तार्थज्ञापकत्वमसमर्थितं भवति। [स्यतासी]।

सिब्बहुलम्। सिबुत्सर्ग इति। परनिमित्तमनुपादाय सनादिवर्गे धातोः सि-

उ.]भावः। अन्यथेति। इदञ्च ज्ञापकम्–'अनुदात्तम्पदमेकवर्ज'मित्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। लादेशोत्तरं स्यादिप्रवृत्तौ तु सति शिष्टस्यादिस्वरनिमित्तकवर्ज्यमानस्वरेण लसार्व-धातुकानुदात्तत्वे सिद्धे पुनर्विधीयमानं तज्ज्ञापकाय सम्पद्यत इति भावः। **ये त्विति।** एतन्मते 'अन्यत्र विकरणेभ्य' इत्यंशो वाचनिक इति बोध्यम्। **प्रतिपदविधाना-च्चेति** चिन्त्यं, निरवकाशत्वाभावादिति कश्चित्। परे तु–'अनुदात्त'मिति सूत्रे भाष्ये सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वे 'सुनुत' इत्यादौ सार्वधातुकस्वरबाधः स्यादिति शङ्कायां वार्तिककारेणोक्तं 'स्यादिस्वराऽप्रसङ्गस्तासेः परस्यानुदात्तवचना'दिति। 'परत्वाल्ला-देशा' इत्येव च तन्मतम्। अत्राप्यपवादविप्रतिषेधाच्छ्यनादिभिः स्यादिबाधन-मिति वार्तिकोक्तपूर्वपक्षस्य तन्मताऽनुसारेण समाधानद्वयमुक्त्वाऽथ वेति तृतीयं समाधानम्भगवतोक्तम्। तस्याऽयम्भावः–'आर्द्धधातुक' इत्यनुवृत्त्याऽऽर्द्धधातुकत्वा-वस्थायां स्यादय इत्यन्तरङ्गा इति। विकरणस्वरस्य दुर्बलत्वन्त्वेतत्पक्षे वाचनिक-मेव। कैयटोक्तमर्थापेक्षं सार्वधातुकादिसंज्ञापेक्षञ्च बहिरङ्गत्वं न युक्तं, तस्याऽत्र शास्त्रेऽनाश्रयणादित्युक्तम्। अत एवाऽत्र विप्रतिषेधो वार्तिककृतोक्तः सङ्गच्छते। न्याय्यमन्तरङ्गत्वमृषिभ्यां न ज्ञातमित्युक्तिरत्यन्याय्या, 'काऽन्तरङ्गता' 'लावस्थायां स्यादय' इति भाष्योक्तेर्गर्भस्रावाच्च। अल्पापेक्षत्वात्तिबादिभ्यः पूर्वं स्यादय इत्येव वक्तुमौचित्याच्चेत्याहुः। [**स्यतासी लृलुटोः**] ॥

सिब्बहुलम्। उत्सर्गपदार्थमाह–**परनिमित्तमनुपादायेति।** एवं हि सामान्य-विधित्वादुत्सर्गत्वं भवति। [भाष्ये]–**सनाद्यन्ताधिकार इति।** सनाद्यन्त इति येषा-

१ 'बुत्सर्गः' पा०। २ अयमंशः क्वचिन्नात्र, किन्त्वग्रे पृथग्वार्तिकतयाऽस्ति।

श्छन्दसि कर्तव्यः॥ 'सनाद्यन्ते नेषत्वाद्यर्थः'। सनाद्यन्ताधिकारे च कर्तव्यः[२] ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'नेषत्वाद्यर्थः । इन्द्रो नस्तेन नेषतु । गा वो नेष्टादिति[३] । ॥*॥ प्रकृत्यन्तरत्वात्सिद्धम्[४] ॥*॥ प्रकृत्यन्तरत्वात्सिद्धमेतत्॥कथम्?॥ प्रकृत्यन्तरं नेषतिः[५]। ॥*॥ नेषतु[६] नेष्टादिति दर्शनात् ॥*॥नेषतु[७] नेष्टादिति हि दृश्यते॥

अथ किमर्थः पकारः । ॥*॥ [पकारः[८]] स्वरार्थः[६] ॥*॥ 'अनुदात्तौ सुप्पितौ'वित्येष स्वरो यथा स्यात्[७] ॥*॥ पित्करणानर्थक्यं चाऽनच्कत्वात् ॥*॥ पित्करणं चाऽनर्थकम् ॥ किङ्कारणम् ?॥ 'अनच्कत्वात्'। अनच्कोऽयन्तत्र नाऽर्थः स्वरार्थेनाऽनुबन्धेन पकारेण[९] ॥ इटि कृते साऽच्को भविष्यति ॥*॥ इटोऽनुदात्तार्थमिति[१०] चेदागमानुदात्तत्वात्सिद्धम् ॥*॥ [इटोऽनुदात्तार्थमिति[११] चेदागमानुदात्तत्वात्सिद्धम्] ॥ आगमानुदात्तत्वेनेटोऽनुदात्तत्वं[१२] भविष्यति ॥ एवं तर्हि सबयं कर्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ यदवयासिसीष्ठाः । एकाज्लक्षण

प्र.]ड्विधेयः।तेन तदन्तस्य धातुसंज्ञायां सत्यां नेषत्वादीनि सिध्यन्ति।नीशब्दात्सिपि गुणे च कृते लोटि च नेषत्विति रूपम् । प्रकृत्यन्तरत्वादिति । जेषृ णेषृ प्रेषृ गताविति पाठान्नयत्यर्थ उत्सर्गो न कर्तव्यः । अवयासिसीष्ठा इत्याद्यर्थस्तु कर्तव्य एव । सबयमिति । सनादिमध्येऽत्रैव वेति भावः। यदवयासिसीष्ठा इति । यातेरवपूर्वात्

उ.]मधिकारो बुद्धिस्थता तेषु कर्तव्य इत्यर्थः। सिध्यन्तीति। लोट्यपि सिप्सिद्धिरित्यर्थः । नेषत्विति प्रयोगे सिप्शपोः समावेशः सिध्यति । विकरणत्वे तु स न स्यादिति भावः । लोट्त्वाच्छन्दसि 'लेटोऽडाटा'वित्यस्याऽप्राप्तिरिति बोध्यम् । अत्रोत्सर्गः कर्तव्यः, स च सनाद्यन्ते कर्तव्य इति पूर्वपक्षद्वयम्। तत्रान्त्यः खण्डित एव, उत्सर्गता त्वावश्यकीत्याह–अवयेति । लिङि सिप्सिद्ध्यर्थमुत्सर्गः कर्तव्य इत्यर्थः। भाष्ये–इति हीति । 'नेषतु'इत्यर्थं सनादिवर्गे करणे 'नेष्टा'दित्यस्याऽसिद्धिः । अत्र करणे 'नेषत्वि'त्यस्याऽसिद्धिः। प्रकृत्यन्तरत्वे तु 'नेष्टा'दिति नयतेः सिपि सिद्धम् , अत्रैव लेटीतिपदरहितसूत्रकरणादित्याशयः । यद्वा 'नेष्टा'दित्यत्र विकरणव्यत्ययेन शपो लुक् ।'नेषतु नेषतादिति दृश्यते' इति भाष्ये पाठः। 'लोकेऽपी'ति शेषः । 'नेष्टादिति (हि)दृश्यते',इति लेखकप्रमादः।अन्यथा प्रकृत्यन्तराऽऽवश्यकत्वं न दर्शितं स्यात् । भाष्ये–आगमाऽनुदात्तत्वादिति । 'तारिष'दित्यादौ धातुस्वरप्रयुक्तशेषनिघातेनेति भावः । सनादिमध्ये इति। 'लेटी'ति पदरहितमिति

१ अयमंशो वार्त्तिकतया पठ्यते क्वचित् ।२ 'कर्तव्यं' 'सनाद्यन्ते च कर्त्तव्यः' 'वक्तव्यः' । ३ 'नेष्टाम्' पा० । ४ इदं क्वचिन्न । ५ 'नेषः' पा० । ६ इदं भाष्यमित्यन्ये । ७ 'स्यादिति' पा० । ८ 'कुतः' पा० । ९ 'पकारेणानुबन्धेन' पा० । १० 'इडनुदात्तार्थं' पा० । ११ अयं पाठो लुप्तः । १२ 'इडनुदा' ।

इड्प्रतिषेधो मा भूदिति ॥ क्वायमकारः श्रूयते ? ॥ न क्व चिच्छ्रूयते । लोपोऽस्य भविष्यत्यतो लोप आर्द्धधातुक इति ॥ यदि न क्व चिच्छ्रूयते नाऽर्थः स्वरार्थेन पकारेणाऽनुबन्धेन ॥ एवमपि कर्तव्य एव[1] ॥ किं प्रयोजनम्?॥ अनुदात्तस्य लोपो यथा स्यादुदात्तस्य लोपो मा भूदिति ॥ किं च स्यात् ? ॥

प्र.]सप् लिङ् थास् सुट् सीयुट् ।सबन्तस्याङ्गस्यानेकाच्त्वात्सीयुडादेरिडागमो भवति। यदि पुनः सिप्क्रियेत तदावश्यमिकार उच्चारणार्थो व्याख्येयः। अन्यथा तस्य श्रवणं स्यात्। तत्र सिबन्तस्य धातोरेकाच्त्वादिड्प्रतिषेधः प्रसज्येत। ननु योऽत्र धातुरुपदेशेऽनुदात्तो, याशब्दो न तस्मात् परमार्द्धधातुकं, सिपा व्यवधानात्। यस्माच्च सिबन्तात्परमार्द्धधातुकं नासावुपदेशेऽनुदात्तः। एवं तर्हि 'सनाद्यन्ता धातव' इत्यस्य यदा सनाद्यवयवा धातवो भवन्तीत्यर्थो व्याख्यायते तदा सिपो यात्यवयवत्वाद्यातिग्रहणेन ग्रहणादिड्प्रतिषेधप्रसङ्गः। यदाऽपि स्थानिवद्भावाश्रयणेन सूत्रं प्रत्याख्यातं तदा स्थानिवद्भावेनाऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणात् प्राप्नोत्येवेड्प्रतिषेधः। **अनुदात्तस्येति।** 'धातो'रित्यनाश्रित्योक्तम्। अथ वैतत्प्रदेशपाठाश्रयमेतद्भाष्यम्।

उ.]भावः।एवञ्च सपः साच्कत्वेन पित्त्वं चरितार्थमिति बोध्यम् ।ननु स्थानपरिवर्तनेन सनादिवर्गे करणे फलाऽभावस्य भाष्ये उक्तेराह—**अत्रैव वेति**। अत्राऽपि करणेनेट्सिद्धेरिति तात्पर्यम्। भाष्ये—**किम्प्रयोजनमित्यकारविषयः** प्रश्नः। **यदवयासिसिष्ठा इति।** नन्वत्र सिप्यपि तेन व्यवधानान्निषेधाऽप्रवृत्ताविट्सिध्यत्येवेत्यत आह—**सबन्तस्याऽङ्गस्येति**। 'एकाच' इत्यङ्गस्यैव विशेषणम्। 'उपदेशे'-इति चाऽनुदात्तेनैव संबध्यते। उपदेशे योऽनुदात्तस्तघटितादेकाऽचोऽङ्गादिति चार्थः। सबनैमित्तिकत्वात्पूर्वमेव, ततश्च लादेशा इति भावः। **उच्चारणार्थ इति**। इत्संज्ञायाम्फलान्तराऽभावादितिभावः।उच्चारणे सहायसम्पादनेन चरितार्थस्येत्संज्ञया लोपेनैनिवृत्तिरिति बोध्यम्। **सिबन्तस्य धातोरिति।**'अङ्गस्ये'ति वक्तुमुचितम्। सीयुटः सस्य षत्वाऽभावश्छान्दसः। **ननु चेति**। तद्घटितादित्यर्थे न मानमित्यभिमानः। **नाऽसावुपदेशे इति**। सिबन्तस्योपदेशाऽभावादिति भावः। एवञ्च सिपैव सिद्धेऽकारोच्चारणं व्यर्थमिति पूर्वपक्षाशयः। सनादिवर्गपाठाऽभिप्रायेणेदम्फलमुक्तमिति समाधत्ते—**एवन्तर्हीति**। अकारोच्चारणसामर्थ्यादुपदेशेऽनुदात्तघटितैकाचोऽङ्गादित्यर्थ इति न दोष इति तत्त्वम्। **अनुदात्तादेकाच इति**। सपि तु परत्वादिडादिषु कृतेषु अतो लोप इति भावः। **अथ वेति**। अत्र पाठे हि तदन्तस्याऽधातुत्वात्तदप्राप्तिरिति भावः। इदमेव युक्तम्। नन्वत्र योऽनुदात्त इकारस्तत्र परतो न लोपः। आर्द्धधातुके हि सः। न च तदनुदात्तमत आह—**लसार्वधातुकाऽनुदात्तत्वे**

---

१ इदं क्वचिन्न। २ 'नेष्टसिद्धि'।

उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत ॥*॥ सिब्बहुलं छन्दसि णित् ॥*॥ सिब्बहुलं छन्दसि णिद्वक्तव्यः । सविता धर्मं साविषत् । प्र ण आयूंषि तारिषत् ।

कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ ३।१।३५ ॥

॥*॥ कास्ग्रहणे चकास उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ कास्ग्रहणे चकास उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । चकासांचकार ॥ न कर्तव्यम् । 'चकास्प्रत्यया'दिति वक्ष्यामि ॥*॥ चकास्ग्रहणे कास उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ चकास्ग्रहणे कास उपासङ्ख्यानं कर्तव्यम् । कासांचक्रे । सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्तं 'कास्ग्रहणे चकास उपसङ्ख्यान'मिति ॥ नैष दोषः ॥ चकास्शब्दे कास्शब्दोऽस्ति, तत्र 'कास्प्रत्यया'दित्येव सिद्धम् ॥ न सिध्यति ॥ किं कारणम् ? ॥

प्र.]उदात्तस्येति। 'छन्दस्युभयथे'ति सार्वधातुकत्वादडुपदेशादिति लसार्वधातुकाऽनुदात्तत्वे सति प्रत्ययस्वरेण धातुस्वरेण वा सशब्दाऽकारस्योदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वर इटः प्रसज्येत । पकारे तु सति अनुदात्त एवेड्भवति । पित्करणसामर्थ्यादेव च सशब्दाऽकारस्य धातुस्वरो न भवति, एतत्प्रदेशपाठाद्वा । याशब्दस्यैव तु भवति । 'तिङ्ङतिङ' इति यो निघातः स 'निपातैर्यद्यदी'ति प्रतिषिद्धः । अवशब्दस्य 'तिङि चोदात्तवती'ति निघातः। साविषदिति । 'षू प्रेरणे' इत्यस्य लेटि रूपम् । 'तारिष'दिति तरतेः । [सिब्बहुलं लेटि] ॥

उ.]सतीति।अत्र पाठे–प्रत्ययस्वरेणेति। सनादिपाठे–धातुस्वरेणेति। 'प्रत्ययस्वरेणे'त्येव युक्तं, सनादिपाठस्य स्थानत्यागे फलाऽभावेन भाष्ये दूषितत्वात् । 'पित्करणसामर्थ्या'दित्यपि चिन्त्यम् , एतत्प्रदेशेत्याद्येव युक्तम् । याशब्दस्यैवेति । एवञ्च 'यासिसीष्टा' इत्याद्युदात्तमिति भावः । ननु 'तिङ्ङतिङ' इति निघातः स्यादत आह–तिङ्ङतिङ इति । अत्रेदं तत्त्वम् ,–अत्रैव पाठो 'लेटी'ति पदरहितः कार्यः, अकारस्तु लसार्वधातुकानुदात्तत्वायोक्तरीत्येड्प्रतिषेधाऽभावाय च । उदात्तनिवृत्तिस्वरवारणाय च पकारः । अन्तरङ्गत्वाच्च पूर्वं सपि ततो विकरणव्यवधानेप्यादेशाः । अत आर्द्धधातुकोपदेशेऽकारान्तत्वाल्लोपसिद्धिरिति । [सिब्बहुलं लेटि] ॥

कास्प्रत्यया । नन्वत्र 'प्रत्यय'ग्रहणं व्यर्थम् 'आममन्त्रे लिटी'ति योगविभागेन सामान्यत आमं विधाय कास्ग्रहणं नियमार्थं व्याख्येयम्— 'औपदेशिकधातोश्चेत्कास एवे'ति प्रत्ययान्ते सिद्धेरिति चेन्न, अनेकाच्प्रत्ययान्तग्रहणार्थत्वात्। तेन कादिभ्य आचारक्विबन्तेभ्य आम्न । ध्वनितञ्चेदं हरदत्तग्रन्थे । न च एकाच्प्रत्ययान्तपरमेवाऽस्तु, क्विग्रहणेनैव सिद्धे प्रत्ययग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः, गोपायाञ्चकारेत्यादिभाष्यप्रयोगविरोधापत्तेश्च । कास्यनेकाच इति । कासिपदमनेकाज्धातुमात्रस्य यथा भवति तथा व्याख्येयमित्यर्थः । तथा हि

अर्थवतः कास्शब्दस्य ग्रहणं, न च चकास्शब्दे कास्शब्दोऽर्थवान् ॥ एवं तर्हि [॥*॥ 'कास्यनेकाज्ग्रहणञ्चुलुम्पाद्यर्थम्'[1][2] ॥*॥] **'कास्यनेकाच' इति वक्तव्यम्॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'चुलुम्पाद्यर्थम्' । चुलुम्पांचकार दरिद्रांचकार ॥**

इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ॥ ३।१।३६ ॥

॥*॥ गुरुमत आम्विधाने लिण्निमित्तात्प्रतिषेधः ॥*॥ **गुरुमत आम्विधाने लिण्निमित्ताद्गुरुमतः प्रतिषेधो वक्तव्यः । इयेष उवोष । गुणे कृते 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ' इत्याम् प्रसज्यते[3]॥ गुरुमद्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ?॥** ॥*॥ गुरुमद्वचनं किमर्थमिति चेण्णल्युत्तमे यजादिप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ **गुरुमद्व-**

प्र.]इजादेः। उवोषेति । नन्वत्रोषविदेति विकल्पेनाऽऽमा भाव्यम्। अत्राहुः। द्विवचनबहुवचनयोर्गुणाभावाद्गुरुमत्त्वाऽभावाद्विकल्पः सावकाश इति यत्र गुरुमत्त्वं तत्र नित्यमेवाम् प्राप्नोति । एतच्च 'विप्रतिषेधे पर'मिति, प्रतिपदविधेश्च बलवत्त्वमनाश्रित्य भाष्यकारेणोदाहृतम् । तत्र ह्याश्रिते विकल्प एव भविष्यतीति नैतदिहोपन्यसनीयम् । **गुरुमद्वचनमिति ।** ईषतुरीषुरित्यत्रापि सवर्णदीर्घे गुरुमत्त्वादिजादेः सर्वत्र गुरुमत्त्वादामा भवितव्यमिति गुरुमद्वचनसामर्थ्यादुपदेशावस्थायां गुरुमत

उ.]'एकाचो धातोश्चेत्कास एवे'ति नियमपरतया तद्व्याख्येयमिति । एवञ्च 'चकास उपसङ्ख्यान'मिति वार्तिकं, सूत्रस्थम्प्रत्ययग्रहणञ्च न कार्यमिति भाष्यतात्पर्यम् । यथाश्रुतवार्तिकेऽपि प्रत्ययग्रहणस्थानेऽनेकाज्ग्रहणं कर्तव्यमित्येव तात्पर्यमिति **हरदत्तानुसारिणः** । अन्ये तु 'कासी'ति सप्तमी, कास्घटिते सूत्रे इत्यर्थः । अन्यथा समाहारद्वन्द्वे टजापत्तिः । इतरेतरयोगे तु द्विवचनापत्तिः । प्रत्ययग्रहणाऽपनये च न मानम् । सूत्रे प्रत्ययग्रहणन्तु योगविभागनियमकल्पनारूपगौरवपरिहारेण स्पष्टार्थमेव । एवञ्च 'क'शब्दादिभ्य आचारक्विपि 'कामास' इत्यादिरूपाण्येव, सत्यभिधाने इत्याहुः । [**कास्प्रत्ययादाममन्त्रे**] ॥

इजादेश्च। भाष्ये **लिण्निमित्ताद्गुरुमत इति।** गुरुमति लिण्निमित्तत्वं गुरुद्वारा बोध्यम् ।**द्विवचनबहुवचनयोरिति।** तयोः कित्त्वादिति भावः। तत्र द्विर्वचनाऽपेक्षया नित्यत्वाद्वैकल्पिक आम् । णलि तु परत्वाद्गुणेन नित्य आम्प्राप्नोतीति विशेषः। एतेन 'अत्रापि सवर्णदीर्घे गुरुमत्त्वमस्तीति कथमवकाश' इत्यपास्तम्। **विप्रतिषेधे इति।** यद्यसम्भवे विप्रतिषेधः,अस्ति चाऽत्रोभयोः संभवबुद्धिरित्युच्यते तदापि विकल्पसिद्ध्या 'उवोषे'त्यस्य सिद्धिरिति भावः। **प्रतिपदेति ।** अनवकाशत्वाऽभावेऽपि पूर्वप्रवृत्ताविदं नियामकमिति भावः।'उवोखे'ति कवर्गद्वितीयान्तपाठ इत्यन्ये।ननु द्विवचनादौ किति गुणाऽभावे आमभावाय गुरुमद्वचनं चरितार्थमत आह-**ईषतुरिति।उपदेशेति**। एवञ्च

---

१ इदं लुप्तं । २ 'कास्यनेकाचश्चुलुम्पाद्यर्थम्' इत्यन्ये पठन्ति । ३ 'प्राप्नोति'।

चनं किमर्थमिति चेण्णल्युत्तमे यजादीनां मा भूदिति । इयजाऽहम् । उव-पाऽहम् । ॥*॥ उपदेशवचनात्सिद्धम् ॥*॥ [उपदेशवद्वचनात्सिद्धमेतत्] । उपदेशे गुरुमत इति वक्तव्यम् ॥ यद्युपदेशग्रहणं क्रियते उछेराम्वक्तव्यः । उच्छाञ्चकार । व्युच्छाञ्चकारेति ॥*॥ ऋच्छिप्रतिषेधो ज्ञापक उच्छेराम्भा-वस्य ॥*॥ यदयमनृच्छ इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यस्तुङ्निमित्ता यस्य गुरुमत्ता भवति तस्मादामिति । स तर्हि ज्ञापकार्थं ऋच्छिप्रतिषेधो वक्तव्यः॥ ननु चावश्यं प्राप्त्यर्थोऽपि वक्तव्यः ॥ नाऽर्थः प्राप्त्यर्थेन । 'ऋच्छत्यृ-ता'मिति ऋच्छेर्लिटि गुणवचनं ज्ञापकं 'नर्च्छेर्लिट्याम्भवती'ति ॥ नैत-दस्ति ज्ञापकम् , अस्त्यर्थमेतत्स्यात् ॥ कथं पुनरृच्छेर्लिटि गुण उच्यमानोऽ-स्त्यर्थः शक्यो विज्ञातुम् ?॥सामर्थ्यात् । ऋच्छिर्लिटि नास्तीति कृत्वा प्रकृत्य-

प्र.]इत्याश्रयिष्यत इति भावः। णल्युत्तम इति। एतच्चोपलक्षणं,तेन थलपि गृह्यते-इयष्ठ इयजिथेति । लिट्यभ्यासस्य संप्रसारणे कृते यजादय इजादयो भवन्तीति । उपदेशवचनादिति।वचनं व्याख्यानमभिप्रेतम्।अन्यथा वचनेन वचनान्तरस्य निरासे को गुणः स्यात् ?। तस्मान्नित्ययोगे मतुप आश्रयणादुपदेशावस्थायां गुरुमत इत्या-श्रयिष्यत इत्यर्थः। 'उपदेशग्रहण'शब्देनाऽप्युपदेशो गृह्यतेनेनेति व्युत्पत्त्या व्याख्या-नमेवोच्यते।उछेरिति। उछी विवास इत्युपदेशे गुरोरपाठान्नाऽयं गुरुणा नित्ययुक्तः । तुङ्निमित्तेति। तुग्ग्रहणमागममात्रोपलक्षणं, तेनेङ्वांचकारेत्यत्रापि भवति । प्राप्त्यर्थो-पीति।प्रतिषेधप्राप्त्यर्थ इत्यर्थः। ऋच्छेरिति ।आमा व्यवधानेऽपि वचनाद्गुणो भविष्य-तीति चेत्, एवं सति 'तस्मिन्निति निर्दिष्ट'इत्येतद्बाध्येत,तस्मादाम एवाऽभावो गुण-विधानेन ज्ञाप्यते। सामर्थ्यादिति।'ऋ गतिप्रापणयो'रित्यस्य श्तिपि शपि ऋच्छा-देशः कृतो न त्वनादेश ऋच्छिर्निर्दिष्ट इत्यर्थः । ऋच्छिरिति । शिति ऋच्छादेश-विधानाल्लिटि तदभावः । तिष्ठतेरिति । अत्रापि स्थः शिति तिष्ठादेशं कृत्वा निर्देशः

उ.]'लिण्निमित्ता'दिति प्रतिषेधोऽनर्थक इति भावः। इयष्ठेति। संयोगपरत्वेन गुरुम-त्त्वेऽपि उपजीव्यविरोधान्नाऽऽमिति गुरुमद्ग्रहणस्येदम्फलमिति भावः। इयजिथेत्येव वा प्रत्युदाहरणम् । ननु यजादीनां कथमिजादित्वं, तत्राह-लिट्यभ्यासस्येति । तस्मान्नित्ययोग इति । 'भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने' इत्युक्तेः । प्रकृते लक्ष्यानुसारात्तत्रैव मतुबिति भावः । ननु वचनशब्दस्य व्याख्यानपरत्वेऽप्युपदेश-ग्रहणमित्यसङ्गतमत आह-उपदेशग्रहणेति । तुग्ग्रहणमिति । सामान्यापेक्षं ज्ञाप-कमित्यर्थः। ऋच्छावामोऽभावादाह-प्रतिषेधेति । तुग्निमित्तेत्याद्यर्थे ज्ञापिते ततोऽ-पि प्राप्तस्य प्रतिषेधार्थ इति भावः । तस्मादाम एवेति । यद्यप्यङ्गभूतपरिभाषाबाध

१ इदं लुप्तं स्यात् । २ इदं न सार्वत्रिकम् । ३ 'प्रकृत्यर्थो' पा० ।

र्थं विज्ञायते । तद्यथा—तिष्ठतेरित् जिघ्रतेर्वेति, चङि तिष्ठतिजिघ्रती न स्त इति कृत्वा प्रकृत्यर्थं विज्ञायते[1] ॥ किंपुनरर्तेर्लिटि गुणवचने प्रयोजनम् ?॥ आरतुः आरुः, एतद्रूपं यथा स्यात् ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ॥ द्विर्वचने कृते सवर्णदीर्घत्वे च कृते[2] यदि तावद्धातुग्रहणेन ग्रहणमृकारान्तानां लिटि गुणो भवतीति गुणे कृते रपरत्वे च अरतुः अरुरित्येतद्रूपं प्रसज्येत ।

प्र.]कृतः,तत्राऽनेन रूपेण स्थाशब्द एव प्रतीयत इत्यर्थः। **द्विर्वचन इति** । यणादेशात् पूर्वविप्रतिषेधेन द्विर्वचनं क्रियते । तथा हि—सति स्थानिवद्भावशास्त्रे द्वयोरपि यण्द्विर्वचनयोर्नित्यत्वमिति विप्रतिषेध उपपद्यते । अथ वा यथा 'निन्यतु'रित्यत्र यणादेशेन भाव्यमिति द्विर्वचनात् पूर्वमेव इयङ् प्रवर्तते तथेहाऽपि द्विर्वचने कृते सवर्णदीर्घेण भाव्यमिति यण्न प्रवर्तते । सति वा यणि तस्य स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनम् । तत्र कृते यणादेशात् परत्वात्सवर्णदीर्घत्वम् । **यदि तावदिति** । अन्तादिवद्भावादुभयादेशस्याऽन्यतरतो व्यपदेशात्स्थानिवद्भावाद्वेति भावः । **अन्त-**

उ.]एवोचितस्तथाऽपि तस्या वाक्यार्थबोधप्राक्कालोपस्थितिकतया वैयर्थ्यस्य च लक्ष्यसंस्कारवेलायामुपस्थितत्वेनाऽसञ्जातविरोधन्यायेनाऽऽम्बाध एवेति भावः।एवञ्च तुम्निमित्तेत्याद्यर्थे ज्ञापितेऽप्यस्य सार्थक्यं दुरुपपादम्, ऋच्छेरामभावस्य प्रकारान्तरेण सिद्धेरिति नैतज्ज्ञापकमिति तात्पर्यम् । ननु स्थानिकार्यस्याऽऽदेशे जायमानत्वेऽपि आदेशकार्यस्य कथं सामर्थ्यादपि स्थानिनि प्रवृत्तिः, तत्र स्थानिवद्भावस्येवाऽत्रोपायाऽभावादत आह—**ऋ गतीति** । **शितीति**। स्वतन्त्रस्य त्वामा व्यवधानाल्लिट्परत्वाऽभावो बोध्यः॥ननु परत्वाद्यणि 'द्विर्वचनेऽची'त्यनेन द्वित्वे स्थानिवद्भावाद्द्वित्वे कृते पुनरादेशरूपेणैवोत्तरखण्डस्याऽवस्थानादभ्यासस्योरति हलादिः शेषेऽत आदेरिति दीर्घे आरतुरित्यादिसिद्धिरत आह—**यणादेशादिति** । ननु 'यण्नित्य' इति कथं विप्रतिषेधोऽत आह—**सतीति** । 'द्विर्वचनेऽचीत्यस्मिन्नि'ति शेषः । द्विर्वचनेऽची'ति सूत्रे स्थानिवद्भावपूर्वविप्रतिषेधयोः किं ज्याय इति भाष्योक्तेः पूर्वविप्रतिषेधारम्भे तदभावस्य लाभादयम्पूर्वविप्रतिषेधो नित्यानामपि बाधक इति वक्तुं युक्तम् । इत एवाऽरुचेराह—**अथ वेति** । **सति वा यणीति** । द्वित्वे रूपातिदेशेन द्वित्वे जाते पश्चाद्यथायथं योग्यशास्त्रप्राप्तिरिति दीर्घ एवेति भावः । **अन्तादिवदिति** । उत्तरखण्डस्यैव क्रियावाचकत्वेन धातुत्वमिति भावः । समुदायस्य धातुत्वे त्वेतदसङ्गतिः स्पष्टैवेति बोध्यम् । स्थानिवदतिदेशस्यापि सम्भवादाह—**स्थानिवद्भावाद्वेति** । स्थान्यलाश्रयत्वाऽभावाच्चाऽनल्विधाविति प्रतिषेधाऽभावः । स्थानिवत्त्वप्राप्त्युपपादकम्—**उभयादेशस्येत्यादि**। भाष्ये—**गुणे पुनः सतीति**। ननु

१ 'विज्ञास्यते' पा० । २ 'कृते सवर्णदीर्घत्वं, सवर्ण' पा० । ३इदं क्वचिन्न ।

अथाऽभ्यासग्रहणेन ग्रहणम्–उरत्वं[1], रपरत्वं,हलादिः शेषोऽत आदेरिति दीर्घ-त्वमातो[2] लोप इटि चेत्याकारलोपः[3]–अतुः उरिति वचनमेव श्रूयते[4]। गुणे पुनः सति गुणे कृते रपरत्वे च द्विर्वचनं हलादिः शेषोऽत आदेरिति दीर्घत्वं तत्र सिद्धं भवति आरतुरारुरिति[5]। यथा आटतुः आटुरिति ॥ किं पुनः कारणं सवर्णदीर्घत्वं तावद्भवति न पुनरुरत्त्वम्?। परत्वादुरत्वेन भवितव्यम् ॥ अन्तरङ्गत्वात्[6] [सवर्णदीर्घत्वं प्राप्नोति] । अन्तरङ्गं सवर्णदीर्घत्वं, बहिरङ्गमु-रत्वम् ॥ काऽन्तरङ्गता?॥वर्णावाश्रित्य सवर्णदीर्घत्वम्,अङ्गस्योरत्त्वम् ॥ उरत्त्व-मप्यन्तरङ्गम् ॥ कथम् ? ॥ वक्ष्यत्येतत्प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकार इति । उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वादुरत्त्वम् । उरत्त्वे च कृते रपरत्वं हलादिः शेषोऽत आदेरिति दीर्घत्वं परस्य रूपस्य यणादेशः, सिद्धं भवति–औरतुः आरुरिति ॥ अथापि कथं चिदत्रैलिटि गुणेनाऽर्थः स्यादेवमपि न दोषः । ऋच्छत्यॄतामि-त्यृकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते ॥ कथम् ?॥ प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्। ऋच्छति–ऋ–ॠ-ताम्–ऋच्छत्यॄतामिति ॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति चक्रतुश्चक्रुरिति ॥ संयोगादि-

---

प्र.]रङ्गत्वादिति। 'वर्णादाङ्गं बलीय'इत्येतत्तु समानाश्रयाङ्गवार्णविषयम्। यथा कारक-श्चयनमिति गुणवृद्धी भवतो यणादेशात् । इह तूरदत्वं लिडाश्रयं, वर्णद्वयाश्रयं तु सवर्णदीर्घत्वमिति भिन्नाश्रयत्वमनयोः । अथापीति । आसप्तमपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारो वव्रश्चेत्यादिसिद्धय आश्रित इति भावः । ऋकारोऽपीति । बहुवचननिर्देशादिति भावः । इहापीति । 'ऋ'इति वर्णग्रहणात्तदन्तविधिसद्भावादिति भावः ।

संयोगादेरिति। अकेवलस्य। वर्णान्तरसहितस्येत्यर्थः।ततश्च धातोरेव ग्रहणमवति-

---

उ.]परत्वात्कृतेऽपि गुणे द्विर्वचनेऽचीति रूपातिदेशात् ऋशब्दस्यैव द्वित्वमिति को विशेष इति चेन्न; यत्राऽऽदेशे कृते एकाच्त्वादिव्याघातप्रयुक्ता द्वित्वाऽप्राप्तिस्तत्रै-वातिदेशप्रवृत्तिरित्याशयात् । इह तूरदत्त्वमिति । आसप्तमसमाप्त्यङ्गाधिकारादिति भावः । इदम्प्रौढ्या कैयट आहेत्यनुपदमेव स्फुटं भविष्यति । वव्रश्चेति । अत्राऽ-भ्यासे रेफस्य सम्प्रसारणे उरदत्त्वे तस्याऽङ्गाक्षिप्तपरनिमित्तत्वेन 'न सम्प्रसारण' इति तस्य तन्निषेधे स्थानिवत्त्वं सिध्यतीत्यर्थः । ऋकारनिर्देशे लिङ्गमप्याह— बहुवचनेति । धातोरेवेति । गत्यर्थस्य, न तु तदन्तविधिरित्यर्थः । भाष्ये-तद-न्तरेणार्त्तेरिति। वार्णपरिभाषयैवेति भावः । सा समानाश्रयविषयैवेति तु न, माना-भावादिति भावः। ननु पूर्वमुर(द)त्वेऽपि हलादिः शेषेऽत आदेरिति दीर्घे परखण्डे यणादेशं बाधित्वाऽतो गुण इति प्राप्नोतीत्यसिद्धिरत आह–अन्तरेण ऋच्छिग्रहण-

---

१ 'उरदत्त्वं' 'उरदत्त्वे' पा० । २ 'दीर्घत्वन्तत आतो' पा० । ३ 'लोपे' पा० । ४ 'श्रूयेत' पा० । ५ इदं क्वचिन्न । ६ इदं वार्त्तिकमित्यन्ये ।

ग्रहणं नियमार्थं भविष्यति 'संयोगादेरेवाऽकेवलस्य नान्यस्याऽकेवलस्ये'ति । तदेतदन्तरेणाऽर्तेर्लिटि गुणवचनं रूपं सिद्धं [भवति] अन्तरेण चर्च्छिग्रहणमर्तेर्लिटि गुणः सिद्धः । स एषोऽनन्यार्थ ऋच्छिप्रतिषेधो वक्तव्य उच्छेर्वाऽऽम्वक्तव्यः ॥ उभयं न वक्तव्यम्। उपदेशग्रहणं न करिष्यते ॥ कस्मान्न भवति–इयेष उवोषे'ति ? ॥* उक्तं वा ॥*॥ [उक्तं वा] ॥ किमुक्तम् । 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति ॥*॥ ऊर्णोतेश्चोपसङ्ख्यानम् ॥*॥ ऊर्णोतेश्चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । प्रोर्णुनाव ॥ न कर्तव्यम् ।

॥*॥ वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।
आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेडुपग्रहात् ॥*॥

अथ वोकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते॥कथम् ?॥ अविभक्तिको निर्देशः,–अनृच्छ

प्र.]ष्टते। स एष इति। आगमनिमित्तगुरुमत्त्वधात्वर्थ इत्यर्थः। 'अनृच्छ' इति पर्युदासाश्रयेण तत्सदृशधातुग्रहणादुछेराम्भवति । अथ वा यद्यपि गुणविधानेन ऋच्छेराम्न भवतीति ज्ञायते तथाप्यनृच्छ इति प्रतिषेधः प्राप्तिसम्भावनया क्रियमाणो ज्ञापको यथोक्तस्यार्थस्य भवति । उपदेशग्रहणमिति । 'गुरुमत' इति गुरुमत्तामात्राश्रयो मतुप्, यथा 'पितृमा'निति, न तु नित्ययोग इति व्याख्यास्यत इत्यर्थः। सन्निपातलक्षण इति । लिङ्सन्निपातनिमित्तो गुणस्तद्विघातनिमित्तस्यामो निमित्तं न भवति। आमि सति हि लेर्लुका भाव्यमिति लिङ्सन्निपातस्य विघातः स्यात् । ऊर्णोतेरिति । प्रतिषेध इत्यर्थः । उकारोपीति । तेनोकारान्तस्योर्णोतेराम्न भवति ।

उ.]मिति। ऋकारनिर्देशेनेति भावः।अयमेव 'अथाऽपि कथञ्चि'दिति भाष्यस्याऽऽशयः । ननु गुणविधिस्थऋच्छिग्रहणेन ज्ञापकेन ऋच्छेरामोऽप्राप्तावनृच्छ इत्यस्य ज्ञापितेऽपि चारितार्थ्याऽभावात्कथं ज्ञापकत्वमत आह–अनृच्छ इतीति । तत्सदृशागमवद्धातुलक्षणार्थैव तदुपादानमिति भावः । वाक्यभेदश्च बोध्यः । तेनैधादेः सिद्धिः । 'अन्यन्यार्थे' इत्यनेन भाष्ये ध्वनितमेतत् । अथ वेति । इदं प्रौढ्या । लेर्लुकेति। अव्यवधानविघातश्च बोध्यः । एवञ्च 'अनृच्छ' इति, 'लिण्निमित्ता'दिति च प्रत्याख्यातम् । ननु 'उपदेश' इति व्याख्याने 'ईत्' 'ऊत्' शब्देभ्य आचारक्विपि आम्न प्राप्नोति, तत्प्रत्याख्याने च प्राप्नोतीति चेन्न, प्रत्ययान्तत्वेनैव तत्राम्सिद्धिरित्याशयात् । हलन्तेभ्य आचारक्विपोऽभावाच्च । भाष्ये–वाच्य ऊर्णोरिति । तत्र यङि भावातिदेशः, आमिटोरभावातिदेश इति बोध्यम् । तेनेजादेरिति,अनेकाच इति चाम्नेति बोध्यम् । उकारप्रश्लेषेऽपि तत्सामर्थ्याद्भाष्यसामान्यचिन्तया सर्वस्याप्यामः प्रतिषेध इति बोध्यम् । तेनोकारान्तस्येति । ऋच्छिसाहचर्यादौपदेशिकस्येत्यर्थः ।

१ इदं क्वचिन्न । २ 'वक्तव्यम्' पा० ।

उ–'अनृच्छो दयायासश्चे'ति । [इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः] ॥

उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ३।१।३८ ॥

॥*॥ विदेराम्कित् ॥*॥ विदेराम्किद्वक्तव्यः। विदांचकार॥ न वक्तव्यः। विदिरकारान्तः ॥ यद्यकारान्तो 'वेत्ती'ति गुणो न सिध्यति । "लिङ्संनियोगेन" ॥ एवमपि 'विवेदे'ति न सिध्यति ॥ एवं तर्हि "आम्संनियोगेन" ॥ भारद्वाजीयाः पठन्ति– ॥*॥ विदेराम्किन्निपातनाद्वा गुणत्वम् ॥*॥ इति ।

भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च ॥ ३।१।३९ ॥

श्लुवदतिदेशे किं प्रयोजनम् ?॥ ॥*॥श्लुवदतिदेशे प्रयोजनं द्वित्वेत्त्वे॥*॥ [श्लुवदतिदेशे द्वित्वेत्त्वे प्रयोजनम्] । बिभरांचकार ॥ [भीह्रीभृहुवाम्] ॥

कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ ३।१।४० ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?॥ अनुप्रयोगो यथा स्यात्॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्।

प्र.]संहितया च सूत्रपाठ इति दर्शयति–**अनृच्छो दयायासश्चेति**। [इजादेश्च] ।

उषविद । विदिरकारान्त इति । सूत्रे अकारान्तत्वं विदेर्निपात्यत इति भावः। इतरो धातुपाठ एवाऽकारान्तत्वमनेन विदेरुक्तमिति मत्वाह–**यदीति** । **गुणो न सिध्यतीति** । इकारस्योपधत्वाऽभावादकारलोपाऽभावाच्च विदतीति स्यादित्यर्थः । **आम्सन्नियोगेनेति** । आमः प्राधान्येन विधीयमानत्वात्तदनुयायित्वमत्वस्येत्यर्थः ।

भीह्री । द्विर्वचनमेव विधेयं किमतिदेशेनेति पृच्छति–**श्लुवदतिदेश इति** । 'न लुमताङ्गस्ये'ति गुणप्रतिषेधो न भवति । 'प्रत्ययलोप' इत्यस्याः प्राप्तेरयं निषेधो न चाऽत्रासौ प्राप्तिरस्ति । [**भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च**] ॥

कृञ्चानु । किमर्थमिति । अन्तरेणाऽपि सूत्रारम्भमनुप्रयोगः सिद्धः काल-

---

उ.]तदाह ऊर्णोतेरिति ॥ [**इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः**] ।

उषविद । उषिजागृसाहचर्यात्परस्मैपदिन आदादिकस्यैव विदेर्ग्रहणम् । **अकारलोपाऽभावाच्चेति** । गुणाऽसिद्धिर्दोषोपलक्षणमिति भावः । ननु लिटोऽप्युपस्थित्या तत्सन्नियोगेनाऽपि विधानं स्यादत आह–**आमिति। निपातनाद्वेति** भाष्ये। सूत्रेऽदन्तत्वनिपातनादित्यर्थः ॥ [**उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्**] ।

भीह्रीभृहुवां । न लुमतेति लुमच्छब्दवति कार्ये सत्यङ्गस्य कार्यं नेत्यर्थ इति मन्यते । प्रत्ययेति । लुमता शब्देन लुप्ते प्रत्ययलक्षणेनाऽङ्गकार्यं नेति तदर्थ इति भावः ॥ [**भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च**] ॥

कृञ्चाऽनु । अनुप्रयोगायाऽन्यधात्वनुप्रयोगस्य वारणाय च सूत्रमावश्यकमित्यत आह—**अन्तरेणाऽपीति**।'लिट्परस्य कृञ' इत्यस्या'ऽनुप्रयोगः सिद्ध' इत्यनेनाऽन्वयः।

---

१ अत्र ॥*॥ 'विदेराम्किल्लिट्संनियोगेन' ॥*॥इति तु वार्तिकमिति गौडाः।

आमन्तमव्यक्तपदार्थकं, तेनाऽपरिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वाऽनुप्रयोगो भविष्यति॥ अत उत्तरं पठति ॥*॥ कृञोऽनुप्रयोगवचनमस्तिभूप्रतिषेधार्थम्[1] ॥*॥ कृञो-ऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । [किं प्रयोजनम्[2] ? ॥] 'अस्तिभूप्रतिषेधार्थम्' । अस्तिभुवोरनुप्रयोगो मा भूदिति ॥*॥ आत्मनेपदविध्यर्थंच[3] ॥*॥ आत्मनेपद-विध्यर्थं च कृञोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । आत्मनेपदं यथा स्यात् ॥ उच्यमा-नेऽप्येतस्मिन्नवश्यमात्मनेपदार्थो यत्नः कर्तव्यः । अस्तिभूप्रतिषेधार्थेन चाऽपि नार्थः ॥*॥ इष्टः सर्वानुप्रयोगः ॥*॥ सर्वेषामेव कृभ्वस्तीनामनुप्रयोग इष्यते । किमिष्यत एवाऽहो[4] स्वित्प्राप्नोत्यपि ? ॥ इष्यते च प्राप्नोति च ॥ कथम् ? ॥ 'कृ'ञिति नेदं[5] धातुग्रहणं ॥ किं तर्हि ? ॥ प्रत्याहारग्रहणम् ॥ क संनिविष्टा-

प्र.]साधनसङ्ख्याप्रत्ययकादिप्रतिपादनाय लिङ्गरस्य कृञः।आमन्ताद्धि कालविशेष एवा-वसीयते न त्वर्थान्तरं, तत्र समानार्थस्य धातोरनुप्रयोगो न भविष्यति ओषामुवोषेति। उत्तरेणैव सर्वार्थाभिव्यञ्जनादामन्तस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । नापि भिन्नार्थस्य–ईहांपपा-चेति। आमन्तसम्बद्धसाधनाद्यसम्प्रत्ययात्। कृञ् तु सामान्यवचनः। सामान्यविशेष-वाचिनोश्च प्रयोगोऽर्थविशेषप्रतिपादनेऽनुगुण इति भावः । अनुप्रयोग इति । यद्य-प्यामन्तात्सकलार्थाभिव्यक्तिर्न भवति तथापि प्रकरणादिवशाद्भविष्यति, तस्मादनुप्र-योगसिद्ध्यर्थमिदं वक्तव्यमिति भावः । आमन्तमिति । पूर्वोक्तानामर्थानां प्रकरणा-दिवशादशक्या प्रतिपत्तिरिति तदर्थाभिधानायानुप्रयोगः सिध्यत्येवेति भावः । करो-तेरेवाऽनुप्रयोगो यथा स्याद्भूस्त्योर्मा भूदिति नियमार्थमेतदिति दर्शयितुमाह–कृञ इत्ति । आत्मनेपदेति । सिद्धे कृञोऽनुप्रयोगे पुनर्वचनमतिशयेनाऽनुगुणस्यानुप्रयो-गार्थं, तेनात्मनेपदप्रकृतेरामन्तस्यात्मनेपदान्त एव करोतिरनुप्रयुज्यत इत्याम्प्रत्यय-वदिति सूत्रं न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । अवश्यमिति । परस्मैपदेनाऽपि कर्त्रर्थस्या-वगमात्तदन्तस्याऽनुप्रयोगः स्यादिति भावः । प्रत्याहारग्रहणमिति । एतच्चाम्प्रत्य-यवदित्यत्र कृञ्ग्रहणाद्भूस्तिनिवृत्त्यर्थाद्विज्ञायते । सम्पदश्चार्थविरोधान्न भविष्यत्यनुप्र-

उ.]'आमन्ताद्धि क्रियाविशेष एवे'ति पाठः।'कालविशेष' इति पाठे कालेन विशेष्यते यः स क्रियारूप इत्यर्थः । सामान्य इति । सामान्यस्याऽपि विशेषे पर्यवसानात्त-दुत्पन्नतिबादिनापि विशेषसंबन्धिसाधनाद्यवगतिरित्यर्थः । भ्वस्त्योरिति । तयोरपि सामान्यवाचकत्वादिति भावः। भाष्ये दूषयति–उच्यमानेऽपीति । परस्मैपदेनाऽ-पीति । सूत्रन्यासेन त्वदुक्तातिशयाऽलाभादिति भावः । सम्पदश्चेति। चेन 'सं'-रहितपदधातोरपीत्यर्थः । एतेन सम्पदो धातुलाऽभावात्कृभ्वाद्यसाजात्येन प्रत्याहारे न सन्निवेश इत्यपास्तम् । मध्यवर्तिनः सजातीया एव ग्राह्या इत्यर्थे मानाऽभावाच्च ।

१ 'अस्तिभुवोः' ।२ अयं पाठो लुप्तः।३ इदं क्वचिन्न । ४'किमिष्यत्येव'।५'नैतत्'।

नां प्रत्याहारः ?॥ 'कृभ्वस्तियोग' इत्यतः प्रभृत्या कृञो ञकारात् ॥*॥ सर्वानुप्रयोग इति चेदशिष्यमर्थाऽभावात् ॥*॥ सर्वानुप्रयोग इति चेदशिष्यं, कृञोऽनुप्रयोगवचनम् ॥ किं कारणम् ?॥ 'अर्थाभावात्' । आमन्तमव्यक्तपदार्थकं तेनाऽपरिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वाऽनुप्रयोगो भविष्यति ॥ इदं[1] तर्हि प्रयोजनं 'कृभ्वस्तीनामेवाऽनुप्रयोगो यथा स्यात् पचादीनां मा भू'दिति॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ॥*॥ अर्थाऽभावाच्चान्यस्य [सिद्धम्[2]] ॥*॥ अर्थाऽभावाच्चाऽन्यस्य[3] सिद्धमेतत्[3] ॥ कुतः ? ॥ कृभ्वस्तयः क्रियासामान्यवाचिनः, क्रियाविशेषवाचिनः[4] पचादयो, न च सामान्यवाचिनोरेव विशेषवाचिनोरेव वा प्रयोगो भवति । तत्र विशेषवाचिन उत्पत्तिः सामान्यवाचिनोऽनुप्रयोक्ष्यन्ते ॥*॥ लिड्परार्थं वा ॥*॥ लिड्परार्थं तर्हि कृञोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । लिड्परस्यैवाऽनुप्रयोगो यथा स्यादन्यपरस्य मा भूदिति ॥ किंपरस्य पुनः प्राप्नोति ? ॥ लुङ्परस्य॥ न लुङ्परस्यानुप्रयोगेण भूतकालो विशेषितः स्यात्॥निष्ठापरस्य तर्हि

प्र.]योगः। अशिष्यमिति । विद्यतिनिवृत्त्यर्थमपि नोपयुज्यते । प्रयुक्तानामन्वाख्यानात्तस्य चानुप्रयोगादर्शनात् । न चेति । द्वयोरेकार्थयोः प्रयोगाऽभावादिति भावः। न्यायप्रदर्शनार्थं च 'सामान्यवाचिनो'रित्युक्तम् , न तु सामान्यवाचिभ्यः कृभ्वस्तिभ्य आम्विधानमस्ति । सामान्यवाचिनश्चार्थं द्योतयितुं विशेषवचनो न शक्तः । प्रत्युत विशेषान्तरव्यावृत्त्या तदर्थविरोधी । लुङ्परस्येति । भूतविशेषस्यामन्तेन प्रतिपादनाद्भूतस्याऽपि भूतपूर्वां वर्तमानतामाश्रित्य लड्योगः स्यादिति भावः ।

न लुङ्परस्येति।आमन्तार्थाभिव्यक्त्यर्थत्वादनुप्रयोगस्य विरुद्धकालाभिधायिलङनुप्रयोगो न भविष्यति।न च साम्प्रतिकवर्तमानतासम्भवे भूतपूर्वाश्रयो लड्योग उपप-

---

उ.]विद्यतीति। 'विद सत्ताया'मिति स्मरणादिति भावः। भाष्ये—अर्थाऽभावाच्चेति। 'एधा'मित्यादिना पच्यादेरन्वयाऽयोग्यत्वात्, एधामित्याद्यग्रे स्वस्याऽनुप्रयोगोऽसम्भवी, तत्राप्यामः प्राप्तेः । कृभ्वादिभ्यस्तु आम्प्राप्त्यभावादेव न तद्विषये तदनुप्रयोगः । तदाह भाष्ये—न च सामान्येत्यादिना। द्वयोरेकार्थयोरिति । आम्विषययोरित्यर्थः। द्वितीयप्रयोगेऽप्यामः प्राप्तेरिति भावः । न च 'पाचया'मित्युत्तरं पचेरन्तर्भावितण्यर्थस्य समानार्थतया प्रयोगः स्यादिति वाच्यम्, उत्तरेणैव सिद्धे पूर्वस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । न नु निवृत्तप्रेषणकृञो णिचि कारयामित्यतः पचेरनुप्रयोगः स्यादिति सामान्यविशेषवाचिनोरित्यपि वक्तुं युक्तमत आह—सामान्यवाचिनश्चेति। वर्तमानविहितस्य लटः कथं भूते प्रसक्तिरत आह—भूतपूर्वामिति । न च साम्प्रतिकेति ।

---

१ इतिः क्वचिन्न । २ इदं क्वचिन्न । ३ 'असिद्धम्' । सिद्धम्' ।
४ 'वचनाः पचादयः' ।

मा भूत् [इति]॥ न निष्ठापरस्याऽनुप्रयोगेण पुरुषोपग्रहौ विशेषितौ स्याताम्॥ लुङ्परस्य[1] तर्हि मा भूत्॥ न लुङ्परस्याऽनुप्रयोगेणाऽनद्यतनो भूतकालो[2] विशेषितः स्यात् ॥ लङ्परस्य तर्हि मा भूत् ॥ न लङ्परस्याऽनुप्रयोगेणाऽनद्यतनः परोक्षः[3] कालो विशेषितः स्यात् ॥ अयं तर्हि भूते परोक्षेऽनद्यतने[4] लङ् विधीयते 'हशश्वतोर्लङ्चे'ति, तत्परस्य मा भूदिति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । "एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च न भवति[5]"। तद्यथा'गोषु स्वामी–अश्वेषु चे'ति।न हि भवति'गोषु–चाऽश्वानां च स्वामी'ति। ॥*॥ अर्थसमाप्तेर्वाऽनुप्रयोगो न स्यात् ॥*॥ अर्थसमाप्तेस्तर्ह्यनुप्रयोगो न स्यात्[6] । आमन्तेन[7] परिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वाऽनुप्रयोगो न स्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । इदानीमेव ह्युक्तमामन्तमव्यक्तपदार्थकं तेनाऽपरिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वाऽनुप्रयोगो भविष्यतीति ॥*॥ विपर्यासनिवृत्त्यर्थं वा ॥*॥ विपर्या-

---

प्र.]द्यत इत्यर्थः।एकस्या इति । वेदलोकप्रसिद्धोऽयं न्यायः। तथा हि 'खादिरे बध्नाति' 'पालाशे बध्नाती'त्यादौ विकल्पितेषु साधनेषु येनैव साधनेनोपक्रान्ता क्रिया तेनैव निर्वाह्यते । तत्र यदि कदा चित्खदिरस्य भ्रेषो भवति तदा तत्सदृशः बर्वुरः सादृश्यात्खदिरबुद्ध्या प्रतिनिधीयते,न तु पलाशः परिगृह्यते । साधनभेदेन क्रियान्यत्वादुपक्रान्तक्रियाऽनिर्वाहप्रसङ्गात् । लोकेऽपि यदा स्वस्वामिभावप्रतिपादनाय 'गवां स्वामी'ति षष्ठ्युपक्रम्यते तदा 'अश्वानां चे'त्यत्रापि तत्प्रतिपादनाय सैव निर्वाह्यते । अन्यथा'ऽश्वेषु चे'त्युक्तेऽधिकरणप्रतिपत्तिरपि स्यादश्वेषु च तिष्ठतीति । तस्माद्योऽर्थो यया शब्दाकृत्या प्रतिपादयितुमुपक्रान्तस्तयैवाऽसौ निर्वाह्यो न त्वन्यया-शब्दाकृत्येत्यर्थः । एवं हि प्रतिपत्तिलाघवं भवति । अर्थसमाप्तेर्वेति । आमन्तं पदं यावन्तमर्थमभिधातुं शक्नोति तावानर्थस्तत्रैव परिसमाप्त इत्यनुप्रयोगो न स्यादिति भावः।एतद्भाष्यकारो दूषयितुमाह–एतदपीति । 'अशिष्यमर्थाऽभावा'दित्युक्तत्वात् । विपर्यासनिवृत्त्यर्थं वेति । सिद्धे कृञ्प्रयोगे देशनियमार्थं वचनम् । अनुशब्दस्य

उ.]वर्तमानसामीप्ये लट्यपि न विवक्षितमुख्यभूतत्वप्रतीतिः स्यादिति भावः।खादिरे–खदिरविकारे यूपे । सादृश्यादिति । एवञ्च बहुखदिराऽवयवसामान्ययोगो–बुर्वुरस्येति तत्र खदिरबुद्ध्युत्पादनेन खदिरारब्धैव क्रिया निर्वाहिता भवति । पालाशे तूपादीयमाने तत्र खदिरबुद्ध्यनुत्पादात्खादिरेणोपक्रान्ता क्रिया न निर्वाहिता स्यादिति न तदुपादानमिति भावः । अश्वेषु चेति । एवञ्च तथा प्रयोगेऽसाधुतेति वदन्ति । वार्त्तिके 'वा'शब्दो विकल्पार्थकोऽपि पूर्वत्र प्रयोजनानां खण्डितत्वा–

---

१ 'लुट्परस्य' पा० । २ 'अनद्यतन भूत' पा० । ३ 'परोक्षकालो पा० । ४ 'परोक्षानद्यतने' पा०। ५ 'श्च भविष्यति'। ६ इदं क्वचिन्न । ७ 'आमन्तेन च परि' पा०।

सनिवृत्त्यर्थं तर्हि कृञोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । ईहांचक्रे । चक्रे ईहामिति मा भूत् ॥*॥ व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च ॥*॥ व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च कृञोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । अन्वेव चा॰ऽनुप्रयोगो यथा स्यात् । ईहाञ्चक्रे । व्यवहितस्य मा भूत्[२] । ईहां देवदत्तश्चक्रे इति॥* इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥*॥

च्लि लुङि ॥ ३।१।४३ ॥

क्वाऽयं च्लिः श्रूयते ? ॥ न क्वचिच्छ्रूयते[३] । एतस्य सिजादय आदेशा उच्यन्ते ॥ यदि न क्वचिच्छ्रूयते किमर्थस्तर्हि[४] च्लिरुत्सर्गः क्रियते न सिजुत्सर्ग एव कर्तव्यः।तस्य क्सादयोऽपवादा भविष्यन्ति॥अत उत्तरं पठति॥*॥ च्ल्युत्सर्गः[५] सामान्यग्रहणार्थः॥*॥ च्लिरुत्सर्गः क्रियते ॥ [किं प्रयोजनं ?][६]॥ 'सामान्यग्रहणार्थः' ॥ क्व सामान्यग्रहणार्थेनाऽर्थः ? ॥ 'मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो ले'रिति । तत्राऽवरतस्त्रयाणां ग्रहणं कर्तव्यं स्यात् । चङङोः

प्र.]पश्चादर्थत्वात् । तेनाऽऽमन्तस्य पाश्चादेव कृञ्प्रयुज्यते न पूर्वं नापि व्यवहितमित्यर्थसम्पत्तिः ॥ इति भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

च्लि लुङि । आदेशैः सर्वत्र बाधितत्वाऽन्नास्य प्रयोगः प्रयोजनं,नापि क्विबादीनामिव कार्यार्थता दृश्यते । ततोऽस्यानर्थकं विधानमिति पृच्छति—क्वायमिति । च्लिरुत्सर्ग इति । स्थानीत्यर्थः । स ह्यादेशेनाऽपोद्यते । सिजुत्सर्ग इत्यत्र तु सामान्यविधिरुत्सर्गशब्देनोच्यते । च्ल्युत्सर्ग इति । च्लेरुत्सर्गो धातुमात्राद्विधानमित्यर्थः । तत्रावरत इति । त्रयाणां तावदवश्यं कर्तव्यं, जनेस्तु दीपजनेति तशब्दे

उ.]त्तद्व्यर्थं भाष्यकृता व्याख्यायते—विपर्यासनिवृत्त्यर्थं तर्हीति । भाष्ये—अन्वेवेति । पश्चादव्यवधानेनेत्यर्थः ॥ [कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि] ॥

* इति श्रीनागेशभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयस्य प्रथमे तृतीयमाह्निकम् ।*

च्लि लुङि । नन्वश्रवणेऽपि क्विबादिवत् कार्यार्थः स्यादत आह—नापीति । उत्सर्गपदस्याऽपवादप्रतियोगिन्येव प्रसिद्धेराह—स्थानीत्यर्थ इति । ननु च्ल्युत्सर्ग इत्यनुपपन्नं, च्लेरन्यस्योत्सर्गस्याऽभावात् । कर्मधारये तूत्सर्गशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिरत आह—च्लेरिति । च्लिरुत्सर्ग इति भाष्यन्तु फलिताऽर्थपरम् । क्वचित्तु भाष्येऽपि 'च्ले'रित्येव पाठः । मन्त्रे' इति सूत्रे त्रयाणामपि चङङ्क्ङाँ लिग्रहणेन लुग्यथा स्यादिति प्रयोजनं च्लिकरणस्य । अन्यथा सिच इत्यनुवर्तेतेति चङ्ङोर्दोषः। लित्त्वं तु तेषां स्थानिवद्भावेन । अन्तरङ्गानपीति न्यायस्त्वत्र नास्ति, अनित्य-

१ 'च कृञोऽनु' पा० । २ 'भूदिति' पा० । ३ 'न श्रूयते' पा० । ४ 'किमर्थं च्लि' पा० ५ 'च्ल्युत्सर्गः' पा० । ६ अयं पाठः क्वचिन्न ।

सिचश्चेति॥ *॥ क्सविधाने चानिङ्वचने च्लिसंप्रत्ययार्थः॥ *॥ क्सविधाने चाऽनिङ्वचने च्लिसंप्रत्ययार्थः च्लिरुत्सर्गः क्रियते। च्लेरनिट इति क्सः सिद्धो भवति॥ *॥ घस्लृभावे च ॥ *॥ घस्लृभावे च च्लावेव कृते लृदित इत्यङ्सिद्धो भवति ॥

अथ च्लित्करणं किमर्थम् ?॥ ॥ *॥ च्लेश्चित्करणं विशेषणार्थम् ॥ *॥ च्लेश्चित्करणं क्रियते॥ [किम्प्रयोजनं?]॥ 'विशेषणार्थम्'॥ क विशेषणार्थेनार्थः॥

प्र.] विहितस्य चिणो मन्त्रे यदि लुग्दृश्यते तदा चतुर्थस्यापि ग्रहणं कर्त्तव्यमित्यवरत इत्युक्तम्। तत्र धयतेराकारान्तत्वात्तदर्थं चङ्ग्रहणं कर्तव्यं, घस्लृगम्यर्थमङ्ग्रहणं, धात्वन्तरार्थं तु सिज्ग्रहणमित्यर्थः। **क्सविधान इति**। 'अनिट' इत्येतत् च्लेर्विशेषणं यथा स्यादित्यर्थः। तथा हि यद्यनिङ्ग्रहणेन धातुर्विशेष्यते 'यस्मादन्यत्रेडागमो न दृष्ट' इति विषयान्तरगतमनिट्त्वमाश्रयणीयम्, लुङादेशानां सार्वधातुकत्वादिटः प्राप्त्यभावात्। ततश्च गुहादिभ्यः क्सो न स्यात्, तेषां विकल्पितेनेटा सेट्त्वात्। अथापि पाक्षिकेनेडभावेन तेषामनिट्त्वं स्यात् तथापि नित्यं क्सः स्यात्। च्लौ तु विशेष्यमाणे यदा तस्येण्नास्ति तदा क्सो भवति—'अघुक्ष'-दिति। यदा त्विड्भवति तदा सिच्—'अगूही'दिति। **घस्लृभावे चेति**। लुङि यदार्द्धधातुकं तत्रादेर्घस्लृभावो विधीयते। तत्र च्लौ परतो घस्लृभावे सत्यङ्भिष्यति। अन्यथा सिच्येव घस्लृभावः स्यात्। ततश्च सिचः श्रवणं स्यात्। नहि प्रवृत्तस्यो-

उ.] त्वात्। तेन मन्त्रे 'अधान्' 'अधुः' इत्युभयसिद्धिः। तद्ध्वनयन्नाह—**त्रयाणामिति**। चङ्क्षेश्चेति कर्तव्यं, चेन सिचोऽनुकर्ष इति पदत्रयं कार्यमिति भावः। एतेन चङ्ग्रहणं व्यर्थं, धयतावेव हि तदुपयोगः। तत्र सिचो लुकैव सिद्धमित्यपास्तम्। 'अधान्' इत्यसिद्ध्यापत्तेः। **आकारान्तत्वादिति**,—'मन्त्रे घस' इति सूत्रप्राप्तिनिमित्तकथनम्। भाष्ये—**च्लिसम्प्रत्ययार्थ इति**। अनिटम्प्रति च्लेर्विशेष्यत्वेन यः सम्प्रत्ययस्तदर्थः। **यस्मादन्यत्रेति**। अस्य 'तर्ही'त्यादिः। यस्माद्धातोर्लुङ्भिन्ने प्रत्यये इत्यर्थः। लुङि योऽनिडित्याश्रयितुमशक्यमित्याह—**लुङादेशानामिति**। **ततश्चेति**। विषयान्तरगताऽनिट्त्वाश्रयणाच्चेत्यर्थः। **अथापीति**। इटोऽभावोऽनिट्, तस्मान्मतुपः सौत्रत्वाल्लुगिति भावः। **यदा त्विडिति**। तदा निर्दिश्यमानपरिभाषया इड्विहितस्य सिजित्यर्थः। 'धातो'रित्यस्य विहितविशेषणत्वाश्रयणान्निर्दिश्यमानस्य व्यवहितत्वमिति न शङ्क्यम्। **अगूहीदिति**। 'ह्मयन्ते'ति वृद्धिनिषेधः। गुणे 'ऊदुपधाया' इत्यूत्त्वम्। आर्द्धधातुके विवक्षिते घस्लादेशविधानादाह—**लुङीति**। परसप्तमीत्यभिमानेनेदमिति भावः। ननु च्लिर्न कार्यः, चङ्क्सादयश्च सिच एवाऽऽदेशाः कार्याः। 'च्ले'रित्यस्य स्थाने 'सिच' इति कार्यम्। 'मन्त्रे' इति सूत्रे च 'च्ले'रिति

१ 'सिच इति'। २ इतिः क्वचिन्न। ३ अयं पाठः प्रायो लुप्तः। ४ 'गमार्थ'।

'च्लेः सि'जिति । 'लेः सि'जित्युच्यमाने लिङ्लिटोरपि प्रसज्येत ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । 'लुङी'त्युच्यते न च लुङि लिङ्लिटौ स्तः ॥

अथेदित्करणं किमर्थम् ? ॥*॥ इदित्करणं सामान्यग्रहणार्थम् ॥*॥ इदित्करणं क्रियते॥ [किं प्रयोजनं ?॥] 'सामान्यग्रहणार्थम्' ॥ क्व सामान्यग्रहणार्थेनार्थः?॥ 'मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो ले'रिति, 'आम' इति च ॥ इकारे चेदानीं सामान्यग्रहणार्थे क्रियमाणेऽवश्यं सामान्यग्रहणाविघातार्थश्चकारः कर्तव्यः ॥ क्व सामान्यग्रहणाऽविघातार्थेनाऽर्थश्चकारेण ? ॥ अत्रैव। यत्तावदुच्यते 'च्ल्युत्सर्गः सामान्यग्रहणार्थ'इति । क्रियमाणेऽपि वै च्ल्युत्सर्गे तान्येव त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति,-'च्लि लुङि' 'च्लेः सिच्' 'ले'रिति॥यदेत- 'ले'रिति, तत्परार्थं भविष्यति ॥ कथम् ? ॥ यदेतद्गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेष्वित्यत्र सिचो ग्रहणमेतल्लेरिति वक्ष्यामि ॥ यदि 'ले'रित्युच्यते

प्र.]त्सर्गस्यापवादेन बाधः कर्तुं शक्यत इति भावः। तथा 'मन्त्रे घसे'ति यदि सिचो लुक्क्रियते तदा 'आदिः सिचोन्यतरस्या'मिति स्वरः स्यात् । लुमता लुप्तेऽपि तस्मिन् प्रत्ययलक्षणेनाऽस्य स्वरस्येष्टत्वात् । **लुङीत्युच्यत इति** । लुङीत्यनुवर्तत- इत्यर्थः। तदनुबन्धकग्रहण इत्ययमपि परिहारः सम्भवति । भाष्यकारेण तु प्रकारा- न्तरेण परिहृतत्वान्नोक्तः। **आम इति चेति** । तत्र सामान्यग्रहणे सति यथासम्भवं कार्यं विज्ञायत इति भावः । **अत्रैवेति** । अन्यथा तदनुबन्धपरिभाषयाऽस्यैव ग्रहणं स्यान्न लिटस्ततश्चाऽऽम इत्यनेन लिटो लुङ् स्यादित्यर्थः । **तान्येवेति** । 'च्लि'- 'च्लेः'लेरिति । 'सिज्लुङी'त्येतत्त्वितरेणाऽपि कर्तव्यम् । 'मन्त्रे घसे'त्यत्र चङोऽ- ङः सिच इति तान्येव त्रीणीत्यर्थः । च्ल्युत्सर्गवाद्याह—**यदेतदिति** । **लेरिति वक्ष्यामीति** । तदेव 'मन्त्रे घसे'त्यत्रानुवर्तिष्यते, ततश्च लाघवं भवतीत्यर्थः । धेट

उ.] न कार्यं, सिच इत्यनुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेरिति नैते दोषा इति चेन्न; 'अपुष'नित्यादौ जुसापत्तेः। दोषान्तरमप्याह—**तथा मन्त्रे इति** । ननु 'लुमति प्रतिषेधे एकपदस्वर- स्योपसङ्ख्यान'मिति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् कथं स्वरप्राप्तिरत आह—**लुमतेति**। तस्य 'सर्वाऽऽमन्त्रितसिज्लुक्स्वरवर्ज' मिति निषेधादिति भावः । **अस्य**–'आदिः सिच' इत्यस्य । 'सर्वामन्त्रितसिज्लुक्स्वरवर्ज'मिति निषेधादिति भावः । **अस्य**–'आदिः- सिच' इत्यस्य । 'सर्वामन्त्रितसिज्लुक्स्वरवर्ज'मिति तत्रोक्तत्वादिति भावः । **तदनुबन्धकेति** । चकाराऽभावेऽस्यैकानुबन्धकत्वादिति भावः । **तत्रेति** । 'आम' इति सूत्रेऽनुवर्त्तमानेन 'ले'रिति पदेन लिटोऽपि ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः । **तदेव मन्त्रे इति**।'गातिस्थे'ति सूत्रे लिग्रहणे यदि 'अन्तरङ्गानपी'ति न्यायेन च्ल्यवस्थायां

१ 'लेः' पा० । २ इदं क्वचिन्न ।

घेटश्चातुःशब्द्यं प्राप्नोति । अदधत् अधात् अधासीत् । अदधादित्येतदपि[1] प्राप्नोति । ॥*॥ न चङो लुकि द्विर्वचनम्[2] ॥*॥ न चङो लुकि द्विर्वचनेन भवितव्यम्[3] ॥ किं कारणम् ? ॥ 'चङी'त्युच्यते, न चाऽत्र चङं पश्यामः ॥ प्रत्ययलक्षणेन ॥ 'न लुमता तस्मिन्नि'ति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः ॥ बहुवचने तर्हि चातुःशब्द्यं प्राप्नोति। अदधन् अधुः अधासिषुः। अधानित्यपि प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । 'आत' इति जुस्भावो भविष्यति ॥ न सिध्यति । सिज्ग्रहणं तत्राऽनुवर्तते॥सिज्ग्रहणं [तत्र[4]] निवर्तिष्यते॥ यदि निवर्तते 'अभूव'न्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस्भावः प्राप्नोति॥एवं तर्हि लुक्सिजपवादो विज्ञास्यते[5] ॥ यदि लुक्सिजपवादो विज्ञायते 'मा हि दातां माहि धातामित्यत्र 'आदिस्सिचो-

प्र.]इति।'विभाषा घ्राधे'ङित्यत्र लिग्रहणाऽनुवृत्तौ सत्यां लेरादेशेषु कृतेषु स्थानिवद्भा-वाल्लिग्रहणेन तेषां ग्रहणाल्लुकि कृते चङ्निमित्तं द्विर्वचनं प्राप्नोतीत्यदधादित्यपि स्यात् । ननु चङ्लोपस्य स्थानिवद्भावादाकारलोपे सत्यधदिति भाव्यं, तत्कथमुच्यते 'अदधादिति प्राप्नोती'ति ?। नैष दोषः। 'क्लिलुगुपधात्वे'ति लुका लुप्तस्य स्थानिवत्त्व-निषेधान्न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणनिषेधाच्चाऽऽकारलोपाऽभावात् । आत इति । विध्यर्थमेतद्भविष्यति न तु नियमार्थमित्यर्थः । एवं तर्हीति । अकृतेष्वादेशेषु तदपवादो लेरेव लुग्विधास्यते, तेनाऽभूवन्निति जुस्न भविष्यति । 'आत' इत्येतच्च

उ.]लुक्तर्हि 'अगु'दित्यादौ 'सिजभ्यस्ते'ति जुस्न न स्यात्। 'मा हि गाता'मित्यादौ 'आदिः सिचोऽन्यतरस्या'मिति स्वरश्च न स्यात्। तस्मादन्तरङ्गानपीति न्यायाऽनाश्र-यणेनाऽऽदेशे कृते स्थानिवद्भावेन लित्वाल्लुगेषितव्यः।तत्राह भाष्ये-घेटश्चातुःशब्द्य-मिति । तद्भनयन्नाह-लेरादेशेष्विति। आकारलोपे इति । तिपो हल्ङ्यादिलोपे भष्भावे चेत्यपि बोध्यम्।'अधदिति भाव्य'मिति पाठः। 'अदधदिति भाव्य'मित्यप-पाठः । नैष इति।अङ्गकार्यत्वादत्र 'न लुमते'ति निषेधो, न तु द्वित्वे इत्यभिमानः। विध्यर्थमिति । 'चङो लुकी'ति शेषः । भाष्ये-अभूवन्निति । चङ्लुकि विध्य-र्थत्वे सम्भवति नियमार्थत्वं न स्यादिति 'सिजभ्यस्ते'ति जुस्स्यादित्यर्थः। प्राप्तेष्वा-देशेष्विति। च्ल्यादेशेष्वित्यर्थः । अकृतेष्वादेशेष्विति पाठान्तरम् । नन्वेवमगुरि-त्यत्र जुस्न स्यादत आह-आत इत्येतदिति । नियमस्याऽसम्भवादित्यर्थः । न च च्ल्यभ्यस्तेति कार्यं,तेन चङ्लुक्यपि जुस् ,च्लिपदानुवृत्त्या 'आत' इत्यस्य नियमत्वा-दभूवन्नित्यपि सिद्धमिति वाच्यम् , 'अघुक्षन्' 'अवोच'न्नित्यादौ क्सादिभ्योऽपि परस्य जुसापत्तेः । तस्मान्मन्त्रे इति सूत्रार्थं च्लिर्न कार्य इति सिद्धम् । 'आम' इत्यत्राऽपि 'ले'रित्यस्य नोपयोगः,प्रत्ययमात्रस्य तेन लुग्विधानात् । ननु धातुरपि

१'दित्यपि'।'दित्यत्रापि'।२भाष्यमिदमित्यन्ये।३'भाव्यं'।४इदं क्वचिन्न।५'विज्ञायते'।

न्यतरस्या'मित्येष स्वरो न प्राप्नोति। तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं–'लुक्सिजपवाद' इति॥ न चेदुच्यते[1]–अभूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस्भावः प्राप्नोति। तस्मादात इत्यत्र सिज्ग्रहणमनुवर्त्यं, तस्मिंश्चाऽनुवर्तमाने धेटश्चातुःशब्द्यं प्राप्नोति। तस्माद्गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेष्वित्यत्र सिज्ग्रहणं[2] कर्तव्यम्। तस्मिंश्च क्रियमाणे तान्येव त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति 'च्लि लुङि''च्लेः सिच्'–'ले'रिति॥यदप्युच्यते–'क्सविधाने चानिड्वचने च्लिसंप्रत्ययार्थ'इति। धातुमेवाऽत्राऽनिट्त्वेन विशेषयिष्यामो–'धातोरनिट' इति॥ कथं पुनर्धातुर्नामाऽनिट् स्यात्?॥ धातुरेवाऽनिट्॥ कथम्?॥ अनिमित्तं वा इटः,–अनिट्। न वा तस्मादिडस्ति[3] सोऽयमनि[ट् अनि[4]] डिति॥ अथ धातौ विशेष्यमाणे[5] क्व योऽनिडिति विशेषयिष्यसि?॥ किञ्चाऽतः?॥ यदि विज्ञायते 'निष्ठायामनिट'[6] इति, भूयिष्ठेभ्यः प्राप्नोति। भूयिष्ठा हि शलन्ता इगुपधा निष्ठायामनिटः। अथ विज्ञायते–'लिटि योऽनि'डिति, न कुतश्चित्प्राप्नोति, सर्वे हि शलन्ता इ-

---

प्र.]विध्यर्थं भविष्यति, अधुरदुरपु रित्यादिसिद्ध्यर्थमिति भावः। **तस्मादिति**। स्वरसिद्धये सिजादेशे कृते लुक्कर्तव्य इत्यर्थः। **कथमिति**। आर्द्धधातुकस्य हीड्विधीयते। तदेव तदभावादनिडिति व्यपदिश्यते, मत्वर्थे बहुव्रीहिविज्ञानादिति भावः।

अनिमित्तमिति। धातोरिटश्च निमित्तनिमित्तिभावोऽस्तीति नाऽनुपपन्नः षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिरिति भावः। **न वा तस्मादिति**। 'अनिट' इति वचनसामर्थ्यात्पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिराश्रयिष्यत इत्यर्थः।**क्व योऽनिडिति**।असति च्लिविधाने विकरणेन क्सेनाऽनिट्त्वाश्रयेण भाव्यम्। तत्राऽस्मिन् विषय इटः प्राप्त्यभावाद्विषयान्तरमनिट्त्वस्यापेक्षणीयमिति प्रश्नः। **निष्ठायामिति**। यद्यार्द्धधातुकमात्रं परिगृह्यते ततो गुहादिभ्य ऊदिद्भ्यो न स्यादिति निष्ठाश्रयणम्। तदाश्रये च गुहादिभ्यो नित्यं क्सः

उ.]'न विद्यते इड्यस्मा'दिति व्युत्पत्त्याऽनिड्दवाच्योऽत आह–**मत्वर्थे इति**। अवयवाऽवयविभावादिरूपे षष्ठ्यर्थे इत्यर्थः। भाष्ये–**अनिमित्तं वा इटइति**। न विद्यते इड्कार्यं यस्येत्यर्थः। पञ्चम्यन्तार्थेऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिरिति पक्षान्तरमाह–**न वाऽस्मादिति**। तद्व्याचष्टे–**वचनसामर्थ्यादिति**।**मत्वर्थ इति**। 'कर्मकर्तृवचनेनाऽप्रथमाया' इति च वार्तिकोक्तेरिति भावः।**अस्मिन् विषये**–लुङ्रूपे विषये। तत्राऽनिट्त्वस्याऽव्यभिचारात्।**विषयान्तरम्**–प्रत्ययान्तररूपम्।**ऊदिद्भ्यो नेति**।आर्द्धधातुकतासादिविषये पक्षे सेट्त्वादिति भावः।**नित्यः क्स इति**।'यस्य विभाषे'ति निष्ठायामनिट्त्वादिति भावः।**इष्यत्ते इति**।अनेनैषोऽपि तत्र पक्षे दोष इति सूचितं।निष्ठाग्रहणपक्षे भूयिष्ठेभ्य

---

१ 'न चेदेवमुच्यते' पा०। २ 'सिचो ग्रह' पा०। ३ 'वाऽस्मात्'। ४ अयं पाठः क्वचिन्न। ५ विशिष्यमाणे'। ६ 'निष्ठायामिति' पा०।

गुपधा लिटि सेटः॥ किं पुनः कारणं धातौ विशेष्यमाणएतयोर्विशेषयोर्विशेषयिष्यते न पुनर्यत्र सामान्येनेटो विधिप्रतिषेधौ?॥ क्व सामान्येन?॥ वलादावार्द्धधातुके॥

यदप्युच्यते 'घस्लृभावे चे'ति। आर्द्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्त्यनवस्थितेषु प्रत्ययेषु। तत्रार्द्धधातुकसामान्ये घस्लृभावे कृते 'लृदित' इत्यङ् भविष्यति। [च्लि लुङि]॥

च्लेः सिच्॥ ३।१।४४॥

किमर्थश्चकारः?॥॥*॥[चकारो] विशेषणार्थः॥*॥ क्व विशेषणार्थेनाऽर्थः?॥ 'सिचिवृद्धिः परस्मैपदे'ष्विति॥ 'सौ वृद्धि'रितीयत्युच्यमानेऽग्निर्वायुरित्यत्रापि प्रसज्येत॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्। 'परस्मैपदेष्वि'त्युच्यते न चाऽत्र परस्मैपदं

प्र.]प्रसज्येत, विकल्पितश्चेष्यते। भूयिष्ठंहीति। इषुरिषुरुषुश्रिषुप्रुष्वादीनां च निष्ठायामनिट्त्वात् क्सः प्राप्नोति। **न पुनर्यत्रेति**। गुहादयो विकल्पितेट इटो भावाऽभावाभ्यां भिद्यन्ते, तत्र ये सेटस्तेभ्यः सिज्भविष्यति, अनिड्भ्यस्तु क्स इति न कश्चिद्दोषः। **आर्द्धधातुकसामान्य इति**। अङ्प्रत्ययगतमार्द्धधातुकसामान्यं लुङ्विशेषितमाश्रयिष्यतइत्यर्थः।यदि तर्हि च्लिः प्रत्याख्यायते तदा 'मन्त्रे घसे'ति सिचो लुक्यादिः सिच इति स्वरः प्राप्नोति।नैष दोषः। तत्र हि छन्दसि क्व चिदडाटोरुदात्तत्वेन भाव्यं, क्व चित्तिङ्घातेन। यत्र त्वडाटोस्तिङ्घातस्य च निषेधः प्रत्ययस्वरश्चेष्यते स विषयश्छन्दसि नास्ति। एतच्च भाष्यकारेण च्लेः प्रत्याख्यानाद्विज्ञायते।'मा हि लावी'दित्यादौ तु सिच एव चित्त्वेनाऽनन्याऽर्थेन चागमानुदात्तत्वं बाधिष्यतइति तदर्थोऽप्यनुबन्धासङ्गार्थं च्लिर्न कर्तव्यः। [च्लि लुङि]॥

च्लेः सिच्। अग्निरिति। सौ च परस्मैपदेषु चेति समुच्चयो विज्ञायेत, तथा चात्रापि स्यात्। साविति च सिसुशब्दयोः साधारणो निर्देशः स्यात्। आगन्तुना चेकारेण सकारो निर्दिश्येतेति भावः। **न चात्रेति**। पृथग्विभक्तिनिर्देशा-

उ.]इति सूचितं दोषमाह–**इष्विति**। भाष्ये–**वलाद्यार्द्धधातुक इति**। अयं भावः,–अनिटो धातोरित्युक्ते क्वेति विषयविशेषाऽऽकाङ्क्षायां लुङ्परवलार्द्धधातुके यदा योऽनिडिति कालविशेषावच्छिन्नो विषयविशेषो ग्रहीष्यते लक्ष्याऽनुरोधादिति। तदाऽऽह–**गुहादय इति। सामान्यमिति**। 'आर्द्धधातुक' इति विषयसप्तमीति भावः। **यत्र त्विति**। 'मा हि दाता'मित्यादौ। **सिच एव चित्त्वेनेति**। एतच्चोत्तरसूत्रे स्फुटम्॥ [च्लि लुङि]।

च्लेः सिच्। **साधारण इति**। तन्त्रेणेति भावः। पक्षान्तरमाह–आगन्तुना

१ 'विशेषयिष्यमाणे' पा०। २ 'विशेष्यते' 'विशेषयिष्यसि' पा०।
३ अङ् भविष्यति'। ४ इदं क्वचिन्न। ५ इदं भाष्यमित्यन्ये।

पश्यामः॥ स्वरार्थस्तर्हि ॥ 'चितोऽन्त उदात्तो भवती'त्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् ॥एतदपि नास्ति प्रयोजनम्,अनच्कोऽयं, तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणाऽनुबन्धेन ॥ इटि कृते साऽच्को भविष्यति ॥ तत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनेट उदात्तत्वं भविष्यति ॥ न सिध्यति । 'आगमा अनुदात्ता भवन्ती'त्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति ॥ अत उत्तरं पठति-॥*॥ सिचश्चित्करणानर्थक्यं स्थानिवत्त्वात्[1] ॥*॥ सिचश्चित्करणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'स्थानिवत्त्वात्' । चितोऽयमादेशः स्थानिवद्भावाच्चिद्भविष्यति ॥*॥ अर्थवत्तु चित्करणसामर्थ्याद्धीट[2] उदात्तत्वम् ॥*॥ नैष दोषः । अर्थवत्तु सिचश्चित्करणम् ॥ कोऽर्थः ?॥ 'सिचश्चित्करणसामर्थ्याद्धीट उदात्तत्वं' [। सिचश्चित्करणसामर्थ्याद्धीट[3] उदात्तत्वं] भविष्यति । नाऽप्राप्ते प्रत्ययस्वरे आगमानुदात्तत्वमारभ्यते तद्यथैव प्रत्ययस्वरं बाधते एवं स्थानिवद्भावादपि या प्राप्तिस्तामपि बाधेत[4] ॥

॥ तस्माच्चित्करणम् ॥॥ तस्माच्चकारः कर्तव्यः ॥

अथेदित्करणं किमर्थम् ? ॥*॥ इदित्करणं नकारलोपाऽभावार्थम् ॥*॥इदित्करणं क्रियते । [किं प्रयोजनं ? ॥ 'नकारलोपाऽभावार्थम्' ?] ॥ नकार-

---

प्र.]दङ्गाऽङ्गिभावोऽत्र न तु समुच्चय इति भावः। स्वरार्थं इति। सिचोऽनच्कत्वेऽपि 'चितस्सप्रकृते'रिति वचनान्मा हि कार्ष्टामित्यादौ धातोरुदात्तार्थ इत्यर्थः। अनच्कोयमिति । 'मा हि कार्ष्टा'मित्यादावादिः सिचोऽन्यतरस्यामिति पाक्षिकेणोदात्तत्वेन भाव्यमिति चित्स्वरस्यायमविषय इति भावः ॥ अर्थवत्त्विति । च्लेश्चित्करणस्य सामान्यग्रहणाऽविघातार्थत्वान्मा हि लावीदित्यादौ स्थानिवद्भावप्राप्तं स्वरमागमानुदात्तत्वं बाधेत । तस्मादन्तोदात्तार्थं सिचश्चित्त्वमित्यर्थः । नैष दोष इति । 'सिचश्चित्करणानर्थक्य'मिति य उक्तः स नास्तीत्यर्थः । अत्र के चिदाहुः-प्रत्ययस्वरस्य द्वावपवादौ-आगमानुदात्तत्वं यासुडित्यत्र ज्ञापितं तद्देशं, चित्स्वरश्च षाष्ठिकः। तत्रा-

---

उ.]चेति। तथा च सकारमात्रे तात्पर्यमिति भावः।पृथगिति। अन्यथा'सपरस्मैपदयो'रित्येव वदेत् । 'स'इति वर्णमात्रम् । स च परस्मैपदसाहचर्यादङ्गाधिकाराच्च प्रत्यय एव ग्रहीष्यते । धातोरुदात्तार्थ इति । लादेशनिमित्तनिघाते जाते पुनरुदात्तार्थ इत्यर्थः । भाष्ये तत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनेति । सिज्विधावुपस्थिताद्युदात्त इति शास्त्रस्याऽनच्कत्वात्तत्र वैयर्थ्येन तदुत्तरकालमिटि स्वरविधायकतेत्यर्थः। अनच्कविषये बाधेन लाघवात्तदसम्बन्ध एवेति 'धातो'रित्याद्येकवाक्यतापन्नशेषनिघातो भविष्यतीत्युत्तरयति-आगमा इति। एवञ्च तद्भावेनोदात्तत्वाय चित्त्वं सार्थकमिति भावः ॥ स्थानिवद्भावप्राप्तमिति । 'स्थानिनि दृष्टस्यैवाऽतिदेश' इत्यत्र

---

१ 'स्थानिवत्त्वा' । २ 'करणे साम' पा० । ३ इदं लुप्तं सम्प्रति । ४ 'बाधते' ।

लोपो मा भूदिति। अमंस्त अमंस्थाः। 'अनिदितां हल उपधायाः क्ङिती'ति।

॥*॥न वा हन्तेः सिचः कित्करणं[1] ज्ञापकं नकारलोपाऽभावस्य॥*॥न वैतत्प्रयोजनमस्ति ॥ किं कारणम् ? ॥ यदयं 'हनः सि'जिति हन्तेः सिचः कित्त्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न सिजन्तस्य नकारलोपो भवती'ति ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ सिच्येव नं[2]लोपो यथा स्यात् परस्मिन्निमित्ते मा भूदिति ॥ कः पुनरत्र विशेषः–सिचि वा नलोपे सति परस्मिन्वा[3] निमित्ते?॥अयमस्ति विशेषः–सिचि नलोपे सति नलोपस्याऽसिद्धत्वादकारलोपो न भवति । परस्मिन्पुनर्निमित्ते नलोपे[4] सत्यकारलोपः प्राप्नोति ॥ समानाश्रयमसिद्धं [व्याश्रयं तु[5] सिद्धमेव] । व्याश्रयं चेदम् ॥ ननु च परस्मिन्नपि निमित्ते नलोपे[6] सत्यकारलोपो न भवति ॥

प्र.]पवादविप्रतिषेधाच्चित्स्वर एव भविष्यति नाऽर्थः सिचश्चित्त्वेनेति। नैतदस्ति।नहि प्रत्ययस्वरस्यैतावपवादौ, प्रकृत्यागमानामानुगादीनां तदप्रसङ्गात् । कुण्डिनजादीनां च चिताम् । 'स्थानिव'दित्ययं च कार्यातिदेश इति परत्वमपि चित्स्वरस्य नास्ति । आगमानुदात्तत्वेन चाऽविशेषात्सर्वः स्वरो बाध्यः । तस्मात्तद्बाधनार्थं सिचश्चित्त्वं कर्तव्यमिति स्थितम् । **परस्मिन्निति** । सिचः परं यत्सार्वधातुकं तस्मिन्नित्यर्थः ।

उ.]न मानं, किन्तु तत्र सम्भावितस्याऽपीति भावः। कार्याऽतिदेशोऽतिदेशेनैव कार्यविधानात्परत्वेन 'धातो'रित्येकवाक्यतापन्नशेषनिघातबललभ्येनाऽऽगमाऽनुदात्तत्वेन बाध्येतेति तात्पर्यम् । न च च्लेश्चित्त्वसामर्थ्यादेव तद्बाधः, 'मन्त्रे' इति सूत्रे 'ले'रिति सामान्यग्रहणार्थत्वात्। अन्यथा निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्यान्न लिटः। ततश्च 'आम' इति सूत्रे लेरित्यस्याऽसम्बन्धः स्यात् । ततश्च परत्वाऽन्तरङ्गत्वाभ्यां तिबादिषु सत्सु लुकि प्रत्ययलक्षणेन तिङन्तत्वाद्देवदत्तः कारयाञ्चकारेत्यत्राऽऽमन्तस्य निघातः ततः परस्य चाऽनिघातः स्यादिति 'आम' इत्यत्र 'ले'रित्यनुवर्त्तनीयमित्यभिमानः । यदि त्व'न्तरङ्गानपी'ति न्यायेन तिबादिभ्यः पूर्वमेव लुक्तदा न च्लौ चस्य प्रयोजनमिति तत्सामर्थ्यादेवाऽन्तोदात्तत्वं सिद्धम् । तस्मात्पूर्वाचार्याऽनुसारेण सिचि च्लौ वा चकारोच्चारणमिति सूत्राशयः । **अपवादविप्रतिषेधादिति**। स्थानिवद्भावेन हि चित्त्वमात्रमतिदिश्यते,स्वरस्तु स्वशास्त्रेणैवेति भावः । **न हि प्रत्ययस्वरस्यैताविति** । एवञ्च 'नाऽप्राप्ते प्रत्ययस्वर' इत्यारभ्य 'स्थानिवद्भावादपि या प्राप्तिस्तामपि बाधेते'त्यन्तग्रन्थो भाष्यपुस्तकेषु प्रायेण दृश्यमानोऽप्यग्रन्थ इति भावः । **आगमाऽनुदात्तत्वेनेति** । बाध्यसामान्यचिन्तयेति

१ 'चित्करणं'पा०।२ 'नकारलोपः'पा०। ३ 'स्मिन्निमित्ते वा'पा०। ४ 'सति नकारलोपे कृतेऽकारलोपः प्रसज्येत' पा० । ५ इदं क्वचिन्न। ६ 'नकार' ।

कथम् ?॥'असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण[1] इति॥तदेतद्धन्तेः सिचः किल्करणं ज्ञापकमेव 'न सिजन्तस्य न[कार]लोपो भवती'ति॥*॥ इदिद्वा[3] स्थानिवत्त्वात् ॥*॥ अथाऽप्यनेनेदिताऽर्थः स्यात् । इदितोऽयमादेशः स्थानिवद्भावादिद्भविष्यति ॥*॥ स्पृशमृशकृषतृपदृपां[4] सिज्वा ॥*॥ स्पृशमृशकृषतृपदृपां[4] सिज्वेति वक्तव्यम् । स्पृश–अस्पृक्षत् अस्प्राक्षीत् । स्पृश ॥ मृश–अमृक्षत् । अम्राक्षीत् । मृश ॥ कृष–अकृक्षत् अक्राक्षीत् । कृष । तृप–अतृपत् अत्राप्सीत् । तृप ॥ दृप–अदृपत् अद्राप्सीत् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ सिज्यथा स्यात् ॥ अथ क्सः सिद्धः ॥[कथं सिद्धः?॥] सिद्धः[5] 'शल इगुपधादनिटः क्स' इत्येव ॥ सिजपि सिद्धः ॥ कथम् ? ॥ च्लेश्चित्करणं प्रत्याख्यायते, तत्र च्लावेव झल्लक्षणेऽमागमे कृते विहतनिमित्तत्वात्क्सो न भविष्यति॥

यद्येवमन्त्यस्य सिजादयः प्राप्नुवन्ति ॥*॥ सिद्धं तु सिचो यादित्वात्॥*॥ सिद्धमेतत्॥कथम् ?॥'यादित्वात्[3]'। यादिः सिच्करिष्यते सोऽनेकाल्शित्सर्वस्ये-

---

प्र.] असिद्धमिति। बाह्यसार्वधातुकाश्रयस्य नलोपस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वमित्यर्थः। आर्द्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्य लोप इत्येवं वा हन्तेरतो लोपो न भविष्यति। तथा चोच्यते–'अवयवलोपिनामतो लोपो नास्ती'ति ॥ स्पृशेति । त्रिभ्यः क्से प्राप्ते, द्वाभ्यां पुषाद्यङि पक्षे सिज्विधीयते । च्लेश्चित्करणमिति । ततश्च प्रयोजनाऽभावाच्चकारस्येत्सञ्ज्ञा नास्तीति च्लौ झलादौ पक्षेऽमागमे कृते सिच् । अमभावपक्षे तु

उ.]भावः।वस्तुतस्तु 'लवितव्य'मित्यादौ प्रत्ययसन्नियोगेनाऽऽद्युदात्तत्वे कृते पश्चादिड् जायमानोऽस्वरकः स्यादिति सामान्यतः स्वराऽप्राप्तिविषये तस्य चारितार्थ्याद्बाधकत्वोक्तिश्चिन्त्या, सुतरां सर्वस्वरस्य । यदि शेषनिघातेन तत्राऽनुदात्तत्वसिद्धिरित्युच्यते तदा तद्वचनमेव व्यर्थं नास्ति चेति 'आद्युदात्तश्चे'ति भाष्ये ध्वनितम् । चित्त्वन्तु धातुस्वरेण प्रत्ययस्वरेण वैकवाक्यतापन्नशेषनिघातेन प्राप्तानुदात्तत्वबाधनार्थं कार्यमेव। ननु सिचि जायमानोऽपि परस्मिन्निमित्त एव जायतेऽत आह–सिचः परमिति । भाष्ये–नलोपस्याऽसिद्धत्वादिति । 'असिद्धवदत्राभा'दित्यनेनेत्यर्थः । बहिरङ्गत्वादिति । ननु 'त'शब्दनिमित्तलोपे तस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वादाहतेत्यादौ 'ह्रस्वादङ्गा'दिति न स्यात् । सिज्नमित्तत्वे त्वसिद्धत्वाऽभावात्सेत्स्यतीति चेन्न,–त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषाऽप्रवृत्तेः । भाष्ये–अथाऽप्यनेनेत्येकदेश्युक्तिः ॥ एकदेश्येवाह–कथं च्लेरिति । ततश्चेति । स्वरस्य सिचश्चित्त्वेनैव सिद्धिरिति भावः । भाष्ये–चित्करणं प्रत्याख्यायत इत्यस्य इत्संज्ञा प्रत्याख्यायत

---

१ 'लक्षणे'ति क्वचिन्न । २ अयं पाठः क्वाचित्कः । ३ 'इदित्त्वाद्वा' पा० । ४ 'दृपः' पा० । ५ 'सिद्ध'इति क्वचिन्न ।

ति सर्वादेशो भविष्यति॥ किं पुनर्न श्रूयते यकारः ?॥ 'लुप्तनिर्दिष्टो यकारः॥ चङ्ङोः कथम् ? ॥*॥ चङ्ङोः प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धम् ॥*॥ चङ्ङोरपि [सिद्धम् ॥ कथं ?॥ 'प्रश्लिष्टनिर्देशात्'।] प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्। च-अङ्-चङ्, अ-अङ्-अङ्। सोऽनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति ॥ चिणः कथम् ? ॥*॥ चिणोऽनित्त्वात् ॥*॥ चिणश्चकारस्याऽनित्त्वात्सिद्धम् ॥ किमिदमनित्त्वादिति ?॥ अन्त्यस्याऽयं स्थाने भवन्न प्रत्ययः स्यात्। असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न। असत्यामित्संज्ञायां लोपो न। असति लोपेऽनेकाल्। यदाऽनेकाल्तदा सर्वादेशः। यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्ययः। यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा, यदेत्सञ्ज्ञा तदा लोपः॥ एवं च तत्र वार्तिककारस्य निर्णयः–'सप्रयोजनं चित्करण'मिति॥ अपि च त्रैशब्द्यं न प्रकल्पते–अस्पृक्षत् अस्प्राक्षीत्। अस्पार्क्षीदिति न सिध्यति। सिचि पुनः सति विभाषा सिच्। सिच्यपि झलक्षणो-

प्र.]तु क्स इति त्रयाणां ग्रहणं न कार्यमित्यर्थः।अन्त्यस्येति। अन्त्यग्रहणमुपलक्षणं, चङादयो ह्यादेः परस्य प्राप्नुवन्ति। चिणोऽनित्त्वादिति। 'चिण्भावकर्मणो'रित्यत्र धातुग्रहणं नापेक्ष्यत इत्यादेः परस्येति न भविष्यति। पदेर्दीपादिभ्यश्चादेः परस्येति प्राप्नोति। तस्माद्विहितविशेषणाश्रयेण परिहर्तव्यम्। सप्रयोजनमिति। सामान्यग्रहणाऽविघातार्थत्वस्योक्तत्वात्। सति च प्रयोजने चकारस्येत्संज्ञया भाव्यं, लकारश्च

उ.]इत्येव तात्पर्यम्। चङादय इति। णिश्रिद्रुस्रुभ्य इत्यादि पञ्चमीनिर्देशेन विधानादित्यर्थः। 'णिश्रिद्रुस्रुभ्य' इति विहितविशेषणमिति भाष्याशय इत्यन्ये। भाष्ये–च अङिति। चिण्न्यायेनाऽत्रापि चस्येत्त्वाऽभावेऽनेकाल्त्वात्सिद्धमित्यत्र प्रश्लेषे फलं चिन्त्यम्, उपायान्तरपरमेतदभ्युपेत्यापीत्संज्ञालोपयोः पूर्वप्रवृत्तिं, प्रवृत्तमिति बोध्यम्। नन्व'न्त्यस्याऽयं स्थाने भव'न्निति भाष्यमनुपपन्नम्, 'आदेः परस्ये'त्यस्य प्राप्तेः प्रत्ययादित्वेनेत्त्वसिद्धेरत आह–चिण्भावेति। विहितेति। पदादिभ्यो विहितस्य च्लेरित्यर्थे परशब्देन विधानाऽभावादादेः परस्येत्यस्याऽप्रवृत्तिरिति भावः।भाष्ये–अप्रत्ययः स्यादिति।प्रत्ययाऽधिकारे पाठेऽप्यन्वर्थसंज्ञालभ्यार्थाऽभावात्, न हि प्रत्ययाऽवयवस्तदर्थवानिति भावः। ननु धात्वन्तःपातिनोऽपि श्नमोऽर्थवत्त्वमिवाऽन्याऽवयवस्याऽप्यर्थवत्त्वमस्तु, समुचित्य चाऽवयवसमुदाययोर्द्योतकता। तद्वदेव चाऽर्थाऽधिकारात्प्रत्ययत्वेऽपि न बाधकमिति चेन्न, एकदेशयुक्तित्वेनाऽदोषात्। तद्ध्वनयन्नाह–एष चेति। एतेन 'नाऽनुबन्धकृतमनेकाल्त्व'मिति सर्वादेशत्वं दुर्लभमित्यपास्तम्। 'वार्तिककारस्ये'त्युक्त्या स्वोक्तरीत्या चकारस्य

१ इदं क्वचिन्न। २ इदं वार्तिकमित्यन्ये। ३' चिणोऽनित्त्वात्सिद्धं'। ४ 'एवं'। ५ 'च्लि लुङी'त्यत्र हि 'च्लेश्चित्करणं विशेषणार्थ'मित्युक्तम्।

ऽमागमो विभाषा । यस्य खल्वप्यमा [अङो] निमित्तं न विहन्यते स स्यादेव । तस्मात्सुष्ठूच्यते–'स्पृशमृशकृषतृपदृपां सिज्वे'ति ॥ [च्लेः सिच्] ।

शल इगुपधादनिटः क्सः ॥ ३।१।४५ ॥

॥*॥ क्सविधान इगुपधाभावश्च्लेर्गुणनिमित्तत्वात् ॥*॥

क्सविधान इगुपधस्याऽभावः॥ किं कारणम् ?॥ 'च्लेर्गुणनिमित्तत्वात्' । च्लिर्गुणस्य निमित्तम् । तत्र च्लावेव गुणे कृते 'इगुपधा'दिति क्सो न प्राप्नोति ॥ ॥*॥ न वा क्सस्याऽनवकाशत्वादपवादो गुणस्य ॥*॥ न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'क्सस्याऽनवकाशत्वात्' । अनवकाशः क्सो गुणं बाधिष्यते ॥*॥ अनिड्वचनमविशेषणं च्लेर्नित्याऽऽदिष्टत्वात् ॥*॥

प्र.]झल्न भवतीत्यमागमाऽभावात् क्स एव प्रसज्येतेत्यर्थः । यस्य खल्वपीति । पुषाद्यङः । स हि कृतेऽप्यमागमे प्रवर्तते । [च्लेः सिच्] ॥

शल इगु । क्सविधान इति । विशेषणाऽसंभवाल्लक्षणदोषमुद्भावयति । भूतपूर्वत्याश्रये विहितविशेषणाश्रये वा लक्ष्याऽसिद्धिः । कित्करणं तु क्सस्याचीति विशेषणार्थं वत्सा इत्यादौ लोपनिवृत्तये स्यात् ॥ न वा क्सस्येति । भूतपूर्वगत्याश्रये कित्त्वमनर्थकं स्यादिति सानुबन्धकं रूपमनवकाशमित्यपवादत्वाद्गुणस्य बाधकमित्यर्थः । न च क्सस्याचीति विशेषणार्थं कित्त्वम् , प्रत्ययत्वादर्थवत्त्वाचास्यैव क्सस्य तत्र ग्रहणस्य सिद्धत्वात्। उणादीनामव्युत्पन्नत्वाद्वत्सा इत्यादौ प्रसङ्गाऽभावात्। अनिड्वचनमिति । अनिट इत्येतच्च्लेर्विशेषणं यथा स्यादिति च्लिरुत्सर्गः कृत

उ.]च्लेरेव वा प्रत्याख्यानमिति सूचितम् । च्लावेव झलादिलक्षणेऽमि 'अस्पार्क्षी'-दित्यस्याऽसिद्धिरूपं दूषणान्तरमाह–अपि चेति । तृपदृपांशे फलं दर्शयति भाष्ये–यस्य खल्वपीति॥ [च्लेः सिच्] ॥

शल इगुप। लक्षणदोषमिति । असम्भवरूपमित्यर्थः । भूतपूर्वेति । विशेषणसामर्थ्याद्धि तदाश्रयणम् । लक्ष्याऽसिद्धिरिति । सर्वत्र गुणश्रवणापत्तिरित्यर्थः ।

ननु क्सस्य कित्त्वसामर्थ्यात्पूर्वमपि गुणो न भविष्यतीत्यत आह—कित्करणन्त्विति । वत्से वदेः स औणादिकः । क्सस्य गुणाऽपवादत्वे हेतुमाह–भूतेति ।

ननु भासावित्यादावपि लोपापत्तिरत आह–प्रत्ययत्वादिति। 'वत्सा' इत्यादौ दोषवारणायाह–उणादीनामिति । तृणसावित्यादौ दोषस्तु 'लुग्वा दुहे'त्यत्रेतः क्सपदाऽनुवृत्तेरर्थाधिकाराऽनुरोधेन दुहादिषु यस्य सम्भवस्तस्यैव पूर्वसूत्रेऽपि ग्रहणाद्वारणीयः । अत एव दृशेः क्से तादृक्षावित्यादौ न दोष इति कित्त्वसामर्थ्याद्गुणो नेति बोध्यम् । 'दुधुक्षती'त्यादौ सनः सानुबन्धकत्वान्न दोषः । एतल्लोपविषये तृणस-

---

१ इदं क्वचिन्न । २ 'दृपः' पा० । ३ 'सपद' ।

अनिड्वचनमविशेषणम्॥ किं कारणम् ?॥ 'च्लेर्नित्यादिष्टत्वात्' । नित्यादिष्टश्चिलर्न क्वचिच्छ्रूयते । तत्र 'च्लेरनिट' इति क्सो न प्राप्नोति । ॥*॥ न वा क्सस्य सिजपवादत्वात्तस्य चानिडाश्रयत्वादनिटि प्रसिद्धे क्सविधिः ॥*॥ न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? । 'क्सस्य सिजपवादत्वात्' । सिजपवादः क्सः । स चाऽनिडाश्रयः । न चापवादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशते । 'पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः'। 'प्रकल्प्य वाऽपवादविषयन्ततउत्सर्गोभिनिविशते' । तत्र तावदत्र कदाचित् सिज्भवति,अपवादं क्सं प्रतीक्षते। क्सस्य सिजपवादत्वात्तस्य चानिडाश्रयत्वादनिट्त्वं प्रसिद्धम्। अनिटि प्रसिद्धे क्सविधिः। अनिटि प्रसिद्धे क्सो भविष्यति ॥ सिजिदानीं क्व भविष्यति ? ॥*॥ शेषे सिज्विधानम् ॥*॥ शेषे सिज्विधानं भविष्यति । अक्रोषीत् अमोषीदिति ॥

श्लिष आलिङ्गने ॥ ३।१।४६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?॥॥*॥ नियमार्थम् ॥*॥ [नियमार्थोऽयमारम्भः]— श्लिष आलिङ्गन एव क्सो यथा स्यात् । इह मा भूत्—उपाश्लिषजतु च काष्ठं च। समाश्लिषद्ब्राह्मणकुलमिति ॥ अत उत्तरं पठति—॥ ॥*॥ श्लिष आलिङ्गने

प्र.]इत्युक्तम्। तत्रास्य सिचा नित्यं भाव्यमितीडभावोपलक्षितस्य रूपं न क्वचिद्विद्यत इति च्लेरनिट इति विशेषणस्याऽप्रसिद्धिरित्यर्थः॥**न वा क्सस्येति** । अयं भावः— लिह् लि त् इति स्थिते सिचा न भाव्यं,क्सस्यायं विषय इति। क्सेनाऽपि न तावद्भाव्यं यावदस्याऽनिट्त्वं न ज्ञातम् । तत्र लकारस्यैवेटः प्राप्तौ तन्निषेधादनिट्त्वमस्तीति क्सः सिद्धः—अलिक्षदिति । यत्र लिटः प्रतिषेधो नास्ति तत्र सिजेव भवति— अक्रोषीदिति ॥ [**शल इगुपधादनिटः क्सः**]

श्लिष आ ॥ किमर्थमिति । किं पुषादिपाठादङि प्राप्ते तद्बाधनाय विध्यर्थमिदम्, अथ पूर्वेण क्से सिद्धे नियमार्थमिति प्रश्नः ॥ इतरो वक्ष्यमाणयोगविभागं मनसि कृत्वाह—**नियमार्थमिति । उपाश्लिषदिति** । प्रत्यासत्तावत्र

उ.]तादृक्षादेरनभिधानमिति कश्चित्। **सिचा नित्यमिति**।आदेशान्तराऽभावे तस्याऽवश्यम्भावादित्यर्थः । **सिजेव भवतीति** । निर्दिश्यमानपरिभाषया लेरेव सः । 'धातो'रिति च विहितविशेषणमिति निर्दिश्यमानस्य व्यवहितत्वमिति भावः ॥

श्लिष आलिङ्गने । विधित्वसम्भवे नियमार्थत्वं कथमित्यत आह—**इतर इति**। **प्रत्यासत्तिः**—संबन्धमात्रम् । प्राणिकर्तृकतद्विशेषश्चाऽऽलिङ्गनमिति बोध्यम् । **श्लिषेर्नाऽप्राप्ते इति** । परस्मैपदविषये विधित्वं स्यादित्यर्थः । भाष्ये—**आलिङ्गनेऽनालिङ्गने चेति** । कर्मणि कर्मव्यतिहारे चाऽऽताम्प्रभृतिष्वित्यर्थः । तत्राऽऽलिङ्गने

---

१ इदं भाष्यमित्यये । २ 'विषयमुत्स' । ३ 'दनिट्प्रसिद्ध' । ४ लुप्तम् ।

नियमानुपपत्तिर्विधेयभावात् ॥*॥ श्लिष आलिङ्गन इति नियमस्यानुपपत्तिः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'विधेयभावात्' ॥ कैमर्थक्यान्नियमो भवति? ॥ 'विधेयं नास्ती'ति कृत्वा ॥ इह चास्ति विधेयम् ॥ किम् ? ॥ पुषादिपाठादङ्प्राप्तस्तद्बाधनार्थः क्सो विधेयः॥ तत्राऽपूर्वो विधिरस्तु नियमो वेत्यपूर्व एव विधिः स्यान्न नियमः ॥ किञ्च स्याद्यद्ययं नियमो न स्यात् ?॥ आत्मनेपदेष्वालिङ्गने चाऽनालिङ्गने च क्सः प्रसज्येत । यथैव च क्सोऽङं बाधत एवं चिणमपि बाधेत । उपाश्लेषि कन्या देवदत्तेनेति ॥ ॥*॥ सिद्धं तु श्लिष आलिङ्गनेऽचिण्विषये ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ?॥ 'श्लिष आलिङ्गनेऽचिण्विषये क्सो भवती'ति वक्तव्यम् ॥*॥ अङ्विधाने च श्लिषोऽनालिङ्गने॥*॥ अङ्विधाने च श्लिषोऽनालिङ्गने इति वक्तव्यम् ॥ सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं-'श्लिष आलिङ्गने नियमानुपपत्तिर्विधेयभावा'दिति । नैष दोषः। ॥*॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥*॥ योगविभागः करिष्यते। 'श्लिषः' । श्लिषः क्सो भवति ॥ किमर्थमिदम् ? ॥ पुषादिपाठादङ्प्राप्नोति तद्बाधनार्थम् ॥ ततः'-आलिङ्गने' । 'आलिङ्गने च श्लिषः क्सो भवति' ॥ इदमिदानीं किमर्थं [स्यात्] ? । नियमार्थम् । 'श्लिष आलिङ्गने एव' ॥ क मा भूत् ? ॥ उपाश्लिषज्जतु च काष्ठं च, समाश्लिषद्ब्राह्मणकुलमिति ॥

यदप्युच्यते-यथैव क्सोऽङं बाधत एवं चिणमपि बाधेतेति। 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरा' नित्येवं क्सोऽङं बाधिष्यते, चिणं न बाधि-

---

प्र.]श्लिषिर्वर्तते, नालिङ्गने॥अङ्प्राप्त इति। श्लिषेर्नाप्राप्ते अङि क्सस्यारम्भाद्बाधकलमित्यर्थः । यथैवेति । विध्यर्थत्वे दोषान्तरोद्भावनम् । सिद्धं त्विति । पूर्वेण क्से सिद्धे नियमार्थमेतद्वचनं कर्तव्यम् । अचिण्विषय इति । अनेन नियमार्थत्वं समर्थ्यते । अन्यथा चिण्बाधनाय तद्विषये विध्यर्थमेतत्स्यान्न तु नियमार्थम् । अङ्विधान इति । ततश्चाऽऽलिङ्गनेऽङ्प्रतिषेधात्-श्लिष आलिङ्गनेऽचिण्विषये इति नियमार्थं भवति, अन्यथा विध्यर्थमेतत्स्यात् ।

श्लिषः क्स इति।श्लिष इत्यत्राऽनिट इत्यनुवर्तनाद्दाहार्थस्य सेटो ग्रहणाऽभावः ।

उ.]इष्टमेव, अन्यत्रापत्तिरेव दोषः । दोषान्तरेति। बाध्यसामान्यचिन्तया पदद्वयविषयको विधिः स्यादिति भावः । नियमार्थमिति । अचिण्विषये श्लिष आलिङ्गन एवेत्यर्थः।'अचिण्विषय' शब्देन भावकर्मार्थक'त'शब्दभिन्नमात्मनेपदमुच्यते।अन्यथा विध्यर्थमिति । 'अचिण्विषय' इत्यनेन तद्भिन्नतिङामेव ग्रहणं स्यादित्यर्थः । तत्तु चिण्विषये विधिव्यावृत्त्यर्थं स्यादिति भावः । दाहार्थस्येति । अन्यथा तत्र चारितार्थ्यादङो बाधो न स्यादिति भावः । सानुबन्धकत्वाद्वेति । 'श्लिषु दाहे' इति

प्यते । अथवा तत्र वक्ष्यति चिण्ग्रहणस्य प्रयोजनं–'चिणेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदि'ति ॥ [श्लिष आलिङ्गने] ॥

णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् ॥ ३।१।४८ ॥

॥*॥ णिचिद्रुस्रुषु कमेरुपसङ्ख्यानम् ॥*॥ णिश्रिद्रुस्रुषु कमेरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ॥

'नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्वडवारथैः ।
अथ पत्काषिणो यान्ति येऽचीकमतभाषिणः' ॥इति॥

प्र.]साऽनुबन्धकत्वाद्वा । तत्र पुषादित्वादनुमितोऽङ् प्रत्यक्षशिष्टेन क्सेन बाध्यते ॥ अथ वेति । समुदायापेक्षायां पुरस्तादपवादा इति परिभाषा नास्तीति परिहारान्तरोपन्यासः ॥ [श्लिष आलिङ्गने] ॥

णिश्रिद्रु।कमेरिति। आर्द्धधातुके विकल्पेन णिङो विधानादणिङ्पक्षे सिचि प्राप्ते वचनम् । तत्राऽचकमतेति भवति। णिङ्पक्षे तु सन्वद्भावादचीकमतेति। 'सन्वल्लघुनि चङी'ति वक्तव्ये परग्रहणसामर्थ्यादन्यपदार्थो णिराश्रीयते, अन्यस्याऽसंभवात् । तेन चङ्परे णौ परतो यल्लघु धात्वक्षरं तत्र परतोऽभ्यासस्य सनीव कार्यं भवतीत्यर्थः।नाकमिष्ट सुखमिति । नाकं स्वर्गमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्वडवारथैर्यैः 'कमेर्लुङि किं रूपं भवती'ति पृष्टैः 'अचकमते'त्युक्तम् । यैस्तु 'अचीकमते'त्युक्तं ते पत्काषिणो यान्ति । लक्षणाऽस्मरणान्निन्दार्थवादोऽयं लक्षणस्मरणादरार्थः। अन्ये त्वाहुः—अकमिष्टेति यैरुक्तं त एवोपचारादकमिष्टशब्देनानुकरणशब्देनोच्यन्ते । अनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याऽविवक्षितत्वाद्विभक्तिर्न कृता । ते सुयुक्तैरपि वडवारथैर्गच्छन्तः सुखं न

उ.]पाठात् । अनुमित इति। न च क्सोऽचरितार्थः, तत्रादिपदस्यैतत्सामर्थ्येनेतरपुषादिमात्रपरत्वमित्यभिमानः । पुषादिपाठोऽपि त्र्यन्नर्थः । न चाऽन्यत्रैव पाठ्यः, अशोकवनिकान्यायात् । वस्तुतः पुषादिपाठसामर्थ्यादादिपदेन तत्र ग्रहणसामर्थ्याच्चाऽङ्क्सयोः परस्मैपदे आलिङ्गनाऽनालिङ्गविषये सर्वत्र विकल्पे प्राप्ते, आत्मनेपदे चाऽऽलिङ्गनाऽलिङ्गनयोरविशेषण क्से प्राप्ते द्वितीयेन नियमः–'आलिङ्गन एवे'ति । एवञ्चाऽर्थान्तरे सावकाशोऽङ् आलिङ्गने क्सेन बाध्यते । तस्यैव बाधस्याऽनुवादो भाष्ये–तद्बाधनार्थमिति । न चा'ऽऽलिङ्गने क्स एवे'ति विपरीतनियमापत्तिः, लक्ष्यानुरोधात्प्रत्ययनियमस्यैवाङ्गीकारादित्यूह्यम् । योगविभागसामर्थ्याच्च नियमेन सर्व 'क्स'प्राप्तिबाधः[1] ॥ [श्लिष आलिङ्गने] ॥

णिश्रिद्रुस्रुभ्यः। ननु णिङभावपक्षेऽपि सन्वत्त्वं दुर्वारं, तत्र णावित्यनुक्तेरत आह–सन्वल्लघुनीति । अन्ये त्वाहुरिति । अत्राऽरुचिस्तु भाष्याऽननुगुणत्वम् ।

---

१ 'सर्वाङ्प्राप्ति' ।

॥*॥ कर्मकर्तरि च ॥*॥ कर्मकर्तरि चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । कारयति कटं देवदत्तः।'अचीकरत कटः स्वयमेव'। उच्छ्रयति कटं देवदत्तः। 'उदशिश्रियत कटः स्वयमेवे'ति[1] ॥ ॥*॥ न वा कर्मण्यविधानात्कर्तृत्वाच्च कर्मकर्तुः सिद्धम्॥*॥न वा कर्तव्यम्॥ किं कारणम् ? ॥ 'कर्मण्यविधानात्' । नहि कश्चित्कर्मणि विधीयते यश्चङं बाधेत ॥ कर्तृत्वाच्च कर्मकर्तुः सिद्धम् ॥ अस्ति च कर्मकर्तरि कर्तृत्वमिति कृत्वा चङ् भविष्यति॥ननु चाथं कर्मणि विधीयते–'चिण्भावकर्मणो'रिति॥ प्रतिषिध्येते तत्र यक्चिणौ–'यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसङ्ख्यान'मिति॥यस्तर्ह्यहेतुमण्णिच्–'उदपुपुच्छत गौः स्वयमेव'॥अत्रापि यथा भारद्वाजीयाः पठन्ति तथा भवितव्यं प्रतिषेधेन,'यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाऽकर्मकाणामुपसङ्ख्यान'मिति ॥

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ॥ ३।१।५२ ॥

अस्यतिग्रहणं किमर्थम् ?॥ ॥*॥ अस्यतिग्रहणमात्मनेपदार्थं [पुषादित्वात्]॥*॥अस्यतिग्रहणमात्मनेपदार्थं द्रष्टव्यम्॥ किमुच्यते आत्मनेपदार्थमिति, न पुनः परस्मैपदार्थमपि स्यात् ? ॥ 'पुषादित्वात्' । पुषादिपाठात्परस्मैपदेष्वङ्भविष्यति ॥*॥ कर्मकर्तरि च ॥*॥ कर्मकर्तरि चोपसङ्ख्यानं कर्त-

---

प्र.]प्राप्नुवन्ति,अपशब्दोच्चारणात्। ये लचीकमतभाषिणस्ते पत्काषिणोऽपि सुखं यान्तीति ॥ कर्मकर्तरि चेति । कर्तर्युच्यमानश्चङ्कर्मकर्तरि न प्राप्नोतीति वचनम् । उदपुपुच्छतेति । पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते गौः, तत्र यदान्तर्भावितण्यर्थत्वादस्य गवा सकर्मकत्वं भवति तदा 'उत्पुच्छयते गा'मिति भवति । पुनर्गौरेव यदा सौकर्यातिशयेन कर्तृत्वं विवक्ष्यते भूतकालश्च तदैतदुदाहरणम् ॥ [णिश्रिद्रुस्रुभ्यः]

अस्यति । पुषादय आगणान्तात् । अन्तराले वृत्करणं रधादिसमाप्त्यर्थम् ,न तु पुषादिपरिसमाप्त्यर्थमिति प्रतिपादनाय सुहृद्भूत आचार्य आह—अस्यतिग्रहण-

---

उ.]वार्तिकोत्तरं पाठेन तत्स्तुत्यर्थत्वस्य स्वरसतः प्रतीतेः। पूर्वव्याख्यायां विशेषलक्षणस्मरणप्रयुक्ताऽधिकसुखप्राप्तिः। 'कमेर्लुङि कीदृशं रूप'मिति प्रश्ने स्वरसतः कम्प्रकृतिके लुङीत्यर्थके तस्य साधुत्वेऽप्यसमञ्जसोत्तरत्वान्न्यूनसुखप्राप्तिः। एवञ्च सामान्यशास्त्राऽनुगतलक्ष्यप्रयोगाऽपेक्षया विशेषलक्षणानुगतशब्दप्रयोगे धर्माधिक्यमित्यस्य भाष्यस्य तात्पर्यम् । कर्मकर्त्तरीति । कर्मवद्भावाच्चिणा बाधः स्यादित्यभिमानः । भाष्ये–कर्मणि विधीयते य इति । कर्मवद्भावप्राप्त इति भावः । उत्पुच्छयते गामिति। 'कर्तुरीप्सिततम'मिति कर्मत्वं बोध्यम्॥[णिश्रिद्रुस्रुभ्यःकर्त्तरि चङ्]॥

अस्यतिवक्ति। ननु परस्मैपदेप्यङ्दर्शनादात्मनेपदार्थमित्ययुक्तमत आह–पुषा-

---

१ इदं क्वचिन्न ।

व्यम्। पर्यास्थेतां कुण्डले स्वयमेव ॥ अत्रापि-॥*॥ 'न वा कर्मण्यविधानात्कर्तृत्वाच्च कर्मकर्तुः सिद्धम्' ॥*॥ इत्येव ॥ [अस्यतिवक्ति] ॥

जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च ॥ ३।१।५८ ॥

इदं ग्लुचिग्रहणं ग्लुञ्चिग्रहणं च क्रियते। ॥*॥ अन्यतरेच्छक्यमकर्तुम् ॥*॥ कथम्?॥ यदि तावद्ग्लुचिग्रहणं क्रियते ग्लुञ्चिग्रहणं न करिष्यते। तेनैव सिद्धं न्यग्लुचत् न्यग्लोचीत्। इदमिदानीं ग्लुञ्चे रूपं-न्यग्लुञ्चीत् ॥

अथ ग्लुञ्चिग्रहणं क्रियते ग्लुचिग्रहणं न करिष्यते तेनैव सिद्धं न्यग्लुचत् न्यग्लुञ्चीत्। इदमिदानीं ग्लुचे रूपं-न्यग्लोचीदिति ॥ [जॄस्तम्भु] ॥

चिण्ते पदः ॥ ३।१।६० ॥

अयं तशब्दोऽस्त्येवात्मनेपदम्, अस्ति परस्मैपदम्, अस्त्येवैकवचनम्, अस्ति बहुवचनं, कस्येदं ग्रहणम्?॥ यः पदेरस्ति ॥ कश्च पदेरस्ति?। ॥*॥ पदिरयमात्मनेपदी ॥*॥ ॥ [चिण्ते पदः] ॥

चिण्भावकर्मणोः ॥ ३।१।६६ ॥

'चि'णिति वर्तमाने पुनश्चिण्ग्रहणं किमर्थम्?॥ नेत्येवं तदभूद्विध्यर्थमिदम्। अथ वा वेत्येवं तदभून्नित्यार्थमिदम् ॥ अथ वा चिणिति वर्तमाने पुनश्चिण्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं-'चिणेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्माभू'दि[२]ति ॥

सार्वधातुके यक् ॥ ३।१।६७ ॥

इह पश्यामः-कर्मणि द्विवचनबहुवचनान्युदाह्रियन्ते 'प[३]च्येते ओदनौ'

प्र.]मिति। अत्रापीति। आतिदेशिकस्य कर्मकार्यस्य कस्यचिदत्राऽविधानात् स्वाश्रयं कार्यं प्रतिबन्धकाऽभावात् प्रवर्तत एवेति भावः ॥ [अस्यतिवक्ति]।

जॄस्तम्भु। अन्यतरदिति। अनेकार्थत्वाद्धातूनामत्र विषयेऽर्थभेदो न प्रयोजक उभयोरुपादानस्येति भावः। यत्तूभयोपादानसामर्थ्यात् ग्लुञ्चेरङि नलोपो न भवति न्यग्लुञ्चदिति कैश्चिदभ्यधायि, तद्भाष्यविरोधादनादरणीयम् ॥ [जस्तम्भु]।

चिण्भाव। नेत्येवमिति। प्रतिषेधसंबद्धं तदभूदित्यर्थः ॥ नन्वत्र प्राप्त्यभावान्नेति नापेक्षिष्यत इत्याह-अथ वेति। विकल्पोऽपि पूर्वमेव निषेधेन निवर्तितत्वान्नाऽपेक्षिष्यत इत्याह-अथ वेति। तेनोपाश्लेषीति क्सो न भवति ॥

सार्वधा। इह पश्याम इति। वक्ष्यमाणस्य वाक्यार्थस्य दृशिक्रियायां कर्मत्वं,

---

उ.]दय आगणान्तादिति।आतिदेशिकस्येति।यकश्चिलना बाधाद्विवचने चिणोऽप्राप्तेः। आत्मनेपदमपि 'उपसर्गादस्यत्यूह्यो'रिति वार्त्तिकेन सिद्धमित्यर्थः ॥ [अस्यति]।

जॄस्तम्भु। ग्लुचेः स्तेयकरणार्थत्वात्कथं सिद्धिरत आह-अनेकार्थत्वादिति॥

---

१ इदं भाष्यमित्यन्ये। २ 'मस्त्येक'। ३ इदं क्वचिन्न।

'पच्यन्ते ओदना' इति। भावे पुनरेकवचनमेव—आस्यते भवता, आस्यते भवद्भ्याम्, आस्यते भवद्भिरिति, केनैतदेवं भवति ?॥ कर्माऽनेकम्, तस्याऽनेकत्वाद्द्विचनबहुवचनानि भवन्ति। भावः पुनरेक एव॥ कथं तर्हीह

प्र.]यथा 'पश्य मृगो धावती'ति मृगकर्तृकायाः सरणक्रियायाः॥ केनैतदिति। इह क्रियाप्रधानमाख्यातम्। सा च क्रिया साध्यरूपत्वान्निवृत्तभेदा। तदुक्तम्—'निवृत्तभेदा सर्वैव क्रियाऽऽख्यातेऽभिधीयते। श्रुतेरशक्या भेदानां प्रविभागप्रकल्पना'-इति॥ तत्र यथा साधनभेदात्कर्तृकर्माभिधायिनि लकारे द्विवचनबहुवचने भवतस्तथा भावाभिधायिन्यपि प्रसजतः। अथैकपदवाच्यसाधनसङ्ख्याश्रये द्विवचनबहुवचने भवत इति पक्षस्तदा पाकौ पाका इत्यत्र न प्राप्नुतः, साधनस्य घञाऽनभिधानादिति प्रश्नः॥ कर्मानेकमिति। कर्मशक्त्याधारो द्रव्यमनेकम्। शक्तिशक्तिमतोश्च शब्देन भेदो न प्रतिपाद्यत इति शक्त्यभिधायिनाऽप्याख्यातेनौदनः पच्यत इति शक्तिमद्द्रव्यवाचिन ओदनशब्दस्य सामानाधिकरण्यं भवति॥ भावः पुनरिति। भेदाऽभावलक्षणमभेदैकत्वं[2] भावस्य, न त्वेकत्वसङ्ख्याऽऽख्यातवाच्यस्य भाव-

उ.]सार्वधातुके यक्। दृशेः कर्मणि नियताकाङ्क्षत्वात्तद्दर्शयति—वक्ष्यमाणस्येति। वाक्यार्थः—क्रिया। सा चेह केनैतदेवम्भवतीत्येतद्रूपा। सरणं—धावनम्। अध्याहृतधावनादिति। पदोपस्थाप्यस्य कर्मत्वमित्यन्यत्रोक्तम्। ननु भावस्य क्रियारूपस्य सङ्ख्ययाऽयोगान्न द्विवचनादिकं भविष्यति। कर्मणि तु शक्तिशक्तिमतोरभेदोपचाराच्छक्तिमतश्च सङ्ख्यायोगाद्द्विवचनादिकं सेत्स्यतीत्यत आह—इहेति। श्रुतेरिति। साधनादिभेदाद्भिन्नत्वेऽपि श्रुतेराख्यातशब्दात् प्रविभागकल्पना भेदावगमरूपाऽशक्येत्यर्थः। कथं तर्हि द्विचनादिकं, तत्राह—तत्रेति। साधनभेदादिति। साधनभेदकृतभेदारोपादित्यर्थः। अथैकेति। शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः। तदा पाकाविति। क्रियारूपस्य स्वतः सङ्ख्यासम्बन्धाऽभावादिति तात्पर्यम्। ननु कर्मपदस्य शक्त्यभिधायित्वाच्छक्तेश्च विभक्तिवाच्याया असत्त्वभूतत्वात्सङ्ख्यायोगाऽभावेना'ऽनेक'मित्यनुपपन्नमत आह—कर्मशक्तीति। शब्देनेति। न हि'घटस्य शुक्ल' इतिवत् 'घटस्य कर्मे'ति प्रयोगोऽस्तीति भावः। तदेवाह—सामानाधिकरण्यमिति। कर्मादिपदैः शक्तिमदभेदमापन्नैव शक्तिरुच्यते। अत एव 'कर्मत्व'मिति भावप्रत्ययेन शक्तिरुच्यते। प्रवृत्तिनिमित्तेन व्यक्तेस्तादात्म्यसम्बन्धस्याऽङ्गीकारादिति तत्त्वम्। एवञ्च कर्मणि विधीयमानाऽऽख्यातेनाऽपि तथैव शक्तिरुच्यते इति सामानाधिकरण्योपपत्तिरिति भावः। ननु भावस्यैकत्वयोगे द्वित्वादियोगोऽपि स्यादत आह—भेदाऽभावेति। परे त्वस्त्येवैकत्वसङ्ख्या क्रियायाम्। असत्त्वन्त्वनारो-

१ इदं क्वचिन्न। २ 'लक्षणमेकत्वं'।

द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति–पाकौ पाका इति ?॥ आश्रयभेदात्। यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति भावस्तस्य भेदाद्द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति ॥ इहापि तर्हि यावन्तस्ते तां क्रियां कुर्वन्ति, सर्वे ते तस्या आश्रयभूता भवन्ति, तद्भेदाद्द्विवचनबहुवचनानि प्राप्नुवन्ति॥एवं तर्हीदं तावदयं प्रष्टव्यः–'किमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते–पाकौ पाका इति ?॥ यदि तावत्पाकविशेषानभिसमीक्ष्य, यश्चौदनस्य पाकोः, यश्च गुडस्य, यश्च तिलानां बहवस्ते शब्दाः सरूपाश्च। तत्र युक्तं बहुवचनमेकशेषश्च । तिङभिहिते चाऽपि तदा भावे बहुवचनं श्रूयते। तद्यथा–'उष्ट्रासिका आस्यन्ते', 'हतशायिकाः शय्यन्त' इति ॥

अथ कालविशेषानभिसमीक्ष्य,यश्चाद्यतनः पाको, यश्च ह्यस्तनो, यश्च श्वस्त-

प्र.]स्याऽस्ति । तस्याद्रव्यधर्मत्वादसत्त्वभूतत्वाचाख्यातवाच्यस्य भावस्य॥ आश्रयभेदादिति। गुडतिलौदनादीनामाश्रयाणां भेदादाश्रितोऽपि पाको भिद्यते। घञादिभिश्च सत्त्वरूपोऽर्थोऽभिधीयत इति द्रव्यधर्मसङ्ख्याभेदाश्रयो वचनभेदो न विरुध्यत इति भावः ॥ इहापीति । आख्यातवाच्यस्याऽपि भावस्याश्रयभेदाद्भेदोऽस्तु । ततश्च वचनभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ पाकविशेषानिति । केचित्पाकशब्दं कर्मसाधनं व्याचक्षते। पक्तव्यविशेषान् गुडादीनित्यर्थः । तत्त्वयुक्तम् । असंज्ञायां कर्मणि घञो दुर्लभत्वात् । तस्मादाश्रयप्रकारादिभेदभिन्नान् पाकविशेषानित्यत्राऽयमर्थः ॥ अथवा संज्ञाग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वादसंज्ञायामपि कर्मणि घञ्भवति॥ उष्ट्रासिका आस्यन्ते इति । अत्राश्रयाणामुष्ट्राणां भेदादनेकप्रकारयुक्तान्यासनानि भिन्नानि, तत्सामाना-

उ.]पितृद्यादिसम्बन्धाऽभावमात्रेण।तदेव'एक एवे'त्येवकारेण भाष्येध्वनितमित्याहुः। आधारद्रव्याणाम्भेदेऽपि कुतः पाकादेर्भेदोऽत आह—गुडतिलेति। आश्रितः पाकोऽपीत्यन्वयः । आश्रयभेदात्तत्रापि भेदाऽध्यवसाय इति भावः। [नन्वेवं तिङ्यपि द्विवचनादि स्यान्न स्याद्वा कृत्यपीत्यत आह–घञादिभिरिति। तिङ्वाच्यस्तु न सत्त्वभूत इति भावः]। उक्तार्थाऽज्ञानवतश्चोद्यमित्याह–आख्यातेति । वस्तुतः पूर्वभाष्येण कृत्यपि तदनुपस्थाप्यसाधनगताया अपि सङ्ख्याया आरोपेण'द्विवचनादी'त्युक्तम् । तत्र शङ्का समञ्जसैव। घञो दुर्लभत्वादिति।'यो गुडस्ये'त्यादि वक्ष्यमाणभाष्यविरोधादित्यपि बोध्यम् । एतेनाऽथ वेत्यपि न समञ्जसम्। एवञ्चाऽऽश्रयप्रकारादिकृतभेदानां पाकशब्दादवगतिसम्भवेन युक्तं बहुवचनं, न तु तिङन्ते तत्कृतभेदाऽनवगमके इति भावः । यत्र त्वस्ति तत्कृतभेदावगमस्तत्र भवत्येव बहुवचनमित्याह भाष्ये–तिङभिहिते चापीति । ननू'ष्ट्रासिके'त्यादावाख्यातवाच्ये भावे कथं भेदावगमोऽत आह–अत्राश्रयाणामिति । तत्साम्याच्चेति । न ह्येकासने तावत्साम्य-

१ 'आश्रयाः' । २ 'तथा' । ३ इदं क्वचिन्न ।

नस्तेऽपि बह्वः शब्दाः सरूपाश्च। तत्र युक्तं बहुवचनमेकशेषश्च ॥ तिङभि-

प्र.]धिकरण्याच्चाख्यातवाच्यभावभेदादास्यन्त इति बहुवचनमित्यर्थः।इवशब्दप्रयोग-मन्तरेणाऽपि चेवार्थगतिर्भवति । तदयमर्थः—यादृशान्युष्ट्राणामनेकप्रकाराण्यासनानि तादृशानि देवदत्तादिभिः क्रियन्त इति॥ 'भवद्भिरास्यते' इत्यत्र त्वाश्रयभेदादाश्रितभेदस्य प्रतिपन्नत्वात् प्रयोजनाऽभावाद्भावो भेदं नोपादत्त इत्येकवचनमेव भवति। यथा 'ताम्रः पलाशेषु बभूव राग' इति। न च सर्वत्राश्रयभेदादाश्रितभेदस्य प्रतीतिः, 'घटान् पचती'त्यादौ पाकस्याऽभिन्नस्यैवाऽवगमात्॥ केचित्तूष्ट्रासिका आस्यन्त इति कर्मणि लकारमिच्छन्ति, उष्ट्रासिकालक्षणस्य भावस्य कर्मत्वात् । यथा 'गोदोहः सुप्यते' इति । एवं तु विवक्षान्तरे भवत्येवेति भाष्यकारेण भावेऽपि लविधाने बहु-वचनमुपपादितम् ॥ **तेऽपि बह्व इति** । भिन्नकालत्वादेवेति भावः ॥ **तत्र युक्त-मिति** । शास्त्रेणैकशेषे सत्येकस्याऽनेकार्थाभिधायित्वादन्तरेण वैकशेषारम्भं सरू-

उ.]सम्भवः,तत्प्रतिपादने फलञ्चेत्यर्थः। 'तत्सामानाधिकरण्याच्चे'ति पाठेऽप्ययमेवार्थः। उपमानोपमेययोः सामानाधिकरण्यादित्यर्थः । ननु साम्यवाचकेवाद्यभावात्कथं तत्प्र-तीतिरत आह–**इवेति** । 'परत्र परशब्दः प्रयुक्त' इति न्यायादिति भावः। **प्रयोज-नाऽभावादिति** । प्रकृते तु साम्यप्रतीत्युपपादनमेव प्रयोजनमिति भावः । **यथेति** । पलाशरूपाश्रयाऽनेकत्वेऽपि 'राग' इत्येकवचनमेवेति भावः । वस्तुतस्तत्रैकजातीय-रागप्रतिपादनायैकवचनमिति बोध्यम् । किञ्चाश्रयभेदादाश्रितभेदप्रतीतेरसार्वत्रिक-त्वादपि न सा भावाऽऽख्याते द्विवचनादिनियामिकेत्याह–**न चेति**।एवञ्चासिका इत्यादि-क्रियाविशेषणम्प्रथमान्तं। क्तिन्नधिकारस्थण्वुलः स्त्रीत्वस्य सत्त्वेन'सामान्ये नपुंसक'-मित्यस्याऽप्रवृत्त्या न क्लीबत्वम् । उपमानोष्ट्रासनाऽभिन्नान्यासनानीति बोधः । बहु-त्वाऽवधारणाच्च नैकवचनमिति बोध्यम् । **कर्मणीति** । अत्र पक्षे आख्याताऽवय-वाऽऽसादेः परिच्छेदकत्वनिरूपके आसनादौ वृत्तिः । परिच्छेदकत्वरूपफलाश्रय-त्वात्कर्मत्वम् , दृष्टान्ते व्याप्त्याश्रयादिव। परिच्छेदकत्वञ्च सादृश्येन । नाऽयं भाष्यार्थ इत्याह–**एवन्त्विति** । **विवक्षान्तरे**–आसेः परिच्छेदत्वार्थरूपविवक्षा-विशेषे । 'भावेऽपि लविधाने यदुपपादितं बहुवचनं भाष्यकारेण तन्नोपपादितं स्या'दिति शेषः । एवञ्च यथा पाकप्रकारानभिसमीक्ष्य पाकावित्यादि द्विवचनाद्येव-मासनप्रकारानभिसमीक्ष्याऽऽस्यन्त इत्यादि भावे बहुवचनमिति भाष्यार्थः ।आख्यात-वाच्येऽसत्त्वं लिङ्गकारकाऽनन्वयित्वमेव बोध्यम् । **भिन्नकालत्वादिति** । भिन्न-कालार्थवाचकत्वादित्यर्थः । नन्वेकशेषमात्रेणाऽविद्यमानाऽनेकार्थाऽभिधानशक्तिः कथमत आह–**अन्तरेण चेति** । **तिङभिहिते** चापीत्यादि भाष्ये । तिङन्तार्थे भावे

१ 'तत्साम्याच्च' ।

हिते चापि तदा भावेऽसारूप्यादेकशेषो न भवति—आसि, आस्यते, आसिष्यते इति ॥ अस्ति खल्वपि विशेषः कृदभिहितस्य भावस्य तिङभिहितस्य च । कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवति॥ किमिदं 'द्रव्यव'दिति?॥द्रव्यं क्रियया समवायं गच्छति ॥ कं समवायं गच्छति ?॥द्रव्यं क्रियाभिनिर्वृत्तौ साधनत्वमुपैति। तद्वच्चाऽस्य भावस्य कृदभिहितस्य भवति–'पाको वर्त्तत' इति । क्रियावन्न भवति ॥ किमिदं क्रियावदिति ? ॥ क्रिया क्रियया समवायं न गच्छति–पचति पठतीति। तद्वच्चास्य कृदभिहितस्य न भवति–'पाको वर्त्तत' इति ॥ अस्ति खल्वपि विशेषः–कृदभिहितस्य भावस्य, तिङभिहितस्य च ।

प्र.]पाणामेकस्यैव स्वभावतोऽनेकार्थत्वादिति भावः । तिङभिहित इति । नह्येकं तिङन्तमनेककालभावप्रत्यायने समर्थं किंचिदस्तीति भिन्नकालासनक्रियाप्रत्यायनाय भिन्ना एव शब्दाः प्रयुज्यन्त इति भावः ॥ द्रव्यवदिति । द्रव्यत्वेन प्रसिद्धो यो घटादिस्तद्वदयं भावो भवति, लिङ्गसङ्ख्यासाधनसंबन्धप्रतिपत्त्या । तत्र 'वस्तूपलक्षणं यत्रे'ति द्रव्यलक्षणयोगेऽपि प्रसिद्ध्यप्रसिद्ध्यपेक्ष उपमानोपमेयभावः ॥

क्रिया क्रिययेति । ननु 'भवति पचति''पश्य मृगो धावती'ति कर्तृकर्मभावेन क्रिया क्रियया संबध्यत एव । एवं तर्हि करणादिरूपेण समवायं न गच्छतीति विवक्षितम् ॥ ननु साध्यत्वात् क्रियायाः कथं क्रियान्तरं प्रति कर्मकर्तृभावः? । विषयभेदादेकस्याप्यर्थस्य साध्यसाधनभावसंबन्धसंभवाददोषः ॥ तदुक्तं हरिणा—'तत्र यं प्रति साध्यत्वमसिद्धा तं प्रति क्रिया । सिद्धा तु यस्मिन् साध्यत्वं न तमेव पुनः प्रति ॥ 'मृगो धावति पश्ये'ति साध्यसाधनरूपता । यथा विषयभेदेन सरणस्योपपद्यते'॥ इति । तत्र कर्तृकर्मत्वमाख्यातवाच्यस्य भावस्य न विरुद्धम् ।

उ.]तथात्वेऽपि कालभेदेन भेदेप्यसारूप्यादेकशेषाऽभावेन न बहुवचनादीत्यर्थः। तदेवोपपादयति–न ह्येकमिति । इतः परं भिन्नपदवाच्यसाधनादिकृतभेदेन भेदावगमः कृदन्तेऽस्ति,न तिङन्ते इत्यत्र बीजभूतं तयोर्वैषम्यमाह–अस्ति खल्वपीति भाष्ये । ननु लिङ्गसङ्ख्याद्यन्वयित्वमेव द्रव्यत्वमिति वतिरनुपपन्नोऽत आह–तत्रेति । भाष्ये क्रियया समवायमिति । क्रियानिरूपितकर्मादिसंज्ञासमानाधिकरणशक्तिभिः सम्बन्धं गच्छतीत्यर्थः । द्रव्यं क्रियाऽभिनिर्वृत्तौ साधनत्वमित्यस्य कारकशक्तिमत्त्वमित्यर्थः। करणादिरूपेणेति । कृदन्ते 'पाकेन वैरं कृत'मित्यादौ तथान्वयादिति भावः। ननु साध्यत्वादिति । असिद्धस्य जनकत्वाऽसम्भवादिति भावः । सिद्धा त्विति । यन्निरूपितं सिद्धत्वं तमेव प्रति पुनः साध्यत्वं नेत्यन्वयः । एवञ्चाऽन्यनिरूपितसिद्धत्वेऽप्यन्यनिरूपितं साध्यत्वं सम्भवत्येवेति भावः । तथा विषयेति । तथा सति

---

१ 'तथा' । २ इदं क्वचिन्न ।

तिङभिहितेन भावेन कालपुरुषोपग्रहा अभिव्यज्यन्ते, कृदभिहितेन पुनर्न व्यज्यन्ते ॥ अस्ति खल्वपि विशेषः–कृदभिहितस्य भावस्य, तिङभिहितस्य च–तिङभिहितो भावः कर्त्रा संप्रयुज्यते, कृदभिहितः पुनर्न संप्रयुज्यते। यावता किंचिच्च सामान्यं कश्चिच्च विशेषो युक्तं यदयमपि विशेषः स्यात्-

प्र.]तथा हि–भवतिक्रियापेक्षमेव तस्य कर्तृत्वम्। सर्वश्चार्थः स्वेन रूपेण भवतीति भवने कर्तृत्वमुपपन्नम्। एवं कर्मापि क्रियाफलत्वात् प्रधानमिति कर्मत्वमपि तस्योपपद्यते। करणात्वादीनि तु सर्वात्मना गुणभावमन्तरेण नोपपद्यन्त इति प्राधान्येनाऽत्यन्तविरोधात्तस्य नोपपद्यन्ते॥कालेति। पुरुषशब्देन तदर्थः, प्रत्यक्परागभावश्चोच्यते। उपग्रहः–अनेकप्रकारः स्वार्थपरार्थत्वादिकः॥कृदभिहित इति। ननु कृदभिहितस्यापि भावस्य भवति कर्त्रा योगः, यथा 'ब्राह्मणानां प्रादुर्भाव' इति॥ तत्राहुः—एकपदवाच्येन कर्त्रा न युज्यते, यथा पचतीति कर्ता वाच्यो, नैवं पाक इति। शुद्धस्यैव भावस्य प्रत्यायनात्। अथ वा घञादिभिः सिद्धरूपता भावस्या-

उ.]विषयभेदेनेत्यर्थः। क्रियाफलत्वादिति। अर्श आद्यचा तद्वत्त्वादित्यर्थः। तस्य आख्यातवाच्यभावस्याऽन्वयस्त्वीदृशे विषयेऽन्यतराऽऽकाङ्क्षयैव, 'ज्योतिष्टोमेन यजेते'त्यादौ करणत्वेनाऽन्वयसत्त्वेऽपि स्वघटितपदाऽवाच्यक्रियायां तत्त्वाऽभाव एवेति बोध्यम्। गुणभावमिति। इदं चिन्त्यं, कर्मणः क्रियाफलाश्रयत्वादिव कर्तुः क्रियाश्रयत्वादिव च प्राधान्यवत् करणस्यापि स्वव्यापाराऽव्यवधानेन फलोत्पादकतयाऽन्यकारकापेक्षया प्राधान्यमस्त्येव। न हि कर्तृकर्मणोः प्राधान्यमेवाश्रयणीयं नेतरस्येदृशमित्यत्र मानमिति। तस्मात्स्वभावत एव तदन्वयाऽभाव इति बोध्यम्। एवं[3] करणत्वोद्देश्यत्वावधित्वैरन्वयित्वेन कृदभिहितो भावो द्रव्यधर्मैव, तिङभिहितस्तु तद्विरुद्ध एवेति बोध्यम्। अस्यैवाऽर्थस्य साधकं वैषम्यान्तरं दर्शयति–कालपुरुषेत्यादि। असत्त्वभूताया एवैतत्सम्भव इति भावः। प्रत्यक्त्वमुत्तमे, पराक्त्वं मध्यमे। प्रत्यक्त्वं–स्वगतत्वं, पराक्त्वं–संबोध्यगतत्वम्। युष्मदस्मद्व्यतिरेकेणापि मध्यमोत्तमाभ्यां तद्बोधः। स्वार्थत्वपरार्थत्वादिकमपि बोधविषय इति भावः। भाष्ये–कर्त्रा सम्प्रयुज्यत इति। तिङन्तवाच्यो भावो नियमेन कर्त्राकाङ्क्षः, कृदुपात्तस्तु न तथा। न हि 'पाको' 'राग' इत्युक्ते 'कस्ये'ति नियमेन कर्त्राकाङ्क्षा दृश्यते। नाऽपि तस्य नियमेन प्रयोगो दृश्यते। इदमेव ध्वनयितुं 'सम्' 'प्रे'त्युपसर्गद्वयोपादानमित्यर्थो मम भाति। यतश्च क्रियात्वं सामान्यमुभयत्राऽपि, साध्यत्वसिद्धत्वकृतश्च पूर्वोक्तो विशेषो दृश्यते तथाऽयमपि। यत्तिङर्थस्य भावस्य लिङ्गबाह्यसाधनकृतसङ्ख्याद्ययोग्यता, कृदर्थस्य तु तद्योग्यतेति भाष्यार्थः। ब्राह्मणानामिति–कर्तरि षष्ठी। एकपदेति।

१ 'ग्रहा व्यज्यन्ते'। २ 'प्रत्यक्त्वाऽपरभाव'। ३ 'एवञ्च'।

लिङ्गकृतः सङ्ख्याकृतश्चेति॥ इदं विचार्यते—भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्था वा स्युर्विकरणार्था वेति ? ॥ कथं च सार्वधातुकार्थाः स्युः कथं वा विकरणार्थाः ?॥ 'भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके यग्भवति, कर्तृवाचिनि सार्वधातुके शब्भवती'ति सार्वधातुकार्थाः ।' भावकर्मणोर्यग्भवति सार्वधातुके' 'कर्तरि शब्भवति सार्वधातुक' इति विकरणार्थाः ॥ कश्चात्र विशेषः ? ॥*॥ भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्थाश्चेदेकद्विबहुषु नियमानुपपत्तिरतदर्थत्वात् ॥*॥भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्थाश्चेदेकद्विबहुषु नियमस्यानुपपत्तिः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अतदर्थत्वात्' ॥ नहि तदानीमेकत्वादय एव विभक्त्यर्थाः ॥ किं तर्हि ? ॥

प्र.]भिधीयत इति तेन रूपेण कर्त्रा योगाऽभावः।धातुरूपप्रतिपाद्यया तु साध्यतया कर्त्रा योगो भवति॥ अथवोपलक्षणभावेन भावः कर्त्रा युज्यते कृत्सु 'पाचक' इति। तिङ्षु तु पचतीति साध्यमानतया प्राधान्येन । तत्र कृत्सु प्राधान्येन कर्त्रा योगो नास्तीत्ययमत्रार्थः ॥ इदं विचार्यत इति । विचरति नाना गच्छति यद्वस्तु तद्विचार्यते नानात्वं नीयत इत्यर्थः । इहान्वयव्यतिरेकाश्रया शास्त्रीया पदावयवानामावापोद्धारिक्यर्थवत्ता। तौ चाऽन्वयव्यतिरेकावेकतरस्यापि न व्यवतिष्ठेते । सार्वधातुकमन्तरेणाऽपि कर्त्राद्यवगमात् । यथा गच्छ ग्रामम्,अशायि भवता, अकारि कट इति। तथा विकरणाऽभावेऽपि कर्त्राद्यवगतिरस्ति– 'लविषीष्ट क्षेत्र'मिति । उभयाभावेप्यस्ति– 'अजागर्भवा'निति ॥ क्वचित्तूभयसंनिधौ कर्त्राद्यवगतिः–पचति पच्यत इति । तत्र निश्चयाऽभावाद्विचारः क्रियते–कः पक्ष आश्रीयमाणः शास्त्रं न विरुणद्धीति ?॥

एकद्विबहुष्विति। 'एकत्व एवैकवचनं नार्थान्तरे'इति यो नियमः स नोपपद्यते, कर्त्रादीनामपि तदर्थत्वादित्यर्थः । अतदर्थत्वादिति । सामर्थ्यादत्रावधारणमाश्री-

---

उ.]इयं व्याख्या भाष्याऽननुगुणा, 'पाचक' इति कृदन्ते तस्यापि सत्त्वात् । न च तत्र न कृदभिहितो भावः, पचतीत्यत्रापि न तिङभिहितो भाव इति तुल्यम् ।

उपलक्षणभावेनेति । विशेषणत्वेनेत्यर्थः।अत्रापि पक्षे भाष्यस्वरसश्चिन्त्य एव, पाकादिशब्दोपक्रमेणैव भाष्यस्य प्रवृत्तेः।भाष्ये–सार्वधातुकार्था इत्यत्र सार्वधातुकपदं तिङुपलक्षकम् । नानापक्षोत्थितौ बीजमाह–इहेति । शास्त्रीयाऽर्थवत्ता पदाऽवयवानामावापोद्धारिकी अन्वयव्यतिरेकाश्रयेत्यन्वयः । आवापः–प्रक्षेपः। उद्धारः–अपनयस्तत्कृता । अत एव भाष्यकारः शास्त्रमेव पक्षद्वयसाधकत्वेनोपन्यसिष्यति । सार्वधातुकमिति । इदञ्च तिङ्परम् । अत एवाऽग्रे 'गच्छे'त्युदाहरणं सङ्गच्छते । एकद्वीति । 'द्व्येकयो'रित्यादिसूत्रेष्वित्यर्थः । ननु 'अतदर्थत्वा'दित्यस्य तदर्थत्वाऽभावादित्यर्थो न युक्तः, एकत्वाद्यर्थत्वस्य सत्त्वादित्यत आह–सामर्थ्यादिति ।

---

१ इदं क्वचिन्न । २ 'नहीदानी' । ३ 'पाक' । ४ 'द्वारिका' ।

भावकर्मकर्तारोऽपि ॥ सन्तु तर्हि विकरणार्थाः ॥*॥ विकरणार्था इति चेत् कृताऽभिहिते विकरणाऽभावः ॥*॥ विकरणार्था इति चेत्कृताऽभिहिते विकरणो न प्राप्नोति–धारयः पारय इति ॥ किमुच्यते 'कृताऽभिहित' इति, न लेनाप्यभिधानं भवति ?॥ न[१] शक्यं लेनाऽभिधानमाश्रयितुम् । पक्षान्तरमिदमास्थितं 'भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्था वा स्युर्विकरणार्था वे'ति, यदि च लेनाऽप्यभिधानं स्यान्नेदं पक्षान्तरं स्यात् ॥ कथमशक्यं यदा भवानेवाह[२]– 'लः कर्मणि च भावे चाऽकर्मकेभ्य' इति?॥ एवं वक्ष्यामि 'लः कर्मणो भावाच्चाऽकर्मकेभ्य' इति ॥ यस्मिंस्तर्हि ले विकरणा न श्रूयन्ते कस्तत्र भावकर्मकर्तॄनभिधास्यति ? ॥ क्व च न श्रूयन्ते ? ॥ य एते लुग्विकरणाः श्लुविकर-

प्र.]यते न तान्येवैकत्वादीन्यर्थः। अपि तु कर्त्रादयोऽपीत्यर्थः। कृताऽभिहित इति। क्वचिदेव कृति विकरणो विधीयते न सर्वत्रेति कृत एव 'कर्तरि कृ'दिति कर्तार्थो निर्दिश्यते, तेनैव च कर्तुरुक्तत्वात्तदभिधायी विकरणो न प्राप्नोति। ततश्च 'धारय' इत्यादावसति शपि गुणो न स्यात् । न लेनापीति। 'लः कर्मणि चे'ति वचनाल्लादेशैरपि कर्त्रादेरभिधानमिति तत्रापि विकरणाऽप्राप्तिः किं न चोद्यत इत्यर्थः। ततो 'लः कर्मणी'ति वचनात्कर्त्रादीनां विकरणार्थत्वं नैव संभवतीत्युक्तं भवति। एवं वक्ष्यामीति। व्याख्यास्यामीत्यर्थः । लः कर्मणीति । कर्मणि वर्तमानाद्विकरणादिति व्याख्यास्यत इत्यर्थः। तत्र कर्माभिधायी विकरणः 'कर्म'शब्देन भाष्य उक्तः। ननु सार्वधातुकनिमित्तो विकरणो न तु विकरणनिमित्तो लकारः,तत्कथमेवं व्याख्यायते?॥ एवं

उ.]न तान्येवेति। न तानि एवाऽर्थो यस्येति विग्रह इत्यर्थः।तत्पदार्थमाह–एकत्वादीनीति । तन्मात्रार्थत्वाऽभावादित्यर्थ इति तात्पर्यम् । ननु विकरणानां तदर्थत्वे 'कृताऽभिहित' इत्यनुपपन्नमत आह–क्वचिदेवेति । एवञ्च सर्वत्र विकरणाऽभावात् कृतां तेषु शक्तिकल्पनाऽऽवश्यकीति भावः। विकरणार्थत्वपक्षे शङ्कते भाष्ये–किमुच्यते कृतेत्यादिना । इतर आह–न शक्यमिति । तत्र तदुक्तदूषणे 'कृते'त्ययुक्तम्, 'अभिहिते' इत्येव युक्तमित्याह–पक्षान्तरमिति । यदि चेति । यदि लेनाऽभिधानं स्यान्नेदम्पक्षान्तरं स्यादित्यर्थः। कथमिति । पक्षान्तरत्वाऽसम्भवेऽपि लेनाऽभिधानमाश्रयितुं कथमशक्यमित्यर्थः । तदाश्रयणस्य शक्यत्वमुपपादयति–यदा भवानेवेति । तद्व्याचष्टे–ततो ल इति । अत एव लिडादिषु कर्त्राद्यर्थावगतिरिति बोध्यम् । इतरोऽशक्यत्वमुपपादयति–एवं वक्ष्यामीत्यादिना । 'लः कर्मण' इति न्यासे गौरवं, सूत्रभेदश्च स्यादत आह–व्याख्यास्यामीति ।

उक्तेऽर्थे भाष्यं योजयति–तत्र कर्मेति । कृते लकारे इति। 'वर्तमाने ल'डि-

१ 'अशक्यं' । २ 'भवानाह' ।

णाश्च ॥ अत्राप्युक्ते कर्तृत्वे लुग्भविष्यति । यस्मिंस्तर्हि ले विकरणा नैवो-त्पद्यन्ते कस्तत्र भावकर्म्मकर्तृनभिधास्यति ॥ क्व च नैवोत्पद्यन्ते ? ॥ लिङ्लिटोः । तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं 'न लेनाप्यभिधानं भवती'ति । भवति चेदभिहिते विकरणाभाव इत्येव॥एवं तर्हीदं स्यात्,–यदा भावकर्मणोर्लस्तदा कर्तरि विकरणाः, यदा कर्तरि लस्तदा भावकर्मणोर्विकरणाः॥ इदमस्य यद्येव स्वाभाविकमथापि वाचनिकं प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति न चास्ति सम्भवो यदेकस्याः प्रकृतेर्द्वयोर्नानार्थयोर्युगपदनुसहायीभावः स्यात् । एवं च

प्र.]तर्हि कृते लकारे सार्वधातुक इति विषयसप्तम्याश्रयणात् कृते विकरणे'लः कर्मणि चे'त्यनेन भावकर्मकर्त्रभिधायिनो विकरणात्परो लः साधुर्भवतीति व्याख्यानाददोषः ।

अत्राप्युक्त इति।विकरणलोपद्वारेण प्रकृतिरेव तत्र कर्त्राद्यभिधायिनीति प्रतिज्ञातं भवतीत्यर्थः । यस्मिंस्तर्हीति । ततश्च विकरणानुत्पादाल्लादेशस्याऽसाधुत्वप्रसङ्गो, वि-धानसामर्थ्याद्वा साधुत्वे भावाद्यर्थावगतिर्न स्यात्, 'कर्तरि कृ'दिति वचनात्कर्तर्येव लकारः स्यादित्यर्थः । भवति चेदिति । ततश्च विकरणार्थपक्षोऽनुपपन्न एवेति भावः।

एवं तर्हीति। प्रकारान्तरेण विकरणार्थत्वपक्षं समर्थयते। यथा 'ग्रामं गच्छती'ति गमिक्रियायाः कर्तृकर्मणी साधने। तत्र कर्तरि लकारः, कर्मणि द्वितीया । तथाऽत्रा-प्येकस्मिन्नर्थे सार्वधातुकमपरस्मिन्विकरणो भविष्यतीति भावः। इदमस्येति । अय-मर्थः–यत्र पदद्वयवाच्ये कर्तृकर्मणी[साधने]तत्र विरोधाऽभावात्तन्निबन्धनः कार्य-

उ.]त्यादिभिःपरत्वादिति भावः।यथान्यासेऽपि'वर्तमाने ल'डित्यादिभिः सिद्धलकारा-नुवादेन कर्त्राद्यर्थसंबन्धेन साधुत्वविधायकमेवेदम् । लस्य साधुत्वञ्चाऽऽदेशद्वारा बोध्यम् । ननु लुकि तदभावात्कोऽभिदध्यादत आह–लोपद्वारेणेति । 'कर्त्रभी'ति पाठः । कर्त्राद्यभीति पाठे 'आदि'शब्दार्थश्चिन्त्यः । लादेशस्येति । लस्य क्वापि प्रयोगाऽभावादेवमुक्तम् । विधानेति । लिङ्लिटोर्विधानसामर्थ्यादित्यर्थः । भाष्ये–तस्मान्नैवमिति । 'लः कर्मण' इत्येतदित्यर्थः। 'तस्मान्नैत'दिति पाठान्तरम् । ततः किम् ?। तत्राह–शक्यं नेति । यदुक्तं 'न लेनाप्यभिधानं भवती'ति तद्वक्तुं शक्य-मित्यर्थः । भवति चेदिति । लेनाऽभिधानं भवति चेद्विकरणार्थत्वपक्षेऽभिहिते विकरणानामनापत्तौ तच्छास्त्रवैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । तदाह—ततश्चेति । भाष्ये–'एवन्तर्ही'त्यादिनोक्तं विकरणार्थत्वं दूषयति–इदमस्येति । इदम्–'प्रकृती'त्यादि । अस्य–आचार्यस्य । स्वाभाविकं–लोकव्युत्पत्तिसिद्धं । वाचनिकं–व्याकरणान्तर इव। प्रत्ययार्थं सहेति। प्रतीयमानार्थं सह। ब्रूतः–एकोपस्थितिविषयीकुरुतः। लोके तथैव व्युत्पत्तेरिति भावः । नानार्थयोः–भिन्नार्थयोः। सहायीभावः–सहायत्वम् ।

१ नैवं' । २ 'लेनाऽस्याभि' । ३ 'पत्सहायी' । ४ 'अकृते' । ५ क्वचिन्न ।

कृत्वैकपक्षीभूतमेवेदं भवति–'सार्वधातुकार्था एवे'ति ॥ ननु चोक्तं 'भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्था इति चेदेकद्विबहुषु नियमानुपपत्तिरतदर्थत्वा'दिति ?॥ नैष दोषः। ॥*॥ सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः सङ्ख्या चैव तथा तिङाम् ॥*॥ **सुपां तिङां च सङ्ख्या चैवार्थः, कर्मादयश्च** ॥*॥ प्रसिद्धो नियमस्तत्र ॥*॥ **प्रसिद्धस्तत्र नियमः।** ॥*॥नियमः प्रकृतेषु वा ॥*॥ **अथ वा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः ॥ के च प्रकृताः?॥ एकत्वादयः। 'एकस्मिन्नेवैकवचनं, न द्वयोर्न बहुषु'। 'द्वयोरेव द्विवचनं, नैकस्मिन्न बहुषु।'बहुष्वेव बहुवचनं, नैकस्मिन्न द्वयो'रिति॥** ॥*॥ भावकर्मणोर्यग्विधाने कर्मकर्तर्युपसङ्ख्यानम्॥*॥ **भावकर्मणो-**

प्र.]भेदो युक्तः। एकस्मिंस्तु पदे विरुद्धार्थयोर्विकरणसार्वधातुकयोर्विशिष्टार्थप्रतिपादने साहायकाऽभावात्परस्परानुपकारादप्रयोग एव स्यात्।तथा हि–'पचती'ति क्रियाविशिष्टः कर्ताऽभिधीयते। 'पच्यते' इति क्रियाविशिष्टं कर्म। न त्वेकेन साधनद्वयं क्रियाविशिष्टं प्रतिपादयितुं शक्यते। **एकपक्षीभूतमिति।** एक एव पक्षः–सार्वधातुकार्थाः कर्मादय इत्यर्थः। पूर्वभेदाऽपेक्षश्च च्विप्रत्ययनिर्देशः। **प्रसिद्धो नियम इति।** अर्थनियम इत्यर्थः। कर्माद्यर्थान्तरनिर्देशान्न[3] प्रत्ययनियमः प्रमाणसिद्धः। तत्रैकत्व एकवचनमेवेत्येवमेकत्वादिरर्थो नियम्यते न तु प्रत्यय इति तस्याऽर्थान्तरमपि कर्मादि न विरुध्यते। **अथ वेति।** कर्माद्यर्थविधानसामर्थ्यात्तुल्यजातीयसङ्ख्यापेक्ष एव नियम इत्यर्थः। **कर्मकर्तरीति।** 'कर्मव'दित्यतिदेशेन स्वाश्रयस्य कार्यस्या-

---

उ.] अयम्भावः—'पच'न्नित्यादौ'प्रत्ययार्थः प्रधान'मित्युत्सर्गरीत्या द्वयोरपि प्रत्यार्थयोःप्राधान्ये एकत्र विशेषणतयाऽन्वितप्रकृतेरपरत्र विशेषणतया[4] संवन्धो व्युत्पत्तिविरुद्धः,तदर्थाऽनालिङ्गितप्रत्ययार्थभानमप्युक्तव्युत्पत्तिविरुद्धमित्ययं पक्षोऽसङ्गत इति भावः। **विशिष्टार्थप्रतिपादने साहायकाऽभावादिति।** 'प्रकृते'रिति शेषः। **परस्परेति।**प्रकृतिप्रत्यययोरित्यर्थः।**पचतीति।**आख्याते कारकविशिष्टक्रियाप्राधान्यादिदंचिन्त्यम्।भाष्यन्तु 'पचन्''पच्यमान' इत्याद्यभिप्रायकतया नेयम्। कैयटे 'पचती'त्याद्यपि 'पच'न्नित्यादेरुपलक्षणं वा। 'सहायीभाव' इत्यत्र च्विस्तूभयत्र तस्या असहायत्वादुपपन्नः। केचित्तु–'क्रियाविशिष्ट'इत्यस्य क्रियासहित इत्यर्थः।कर्तृविशेषणिका कर्मविशेषणिका चेति यावत्। एकेन चोभयविशेषणिका क्रिया न प्रतिपादयितुं शक्येति भाष्यार्थमाहुः। तच्चिन्त्यम्। **न त्वेकेनेति।** धातुनेत्यर्थः। अत्र केचित्–सुपामिव तिङामपि कर्त्रादिद्योतकत्वमेव, भाष्यमत्राऽपि सुयोजमेवेत्याहुः। निरूपितश्चैतद्विस्तरेण **मञ्जूषायामाख्यातवादे।** भाष्ये–**प्रसिद्धो नियमस्तत्रेति।** **तत्र**–अर्थविषये। यतः सुपां तिङाञ्चाऽर्थद्वयं दृश्यतेऽतः प्रत्ययनियमाऽसम्भवा-

---

१ 'र्थाश्चेदेक'। २ श्लोकवार्त्तिकम्। ३ 'शान्तु न'। ४ 'तया'। ५ 'सहा'।

र्यग्विधाने कर्मकर्त्तर्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । पच्यते ओदनः स्वयमेव । पठ्यते विद्या स्वयमेव ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥*॥ विप्रतिषेधाद्धि शपो बलीयस्त्वम् ॥*॥ विप्रतिषेधाद्धि शपो बलीयस्त्वं प्राप्नोति । शपोऽवकाशः–पचति पठति । यकोऽवकाशः–पच्यते ओदनो देवदत्तेन, पठ्यते विद्या देवदत्तेनेति । इहोभयं प्राप्नोति–पच्यते ओदनः स्वयमेव,पठ्यते विद्या स्वयमेवेति।परत्वाच्छप्प्राप्नोति॥*॥योगविभागात्सिद्धम्॥*॥योगविभागः करिष्यते–'चिण्भावकर्मणोः'। [ततः]'सार्वधातुके यक्' । सार्वधातुके यग्भावकर्मणोः । ततः 'कर्तरि' । कर्तरि च यग्भवति भावकर्मणोः॥ यथैव तर्हि कर्मणि कर्तरि यग्भवत्येवं भावे कर्तरि प्राप्नोति ।'एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि' । 'नास्य किं चिद्रुजति रोगं'इति॥द्वितीयो योगविभागः करिष्यते । 'चिण्भावे'। ततः 'कर्मणि' । कर्मणि च चिण्भवतीति । ततः–'सार्वधातुके यक्' । सार्वधातुके यग्भवति भावे च कर्मणि च ॥ ततः 'कर्तरि' । कर्तरि च यग्भवति । 'कर्मणी'त्यनुवर्तते, 'भाव' इति निवृत्तम् । ततः–'शप्' । शप् च भवति । 'कर्तरी'त्येव । 'कर्मणी'त्यपि निवृत्तम् । एवमप्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । [॥*॥ विप्रतिषेधाद्धि श्यनो बलीयस्त्वम् ॥*]॥विप्रतिषेधाद्धि श्यनो बलीयस्त्वं प्राप्नोति । श्यनोऽवकाशः–दीव्यति सीव्यतीति। यकोऽवकाशः–पच्यते ओदनो देवदत्तेन, पठ्यते विद्या देवदत्तेनेति । इहोभयं प्राप्नोति–दीव्यते स्वयमेव, सीव्यते स्वयमेवेति । परत्वाच्छ्यन्प्राप्नोति ॥ ननु चैतदपि योगविभागेनैव सिद्धम् ॥ न सिध्यति । अनन्तरा या प्राप्तिः सा योगविभागेन शक्या-

प्र.]ऽबाधनात्कर्त्राश्रयविकरणप्राप्तौ वचनम्। विप्रतिषेधादिति। यदा शास्त्रातिदेशपक्षस्तदा शपो बलीयस्त्वम् । कार्यातिदेशे तु यक एव बलीयस्त्वम् । ननु चेति ।

उ.]दिति भावः। नियम इत्यर्थ इति । प्रत्ययनियम इत्यर्थः । ननु कर्मवद्भावादेव यक् सिद्धोऽत आह–कर्मवदिति । स्वाश्रयस्य कार्यस्येति । परत्वेन बलवत इत्यर्थः । अतिदेशस्त्वात्मनेपदादिविधानेन चरितार्थ इति भावः। बलीयस्त्वमिति । 'कर्मवदिति सूत्रस्य परत्वा'दिति शेषः । वस्तुतः कार्यातिदेशेऽप्यतिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेश एव देश इति प्रत्ययलक्षणसूत्रोक्तरीत्या भाष्यं समञ्जसमेव । भाष्ये एवमप्युपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यमिति । कर्मकर्त्तर्युपसङ्ख्यानमित्यर्थः।[भाष्ये]–

१ इदं क्वचिन्न । २ इतिः क्वचिन्न । ३ 'योगविभागात्सिद्धमेतत्' इत्येवमस्य व्याख्या त्रुटिता स्यात् । ४ 'ततः सार्वधातुके यक्' इति क्वचिन्न । ५'भावेऽपि'। ६ 'यक्प्राप्नोति' । ७ इदं क्वचिन्न । ८ 'कर्मणीति' । ९ इदं वार्त्तिकं लुप्तं प्रायः । १० इतिः क्वाचित्कः । ११ 'गादेव' । १२ 'शक्यते निवारयितुं' ।

बाधितुम् ॥ कुत एतत् ? ॥ 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति ॥ परा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया प्राप्नोति ॥ ननु चेयं प्राप्तिः परां प्राप्तिं बाधेत ॥ नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ॥ एवं तर्हि शबादेशाः श्यन्नादयः करिष्यन्ते, शप् च यका बाध्यते।तत्र दिवादिभ्यो यग्विषये शबेव नास्ति कुतः श्यन्नादयः ? ॥ तत्तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् ? ॥ न कर्तव्यम् ॥ प्रकृतमनुवर्तते ॥ क्व प्रकृतम् ?॥ 'कर्तरि श'बिति ॥ तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ॥ 'दिवादिभ्य' इत्येषा पञ्चमी 'श'बिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति–'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति॥ प्रत्ययविधिरयं, न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति ॥ नाऽयं प्रत्ययविधिः, विहितः प्रत्ययः, प्रकृतश्चानुवर्तते ॥

अथ वा–॥*॥ भावकर्मणोरित्यननुवृत्त्यैव सिद्धे सत्यनुवृत्तिर्थको भावाय ॥*॥ इह सार्वधातुके यगित्यन्तरेण भावकर्मणोरित्यनुवृत्तिं सिद्धम्। सोऽयमेवं सिद्धे सति यद्भावकर्मणोरित्यनुवर्तयति तस्यैतत्प्रयोजनं 'कर्मकर्तर्यपि यग्यथा स्यादिति ॥*॥ कर्तरीति च योगविभागः श्यनः पूर्वविप्रतिषेधाऽवचनाय ॥*॥ कर्तरीति च योगविभागः कर्तव्यः,–श्यनः पूर्वविप्रतिषेधं मा वोचमिति ॥

अथ वा कर्मवद्भाववचनसामर्थ्याद्यग्भविष्यति॥ अस्त्यन्यत्कर्मवद्भाववचने

प्र.]सर्वा प्राप्तिर्योगविभागेन बाधिष्यत इति भावः। परा प्राप्तिरिति । परत्वाद्बलीयस्त्वादित्यर्थः । ननु चेयमिति । योगविभागप्राप्तिः पूर्वविप्रतिषेधेन बाधिका भविष्यतीत्यर्थः। नोत्सहत इति । न्याय्यविप्रतिषेधाश्रयणस्य युक्तत्वाद्दुर्बलो योगविभागप्राप्तिक इत्यर्थः । इहेति । 'सार्वधातुके यग्भवती'ति सामान्योक्तावपि कर्तरि शबाद्यपवादविधानाद्भावकर्मणोरेव यग्भविष्यतीति भावकर्मानुवृत्तिरधिको यत्न इति कर्मकर्त्तर्यपि यग्भविष्यतीत्यर्थः । अत्रापि व्याख्याने योगविभागः कर्तव्य एवेत्याह–कर्तरीति चेति । अन्यथा भावकर्मानुवृत्तियत्नाच्छप एवानन्तरस्य बाधः स्यान्न तु श्य-

उ.]परत्वाच्छ्यन्निति । श्यन्यकोःस्वरे विशेषः। सर्वा प्राप्तिरिति। बाध्यसामान्यचिन्तयेति भावः । भाष्ये–अप्रतिषिद्धेति । अबाधितेत्यर्थः । नोत्सहते प्रतिषिद्धेति । 'अनन्तरस्ये'ति न्यायेन तद्विषयाधीना कृता सती तां बाधितुं नोत्सहत इत्यर्थः । तद्व्युत्पादयति–न्याय्येति । परविप्रतिषेधेत्यर्थः । पूर्वविप्रतिषेधकल्पने न मानमिति भावः । ननु कर्त्तर्यपि यक्प्राप्तेः कथं सिद्धमत आह–सार्वधात्विति । भाष्ये–कर्मकर्त्तर्यपीति । 'पच्यते स्वयमेवे'त्यादौ शबादीन् बाधित्वेति भावः । भाष्ये पूर्वविप्रतिषेधं मा वोचमिति । अनेन पूर्वविप्रतिषेधोऽपूर्ववचनसाध्य इति

१ 'श्यन्प्राप्नोति' । २ 'श्यनादयः' । ३ 'अथ' । ४'त्यनुवृत्त्यैव' । 'त्यनुवृत्तिं विना'। ५ 'भावकर्मग्रहणमनु'। ६'य'गिति क्वचिन्न । ७ इतिः क्वचिन्न । ८'षेधवचनया'।

प्रयोजनम् ॥ किम् ?॥आत्मनेपदं यथा स्यात् ॥ वचनादात्मनेपदं भविष्यति॥ चिण् तर्हि यथा स्यात् ॥ चिणपि वचनाद्भविष्यति ॥ चिण्वद्भावस्तर्हि यथा स्यात्?॥ नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति । तत्र कर्मवद्भाववचनसामर्थ्या-द्यग्भविष्यति॥अथ वाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-'भवति कर्मकर्तरि य'[1]गिति,यदयं 'न दुहस्नुनमां यक्चिणा'विति यक्चिणोः प्रतिषेधं शास्ति॥ [सार्वधातुके यक्]।

यसोऽनुपसर्गात् ॥ ३।१।७१ ॥

अनुपसर्गादिति किमर्थम्?॥ आयस्यति प्रयस्यति ॥*॥ अनुपसर्गादिति शक्यम[2]कर्तुम् ॥*॥ कथमायस्यति प्रयस्यती[ति] ?॥ 'संयसश्चे'त्येतन्नियमार्थं भविष्यति-'संपूर्वादेव यसो नान्यपूर्वा'दिति ॥ [संयसश्च] ॥

रुधादिभ्यः श्नम् ॥३।१।७८ ॥

किमर्थः शकारः?॥॥*॥[श[3]कारः]सार्वधातुकार्थः॥*॥ शित्सार्वधातुकमिति सार्वधातुकसञ्ज्ञा,'सार्वधातुकमपि'दिति ङित्त्वं, 'ङिती'ति गुणप्रतिषेधो यथा स्यात्-भिनत्ति छिनत्तीति॥ नैतदस्ति प्रयोजनं, सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरङ्गस्य गुण उच्यते। यस्माच्च प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्य[4]येऽङ्गसंज्ञं भवति । यस्मा[5]च्चात्र प्रत्ययविधिर्न तत्प्रत्यये परतो, यच्च प्रत्यये परतो न तस्मात्प्रत्ययविधिः ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—'आर्द्धधातुकसंज्ञा मा भू'दिति ॥ किं च स्यात्?॥ वलादिलक्षण इड्सज्येत ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं, वलादेरार्द्धधातुक-

---

प्र.]ज्ञादीनाम्।योगविभागेन तु तेऽपि बाध्यन्ते। **वचनादिति**।'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्यत्र 'कर्तरी'ति योगविभागात्।तत्र च कर्मग्रहणानुवर्तनादन्तरेणाप्यतिदेशमात्मनेपदं भविष्यतीत्यर्थः । **चिणपीति** । चिण्ग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनश्चिण्ग्रहणमधिकबिधानार्थ-मिति कर्मकर्तर्यपि चिण्भविष्यतीत्यर्थः । **नैकमिति** । अन्यथा 'स्यसिच्सीयु'-डित्यत्रैव 'कर्मणा तुल्यक्रिये कर्तरी'ति वाच्यं स्यादित्यर्थः । [**सार्वधातुके**]

रुधादि । **भिनत्तीति** । भिशब्दस्याङ्गसंज्ञानिबन्धनो गुणो मा भूदिति शित्त्वं कृतमित्यर्थः । **यस्माच्चेति** । भिद्शब्दादित्यर्थः । तस्यैव रुधादित्वात्, न तु तद-

---

उ.] सूचयति । भाष्ये-**कर्मवद्भाववचनसामर्थ्यादिति** । तत्सामर्थ्यादनन्तरस्येति न्यायो नाऽऽश्रीयते । किन्तु बाध्यसामान्यचिन्तैवेति भावः । [**सार्वधातुके यक्**]।

यसोऽनु । इदं विकल्पेन श्यन्विधायकम् ।'संपूर्वादेव यस' इति सोपसर्गविषयो नियम इति भावः । एतेन एवं नियमे केवलान्न स्यादित्यपास्तम् । तदाह— नाऽन्यपूर्वादिति । [यसोऽनुपसर्गात्] ॥

---

१ 'कर्मकर्त्तरि यग्भवतीति' । २ इदं भाष्यमेव न वार्त्तिकमित्यन्ये । ३ इदं लुप्तं सम्प्रति । ४ 'प्रत्यये परतोऽङ्ग' । ५ 'स्माच्च प्रत्यय' ।

स्याऽङ्गस्येडुच्यते। यस्माच्च प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गसंज्ञं[1] भवति। यस्माच्चात्र प्रत्ययविधिर्न तत्प्रत्यये परतो, यच्च प्रत्यये परतो, न तस्मात्प्रत्ययविधिः॥

अत उत्तरं पठति–॥*॥ श्नमि शित्करणं प्वादिह्रस्वार्थम् ॥*॥ श्नमि शित्करणं क्रियते। [किं प्रयोजनं[2] ?॥ 'प्वादिह्रस्वार्थम्'[3]]। प्वादीनां शिति ह्रस्वत्वं यथा स्यात्–पृणति मृणतीति। ॥*॥ न वा धात्वन्यत्वात् ॥*॥ न वा कर्तव्यम्[4] ॥ किं कारणम् ?॥ 'धात्वन्यत्वात्'। धात्वन्तरं[5] पृणिमृणी॥ यत्तर्हि न धात्वन्तरं–यत्र भूम्यां[6] वृणसे॥नैष श्नम्। श्न एतद्ध्रस्वत्वम्[7]॥यदि श्नो ह्रस्वत्वं स्वरो न सिध्यति–वृणसे। 'अदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तं भवती'त्येष स्वरो न प्राप्नोति। तस्माच्छ्नमेषः॥ यदि श्नम्, 'श्नसोरल्लोपः' इति लोपः प्राप्नोति[8]। 'उपधाया' इति वर्ततेऽनुपधात्वान्न भविष्यति॥

न स शक्य उपधाया[9] इति विज्ञातुम्। इह हि दोषःस्यात्–अङ्क्तः अञ्ज[10]-न्तीति। तस्माच्छ्न एवं[11] ह्रस्वत्वम्॥[यद्येवं[2]] स्वरः कथम् ?॥ ॥*॥ बहुलं पित्सार्वधातुकं छन्दसि[12] ॥*॥सार्वधातुकस्य बहुलं छन्दसि[12] पित्त्वं वक्तव्यम्। पितश्चा[13]ऽपित्त्वं दृश्यते,–अपितश्च पित्त्वम्। पितस्तावदपित्त्वं,–मातरं प्रमिणीमि[14] जनित्रीम्। अपितः[15] पित्त्वं–शृणोत ग्रावाणः॥तत्तर्हि [श्नो[2]]ह्रस्वत्वं वक्तव्यम् ?॥ अवश्यं छन्दसि ह्रस्वत्वं वक्तव्यम्–'उपगायन्तु मां पत्नयो गर्भिणयो युवतय' इत्येवमर्थम्॥ विशेषणार्थस्तर्हि[16]॥ क्व विशेषणार्थेनार्थः ?॥

प्र.] वयवाङ्गिशब्दात्प्रत्ययविधानम्। पृणतीति। पृ मृ इति श्यादिषु पठितौ, ताभ्यां व्यत्ययेन श्नम्प्रत्ययः। धात्वन्तरमिति। तौदादिकावित्यर्थः। वृणस इति। 'वृ वरणे' इति क्र्यादिस्तस्माद्व्यत्ययेन श्नम्थासौ। श्न इति। छान्दसमिति भावः। अङ्क्त इति। 'श्नान्नलोप' इत्यस्याऽसिद्धवदत्राभादादित्यसिद्धत्वादकारस्योपधात्वाऽभावः। प्रमिणीमीति। मीञो 'मीनातेर्निगम' इति ह्रस्वः। मिपोऽपित्त्वान्ङित्त्वे

उ.] रुधादिभ्यः श्नम्। भाष्ये–आर्द्धधातुकस्याङ्गस्येति। अङ्गसंज्ञानिमित्तस्यार्द्धधातुकस्येत्यर्थः। पृम्रोः क्र्यादित्वात्तयोः श्नम् दुर्लभोऽत आह–व्यत्ययेनेति। 'इति क्र्यादि'रिति, 'क्रैयादिक' इति वा पाठः। ननु श्नान्नलोपे उपधात्वं सुलभमत आह–असिद्धत्वादिति। भाष्ये–पित्त्वं वक्तव्यमिति। एवञ्च तेनाऽनुदात्तत्वं सिद्धमि-

१ प्रत्यये परतोऽङ्ग'। २ इदं क्वचिन्न। ३ इदं प्रायिकम्'। ४ 'वक्तव्यं'। ५ 'धात्वन्तरे'। ६ 'भूम्या'। ७ 'एवैतद्ध्र'। ८ 'ल्लोपः प्रसज्येत'। ९ 'न शक्यमुप'। १० इतिः क्वचिन्न। ११ 'एवैतध्द्रस्व'। १२ 'छन्दसि बहुलं'। १३ श्नैवाऽपित्त्वं'। १४ 'जनयित्रीं'। १४ 'अपितश्च पित्त्वं'। १६ 'विशेषणार्थं'।

'श्नान्नलोप' इति॥ 'नान्नलोप' इ[तीय]त्युच्यमाने यज्ञानां यत्नानामित्यत्रापि प्रसज्येत ॥ दीर्घत्वे कृते न भविष्यति ॥ इदमिह संप्रधार्यं दीर्घत्वं क्रियतां नलोप[3] इति, किमत्र कर्तव्यम्?॥ परत्वान्नलोपः स्यात्। तस्माच्शकारः कर्तव्यः।

अथ क्रियमाणे[2] शकारे इह कस्मान्न भवति विश्नानां प्रश्नानामिति ? ॥ 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे'ति ॥ [रुधादिभ्यः श्नम्] ॥

तनादिकृञ्भ्य उः ॥ ३।१।७९ ॥

अथ[3] किमर्थं करोतेः[4] पृथग्ग्रहणं क्रियते न 'तनादिभ्य' इत्येवोच्येत ?॥ अन्यानि तनोत्यादिकार्याणि मा भूवन्निति ॥ कानि?॥अनुनासिकलोपादीनि । दैवरक्ताः किंशुकाः ॥ अनुनासिकाऽभावादेवानुनासिकलोपो न भविष्यति ॥ इदं तर्हि–तनादिकार्यं मा भूत्तनादिभ्यस्तथासोरिति ॥ ननु च भवत्येवाऽत्र 'ह्रस्वादङ्गा'दिति ॥ तेनैव यथा स्यादनेन मा भूदिति ॥ कश्चाऽत्र[5] विशेषस्तेन वा सत्यनेन वा?॥तेन सति सिज्लोपस्याऽसिद्धत्वाच्चिण्वद्भावः सिद्धो भवति । अनेन पुनः सति चिण्वद्भावो न स्यात् ॥ अनेनाऽपि सति चिण्वद्भावः[6] सिद्धः । कथम् ?॥ विभाषा लुक् । यदा न लुक्तदा[7] तेन लोपः । तत्र सि-

प्र.]सतीत्वम् । परत्वादिति । यत्तु 'सुपि चे'ति दीर्घत्वं,तत् सन्निपातलक्षणपरिभाषा-वशान्न प्रवर्तते । यत्त्वन्यत्रोक्तं 'नामि दीर्घात्परत्वात् सुपि चेति भवितव्य'मिति तत्सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाश्रयेणेति न विरोधः । लक्षणेति । लाक्षणिकस्याऽनुमीयमानरूपत्वात्प्रतिपदोक्तस्य तु प्रत्यक्षत्वादिति भावः । [रुधादिभ्यःश्नम्]॥

तनादि । विभाषा लुगिति। ननु येन नाप्राप्तिन्यायेन लुका 'ह्रस्वादङ्गा'दिति

उ.]त्यर्थः। अनित्यत्वाश्रयणेनेति । ननु तत्सूत्रविषये तत्परिभाषायाः 'कष्टाये'त्या-दिनिर्देशैरनित्यत्वावश्यकत्वेनाऽऽम्विषयेऽपि तत्त्वमाश्रित्य शः प्रत्याख्येय इति चेन्न, नलोपविधायकेऽङ्गाऽवयवश्नमः परस्य नस्य लोप इत्यर्थेऽनैमित्तिकतयाऽन्तरङ्गत्वेन, 'सुपि चे'त्यस्य परनिमित्तकतया बहिरङ्गत्वेन तस्याऽसिद्धतया नलोपप्राप्तेरित्याश-यात् । भाष्ये–परत्वादिति । अन्तरङ्गत्वस्याऽप्युपलक्षणम् । किञ्च 'सुपि चे'त्यतो 'नामी'ति नित्यं,विशेषाऽभावेऽपि शास्त्रप्राप्तेः सत्त्वात् । ध्वनितञ्चेद'मायादय' इति सूत्रे 'इको झ'लित्यत्र च भाष्ये इति वदन्ति ॥ [रुधादिभ्यः श्नम्] ॥

तनादिकृञ्भ्यः । भाष्ये–अनेन माभूदिति । अन्यथा तस्याऽसिद्धत्वादनेनैव स्यादिति भावः । ननु येन नेति । न च 'ह्रस्वादङ्गा'दित्यस्याऽसिद्धत्वात्कथं तेन

१ नान्नलोप' । २ 'माणेऽपि' । ३ 'अथे'ति क्वचिन्न । ४ 'करोतेः पृथग्ग्रहणं तनादिकार्याऽभावार्थ'मिति वार्त्तिकं लुप्तमत्र भवेत् । ५ 'कः पुनरत्र' । ६ 'सिद्धश्चिण्वद्भावः' । ७ 'तदा सिज्लोपः' ।

ञ्लोपस्याऽसिद्धत्वाच्चिण्वद्भावः सिद्धो भवति ॥

॥*॥ तनादित्वात्कृञः सिद्धं सिज्लोपे च न दुष्यति ॥
चिण्वद्भावेऽत्र दोषः स्यात्सोऽपि प्रोक्तो विभाषया ॥*॥

धिन्विकृण्व्योर च ॥ ३।१।८० ॥

क्वायमकारः श्रूयते ?॥ न क्व चिच्छ्रूयते, लोपोऽस्य भवत्यतो लोप आर्द्धधातुक इति ॥ यदि न क्व चिच्छ्रूयते किमर्थमत्वमुच्यते न लोप एवोच्येत ॥ नैवं शक्यं, लोपे हि सति गुणः प्रसज्येत । अत्वे पुनः सति अकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद्गुणो न भवति ॥ ननु च लोपेऽपि सति 'न धातुलोप आर्द्धधातुक' इति प्रतिषेधो भविष्यति ॥ आर्द्धधातुकनिमित्ते लोपे स प्रतिषेधो, न चैष आर्द्धधातुकनिमित्तो लोपः । अपि च प्रत्याख्यायते स योगः । तस्मिन्प्रत्याख्याते गुणः स्यादेव । तस्मादत्वं वक्तव्यम् ॥

अथ किमर्थं नुर्मनुषक्तयो[र्धिन्विकृण्व्यो]र्ग्रहणं क्रियते न 'धिविकृव्यो'रित्येवोच्येत ?॥ 'धिविकृव्यो'रित्युच्यमानेऽत्वे कृतेऽनिष्टे देशे नुम् प्रसज्येत॥ इदमिह संप्रधार्यमत्वं क्रियतां नुमिति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वान्नुमागमः॥ अन्तरङ्गमत्वम् ॥ काऽन्तरङ्गता ? ॥ प्रत्ययोत्पत्तिसंनियोगेनाऽत्वमुच्यते ।

प्र.]लोपो बाध्यत इति कथं लुगभावपक्षे लोपः स्यात् । नैष दोषः । यत्र पक्षे लुक् प्रवर्तते तत्राऽसौ लोपस्य बाधको न त्वप्रवर्तमानः । [तनादिकृञ्भ्य उः] ।

धिन्वि । आर्द्धधातुकनिमित्त इति । 'धातुलोप' इति बहुव्रीह्याश्रयणादिति भावः । **न चैष इति ।** सन्नियोगशिष्टत्वान्निमित्तनिमित्तिभावाऽप्रसङ्गः । **अत्वे कृत-**

उ.]येननाप्राप्तिन्यायः,तनादिपाठस्तु विकरणार्थः स्यात्,विकल्पोऽपि तनादौ चरितार्थ इति वाच्यम्, असिद्धत्वेऽपि यदीदं न स्यात्तदा स्यादेव 'ह्रस्वादङ्गादित्यस्य प्राप्ति'रित्याशयात् । यदुत्सर्गप्रवृत्तौ विकल्पवैयर्थ्यं स उत्सर्गोऽपवादाऽभावपक्षेऽपि न प्रवर्तत एवेत्युत्तराशयः। भाष्ये—सोऽपि प्रोक्त इति । लुक्, चिण्वद्भावश्चेत्यर्थः । एवञ्च सूत्रे कृञ्ग्रहणम्प्रत्याख्यातम् । एतेन कृञ्ग्रहणं गणकार्याऽनित्यत्वज्ञापनार्थम्, तेन 'न विश्वसे'दित्यादिसिद्धिरित्यपास्तम् । 'न विश्वसे'दित्याद्यसाध्वेव ॥

धिन्विकृण्व्यो।भाष्ये—ननु च लोपे सति न धात्विति।समुच्चयविषये एकसमभिव्याहृतस्याऽपरसमभिव्याहृतार्थाऽधीनत्वप्रतीतेरनुभवसिद्धतया 'द्विर्वचनेऽची'ति च तद्भावभाविताामात्रेणाऽऽर्द्धधातुकनिमित्तो लोपः । तद्भावभाविता च समकालो-

---

१ 'वो वा भविष्यति' । २ 'भावे न दो' । ३ 'भविष्यत्यतो' । ४ 'मयमुच्य' । ५ 'इत्येवो' । ६ 'भविष्यति' । ७ 'खल्वपि स योगः' ।८ 'षक्तयोर्ग्रहणं' । ९ इदं क्वचिन्न । १० 'रितीयत्तु' । ११ 'नुम्क्रियतामत्वमिति' ।१२ 'भावाऽभावः' ।

उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्याऽङ्गस्य नुमागमः॥ नुमप्यन्तरङ्गः ॥

कथम् ?॥ वक्ष्यत्येत'न्नुम्विधावुपदेशिवद्वचनं प्रत्ययविध्यर्थ'मिति। उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वान्नुमागमः। तस्माद्धिविकृव्योरिति वक्तव्यम् ॥[धिन्विकृ]।

हलः श्नः शानज्झौ ॥ ३।१।८३ ॥

किमर्थः शकारः ? ॥ 'शित्सार्वधातुक'मिति सार्वधातुकसंज्ञा,'सार्वधातुकमपि'दिति ङित्त्वं,ङितीति[1] प्रतिषेधो यथा स्यात्कुषाण पुषाणेति। अत उत्तरं पठति ॥*॥ श्नाविकारस्य शित्करणानर्थक्यं स्थानिवत्त्वात्[2] ॥*॥ श्नाविकारस्य शित्करणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'स्थानिवत्त्वात्' । शितोऽयमादेशः स्थानिवद्भावाच्छिद्भविष्यति ॥*॥अर्थवत्तु ज्ञापकं सार्वधातुकादेशेऽनुबन्धाऽस्थानिवत्त्वस्य ॥*॥ अर्थवत्तु श्नाविकारस्य शित्करणम् ॥ कोऽर्थः ? ॥ 'ज्ञापकार्थम्' ॥ किं ज्ञाप्यं[3] ? ॥ एतज्ज्ञापयत्याचार्यः'—'सार्वधातुकादेशेऽनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्ती'ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ॥*॥ प्रयोजनं हितातङोरपित्त्वम् ॥*॥[प्रयोजनं हितातङोरपित्त्वं][4] ॥ हेः पित्त्वं न प्रतिषेध्यं, पितोऽयमादेशः स्थानिवद्भावात्पित्स्यात् ॥ सार्वधातुकादेशेऽनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्तीति नायं पिद्भविष्यति । तातङि च ङकारो नोच्चार्यो भवति । पितोऽयमादेशः स्थानिवद्भावात्पित्स्यात्॥ सार्वधातुकादेशेऽनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्तीति नाऽयं पिद्भविष्यति॥*॥तबादिषु चाऽङित्त्वम्[5]॥*॥तबादिषु चाऽङित्त्वं प्रयोजनम् । [तबादिषुचाऽङित्त्वं प्रयोजनम्][6]। श्रृणोत ग्रावाणः। ङित इमे आदे-

---

प्र.]इति । अकारात्परः स्यादित्यर्थः । उत्पन्ने प्रत्यय इति । नुम्विधावङ्गाधिकारादिति भावः । [धिन्विकृण्व्योर च] ॥

हलः श्नः शा । तबादिष्विति । 'तप्तनप्तनथनाश्चे'ति श्रृणोतेत्येवमादौ ये

उ.]त्पत्तावप्यन्वयव्यतिरेकगम्या सन्नियोगशिष्टानां सह प्रवृत्तेर्निवृत्तेश्चेति भावः । सन्नियोगेति।ननु तादृशविषये परनिमित्तत्वाऽभावेऽपि केवलनिमित्तत्वाऽभावे मानाऽभावः। 'जीरदानोरुदाहरणत्व'मिति वदतो वाक्यकारस्य तद्भावभावितामात्रेणैव निमित्तत्वनिवेशस्येष्टत्वाच्चेति चेन्न; पूर्वकालवर्त्तिबुद्ध्या विषयीकृतस्यैव निमित्तत्वमित्याशयात् । भाष्ये—अपि च प्रत्याख्यायत इति । अनेन सूत्रमताऽपेक्षया प्रत्याख्यानवादिमतम्प्रबलमिति ध्वनितम् । एतन्मूलकमेव पठ्यते—'यथोत्तरं मुनीनाम्प्रामाण्य'मिति ॥ [धिन्विकृण्व्योर च] ।

हलः श्नः । भाष्ये—ज्ञापनार्थं इति । ज्ञापनरूपोऽर्थः प्रयोजनमित्यर्थः । हेः

---

१ 'क्ङितीति गुणप्रति । २ 'स्थानिवद्भावात्' । ३ 'ज्ञाप्यते'।४ इदं व्याख्याभाष्यं त्रुटितं स्यात् । ५ 'ङित्त्वं न प्रतिषेध्यं' । ६ अयं पाठो लुप्त इत्यनुमीयते ।

शाःस्थानिवद्भावान्ङितःस्युः। सार्वधातुकादेशेऽनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्तीति नेमे ङितो भवन्ति[1] ॥*॥ तस्य दोषो मिप आदेशे पिदभावः ॥*॥ तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो मिप आदेशे पितोऽभावः। अचिनवम् असुनवम्, अकरवम्। पितोऽयमादेशः स्थानिवद्भावात्पिद्भवति, सार्वधातुकादेशेऽनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्तीति नायं पित्स्यात्॥अत्यल्पमिदमुच्यते 'मिप आदेश' इति। ॥*॥तिप्तसिम्मिपामादेशा इति वक्तव्यम्'॥*॥। वेद वेत्थ॥*॥ विदेर्वसोः शित्त्वम् ॥*॥ विदेरुत्तरस्य वसोः शित्त्वं वक्तव्यम्। शितोऽयमादेशः स्थानिवद्भावाच्छिद्भवति। सार्वधातुकादेशेऽनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्तीति नाऽयं शित्स्यात् ॥

॥*॥कित्करणाद्वा॥*॥[कित्करणाद्वा सिद्धम्[2]]॥ अथ वाऽवश्यमत्र सामान्यग्रहणाऽविघातार्थः ककारोऽनुबन्धः कर्तव्यः ॥क सामान्यग्रहणाविघातार्थेनाऽर्थः ?॥'वसोः संप्रसारण'मिति। तेनैव यत्नेन गुणो न भविष्यति॥ अस्य ज्ञापकस्य सन्ति दोषाः सन्ति च[2] प्रयोजनानि। समा दोषा भूयांसो वा। तस्मान्नार्थोऽनेन ज्ञापकेन॥कथं यानि प्रयोजनानि?॥क्रियन्ते[3] न्यास एव॥एवमपि भवेत्पित्करणसामर्थ्यात्पित्कृतं स्यान्ङित्करणसामर्थ्यान्ङित्कृतम्, यत्तु खलु पिति ङित्कृतं प्राप्नोति ङिति च पित्कृतं केन तन्न स्यात्? ॥ तस्माद्वक्तव्यं– 'पिन्न ङिद्भवती'ति,'ङिच्च न पिद्भवती[4]'ति ॥ न वक्तव्यम्। एवं वक्ष्यामि['सा-

प्र.]तिङां ङितामादेशा विधीयन्ते ते तबादयः।एवमपीति। पित्त्वनिमित्तमनुदात्तत्वं, भवतु ब्रूताद्भवानीतीडागमश्च। ङित्त्वनिमित्तश्च गुणवृद्धिप्रतिषेध इत्यर्थः। पिन्नेति। अपिदिति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते। पिद्भवन् ङिन्न भवतीत्यर्थः। योगविभागाद्या च यावती सार्वधातुकस्य ङित्त्वप्राप्तिस्सर्वाऽसौ निषिध्यते।असंयोगादिति।अत्र ङिद्पिदिति वर्तते।तेन ङिद्भवन् पिन्न भवतीति तातङः स्थानिवद्भावप्राप्तं पित्त्वं निषिध्यते।

उ.]पित्त्वं नेति। अपिद्ग्रहणं न कार्यमित्यर्थः। शङ्कते–पितोऽयमिति। उत्तरयति– सार्वधातुकादेश इति। तबादिषु च ङित्त्वं न प्रतिषेध्यमिति भाष्ये। ङित्त्वप्रतिषेधाय पित्त्वं न कार्यमिति भावः। तबादिष्विति निर्धारणे सप्तमी। न च स्थानिवत्त्वप्रयुक्तङित्त्ववारणेऽपि स्थानिवद्भावेन सार्वधातुकत्वात् 'सार्वधातुकमपि'दिति ङित्त्वप्रतिषेधाय पित्त्वमावश्यकमिति वाच्यम्, एतदाशयेनैव 'क्रियन्ते न्यास एवे'ति वक्ष्यत इत्यदोषात्। हेरपित्त्वमनुदात्तसेः स्थाने आन्तरतम्यात्प्राप्तस्यानुदात्तहेर्वारणार्थमावश्यकमिति तातङोऽपि ङित्त्वमन्त्यादेशार्थमावश्यकमिति च तद्भावः। [भाष्ये[5]–]अवश्यमत्रेति। उकार इत्संज्ञकत्वेऽपि

१ 'भविष्यन्ति'। २ इदं क्वचिन्न। 'सिद्ध'मिति वार्त्तिकेऽपि पठन्ति। ३ 'तानि क्रियन्ते'। ४ 'पिन्न भवतीति'। इतिः क्वचिन्न। इदं वार्त्तिकं वा। ५ अयं पाठो लुप्तः स्यात्।

र्वधातुकमपित्']। सार्वधातुकं ङिद्भवति पिन्न ॥ एवं तावत्पितो ङित्त्वं प्रतिषिद्धम् । ततः–['असंयोगाल्लिट्कित्'] । असंयोगाल्लिट्किद्भवति, ङिच्च पिन्न भवति । एवं ङितः पित्त्वं प्रतिषिद्धम् ॥ [हलः श्नः शानज्झौ] ।

छन्दसि शायजपि ॥ ३।१।८४ ॥

॥*॥ शायच् छन्दसि सर्वत्र ॥*॥ शायच् छन्दसि सर्वत्रेति वक्तव्यम्॥ क्व सर्वत्र ?॥ हौ चाऽहौ च ॥ किं प्रयोजनम् ?॥*॥ [प्रयोजनं] मही अस्कभायद्द्यौरस्कभायदुद्गृभायत उन्मथायतेत्येवमर्थम् ॥*॥ [छन्दसि शायजपि]।

व्यत्ययो बहुलम् ॥ ३।१।८५ ॥

॥*॥ योगविभागः कर्तव्यः ॥*॥ ['व्यत्ययः']। व्यत्ययो भवति स्यादीनामिति । आण्डा शुष्णस्य भेदति। भिनत्तीति प्राप्ते । स च न मरति । म्रियत इति प्राप्ते । ततो 'बहुलम्' । बहुलं छन्दसि विषये सर्वे विधयो भवन्तीति । सुपां व्यत्ययः,तिङां व्यत्ययः,वर्णव्यत्ययः, लिङ्गव्यत्ययः, कालव्यत्ययः, पुरुषव्यत्ययः,आत्मनेपदव्यत्ययः, परस्मैपदव्यत्यय इति । सुपां व्यत्ययः– युक्ता मातासीद्धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणायामिति प्राप्ते ॥ तिङां व्यत्ययः–चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति। तक्षन्तीति प्राप्ते ॥ वर्णव्यत्ययः–त्रिष्टुभौजः शुभितमुग्रवीरम् । सुहितमिति प्राप्ते । लिङ्गव्यत्ययः–मधोर्गृह्णाति । मधोस्तृप्ता

प्र.] छन्दसि। अस्कभायदिति।स्कम्भुः सौत्रो धातुः।लङि तिप्श्नः शायच् ,अडागमः।

उ.]सामान्यग्रहणार्थो वा तदनुबन्धकपरिभाषाप्रवृत्त्यर्थो वेति सन्देहः स्यादिति।तस्मान्नार्थोऽनेनेति । न च वक्ष्यमाणेति ङीबापत्तिर्लङादेशत्वेन टित्त्वादिति वाच्यं, सत्यभिधाने तत्राऽजादिपाठाट्टाप्सिद्धेः । एतेन इदं शित्त्वं क्वचित्स्थानिवत्त्वेनाऽनुबन्धकार्याऽभावस्य ज्ञापकमित्यपास्तम् । भाष्ये–एवमपीत्यस्य'केन तन्न स्या'दित्यनेनान्वयः । पिति ङित्कृतमिति । 'अवे'दित्यादौ लङस्तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वमस्तु, स्थानिवद्भावेन ङित्त्वाद्गुणनिषेधश्च प्राप्नोतीत्यर्थः । आदेशविधौ विशिष्टस्याऽननुवादान्ङित्त्वाद्यतिदेशोऽनल्विधाविति निषेधाऽप्रवृत्तेः । 'ङिति पित्कृत'मित्यस्योदाहरणमाह–ब्रूतादिति । अत्राऽनुदात्तत्वं,'ब्रुव ई'डितीडागमश्चापाद्यौ ॥

छन्दसि शाय । अडागम इति । 'लुङ्लङ्लृङ्क्षि'ति ॥ [छन्दसिशा] ॥

व्यत्ययो ब । भाष्ये–स्यादीनामिति । स्यतासिप्रभृतीनामित्यर्थः । मधुन इति प्राप्ते इति । अमृतक्षीराऽन्यतरवाचिनित्यनपुंसकाभिप्रायमिदम् । उपग्रहःलादेशव्यङ्ग्यं स्वार्थत्वादि । इह तत्प्रतीतिनिमित्ते परस्मैपदात्मनेपदे उपग्रहशब्देन

१ इदं क्वचिन्न। २ 'भवतीति' । ३ 'महीरस्क' ।'यो अस्क'। ४'त्येवम'। '५ इदं भाष्यमित्यन्ये । ६'पुरुषव्यत्ययः कालव्यत्ययः' ।७'शुनित' ।८'शुधित' 'शुफित'।

इवासते । मधुन इति प्राप्ते । कालव्यत्ययः—श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन।श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन । आधाता यष्टेत्येवंप्राप्ते । पुरुषव्यत्ययः—अधा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः। वियूयादिति प्राप्ते । आत्मनेपदव्यत्ययः—ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते। परस्मैपदव्यत्ययः—प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति । युध्यत इति प्राप्ते ।

॥*॥ सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च ।
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥*॥

लिङ्याशिष्यङ् ॥ ३।१।८६ ॥

अयमाशिष्यङ्विधीयते तस्य किं प्रयोजनम् ? ॥*॥ आशिष्यङ्[1]प्रयोजनं स्थागागमिवचिविदयः ॥*॥ [आशिष्यङः[1] प्रयोजनं स्थागागमिवचिविदयः] ॥ स्था—उपस्थेयं वृषभं तुग्रियाणाम् । स्था ॥ गा—अञ्जसा सत्यमुपगेयम् । गा ॥ गमि—यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयम् । गमि॥ वचि—मन्त्रं वोचेमाग्नये । वचि॥विदि—विदेयमेनां मनसि प्रविष्टाम् । [वि[2]दि] ॥*॥ शकिरुहोश्च[3] ॥*॥ शकिरुहोश्चेति[3] वक्तव्यम् । शकेम त्वा समिधं [साधया धियः[2]] । अस्रवन्तीमारुहेमा स्वस्तये ॥*॥ दृशेरक् पितरं च दृशेयं मातरं च [दृशेयम्[2]]॥*॥ दृशेरग्वक्तव्यः । [किं प्रयोजनम्?[2]]॥ पितरं च दृशेयं मातरं च दृशेयमित्येतमर्थम्।इह उपस्थेयामेत्याऽपि[4] वक्तव्यो न ह्यङैव सिध्यति॥न वक्तव्यः॥ सार्वधातुकत्वात्तिङः[5] सलोप आर्द्धधातुकत्वादेत्वम् । तत्रोभयं[6] लिङ्गात्सिद्धम् ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याऽध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम्॥

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ॥ ३।१।८७ ॥

वत्करणं किमर्थम् ? ॥ स्वाश्रयमपि यथा स्यात्—भिद्यते कुसूलेनेति ।

प्र.] लिङ्याशि । दृशेरगिति । अङि गुणः स्यात् । उपस्थेयामेति । स्था, लिङ्, मस्,यासुट्,अङ्, आकारलोपः,सलोपश्च।'अतो येय' इति इय् ।सस्याडागमः कार्योऽन्यथा यलोपे सति उपस्थेमेति स्यात् ॥ इति श्रीमदुपाध्यायजैयटपुत्रकैयटविरचिते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

कर्मवत्कर्मणा । वत्करणमिति । विनापि वतिना परार्थे शब्दप्रयोगात्तदर्थ-

---

उ.] लक्षणयोच्येते ॥ [व्यत्ययो बहुलम्] ॥

लिङ्याशिष्यङ् । गास्थोरङभावे 'अतो येय' इति न स्यात् । अङि गुण इति। 'ऋदृशो ङि' इत्यनेनेति भावः । भाष्ये—आडपीति। 'मस्ये'ति शेषः। आकारलोप इति।अङमाश्रित्य'आतो लोप इटि चे'त्यालोपः। भाष्ये आर्द्धधातुकत्वादेत्वमिति ।

---

१ इदं क्वचिन्न । २ इदं व्याख्याभाष्यं त्रुटितं स्यात् । ३ 'ह्योश्च'। इदं वार्त्तिकं प्रायो लुप्तम् । ४ 'मेत्याङपि' । ५ 'कत्वात्सलोपः' । ६ 'भयलिङ्गत्वा' ।

अकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे यथा लो स्यात्॥कर्मणेति किमर्थम् ?॥ करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रियः कर्ता यः सकर्मवन्मा भूत्, साध्वसिश्छिनत्ति

प्र.]लाभ इति भावः। **स्वाश्रयमपीति**। असति वत्करणे कर्तुः कर्मसंज्ञा विज्ञायेत। ततश्चाऽकर्मकव्यपदेशाऽभावाद्भावे लो न स्यात्। वत्करणे तु सति कर्मकार्याणि कर्तुरतिदिश्यन्ते न तु स्वाश्रयं कार्थं निवार्यत इति भावे लस्सिद्धो भवतीति लादेशेन कर्तुरनभिधानात्तृतीया भवति,-भिद्यते कुसूलेनेति। न चाऽसत्यपि वत्करणे लान्तस्य कर्तेति वक्ष्यमाणेन भावे लस्सिध्यति। यस्माद्भावे लविधिर्लान्तस्य कार्यमिति स्वाश्रयनिवारणं स्यादेव।**कर्मणेति किमिति**। धातुवाच्या क्रिया कर्तृकर्मणोरेव समवेता, तत्र कर्तृस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता न संभवतीति कर्मस्थैव क्रियाऽऽश्रयिष्यत इति भावः।**साध्वसिश्छिनत्तीति**। ननु करणादिव्यापारो धातुना नाऽभिधीयते, यदा त्वभिधीयते तदा तेषां कर्तृत्वमेव,न तु करणादिरूपता। न च कर्तृकर्मव्यतिरेकेण कारकान्तराश्रयत्वं क्रियाया उपपद्यते। नैष दोषः।

उ.]'वाऽन्यस्यसंयोगादेः'इत्यनेन। अङ्भावोऽपि छान्दसत्वादिति बोध्यम्। **उभयलिङ्गत्वादिति**। 'छन्दस्युभयथे'त्यनेनोभयसंज्ञकत्वादित्यर्थः॥

इति श्रीनागेशभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्द्योते तृतीयस्य प्रथमे चतुर्थमाह्निकम्॥

कर्मवत्क। 'तेन तुल्य'मिति वतिः, उपमेये प्रथमादर्शनात्। कर्मणेति पारिभाषिकस्य कर्मणो ग्रहणं, कृत्रिमत्वात, सामर्थ्याच्च 'तुल्यक्रिय' इत्येतावतैव क्रियया तुल्यत्वस्य लाभात्। न ह्यक्रियया क्रिया तुल्या भवति। ननु वत्यर्थलाभे स्वाश्रयमपि भविष्यतीत्यत आह-**असतीति**। तदभावे तल्लाभ एव न भवतीति भावः। **संज्ञेति**। 'अधिशी'ङितिवदिति भावः। **अकर्मकव्यपदेशाऽभावादिति**। एतच्छास्त्रीयकर्मसंज्ञकाऽन्वयित्वमेव सकर्मकत्वमिति भावः। ननु भावे ले कर्त्तरि वा ले को विशेषोऽत आह-**लादेशेनेति**। **तृतीया भवतीति**। कर्त्तरि लादेशे तु सा दुर्लभेति भावः। **न चाऽसत्यपीति**। लान्तवाच्यः कर्त्ता कर्मेत्यर्थं मत्वा शङ्का। ततश्च यावत्कर्त्तरि न लस्तावत्कर्मसंज्ञाऽभावादकर्मकत्वेन भावे लेऽपि सिध्यतीत्यर्थः। 'लान्तस्य कार्ये कर्त्तव्ये कर्त्ता कर्मे'त्यर्थं मत्वोत्तरयति-**यस्मादिति**। ततश्च भावे लेऽपि कर्त्तव्ये कर्त्तुः कर्मत्वं स्यात्। ततश्चाऽकर्मकत्वाऽभावाद्भावे लो न स्यादिति भावः। 'लः कर्मणी'ति विधेयविध्युक्तरीत्या साधुत्वाऽऽख्यापकत्वाल्लान्तकार्यत्वं बोध्यम्। वस्तुतो लवाच्यस्यैव कर्तुः कर्मवत्त्वेन नेदं वतेः प्रयोजनम्। 'नमते दण्ड' इत्यादौ शप्सिद्धिस्तु मुख्यं प्रयोजनं वक्ष्यति। **धातुवाच्येति**। प्रत्यासत्त्या धातुवाच्यक्रियापेक्षयैव तुल्यक्रियत्वस्य ग्रहणमिति भावः। प्रत्यासत्ति-

१ इदं क्वचिन्न। २ 'ख्यापक'। ३ 'क्रिययैव'।

साधु स्थाली पचति ॥ 'तुल्यक्रिय' इति किमर्थम् ? ॥ पचत्योदनं देवदत्तः ॥ 'तुल्यक्रिय' इत्यप्युच्यमानेऽत्र प्राप्नोति । अत्रापि हि कर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता।

प्र.]यद्यपि करणादिव्यापारो धातुवाच्यो न भवति तथापि स्वव्यापारं कुर्वन्ति करणादीनि प्रधानक्रियां साधयन्ति । तत्राऽवश्यं तुल्यक्रियत्वं कर्तुराश्रयितुमवस्थान्तरमपेक्षणीयम्—'अवस्थाऽन्तरयुक्तक्रियया तुल्यक्रियः कर्ते'ति। ततश्च कर्मावस्थावत्करणाद्यवस्था अप्याश्रीयेरन्। प्रधानव्यापारश्च कर्तृकर्मणोरेव स्थितो न त्ववान्तरव्यापारोऽपि, तस्य सर्वत्रैव कारके व्यवस्थानात्।यद्यपि स्वव्यापारे कर्तृत्वं तस्य तथापि प्रधानक्रियापेक्षलब्धकरणादिव्यपदेशवस्तुव्यवस्थितक्रियातुल्यत्वग्रहणनिवारणाय 'कर्मणे'ति कर्तव्यमेव । यद्यपि करणादिव्यापारस्य धातुवाच्यत्वं नास्ति, तथापीह सूत्रे धातुवाच्यत्वस्य शब्देनाऽनाश्रयणाद्वस्तुसद्भावाश्रयेण प्रसङ्गः स्यादेव। **साधु स्थाली पचतीति** । स्थाल्या अधिकरणत्वे यादृशी धारणसंभवनादिरूपा क्रिया तादृश्येव कर्तृत्वेऽपीति स्यात्कर्मवत्त्वम् । **तुल्यक्रिय इति किमर्थमिति** । कर्मणेति तृतीया तुल्यशब्दाध्याहारेण व्याख्यास्यते । तुल्यक्रियत्वाच्च कर्तुस्तुल्यत्वमिति प्रश्नः । अथवा क्रियमाणेऽपि तुल्यक्रियग्रहणेऽतिप्रसङ्ग इति प्रश्नः। **पचत्योदनमिति** । सहार्थेऽपि तृतीया विज्ञायेत, तेन कर्मणा सह यः कर्ता प्रतिपाद्यत इति भावः । अकर्मकनिवृत्त्यर्था कर्मश्रुतिः स्यादास्ते शेत इति । **अत्रापीति** । तुल्यशब्दस्य साधा-

उ.]माश्रित्य शङ्कते—**नन्विति।कारकान्तराश्रयत्वमिति।**कारकान्तरस्याश्रयत्वेनाश्रयणमित्यर्थः । व्याप्तिन्यायाश्रयेणोत्तरयति—**नैष दोष इति । स्वव्यापारमिति ।** स्वव्यापारावेशं विना क्रियासाधकत्वाऽयोगादिति भावः । **तत्राऽवश्यमिति ।** एकाऽवस्थायां भेदनिबन्धतुल्यत्वाऽसम्भवादिति भावः । **करणाद्यवस्था अपीति ।** व्याप्तिन्यायादिति भावः । **प्रधानव्यापारः**—धात्वर्थव्यापारः । **कर्तृत्वमिति ।** आश्रयतामात्रमित्यर्थः । तन्निरूपितकरणत्वाऽभावप्रतिपादनपरञ्चैतत् । प्रधानक्रियापेक्षो लब्धः करणादिव्यपदेशो येन वस्तुना तत्र व्यवस्थिता या क्रिया तत्तुल्यत्वग्रहणनिवारणायेत्यर्थः। यदि तु लक्ष्याऽनुरोधात्प्रत्यासत्त्या धातुवाच्यक्रिययैव तुल्यक्रियत्वं विवक्ष्यते, प्रत्यासत्तिस्तु यस्य धातोर्यत्कर्म तत्रत्यक्रियया तस्यैव धातोः कर्त्ता यदि तुल्यक्रिय इति वक्ष्यमाणार्थलाभार्थमावश्यकी, तदा नेदम्प्रयोजनम् । अतो 'यत्र कर्मणि क्रियाकृतविशेषस्तदर्थ'मिति प्रयोजनान्तरं वक्ष्यति । ननु कर्मकर्त्रोः साधनयोरत्यन्तभेदात्कथं तुल्यत्वमत आह—**तुल्यक्रियत्वाच्चेति** । **अतिप्रसङ्ग इति प्रश्न इति** । इति व्युत्पादयितुं प्रश्न इत्यर्थः । **साधारणेति** । यथा 'एतौ तुल्यधना'वित्यत्रेत्यर्थः। **कर्तृकर्मसाध्यत्वाच्चेति।** 'जन्यत्वेनोभयोः साधारणी क्रिये'-

१ । 'पचतीति' । २ 'कर्मवद्भावः' । ३ 'श्रयण' ।

न तुल्यक्रियग्रहणेन समानक्रियत्वमभिधीयते॥ किं तर्हि?॥यस्मिन्कर्मणि कर्तृभूतेऽपि तद्वत्क्रिया लक्ष्यते, यथा कर्मणि, स कर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्भवतीति ॥*॥ कर्मवदकर्मकस्य कर्ता ॥*॥ अकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ सकर्मकस्य कर्ता कर्मवन्मा भूदिति। भिद्यमानः कुसूलः पात्राणि भिनत्तीति । तथा—॥*॥ कर्म दृष्टश्चेत्समान-

प्र.]रणवचनत्वात् कर्तृकर्मसाध्यत्वाच्चात्र क्रियाया इति भावः।समानक्रियत्वमिति। साधारणक्रियत्वमित्यर्थः । एतच्च तुल्यक्रियग्रहणादेव लभ्यते । अन्यथा 'कर्मवत्कर्मणे'त्येव ब्रूयात् । यस्मिन्निति । सादृश्यवाची तुल्यशब्द आश्रीयत इत्यर्थः। कर्तृभूत इति । च्वेर्विकल्पेन विधानादत्राऽभावः । कर्तरि संपन्न इत्यर्थः । अथ वा 'भू प्राप्ता'वित्यस्याधृषाद्वेति णिचो विकल्पनाद्रूपमेतत् । तेन कर्तृत्वं प्राप्त इत्यर्थः । वृत्तिविषये कर्तृशब्दः कर्तृत्वे वर्तते । कर्तृकर्मावस्थाभेदाच्च एकस्या अपि क्रियाया भेदाश्रयं सादृश्यमुपपद्यते । कर्मणेति । कर्मस्थया क्रिययेत्यर्थः । साध्यसाधनयोरत्यन्तभेदात्तुल्यत्वाऽसंभवात् कर्मस्था क्रिया कर्मशब्देनोच्यते । भवति हि तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यं यथा 'मञ्चाः क्रोशन्ती'ति । तत्र पचत्योदनमित्यत्र कर्तृकर्मव्यापारयोरत्यन्तभेदात्सादृश्याऽभावात्कर्मवद्भावाभावः। 'लूयते केदारः स्वयमेवे'त्यत्र केदारस्य तु द्विधाभवनलक्षणा कर्मावस्थायां यादृशी क्रिया तादृश्येव कर्त्रवस्थायामपीति भवति कर्मवद्भावः । भिद्यमान इति । पात्राणामपि द्विधा भवनं कुसूलस्यापीति प्राप्नोति कर्मवद्भावः । कर्म दृष्ट इति । समान एकस्मिन् धातौ कर्ता कर्मत्वेन यदि दृष्टो

उ.]त्यर्थः। समानशब्दे सदृशवाचकत्वस्याऽपि सत्त्वादाह—साधारणेति। एतच्चेति । 'किन्तर्हीं'त्यादि चेत्यर्थः । सादृश्यवचनतुल्यशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ।

इत्येवेति । सहार्थयुक्ततृतीयया एकक्रियाजनकत्वरूपसाहित्यलाभेन त्वदुक्तार्थलाभादिति भावः । च्विप्रत्यये कर्तृशब्दे रीङ् स्यादत आह—च्वेरिति । ननु च्वेरभावेऽकर्त्तरि कर्त्तरि भूते इत्येवोचितम्प्रकृतिविकृतिभावप्रतीतयेऽत आह—अथ वेति । भाष्ये—यथा कर्मणीति पूर्वान्वयि । ननु विक्लित्तिद्विधाभवनरूपायाः क्रियाया एकत्वात्कथम्भेदनिबन्धनसादृश्योपपत्तिरत आह—कर्तृकर्मेति । तत्तत्संज्ञालाभरूपाऽवस्थाभेदादाश्रयस्य भेदाऽवसाये तन्मूलकः क्रियाया भेदाऽवसाय इति सादृश्योपपत्तिरिति भावः। लक्षणायां हेतुमाह—साध्येति । साध्या—क्रिया। साधनं—कारकम्। व्यापारयोरिति। व्यापारशब्देन धात्वर्थ उच्येते। तद्धात्वर्थत्वरूपं सादृश्यं न विवक्षितम् । किन्तु सामर्थ्यादवान्तरसादृश्यमेव विवक्षितमिति तात्पर्यम् ।

भाष्ये—कर्त्ता कर्मवदिति । 'कर्तरि श'बित्यतोऽनुवृत्तस्य कर्त्तरीत्यस्य प्रथमया

१ 'मभिसम्बध्यते' । २इतिः क्वचिन्न । ३ 'इत्यत्र तु केदारस्य' । ४'धात्वर्थावु' ।

धातौ ॥*॥ कर्म दृष्टश्चेत्समानधाताविति वक्तव्यम् । इह मा भूत्–पचत्योदनं देवदत्तः । राध्यत्योदनः स्वयमेवेति[1] । तथा–॥*॥ कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च ॥*॥ [तथा[2]] कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा[3] कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां वा कर्ता कर्मवन्मा भूदिति । [कर्मस्थभावकानाम्—आसयति देवदत्तं, शाययति देवदत्तं, स्थापयति देवदत्तम् ॥ कर्मस्थक्रियाणां—गामवरुणद्धि, करोति कटम् । कर्तृस्थभावकानां—चिन्तयति, मन्त्रयते । कर्तृस्थक्रियाणां—गच्छति धावति हसति] ॥ यत्तावदुच्यते-अकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यमिति

प्र.] भवति तदा कर्मवद्भावो, यदा त्वन्यस्मिन्धातौ कर्माऽन्यस्मिंश्च कर्ता तदा मा भूत्कर्मवद्भाव इत्यर्थः। पचत्योदनमिति। ओदनस्य कर्मत्वे यादृशी क्रिया विक्लित्तिलक्षणा तादृश्येव कर्तृत्वेऽपि। राध्यतेर्विक्लित्तिवचनत्वात्। न चास्य वाक्यद्वयस्य युगपत्प्रयोगः। कर्मस्थक्रियातुल्यत्वप्रतिपादनाय तु वाक्यद्वयोपन्यासः। अन्यथा समानधातावपि व्याख्यातृभिः कथं तुल्यक्रियत्वं प्रदर्श्यते । यद्येवं लुनातौ केदारस्य कर्मत्वमिति लावयते केदारः स्वयमेवेति कर्मद्भावो न स्यात् । अत्र केचिदाहुः–'लुनातिरेव णिचि लाविः संपन्न इत्यस्ति समानधातुत्वम्'। अन्ये त्वाहुः–'लावयतावेव केदारस्य कर्तृत्वं कर्मत्वं चेति दोषाऽभावः' । कर्मस्थभावकानामिति । अपरिस्पन्दनसाधनसाध्यो धात्वर्थो भावः । सपरिस्पन्दनसाधनसाध्यस्तु क्रिया । यत्र च क्रियाकृतविशेषदर्शनं तत्स्था क्रियोच्यते । ततश्च 'पश्यति राजा स्वयमेव' 'आरोहति हस्ती स्वयमेवे'ति

उ.]विपरिणाम इति भावः। पात्राणामपीति। एवञ्च भिदेः कर्मसु पात्रेषु या क्रिया सा तत्कर्तरि कुसूलेऽपीति भावः । समानशब्दः साधारणपर्याय एकस्मिन्नित्यर्थे पर्यवस्यतीत्याह–एकस्मिन्निति । ननु युगपत्स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोर्विरुद्धत्वात्कथम्भाष्येऽनयोर्वाक्ययोर्युगपत्प्रयोगोऽत आह–न चाऽस्येति । प्रतिपादनायेति । तत्प्रयोगे या कर्मस्था साऽत्र प्रयोगे कर्तृस्थेति प्रदर्शनायेत्यर्थः । लुनाताविति । 'लुनाति केदारं देवदत्त'इति प्रयोग इत्यर्थः। लावयते केदार इति । 'णिश्रन्थी'ति यक्चिणोः प्रतिषेधः । कर्मवद्भावफलन्त्वात्मनेपदमेव । 'णिचश्चे'त्यनेन तु न सिद्धिः, क्रियोद्देश्यफलस्य कर्तृगामित्वाऽभावात् । आहुरिति । अत्राऽरुचिस्तु ण्यन्तस्य धात्वन्तरत्वम् । लावयताविति। निवृत्तप्रेषणपक्ष इति भावः । अन्यत्र भावक्रिययोरभेदेन व्यवहारादाह–अपरिस्पन्दनेति । इदञ्च प्रकृताऽभिप्रायेण । 'भावे घ'ञित्यादौ तु सिद्धावस्थापन्नो धात्वर्थो भाव इति बोध्यम् । यत्र चेति। यथा त्वभिदादौ कर्मणि क्रियाकृतविशेषदर्शनात्तत्स्था सा । 'पश्यती'त्यादौ राजादिदर्शन-

१ इदं क्वचिन्न । २ केचित्तु वार्तिकघटकं तथेत्याहुः । ३ इतिः क्वचिन्न ।

न वक्तव्यम् । वक्ष्यत्येतत् 'सकर्मकाणां प्रतिषेधोऽन्योन्यमाश्लिष्यत' इति । यदप्युच्यते—'कर्म दृष्टश्चेत्समानधाताविति वक्तव्य'मिति । न वक्तव्यम् । धातोरिति वर्तते । धातोः कर्मणः कर्तुरयं कर्मवद्भावोऽतिदिश्यते । तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यं 'यस्य धातोर्यत् कर्म तस्य चेत् कर्ता स्या'दिति । तद्यथा—धातोः कर्मण्यण्भवतीति, तत्र सम्बन्धादेतद्गम्यते—'यस्य धातोर्यत्कर्मे'ति । इह मा भूत्—'आहर कुम्भं' 'करोति कट'मिति । यदप्युच्यते—

प्र.]कर्मवद्भावाऽभावः।सकर्मकाणामिति।अन्योन्यमाश्लिष्यत इत्युदाहरणमात्रमेतन्न तु व्यतीहारविशिष्टक्रियाविषयकर्मवद्भावप्रतिषेधप्रतिपादनार्थमित्यर्थः। **धातोः कर्मण इति** । कर्मणः सतः कर्तुरित्यर्थः । **कर्मणेति** चोपादानादयमर्थो लभ्यते,—'यस्य धातोर्यत्कर्म तत्स्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता तस्यैव धातोर्यदि भवति ततः कर्मवद्भवति' । **आहर कुम्भमिति** । समर्थपरिभाषोपस्थानमन्तरेणापि भवत्येवेष्टसिद्धि-

उ.]कर्त्तर्येव हर्षादिलक्षणविशेषदर्शनात्तत्स्थैवेति भावः । न चैवं पच्यादिकर्त्तर्यपि-श्रमादिरूपविशेषस्य दर्शनादिदमयुक्तम्, किञ्च पश्यत्यादीनां कर्तृस्थभावकत्वा[3]ऽनापत्तिः, कर्त्तरि क्रियाकृतविशेषाऽभावादिति वाच्यम्, येन धातुना कर्तृकर्मसाधारणं फलं शब्देन प्रतिपाद्यते स—**कर्तृस्थभावकः**। यथा 'पश्यति','गच्छती'त्यादौ। तत्र विषयतासमवायाभ्यां ज्ञानमुभयनिष्ठम् । संयोगश्चोभयनिष्ठः । एवं ह्रासोऽपि । यत्र तु कर्त्रवृत्तिधर्मरूपं फलं स **कर्मस्थभावकादिः** । यथा भिदादिरित्यत्र तात्पर्यात् । भाष्ये—**वक्ष्यत्येतत्सकर्मकाणामिति** । अयं भावः—कालादिभिन्नकर्माऽभाववतामन्यत्राऽकर्मकग्रहणेन ग्रहणदर्शनादत्राऽपि तथात्वापत्तौ 'मासम्पचत्योदनःस्वयमेवे'त्यादौ कर्मवदकर्मकस्येति वचनेन कर्मवत्त्वं प्राप्नोतीति 'सकर्मकाणां प्रतिषेध' इत्यावश्यकमिति । अन्यथा वचनेन वचनप्रत्याख्याने लाघवं न स्यात् । **नत्विति**। उदाहरणबलात्तादृशे विषय एव प्रतिषेध इति न भ्रमितव्यमिति भावः । अन्ये त्विदमुदाहरणञ्चिन्त्यम् , आश्लेषः—संयोगविशेषाऽनुकूलव्यापारः। तत्र संयोगाश्रयत्वेन तयोः कर्मत्वं, व्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वम् । तत्र संयोगाऽनुकूलक्रियायाः कर्तृत्वोपयोगित्वेऽपि व्यक्तिभेदोऽवश्यमङ्गीकार्यः । अन्यथोभयोरपि कर्तृत्वमेव स्यात् । 'इमावाश्लिष्यत' इति यथा । भेदे त्वन्यनिष्ठाम्प्रत्यन्यस्य कर्मत्वमुपपद्यते । एवञ्च कर्मत्वोपयोगिक्रियया तुल्यक्रियस्य तदीयकर्तुरभावात् कर्मवत्त्वाऽप्राप्तेरित्याहुः । तन्नेत्यग्रे वक्ष्यते । ननु 'कर्मणः' 'कर्तु'रिति युगपद्विरुद्धमत आह—**सत इति** । **कर्मणेति चोपादानादिति** । प्रत्यासत्त्येति भावः । समर्थपरिभाषयैवेदं सिद्धमत आह—**समर्थेति** । एवञ्च दृष्टान्त एकदेश्युक्तिरिति ध्वनितम् । क्रियया कर्तुरुपमा-

१ 'कर्मणः सतः' । २ 'द्भाव उच्यते' । ३ 'नुपपत्तिः' ।

'कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यं । कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां वा कर्ता कर्मवन्मा भू'दिति ॥ न वक्तव्यम् । कर्मस्थया क्रिययाऽयं कर्तारमुपमिमीते, न च कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां वा कर्मणि क्रियायाः प्रवृत्तिरस्ति ॥

किं पुनः कर्मकर्तरि कर्माश्रयमेव भवत्याहो स्वित्कर्त्राश्रयमपि ?॥ किं चातः ॥ यदि कर्माश्रयमेव,–चङ्शप्क्रुद्विधयो न सिध्यन्ति॥ चङ्–अचीकरत कटः स्वयमेव [इति][2]। चङ्[1] ॥ शप्—नमते दण्डः स्वयमेव । शप्[1] ॥ क्रुद्विधिः[3]–भिदुरं काष्ठं स्वयमेव॥अथ कर्त्राश्रयमपि सिद्धमेतद्भवति। किं तर्हीति। ॥*॥ आत्मनेपदशबादिविधिप्रतिषेधौ[4] ॥*॥ आत्मनेपदं विधेयं, शबादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ उभयं क्रियते न्यास एव ॥

प्र.]रिति प्रदर्शनायोपन्यासः। कर्तारमिति। कर्तृस्थां क्रियामित्यर्थः। किं पुनरिति। किमतिदेशेन स्वाश्रयं निवर्त्यते आहो स्विन्नेति प्रश्नः । यद्यपि स्वाश्रयमपि यथा स्यादित्यत्र निर्णयः कृतस्तथापि दोषान्तरोद्भावनाय पुनर्विचार्यते । अचीकरतेति। यक्चिणोः प्रतिषेधेऽपि स्वाश्रयौ चङ्शपौ न प्राप्नुतः। भिदुरमिति । कर्तरि कुरज्न प्राप्नोति । 'लान्तस्य कर्ता कर्मव'दिति न तावत्स्थापितमिति क्रुद्विधेरसिद्धिरुक्ता। उभयमिति।कर्त्तैव यः कर्ता तत्र परस्मैपदमिति परस्मैपदाभावादात्मनेपदं भवति। कर्तरि शबित्यत्र कर्तरीति योगविभागेन शबादीनां यका बाधनं भवति । कार्याति-

उ.]ऽसम्भवादाह–कर्तृस्थामिति।भाष्ये–न च कर्तृस्थेति। तेषां धातूनां वाच्यायाः फलरूपक्रियायाः कर्ममात्रे प्रवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः । करणादितुल्यक्रियेऽतिव्याप्तिवारणस्य प्रत्यासत्त्यैव सिद्ध्या 'कर्मणे'त्युपादानसामर्थ्यात्कर्ममात्रनिष्ठफलरूपकर्मस्थक्रिया लक्ष्यत इति भावः। यथाश्रुतप्रागुक्तकैयटरीत्या व्याख्याने तु जानात्यादिकर्तर्यपि क्रियाकृतविशेषाऽनुपलम्भेन 'चिन्तयती'त्याद्युपक्रमेणैतदुक्त्यसङ्गतिः । एतेन क्रियायाः क्रियाकृतविशेषाणामित्यर्थ इत्यपास्तम् । तदुक्तं हरिणा–'विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता। क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता ॥' इति । अन्येषामिति । 'मते' इति शेषः। इदमेव मतं युक्तम्, उक्तयुक्तेः।

दोषान्तरेति । तदुद्भावनपूर्वकं मुख्यफलप्रदर्शनायेत्यर्थः। प्रतिषेधेपीति । 'न दुहे'ति 'णिश्री'ति च। शपाविति। नमतिविषयकमिदं । कर्त्तैवेति। 'शेषा'दिति सूत्रे 'कर्त्तरि कर्मव्यतिहार' इत्यतः कर्त्तरीति पदानुवृत्त्याऽयमर्थो लब्ध इति भावः। योगविभागेनेति । इदञ्च यग्विधायके निरूपितम् । कार्यातिऽदेशो वाऽयमिति । एवञ्च परत्वादात्मनेपदविधिः शब्बाधश्च सिद्ध इत्यर्थः । नन्वेवं स्वाश्रयनिवृत्तिरेव

१ 'च' । २ इदं क्वचिन्न । ३ 'क्रुद्विधि' । ४ 'प्रतिषेधः' ।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥*॥ कर्मकर्तरि कर्तृत्वं स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात्॥*॥ कर्मकर्त्तरि कर्तृत्वमस्ति ॥ कुतः?॥ स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात्[1] । स्वातन्त्र्येणैवाऽत्र कर्ता विवक्षितः॥किं पुनः सतः स्वातन्त्र्यस्य विवक्षा,आहो स्विद्विवक्षामात्रम् ?॥'सत' इत्याह॥ कथं ज्ञायते?॥इह भिद्यते कुसूलेनेति,– न चान्यः कर्ता दृश्यते क्रिया चोपलभ्यते ॥ किं च भो विग्रहवतैव क्रियायाः कर्त्रा भवितव्यं, न पुनर्वातातपकाला अपि कर्तारः स्युः ॥ भवेत्सिद्धं यदि वातातपकालानामन्यतमः कर्ता स्यात् । यस्तु खलु निवाते निरभिवर्षेऽचिरकालकृतः कुसूलः स्वयमेव भिद्यते तस्य नाऽन्यः कर्ता भवत्यन्यदतः कुसूलात् ॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्रान्यः कर्ता नास्ति इह तु कथं न स्यात्– लूयते केदारः स्वयमेवेति, यत्रासौ देवदत्तो दात्रहस्तः समन्ततो विपरिपतन्दृश्यते ? ॥ अत्रापि याऽसौ सुकरता नाम तस्या नान्यः कर्ता भवत्यन्यदतः केदारात् ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ? ॥ किं तर्हीति ॥*॥ तत्रे[2] लान्तस्ये कर्म-

---

प्र.]देशो वाऽयमाश्रीयते।यच्चाऽविरुद्धमतिदेशेन स्वाश्रयं तद्भवति न तु विरुद्धमिति शबादिपरस्मैपदाभावः । **स्वातन्त्र्यस्येति** । 'पच्यते ओदनः स्वयमेवे'ति विक्लित्तिमात्रवाची पचिः । तत्र चौदनस्य कर्तृत्वमेव । 'लूयते केदार' इति द्विधाभवनवाची लुनातिस्तथा च केदारस्य कर्तृत्वम्। **क्रिया चेति** । विशरणक्रियेत्यर्थः। **किञ्च भो-इति**। कारणाऽभावे विशरणाख्यकार्याभावादवश्यं केन चिद्वातादिना कारणेन भाव्यमिति भावः । **अन्यदत इति** । कुसूलस्यैव विशरणक्रियायां कारणत्वोपपत्तावदृश्यमानकारणान्तरकल्पनाया अयुक्तत्वादिति भावः । **सुकरतेति** । द्विधाभवनलक्षणक्रियेत्यर्थः । अन्यथा पर्वतमपि देवदत्तो लुनीयादिति भावः । **लान्तस्य कर्त्तेति** ।

उ.]पर्यवसन्नेत्यत आह–**यच्चेति**।**अतिदेशेन**–तदाश्रयकार्येण। एवञ्च 'नमते दण्डोऽचीकरते'त्यादौ यक्चिणोरभावे चङ्शपौ भवतोऽन्यत्र च न भवत इति भावः । भाष्ये–**किमर्थं पुनरिदमुच्यत इति** । कर्मणः कर्तृत्वाऽसम्भवात् सूत्रं व्यर्थमिति प्रश्नः । तत्सम्भवम्प्रदर्शयति–**कर्मकर्त्तरीति** । स्वातन्त्र्यञ्च प्रधानधात्वर्थाश्रयत्वम् । तच्च कर्मव्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे सम्भवतीत्याह–**पच्यत इति** । कुसूले क्रियाऽदर्शनादाह–**विशरणेति** । भाष्ये–**विग्रहवतैवेति**। सशरीरेण चेतनेनैवेत्यर्थः। **निरभिवर्षे इति** । अनातपे इत्यर्थः । ननु सुकरता यदि प्रयोजकव्यापारस्तर्हि तस्य देवदत्तः कर्तेति, 'नाऽन्य' इति भाष्यमनुपपन्नं स्यादत आह–**द्विधेति** । सुकरताविषयक्रिया सुकरताशब्देनोच्यत इत्यर्थः । कर्मगतसौकर्यं निरीक्ष्यैव देवदत्तादेः कर्तृत्वम् , नाऽन्यथेत्याह–**अन्यथेति** । एवञ्च सौकर्यातिशयविवक्षया विद्यमानोऽपि

---

१ इदं क्वचिन्न । २ 'कथं स्यात्' । ३ इदं वार्तिकाद्बहिरित्यन्ये ।

वदनुदेशः ॥*॥ तत्र लान्तस्य कर्मवदनुदेशः कर्तव्यः । 'लान्तस्य कर्ता-कर्मवद्भवती'ति वक्तव्यम् ॥*॥ इतरथा हि कृत्यक्तखलर्थेषु प्रतिषेधः ॥*॥ अक्रियमाणे हि लग्रहणे कृत्यक्तखलर्थेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । कृत्य–भेत्तव्यः कुसूल इति कर्म । स यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षित-स्तदाऽस्य कर्मवद्भावः स्यात् । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यस्तस्मिन् प्रति-षिद्धेऽकर्मकाणां भावे कृत्या भवन्तीति भावे यथा स्यात् । [भेत्तव्यं कुसू-लस्य] भेत्तव्यं कुसूलेनेति । कृत्य ॥ क्त–भिन्नः कुसूल इति कर्म । स यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षितो भवति तदाऽस्य कर्मवद्भावः स्यात्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः, तस्मिन् प्रतिषिद्धेऽकर्मकाणां भावे क्तो भवतीति भावे क्तो यथा स्यात्–भिन्नं कुसूलेनेति । क्त ॥ खलर्थ—ईषद्भेदः कुसूल इति कर्म । स यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षितो भवति तदाऽस्य कर्मवद्भावः स्यात्, तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। तस्मिन्प्रतिषिद्धेऽकर्मकाणां भावे खलभवतीति भावे खल्यथा स्यात्,–

प्र.]लान्तवाच्यो यः कर्ता स लान्तकार्य एव कर्मवद्भवतीत्यर्थः।तेन कर्मणि विधीय-मानाः कृत्यादयोऽतिदेशात्कर्मकर्तरि न भवन्तीति भाव एवोत्पद्यन्ते । ततश्चैतैः कर्तु-रनभिहितत्वात्कर्तृविभक्ती षष्ठीतृतीये भवतः–भेत्तव्यं कुसूलस्य भेत्तव्यं,भेत्तव्यं कुसूले-नेति।'भिद्यते कुसूल'इत्यत्र च द्वितीया न भवति। लग्रहणस्याऽत्र प्रयोजनं न दृश्यते।

उ.]कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते । किन्त्वनेकार्थत्वाद्धातूनां कर्मनिष्ठव्यापारमात्रपरता तदा कर्मणः कर्तृत्वं । 'कर्मणा तुल्यक्रिय' इत्यत्राऽवस्थान्तरीयकर्मणा तुल्यक्रियत्व-मित्येवार्थो विवक्षित इति दिक् । 'लान्तस्ये'ति षष्ठी वाच्यवाचकसम्बन्धे, निमित्त-निमित्तिभावे चेत्याह–लान्तेति । 'लन्तवाच्य' इत्यर्थस्य फलमाह–तेनेति । षष्ठीतृतीये इति । 'कृत्यानां कर्तरि वे'ति वचनादिति भावः । यद्यपि स्वाश्रयाऽ-निवृत्तेर्भावे सिद्ध्यन्त्येव तव्यादयस्तथापि 'भेत्तव्यः कुसूलः स्वयमेवे'त्यपि स्यादिति दोषः । भाष्यस्यापि–'भेत्तव्यं कुसूलेने'ति भाव एव कृत्यो यथा स्यादित्यर्थो बोध्यः। लान्तकार्य एवेत्यस्य फलमाह–भिद्यते कुसूल इति । कर्तरि लेऽपि कर्मवद्भा-वेन द्वितीया स्यादिति भावः। ननु व्यङ्गविकलमेतत्, कर्मत्वेनाऽनभिहितत्वेन च । तत्राऽतिदेशेन कर्मत्वेऽपि अभिहितत्वात्कथं द्वितीयेति चेन्न, कार्यातिदेशोऽनेनैव द्वितीया विधीयते।तत्र चाऽनभिहिताऽधिकाराऽभाव इत्यभिमानात्।वस्तुतः' कर्मव'-दित्युक्तेः कर्मणि यत्कार्यं येनोपाधिना यथा भवति तथा कर्तर्यपीत्यर्थादभिहितत्वेन द्वितीयावारणस्य सुकरत्वाल्लान्तस्य कार्ये इति चिन्त्यफलम्।अत्र–'भिन्नं कुसू-

---

१ 'अतिदेशः' । २ 'अन्यथा' । ३ नास्तीदं क्वचित् ।
४ 'भावे कृत्यो' । ५ 'क्षितस्तदाऽस्य' । ६ 'कुशूल' ।

ईषद्भेदं कुसूलेनेति ॥ तत्तर्हि लग्रहणं कर्तव्यम्? ॥ न कर्तव्यम्। क्रियते न्यास एव। ल्लिड्याशिष्यङिति द्विलकारको निर्देशः ॥*॥ सिद्धं तु प्राकृतकर्मत्वात् ॥*॥ **सिद्धमेतत्' ॥ कथम्? ॥ 'प्राकृतकर्मत्वात्। प्राकृतमेवैतत् कर्म। यथा–कटं करोति, शकटं करोतीति ॥ कथं पुनर्ज्ञायते–'प्राकृतमेवैतत्कर्मे'ति ?**॥*॥ आत्मसंयोगेऽकर्मकर्तुः[2] कर्मदर्शनात् ॥*॥ आत्मसंयोगेऽकर्म[2]-**कर्तुः कर्म दृश्यते ॥ क? ॥ हन्त्यात्मानं, हन्यत आत्मेति[3] ॥ विषम उप-**

प्र.]गवा दुग्धं पय इत्यत्र दृश्यत इत्याहुः।तथा ह्यकर्मकत्वाद्गत्यर्थाकर्मकेति वचनात् कर्तरि भवितव्यमेव क्तेन,–भिन्नः कुसूलः स्वयमेवेति। तथा च सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्येति वक्तव्यमिति सिनो ग्रासः स्वयमेवेति क्तः कर्तर्युदाहरिष्यते। **सिद्धं त्विति**। प्राकृतं स्वाभाविकमेवैतत्कर्म न त्वातिदेशिकमित्यर्थः। **आत्मसंयोग इति**। एकस्यैव वस्तुनो भेदेनात्मा कर्मत्वेन कर्तृत्वेन च विवक्ष्यत इत्यर्थः। तदुक्तम् **'एकस्य बुद्ध्यवस्थाभिर्भेदे च परिकल्पिते। कर्मत्वं करणत्वं च कर्तृत्वं चोपजायते'**। इति। **कर्म दृश्यत इति**। कर्मत्वं दृश्यत इत्यर्थः। **विषम उपन्यास इति**। अयं भावः–दृष्टान्ते आत्मभेदस्य शब्देन प्रतिपादितत्वाद्युक्तं कर्मत्वम्। इह तु 'लूयते केदारः' 'पच्यते ओदन' इत्यादौ यदा 'स्वय'मिति शब्दो न प्रयुज्यते, तदात्मभेदाऽविवक्षायां कर्मत्वाऽभावात्कर्तृत्वमेव द्विधाभवनादौ केदारादीनामिति कर्मवदतिदेशः कर्तव्य एव। 'नमते दण्ड' इत्यादौ च प्राकृतकर्मत्वे

उ.]लेने'त्यत्र। अत्र कर्मवत्त्वाऽभावेऽपि अकर्मकत्वनिबन्धनकर्तृत्वमादाय 'भिन्नः कुसूल' इत्यस्य दुर्वारत्वेन तत्प्रवृत्त्यप्रवृत्त्योर्न फलमिति भावः। तद्वक्ष्यति–**तथा हीत्यादिना। गवा दुग्धमिति।** अत्र गोः कर्मवत्त्वे'अप्रधाने दुहादीना'मिति वचनात्तस्मिन्नेव कर्मणि क्तः स्यात्। तदभावे तु कर्मान्तराऽभावात्पयस्येव कर्मणि क्ते 'गवा दुग्धं पय' इति भवतीत्यर्थः। वस्तुतस्तु कर्मवद्भावेन कर्मणि क्ते 'परशुभिन्नः कुसूल' इत्यादौ तृतीयान्तं पूर्वपदं कर्मवाचकक्तान्त उत्तरपदे प्रकृतिस्वरमित्यर्थक-'तृतीया कर्मणी'त्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्नोति, कर्त्तरि तु नेति फले विशेषस्य स्पष्टतया चिन्त्योऽयं कैयटः। कर्मणि प्रत्ययेनैव प्रयोगाणां सिद्धेः सूत्रं व्यर्थमित्याशङ्कते भाष्ये–**सिद्धन्त्विति। आत्मसंयोग इति**। आत्मवाचकपदसमभिव्याहारे इत्यर्थः। **अकर्मकर्तुरिति**। कर्मभिन्नस्य कर्तुरात्मनः सत्त्वेऽपि कर्म दृश्यत इत्यर्थः। तथा 'भिद्यते कुसूल' इत्यादावपि आत्मनः कर्तृत्वात्कर्मण्येव लकारेण सिद्धम्। अत एव 'आत्मने'त्यर्थकं 'स्वयमेवे'ति कर्मकर्त्रुदाहरणेषु प्रयुज्यत इति तात्पर्यम्। समाधत्ते–**विषम इति**। तत्र हृत्स्थं वैषम्यं दर्शयति–**दृष्टान्त इति**।

१ 'ल्लिड्या'। २ 'कर्मकर्त्तुः'। ३ 'हन्यत आत्मनेति' 'आत्मना हन्यते इति'।

न्यासः । 'हन्त्यात्मान'मिति कर्म दृश्यते कर्ता न दृश्यते । आत्मना हन्यत इति च कर्ता दृश्यते कर्म न दृश्यते ॥*॥ पदलोपश्च ॥*॥ पदलोपश्चात्र द्रष्टव्यः । हन्त्यात्मानमात्मा[2] । आत्मना हन्यत आत्मेति ॥ कः पुनरात्मानं हन्ति को वाऽऽत्मना हन्यते ? ॥ द्वावात्मानौ, अन्तरात्मा शरीरात्मा[3] च । अन्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवति । शरीरात्मा तत्कर्म करोति येनान्तरात्मा सुखदुःखे अनुभवति । ॥*॥ सकर्मकाणां प्रति-

प्र.]यक्चिणोः प्रतिषेधे शप्चङौ न स्याताम् । 'भिद्यते कुसूलेने'ति च सकर्मकत्वाद्धातोर्भावे लो न स्यात्। कर्म दृश्यतइति। 'आत्मान'मिति द्वितीयान्तवाच्यं कर्म। कर्ता न दृश्यत इति । 'हन्ती'ति कर्तरि लकारोत्पत्तावपि कर्तृविशेषानुपादानादिति भावः । कर्ता दृश्यत इति । तमन्तरेण क्रियाया अभावादात्मनेत्येतद्वाच्य इति भावः। कर्म न दृश्यत इति । कर्तृविशेषव्यतिरेकेणाऽन्यस्याऽत्र कर्मणो दुरुपपादत्वादिति भावः । पदलोपश्चेति । गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः पदस्येत्यर्थः । यत्तु 'लूयते केदारः स्वयमेवे'ति वृत्तिकारैरुदाह्रियते तत्र कर्त्रन्तराऽभावप्रतिपादनेन केदारस्यैव कर्तृत्वप्रतिपादनाय स्वयंशब्दः प्रयुज्यते, नत्वेतत्कर्मवद्भावस्योदाहरणं, स्वयंशब्दस्यात्मनेति तृतीयान्तार्थे वर्तनादात्मनः कर्तृत्वे केदारस्य प्राकृतकर्मत्वसद्भावात् । द्वावात्मानाविति,–णेरणावित्यत्र व्याख्यातमिति तत एवावधार्यम् । आश्लिष्यत इति । क्रियाफलस्य संयोगस्य कर्मणि दर्शनात्कर्मस्थक्रियत्वमत्र द्रष्ट-

उ.]भावे ल इति। इदमुपलक्षणं तव्यादीनाम्। एतेन 'भिद्यते कुसूलेनात्मे'ति कर्मण्येवाऽयम्प्रयोग इत्यपास्तं, भेत्तव्यमीषद्भेदमित्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । न च तत्राऽपि कर्मणि, नियमेन नपुंसकप्रयोगाऽनापत्तेः । हृत्स्थमुक्तं वैषम्यं विघटयति भाष्ये–हन्त्यात्मानमित्यादिना । एवञ्चात्र शब्देन प्रतिपादनाऽभावेऽपि यथा कर्मत्वं तथा प्रकृतेऽपि भविष्यतीति भावः । वैषम्यमुपपादयति–पदलोपश्चेति । तद्व्याचष्टे–गम्यमानेति । एवञ्च झटित्यध्याहारसम्भवाद्वाक्यैकदेशन्यायेन बोधसम्भवाद्वा तत्राऽऽत्मभेदस्य शब्देन प्रतिपादनमिति वैषम्यमस्त्येवेति भावः । ननु कर्मवद्भावविषयेऽपि 'स्वय'मित्यस्य प्रयोग उदाहरणेषु दृश्यत इति तत्राऽप्यस्त्येव भेदस्य शब्देन प्रतिपादनमत आह–यत्त्विति । न त्वेतदिति । 'आत्मने'त्यर्थक-'स्वयं'पदघटितं विवक्षितात्मकर्तृकमित्यर्थः । नन्वेकस्यैव वस्तुनः कथं शब्दभेदमात्रेण भिन्नधर्मतेति शङ्कते भाष्ये–कः पुनरिति । आत्मानं हन्ति य आत्मा स क इत्यर्थः । औपाधिकभेदेन भेदमारोप्य भिन्नधर्मतेत्युत्तराशयः । संयोगस्य कर्मणीति । अन्योन्यसंयोगकृतहर्षादिलक्षणस्येत्यर्थः। ननु संयोगस्य तत्कृत-

१ 'इदं क्वचिन्न । २ 'मात्मना' । ३ 'शरीरात्मा अन्तरात्मा च' ।

षेधोऽन्योन्यमाश्लिष्यत इति ॥*॥ **सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥** ['अन्योन्यमाश्लिष्यत इति'] ? ॥ **अन्योन्यमाश्लिष्यतः अन्योन्यं संस्पृशतः अन्योन्यं गृह्णीते इति** ॥*॥ तपेर्वा सकर्मकस्य वचनं नियमार्थम्॥*॥ **तपेर्वा सकर्मकस्य वचनं नियमार्थं भविष्यति–'तपेरेव सकर्मकस्य नान्यस्य सकर्मकस्ये'ति ॥ तस्य तर्ह्यन्यकर्मकस्यापि प्राप्नोति–उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । उत्तप्यमानं सुवर्णं सुवर्णकारमुत्तपति ॥** ॥*॥ तस्य च तपःकर्मकस्यैव ॥*॥ **तस्य च तपःकर्मकस्यैव कर्ता कर्मवद्भवति नान्यकर्मकस्येति ॥**

प्र.]व्यम्। तपेर्वेति।तप इति योगविभागेन नियमः क्रियत इति भावः। ननु 'तप्यते तपस्तापस' इत्यत्र कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वं कर्तुर्नास्ति, उपवासादेस्तपसः कर्तृत्वे तपेर्दुःखार्थत्वात्तापसस्य तु कर्तृत्वेऽर्जनार्थत्वात्। नैष दोषः।शरीरसंतापलक्षणायाः क्रियायास्तुल्यत्वादवस्थाद्वयेऽपि शरीरसंतापलक्षणमेवार्जनं तापसस्य यतो

उ.]हर्षादेश्च कर्तर्यपि सत्त्वेनोक्तरीत्या कथं कर्मस्थत्वमिति चेन्न,हर्षरूपविशेषस्य धात्वर्थकर्मत्वकृतत्वेन कर्मस्थत्वमेवेत्याशयात्। यद्यप्युक्तरीत्या नेदमुदाहरणं तथाप्ययमत्र भाष्यार्थः, कर्मपदेन तत्स्थक्रिया लक्ष्यते, 'मञ्चाः क्रोशन्ती'तिवत्। अन्यतरक्रियां प्रति कर्मण्यन्यतरस्मिन् या संयोगानुकूलक्रिया तादृश्येवाऽपरस्मिन् कर्त्तरीति स्यादेव प्रसङ्गः। यद्यपि 'देवदत्तादयः पचन्ती'त्यादाविव धातुना भेदस्याऽप्रतीतिस्तथाप्याश्रयभेदकृतं वास्तवं भेदमादाय तुल्यत्वाऽक्षतिः। 'कर्मत्वोपयोगिकर्मस्थक्रियया कर्तृत्वोपयोगिक्रिया तुल्या यस्य कर्तु'रित्यर्थे तु न मानमिति बोध्यम्। एकयोगे नियमद्वयाऽलाभादाह–**योगविभागेनेति**। भाष्ये–**किमिदं तप इति**। सूत्रे 'तपः कर्मकस्ये'त्यत्र 'तपः' पदेन किमुच्यत इति प्रश्नः। 'धात्वर्थः सन्ताप' इत्युत्तरम्। **दुःखार्थत्वादिति**। 'तापसं तपस्तपती'त्यतस्तं दुःखयतीत्यर्थावगमात्। **अर्जनार्थत्वादिति**। 'तापसस्तपस्तप्यते' इत्यतोऽर्जयतीत्यर्थावगमादिति भावः।

शरीरेति। शरीरसन्तापलक्षणायाः क्रियाया अवस्थाद्वयेऽपि तुल्यत्वात्, यतः शरीरसन्तापलक्षणमर्जनमेव तापसस्य व्यापारो नाऽन्य इत्यन्वयः। अयं भावः 'तपति तापसं तप' इत्यस्य सन्तापविशेषस्तापसं तपतीत्यर्थः। तपतिरत्राऽन्तर्भावितण्यर्थः। तापसवृत्तिशरीरसन्तापसामान्यानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः सन्तापविशेषवृत्तिरिति बोधः। तदनुकूलो व्यापारश्च सन्तापविशेषे स्वरूपावस्थानरूप एव। तापसे शरीरसन्तापसामान्यानुकूलव्यापारश्च सन्तापविशेषस्वीकार एव। ण्यर्थत्यागे तापसस्य कर्तृत्वम्। 'तापसस्तपः सन्तप्यते' इत्यत्र सन्तापविशेषाऽभिन्नशरीरसन्तापाऽनुकूलव्यापारस्तापसकर्तृक इति बोधः। कैयटे **शरीरसन्तापपदेन**

१ इदं लुप्तं स्यात्। २ 'सङ्गृह्णीतः'। ३ पुनः सकर्म'। ४ इतिः क्वचिन्न।

किमिदं तप इति ? ॥ तपेरयमौणादिकोऽस्कारो भावसाधनः ॥ कः प्रकृत्यर्थः[1] कः प्रत्ययार्थः ? ॥ स एव सन्तापः ॥ कथं पुनः स एव नाम प्रकृत्यर्थः स्यात्स एव च प्रत्ययार्थः ॥ सामान्यतपेरवयवतपिः कर्म भवति । तद्यथा स एतान्पोषानपुषेत्[2],—गोपोषमश्वपोषं रैपोषमिति सामान्यपुषेरवयवपुषिः कर्म भवति । एवमिहापि सामान्यतपेरवयवतपिः कर्म भवति । ॥*॥ दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोः ॥*॥ दुहिपच्योः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्म[3] वद्भवतीति वक्तव्यम्। दुग्धे गौः पयः [स्वयमेव[4]]। तस्माद्दुदुम्बरः स लोहितं फलं पच्यते ॥ बहुलवचनं किमर्थम् ? ॥ 'परस्मैपदार्थम्[5]' ॥ यद्येवं नार्थो

प्र.]व्यापारः। कः प्रत्ययार्थ इति । तापसेन तपस्तप्यत इति कर्मणि लकारोत्पत्तौ प्रकृत्यर्थस्यैव क्रियारूपस्य प्रत्ययार्थत्वं दृश्यते । क्रियाकर्मणोश्च साध्यसाधनभावाद्भेदेन भाव्यम् । इह तु भेदाऽभावात् प्रकृतिप्रत्ययार्थानुपपत्तिः । अथ वा 'तपः कर्मकस्ये'ति वचनात् प्रकृत्यर्थस्यैव कर्मत्वमाश्रितं, तच्च विरुद्धमिति भावः । अवयवतपिरिति । विशेषतपिर्ज्ञानलक्षणं तप इत्यर्थः । दुग्धे गौरिति । गौर्मुञ्चति पय इत्यर्थः । दुहेर्द्विकर्मकत्वात्कर्मस्थक्रियातुल्यक्रियत्वेऽपि सकर्मकत्वादप्राप्ते वचनम् । 'फलं पच्यत' इत्यत्र वृक्षस्य कर्तृत्वविवक्षायामत्यन्तमप्राप्ते वचनम् । अन्ये

उ.]स व्यापार एव। तदेव चाऽर्जनमिति बोध्यम्।तत्र क्रियाविशेषणत्वात्'स्तोकमेधते' इत्यादाविव तपसः कर्मत्वमिति । भाष्ये–तपेरयमौणादिकोऽस्कारो भावसाधन इति । इदमुणादीनां व्युत्पन्नत्वमिति मते उक्तम् । अव्युत्पन्नत्वमिति पाणिनिसम्मते पक्षे तु 'तपः'शब्दस्य सन्तापोऽर्थ इति बोध्यम् । एतदेव परसम्मताऽन्वाख्यानेन दर्शितम् । ननु प्रकृतिप्रत्यययोरप्रकृतत्वात्प्रश्नाऽनुपपत्तिरत आह–तापसेनेति।प्रकृत्यर्थस्यैवेति । सन्तापस्येत्यर्थः। तस्यैव तपःपदार्थत्वादिति भावः । प्रत्ययार्थत्वम्। तिङ्प्रत्ययार्थकर्मरूपत्वम् । यद्यपि क्रियाविशेषणरूपे कर्मणि लकारो न, कर्तृसाहचर्येण धात्वर्थे भेदेनान्वयिकर्मण एव तत्र ग्रहणात्, तथाऽपि भाष्यप्रामाण्यात्सामान्यविशेषभावेनान्वयिनि क्रियाविशेषणे कर्मणि लकारो भवत्येव । अत एव 'स्तोक'मित्यादेः क्रियाविशेषणस्यैकत्वनपुंसकत्वे अपि । 'एतान् पोषानपुष'दित्यादौ पुंस्त्वबहुवचने इति बोध्यम् । ज्ञानलक्षणं तप इति । ज्ञानजनकोपवासादिरूपमित्यर्थः । स एव सन्ताप इति भाष्यस्य–स एव सन्तापविशेष इत्यर्थः । विशेषेऽपि सामान्यसत्त्वात् 'स एवे'त्यस्य नाऽनुपपत्तिः । भाष्ये 'एतान् पोषा'नित्यस्य विशेषसमर्पकाणि 'गोपोष'मित्यादीनि घञन्तानि बोध्यानि । अत्यन्तमप्राप्त इति ।

१ 'प्रत्ययार्थः स्यात्स एव प्रकृत्यर्थः' । २ 'अपुष्यत्' । ३ 'कर्मवद्बहुलं भवतीति' । ४ इदं क्वचिन्न । ५ अत्र–'बहुलवचनं परस्मैपदार्थम्' इति वार्त्तिकमासीदित्यन्ये ।

बहुलवचनेन । न हि परस्मैपदमिष्यते ॥ ॥*॥ सृजियुज्योः श्यंस्तु ॥*॥ **सृजियुज्योः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । श्यंस्तु भवति । सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तरि कर्मवद्भावो वाच्यश्चिणात्मनेपदार्थः । सृज्यते मालाम्, असर्जि मालाम् । युजेस्तु न्याय्ये कर्मकर्तरि,–यकोऽभावाय ।**

प्र.]त्वाहुः–पचिरत्र विषये द्विकर्मको वृक्षस्य पाकमन्तरेण फलपाकाऽसम्भवाद्वृक्षोऽकथितं कर्म, तस्यैव च यदा कर्तृत्वविवक्षा तदाऽयं कर्मवद्भावः । एवंविध एव च विषये कर्मवद्भाव इष्यते न पुनरोदनं पचतीत्यादौ । **श्रद्धोपपन्न इति** । श्रद्धायुक्ते कर्तरीत्यर्थः। **चिणात्मनेपदार्थ इति**। श्यना यगेव बाध्यते न तु चिणित्यर्थः। श्यनि तु प्रकृतेराद्युदात्तत्वं(भवति), यकि तु लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक एवोदात्तत्वमिति श्यन्यकोरत्र स्वरे विशेषः। **सृज्यते मालामिति** । श्रद्धया मालां निष्पादयतीत्यर्थः। **असर्जि मालामिति** । मालां निष्पादितवानित्यर्थः । **यकोऽभावायेति** । अकार-

---

उ.]तुल्यक्रियत्वस्याप्यभावादिति भावः । सकर्मकाणाम्प्रतिषेधोत्तरमस्योक्तत्वेन दुहिसाहचर्येण च सकर्मकत्वप्रयुक्ताऽप्राप्तावेवैतस्य विध्यर्थतोचितेति ध्वनयन्नाह–**अन्ये त्वाहुरिति । वृक्षस्य पाकमिति** । वृक्षनिष्ठपाकानुकूलव्यापारं विनेत्यर्थः । तदा च कालस्य कर्तृत्वं बोध्यम्। एवञ्च पचेः फलपाकानुकूलव्यापाराऽनुकूलव्यापारोऽर्थः। तत्र फलपाकानुकूलव्यापाराऽऽश्रयत्वात् 'कर्तुरीप्सिततम'मिति वृक्षः कर्म । तस्य कर्तृत्वविवक्षायां भाष्योदाहरणसाम्राज्यात्।'अकथितं कर्मे'त्यत्र अकथितपदमविवक्षितपरम् । कर्मत्वेनाऽविवक्षितमित्यर्थः। किं त्वेन तर्हि विवक्षेत्यत्राह–**तस्यैव चेति**। न तु तत्सूत्रविषयता अस्य, दुहादिषु भाष्येऽगणनात् । 'गौर्दुग्धे' इत्यपि 'कर्तुरीप्सिततम'मिति कर्मत्वे एवोदाहरणं बोध्यम् । विभागानुकूलव्यापारार्थकत्वे एव दुहेस्तदुदाहरणमिति तु न युक्तं, तत्रार्थे कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वाऽनुपपादनादित्याहुः । यद्यपि कालस्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्मणि लकारेऽपीदं सिद्ध्यति तथाऽप्युदुम्बरस्य कर्तृत्वविवक्षायामुदुम्बरःफलं पचतीत्येतद्व्यावृत्तये इदम् । **न पुनरोदनमिति**। कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वाऽभावादिति भावः । **श्रद्धायुक्ते कर्तरीति** । मुख्ये कर्तरीत्यर्थः । श्रद्धा–आदरः । तेन युक्तो मुख्य एव, तस्यैव क्रियायामादरादिति बोध्यम्। तेनाऽत्यन्ताऽप्राप्तौ विध्यर्थोऽयमंशः । श्यन्यकोर्विशेषमाह–**श्यनि त्विति** । मुख्यकर्तृत्वं निदर्शयति–**श्रद्धयेति** । तत्र सृजेः कर्तरि श्यन्सिद्धः । चिणात्मनेपदे एव कर्मवद्भावप्रयोजने । श्यनस्तु कर्मवद्भावलब्धयका बाधा माभूदिति प्रतिप्रसवमात्रम् । 'दैवादिकः सृजिरकर्मक एवे'ति त्वश्रद्धेयमेवेति केचित् । **न्याय्ये इति** । **न्यायः**—उत्सर्गसूत्रं 'कर्मवत्कर्मणे'ति । **तदनपेते** । तत्प्रातियोग्ये इति यावत् । सकर्मकत्वात्तदप्राप्तौ विधिः । श्यंस्तु अप्राप्त एव विधीयते यग्बाधनायेति

युज्यते ब्रह्मचारी योगम् ॥*॥ करणेन तुल्यक्रियः कर्ता बहुलम् ॥*॥ **करणेन तुल्यक्रियः कर्ता बहुलं कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम्** । परिवारयन्ति कण्टकैर्वृक्षम्[1]। **परिवारयन्ते कण्टका वृक्षमिति** ॥*॥ स्रवत्यादीनां प्रतिषेधः ॥*॥ **स्रवत्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः** । स्रवति कुण्डिकोदकं, स्रवति कुण्डिकाया उदकम् । स्रवन्ति वलीकान्युदकं, स्रवति वलीकेभ्य उदकमिति[2] ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः?॥ न वक्तव्यः । 'तुल्यक्रिय' इत्युच्यते । क्रियान्तरं चाऽत्र गम्यते । इह तावत्स्रवति कुण्डिकोदकमिति,—विसृजतीति गम्यते।'स्रवति कुण्डिकाया उदक'मिति,–निष्क्रामतीति गम्यते । 'स्रवन्ति वलीकान्युदक'मिति,–विसृजन्तीति गम्यते।स्रवति वलीकेभ्य उदकमिति,–पततीति गम्यते ॥*॥ भूषाकर्मकिरादिसनां चाऽन्यत्रात्मनेपदात् ॥*॥ **भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। भूषयते कन्या स्वयमेव । अबुभूषत कन्या स्वयमेव ।**

प्र.]प्रश्लेषाद्यग्बाधनायेत्यर्थः। **युज्यत इति** । योगो ब्रह्मचारिणं युनक्ति, सम्बध्नातीत्यर्थः । ततो ब्रह्मचारिणः कर्तृत्वविवक्षायां 'युज्यते ब्रह्मचारी योग'मिति भवति । **करणेनेति** । बहुलग्रहणात्साध्वसिश्छिनत्तीत्यादौ न भवति । **स्रवति कुण्डिकेति** । निष्क्रामदुदकं निष्क्रामयतीत्यस्मिन्नर्थे तुल्यक्रियत्वात् प्राप्तः कर्मवद्भावो निषिध्यते । **विसृजतीति गम्यत इति**।तथा च लोके कथ्यते 'कृपणोऽसौ न किञ्चित् स्रवती'ति। विसर्गश्च दानमुच्यते इति तुल्यक्रियत्वाऽभावः । **भूषाकर्मेति** । कर्मशब्दः क्रियावाची । भूषाफलं च शोभाख्यं कर्मणि दृश्यते इति कर्मस्था भूषा । अण्यन्तार्थं च भूषाग्रहणं,ण्यन्तानां च वक्ष्यमाणेन यक्चिणोः प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् । तेन अलं-

उ.]विशेषः । यकोऽभावायेत्यस्य 'श्यंस्त्वि'त्यादिः। **योगो ब्रह्मचारिणमिति**–पूर्वकक्षेयम् । 'सम्बध्नाती'त्यस्य सम्बन्धानुकूलव्यापारवान् भवतीत्यर्थः । **तत इति** । प्रतियोगित्वावच्छिन्नः सम्बन्धो युजेरर्थः ।प्रतियोगिताश्रयत्वाच्च योगस्य कर्मत्वम् । यत्तु 'योग'मिति प्रतियोगे द्वितीया । एवञ्चाऽकर्मकत्वात्कर्मवद्भावे सिद्धे यग्बाधनाय श्यन्मात्रविधानार्थमिदमिति, तन्न, 'सृजियुज्यो'रिति वार्तिके 'सकर्मकयो'रिति भाष्यविरोधापत्तेः । भाष्ये **परिवारयन्ते कण्टका इति** । न च 'णिचश्चे'त्यनेनैवात्मनेपदं सिद्धम्, यक्चिणौ तु 'णिश्रन्थिग्रन्थी'ति प्रतिषिद्धावेवेति०यर्थमिदमिति वाच्यं, कर्तृगामित्वाऽभावेऽप्यात्मनेपदार्थं चिण्वद्भावार्थञ्च वार्तिकस्याऽवश्यकत्वात् । **स्रवति कुण्डिका उदकमित्यस्य** निष्क्रामयतीत्यर्थः । **स्रवति कुण्डिकाया** इत्यस्य निष्क्रामतीत्यर्थः । तदाह–**निष्क्रामदिति** । ननु विसर्गोऽपि विभागाऽनुकूलव्यापारो निष्क्रमणादनतिरिक्तोऽत आह–**विसर्गश्च दानमिति** । मुख्यदानपदार्थस्याऽत्राऽऽ-

१ 'यति' । 'वृक्षः' । २ इदं क्वचिन्न ।

मण्डयते कन्या स्वयमेव। अममण्डत कन्या स्वयमेव। किरादि–अवकिरते हस्ती स्वयमेव। अवाकीर्ष्टहस्ती स्वयमेव। [गिरते ग्रासः स्वयमेव। अगीर्ष्ट ग्रासः स्वयमेव]। सन् चिकीर्षते कटः स्वयमेव। अचिकीर्षिष्ट कटः स्वयमेव॥

न दुहस्नुनमां यक्चिणौ ॥ ३।१।८९ ॥

॥*॥ यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुण्णिश्रिब्रूञामुपसङ्ख्यानम्॥*॥ यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। णि–कारयते कटः स्वयमेव। अचीकरत कटः स्वयमेव। णि॥ श्रि–उच्छ्रयते दण्डः स्वयमेव। उदशिश्रियत दण्डः स्वयमेव। श्रि॥ ब्रूञ्—ब्रूते कथा स्वयमेव। अवोचत कथा स्वयमेव॥ भारद्वाजीयाः पठन्ति॥*॥ 'यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाऽकर्मकाणामुपसङ्ख्यानम्' ॥*॥ इति॥ [न दुहस्नुनमां]॥

प्र.]कुरुते स्वयमेव कन्या,अलमकृत स्वयमेव कन्येति भवति।अवकिरत इति।हस्तिनं कश्चित्पांस्वादिनाऽवकिरति, तत्र सौकर्यात्कर्तृत्वेन हस्ती विवक्ष्यते। चिकीर्षत-इति। करोतिक्रियापेक्षमत्र कर्मस्थक्रियत्वम्, इच्छा तु कर्तृस्थैव, अर्थाच्च करोतेः प्राधान्यं, तदर्थत्वादिच्छायाः। [कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः]॥

न दुहस्नु। यक्चिणोरिति। आत्मनेपदविधावकर्मका ये धातवो निर्दिष्टास्ते यदान्तर्भावितण्यर्थास्सकर्मका भवन्ति तदा कर्मवद्भावात् प्राप्तौ यक्चिणौ प्रतिषिध्येते। यथा 'विकुर्वते सैन्धवाः'। वल्गन्तीत्यर्थः। तान्यदा अन्यो वल्गयति तदा तेषां कर्म-

---

उ.] रोप इति भावः। सिद्धत्वादिति। वक्ष्यमाणेन यक्चिणोः प्रतिषेधे सिद्धेऽपि स्यतासिविषये चिण्वद्भावाऽभावाय ण्यन्तेऽपि एतत्प्रवृत्तिरावश्यकी, 'अन्यत्रात्मनेपदा'दित्यनेन तस्याऽप्यत्र निषेधात्। 'णिश्रन्थी'त्यनेन तु न सिद्धिः, न हि चिण्निषेधेन चिण्वद्भावनिषेधो लभ्यत इति चिन्त्यमेतत्। कर्तृत्वेन हस्तीति। अवकिरते–व्याप्तो भवतीत्यर्थ इति भावः। आद्यकक्षायां विक्षेपणेन व्याप्तं करोतीत्यर्थः। भाष्ये–अवाकीर्ष्टेति। 'अन्यत्राऽत्मनेपदा'दित्युक्तेश्चिण्वद्भावोऽपि नेति भावः। अत एवेदं वार्तिकं 'न दुहे'त्यत्र न पठितम्। चिकीर्षेरिच्छावाचकत्वात्कर्मस्थक्रियत्वाऽभावमाशङ्क्याह–करोतिक्रियापेक्षमिति। ननु यतः परत्वाच्यस्य कर्मवद्भावस्तत्प्रधानार्थस्य न कर्मस्थत्वमित्यत आह–अर्थाच्चेति। [कर्मवत्कर्मणा]॥

न दुहस्नुनमां। अकर्मकाणां कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियकर्त्रभावात्कर्मवत्त्वाऽप्राप्तौ निषेधो व्यर्थोऽत आह—आत्मनेपदेति। सकर्मका भवन्तीति। 'ततो व्यापारनिवृत्तौ यदा कर्मकर्तृत्व'मिति शेषः। व्यकुषतेति। अत्र 'चिण्वद्भावोऽपिने'ति कैयटाशयमाहुः केचित्। 'कृञ' इत्यनुवर्त्तमाने 'वेः शब्दकर्मणः' 'अकर्मकाच्चे'त्यत्राऽयं निर्दिष्टः। परे तु पक्षे चिण्वद्भावे 'व्यकारिषते'त्यपि

कुषिरजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च ॥ ३।१।९० ॥

॥*॥ कुषिरजोः श्यन्विधाने सार्वधातुकवचनम् ॥*॥ कुषिरजोः श्यन्विधाने सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यम् ॥*॥ अवचने हि लिङ्लिटोः प्रतिषेधः ॥*॥अक्रियमाणे हि सार्वधातुकग्रहणे लिङ्लिटोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्। चुकुषे पादः स्वयमेव। ररञ्जे वस्त्रं स्वयमेव। कोषिषीष्ट पादः स्वयमेव। रङ्क्षीष्ट वस्त्रं स्वयमेव। क्रियमाणे चापि[1] सार्वधातुकग्रहणे–कतीह कुष्णानाः पादा[2] इत्यत्रापि प्राप्नोति। श्यना च स्यादीनां बाधनं प्राप्नोति। कोषिष्यते पादः स्वयमेवं[3]। कोषिता पादः स्वयमेव। अकोषि पादः स्वयमेव[4]। रङ्क्ष्यते वस्त्रं स्वयमेव। अरञ्जि वस्त्रं स्वयमेव॥ रङ्क्ता वस्त्रः स्वयमेव।

प्र.]त्वम्।पुनः सौकर्यातिशयात्कर्तृत्वविवक्षायां–'विकुर्वते सैन्धवाः स्वयमेव' 'व्यकुषत सैन्धवाः स्वयमेवे'ति यक्चिणौ न भवतः। 'उत्पुच्छयते गौ'रित्यत्राप्यन्तर्भावितण्यर्थत्वात्कर्मवद्भावाद्यक्चिणोः प्राप्तिः। ब्रूते कथेति। वचनं शब्दप्रकाशनफलत्वात्कर्मस्थम्। [न दुहस्नुनमां यक्चिणौ] ॥

कुषिरजोः। यकि प्राप्ते श्यन्विधीयते, तेन श्यनि 'ञ्नित्यादि'रित्याद्युदात्तं पदं भवति। 'शप्श्यनोर्नित्य'मिति नित्यश्च नुमागमः,–कुष्यन्ती जङ्घेति। सार्वधातुकवचनमिति। सार्वधातुके विषयभूते श्यन्परस्मैपदे भवत इत्यर्थः। कुष्णाना इति। 'ताच्छील्यवयोवचने'ति चानश्। तत्र श्यन् प्राप्नोति, परस्मैपदं चान्वाचयशिष्टं मन्यते। श्यना चेति। विशेषविहितत्वादिति भावः। यक्प्रतिषेधसंब-

उ.] बोध्यम्। यदि चिण्प्रतिषेधे चिण्वद्भावप्रतिषेधोऽपीष्टः स्यात्तर्हि 'भूषाकर्मे'ति पूर्ववार्तिकमप्यत्रैव कुर्यात्। एतद्वा तत्रैव कुर्यात्। विभेदेन करणाच्च चिण्वद्भावस्य प्रतिषेधोऽनेन नेति ध्वनयति। चिण उदाहरणमेकवचने बोध्यमित्याहुः। भारद्वाजीयानां 'हेतुम'त्पदत्यागे बीजमाह–उत्पुच्छयतेति। अत्र यगादिकं न। ब्रूते कथेति। 'अत्रे'ति शेषः। प्रकाशनफलकं वचनं ब्रूञोऽर्थः, प्रकाशनस्य कर्ममात्रनिष्ठत्वाच्छब्दे प्रकाशनकृतविशेषदर्शनाच्च कर्मस्थत्वं बोध्यम्॥ [नु दुहस्नु]।

कुषिरजोः। यक्श्यनोर्विशेषं दर्शयति–ञ्नित्यादिरित्यादिना। परस्मैपदस्य सार्वधातुके विधानाऽसम्भवादाह–विषयेति। लिङ्लिटोः प्रतिषेध इति। तत्र नित्यात्मनेपदस्यैवेष्टत्वादिति भावः। ननु 'कुष्णाना' इत्यत्र परस्मैपदाऽप्राप्तेस्तत्सहचरितः श्यन्नपि नेत्यत आह–परस्मैपदञ्चेति। विशेषविहितत्वादिति। लृलुट्लुङ्व्यतिरिक्ते श्यनश्चारितार्थ्यादिदञ्चिन्त्यम्। 'परत्वाद्भाव' इत्युचितमिति कश्चित्।

१चः क्वचिन्न। २'इहापि प्राप्नोति कतीह कुष्णानाः पादा इति'। ३'इदं क्वचिन्न'। ४इतः परं 'रङ्क्ष्यते' इत्याद्युदाहरणं क्वचित्। ५ इतः परम्–'अरञ्जी'त्याद्युदाहरणं क्वचित्।

यत्तावदुच्यते "सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्य"मिति।न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते ॥ क्व प्रकृतम्? ॥ 'सार्वधातुके य'गिति ॥ यदि तदनुवर्तते पूर्वस्मिन्योगे किं समुच्चयो-ले च सार्वधातुके चेति, आहो स्विल्लग्रहणं सार्वधातुकविशेषणम्? ॥ किं चातः? ॥ यदि समुच्चयः 'कर्तीह भिन्दानाः कुसूला[1]' इत्यत्रापि प्राप्नोति। अथ लग्रहणं सार्वधातुकविशेषणं,-लिङ्लिटोर्न सिध्यति-बिभिदे कुसूलः स्वयमेव, भित्सीष्ट कुसूलः स्वयमेवेति ॥ अस्तु लग्रहणं सार्वधातुकविशेषणम् ॥ ननु चोक्तं 'लिङ्लिटोर्न सिध्यती'ति ॥ लिङ्ग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते॥क्व प्रकृतम्?॥ 'कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि' 'लिङ्याशिष्य'ङिति च[2]। एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं-'कर्तीह कृष्णानाः पादा इत्य[3]त्रापि प्राप्नोती'ति अत्रा[4]पि लविशिष्टं सार्वधातुकग्रहणमनुवर्तते ॥ यदप्युच्यते-'-श्यना च स्यादीनां बाधनं प्राप्नोती"ति। यक्प्रतिषेधसंबन्धेन श्यनं वक्ष्यामि। 'न दुहस्नुनमां यक्चिणौ'। ततः 'कुषिरजोः प्राचाम्'। कुषिरजोः प्राचां यक्चिणौ न भवतः। ततः 'श्यन्परस्मैपदं चे'ति ॥ यथैव तर्हि यको विषये श्यन्भवत्येवं चिणोऽपि विषये प्राप्नोति-अकोषि पादः स्वयमेव, अरञ्जि वस्त्रं स्वयमेव ॥ एवं तर्हि द्वितीयो योगविभागः करिष्यते [नदुहस्नुनमां]। न दुहस्नुनमां चिण्भवात। ततो 'यक्'। 'यक्न भवति दुहस्नुनमाम्। ततः 'कुषिरजोः प्राचां'। [कुषिरजोः प्राचां] यग्न भवति। ततः 'श्यन्परस्मै[5]पदं चे'ति। अथ वाऽनुवृत्तिः करिष्यते-'स्यतासी लृलुटोः' च्लि लुङि च्लेः सिज्भव[6]तीति। 'कर्तरि शप्'।स्यतासी लृलुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज्भवतीति। 'दिवादिभ्यः श्यन्'। स्यतासी लृलुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज् भवतीति। 'कुषिरजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च'। स्यतासी लृलुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज्भवतीति ॥ अथ वाऽन्तरङ्गाः स्यादयः ॥कान्तरङ्गता?॥ ल[7]कारावस्थायामेव स्यादयः। सार्वधातुके श्यन् ॥ [कुषिरजोः प्राचां श्यन्] ॥

प्र.]न्धेनेति।तेन यत्र यकः प्राप्तस्य प्रतिषेधस्तत्र श्यन्परस्मैपदे भवतो नान्यत्रेति स्यादिविषये न भवतः।लकारावस्थायामेवेति। अकृतेष्वेव लादेशेषु विशेषविहिताः स्यादयो

उ.]भाष्ये-पूर्वस्मिन्योग इति। 'कर्मवत्कर्मणे'त्यत्र। ले च सार्वधातुके चेति। लसार्वधातुकयोर्वाच्यत्वेन स्थितः कर्मवदित्यर्थः। भिन्दाना इति। चानश्। इहाऽपि लेति। 'कुषिरजोः' इत्यत्रापि। लादेशसार्वधातुकविषये इत्यर्थ इति भावः। अकृतेष्वेव लादेशेष्विति। निरवकाशत्वाऽभावेऽपि विशेषविहितत्वस्य पूर्वप्रवृत्ति-

१ 'कुशूलाः'। २ चः क्वचिन्न। ३ 'इति प्राप्नोति'। ४ 'इहापि'।
५ इदं क्वचिन्न। ६ इतिः क्वचिन्न। ७ 'लावस्थायां'।

धातोः ॥ ३।१।९१ ॥

आ कुतोऽयं धात्वधिकारः?, किं प्राग्लादेशाद्दो स्विदा तृतीयाध्यायपरिसमाप्तेः ॥ ? ॥*॥ धात्वधिकारः प्राग्लादेशात् ॥*॥ प्राग्लादेशाद्धात्वधिकारः॥ ॥*॥लादेशे हि व्यवहितत्वादप्रसिद्धिः॥*॥अनुवर्तमाने हि लादेशे धात्वधिकारे व्यवहितत्वादप्रसिद्धिः स्यात्॥किञ्च स्यात्?[1]॥*॥ आद्ये योगे न[2] व्यवाये तिङः स्युः ॥*॥ आद्ये योगे विकरणैर्व्यवहितत्वात्तिङो न स्युः। पचति पठतीति। इदमिह सम्प्रधार्यं विकरणाः क्रियन्तामादेशा इति, किमत्र कर्तव्यम्? ॥ परत्वादादेशाः ॥ नित्या विकरणाः। कृतेष्वप्यादेशेषु प्राप्नुवन्त्यकृतेष्वपि प्राप्नुवन्ति । नित्यत्वाद्विकरणेषु कृतेषु विकरणैर्व्यवहितत्वादादेशा न प्राप्नुवन्ति ॥ अनवकाशास्तर्ह्यादेशाः ॥ सावकाशा आदेशाः ॥ कोऽवकाशः? ॥ य एते लुग्विकरणाः, श्लुविकरणाश्च[3], लिङ्लिटौ च॥*॥न स्यादेत्वं टेष्टितां यद्विधत्ते॥*॥ यच्च टित्सञ्ज्ञकानां[4] टेरेत्वं विधत्ते तच्च विकरणैर्व्यवहितत्वादादेशानां न स्यात्। ॥*॥ एशः शित्त्वम् ॥*॥ एकारश्च शित्कर्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम्? ॥ शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्। अक्रियमाणे हि शकारे 'तस्मादित्यु-

---

प्र.]भवन्ति,पूर्वं तैश्च श्यनो विरोधाद्बाधितत्वात् संनियोगशिष्टं परस्मैपदमपि न भवति।

धातोः। स्वरितत्वप्रतिज्ञानादधिकारत्वमस्य ज्ञायते न त्ववधिविशेषः। अथापि स्वरिते सति नाधिकारो भवतीति व्याख्यानं तथापि दुर्लक्ष्यत्वान्न ज्ञायते क्व स्वरितत्वं धात्वधिकारनिवृत्त्यर्थं प्रतिज्ञातमिति पृच्छति—**आ कुत इति**। **आद्ये योग इति**। 'तिप्तस्झी'त्यत्र। **विकरणैरिति**। स्यादयोऽत्र विकरणा अभिप्रेता न शबादयः, तेषां सार्वधातुकाश्रयत्वादकृते लादेशे प्राप्त्यभावात्। यदा तु सार्व-

---

उ.]प्रयोजकतेति भावः।परे तु 'स्यतासी' इति सूत्रे 'आयादय' इत्यत'आर्द्धधातुके' इत्यनुवर्त्त्य तत्त्वावस्थायामेव स्यतासी। अतोऽकृतेष्वेवादेशेषु तत्प्रवृत्तिः। इदमेवाऽभिप्रेत्य भाष्ये—लावस्थायामित्युक्तमित्याहुः। **श्यनो विरोधादिति**। उभयोः परत्वाऽसम्भवरूपो विरोधः ॥ [**कुषिरजोः प्राचां श्यन्**] ॥

धातोः। **तथाऽपीति**। धात्वधिकारनिवृत्त्यर्थं प्रतिज्ञातं यत्स्वरितत्वं तत् क्वेति न ज्ञायत इति योजना। 'अनुदात्तङित' इत्यादिभिर्लादेशविधानात्तत्र धात्वधिकाराऽभावाद्भाष्ये उक्तम्—**आद्ये योग इति**। सर्वेषामेतन्नियामकत्वात्तिप्तस्झीत्यस्याऽऽद्यत्वमिति भावः। 'आद्ये योगे धातोरित्यस्य सम्बन्धे व्यवधाने तिङो न स्यु'रिति सम्बन्धः। 'पचति पठती'ति भाष्योदाहरणाऽसङ्गतिं मत्वाऽऽह—**यदा त्विति**। इदमेवाऽभिप्रेत्य विकरणानामादेशाऽपेक्षया नित्यत्वं वक्ष्यति। भाष्ये—

---

१ इदं क्वचिन्न ।२ श्लोकवार्त्तिकम् । ३ 'चः' क्वचिन्न ।४ 'संज्ञानां'। ५ 'त्वान्नस्यात्'।

त्तरस्यादेः परस्ये'ति तकारस्यैत्वे कृते द्वयोरेकारयोः श्रवणं प्रसज्येत। निवृत्ते पुनर्लादेशे धात्वधिकारेऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्येकारस्य एकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वाऽन्तरेणापि शकारं सर्वादेशो भविष्यति ॥*॥ यच्चं लोटो विधत्ते ॥*॥ [यच्चं लोटो विधीयते] तच्च विकरणैर्व्यवहितत्वान्न स्यात् ॥ किं पुनस्तत् ? ॥ 'लोटो लङ्वत्' 'एरुः' 'सेर्ह्यपिच्च' 'वा छन्दसी'ति ॥ ॥*॥ यच्चाप्युक्तं लङ्लिङोस्तच्च न स्यात् ॥*॥ [यच्चाऽप्युक्तं लङ्लिङोस्तच्च न स्यात्] ॥ किं पुनस्तत् ? ॥ 'नित्यं ङितः' 'इतश्च' 'तस्थस्थमिपां तांतंतामः' 'लिङः सीयुट्' 'यासुट्परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चे'ति। तस्मात्प्राग्लादेशाद्धात्वधिकारः ॥ यदि प्राग्लादेशाद्धात्वधिकारः। अकारः शित्कर्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ?॥ 'शित्सर्वस्ये'ति सर्वादेशो यथा स्यात्। अनुवर्तमाने पुनर्लादेशे धात्वधिकारे 'तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्ये'ति थकारस्याऽत्वे द्वयोरकारयोः पररूपेण सिद्धं रूपं स्यात् 'पेच यूयं' 'चक्र यूय'मिति ॥ ननु च निवृत्तेऽपि लादेशे धात्वधिकारेऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यकारस्याऽकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वाऽन्तरेणापि शकारं सर्वादेशो भविष्यति ॥ अस्त्यन्यदकारस्याऽकारवचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ वक्ष्यत्येतत् 'अकारस्याकारवचनं समसङ्ख्यार्थ'मिति॥ [॥*॥आर्द्धधातुकसञ्ज्ञायां धातुग्रहणम्॥*॥] आर्द्धधातुकसंज्ञायां धातुग्रहणं, कर्तव्यं धातोः परस्यार्द्धधातुकसंज्ञा यथा स्यादिह मा भूद्वृक्षत्वं वृक्षतेति। तस्माल्लादेशे धात्वधिकारोऽनुवर्त्त्यः ॥

ननु चोक्त'माद्येयोगे न व्यवाये तिङः स्यु'रिति ॥ नैष दोषः। आनुपूर्व्यात्सिद्धमेतत्। नात्राऽकृतेष्वादेशेषु विकरणाः प्राप्नुवन्ति ॥ किं कारणम् ? सार्वधातुके विकरणा उच्यन्ते। न चाऽकृतेष्वादेशेषु सार्वधातुकत्वं भवति ॥ ये तर्हि नैतस्मिन्विशेषे विधीयन्ते ॥ के पुनस्ते ?॥ स्यादयः॥ अत्रापि विहि-

प्र.]धातुक इति विषयसप्तमीपक्षस्तदाऽकृतेपि लादेशे शबादीनां प्राप्तिरस्ति।द्वयोरेकारयोरिति। यद्यप्येकस्यायादेशस्तथाप्यादेशश्रवणद्वारेण तस्यापि श्रवणप्रसङ्ग इति भावः। अकार इति। यस्थस्य स्थाने विधीयते। थकारस्यात्व इति। ननु

उ.]टित्संज्ञानामिति। इत्संज्ञकटकारवतामित्यर्थः।एकारस्यैकारवचने इति। यद्यपि विशेषविहितत्वात् 'टित' इति बाधित्वा 'लिटस्तझयो'रिति प्राप्नोति तथापि एकारस्य सिद्धावेकारवचने प्रयोजनं नास्तीति व्याख्येयम्। सर्वादेशो भविष्यतीति। निर्दिश्यमानपरिभाषयेति भावः। यस्थस्येति। 'परस्मैपदाना'मित्यनेन। भाष्ये– सार्वधातुके विकरणा इति। विषयसप्तम्यान्तु परिभाषाबाधः स्यादिति भावः।

१ श्लोकवार्त्तिकम्।२ इदं क्वचिन्न।३ 'विधत्ते'।४इदं वार्त्तिकमित्यन्ये।५'तत्रापि'।

तविशेषणं धातुग्रहणं–'धातोर्विहितस्य लस्ये'ति ॥ यद्येवं विन्दतीति णला-द्यः प्राप्नुवन्ति ॥ धातुनाऽत्र विहितं विशेषयिष्यामो विदिना चाऽऽनन्तर्यं–'धातोर्विहितस्य लस्य विदेरनन्तरस्ये'ति॥ इह तर्हि–अजक्षिष्यन् अजागरि-ष्यन्निति,–अभ्यस्ताज्झेर्जुस्भवतीति जुस्भावः प्राप्नोति ॥ अत्रापि धातुना विहितं विशेषयिष्यामोऽभ्यस्तेनानन्तर्यं–'धातोर्विहितस्याभ्यस्तादनन्तरस्ये'-ति ॥ आत इत्यत्र कथं विशेषयिष्यसि ?। यदि तावद्धातुग्रहणं विहितविशे-षणमाकारग्रहणमानन्तर्यविशेषणम् ,–अलुनन्नपुनन्नित्यत्रापि प्राप्नोति।अथाऽऽ-कारग्रहणं विहितविशेषणं धातुग्रहणमानन्तर्यविशेषणम् ,–अपिबन् अजिघ्रन्नि-त्यत्रापि प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि धातुग्रहणं विहितविशेषणमाकारग्रहणमान-न्तर्यविशेषणम् ॥ ननु चोक्तमलुनन्नपुनन्नित्यत्रापि प्राप्नोतीति ॥ नैष दोषः। लोपे कृते न भविष्यति ॥ नाऽत्र लोपः प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ ईत्वेन बाध्यते ॥ नात्रेत्वं प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ अन्तिभावेन बाध्यते ॥ नात्राऽन्तिभावः प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ जुस्भावेन बाध्यते ॥ नाऽत्र जुस्भावः प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ लोपेन बाध्यते ॥ लोप ईत्वेन ईत्व-मन्तिभावेनाऽन्तिभावो जुस्भावेन जुस्भावो लोपेनेति चक्रकमव्यवस्था प्रसज्येत ॥ नास्ति चक्रकप्रसङ्गः । न ह्यव्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भवितव्यम् । शास्त्रेण नाम व्यवस्थाकारिणा भवितव्यम्। न चाऽत्र हलादिना मुहूर्तमपि शक्यमवस्थातुम् । तावत्येवाऽन्तिभावेन भवितव्यम्।

प्र.] पच् थ इति स्थिते परत्वादिड्प्राप्नोति । नैष दोषः। अकारो नित्यः, कृते-ऽपीटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि । इट् तु कृतेऽकारे वलादित्वाऽभावान्न प्राप्नोतीत्यनित्यः । यद्यपि शब्दान्तरस्य प्राप्त्या अकारस्याऽनित्यत्वं तथापि कृताऽकृतप्रसङ्गित्वा-न्नित्यत्वमस्त्येव । न च शब्दान्तरप्राप्तिकृतमनित्यत्वमिह सर्वत्र शास्त्र आश्रीयते।

तावत्येवेति । कृत एव झिशब्देऽकृत एव विकरण इत्यर्थः । आयन्ना-दिषूपदेशिवद्वचनादुपदेशकाल एव झस्याऽन्तादेशेन भाव्यमिति भावः । प्राप्ति-

---

उ.]अत्राऽपीति 'सिद्ध'मिति शेषः। कथं?,तत्राह–**धातुग्रहणमिति** । टेरेत्वसिद्धये विषयसप्तमीवादिनोऽपि विहितविशेषणमावश्यकमिति भावः । **अपिबन्निति** । शबे-कादेशस्य परादिवत्त्वेन ग्रहणादिति भावः । 'लङः शाकटायनस्ये'ति जुस्प्राप्तः। वस्तुतः क्वचिद्विहितविशेषणमिति सर्वत्र तदेवाश्रयणीयमिति न नियम इति न दोषः । भाष्यकारस्तु तथाऽऽश्रयणेऽप्यभ्युपेत्यवादेन दोषाऽभावं प्रतिपादयति। **चक्रकमव्यवस्थेति**–भाष्ये । चक्रकरूपाऽव्यवस्थेत्यर्थः । **आयन्नादिष्विति** । आदिना झोऽन्तस्यापि ग्रहादिति भावः । **उपदेशकाल एवेति** । उपदेशोत्तरकाले

अन्तिभावे कृते लोपः । लोपेन व्यवस्था भविष्यति ॥

यदप्युच्यते 'एशः शित्त्व'मिति क्रियते, न्यास एव ॥

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि?॥*॥प्रयोजनं प्रातिपदिकप्रतिषेधः॥*॥ प्रातिपदिकप्रतिषेधः प्रयोजनम् । धातोस्तव्यदादयो यथास्युःप्रातिपदिकान्मा-भूवन्निति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं, साधने तव्यदादयो विधीयन्ते, साधनं च क्रियायाः । क्रियाऽभावात्साधनाऽभावः, साधनाऽभावादसत्यपि धात्वधिकारे प्रातिपदिकात्तव्यदादयो न भविष्यन्ति॥*॥स्वपादिषु (तर्हि)॥*॥स्वपादिषु तर्हि प्रयोजनम् । स्वपिति । सुपतीति मा भूत् । ॥*॥ अङ्गसञ्ज्ञा च ॥*॥ अङ्ग-सञ्ज्ञा च प्रयोजनम्।'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्ग'मिति धातोरङ्गसंज्ञा सिद्धा भवति । ॥*॥ कृत्सञ्ज्ञा च ॥*॥कृत्सञ्ज्ञा च प्रयोजनम् । धातोर्वि-हितः प्रत्ययः कृत्संज्ञो भवतीति कृत्संज्ञा सिद्धा भवति ॥*॥उपपदसंज्ञा च॥

प्र.] पदिकान्मा भूवन्निति । द्वितीयादिवदिति भावः । साधन इति । प्रकृति-वाच्यान्तरङ्गक्रियासाधनसंभवे शब्दान्तरवाच्यबहिरङ्गक्रियासाधने तव्यदादयो न भविष्यन्ति । द्वितीयादयस्तु प्रातिपदिकादेव विधीयमानाः शब्दान्तरवाच्य-क्रियापेक्ष एव साधने वचनसामर्थ्याद्भवन्तीति भावः । स्वपादिष्विति । येऽपभ्रंशरूपाः क्रियावचना आणवयत्यादितुल्यास्तेभ्यस्तव्यदादयो मा भूवन् । न हि ते धातवः । पाठेन धातुसंज्ञायास्तेषां निरस्तत्वात् । ततः स्वपितीति प्रयोक्तव्ये सुपतीति प्रयोगोऽपभ्रंशः, ततः प्रत्ययोत्पत्तिर्मा भूदित्यर्थः ।

अङ्गसंज्ञेति । असति धात्वधिकारे धातूपसर्गसमुदायस्य क्रियाविशेषवाचित्वात्ततः प्रत्ययविधाने तस्यैवाङ्गसंज्ञायां सत्यामडादिप्रसङ्गः—प्राऽस्थितेत्यादावित्यर्थः। तत्रै-

---

उ.]कार्यान्तरात्पूर्वमेवेत्यर्थः। भाष्ये—अन्तिभावे कृते लोप इति। नचाऽन्तरङ्गत्वा-त्पूर्वं कृतेऽप्यन्तौ लोपात्पूर्वं स्थानिवद्भावेन झित्वाज्जुस्प्राप्नोति अनाङ्गत्वेनाऽन्तरङ्ग-त्वादिति वाच्यं, 'झेर्जु'सित्यत्रेकारस्योच्चारणार्थत्वेनाऽल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वा-ऽभाव इत्याशयात् । वस्तुत 'आत' इत्यत्र सिज्ग्रहणाऽनुवृत्तेस्तत्सूत्रस्थभाष्ये, 'च्लि लुङी'ति सूत्रस्थभाष्ये चोक्तत्वेन न क्वाऽपि दोषप्रसङ्ग इति ध्येयम् । प्रकृत-सूत्रस्थभाष्यन्त्वेकदेश्युक्तिः । द्वितीयादीति । ता हि यथा शब्दान्तरवाच्यक्रिया-ऽपेक्षे स्वप्रकृत्यर्थस्य कर्मत्वे विधीयन्ते तथा तव्यादयोऽपि स्युरित्यर्थः । द्वितीया-दिभ्यो वैषम्यमुपपादयति—प्रकृतीति । येऽपभ्रंशेति । स्वप्यपभ्रंशत्वात् क्रियावा-चकत्वमेषामस्तीति भावः । ततः प्रत्ययोत्पत्तिरिति । 'सुपती'त्येतद्घटकात्सुपे-रित्यर्थः । भाष्ये—कृत्संज्ञा च प्रयोजनमिति । एतद्धात्वधिकारे धातोर्विहितस्य

---

१ इदं क्वचिन्न ।२'तव्यदाद'। ३'सुपितीति'। ४'धातुविहितस्य प्रत्ययस्य कृत्सञ्ज्ञा'।

॥*॥ उपपदसंज्ञा च प्रयोजनम् । तत्रैतस्मिन् धात्वधिकारे यत्सप्तमीनिर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं[1] भवतीत्युपपदसंज्ञा सिद्धा भवति । कृदुपपदसंज्ञे तावन्न प्रयोजयतः। अधिकारादप्येते सिद्धे ॥ स्वपादिषु तर्ह्यङ्गसंज्ञा च प्रयोजनम् ॥

॥*॥ धातुग्रहणमनर्थकं यङ्विधौ धात्वधिकारात्॥*॥ धातुग्रहणमनर्थकं ॥ किं कारणं?॥' यङ्विधौ धात्वधिकारात्' । यङ्विधौ धातुग्रहणं प्रकृतमनुवर्तते । तच्चावश्यमनुवर्त्यम् ॥*॥ अनधिकारे ह्यङ्गसंज्ञाऽभावः॥*॥अनधिकारे हि सत्यङ्गसंज्ञाया अभावः स्यात्–करिष्यति हरिष्यतीति[2] ॥ यदि तदनुवर्तते चूर्णचुरादिभ्यो णिज्भवति धातोश्चेतिधातुमात्राण्णिच्प्राप्नोति॥*॥हेतुमद्वचनं तु ज्ञापकमन्यत्राऽभावस्य[3]॥*॥ [हेतुमद्वचनं[4] तु ज्ञापकमन्यत्राऽभावस्य[3]] ॥ यदयं हेतुमति चेत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न धातुमात्राण्णिज्भवती'ति ॥ इह तर्हि कण्ड्वादिभ्यो यग्भवति धातोश्चेति धातुमात्राद्यक्प्राप्नोति ॥*॥ कण्ड्वादिषु च व्यपदेशिवद्वचनात्॥*॥[कण्ड्वादिषु[5] च व्यपदेशिवद्वचनात्सिद्धम्]। यदयंकण्ड्वादिभ्यो

प्र.]तस्मिन्निति। सत्यस्मिन्धात्वधिकारे'तत्रोपपद'मित्यस्य तच्छब्देन परामर्श उपपद्यते नान्यथा । यदयमिति । यद्यविशेषेण धातुमात्राण्णिच्स्यात्तदा करणे करोत्यर्थे विधीयमानो हेतुमत्यपि करणे सिद्ध इति पुनस्तत्र णिचं न विदध्यादित्यर्थः । चुरादिग्रहणं तु 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इत्याद्यर्थं स्यादित्यज्ञापकम् । व्यपदेशिवद्वचनादिति । धातुव्यपदेशो विद्यते येषां ते पचादयो धातुपाठपठिता व्यपदेशिनस्तैस्तुल्यं कण्ड्वादयो वर्तन्ते । यकः कित्त्वेन तेषां धातुत्वानुमानात् । तदयमर्थः–यदि धातुमात्राद्यक्प्रत्ययः स्यात्ततः कण्ड्वादिग्रहणमनर्थकं स्यात्, तेषामपि क्रियावाचित्वा-

---

उ.]कृत्संज्ञकत्वम् । अन्यथा स्यादीनामपि तत्त्वं स्यादिति भावः। एवं'चिल लुङी' त्यादेर्लुङन्ते उपपदे इत्यादिक्रमेणाऽर्थः स्यादिति बोध्यम्। अधिकारादप्येत इति । 'कृदतिङ्' 'तत्रोपपद'मित्यनयोरधिकारत्वादित्यर्थः । ननु 'चुरादिभ्य' इत्यनेन स्वार्थे विधानात्प्रयोजकव्यापारे णिजर्थं 'हेतुमति च'त्यावश्यकमत आत–यद्यविशेषेणेति । हेतुमत्यपीति । अपिना स्वार्थरूपकरणसङ्ग्रहः । नन्वेवं चुरादिग्रहणमेव ज्ञापकं किमिति नोक्तमत आह–चुरादीति । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे 'सङ्ग्राम युद्धे' इत्यादितद्गणपठितेभ्योऽधातुभ्यो णिजर्थमित्यर्थः । परे तु चुरादिग्रहणं स्वार्थरूपकरणे विध्यर्थम्, अन्यथाऽन्यधातुभ्य इव तेभ्योऽपि प्रयोजकव्यापाररूपे करणे एव स्यात् । एवञ्च 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इत्यस्याऽनार्षत्वेऽपि न दोष इत्याहुः । धातुमात्राद्यक इति । धातुमात्राद्यको विधायकेन तेषामपि यकः सिद्ध-

---

१ यत्तदिति क्वचिन्न । २ इतिः क्वचिन्न । ३ 'न्यत्राऽप्रसङ्गस्य' ।
४ इदं क्वचिन्न । ५ 'कण्ड्वादिभ्यो व्यप' ।

यग्भवतीत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न धातुमात्राद्यग्भवती'ति ॥ अथ वा कण्ड्वादीनेव धातुग्रहणेनाऽभिसंभन्त्स्यामः—'कण्ड्वादिभ्यो धातुभ्य'[2] इति ॥

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ ३।१।९२ ॥

'स्थ'ग्रहणं किमर्थम् । 'तत्रोपपदं सप्तमी'तीयत्युच्यमाने यत्रैव सप्तमी श्रूयते तत्रैव स्यात्—स्तम्बेरमः कर्णेजपः । यत्र वैतेन शब्देन निर्देशः क्रियते—'सप्तम्यां जनेर्ड' इति । इह न स्यात्—कुम्भकारो नगरकारः । स्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे यत्र[3] च सप्तमी श्रूयते यत्र च [सप्तमी] न श्रूयते यत्र चैतेन[4]

प्र.]द्धातुमात्राद्यकःसिद्धत्वात्। अथ वेति। सामानाधिकरण्येन संबन्धे संभवति समुच्चयाश्रयणस्याऽयुक्तत्वादिति भावः । आर्द्धधातुकसंज्ञार्थोऽप्ययं धात्वधिकारो नोपयुज्यते । यङ्विधावेवोपात्तस्यानुवृत्तस्य विहितविशेषणार्थत्वाज्जुगुप्सते लूभ्यामित्यादावार्द्धधातुकसंज्ञानिवृत्तेःसिद्धत्वात् । शमिधातोरित्यतो द्वितीयधातुग्रहणानुवर्तनाद्वा ।

तत्रोपपदं । स्थग्रहणमिति । सप्तमीशब्देन साहचर्यात्सूत्रेषु सप्तमीनिर्दिष्टा ग्रहीष्यन्त इति प्रश्नः। **यत्रैव सप्तमीति ।** मुख्यार्थसंभवे गौणग्रहणस्याऽन्याय्यत्वात्सप्तम्या एवोपपदसंज्ञा स्यात् । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेः प्रतिषेधात् । समासस्तु समर्थपरिभाषोपस्थानात्तदन्तस्यैव स्यात् । **यत्र वेति ।** सप्तमीति यदा रूपग्रहणं। तथा सति 'सप्तम्यां जनेर्ड'इत्यादावेव स्यात्, उपसरजादिसिद्ध्यर्थं। कुम्भकारादिषु तु नैव स्यादित्यर्थः । **स्थग्रहण इति ।** स्थग्रहणे तु सति सौत्रसप्तम्यु-

उ.]त्वादित्यर्थः । **विहितविशेषणेति ।** स्वरितत्वद्वयं प्रतिज्ञाय तत्सामर्थ्याद्धातोरित्येवं विहितेत्यर्थः कार्य इति भावः । तदाह—**जुगुप्सत इत्यादि ।** नन्वेकेन धातुग्रहणेन कथमेषोऽर्थो लभ्येताऽत आह—**शमिधातोरिति ।** 'वासरूप' इत्यप्यधिकार एवेति एतदभावे क्सादिभिः सिचः समावेशः स्यादिति न शङ्क्यम् ॥

तत्रोपपदं । ननु 'स्थ'ग्रहणाऽभावे सप्तम्या एव संज्ञा स्यादत आह—**सप्तमीशब्देनेति ।** सूत्रस्थसप्तम्यन्तपदनिर्दिष्टं सप्तमीपदेन लक्ष्यत इत्यर्थः । ननु प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणात्कथं सप्तम्या एव संज्ञेत्यत आह—**संज्ञेति ।** नन्वेवमुपपदसमासोऽपि सप्तमीमात्रस्य स्यादत आह—**समासस्त्विति ।** सूत्रे सप्तमीपदं विभक्तिपरं स्वरूपपरं वा। आद्ये सप्तम्या एव संज्ञा । अन्त्ये तु यत्र सप्तमीपदं तत्रैव स्यादित्याह—**यदेति । तथा सति ।** तदेत्यर्थः । **इत्यादावि**त्यादिना 'सप्तम्यां चोपपीडे'ति सङ्ग्रहः । ननु 'स्थ' ग्रहणेऽपि कुम्भादीनां सप्तमीस्थत्वाऽभावात्कथमुपपदत्वं तत्राह **स्थग्रहणे त्विति ।** अयं भावः—सप्तमीपदं तदन्तपरं, संज्ञाविधौ प्रत्ययांशे तदन्तविधिप्रतिषेधस्तु उद्देश्यप्रत्ययांशे एव । तत्स्थलञ्च तद्वाच्यत्वमिति तदाह—**सौत्रसप्त-**

१ 'ग्रहणेन संभन्त्स्यामः' । २ 'धातुभ्यो यगिति' । ३ 'यत्र' । ४ 'वैतेन'।

शब्देन निर्देशः क्रियते यत्र–चान्येन [शब्देन][1] सप्तमीस्थमात्रे सिद्धं भवति॥

अथ 'तत्र'ग्रहणं किमर्थम्। ॥*॥ तत्रग्रहणं विषयार्थम् ॥*॥ [तत्रे[2] ग्रहणं क्रियते ॥ किं प्रयोजनं ?॥ विषयार्थम्[3]'।]। विषयः प्रतिनिर्दिश्यते। तत्रैतस्मिन्धात्वधिकारे यत्सप्तमीनिर्दिष्टन्तदुपपदसंज्ञं[3] भवतीत्युपपदसंज्ञा सिद्धा भवति। ॥*॥उपपदसंज्ञायां समर्थवचनम् ॥*॥ उपपदसंज्ञायां समर्थ-ग्रहणं कर्तव्यम्। 'समर्थमुपपदं प्रत्ययस्ये'ति वक्तव्यम्। इह मा भूत्-आहर कुम्भं करोति कटमिति॥[अथ[2]] क्रियमाणे चाऽपि समर्थग्रहणे 'महान्तं

प्र.]पलक्षितस्य संज्ञाविधानात्सर्वत्र सिध्यतीत्यर्थः। अथ तत्रग्रहणमिति। 'धातो'रि-त्यनुवर्तनादस्मिन्नेव धात्वधिकारे उपपदसंज्ञा भविष्यतीति प्रश्नः। तत्रैतस्मिन्निति। तत्रग्रहणेनाधिकारपरामर्शे स्पष्टा प्रतिपत्तिर्भवतीति भावः। अथ वोपपदसंज्ञोत्तर-त्राधिकारादत्रैव धात्वधिकारे भविष्यतीति प्रश्नः। प्रतिसूत्रमधिकार आश्रीयमाणे गौरवं स्यात्।'तत्र'ग्रहणे तु क्रियमाणे अनेनैवैकवाक्येन परिपूर्णत्वात्संज्ञा विधीयत-इति प्रतिपत्तिलाघवं भविष्यतीत्युत्तरम्। समर्थवचनमिति। इह यदा त्रिकः प्रातिपदिकार्थः स्वार्थद्रव्यलिङ्गलक्षणस्तदा विभक्तिमन्तरेण कर्माऽधिकरणाद्युपपदं न भविष्यतीत्यवश्योत्पत्तव्यं विभक्त्या। ततश्च पदविधित्वात्समर्थपरिभाषाया उपस्थानं भवत्येव। चतुष्कपक्षे पञ्चकपक्षे वा प्रातिपदिकस्यैव कर्मादिवाचित्वात्पदविधित्वा-

उ.]न्युपलक्षितस्येति। सौत्रसप्तम्यन्तपदबोध्यस्येत्यर्थः। धातोरित्यनुवर्त्तनादिति। धातोरित्यधिकारविहितप्रत्ययविधौ सप्तमीस्थमित्यर्थादिति भावः। धातोरित्यनुवृत्ता-वपीदृशार्थाऽलाभादाह–अथ वेति। अत्रैवेति। न तु 'च्लि लुङी'त्यादाविति भावः। 'उपपदसंज्ञा सिद्धा भवती'ति भाष्यस्याऽपीष्टविषये स्फुटतया सिद्धा भवतीत्यर्थः। विभक्तिमन्तरेणेति। तामन्तरेण कर्मत्वाद्यभावादित्यर्थः। शब्दस्य कर्मत्वादि हि तद्वि-शिष्टार्थवाचकत्वमेवेति भावः।चतुष्कपक्षे इति। 'द्योतकसमभिव्याहारे चतुष्कं[4] प्राति-पदिकार्थे' इति पक्षे इत्यर्थः। प्रातिपदिकस्यैवेति। चिन्त्यमिदम्, पञ्चकपक्षेऽपि द्योतकसमभिव्याहारं विना प्रातिपदिकमात्रस्य तद्बोधकत्वाऽभावात्। प्रं विना जयतः प्रकृष्टजयबोधकत्ववत्। एवञ्च तत्पक्षेऽपि पदविधित्वं दुर्वारमेव। तस्मादयमत्र भाष्यार्थः, सुबन्तत्वेन पदत्वेन वा यत्र निमित्तता तत्रैव तत्परिभाषाप्रवृत्तिरिति प्रकृते तदभावात्परिभाषाऽनुपस्थित्या समर्थग्रहणं कर्त्तव्यमिति युक्तमाभाति। भाष्ये समर्थमुपपदमिति। सामर्थ्यञ्च प्रत्यासत्त्या प्रत्ययान्तेनैवेति बोध्यम्। प्रत्ययस्यो-त्पत्तौ निमित्तं यत्समर्थं सप्तम्यन्तपदवाच्यं तदेवोपपदसंज्ञमिति वक्तव्यमित्यर्थः।

१ 'यत्र वान्येन'। २ इदं क्वचिन्न।

३ 'ष्टमुपपद'। ४ 'सङ्ख्यातिरिक्तं चतुष्कं'।

कुम्भं करोती'त्यत्रापि प्राप्नोति ॥ न वा भवितव्यं महाकुम्भकार इति ? ॥ भवितव्यं–यदैतद्वाक्यं भवति–महान्कुम्भो महाकुम्भः,महाकुम्भं करो[[1]ती]ति महाकुम्भकार[इति]। यदा त्वेतद्वाक्यं भवति–'महान्तं कुम्भं करोती'ति,तदा न भवितव्यम् । तदा च प्राप्नोति,तदा मा भूदिति ॥ यत्तावदुच्यते–'समर्थ-ग्रहणं कर्तव्य'मिति । न कर्तव्यम् । 'धातो'रिति वर्तते 'धातोः कर्मण्य-ण्भवति' । तत्र सम्बन्धादेतद्गन्तव्यं–'यस्य धातोर्यत्कर्मे'ति । यदप्युच्यते—'क्रियमाणे चापि समर्थग्रहणे महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्रापि प्राप्नोती'ति । 'उपपद'मिति महतीयं संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः ॥ कुत एतत् ? ॥ लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् ॥ तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनम्–'अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत'। उपोच्चारि[2] पदमुपपद'मिति ।

यच्चाऽत्रोपोच्चारि[2] न तत्पदं, यच्च पदं न तदुपोच्चारि[2] । यावता

प्र.]भावात्समर्थपरिभाषानुपस्थानात्समर्थवचनं कर्तव्यमिति भावः।आहर कुम्भमिति। कुम्भशब्द उपपदे करोतेरण्प्रत्ययः स्यात् । उपपदसमासस्तु सामर्थ्याऽभावान्न स्यात्। महान्तं कुम्भमिति । महत्त्वयुक्तस्य कुम्भस्य करोतिना सामर्थ्यमस्तीति भावः । यदि चाऽत्र प्रत्ययः स्यात्तदा कुम्भशब्दस्य कारशब्देन समासे कृते कारार्थ एकार्थी-भावान्महच्छब्देन समासो न स्यात् । सुबन्तसमुदायस्याप्यसुबन्तत्वात्।उपपदसमासे तृतीयान्तस्य सुब्ग्रहणस्य निवृत्तावपि प्रथमान्तस्यानुवर्तनात्समासाऽभावः । न तत्प-दमिति । पदसमुदायत्वादिति भावः। यच्च पदमिति । 'महान्त'मित्येतत् । कुम्भ-मित्येतच्च[3] यद्यपि पदं भवति उपोच्चारि च, तथापि सापेक्षत्वादसामर्थ्यात्प्रत्ययोत्पत्ति-

उ.] ननु 'महान्तं कुम्भ'मिति सविशेषणे कथं सामर्थ्यमत आह–महत्त्वयुक्तस्येति। विशिष्टस्यैव कर्मत्वेन विशिष्टेन सामर्थ्यमस्तीति भावः । तदा न भवितव्यमिति भाष्ये। 'अणे'ति शेषः।तदा च प्राप्नोतीत्यस्याऽपि–'अ'णित्येव शेषो न तु 'महाकुम्भ-कार' इति,तद्ध्वनयन्नाह–महच्छब्देन समासो न स्यादिति । कारार्थविशेषण-तयोपस्थितस्येतरविशेष्यत्वाऽसंभवेन महच्छब्देन कुम्भशब्दस्य कर्मधारयो न स्यादिति भावः । बहुलवचनेनोत्तरपदे 'विशेषणं विशेष्येणे'त्यस्य तत्प्रपञ्चभूता-नाम्पूर्वनिपातनियमार्थानाञ्च निवृत्तेः समर्थसूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वादिति निरूपितं समर्थसूत्रे भाष्ये । न च पूर्वं कर्मधारयः, उपपदसमासस्य परत्वादिति बोध्यम् । ननु समुदायेनैवोपपदसमासो भविष्यतीत्यत आह–सुबन्तसमुदा-यस्येति । वस्तुतः प्रथमान्तनिवृत्तावपि समुदायेन समासेऽपि 'कुम्भ'शब्द-स्योत्तरपदत्वाऽभावादात्वाऽभावे 'महत्कुम्भकार' इत्यनिष्टस्याऽऽपत्तिरिति[4] भाष्या-

१ इतिः क्वचिन्न । २ 'उपोच्चारितं' । ३ 'त्येतत्तु' । ४ 'कारस्याऽनिष्टस्या' ।

चेदानीं पदगन्धोऽस्ति पदविधिरयं भवति । पदविधिश्च समर्थानां भवति । तत्राऽसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥ अथ च्व्यन्त उपपदे किमणा भवितव्यम्- अकुम्भं कुम्भं करोति कुम्भीकरोति मृदमिति ? ॥ न भवितव्यम् ॥ किं कारणम् ?॥[॥*॥प्रकृतिविवक्षितत्वात् ॥*॥] प्रकृतिविवक्षायां च्विर्विधीयते। तत्सापेक्षम् । सापेक्षं चाऽसमर्थं भवति ॥ न तर्हीदानीमिदं भवति-'इच्छाम्यहं काशकटीकार'मिति॥ इष्टमेवैतद्गोनर्दीयस्य ॥*॥ निमित्तोपादानं च ॥*॥ निमित्तोपादानं च कर्तव्यम् । 'निमित्तमुपपदं प्रत्ययस्ये'ति वक्तव्यम् । ॥*॥ अनुपादाने ह्यनुपपदे प्रत्ययप्रसङ्गः॥*॥ अक्रियमाणे हि निमित्तोपादानेऽ-

---

प्र.]निमित्तं न भवति।अन्वर्थसंज्ञाकरणादेव सप्तमीनिर्दिष्टत्वेऽपि प्रकृत्यर्थविशेषणानां प्रत्ययार्थानां तद्विशेषणानां चोपोच्चारि(त)त्वाभावादुपपदसंज्ञा न भवति। पदविधिरिति । पदनिमित्तत्वात्प्रत्ययविधेरिति भावः। अथ च्व्यन्त इति । इह क्व चित्सापेक्षत्वे प्रत्ययो न भवति 'महान्तं पुत्रमिच्छती'ति । क्व चित्तु भवति माणवकं मुण्डयतीति, तत्र सन्देहात्प्रश्नः। च्व्यन्तस्य चाऽव्ययत्वेऽपि कर्मत्वं मन्यते। सत्त्वभूतत्वस्याऽनिवर्तनात् । प्रकृतिविवक्षायामिति । प्रकृतिविकारयोरभेदविवक्षायां च्विर्विधीयते । तत्राऽवश्यं विकारेण प्रकृतिविशेषोऽपेक्षणीयः। तदनपेक्षायां च्वेरभावात्। ततश्च यथा महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्राऽण्न भवत्येवं मृदं कुम्भीकरोतीत्यादावपीत्यर्थः। काशान्कटीकरोतीत्यत्र त्विष्ट्याऽण्प्रत्ययो भवति । तस्मिन्नुत्पन्ने काशशब्दात्

उ.] शयः । यदुक्तं 'कुम्भशब्दस्य 'कारशब्देन समास'इति, तदपि चिन्त्यम् , कुम्भशब्दस्य केवलस्य सविशेषणत्वेनाऽसमर्थत्वात् । समासविधौ समर्थपरिभाषोपस्थानेन समासाऽप्राप्तेः । भाष्यं तु सर्वथा समासाऽभावेऽप्यणापत्तिपरतया योजयितुं शक्यमेवेति दिक् । यावता चेदानीमिति भाष्यमवतारयति— कुम्भमित्येतच्च यद्यपीति । समाधानाशयमाह—तथाऽपीति । भाष्ये 'गन्ध'शब्दः संबन्धवाची, स च महासंज्ञाबलात्प्रत्ययविधौ पदत्वेन निमित्तत्वात्स्पष्ट एव । असामर्थ्यात्प्रत्ययाऽभावे चोपपदसंज्ञाऽपि फलाऽभावान्नेत्युपपदसंज्ञायां समर्थवचनमनर्थकमिति भावः। एवञ्च सुबन्तस्यैवोपपदत्वम् । 'स्तम्बकर्णयो'रित्यादौ तु तत्प्रकृतिके लक्षणा । इदमेवाऽभिप्रेत्य 'उपपदमति'ङिति सूत्रे प्रथमान्तसुप्पदस्याऽपि निवृत्तिर्भगवतोक्तेति दिक् । कर्मत्वं मन्यत इति । 'स्वरादिव'दिति शेषः । तत्र हेतुमाह—सत्त्वेति । च्विप्रत्ययेऽपि स्वाश्रयसत्त्वभावस्य निवृत्तौ मानाऽभावादिति भावः । 'सत्त्वभूतस्ये'ति पाठेऽपि भावे क्तः । प्रकृतिविवक्षायामिति भाष्यस्य,– प्रकृतेर्विकृत्यभिन्नत्वेन विवक्षायां विकृतिवाचकाच्च्विरित्यर्थः । तत्फलितमाह— प्रकृतीति । तत्राऽवश्यमिति । नन्वेवं नित्यसापेक्षत्वेनाऽसामर्थ्याऽभावादण्दुर्वारः,

नुपपदेऽपि प्रत्ययः प्रसज्येत ॥ निर्देश इदानीं किमर्थः स्यात् ? ॥*॥ निर्देशः संज्ञाकरणार्थः ॥*॥ [निर्देशः सञ्ज्ञाकरणार्थः]॥ यदोपपदे प्रत्ययस्तदोपपदसंज्ञां वक्ष्यामीति ॥ तत्तर्हि निमित्तोपादानं कर्तव्यम् ? ॥ न कर्तव्यम् । ॥*॥ तत्रवचनमुपपद[सञ्ज्ञा]सन्नियोगार्थम् ॥*॥ तत्रवचनं क्रियते तदुपपद[सञ्ज्ञा]संनियोगार्थं भविष्यति। कर्मण्यण्विधीयते तत्र चेत्प्रत्ययो भवतीति॥

ननु चान्यत्तत्रग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम्॥ किम्?॥ 'तत्रग्रहणं विषयार्थ'मिति । अधिकारादप्येतत्सिद्धम् ॥ [तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्] ॥

कृदतिङ् ॥ ३।१।९३ ॥

अतिङिति किमर्थम् ? ॥ पचति करोति ॥*॥ अतिङिति शक्यमकर्तुम्॥*॥कस्मान्न भवति पचति करोतीति ? ॥ धातोः परस्य कृत्संज्ञा प्राक्

प्र.]कृद्योगे षष्ठी तस्याः षष्ठीति समासः। समासरूपस्यैव चेष्टत्वेनोपात्तत्वात् काशानां कटीकार इति वाक्यं न भवतीत्याहुः।निर्देश इति । 'कर्मणी'ति सत्सप्तमीविज्ञानात्सत्येव कर्मणि प्रत्ययो भविष्यतीति भावः । निर्देशः संज्ञाकरणार्थ इति । यथेत्संज्ञार्थमनुनासिकत्वं प्रतिज्ञायते तथाऽर्थनिरपेक्षा कर्मणीत्यादिसप्तमीउपपदसंज्ञालिङ्गं सौत्रीति भावः। अर्थापेक्षायां तु सप्तम्यामणप्रत्ययस्याभिधेयं कर्म स्याद्यथा 'धःकर्मणि ष्ट्र'न्निति । तथा च उपपदत्वं न प्रतीयेत । अर्थानपेक्षत्वे च सप्तम्या धातोरण्भवति कर्म चोपपदसंज्ञमित्यर्थः स्यादिति कर्मणः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वं न प्रतीयेत[5] । तत्रवचनमिति । तत्रैव सति प्रत्ययो भवति नासतीति तत्रग्रहणाल्लभ्यते। कथमिति चेत्–उच्यते,–प्रत्यय इत्यत्रानुवर्तते । तत्रायमर्थः, सप्तमीस्थमुपपदसंज्ञं भवति । तत्र चोपपदे प्रत्ययो भवतीति । [तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्] ॥

उ.]तदनपेक्षायां च्वेरभावेन च्व्यन्तस्य नित्यसापेक्षताया उपपादितत्वादिति चेदत्र महद्भिर्यतनीयम् । मम तु प्रतिभाति,–न नित्यसापेक्षत्वं वृत्तौ प्रयोजकं, किन्तु गमकत्वम् । एवञ्च नित्यसापेक्षत्वेऽप्यगमकत्वान्न वृत्तिः । 'काशकटीकार'मित्यत्र तु गमकत्वाद्भवत्येवेति स्पष्टञ्चेदं 'समर्थ'सूत्रे 'सुप आत्मन' इति सूत्रे च भाष्ये सूक्ष्मदृशाम् । भाष्ये–अधिकारादपीति । नन्वधिकारादेतस्मिन्धात्वधिकार इत्यर्थवत्तत एव प्रतिसूत्रमुपपदसंज्ञाविधानेन 'सन्नियोगशिष्ट'न्यायात्तत्र सत्येव प्रत्ययो भविष्यति किं 'तत्र' ग्रहणेनेति चेन्न, तदभावे 'अन्वाचयशिष्टत्वमपि सम्भाव्येते'ति स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिति तत्त्वम् ॥ [तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्] ॥

कृदतिङ् । भाष्ये एकदेश्याह–पचतीत्यादि। शङ्कितोऽऽह–शक्यमकर्तुमिति।

१ इदं क्वचिन्न । २ 'च प्रत्ययो' । ३ 'पठति' ।
४ इदं भाष्यमित्यन्ये । वार्त्तिकमित्यन्ये । ५ 'प्रतीयते' । ६ शङ्कते' ।

लादेशाद्धात्वधिकारः॥ एवमपि स्थानिवद्भावात्कृत्सञ्ज्ञा प्राप्नोति॥ अथाऽति-ङित्युच्यमाने यावता स्थानिवद्भावः कथमेवैतत्सिध्यति ? ॥ प्रतिषेधवचन-सामर्थ्यात् ॥ अथ वा तिङ्भाविनो लकारस्य कृत्संज्ञाप्रतिषेधः ॥ किं च स्याद्यद्यत्र कृत्संज्ञा स्यात् ?॥ 'कृत्प्रातिपदिक'मिति प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् । प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः प्रसज्येत ॥ नैष दोषः । एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते ते चाऽत्र तिङोक्ता एकत्वादय इति कृत्वोक्तार्थत्वान्न भवि-ष्यन्ति ॥ टाबादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति ॥ स्त्रियां टाबादयो विधी-यन्ते, न च तिङन्तस्य स्त्रीत्वेन योगोऽस्ति ॥ अणादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूव-न्निति ॥ अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते न च तिङन्तस्याऽपत्यादिभि-

प्र.] कृदतिङ् । स्थानिवद्भावादिति। 'अति'ङिति प्रतिषेधः स्वाश्रयामेव तिङः कृत्संज्ञां बाधितुमुत्सहते नत्वतिदेशशास्त्रेण प्रसक्ताम् । 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति वचनादिति भावः । प्रतिषेधेति । अन्यथाऽनर्थकः प्रतिषेधः स्या-दिति भावः। अथ वेति।तिङ्भावी लकार एव तिङ्शब्देनोच्यत इति मूलोच्छेद एव कृत्संज्ञाप्रतिषेधेन क्रियते । टाबादय इति । यथा साधनाश्रयसंख्यानिमित्तैकव-चनाद्युत्पत्तिस्तथैव तद्गतलिङ्गाश्रयाष्टाबादयः स्युरिति भावः।स्त्रियामिति। शब्दशक्ति-

उ.]तदुपपादयति स एव-धातोः परस्येति। 'धातो'रिति पदमुच्चार्य धातोः परत्वेन विहितस्येत्यर्थः। अत एव वक्ष्यति-प्राक् लादेशाद्धात्वधिकार इति। एवञ्च तिङ्षु कृत्संज्ञाया अप्राप्त्या निषेधो व्यर्थ इति भावः । तत्सार्थक्यमेकदेशी शङ्कते-एव-मपीति। सिद्धान्ती शिष्यबुद्धिपरीक्षायै प्रतिवन्दीमाह-अथेति । एकदेश्याह-प्रति-षेधेति । तृतीयाऽध्यायान्तं धात्वधिकारे तिङो व्यावृत्त्या तत्सार्थक्यमत आह— अथ वेति । तिङ्भावीति। अत एवाऽऽमन्तविषयलकारस्य कृत्त्वम्भवत्येव, तस्य तिङ्भावित्वाऽभावात् । तिङ्भावित्वस्य फलोपहितस्यैव निवेशात् । मूलोच्छेद इति । मूलभूते लकार एव कृत्त्वोच्छेदः क्रियत इत्यर्थः । 'भोभगो' इति सूत्र-भाष्योक्तरीत्याऽविधित्वादप्यत्र स्थानिवत्त्वप्रतिषेध इत्यपि बोध्यम्।अथ तृतीयाऽध्या-यान्तं धात्वधिकारेऽपि भाष्ये फलाऽभावान्निषेधम्प्रत्याख्यातुमाह-किञ्च स्यादिति।

एकत्वादिष्विति। ननूक्तेऽप्येकत्वे एकशब्दात्कर्मत्वमात्रप्रतिपत्तये द्वितीयावत् 'पचति पश्ये'त्यादौ कर्मत्वोक्तये द्वितीया स्यात् । किञ्च-'एकवचनमुत्सर्ग' इति तद्दुर्वारमिति चेन्न, कर्मत्वस्याऽपि वाक्येन प्रतीत्या तदनुत्पत्तेः । तिङोक्ता इत्यस्य च-तिङ्घटितवाक्येनोक्ता इत्यर्थः । 'एकत्वादि'ष्वित्यादिपदेन कर्मत्वादीनामपि ग्रहणं बोध्यम्। उत्सर्गोऽव्ययविषय एवेत्याशयात्। तिङन्तस्येति। तदर्थक्रियाया इत्यर्थः।

१ 'ङ्याप्प्रातिपदिकादिति' । २ इतिः क्वचिन्न ।

योगोऽस्ति॥ अथापि कथं चिद्योगः स्यादेवमपि न दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-'न तिङन्तादणादयो भवन्ती'ति, यदयं क्व चित्तद्धितविधौ तिङ्ग्रहणं करोति 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' 'तिङश्च'[इति] ॥ इह तर्हि पचति पठतीति,-'ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवती'ति तुक् प्राप्नोति ॥ धातोरिति वर्तते ॥ एवमपि 'चिकीर्षती'त्यत्र[अपि]प्राप्नोति॥अत्रापि शपा व्यवधानम्॥एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् ॥ 'एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवती'ति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेवेति॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याऽध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम्॥ [समाप्तमिदं वासरूपान्तं शास्त्रम्]॥

प्र.]स्वाभाव्यात्साधनाश्रयसङ्ख्योपादानमस्ति तिङन्तस्य न लिङ्गोपादानमिति भावः। धातोरिति । 'धात्वादे'रित्यतः । एकादेश इति । ननु स्थानिवद्भावं बाधित्वा परत्वादन्तवद्भावेन भाव्यम् । नैष दोषः । परशब्दस्येष्टवाचित्वात् स्थानिवद्भाव एवान्तवद्भावस्य बाधकः। नन्वतिङिति प्रत्याख्यायमाने पचेरन्निति प्रातिपदिकान्तत्वान्नकारलोपः प्राप्नोति । 'झस्य र'न्निति नकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति । इह तर्हि 'विचीया'दिति कृद्यकारत्वाद्दीर्घो न प्राप्नोति । एषोऽप्यदोषः । सार्वधातुकप्रतिषेधो ज्ञापयत्यकृदिति प्रतिषेधस्तिङो न भवतीति । यदि हि स्यात् सुनुयाच्चिनुयादित्यादावपि सार्वधातुके कृत्प्रतिषेधेन दीर्घो न भविष्यतीति पृथक्सार्वधातुकप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ॥ इति कैयटीये भाष्यप्रदीपे तृतीयस्य प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम् ॥

उ.]भाष्ये-अथाऽपि कथञ्चिद्योगः स्यादिति।'शेष' इत्यस्य विधायकत्वात् 'दृषदि पिष्टा' इत्याद्यर्थे इव पचत्यादिभ्यः पश्यत्याद्यर्थे प्रत्ययः स्यादिति भावः। न तिङन्तादिति । अयमत्राऽभिसन्धिः,-तिङन्तानां कृदन्तत्वप्रयुक्तप्रातिपदिकत्वाऽभावो ज्ञाप्यत इति 'पचति भवती'त्यादौ प्रथमाऽपि नेति बोध्यम् । 'पचेरन्' इत्यादौ नलोपश्चाऽत एव न । अत एव 'अह'न्नित्यादौ न दोषः। परशब्दस्येष्टेति । अन्तवद्भावस्य प्रायिकत्वेन स्थानिवद्भावस्याभावाऽतिदेशकत्वेन निषेधकतया. 'निषेधाश्च बलीयांस' इति न्यायेन 'अचः परस्मि'न्नित्यस्यैव प्रवृत्तिरित्यपि बोध्यम् । यत्किञ्चित्स्थानिभूतादचः पूर्ववृत्तिधर्माऽवच्छिन्नोद्देश्यकत्वादचः परस्मिन्नित्यस्य प्रवृत्तिः । एतेन 'अन्तवद्भावेन शबन्तस्यैव कार्यमिति पूर्वविध्यभावात्कथं स्थानिवत्त्व'मिति परास्तम् । स्थानिभूतादचः पूर्वोऽस्थानिभूत एव गृह्यत इत्यत्र न मानम्, तक्रकौण्डिन्यन्यायस्याऽनवकाशविषयकत्वेन विधेयविषयकत्वेन चेदृशे विषयेऽप्राप्तेः । तत्र सूत्रेऽभावाऽतिदेशस्याऽप्यङ्गीकारेण स्थानिनि सत्यभवतस्तुक एकादेशेऽप्यभावाऽतिदेशो बोध्यः । एतेन 'स्थानिवद्भावेऽपि शबन्तस्य शपा व्यवधानाऽभावात्तुग्दुर्वार' इत्यपास्तम्। 'धीः धियौ धिय' इत्यत्र तु न दोषः, 'ध्यायतेः सम्प्रसारणञ्चे'

वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्॥ ३।१।९४ ॥

कथमिदं विज्ञायते 'स्त्रियामभिधेयायां वाऽसरूपो न भव[ती']ति, आहो-स्वित्स्त्रीप्रत्ययेष्विति?॥ किं चातः?॥ यदि विज्ञायते 'स्त्रियामभिधेयाया'मिति। लव्या लवितव्या,-अत्र वाऽसरूपो न प्राप्नोति। अथ विज्ञायते 'स्त्रीप्रत्ययेष्वि'-ति। व्यावक्रोशी व्यावकुष्टिरिति न सिध्यति ॥ एवं तर्हि नैवं विज्ञायते- 'स्त्रियामभिधेयायां' नापि 'स्त्रीप्रत्यये'ष्विति ॥ कथं तर्हि ?॥ ''स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यते'' । तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति स्त्रियामित्यधिकृत्य ये प्रत्यया विहितास्तेषां प्रतिषेधो विज्ञास्यते ॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?॥ ॥*॥ असरूपस्य वावचनमुत्सर्गस्य बाधकविषयेऽनिवृत्त्यर्थम् ॥*॥ असरूपस्य वावचनं

प्र.] वासरूपोऽस्त्रियाम् । कथमिति—स्त्रियामित्यभिधेयसप्तमी वा स्यात् स्त्रियामित्यस्यैव वा स्वरूपस्य निषेधः स्यात्,—'स्त्रियामित्युच्चार्य ये प्रत्यया विधीयन्ते तेषु वासरूपो न भवती'ति संदिहानः पृच्छति। लव्येति। 'अचो य'दिति यता तव्यादीनां नित्यं बाधनं प्राप्नोतीत्यर्थः। व्यावक्रोशीति। 'कर्मव्यतिहारे णच्स्त्रिया'मिति णचा क्तिनो बाधः प्राप्नोतीत्यर्थः। स्त्रियामित्यधिकृत्येति। 'स्त्रियां क्ति'न्नित्यस्मिं स्त्र्यधिकारे ये उत्सर्गापवादास्तेष्वपवाद उत्सर्गस्य बाधक एवे-

---

उ.]त्यनेन सम्प्रसारणे पूर्वत्वे 'हल' इति दीर्घत्वे च कृते एकादेशस्य निवृत्तेस्तस्य स्थानिवत्त्वाऽप्रवृत्तेः। 'जुहुवतु'रित्यादावपि ह्वेञोऽन्तरङ्गत्वादात्त्वे 'वार्णादाङ्ग'मित्यालोपे सम्प्रसारणे एकादेशस्यैवाऽभावान्न दोषः। स्पष्टं चेदं 'सर्वत्र संप्रसारणिभ्य' इति वार्त्तिकभाष्ये। धियावित्यादावियङ आकारात्पूर्ववृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकत्वाऽभावाच्च। नकारोच्चारणेति। समाध्यन्तरमपि प्रागुक्तम्। पृथक्सार्वधातुकेति। न च श्यनर्थं, दीर्घप्रवृत्तियोग्याऽजन्तेभ्यः श्यनभावात् ॥ इति श्रीनागेशभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयस्य प्रथमे पञ्चममाह्निकम् ॥ ५ ॥

वाऽसरूपो। ननु स्वरूपस्य निषेधे तदभाव एव स्यादतस्तत्पक्षे वाक्यार्थं दर्शयति—स्त्रियामित्युच्चार्येति।स्वरूपस्येत्यस्य,—स्वरूपपरस्येत्यर्थः। निषेधः स्यादित्यस्य निषेधान्वय्यन्वयित्वं स्यादित्यर्थः। ननु ये विहितास्तेषाम्प्रतिषेधे विधिवैयर्थ्यं स्यात्, विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पो वा स्यादत आह—स्त्रियां क्तिन्निति।तदधिकारे ये विहिता उत्सर्गास्तेषां वासरूपविधिना प्रसक्तानां प्रतिषेधो—बाधो विज्ञास्यत इति भाष्याक्षरार्थ इति भावः। एवञ्चोत्सर्गाऽपवादयोर्द्वयोरपि स्त्र्यधिकारनिवेशित्वे सत्यस्त्रियामिति प्रतिषेध इति लभ्यते। अन्येनाऽपि यत्राऽसमावेश इष्टः सोऽनभिधानात्साध्यः। भाष्ये तत्रोत्पत्तिर्वाप्रसङ्ग इति। उत्पत्तेर्वार्थविकल्पप्रसङ्ग इत्यर्थः। ननु बाधकत्वविकल्पे नाऽयं दोष इत्याशङ्क्य तद्विकल्प एव न सिध्यतीत्याह—वाऽसरूप इति। असरूपोऽ-

क्रियते॥[किं प्रयोजनम्?॥'उत्सर्गस्य बाधकविषयेऽनिवृत्त्यर्थम्' ।] । उत्सर्गस्य बाधकविषयेऽनिवृत्तिर्यथा स्यात् । तव्यत्तव्यानीयर उत्सर्गास्तेषामजन्ताद्यदपवादः । चेयं । चेतव्यमित्यपि यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । अजन्ताद्यद्विधीयते हलन्ताण्ण्यद्विधीयते । एतावन्तश्च धातवो यदुताऽजन्ता हलन्ताश्च । उच्यन्ते च तव्यदादयस्ते वचनाद्भविष्यन्ति ॥ एवं तर्हि ण्वुल्तृचावुत्सर्गौ, तयोः पचादिभ्योऽजपवादः । पचतीति पचः । पक्ता पाचक इत्यपि यथा स्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् 'अजपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्य' इति ॥ एवं तर्हि ण्वुल्तृजच उत्सर्गाः, तेषामिगुपधात्कोऽपवादः । विक्षिपः विलिखः। विक्षेप्ता विक्षेपक इत्यपि यथा स्यात्॥अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ॥*॥ तत्रोत्पत्तिवाप्रसङ्गो यथा तद्धिते ॥*॥ तत्रोत्पत्तिर्विभाषा प्राप्नोति यथा तद्धिते ॥ अस्तु यदा विक्षिपो विलिख इत्येतन्न[॥]तदा विक्षेप्ता विक्षेपक इत्येतद्भविष्यति ॥ यद्येतल्लभ्येत कृतं स्यात्तत्तु न लभ्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ यथा तद्धित इत्युच्यते । तद्धितेषु च सर्वमेवोत्सर्गापवादं

प्र.]त्यर्थः । तत्रोत्पत्तिवाप्रसङ्ग इति । वासरूप इत्येतावच्छ्रूयते । तत्र वाग्रहणेन किं भावो विकल्प्यताम्—असरूपोऽपवादो वा भवति पक्षे न भवतीति । अथ बाधकत्वं विकल्प्यतां—वा बाधको भवति पक्षे न बाधक इति । तत्राऽन्तरङ्गत्वात्सत्ताया एव विकल्पः स्यात् । यथोक्तम्—'यत्रान्यत्क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवन्ती पर' इति । न तु बहिरङ्गस्य बाधकत्वस्येत्युत्पत्तेरेव विकल्पः स्यात् पक्षे तु न कश्चित्प्रत्यय उत्पद्यतेत्यर्थः । अस्त्विति । बाधकाऽभावे उत्सर्गस्याऽनिवार्यत्वादिति भावः । यद्येतदिति । अपवादशास्त्रेणोत्सर्गशास्त्रस्य बाधितत्वादपवादाऽभावपक्षेप्युत्सर्गस्याऽप्रवर्तनादिति भावः । तत्र यथा 'अत इ'ञिति विकल्पितेनेञा मुक्ते पक्षेऽण्न भवति अपि तु वाक्यमेव, तथेहाप्यपवादाऽभावपक्षे प्रकृतिरेव कर्त्रादीनर्थानभिदध्यात् । यथाग्निचिदित्यादौ क्विबादिलोपे

उ.]पवादो वा भवतीति। अपवादपदं वक्ष्यमाणसिद्धान्ताऽभिप्रायेण। बहिरङ्गस्येति। शब्दानुपात्तस्येत्यपि बोध्यम् । 'इत्येतन्ने'त्यन्तो भाष्ये छेदः । भाष्ये—यद्येतल्लभ्येतेति।अपवादपदाऽभावादपवादविषय एव विकल्प इत्यत्र मानाऽभावादपवादोत्सर्गोभयविषयो विकल्पः स्यात् । एवञ्च तद्धित इवोत्सर्गाऽपवादयोर्विकल्पाद्यत्रोत्सर्गाऽपवादौ विभाषा, तत्राऽपवादेन मुक्ते उत्सर्गाऽप्रवृत्त्या पक्षेऽनुत्पत्तिरेव प्राप्नोतीति भावः । 'अपवादशास्त्रेणे'ति कैयटोपपत्तिस्तु चिन्त्या, तद्धितेषु सर्वमुत्सर्गाऽपवादं विभाषेति दृष्टान्तेन मदुक्तार्थस्यैव लाभात्। सिद्धन्त्विति भाष्ये। बाधकपदे कृतेऽसरूपस्य बाधकस्यैव विकल्पे उत्सर्गविकल्पाऽभावात्सिद्धमिति भावः । इदञ्चापवादशास्त्रेणैक-

विभाषा । उत्पद्यते वा न वा॥*॥ सिद्धं त्वसरूपस्य बाधकस्य वावचनात्॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'असरूपस्य बाधकस्य वावचनात्' । असरूपो बाधको वा बाधको भवतीति वक्तव्यम् ॥ सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवाऽस्तु ॥ ननु चोक्तं 'तत्रोत्पत्तिवाप्रसङ्गो यथा तद्धित' इति ॥ नैष दोषः । अस्ति कारणं येन तद्धितेषु विभाषोत्पत्तिर्भवति ॥ किं कारणम् ? ॥ प्रकृतिस्तत्र प्रकृत्यर्थे वर्तते, अन्येन च शब्देन प्रत्ययार्थोऽभिधीयते । इह पुनर्न केवला प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते । नचाऽन्यः शब्दोऽस्ति यस्तमर्थमभिदधीतेति कृत्वाऽनुत्पत्तिर्न भविष्यति ॥ अथ वा समयः कृतो 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय' इति । एतस्मात्समयादनुत्पत्तिर्न भविष्यति ॥ ननु च य एव तस्य समयस्य कर्ता स एवेदमप्याह । यद्यसौ

प्र.]कृते। सिद्धं त्विति। बाधकत्वे विकल्पिते यत्र पक्षेऽपवादस्य बाधकत्वं नास्ति तत्र बाधकत्वाऽभावादुत्सर्गः प्रवर्तते । अन्येनेति । दक्षस्यापत्यमित्यादावपत्यादिशब्देनेत्यर्थः। इह पुनरिति।केवला प्रकृतिः स्वार्थमात्रमपि नाभिधत्ते किं पुनः कर्त्रादिकमर्थमभिधास्यति । तथाहि प्रकृतिप्रत्ययसमुदाये प्रयुज्यमानेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते,प्रत्ययस्तु प्रत्ययार्थे इत्युच्यते अनुत्पन्नप्रत्यया तु प्रकृतिर्न कश्चिदर्थं गमयति।अथापि क्षिपेः कर्तेति कर्त्रादिशब्दाःप्रयुज्यन्ते । तथापि करोतिक्रियापेक्षमपि कर्तृत्वं प्रतीयेत न तु क्षिपिक्रियापेक्षमेव तस्मात्सामर्थ्याद्बाधकत्वं बहिरङ्गमपि विक-

---

उ.]वाक्यताऽऽपन्नम्। न चैवमसरूपो वा बाधको भवतीति भाष्येण बाधकत्वविकल्पप्रतिपादनं व्यर्थमिति वाच्यम्, 'असरूपस्य बाधकस्य वावचना'दिति वार्तिकस्वारस्येनाऽसरूपो बाधको वा भवतीत्येव भाष्येऽन्वयात्।वार्त्तिकाद्धि बाधकाऽनुवादेन विकल्पविधिरित्येव स्वरसतो लभ्यते न तु बाधकत्वाऽनुवादेनेति दिक् । प्रत्यासत्त्या च यन्निरूपितं बाधकत्वं तस्यैव पक्षेऽभ्यनुज्ञानमिति नाऽतिप्रसङ्गः । कैयटे—बाधकत्वे विकल्पित इत्यादि । इदञ्चिन्त्यं, वार्तिकोक्तबाधकपदार्थैकदेशस्य बाधकत्वस्य विकल्पेनाऽन्वयाऽयोगात् । किञ्च—पक्षे बाधकत्वाऽभावे शप्तिपोरिव समुच्चयः स्यादिति महदनिष्टं, धर्मनिषेधे धर्म्यभावाऽप्रतीतेः । अत एव 'न वे'ति सूत्रे साधुत्वविकल्पे पक्षे तस्यैवाऽसाधुत्वमापादितम् । क्षिपेरिति । धात्वर्थनिर्देशे इक्प्रत्ययः । 'इक्कृष्यादिभ्य' इति इक्वा । तथापीति । 'कर्त्ते'त्यत्र तस्याऽपि सत्त्वादिति भावः। बाधकत्वं बहिरङ्गमपीति । इदञ्चिन्त्यम् ।सामर्थ्यादपवाद एवाऽसरूपशब्देन विवक्षितो न तूत्सर्गोऽपीति तु भाष्यतात्पर्यं बोध्यम् । भाष्ये—अथवा समय इति । एवञ्च समयैतत्सूत्रयोरन्यतरस्याऽप्यबाधाय 'असरूप'पदेनाऽपवाद एव गृह्यत इति भावः । इहापि प्रमाणञ्चेत्किमेतावता,तत्राह—समयस्येति। अर्थः प्रत्याययितु-

तत्र प्रमाणमिहाऽपि प्रमाणं भवितुमर्हति ॥ प्रमाणमसौ तत्र चेह च। सामर्थ्यं त्विह द्रष्टव्यं शब्दानां प्रयोगे। न चाऽनुत्पत्तौ सामर्थ्यमस्ति। तेनाऽनुत्पत्तिर्न भविष्यति॥ कथं तर्हि तद्धितेष्वनुत्पत्तौ सामर्थ्यं भवति ? ॥

अन्येन प्रत्ययेन सामर्थ्यम् ॥ केन ?॥ षष्ठ्या॥अथ वा रूपवत्तामाश्रित्य वाविधिरुच्यते। न चाऽनुत्पत्ती रूपवती। तेनानुत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

एवमपि कुत एतदपवादो विभाषा भविष्यति न पुनरुत्सर्ग इति ? ॥ नचैवाऽस्ति विशेषो–यदपवादो विभाषा स्यादुत्सर्गो वा ॥ अपि च सापेक्षोऽयं निर्देशः क्रियते–'वासरूप' इति। न चोत्सर्गवेलायां किं चिदपेक्ष्यमस्ति।

प्र.]लभ्यते। य एवेति।समयस्यायं बाधकोऽस्त्विति भावः। सामर्थ्यमिति। अर्थप्रत्यायनाय शब्दाः प्रयुज्यन्ते न च प्रत्ययस्याऽनुत्पत्तावर्थः प्रत्याययितुं शक्यत इत्यर्थः। पूर्वस्मिन् परिहारे प्रकृतेरेव केवलायाः स्वार्थमात्राभिधानेपि सामर्थ्यं नास्तीत्युक्तम्। उत्तरत्र तु समयात् प्रयोग एव केवलाया नास्तीत्युच्यते। कथं तर्हीति। समयात् केवलस्य प्रातिपदिकस्य तद्धितानुत्पत्तौ साधुत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः। अन्येनेति। दक्षस्यापत्यमिति षष्ठ्यन्तस्य प्रातिपदिकस्य प्रयोगो न केवलस्य, इह तु कृदनुत्पत्तौ सत्यां केवल एव धातुः स्यात्तस्य च समयात् प्रयोगाऽभावः। अथ वेति। असरूपशब्देन भिन्नरूप उच्यते। तस्य च भिन्नरूपत्वं रूपवदुत्सर्गापेक्षया भवतीति स एव पक्षेऽभ्यनुज्ञायते, न त्वरूपानुत्पत्तिरित्यर्थः। न चैवास्तीति। उत्सर्गविकल्पेऽ-

---

उ.]मिति।न च प्रत्ययाऽनुत्पत्तौ प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति 'न केवला प्रकृति'रिति निषेधात्, नापि प्रयुक्तादर्थबोध इति भाष्यार्थ इति भावः। असरूपशब्देनेति। भिन्नरूपो वेत्युक्ते भावाऽभावयोः परस्परभिन्नरूपस्य सत्ताप्रतीतिरिति नाऽनेनोभयोरुत्सर्गापवादयोर्विभाषाबोधनम्। तथा सति पक्षेऽनुत्पत्तिः स्यात्। सा च न रूपवतीत्यभावपक्षे न भिन्नरूपस्य सत्ता स्यादिति भावः। नन्वस्तु सामर्थ्यादन्यतरस्य विकल्पो न तूभयोरिति बाधकपदाऽभावे अपवाद एवेति कुतो लभ्यत इत्याशङ्कते भाष्ये–कुत एतदिति। इष्टापत्त्या समाधत्ते–न चैवास्तीति। तद्व्याचष्टे–उत्सर्गेति। 'असरूप उत्सर्गो वा भवती'त्यनेन प्रत्यासत्त्याऽसरूपोऽपवाद एव पक्षे स्थाप्यत इति 'क'विषये नाऽणिति भावः।वस्तुतोऽसरूपपदेनाऽपवाद एवोपतिष्ठत इत्याह–भाष्ये–अपि च सापेक्ष इति। अवधिसापेक्ष इत्यर्थः। भिन्नरूपत्वं हि–असरूपत्वम्। तत्र 'कुतो भिन्नरूप' इत्यपेक्षायां स्वविधानवेलायां यः स्वविषये प्राप्तः स एव बुद्धिस्थो गम्यतेऽपवादविधिसमये चोत्सर्गस्तमपि विषयमुपढौकमान उपारूढो बुद्धौ भवतीति तदपेक्षया भिन्नरूपोऽपवाद एव गृह्यत इत्यर्थः। न चोत्सर्गवेलाया-

---

१ 'ततोऽनुत्पत्ति'। २ 'नैतदस्ति'।

अपवादवेलायां पुनरुत्सर्गोऽपेक्ष्यते । तेन यो रूपवानन्यपूर्वो[1] बाधकः प्राप्नोति स वा बाधको भविष्यति ॥ कः पुनरसौ ?॥ अपवादः ॥ यदि 'यो रूपवानन्यपूर्वो[1] बाधकः प्राप्नोति स वा बाधको भवती'त्युच्यते क्विबादिषु समावेशो न प्राप्नोति—ग्रामणीः, ग्रामणाय इति । न ह्येते रूपवन्तः॥एतेऽपि रूपवन्तः॥ कस्यामवस्थायाम् ? ॥ उपदेशावस्थायाम् ॥ यद्येवम्—॥*॥ अनुबन्धभिन्नेषु[2] विभाषाप्रसङ्गः ॥*॥ अनुबन्धभिन्नेषु[2] विभाषा प्राप्नोति । कर्मण्यण् । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कविषयेऽणपि प्राप्नोति ॥*॥ सिद्धमनुबन्धस्याऽनेकान्तत्वात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'अनुबन्धस्याऽनेकान्तत्वात्' । अनेकान्ता अनुबन्धाः । अथवा प्रयोगेऽसरूपाणां वाविधिर्न्याय्यः[3] ॥*॥ प्रयोगे चेल्लादेशेषु प्रतिषेधः ॥*॥ प्रयोगे चेल्लादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'ह्योऽपच'दित्यत्र लुङपि प्राप्नोति । 'श्वः पक्ते'त्यत्र लुडपि प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । आचार्य-

प्र.]प्राप्तविभाषा,अपवादविकल्पे तु प्राप्तविभाषेति न कश्चिद्विशेषः।अपवादवेलायामिति । बाध्यत्वेन यावदुत्सर्गो नापेक्ष्यते तावदपवादस्य प्रवृत्तिरेव नास्तीत्यर्थः । उपदेशावस्थायामिति । प्रत्यासत्तिन्यायादुपदेशावस्थायामसारूप्यमाश्रीयते इत्यर्थः । ह्योऽपचदिति । लङ्यनद्यतनकारप्रत्ययः, लुङि त्वपाक्षीदिति ईच्छब्द इति भिन्नरूपत्वात्समावेशप्रसङ्गः । यद्यमिति । परोक्षे लिडिति लिटा लङः समावेशोऽसारूप्यात्सिद्ध एवेति नार्थो लङ्विधानेन। विहितस्तु लकाराणामसमावेशं ज्ञापयतीत्यर्थः।

उ.]मिति। नन्वपवादवादवाक्यार्थोत्तरमुत्सर्गस्य लक्ष्यसंस्कारकतेति प्रातिपदिकार्थसूत्रभाष्ये उक्तत्वेनोत्सर्गोऽपि स्ववेलायामपवादमपेक्षत इति कथमेतदिति चेन्न; लक्ष्यसंस्कारवेलायामपेक्षायामपि वाक्यार्थबोधवेलायां तदभावात् । अस्य च तदैवैकवाक्यतेति भावः। स वा बाधको भवतीति भाष्ये। स बाधको वा भवतीत्यन्वयः। सिद्धमनुबन्धस्याऽनेकान्तत्वादिति । ननु यद्यनुबन्धोऽनवयवस्तदा कथं कप्रत्यये कस्येत्त्वम्प्रत्ययादित्वाऽभावात्। कथं वा डादीनामनेकाल्त्वेन सर्वादेशत्वम् । न चाऽऽदेशप्रवृत्तिकालेऽनुबन्धत्वाऽभावादनेकाल्त्वं, तर्हि केऽपि वाक्यार्थबोधात्पूर्वं प्रत्ययत्वाऽज्ञानेन तदुत्तरमेवेत्संज्ञाप्रवृत्तौ सर्वत्र 'नाज्झला'विति सूत्रभाष्योक्तरीत्या उपदेशोत्तरकालमेवेत्संज्ञाप्रवृत्त्या चोपदेशेऽनुबन्धसत्त्वादसारूप्यकरत्वं स्यादिति चेन्न; 'चुटू' इत्यादावादिशब्दस्य समीपपरत्वान्न दोषः। 'अनेका'लित्यत्र संबन्धसामान्यषष्ठ्यर्थे बहुव्रीह्यङ्गीकारान्न दोषः । 'डा'देशेऽपि 'डा—आ' इत्याकारप्रश्लेषात्सर्वादेशत्वम् । इत एव वाऽस्वरसात्—'अथैकान्तेषु दोष एवे'ति वक्ष्यति भाष्यकृत् ।

अथ वा प्रयोगे इति। क्विरूपाऽभावादेव स प्रयोगेऽसरूपः। 'असरूप'पदेन च

१ 'पूर्वको'। २ 'विभिन्नेषु'। ३ 'प्रयोगेऽसरूपाणां वा विधि'रिति वार्तिकं लुप्तम् ।

प्रवृत्तिर्ज्ञापयति'न लादेशेषु वासरूपो भवती'ति यदयं 'हशश्वतोर्लङ् चे'त्याह। अथ वा प्रयोगेऽसरूपाणां वाविधौ न सर्वमिष्टं सङ्गृहीतमिति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते ॥ कोऽसौ ? ॥ उपदेशो नाम । उपदेशे चैतेऽसरूपाः । ननु चोक्त'मनुबन्धविभिन्नेषु विभाषाप्रसङ्ग' इति॥ परिहृतमेतत् ॥ कथं ?॥ 'सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वा'दिति ॥ अथैकान्ते[1] दोष एव ॥ एकान्ते च न दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-'नानुबन्धकृतमसारूप्यं भवती'ति,-यदयं ददातिदधात्योर्विभाषा[2] शं शास्ति ॥ अथ वाऽसरूपो बाधको[3] वा बाधको भवतीत्युच्यते । अपवादो नामा[4]ऽनुबन्धभिन्नो वा भवति रूपान्यत्वेन वा । तेनाऽनेनाऽवश्यं किं चित्त्याज्यं· किं चिच्च सङ्ग्रहीतव्यम् । तद्यदनुबन्धकृतमसारूप्यं तन्नाश्रयिष्यामो, यत्तु रूपाऽन्यत्वेनाऽसारूप्यं तदाश्रयिष्यामः ॥ अथ वाऽसरूपो बाधको वा बाधको भवतीत्युच्यते । सर्वश्चाऽसरूपः, तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते'-साधीयो योऽसरूप' इति॥कश्च साधीयान्?[5]॥ यः प्रयोगे च प्राक् प्रयोगात्।अथवाऽसरूपो बाधको वा बाधको भवतीत्युच्यते,न चैवं सति कश्चि-

प्र.] अथ वेति । क्विबादयो न सङ्गृहीतास्तेषां प्रयोगे[6] रूपाऽभावादित्यर्थः ।

उ.]समानरूपाऽभाववानुच्यत इति भावः। न लादेशेषु वाऽसरूप इति । आदेशगतमसारूप्यं गृहीत्वा लकारविषये वाऽसरूपविधिर्नास्तीति तात्पर्यम्। आदेशप्रवृत्त्युत्तरकालिकवैरूप्यवत्सु लकारेष्वित्यक्षरार्थः । तदाह-लकाराणामसमावेश इति । सर्वेष्टाऽसङ्ग्रहमुपपादयति-क्विबादय इति । 'असरूप'पदेन भिन्नरूपस्यैव ग्रहणमित्याशयः । भाष्ये-नाऽनुबन्धकृतमिति । भाव्यनुबन्धलज्ञानविषयवर्णकृतमसारूप्यं नेत्यर्थः । ददातिदधात्योर्विभाषा शः । पक्षे णः । डादौ तु प्रश्लेषान्निर्वाहः । 'चुट्ट' इत्यादावादिशब्दस्य समीपपरत्वे चुञ्चुप्चणपोर्यादित्वेऽपीत्त्वापत्तेः । अथ वेति । उभयकृताऽसारूप्ये गृह्यमाणे व्यावर्त्याऽभावादसरूप इति व्यर्थं, स्पष्टत्वायाऽपवाद इत्येव वदेत् । तत्सामर्थ्यादनुबन्धकृताऽसारूप्यं नाऽऽश्रीयते, किन्तु रूपाऽन्यत्वेनैवेत्यर्थः । तत्सामर्थ्यात्प्रकर्षगतिः । तेन प्रयोगे उपदेशे चाऽसरूप इति द्वितीयः पक्षः । तत्सामर्थ्यात्प्रायोगिकमसारूप्यमिति तृतीयः पक्षः । तत्राऽन्त्ययोः क्विबादिसङ्ग्रहः कथमिति चेद्रूपाऽभावादेव सारूप्याऽभावस्याक्षतेः । 'असरूप'पदेन च सारूप्याऽभाववानुच्यत इत्याहुः। प्रागिति। अत्र पक्षे सूत्रे सन्धिः सौत्रः। यद्वा परिभाषापक्षे प्रथमः पक्षः। अधिकारत्वे द्वितीयः, तदा 'स्त्रिया' मित्यस्य 'स्त्रिया'मिति दृष्ट्वा निवर्त्तत इत्यर्थः । 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' लिङ् चे'ति वचनाल्लिङ इष्टत्वादाह-

१ 'अथैकादेशेषु' । २ 'विभाषा शास्ति' । ३ इदं क्वचिन्न ।
४ 'अपवादश्च'।५ 'साधीयः' । ६ 'प्रयोगे तेषां रूपा' ।

दपि सरूपः। त एवं विज्ञास्यामः 'क्वचिद्येऽसरूपा' इति। अनुबन्धभिन्नाश्च प्रयोगे सरूपाः॥अथ कथमिदं विज्ञायते'ऽस्त्रिया'मिति,—किं'स्त्रियां न भवती'-ति,आहो स्वित्प्राक् स्त्रिया भवतीति?॥कश्चात्र विशेषः?॥*॥स्त्रियां प्रतिषेधे क्त-ल्युट्तुमुन्खलर्थेषु विभाषाप्रसङ्गः॥*॥स्त्रियां प्रतिषेधे क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु विभाषा प्राप्नोति। क्त–हसितं छात्रस्य शोभनम्। घञपि प्राप्नोति। [क्तं[1]]॥ ल्युट्–हसनं छात्रस्य शोभनम्। घञपि प्राप्नोति। [ल्युट्[2]]॥ तुमुन्–इच्छति भोक्तुम्। लिङ्लोटावपि प्राप्नुतः। [तुमुन्[1]]॥ खलर्थः–ईषत्पानः सोमो भवता। खलपि प्राप्नोति॥एवं तर्हि 'स्त्रियाः प्रा'गिति वक्ष्यामि॥*॥ स्त्रियाः प्रागिति चेत्क्वायां वावचनम्॥*॥ 'स्त्रियाः[3] प्रागिति चेत्क्वायां वावचनं कर्त-व्यम्। आसित्वा भुङ्क्ते। 'आस्यते भोक्तु'मित्यपि यथा स्यात्॥*॥ कालादिषु तुमुन्विधाने वाचनम्॥*॥ कालादिषु तुमुन्[4]विधाने वावचनं कर्तव्यम्। कालो-

प्र.]क्व चिद्य इति। प्रयोग इत्यर्थः। उपदेशे सर्वस्यैवासारूप्यमित्यसरूपग्रहणमनर्थकं स्यात्। कथमिति। स्त्र्यधिकारविहितेष्वेव किं प्रतिषेधः, परस्तात् स्त्र्यधिकारस्य भवत्येव वाऽसरूपविधिः, अथ स्त्र्यधिकारात्प्रागवासरूपविधिर्भवति स्त्र्यधिकारेण विच्छिद्यत इति प्रश्नः। लिङ्लोटाविति। लिङ्चेति लिङ् भवत्येव। 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटा'-वित्यत्र तु लिङ्लोटोः सहनिर्देशादत्रापि सहनिर्देशः कृतः। लिङ्चेति नियमाल्लोण्न-भविष्यतीति शक्यते वक्तुम्। ननु तुमुन् भावे कर्तृकर्मणोर्लिङ्लोटाविति भिन्नार्थत्वात् कुतो बाध्यबाधकभावः?। नैष दोषः। भावेऽपि लिङ्लोटोरस्ति विधानमिति तद-पेक्षया बाध्यबाधकभावोऽभिमतः। आस्यते भोक्तुमिति। भोजनार्थत्वादासनस्य पौर्वकाल्यमात्रं गम्यते इति समानविषयत्वाद्बाध्यबाधकभावप्रसङ्गः। क्त्वा भावे, तत्रैव च लकारोत्पत्तिरत्रेति समानार्थत्वमपि विद्यते। तत्रायं निर्णयः—स्त्र्यधिकारस्य परस्तादपि

उ.]लिङ् चेति। लोडापादन एव भाष्यतात्पर्यमिति भावः। नियमादिति। नियमो वा कल्प्यो, ज्ञापकं वा कल्प्यमिति तु भाष्याशयः। किञ्च,—लिङ् कर्तृकर्मणोश्चरितार्थः, भावे तुमुन्भावार्थयोस्तयोरपवाद एवेतीष्टं भगवत इति ज्ञायते इति लिङ्भवत्येवेत्यपि कैय-टश्चिन्त्यः। ननु लिङ्लोटौ कामप्रवेदने विधीयेते, 'इच्छामि भुञ्जीत' 'इच्छामि भुङ्क्ता-म्भवा'निति हि तदुदाहरणम्। इदं त्वकामप्रवेदनेऽपीति कथमनयोर्बाध्यबाधक-भावः। न चेदमपि कामप्रवेदनविषयम्, इच्छति भोक्तुमित्युदाहरणाऽसङ्गतेः, वक्त्रभि-प्रायाविष्करणमेव हि 'कामप्रवेदन'शब्देनोच्यत इति चेन्न; 'तव भोजनमिच्छ-ती'ति तदर्थेनाऽत्राऽपि तत्सत्त्वात्। ननु पौर्वकाल्याऽप्रतीतेः कथं क्त्वाविषये लकारप्राप्तिरत आह–भोजनार्थत्वादिति। 'स्त्रियाः प्रा'गित्यत्र पक्षे दूषणान्तरमाह–

१ इदं लुप्तम्। २ इदं क्वचिन्न। ३ 'स्त्रियां'। ४ 'तुमुनि'।

भोक्तुम् । कालो भोजनस्येत्यपि यथा स्यात् ॥*॥ अर्हे तृज्विधानम् ॥*॥ अर्हे तृज्विधेयः । इमेऽर्हे कृत्या विधीयन्ते ते विशेषविहिताः सामान्यविहितं तृचं बाधेरन्॥नैष दोषः। भावकर्मणोः कृत्या विधीयन्ते। कर्त्तरि तृच्। कः सप्रङ्गो यद्भावकर्मणोः कृत्याः कर्तरि तृचं बाधेरन् ?॥ एवं तर्हि॥*॥अर्हे कृत्यतृज्विधानम् ॥*॥ अर्हे कृत्यतृचो विधेयाः । अयमर्हे लिङ्विधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितान् कृत्यतृचो [वा] बाधेत ॥ [वासरूपो] ॥

कृत्याः ॥३।१।९५ ॥

॥*॥ कृत्यसंज्ञायां प्राङ्ण्वुल्वचनम् ॥*॥ [कृत्यसञ्ज्ञायां प्राङ्ण्वुलवचनम्]। कृत्यसंज्ञायां प्राङ्ण्वुल इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ ण्वुलः कृत्यसंज्ञा माभूदिति॥*॥अर्हे कृत्यतृज्वचनं तु ज्ञापकं प्राङ् ण्वुल्वचनानर्थक्यस्य॥*॥यदयमर्हे कृत्यतृचश्चेति तृज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः–'प्राङ्ण्वुलः कृत्यसंज्ञा भवती'ति॥एवमपि ण्वुलः कृत्यसंज्ञा प्राप्नोति।'योगापेक्षं ज्ञापकम्'॥

तव्यत्तव्यानीयरः ॥ ३।१।९६ ॥

॥*॥ केलिमर उपसङ्ख्यानम्॥*॥ केलिमर उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । पचेलिमा माषाः पक्तव्याः । भिदेलिमाः सरला भेत्तव्याः ॥*॥ वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च ॥*॥ वसेस्तव्यत्कर्तरि वक्तव्यः । णिच्चाऽसौ भवतीति वक्तव्यम् । वसतीति वास्तव्यः । ॥*॥ तद्धितो वा ॥*॥ तद्धितो वा पुनरेष भविष्यति । वास्तुनि भवो वास्तव्यः ॥ [तव्यत्तव्याऽनीयरः] ॥

प्र.]वासरूपविधिर्भवति।'अर्हे कृत्यतृचश्चे'त्यत्र तु कृत्यतृज्ग्रहणेन तस्याऽनित्यत्वं ज्ञाप्यते।

कृत्याः । 'कृत्या' इत्येतावत्सूत्रमित्याह–कृत्यसंज्ञायामिति । योगापेक्षमिति । ण्वुल्तृचावित्येतस्माद्योगात्प्राक्कृत्यसंज्ञाधिकार इत्येवं तृज्ग्रहणेनानुमास्यत इत्यर्थः । [कृत्याः] ।

तव्यत्तव्या । केलिमर इति । कर्मकर्तरि चायं कैश्चिदिष्यते । भाष्यकारेण तु कर्मणि प्रदर्शितः। वास्तुनि भव इति। दिगादिभ्यो यदिति दिगादित्वाद्यत्प्रत्ययः। नित्यानां शब्दानां यथाकथञ्चिदन्वाख्यानं कर्तव्यमिति मन्यते। यथोक्तम्–'उपादायापि ये हेयास्तानुपायान् प्रचक्षते । उपायानां च नियमो नावश्यमव-

---

उ.] भाष्ये–कालादिष्विति । 'अर्हे तृ'जिति च ॥

तव्यत्तव्या। कैश्चिदिति। वृत्तिकारैरित्यर्थः।कर्मणि प्रदर्शित इति ।'पक्तव्या' इति विवरणात्। न हि तव्यः कर्मकर्तरि, 'लवाच्यः कर्त्ता कर्मव'दिति वचनादिति भावः । ननु बोधे विशेषात्कथं तद्धितेन सिद्धिरत आह–नित्यानामिति । वास्तुभवत्वेनापि वासकर्त्तुरेव रूढ्या बोधान्नार्थविशेषः, [रूढ्या] सर्वदोषपरिहारा-

अचो यत् ॥ ३।१।९७ ॥

अज्ग्रहणं किमर्थम् ? ॥ अजन्ताद्यथा स्याद्धलन्तान्मा भूदिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । हलन्ताण्ण्यद्विधीयते स बाधको भविष्यति ॥ यथैव तर्हि ण्यद्यतं बाधते एवं तव्यदादीनपि बाधेत । अज्ग्रहणे पुनः क्रियमाणेऽजन्ताद्यद्विधीयते हलन्ताण्ण्यत् [विधीयते] । एतावन्तश्च धातवो यदुताऽजन्ता हलन्ताश्च । उच्यन्ते च तव्यदादयः। ते वचनाद्भविष्यन्ति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । वासरूपेण तव्यदादयो भविष्यन्ति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्,—अजन्तभूतपूर्वमात्रादपि यथा स्यात् । लव्यम् पव्यम् । आर्द्धधातुकसामान्ये गुणे कृते यि प्रत्ययसामान्ये च वान्तादेशे कृते 'हलन्ता'दिति ण्यत्प्राप्नोति ।

तथा दित्स्यं धित्स्यम्,—आर्द्धधातुकसामान्येऽकारलोपे कृते 'हलन्ता'दिति ण्यत्प्राप्नोति । अज्ग्रहणसामर्थ्याद्यदेव भवति॥*॥यति जनेरुपसङ्ख्यानम्॥*॥ यति जनेरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ॥ जन्यं वस्त्रेन॥ अत्यल्पमिदमुच्यते [जनेः इति] । ॥*॥ 'तकिशसिचतियतिजनीनामुपसङ्ख्यानमिति वक्तव्यम्' ॥*॥ तकि तक्यम् । शसि–शस्यम् । चति–चत्यम् । यति–यत्यम् । जनि–जन्यम् । ॥*॥ हनो वा वध च ॥*॥ हनो वा यद्वक्तव्यः । 'वध' इत्ययं चाऽऽदेशो वक्तव्यः । वध्यः । घात्यः । ॥*॥ तद्धितो वा ॥*॥ तद्धितो वा पुनरेष भविष्यति–वधमर्हति वध्यः॥ यदि तद्धितः, समासो न प्राप्नोति–असिवध्यः

प्र.]तिष्ठते।'इति॥अवास्तव्य इत्यत्र स्वरे भेदोऽपि नास्ति।कृत्योकेष्णुजिति यदन्तोदात्तत्वं विधीयते तदेव ययतोश्चाऽतदर्थ इत्यनेन । [तव्यत्तव्यानीयाः] ॥

अचो यत् ।**यति जनेरिति** । यतोऽनाव इति स्वरार्थं जनेर्यद्विधानम् । जन्यमिति तु ण्यताऽपि सिध्यति, **जनिवध्योश्चेति** वृद्धिप्रतिषेधात् ॥ **वधमर्हतीति** । दण्डादिभ्य इति यत्प्रत्ययः । **यदि तद्धित इति** । तेन सह समासस्य लक्षणा-

---

उ.]दिति भावः। **उपादायापि ये हेया** इति,—उपायशब्दव्युत्पत्तिः। पृषोदरादित्वात्साधुः । रेखागवयस्थानीयत्वादिति भावः। **कृत्योकेति**, **ययतोरिति** चान्तोदात्तविधायके । नञिति च तत्र वर्त्तते। अन्नेन वास्तव्योऽन्नवास्तव्य इत्यादिसमासस्त्वनभिधानान्न भवतीति भाष्याशयः ॥ [तव्यत्तव्यानीयरः] ।

अचो यत् । भाष्ये **आर्द्धधातुकसामान्य इति** । विषयसप्तम्यामपि परभूतविषयसत्त्वे एव प्रवृत्त्या परनिमित्तत्वमस्त्येवेति 'कथयती'त्यादौ स्थानिवत्त्वनिर्वाहः। आर्द्धधातुके इति च जातिनिर्देश इति भावः। **यतोऽनाव इति** । आद्युदात्तस्वरार्थमित्यर्थः । **यत्प्रत्यय इति** । एतेन 'दण्डादिभ्यो य' इति वृत्तिपाठ एतद्भाष्यविरुद्ध

---

१ इदं क्वचिन्न ।२ 'ऽपि'।३'सामान्येऽपि' ।४भाष्यवार्त्तिकमिदं स्यात् । ५ 'हन्ते'।

मुसलवध्य इति। यति पुनः सति–'साधनं,–कृतेति वा पादहारकाद्यर्थ' मिति समासः सिद्धो भवति ॥ यदि पुनरसिवधशब्दादुत्पत्तिः स्यादसिवधमर्हतीति ?॥ नैवं शक्यं वक्तुम्। स्वरे हि दोषः स्यात्—'असिवध्यः' एवं स्वरः प्रसज्येत। असिवध्य इति चेष्यते ॥ [अचो यत्]।

गदमदचरयमश्चाऽनुपसर्गे ॥ ३।१।१०० ॥

॥*॥अनुपसर्गाच्चरेराङि चाऽगुरौ॥*॥अनुपसर्गाच्चरेरित्यत्राङि चागुराविति वक्तव्यम्। आचर्यो देशः॥ अगुराविति किमर्थम् ?॥ आचार्य उपनयमानः॥

अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ ३।१।१०३ ॥

॥*॥ स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं च ॥*॥ स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं च वक्तव्यम्। अर्यः स्वामी ॥ [अर्यः स्वामिवैश्ययोः] ॥

अजर्यं सङ्गतम् ॥ ३।१।१०५ ॥

'सङ्गत'मिति किं प्रत्युदाह्रियते ?॥ अजरः कम्बलः। अजरिता कम्बल इति ॥ किं पुनः कारणं कर्तृसाधनः [एवं] प्रत्युदाह्रियते, न भावसाधनः प्रत्युदाहार्यः ॥ एवं तर्हि,–॥*॥ अजर्यं कर्तरि ॥*॥ 'अजर्यं कर्तरी'ति वक्त-

---

प्र.]ऽभावात्। स्वरे [हि] दोष इति। असिवधशब्दाद्यतीति सति तित्स्वरितमिति स्वरितः प्रसज्येत। कृदन्तेन तु समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वध्यशब्द आद्युदात्तो भवति। न चाऽसिवधशब्दात् प्राप्नोति यत्, दण्डादिषु केवलस्य वधशब्दस्य पाठात्तदन्तविध्यभावाच्च ॥ [अचो यत्] ॥

अजर्यम्। तयोरेवेति वचनाद्भावेऽजर्यशब्दः प्राप्नोति—'अजर्यं सङ्गतेने'ति। कर्तरि च सङ्गते इष्यते–'अजर्यमार्यसङ्गत'मित्यतः पृच्छति–किं प्रत्युदाह्रियत इति। अजर इति। कर्तर्ययं प्रत्ययो निपात्यते। ततो व्यङ्गविकलतापरिहाराय कर्तैव

उ.]इति भावः। लक्षणाऽभावादिति। 'सुप्सुपे'ति तु न सार्वत्रिकमित्यर्थः। कृदुत्तरपदेति। 'वध्य'शब्दो हि 'यतोऽनाव' इति द्व्यच्कत्वादाद्युदात्तः। भाष्ये–यदि पुनरिति। असिवध्यादयः समस्ता अपि गणे पाठ्याः, आकृतिगणो वा स इति भावः। एतेन 'न चाऽसिवधे'त्याद्यपास्तम्। एवञ्च तद्धितेनाऽसिद्धिरिति वार्तिकं कार्यमेवेति भावः ॥ [अचो यत्]।

अजर्यं सङ्गतम्। कर्तरि च सङ्गत इष्यत इति। कर्त्रर्थे सङ्गते विशेष्ये इष्यत इत्यर्थः। कर्तर्ययमिति। अत एव 'अजर्य'मिति निपातनाश्रयणम्। व्यङ्गेति। कर्त्रर्थत्व–सङ्गतविशेष्यकत्वरूपेत्यर्थः। गत्यर्थानामिति भाष्यं दृष्ट्वा 'सङ्गतमिति कर्तरि क्तः, तदर्थे च निपात्यमानमजर्यं कर्तरीति प्रतीयते, तदसङ्गतम्, सङ्गत-

---

१ 'देवोत्पत्तिः'। २ अयं पाठः क्वचिन्न। ३ 'यति'।

व्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ?॥ न वक्तव्यम् । गत्यर्थानां क्तः कर्तरि विधीयते, तेन योगादजर्यं कर्तरि भविष्यति ॥ गत्यर्थानां वै क्तः कर्मण्यपि विधीयते, तेन योगादजर्यं कर्मण्यपि प्राप्नोति॥ जीर्यतिरकर्मकः॥ भावे तर्हि प्राप्नोति ॥ सङ्गतग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात् ? ॥ कर्तृविशेषणं सङ्गतग्रहणम् । सङ्गतं कर्तृ चेद्भवतीति । तद्यथा-'हृषेर्लोमसु' इति लोमानि चेत्कर्तॄणि[1] भवन्तीति॥

वदः सुपि क्यप्च ॥ ३।१।१०६ ॥

॥*॥वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणम्॥*॥ वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्-प्रवाद्यम्,अपवाद्य[3]मिति[2] ॥तत्तर्हि कर्तव्यम्[4]?॥न कर्तव्यम्।'अनुपसर्ग'

प्र.]प्रत्युदाहरणे प्रदर्शनीय इति भावः। **गत्यर्थानामिति**। यद्यपि सङ्गमनं सङ्गतमिति भावे इह क्तो विहितस्तथापि गत्यर्थानां क्तः प्रत्ययः कर्तरि दृष्टो-गतो ग्रामं देवदत्त इति । ततो गत्यर्थधातुसाहचर्यादजयमिति कर्तरि निपातनमिति मन्यते । **जीर्यतिरकर्मक इति** । सोपसर्गस्य सकर्मकत्वेपीहानुपसर्गस्य निपातनादकर्मकत्वं बोद्धव्यम् । द्रव्यकर्माभावाश्रयेण चाऽकर्मकत्वमुक्तम् । कालादिना तु सर्वस्यैव सकर्मकत्वम् । **सङ्गतग्रहणमिति**।नहि गमेर्भावस्य जीर्यतेर्भावेन सामानाधिकरण्यमुपपद्यत इति प्रश्नः । **कर्तृविशेषणमिति** । वैयधिकरण्यमनयोः पदयोः स्यादिति भावः । **लोमानि चेदिति** । तथा च हृष्टं लोमभिर्हृषितं लोमभिरिति वैयधिकरण्येऽपीड्विकल्पो भवति । तस्मात्कर्तरीति वक्तव्यम् । अथ वा सामानाधिकरण्यत्यागेन वैयधिकरण्याश्रयणस्याऽयुक्तत्वान्निपातनाद्वा कर्तर्येव प्रत्ययो भवतीति स्थितम् ॥

उ.]मिति मैत्रीपर्यायस्य भावक्तान्तस्यैवाऽत्र ग्रहात्। अतस्तत्तात्पर्यमाह-तथापीति। **तेन योगादिति** भाष्यस्य,-तेन साहचर्यादित्यर्थः । **सोपसर्गस्येति** । अर्थान्तरवृत्त्येति भावः । ननु कालादिकर्मसद्भावात्कथमकर्मकत्वन्तत्राह-**द्रव्येति** । एतच्च 'गतिबुद्धी'ति सूत्रे 'कालाध्वनो'रिति सूत्रे च निरूपितम् । 'कर्त्तरी'ति वार्तिकारम्भवाद्याह भाष्ये-**भावे तर्हीति**। गत्यर्थेभ्यो विशिष्य विधानेन भावेऽपि 'क्त'दर्शनादिति भावः । प्रत्याख्यानवाद्याह-**सङ्गतग्रहणमिति** । तथा च तत्सामर्थ्यात्कर्त्तर्येव भविष्यति नाऽर्थो वार्तिकेनेत्यर्थः । वार्तिकारम्भवाद्याह-**कर्तृविशेषणमिति** । कर्त्तृपदाऽध्याहारेणेति भावः । तद्याचष्टे-**वैयधिकरण्यमिति** । 'अजर्यं सङ्गतेने'त्युदाहरणमिति भावः । एवञ्च तत्सामर्थ्याऽभावेन भावे प्रत्ययव्यावृत्त्यर्थं-कर्त्तरीति वाच्यं, निपातनसामर्थ्याद्वा कर्त्तरीति भावः । **वैयधिकरण्येऽपीडिति** । कर्त्तरि निष्ठायां सामानाधिकरण्येऽपि तद्विकल्प इति भावः ॥[**अजर्यं सङ्गतम्**] ॥

---

१ 'सङ्गतं चेत्कर्तृ भवतीति' । २ इतिः क्वचिन्न ।
३ 'संवाद्यं' । ४'वक्तव्यं' ।

इति वर्तते ॥ एवं तर्ह्यन्वाचष्टे–'अनुपसर्ग'इति वर्तते' इति ॥ नैतदन्वाख्येयम्–'अधिकारा अनुवर्तन्ते' इति । एष एव च न्यायो यदुत 'अधिकारा अनुवर्तेर'न्निति ॥ [वदः सुपि क्यप्च] ॥

भुवो भावे ॥ ३।१।१०७ ॥

भावग्रहणं किमर्थम् ? ॥ कर्मणि मा भूदिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । भवतिरयमकर्मकः[1]। अकर्मका अपि वै धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति [इति]तेनाऽनुभव्यमामन्त्रणमित्यत्रापि[3] प्राप्नोति॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'अनुपसर्गे' इति वर्तते। [॥*॥ भावग्रहणमुत्तरार्थम्] ॥*॥ उत्तरार्थं तर्हि भावग्रहणं कर्तव्यम् । 'हनस्त च'। भावे यथा स्यात्–श्वहत्या वर्तते॥ क मा[5] भूत्[6]–'श्वघात्यो वृषलः' इति ॥ [भुवो भावे] ॥

हनस्त च ॥ ३।१।१०८ ॥

॥*॥ हनस्तश्चित्स्त्रियां छन्दसि ॥*॥ 'हनस्त चे'त्यत्र 'चित्स्त्रियां छन्दसि[6] वक्तव्यः । 'तां भ्रूणहत्यां निगृह्यानचरणम्'। 'अस्यै त्वां भ्रूणहत्यायै चतुर्थं प्रतिगृहाण॥ स्त्रियामिति किमर्थम् ?॥आग्ने ते दस्युहत्याय॥ छन्दसीति किमर्थम् ?॥ दस्युहत्या, श्वहत्या वर्तते ॥

एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् ॥ ३।१।१०९ ॥

'क्य'बिति वर्तमाने पुनः क्यब्ग्रहणं किमर्थम्?॥ क्यबेव यथा स्याद्-

---

प्र.] वदः सुपि।नैतदिति। यत्राधिकारस्य विच्छेदोऽवध्यपरिज्ञानं वा सिंहावलोकितन्यायाश्रयणं वा तत्रावश्यवक्तव्यो विशेषः। एवमादौ तु प्रयोजनाभावादवक्तव्य इत्यर्थः।

भुवो भावे । भवतिरकर्मक इति । ननु प्राप्त्यर्थः सकर्मकोऽस्ति । नैष दोषः । प्राथम्यात्सत्तार्थस्यैवेह ग्रहणात् । ननु कालादिकर्मणि प्राप्नोति । अनभिधानात्कालादिकर्मणि न भविष्यतीति मन्यते । [भुवो भावे] ।

हनस्त च। दस्युहत्यायेति।छन्दस्यैवेतत्क्यबन्तं नपुंसकं,भाषायान्तु स्त्रीलिङ्गमेव।

उ.] वदः सुपि । यत्राऽधिकारस्येति । यथा मण्डूकाऽनुवृत्तिविषये'धान्याना'मित्यादौ । अवधीति । यथा'ऽलुगधिकारः प्रागानङ' इति । सिंहेति । यथा 'प्राचां' ष्फे'इत्यत्र 'सर्वत्रे'ति ॥ [वदः सुपि क्यप्च] ।

भुवो । प्राथम्यादिति । धातुपाठे इति भावः । प्रसिद्धत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

हनस्त च । भाषायान्त्विति। शब्दशक्तिस्वभावादेतद्विहितक्यबन्तस्य स्त्रीलमित्यर्थः ।। [हनस्त च] ॥

---

१ 'इत्येव' । २ 'रकर्मकः' । ३ 'भाव्य' । ४ इदं लुप्तं स्यात् । ५ 'इह मा भूत्' । ६ 'छन्दसीति वक्तव्यं' । ७ 'त्वा' । ८ 'गृह्यते' ।

दन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥ किं चान्यत्प्राप्नोति ?॥ ण्यत् ॥ 'ओरावश्यके ण्यतः स्तौतेः क्यप्पूर्वविप्रतिषिद्ध'मिति वक्ष्यति, स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति । अथवा हनस्तश्चिच्स्त्रियां छन्दसि चोदितः, स न वक्तव्यो भवति ॥*॥ क्यब्विधौ वृञ्ग्रहणम् ॥*॥ क्यब्विधौ वृञ्ग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्–'वार्या ऋत्विजः' इति ॥*॥ अञ्जेश्चोपसङ्ख्यानं संज्ञायाम् ॥*॥ संज्ञायामञ्जेश्चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । आज्यम् । यदि क्यप्–वृद्धिर्न प्राप्नोति । तस्माण्ण्यदेषः । यदि ण्यत्,–उपधालोपो न प्राप्नोति । तस्मात्क्यबेवैषः । ननु चोक्तम्–'वृद्धिर्न प्राप्नोती'ति ?॥ आङ्पूर्वस्यैष प्रयोगो भविष्यति ॥ यद्येवमवग्रहः प्राप्नोति ॥ न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् । यथालक्षणं पदं कर्तव्यम् ॥ [एतिस्तुशास्वृदृजुषः] ॥

ई च खनः ॥ ३।१।१११ ॥

दीर्घोच्चारणं किमर्थं न 'इ च खनः' इत्येवोच्येत ?॥ का रूपसिद्धिः–

प्र.] एतिस्तु । अथवेति । पूर्वस्मात् क्यपोऽस्य वैलक्षण्यप्रदर्शनाय क्यब्ग्रहणं कृतम् । तेन पूर्वः क्यप्छन्दसि स्त्रियां चिद्भवति । क्यब्विधाविति । 'ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यत इति' वार्यशब्दस्याद्युदात्तविधानादेतज्ज्ञायते।तत्र ह्रीङिवन्दिभ्यामात्मनेपदिभ्यां साहचर्याद्वृशब्देन वृणातिर्गृह्यते । तस्माण्ण्यदेष इति । ननु स्वरभेदो भवति, क्यपि सत्याद्युदात्तं पदं, ण्यति सत्यन्तस्वरितम् । नैष दोषः । 'नब्विषयस्यानिसन्तस्ये'त्याद्युदात्तविधानात् । न लक्षणेनेति । संहिताया एव नित्यत्वम् । पदविच्छेदस्य तु पौरुषेयत्वम् । तथा च यत्रार्थनिश्चयाभावस्तत्राऽवग्रहो न क्रियते। तदुक्तम्–'हरिद्रूरनवगृह्यते' इति । हरिद्रूरित्यत्र किं हरिशब्दः इकारान्तः, अथ हरिच्छब्दस्तकारान्त इति सन्देहात् ॥ [एतिस्तुशास्वृदृजुषः] ।

ई च खनः । दीर्घोच्चारणे भाष्यकारेण प्रत्याख्याते केचित् प्रश्लेषनिर्देशेन द्वितीय इकारो 'ये विभाषे'त्यात्वस्य पक्षे परत्वात्प्राप्तस्य बाधनार्थ इत्याहुः ।

उ.] एतिस्तु। आत्मनेपदिभ्यामिति। अकारवद्विकरणाभ्यामित्यपि बोध्यम्। एतदंशे उत्तरसाहचर्यमप्यनुग्राहकम् । वृणातिरिति। 'वृङ् संभक्ता'वित्ययम् । एवञ्च क्यप् वृञ एवेति भावः । वस्तुतो व्याख्यानादत्र वृञो ग्रहणमित्येव तत्त्वम् । संहिताया एव नित्यत्वमिति । अविच्छिन्नपारम्पर्यत्वमेवाऽत्र नित्यत्वम् । अर्थनिश्चयाऽभाव इति । आज्यशब्दस्य रूढत्वादाङर्थोऽस्ति न वेति निश्चयाऽभाव इत्यर्थः । 'समासे संहिता नित्ये'त्यवग्रहस्य साधुत्वाऽभावात्सम्प्रदायमात्रशरणस्य तस्य लक्षणाऽविषयते'त्यर्थं मन्ये ॥ [एतिस्तुशास्वृदृ] ।

---

१ 'अञ्जेश्चोपसङ्ख्यानं सञ्ज्ञायां' । २ 'क्यवेषः' । ३ इदं क्वचिन्न ।

खेयम् ?॥ आद्गुणेन सिद्धम्॥ न सिध्यति। 'षत्वतुकोरसिद्ध एकादेश' इत्येकादेशस्याऽसिद्धत्वात्तुक्प्रसज्येत ॥ नैतदस्ति। पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धो, नैष पदान्तपदाद्योरेकादेशः। तस्मा'दिच खनः' इत्येव वक्तव्यम् ॥

भृञोऽसंज्ञायाम् ॥ ३।१।११२ ॥

असंज्ञायामिति किमर्थम् ? ॥ भार्या ॥*॥ भृञः संज्ञाप्रतिषेधे स्त्रियामप्रतिषेधोऽन्येन विहितत्वात् ॥*॥ **भृञः संज्ञाप्रतिषेधे स्त्रियामप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अन्येन विहितत्वात्'। अन्येन लक्षणेन स्त्रियां क्यब्विधीयते,—'संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः' इति ॥ प्रतिषेध इदानीं किमर्थः स्यात् ?** ॥*॥ प्रतिषेधः किमर्थ इति चेदस्त्रीसंज्ञाप्रतिषेधार्थः ॥*॥ **प्रतिषेधः किमर्थ इति चेदस्त्रीसंज्ञाऽ-**

प्र.]तदयुक्तम्। क्यप्सन्नियोगेन विधीयमानस्येत्वस्यान्तरङ्गत्वात्।आत्वस्य तु यकारादावुत्पन्ने विधीयमानस्याऽऽङ्गस्य बहिरङ्गत्वाद्विप्रतिषेधाऽभावात्प्राप्त्यभावात् ॥

भृञोऽसं। असंज्ञायामिति किमर्थमिति। क्रियमाणेऽपि प्रतिषेधे इष्टं न सिध्यतीति प्रश्नः ॥ **भार्येति।** गृहिण्या इयं संज्ञेति क्यबभावे ण्यत्प्रत्ययः ॥ **अनर्थक इति। भृञ** इति प्राप्तेरयं प्रतिषेध आनन्तर्यात्, नतु लक्षणान्तरप्राप्तेः,व्यवधानादिति भावः। **प्रतिषेध इदानीमिति।** प्रतिषेधविधानसामर्थ्याल्लक्षणान्तरेण प्राप्तस्यापि क्यपः प्रतिषेधो भविष्यतीति भावः। **अस्त्रीसंज्ञेति।** संज्ञायत इति संज्ञेति[2]। कर्म-

उ.] **ई च खनः। क्यप्सन्नियोगेनेति।** नन्वन्तरङ्गे इत्वे कृते एकदेशविकृतन्यायेन प्राप्ताऽऽत्ववारणार्थं तदावश्यकम्। इत्वन्तु पक्षे चरितार्थम्। किञ्च 'अचः कर्तृयकी'ति सूत्रे भाष्ये 'ये विभाषे'त्यत्र 'ये' इत्यस्य विषयसप्तम्यन्ततताया उक्ततया परत्वेन क्यपः पूर्वमेवात्वे ततः परत्वात्सवर्णदीर्घे[3] एकदेशविकृतन्यायेन 'इ च खन' इत्यस्य प्रवृत्तौ 'खिय'मिति स्यात्तद्वारणार्थं दीर्घनिर्देश इति केषाञ्चिदाशय इति चिन्त्यमेतदिति केचित्। भाष्याशयस्तु व्यवस्थितविभाषयाऽत्राऽऽत्वाऽप्रवृत्तिरिति। इदञ्च तवाऽप्यावश्यकम्, अन्यथा आकारस्य दीर्घेकारेऽपि 'खीय'मिति स्यान्न तु खेयमिति। न च खनेर्नस्याऽनुनासिकेकारः स्यात्तस्याद्गुणोऽपि[4] कदाचित्तादृश एव स्यात्, तद्वारणाय इकाररूप एवेकार इत्यर्थं दीर्घनिर्देश इति वाच्यं, स्थान्यनुरूपेऽनुनासिके एवोच्चारणीयेऽननुनासिकोच्चारणात्। स्पष्टञ्चेदं 'पथिमथि' 'अष्टन आ' इत्यत्र भाष्यकैयटयोरित्याहुः ॥ [**ई च खनः**]।

भृञोऽसं। स्त्रियामप्रतिषेध इति भाष्ये। स्त्रीलिङ्गभार्याशब्दविषयेऽनर्थकोऽसंज्ञायामिति प्रतिषेध इत्यर्थः। अस्त्रीशब्दस्य संज्ञाशब्देन समानाऽधिकरणसमा सम-

१ अयं क्वचिन्न। २ 'संज्ञा'। ३ 'दीर्घो'। ४ 'तस्माद्गुणेऽपि'।

स्ति तदर्थः प्रतिषेधः स्यात्—भार्या नाम क्षत्रियाः ॥*॥ सिद्धं तु स्त्रियां संज्ञाप्रतिषेधात् ॥*॥ सिद्धमेतत्॥कथम् ?॥['स्त्रियां सञ्ज्ञाप्रतिषेधात्'] । स्त्रियां संज्ञाप्रतिषेधो वक्तव्यः। 'संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः'। ततो 'न स्त्रियां भृञः'इति॥सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते॥यथान्यासमेवास्तु॥ ननु चोक्तम्—भृञः संज्ञाप्रतिषेधे स्त्रियामप्रतिषेधोऽन्येन विहितत्वादिति । नैष दोषः । भावे इति तत्रानुवर्तते, कर्मसाधनश्चायम् । अथ वा य एते संज्ञायां विधीयन्ते तेषु नैवं विज्ञायते—'संज्ञायामभिधेयाया'मिति ॥ किं तर्हि ?॥ 'प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यत' इति ॥ अपर आह—॥*॥ संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वान्न ते भार्या प्रसिध्यति ॥*॥ संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वात्तव भार्याशब्दो न सिध्यति । ॥*॥ स्त्रियां भावाऽधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिध्यति॥*॥ [स्त्रियां भावाऽधि-

प्र.]साधनोऽत्र संज्ञाशब्दः॥ ततो न स्त्रियामिति । स्त्रीशब्देनाऽत्र स्तनकेशवती गृह्यते । अन्यथा विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागो न स्यात् । तस्माद्भरणं भृत्येति विधेर्विषयः । लौकिकी तु स्त्री प्रतिषेधस्य । भाव इति तत्रेति । 'व्रजयजोर्भावे क्यप्'बित्यतः। संज्ञायामिति संज्ञाशब्दः कर्मसाधनो न गृह्यते, किं तर्हि ?, भावसाधनः । तेन प्रत्ययान्तेन यदि रूढिर्गम्यते ततः प्रत्ययः । न च भृत्याशब्देन हि गृहिण्यभिधीयत इति क्यपोऽप्रसङ्गः । संज्ञायामिति । 'भार्या नाम क्षत्रिया' इत्यत्राऽसंज्ञायामिति प्रतिषेधस्य चरितार्थत्वात्सूत्रान्तरेण स्त्रियां संज्ञायां क्यपः प्रसङ्गाद्भार्याशब्दो न सिध्यतीति चोद्यम् । स्त्रीप्रकरणे भावग्रहणानुवर्तनात्कर्मणि क्यब-

उ.]भिप्रेत्य तत्सिद्धये कर्मणि संज्ञाशब्दं व्युत्पादयति—संज्ञायत इति। अत्री रूढ्या बोध्या यस्याऽस्तीत्यर्थः । अन्यथेति । 'संज्ञायां समजे'ति क्यबन्तानां 'समज्ये'त्यादीनां स्त्रीलिङ्गत्वादिति भावः । लौकिकी त्विति । न च विपरीतं किन्न स्यादिति वाच्यं, 'स्त्रियां क्ति'न्नित्यत्र शास्त्रीयस्यैव ग्रहेणाऽस्याऽपि तत्रैव प्रवृत्तेरिति भावः । भाष्ये—यथान्यासमिति । 'संज्ञायां समे'ति सूत्रे यदधिकं 'न स्त्रिया'मित्यादि कृतं तन्न कार्यमित्यर्थः। भाव इति तत्र वर्तते इति । ननु समज्यानिषद्यानिपत्यानामधिकरणे, मन्याविद्ययोः करणे तेन सिद्धेरङ्गीकारेण कथं 'भावे' इत्यस्य तत्र सम्बन्ध इति चेन्न; भृञ्विषये भाव इति वर्तते इत्यर्थः । एवञ्च भृञो भाव एवेष्यत इति भावः । एवमग्रे 'भावाऽधिकारोस्ती'त्यपि व्याख्येयम् । संज्ञाशब्द इति । संज्ञाशब्देन कर्मसाधनेन संज्ञायमानमभिधीयते । तत्राऽभिधेये प्रत्ययश्चेत्तर्हि भृत्याशब्देन स्यादेव गृहिण्यभिधानमिति भावः । भावसाधनेन धातूनामनेकार्थत्वाद्रूढिरुच्यते, तदाह—रूढिरिति । तद्विषयोऽर्थ इत्यर्थः । तेन रूढ्यर्थो गम्यत

१ मन्ये इदं लुप्तं स्यात् । २ श्लोकवार्त्तिकम् ।

कारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिध्यति[1]]। भाव इति तत्र वर्तते, कर्मसाधनश्चायम्।

॥*॥ अथ वा बहुलं कृत्याः संज्ञायामिति तत्स्मृतम् ॥*॥ अथ वा 'कृत्यल्युटो बहुल'मितित्येवमत्रापि ण्यद्भविष्यति ॥*॥ यथा यत्यं यथा जन्यं यथा भित्तिस्तथैव सा ॥*॥ [यथा[1] यत्यं[2] यथा जन्यं यथा भित्तिस्तथैव सा]।

॥*॥ समश्च बहुलम् ॥*॥ समश्च बहुलमुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। संभृत्या एव संभाराः। संभार्या एव संभाराः। [भृञोऽसंज्ञायाम्]।

राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याऽव्यथ्याः ॥ ३।१।११४ ॥

॥*॥ सूर्यरुच्याव्यथ्याः कर्तरि॥*॥ सूर्य रुच्य अव्यथ्य इत्येते[3] कर्तरि निपात्यन्ते ॥ किं निपात्यते ?॥ सूर्यः–॥*॥ सूसर्तिभ्यां सेरतेरुत्वं सुवतेर्वा रुडागमः' ॥*॥ सरणाद्वा, सुवति वा कर्मणीति[5] सूर्यः॥ सूर्य[4] ॥ रुच्यः–रोचतेऽसौ रुच्यः। [रुच्यः[6]]॥ न व्यथत इत्यव्यथ्यः॥ ॥*॥ कुप्यं संज्ञायाम् ॥*॥ 'कुप्यं संज्ञाया'मिति वक्तव्यम्। गोप्यमन्यत् ॥*॥ कृष्टपच्यस्यान्तोदात्तत्वं च कर्मकर्तरि च ॥*॥ कृष्टपच्यस्याऽन्तोदात्तत्वं च [वक्तव्यं, संज्ञायां[6]] कर्मकर्तरि चेति वक्तव्यम्। कृष्टे पच्यन्ते स्वयमेव। 'कृष्टपच्याश्च मे'। अकृष्टपच्याश्च मे। यो हि कृष्टे पक्तव्यः कृष्टपाक्यः[7] स भवति ॥ [राजसूयसूर्य]।

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः ॥ ३।१।११८ ॥

॥*॥प्रत्यपिभ्यां ग्रहेश्छन्दसि॥*॥ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेश्छन्दसीति वक्तव्यम्। 'मत्तस्य न प्रतिगृह्यम्'। 'अनृतं हि मत्तो वदति तस्मान्नापिगृह्यम्'।

प्र.]भावाण्ण्यदेव भवतीत्युत्तरम्। यथेति। अजन्ताद्विधीयमानो यद्यथा हलन्तात्कुतश्चिद्भवति बहुलवचनात्, यथा च भित्तिरित्यद्विषये क्तिन्भवति, एवं भार्येति क्यप्प्रसङ्गे ण्यद्भवतीत्यर्थः। [भृञोऽसंज्ञायाम्] ॥

उ.]इत्यर्थः।नामधेयवाची संज्ञाशब्दस्तु करणव्युत्पन्न इति बोध्यम्। अपर आहेति भाष्ये। 'सिद्धन्तु स्त्रियां संज्ञाप्रतिषेधा'दित्याद्यकरणेन पक्षान्तरत्वम्। कर्मणि क्यबभावादिति। 'भृञ' इति शेषः। जन्ये स्वरार्थं यदेवेष्यते, स बाहुलकादेव सिद्ध इति 'यति जने'रित्युक्तमुपसङ्ख्यानं।न कार्यमिति बोध्यम्।भाष्ये–सम्भार्या एव सम्भारा इति।सम्भरा इति पाठे 'भृ'इति दीर्घान्तात् क्र्यादेः'ॠदोर'बिति बोध्यम्।

राजसूयसूर्य। सूसर्तिभ्यामिति[8] भाष्यस्य–'क्यन्निपात्यत' इति शेषः। कुप्ये गुपेरादेः कत्वम्। सुवर्णरजतभिन्नं धनं कुप्यम्। [राजसूयसूर्य]।

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः। 'अपिगृह्य'शब्देन बलात्कारग्राह्यमुच्यत इति केचित् ॥

---

१ इदं लुप्तं स्यात्। २ 'शत्यं'। ३ 'इति कर्त्तरि'। ४ इदं भाष्यमित्यन्ये। ५ 'सुवति कर्मणीति वा'। ६ इदं क्वचिन्न। ७'स कृष्टपाक्यो भवति'।'८रब्बोध्यः।

प्रतिग्राह्यम्, अपिग्राह्यमित्येवाऽन्यत्र॥ [प्रत्यपिभ्याम्] ।

अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ ३।१।१२२ ॥

कस्याऽयमनुबन्धः?॥प्रधानस्य॥ यदि प्रधानस्य,–अमावस्या इत्येवं स्वरः प्रसज्येत। अमावस्या इति चेष्यते। तथा—अमावास्याग्रहणेनाऽमावस्याग्रहणं न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि निपातनस्य॥यदि तर्हि निपातनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्ति 'श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते' इति । व्यपवर्गाभावाञ्ञ्नित्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि—

॥*॥ अमावसोरहं ण्यतोर्निपातयाम्यवृद्धिताम् ॥
तथैकवृत्तिता तयोः स्वरश्च मे प्रसिध्यति ॥*॥ [अमावस्यद] ।

प्र.] **अमावस्यत्। प्रधानस्येति**। विधीयमानत्वात्प्रत्ययस्य प्राधान्यमिति यत्प्रत्ययो निपात्यत इत्युक्तं भवति । **एवं स्वर इति**। 'यतोऽनाव' इति उत्तरपदमाद्युदात्तं स्यात् । अन्तस्वरितं चेष्यते । **अमावास्याग्रहणेनेति**।शब्दान्तरत्वात्। अमावास्या-शब्दस्य ण्यदन्तत्वादमावस्याशब्दस्य यदन्तत्वादिति भावः । **एवं तर्हीति** । यत्प्र-त्ययान्तत्वं न निपात्यत इत्यर्थः । ननु तिति प्रत्ययग्रहणं चोदयिष्यते, निरस्त-विभागे च निपातन आश्रीयमाणे स्वरितत्वं न सिध्यतीति मत्वाह–**यदि तर्हीति** । **एवंजातीयकानीति** । निरस्तावयवविभागानीत्यर्थः । **अमावसोरिति** । वृद्धिभावा-भावकृतभेदाश्रयो द्विवचननिर्देशः। **निपातयामीति** । 'एकतरस्येति' शेषः । **एक-वृत्तितेति** । एका तद्धितवृत्तिरुभयोः सिध्यति, एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वात् । तथा हि ण्यत्यमावास्याशब्दस्य न्याय्यत्वादाकारस्य प्रकृतित्वमकारस्य तु विकारत्वम् ॥

उ.] **अमाव । यत्प्रत्यय इति**। सूत्रे तदानुपूर्व्या एव श्रवणादित्यर्थः।**अन्तस्वरित-मिति** । 'अमे'ति लुप्तसप्तमीकमित्युपपदत्वान्निपातनेन वा तत्त्वादुपपदसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेति भावः । **यत्प्रत्येति**। निरस्ताऽवयवविभागः समुदाय एव निपात्यते । तस्य च तकारोऽन्त इत्यन्तस्वरितत्वं सिध्यतीति भावः। 'अमावस्या'-शब्दस्थाने चेदं निपातनमिति तद्ग्रहणेनाऽस्य ग्रहणमपि सिद्धमिति तात्पर्यम् । भाष्ये **ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीति** । 'ञ्निती'ति परसप्तमीत्यभिप्रायेणेदम् । प्रकृते स्वरितत्वं न प्राप्नोतीत्यपि बोध्यम् । तत्सूत्रे प्रत्ययग्रहणस्य प्रत्याख्यास्य-मानत्वात्तद्रीत्येदम्भाष्यमित्यन्ये । **एकतरस्येतीति** । वस्धातुभ्यां ण्यतोः कृतयोर-न्यतरस्येत्यर्थः। वसोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठीद्विवचनम् । ण्यदप्यमाशब्दे उपपदे निपा-त्यते इति बोध्यम् । अन्यथोपपदत्वाऽभावे समास उत्तरपदप्रकृतिस्वरश्च न स्यादिति बोध्यम् । वार्तिके 'अवृद्धिता'शब्देन ह्रस्वो लक्ष्यते । तद्ध्वनयन्नाह–**एकदेशेति**।

१ 'एवं स्वरः' ।

छन्दसि निष्टक्र्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्य-खन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्य-भाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि ॥ ३।१।१२३ ॥

'निष्टक्र्यें' इति किं निपात्यते ?॥॥*॥ निष्टक्र्यें कृतेराद्यन्तविपर्ययश्छन्दसि कृताद्यर्थः ॥*॥ **यथा कृतेस्तर्कः, कसेः सिकता, हिंसेः सिंहः ॥ अपर आह–**

॥*॥ निष्टक्र्यें व्यत्ययं विद्यान्निसः षत्वं निपातनात् ।
ण्यदायादेश इत्येतावुपचाय्ये निपातितौ ॥*॥

निष्टक्र्यं चिन्वीत पशुकामः ॥

॥*॥ ण्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप्चतुर्भ्यश्च यतो विधिः ।
ण्यदेकस्माद्यशब्दश्च द्वौ क्यपौ ण्यद्विधिश्चतुः ॥*॥

'ण्यदेकस्मात्'–निष्टक्र्यः।'चतुर्भ्यः क्यप्'–देवहूयः,प्रणीयः,उन्नीयः,उच्छिष्यः। 'चतुर्भ्यश्च यतो विधिः',–मर्यः, स्तर्या,ध्वर्यः, खन्यः। 'ण्यदेकस्मात्',–खान्यः। 'यशब्दश्च',–देवयज्या । 'द्वौ क्यपौ',–आपृच्छ्यः' प्रतिषीव्यः । 'ण्यद्विधि-

---

प्र.] **छन्दसि। कृताद्यर्थ इति ।** कृतशब्दस्य धातोर्ये आदिः ककारस्तत्प्रयोजनः । आदेरन्तत्वम्, अन्तस्य चादित्वं यथा स्यादित्यर्थः । आद्यन्तयोः परस्पररूपापत्तिर्न

उ.]भाष्ये–**स्वरश्च मे इति।** 'तित्प्रत्ययप्रयुक्तः स्वरित इत्यर्थः।**[अमावस्यदन्य]**॥

छन्दसि निष्टक्र्यं । 'कृतेराद्यन्तविपर्ययः कृताद्यर्थे' इत्यसङ्गतं मत्वाऽऽह–**कृत-शब्दस्येति।तत्प्रयोजन** इत्यस्याऽन्तस्थाने तदुत्पत्तिप्रयोजनस्तत्स्थानेऽन्तोत्पत्तिप्रयो-जनश्चेत्यर्थः । तद्ध्वनयन्नाह—**परस्परेति ।** अन्यथाऽऽद्यन्तयोः स्थाने तृतीयवर्ण-करणमप्याद्यन्तविपर्ययः स्यादिति भावः । 'निष्टक्र्यें कृतेराद्यन्तविपर्ययश्छन्दसि कृताद्यर्थे' इत्येव भाष्यपाठ इति कैयटतात्पर्यम् । साम्प्रतिकपुस्तकेषु तु 'निष्टक्र्यं कृतेराद्यन्तविपर्ययश्छन्दसि कृताद्यर्थो 'यथा कृतेस्तर्क' इत्यादि दृश्यते। तत्र 'निष्टक्र्यं कृतेश्छन्दसि' इत्यन्वयः। 'निपात्यते' इति शेषः। प्रत्ययप्रकरणाण्ण्यन्निपात्यः, षत्वञ्च निपात्यमित्यर्थः । अन्यथा ऋदुपधत्वात्क्यबेव स्यादिति भावः । 'आद्यन्तविपर्ययः कृताद्यर्थे' इत्यस्य कृताद्यर्थ आद्यन्तविपर्यय आवश्यकस्तेनाऽत्राऽपि सिद्धे तदर्थं न निपातनमित्यर्थः । 'कृताद्यर्थ' इत्यादिशब्दार्थमेव दर्शयति–**कृतेस्तर्क इत्या-दिना । अपर आह निष्टक्र्यें व्यत्ययमिति ।** वर्णव्यत्ययं, प्रत्ययव्यत्ययञ्चेत्यर्थः । 'व्यत्ययो बहुल'मिति सूत्रेणेति भावः । एवञ्च षत्वमात्रफलकं निपातनमित्याह—**निसः षत्वमिति । भाष्ये–ण्यद्विधिश्चतुरिति ।** सुजन्तमेतत् । चतुरो वारा-नित्यर्थः । चतुर्भ्य इति यावत् । **उपपूर्वाच्चिनोतेरिति ।** पृडे उत्तरपदे इति

---

१ व्याख्या लुप्ता स्यात् । २ 'तर्कुः' । ३ 'देशो निपा' ।४ इदं क्वचिन्न। ५'सर्य्या'।

श्चतुः',–ब्रह्मवाद्यः, भाव्यः, स्ताव्यः, उपचाय्यपृडम्। उपपूर्वाच्चिनोतेराया-देशो[ऽपि] निपात्यते। नहि ण्यतैव सिध्यति। ॥*॥ हिरण्य इति च ॥*॥ हिरण्य इति च वक्तव्यम्। उपचेयपृडमित्येवान्यत्र। [छन्दसि निष्टर्क्य] ॥

ऋहलोर्ण्यत् ॥ ३।१।१२४ ॥

॥*॥ पाणौ सृजेर्ण्यद्विधिः ॥*॥पाणौ सृजेर्ण्यद्विधेयः। पाणिसर्ग्या रज्जुः। ॥*॥ समवपूर्वाच्च ॥*॥ समवपूर्वाच्चेति वक्तव्यम्। समवसर्ग्यः ॥*॥ लपिदभिभ्यां च ॥*॥लपिदभिभ्यां चेति वक्तव्यम्। अपलाप्यम्। अवदाभ्यम्॥

ओरावश्यके ॥ ३।१।१२५ ॥

कथमिदं विज्ञायते–आवश्यके उपपदे, आहोस्विदावश्यके द्योत्य इति?। कश्चात्र विशेषः ?। ॥*॥ आवश्यक उपपद इति चेद्द्योत्य उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ आवश्यके उपपदे इति चेद्द्योत्येऽउपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। पाव्यं लाव्यम्। अस्तु तर्हि द्योत्ये। ॥*॥ द्योत्य इति चेत्स्वरसमासानुपपत्तिः ॥*॥ द्योत्य इति चेत्स्वरसमासानुपपत्तिः [प्राप्नोति]। अवश्यलाव्यम्। अवश्यपाव्यम् ॥ नैष दोषः। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। विस्पष्टादिवत्स्वरो भविष्यति। ॥*॥ ओरावश्यके ण्यतः स्तौतेः क्यप्पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥*॥ ओरावश्यके ण्यतः स्तौतेः क्यब्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। ओरावश्यके ण्यद्भवतीत्यस्यावकाशः–अवश्यलाव्यम्। अवश्यपाव्यम्। क्यपोऽवकाशः–स्तुत्यः। इहोभयं प्राप्नोति–अवश्यस्तुत्यः। क्यब्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः?॥

प्र.] तु वर्णान्तररूपापत्तिरिति प्रदर्शनाय 'कृताद्यर्थ' इत्युक्तं भवति॥ [छन्दसिनिष्ट]॥

ओरावश्यके। कथमिति। किमावश्यकार्थवाचिन्युपपदे प्रत्ययः,उत प्रत्ययेन आवश्यके द्योत्य इति प्रश्नः। **अवश्यलाव्यमिति।** 'द्वावपूपा'वित्यादौ गतार्थस्यापि क्वचित् प्रयोगो लोके दृश्यते लाघवं प्रत्यनादरादिति मन्यते। **विस्पष्टादिवदिति।** यथा 'विस्पष्टकटुक'मित्यत्र मयूरव्यंसकादित्वात्समासे कृते पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति,

---

उ.] यावत्। पृडेरिगुपधलक्षणः कः ॥ [छन्दसि निष्टर्क्य]।

ऋहलोर्ण्यत्। पाणौ सृजे'र्ऋदुपधा'दिति क्यपोऽपवादो ण्यत्। 'लपिदभिभ्यां 'पोरदुपधा'दिति ॥ [ऋहलोर्ण्यत्]।

ओरावश्यके। ननूक्तार्थत्वादवश्यशब्दप्रयोग एव न स्यात्, ण्यदेव वा न स्यादिति कुतो नोक्तमत आह–**द्वावपूपाविति।** 'द्योत्य' इत्युक्तेर्द्योतकसमुच्चय इष्ट एवेति लभ्यते। उपपदत्वाऽभावात्स्वरसमासयोरनुपपत्तिरिति भावः। ननु 'विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु' इत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानादत्र चोत्तरपदप्रकृतिस्वरस्येष्टत्वेन 'विस्पष्टादिव'दित्यसङ्गतमिति मत्वाऽऽह–**यथेति।** एवञ्च मयूरव्यंसकादिषु निपा-

न वक्तव्यः । उक्तं तत्र क्यबिति वर्तमाने पुनः क्यब्ग्रहणस्य प्रयोजनम्,– 'क्यबेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भू'दिति । [ओरावश्यके]।

आनाय्योऽनित्ये ॥३।१।१२७ ॥

॥*॥ दक्षिणाग्नौ ॥*॥ **दक्षिणाग्नाविति वक्तव्यम् । आनेयोऽन्यः ॥**

॥*॥ आनाय्योऽनित्य इति चेद्दक्षिणाग्नौ कृतं भवेत् ॥

एकयोनौ तु तं विद्यादानेयो ह्यन्यथा भवेत् ॥*॥

पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु ।३।१।१२९

पाय्यनिकाय्ययोः किं निपात्यते ? ॥*॥ पाय्यनिकाय्ययोरादिपत्वकत्व-निपातनम् ॥*॥ **पाय्यनिकाय्ययोरादिपत्वमादिकत्वं च निपात्यते । मेयं निचेयमित्येवान्यत्र ।** [पाय्यसान्नाय्य] ॥

क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ ॥ ३।१।१३० ॥

॥*॥ कुण्डपाय्ये यद्विधिः ॥*॥ **कुण्डपाय्ये यद्विधेयः। कुण्डपाय्यः क्रतुः॥**

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ॥ ३।१।१३१ ॥

॥*॥ समूह्य इत्यनर्थकं वचनं सामान्यकृतत्वात् ॥*॥ **समूह्य इत्यनर्थकं वचनं ॥ किं कारणं?॥ 'सामान्यकृतत्वात्'। सामान्येनैवाऽत्र ण्यद्भविष्यति– 'ऋहलोर्ण्य'दिति ॥ वह्यर्थं तर्हि निपातनं कर्तव्यम् । वहेर्ण्यद्यथा स्यात् ।** ॥*॥ वह्यर्थमिति चेदूहेस्तदर्थत्वात्सिद्धम् ॥*॥ **वह्यर्थमिति चेदूहेस्तदर्थ-**

प्र.]एवमवश्यलाव्यमित्यादावपि मयूरव्यंसकादिषु निपातनादुत्तरपदप्रकृतिस्वरो भविष्यतीत्यर्थः ॥ [**ओरावश्यके**] ॥

आनाय्यो । **आनाय्योऽनित्य इति चेदिति**। 'घटादिष्वपि प्रसङ्ग'इति शेषः। **भवेदिति** । संभावने लिङ् । निपातनाद्धि रूढिराश्रीयते । **एकयोनाविति** । यो गार्हपत्यादानीयते आहवनीयेन सहैकयोनिर्दक्षिणाग्निस्तत्रेत्यर्थः । यस्तु वैश्यकुलादानीयते तत्राऽऽनाय्यशब्दो न भवति । [**आनाय्योऽनित्ये**] ॥

अग्नौ प । **ऊहिविग्रहादिति** । वहिसमानार्थेनोहिना ब्राह्मणे समूह्यशब्दस्य निर्वचनं कृतमित्यर्थः । [**अग्नौ परिचाय्यो**] ॥

उ.]तनादेव सिद्धे 'विंस्पष्टादीनी'ति सूत्रमपि न कार्यमिति भावः॥[**ओरावश्यके**]।

आनाय्यो।**सम्भावने लिङिति**।दक्षिणाग्नौ युक्तत्वं सम्भाव्यते निपातनादित्यर्थः।

पाय्य। भाष्ये–**पाय्यनिकाय्ययोरिति**। क्षायादेशोऽपि निपात्यत इति बोध्यम् ।

क्रतौ कुण्ड । **यद्विधेय इति** । तेन 'यतोऽनाव' इत्याद्युदात्तः, कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरेण तत्सत्ता च । युक्त निपात्यत इत्यपि बोध्यम्। [**क्रतौ कुण्डपाय्य**]॥

१ 'सामान्येन' । २ 'दुहेः' । ३ हिः क्वचिन्न । ४ 'लादेरानीयते' ।

त्वात्सिद्धम् ॥ ऊहिरपि वह्यर्थे वर्तते ॥ कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते, कथमूहिर्वह्यर्थे वर्तते ? ॥ बह्वर्था अपि धातवो भवन्तीति ॥ अस्ति पुनः क्व चिन्यत्रापि ऊहिर्वह्यर्थे वर्तते॥ 'अस्ती'त्याह ॥

॥*॥ ऊहिविग्रहाच्च ब्राह्मणे सिद्धम् ॥*॥ ऊहिविग्रहाच्च ब्राह्मणे सिद्धमेतत्। समूह्यं चिन्वीत पशुकामः। पशवो वै पुरीषं पशूनेवास्मै तत्समूहति ।

चित्याग्निचित्ये च ॥ ३।१।१३२ ॥

॥*॥ अग्निचित्या भावेऽन्तोदात्तः ॥*॥ अग्निचित्येतिभावेऽन्तोदात्तो भवति । अग्निचयनमेवाग्निचित्या ॥ [चित्याग्निचित्ये च] ।

ण्वुल्तृचौ ॥ ३।१।१३३ ॥

किमर्थश्चकारः ? ॥*॥ चकारः स्वरार्थः॥*॥ चितोऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाऽजयं तत्र नाऽर्थः स्वरार्थेन चकारेणाऽनुबन्धेन, प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम् ॥ विशेषणार्थस्तर्हि ॥ क्व विशेषणार्थेनार्थः?॥ 'असृन्तृ'जिति । 'तृ' इत्युच्यमाने मातरौ मातरः पितरौ पितरः,–अत्रापि प्राप्नोति ॥ स्वसृनप्तृग्रहणं नियमार्थं भविष्यति,–'एतयोरेव योनिसम्बन्धयोर्नान्येषां योनिसम्बन्धाना'मिति ॥ सामान्यग्रहणाविघातार्थस्तर्हि ॥ क्व सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः ? ॥ अत्रैव ॥ यदेतत्तृन्तृचोर्ग्रहणमेत'त्तृ' इति वक्ष्यामि ॥ यदि 'तृ' इत्युच्यते मातरौ मातरः[पितरौ पितरः]

प्र.] ण्वुल्तृचौ । मातराविति । उणादिषु तृप्रत्ययान्ता मात्रादयो निपातिता इति

उ॰] अग्नौ परि। भाष्ये–वहेर्ण्यदिति । 'समूह्यशब्दे' इति शेषः। तत्र कृते सम्प्रसारण–दीर्घत्वे निपातनादित्यर्थः। [भाष्ये 'वहेर्ण्यतियथा स्या'दिति पाठः]। वहिसमानार्थेनेति । संवाह्यमित्यग्नौ तु न, अनभिधानादिति भावः। ऊहिविग्रहादिति । ब्राह्मणे ऊहिना विग्रहदर्शनादूहेर्वह्यर्थत्वं सिद्धमित्यर्थः॥[अग्नौ परिचाय्योपचाय्य]॥

ण्वुल्तृचौ।भाष्ये यदि 'तृ' इत्युच्यते मातरौ मातरः अत्रापि प्राप्नोतीति[3]। न च निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्यादिति वाच्यम्, लक्ष्याऽनुरोधेन ज्ञापकसिद्धतयाऽनित्यत्वेन च तस्या इहाऽप्रवृत्तेरिति भावः । तृप्रत्ययान्ता इति । निरनुबन्धक'तृ'प्रत्ययान्ता इत्यर्थः। अस्यापि तृच्त्वे यथान्यासेऽप्यापत्तेः सत्त्वेन 'यदि तृ इत्युच्यमाने' इत्यस्याऽसङ्गत्यापत्तेः । भाष्ये–तृ इति वक्ष्यामीति । एवञ्च तृनो ग्रहणसिध्यर्थं चकार इति भावः। यदि तृ इत्युच्यमाने[4] इति । चकारकरणसामर्थ्यात्सानुबन्धकग्रहणेऽपि निरनुबन्धकग्रहणं दुर्वारमेवेति भावः । अन्यत्राऽपि तदर्थत्वं दर्शि-

१अयं पाठः क्वचिन्न। २'इत्यत्रापि'।३"प्राप्नोतीति द्वितीयप्रतीके।अत्रैव प्राप्नोतीत्यर्थः। निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्यादिति भावः। तृ प्रत्ययान्ता इति।" ४'त्युच्यते'।

अत्रापि प्रसज्येत ॥ स्वसृनप्तृग्रहणं नियमार्थं भविष्यति–'एतयोरेव योनिसम्बन्धयोर्नान्येषां योनिसम्बन्धाना'मिति । [तुश्छन्दसि' 'तुरिष्ठेमेयःस्वि'ति चोभयोर्ग्रहणं यथा स्यात्] ॥*॥ ण्वुलि सकर्मकग्रहणम् ॥*॥ ण्वुलि सकर्मकग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्–आसिता शयितेति ॥*॥ न वा धातुमात्रादर्शनाण्ण्वुलः ॥*॥ न वा वक्तव्यं ॥ किं कारणम् ? ॥ 'धातुमात्राद्दर्शनाण्ण्वुलः' । धातुमात्राण्ण्वुल्दृश्यते । इमेऽस्य आसकाः । इमेऽस्य शायकाः । उत्थिता आसका वैश्रवणस्येति । ॥*॥ तृजादिषु वर्तमानकालोपादानमध्यायकवेदाध्यायाद्यर्थम् ॥*॥ तृजादिषु वर्तमानकालोपादानं कर्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अध्यायकवेदाध्यायाद्यर्थम्' । अध्यायकः वेदाध्यायः । अधीतवत्यध्येष्यमाणे वा मा भूदिति ॥*॥ नवा कालमात्रे दर्शनादन्येषाम् ॥*॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'कालमात्रे दर्शनादन्येषाम्' । कालमात्रे ह्यन्येऽपि प्रत्यया दृश्यन्ते । चर्चापारः शमनीपारः गमनीपारः॥ [ण्वुल्तृचौ] ।

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ॥ ३।१।१३४ ॥

॥*॥ अजपि सर्वधातुभ्यः ॥*॥ अजपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्यः । इहापि यथा स्यात्–भवः सँव इति ॥ न तर्हिदानीमिदं पचाद्यनुक्रमणं कर्तव्यम् ? ॥ कर्तव्यं च ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥*॥ पचाद्यनुक्रमणमनुबन्धासञ्जनार्थमपवादबाधनार्थं च ॥*॥अनुबन्धासंजनार्थं तावत् । नदट्–नदी । चोरट्–चोरी । अप-

---

प्र.]भावः। स्वसृनप्तृग्रहणमिति। नप्तृग्रहणं नियमार्थं। स्वसृशब्दस्तु ऋन्प्रत्ययान्तत्वाद्विध्यर्थ एव । सामान्यग्रहणाऽविघातार्थत्वं चकारस्य स्थितम् । तुश्छन्दसि तुरिष्ठेमेयःस्वित्यत्राप्येतत्प्रयोजनसद्भावात् । [ण्वुल्तृचौ] ॥

नन्दि । श्वपचेति । कर्मण्यण्बाध्यते । न्यङ्क्वादिषु श्वपाकशब्दस्य पाठात्पक्षे

उ.]यति–इति चोभयोर्ग्रहणमिति। इदमुणादयो व्युत्पन्ना इति शाकटायनादिमते। अव्युत्पत्तिवादिमते तु प्राप्तिरेव न । 'मातयती'त्यादौ 'तृ'लोपवारणायाऽत्राऽव्युत्पत्तिपक्ष एवाऽवश्यक इति अचि र ऋत इति सूत्रे कैयटः । किं कारणमिति । कस्माद्धेतोरित्यर्थः । हेतुमाह–धातुमात्रादित्यादिना । अन्येषामिति । ण्वुल्तृज्व्यतिरिक्तानामित्यर्थः। एवञ्च 'वर्त्तमान' इति कृते दोषः । ण्वुल्तृचोस्त्वन्यत्र कालेऽनभिधानं स्वीकार्यमिति भावः ॥ [ण्वुल्तृचौ] ॥

नन्दिग्रहि । 'भवः सव' इति भाष्ये पाठः ॥ [नन्दिग्रहि] ॥

---

१ अयं पाठः क्वाचित्कः । २ 'धातुमात्रे' । ३ 'ध्यापक' । ४ 'ध्यापकः' । ५ 'भूतामिति' । ६ 'ह्यन्ये प्रत्ययाः' । ७ 'शर्व' 'शवः' 'सर्वः' । ८ अस्य व्याप्ता लुप्ता भवेत् । ९ 'ऋप्रत्ययान्त' ।

वादबाधनार्थम्—जारभरा, श्वपचेति । [नन्दिग्रहि] ॥

इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ॥ ३।१।१३५ ॥

॥*॥ इगुपधेभ्य उपसर्गे कविधिर्मेषाद्यर्थः[1] ॥*॥ इगुपधेभ्य उपसर्गे को विधेयः ॥ किं प्रयोजनम् ?॥ 'मेषाद्यर्थः' । मेषः देवः सेवः॥*॥न वा बुधादीनां दर्शनादनुपसर्गेऽपि ॥*॥न वा[2] को विधेयः ॥ किं कारणम् ?॥[बुधादीनां[3] दर्शनादनुपसर्गेऽपि] । बुधादीनामनुपसर्गेऽपि को दृश्यते । बुधः भिदः युधः सिवः[6] इति ॥ कथं मेषः देवः सेव इति ?॥ पचादिषु पाठः करिष्यते ॥

पाघ्राध्माधेट्दृशः शः ॥ ३।१।१३७ ॥

॥*॥ जिघ्रः संज्ञायां प्रतिषेधः ॥*॥ जिघ्रः संज्ञायां प्रतिषेधो वक्तव्यः । व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः । इह केचिच्छस्यैव प्रतिषेधमाहुः, के चिज्जिघ्रभावस्य किं पुनरत्र न्याय्यम् ? ॥ शस्यैव प्रतिषेधो न्याय्यः । जिघ्रभावे हि प्रतिषिद्धे केन शे आकारलोपः स्यात् ॥ [पाघ्राध्माधेट्दृशः शः] ॥

अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ॥

॥*॥ अनुपसर्गान्नौ लिम्पेः ॥*॥ अनुपसर्गान्नौ लिम्पेरिति वक्तव्यम् । निलिम्पा नाम देवाः ॥*॥ गवि च विन्देः संज्ञायामुपसंख्यानम्[3] ॥*॥ गविचोपपदे विन्देः संज्ञायामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । गोविन्द इति ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते–'गवी'ति॥*॥गवादिष्विति वक्तव्यम्॥*॥ गोविन्दः । अरविन्दः॥

ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ ३।१।१४० ॥

॥*॥ तनोतेर्ण उपसङ्ख्यानम् ॥*॥

तनोतेर्ण उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । अवतनोतीत्यवतानः ॥

शिल्पिनि ष्वुन् ॥ ३।१।१४५ ॥

॥*॥ नृतिखनिरञ्जिभ्यः ॥*॥

नृतिखनिरञ्जिभ्य इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । ह्वायक[5] इति ॥

प्र.]सोपि भवति॥इत्यु०भाष्यप्रदीपे तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम्॥पादश्च॥

उ.] पाघ्राध्मा । केचिदिति भाष्ये । 'जिघ्रः संज्ञाया'मित्यादेशेऽकार उच्चारणार्थ इति जिघ्र इति पञ्चमीति भावः।केजिजिघ्रभावस्येति। वार्तिके 'जिघ्र' इति षष्ठ्यन्तं मन्यन्ते[6] । केन शे आकारलोप इति। आतो लोप इत्यत्रार्द्धधातुक इत्यधिकारादिति भावः । 'श्नाऽभ्यस्तयोः' इत्यस्य प्राप्तिरेव न ॥ [पाघ्राध्माधेट्] ॥

अनुपसर्गा[4] । अरविन्दोऽर्द्धर्चादिः ॥ [अनुपसर्गात्] ॥

---

१ 'मेषाद्यर्थम्' । २ 'न वा वक्तव्यः' । ३ अयं क्वचिन्न ।
४ अयमंशः क्वचिन्न । ५ 'वायकः' । ६ 'मन्यते' ।

प्रुस्रुल्वः समभिहारे वुन् ॥ ३।१।१४९ ॥

॥*॥ प्रुसृल्वः साधुकारिणि वुन्विधानम् ॥*॥ प्रुसृल्वः साधुकारिणि वुन्विधेयः । सकृदपि यः सुष्ठु करोति तत्र यथा स्याद्बहुशोऽपि यो दुष्टु करोति तत्र मा भूदिति॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥३।१।६॥

कर्मण्यण् ॥ ३।२।१ ॥

॥*॥ कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाणे च ॥*॥ कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाणे चेति वक्तव्यम्।इह मा भूत् आदित्यं पश्यति, हिमवन्तं शृणोति ग्रामं गच्छतीति ॥*॥ कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाणे [इति] चेद्वेदाध्यायादीनामुपसङ्ख्यानम् ॥*॥ कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाण इति चेद्वेदाध्यायादीनामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । वेदाध्यायः चर्चापारः शमनीपारः ॥*॥ यत्र च नियुक्तः

प्र.] कर्मण्यण् । निर्वर्त्यमानेति । हरिणा निर्वर्त्यादीनां विशेषो दर्शितः । 'सती वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी। यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते'॥यस्योपादानकारणं नास्ति तन्निर्वर्त्यं,यथा–'संयोगं करोती'ति।यस्यापि सदप्युपादानकारणं न विवक्ष्यते तन्निर्वर्त्यं, यथा–'घटं करोती'ति।यदा तूपादानकारणमेव परिणामित्वेन विवक्ष्यते–'मृदं घटं करोती'ति, तदा विकार्यं कर्म। भेदविवक्षायां तु 'मृदा घटं करोती'ति निर्वर्त्यमेव कर्म । विकार्यमपि द्विविधम् । 'प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किं चित्काष्ठादिभस्मवत् । किं चिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत्'॥ इति॥ प्राप्यमपि–'क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते। दर्शनादनुमानाद्वा

उ.] प्रुसृल्वः । साधुकारिणीति । समभिहारग्रहणस्थाने इदं कार्यमित्यर्थः ॥ इति भाष्यप्रदीपोद्द्योते तृतीयाऽध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम्॥पादश्चायं समाप्तः॥

कर्मण्यण् । यस्य सती परिणामिनी प्रकृतिर्नाश्रीयते यस्य चाऽविद्यमाना तन्निर्वर्त्यमित्युच्यत इत्यर्थः । तदेवाह–यस्येति । कार्यसामानाधिकरण्येन प्रतीयमानं नास्तीत्यर्थः। यथा 'मृदं घटं करोती'ति । विवक्ष्यत इति । 'कार्याऽभेदेने'तिशेषः। तदा विकार्यं कर्मेति । अवस्थाद्वयाऽनुगमेन पूर्वाऽऽकारपरित्यागेनाऽऽकारान्तरप्राप्त्यवगमादिति भावः । भेदविवक्षायामिति । कर्मणः सकाशादुपादानस्य भेदविवक्षायामित्यर्थः। मृदा घटमिति । करणत्वविवक्षायां तृतीया । नो चेत्संबन्धसामान्यविवक्षायां 'मृदो घट'मिति षष्ठीति बोध्यम् । विकार्यमपीति । पूर्वरूपस्य सर्वात्मना परित्यागतदभावाभ्यामित्यर्थः । दर्शनादिति । प्रत्यक्षादित्यर्थः । निर्वर्त्ये स्वरूपलाभ एव क्रियाकृतो विशेषो, विकार्ये विकाररूप एव सः । घटं करोति,

---

१लुप्तमिदम् ।२'निर्वर्त्यमानविक्रियमाणे इतिवक्त'।३इदं क्वचिन्न ।४ 'मृदो'।५'वा'।

॥*॥ यत्र च नियुक्तस्तत्र चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। छत्रधारः द्वारपालः। ॥*॥हृग्रहिनीवहिभ्यश्च॥*॥हृग्रहिनीवहिभ्यश्चेति वक्तव्यम्। हृ–भारहारः[हृ]। ग्रहि–कमण्डलुग्राहः। [ग्रहि]॥ नी—उष्ट्रप्रणाय:॥[[1]नी] वहि–भारवाहः। ॥*॥ अपरिगणनं वा ॥*॥न वाऽर्थः परिगणनेन ॥ कस्मान्न भवति–आदित्यं पश्यति हिमवन्तं शृणोति ग्रामं गच्छतीति ?॥॥*॥ अनभिधानात् ॥*॥ अनभिधानादेव न[2] भविष्यति ॥*॥ अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेन ॥*॥ अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन। अनुपपदस्यावकाशः–पचतीति पचः। कर्मोपपदस्याऽवकाशः कुम्भकारः–नगरकारः। ओदनपाच[4] उभयंप्राप्नोति। कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन।अनुपपदस्यावकाशः–विक्षिपः विलिखः। कर्मोपपदस्य स एव। काष्ठभेद[5] उभयं प्राप्नोति। कर्मोपपदो

प्र.]तत्प्राप्यमिति कथ्यते'॥इति॥ तत्र प्राप्यत्वं सर्वस्य कर्मणोऽस्तिक्रियया प्राप्यमाणत्वात्।अवान्तरविवक्षायां तु त्रैविध्यमुच्यते। वेदाध्याय इति।नित्यो वेदः स्थित एवाधीयते इति निर्वर्त्यत्वाऽभावः। छत्रधार इति। वेदाध्यायादिग्रहणेन च्छत्रधारादीनां ग्रहणं नास्ति,प्रकारार्थेनाऽऽदिशब्देन सदृशानां शास्त्राध्यायादीनामेव शब्दानां ग्रहणात्। तत्प्राप्यमेव न विकार्यम्। नहि धारणादूर्ध्वं छत्रस्य कश्चित् क्रियाकृतो विशेषः प्रत्यक्षानुमानपरिच्छेद्योऽस्ति। अनभिधानादिति। नित्यानां शब्दानामिदमन्वाख्यानमात्रम्। न चादित्यं पश्यतीत्याद्यर्थप्रतिपादनायादित्यदर्शादयः शब्दा लोके प्रयुज्यन्त इति शास्त्रेणापि साधुत्वेन नाऽनुशास्यन्त[6] इत्यर्थः। कर्मोपपदस्येति। यदा गणपठितधातुविषय एवाऽच्प्रत्ययस्तदायं विप्रतिषेधो यदा तु सर्वधातुविषयोऽच्प्रत्ययस्तदा येन नाप्राप्तिन्यायादण्प्रत्ययस्यापवादत्वादुत्सर्गापवादयोर्विप्रतिषेधोनुपपन्नः। तथा च करोतेरच्प्रत्ययः कृतः 'शिवशमरिष्टस्य कर' इति। ततश्च कुम्भकारादिरपि नाऽणोऽवकाशः, तत्राप्यच्प्रत्ययप्रसङ्गात्। अत एव भाष्यकार

उ.]स्वर्णं कुण्डलं करोति,काष्ठं भस्म करोति। अनुमानाद्यथा–पुत्रः सुखं करोतीति। अत्र सुखरूपलाभो मुखप्रसादाऽनुमेयः। नित्यः। तत्तत्कल्पेऽविच्छिन्नपारम्पर्य इत्यर्थः। ननु 'वेदाऽध्यायादी'नामित्यादिनैव सर्वसङ्ग्रहे सिद्धे 'यत्र च नियुक्त' इत्यादेर्वैयर्थ्यमत आह–वेदाऽध्यायादीनामिति। वस्तुतः प्रपञ्चार्थमेव तानीति बोध्यम्। शास्त्रेणाऽपि–'कर्मण्य'णिति सामान्यशास्त्रेणापि। ननु सर्वधातुभ्योऽज्विधानेन 'कुम्भकार' इति कथमणोऽवकाश इत्यत आह–यदेति। सर्वधातुविषयश्चाऽच्प्रत्यय आवश्यक इत्याह–तथा चेति। उदाहरणान्तराणि–काऽण्विषयाणि॥

१ अयं पाठः क्वचिन्न। २ 'परि'। ३ 'दत्र' 'देवात्र'। ४ 'इहोभयं प्राप्नोति-ओदनपाचः'। ५ 'इहोभयं प्राप्नोति–काष्ठभेदः'। ६ 'नुशास्यन्त'।

भवति विप्रतिषेधेन। अनुपपदस्यावकाशः–जानातीति ज्ञः। कर्मोपपदस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति–अर्थज्ञः[1]। कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन॥

नैष युक्तो विप्रतिषेधः। अनुपपदस्तृतीयः। ण्वुल्तृजचः। तेषां णः। णस्य[2] कः। स यथैव को णं बाधते एवं कर्मोपपदमपि बाधेत॥कर्मोपपदोऽपि तृतीयः। ण्वुल्तृजचः। तेषामण्। अणः कः। उभयोस्तृतीययोर्युक्तो विप्रतिषेधः॥ अनुपपदस्यावकाशः–लिम्पतीति लिम्पः। कर्मोपपदस्य स एव॥ कुड्यलेप[3] उभयं प्राप्नोति। कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन॥ नैष युक्तो विप्रतिषेधः। अनुपपदस्तृतीयः। ण्वुल्तृजचः। तेषां कः। कस्य शः। स यथैव शः[4] कं बाधते एवं कर्मोपपदमपि बाधेत॥ का तर्हि गतिः?॥ 'मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन्बाधन्ते [नोत्तरा'न्] इत्येवं शः कं बाधिष्यते कर्मोप-

प्र.]उदाहरणान्तराणि काष्ठभेदादीनि विप्रतिषेधस्य वक्ष्यति। **काष्ठभेद इति।** सर्वधातुभ्यो विधानादच उत्सर्गस्य काऽणावपवादौ तयोर्विप्रतिषेधादणेवात्र भवति। **स यथैव क इति।** प्राप्तिमात्रस्य बाध्यत्वमपेक्ष्यैतदुच्यते। यदा तु प्राप्तिविशेषोऽपेक्ष्यते तदा तु येन नाप्राप्तिन्यायाणस्यैव को बाधको न तु कर्मोपपदस्याऽणः। कः

उ.] काऽणाविति। 'इगुपधे'ति कः। 'कर्मण्यण्'। भाष्ये–**अर्थज्ञः कर्मोपपद इति।** विप्रतिषेधेन प्राप्तमणं बाधित्वा 'आतोऽनुपसर्गे' इति 'क' इति तात्पर्यम्।

ए[वं]तत्तात्पर्यमजानान एकदेश्याह–**नैष युक्त इति।** ज्ञाविषये काऽणोर्य इत्यर्थः। **तेषां ण इति।** 'श्याव्यधे'ति विहितः। तत्र हि 'श्या–आदि'ति च्छेदः। **स यथैवेति।** बाध्यसामान्यचिन्तयाऽणोऽपि स बाधक इत्यर्थः सिद्धो विप्रतिषेधं विनाऽपीत्यर्थः। तदाह–**प्राप्तिमात्रस्येति। न तु कर्मोपपदस्येति।** एवञ्च विप्रतिषेधो युक्त एवेति भावः। नन्वर्थज्ञ इत्यत्राऽणं विधातुं न 'क'प्रत्ययेन विप्रतिषेध उच्यते किन्तु 'आतोऽनुपसर्गे क' इति कं विधातुम्। एवञ्च 'इगुपधे'ति कस्याऽणा बाधेऽप्यातोऽनुपसर्ग इति केन तृतीयकक्ष्याप्राप्तस्येगुपधेति कस्य विप्रतिषेधः सम्भवत्येवेत्याह सिद्धान्त्येकदेशी–**कर्मोपपदोऽपीति। अणः क इति।** 'आतोऽनुपसर्ग' इत्ययमिति भावः। **उभयोरिति।** सोपपदनिरुपपदयोः कयोरित्यर्थः। **कर्मोपपदस्य कस्य विषय इति।** अनाकारान्तत्वादिति भावः। किन्तु 'गोद' इत्यवकाश इति वक्तुं युक्तमिति तात्पर्यम्। **क्रममादत्येति।** 'अर्थज्ञः कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेने'त्युत्तरं 'नैष युक्त' इत्यादि'युक्तो विप्रतिषेध'इत्यन्तं भाष्यन्त्वेकदेश्युक्तिरित्युक्तमेव। अथ विप्रतिषेधस्योदाहरणान्तरमाह–**अनुपपदस्येत्यादिना।** भाष्ये–**का तर्हि गतिरिति** तृतीयस्य प्रश्नः। समासे पूर्वपद-

१ 'अर्थज्ञ उभयं प्राप्नोति'।२ 'तस्य'।३'इहोभयं प्राप्नोति कुड्यलेपः'।४'कः शं'।

पदं न बाधिष्यते ॥ अनुपपदस्यावकाशः–सुग्लः सुम्लः । कर्मोपपदस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति[1]–गोसंदायः वडवासंदायः । कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन ॥ नैष युक्तो विप्रतिषेधः । अनुपपदस्तृतीयः । ण्वुल्तृजचः । तेषां णः । णस्य कः । स यथैव को णं बाधते एवं कर्मोपपदमपि बाधेत ॥ का तर्हि गतिः ? ॥ पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते [नोत्तरान्[2]] इत्येवमयं को णं बाधिष्यते कर्मोपपदं न बाधिष्यते ॥*॥ शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरं च ॥*॥ शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णो वक्तव्यः,पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् । शीलि–मांसशीलः,मांसशीला । शीलि[3] ॥कामि–मांसकामः मांसकामा । कामि ॥ भक्षि–मांसभक्षः मांसभक्षा ॥ भक्षि ॥ आचरि—कल्याणाचारः कल्याणाचारा ॥—॥*॥ ईक्षिक्षमिभ्यां च ॥*॥ ईक्षिक्षमिभ्यां चेति वक्तव्यम् । सुखप्रतीक्षः सुखप्रतीक्षा । कल्याणक्षमः॥ कल्याणक्षमा॥ किमर्थमिदमुच्यते?॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च वक्ष्यामि, ईकारश्च मा भूदिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । इह यो मांसं भक्षयति मांसं तस्य भक्षो भवति । [तत्र] योऽसौ भक्षयतेरच्तदन्तेन बहुव्रीहिः॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यत्कर्मोपपदं णं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः 'समानेऽर्थे केवलं विग्रह-

---

प्र.]पुनरनयोः प्रत्यययोर्विशेषः?। उच्यते। कर्मोपपदे के सति नित्यसमासो भवति । अकर्मोपपदे तु विकल्पेन षष्ठीसमासः स्यात् । नन्वर्थज्ञ इत्यत्रातोऽनुपसर्गे क इति कः प्राप्नोति न त्वण्प्रत्ययः,तत्कथमुच्यते 'कर्मोपपदस्य स एवे'ति,न हि कुम्भकारः कर्मोपपदस्य कस्य विषयः।एवं तर्हि काऽणोर्विप्रतिषेधे परत्वादण् कं बाधते,अणमपि कर्मोपपदः कोऽपवादत्वादिति क्रममादृत्यैतदुक्तमित्यदोषः । मांसकाम इति । मांसशब्दः'स'प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः। कल्याणशब्दो 'लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरु'-रिति मध्योदात्तस्तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते पूर्वपदप्रकृतिस्वरो विधीयते ।

भक्षयतेरजिति।'एरजण्यन्ताना'मित्येतत्तु मुनित्रयस्य मते नास्ति।कल्प्यादिभ्यः?

उ.]प्रकृतिस्वरत्वं दर्शयितुं पूर्वपदस्वरान्दर्शयति–मांसेति । 'एकस्मिन्नन्ते लघौ द्वयोर्वाऽन्तयोर्लघ्वोः सतोर्बह्वषः बह्वच्कस्ये'त्यर्थः । भाष्ये–ईकारश्च माभूदिति । अतो णः कृत इति भावः । मांसं तस्य भक्ष इति । भक्षेः कर्मण्यच् । 'घञजपाः पुंसि' इति नित्यं पुंस्त्वम् । एतेन 'इदं भावघञ्विषयमेवे'त्यपास्तम् । भक्षणं भक्ष इति।भावेऽजिति भावः। कर्माऽजन्तेन समानाधिकरणबहुव्रीहिस्तु नाऽनभिधानात् । तच्च तवाऽप्यावश्यकमिति बोध्यम् । भाष्ये तज्ज्ञापयत्याचार्य इति । नन्वणि सति 'मांसभक्षी'ति प्रयोगः स्यादिति तद्वारणेन चरितार्थं वार्तिकं

---

१ 'वडवासंदाय उभयं प्राप्नोति'।'गोसंदाये उभयं'।२ इदं क्वचिन्न ।३ चः क्वचिन्न ।

भेदाद्यत्र कर्मोपपदश्च प्राप्नोति बहुव्रीहिश्च, कर्मोपपदस्तत्र भवती'ति॥

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्?॥काण्डलावः शरलावः[1]।काण्डानि लावोऽस्येति बहुव्रीहिर्न भवति॥भवति[तु]बहुव्रीहिरपि,-मांसे कामोऽस्य मांसकामः, मांसकामक इति वा ॥*॥ न त्वम्भोऽभिगमा[2] ॥*॥ न त्विदं भवति अम्भोऽभिगमोऽस्या [अम्भोभिगमा] इति॥ किं तर्हि?॥ अम्भोभिगामीत्येव भवति। काण्डलावेऽपि च विग्रहाऽभावान्न ज्ञापकस्य प्रयोजनं भवतीति ॥ नैषोऽस्ति विग्रहः-काण्डानि लावोऽस्येति ॥*॥ अन्नादायेति च कृतां व्यत्ययश्छन्दसि॥*॥ अन्नादायेति च कृतां व्यत्ययश्छन्दसि द्रष्टव्यः।अन्नादायाऽन्नपतये य आहुतिमन्नादीं[3] कृत्वा ॥ [कर्मण्यण्] ॥

आतोऽनुपसर्गे कः ॥ ३।२।३ ॥

॥*॥ कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो डः ॥*॥ कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो

प्र.]प्रतिषेध एवास्ति । ननु च बहुव्रीहौ सति बहवो भक्षा अस्य बहुभक्ष इत्यत्र 'बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नी'त्यन्तोदात्तत्वं प्राप्नोतीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न सिध्यति । नैष दोषः । भक्षणं भक्षः, बहुषु भक्षोऽस्येत्येवं व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः करिष्यते । तत्रोत्तरपदभूमाऽभावाद्बहुव्रीहौ प्रकृत्येति स्वरो भविष्यति। काण्डानि लावोऽस्येति। लावयतेरच् [प्रत्ययः]।भवति बहुव्रीहिरपीति।तेन ज्ञापनस्य प्रयोजनाऽभावदण्बाधनार्थमेवेदं वक्तव्यमित्यर्थः । न त्वम्भोभिगमेति । तेनाऽत्रानभिधानाद्बहुव्रीहिर्न भवतीति भावः । नैषोस्तीति । काण्डानि लुनातीति प्रकृत्यर्थविवक्षायामभावाण्णिचः । लूयत इति लवः, काण्डानि लवोऽस्येति विग्रहेण भाव्यमिति भावः। अन्नादायेति । अन्नमत्तीत्यणः प्रसङ्गेऽच्प्रत्ययः क्रियते । तेनान्न अदायेत्येवमवग्रह उपपद्यते ॥

उ.]कथं ज्ञापकमिति चेत् ,अनभिधानादणभावं मन्यते।लावयतेरच्प्रत्यय इति।निवृत्तप्रेषणप्रकृतिकप्राकृतार्थणिजन्तादच्प्रत्यय इत्यर्थः । अन्यथा 'काण्डानि लुनाती'त्यनेन समानार्थत्वं न स्यात् 'काण्डानि लाव' इत्यत्र 'लाव' इति जातावेकवचनं बोध्यम्। अण्बाधनार्थमेवेति। अनभिधानेन प्रत्याख्यानन्तु न चमत्कारीति भावः ।

भाष्ये-न त्वम्भोऽभिगमेति।अम्भोऽभिगमा तु नेष्यते,तस्मादनभिधानमेव तदर्थमाश्रयणीयम्, नत्वेकप्रयोजनार्थं सामान्यज्ञापकाश्रयणमिति भावः । लूयत इति लव इति । न च निवृत्तप्रेरणादिति प्रागुक्तरीत्या तदर्थो लावशब्दोऽप्यस्तीति वाच्यं, सा हि कल्पना क्वचिदिष्टप्रयोगसिद्धये न त्वनिष्टायेति भावः । चतुर्थ्यन्तप्रयोगे एव व्यत्ययोक्तेस्तत्राऽविशेषोऽणचोरत आह-अवग्रह इति । 'न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्त्या' इत्यादि भाष्येणाऽवग्रहार्थताया लक्षणस्य दूषितत्वादिदं व्यर्थ-

---

१ इदं क्वचिन्न । २ इदं भाष्यवार्त्तिकमित्यन्ये । ३ 'मन्नादां हुत्वा' ।

ङो वक्तव्यः । ब्रह्मज्य इति ॥ किमुच्यते सर्वत्रेति ?॥ अन्यत्रापि नावश्यमिहैव ॥ क्वाऽन्यत्र ?॥ आह्वः प्रह्व इति॥*॥के हि संप्रसारणप्रसङ्गः॥*॥ के हि सति संप्रसारणं प्रसज्येत । संप्रसारणे कृते संप्रसारण[2]परपूर्वत्वे चोवङादेश 'आहुव' इत्येतद्रूपं [3]प्रसज्येत॥स तर्हि वक्तव्यः?॥न वक्तव्यः। अस्त्वत्र संप्रसारणं, संप्रसारणे कृते आकार लोपस्तस्य स्थानिवद्भावादुवङ[4]ादेशो न भविष्यति ॥ पूर्वत्वे कृते प्राप्नोति॥ एवन्तर्हीदमिह सम्प्रधार्यम् आकारलोपः क्रियतां पूर्वत्वमिति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वादाकारलोपः॥ न सिध्यति । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वत्वं प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि वार्णादाङ्गं बलीयो भवतीत्या[5]कारलोपो भविष्यति ॥ एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम् आकारलोपः क्रियतां संप्रसारणमिति किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वादाकारलोपः ॥ नित्यं संप्रसारणं । कृतेऽप्याकारलोपे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥ आकारलोपोऽपि नित्यः। कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ।। अनित्य आकारलोपः, न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति। अन्तरङ्गं[हि[4]]पूर्वत्वं बाधते। यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् ॥ न च संप्रसारणमेवाकारलोपस्य निमत्तं विहन्ति । अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम् । उभयोर्नित्ययोः परत्वादाकारलोपः । आकारलोपे कृते संप्रस[5]ारणं। संप्रसारणे कृते यणादेशेन सिद्धं रूपम्–आह्वः प्रह्व इति ॥ एवमपि न सिध्यति । योऽनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः ।

प्र.]आतोऽनुपस॥ ब्रह्मज्य इति ।ब्रह्म जिनातीति डप्रत्ययः। 'वार्णादाङ्गंबलीय' इत्युक्ते यो ब्रूया'त्समानाश्रयाङ्गवार्णविषयमेत'दिति,तं प्रत्याह–एवं तर्हीति । नित्यमिति ।संप्रसारणे कृते पूर्वत्वेन भाव्यमित्याकारलोपस्याऽनित्यत्वं मन्यते ।अन्तरङ्गमिति। 'वार्णादाङ्गं बलीय' इत्येतत्तु समानाश्रयविषयमेवेत्युक्तम् । एवमपि न सिध्यतीति । 'आह्व इत्यादिरूप'मिति शेषः । योऽनादिष्टादिति । उकारश्चानादिष्टा-

उ.]मित्यनेन सूचितम् ॥ [कर्मण्यण्] ॥

आतोऽनुपसर्गे॥ प्रसारणिनः–संप्रसारणभाजः। ब्रह्मज्य इति। के हि सम्प्रसारणे इयङ् स्यादिति भावः । भाष्ये–किमुच्यते सर्वत्रेति । सर्वत्रेत्यस्य 'क' मात्रे इत्यर्थः । तमाह–अन्यत्राऽपीति । 'आतश्चोपसर्गे' इत्यत्राऽपीत्यर्थः । एवन्तर्हि वार्णादिति । 'इयाये'त्यादिसिद्धयेऽस्या विभिन्ननिमित्तकेऽपि प्रवृत्तिरावश्यकीति भावः । समानाश्रयेति । 'तदनाश्रयणेऽप्याहे'ति वक्तुमुचितम् । एवञ्च 'एवन्तर्ही'ति 'किञ्चे'त्यर्थकमिति भावः । भाष्ये–अन्तरङ्गं पूर्वत्वमिति । यद्यपि वार्णपरिभाषयाऽपि आल्लोपस्य नित्यत्वं वक्तुं शक्यन्तथापि तदनाश्रयणेन[6]ाऽस्य

१ इतिः क्वचिन्न।२ 'णस्य पूर्व'।३'स्यात्'।४ क्वचिन्न। ५ 'यमित्यु'। ६ नैवाऽस्य।

आदिष्टाच्चैषोऽचः पूर्वो भवतीति[1]॥ एवं तर्हि आकारलोपस्याऽसिद्धत्वादुवङा-देशो न भविष्यति ॥ इहापि तर्ह्याकारलोपस्याऽसिद्धत्वादुवङादेशो न स्यात् जुहुवतुः जुहुवुरिति॥ अस्त्यत्र विशेषः,-अकृतेऽत्राऽत्वे पूर्वत्वं भवति ॥ इद-मिह संप्रधार्यम्-आत्वं क्रियतां पूर्वत्वमिति,-किमत्र[2] कर्तव्यम्?॥ परत्वात्पूर्व-त्वम् ॥ न सिध्यति । अन्तरङ्गत्वादात्वं प्राप्नोति ॥ एवं तर्हीदमिह संप्रधा-र्यम् , आत्वं क्रियतां संप्रसारणमिति, किमत्र कर्तव्यम् ?॥ परत्वादात्वम् ॥ नित्यं संप्रसारणं । कृतेप्यात्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ॥ आत्वमपि नित्यम् । कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥ अनित्यमात्वम् । नहि कृते संप्रसा-रणे प्राप्नोति, परत्वात्पूर्वत्वेन भवितव्यम्॥ यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विह-न्यते न तदनित्यम् ॥ न च संप्रसारणमेवात्वस्य निमित्तं विहन्ति । अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम् । उभयोर्नित्ययोः परत्वादात्वम्,आत्वे कृते संप्र-सारणम् ॥ एवं तर्हि पूर्वत्वे योगविभागः करिष्यते—['संप्रसारणात्']।

प्र.]दचः पूर्वो न भवति। नन्वनादिष्टादचः पूर्वो वकार इति तदादेशस्यापि स्थानि-वद्भावादनादिष्टादचः पूर्वत्वं भविष्यति । नैतदस्ति । शास्त्रीयकार्यसिद्धये स्थानि-वद्भावो विधीयते न त्वनादिष्टादचः पूर्वत्वे लौकिके। आकारलोपस्यासिद्धत्वा-दिति । 'असिद्धवदत्राऽभा'दित्यनेनेति भावः । जुहुवतुरिति । ह्वेञो लिटि 'ह्वः संप्रसारणमभ्यस्तस्य चे'ति संप्रसारणे रूपम् । परत्वादात्वमिति । 'अशिती'ति पर्युदासाश्रयेणैतदुक्तं । प्रसज्यप्रतिषेधे त्वनैमित्तिकत्वादात्वमन्तरङ्गं, न चाऽन्त-रङ्गबहिरङ्गयोर्युक्तो विप्रतिषेधः। एवं तर्हीति । 'एङः पदान्तादती'त्ययं योगो विभ-

---

उ.]ग्रन्थस्य प्रवृत्तेर्न दोषः। प्रकारान्तरेण तदुपपादयितुमाह-यस्येति। नन्वनादि-ष्टादच इति । अत एव 'न पदान्त'सूत्रस्थ'सवर्ण'ग्रहणं भगवता प्रत्याख्यातम् । 'न धातु'सूत्रस्थं भाष्यन्तु तत्रैव योजितमिति न तद्विरोध इति बोध्यम् । समा-धानान्तरस्य सम्भवादनित्यमिदं नाश्रितमिति तत्त्वम् । 'हु'धातुना सिद्धमिदं रूप-मत आह-ह्वेञ इति । 'वार्णादाङ्गं बलीय' इति पूर्वरूपं बाधित्वा लोप इति पक्षेऽ-प्यस्याऽसिद्धिर्बोध्या। भाष्ये-अन्तरङ्गत्वादात्त्वमिति। एवञ्चाऽऽत्वे पूर्वरूपलोपयोः प्राप्तयोर्वार्णादिति न्यायेन लोपे तस्य स्थानिवत्त्वादुवङ् स्यादिति भावः । एवन्तर्हीति प्राग्वदेव किञ्चेत्यर्थे । प्रसज्यप्रतिषेधे त्विति । 'वचिस्वपी'त्यत्र कितीत्यपि यदि विषयसप्तमी तदा भाष्यं सम्यगेव । भाष्ये-आत्त्वे कृते सम्प्रसारणमिति । आत्त्वे कृते लोपे कृते सम्प्रसारणे कृते प्राप्तोवङि स्थानिवत्त्वाऽभावेऽप्यसिद्धत्वादुव-ङोऽसिद्धिरिति भावः । समाधत्ते-एवन्तर्हीति । योगविभागसामर्थ्यादन्तरङ्गम-

---

१ 'भवति' । २ 'किमिह' । ३ इदं क्वचिन्न । ४ 'न त्वना' ।

संप्रसारणात्परः पूर्वो भवति । तत 'एङः'। एङश्च संप्रसारणात्पूर्वो भवति ॥ किमर्थमिदमुच्यते?॥ अकृते आत्वे पूर्वत्वं यथा स्यात् । ततः 'पदान्तादति'[1]। 'एङ' इत्येव॥ इहापि तर्ह्यकृत आत्वे पूर्वत्वं स्यात्-आह्वः प्रह्व इति॥अस्त्यत्र विशेषः । आकारान्तलक्षणः कविधिः[2], तेनाऽनेनाऽवश्यमात्वं प्रतीक्ष्यम् । लिट् पुनरविशेषेण धातुमात्राद्विधीयते ॥

॥*॥ नित्यं प्रसारणं ह्वो यण्वार्णादाङ्गं न पूर्वत्वम्[3] ।
योऽनादिष्टादचः पूर्वस्तत्कार्ये स्थानिवत्त्वं हि ॥१॥
प्रोवाच भगवान्कात्यस्तेनाऽसिद्धिर्यणस्तु ते ।
आतः को लिण् नैङः पूर्वः सिद्ध आह्वस्तथा सति ॥२॥*॥

प्र.]ज्यते 'एङ'इति। तेनात्वं बाध्यते पूर्वत्वविधानेन। **आकारान्तलक्षण** इति।अशितीति पर्युदासाश्रयेऽपि ह्वावामश्चेति ज्ञापकादाकारान्तलक्षणे कप्रत्यये कर्तव्ये पूर्वमेवात्वं भवति, ततस्तन्निमित्तः प्रत्यय इति भावः।उक्तार्थसङ्ग्रहश्लोकौ-**नित्यं प्रसारणमिति** । कृताऽकृतप्रसङ्गित्वादिति भावः । तत्र कृते पूर्वत्वं क्रियतामाकारलोप इति वार्णादाङ्गमिति वचनादाकारलोपो भवति न तु पूर्वत्वं, तत्राकारलोपस्य स्थानिवत्त्वादुवङ्नास्तीति ह्वो यण्प्रवर्तत इत्यर्थः।इतर आह-**योऽनादिष्टादिति। तेनासिद्धिरिति।** 'असिद्धवदत्राभा'दित्याकारलोपस्येत्यर्थः।तस्याऽसिद्धत्वाद्यणादेशो भवत्वित्यर्थः। जुहुवतुरित्यत्रापि तथैव यण्स्यादित्याह-**एङः पूर्व इति** । 'आह्वे' इत्यत्रापि तथैव पूर्वत्वं स्यादित्याह-**आतः क इति** ।**लिण्नेति**। लिड् धातुमात्राद्विधीयते न त्वाकारान्तादेवेत्यर्थः । [आतोऽनुपसर्गे कः] ॥

उ.]प्यात्वं बाधित्वा पूर्वं सम्प्रसारणं पूर्वत्वञ्चेत्युवङ्ङिह्वो 'जुहुवु'रित्यादाविति भावः। **पर्युदासाश्रयेऽपीति** । अन्यथाऽन्योन्याश्रयः स्यादिति भावः । आभीयाऽसिद्धाऽनित्यत्वेनाऽपि 'जुहुवतु'रिति सिध्यति । ह्वः के कृते आल्लोपात्पूर्वं सम्प्रसारणं, यतो नित्यम् । नित्यत्वं दर्शयति-**कृतेति** । एवञ्च ह्वो यण्फलतीत्यर्थः । वार्णादित्यादि व्याचष्टे-**तत्र कृते इति** । 'यतोऽनादिष्टादचः पूर्वत्वे स्थानिवत्त्वमतो भगवान् कात्यः प्रसारणिभ्यो ङं प्रोवाचे'त्यन्वयः । प्रत्याख्यानवाद्याह-**तेनाऽसिद्धिर्यणस्तु त इति** । **तेन**-आभा'दिति सूत्रेण,यतोऽसिद्धिरतो यणस्त्वित्यर्थः।'प्रोवाच भगवान् कात्य' इत्युक्त्या 'ङ'विधानस्य 'आह्व'सिध्यर्थमावश्यकता ध्वनिता । तथा नेदमेव ज्ञापकमीदृशे विषये आभीयाऽसिद्धत्वाऽभावस्य, वार्णादाङ्गमित्येतदभावस्य वेति जुहुवतुरित्यादिसिद्धिः।योगविभागस्य तवाऽपि कर्तव्यत्वेन गौरवस्य तदवस्थत्वादिति च ध्वनितम् । एवञ्च 'तेनाऽसिद्धि'रित्युक्तिरेकदेशिनः प्रौढ्येति च ध्वनितम् ।

१ 'पदान्तादिति' २ 'कप्रत्ययविधिः' । ३ 'पूर्वत्वं हि' । ४ 'प्रह्वः' । ५ न्तादि' ।

सुपि स्थः ॥ ३।१।४ ॥

॥*॥ सुपि स्थो भावे च ॥*॥ सुपि स्थ इत्यत्र भावे चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—आखूत्थो वर्तते, श्येनोत्थः, शलभोत्थः ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् ॥*॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥*॥ योगविभागः करिष्यते । ['आतोऽनुपसर्गे कः'] । आतोनुपसर्गे को भवति । ततः 'सुपि' । सुपि चाऽऽतः को भवति । कच्छेन पिबति[2] कच्छपः । कटाहेन पिबति[2] कटाहपः । द्वाभ्यां पिबति[2] द्विपः ॥ ततः'स्थः' । स्थश्च[3] को भवति सुपीति ॥ किमर्थमिदम् ?॥ भावे यथा स्यात् ॥ कुतो नु खल्वेतद्भावे भविष्यति न पुनः कर्मादिष्वपि[5] कारकेष्विति ?॥ योगविभागादयं कर्तुरपकृष्यते । न चान्यस्मिन्नर्थे आदिश्यते । 'अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ती'ति स्वार्थे भविष्यति[6] । तद्यथा 'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्' । 'यावादिभ्यः कँ'न्निति[7] ।

सोऽसौ स्वार्थे भवन्भावे भविष्यति ॥ [सुपि स्थः] ॥

प्र॰] सुपि स्थः । कच्छेन पिबतीति । अत्र केचिदाहुः—कच्छं पिबतीत्येवमसन्तमप्यवयवार्थमाश्रित्य कर्मोपपदः को विधास्यते किं योगविभागेन ? । नैतत्साधूच्यते । कच्छेन पिबति द्वाभ्यां पिबतीत्येतस्मिन् सत्येवार्थेऽसदर्थाश्रयेण रूढिशब्दानामपि व्युत्पत्तेरयुक्तत्वात् । यत्र तु सर्वात्मनाऽर्थानुगमो नास्ति यथा 'तैलपायिके'ति तत्रैवाऽसदर्थाश्रया व्युत्पत्तिः क्रियते। भावे यथा स्यादिति। अत्राप्याहुः—'घञर्थे कविधान'मिति कः सिद्ध इति । एवं तर्हि नित्यसमासार्थं 'स्थ' इत्यनेन उपपदाश्रयः को विधीयते । अन्यथा पाक्षिकः षष्ठीसमासः स्यात् । अनिर्दिष्टार्था इति । प्रत्यासन्नत्वात्तस्यार्थस्येति भावः। यद्येवं 'स्थ' इत्यनेन भावे विधीयमानः कः कर्तारं बाधेत। तथा च 'समस्थ' इति कर्तरि न स्यात् । नैष दोषः।यद्यत्र साक्षाद्भावशब्दोपादानेन भावे को विधीयेत तदा भावः कर्तारं तक्रकौण्डिन्य-

---

उ.] सुपि स्थः। भाष्ये—भावे चेति। चात्कर्तरि। कच्छेन पिबतीति । अकर्मण्युपपदे प्रत्ययार्थं सुपीति योगविभाग इति भावः । सत्येवार्थे इति । 'एव'शब्दो वाक्यालङ्कारे । संभवति योग्येऽर्थेऽसदर्थाश्रयेण व्युत्पादनमयुक्तमित्यर्थः । नित्यसमासेति।'उपपदमति'ङित्यनेनेति भावः।'घञर्थे कविधान'मित्येतदुदाहरणपरे'स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थ'मित्यत्र 'स्था'ग्रहणन्तु कर्माद्यर्थमिति बोध्यम् । प्रत्यासन्नत्वादिति । अत एवाऽस्य नित्यमेकत्वमेव न तु घञादिवाच्यवद्द्वित्वादियोगोऽपीति भावः। तक्रकौण्डिन्येति । विधेयविषय एव स न्यायो नाऽनुवादविषय इत्यन्ये ॥

---

१ इदं लुप्तं स्यात् । २ 'पिबतीति' । ३ 'सुपि को भवति' । ४'तावदयं' । ५ इदं क्वचिन्न । ६ 'भविष्यन्ति' । ७ इतिः क्वचिन्न ।

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ३।२।५ ॥

॥*॥ तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरालस्यसुखाहरणयोः ॥*॥ तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरित्यत्रालस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम् । तुन्दपरिमृजोऽलसः। शोकापनुदः पुत्रो जातः । यो हि तुन्दं परिमार्ष्टि तुन्दपरिमार्जः स भवति। यश्च शोकमपनुदति शोकापनोदः स भवति ॥*॥ कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । मूलविभुजो रथः । नखमुचानि धनूंषि । काकगुहास्तिलाः । सरसीरुहं कुमुदम् ॥

गापोष्टक ॥ ३।२।८ ॥

॥*॥सुरा[1]शीध्वोः पिबतेः॥*॥सुराशीध्वोः पिबतेरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । क्षीरपा ब्राह्मणीति॥ पिबतेरिति किमर्थ[2]म्?॥या हि सुरां पाति सुरापा सा भवति॥*॥बहुलं तणि॥*॥बहुलं तणीति वक्तव्यम् ॥ किमिदं 'तणीति'?॥ ॥*॥[त[3]णीति] संज्ञाछन्दसोर्ग्रहणम्॥*॥ या ब्राह्मणी सुरापी भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति। या ब्राह्मणी सु[4]रापा भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति॥

प्र.]न्यायेन बाधेत । सामर्थ्यात्त्वयं भावे व्यवतिष्ठते इति भावेन न बाध्यते कर्ता॥

तुन्द । आलस्यसुखाहरणयोरिति । आलस्ये गम्यमाने सुखोत्पादने च प्रत्ययो भवतीत्यर्थः।तत्र सामर्थ्यादलसे कर्तरि सुखस्य चाऽऽहर्तरि प्रत्ययो भवतीत्युक्तं भवति । शोकापनोद इति ।यः संसारानित्यतोद्भावनादिना शोकमेव निवर्तयति न तु सुखमुत्पादयति स शोकापनोदः । [तुन्दशोकयोः] ॥

गापोष्टक्। पिबतेरिति । लुग्विकरणपरिभाषालभ्यार्थकथनम्।[गापोष्टक्]॥

च.] तुन्दशोकयोः। तत्र सामर्थ्यादिति। एवं सति ते गम्ये भवत इत्यर्थः। तुन्दपरिमृजे मृजेरचि 'क्ङिति चे'ति पक्षे वृद्धिः प्राप्नोति, सा भवत्येव सत्यभिधाने । यत्तु 'अची'त्येव वक्तव्ये अजादावित्युक्तेरादिग्रहणसामर्थ्यान्मुख्याजादावेव प्रवृत्तिरिति, तन्न ; तत्र तदभावात्, 'यस्मिन्विधि'रिति परिभाषालभ्याऽऽदिग्रहणस्यैव तत्राऽनुवादाच्च । अत्रत्यभाष्यस्वरसात्तत्र 'क्ङि'त्पदेनातिदेशिकक्ङितोरेव ग्रहणम् । व्याकरणान्तरे–'सङ्क्रम'पदेन तयोरेव ग्रहणाच्चेति परे । 'मूलविभुजादिभ्य' इति तु तादर्थ्ये चतुर्थी । काकगुहा इति । काकेभ्यो गूहितव्या इत्यर्थः । 'घञर्थे कविधान'मित्यनेनाऽत्रापि सिध्यत्येतत्। सरसि सरस्यां वा रोहति । कौ मोदत इत्यर्थः । [तुन्दशोकयोः] ॥

गापोष्टक्। बहुलं तणीति । पक्षे 'आतोऽनुपसर्गे' इति कः । या ब्राह्मणी सुरापेति । सुरां पिबतीत्यर्थे एवाऽयं प्रयोग इति बाहुलकाश्रयणम् ॥

---

१ 'सीध्वोः' । २ इदं क्वचिन्न । ३ इदं लुप्तं । ४ भाष्यमिदमित्यन्ये ।

हरतेरनुद्यमनेऽच् ॥ ३।२।९ ॥

॥*॥ अच्प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीधनुष्षु ग्रहेरुपसङ्ख्यानम् ॥*॥ अच्प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीधनुष्षु ग्रहेरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ।—शक्तिग्रहः । शक्ति॥लाङ्गल—लाङ्गलग्रहः ॥ लाङ्गल ॥ अङ्कुश—अङ्कुशग्रहः॥ यष्टि—यष्टिग्रह- । यष्टि ॥ तोमर—तोमरग्रहः । तोमर॥ घट—घटग्रहः ॥घट ॥ घटी—घटीग्रहः । घटी ॥ धनुः—धनुर्ग्रहः॥*॥ सूत्रे च धार्यर्थे ॥*॥ सूत्रे च धार्यर्थे ग्रहेरुपसङ्ख्यानं [कर्तव्यम्] । सूत्रग्रहः । धार्यर्थे इति किमर्थं ?॥ यो हि सूत्रं गृह्णाति सूत्रग्राहः स भवति ॥ [हरतेरनु] ॥

स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ॥ ३।२।१३ ॥

॥*॥स्तम्बकर्णयोर्हस्तिसूचकयोः॥*॥स्तम्बकर्णयोरित्यत्र[2] हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यं।स्तम्बेरमो हस्ती। कर्णेजपः सूचकः।स्तम्बे रन्ता कर्णे जपितेत्येवान्यत्र॥

शमि धातोः संज्ञायाम् ॥ ३।२।१४ ॥

धातुग्रहणं किमर्थम् ? ॥*॥ शमि संज्ञायां धातुग्रहणं कृञो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ शमि संज्ञायां धातुग्रहणं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनं ?॥ 'कृञो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम्'] । कृञो हेत्वादिषु टो मा भूदिति । शमि संज्ञायां धातोरज्भवतीत्यस्यावकाशः—शंवदः शंभवः[3] । टस्यावकाशः—श्राद्धकरः पिण्डकरः । शङ्करा नाम परिव्राजिका, शङ्करा नाम शकुनिका तच्छीला च[1],तस्यामुभयं प्राप्नोति । परत्वाट्टः स्यात् । धातुग्रहणसामर्थ्यादजेव भवति ॥ कुणरवाडवस्त्वाह—नैषा शङ्करा । शङ्करैषा ॥ [कुत एतत् ?] ॥ गृणातिः शब्दकर्मा तस्यैव प्रयोग इति ॥ [शमि धातोः] ।

अधिकरणे शेतेः ॥ ३।२।१५ ॥

॥*॥ अधिकरणे शेतेः पार्श्वादिषूपसङ्ख्यानम् ॥*॥ अधिकरणे शेतेः पार्श्वा-

---

प्र.] हरतेरनु । अच्प्रकरणे इति । घटग्रहणेनैव सिद्धे घटीग्रहणं लिङ्गविशिष्टपरिभाषाऽनित्यत्वज्ञापनार्थम् । [हरतेरनुद्यमनेऽच्] ॥

शमि धातोः । शङ्करेति । पृषोदरादित्वात्संज्ञायां गकारस्य ककारव्यत्ययेन शङ्कराशब्दस्य सिद्धत्वात्तदर्थं धातुग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः । [शमि धातोः] ।

उ.] हरतेरनु। लिङ्गेति । तत्फलन्तु 'देवदत्तसखी'त्यादौ टजभावः । भाष्ये—धार्यर्थे इति । ग्रहणपूर्वकधारणे लाक्षणिकाद्ग्रहेरित्यर्थः ॥ [हरतेरनुद्यमनेऽच] ।

शमि धातोः । ककारव्यत्ययेनेति । 'नैषा शङ्करे'ति भाष्यविरोधाच्चिन्त्यमेतत् । धातुग्रहणं न कर्तव्यमिति । 'ट'बाधनार्थं न कर्तव्यमित्यर्थः । क्विपो बाध-

---

१ इदं क्वचिन्न । २ 'स्तम्बकर्णयोरमिजपोरित्यत्र' । ३ 'शंभवः शंवदः' ।

दिक्षूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । पार्श्वशयः पृष्ठशयः उदरशयः[2] ॥*॥ दिग्धसहपूर्वाच्च ॥*॥ दिग्धसहपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् । दिग्धसहशयः ॥*॥ उत्तानादिषु कर्तृषु ॥*॥ उत्तानादिषु कर्तृष्विति वक्तव्यम् । उत्तानशयः । अवमूर्द्धशयः ॥ ॥*॥ गिरौ डश्छन्दसि ॥*॥ गिरावुपपदे छन्दसि डो वक्तव्यः। गिरौ शेते गिरिशः। ॥*॥ तद्धितो वा [यथा[3] लोमशस्तथा गिरिशः] ॥*॥ तद्धितो वा पुनरेष भविष्यति । गिरौ [गिरौ[4] शेते, गिरिरस्यास्तीति] गिरिशः ॥ इति ॥

चरेष्टः ॥ ३।२।१६ ॥

इह कस्मान्न भवति,–कुरूंश्चरति पञ्चालांश्चरतीति ? ॥ अधिकरण इति वर्तते ॥ ननु च कर्मणीत्यपि वर्तते, तत्र कुत एतदधिकरणे भविष्यति न पुनः कर्मणीति ? ॥*॥ चरेर्भिक्षाग्रहणं ज्ञापकं कर्मण्यप्रसङ्गस्य ॥*॥ [चरेर्भिक्षा-[1] ग्रहणं ज्ञापकं कर्मण्यप्रसङ्गस्य]। यदयं 'भिक्षासेनादायेषु चे'ति चरेर्भिक्षाग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो–'न भवति कर्मणी'ति ॥ [चरेष्टः] ॥

प्र.] अधिकर । दिग्धसहपूर्वाच्चेति । 'दिग्धसह' शब्दस्य समुदायस्य पूर्वत्वमाश्रीयते न तु प्रत्येकम् । तत्र दिग्धेन सह शेत इत्यचि कृते मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । तद्धितो वेति । यो गिरौ शेते गिरिरस्यास्तीति लोमादिषु दर्शनाच्छप्रत्ययः। अन्ये त्वाहुः–गिरौ गिरौ शेत इति 'सङ्ख्यैकवचना'दिति सप्तम्यन्ताच्छस् प्रत्ययः । व्युत्पत्तिर्हि यथाकथंचित्कर्तव्या, उपायानामनियमात् । तदुक्तं हरिणा- 'वैरवासिष्ठगिरिशास्तथैकागारिकादयः । कैश्चित्कथं चिदाख्याता निमित्तावधिसङ्करैः' ॥ इति । 'छन्दसी'ति वचनाद्भाषायां गिरिशशब्दस्याऽसाधुत्वमाहुः ॥

चरेष्टः । कुरूंश्चरतीति । यस्य कुरव एव प्राप्याः स कुरूंश्चरतीत्युच्यते । यश्च कुरुषु भ्रमति स कुरुषु चरतीत्युच्यते । [चरेष्टः]

उ.] नार्थन्तु तदावश्यकमिति 'स्थः क चे'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्॥[शमि धातोः]॥

अधिकरणे । मयूरव्यंसकेति । दिग्धसहपूर्वता प्रायोगिकी बोध्या, पृथग् 'दिग्धसह' शब्दस्य सिद्ध्यभावात् । 'गिरौ शेते' इत्यर्थे तद्धितस्याऽविधानादाह–यो गिराविति । अन्ये त्वाहुरिति। अत्राऽरुचिस्त्वदन्तशब्दाऽसिद्धिः, अव्ययत्वापत्तिः, शसः स्वार्थिकत्वेन 'गिरौ गिरौ शेते' इति विग्रहाऽसङ्गतिश्च। वैरेति। वीरस्येदं वीराया वा वीरादागतं तत्र भवमिति। वसिष्ठस्येदं तेन कृतं प्रोक्तं वा। गिरौ शेते गिरिं श्यति वा गिरिशः । निमित्तम् -अर्थः, अवधिः–प्रत्ययानाम्प्रकृतिः, तत्सङ्करैरित्यर्थः ॥

चरेष्टः । कुरूंश्चरतीति । तान् गच्छतीत्यर्थः । यद्यर्थभेदो न स्यात्तर्हि द्वितीयान्तात्प्रत्ययाऽनुत्पत्तिप्रतिपादनं व्यर्थं स्यादत आह—यश्चेति । भिक्षाचरे[ति]

---

१ इदं क्वचिन्न । २ 'उरःशयः' । ३ इदं लुप्तं स्यात् । ४ 'गिरौ शेते' ।

दिवाविभानिशाप्रभाभास्करान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसङ्ख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु ॥२१॥

॥*॥ किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम् ॥*॥ किंतत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानं कर्तव्यम्। किंकरा। किम्॥यत्–यत्करा । यत्॥तत्–तत्करा तत्॥बहु–बहुकरा ॥

स्तम्बशकृतोरिन् ॥ ३।२।२४ ॥

॥*॥ स्तम्बशकृतोर्व्रीहिवत्सयोः ॥*॥ स्तम्बशकृतोर्[1]व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम् । स्तम्बकरिर्व्रीहिः । शकृत्करिर्वत्सः ॥ [स्तम्बशकृतोरिन्] ।

फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च ॥ ३।२।२६ ॥

आत्मंभरिरिति किं निपात्यते ? ॥ ॥*॥ [आत्मम्भरिरिति] आत्मनो मुम्भृञश्चेन्प्रत्ययः[3]॥*॥ अत्यल्पमिदमुच्यते ॥*॥ भृञः कुक्ष्यात्मनोर्मुम् च ॥*॥ भृञः कुक्ष्यात्मनोर्मुम् चेति वक्तव्यम् । कुक्षिम्भरिः । 'आत्मम्भरिश्चरति यूथमसेवमानः' ॥ [फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च] ॥

एजेः खश् ॥ ३।२।२८ ॥

॥*॥ खश्प्रकरणे वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्यः ॥*॥

खश्प्रकरणे वातशुनीतिलशर्द्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्य इति वक्तव्यम् ॥ वातमजाः मृगाः। वात ॥ शुनी–शुनिंधयः। शुनी ॥ तिल–तिलंतुदः । तिल ॥ शर्द्ध–शर्द्धंजहा माषाः ॥ [एजेःखश्] ।

प्र.] दिवाविभा । किं यदिति । वार्तिकेन सूत्रस्य बाधितत्वात्तस्याऽभावे किङ्करीत्यसाधुरित्याहुः । [दिवाविभा] ॥

उ.]चरतिश्चरणकरणकाऽर्जने लाक्षणिको, भिक्षार्थो वा, तत्रैव चाऽयं प्रयोग इष्यते, भाष्यप्रामाण्यात् । एतेन 'भिक्षया हेतुना चरती'त्यर्थक–'भिक्षाचर'प्रयोगसाधकेन तत्सूत्रेण विपरीतं 'कर्मणी'त्यस्य संबन्ध एव ज्ञाप्येतेति परास्तम् । सेनाग्रहणस्य ज्ञापकत्वं तु नोक्तं, सेनां चरति सेनायां चेत्यर्थद्वये अपीष्टेः । एवञ्च 'अधिकरण' इति 'कर्मणी'ति चोभयोरप्रेऽधिकारो, यथायोगञ्च संबन्ध इति ध्वनितम्॥

दिवाविभा । इत्याहुरिति । अत्राऽरुचिबीजन्तु वार्तिकस्य हेत्वादौ 'ट'-बाधनेन चरितार्थतया सूत्रस्थकिमादिग्रहणस्य भाष्येऽप्रत्याख्यानेन वा हेत्वादौ सूत्रे किमादिग्रहणसामर्थ्याट्टो भवत्येवेति । न च विपरीतमेवाऽस्तु, सूत्रस्थकिमादिग्रहणस्य सार्थक्याऽनुपपादनात् ॥ [दिवाविभा] ।

फलेग्रहि । भाष्ये–आत्मनो मुमिति । समासे कृते नलोपे च कृते ततः प्राग्वा मुन्निपात्य इत्यर्थः । [फलेग्रहि] ।

---

१ 'शकृतोरित्यत्र व्रीहि'। २ इदं लुप्तं स्यात् । ३ भाष्यमित्यन्ये ।

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ॥ ३।२।२९ ॥

॥*॥स्तने धेटः॥*॥ स्तने धेट इति वक्तव्यम्। स्तनन्धयः। [॥*॥नासिकायां ध्मश्च[धेटश्च]॥*॥ नासिकायां ध्मश्च धेटश्चेति वक्तव्यम्।नासिकन्धमः। नासिकन्धयः] । ततो ॥*॥मुष्टौ ध्मश्च॥*॥ मुष्टौ ध्मश्च धेटश्चेति वक्तव्यम्। मुष्टिन्धमः मुष्टिन्धयः ॥ अल्पल्पमिदमुच्यते ॥*॥ नासिकानाडीमुष्टिघटीखारीष्विति वक्तव्यम्॥*॥ नासिकन्धमः नासिकन्धयः । नासिका ॥ नाडी-नाडिंधमः नाडिंधयः । नाडी ॥ मुष्टि–मुष्टिन्धमः मुष्टिन्धयः । मुष्टि॥घटी घटिन्धमः घटिंधयः । घटी ॥ खारी–खारिन्धमः खारिन्धयः ॥

प्रियवशे वदः खच् ॥ ३।२।३८ ॥

॥*॥ खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसङ्ख्यानम् ॥*॥ खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । मितङ्गमो हस्ती, मितङ्गमा हस्तिनी । ॥*॥ विहायसो विह च॥*॥विहायसो विह इत्ययमादेशो भवतीति वक्तव्यम् ,खच्च।विहङ्गमः। ॥*॥ खच्च डिद्वा ॥*॥ खच्च डिद्वा वक्तव्यः । विहङ्गः । ॥*॥ डे च ॥*॥ डे च विहायसो 'विह' इत्ययमादेशो वक्तव्यः । विहगः। [प्रियवशे वदः] ।

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ॥ ३।२।४८ ॥

॥*॥ डप्रकरणे सर्वत्रपन्नयोरुपसङ्ख्यानम् ॥*॥ डप्रकरणे सर्वत्रपन्नयोरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । सर्वत्रगः,पन्नगः ॥*॥ उरसो लोपश्च॥*॥ उरसो लोपश्च वक्तव्यः । उरगः ॥*॥ सुदुरोरधिकरणे ॥*॥ सुदुरोरधिकरणे डो वक्तव्यः । सुगः दुर्गः ॥*॥ निसो देशे ॥*॥ निसो देशे डो वक्तव्यः । निर्गो देशः ।

प्र.] नासिका । स्तने धेट इति। यथासङ्ख्याऽभावार्थ एतावान्योगः कर्तव्य इत्यर्थः। वार्तिकस्याप्यव्याप्तिमुद्भावयन् भाष्यकार आह–अल्पल्पमिति।डे चेति।विहायःशब्दपूर्वाद्गमेरन्येष्वपि दृश्यत इति डप्रत्यये सति विहादेशः । [नासिकास्तनयो] ॥

उ.] नासिका । एतावान्योग इति । एतदन्वाख्यायकं वार्तिकमित्यर्थः । वार्तिकस्याऽपीति । अपिना 'नाडीमुष्टयोश्चे'ति सूत्रस्याऽपि । 'मुष्टौ ध्मश्चे'ति वार्तिकं 'नाडीमुष्टयोश्चे'ति पठितसूत्रस्य व्यवस्थापकमेव । नैतावता तत्सूत्रमप्रामाणिकमिति भ्रमः कार्यः, 'यथासङ्ख्य'सूत्रस्थभाष्ये स्पष्टन्तत्सूत्रोपादानात् । यद्यपि नाडीमुष्टिविषये तत्सूत्रे यथासङ्ख्यमुक्तन्तथाप्येतद्भाष्यवार्तिकविरोधातद्भाष्यं प्रौढिवाद इति बोध्यम् । एवञ्चाऽत्र 'नाडी'शब्देन 'ध्म' एव संबन्धो, 'मुष्टि' शब्देनोभयोरिति बोध्यम् । पूर्ववार्तिकदूषणेन नाडीशब्दसम्बन्धोऽप्युभयोरित्याह—नासिकानाडीत्यादि । अत्र ध्मश्च धेटश्चे'ति वर्तते ॥ [नासिका] ।

१ क्वचिन्न । २'खरी'। ३पूर्वापरवैपरीत्यं क्वचित् । ४'चादेशो'।५'सुर्गं' 'दुर्गम' ।

अपर आह॥*॥ डप्रकरणेऽन्येष्वपि दृश्यते ॥*॥ डप्रकरणेऽन्येष्वपि डो दृश्यत इति वक्तव्यम्। ततः स्त्र्यगारगोऽश्नुते यावदन्नाय ग्रामगः।ध्वंसते गुरुतल्पगः।

आशिषि हनः ॥ ३।२।४९ ॥

॥*॥ दारावाहनोऽणन्त्यस्य च टः संज्ञायाम् ॥*॥ दारावुपपदे आङ्पूर्वाद्धन्तेरण्वक्तव्यः। अन्त्यस्य च टो वक्तव्यः। दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम्। ॥*॥ चारौ वा ॥*॥ चारावुपपदे आङ्पूर्वाद्धन्तेरण्वक्तव्यः। अन्त्यस्य च टो वा[2] वक्तव्यः। चार्वाघाटः चार्वाघातः ॥*॥ कर्मणि समि च ॥*॥ कर्मण्युपपदे सम्पूर्वाद्धन्ते[र्द्धातो]रण्वक्तव्योऽन्त्यस्य च टो वा[2] वक्तव्यः। वर्णसङ्घाटः वर्णसङ्घातः। पदसङ्घाटः पदसङ्घातः ॥ [आशिषि हनः] ॥

लक्षणे जायापत्योष्टक् ॥ ३।२।५२ ॥

कथमिदं विज्ञायते—लक्षणे कर्तरीति, आहो स्विल्लक्षणवति कर्तरीति ?॥ किं चातः ? ॥ यदि विज्ञायते 'लक्षणे कर्तरी'ति। सिद्धं जायाघ्नस्तिलकालकः पतिघ्नी पाणिरेखेति[3]। इदं तु न सिध्यति—जायाघ्नो ब्राह्मणः। पतिघ्नी वृषलीति ॥ अथ विज्ञायते—लक्षणवति कर्तरीति ॥ सिद्धं जायाघ्नो ब्राह्मणः पतिघ्नी वृषलीति। जायाघ्नस्तिलकालकः पतिघ्नी पाणिरेखेति[3] न सिध्यति ॥

अस्तु तर्हि लक्षणे कर्तरीति॥ कथं जायाघ्नो ब्राह्मणः पतिघ्नी वृषलीति?॥ "अकारो मत्वर्थीयः"। जायाघ्नोऽस्मिन्नस्तीति सोऽयं जायाघ्न [इति] ॥ पतिघ्नी वृषलीति न सिध्यति॥ अस्तु तर्हि 'लक्षणवति कर्तरी'ति॥ कथं जायाघ्नस्तिलकालकः पतिघ्नी पाणिरेखेति[3] ? ॥ अमनुष्यकर्तृके [चे]त्येवं भविष्यति ॥

अमनुष्यकर्तृके च ॥ ३।२।५३ ॥

॥*॥[अप्राणिकर्तृके[4]] ॥*॥ अप्राणिकर्तृक इति वक्तव्यम्। इह मा भूत् नगरघातो हस्ती। यद्यप्राणिकर्त्तृक इत्युच्यते शशघ्नी शकुनीति न सिध्यति ॥ अस्तु तर्हि 'अमनुष्यकर्तृके चे'त्येव ॥ कथं नगरघातो हस्ती ? ॥ 'कृत्यल्युटो बहुल'मित्येवा[5]ऽत्राऽण्भविष्यति ॥ [अमनुष्यकर्तृके च]॥

पाणिघताडघौ शिल्पिनि ॥ ॥ ३।२।५५ ॥

॥*॥ राजघ उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ राजघ उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। राजघः॥

आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन् ॥ ३।२।५६ ॥

॥*॥ ख्युनि च्विप्रतिषेधानर्थक्यं ल्युट्ख्युनोरविशेषात् ॥*॥ ख्युनि च्वि-

---

उ.] आढ्यसुभग। ख्युनभावे करणे ल्युटोऽवश्यं सत्त्वेनाऽच्वाविति व्यर्थमित्याह

---

१ 'भवतीति वक्त'। २ 'वा टो'। ३ 'लेखा'। ४इदं लुप्तं स्यात्।५'त्येवमत्रा'।

प्रतिषेधोऽनर्थकः ॥ किं कारणम् ?॥ 'ल्युट्ख्युनोरविशेषात्' । ख्युना मुक्ते ल्युटा भवितव्यं । न चैवाऽस्ति विशेषश्च्व्यन्तउपपदे वा ख्युनो वा ल्युटो वा । तदेव रूपं स एव च स्वरः॥ अयमस्ति विशेषः–ल्युटि सतीकारेण भवितव्यं, ख्युनि सति न भवितव्यम्॥ख्युन्यपि सति–[ईकारेण] भवितव्यम् । एवं हि सौनागाः पठन्ति–॥*॥ 'नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानासुपसङ्ख्यानम्' ॥*॥ इति॥ अयं तर्हि विशेषः,–ख्युनि सति नित्यसमासेन भवितव्यम्, उपपदसमासो हि नित्यसमास इति । ल्युटि सति न भवितव्यम्॥ल्युट्यपि [सति] भवितव्यम् । गतिसमासोऽपि हि नित्यसमासः, च्व्यन्तं च गतिसंज्ञं भवति ॥ [॥*॥ सुमर्थन्तु ॥*] ॥ सुमर्थं तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । ख्युनि सति मुमा भवितव्यं ल्युटि सति न भवितव्यम् ॥*॥ सुमर्थमिति चेन्नाऽव्ययत्वात् ॥*॥ सुमर्थमिति चेत्तन्न ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अव्ययत्वात्' । अनव्ययस्य मुमुच्यते, च्व्यन्तं चाऽव्ययसंज्ञं [भवति]॥*॥उत्तरार्थं तु॥*॥ उत्तरार्थं तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ' । 'अच्वा'वित्येव । आढ्यीभविता ॥ अथेदानीमनेन मुक्ते ताच्छीलिक इष्णुज्विधीयते सोऽत्र कस्मान्न भवति?॥ रूढिशब्दप्रकारास्ताच्छीलिकाः। न च रूढिशब्दा गतिभिर्विशेष्यन्ते।

प्र.] आढ्य । उत्तरार्थमिति । उत्तरत्र च्विप्रतिषेधस्य चरितार्थत्वादाढ्यीकरणमिति ल्युटा भाव्यम् । तत्र यदन्यैरुक्तं–'प्रतिषेधसामर्थ्यात्ख्युन्यसति ल्युडपि न भवतीति ल्युटोऽप्ययमर्थतः प्रतिषेध' इति । तदयुक्तम् । रूढिशब्दप्रकारा इति । यथा रूढिशब्देषु क्रिया केवलं व्युत्पत्त्यर्थमाश्रीयते गच्छतीति गौरिति । तेन गमनक्रियारहितोऽपि गौर्भवति । गोपिण्डाच्चाऽन्योऽर्थो गमनविशिष्टोऽपि गौर्न भवति । तथा ताच्छीलिका अपि क्रियाविषयं ताच्छील्यमुपादाय क्रियावेशाऽभावेपि प्रयुज्यन्ते, के चिदेव तु गतिना संबध्यन्ते,–आगामुकः प्रवर्षुक इति । न तु सर्वे । यथा कामुक इति । न भवति 'प्रकामुक' इति । अत एव प्रकारग्रहणं सादृश्यार्थम् । रूढिशब्दानां न केषांचिद्गतिसंबन्धो भवति ताच्छीलिकानां तु भवति केषां चिन्न सर्वेषामिति प्रतिपादयति । द्रव्योपलक्षणाय क्रियायाः प्रवृत्तत्वादात्मातिशयं प्रति आकाङ्क्षाया अभावात्तदतिशयद्योतनार्थं गतिसंबन्धाभावस्ताच्छीलिकेष्वित्यर्थः ।

उ.]भाष्ये–ख्युना मुक्त इति।भाष्ये स एव स्वरः।लित्स्वरानित्स्वराभ्याम्। ल्युटा भाव्यमिति। अवश्यभाव्यमित्यर्थः।तदयुक्तमिति। भाष्यविरोधादित्यर्थः । उत्तरार्थत्वं वदता इहार्थत्वाऽभावस्य भाष्यकृता बोधितत्वादिति भावः । केचिदेवेति । स्पष्टं प्रतीयमानक्रियावेशा इति भावः। द्रव्योपलक्षणायेति । अवस्थाविशेषविशिष्ट-

---

१ इदं क्वचिन्न । २ 'ल्युटः ख्युनो वा' । ३ इदं वार्त्तिकमित्यन्ये ।

न हि भवति देवदत्तः प्रदेवदत्त इति । [आढ्यसुभगस्थूल] ॥

कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ ॥ ३।२।५७ ॥

किमर्थं खिष्णुजिकारादिः क्रियते न च खस्नुरित्येवोच्येत[1] । तत्रायमप्यर्थः स्वरार्थश्चकारो न कर्तव्यो भवति ॥ केनेदानीमिकारादित्वं क्रियते ? ॥ ॥*॥इष्णुच ईकारादित्वमुदात्तत्वात्कृतं भुवः॥*॥[2] भवतिरुदात्तस्तस्योदात्तत्वादिड् भविष्यति[3] ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं–खिदयं क्रियते, तत्र चर्त्वे कृते सन्देहः स्यात् किद्वा खिद्वेति ॥ सन्देहमात्रमेतद्भवति॥सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षण'मिति । खिदिति व्याख्यास्यामः । ॥*॥ नञस्तु स्वरसिद्ध्यर्थमिकारादित्वमिष्णुचः ॥*॥ इदं तर्हि प्रयोजनं 'कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्चे'त्येष स्वरो यथा स्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्, अय-

---

प्र.] प्रदेवदत्त इति।प्रकर्षेण देवनक्रिया न विशेष्यते, देवशब्दस्य रूढिशब्दत्वात्, तदवयवस्य च देवदत्तशब्दस्येत्यर्थः । व्याघ्रादयस्तु सोपसर्गा एव रूढिशब्दा इति तद्व्यतिरिक्तगत्यन्तरयोगस्तेषां नास्ति ॥ [आढ्यसुभग] ।

कर्तरि । नञ इति पञ्चमी । नञ उत्तरस्य स्वरसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । अयमपीति । क्स्नुच्प्रत्ययः क्रियते, चकारः सामान्यग्रहणार्थ इति मन्यते । खिष्णुचि तु कृते इकारोच्चारणसामर्थ्यात्तदनुबन्धकपरिभाषा नाश्रीयते । [कर्त्तरि भुवः] ॥

उ.] स्योपलक्षणायेत्यर्थः। न तु क्रियाप्रकारको बोध इति तात्पर्यम् । वस्तुतस्त्वभिधानस्वाभाव्यात्केषाञ्चिदेव क्लृप्तप्रयोगाणां गतिसंम्बन्धो न सर्वेषामिति भाष्यतात्पर्यम्।

भाष्ये–इष्णुजिति । 'भुवश्चे'त्यनेन । 'प्रदेवदत्त' इत्यत्र 'प्र'शब्दस्य देवनक्रियायां दानक्रियायां वाऽन्वयः । नाद्य इत्याह–देवशब्दस्येति । नान्त्य इत्याह–तदवयवस्य चेति । 'तदवयवस्ये'ति बहुव्रीहिः । व्याघ्रादौ तर्हि संज्ञाशब्दे कथं गतिसंबन्धोऽत आह–व्याघ्रादयस्त्विति । [आढ्यसुभग] ॥

कर्त्तरि भुवः । भाष्ये–'न च क्ष्णु'रिति पाठः । उदात्तत्वादिति । तेन 'एकाच उपदेश' इत्यस्याऽप्रवृत्तिरिति भावः । ननु 'कृत्योकेष्णु'जिति सूत्रेण नञः स्वराऽभावादाह–नञ उत्तरस्येति । अन्तोदात्तविधायकमिदम्पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादः । ननु 'तदनुबन्धक'परिभाषया इष्णुच एव ग्रहणं भविष्यति न खिष्णुच इत्यत आह–इकारोच्चारणेति । चकारोच्चारणेनैव द्वयोर्ग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषातदनुबन्धकपरिभाषाबाधे च ख्ष्णुचः करणेन षत्वणत्वयोरसिद्धत्वाऽभावे च सिद्धे इकारोच्चारणं व्यर्थमिति 'अयमपीटि कृते' इति भाष्यतात्पर्यम्।न सिध्यतीत्यादि त्वेकदेश्युक्तिरिति बोध्यम् ॥ [कर्त्तरि भुवः] ।

१'कस्नु' 'न ख्ष्णु'।२श्लोकवार्त्तिकम्।३'भवतेरुदात्तत्वादिकारादित्वं भविष्यति'।

मपीटि कृते षत्वे णत्वे चेष्णुजेव भविष्यति ॥ न सिध्यति–'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे'ति । अथ वाऽसिद्धं खल्वपि षत्वं, तस्याऽसिद्धत्वादिस्नुजेव भविष्यति ।

॥*॥ इष्णुच ईकारादित्वमुदात्तत्वात्कृतं भुवः ।

नञस्तु स्वरसिद्ध्यर्थमिकारादित्वमिष्णुचः ॥*॥ [कर्तरि भुवः] ॥

स्पृशोऽनुदके क्विन् ॥ ३।२।५८ ॥

किमर्थो नकारः ?॥*॥[नकारः] स्वरार्थः ॥*॥'ञ्नितो'त्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाचोऽयं विधीयते । तत्र नाऽर्थः स्वरार्थेन नकारेणाऽनुबन्धेन । धातुस्वरेणैव सिद्धम् ॥ यस्तर्ह्यनेकाज्दधृगिति ? ॥ वक्ष्यत्येतत्,–'धृषेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वं च निपात्यत' इति॥विशेषणार्थस्तर्हि॥ [विशेषणार्थस्तर्हि भविष्यति] ॥ क्व विशेषणार्थेनार्थः ? ॥ 'क्विन्प्रत्ययस्य कु'रिति। 'क्विप्रत्ययस्य कु'रित्युच्यमाने सन्देहः स्यात् क्विवैष प्रत्ययः क्विब्वेति॥ सन्देहमात्रमेतद्भवति । सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षण'मिति क्विप्रत्ययस्येति व्याख्यास्यामः।[स्पृशोनुदके]॥

ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च ॥ ३।२।५९ ॥

दधृगिति किं निपात्यते ? ॥ * ॥ धृषेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वं च ॥ * ॥ धृषेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते ॥ [ऋत्विग्दधृक्] ॥

त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ॥ ३।२।६० ॥

किमर्थो ञकारः ? ॥ ॥*॥ [ञकारः] स्वरार्थः ॥*॥ ञितीत्याद्यु-

प्र.] स्पृशोनु । संदेहः स्यादिति । किमेकपकारको निर्देश उत द्विपकारक इत्यर्थः । व्याख्यानत इति । तदनुबन्धकपरिभाषया च क्विपो ग्रहणाऽभावः ॥

त्यदादिषु । ञकारस्य कार्यद्वयं प्रति युक्तत्वं प्रश्नद्वारेण प्रदर्श्यते–किमर्थ इति।

उ.] स्पृशोऽनु । एकाचोऽयमिति भाष्ये । यङ्लुगन्तात्त्वयं न क्विन्, अनभिधानादिति भावः । ननु 'क्वि'ग्रहणे क्विपोऽपि ग्रहणं स्यादत आह–तदनुबन्धेति । अत्र सूत्रे 'कर्मणी'ति सम्बध्यत एव । 'मन्त्रस्पृ'गित्यादि तु क्विपा सिद्धम्। 'क्विन्प्रत्ययस्ये'ति बहुव्रीह्याश्रयणात्कुत्वमपि सिद्धम् ॥ [स्पृशोऽनु] ।

ऋत्विग्द । अन्तोदात्तत्वञ्चेति । इदञ्च क्विनो नकारसत्त्वे उक्तम् । स्रगुष्णिहोर्निपात्यमानवस्तुनः स्पष्टत्वात्तन्नोक्तम् । 'क्रुञ्चा'मिति निपातनान्नलोपाऽभाव

१इदं क्वचिन्न।२'दिष्णुजेव'।३'षत्वस्या'।४'भवति'।५ 'उदात्तत्वाद्भुवः सिद्धमिकारादित्वमिणुचः'। ६ 'त्वमिष्यते' । ७ इदं भाष्यमित्यन्ये । ८ क्विनिति' ।

दात्तत्वं यथा स्यात्॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् ?। नकारेणाऽप्येष स्वरः सिद्धः। [॥*॥ विशेषणार्थस्तर्हि ॥*॥] विशेषणार्थस्तर्हि भविष्यति ॥ क्व विशेषणार्थेनार्थः ? ॥ 'कन्कर'बिति। कन्करबिति ह्युच्यमाने यौचितिकेत्यत्रापि प्रसज्येत ॥*॥ दृशेः समानान्ययोश्चोपसङ्ख्यानम् ॥*॥ दृशेः समानाऽन्ययोश्चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। सदृक्। सदृशः। अन्यादृक्। अन्यादृशः।

॥*॥ कृदर्थानुपपत्तिस्तु॥*॥कृदर्थस्तु नोपपद्यते। दृशेः कर्तरि प्राप्नोति। ॥*॥ इवार्थे तु तद्धितः॥*॥ इवार्थे त्वयं तद्धितो द्रष्टव्यः। स इवायं तादृक्। तादृशः। अन्य इवायमन्यादृक्। [अन्यादृश इति] ॥

अथ वा युक्त एवात्र कृदर्थः। कर्मकर्ताऽयम्। तमिवेमं पश्यन्ति जनाः, सोऽयं स इव दृश्यमानस्तमिवात्मानं पश्यति–तादृक्। अन्यमिवेमं पश्यन्ति जनाः, सोऽयमन्य इव दृश्यमानोऽन्यमिवात्मानं पश्यति–अन्यादृगिति॥

सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् ॥ ३।२।६१ ॥

प्र.]कृदर्थानुपपत्तिस्त्विति। यः कृतोऽर्थः स तादृशादिशब्दवाच्यो न भवति। तादृशादयो हि सदृशलक्षणमर्थमाचक्षते न तु दर्शनक्रियायां कर्तारमित्यर्थः। कर्मकर्तेति। कर्मण एव सौकर्यात्कर्तृत्वविवक्षायां कर्तर्येव प्रत्ययः क्रियत इत्यर्थः॥

उ.] इति 'परेश्चे'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ [ऋत्विग्दधृक्]।

त्यदादिषु।ञकारः केवलस्वरार्थ उताऽन्यार्थोऽपीति विचारतात्पर्यमाह–ञकारस्येति। भाष्ये–याविका अत्राऽपीति। न च ह्यनुबन्धकत्वादस्य कनो ग्रहणं न स्यादिति वाच्यं, येनाऽनुबन्धेन ह्यनुबन्धकत्वं तदनुच्चारण एव तत्प्रवृत्तेः। यः कृतोऽर्थ इति। प्रकृते दृशेः कर्तेत्यर्थः। भाष्ये–इवाऽर्थेऽयं तद्धित इति। अयं भावः–यथा 'दृग्दृशवतुष्वि'ति सूत्रे 'दृक्षे' इतिवार्तिकबलादनुक्तोऽपि क्सः कल्प्यते, तथा इवाऽधिकारे तद्धिते त्यदादिभ्यो दृग्दृशट्दृक्षाः प्रत्ययाः कल्प्याः। दृशटष्टित्त्वाच्च ङीबपि सिद्ध इति 'टिड्ढे'तिसूत्रे कञ्ग्रहणमपि न कार्यमिति लाघवमिति। भाष्ये–तमिवात्मानं पश्यतीति। प्रेरणावृद्धावप्यन्तर्भावितण्यर्थत्वान्न णिच्। तमिवात्मानं जनान्दर्शयतीत्यर्थः। अत्र प्रेरणावृद्ध्याऽधिकार्थत्वेनाऽज्ञानार्थत्वम्। कर्मण्युपपदे एवाऽयम्, तेन निवृत्तप्रेषणतया 'स इव पश्यती'ति विग्रहोऽनुचितः, 'सत्सूद्विषे'ति सूत्रे एव'कर्मणी'त्यस्य निवृत्तेः'सत्सू' इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वेनाऽत्राऽनुवृत्तेः सत्त्वात्। ननु 'कर्मकर्त्ते'ति व्यवहारोऽनुपपन्नः, कर्मत्वाऽभावात्कर्मवद्भावाऽभावाच्चेत्यत आह–कर्मण एवेति [त्यदादिषु दृशो]।

१इदं लुप्तं भवेत्।२'ह्युच्यमाने'।३'याविकात्रा'।४इदं क्वचिन्न।५'र्थेऽयं'।६'एवाऽयं'।

॥*॥ सदादिषु सुब्ग्रहणम् ॥*॥ सदादिषु सुब्ग्रहणं कर्तव्यम्। होता वेदिषत्। अतिथिर्दुरोणसत्॥ न तर्हीदानीमुपसर्गेऽपीति वक्तव्यम्?॥ वक्तव्यं च॥ किं प्रयोजनम्?॥ 'ज्ञापकार्थम्'॥ किं ज्ञाप्यम्?॥ एतज्ज्ञापयत्याचार्यो'ऽन्यत्र सुब्ग्रहणे उपसर्गग्रहणं न भवती'ति॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्?॥ वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणं चोदितं तन्न वक्तव्यं भवति॥

अदोऽनन्ने॥ ३।२।६८॥ क्रव्ये च॥ ३।२।६९॥

किमर्थमिदमुच्यते नाऽदोऽनन्न इत्येव सिद्धम्?॥ न सिध्यति। छन्दसी-त्येतद[१]नुवर्तते। भाषार्थोऽयमारम्भः। पूर्वस्मिन्नेव योगे छन्दोग्रहणं निवृत्तं, तच्चावश्यं निवर्त्यम्,—आसात्, सस्या[२]दित्येवमर्थम्॥ अत उत्तरं पठति॥*॥ अदोऽनन्ने क्रव्येग्र[३]हणं वासरूपनिवृत्त्यर्थम्॥*॥ अदोनन्ने क्रव्येग्र[३]हणं क्रियते॥[किं प्रयोजनं?॥ 'वासरूपनिवृत्त्यर्थम्'॥] वासरूपो मा भूदिति। [अदोनन्ने]।

प्र.] सत्सूद्विष। सदादीनां केषां चित्सकर्मकत्वात्कर्मैवोपपदं प्राप्नोतीति मत्वाह—सदादिष्विति। वेदिषदिति। वेद्यां सीदतीति क्विप्। पूर्वपदादिति षत्वं। दुरोणे सीदतीति दुरोणसत्। दुरोणं गृहम्। तन्न वक्तव्यमिति। अनुपसर्गग्रहणानुवृत्ति-मन्तरेणैवोपसर्गनिवृत्तेः सिद्धत्वादनुवृत्तिप्रदर्शनमपि न युज्यते। यत्र चानुपसर्ग-ग्रहणानुवृत्तिर्न संभाव्यते,—स्पृशोऽनुदके क्विन्नित्येतदपि ज्ञापनस्य प्रयोजनम्। तेनो-पस्पृशतीत्यादौ क्विन्न भवतीति। [सत्सूद्विष]॥

क्रव्ये च। वासरूपो मा भूदिति। तेन 'क्रव्याद' इत्यण्न भवतीत्यर्थः।

उ.] सत्सू। कर्मैवोपपदमिति। 'कर्मणी'त्यधिकारादिति भावः। सुब्ग्रहणन्तु तन्नि[४]वृत्तिद्योतनायेति बोध्यम्। वस्तुतः सुब्ग्रहणमेवाऽत्राऽनुवर्त्तते, 'कर्मणी'ति निवृ-त्तमित्यन्वाख्यानमेवैतत्।अत्र सूत्रे 'उपसर्गेऽपि' ग्रहणम् 'अनुपसर्ग' इत्यस्य 'आतो नुपसर्गे' इति सूत्रादनुवर्त्तमानस्याऽग्रे निवृत्तिद्योतनाय। भाष्यकार एतज्ज्ञापकेनैव सुब्ग्रहणस्योपसर्गेतरसुप्परत्वं व्याख्याय 'अनुपसर्गे' इत्यस्याऽनधिकारं द्योतयति। तत्फलं ज्ञापकसिद्धस्याऽसार्वत्रिकत्वेन 'प्रष्ठ' इत्यादिसिद्धिः। ननु 'वदः सुपी'त्यत्र 'गदमदे'त्यतोऽनुपसर्गग्रहणाऽनुवृत्तिप्रदर्शनपरं वार्तिकं नाऽपूर्वकरणपरमत आह—अनुपसर्गेति। यत्र चेति। यत्र 'स्पृशोऽनुदके' इत्यादावनुपसर्गग्रहणानुवृत्तिर्न सम्भाव्यते एतदपि ज्ञापनस्य प्रयोजनमित्यन्वयः। इदञ्चिन्त्यम्। अत्रापि 'आतोऽ-नुपसर्गे' इत्यतोऽनुवृत्तिसम्भवात्॥ [सत्सूद्विषद्रुह]॥

अदोऽनन्ने। भाष्ये—आमादित्येवमर्थमिति। लोके एतात्सिद्ध्यर्थमि-त्यर्थः। क्रव्याद इत्यणेति। आममांसभक्षणकर्त्तर्यर्थे इति भावः। पक्वमांस-

१ 'सीति वर्त्तते'। २ इदं क्वचिन्न।३'क्रव्यग्रह'। ४ 'तृन्नि' 'तुन्नि'।

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् ॥ ३।२।७१ ॥

॥*॥ श्वेतवहादीनां डस् ॥*॥ **श्वेतवहादीनां डस्वक्तव्यः । श्वेतवा इन्द्रः** ॥*॥ पदस्य च [वैर्थम्¹] ॥*॥ **पदस्येति च वक्तव्यम् । इह मा भूत् । श्वेतवाहौ श्वेतवाह इति ॥ किं प्रयोजनम् ?**॥*॥ वैर्थम् ॥*॥ **रुर्यथा स्यात्॥ क्रियते वैर्थं निपातनम्, 'अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्चे'ति । आतश्च वैर्थम् । उक्थशःशब्दस्य हि सामान्येन रुः सिद्धो न तस्य निपातनं क्रियते। तत्र वक्तव्यं**

प्र.] **मन्त्रे । डस्वक्तव्य इति ।** ण्विन्प्रत्ययबाधनार्थ इति भावः । **पदस्येति ।** भाविपदाश्रयेणेदमुच्यते । यत्र डसन्तस्य पदत्वं भविष्यति तत्र डस्प्रत्ययोऽन्यत्र ण्विन्नेवेत्यर्थः । **तत्र वक्तव्यमिति ।** डसैव सिद्धत्वान्निपातनं न कर्तव्यमित्यर्थः ।

वक्तव्यश्चेति । अवया इत्यादीनि प्रथमान्तान्येव निपात्यन्त इति 'श्वेतवोभ्या'मित्यादिरूपमन्यथा न स्यात् । अथापि पदमात्रविषयं निपातनमाश्रीयते, तथाप्यत उत्त्वं विधीयमानमाकारान्न स्यात् । तस्मात्संबुद्ध्यर्थं निपातनमपि कर्तव्यम् । डसप्युत्वार्थो वक्तव्यः । 'उक्थशा'इत्येतदपि संबुद्ध्यर्थं निपातनं कर्तव्यम् । 'उक्थशोभ्या'मित्यादिसिद्धये डसपि कर्तव्यः । ण्विनि हि नलोपे निपात्यमाने वृद्धौ सत्यामुत्वं न स्याद्यदि मन्त्रे दर्शनमस्ति । [**मन्त्रे श्वेतवहोक्थ**] ॥

उ.]शब्दे उपपदेऽदेरण्,उपपदस्य क्रव्यादेशः।पृषोदरादित्वादित्यत्र तु न भाष्यानुग्रहः, क्रव्यशब्देन तदबोधाच्च । एवञ्च 'क्रव्याद' इत्यसाध्वेवेति बहवः ॥

मन्त्रे श्वेत । भाष्ये–**श्वेतवहादीनामिति ।** अनन्तरयोगे षष्ठी । **पदस्येत्यस्य** तदन्ते पदत्वस्य सम्भावनायामित्यर्थः । केचित्तु तत्संबन्धिनो ण्विनः स्थाने डस्वक्तव्य इत्यर्थ इत्याहुः । ननु डसुत्पत्तिवेलायां कथम्पदत्वमत आह–**भावीति ।** भाष्ये–**क्रियते वैर्थमिति ।** तेन हकारादीनामेव रुत्वमिति भावः । भाष्ये–**उक्थशस्शब्दस्येति ।** तत्प्रकृतिकस्येत्यर्थः । **तत्र वक्तव्य मिति ।** ननु 'वासरूप'-न्यायेन डस्विषये ण्विनोऽपि सत्त्वेन तदर्थं निपातनमावश्यकमिति चेन्न; एतद्भाष्यप्रामाण्येनाऽऽदेशपक्षस्यैवौचित्यात् । कैयटे 'डस्प्रत्यय'इति व्यवहारः स्थानिवद्भावलब्धप्रत्ययत्वेनेति बोध्यम् । **अवश्यं तद्वक्तव्यमिति ।** डसारम्भेऽपीत्यर्थः । **न तर्हीदानीमिति।** हादीनामेव रुत्वं विधेयम्, दीर्घस्तु ण्विनि वृद्ध्यैव सिद्ध इतिभावः। **अन्यथा**–डसभावे । **इत्येतदपि संबुद्ध्यर्थमिति ।** पदान्ते डसन्तत्वादिति भावः ।

ननु डसेव मास्तु, तत्राऽऽह–**उक्थशोभ्यामिति । यदि मन्त्रे इति ।** 'उक्थशस्शब्दस्ये'ति भाष्याच्छंसेर्नलोपोपधावृद्ध्यभावयोर्निपातनाच्छासेर्वोपधाह्रस्वनिपातनाद्वृद्ध्यभावे 'उक्थशोभ्या'मित्यस्य सिद्धेः, शासेर्विचि संबुद्धौ 'उक्थशा'

---

१ केचित्तु पृथग्वार्त्तिकतयेदं पठन्ति । २ इदं क्वचिन्न ।

[भवति] ॥ अवश्यं तद्वक्तव्यं दीर्घार्थम् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्र दीर्घत्वम् 'अत्वसन्तस्य चाधातो'रिति ॥ यत्र तेन न सिध्यति तदर्थम् ॥ क्व च तेन न सिध्यति ? ॥ संबुद्धौ हे श्वेतवा इति॥ न तर्हीदानीं डस्वक्तव्यः? ॥ वक्तव्यश्च ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥*॥ उत्वार्थम् ॥*॥ श्वेतवोभ्यां श्वेतवोभिः ॥

स्थः क च ॥ ३।२।७७ ॥

किमर्थं स्थः ककिपावुच्येते न क्विप्सिद्धोऽन्येभ्योपि दृश्यत इति, कश्च आतोऽनुपसर्गे क इति ? ॥ न सिध्यति । विशेषविहितः कः सामान्यविहितं क्विपं बाधते ॥ वासरूपेण क्विबपि भविष्यति ॥ इदं तर्हि–शंस्थः शंस्थाः॥ उक्तमेतत् 'शमि संज्ञायां धातुग्रहणं कृञो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थ'-मिति । स यथैवाऽच्टं बाधते एवं ककिपावपि बाधेत ॥ [स्थः क च]॥

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ३।२।७८ ॥

सुपीति वर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणं किमर्थम् ? ॥ अनुपसर्ग इत्येवं तद्भूत्,इदं सुम्मात्रे यथा स्यात्,–प्रत्यासारिण्य उदासारिण्य इति॥*॥णिन्विधौ

प्र.] स्थः क च । शंस्था इति । 'ईत्वमवकारादा'विति वचनाद्भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्वा प्रत्ययलक्षणेनेत्वाऽभावः । [स्थः क च]।

उ.] इत्यस्याऽपि सिद्धेर्द्वयमपि न कार्यमित्यन्ये । [मन्त्रे श्वेतवहोक्थ] ।

स्थः क च।सप्तमीनिर्देशादेव तदादिविधौ लब्धे पुनर्वकारादाविति वचनं मुख्यवकारादिप्रतिपत्त्यर्थमिति वदन्तम्प्रत्याह–**भाष्यकारवचनेति** । यद्वा यावान इति प्रयोगस्य वनिपा सिद्धिमाश्रित्य तत्प्रत्याख्यानादाह–**भाष्येति** । अत एव 'ध्यायतेः सम्प्रसारण'मिति वार्तिके 'दधातेर्वा धी'रिति भाष्ये क्विप्यपीत्वं कृतम् । वस्तुतो भाष्ये क्विप्पदेन सादृश्याद्विजुच्यते इतीत्वाऽप्रसक्तिरेवाऽत्रेति बोध्यम् । भाष्ये–ककिपाविति । 'आतोऽनुपसर्गे'इति 'क्विप्चे'ति विहितौ। तत्र कस्य बाधे 'शंस्थ' इति न सिध्येत्तदर्थं स्थः को विधेयः । कस्य चाऽज्बाधकत्वेन क्विबपवादत्वाऽभावात्परत्वेन क्विपो नित्यबाधवारणाय क्विबपि विधेय इति भावः । न चाऽत्रैव 'शंस्था' इत्यस्य सिद्धत्वेन क्विपो बाधे फलाऽभावः । शंस्थाशब्दाच्छसि आतो लोपानापत्तेः । 'कृदति'ङिति .सूत्रस्थभाष्योक्तरीत्यैकादेशस्य स्थानिवत्त्वात् । 'पुरस्ता'दिति न्यायेन टस्यैव तेन बाध इति तु न शङ्क्यं, 'येन नाऽप्राप्ति'न्यायेन क्विप एव बाध इत्यस्याऽपि वक्तुं शक्यत्वात् । तस्माद्भाष्यसामान्यचिन्तयोभयोरपि स बाधकः स्यादिति तात्पर्यम्॥ [स्थःक च] ॥

---

१ इदं क्वचिन्न । २ अत्र 'श्वेतवादीनां डस् , उत्त्वार्थम्' इति वार्त्तिकशरीरमिति तु गौडाः । ३ 'बाधेत' ।

साधुकारिण्युपसङ्ख्यानम् ॥*॥ णिन्विधौ साधुकारिण्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । साधुकारी साधुदायी ॥*॥ ब्रह्मणि वदः ॥*॥ ब्रह्मणि वद उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । ब्रह्मवादिनो वदन्ति ॥ [सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये] ॥

व्रते ॥ ३।२।८० ॥

किमुदाहरणम् ? ॥ अश्राद्धभोजी ॥ किं योऽश्राद्धं भुङ्क्ते सोऽश्राद्धभोजी ? ॥ किं चातः ? ॥ यदाऽसावश्राद्धं न भुङ्क्ते तदाऽस्य व्रतलोपः स्यात् । तद्यथा स्थायी । यदा न तिष्ठति तदास्य व्रतलोपो भवति ॥ एवं तर्हि णिन्यन्तेन समासो भविष्यति,—न श्राद्धभोजी अश्राद्धभोजीति ॥ नैवं शक्यम् । स्वरे हि दोषः स्यात् । अश्राद्धभोजीत्येवं स्वरः

प्र.] सुप्य । णिन्विधाविति । अताच्छील्यार्थमिदम् । एवं–'ब्रह्मणि वद'इति ।

व्रते । उदाहरणे विचार्यमस्तीति प्रश्नः—किमिति । यदाऽसाविति । ननु बुभुक्षाप्रयुक्तं श्राद्धाऽश्राद्धभोजनं प्रसक्तम् , तत्राऽश्राद्धं भुङ्क्त इत्यनेन श्राद्धभोजनं निषिध्यते। यथा 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या' इति शशादिव्यतिरिक्तपञ्चनखभक्षणं निवर्त्यते तत्र[2] कथं व्रतलोपः स्यात् । 'स्थण्डिलस्थायी'त्यत्र तु स्थानविपरीतगमनाचरणे युक्तो व्रतलोपः। उच्यते। 'अश्राद्धं मया भोक्तव्य'मिति येन संकल्पः कृतः स यदा बुभुक्षायां सत्यां यस्मिन्नहन्यश्राद्धं न भुङ्क्ते तदा तस्य स्यादेव व्रतलोपः ।

न श्राद्धभोजीति। समासार्थं प्रक्रियावाक्यमिदं न तु लौकिकम्। न हि केवलः श्राद्धभोजिशब्दो व्रतविषय उपपद्यते । अश्राद्धभोजिशब्दस्यैव व्रतविषयत्वात् । एवं स्वर इति । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तं पदं स्यात् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनाऽन्तोदात्तत्वं चेष्यत इत्यर्थः । ननु च 'णिनी'त्यनेन पूर्वपदाद्युदात्तत्वेनैव

उ.] सुप्यजातौ। भाष्ये–अनुपसर्ग इत्येवमिति। 'उपसर्गेऽपी'ति ग्रहणाज्ज्ञापकादित्यर्थः। एतेन 'सुब्ग्रहणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थ'मिति वृत्तिकारोक्तमास्तम्।[सुप्यजातौ]।

व्रते । स्थायीत्यत्रेति । नन्वत्र कथं णिनिः सुप उपपदस्याऽभावादिति चेन्न, उत्तरसूत्राद्बहुलग्रहणमपकृष्य केवलादपि विधानेनाऽक्षतेः । 'उत्थित एवाऽद्य भविष्यामि न तूपवेक्ष्यामी'त्येवं संकल्परूपं व्रतमेतत् । 'तिष्ठन् मूत्रयत' इत्यादिवदुत्थाने स्थाधातुरत्रेति परे । ब्रह्मादिणिन्यन्तस्यैव वा प्रकरणाद्व्रतपरत्वम् । परिसङ्ख्यया पूर्वपक्षः, विधिमाश्रित्य परिहारः। यस्मिन्नहनीति। एकादश्यादौ। भाष्ये–तद्यथा स्थायीति।'स्थायी' त्यत्रोपपत्तिरुक्ता। 'आस्थायी'ति पदमन्ये । 'स्थण्डिलस्थायी'ति पाठ इति केचित्, तदुभयमपि भाष्यकैयटविरुद्धम् । व्रतविषय इति । न हि तादृशव्रतसम्भवः,व्रते णिनेः[3] प्रकृतत्वाच्च । प्रागुक्तसंकल्पस्त्वप्रसिद्ध

---

१ 'स्थण्डिलस्थायी यदा स्थण्डिले न तिष्ठति तदा' । २ 'तत्कथं' । ३ 'णिनः' ।

प्रसज्येत । अश्राद्धभोजीत्येवं चेष्यते ॥ एवं तर्हि नञ एवाऽयं भुजिप्रतिषेध-वाचिनः श्राद्धशब्देनाऽसमर्थसमासो,–न भोजी श्राद्धस्येति॥ स तर्ह्यसमर्थ-समासो वक्तव्यः ? ॥ यद्यपि वक्तव्योऽथ वैतर्हि बहूनि प्रयोजनानि ॥ कानि?॥ ॥*॥ [प्रयोजनानि] असूर्यंपश्यानि मुखान्यपुनर्गेयाः श्लोका अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः सुडनपुंसकस्ये'ति ॥*॥ । [व्रते] ।

आत्ममाने खश्च ॥ ३।२।८३ ॥

आत्मग्रहणं किमर्थम् ? ॥ परमाने मा भूदिति । क्रियमाणेऽपि वै आत्मग्रहणे परमाने प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'आत्मन' इतीयं कर्तरि षष्ठी, 'मान' इत्यकारो भावे । स यद्येवात्मानं मन्यतेऽथापि परमात्मन एवाऽसौ मानो भवति ॥ नैष दोषः । आत्मन इति कर्मणि षष्ठीयं॥कथम् ?॥ 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति ॥ ननु च कर्तर्यपि वा एतेनैव विधीयते तत्र कुत एतत्–कर्मणि भविष्यति न पुनः कर्तरीति ? ॥ एवं तर्हि–॥*॥ कर्मकर्तरि

प्र.]भाव्यमिति नास्ति स्वरभेदः।अत्राहुः–यदा णिनीत्यत्र संज्ञायामित्यनुवर्तते तदाऽसंज्ञायामस्ति स्वरभेदः । अथ नानुवर्तते स्वरभेदाऽभावः । भोजीति । एतदपि भुजिना संबन्धं नञः प्रदर्शयितुं प्रक्रियावाक्यमुपात्तम् । न हि केवलस्य भोजि-शब्दस्य प्रयोगः, सुप्युपपदे प्रत्ययविधानात् । तदेतदुक्तं भवति,–न श्राद्धं भुङ्क्त इति वाक्यं कृत्वा नञः श्राद्धशब्देनाऽसमर्थसमासं विधायाऽश्राद्धशब्द उपपदे णिनिः कर्तव्यः । णिनीत्यत्र संज्ञानुवृत्तौ सत्यामत्र कृत्स्वरः । [व्रते] ॥

आत्ममाने। आत्मशब्दः प्रत्यगात्मवचनः परव्यावृत्तिं करोति । कर्मकर्तरीति । यदा प्रत्ययार्थः कर्ता, आत्मानमेव पाण्डित्यादियुक्तं मन्यते तदाऽसौ कर्मकर्ता भवति। तत्र यदि कर्तरि षष्ठी स्यात्तदात्मग्रहणमनर्थकं स्यात् । कर्तृसम्बन्धाऽव्यभिचारा-

---

उ.]एवेति भावः।अथ नाऽनुवर्त्तत इति।'उपमानं शब्दार्थ' इति सूत्रस्थषाष्ठभाष्येऽयमपि पक्षो दृश्यत इति भावः । अत्र पक्षे स्वरभेदोक्तिरेकदेश्युक्तिरिति बोध्यम् । षाष्ठभाष्यं वैकदेश्युक्तिः । भाष्ये भुजिप्रतिषेधवाचिन इति । तदर्थबोधकस्य नञ इत्यर्थः । सुप्युपपद इति । बहुलग्रहणन्तु क्वचिदिष्टसिद्धय इति भावः॥[व्रते]।

आत्ममाने। पूर्वं कर्मण इदानीं कर्तृत्वाऽभावेन युगपदेकस्य कर्मकर्तृत्वविरोधेन चेदमसङ्गतमत आह–यदेति । केवलविशिष्टभेदेन शब्दभेदेन वा न कर्तृकर्म-विरोध इति भावः। आत्मग्रहणमनर्थकमिति । यद्यपि 'उभयप्राप्ता'विति नियमा-

---

१ 'जीति चेष्यते'। २ 'अश्राद्धभोजीत्यसमर्थसमासः' इत्येवमत्र वार्त्तिकं लुप्तमितिगौडाः । ३ इदं वार्त्तिकमित्यन्ये । भाष्यमेवेत्यन्ये । ४ इदं क्वचिन्न । ५ 'इतीयं कर्मणि षष्ठी' । ६ 'वै तेनैव' ।

च ॥*॥ कर्मकर्तरि चेति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । आत्मन इति कर्मणि षष्ठी ॥ कथम् ? ॥ 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति । ननु चोक्तं 'कर्तर्यपि वा एतेनैव विधीयते, तत्र कुत एतत्कर्मणि भविष्यति न पुनः कर्तरी'ति ॥ [एवं तर्हि] आत्मग्रहणसामर्थ्यात्कर्मणि विज्ञास्यते ॥ एवमपि कर्मकर्तृग्रहणं कर्तव्यं कर्मापदिष्टो यग्यथा स्याच्छ्यन्माभूदिति ॥ कश्चात्र विशेषो यको वा श्यनो वा?॥ यकि सत्यन्तोदात्तत्वेन भवितव्यं श्यनि सत्याद्युदात्तत्वेन ॥ श्यन्यपि सत्यन्तोदात्तत्वेनैव भवितव्यम् ॥ कथम् ? ॥ खशः स्वरः श्यनः स्वरं बाधिष्यते ॥ सति शिष्टत्वाच्छ्यनः स्वरः प्राप्नोति ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-'सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरः सार्वधातुकस्वरं न बाधत' इति यदयं तासेः परस्य लसार्वधातुकस्याऽनुदात्तत्वं शास्ति ॥ लसार्वधातुक ए[वै]तज्ज्ञापकं स्यात् ॥ 'ने'त्याह । अविशेषेण ज्ञापकम् । इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते महाभाष्ये तृतीयस्य द्वितीये प्रथममाह्निकम् ॥

भूते ॥ ३।२।८४ ॥

भूत इत्युच्यते कस्मिन् भूते ? ॥ काले ॥ न वै कालाधिकारोऽस्ति ॥

प्र.]न्मननक्रियायाः। कर्मापदिष्ट इति। लान्तस्य कर्ता कर्मवदित्यनपेक्ष्योक्तं, श्यनैव सिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात् , यकः सिद्धान्तत्वाऽभावादुपेक्षणीयत्वात् । **अविशेषेणेति** । सार्वधातुकमात्र इत्यर्थः । इति उपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयाध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ।३।२।१॥

भूते । यस्य स्वसत्ता व्यपवृक्ता तत्सर्वं भूतशब्देनोच्यते । तत्र विशेष-

उ.]दपि न कर्त्तरीति वक्तुं शक्यं,तथाऽपि उभयोः प्रयोगाऽभावादत्र तदप्राप्तिः।किञ्च तेन षष्ठ्यां समासाऽप्राप्तिः,'कर्मणि चे'ति निषेधादित्याशयमाहुः । तद्वक्ष्यति भाष्यकृत्-'**आत्मग्रहणसामर्थ्यात्कर्मणी**'ति । **लान्तस्येति** । इदमुपलक्षणं कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियत्वस्याऽपि । वस्तुतः 'कर्मकर्तृग्रहण'मिति भाष्यस्य कर्मवद्भावो वक्तव्य इत्यर्थः । यथाऽस्याऽपि कर्मकर्तृत्वेन ग्रहणं व्यवहारो भवति तथा वक्तव्यमित्यक्षरार्थः । श्यनैव तत्फलसिद्ध्या तत्प्रत्याख्यानम् । भाष्ये-यदयं **तासेरिति** । लाऽवस्थायां स्यतास्योरुत्पत्तौ तु वाचनिकमेवेदमिति बोध्यम् ।

* इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते तृतीयस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥ ३।२।१ ॥*

भूते। यस्य स्वसत्ता व्यपवृक्तेति। अतीतेत्यर्थः।**तस्यैवेति**। अन्यत्र तत्कालवृत्तित्वेन भूतशब्दप्रयोगो गौण इति भावः । एतदाशयाऽनभिज्ञस्य **'न वै'**

१'कर्त्तरि खश्चेति'। २ 'इतीयं कर्म'। ३ इदं क्वचिन्न । ४ 'खश्स्वरः श्यन्स्वरं'।

एवं तर्हि 'धातो'रिति वर्तते । धातौ भूते॥ धातुर्वै शब्दो न च शब्दस्य भूत-भविष्यद्वर्तमानतायां संभवोऽस्ति ? ॥ शब्देऽसंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते ॥

कः पुनर्धात्वर्थः ?॥ क्रिया । क्रियायां भूतायाम् ॥ यद्येवं ॥*॥ निष्ठाया-मितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः॥*॥ **निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः स्यात् ॥ के**

प्र.]ज्ञानाय पृच्छति–**कस्मिन्निति** । इतर आह–**काल इति** । तस्यैव भूतादिशब्द-वाच्यत्वेन सुप्रसिद्धत्वादिति भावः । तत्र केचिन्नित्यं कालं पदार्थानामनुज्ञाप्रतिबन्धा-भ्यां स्थित्युत्पत्तिप्रलयहेतुमाचक्षते । तत्र संसर्गिसूर्यादिक्रियाभेदाश्रयो मासादिभेद-व्यवहारो भूतादिव्यपदेशश्च । अन्ये तु प्रसिद्धपरिमाणक्रिया सूर्यादिकर्तृका अप्र-सिद्धपरिमाणायाः क्रियायाः परिच्छेदायोपात्ता अहरादिव्यपदेश्या काल इत्याहुः । **न वै कालाधिकार इति** । ततश्च सामान्यशब्दस्य विशेषेऽवस्थानं न लभ्यत इत्यर्थः। **न च शब्दस्येति** । शब्दस्याऽर्थे गुणभावाद्गुणस्य विशेषणसंबन्धाऽयोग्य-त्वान्नित्यत्वाद्वा शब्दस्यानित्यत्वेऽपि भूतात्प्रत्ययविधानासंभवादुच्चरितत्वलक्षणभूत-

उ.]इत्यादिग्रन्थ इति तात्पर्यम्। **अभ्यनुज्ञाप्रतिबन्धार्थाभ्यामिति**। तद्रूपाभ्यामर्था-भ्यामित्यर्थः । तत्राऽभ्यनुज्ञया–स्थित्युत्पत्तिहेतुः । प्रतिबन्धेन–प्रलयहेतुः । ईश्वराऽधिष्ठितत्वेन च तदुपपत्तिः । ननु नित्ये काले तत्सत्ताया व्यपवृक्तत्वाऽभावा-त्कथं भूतत्वव्यवहार इत्यत आह–**तत्र संसर्गीति** । तत्क्रिययोपाधिभूतया यो भेद उपधेयस्य तत्कृतो मासादिव्यवहार इत्यर्थः । **अन्ये त्विति** । तथा च तस्या अनित्यत्वात्सिद्ध एव भूतादिव्यवहार इत्यर्थः । आद्ये पक्षे क्षणोपाधेर्निर्वक्तुमशक्य-त्वम् । उत्तरदेशसंयोगाऽवच्छिन्नक्रियेति चेत्तस्या विशेष्यविशेषणसंबन्धरूपत्वे त्रयाणामपि स्थिरत्वात्क्षणव्यवहारनियामकत्वाऽभावः । अतिरिक्तत्वे सिद्धोऽतिरिक्तः क्षणपदार्थ इति तत्प्रचयैरेव कलामुहूर्त्तादिव्यवहारोपपत्तौ किमखण्डेन तेन ?। स्पष्टश्चेदं 'कालाः परिमाणिने'त्यत्र भाष्ये इति निरूपितं तत्रैव । ईश्वरस्यापि कालनियामकत्वेन कालत्वव्यवहारः श्रुत्यादिष्विति बोध्यम् । **अन्ये त्विति** मतेऽ-प्येष दोषोऽस्त्येव । किञ्च 'प्रसिद्धपरिमाणे'त्युक्तिरसङ्गता, तस्या अपि क्रियान्त-रस्यैव परिच्छेदकत्वेऽनवस्थापत्तिरिति दिक् । **शब्दस्येति** । स्वाऽभिधेयप्रतिपादने व्यग्रतया विशेषणसंबन्धाऽयोग्यत्वादिति भावः । तदाह–**गुणस्येति** । **नित्यत्वा-द्वेत्यनेन** भूतादिव्यवहाराऽयोग्यत्वं दर्शयति । **वैयर्थ्यादिति** । अनुच्चारिता-त्प्रत्ययविधेरसम्भवादिति भावः । **न च शब्दस्येति**—भाष्ये । तस्य नित्यत्वेन भूतादिविशेष्यतायां सम्भवो नेत्यर्थः । अनित्यत्वपक्षेऽपि यथा वर्त्तमानशब्दस्य प्रकृतित्वसम्भवो न तथा भूतभविष्यतोः शब्दयोः प्रकृतित्वसम्भव इति योजना

१ 'तायाः' । २ इदं क्वचिन्न ।

तरेतराश्रयता ? ॥ भूतकालेनाऽयं शब्देन निर्देशः क्रियते, निर्देशोत्तरकालं च भूतकालता । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि [कार्याणि] च न प्रकल्पन्ते ॥*॥ अव्ययनिर्देशात्सिद्धम् ॥*॥ [अव्ययनिर्देशात्सिद्धमेतत्] ॥ अव्ययवता शब्देन निर्देशः करिष्यते । अवर्तमानेऽभविष्यतीति ॥ स तर्ह्य-व्ययवता शब्देन निर्देशः कर्तव्यः ? ॥ न कर्तव्यः । अव्ययमेष 'भूते'शब्दो, नैषा भवतेर्निष्ठा ॥ कथमव्ययत्वम् ? ॥ ['उपसर्ग]विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्ती'ति निपातसंज्ञा । निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा ॥ अथापि भवतेर्निष्ठैवमप्यव्ययमेव ॥ कथम् ? ॥ न व्येतीत्यव्ययमिति ॥ क्व पुनर्न व्येति ?॥ एतौ कालविशेषौ भविष्यद्वर्तमानौ । स्वभावतो भूते एव वर्तते ॥ यदि तर्हि न व्येतीत्यव्ययम् ॥*॥ न वा तद्विधानस्याऽन्यत्राऽभावात् ॥*॥ न वा भूताधिकारेणाऽर्थः ॥ किं कारणम् ?॥ 'तद्विधानस्यान्यत्राऽभावात्'। [3]येऽपि ह्येते इत उत्तरं प्रत्ययाः शिष्यन्ते [4]एतेऽप्येतौ कालविशेषौ न वियन्ति भविष्यद्वर्तमानौ । स्वभावतः [एव [1]ते] भूत एव वर्तन्ते॥ अत उत्तरं पठति

प्र.]त्वाश्रये च विशेषणवैयर्थ्यादिति भावः।भूतकालेनेति । भवतेर्निष्ठाप्रत्ययो भूत-क्रियावाचिनो विधातव्यः, न च भूताधिकारमन्तरेण निष्ठाप्रत्ययस्य भूत-क्रियाविषयत्वं लभ्यते । न च भूतक्रियाविषयनिष्ठाविधानमन्तरेण भूताधिकार उप-पद्यते । ततश्चाधिकाराश्रयो निष्ठाप्रत्ययस्तदाश्रयश्चाधिकार इतीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः। एवमपीति।न शास्त्रीयमव्ययत्वमभिमतं किं तर्हि नित्यत्वमित्यर्थः।ततो नित्यो भूतशब्दो-ति[5]क्रान्तार्थवाची नित्येनार्थेन भविष्यद्वर्तमानप्रतिद्वन्द्विना संबद्धोऽधिक्रियत इत्यर्थः।

उ.]बोध्या। क्रियायाम्भूतायामिति । तस्याम्भूतत्वञ्च वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगिकाल-वृत्तित्वम् । भूतकालेनेति । भूतकालक्रियावाचकेनेत्यर्थः । अव्ययनिर्देशादिति । वार्त्तिकेऽव्ययपदमर्श आद्यजन्तं, न्यासान्तरपरञ्चेत्याशयेनाह–अव्ययवतेति । अव्ययमेष इति । अव्ययस्य भूतेशब्दस्य निर्देशादिति वार्त्तिकार्थ इति भावः । नित्येनाऽर्थेनेति । साधुत्वज्ञानं न शाब्दे कारणं नाऽप्यसाधुत्वज्ञानं प्रतिबन्धक-मित्यर्थः । परमतेऽपि शिष्टोच्चारितत्वेन साधुत्वाऽनुमानाद्बोधः । शास्त्र[6]जं तत्प्रत्यक्षन्तु पश्चाद्भविष्यतीत्यदोषः । यदि तु शास्त्रेणैव निष्पाद्यः स्यात्स्यादयं दोष इति भावः । भाष्ये–न व्येतीति । विविधमर्थं न प्राप्नोतीत्यक्षरार्थः । शास्त्राऽभावेऽपि तदर्थक एवाऽयमिति भावः । तदुक्तं कैयटेन–नित्यत्वमित्यर्थ इति । क्व पुनर्न व्येतीति । क्वेति विषयसप्तमी, कस्मिन्विषये विविधमर्थं न प्राप्नोति । किं रूपं विविधमर्थं न आप्नोतीत्यर्थः । तत्रोत्तरमाह भाष्ये–एतौ

१क्वचिन्न।२'वर्त्तमानभवि'।३'येऽप्ये'।४तेऽप्येतौ'।५'क्रान्तवाची'।६'शास्त्रजतत्प्र' ।

॥*॥ भूताधिकारस्य प्रयोजनं कुमारघाती शीर्षघात्याखुहा बिडालः सुत्वानः

प्र.]कुमारघातीति। यदीह भूताधिकारो न क्रियते तदा 'कर्मणि हन' इति णिनिः सामान्येन विधीयते । 'कुमारशीर्षयोर्णिनि'रित्ययमपि [णिनिः] तथैव काल-सामान्ये । पुनर्विधानं तु वासरूपनिवृत्त्यर्थं स्यात्। ततश्च विशेषविहितः कुमार-शीर्षयोर्णिनिरित्ययं भूतेऽपि प्रसज्येत। सति तु भूताधिकारे तक्रकौण्डिन्यन्यायेन कुमारशीर्षयोरित्यनेन भूतणिनिं बाधित्वा भविष्यद्वर्तमानयोरेव णिनिर्विधीयते। आखुहेति । सति भूताधिकारे ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्भूते क्विब्भवतीति नियमेन भूत-एवोपपदान्तरे क्विन्निवर्त्यते न तु कालान्तर इत्याखुहेति भविष्यद्वर्तमानयोः प्रयोग उपपन्नो भवति । सुत्वन्त इति । 'सुञो यज्ञसंयोग' इति शतृप्रत्ययः । तत्र यदि भूताधिकारो वर्तमानाधिकारश्च न क्रियते तदा यज्ञसंयोगे विशेषविधीयमानः शता कालत्रयेऽपि ङ्वनिपं बाधेत । ततश्च भूते यज्ञसंयोगे सुत्वेति न स्यात् । अथ वास-

उ॰]कालविशेषाविति । तद्विधानस्येति । तस्मिन्विधानं यस्येत्यर्थः। भूतशब्दवत् तेऽपि स्वभावत एव भूतमात्रवाचका भवन्ति, किमधिकारेणेति भावः । सामान्ये-नेति। कालसामान्येनेत्यर्थः।'सामान्ये' इति सप्तम्यन्तपाठस्तु युक्त एव । ननु वृत्तौ 'कर्मणी'ति सूत्रे'कुत्सित'ग्रहणं कृतमिति अकुत्सितार्थन्तदिति चेन्न;'कुत्सित'ग्रहणस्य भाष्येऽभावात् । शब्दशक्तिस्वभावसिद्धञ्चेत्तत्राऽपीति भाष्याशयः। ननु तेनैव सिद्धे 'कुमारे'त्यादि व्यर्थमिति चेत्तत्राह–पुनर्विधानंत्विति। 'कुमारहन्ते'त्यादिव्यावृत्तय इत्यर्थः । विशेषविहितः–उपपदविशेषे विहितः । इत्ययम्भूतेऽपीति । इत्ययमपि भूते प्रसज्येतेत्यन्वयः । तक्रकौण्डिन्येति । कुमारशीर्षयोर्विशेषविहितो णिनिः 'कर्मणि हन' इत्येतं बाधते । तत्र तेनाऽपि णिनेरेव विधानेन णिनेर्बाधस्य वक्तुम-शक्यतया तत्सहचरितभूतकालो बाध्यत इति वर्त्तमानभविष्यतोरेव 'कुमारे'त्यादि-णिनिर्भवति । एवञ्च तद्बाधनेन चरितार्थं शास्त्रमिति 'वासरूप'न्यायबाधे माना-ऽभावेन 'कुमारहन्ते'त्याद्यपि सिद्ध्यतीति भावः । 'कुमारघाती'त्यादौ विधीयमानः 'कुमारे'त्यादिणिनिर्भविष्यद्वर्त्तमानयोर्यथा स्यात्तस्य भूतार्थे निवृत्तिश्च यथा स्या-दिति भूताधिकार इति भाष्याक्षरार्थः । इदञ्चिन्त्यं, तक्रकौण्डिन्यन्यायस्य विधेय-विषयत्वात् । तस्माद्भूताऽधिकारसामर्थ्यात् 'कर्मणि हन' इत्यत्राऽयमेव णिनिः । 'भूत' इति नियमादन्यस्य णिनेर्भूते निवृत्तिरिति भाष्यार्थः । यथाऽस्य णिनेरधि-काराऽभावेऽपि स्वभावत एव भूते वृत्तिस्तथा 'कुमारे'त्यस्य स्वभावत एव भूते निवृत्तिर्भविष्यतीत्यरुचेः प्रयोजनान्तरमाह भाष्ये–आखुहेति । यज्ञसंयोग इति । यज्ञसंयोगविषये शता ङ्वनिपस्त्रिषु कालेष्वपवादो माभूदित्यन्वयः । प्रसङ्गाद्वर्त्तमानाऽ-धिकारस्याऽपि प्रयोजनप्रदर्शनं। वार्तिके 'भूताऽधिकारस्ये'त्युपलक्षणम्। तत्र ङ्वनि-

सुन्वन्तः सुषुपुषोऽनेहा अग्निमादधानस्य,[भूतकालनिवृत्त्यर्थं भविष्यद्वर्तमानकालसंप्रत्ययार्थम्]॥*॥ कुमारघाती शीर्षघातीति भविष्यद्वर्तमानार्थौ भूतनिवृत्त्यर्थः। आखुहा बिडाल इति, भविष्यद्वर्त्तमानार्थः। इतरथा हि ब्रह्मादिषु नियमस्त्रिषु कालेषु निवर्तकः स्यात् ॥ सुत्वानः सुन्वन्तः, यज्ञसंयोगे ङ्वनिपस्त्रिषु कालेषु शताऽपवादो मा भूत् ॥सुषुपुषः, नजिङ् सर्वकालापवादो मा भूत् । अनेहा इति,–वर्तमानकाल एव । अन्यत्र–'अनाहन्ता' ॥ आदधानस्य ।–कानचश्चानश् ताच्छील्यादिषु सर्वकालापवादो मा भूत् । अग्निमादधानस्य । आदधानस्येत्येवान्यत्र ॥

प्र.] रूप इति ङ्वनिब्विधीयते तथापि सुत्वा सुन्वन्निति कालभेदो न स्यात् । सति त्वधिकारे कालभेदेन तयोरवस्थानं भवति । सुषुपुष इति । असति भूतवर्तमानाधिकारे विशेषविहितेन नजिङा लिटो बाधनं स्यात्। ताच्छीलिकेषु च वासरूपविधिर्नास्ति । सति त्वधिकारे भूते लिड्वर्तमाने नजिङिति बाध्यबाधकभावाऽभावः । अनेहा इति। 'नञ्याहन एह चे'ति असिप्रत्ययोऽसत्यधिकारे सर्वस्मिन्काले तृचं बाधेत। सति त्वधिकारे वर्तमानकाल एवौणादिकस्तृचं बाधेत। चानशिति। असत्यधिकारे कानचश्चानश्बाधकः.स्यात्।कः पुनरनयोर्भेदो यावताऽभ्यस्तानामादिरिति लसार्वधातुके

उ.]र्भूताऽधिकारे। शता वर्त्तमानाऽधिकारे।ङ्वनिप्–'सुयजोर्ङ्वनिपि'ति विहितम्। कालभेदो न स्यादिति । वाऽसरूपेण वर्त्तमानेऽपि ङ्वनिप्प्राप्नोतीति भावः । नजिङेति । 'स्वपितृषोर्नजिङ्' । अयं वर्त्तमानाऽधिकारे । लिट्–भूताऽधिकारे। लिटः–'छन्दसि लिट्' लिटः कानज्वा' 'क्वसुश्चे'त्यस्य । भाष्ये–सर्वकालाऽपवाद इत्यस्य सर्वकालद्योतकप्रत्ययाऽपवाद इत्यर्थः । भूतकाललिटोऽपीति यावत् । असत्यधिकार इति । 'वर्त्तमान' इत्यधिकारेऽसतीत्यर्थः । सति त्विति । 'वर्त्तमान' इत्यधिकारे सति 'उणादय' इत्यस्य तदधिकारस्थत्वादसिर्वर्त्तमानकाल इति भावः । रूढिशब्दत्वादेवोणादिषु वाऽसरूपविधिर्नास्तीति तात्पर्यम् । एतत्प्रयोजनोक्तिरेकदेशिनः, उणादीनामव्युत्पन्नत्वेऽसम्भवात् । ण्वुलतृचोरपि वर्त्तमानकाल एव साधुत्वस्य तत्सूत्रे भाष्य उक्तत्वेन 'अन्यत्र अनाहन्ता' इत्यस्याऽसङ्गतेश्च । असत्यधिकार इति । भूतवर्त्तमानयोरधिकारयोरसतोरित्यर्थः । कानच इति । क्वसोरप्युपलक्षणमिदम् । यद्वा कानजुपलक्षितस्य लिट इत्यर्थः। लसार्वधातुक इति । तत्र चानशः सार्वधातुकत्वेऽपि लादेशत्वाऽभावः । कानचो लादेशत्वेऽपि आर्द्धधातुकत्वमित्युभयत्राऽप्यन्तोदात्तत्वमेवेति भावः । कर्त्रभिप्राय एवेति । अतस्मिंस्तु क्वसुरिति भावः । भाष्ये 'चानश्ताच्छील्यादिषु सर्वकालाऽपवादो माभू'दित्युत्तरम्–'अग्निमादधानस्ये'-

१ इदं क्वचिन्न । २ इदं लुप्तं स्यात् ।

ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ॥ ३।२।८७ ॥

किमर्थं ब्रह्मादिषु हन्तेः क्विब्विधीयते न क्विप्चान्येभ्योपि दृश्यत इत्येव सिद्धम् ? ॥*॥ ब्रह्मादिषु हन्तेः क्विब्वचनं नियमार्थम् ॥*॥ [ब्रह्मादिषु हन्तेः क्विब्वचनं नियमार्थम्]॥ नियमार्थोऽयमारम्भः। ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्भूते[2] क्विब्यथा स्यादिति ॥ किमविशेषेण?॥'ने'त्याह । उपपदविशेषे, एतस्मिंश्च विशेषे ॥ अथ ब्रह्मादिषु हन्तेर्णिनिना भवितव्यम् ? ॥ न भवितव्यम् ॥ किं कारणम् ?॥ 'उभयतो नियमात्'। उभयतो नियमोऽयम् । 'ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्भूते क्विब्भवति' । 'क्विबेव च [हन्तेर्भूते][3] ब्रह्मादि'ष्विति ॥*॥ तथा चोत्तरस्य

प्र.] विधीयते न सार्वधातुकमात्रे?।एवं तर्ह्युपग्रहकृतो.भेदः।कानजात्मनेपदत्वात्कर्त्रभिप्राय एव भवति, चानश्पुनरविशेषेण। सति त्वधिकारे भूते कानज्वर्तमाने चानशिति बाध्यबाधकभावाऽभावः । [भूते] ।

ब्रह्मभ्रूण।किमविशेषेणेति।किं धातूपपदकालप्रत्ययाश्चत्वारोऽपि नियम्यन्ते अथ किं चिदेव नियम्यत इति प्रश्नः। **उपपदविशेष इति।** अनेन धातुनियमं दर्शयति, 'ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्भूते क्विब्भवति नोपपदान्तरे' । तेन पुरुषं हतवानित्यत्र क्विन्न भवति।**अथेति।**'कर्मणि हन' इत्यनेनेति भावः।**क्विबेवेति।**'ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते क्विबेव भवति न प्रत्ययान्तर'मिति क्विपि भूतकालो[4] नियम्यत इति कालनियमोऽयं भवति। एतदेव नियमद्वयं भाष्यकारेणाश्रितम्।'ब्रह्मादिषु हन्तेरेवभूते क्विब्भवति' 'ब्रह्मादिषु हन्तेः क्विब्भूत एवे'त्येतत्तु नियमद्वयं नाभ्युपगतम् । अन्यैस्त्वाहोपुरुषिकया चतुर्विधो नियमो व्याख्यातः, स भाष्यविरोधान्नादरणीयः । **तथा चेति** । यस्माद्ब्रह्मा-

उ.] त्येव । सुप्रुपुषोऽनेहाऽग्नि'मित्यपाठः । **आदधानस्येत्येवाऽन्यत्रेति** । भूतार्थाऽतिरिक्तवर्त्तमानत्वविवक्षायामकर्त्रभिप्राये कर्त्रभिप्राये च 'आदधानस्ये'त्येव । भूते तु कर्त्रभिप्राये एव तथा । अकर्त्रभिप्राये तु क्वसुरेवेत्यर्थः ॥ [भूते]

ब्रह्मभ्रूण। किं धातूपपदेति । भाष्ये–'नियमार्थोऽयमारम्भः किमविशेषेण'-त्येव पाठः । 'ब्रह्मादिष्वेवे'त्यादिनियमाकारलेखस्तु लेखकप्रसादात्, अन्यथा तदाकारप्रदर्शनेनैव नियमान्तरतिरस्कारात्पुनः प्रश्नाऽनुपपत्तेः । **उपपदविशेष इति** । नियमस्य सजातीयापेक्षत्वात् 'हन्तेः क्विबुपपदविशेष एवे'त्यर्थः। **एतस्मिंश्च विशेष इति।** भूत इत्यर्थः तेन।'भूते हन्तेः क्विब्ब्रह्मादिष्वेवे'ति नियम इति भावः। तदाह–**अनेनेति** । धातोर्ब्रह्माद्यतिरिक्ते उपपदे भूतकालाऽवच्छिन्नेऽर्थे वर्त्तमानात् क्विपोऽसंबन्धबोधकत्वादिति भावः । भाष्ये–**अथेति** । एतन्मात्रनियमाऽङ्गीकारे इत्यर्थः । **कालनियम इति** । भूतकालाऽवच्छिन्नाऽर्थाद्धातोः क्विबतिरिक्ताऽसंबन्ध-

१ इदं लुप्तं । २ 'हन्तेः क्विप्' । ३ इदं क्वचिन्न । ४ 'क्विब्भूतकाले निय' ।

वचनार्थः ॥*॥ एवंच कृत्वोत्तरस्य योगस्य वचनार्थं उपपन्नो भवति,–'बहुलं छन्दसी'ति। यो मातृहा पितृहा भ्रातृहा। न च भवति 'अमित्रघात'इति ॥

कर्मणीनिविक्रियः ॥ ३।२।९३ ॥

॥*॥ कर्मणि कुत्सिते ॥*॥ कर्मणि कुत्सिते इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। धान्यविक्राय इति ॥[कर्मणीनि]॥

अन्येष्वपि दृश्यते ॥ ३।२।१०१ ॥

॥*॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥*॥ अन्येभ्योपि दृश्यत इति वक्तव्यम् ॥ इहापि यथा स्यात्-आखा उखा परिखा ॥ [अन्येष्वपि दृश्यते]।

निष्ठा ॥ ३।२।१०२ ॥

॥*॥ निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥*॥ निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः स्यात् ॥ केतरेतराश्रयता ? ॥ सतोः क्तक्तवत्वोः संज्ञया भवितव्यं, संज्ञया च क्तक्तवतू भाव्येते। तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च [कार्याणि] न प्रकल्पन्ते॥*॥द्विर्वा क्तक्तवतुग्रहम् ॥*॥ द्विर्वा क्तक्तवतुग्रहणं कर्तव्यं भवति 'क्तक्तवतू भूते'। क्तक्तवतू निष्ठेति। यदि पुनरिहैव

प्र.] दिष्वेवेति नियमोऽनेन क्रियते तस्मादुत्तरस्य योगस्य वचने प्रयोजनमस्ति,–उपपदान्तरेऽपि हन्तेश्छन्दसि क्विब्यथा स्यादिति। [ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु] ॥

कर्मणि। कर्मणि कुत्सित इति। यस्य सोमघृतादेः शास्त्रेण विक्रयः प्रतिषिद्धस्तत्कर्म विक्रये कुत्सितम्। [कर्मणीनिविक्रियः] ॥

अन्येष्वपि। अन्येष्विति सप्तमीनिर्देशादुपपदान्तरमेवाश्रितं न तु धात्वन्तरमित्याह–अन्येभ्योपीति। [अन्येष्वपि दृश्यते] ॥

उ.]बोधकत्वादिति भावः। तत्र केवलधातोः प्रत्ययान्तरसंबन्धस्याऽवारणात्तात्पर्यतः कालनियमोऽयमिति बोध्यम्। नियमद्वयमिति।'ब्रह्मादिष्वेव''क्विबेवे'ति च कल्प्यमानस्यैवकारस्य श्रुत्युपस्थापितेऽन्वयो न्याय्यः। स च भाष्यप्रामाण्यादुभयत्राऽपीति तत्त्वम्। उत्तरस्य वचनार्थ इति। सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः। धातुनियमस्येदं मानमिति दर्शयति–यस्मादिति। नन्वेतदर्थं 'छन्दसि' इत्येवास्तु, सामर्थ्यादुपपदान्तरे भविष्यति किं बहुलग्रहणेनेत्यत आह भाष्ये–न च भवति अमित्रेति। तावन्मात्रोक्तौ 'क्विबेवे'ति नियमान्न स्यात्स भवत्वित्येतदर्थं बहुलपदमिति भावः ॥ [ब्रह्मभ्रूण] ॥

कर्मणीनि। ननु कर्मणः कथं कुत्सितत्वमत आह–यस्य सोमेति ॥

निष्ठा। 'तौ सदिति वचन' मित्यादि वार्तिकं 'तौ स'दिति सूत्रे तेन समान-

---

१ इदं क्वचिन्न। २ 'निर्विक्रियः'। ३ 'उत्खा'।

निष्ठासंज्ञाप्युच्येत । 'क्तक्तवतू भूते' । ततो-'निष्ठा' । निष्ठासंज्ञौ च क्तक्तवतू भवत इति ॥ किं कृतं भवति ? ॥ द्विःक्तक्तवतुग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥ एवमपि 'ता'विति वक्तव्यं स्यात्। वक्ष्यति ह्येतत् 'तौ सदिति वचनमसंसर्गार्थ'मिति। असंसक्तयोर्भूतकालेन क्तक्तवत्वोर्निष्ठा संज्ञा यथा स्यात् । ञिमिदा-मिन्नः । ञिक्ष्विदा-क्ष्विण्णः ॥ यदि पुनरदृष्टश्रुतावेव क्तक्तवतू गृहीत्वा निष्ठासंज्ञोच्येत ? ॥ नैवं शक्यम् । दृष्टश्रुतयोर्न स्यात् । ञिमिदा-मिन्नः । [ञिक्ष्विदा-क्ष्विण्ण इति] । तस्मान्नैवं शक्यम् ॥ न चेदेवं द्विःक्तक्तवतुग्रहणं कर्तव्यं भवति इतरेतराश्रयं वा भवति ॥ नैष दोषः, इतरेतराश्रयमात्रमेतद्भवति । सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन परिहृतानि 'सिद्धं तु नित्यशब्दत्वा'दिति ॥ नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः । न हि संज्ञा नित्या ॥ एवं तर्हि

प्र.] निष्ठा । यदि पुनरिति।यौ लौकिके प्रयोगे न दृष्टौ नापीह शास्त्रे श्रुतौ तौ क्तक्तवतू निर्दिश्य संज्ञा विधीयते।एतदुक्तं भवति,-इहैव प्रकरणे क्तक्तवतू निष्ठेति सूत्रं कर्तव्यम्। । यौ भूते क्तक्तवतू तौ निष्ठासंज्ञौ भवतः । तत्र संज्ञाविधानाऽन्यथानुपपत्त्या तयोर्भूते विधानमनुमास्यते, इतरेतराश्रयदोषश्च न भविष्यतीति । दृष्टश्रुतयोरिति।यद्यपि क्तवतुरन्यो नास्ति तथापि संज्ञाविधाने द्वयोः सह निर्देशादत्रापि द्विवचनेन निर्देशो न तु द्वित्वं विवक्षितम्।एकत्वेनेति ।सामान्येनेत्यर्थः।न हि संज्ञा नित्येति । वृद्ध्यादिका संज्ञा विषयनियतत्वान्नित्या । आकारादयो हि प्रयोगे विद्यन्ते तत्र 'मृजेर्वृद्धि'रित्यादिना साधुत्वमात्रमन्वाख्यायते-मृजेर्वृद्धिः साधुर्भवति । क्तक्तवतू तु सानुबन्धकौ प्रयोगे न विद्येते इति नित्यत्वाऽभावं संज्ञिनोऽभिप्रेत्यैतदुक्तम् ।

उ.]न्यायमिदमित्याह भाष्ये-असंसक्तयोरिति।तावित्युक्ते हि अगृहीतविशेषस्वरूपमात्रपरामर्शान्न दोष इति भावः । 'भिन्न' इत्यादौ 'ञीतः क्त' इति वर्त्तमाने क्तः । यदि पुनरिति भाष्यम्पूर्वोक्तेन पुनरुक्तमित्याशङ्क्याह-यौ लौकिके इति । न दृष्टाविति । अनुबन्धविशिष्टौ न दृष्टावित्यर्थः । कथमश्रुतत्वमत आह-एतदुक्तम्भवतीति । भाष्ये-दृष्टश्रुतयोरिति । 'ञीतः क्त' इत्यादौ । अत्र शास्त्रज्ञानां तत्त्वप्रत्यभिज्ञानात्प्रयोगेऽनुबन्धविगमेऽपि दृष्टत्वं बोध्यम् । भाष्ये-द्विःक्तेति।तद्बोधकग्रहणमित्यर्थः। क्तक्तवतू भूते तौ निष्ठेति । सामान्येनेति। एकत्वपदेन तदाश्रयो लक्ष्यते । साधारणपर्यायश्च 'एक'शब्द इत्यन्ये । ननु वृद्ध्यादिसंज्ञाऽपि कृत्रिमत्वादनित्यैव, तत्कथं तत्राऽयं समाधिर्नेहेत्यत आह-वृद्ध्यादिकेति । विषयनियतत्वादिति । संज्ञाविषयस्य शास्त्रे प्रयोगे चैकरूपत्वेन संज्ञिनो नित्यत्वात्संज्ञा नित्या, साधुत्वाऽन्वाख्यानस्य च सम्भवो, नैवम्प्रकृते इति भावः । ननु संज्ञायाः

१ 'क्तक्तवतू निष्ठासंज्ञौ'।२ 'भूतेन कालेन निष्ठा' । ३ 'हि न स्यात्'।४ क्वचिन्न ।

भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते । तद्यथा कश्चित्कं चित्तन्तुवायमाह'ऽस्य सूत्रस्य शाटकं वये'ति । स पश्यति-'यदि शाटको, न वातव्यः, अथ वातव्यो न शाटकः; शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम्, भाविनी खल्वस्य संज्ञाऽभिप्रेता, 'स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवती'ति । एवमिहापि तौ भूते काले भवतो ययोरभिनिर्वृत्तयोर्निष्ठेत्येषा संज्ञा भविष्यति ॥

॥*॥ आदिकर्मणि निष्ठा ॥*॥ आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या । प्रकृतः कटं देवदत्त इति॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ?॥*॥ यद्वा भवन्त्यर्थे ॥*॥ यद्वा भवन्त्या अर्थेभाष्यते । प्रकृतः कटं देवदत्तः। प्रकरोति कटं देवदत्त इति ॥*॥ न्याय्या त्वाद्यपवर्गात् ॥*॥ न्याय्या त्वेषा भूतकालता ॥ कुतः ? ॥ 'आद्यपवर्गात्' । आदिरत्राऽपवृक्तः। एष च नाम न्याय्यो भूतकालो यत्र किं चिद-

प्र.]भाविनी संज्ञेति। संज्ञिनो भावित्वात्संज्ञा भाविनीति। तथा हि निष्ठेत्युक्ते संज्ञावाक्यं 'क्तक्तवतू निष्ठे'ति स्मर्यते। तत्र सामर्थ्यात् क्तक्तवतुविधानं संपद्यते। आदिकर्मणीति । आद्येषु क्रियाक्षणेषु भूतेषु सर्वस्याः क्रियाया भूतत्वाऽभावान्निष्ठा न प्राप्नोतीति वचनम् । न चादिकर्मणि क्तः कर्तरि [च]इत्येतदर्थादेशनमादिकर्मणि निष्ठाया ज्ञापकम् । 'ञीतः क्त' इत्यादिना वर्तमानकालविषयस्य क्तस्य संभवात्तस्यैवैतदर्थादेशनं स्यात्। यद्वा भवन्त्यर्थ इति । यस्माल्लटोऽर्थे विकल्पेन भाष्यते निष्ठा तस्माद्वक्तव्येत्यर्थः । न्याय्येति । आदिभूत एवावयवे समूहरूपस्य समाप्तत्वादस्ति

उ.]स्वतो भावित्वमनुपपन्नमत आह-संज्ञिन इति । सामर्थ्यादिति। अन्यस्योत्पन्नस्य निष्ठासंज्ञाया अभावादिति भावः । आदिकर्मणीति 'कर्म'शब्दः क्रियावाची । एकफलोद्देशप्रवृत्तसमूहरूपा च क्रिया । तत्र वार्त्तिकफलं दर्शयति-आद्येष्विति । सम्पूर्णसमूहस्य व्यपवृक्तत्वे हि भूतव्यवहार इति भावः । क्रियाक्षणेष्विति । अत्र 'क्षण'शब्दः सूक्ष्मग्राह्यकालोपलक्षणम्, अन्यथा क्षणरूपत्वे क्रियायास्तद्वदेव सूक्ष्मकालाऽवच्छिन्नत्वात्प्रत्यक्षत्वाऽनापत्त्या 'पश्य मृगो धावती'त्यादेर्लोपापत्तिरिति बोध्यम् । वस्तुतः क्रिया प्रत्यक्षैव फलाऽनुमेया च । तद्वक्ष्यति भाष्ये-अत्यन्ताऽपरदृष्टेति । अवयवरूपेण समुदायरूपेण चाऽप्रत्यक्षेत्यर्थः । 'पश्य मृगो धावती'त्यादिप्रयोगस्तत्फलसंयोगदर्शनाऽभिप्रायेण, दृशेर्वा ज्ञानसामान्ये लक्षणा। निरूपयिष्यते चेदं 'वर्त्तमाने ल'डिति सूत्रे । 'आद्येषु क्रिया लक्षणे'ष्विति क्वचित्पाठः । तत्राद्येषु क्रियाऽवयवेष्वित्यर्थः । 'ञीतः क्त' इति,-यदि तद्विषयमेव स्याद्वर्त्तमानग्रहणमेव कुर्यादिति चिन्त्यमिदमिति हरदत्तः । तेन क्ताऽनुमानेऽपि क्तवत्वर्थं वचनमावश्यकमित्यपरे। यस्माल्लट इति। धात्वर्थस्य वर्त्तमानत्व एव यतो लोके विकल्पेन प्रयुज्यतेऽतो वक्तव्येत्यर्थः। 'यद्भवन्त्यर्थे वा भाष्यत' इति भाष्येऽ-

पवृत्तं दृश्यते ॥*॥ वा चाऽद्यतन्याम् ॥*॥ वा चाऽद्यतन्यां भाष्यते । प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्राकार्षीत्कटं देवदत्त इति॥ किं शक्यं त एते शब्दाः प्रयोक्तुमित्यतो न्याय्यैषा भूतकालता ?॥ नावश्यं प्रयोगादेव । क्रिया नामेयमत्यन्ताऽपरदृष्टाऽनुमानगम्याऽशक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम् । यथा गर्भो निर्लुठित इति । साऽसौ येन येन शब्देनाऽभिसंबध्यते तावति तावति परिसमाप्यते । तद्यथा कश्चित्पाटलिपुत्रं जिगमिषुरेकमहर्गत्वाऽऽह–'इदमद्य गत'मिति। न च तावताऽस्यं व्रजिक्रिया परिसमाप्ता भवति । यत्तु गतं तदभिसमीक्ष्यैतत् प्रयुज्यते 'इदमद्य गत'मिति। एवमिहापि यत्कृतं तदभिसमीक्ष्यैत-

---

प्र.]भूतत्वोपपत्तिरित्यर्थः।तदुक्तं हरिणा–'समूहः स तथाभूतः प्रतिभेदं समूहिषु। समाप्यते ततोऽभेदे कालभेदस्य संभवः' ॥ इति । वाचाद्यतन्यामिति । यदुक्तं 'भवन्त्यर्थे भाष्यत' इति, तस्य व्यभिचारः । लुङोऽपि विषये निष्ठाया अयं प्रयोगस्तस्मादवश्यमाद्यपवर्गाद्भूतते[वे][3]ष्टव्या । अन्यथा लुङः प्रयोगो न स्यादित्यर्थः । किं शक्यन्त इति । यावदभिमतफलप्रयोजनसकलक्रियापरिसमाप्तिर्न भवति तावद्वर्तमानत्वमेव क्रियाया न तु भूतत्वम्। ततश्च वस्तुशून्या एवाऽमी शब्दाः प्रयुज्यन्त इति भावः । अत्यन्ताऽपरदृष्टेति । परं–प्रधानं प्रमाणं प्रत्यक्षम् । अनुमानस्य तत्पूर्वकत्वात्। तेन क्रिया न दृश्यते।अवयवसमूहस्य युगपदनुत्पादादनवस्थानाच्च । तदुक्तम्–'क्रमात्सदसतां तेषामात्मानो न समूहिनाम् । सद्वस्तुविषयैर्यान्ति संबन्धं चक्षुरादिभिः' ।। इति ॥ येन येनेति । शब्देन प्रत्याय्यमाना येन येनावयवेन संबध्यते समूहरूपा क्रिया तस्मिन्नेवावयवे समाप्यते। तत्रावयवानां

उ.]न्वयः।भाष्ये–आदिरत्रेति। आद्यक्रियाक्षण इत्यर्थः। ननु तस्य भूतत्वेऽपि धात्वर्थस्य किमायातमत आह–आदिभूत एवेति । समाप्तत्वात्–आरोपितत्वात् । प्रतिभेदं–प्रत्यवयवम् । समूहिषु–अवयवेषु । समाप्यते–आरोप्यत इत्यर्थः । अभेदे–अवयवे समूहाऽभेदे । तेन क्रिया न दृश्यत इति । अत्यन्तमवयवशः समूहशश्च न दृश्यत इत्यर्थः । अनवस्थानाच्चेति । अनेनाऽवयवस्याऽप्यप्रत्यक्षत्वं, क्षणिकत्वेनाऽनवस्थानादित्यर्थः। क्रमात्सदसतामिति। भूयोऽवयवसन्निकर्षः समूहप्रत्यक्षे कारणमिति भावः । चक्षुरादिभिरसंबन्धे हेतुः–सद्वस्तुविषयैरिति । येन शब्देनेति। सामानाधिकरण्ये तच्छब्देनाऽपि तस्यैव परामर्शात् शब्दे परिसमाप्तिरुक्ता स्यात्, न च सा युक्तिमती,अतो वैयधिकरण्येन व्याचष्टे–येनाऽवयवेनेति । संबध्यते–यत्र यत्राऽवयवे आरोप्यत इत्यर्थः । यो योऽवयवः फलाऽनुकूलत्वेन विवक्ष्यते तत्रैव समाप्यते । तत्रावयवे समाप्ते समूह एव समाप्यतेऽतीतो भवती-

---

१ 'परिदृष्टा' । २ 'न शक्या'। ३ इदं क्वचिन्न । ४ 'तस्य' ।

प्रयुज्यते 'प्रकृतः कटं देवदत्त' इति। यदा हि वेणिकान्तः कटोऽभिसमीक्षितो भवति 'प्रकरोति कट'मित्येव तदा भवति ॥ [भूते]।

लिटः कानज्वा ॥ ३।२।१०६ ॥ क्वसुश्च ॥ ३।२।१०७ ॥

किमर्थं कानच्क्वस्वोर्वावचनं क्रियते ? ॥*॥ कानच्क्वस्वोर्वावचनं छन्दसि तिङो दर्शनात् ॥*॥ **कानच्क्वस्वोर्वावचनं क्रियते ॥ किं कारणम् ? ॥ 'छन्दसि तिङो दर्शनात्'। छन्दसि तिङपि दृश्यते। अहं सूर्यमुभयतो ददर्श। अहं द्यावापृथिवी आततानेति**[2] ॥*॥ न वाऽनेन विहितस्यादेशवचनात् ॥*॥ **न वैतत्प्रयोजनमस्ति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अनेन विहितस्यादेशवचनात्' ॥ अस्त्वनेन**[3] **विहितस्यादेशः केनेदानीं छन्दसि विहितस्य लिटः**[4] **श्रवणं भविष्यति ?॥ 'छन्दसि लुङ्लङ्लिट' इत्यनेन ॥ तदेतद्वावचनं तिष्ठतु तावत् सान्न्यासिकम्**[5] **॥**

अथ कित्करणं किमर्थं नाऽसंयोगाल्लिट्किदित्येव सिद्धम् ॥*॥ कित्करणं संयोगान्तार्थम् ॥*॥ **कित्करणं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनं ?]। 'संयोगान्तार्थम्'। संयोगान्ताः प्रयोजयन्ति। बन्धेः—'वृत्रस्य यद्बद्धधानस्य रोदसी'। त्वम-**

प्र.]कालत्रययोगात् क्रियाया अपि कालत्रययोगः। [भूते] ॥

लिटः कानच्। छन्दसि तिङो दर्शनादिति।वासरूपविधिश्च लादेशेषु नास्तीत्युक्तम्। **अनेनेति**। 'छन्दसि लि'डित्यनेनेत्यर्थः। तस्यैव लिट इहाऽनुवृत्तत्वादानन्तर्यादिति भावः। **तदेतदिति**। उत्तरत्रोपयोक्ष्यत इति भावः। **बद्धधानस्येति**। 'बन्ध बन्धने'। छान्दसत्वादभ्यासधकारस्य हलादिशेषेण निवृत्त्यभावे झलां जश्झशीति जश्त्वं दकारः। [**लिटः कानज्वा**] ॥

उ.]त्यर्थः। **वेणिका**—कटचरमाऽवयवः। **तदन्तः कट** इत्यस्य तदन्तकटनिर्वर्त्तकः क्रियासमूह इत्यर्थः। [**भूते**] ॥

लिटः कानज्वा। क्वसुश्च। वाऽसरूपविधिरिति। ननु 'हशश्वतोर्लङ् चे'ति ज्ञापकादादेशगतवैरूप्यमादाय 'ल'विधौ वाऽसरूपो नास्तीत्युक्तम्, एवञ्च प्रकृते स्यादेव, न च प्रत्ययविधिविषयस्याऽऽदेशेष्वभावः, आदेशविधावपि 'प्रत्यय' इत्यस्योपस्थितेः 'आद्युदात्तश्चे'ति सूत्रभाष्यसम्मतत्वादिति चेन्न, एतद्वाग्रहणादादेशरूपप्रत्ययविधौ तदनुपस्थितिकल्पनात्। तत्फलं सदादिभ्यो भूतसामान्ये लिटः क्वसुरेव न पक्षे तिङ इति भावः। **उत्तरत्रेति**। केचित्तु 'तस्य धातुसम्बन्धे विधानेनाऽधातुसम्बन्धे पक्षे भूतसामान्ये लिट्स्थानिकतिङ्श्रवणार्थमिदमावश्यकमित्याशयो भाष्यस्ये'त्याहुः। यत्तु वृत्तौ 'लिडि'त्यनुवर्त्य विभक्तिविपरिणामेन सिद्धे

१ 'भवितव्यम्'।२ इदं क्वचिन्न। ३ 'अनेन'। ४ 'लिटस्तिङः'। ५ 'सान्यासिकं'।

र्णवान् बह्वधानाँ अरम्णाः[1]। अञ्चेः—आजिवानिति॥ छान्दसौ कानच्क्वसू। लिट् च च्छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति। तत्र सार्वधातुकमपिन्ङि[द्व]द्भवतीति ङित्त्वादुपधालोपो भविष्यति ॥*॥ ॠकारान्तगुणप्रतिषेधार्थं वा ॥*॥ ॠकारान्तानां गुणप्रतिषेधार्थं तर्हि कित्त्वं वक्तव्यम्[3]। अयं [हि[4]] लिटि ॠकारान्तानां प्रतिषेधविषये गुण आरभ्यते स यथैवेह प्रतिषेधं बाधित्वा गुणो भवति तेरतुः तेरुरिति, एवमिहापि स्यात्—तितीर्वान् तितिराण इति ॥ पुनः कित्करणात्प्रतिषिध्यते। [तस्मात्कित्त्वं कर्तव्यम्] ॥ [लिटः कानज्वा]

भाषायां सदवसश्रुवः ॥ ३।२।१०८ ॥

॥*॥ भाषायां सदादिभ्यो वा लिट् ॥*॥ भाषायां सदादिभ्यो वा लिड्वक्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥*॥ तद्विषये लुङोऽनिवृत्त्यर्थम् ॥*॥ तस्य लिटो विषये लुङोऽनिवृत्तिर्यथा स्यात्। उपसेदिवान् कौत्सः पाणिनिम्। उपासदत् ॥*॥ अनद्यतनपरोक्षयोश्च ॥*॥ अनद्यतनपरोक्षयोश्च वा लिड्वक्तव्यः। उपसेदिवान् कौत्सः पाणिनिम्। उपासीदत्। उपससाद ॥*॥ अपवादविप्रतिषेधाद्धि तयोर्भावः ॥*॥ अपवादविप्रतिषेधाद्धि तौ स्याताम् ॥ कौ ? ॥ लङ्लिटौ ॥*॥ तस्य क्वसुरपरोक्षे नित्यम् ॥*॥ तस्य लिटो भाषायां क्वसुरपरोक्षे नित्यमिति वक्तव्यम् ॥ अपरोक्षग्रहणेन नार्थः। 'तस्य क्वसुर्नित्य'मित्येव ॥

प्र.] भाषायां स। इह क्वस्वादेशविधानाद्भूतसामान्ये लिट् सदादिभ्योऽनुमीयते स विशेषविषयत्वाल्लुङो बाधकः प्राप्नोतीति मत्वाह—भाषायामिति। अपवादविप्रतिषेधादिति। लुङोऽपवाद एतत्सूत्रानुमितो लिट्, तथाऽनद्यतने लङ्, परोक्षे लिडिति च, तत्राऽस्य लिटो लङ्लिटोश्च विप्रतिषेधे परत्वाल्लङ्लिटौ स्यातामित्यर्थः। अस्य तु भूतसामान्यमवकाशः। एतदादेशविधानानुमितस्यैव सदादिभ्योः लिटः क्वसुर्न तु परोक्षे लिडित्यनेन विहितस्य, तस्याऽप्रकृतत्वात्। तस्येति। नित्यग्रहणं वेति प्रकृतस्य विकल्पस्य निवृत्त्यर्थम्, अपरोक्षग्रहणं 'परोक्षे लि'डित्यनेन विहितस्य लिटस्तिङां श्रवणार्थम्। अपरोक्षग्रहणेति। 'अनद्यतनपरोक्षयोश्चे'ति वचनेन वा लिडयं विधीयते, तत्र

उ.]लिङ्ग्रहणेन लिण्मात्रस्यादेशो ज्ञाप्यते इति वा वचनमावश्यकमेवे'त्युक्तं, तन्न, प्रकृतभाष्यविरोधादित्याहुः। भाष्ये—पुनः कित्करणादिति। 'आरिवा'नित्यादौ गुणस्तु 'ॠच्छत्यृता'मित्यत्र ऋकारान्तरप्रश्लेषेण 'ऋ'धातोः पुनर्विधानाद्बोध्य इति दिक् ॥

भाषायां सद। इति मत्वाहेति। एवञ्च विकल्पमात्रविधानेऽस्य तात्पर्यमिति भावः। 'अनद्यतनपरोक्षयो'रिति वचनस्य तयोरपि क्वसुर्विधेयः, तेन च तद्विषयो लिडनुमातव्यः, स च वेत्यर्थः। ननु भूतसामान्येऽनुमितस्य विशेष-

---

१ 'अरम्णः'। २ 'कारान्तगुण'। ३'कित्करणं कर्त्तव्यम्'। ४ इदं क्वचिन्न।

केनेदानीं लिटः परोक्षे श्रवणं भविष्यति ? ॥ 'परोक्षे लि'डित्यनेन ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । अनुवृत्तिः करिष्यते । भाषायां सदादिभ्यो वा लिङ्भवति । लिटश्च क्वसुर्भवति । ततो 'लुङ्' । लुङ् भवति भूते काले । भाषायां सदादिभ्यो वा लिङ्भवति, लिटश्च क्वसुर्भवति । ततो'ऽनद्यतने लङ्' । अनद्यतने भूते काले लङ् भवति । भाषायां सदादिभ्यो वा लिड भवति, लिटश्च क्वसुर्भवति । 'परोक्षे लिट्' । परोक्षे लिङ्भवति । भाषायां सदादिभ्यो वा लिङ्भवति । लिटश्च क्वसुर्भवति । तत्रायमप्यर्थः—'तस्य क्वसुरपरोक्षे नित्य'मित्येतन्न वक्तव्यं भवति॥ [भाषायां सद] ॥

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥ ३।२।१०९ ॥

किमर्थमुपेयिवानिति निपातनं क्रियते ? ॥*॥ उपेयुषि निपातनमिडर्थम् ॥*॥ उपेयुषि निपातनं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम् ? ॥] 'इडर्थम्' । इडन्यथा स्यादिति[1] ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं, सिद्धोऽत्रेड्वस्वेकाजाद्धसामित्येव[2] । द्विर्वचने कृतेऽनेकाच्त्वान्न प्राप्नोति ॥ इदमिह संप्रधार्यं—द्विर्वचनं क्रियतामिडिति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वादिडागमः ॥ नित्यं द्विर्वचनं ॥ कृतेऽपीटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति॥इडपि नित्यः । कृतेऽपि द्विर्वचने एकादेशे च प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥ नात्रैकादेशः प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'दीर्घ

प्र.]यस्मिन् पक्षेऽयं लिण्न भवति तत्र लङ्लिटौ भवतः। ततश्च 'परोक्षे लि'डिति विहितस्य लिटः सूत्रान्तरविहितत्वात् क्वस्वभावात्तिबो भवन्ति । भाषायां सदादिभ्यो वा लिडिति । 'लिटः कानज्वे'त्यतो 'वे'त्यनुवर्तते । तच्च न क्वसुना संबध्यते, किं तर्हि, लिटा । तत्र वावचनात्पक्षे लुङ्भावः सिध्यति । ततो'ऽनद्यतने लङ्' 'परोक्षे लि'डित्यत्रास्य सूत्रस्यानुवर्तनादनद्यतनपरोक्षयोरपि सदादिभ्यो वा लिङ्भवतीत्यर्थः ॥

उपेयिवान् । उपसर्गस्याऽतन्त्रत्वादीयिवान् समीयिवान् इत्याद्यपि भवति । उपेयुषीति । इणो लिट्।क्वसुः। तत्रेडागमात्पूर्वं नित्यत्वाद्द्विर्वचनं, दीर्घ इणः किती-

उ.]परताऽपि भविष्यति किमनेनेत्यत आह—भाष्ये—अपवादेति।तद्व्याचष्टे—लुङोऽपवाद इति । नन्वनद्यतनादौ लिङ्वैकल्पिकस्तस्य नित्यं क्वसुरिति 'उपससादे'ति स्यादत आह—एतदादेशेति । 'अनद्यतने'त्यादिवचनेन तयोरप्यनेन लिडनुमानान्न दोषः । ननु 'वा'ग्रहणाऽनुवृत्तौ क्वसोर्विकल्पः स्यादत आह—तच्च नेति । व्याख्यानादिति भावः ॥ [भाषायां सदवसश्रुवः] ॥

उपेयिवान । इडागमादिति । 'वस्वेकाचाद्धसा'मित्येकाज्लक्षणादित्यर्थः।द्वित्वे कृतेऽनेकाच्त्वात्तदप्राप्तेरनित्यत्वमिट इति भावः । नन्वेकादेशे कृते एकाच्त्वात्त-

१ 'ततोऽनद्यत' । २ इदं क्वचिन्न । ३ 'इति' ।

इणः किती'ति दीर्घत्वेन बाध्यते। तदेतदुपेयुषि निपातनमिडर्थं क्रियते ॥*॥
उपेयुषि निपातनमिडर्थमिति चेदजादावतिप्रसङ्गः ॥*॥ **उपेयुषि निपातनमिडर्थ-
मिति चेदजादाविटोऽतिप्रसङ्गो भवति।उपेयुषा उपेयुषे उपेयुषः उपेयुषीति॥*॥**
एकादिष्टस्येय्भावार्थं तु ॥*॥ **एकादिष्टस्येय्भावार्थं तु निपातनं क्रियते। एका-
दिष्टस्य 'ईय्' इत्येतद्रूपं निपात्यते ॥ ननु चोक्तं नात्रैकादेशः प्राप्नोति ॥ किं
कारणम्?॥दीर्घ इणःकितीति दीर्घत्वेन बाध्यत इति॥तद्धि न सुष्ठूच्यते। न हि
दीर्घत्वमेकादेशं बाधते॥कस्तर्हिबाधते?॥यणादेशः॥स चापि क्व बाधते?॥ य-
त्रास्य निमित्तमस्ति । यत्र हि निमित्तं नास्ति निष्प्रतिद्वन्द्वस्तत्रैकादेशः ॥*॥**

प्र.]त्यभ्यासस्य दीर्घत्वं।तत्सामर्थ्यादेकादेशो न प्रवर्तते।न च दीर्घस्यावकाश ईयतु-
रित्यादिः,तत्रापि पूर्वपरविधेः पूर्वविधित्वात्तत्र कर्तव्ये यणादेशस्य स्थानिवत्त्वादेका-
देशप्रसङ्गात्। तत्रानेकाच्त्वादिडप्राप्तो निपात्यत इत्यर्थः। **अजादावतिप्रसङ्ग इति।**
यदाऽपूर्व इण्निपात्यते तदा विशेषानुपादानादजादावपि प्राप्नोति । यथा स्यसिच्सी-
युडित्यत्रोक्तं **'नित्यश्चायं वल्निमित्तो विघाती'**ति । यदि त्वनेन निपातनेन क्रादि-
नियमप्राप्तस्य 'वस्वेकाजाद्घसा'मित्यनेन नियमेन निवारितस्य प्रतिप्रसवमात्रमिटः
क्रियते न त्वपूर्वो विधिस्तदाऽजादावतिप्रसङ्गाऽभावः॥ इदानीमजादावतिप्रसङ्गपरि-
हाराय प्रकारान्तरमाश्रयति—**एकादिष्टस्येति।**द्विर्वचने कृतेऽभ्यासस्य दीर्घत्वे चै-
कादेशस्तस्येयादेशो निपात्यते । यद्यप्युपेयिवानित्येतदियादेशनिपातनेन सिध्यति
तथापि समीयिवानित्यादि न सिध्यतीति तदर्थमीयादेशो निपात्यते। क्व चित्तु
भाष्ये 'इय्' इति पाठः, स उपेयिवानित्येतद्रूपसिद्ध्यपेक्षया द्रष्टव्यः। **कस्तर्हीति।**
'इणो य'णित्यनेनाऽजादौ विधीयमान इत्यर्थः।ननु चोक्तमीयतुरित्यत्राप्यभ्यासदीर्घत्वे
कृते एकादेशात् पूर्वं 'वार्णादाङ्गं बलीय' इति यणि कृते स्थानिवत्त्वादेकादेशः प्राप्नोति

उ.]त्प्राप्तिरिति सोऽपि नित्य इत्यत आह—**तत्सामर्थ्यादिति। न चेति।** तत्र द्वित्वे
सवर्णदीर्घं बाधित्वेणो यणि निमित्ताऽभावादेकादेशाऽप्राप्तौ दीर्घः साऽवकाश इति
भावः। **विशेषेति।** वलादित्वरूपेत्यर्थः। **तदाऽजादाविति।** प्राप्तविषय एव प्रति-
प्रसवसम्भवादिति भावः। किञ्च पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवत्त्वं, न पूर्वपरयोरिति
सिद्धान्तादीयतुरित्यादौ तदप्रवृत्त्या सवर्णदीर्घाऽप्राप्तेरभ्यासदीर्घस्य नैकादेशबाध-
कत्वमितीट् सिद्ध एवेति न तन्निपातनफलमित्यपि बोध्यम्। **ईयादेश इति।**
अन्यथेटि कृते इणो यणिति स्यादिति भावः। **तदर्थमिति।** ईयादेशे दीर्घोच्चारण-
मसन्ध्युच्चारणञ्च उपेत्यस्याऽविवक्षायां बीजं द्रष्टव्यम्। भाष्ये 'इ'यिति ह्रस्वपाठे
'ईयिवा'नित्यादौ छान्दसो वर्णव्यत्ययो बोध्यः। लोके तु—'उपेयिवा'नित्येव साधु,
'उपे'त्यविवक्षायां मानाऽभावादित्यन्ये। भाष्ये—**न हि दीर्घत्वमिति।** 'ईयतु'-

व्यञ्जने यणादेशार्थं वा ॥*॥ **अथ वा व्यञ्जन एव यणादेशो निपात्यते । यणादेशे कृते 'एकाच'इतीड्भवति ॥**

अपर आह–॥*॥ नोपेयिवान्निपात्यो द्विर्वचनादिड्भविष्यति परत्वात् ॥*॥ **द्विर्वचनं क्रियतामिडितीड्भविष्यति विप्रतिषेधेन ॥ इहापि तर्हि द्विर्वचनादिट् स्यात्–बिभिद्वान् चिच्छिद्वानिति** ॥*॥ अन्येषामेकाचां द्विर्वचनं नित्यमित्याहुः ॥*॥ **अन्येषामेकाचां नित्यं द्विर्वचनं । कृतेऽपीटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ।** ॥*॥ अस्य पुनरिड् नित्यो द्विर्वचनं च न विहन्यते ह्यस्य ॥*॥ **अस्य पुनरिड्व नित्योऽस्य हि द्विर्वचनं च न विहन्यते** ॥*॥ द्विर्वचने चैकाच्त्वात् ॥*॥ **द्विर्वचने च कृते एकाज्भवति ॥ कथम्? ॥ एकादेशे कृते ॥** ॥*॥ तस्मादिड्बाधते द्वित्वम् ॥*॥ **तस्मादिड् द्विर्वचनं बाधते** ॥*॥ अनूचानः कर्तरि ॥*॥ **अनूचानः कर्तरीति वक्तव्यम् । अनूक्तवाननूचानः।अनूक्त-**

प्र.] ततश्चाऽवश्यमभ्यासदीर्घत्वेनैकादेशो बाध्यः । नैष दोषः । नहि स्थानिवद्भावेन रूपमतिदिश्यते। रूपाश्रयश्च पूर्वपरयोरेकादेशो न यकारस्य भवितुमर्हति । अथ वा यणादेशेन वार्णादाङ्गमिति वचनेन बाधितस्यैकादेशस्य पुनः स्थानिवद्भावाद्बाधितत्वादेव प्रवृत्त्यभावात् । **व्यञ्जन इति।**अभ्यासदीर्घत्वे कृतेऽजादौ विधीयमान इणो यणितियणादेशो हलादौ न प्राप्नोतीति निपात्यते।तश्चैकाच्त्वाद्वस्वेकाजाद्धसामित्यनेनैवेड्भवतीत्यजादौ न भवति। **नोपेयिवानिति।**इणो भाषायां केवलं भूतमात्रे वा लिड्विधेयस्तस्य च नित्यं क्वसुरादेशः, कार्यान्तरं तु सिध्यत्येवेत्यर्थः । **अन्येषामिति ।** भिदादीनां द्विर्वचने कृतेऽनेकाच्त्वादिटोऽप्रसङ्गादनित्यत्वम् । [**उपेयिवानना**] ।

उ.] रित्यादौ प्रागुक्तरीत्या चारितार्थ्यादिति भावः। **न हीति ।** किन्तु शास्त्राऽतिदेश इति भावः । **रूपाश्रयश्चेति ।** अगच्पदाभ्यां तत्तद्रूपेणोपस्थितयोरेव दीर्घ इति भावः । ननु कार्याऽतिदेशे दोषस्तदवस्थ इत्यरुचेराह–**अथ वेति** । वस्तुतः पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवत्त्वमिति नाऽत्र स्थानिवत्त्वमिति बोध्यम् । भाष्ये–**निष्प्रतिद्वन्द्व इति** । एकादेशात्पूर्वमिटोऽभावेन यणप्राप्तेरिति भावः। **यणादेशो निपात्यत इति** । एकादेशबाधकतयेति भावः । **इणो भाषायामिति** । पूर्वसूत्र एवेण्ग्रहणं कार्यमिति भावः । भाष्ये–**अस्य पुनरिड्ति** । द्वित्वे कृते एकादेशे तत्प्राप्तेरिति भावः । **न विहन्यते ह्यस्येति** । अस्य इटो निमित्तं द्विर्वचनेन न विहन्यते यत इत्यर्थः । लकाराणां भावकर्मणोरपि सत्त्वेन तत्राऽप्यनूचानः स्यादतो भाष्ये–**कर्त्तरीति** ॥ [**उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च**] ।

---

१ इदं श्लोकवार्त्तिकम् । २ 'मिडिति परत्वादिड्' । ३ 'द्विर्वचनं नित्यं' । ४ इदं क्वचिन्न । ५ 'वचने कृते एकादेशे चैकाज्भव' । ६ 'चैकाच्त्वं' ।

मित्येवान्यत्र॥*॥नोपेयिवान्निपात्यो द्विर्वचनादिड्विप्यति परत्वात्।
अन्येषामेकाचां द्विर्वचनं नित्यमित्याहुः ॥
अस्य पुनरिड् नित्यो द्विर्वचनं च न विहन्यते ह्यस्य॥
द्विर्वचने चैकाच्त्वात्तस्मादिड्बाधते द्वित्वम् ॥*॥*॥

लुङ् ॥ ३।२।११० ॥

॥*॥ लुङ्लृटोरपवादप्रसङ्गो भूतभविष्यतोरविशेषवचनात् ॥*॥ लुङ्लृटोरपवादः प्राप्नोति। अगमाम घोषान्, अपाम पयः, अशयिष्महि पूतीकतृणेषु। गमिष्यामो घोषान्, पास्यामः पयः, शयिष्यामहे पूतीकतृणेषु॥ किं कारणम्?॥ 'भूतभविष्यतोरविशेषवचनात्'। भूतभविष्यतोर्ह्यविशेषेणैतौ विधीयेते लुङ्लृटौ, तयोर्विशेषविहितौ लङ्लुटावपवादौ प्राप्नुतः॥ ॥*॥न वापवादस्य निमित्ताभावादनद्यतने हि तयोर्विधानम्॥*॥ न वैष दोषः॥ किं कारणम्?॥'अपवादस्य निमित्ताभावात्'। नात्राऽपवादस्य निमित्तमस्ति॥ किं कारणम्?॥ 'अनद्यतने हि तयोर्विधानम्'। अनद्यतने हि तौ लङ्लुटौ[1] विधीयेते, न चात्रानद्यतनः कालो विवक्षितः॥ किं तर्हि?॥ भूतकालसामान्यं भविष्यत्कालसामान्यंच॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं–गमिष्यामो घोषान्पास्यामः पयः शयिष्यामहे पूतीकतृणेष्विति, यत्रैतन्न ज्ञायते॥ किं?॥ कदेति। इह तु कथम्–अगमाम घोषान्, अपाम पयः,अशयिष्महि पूतीकतृणेष्विति, यत्रैतन्निर्ज्ञातं भवति–अमुष्मिन्नहनि गतमिति॥ अत्रापि 'नवापवादस्य निमित्ताऽभावादनद्यतने हि तयोर्विधान' मित्येव॥ कथं पुनः सतो नामाऽविवक्षा स्यात्?॥ सतोऽप्यविवक्षा भवति। तद्यथाऽलोमिका एडका। अनुदरा कन्येति॥ असतश्च विवक्षा भवति। तद्यथा–समुद्रः कुण्डिका, विन्ध्यो वर्धितकमिति॥*॥वसेर्लुङ् रात्रिशेषे॥*॥वसेर्लुङ् रात्रिशेषे वक्तव्यः।

प्र.] लुङ्। लुङ्लृटोरिति। कालविशेषसद्भावाश्रयेण चोद्यम्। सामान्यविवक्षाश्रयेण प्रतिसमाधानम्–न वेति। यत्रैतदिति। विशेषनिश्चयाऽभावात्सामान्यस्यैव युक्ता विवक्षेति भावः। असतश्चेति। विवक्षोपारूढ एवाऽर्थः शब्दप्रयोगनिमित्तमित्येतदनेन द्रढयति। इह तु सदेव विशेषेषु सामान्यमाश्रित्य लुङादिप्रयोग

उ.] लुङ्। भाष्ये लुङ्लृटोरिति। तुल्यन्यायत्वाल्लृटोऽप्युपन्यासः। कालविशेषेति। 'अगमाम' इत्याद्युदाहरणेषु अनद्यतनरूपेत्यर्थः। सतोऽप्यविवक्षयेति। सतामेव लोम्नां सत्त्वेनाऽविवक्षया नञ्घटितप्रयोग इति भावः। नन्वसतो विवक्षानिरूपणस्य प्रकृते नोपयोगोऽत आह–विवक्षोपेति। भाष्ये–न्याय्ये प्रत्यु-

१ 'विधीयेते लङ्लुटौ'। २ हिः क्वचिन्न।

न्याय्ये प्रत्युत्थाने प्रत्युत्थितं कश्चित्कंचित्पृच्छति 'क भवानुषित' इति । स आह–'अमुत्राऽवात्स'मिति । 'अमुत्राऽवस'मिति प्राप्नोति ॥*॥ जागरणसन्ततौ॥*॥ जागरणसन्तताविति वक्तव्यम् । यो हि मुहूर्तमात्रमपि स्वपिति तत्राऽमुत्राऽवसमित्येव भवितव्यम् ।[लुङ्] ॥

अनद्यतने लङ् ॥ ३।२।१११ ॥

॥*॥ अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशोऽद्य ह्योऽभुक्ष्महीति ॥*॥ अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्यः । अविद्यमानाऽद्यतनेऽनद्यतन इति ॥ किं प्रयोजनम् ?॥ 'अद्य ह्योऽभुक्ष्महीति ? । अद्य च ह्यश्चाऽभुक्ष्महीति व्यामिश्रे लुङेव यथा स्यात् ॥ यद्येवमद्यतनेऽपि लङ् प्राप्नोति । न ह्यद्यतनेऽद्यतनो विद्यते ॥ अद्यतनेऽपि ह्यद्यतनो विद्यते ॥ कथम् ? ॥ व्यपदेशिवद्भावेन ॥ ॥*॥ परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये ॥*॥ परोक्षे च लोकविज्ञाते

प्र.]उपपद्यत एव । विशेषविवक्षायां तु लङादिप्रयोग इति न कश्चिद्दोषः । वसेर्लुङिति । रात्रेश्चतुर्थे यामे प्रबुद्धो यदा वाक्यं प्रयुङ्क्ते 'अमुत्रावात्स'मिति तदा तत्राऽतिक्रान्तरात्रिप्रहरत्रयवसनमनद्यतनमिति लङ्प्रसङ्गे लुङ् वक्तव्यः । एकस्या रात्रेश्चतुर्थो यामो, दिवसश्च सर्वो, द्वितीयायाश्च रात्रेः प्रथमोऽद्यतन इत्याहुः । जागरणसन्ततावित्ति । यदा प्रयोक्ता सकलमतिक्रान्तरात्रिप्रहरत्रयं जागरितवांस्तदा लुङ्प्रयोगः । यदा तु सुप्त्वा प्रबुध्य प्रयुङ्क्ते तदा लङ्प्रत्यय एवेत्यर्थः [लुङ्] ॥

अनद्यतने । व्यपदेशिवद्भावेनेति । यथा मुख्ये भेद आधाराधेयभावो भवति 'तटे तिष्ठती'ति, तथेहापि समुदायावयवभेदाश्रयेण समुदायेऽद्यतनेऽवयवा अद्यतनाः सन्तीत्यनद्यतनो न भवतीत्युच्यते । ननु तत्त्वतोऽवयवव्यतिरिक्तोऽत्र

उ.]त्थाने इति।प्रत्युत्थानं जागरणं,तत्समये प्रत्युत्थितं प्रबुद्धमित्यर्थः। 'प्रत्युपस्थित'मिति पाठेऽप्ययमेवार्थः।'प्रस्थित'मिति क्वचित्पाठः।तत्रापि प्रत्युत्थाय प्रस्थितमित्यर्थः। स च रात्रेश्चतुर्थयाम एव,तत्र स्मृत्या प्रबोधस्योक्तेः।तदाह–रात्रेरिति। अतिक्रान्तरात्रिप्रहरत्रयं जागरितवानित्ति । एवं हि पूर्वतनस्य 'प्रत्युत्थितं कश्चित्पृच्छती'ति ग्रन्थस्याऽसङ्गतिः,स्वापं विना प्रत्युत्थानाऽसम्भवात् । तस्माच्चतुर्थे यामे यदा जागरणसन्ततिरिति भाष्यार्थः। तत्र मुहूर्त्तमपि स्वापे लङेवेत्यर्थ इति केचित् ।[लुङ्] ।

अनद्यतने लङ् । अनद्यतन इति । यदि तत्पुरुषः पर्युदासश्च तर्हि व्यामिश्रे दोषः । प्रसज्यप्रतिषेधेऽसमर्थसमासो भूतसामान्ये च स्यादत आह भाष्ये–बहुव्रीहिनिर्देश इति । तथा चाऽविद्यमानाऽद्यतनभूतकालार्थवृत्तेर्धातोर्लङित्यर्थः । एवञ्च व्यामिश्रे न, भूतसामान्येऽपि नेत्यर्थः । गौणाधारत्वाश्रयणे बीजमाह—

---

१ 'प्रस्थितं' । २ 'अभुञ्ज्महि' । ३ 'द्यतनोऽनद्यतन'। ४ 'नेऽप्यद्यतनो' ।

प्रयोक्तुर्दर्शनविषये लङ्वक्तव्यः । अरुणद्यवनः साकेतम् । अरुणद्यवनो मध्यमिकाम्[1] । परोक्ष इति किमर्थम् ?॥ उदगादादित्यः॥ लोकविज्ञात इति किमर्थम् ?॥ चकार कटं देवदत्तः ॥ प्रयोक्तुर्दर्शनविषय इति किमर्थम् ? ॥ जघान कंसं किल वासुदेवः ॥ [अनद्यतने लङ्] ।

विभाषा साकाङ्क्षे ॥ ३।२।११४ ॥

किमुदाहरणम् ? ॥ अभिजानासि देवदत्त! कश्मीरान् गमिष्यामः, तत्र सक्तून् पास्यामः । अभिजानासि देवदत्त! कश्मीरानगच्छाम, तत्र सक्तूनपिबाम । भवेत्पूर्वं परमाकाङ्क्षतीति साकाङ्क्षं स्यात्, परं तु कथं साकाङ्क्षम् ?॥

परमपि साकाङ्क्षम् ॥ कथम् ? ॥ अस्त्यस्मिन्नाकाङ्क्षेत्यतः साकाङ्क्षम् ॥ ॥*॥ विभाषा साकाङ्क्षे सर्वत्र ॥*॥ विभाषा साकाङ्क्षे सर्वत्रेति वक्तव्यम् ॥

प्र.]समुदाय आधारोऽस्ति।तदुक्तं हरिणा–'कालस्याप्यपरं कालं निर्दिशन्त्येव लौकिकाः । न च निर्देशमात्रेण व्यतिरेकोनुगम्यते ॥' इति ॥ परोक्षे चेति । अननुभूतत्वात्परोक्षोऽपि प्रत्यक्षयोग्यतामात्राश्रयेण दर्शनविषय इति विरोधाऽभावः ॥

विभाषा सा । भवेत्पूर्वमिति । यदतिप्रसिद्धं वासगमनादि तल्लक्षणं, तच्च परार्थमुपादीयमानं यत्तत्स्मार्यमाणत्वाल्लक्ष्यं भोजनादि प्रति भवतु साकाङ्क्षं, लक्ष्यन्तु प्रधानमपरोपकारि कथं साकाङ्क्षमित्यर्थः। अस्त्यस्मिन्निति। सहशब्दो विद्यमानार्थवृत्तिः।तेन विद्यमानाकाङ्क्षः साकाङ्क्षोऽर्थ उच्यते।लक्ष्यलक्षणयोश्च परस्परापेक्षत्वाद्द्वयोरपि साकाङ्क्षत्वमित्यर्थः। सर्वत्रेति।'यदी'ति नानुवर्तते,तेनोभयत्र विभाषेयमितिभावः।

उ.] न तु तत्त्वत इति। कालस्याऽपीति। यथा दिने 'मुहूर्त' इति । न च तावता मुहूर्त्तसमुदायाऽतिरिक्तं दिनमस्तीत्यर्थः। अनुगम्यते–प्रमाविषयो भवति । भाष्ये–जघानेति । कंसवधो हि नेदानीन्तनप्रयोक्तुर्दर्शनयोग्योऽपीत्यर्थः । 'अरुण'दित्युदाहरणे तु तुल्यकालः प्रवक्तेति बोध्यम् ॥ [अनद्यतने] ॥

विभाषा सा । साकाङ्क्षेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोरित्यर्थः।तत्रैकस्य साकाङ्क्षत्वेऽप्युभयत्र कथं लङिति शङ्कते–भवेत्पूर्वमिति । यदतीति । वासगमनादेर्लक्षणत्वे हेतुमाह–तच्चेति । यत्परबोधनार्थमुपादीयते तदेव लक्षणमित्यर्थः । यत्तत्स्मार्यमाणत्वा[2]ल्लक्ष्यं भोजनादि, तत्प्रति भवतु लक्षणं साकाङ्क्षमित्यन्वयः । यद्यपि पुरुषगताकाङ्क्षयैवाऽर्थानां साकाङ्क्षत्वव्यवहारः,आकाङ्क्षायाश्चेतनधर्मत्वात्, तथाऽपि तस्यापि 'गमनेन सक्तुपानं बोधयिष्यामी'त्येवाकाङ्क्षा न तु विपरीतेति भावः । द्वयोरपीति । उक्ताऽऽकाङ्क्षायां द्वयोरपि विषयत्वादिति भावः । परस्पराऽपेक्षत्वादिति चिन्त्यं,

---

१ 'मध्यमिकान्'। साकेतः–अयोध्या।मध्यमिका च तत्कालप्रसिद्धा नगरी। (वर्त्तमान 'मऊ' एवं जि० आजमगढ) इति गौडाः । २ 'स्मर्यमाण' ।

क्व सर्वत्र?॥यदि चाऽयदि च। यदि तावत्,–अभिजानासि देवदत्त! यत्कश्मीरान् गमिष्यामः, यत्कश्मीरानगच्छाम। यत्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे यत्तत्रौदनमभुञ्ज्महि। अयदि–अभिजानासि देवदत्त! कश्मीरान् गमिष्यामः कश्मीरानगच्छाम। तत्रौदनं भोक्ष्यामहे, तत्रौदनमभुञ्ज्महि [विभाषा साकाङ्क्षे।]

परोक्षे लिट् ॥ ३।२।११५ ॥

परोक्ष इत्युच्यते किं परोक्षं नाम? ॥ परमक्षणः परोक्षम् ॥ अक्षि पुनः किम्? ॥ अश्नोतेरयमौणादिकः करणसाधनः सिप्रत्ययः। अश्नुतेऽनेनेत्यक्षि ॥

यद्येवं 'पराक्ष'मिति प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ॥*॥ परोभावः परस्याक्षे परोक्षे लिटि दृश्यताम् ॥*॥ परशब्दस्याऽक्षशब्दे उत्तरपदे परोभावो वक्तव्यः॥ ॥*॥ उत्वं वाऽदेः परादक्ष्णः ॥*॥ अथ वा परशब्दादुत्तरस्याऽक्षिशब्दस्योत्वं वक्तव्यम् ॥*॥ सिद्धं वाऽस्मान्निपातनात् ॥*॥ अथ वा निपातनादेव सिद्धं

प्र.] परोक्षे लिट्। किं परोक्षमिति। यद्यपीन्द्रियाऽविषयोऽर्थः परोक्षशब्दवाच्य इति जानाति तथापि सर्वस्याः क्रियायाः परोक्षत्वाद्विशेषणानर्थक्यमिति पृच्छति।

परमक्ष्ण इति। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। 'अच्प्रत्यन्ववपूर्वे'त्यत्राऽजिति योगविभागादत एव वा निपातनादच्समासान्तः। यद्वा 'प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्ण' इति टच्समासान्तः। स च यद्यप्यव्ययीभावे विधीयते तथापि परशब्दस्याऽक्षिशब्देनाव्ययीभावाऽसंभवात्समासान्तरे विज्ञायते। वृत्तिविषये चाऽक्षिशब्दः सर्वेन्द्रियवाची न तु चक्षुर्मात्रपर्यायः। अन्यथेन्द्रियाऽन्तरविज्ञातं वस्तु परोक्षशब्दवाच्यं स्यात्। अत एवान्ये दर्शनपर्यायोऽयमक्षिशब्दो न भवतीति 'अक्ष्णोदर्शना'त्येवमच्समासान्तं कुर्वन्ति। ततो यदिन्द्रियात्परमिन्द्रियगोचरतामनापन्नं वस्तु तत्परोक्षमित्यर्थः। अक्षि पुनरिति। किं चक्षुरेवाऽक्षिशब्देनोच्यते अथ सर्वमिति प्रश्नः। अश्नोतेरिति। व्युत्पत्तिद्वारेण विषयव्यापनात्सर्वमिन्द्रियं वृत्तिविषयेऽक्षिशब्दो वक्तीत्यर्थः। सिद्धं

उ.]लक्ष्यस्य लक्षणाऽनपेक्षाया भाष्ये दर्शितत्वात् ॥ [विभाषा साकाङ्क्षे] ॥

परोक्षे लिट्। इन्द्रियाऽविषय इति। इन्द्रियजन्यज्ञानाऽविषय इत्यर्थः। तथाऽपीति। अस्य क्रियायां व्यभिचारस्तत्पारोक्ष्यं किमिति प्रश्नार्थ इति भावः। इन्द्रियाऽगोचरत्वमेव पारोक्ष्यम्। तच्च साधनद्वारा क्रियायामित्याशयेनोत्तरयति–परमित्यादि। मयूरेति। तत एव परशब्दस्य पूर्वनिपात इति बोध्यम्। योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनादाह–अत एव वेति। प्रतिपरेति। शरदाद्यन्तर्गणसूत्रम्। इन्द्रियाऽजन्यं ज्ञानं परोक्षम्। अत एव परोक्षं ज्ञानमित्युपपद्यते। अर्श आद्यचा तद्विषयोऽपि तथा। अत एव 'क्रियायाम्परोक्षाया'मिति भाष्यप्रयोग उपपन्नः।

१ श्लोकवार्त्तिकम्। २ इदं क्वचिन्न। ३ 'क्रियायाः'।

'परोक्षे लि'डिति ॥ कस्मिन्पुनः परोक्षे [लिड्भवति] ? ॥ काले ॥ न वै कालाधिकारोऽस्ति ॥ एवं तर्हि धातोरिति वर्तते, धातौ परोक्षे ॥ धातुर्वै शब्दो न च शब्दस्य प्रत्यक्षपरोक्षतायां संभवोऽस्ति ॥ शब्देऽसंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते, परोक्षे धातौ,परोक्षे धात्वर्थ इति ॥ कः पुनर्धात्वर्थः ?॥ क्रिया। क्रियायां परोक्षायामिति । यद्येवं ह्योऽपचदित्यत्रापि लिड्प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ क्रिया नामेयमत्यन्ताऽपरदृष्टा[3]ऽनुमानगम्याऽशक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम् । यथा गर्भो निर्लुठितः ॥ एवं तर्हि साधनेषु परोक्षेषु ॥ साधनेषु च [परोक्षेषु] भवतः कः संप्रत्ययः?॥ यदि तावद्गुणसमुदायः साधनं, साधन-

प्र]वेति। निर्भागः समुदाय एवेन्द्रियाऽगोचरार्थवाची निपात्यत इत्यर्थः।काल इति । यथा कालस्य नित्यपक्ष उपाधिभेदाद्भूतादिव्यपदेशस्तथा परोक्षत्वमपि।अनित्यक्रियारूपकालपक्षे तु स्वत एव परोक्षत्वम् । न च शब्दस्येति। प्रत्ययप्रकृतेः शब्दस्योच्चार्यमाणस्याऽनुभूतत्वात्परोक्षत्वाऽसंभवः । ततो यथा प्रत्यक्षत्वमव्यभिचाराच्छब्दस्य विशेषणं न संभवति, एवं परोक्षत्वमप्यसंभवादविशेषणमित्यर्थः। कः पुनरिति। यद्येकैकः क्षणो धात्वर्थस्तदा तस्य प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वसंभवाद्युक्तं विशेषणम्। अथ समूहस्तस्य युगपदसंनिधानादप्रत्यक्षत्वाऽव्यभिचारात्परोक्षत्वमविशेषणमिति मत्वा प्रश्नः । क्रियेति । समूहरूपेति भावः। साधनेष्विति । शक्तिशक्तिमतोरभेदविवक्षया साधनशब्देन शक्तिमन्ति द्रव्याण्युच्यन्ते । इतरो यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्य पृच्छति–साधनेष्विति । गुणसमुदाय इति । शक्तीनां समुदाय इत्यर्थः।

उ.]निर्भाग इति । सभागनिपातनस्य गुरुत्वादिति भावः, अवयवाऽर्थाऽप्रतीतेश्च । इन्द्रियाऽगोचरार्थवाचीति । तद्विषयकज्ञानवाचीत्यपि बोध्यम् । ननु कालः सर्वस्याऽपि 'इदानी'मित्यादिव्यवहारेणाऽपरोक्ष एवेत्यत आह–यथेति । नित्यपक्ष इति । नित्यत्वपक्ष इत्यर्थः । भाष्ये–प्रत्यक्षपरोक्षतायामिति । प्रत्यक्षत्वपरोक्षयोर्विशेषणतायामित्यर्थः। तत्र प्रत्यक्षत्वेन विशेषणस्य क्वाऽप्यभावात्तदुपादानमसङ्गतमत आह–यथा प्रत्यक्षत्वमिति । युगपदसन्निधानादिति । अतः सद्वस्तुविषयैरिन्द्रियैर्न गृह्यते इत्यप्रत्यक्षैवेत्यर्थः । एवञ्चैकैकस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि समूहरूपो धात्वर्थः परोक्ष एव । अत एव 'पिण्डीभूता निदर्शयितुमशक्ये'त्युक्तमिति भावः । वस्तुतोऽवयवशोऽप्यप्रत्यक्षत्वमेवेत्युक्तं प्राक् । किञ्चाऽवयवशः प्रत्यक्षत्वे एकैकत्राऽवयवे समुदायरूपारोपेण भूतत्वादिवत् प्रत्यक्षत्वस्याऽपि सम्भवेन तद्व्यावृत्त्यर्थं 'परोक्ष' इति विशेषणोपपत्तौ साधनादिप्रत्यक्षत्वेन तत्प्रत्यक्षत्वोपपादनं भाष्योक्तमसङ्गतं स्यात् । अत एव 'अत्यन्ताऽपरदृष्टे'ति 'अत्यन्त' पदं चरितार्थम् । नन्ववयवानां

१ इदं क्वचिन्न । २ इतिः क्वचिन्न । ३ अपरि ।

मप्यनुमानगम्यम् । अथाऽन्यद्गुणेभ्यः साधनं, भवति प्रत्यक्षपरोक्षतायां संभवः ॥ अथ यदाऽनेन रथ्यायां तण्डुलोदकं दृष्टं कथं तत्र भवितव्यम् ? ॥ यदि तावत्साधनेषु परोक्षेषु, पपाचेति भवितव्यम् । भवन्ति हि तस्य साधनानि परोक्षाणि॥ अथ य एते क्रियाकृता विशेषास्सीत्कारा[2]: फूत्काराश्चेति तेषु परोक्षेषु ? ॥ एवमपि पपाचेति भवितव्यम् ॥ कथंजातीयकं पुनः परोक्षं नाम?॥केचित्तावदाहुः—'वर्षशतवृत्तंपरोक्ष'मिति ॥ [अपर आहुः—'वर्षसहस्र-

प्र.]समुदायग्रहणं सर्वासां करणादिशक्तीनां क्रियासिद्धौ निमित्तत्वाऽविशेषात्साधनत्वप्रतिपादनार्थम् । तेन यावदुक्तं 'सर्वाः शक्तयः साधन' मिति, ताव'द्गुणसमुदायः साधन'मिति। साधनमपीति । शक्तीनां नित्यानुमेयत्वात् । अथान्यदिति ।शक्तिव्यतिरिक्तं शक्तिमद्द्रव्यमित्यर्थः । तत्र द्रव्यप्रत्यक्षत्वे लोकस्य क्रियाप्रत्यक्षत्वाभिमानः, तत्परोक्षत्वे क्रियापरोक्षत्वमित्यर्थः । यदि तावदिति । दृष्ट्वापि तण्डुलोदकं यदा न निश्चितवान्—किमेते तण्डुलाः पच्यन्तेऽथ हूयन्तेऽथ कुथ्यन्ते इति, प्रमाणाऽन्तरेण यदा कालान्तरे प्रयोक्ता पाकमवगम्य वाक्यं प्रयुङ्क्ते तदा साधनत्वस्य संरम्भरूपस्य परोक्षत्वात्पपाचेति युक्तम्[3] । अथेति । क्रियाकृतविशेषप्रत्यक्षत्वेऽपि लोकस्य क्रियाप्रत्यक्षत्वाऽभिमानः। तत्परोक्षत्वे तु पपाचेत्येव भाव्यमित्यर्थः।

कथं जातीयकमिति । यस्मिन् भूतानद्यतनपरोक्षे लिटा भाव्यं तत्परिज्ञानाय प्रश्नः। केचिदिति । मतभेदप्रदर्शनायाऽनेकदर्शनोपन्यासः। इन्द्रियाऽगोचरसाधनसाधितानद्यतनक्रियावाचिनस्तु धातोर्लिड्भवत्यय इति निर्णयः। तथा 'ह्यःपपाचे'-

उ.]सौक्ष्म्यादप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वं स्यादत आह—अशक्येति। पिण्डीभूताऽपि निदर्शयितुमशक्या, अवयवानां क्षणिकत्वेन पिण्डीभावस्यैवाऽभावादिति भाव इति बोध्यम् । साधनेषु चेति भाष्ये साधनपदेन किं भवान्मन्यत इत्यर्थः ।

नन्वेकैकस्या अपि शक्तेरप्रत्यक्षत्वात्समुदायग्रहणं व्यर्थमत आह—समुदायेति। नित्याऽनुमेयत्वादिति । तत्त्वञ्चाऽतीन्द्रियत्वाद्बोध्यम् । ननु तण्डुलोदकदर्शनकाले पाकस्य भूतत्वाऽभावात्कथं लिड्प्रयोगोऽत आह—दृष्ट्वाऽपीति । साधनस्य—तच्छक्त्याश्रयस्य । संरम्भरूपस्येति । संरम्भः शक्तिस्तदाविष्टरूपस्येत्यर्थः । 'संरम्भ'-शब्दोऽर्श आद्यजन्तः । 'पपाचेति युक्त'मिति पाठः । भाष्ये—'सीत्काराः फूत्काराश्चे'ति पाठः। क्रियाकृतविशेषप्रत्यक्षत्वेऽपीति। अपिना साधनप्रत्यक्षत्वेऽपीत्यर्थः। इन्द्रियाऽगोचरसाधनेति । तत्र क्रियाकृतविशेषरूपसीत्कारादिविशिष्टस्य संरब्धरूपस्य चेन्द्रियाऽगोचरत्वं बोध्यम् । अचित्तव्याक्षेपस्थले उत्तमाऽसिद्धाविष्टापत्तिं सूचयन् चित्तव्याक्षेपे तदुदाहरणमाह भाष्ये—सुप्तेति । जागरेऽमत्तत्वेऽपि पारोक्ष्यं

१ इदं क्वचिन्न । २ 'श्रीत्काराः' । ३ 'प्रयुङ्क्ते' ।

वृत्तं परोक्ष'मिति] । अपर आहुः—कुड्यकटान्तरितं[1] परोक्षमिति । अपर आहुः—'द्व्यहवृत्तं त्र्यहवृत्तं चे'ति । सर्वथोत्तमो न सिध्यति ॥*॥ सुप्तमत्तयोरुत्तमः ॥*॥ सुप्तमत्तयोरुत्तम इति वक्तव्यम् । सुप्तोऽहं किल विललाप । मत्तोऽहं किल विललाप । सुप्तो न्वहं किल विललाप । मत्तो न्वहं किल विललाप ॥ अथवा भवति वै कश्चिज्जाग्रदपि वर्तमानं-कालं[2] नोपलभते । तद्यथा वैयाकरणानां शाकटायनो रथमार्गे आसीनः शकटसार्थं यान्तं नोपलेभे ॥ किं पुनः कारणं जाग्रदपि[3] वर्तमानकालं नोपलभते?॥ मनसा संयुक्तानीन्द्रियाण्युपलब्धौ[4] कारणानि भवन्ति, मनसोऽसांनिध्यात् ॥*॥ परोक्षे लिडत्यन्तापह्नवे॥*॥परोक्षे लिडित्यत्राऽत्यन्तापह्नवे चेति वक्तव्यम्। 'नो खण्डिकान् जगाम। नो कलिङ्गाञ्जगाम। न कारिसोमं प्रपपावंन्ने[5]! न दार्वजस्य प्रतिजग्राह। को मे मनुष्यः प्रहरेद्वधाय'॥॥*॥परोभावः परस्याक्षे परोक्षे लिटि दृश्यताम् ॥ उत्वं वाऽऽदेः परादक्षणः सिद्धं वाऽस्मान्निपातनात् ॥*॥

प्र.]त्याद्यपि भवति। सर्वथेति। आत्मसाध्यया: क्रियायाः प्रत्यक्षत्वाभिमान इतिभावः। सुप्तमत्तयोरिति। सुप्तमत्तग्रहणं चित्तव्याक्षेपनिमित्तोपलक्षणम् । असांनिध्यादिति । विषयान्तरेणाकृष्टत्वान्मदाद्यभिभवाद्वेति भावः । अत्यन्तापह्नवे चेति । न केवलं तद्देशस्य भोजनादेरपह्नवो यावत्तद्देशगमनादेरपि यदि भवतीत्यर्थः। खण्डिका[6] नाम जनपदः । त्वया अयाज्यो याजित इत्युक्तः कश्चिदाह—न कारिसोममिति । कारी—याजक ऋत्विगुच्यते । तस्य सोमं नाहं पपौ । ऋत्विग्भूत्वा सोमं न पीतवान् । अपि तु यजमान एव भूत्वेत्यर्थः। ऋत्विक्त्वमेवाऽपह्नुते । तथा प्रतिग्रहस्त्वयाऽयोग्याद्गृहीत इत्युक्त आह—न दार्वजस्येति । दार्वो[6][नाम]जनपदविशेषः । तत्र जातस्याहं न प्रतिजग्राहेति सर्वथा प्रतिगृहीतृत्वमपह्नुते । को मे मनुष्य

उ.]दर्शयति—अथ वेति। 'वैयाकरणानां शाकटायन'इत्यनेन तस्याऽमत्ततोक्ताऽन्यचित्तता च । भाष्ये—वर्त्तमानकालमिति । वर्त्तमानकालं वस्त्वित्यर्थः । भाष्ये—मनस इति । यद्यपि पातञ्जलानामन्तःकरणं व्यापकं, तथापि तत्परिणामविशेषो मनश्चिरस्थायि मध्यमपरिमाणं संकोचविकासशालि ज्ञानकारणमिति भावः । अत एव सदा न ज्ञानयौगपद्यं कदाचित्तद्यौगपद्यमपीति दिक्। जनपद इति । 'कलिङ्गखण्डिकादिषु त्वया भुक्त'मिति पृष्टे तत्कारणीभूतगमनप्रतिषेधादत्यन्ताऽपह्नवोऽत्रेति बोध्यम् । तस्य सोममिति । तदंशभूतं सोममित्यर्थः । फलितमाह—ऋत्विग्भूत्वेति । त्वयाऽयोग्यादिति । 'दार्वदेशीया'दिति शेषः । को मनुष्य इति ।

१इदं क्वचिन्न ।२ 'वर्त्तमानं कालं'।३'कश्चिज्जाग्र' ।४ 'संप्रयुक्तानि'। ५'अग्रे दार्व'।
६ खण्डिका—'खण्डवा' 'भूसावल' इति प्रसिद्धो जनपदः । दार्वः—सिंध्रदेशः ।

लट् स्मे ॥ ३।२।११८ ॥

॥*॥स्म पुराभूतमात्रे ॥*॥—॥*॥ न स्मपुराद्यतने॥*॥ **स्मपुराभूतमात्रे न स्मपुराद्यतन इति वक्तव्यम्॥ किमयं स्मादिविधिः पुरान्तोऽविशेषेण भूतमात्रे भवति तत्र वक्तव्यं 'स्मलक्षणः पुरालक्षणश्चाद्यतने न भवत' इति, आहो स्वित् स्मलक्षणः पुरालक्षणश्चाऽविशेषेण भूतमात्रे भवत इति, तत्र स्माद्यर्थं न स्मपुराद्यतन इति वक्तव्यम् ? ॥ किं चातः ?॥** ॥*॥ स्मादिविधिः पुरान्तो

प्र.]इति । को मनुष्यो वधाय ममाऽसत्यारोपणेन प्रहरेदित्यर्थः । [**परोक्षे लिट्**]

लट् स्मे । इत आरभ्य पञ्चसूत्र्यां कालविभागप्रतिपादनाय वार्तिकद्वयम्—'स्मपुराभूतमात्रे' 'न स्म पुराद्यतन' इति । तस्याऽयमर्थः,—प्रथमे वार्तिके स्मपुराशब्दाभ्यामाद्यन्ताभ्यां पञ्चसूत्री लक्ष्यते । तत्र भूतमात्रे प्रत्ययो भवति । स्मपुरालक्षणस्तु प्रत्ययोऽद्यतने न भवति। एतदुक्तं भवति—लट् स्मे अपरोक्षे च पुरि लुङ् चास्मे इति सूत्रत्रयेणाऽनद्यतने भूतविशेषे प्रत्ययो भवति । 'ननौ पृष्टप्रतिवचने' 'नन्वोर्विभाषे'त्येताभ्यां तु भूतमात्रे प्रत्ययः । तत्र स्मपुरेति वार्तिकद्वये विधिप्रतिषेधयोरुपादानाद्भूतमात्रस्य विधानात्तस्यैव चाद्यतननिषेधद्वारेणानद्यतनलक्षणविशेषप्रतिपादनेन निषेधादेकस्मिन्विषय एकस्य विधिप्रतिषेधयोरत्यन्तविरोधात् पूर्वोक्तो- विषयविभाग आश्रीयते । **किमयमिति ।** 'स्मपुराभूतमात्र' इत्यत्र वार्तिके स्मपुराशब्दाभ्यां यदि[इयं]पञ्चसूत्री लक्ष्यते तदा मध्यमौ योगौ भूतमात्रे भवतः, न स्मपुराद्यतन इति वचनाच्च स्मपुरालक्षणो विधिरनद्यतन एव। अथ स्मपुराभूतमात्र इत्यनेन स्मपुरालक्षणस्यैव विधेर्भूतमात्रं निर्दिश्यते, न स्मपुराद्यतन इत्यत्र वार्तिके स्मपुराशब्दाभ्यां मध्यमौ योगौ लक्ष्येते तदा'ननौ पृष्टप्रतिवचने' 'नन्वोर्विभाषे'- त्येताभ्यां योगाभ्यामनद्यतन एव विधिना भवितव्यमिति प्रश्नः । **किं चात इति ।**

उ.]'यतोऽहं न प्रतिजग्राह अत' इत्यादिः ।परे तु 'मरुतस्त्वयि प्रहरिष्यती'त्यग्निनोक्ते इन्द्रस्येदं वाक्यं । खण्डिकादिषु भोजनवतोऽयाज्यऋत्विक्कर्मकृतवतोऽसतो दार्वजात्प्रतिगृहीतुर्वा मनुष्यप्रहारो न मम, तद्देशगमनस्यैवाऽभावात्,ऋत्विक्त्वस्यैवाऽकरणाद्दार्वजतः प्रतिग्रहस्यैवाऽग्रहणान्मयि तस्य न प्रहारे सामर्थ्यमित्याहुः। [**परोक्षेलिट्**]।

लट् स्मे । प्रथमे वार्त्तिके इति । यद्यपि उपसञ्जातविरोधाद्द्वितीयवार्तिके लक्षणा युक्ता, तथाऽपि लक्ष्याऽनुरोधादग्रिमभाष्याच्चाऽत्रैव लक्षणेति भावः । तत्र लक्षणाश्रयणे बीजमाह—**तत्र स्मेति । भूतमात्रस्य विधानादिति ।** आद्ये वार्त्तिके इति भावः । **निषेधादिति ।** अनद्यतनलक्षणविशेषप्रतिपादने निषेधतात्पर्यादित्यन्वयः । **एकस्मिन्विषये**—'लट्स्मे' 'अपरोक्षे च' 'पुरि लुङ्' इति सूत्रत्रयविषये। भूतमात्रविध्यद्यतननिषेधयोर्विरोधः । **पूर्वोक्त इति ।** आद्ये पञ्चसूत्रीलक्षणरूपः ।

यद्यविशेषेणं किं कृतं भवति। न स्मपुराद्यतन इति ब्रुवता कात्यायनेनेह॥*॥स्मादि-विधिः पुरान्तो यद्यविशेषेण भवति किं वार्तिककारः प्रतिषेधेन करोति—नस्म-पुराद्यतन इति? ॥॥*॥अनुवृत्तिरनद्यतनस्य लट् स्म इति तत्रे नास्ति नञ्कार्यम्॥*॥

लट् स्म इत्यत्रानद्यतन इत्येतदनुवर्तिष्यते ॥*॥ अपरोक्षेऽनद्यतनौ ननौ च नन्वोश्च विनिवृत्तौ॥ न पुराऽद्यतन इति भवेदेतद्वाच्यम्—॥*॥ तत्रैतावद्वक्तव्यं स्यान्न पुराद्यतन इति॥*॥—तत्र चापिलुङ्ग्रहणम्॥*॥ तत्र चापिलुङ्ग्रहणं ज्ञापकं'न पुरालक्षणोद्यतने भवती'ति ॥*॥ अथ बुद्धिरविशेषात्स्मपुरा हेतू—॥*॥

प्र.]एकतरस्मिन् वार्तिके स्मपुराशब्दावुपलक्षणत्वेनाश्रयणीयौ।तत्र पूर्वस्मिन् परस्मिन् वा विशेषमपश्यन् पृच्छति । इतरो वार्तिकप्रत्याख्यानाय मया विकल्पितमेतदित्याह—स्मादिविधिरिति । लट्स्मे, अपरोक्षे च, पुरि लुङ् चास्मे इत्येतेषु योगेष्वनद्यतनग्रहणानुवृत्त्येष्टस्यार्थस्य सिद्धत्वान्न स्म पुराद्यतन इति वार्तिकं न कर्तव्यमित्यर्थः । यदि 'लट् स्म'इत्यत्राऽनद्यतनग्रहणमनुवर्त्तते तदा 'ननौ पृष्टप्रतिवचने' 'नन्वोर्विभाषे'त्यनयोरप्यनुवर्त्तेतेत्यत आह—अपरोक्षानद्यतनाविति । तेन भूतमात्रे एताभ्यां योगाभ्यां विधिरित्यर्थः । पुरि लुङ् चास्म इत्यत्राप्यनद्यतनग्रहणनिवृत्तौ भूतमात्रे विधिः प्राप्नोतीत्याह—न पुरेति । तत्रेति । पुरि लुङ् चास्म इत्यत्रानद्यतनग्रहणमनुवर्तत इत्येतल्लुङ्ग्रहणेन ज्ञाप्यते । यदि तु भूतमात्रेऽयं विधिः स्यात्तदा 'नन्वोर्विभाषे'त्यतो विभाषाग्रहणानुवृत्त्या विकल्पेन लटो विधानात् पक्षे लुङ् भविष्यति किं लुङ्ग्रहणेन । अनद्यतनानुवृत्तौ तु लुङ्ग्रहणमन्तरेण पक्षे लुङ्न लभ्यते, लङा बाधितत्वादिति भावः । अथ बुद्धिरिति । लट्स्मे पुरि लुङ् चास्मे इत्येतावाद्यन्तौ योगौ यदि भूतमात्रे भवत इत्यर्थः । स्मपुराहेतू इति । स्मपुराशब्दौ प्रत्ययोत्पत्तेर्निमित्ते इत्यर्थः ।

उ.]मध्यमौ योगौ लक्ष्येते इति।आद्यन्ताभ्यां पञ्चसूत्रीग्रहणेऽपि सूत्रत्रये 'भूतमात्रे' इति विशेषोक्तेर्मध्यमयोरेवैतत्फलमित्याशयेनेदमुक्तं। ननाविति नन्वोरिति च मध्यमौ योगौ । इति प्रश्न इति । तत्र विनिगमकाऽभावादिति भावः । भाष्ये—स्माद्यर्थमिति । अतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति बोध्यम् । विशेषमपश्यन्निति । अक्षरलाघवगौरवरूपं विनिगमकमित्यर्थः । अन्यथा फलविशेषस्य स्पष्टतया तदसङ्गतिः स्पष्टैव । अपरोक्षाऽनद्यतनावितीति । 'अपरोक्षे चे'ति सूत्रस्थमपरोक्षग्रहणमिति बोध्यम् । एवञ्च तन्निवृत्तिरिव 'अनद्यतन' इत्यस्याऽपि निवृत्तिर्भविष्यतीति निषेधवार्तिकं व्यर्थमित्याशयः । तन्निवृत्तौ यत्फलितं तदाह—तेनेति । इत्यत्राऽनद्यतनेनेति । मण्डूकप्लुत्येति भावः। ज्ञापकमुपपादयति—यदि त्विति । द्वितीयपक्षेऽपि

१ श्लोकवार्त्तिकम् । २ 'इत्यत्र' ।

अथ[1] बुद्धिरियमविशेषण स्मपुराहेतू इति ।

॥*॥तत्र चापि शृणु भूयः॥अपरोक्षे चेत्येष प्राक् पुरिसंशब्दनादविनिवृत्तः ॥
सर्वत्रानद्यतनस्तथा सति नञा किमिह कार्यम् ॥
स्मादावपरोक्षे चेत्यकार्यमिति[2] शक्यमेतदपि विद्धि ॥
शक्यं हि निवर्तयितुं परोक्ष इति लट् स्म इत्यत्र ॥
स्यादेषा तव बुद्धिः स्मलक्षणेऽप्येवमेव सिद्धमिति ।
लट् स्म इति भवेन्नार्थस्तस्मात्कार्यं परार्थं तु ॥*॥

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः 'स्मलक्षणः पुरालक्षणश्चानद्यतने भवत इति'॥

[॥*॥ स्मा[3]दिविधिः पुरान्तो यद्यविशेषेण किं कृतं भवति ।
न स्म पुराऽद्यतन इति ब्रुवता कात्यायनेनेह ॥१॥
अनुवृत्तिरनद्यतनस्य लट् स्म इति तत्र नास्ति नञ्कार्यम् ।
अपरोक्षानद्यतनौ ननौ च नन्वोश्च विनिवृत्तौ ॥२॥
नपुराऽद्यतन इति भवेदेतद्वा[4]च्यं तत्र चाऽपि लुङ्ग्रहणम् ।
अथ बुद्धिरविशेषात्स्मपुरा हेतू तत्र चापि शृणु भूयः ॥३॥

प्र.]**तत्रचापीति**।अयमर्थः।न स्म पुराद्यतन इत्ययं निषेधो यद्याद्यन्तोपलक्षितमध्यमयोगविषयस्तदा न कर्तव्य एव । अपरोक्षग्रहणं ननौ पृष्टप्रतिवचने नन्वोर्विभाषेत्यत्रानुवर्तिष्यते, तदनुवृत्त्याऽनद्यतनग्रहणानुवृत्तिरनुमास्यते । यस्मात्परोक्षानद्यतनयोः प्रकृतत्वेऽन्यतरनिवृत्तिर्यत्नेन क्रियमाणा द्वितीयस्याऽनुवृत्तिमनुमापयति । अपरोक्षग्रहणेन हि परोक्षाधिकारो निवर्त्यते। यथाऽद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वाधिकारग्रहणनिवृत्त्यर्थमित्युक्तम्॥ इदानीमपरोक्षे चेत्येतत् सूत्रं प्रत्याख्यातुमाह–**स्मादाविति** । स्मादिग्रहणेन स्मादिविधिः पुरान्त इत्येष पक्षो लक्ष्यते । लट् स्म इत्यादिसूत्रेषु परोक्षग्रहणस्य निवृत्तत्वादपरोक्षे चेत्येतत्सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः । इदानीमाचार्यः सूत्रं समर्थयितुमाह–**स्यादेषेति**।यदि त्वं मन्यसे लट् स्म इत्यत्र परोक्षग्रहणनिवृत्तौ

उ.] वैयर्थ्यमुपपादयति भाष्ये–**अथ बुद्धिरिति** । भूतमात्रे लटः 'स्म' 'पुरा' शब्दौ हेतू इत्यर्थः । **निवर्त्यत इति** । 'लट् स्मे' इत्यत्र परोक्षाऽनद्यतनयोर्निवृत्त्या स भूतमात्रे सिद्धः । एवञ्च 'अपरोक्षे' इत्यस्याऽयमर्थः,–उत्तरसूत्रद्वये 'परोक्षे' इति निवृत्तमिति । तेन तत्र अनद्यतनाऽनुवृत्तिर्भवतीत्युत्तरवार्तिकं व्यर्थमेवेति भावः । **प्रत्याख्यातुमाहेति** । 'प्रथमपक्ष' इति शेषः । प्रथमपक्षे लाघवेन स एव पक्षः परिग्राह्य इति बोधयितुमिति भावः । **इदानीमिति** । तत्पक्षस्यैव ज्ञापकतया सूत्रं

१ इदं प्रायो लुप्तम् । २ 'कार्यमपि शक्यमेतदिति' । ३ इमानि श्लोकवार्तिकान्यन्ते भाष्यशैल्या पाठ्यान्यपि सर्वत्र लुप्तानीति गौडाः। ४ 'देव तद्वाच्यं' ।

अपरोक्षे चेत्येष प्राक्पुरिसंशब्दनादविनिवृत्तः ।
सर्वत्रानद्यतनस्तथा सति नञा किमिह कार्यम्? ॥४॥
स्मादावपरोक्षे चेत्यकार्यमिति शक्यमेतदपि विद्धि ।
शक्यं हि निवर्त्तयितुं परोक्ष इति लट्स्म इत्यत्र ॥५॥
स्यादेषा तव बुद्धिः स्मलक्षणेऽप्येव सिद्धमिति ।
लट्स्म इति भवेन्नार्थस्तस्मात्कार्यं परार्थन्तु ॥६॥ ॥*॥]

ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥ ३।२।१२० ॥

॥*॥ननौ पृष्टप्रतिवचन इत्यशिष्यं क्रियाऽसमाप्तेर्विवक्षितत्वात्॥*॥'**ननौपृष्ट-प्रतिवचन' इत्यशिष्यो लट् ॥ किं कारणम्?॥ 'क्रियाऽसमाप्तेर्विवक्षितत्वात्'। क्रियाया अत्राऽसमाप्तिर्विवक्षिता । एष[1] नाम न्याय्यो वर्तमानः कालो यत्र क्रियाया असमाप्तिर्भवति, तत्र 'वर्तमाने ल'डित्येव सिद्धम् ॥ यदि 'वर्तमाने ल'डित्येव लङ्भवति शतृशानचौ[2] प्राप्नुतः ॥ इष्येते शतृशानचौ । ननु मां कुर्वन्तं पश्य । ननु मां कुर्वाणं पश्येति** ॥ [ननौ पृष्टप्रतिवचने] ।

प्र.]सत्यां परोक्षे चापरोक्षे च लङ् भविष्यतीति नार्थोऽपरोक्षे चेत्येतत्सूत्रेणेति।तन्न। यस्मादपरोक्षग्रहणमनद्यतनानुवृत्तिज्ञापनार्थं कर्तव्यम् । लट्स्म इत्ययं योगः परोक्षाऽनद्यतने वर्तते । यदि ह्यत्र परोक्षग्रहणं निवर्तेत तदा तत्संबद्धमनद्यतनग्रहणमपि निवर्तेत। तस्मादपरोक्षे चेतिसूत्रारम्भाल्लट्स्मे इत्ययं योगः परोक्षानद्यतनविषयः, अपरोक्षे चेत्ययमपरोक्षानद्यतनविषयः, 'पुरि लुङ् चास्मे' इत्ययं तु लुङ्ग्रहणादनद्यतनविषयः, मध्यमौ तु भूतमात्रविषयाविति सूत्रेणैव व्यवस्थायाः सिद्धत्वान्नाऽर्थो वार्तिकारम्भेणेत्यर्थः।ननौ पृष्टप्रतिवचन इत्ययं च योगो येन नाप्राप्तिन्यायेन लुङो बाधकः, परत्वेन लङ्लिटोः । [**लट् स्मे**] ॥

ननौ पृष्ट । असमाप्तिरिति । निवृत्तायामपि पाकादिक्रियायां तत्कृतस्य श्रमादेरनुवर्तनात्तस्या एवाऽसमाप्तिविवक्षायां लट्सिद्ध इत्यर्थः । '**इष्येते**' इत्यनेन प्रत्याख्यानं द्रढयति । यदि हि भूताश्रयो लट् क्रियेत तदा वर्तमानाधिकाराद्वर्तमाने

उ.]समर्थयितुमित्यर्थः।**मध्यमौ त्विति**।'परोक्ष'ग्रहणस्याऽपरोक्षग्रहणस्य च निवृत्त्या तत्सहचरिताऽनद्यतनग्रहणस्याऽपि निवृत्तेरिति भावः । भाष्ये—**एवन्तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः स्मलक्षणः पुरालक्षणश्चाऽनद्यतने इति** । तत्र स्मलक्षण इदं ज्ञापकम्, पुरालक्षणे तु लुङ्ग्रहणमिति विवेको बोध्यः । नन्वेवं 'ननु'योगेऽनद्यतने लङ्लिटौ स्याताम्, ताभ्यां येन नाप्राप्त्यभावेन तद्बाधाऽयोगादत आह—**ननाविति** ।

ननौ पृष्ट। असमाप्तिविवक्षायां हेतुमाह—**तत्कृतस्य श्रमादेरिति**। प्रत्याख्यान-

१.'एष एव' । २ चौ च प्रा' ।

पुरि लुङ् चास्मे ॥ ३।२।१२२ ॥

॥*॥ हशश्वन्त्यां पुरा ॥*॥ हशश्वल्लक्षणात्पुरालक्षणो भवति विप्रतिषेधेन । हशश्वल्लक्षणस्यावकाशः–इति हाऽकरोत् । इति ह चकार । शश्वदकरोत्। शश्वच्चकार। पुरालक्षणस्यावकाशो–रथेनायं पुरा याति।रथेनायं पुराऽयासीत्। इहोभयं प्राप्नोति–रथेन ह शश्वत्पुरा याति। रथेन ह शश्वत्पुराऽयासीत्। पुरालक्षणो भवति विप्रतिषेधेन । ॥*॥ स्मः सर्वेभ्यो विप्रतिषेधेन ॥*॥ स्मलक्षणः सर्वेभ्यो भवति विप्रतिषेधेन, हशश्वल्लक्षणात्पुरालक्षणाच्च। हशश्वल्लक्षणस्यावकाशः–इति हाकरोत्, इति ह चकार । शश्वदकरोत् शश्वच्चकार। पुरालक्षणस्यावकाशः–रथेनायं पुरा याति ।रथेनायं पुराऽयासीत् । स्मलक्षणस्यावकाशः–धर्मेण स्म कुरवो युध्यन्ते। इह सर्वं प्राप्नोति–न ह स्म वै पुरा शश्वदग्निरपरशुवृक्णं दहति । स्मलक्षणो लुङ्भवति विप्रतिषेधेन । [पुरि लुङ्] ॥

वर्तमाने लट् ॥ ३।२।१२३ ॥

॥*॥ प्रवृत्तस्याऽविरामे शिष्या भवन्त्यवर्तमानत्वात्॥*॥ प्रवृत्तस्याऽविरामे शासितव्या–भवन्ती । इहाधीमहे । इह वसामः । इह पुष्यमित्रं याजयाम इति ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ 'अवर्तमानत्वात्' ॥*॥ नित्यप्रवृत्ते च कालाऽविभागात्॥*॥नित्यप्रवृत्ते च शासितव्या भवन्ती । तिष्ठन्ति पर्वताः।

प्र.]विहितस्य लटो विधीयमानौ शतृशानचावस्य लटो न स्याताम् । अथ पृष्टग्रहणं किमर्थं यावता प्रश्नपूर्वकमेव प्रतिवचनं भवति?।नैतदस्ति।विरुद्धमपि वचनं, वचनाभिमुख्यमपि तथा,वचनं वचनं प्रति प्रतिवचनमित्यनेकार्थसंभवात्पृष्टग्रहणं कर्तव्यम्।

पुरि लुङ् । स्मः सर्वेभ्य इति । परविप्रतिषेधेन पूर्वविप्रतिषेधेन च । ततश्च पुरि लुङ् चाऽस्मे इत्यत्र 'अस्मे' इति न वक्तव्यं भवतीति भावः॥[पुरि लुङ्]॥

वर्तमाने। प्रवृत्तस्येति । इहाधीमह इत्यध्ययनं प्रवृत्तं प्रारब्धं, न च तद्विरतम् । यदा च भोजनादिकां क्रियां कुर्वन्तो नाधीयते तदाऽधीमह इति प्रयोगो न प्राप्नोतीति वचनम् । भवन्तीति,—लटः पूर्वाचार्यसंज्ञा । नित्यप्रवृत्ते चेति ।

उ.]मिति।सूत्राऽऽरम्भे इष्टाऽसिद्ध्येति भावः। 'ननु'शब्दयोगे लुङ्लिटामनभिधानामाश्रयणीयमिति तात्पर्यम् । [ननौ पृष्ट] ।

पुरि लुङ् । पूर्वविप्रतिषेधेनेति । 'पुरि लुङ्चाऽस्मे' इत्यतः स्मे लडित्यतः पूर्व इति भावः । ननु 'अस्मे' इत्युक्ते स्मयोगे 'पुरि लुङ्' इत्यस्याऽप्राप्तेः कथं विप्रतिषेधोऽत आह–ततश्चेति । [पुरि लुङ्] ।

वर्त्तमाने । ननु प्रवृत्तं न च विरतमथ च न वर्त्तमानमिति विरुद्धमत आह–

१ इदं क्वाचित्कम् । २ श्लोकवार्त्तिकम् । ३ 'भवन्ती'ति ।

स्तेषां याः क्रियास्तास्वतिक्रान्तासु ॥

अपर आह,–नास्ति वर्तमानः काल इति॥अपि चात्र श्लोकानुदाहरन्ति॥

'न वर्तते चक्रमिषुर्न पात्यते न स्यन्दन्ते सरितः सागराय।

कूटस्थोऽयं लोको न विचेष्टिताऽस्ति यो ह्येवं पश्यति सोऽप्यनन्धः॥

प्र.]कालरूपत्वात्कालस्य च क्रियाधिकरणत्वादिति भावः। **नास्तीति**।निष्पन्नस्याऽर्थस्य भूतत्वादनिष्पन्नस्यार्थस्य भावित्वान्निष्पन्नाऽनिष्पन्नव्यतिरेकेण रूपान्तरस्याऽभावः। **न वर्तत इति**। परिवर्तनक्रियाया वर्तमानाया अभावादिति भावः। **कूटस्थ इति**। स्वरूपस्थो न तु वर्तमानक्रियाविशिष्ट इत्यर्थः। अत एवाह–**न विचेष्टितेति**। व्यापारस्य न कर्तेत्यर्थः। एवं यो वेत्ति सोऽप्यनन्धः—किं पुनर्योऽनुष्ठाता योगीत्यर्थः। स ह्यविकृतमात्मतत्त्वं भावयन्प्रत्यक्षीकरोति। तथा चोक्तं

उ.]**न विकल्पत इति**। न स्वरूपेण भिन्न इत्यर्थः। विरूपाऽवयवक्रियाः व्यापाराः प्रसिद्धभेदा न तु साध्यभेदा इत्यर्थः। स्वरूपाऽवयवक्रियास्तु गिरिस्थित्यादयो राजक्रियादेः साहचर्येण भिद्यन्त इत्यर्थः। साहचर्यमत्र कालघटितं बोध्यम्। **तासामेवेति**। अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तम्। **क्रियाकारणत्वादिति**। आधारतयेति भावः। 'क्वचित्क्रियाऽधिकरणत्वा'दित्येव पाठः। इदानीं क्षणभङ्गवादी सूत्रमाक्षिपतीत्याह–**अपर आह नास्तीति**। वर्त्तमानकालक्रिया नास्तीत्यर्थः। एवञ्च क्षणभङ्गुरे पदार्थमात्रे क्रियाश्रयत्वाऽसम्भवात्क्रियायां भूतभविष्यत्प्रतिद्वन्द्विवर्त्तमानत्वाऽभावेन कालविभागाऽनवगतेः 'वर्त्तमाने ल'डिति सूत्रमसङ्गतमिति भावः। तद्ग्रन्थन्व्याचष्टे–**निष्पन्नस्येति**।**रूपान्तरस्याऽभाव इति**। प्रतिक्षणनश्वरत्वाद्वर्त्तमानक्रियाश्रयस्याऽभावेन सर्वथा वर्त्तमानत्वाऽभाव इति भावः। अतीताऽनागतानां तत्त्वादेव न वर्त्तमानत्वेन व्यवहारप्रयोजकता,क्रियां प्रति द्रव्यस्य समवायिकारणतयोत्तरक्षणे क्रिया वाच्या, तत्तु न, उत्तरक्षणेऽन्यस्यैव भावादिति तात्पर्यम्। तदुपपादयति भाष्ये–**अपि चाऽत्रेत्यादिना**। 'वर्त्तते चक्र'मित्यादिवर्त्तमानप्रयोगो निरालम्ब इत्यर्थः। तदाह–**परिवर्त्तनेति**। अत्र 'विचेष्टिता लोको नास्ती'त्यनेन दृश्यस्य क्षणभङ्गुरता सूचिता। यद्यप्ययं श्लोकः–'क्रियाश्रयो नात्मा, यतोऽयं कूटस्थोऽपरिणामीत्यर्थः,नाऽपि लोको दृश्यः पदार्थः,यतो दृश्यश्चेष्टाश्रयः स्थिरो नास्ति,प्रतिक्षणपरिणामित्वात्पदार्थानामिति संसाराऽनित्यत्वाऽतिशयबोधकः, तथापि आपातार्थमादाय क्षणभङ्गवादिना स्वसाधकत्वेनोपन्यस्तः। **एवं यो वेत्तीति**। यथाकथञ्चिज्जानातीत्यर्थः। 'अपि'द्योत्यमर्थमाह–**किम्पुनरिति**। सर्वदा तथाभावनावानित्यर्थः। एवञ्च चक्रादेः क्रियाराहित्यज्ञानवानपि योगितुल्यः, अत्यन्ताऽस्थिरत्वस्य दृश्येषु

---

१ 'तासु भूतासु'। २ 'अपर आहुः'। ३ 'हरति'।

मीमांसको मन्यमानो युवा मेधाविसंमतः।
काकं स्मेहाऽनुपृच्छति 'किं ते पतितलक्षणम्' ॥
अनागते न पतसि अतिक्रान्ते च काक न।
यदि संप्रति पतसि सर्वो लोकः पतत्ययम् ॥'

हिमवानपि गच्छति ॥

'अनागतमतिक्रान्तं वर्तमानमिति त्रयम्।
सर्वत्र च गतिर्नास्ति गच्छतीति किमुच्यते' ?॥

प्र.]भगवता—'ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः। तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम्'॥ इति। मीमांसक इति। विचारकः। युवेत्यनेन प्रज्ञायां पाटवं दर्शयति। मेधाविसंमत इति। मेधावी चासौ सम्मतश्चेति विशेषणसमासः। षष्ठीसमासस्य तु 'क्तेन च पूजाया'मिति निषेधात्। पतितलक्षणमिति। पातः पतितं। तस्य किं रूपं, नास्त्येव पतनक्रियेत्यर्थः। अनागत इति। अनागतत्वादेवाऽसत्त्वात् पातक्रियायाः 'पतसी'ति व्यपदेशोऽनुपपन्न इत्यर्थः। अतिक्रान्त इति। तथैव क्रियाया असत्त्वात्। सर्वो लोक इति। क्रियाया वर्तमानत्वाभावेऽपि यदि 'पतसी'ति व्यपदेशस्तदा विशेषाऽभावात् पर्वतादावपि 'पतसी'ति व्यपदेशप्रसङ्ग इत्यर्थः। अनागतमिति। एक एव क्षण उपलभ्यते, नातीतोऽनाप्यनागतो,

---

उ.]ग्रहात्, आत्मन्यपरिणामित्वस्थिरत्वग्रहाच्चेत्युक्तं भवति। अविकृतमात्मतत्त्वम्—अपरिणाम्यात्मतत्त्वम्। स हि तथा जडं भावयन् तत्कारणतयाऽविकृतमात्मतत्त्वं प्रत्यक्षीकरोतीत्यन्वयः। अत्रैवाऽर्थे सम्मतिमाह—तथाचेति। प्रकृतिपुरुषविवेकादेव हि तथा साक्षात्कार इति योगसाङ्ख्ययोः सिद्धान्तः। अथ पदार्थानां स्थिरत्वेऽपि वर्त्तमानकालाऽभावमुपपादयति भाष्ये—मीमांसक इति। मन्यमानः—आत्मानं विचारकं मन्यमान इत्यर्थः। संमतश्चेतीति। अर्थान्मेधाविनामेवेति गम्यते। पृच्छति स्म—पप्रच्छ। लट् स्मे इति लट्। भाष्ये'ऽतिक्रान्ते च न पतसी'त्यन्वयः। काकपर्याय'काकन'शब्दस्य 'काकने'ति संबोधनम्। सम्प्रति—प्रयोगकाले। वर्तमानत्वाऽभावेऽपीति। क्रियाया वर्त्तमानत्वाऽभावेऽपि यदि 'पतसी'ति व्यवहारस्तदाऽयं सर्वो लोकः पततीति व्यवहारविषयः स्यादित्यर्थः। तदाह—हिमवानपीत्यादि। भाष्यस्य 'व्यवहारः स्या'दिति शेषः। अयं भावः,—त्रिक्षणस्थायिन्या अपि क्रियाया अतिसूक्ष्मकालाच्छिन्नत्वरूपदोषवशाज्ज्ञानाऽसम्भवेनाऽज्ञातेन च व्यवहाराऽसम्भवो, ज्ञातेन च व्यवहारेऽतिप्रसङ्ग इति। उक्तमेवाऽर्थं दार्ढ्यायाह—अनागतमिति। एक एव क्षण उपलभ्यत इति। उपलम्भयोग्यो भवितुमर्हतीत्यर्थः। न चैकस्येति। एकक्षणवर्ती पदार्थगतः क्रियावेशो ज्ञानयोग्यः सम्भवतीत्यर्थः। ननु कालवाचक-

'क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुस्तदर्थं यद्विचेष्टितम् ।
तत्समीक्ष्य प्रयुञ्जीत गच्छतीत्यविचारयन्' ॥

प्र.]न चैकस्य क्षणस्य गमनादिक्रियावेशः सम्भवतीति भावः।**सर्वत्रेति**।कालवृत्तित्वाऽविवक्षायां दाप्रत्ययो न कृतः। **क्रियाप्रवृत्ताविति**—परिहारः। हेतुः प्रयोजनं, गमनस्य देशान्तरप्राप्तिः **तदर्थं** फलार्थमित्यर्थः। इह प्रत्यभिज्ञानात् क्षणभङ्गनिरासे देवदत्तस्य देशान्तरप्राप्तिर्निर्हेतुका न संभवतीति गमनक्रियैव तस्या निमित्तम्। तदानलम्बनश्च गच्छतीति प्रत्ययोऽबाधित उपपद्यत इति सत्त्वं तावदवगम्यते क्रियायाः। वर्तमानत्वाऽभावे च भूतभविष्यतोरप्यभावप्रसङ्गः, वर्तमानो हि भूतत्वं भविष्यत्त्वञ्च प्रतिपद्यते। तत्राऽनेकक्षणसमूहात्मकं क्रियाप्रबन्धरूपं बुद्ध्या सङ्कलय्य गच्छतीत्यादिप्रयुज्यत इत्यर्थः। **अविचारयन्निति**। कुविकल्पकलङ्करहितमित्यर्थः।

उ.]त्वात् 'सदे'ति भाव्यमत आह—**कालेति**।भाष्ये 'सर्वत्रे'त्यस्य 'काले'इति शेषः। **सर्वत्र गतिर्नास्तीत्य**स्योपलब्धियोग्या नास्तीत्यर्थः। अनुपलब्धिप्रमाणाच्च तदभावनिश्चय इति भावः। क्षणभङ्गवाद्येवाऽत्र वक्तेति तु न युक्तं, तस्य 'मेधाविसंमत' इति विशेषणाऽनुपपत्तेः। 'यदि सम्प्रती'त्यादेस्तन्मते उक्तिसम्भवाऽभावाच्च। इदानीं सिद्धान्तमाह—**क्रियाप्रवृत्ताविति** भाष्ये। क्रियाऽऽरम्भे यो **हेतुः** प्रयोजकः, फलं, **तदर्थं**—यद्विचेष्टितं क्रियासमूहस्तदनुकूलत्वेन **समीक्ष्य**—बुद्धिविषयीकृत्य बौद्धसमूहस्य बौद्ध[2]वर्त्तमानत्वमादाय 'गच्छती'ति प्रयोगोपपत्तिरित्यर्थः। क्षणभङ्गवादे बुद्धेरप्येकस्या अभावादाह—**इहेति**। कदाऽप्यवर्त्तमानस्य शशविषाणादितुल्यस्य भूतभविष्यत्त्वे अपि त्वत्सम्मते न सम्भवत इति 'गच्छती'त्यबाधितप्रत्ययस्तत्सत्तायां मानमिति भावः। **गच्छतीति प्रत्ययोऽबाधित उत्पद्यत इति सत्त्वं तावदवगम्यत इति**। एतेनाऽवयवशोऽपि अप्रत्यक्षत्वं सूचितम्। अन्यथा 'अवयवगतस्य समूहे आरोप' इत्येव वदेत्। ननु अवयवानामभावे समूहोऽसम्भवी, तत्राह—**तत्राऽनेकेति**। बौद्धो वैकल्पिक एवाऽयं समूह इत्यर्थः, 'शब्दज्ञानाऽनुपाती वस्तुशून्यो विकल्प' इति पातञ्जलोक्तेः। समूहस्य वर्त्तमानत्वं तु प्रारब्धाऽपरिसमाप्तत्वमुक्तमेव। तदपि बौद्धमेव। तस्या[3]ऽनेकक्षणसमूहात्मकं—तदात्मकत्वेन प्रसिद्धं क्रियाप्रबन्धरूपं तत्त्वेन च प्रसिद्धमविचारितरमणीयमेव बुद्ध्या विषयीकृत्येत्यर्थः। अन्यथा पूर्वं सर्वथा वर्त्तमानकालाऽभावस्योक्तत्वेन तमसाध्यैवेदशोक्तेरसङ्गत्यापत्तेः। एवं वास्तववर्त्तमानक्रियाऽभावमङ्गीकृत्याऽनुमितबौद्धसमूहरूपक्रियां तद्वर्त्तमानत्वञ्च बौद्धमाश्रित्य प्रयोगानुपपाद्येदानीं वास्तववर्त्तमानक्रियां तत्तत्क्षणवर्त्तिनीं योगिप्रत्यक्षप्रमाणिकामाश्रित्य समाधत्ते—**अपर आह अस्ति वर्त्तमानः काल इति**। क्रियाणां त्रि-

१ 'म्यते इति'। २ 'बौद्धम्'। ३ इदं क्वचिन्न।

अपर आह—अस्ति वर्तमानः काल इति। आदित्यगतिवन्नोपलभ्यते। अपि चात्र श्लोकमुदाहरन्ति,-

'विसस्य बाला[1] इव दह्यमाना न लक्ष्यते विकृतिः सन्निपाते।
अस्तीति तां वेदयन्ते त्रिभावाः,सूक्ष्मो हि भावोऽनुमितेन गम्यः'॥इति[2]।

॥*॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥*॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥ ३।२।१२४ ॥

॥*॥ लस्याऽप्रथमासमानाधिकरणेनाऽयोगादादेशानुपपत्तिर्यथाऽन्यत्र ॥*॥

प्र.]**विसस्येति**।विसस्य वाला विसे दह्यमाने दह्यमाना अपि न प्रत्यक्षं दह्यमानत्वेनावसीयन्ते।किं तर्ह्यनुमानेन विसान्तर्गतत्वात्तद्दाहे तेषामपि दाहः प्रतीयते। तथा कारकसंनिपात एकैकक्षणग्रहणे क्रियावेशलक्षणा विकृतिःप्रत्यक्षेण न लक्ष्यते।तां तु त्रिभावा 'अस्ती'ति निश्चिन्वन्ति। त्रिषु कालेषु भावो भावना येषां ते **त्रिभावाः**—योगिनः ये भावनावशेन त्रीनपि कालान् योगिप्रत्यक्षेण विदन्ति। **सूक्ष्म इति**। अनेकक्षणसमूहात्मकस्य धातुवाच्यस्य अर्थस्य क्रियारूपस्य युगपदसंनिधानादनुमीयत इत्यर्थः॥ इतिकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

उ.]क्षणाऽवस्थायित्वादिति भावः।**आदित्यगतिवन्नोपलभ्यते**।'प्रत्यक्षेणे'ति शेषः।क्रियाप्रत्यक्षत्वाऽभिमानिनो यथाऽतिदूरत्ववशात्तद्गतिरनुमेया तथाऽतिसूक्ष्मकालाऽवच्छिन्नत्वादेकैकक्षणाऽवच्छिन्ना क्रियाऽप्यनुमेयैवेति भावः। ननु कार्येणोत्तरदेशसंयोगादिना एकैकक्षणवर्त्यतिसूक्ष्मवर्त्तमानक्रियायाः कथमनुमानमत आह भाष्ये—**अपि चेति**। विसदाहे वालदाहवत्कारकसन्निपाते विकृतिः। एकैका क्रिया यद्यपि न लक्ष्यते तथापि त्रिभावा योगिनस्तामस्तीति वेदयन्त इत्यर्थः। अनेन योगिप्रत्यक्षं प्रमाणं दर्शितम्। नन्वस्मदादिव्यवहारः कथमत आह—**सूक्ष्मो हीति**। समूहान्यथाऽनुपपत्तिः, वर्त्तमाने ल'डिति शास्त्रञ्च तदनुमापकमिति भावः। **एकैकक्षणग्रहणे**, एकैकक्षणस्य वर्त्तमानग्रहणेन ग्रहणे, तत्क्षणाऽवच्छेदेन क्रियाविशेषलक्षणा विकृतिः प्रत्यक्षेण न लक्ष्यत इत्यक्षरार्थः। नन्वेकैकक्षणस्य सूक्ष्मत्वेऽपि समूहः प्रत्यक्षः स्यादत आह—**अनेकेति**। एवञ्चाऽवयवरूपा समुदायरूपा च क्रियाऽनुमानगम्यैवेति तात्पर्यम्। अत्र पक्षेऽनुमितैकैकक्षणवृत्तिक्रियायां धात्वर्थसमूहरूपाऽऽरोपेण वर्त्तमानप्रयोग इत्याशय इति दिक्। इति०नागेशभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयाऽध्यायस्य द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

लटः शतृ। भाष्ये—**लस्येत्यादि**। समानाऽधिकरणेनाऽप्रथमान्तेन लवाच्यस्य

१ 'बिसस्य बाला'। २ इतिः क्वचिन्न।

लस्याऽप्रथमासमानाधिकरणेनाऽयोगादेशयोरनुपपत्तिर्यथाऽन्यत्र । तद्यथा, अन्यत्रापि लस्याऽप्रथमासमानाधिकरणेन योगो न भवति ॥ क्वान्यत्र ? ॥ लङि । अपचदोदनं देवदत्त इति ॥*॥ योग इति चेदन्यत्रापि योगः स्यात् ॥*॥ अथ मतमेतत् , भवति योग इति, अन्यत्रापि योगः स्यात् ॥ क्वान्यत्र ? ॥ लङि । अपचदोदनं देवदत्त इति । न क्वचिद्योग इति कृत्वाऽतः सर्वत्र योगेन भवितव्यम् । क्व चिद्वाऽयोग इति कृत्वा सर्वत्राऽयोगेन। तद्यथा समानमीहमानानां चाऽधीयानानां च के चिदर्थैर्युज्यन्तेऽपरे न । न वेदानीं कश्चिदर्थवानित्यतः सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं, कश्चिद्वाऽनर्थक इति सर्वैरनर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुं—यल्लटोऽप्रथमासमानाधिकर-

---

प्र.] लटः शतृ । लस्येति । इहायं लकारो 'लः कर्मणि च भावे चे'त्यनेन कर्तृकर्मणोर्विधीयमानो गुणभूते क्रियां प्रति कर्तृकर्मणी प्रतिपादयति । तथा च 'पचत्योदनं देवदत्तः' 'ओदनः पच्यते देवदत्तेने'ति क्रियाप्रधानत्वात् क्रियान्तरयोगाऽभावाच्छक्त्यन्तरावेशाऽभावः । अन्ये तु कृतः प्राधान्येन कर्त्रादीनि प्रतिपादयन्ति। तथा च क्रियान्तरयोगे शक्त्यन्तरावेशो भवति,—पाचकं पश्य, पक्त्रेन तृप्त इति । ततश्च लङादिवल्लटोऽपि क्रियान्तरयोगाऽभावाद्द्वितीयाद्यनुत्पत्तावप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यं नोपपद्यत इत्यर्थः । अपचदिति । तथा चाऽपचदोदनं देवदत्तं पश्येत्यादि प्रसज्येतेत्यर्थः । न क्वचिदिति । तिङ्भाविनो लकारस्य गुणभूतकर्त्राद्यभिधानम् । शत्रादिविषयस्य तु क्रियोपसर्जनकर्त्राद्यभिधानम् । तथा च क्रियान्तरनिमित्तद्वितीयादिसामानाधिकरण्योपपत्तिरित्यर्थः। शक्यं कर्तुमिति । प्रतिपत्तुमित्य-

---

उ.] कारकस्याऽयोगादित्यर्थः। ननु 'पचन्तं देवदत्तं पश्ये'त्यादौ तत्सामानाऽधिकरण्यमस्त्येवेत्यत आह—इहेति । गुणभूते इति । 'क्रियाप्रधानमाख्यात'मिति सिद्धान्तादिति भावः। इति क्रियेति । इत्यस्य क्रियाप्रधानत्वादित्यर्थः । क्रियान्तरयोगाऽभावादिति।एकत्र विशेषणत्वेनान्वितस्य कारकस्याऽन्यत्र तथाऽन्वयाऽयोगात्कर्तृत्वाद्यतिरिक्ताऽनभिहितशक्त्यन्तराऽऽवेशाऽभावेन नियमेन प्रथमान्तेनैव सामानाऽधिकरण्यादिति भावः । प्राधान्येनेति । 'सत्त्वप्रधानानि नामानी'त्युक्तेः । लङादिवदिति । लङादिवाच्यकारकसमानाऽधिकरणवल्लड्वाच्यकारकसमानाऽधिकरणस्येत्यर्थः । अप्रथामान्तेन—तदर्थेन । इत्यादि प्रसज्येतेति । शतरीव लड्यपि लकाराऽर्थकर्तुः प्राधान्यं स्यादिति भावः । यद्यप्यन्तरङ्गा प्रथमा तथाऽपि प्रधानाऽनुरोधित्वेन बलवती द्वितीयैव स्यादित्यर्थः । कर्त्राद्यभिधानमिति । तदभिधानशक्तिरित्यर्थः । द्वितीयादीति । द्वितीयाद्यन्तार्थेत्यर्थः । प्रतिपत्तुमित्यर्थ इति । लड्वाच्यस्याऽप्रथमान्तसामानाऽधिकरण्यं न भवति, लड्वाच्यस्य भवति यत्तत्र किं

णेन योगो भवति, लङो न [भवति]। स्वाभाविकमेतत्। अथ वाऽऽदेशेन सामानाधिकरण्यं दृष्ट्वाऽनुमानाद्गन्तव्यं 'प्रकृतेरपि सामानाधिकरण्यं भवती'ति। तद्यथा,–धूमं दृष्ट्वाऽग्निरत्रेति गम्यते, त्रिविष्टब्धं दृष्ट्वा परिव्राजक इति॥ विषम उपन्यासः। प्रत्यक्षस्तेनाऽग्निधूमयोरभिसंबन्धः कृतो भवति, त्रिविष्टब्धकपरिव्राजकयोश्च। स तद्विदेशस्थमपि दृष्ट्वा जानात्यग्निरत्र, परिव्राजकोऽत्रेति॥ भवति वै प्रत्यक्षादप्यनुमानबलीयस्त्वम्। तद्यथाऽलातचक्रं प्रत्यक्षं दृश्यतेऽनुमानाच्च

प्र.]र्थः। **अथ वेति**। सिद्धानां शब्दानामिदमन्वाख्यानं प्रवृत्तम्। तत्र 'पचन्तं देवदत्तं पश्ये'त्यादिप्रयोगदर्शनात् स्थानिनोऽपि लटः प्रक्रियार्थं विहितस्याऽप्रथमासामानाधिकरण्यमनुमीयत इत्यर्थः। **विषम इति**। अग्निधूमयोर्हि प्रत्यक्षेण सम्बन्धो गृह्यते। लकारस्य तु प्रयोगाऽभावादप्रथमासामानाधिकरण्यं न क्वचिदुपलब्धमिति भावः। **भवतीति**। यद्यपि लटोऽप्रयोगादप्रथमासामानाधिकरण्याऽभावः प्रत्यक्षेण निश्चीयते तथापि प्रत्यक्षस्याऽन्यथासिद्धत्वाल्लकाराऽप्रयोगनिमित्तत्वादभावग्राहिणो बाध्यत्वम्, अनन्यथासिद्धेन तु सामान्यतोदृष्टेनाऽनुमानेन लटोऽप्रथमासामानाधिकरण्यावगमः, न ह्यन्यथादेशस्य तदुपपद्यते इति भावः। **तद्यथेति**। आशुसञ्चाराच्चक्रभ्रान्तिरुत्पद्यते। रूपसहचारिणस्तु स्पर्शस्याऽनेकदिक्कस्य युगपद्ग्रहणादनन्यथा-

---

उ.]कारणं प्रतिपत्तुं शक्यं स्वभावाऽतिरिक्तं,न किमपीति भाष्यार्थ इति भावः। ततश्च शत्रादिविषयलटोऽस्त्येव शतृविधायकशास्त्रबललब्धस्वभावादप्रथमासामानाऽधिकरण्यमिति न दोष इति तात्पर्यम्। ननु लस्य क्वाऽपि प्रयोगाऽभावेन कथमीदृशस्वभावाऽवगतिरतः पक्षान्तरमाह भाष्ये–**अथ वेति**। ननु यावदप्रथमासामानाऽधिकरण्यं न निर्णीतं तावदादेश एव न, आदेशेन चाऽनुमानमित्यन्योऽन्याश्रयग्रस्तमत आह–**सिद्धानामिति**। नित्यानामित्यर्थः। **प्रक्रियाऽर्थं विहितस्येति**। अनेन प्रक्रियार्थं कल्पितानामबोधकत्वं दर्शयति। **विषम उपन्यास इति** वदन्प्रष्टव्यः, किम्प्रत्यक्षेण बाधनिश्चयादनुमानं न, उत व्याप्तिग्रहणाऽभावादिति?। तत्राद्ये आह–**यद्यपीति**। 'प्रत्यक्षस्तेनाऽग्नी'त्यादिग्रन्थेनापि भाष्ये तत्र बाधनिश्चयाऽभावः प्रतिपाद्यत इति बोध्यम्। प्रत्यक्षेण तत्राऽभिसंबन्ध एव पुरुषेण कृतो गृहीतो न तु विपरीतमित्यर्थात्। लकाराऽप्रयोगनिमित्तकत्वेनाऽन्यथासिद्धत्वादभावग्राहिणः प्रत्यक्षस्य बाध्यत्वमित्यन्वयः। **सामान्यतो दृष्टेन**–कार्यकारणभिन्नलिङ्गकेन। **न ह्यन्यथेति**। एवञ्च शतृशास्त्रवैयर्थ्यरूपाऽनुकूलतर्कसहितमनुमानमन्यथासिद्धप्रत्यक्षात्प्रबलमिति भावः। **रूपसहचारिणस्त्विति**। शुक्लभास्वररूपव्यापकस्येत्यर्थः। तमस्तु न तद्रूपवत्। **स्पर्शस्य**–उद्भूतस्येति द्रष्टव्यम्। तेन दीपप्रभायां स्पर्शाऽग्रहेऽपि अनेकदिक्करूपस्य युगपद्ग्रहणेऽपि न दोषः। व्याप्तिग्रहणाऽभावं समाधत्ते

गम्यते नैतदस्तीति। कस्य चित्खल्वपि सकृत्कृतोऽभिसंबन्धोऽत्यन्ताय कृतो भवति। तद्यथा, वृक्षपर्णयोरयं वृक्ष इदं पर्णमिति। स तद्विदेशस्थमपि दृष्ट्वा जानाति 'वृक्षस्येदं पर्ण'मिति॥

किं पुनरयं पर्युदासो 'यदन्यत्प्रथमासमानाधिकरणा'दिति, आहो स्वित्प्रसज्यप्रतिषेधः–'प्रथमासमानाधिकरणे ने'ति ?॥ कश्चात्र विशेषः?॥ ॥*॥ लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे [इति] चेत्प्रत्ययोत्तपपदयोरुपसङ्ख्यानम्॥*॥ लटः शतृशानचावप्रथमासमानधिकरण इति चेत्प्रत्ययोत्तरपदयोरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। कौर्वतः पाचतः कुर्वद्भक्तिः पचद्भक्तिः कुर्वाणभक्तिः पचमानभक्तिरिति[1]॥ अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः–'प्रथमासमानाधिकरणे ने'ति। ॥*॥ प्रथमाप्रतिषेध उत्तरपद आदेशानुपपत्तिः ॥*॥ प्रथमाप्रतिषेधे उत्तरपदे आदेशयोरनुपपत्तिः। कुर्वती चासौ भक्तिश्च कुर्वद्भक्तिः, पचद्भक्तिः, कुर्वाण-[2]

प्र.]सिद्धानुमानेन प्रत्यक्षाभासो बाध्यते। तदुक्तं हरिणा–'स्पर्शप्रबन्धो हस्तेन तथा चक्रस्य सन्ततः। न तथाऽलातचक्रस्य विच्छिन्नं स्पृश्यते हि तत्'॥इति॥कस्य चिदिति। न भूयोदर्शनैव सम्बन्धग्रहणमपि तु सकृद्दर्शनेनापीत्यर्थः। वृक्षपर्णयोरिति भाष्यकारवचनप्रामाण्याज्जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावो न कृतः। किं पुनरिति। यद्यपि प्रसज्यप्रतिषेधे वाक्यभेदाद्गौरवप्रसङ्गस्तथापि लक्ष्यसिद्धये शास्त्रे क्वचिदसावङ्गीकृत इति विचार्यते। कौर्वत इति। कुर्वतो देवदत्तस्याऽपत्यमित्यत्र सापेक्षत्वात्तद्धितो नोत्पद्यते। पदान्तरनिरपेक्षत्वे च पदान्तरेण सामानाधिकरण्याभावादादेशाऽप्रसङ्ग इति भावः। कुर्वद्भक्तिरिति। षष्ठीसमासः। समानाधिकरणसमासे तु

उ.]भाष्ये–कस्यचिदिति। तद्याचष्टे–न भूय इति। ननु–'लट् अप्रथमान्तसामानाऽधिकरण्यवान्, तदनुवादेन विहिताऽऽदेशस्थानित्वा'दित्यनुमानम्, तत्र दृष्टान्ताऽभावेन कथं व्याप्तिग्रह इति चेन्न; 'यः स्थानी स आदेशसमानधर्मे'ति सामान्यतो व्याप्त्यैव सहकारिविशेषबलाद्विशेषाऽनुमितिः। अत्राऽपि शतृविधायकशास्त्रमेवाऽनुकूलस्तर्क इत्याहुः। वृक्षपर्णयोर्जातित्वादेकवद्भावः स्यादत आह–भाष्यकारेति। व्यक्तिप्राधान्यविवक्षणादिति भावः। भाष्ये-यदन्यत्प्रथमासमानाधिकरणादिति। तत्राऽवध्यवधिमतोः साजात्यादन्यत्किञ्चित्समानाऽधिकरणमेव गृह्यते। तेन अप्रथमान्तेन समानाऽधिकरणस्य लट इति फलति। यथाश्रुते तु 'कौर्वत' इत्यादौ दोषाऽऽपादनाऽसङ्गतिः स्पष्टैव। नन्वत्रापि 'कुर्वतो देवदत्तस्ये'त्यादिपदान्तरसामानाऽधिकरण्यमस्त्येवेत्यत आह–कुर्वत इति। वृत्तिघटकाऽतिरिक्तविशेष्याऽपेक्षमपि सापेक्षमिति भावः। पदान्तरेति। देवदत्तस्येत्यादीत्यर्थः। देवदत्ता-

१ इतिः क्वचिन्न। २ इदं क्वचिन्न।

भक्तिः, पचमानभक्तिरिति । ये चाप्येते[1] समानाधिकरणवृत्तयस्तद्धितास्तेषु शतृशानचौ न प्राप्नुतः,—कुर्वत्तरः पचत्तरः । कुर्वाणतरः पचमानतरः । कुर्वद्रूपः पचद्रूपः। कुर्वाणरूपः पचमानरूपः। कुर्वत्कल्पः पचत्कल्पः। कुर्वाणकल्पः पचमानकल्प इति ॥*॥ सिद्धं तु प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात् ॥*॥ **सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात्'] । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च शतृशानचौ भवत इति वक्तव्यम्** ॥*॥ तत्र[2] प्रत्ययस्यादेशनिमित्तत्वादप्रसिद्धिः ॥*॥ **तत्र[2] प्रत्ययस्यादेशनिमित्तत्वादप्रसिद्धिः । आदेशनिमित्तः प्रत्ययः, प्रत्ययनिमित्तश्चादेशः,तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ।** ॥*॥ उत्तरपदस्य च सुबन्तनिमित्तत्वाच्छतृशानचोरप्रसिद्धिः॥ ॥*॥ **उत्तरपदस्य च सुबन्तनिमित्तत्वाच्छतृशानचोरप्रसिद्धिः । उत्तरपदनिमित्तः सुप्सुबन्तनिमित्तं चोत्तरपदम्, तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते** ॥*॥ न वा लकारस्य कृत्त्वात् प्रातिपदिकत्वं, तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् ॥*॥ **न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'लकारस्य कृत्त्वात्प्रातिपदिकत्वम्' । लकारः कृत् । 'कृत्प्रातिपदिक'मिति प्रातिपदिकसंज्ञा । 'तदाश्रयं प्रत्ययविधानम्' । प्रातिपदिकाश्रया स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति ।**

प्र.]प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि दोषः। स च वक्ष्यत एव। **कुर्वत्तर इति** । अत्र देवदत्तादिना पदान्तरेण सामानाधिकरण्यादादेशाऽप्रसङ्गः । पूर्वस्मिन्नपि पक्षे एष दोषः । **सिद्धं त्विति** । लक्षणशेषः कर्तव्य इत्यर्थः। पृथगुत्तरपदग्रहणमन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इति लुकि कृते प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादप्रत्ययपरत्वार्थम् । **उत्तरपदनिमित्त इति** । सत्युत्तरपदे शतृशानचौ भवतः । तयोश्च कृत्त्वात्सुबुत्पत्तिः, सुन्निमित्तः समासः, समासनिमित्तं चोत्तरपदमित्यर्थः। **न वेति**। लस्य कृत्त्वात्सुबुत्पत्तौ सत्यामणादिषु तरबादिषु चोत्पन्नेष्वादेशविधानमिति नास्तीतरेतराश्रयदोष इत्यर्थः ।

उ.]**दिना पदान्तरेणेति**। 'प्रथमाऽन्तेने'ति शेषः। **पूर्वस्मिन्नपीति**। समानाऽधिकरणसमास[3]रूपे। 'कुर्वद्भक्ति'रित्यादिः, कुर्वत्तर इत्यादिश्च। कुर्वद्भक्तौ 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवत्। ननु लक्षणान्तरे 'अपचत्कल्पं देवदत्त' इत्यादौ स्यादत आह—**लक्षणशेष इति** । अन्तर्वर्त्तिसुपा प्रत्ययपरत्वेनैव सिद्धे किमुत्तरपदग्रहणेनेत्यत आह— **पृथगिति** । भाष्ये—**आदेशनिमित्त इति** । तस्मिन् हि प्रातिपदिकत्वे सुबन्तत्वे च तद्धितोत्पत्तेरिति भावः । सुप उत्तरपदनिमित्तत्वमुत्तरपदस्य च सुबन्तनिमित्तत्वं दर्शयति—**सत्युत्तरपदे इति** । **तिङादेशादिति** । तिङ्रूपादादेशादित्यर्थः । एवञ्च पच्—ल् इत्यत्र तिङो बाधित्वा सुपि समास उत्तरपदे शत्रादि तिङां बाधकमिति

---

१ 'येवाऽप्येते' 'तत्र च' । २ इदं क्वचिन्न । ३ 'समासरूपं समानाधिकरणं' ।

॥*॥ तिङादेशात्सुबुत्पत्तिः ॥*॥ [तिङादेशात्सुबुत्पत्तिः]। तिङादेशः क्रियतां सुबुत्पत्तिरिति, परत्वात्सुबुत्पत्तिर्भविष्यति। ॥*॥ तत्स्मादुत्तरपदप्रसिद्धिः ॥*॥ तस्मादुत्तरपदं प्रसिद्धम्। उत्तरपदे प्रसिद्धे 'उत्तरपद'-इति शतृशानचौ भविष्यतः॥ इहापि तर्हि तिङादेशात्सुबुत्पत्तिः स्यात्-'पचति पठती'ति॥ अस्त्यत्र विशेषः, नित्योऽत्र तिङादेशः। उत्पन्नेऽपि सुपि प्राप्नोत्यनुत्पन्नेऽपि प्राप्नोति॥ नित्यत्वात्तिङादेशे कृते सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति॥ इहापि तर्हि नित्यत्वात्तिङादेशः स्यात्, कुर्वद्भक्तिः पचद्भक्तिः कुर्वाणभक्तिः पचमानभक्तिरिति॥ अस्त्यत्र विशेषः, शतृशानचौ तिङपवादौ, तौ चात्र निमित्तवन्तौ। न चाऽपवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते। 'पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः'। 'प्रकल्प्य वाऽपवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते'। न तावदत्र कदाचित्तिङ् भवत्यपवादौ शतृशानचौ प्रतीक्षते॥ तदेतत्क सिद्धं भवति?॥ यत्र सामान्यादुत्पत्तिः। यत्र हि विशेषादुत इञितीतरेतराश्रयमेव तत्र भवति,—वीक्षमाणस्यापत्यं वैक्षमाणिरिति। इह च शतृशानचौ प्राप्नुतः-पचतितरां जल्पतितरां। पचतिरूपं जल्पतिरूपं। पचतिकल्पं जल्पतिकल्पं। पचति पठतीति॥ तदेतत्कथं कृत्वा सिद्धं भवति? ॥*॥ शतृशानचौ यदि लटो वा ॥*॥ यदि लटः शतृशानचौ वा भवतो व्यवस्थितविभाषा च। तेनेह च भविष्यतः,-कौर्वतः पाचतः। कुर्वद्भक्तिः पचद्भक्तिः। कुर्वाणभक्तिः पचमानभक्तिः। कुर्वत्तरः पचत्तरः। [कुर्वाणतरः] पचमानतरः। कुर्वद्रूपः पचद्रूपः। कुर्वाणरूपः पचमानरूपः। कुर्वत्कल्पः पचत्कल्पः। कुर्वाणकल्पः पचमानकल्पः। पचन्पठन्निति च लटः शतृशानचौ। इह च न भविष्यतः,-पचतितरां जल्पतितरां, पचतिरूपं जल्पतिरूपं, पचतिकल्पं जल्पतिकल्पं, पचति पठतीति च लटः शतृशानचौ॥ तत्तर्हि वावचनं कर्तव्यम्?॥ न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते॥ क्व प्रकृतम्?॥ 'नन्वोर्विभाषे'ति॥

प्र.] उत्तरपदे इतरेतराश्रयं परिहरति- तिङादेशादिति। वीक्ष्यमाणस्येति। अत्राऽकृते शानच्यकारान्तत्वाऽभावादिञोऽप्रसङ्ग इत्यर्थः। पचतितरामिति। 'तिङश्चे'त्येतत्तु लकारान्तरार्थं स्यात्-अपचत्तरामिति। पचतीति। अत्रापि लस्य कृत्त्वात् सुप्युत्पन्ने प्रत्यये विधीयमान आदेशः स्यादित्यर्थः। तिङां तु लिङादयोऽवकाशाः।

उ.]भावः। भाष्ये-निमित्तवन्ताविति। 'उत्तरपद'रूपनिमित्तस्य सम्पन्नत्वादपवादत्वेन शतृशानचावेवेति भावः। ननु 'पचती'त्यादौ प्रत्ययोत्तरपदत्वाऽभावात्कथमादेशप्रसक्तिरत आह-अत्राऽपीति। सुबेव प्रत्यय इति भावः॥ [लटः शतृ] ॥

---

१ लुप्तं। २ इदं क्वचिन्न। ३ क्वचिन्न। ४ 'चाऽपवाद'। ५ 'प्रजल्पतिरूपं'।

यदि तदनुवर्तते 'वर्त्तमाने ल'डिति लडपि विभाषा प्राप्नोति ॥ सम्बन्धमनुवर्तिष्यते । नन्वोर्विभाषा । 'पुरि लुङ्चास्मे' 'विभाषा' । वर्तमाने लट् । 'पुरि लुङ् चास्मे' 'विभाषा'। लटः शतृशानचौ। 'विभाषा'।'पुरि लुङ्चास्म' इति निवृत्तम् ॥ न तर्हीदानीमप्रथमासमानाधिकरण इति वक्तव्यम् ? ॥ वक्तव्यं च ॥ किं प्रयोजनम् ?॥ 'नित्यार्थम्'। अप्रथमासमानाधिकरणे नित्यौ [शतृशानचौ] यथा स्यातामिति ॥ क्व तर्हीदानीं विभाषा ? ॥ प्रथमासमानाधिकरणे । पचन् पचति पचमानः पचते इति ॥ [लटःशतृशानचौ] ।

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ ३।२।१२६ ॥

॥*॥ लक्षणहेत्वोः क्रियाया गुण उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ लक्षणहेत्वोः क्रियाया गुण उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । तिष्ठन्मूत्रयति । गच्छन्भक्षयतीति ॥*॥ कर्तुश्च लक्षणयोः पर्यायेणाऽचयोगे ॥*॥ कर्त्तुश्च लक्षणयोः पर्यायेणाऽचयोग उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । योऽधीयान आस्ते स देवदत्त [इति] । य आसीनोऽधीते स देवदत्त [इति] ॥ अ'च'योग इति किमर्थम् ?॥ य आस्ते चाधीते च स चैत्रः।

प्र.] तदेतदिति । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च यथेष्टं प्रयोगसिद्धिः । न तर्हीति । व्यवस्थितविभाषयैव सिद्धत्वान्नित्ययोरादेशयोरिति भावः । नित्यार्थमिति । 'लटः शतृशानचा'वित्येको योगः क्रियते । तत्र च विभाषेति वर्तते । ततो'ऽप्रथमासमानाधिकरण' इति द्वितीयो योगो नित्यार्थः । व्यवस्थितविभाषाश्रयेण तु विस्पष्टा प्रतिपत्तिर्न स्यादिति तदर्थो द्वितीयो योगः । [लटः शतृशानचौ]

लक्षण । गुण इति । गुणशब्देनाऽत्र साधनमुच्यते। 'तिष्ठन् मूत्रयती'त्यादौ यदा स्थानादिना मूत्रादिक्रिया लक्ष्यते तदा सूत्रेणैवादेशसिद्धिः । यदा तु कारकं लक्ष्यते तदर्थमिदं वचनम् । 'बहुषु मूत्रयत्सु को देवदत्त' इत्युक्ते 'यस्तिष्ठन्मूत्रयती'ति प्रतिवचनेन देवदत्तो लक्ष्यते । अथ वा अशौचादिगुणो गृह्यते । कर्तुश्चेति । यदा पूर्ववाक्ये गुणः साधनं गृह्यते तदा तेनैव सिद्धे पर्यायार्थं । यदा त्वशौचादे-

उ.] लक्षणहेत्वोः। भाष्ये–क्रियाया गुणे इति । क्रियायाः कारके इत्यर्थः। कारकनिरूपितं यदा लक्षणत्वं धात्वर्थस्य तदर्थमिदं, तदाह–गुणशब्देनेति । यदा स्थानादिनेति । 'कथमयं मूत्रयती'त्यादिप्रश्ने यदेदमुत्तरं तदा तया सा लक्ष्या भवतीति बोध्यम् । यदा त्विति । यदा क्रियया कारकं लक्ष्यते तदा तदर्थमिदमित्यर्थः । देवदत्तो लक्ष्यत इति । मूत्रणसमानकालिकस्थानक्रिययेत्यर्थः । गृह्यत इति । गुणशब्देनेत्यर्थः। अत्र पक्षेऽशुचित्वादिगुणस्येदं लक्षणं न तु क्रियाया इति भावः। अत्र पक्षे 'लक्षणहेत्वोः क्रियाया' इति सूत्रे गुणे लक्ष्ये उपसङ्ख्यानं कार्यमित्यर्थः ।

१ 'विभाषा । ततो लटः' । २ इतिः क्वचिन्न । ३ 'पचतीति' ।

॥*॥ तत्त्वाऽन्वाख्याने च ॥*॥ तत्त्वान्वाख्याने चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । शयाना वर्द्धते दूर्वा । आसीनं वर्द्धते विसमिति ।

॥*॥ सदादयश्च बहुलम्॥*॥ सदादयश्च बहुलमिति वक्तव्यम् । सन्ब्राह्मणः, अस्ति ब्राह्मणः, विद्यते ब्राह्मणः, विद्यमानो ब्राह्मण इति ॥*॥इङ्जुहोत्योर्वावचनम्॥*॥ इङ्जुहोत्योर्वेति वक्तव्यम् । अधीते, अधीयानः । जुहोति, जुह्वत् । ॥*॥ माङ्याक्रोशे ॥*॥ माङ्याक्रोश इति वक्तव्यम् । मा पचन् । मा पचमानः ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । 'लक्षणहेत्वोः क्रियाया' इत्येव सिद्धम् ॥ इह तावत्तिष्ठन्मूत्रयतीति,–तिष्ठतिक्रिया मूत्रयतिक्रियाया लक्षणम् । गच्छन्भक्षयतीति,–गच्छतिक्रिया भक्षयतिक्रियाया लक्षणम् । योऽधीयान आस्ते स देवदत्त इति,–अध्ययनक्रियाऽऽसनक्रियाया लक्षणम् । य आसीनोऽधीते स देवदत्त इति,–आसिक्रियाऽध्ययनक्रियाया लक्षणम्॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् 'अचयोग इति वक्ष्यामी'ति, इह मा भूत्–य आस्ते चाऽधीते च स चैत्र इति॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। नैतत्क्रियाया लक्षणम्॥ किं तर्हि ? ॥ कर्तृलक्षणमेतत् ॥ शयाना वर्द्धते दूर्वेति,–शेतिक्रिया वृद्धिक्रियाया

प्र.]गुणस्य तत्र ग्रहणं तदा विध्यर्थम्। तत्त्वाख्यान इति।स्वभावाख्याने विनापि लक्ष्यलक्षणभावेनेत्यर्थः । नह्यासनं वृद्धेर्लक्षणं, किं तर्हि, स्वभावमात्रकथनम्,–आसीनं विसमिति । सदादयश्चेति । वाग्रहणस्याऽयं प्रपञ्चः । सच्छब्दो विद्यमानवाचीति तत्सदृशाः सदादिशब्देनोपात्ता नान्ये इत्याह–इङ्जुहोत्योश्चेति । माङ्याक्रोश इति । लुङि प्राप्तेऽस्मादेवादेशाविधानाल्लडनुमीयते। तिष्ठतिक्रियेति । स्थितिक्रियालक्षिता तु मूत्रणक्रिया 'यस्तिष्ठन्मूत्रयति स देवदत्त' इति सर्वनामपरामर्शे देवदत्तस्य लक्षणं, तद्गतस्य वाऽशौचादेरिति भावः । नैतदिति । समुच्चीयमानं क्रियाद्वयं परस्परस्याऽलक्षणं, कर्तृविशेषस्य लक्षणमित्यर्थः। शेतिक्रियेति । तत्त्वाख्यान-

---

उ.]भाष्ये–कर्तुश्चेति। कर्तृलक्षणभूतयोः क्रिययोर्वाचकाभ्याम्पर्यायेणेत्यर्थः।सदादयश्चेति । प्रथमासमानाऽधिकरणार्थमिदम् । वाग्रहणस्याऽयमिति । 'लटः शतृशानचा'विति विभक्तसूत्रेऽनुवर्तमानवाग्रहणस्य 'सदादयश्चे'त्यादिवचनसमुदाय इत्यर्थः।

ननु क्रिययोरेव लक्ष्यलक्षणभावे 'को देवदत्त' इति प्रश्ने इदमुत्तरं न स्यादत आह–स्थितिक्रियेति । सर्वनामपरामर्शे इति । यत्तद्रूपसर्वनामपरामृष्टदेवदत्तस्य लक्षणमिति फलितम् । अन्यथा वचनान्तरारम्भेऽपि तिष्ठतेः शत्रनापत्तिः । न हि तद्वाच्या क्रिया देवदत्तस्य लक्षणं,किन्तु तदुपलक्षितमूत्रणक्रियेति बोध्यम् । समुच्चीयमानमिति । परस्परलक्षणतामनापन्नं समुच्चीयमानं सत्कर्तृविशेषस्य लक्षण-

---

१ 'तत्त्वाख्याने च' । २ इदं क्वचिन्न । ३ 'नैतदस्ति प्र' ।

लक्षणं[भवति]। आसीनं वर्द्धते बिसमिति,–आसिक्रिया वृद्धिक्रियाया लक्षणमिति। 'सदादयश्च बहुलम्' इङ्जुहोत्योर्वा' 'माङ्याक्रोश' इत्येतद्वक्तव्यमेव ॥ [लक्षणहेत्वोः] ॥

तौ सत् ॥ ३।२।१२७ ॥

'तौ'ग्रहणं किमर्थम् ? ॥ शतृशानचौ प्रतिनिर्दिश्येते ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं, प्रकृतौ शतृशानचावनुवर्तिष्येते ॥ क्व प्रकृतौ ?॥ 'लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरण' इति ॥ अत उत्तरं पठति ॥*॥ तौ सदिति वचनमसंसर्गार्थम् ॥*॥ 'तौ'ग्रहणं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम् ?]॥ 'असंसर्गार्थम्' । 'असंसक्तयोरेतैर्विशेषैः शतृशानचोः सत्संज्ञा यथा स्या'दिति ॥ ननु चैते विशेषा निर्वर्तेरन्?॥यद्यप्येते विशेषा निवर्तन्तेऽयं तु खलु वर्तमानः कालोऽवश्यमुत्तरार्थोऽनुवर्त्यः । तस्मिन्ननुवर्तमाने वर्तमानकालविहितयोरेव शतृशानचोः सत्संज्ञा स्याद्भूतभविष्यत्कालविहितयोर्न स्यात्॥किं पुनर्भूतभविष्य-

---

प्र.]मपि लक्षणं भवति । यथा चैतन्यलक्षणः पुरुष इति भावः ।[लक्षणहेत्वोः]॥

तौ सत् । तौग्रहणमिति । शतृशानचोरनुवर्तनादेव संज्ञा भविष्यतीति प्रश्नः । शतृशानचाविति । असति 'तौ'ग्रहणे प्रत्ययविधिरयं स्यान्न तु संज्ञाविधिरिति भावः। तौ सदिति,–तच्छब्देन शतृशानचो रूपमात्रं परामृश्यत इति लट्स्थानिकत्वादिधर्माऽसंबद्धयोरपि संज्ञा भवतीत्यर्थः । ननु चेति । अस्वरितत्वादनपेक्षणाच्चेति भावः । भूतेति । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वे'ति वचनाद्भूतेपि शतृशानचौ भवतः । किं पुनरिति । अतिदेशाद्भूते शतृशानचौ भविष्यतः ।

उ.]मित्यन्वयः। यथा चैतन्येति।तत्स्वरूपत्वात्पुरुषस्य यथा तत्र लक्षणत्वाऽऽरोपेण शब्दप्रयोगस्तथाऽत्रापि तदारोपेण प्रत्यय इति भावः । भाष्ये–इति वक्तव्यमेवेति । 'लक्षणहेत्वो'रित्यनेनाऽसिद्धेः, यथास्थितसूत्रन्यासे सूत्रे 'वा'ग्रहणाऽनुवृत्तेरभावाच्चेत्यभिमानः ॥ [लक्षणहेत्वोः क्रियायाः] ।

तौ सत् । प्रत्ययविधिरिति। 'स'दित्यस्य [प्रत्ययस्य] विधिरित्यर्थः। भाष्ये–प्रकृताविति । एवञ्च प्रत्ययविधौ शतृशानचावित्यस्याऽनन्वयाऽऽपत्त्या संज्ञाविधिरेवेति भावः । धर्म्माऽसंबद्धयोरपीति । 'लटः सद्वे'त्यादिविहितयोरित्यर्थः । ननु भूते शतृशानचोर्विध्यदर्शनादाह–वर्तमानसामीप्ये इति । अतिदेशादिति । तेन प्रत्ययवत्संज्ञाऽप्यतिदेशेनैव सिद्धा, तस्या अपि वर्त्तमानाऽधिकारे विहितत्वात् । 'लटः सद्वे'ति वचनादेव भविष्यदर्थयोरपि सा सिद्धेत्यर्थः । शतृशानचावित्यस्य

---

१ 'इति वक्तव्य' ।२ 'एतदपि नास्ति' । ३ 'असंसज्ञार्थं'।४ इदं लुप्तं स्यात् । ५ इतिः क्वचिन्न । ६ 'निवर्त्तन्ते' । ७ इदं क्वचिन्न ।

त्कालविहितयोः सत्संज्ञावचने प्रयोजनम्?॥*॥ [प्रयोजनं][1] पूरणगुणसुहितार्थ-सदिति[2] ॥*॥ ब्राह्मणस्य पक्ष्यन्। ब्राह्मणस्य पक्ष्यमाणः ॥ अथ क्रियमाणेऽपि'तौ' ग्रहणे कथमेवाऽसंसक्तयोरेतैर्विशेषैः सत्संज्ञा लभ्या ?॥ 'लभ्ये'त्याह ॥ कथम्? ॥*॥ ताविति शब्दतः[3] ॥*॥ सदिति योगे[4] क्रियमाणे तौग्रहणं योगाऽङ्गमुपजायते[5]। सति च योगाऽङ्गे योगविभागः करिष्यते।'तौ'। तावेतौ शतृशानचौ धातुमात्रात्परस्य प्रत्ययस्य भवतः। ततः 'सत्'। सत्संज्ञौ भवतः

प्र.]'लृटः सद्वे'ति वचनाद्भविष्यत्यपीति प्रश्नः। **पूरणेति**। 'वर्तमानव'दित्यतिदेशाद्विधानमेव भूते शतृशानचोः स्यान्न तु संज्ञा। प्रत्ययाधिकाराद्धि प्रत्यय एवातिदिश्यते न तु संज्ञा। तथा लृटः सद्वेति सत्संज्ञकप्रतिरूपकविधानं स्यात्। यथा 'पिष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्ता'मिति तदाकाराः क्रियन्ते। विहितयोस्तु तयोः सत्संज्ञानिबन्धनकार्याऽप्रसङ्गः। **अथेति**। सन्निहितस्यैव वस्तुनः सर्वनाम्ना परामर्शादिति प्रश्नः। यद्यप्यनुवृत्त्या प्रकृतयोः संज्ञासिद्धौ प्रयोजनसम्पादनाय'तौ'ग्रहणं क्रियते तथापि न प्रयोजनानुवर्ति प्रमाणमपि तु प्रमाणानुवर्ति प्रयोजनमिति क्रियमाणमपि 'तौ'ग्रहणं प्रयोजनसंपादनाय नाऽलमिति भावः। **ताविति शब्दत इति**। शब्देनैवाऽभिमतोऽर्थः सति योगविभागे लभ्यत इत्यर्थः। **तावेताविति**। पूर्वसूत्रे तयोरादेशत्वादिहाप्यादेशयो-

उ.]'सत्संज्ञा'विति शेषः। ननूक्तरीत्या सत्संज्ञासिद्धिरत आह–**वर्त्तमानवदित्यादि**। **न तु संज्ञेति**। अनधिकारादिति भावः। ननु 'लृटः सद्वे'त्यनेन सच्छब्देन विधानात्तद्विहितयोः सा सिद्धेत्यत आह–**तथा लृट इति**। भाष्ये–**ब्राह्मणस्य पक्ष्यन्निति**। यद्यपि 'पूरणे'ति सूत्रे 'अत्राऽसामर्थ्यात्समासो ने'ति भाष्ये उक्तं, तथापि तत्रत्यसिद्धान्तोदाहरणस्य 'ब्राह्मणस्य द्वेक्ष्य'न्नित्यस्योपलक्षणमिदम्। **सन्निहितस्यैवेति**। सन्निहितगुणविशिष्टस्यैवेत्यर्थः। तादृशस्यैव तत्र बुद्धिस्थत्वादिति भावः। **नाऽलमिति**। वाच्यवृत्त्या तदर्थाऽप्रतीतेरिति तात्पर्यम्। **शब्देनैवेति**। योगविभागबोधनद्वारा बोध्यत इत्यर्थः। **शब्दत** इति भाष्ये आद्यादित्वात्तृतीयान्तात्तसिरिति भावः। भाष्ये–**सदिति योगे इति**। 'स'दित्येव सूत्रे इत्यर्थः। **योगाऽङ्गमिति**। **योगः**–सूत्रसमुदायरूपाऽष्टाऽध्यायी, तदङ्गं सूत्रत्वेन, तच्च योगविभागे सतीत्यर्थः। ननु स्थानिनिर्देशाऽभावात्प्रत्ययाऽधिकाराच्चाऽऽदेशत्वं कथं,प्रत्ययस्येति च कथं लब्धमित्यत आह–**पूर्वसूत्रे इति**। प्रत्ययप्रकरणाच्च 'प्रत्ययस्ये'ति लब्धमिति भावः। अनुवर्त्तमानप्रत्ययपदं षष्ठ्या विपरिणम्यत इति बोध्यम्। ननु 'धातो'रित्यधिकारात्तृतीये[6]धात्वधिकारविहितानामादेशेऽपि तव्यादीनामपि प्रसङ्गः

१ इदं क्वचिन्न। २इदं वार्त्तिकमित्यन्ये। भाष्यमित्यपरे। वार्त्तिकत्वे व्याख्याऽत्र लुप्ता ऊहनीया।३ इदं भाष्यमित्यन्ये।४ 'योगविभागे'।५'ङ्गं जायते'। ६'तृतीये'।

शतृशानचाविति ॥ इहापि तर्हि प्राप्नुतः–कारक हारक इति ॥*॥ अवधारणं लटि विधानम् ॥*॥ [**अवधारणं लटि विधानम्**]। **लटः सद्वेत्येतन्नियमार्थं भविष्यति–'लट एव धातुमात्रात्परस्य नान्यस्ये'ति** ॥ **कैमर्थक्यान्नियमो भवति** ? ॥ **विधेयं नास्तीति कृत्वा** ॥ **इह चास्ति विधेयम्**॥ **किम्** ?॥ **नित्यौ शतृशानचौ प्राप्तौ तौ विभाषा विधेयौ । तत्राऽपूर्वो विधिरस्तु नियमोऽस्त्वित्यपूर्व एव विधिर्भविष्यति न नियमः**। ॥*॥ योगविभागतश्च विहितं सत् ॥*॥ [**योगविभागतश्च विहितं सत्**] । **एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते–'लटः सत्' । लटः सत्संज्ञकौ भवतः** ॥ **किमर्थमिदम्** ? ॥ **नियमार्थम्—'लट एव धातुमात्रात्परस्य नान्यस्ये'ति** ॥ **ततो 'वा' । वा च लटः शतृशानचौ सत्संज्ञौ भवतः । तत्रायमप्यर्थः–'सद्विधिर्नित्यमप्रथमासमानाधिकरण' इति वक्ष्यति तन्न वक्तव्यं भवति** ॥ अथ **यावेतावुत्तरौ शत्रानौ**

प्र.]रेव विधानमिति भावः। **कारक इति**। तृजादीनां विधानसामर्थ्याच्छतृशानचौ न भविष्यतः, क्विबादीनामपि लोपविधानसामर्थ्यादिति यः प्रत्यय आदेशेन निवर्त्यते तस्य तदादेशापवादौ शतृशानचौ प्राप्नुत इत्यभिप्रायेण ण्वुलुदाहृतः। एवं च नन्दनाद्यप्युदाहार्यम् । 'युवोरनाका'वित्यस्य तु तद्भितोऽवकाशः । **तन्न वक्तव्यमिति** । कथमिति चेदुच्यते । तावित्यत्र योगेऽप्रथमासमानाधिकरणादीन् विशेषाननुवर्त्य शतृशानचौ विधीयेते,तावेव च 'लटः स'दित्यनेन नियम्येते।'वे'त्यनेन तु प्रथमासमानाधिकरणादौ लट इव विकल्पेन विधीयेते । **शत्रानाविति** । 'इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि' 'पूङ्यजोः शानन्' 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चान'शिति प्रत्ययानां ग्रहणं,

उ.] कस्मान्नोक्तोऽत आह–**तृजादीनामिति** । 'लोपविधानसामर्थ्यान्न भविष्यत' इत्यनुषङ्गः । ण्वुल्विधानन्त्वादेशप्रवृत्तये एव स्यात्, न हि स क्वचित्प्रयोगे श्रूयत इत्यभिमानः । नियमं साधयति भाष्ये–**योगविभागतश्चेति** । ताविति योगविभागेन यतः सत्सञ्ज्ञकं विहितमतः लटः सदिति योगविभागेन नियम उपपद्यत इत्यर्थः । तद्व्याचष्टे–**एवन्तर्हीत्यादि** । **तावेवेति** । 'ता'वित्यनेन पुनर्विहितौ 'स'दित्यनेन च प्रक्रान्तत्वाऽविशेषात्सर्वेषामपि संज्ञा । नन्वेवमपि 'द्विषोऽमित्रे' इत्यादिविहितशतुः संज्ञा न स्यादिति चेन्न, 'लटः सद्वे'ति ज्ञापकात्तच्छब्देन शतृत्वशानच्त्वाभ्यामेव परामर्शो न तु लस्थानिकत्वादिविशेषस्याऽप्याश्रयणमित्याशयात् । **लट इवेति** । पूर्वविहितशतृशानज्मात्राऽनुवादेन विकल्पोऽनेन विधीयत इत्यर्थः । एवञ्च लट्लृटोरुभयोरपि प्रथमासामानाऽधिकरण्ये आदेशविकल्पसिद्धिरिति भावः। एवञ्च यथान्यासेऽप्ययं विकल्पः प्रथमासामाना-

१ इतिः क्वचिन्न।२ इदं लुप्तं स्यात् । ३'विधिः स्यान्न'। ४ 'गाच' ।५ 'सञ्ज्ञौ '।

किमेतौ लादेशावाहोस्विदलादेशौ ?॥ कश्चात्र विशेषः ? ॥*॥ उत्तरयोर्लादेशे वावचनम् ॥*॥ [उत्तरयोर्लादेशे वावचनं कर्तव्यम्[1]]। उत्तरयोर्लादेशे वेति कर्त्तव्यम् ॥ पवमानः[2] यजमानः। पवते[2] यजत इत्यपि यथा स्यात्। ॥*॥ साधनाभिधानं [च[3]] ॥*॥ साधनाऽभिधानं च प्राप्नोति। 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' [इति[3]] भावकर्मणोरपि प्राप्नुतः ॥*॥ स्वरः ॥*॥ स्वरश्च साध्यः। कतीह पवमानाः[2]। 'अदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तं भवती'त्येष स्वरः प्राप्नोति। ॥*॥उपग्रहप्रतिषेधश्च ॥*॥ उपग्रहस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। कतीह निघ्नानाः। 'तङानावात्मनेपद'मित्यात्मनेपदसंज्ञा प्राप्नोति ॥ स्तां तर्हि अलादेशौ ॥*॥ अलादेशे षष्ठीप्रतिषेधः ॥*॥ अलादेशे षष्ठीप्रतिषेधो वक्तव्यः। सोमं पवमानः। नडमाघ्नानः। अधीयन्पारायणम्। 'लप्रयोगे ने'ति प्रतिषेधो न प्राप्नोति ॥ मा भूदेवं 'तृ'न्नित्येवं भविष्यति ॥ कथम् ? ॥ [॥*॥तृन्निति प्रत्याहारग्रहणम्[4] ॥*] ॥ तृन्निति नेदं प्रत्ययग्रहणं ॥ किं तर्हि ?॥ प्रत्याहारग्रहणम्[5] ॥ क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः ? ॥ 'लटः श'त्रित्यत आरभ्याऽऽतृनो नकारात् ॥ यदि प्रत्याहारग्रहणं–चौरस्य द्विषन्वृषलस्य द्विषन्,–अत्रापि प्राप्नोति। ॥*॥ द्विषः शतुर्वावचनम्॥*॥[द्विषः शतुर्वावचनं कर्त्तव्यम्[1]]। द्विषः शतुर्वेति वक्तव्यम्। तच्चावश्यं वक्तव्यं प्रत्ययग्रहणे सति प्रतिषेधार्थम्[6]। तदेव प्रत्याहारग्रहणे सति विध्यर्थम्भविष्यतीति[7]।

तृन् ॥ ३।२।१३५ ॥

॥*॥ तृन्विधावृत्विक्षु चानुपसर्गस्य ॥*॥ तृन्विधावृत्विक्षु चाऽनुपस-

प्र.]तत्र लटोऽनुवृत्त्यननुवृत्तिभ्यां पक्षद्वयसंभवः। उत्तरयोरिति। लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्तीत्युक्तत्वादिति भावः। साधनाभिधानं चेति। तदाऽनिष्टस्याऽपि साधनस्याऽभिधानं प्राप्नोति, कर्तुरेव चेष्यते। स्वर इति। चित्करणन्तु 'निघ्नाना' इत्यादौ सावकाशम्। उपग्रहस्येति। आत्मनेपदसंज्ञाया इत्यर्थः। अन्यथा परस्मैपदिभ्यश्चानश्च स्यात्। [तौ सत्]॥

तृन्। तृन्विधाविति। अताच्छील्यार्थमिदम्। प्रशास्तेति। तृजेव भवति

उ.]धिकरण्यविषय एवेति ध्वनितम्। लादेशेष्विति। 'वाऽसरूप'न्यायस्य अनादेशप्रत्ययविषयत्वादिति भावः। साधनाऽभिधानस्येष्टत्वादाह–अनिष्टस्याऽपीति। निघ्नाना इत्यादाविति। अदुपदेशात्परत्वाऽभावादिति भावः ॥ [तौ सत्]।

तृन्। अताच्छील्यार्थमिति। अनुपसर्गस्येति विशेषं वक्तुमित्यन्ये। तृन-

१ अन्यतरल्लुप्तम्। २ 'पच'। ३ इदं क्वचिन्न। ४ इदं वार्त्तिकं लुप्तमिति गौडाः। ५ इदं लुप्तं स्यात्। ६ 'प्रतिषेधार्थं' प्रतिषिद्धार्थं'। ७ इतिः क्वचिन्न।

र्गस्येति वक्तव्यम् । होता पोता ॥ अनुपसर्गस्येति किमर्थम् ? ॥ प्रशास्ता प्रतिहर्ता । ॥*॥ नयतेः षुक्च ॥*॥ नयतेः षुग्वक्तव्यः, तृंश्च प्रत्ययो वक्तव्यः । नेष्टा । ॥*॥ न वा धात्वन्यत्वात् ॥*॥ न वा वक्तव्यं[1] ॥ किं कारणम् ? ॥ 'धात्वन्यत्वात्' । धात्वन्तरं नेषतिः ॥ कथं ज्ञायते ? ॥*॥ नेषतुनेष्टादिति दर्शनात्॥*॥नेषतु नेष्टादिति [हि[2]] प्रयोगो दृश्यते । इन्द्रो वस्तेन[3] नेषतु । गावो नेष्टात् ॥*॥ त्विषेर्देवतायामकारश्चोपधाया अनिट्त्वं च ॥*॥ त्विषेर्देवतायां तृन्वक्तव्योऽकारश्चोपधाया अनिट्त्वं च[4] [वक्तव्यम्[2]] । त्वष्टा ॥ किं पुनरिदं त्विषेरेवाऽनिट्त्वम् ? ॥ 'ने'त्याह ॥ यच्चानुक्रान्तं यच्चानुक्रंस्यते सर्वस्यैष शेषोऽनिट्त्वं चेति ॥*॥क्षदेश्च युक्ते॥*॥ क्षदेश्च युक्ते तृन्वक्तव्यः । क्षत्ता । ॥*॥ छन्दसि तृच ॥*॥ छन्दसि तृच्च तृंश्च वक्तव्यः । क्षत्तृभ्यः सङ्ग्रहीतृभ्यः । क्षत्तृभ्यः सङ्ग्रहीतृभ्यः ॥[तृन्] ॥

ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः ॥ ३।२।१३९ ॥

॥*॥स्नोः कित्त्वे स्थ ईकारप्रतिषेधः॥*॥ स्नोः[5] कित्त्वे स्थ ईकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्थास्नुरिति । 'घुमास्थागापाजहातिसां हली'[6]तीत्वं प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्यकित्करिष्यते ॥*॥ अकिति गुणप्रतिषेधः ॥*॥ यद्यकित्क्रियते[7] गुणप्रतिषेधो वक्तव्यः । जिष्णुरिति ॥*॥ भुव इट्प्रतिषेधश्च ॥*॥ भुव इट्प्रतिषेधश्च वक्तव्यः । किं चान्यत् ? ॥ गुणप्रतिषेधश्च । भूष्णुरिति ॥ अस्तु तर्हि कित् ? ॥ ननु चोक्तम्—'स्नोः कित्त्वे स्थ ईकारप्रतिषेध' इति ॥ नैष दोषः ॥*॥ स्थादंशिभ्यां

प्र.]'तृंस्तृचौ शास्तिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटा'वित्यनेन। स्वरे च विशेषः। तृनि 'तादौ च निति कृत्यता'विति गतेः प्रकृतिस्वरो भवति । तृचि कृत्स्वरः । नवेति । नयतेस्तु षुकि गुणो न स्यात् । नेषतेस्तु ऋत्विजि तृंनि वक्ष्यमाणादनिड्वचना[10]त्सर्वोपसङ्ख्यानशेषादिडभावः । नेत्याहेति । त्विषेः स्वत एवाऽनिट्त्वादिति भावः । ग्लाजि । 'क्स्नु'रिति श्रवणात् कित्त्वं निश्चित्याह—क्स्नोः कित्त्व इति । एवं

उ.]भावे कथम्प्रशास्तेत्यत आह—तृजेवेति । नन्वेवं 'प्रशासिते'ति स्यादत आह—तृंस्तृचाविति। 'शंसिक्षदादिभ्य' इति हरदत्तोक्तपाठे तु वृद्धिनलोपौ दुर्लभौ। नन्वत्र गतिसमासे उभयथाऽप्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एवेति कथं स्वरे विशेषोऽत आह—तादौ चेत्यादि । षुकि 'ति'प्रत्ययसन्नियोगशिष्टतयाऽन्तरङ्गत्वाद्गुणात्पूर्वमेव षुक् स्यादिति भावः। ननु नेषतेरिड् दुर्वारोऽत आह—नेषतेस्त्विति। त्विषेरिति। तथा च तत्राऽनुपयोगात्सर्वशेष इति भावः। भाष्ये—क्षत्तेति। द्वाराऽधिकृतो रथसूतश्चेत्याहुः।

१ 'वक्तव्यः'। २ इदं क्वचिन्न। ३ 'नस्तेन'। ४ चेति । त्वष्टा'। ५ 'क्स्नोः' 'स्नोः' । ६ 'घुमास्थे' । ७ 'न कित्' । ८ 'चा निट्त्वं चेत्य'। ९ 'तृचि' । १० 'ट्त्व' ।

स्नुश्छन्दसि ॥*॥ स्थादंशिभ्यां स्नुश्छन्दसि वक्तव्यः । स्थास्नु जङ्गमं, 'दङ्क्ष्णवः पशव इति ॥ स इदानीं स्थः[1] स्नुरविशेषेण विधास्यते । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्तं 'स्नोः कित्त्वे स्थ ईकारप्रतिषेध' इति ॥ एवं तर्हि गित्करिष्यते ॥*॥ स्नोर्गित्वान्न[2] स्थ ईकारः ॥*॥ स्नोर्गित्वात्स्थ ईकारो न भविष्यति ॥ किं कारणम् ? ॥*॥ क्ङितोरीत्त्वशासनात् ॥*॥ [3]क्ङितोरीत्वं शिष्यते ॥ इह तर्हि जिष्णुरिति गुणः प्राप्नोति ॥*॥ गुणाऽभावस्त्रिषु[3] स्मार्यः॥*॥ गुणाभावस्त्रिषु स्मर्तव्यः । गिति किति ङिति [4]चेति ॥ तद्गकारग्रहणं कर्तव्यम् ? ॥ न कर्तव्यम् ॥ क्रियते न्यास एव । ककारे गकारश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यते–'ग्क्ङिति चे'ति, इह तर्हि भूष्णुरिति 'श्र्युकः किती'तीट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति॥*॥ श्र्युकोऽनिट्त्वं[2] गकोरितोः ॥*॥ श्र्युकोऽनिट्त्वं गकारककारयोरिति वक्तव्यम् ॥ तद्गकारग्रहणं कर्तव्यम् ? ॥ न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । ककारे गकारश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यते–'श्र्युकः किती'ति ॥ यद्येवं चर्त्वस्याऽसिद्धत्वाद्[5]शि चेत्युत्वं प्राप्नोति॥सौत्रो निर्देशः । अथ वाऽसंहितया निर्देशः करिष्यते श्र्युकः–कितीति ।

॥*॥ स्नोर्गित्वान्न[6] स्थ ईकारः क्ङितोरीत्वशासनात् ।
गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः श्र्युकोऽनिट्त्वं गकोरितोः ॥*॥

शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ॥ ३।२।१४१ ॥

घिनणयं वक्तव्यः । घिनुणि हि सति शमिनौ शमिनः तमिनौ तमिन

प्र.]तर्हीति। गकारस्य चर्त्वेन निर्देशो व्याख्या[7]स्यत इत्यर्थः। ककार इति । परभूत इत्यर्थः । एतच्च लक्ष्यमूलाद्व्याख्यानाल्लभ्यते । सौत्र इति । तेनाऽसिद्धत्वाऽभावादुत्वाऽभावे विसर्जनीयो भवतीत्यर्थः । अथवेति । संहितायामुत्वविधानात् , इह तु तदभावादवसानविषयत्वाद्विसर्जनीयो भवति । [ग्लाजिस्थश्च] ॥

शमित्य। घिनणयमिति। उकारे हि सति कार्यार्थत्वसंभवात्तस्योच्चारणार्थत्वं

उ.] ग्लाजि । ननु न कद्वयमुपलभ्यतेऽत आह–लक्ष्येति । तेनेति । निर्देशेनाऽसिद्धत्वं बाध्यत इत्यर्थः । तदभावादिति । असंहिताकृताऽर्द्धमात्राकालेन विच्छेदादवसानविषयत्वमिति भावः । ननु संहिताया अविवक्षायां विसर्गोऽपि कथं, तत्राऽपि संहिताऽधिकारादिति स्पष्टमष्टमे भाष्ये इति चेन्न, पूर्वेण संहिताया एवाऽवसानकार्यनिमित्तत्वादिति भावः ॥ [ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः] ।

शमित्य । उच्चारणार्थत्वमिति । केवलोच्चारणार्थत्वमित्यर्थः। शमिनीतरेति ।

१ 'स्थोऽविशे' । २ 'श्लोकवार्त्तिकम्' । ३ 'कङ्तिो' 'क्ङिङितो' । ४ 'ङितीति' । ५ 'द्धसीत्युत्वं' । ६ 'क्स्नोः' । ७ 'व्याख्यायते' ।

[इति][1] 'उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातो'रिति नुम्प्रसज्येत॥ नैष दोषः।झल्ग्रहणं तत्र चोदयिष्यति ॥ इह तर्हि शमिनितरा शमिनीतरा तमिनितरा तमिनीतरा,–'उगितो घादिषु नद्या अन्यतरस्यां ह्रस्वो भवती'त्यन्यतरस्यां ह्रस्वत्वं प्रसज्येत । [तस्माद्घिनुणयं[2] वक्तव्यः] ॥ इष्यत एव ह्रस्वत्वम् ॥ ॥*॥ घिनुणकर्मकाणाम् ॥*॥ घिनुणकर्मकाणामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् 'संपृणक्ति शाक'मिति ॥ उक्तं वा ॥*॥ [उक्तं वा][3] ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'अनभिधाना'दिति ॥ [शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्] ।

निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ् ॥ ३।२।१४६ ॥

किमर्थं निन्दादिभ्यो वुञ्विधीयते न ण्वुलैव सिद्धं, नह्यस्ति विशेषो निन्दादिभ्यो ण्वुलो वा वुञो वा, तदेव रूपं स एव स्वरः ॥ ॥*॥ वुञमनेकाचः ॥*॥ वुञमनेकाचः प्रयोजयन्ति । असूयकः ॥ अथ येऽत्रैकाचः पठ्यन्ते तेषां ग्रहणं किमर्थं, न तेषां ण्वुलैव सिद्धम् ? ॥ न सिध्यति । अयं तच्छीलादिष्वर्थेषु तृन्विधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितं ण्वुलं बाधेत ॥ वासरूपेण न्यायेन ण्वुलपि भविष्यति ॥ अत उत्तरं पठति– ॥*॥ निन्दादिभ्यो वुञ्वचनमन्येभ्यो ण्वुलः प्रतिषेधार्थम् ॥*॥ निन्दादिभ्यो वुञ्वचनं क्रियते ज्ञापकार्थम् ॥ किं ज्ञाप्यम् ?॥ एतज्ज्ञापयत्याचार्यः 'तच्छीलादिषु वासरूपन्यायेनाऽन्येभ्यो ण्वुलन भवती'ति ॥ ॥*॥ तृजादिप्रतिषेधार्थं वैके ॥*॥ अथ वैके मन्यन्ते–एतज्ज्ञापयत्याचार्यः[3] 'ताच्छीलिकेषु सर्वं एव

प्र.]न स्यादिति भावः। इष्यत इति। विकल्पेनैव ह्रस्वत्वमिष्यते न तु नित्यमित्युकार उगित्कार्यार्थ इति स्थितम् । [शमित्यष्टाभ्यो] ।

निन्द । वुञमनेकाच इति । जातौ बहुवचनम् , असूयशब्दस्यैकस्यैव प्रयोजकत्वात् । तृजादिप्रतिषेधार्थं चेति । प्रत्ययसामान्यापेक्षं च ज्ञापकमाश्रीयते, न तु ण्वुलभावार्थमेव ।[निन्दहिंस] ।

उ.]ननु ह्रस्वाऽभावे 'तसिलादिषु'इति पुंवत्त्वंयुक्तमिति कथं दीर्घप्रयोग इति चेन्न ; ताच्छीलिकानाम्प्रायेण रूढितुल्यताया भगवतोक्तत्वेन संज्ञात्वात् 'संज्ञापूरण्योश्चे'ति निषेधादित्याहुः ॥ [शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्] ।

निन्दहिंस। जातौ बहुवचनमिति। तत्र बहुवचनस्य भगवता प्रत्याख्यानादेकव्यक्तिविषये जात्याश्रयणे फलाऽभावाच्चेदञ्चिन्त्यम् । 'प्रयोगबहुत्वाश्रयं बहुवचन'मिति परे ॥ [निन्दहिंस] ।

१ इतिः क्वचिन्न । २ अयं पाठः क्वचिन्न । ३ 'अथवैतज्ज्ञापयत्याचार्यः' ।

तृजादयो वासरूपेण न भवन्ती'ति ॥[निन्दहिंस] ॥

जुचङ्क्रम्यदंद्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः ॥३।२।१५०॥

॥*॥ पदिग्रहणमनर्थकमनुदात्तेतश्च हलादेरिति सिद्धत्वात् ॥*॥ पदिग्रहण-मनर्थकम् ॥ किं कारणम् ?॥ 'अनुदात्तेतश्च हलादेरिति सिद्धत्वात्'। 'अनु-दात्तेतश्च हलादे'रित्येवात्र युच् सिद्धः ॥ न सिध्यति ॥ अयं पदेरुकञ् विधी-यते 'लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्य उक'ञिति,स विशेषविहितः सामा-न्यविहितं युचं बाधेत ॥ वासरूपन्यायेन युजपि भविष्यति ॥*॥ असरूप-निवृत्त्यर्थं तु ॥*॥ असरूपनिवृत्त्यर्थं तर्हि पदिग्रहणं क्रियते ॥ एतज्ज्ञापय-त्याचार्यः–'ताच्छीलिकेषु ताच्छीलिका वासरूपेण न भवन्ती'ति ॥ यद्येत-ज्ज्ञाप्यते 'सूददीपदीक्षश्चे'ति दीपिग्रहणमनर्थकम् । अयं दीपे रो विधीयते 'नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो र'इति,–स विशेषविहितः सामान्यविहितं युचं बाधिष्यते ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यद्दीपिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्या-चार्यो–'भवति युचो रेण समावेश' इति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ कम्रा कन्या[1], कमना कन्येत्येतत्सिद्धं भवति ॥ [जुचङ्क्रम्य]।

स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ॥ ३।२।१५८ ॥

किमर्थमालुज्विधीयते न लुशेवोच्येत[2][3] ॥ का रूपसिद्धिः–स्पृहयालुः गृह-यालुः दयालुः[4] ॥ शपि कृते 'अतो दीर्घो यञी'ति [5]दीर्घो भविष्यति॥ एवं तर्हि

प्र.]जुचङ्क्रम्य। पदिग्रहणमिति । न च सकर्मकार्थं पदिग्रहणम्,अनभिधानादनेन सकर्मकादविधानात् । [जुचङ्क्रम्य]।

स्पृहि । शपि कृत इति । 'तुरुस्तुशम्यम' इत्यतस्तत्र सार्वधातुकग्रहणमनु-वर्तते न तु तिङ्ग्रहणमिति भावः । एवं तर्हीति । ननु लुशि सति लकारस्येत्संज्ञा प्राप्नोति, श्रद्धालुश्च न सिध्यति श्रद्धुरिति प्राप्नोतीत्याहुः । नैष दोषः । यादि-त्वादित्संज्ञा न भविष्यति । यकारश्च लुप्तनिर्दिष्टः । प्रयोजनाऽभावाद्वा । नह्यत्र लित्स्वरप्रत्ययस्वरयोर्विशेषोऽस्ति, उभयत्रैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वस्य

उ.] जुचङ्क्रम्य। सकर्मकार्थमिति । 'अनुदात्तेतश्चे'ति सूत्रे 'चलनशब्दार्था'दित्य-तोऽकर्मकादित्यनुवर्त्तते । तत्त्वञ्च सोपसर्गत्वेनाऽन्तर्भावितण्यर्थत्वेन वेति बोध्यम् । 'सूददीपे'ति युज्निषेधकम् ॥ [जुचङ्क्रम्य]।

स्पृहिगृहि । ननु 'अतो दीर्घ' इत्यत्र 'तिङी'त्यनुवृत्त्या कथमत्र दीर्घ इत्यत आह–तुरुस्तु इति । अत एव 'ज्ञाजनोर्जे'ति दीर्घविधानस्याऽङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञाप-कत्वं सङ्गच्छते । प्रयोजनाऽभावाद्वेति । 'नेत्संज्ञे'ति शेषः । उभयत्रैकादेश इति ।

१ 'युवतिः' । २ 'लुजुच्यते' ।३ 'उच्यते' ।४ इदं क्वचिन्न । ५ 'दीर्घत्वं' ।

सिद्धे सति यदालुचं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो'ऽन्येभ्योप्ययंभवती'ति ॥ किमे तस्य ज्ञापने प्रयोजनम्?॥ आलुचि शीङ्ग्रहणं चोदयिष्यति तन्न कर्तव्यं भवति ॥*॥ आलुचि शीङ्ग्रहणम् ॥*॥ आलुचि शीङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । शयालुः ॥

आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ॥ ३।२।१७१ ॥

किमर्थं किकिनोः कित्त्वं [1]क्रियते न 'असंयोगाल्लिट् कि'दित्येव सिद्धम् ? ॥ ॥*॥ किकिनोः कित्वमृकारगुणप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ किकिनोः कित्करणं क्रियते ॥ [किं प्र[2]योजनम् ?] ॥ 'ऋकारगुणप्रतिषेधार्थम्' । अयमृकारान्तानां लिटि गुणः प्रतिषेधविषये आरभ्यते'ऋच्छत्यृता'मिति स यथेह भवति–आतस्त[3]रतुः आतस्तरुरिति, एवमिहापि प्रसज्येत मित्रावरुणौ ततुरिः, दूरे ह्यध्वा जगुरिरिति, स पुनः कित्वेन बाध्यते ॥*॥ उत्सर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात् ॥*॥ उत्सर्गश्छन्दसि किकिनौ वक्तव्यौ ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'सदादिभ्यो दर्शनात्' । सदादिभ्यो हि किकिनौ दृश्येते । [4]सदिरमिनमिमनिविचीनां–सेदिः रेमिः मेनिः । नेमिश्चक्रमिवाभवत् । विविचिं रत्नधातमम् ॥*॥ भाषायां धाञ्कृसृजनिनमिभ्यः ॥*॥ भाषायां धाञ्कृसृजनिनमिभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ । धाञ्-द[5]धिः। धाञ् ॥ कृ-चक्रिः । कृ ॥ सृ-सस्रिः । सृ ॥ जनि-जज्ञिः । जनि ॥

प्र.]भावात् ।'श्रद्धालु'शब्दस्याप्यनेकार्थत्वाद्धातूनामत्र विषये दधात्यर्थे वर्तमानस्य धेटो भविष्यति । ननु शिदाश्रयोऽशितीत्यात्वप्रतिषेधः प्राप्नोति । एवं तर्हि श्रद्धा आश्र· द्धेत्याकारप्रश्लेषादात्वं भविष्यति । अथवा दधातेरेव 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्य' इति द्विर्वचनं न प्रवर्तिष्यते । [स्पृहिगृहि]

आदृग । दकारो मुखसुखार्थः । सन्देहार्थो वा, तकारे तु सति तादपि पर-

---

उ.]लित्स्वरे प्रत्ययस्वरे वा कृते उकारेण गुणरूपे एकादेशे इत्यर्थः।एवञ्चेत्त्वे लकारोच्चारणवैयर्थ्येन सामर्थ्यान्नेत्त्वमिति भावः । नन्वेवमपि 'श्रद्धालु'रिति स्यादत आह–**श्रद्धालुशब्दस्याऽपीति** । 'सिद्धि'रिति शेषः । **धेट इति**–करणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । तस्य च भौवादिकत्वात् श्लोरभावेन द्वित्वाऽभाव इति भावः । **शिदाश्रय इति** । शबाश्रय इति भावः । **अथ वेति** । संज्ञापूर्वकतया श्लोरभावेन द्वित्वं नेत्यर्थः । द्वित्वन्तु न संज्ञापूर्वकम् , विधेयकोटौ संज्ञापूर्वकस्यैव तेनाऽनित्यत्वबोधनादित्याहुः । भाष्याऽनुक्तत्वेन 'संज्ञापूर्वक' इत्यस्याऽप्रामाणिकत्वे तु इदञ्चिन्त्यम् । परे त्वज[6]सव्यथिभ्यामिवाऽत्राऽपि 'श्रद्धे'ति समुदायात्प्रत्यय इति न काचिच्छङ्केत्याहुः । दयेर्यङ्लुक् नास्त्यनभिधानादिति बोध्यम् ॥ [स्पृहिगृहि] ॥

१'मुच्यते'।२इदं लुप्तम्।३'तेरतुः तेरुः'। ४'सदिमनिरमिनमिविचीनां 'सेदिः मेनिः रेमिः नेमिः' पा० । ५ 'दधि' । ६ 'अजव्यथि' ।

नमि-नेमिः ॥*॥ सासहिवावहिचाचलिपापतीनां निपातनम् ॥*॥ **सासहिवावहिचाचलिपापतीनां निपातनं कर्तव्यम् । वृषा सहमानं सासहिः।वावहिः चाचलिः पापतिः॥ अपर आह** ॥*॥ सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ ॥*॥ **एतान्येवोदाहरणानि**॥[आद्दगमहन]॥

भियः क्रुक्लुकनौ ॥ ३।२।१७४ ॥

॥*॥ भियः क्रुकन्नपि ॥*॥ **भियः क्रुकन्नपि वक्तव्यः । भीरुकः ॥**

अन्येभ्योपि दृश्यते ॥ ३।२।१७८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न क्विप्चान्येभ्योपि दृश्यत इत्येव सिद्धम् ? ॥*॥ क्विब्विधिरनुपपदार्थः॥*॥ **अनुपपदार्थोऽयमारम्भः। पचेः–पक् । भिदेः–भित् । छिदेः–छित् ॥ अथ योऽत्र सोपपदस्तस्य ग्रहणं किमर्थं, न तेनैव सिद्धम् ?॥ न सिध्यति । इह केचिदा क्वेरिति सूत्रं पठन्ति, केचित्प्राक् क्वेरिति, तत्र य आ क्वेरिति पठन्ति तैः क्विबप्याक्षिप्तो भवति । तत्र तच्छीलादिष्वर्थेषु**

प्र.]स्तपर इत्यृकारस्य तपरत्वादृकारग्रहणं न स्यात्।ऋकारगुणनिषेधार्थाच्च किकिनोः-कित्वादृकारनिर्देशाऽवसायः।**सासहीति**। पापतीति निपातनाद्यङि नीगभावः,विधौ तु भाष्यकारवचनप्रामाण्यात् । तेनाप्युक्तं–**तान्येवोदाहरणानीति** । अथ लिङ्वद्भावे किकिनोः परस्मैपदसंज्ञा कस्मान्न भवति?।तथा चात्मनेपदिभ्यो देङ्दृङादिभ्यो न प्राप्नुतः । नैष दोषः । लादेशानां परस्मैपदसंज्ञा न तु लकारस्य । भावकर्मकर्तृषु तर्हि लिङ्वत्किकिनौ प्राप्नुतः। एषोऽप्यदोषः। उत्पन्नयोः कार्यातिदेशात्, उत्पत्तिश्च 'कर्तरि कृ'दित्यनेनास्यैकवाक्यत्वात्कर्तरि तयोर्भवति । वर्तमानाधिकाराच्च वर्तमान इति। भूतकालतापि विरोधान्नाऽतिदिश्यते । स्वरूपाऽबाधेन च कार्याण्यतिदिश्यन्त इति क्वसुकानचावपि किकिनोर्न भवतः । [**आद्दगमहन**] ॥

अन्येभ्योऽपि । **क्विब्विधिरिति**। 'क्विप् चे'त्यत्र सुप्युपसर्गेपीति च वर्तत इति भावः । **अथेति** । पूर्वसूत्रे ग्रावस्तुशब्द इत्यर्थः । **आ क्वेरिति** । अभिविधा-

उ.]**आद्दगम । ऋकारगुणनिषेधार्थादिति**।'ऋ'धातोः किकिनोर्गुणनिषेधाऽनिषेधयोः फले विशेषाऽभावः। 'आरि'रिति रूपमेव गुणे, तन्निषेधेऽपि 'अत आदे'रिति दीर्घे यणि च तदेवेति भावः । **ऋकारनिर्देशेति** । दीर्घग्रहणेत्यर्थः । 'जगुरि'रित्यादौ कित्त्वाद्गुणाऽभावे ओष्ठ्यपूर्वत्वाऽभावेऽपि छान्दसत्वादुत्वम् । **भाष्यकारवचनेति** । स्रंसादिबहुसहचरितस्यैव पतेस्तत्र ग्रहणमित्यन्यविकरणस्य तदभावः । यद्वा प्रसिद्धस्य पतेर्ग्रहणं, न दैवादिकस्य, तस्य चेदं रूपम् ॥ [**आद्दगम**] ।

अन्येभ्योऽपि । ग्रावस्तु इति । दिद्युतोऽप्युपलक्षणम् । **तत्र कृते इति** ।

१ 'तान्ये' । २ इदं प्रायो लुप्तम् ।३ 'विद्युतो' ।

क्विब्यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । य एवासावविशेषविहितः स तच्छीलादिषु भविष्यत्यन्यत्र च ॥ न सिध्यति । अयं तच्छीलादिष्वर्थेषु तृन्विधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितं क्विपं बाधेत ॥ वासरूपेण क्विबपि भविष्यति ॥ न सिध्यति । इदानीमेव ह्युक्तं-'तच्छीलादिष्वर्थेषु वासरूपेण तृजादयो न भवन्ती'ति, क्विप्चापि तृजादिः ॥ * ॥ वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घश्च ॥*॥ वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घत्वं च वक्तव्यम् , क्विप्च। वचि-वाक् । वचि ॥ प्रच्छि-शब्दप्राट् [प्रच्छि]॥ आयतस्तु-आयतस्तूः । आयतस्तु ॥ कटप्रु-कटप्रूः । [कटप्रु] ॥ जु-जूः । [जु] ॥ श्रि—श्रीः ॥ अपर आह-॥*॥ वचिप्रच्छ्योरसम्प्रसारणं चेति वक्तव्यम् ॥*॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥ न वक्तव्यम् । दीर्घवचनसामर्थ्यात्सम्प्रसारणं न भविष्यति ॥ इदमिह सम्प्रधार्यं, दीर्घत्वं क्रियतां सम्प्रसारणमिति किमत्र कर्तव्यम् ?॥ परत्वात्सम्प्रसारणम् ॥ अन्तरङ्गं दीर्घत्वम् ॥ काऽन्तरङ्गता ? ॥ प्रत्ययोत्पत्तिसन्नियोगेन दीर्घत्वमुच्यते, उत्पन्ने प्रत्यये सम्प्रसारणम् । तत्राऽन्तरङ्गत्वाद्दीर्घत्वे कृते सम्प्रसारणम् । प्रसारणपरपूर्वत्वे कृते कार्यकृतत्वात्पुनर्दीर्घत्वं न स्यात् । 'तस्मात्सुष्ठूच्यते-'दीर्घवचनसामर्थ्यात्सम्प्रसारणं न भवतीति॥*॥द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च॥*॥द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे चेति वक्तव्यम्।द्युति-दिद्युत्।द्युति॥गमि-जगत्।गमि॥जुहोति-जुहोतेर्दीर्घश्च । जुहूः॥*॥दृणातेर्ह्रस्वश्च द्वे च क्विप्चं॥*॥दृणातेर्ह्रस्वश्च द्वे च क्विप्चेति वक्तव्यम् ।

प्र.]वाकारः। दीर्घवचनसामर्थ्यादिति।दीर्घश्रुत्याऽच्परिभाषोपस्थानाद्वचिप्रच्छ्योरचोर्दीर्घत्वेन भाव्यं, तत्र कृते संप्रसारणे पूर्वैकादेशे च दीर्घविधानमनर्थकं स्यादिति भावः । न स्यादिति । संभावने लिङ् । पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात् पुनर्दीर्घो न प्रवर्तत इत्यर्थः । दिद्युदिति । 'द्युतिस्वाप्यो'रित्यभ्यासस्य संप्रसारणम् । जगदिति । 'गमः क्वा'विति मलोपः । जुहूरिति । दीर्घे समुच्चीयमाने दीर्घश्रुत्याऽच्परिभाषोपस्थाना-

उ.]प्रत्ययसन्नियोगशिष्टतयाऽन्तरङ्गत्वाद्दीर्घत्वे कृत इत्यर्थः। ननु दीर्घत्वं न स्यादित्युक्तम्,अस्यानुवादत्वेन विधिलिङोऽसम्भवादत आह-सम्भावने इति।दीर्घत्वं सम्भवेदिति नेत्यर्थः। यद्यपि दीर्घवचनसामर्थ्याल्लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायबाधेन पुनर्दीर्घप्रवृत्तिरेव वक्तुं युक्ता, तथापीष्टाऽनुरोधात्सम्प्रसारणाऽभाव एव भाष्यकृतोक्तः। भाष्ये कार्यकृतत्वादिति । विकारकृतलक्ष्यभेदस्तु नाऽत्र न्याये आश्रीयते, एतद्भाष्यप्रामाण्यात् । वचिप्रच्छ्योर्ह्यत्र वार्तिके सूत्रेणैव क्विपि सिद्धे दीर्घत्वार्थमेव ग्रहणमिति बोध्यम् । चेन दीर्घसमुच्चये दिद्युदादेरपि स्यात्, असमुच्चये जुहूर्न सिद्ध्येदत

१ 'क्विप्वापि' । २ 'प्रसारणं' । ३ 'सम्प्रसारणपूर्वत्वे' । ३ इदं क्वचिन्न ।

दद्दत् । जुहूर्जुहोतेर्ह्वयतेर्वा । दद्दत्–दृणातेर्दीर्यतेर्वा । जूः–ज्वरतेर्जीर्यतेर्वा । ॥*॥ ध्यायतेः सम्प्रसारणं च ॥*॥ ध्यायतेः सम्प्रसारणं च क्विप्च वक्तव्यः । धीर्ध्यायतेर्दधातेर्वा । [अन्येभ्योऽपि दृश्यते] ॥

विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम् ॥ ३।२।१८० ॥

॥*॥ डुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसङ्ख्यानं धातुविधितुक्प्रतिषेधार्थम् ॥*॥ डुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'धातुविधितुक्प्रतिषेधार्थम्' । धातुविधेस्तुकश्च प्रतिषेधो यथा स्यात्। मितद्रुः मितद्रू मितद्रवः। 'अचिश्नुधातुभ्रुवा'मित्युवङादेशो मा भूत् । इह च मितद्र्वा। मितद्र्वे । 'नोङ्धात्वो'रिति प्रतिषेधो मा भूत् । तुग्विधिः–मितद्रुः । 'ह्रस्वस्य पिति कृति तु'गिति तुङ्मा भूदिति ॥ [विप्रसंभ्यो] ॥

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ ३।२।१८८ ॥

॥*॥ शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि ।
रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि ॥
हृष्टतुष्टौ तथाक्रान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ ।
कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृताः पूर्ववत्स्मृताः ॥*॥

प्र.]दृचा च तदन्तविध्याश्रयणाज्जुहोतेरेवाऽजन्तत्वसंभवाद्भवति । [अन्येभ्योऽपि]

विप्रसम्भ्यो ड्वसं । किं प्रयोजनमिति । क्विपा सिद्धिं मन्यमानस्य प्रश्नः ॥

मतिबुद्धि । क्तस्य मत्याद्यर्थेभ्यः परस्य भूतविषयताऽपि वर्तमानविषयतया तक्रकौण्डिन्यन्यायेन बाध्यते । ज्ञातमित्येतत्तु भूतेऽपि भवति । तेनेत्यधिकारात्तृतीयान्तादुपज्ञातेऽर्थेऽण्प्रत्ययविधानात् । वर्तमाने हि 'क्तस्य च वर्तमान' इति षष्ठ्या भवितव्यम्॥इति कैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये तृतीयमाह्निकम्॥

उ.]आह–दीर्घे इति। द्युतिगमिभ्यामन्वये वैयधिकरण्यापत्तिभिया ताभ्यामसम्बन्धो दीर्घस्येत्यर्थः । भाष्ये–दीर्यतेर्वेति । एतद्भाष्यप्रामाण्यादेव 'दृ'धातुर्दिवादावपि बोध्यः । जीर्यतेर्वेति । अत्र पक्षे उत्वं चेन विधेयम् । दधातेर्वेति । 'घुमास्थे'तीत्वम् । 'ईत्वमवकारादा' विति वचनन्तु भगवता प्रत्याख्यास्यते । वस्तुतोऽस्मात् 'क्विबेव ने'तीदमेकदेश्युक्तिरिति बोध्यमिति केचित्। वस्तुतो दृशिससुच्चेयमपूर्वमीत्वम्भगवदभिमतम्पूर्वत्र पक्षेऽपूर्वोत्ववदिति बोध्यम् ॥ [अन्येभ्योऽपि] ॥

मतिबुद्धि।प्रत्ययविधानादिति । तेन हि विधेयविषयेऽयं न्यायो नाऽनुवाद्यविषय इति ज्ञाप्यते । कालस्त्वनुवाद्य इति भावः । तेन 'पूजितो यः सुराऽसुरै'रित्यपि सिद्धम् । भाष्ये–शीलित इत्यादि । अनुक्तसमुच्चयार्थेन चेनैतेषां[2] सङ्ग्रह

---

१ 'तुग्भवतीति' । २ 'चेनैषां' ।

न म्रियन्ते अमृताः ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ।

उणादयो बहुलम् ॥ ३।३।१ ॥

बहुलवचनं किमर्थम्?॥*॥ बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः[1]॥*॥ तन्वीभ्यः प्रकृतिभ्य उणादयो दृश्यन्ते न सर्वाभ्यो दृश्यन्ते ॥*॥ प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ॥*॥ प्रायेण खल्वपि ते समुच्चिता, न सर्वे समुच्चिताः ॥*॥ कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तम्॥*॥कार्याणि खल्वपि सशेषाणि कृतानि, न सर्वाणि लक्षणेन परिसमाप्तानि ॥ किं पुनः कारणं तन्वीभ्यः प्रकृतिभ्य उणादयो दृश्यन्ते न

प्र.] उणादयो बहुलम् । बहुलवचनमिति । 'उणादय' इत्येव सूत्रमुणादीनां शास्त्रान्तरपठितानां साधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थमस्त्विति भावः। बाहुलकमिति । 'प्रकृते'-रिति जातावेकवचनम् । तनुशब्दोऽत्र वृत्तिविषये गुणमात्रवचनः । प्रकृतीनां तानवं दृष्ट्वा बाहुलकं बहुलशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं बह्वर्थादानमुक्तम् । तेनाऽपठिताभ्योऽपि प्रकृतिभ्य उणादयो भवन्ति । यथा हृषेरुलच्शकेरपि भवति शङ्कुलेति । तथा तेषामुणादीनां प्रायेण समुच्चयनं कृतं न तु साकल्येनेति बहुलवचनादविहिता अपि भवन्ति । तेनाऽर्तेः[2] फिडफिड्डौ भवतः, ऋफिड ऋफिड्ड इति । सशेषाणि च कार्याणि उणादिषु विहितानि न तु निःशेषाणि । बहुलवचनात्त्वविहितान्यपि भवन्ति । तेन 'षण्ड' इत्यत्र सत्वाऽभावः । सकारस्य वा षत्वं[3] भवति । किं पुनरिति ।

उ.]इति भावः। कष्टम्भविष्यतीति। कषिष्यतीत्यर्थे 'कष्ट'शब्द इत्यर्थः। पूर्ववत्,-शीलिताद्युद्यतान्तवद्वर्त्तमाने इत्यर्थः। तदाह-न म्रियन्त इति॥ [मतिबुद्धिपूजार्थे] इति श्रीकालेपनामकनागेशभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्द्योते तृतीयाऽध्यायस्य द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम् । पादश्चाऽयं द्वितीयः समाप्तः ।

उणादयो। शास्त्रान्तरेति । व्याकरणान्तरेत्यर्थः। साधुत्वेति । वर्त्तमानकाले तत्त्वार्थमिति भावः । 'प्रकृते'रित्यस्य तन्वीभ्य इति व्याख्यानमननुगुणमत आह-जातावितिानु 'तनु'शब्दस्य प्रकृतेरिति विशेषणतया कथं समासोऽत आह-तनुशब्द इति।तथा च गमकत्वात्समास इति भावः।तानवमिति।व्याकरणान्तरे तासामल्पत्वं दृष्ट्वेत्यर्थः । बाहुलकमिति । 'बहूनर्थान् लाती'त्यर्थकबहुलशब्दाद्भावे वुञा सिद्धमिति बोध्यम् । बहवोऽर्थाश्च प्रवृत्तिनिवृत्त्यादयो वृद्धैरुक्ताः । बह्वर्थादानमिति । बह्वर्थग्रहणरूपं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । तेनाऽपठिताभ्य इति । व्याकरणाऽन्तरेऽपठिताभ्य इत्यर्थः । भाष्ये-उणादयो दृश्यन्त इत्यादेर्व्याकरणाऽन्तर इति शेषः । तदाह-हृषेरुलजित्यादि । प्रायेण समुच्चयनमिति । व्याकरणाऽन्तर इत्यर्थः ।

१ श्लोकवार्तिकम् । २ 'यथाऽर्तेः' । ३ 'चाऽषत्वं' ।

सर्वाभ्यो दृश्यन्ते । किं च कारणं प्रायेण समुच्चिता न सर्वे समुच्चिताः । किञ्च कारणं कार्याणि सशेषाणि कृतानि न सर्वाणि लक्षणेन परिसमाप्तानि ॥*॥ नैगमरूढिभवं हि सुसाधु ॥*॥ **नैगमाश्च रूढिभवा[3]श्चौणादिकाः सुसाधवः कथं स्युः? । ॥*॥** नाम च धातुजमाह निरुक्ते ॥*॥ **नाम खल्वपि धातुजम् । एवमाहु[3] नैरुक्ताः ॥*॥** व्याकरणे शकटस्य च तोकम्[1] ॥*॥ **वैयाकरणानां च शाकटायन आह–'धातुजं नामे'ति॥अथ यस्य विशेषपदार्थो न समुत्थितः कथं तत्र भवितव्यम्? ॥*॥** यत्र[4] विशेषपदार्थसमुत्थं

प्र.]यावत्यः प्रकृतयः यावन्तश्च प्रत्ययाः यावन्ति च कार्याणि तावन्त्येव भवन्त्विति प्रश्नः । **नैगमेति** । निगमश्छन्दस्तत्र भव इत्यणृगयनादिभ्य इत्यण् । **रूढिः**–प्रसिद्धिः,तत्र भवाः। संज्ञाशब्दा इत्यर्थः। ते सुष्ठ साधवो यथा स्युरित्येवमर्थमपरिपूर्णत्वं प्रकृत्यादीनामुच्यते । अपरिपूर्णानां हि पूर्णत्वं बहुलग्रहणेन क्रियत इति नैगमरूढिभवानां व्याकरणेऽस्मिन्व्युत्पादनादसंदिग्धं साधुत्वमवगम्यत इत्यर्थः । अन्यैरप्याचार्यैः शब्दानां प्रकृत्यादिविभागेन व्युत्पादनमभ्युपगतमित्याह–**नामेति** । **तोकमिति** । अपत्यमित्यर्थः । **यत्रेति** । पदमर्थः प्रयोजनं यस्य व्युत्पाद्यत्वेन

उ.] ननु स्वतन्त्राणामृषीणामेवं न्यूनं शास्त्रं कृतमिति पर्यनुयोगोऽयुक्तोऽत आह–**तावन्त्येव भवन्त्विति प्रश्न इति** । ननु 'प्रकृतीनां निर्देशोऽत्रे'त्यादि त्वया केन मानेन ज्ञातमिति भाष्याक्षराऽर्थः । **तदिति** । नैगमरूढिभवमित्यर्थः । **जातावेकवचनमिति** । 'साधव' इत्यनेन नाऽन्वयः।ते सुष्ठ्विति पाठस्तु सम्यगेव। तस्य चाऽशेषेण सङ्ग्रहोऽशक्यः । तस्य साधुत्वञ्च सर्वसम्मतम् । अतो ज्ञायते 'प्रकृतेस्तनुदृष्टे'रित्यादीति भाष्यार्थः। **सुसाधवः कथं स्युरिति** भाष्यस्य 'अतो बाहुलक'मिति शेषः । ते पाणिनिना बोधितसाधुत्वकाः कथं स्युरित्यर्थः । पाणिनिना बोधितसाधुत्वमेव सुसाधुत्वं, सम्प्रति प्रयोगार्हत्वात्, तदाह–**अपरिपूर्णानामिति** । सर्वाभ्यः प्रकृतिभ्यः सर्वप्रत्ययानां तत्तद्रूपेण विधानन्तु ब्रह्मणाऽपि दुरुपपादमिति भावः । ननु तेषामेवं व्युत्पादनं कैर्वैयाकरणैः कृतमित्याशङ्क्याह भाष्ये–**नाम चेत्यादि** । तद्व्याचष्टे–**नाम खल्वपीति** । 'नाम धातुज'मित्येवमाहुर्नैरुक्ता इत्यक्षरार्थः । तदाह–**अन्यैरित्यादिना** । पाणिनेस्तु तानि अव्युत्पन्नान्येवेति भावः । इदञ्च 'आयनेयीनी'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एवञ्च 'कृवापे'त्याद्युणादिसूत्राणि शाकटायनस्येति सूचितम् । 'धातुजं नामे'ति निरुक्ते आह निरुक्तकारः, शाकटायनश्च स्वकृते व्याकरणे आह धातुजं नामे'ति भाष्येऽन्वयः । 'पदार्थे' इत्यत्र 'अर्थ' शब्दः प्रयोजनवाचीत्याह–**अर्थः प्रयोजनमिति** । **विशेषश्चाऽसाविति** । उक्तप्रकृतिप्रत्ययादेर्यत्र समुत्थितम्,

१'श्लोकवार्त्तिकम्' । २'रूढिशब्दाश्चाऽवैदिकाः।३'मेवाहुः'।४अपिः क्वचिन्न ।

प्रत्ययतः प्रकृतेश्च[3] तदूह्यम् ॥*॥ प्रकृतिं दृष्ट्वा प्रत्यय ऊहितव्यः। प्रत्ययं च दृष्ट्वा प्रकृतिरूहितव्या।

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे।
कार्याद्विद्यादनूबन्ध[2]मेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥

भविष्यति गम्यादयः ॥ ३।३।३ ॥

॥*॥ भविष्यतीत्यनद्यतन उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ भविष्यतीत्यनद्यनत उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। श्वो ग्रामं गमी ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति? ॥ लटाऽयं निर्देशः क्रियते लृड्वाऽनद्यतने लुटा बाध्यते। तेन लट एव विषये एते प्रत्ययाः स्युर्लुटो विषये न स्युः। ॥*॥ इतरेतराश्रयं च ॥*॥ इतरेतराश्रयं च भवति ॥ केतरेतराश्रयता? ॥ भविष्यत्कालेनाऽयं निर्देशः क्रियते, निर्देशोत्तरकाला च भविष्यत्कालता। तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥*॥ उक्तं वा ॥*॥ [उक्तं[3] वा]॥ किमुक्तम्? ॥ एकं तावदुक्तं 'नवा[3]ऽपवादस्य निमित्ताभावादनद्यतने हि तयोर्विधान'मिति। अपरमप्युक्तम्-'अव्ययनिर्देशात्सिद्ध'मिति। अव्ययवता शब्देन निर्देशःकर्तव्यः। अवर्तमानेऽभूत इति ॥ स तथा निर्देशः कर्तव्यः?॥ न कर्तव्यः ॥ अव्ययमेष भविष्यतिशब्दो नैषं[4] भवतेर्लृट् ॥ कथमव्ययसंज्ञा? ॥ 'विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्ती'ति निपातसंज्ञा, 'निपातोऽव्यय'मित्यव्ययसंज्ञा। अथापि भवतेर्लृट्, एवमप्यव्ययमेव ॥ कथम्? ॥ न व्येतीत्यव्ययमिति ॥ क्व पुनर्न व्येति?॥ एतौ कालविशेषौ भूतवर्तमानौ। स्वभावतो भविष्यत्येव[5]

प्र.]स पदार्थः प्रकृत्यादिःविशेषश्चासौ पदार्थस्तस्माद्यत्र समुत्थितं विशिष्टप्रकृतिप्रत्ययोत्पादनेन व्युत्पादितमित्यर्थः। प्रकृतिमिति। प्रसिद्धाम्-अर्त्यादिकामित्यर्थः।।प्रत्यय इति। फिडादिकः। प्रत्ययं चेति। प्रत्ययत्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः। तेन 'हृषेरुल'जिति प्रत्ययं दृष्ट्वा शकि प्रकृतिरूह्यते, तेन सिद्धं 'शङ्कुले'ति। न सर्वत्र ऊहः कर्तव्यः। किं तर्हि[6]?। साधुत्वेनाभिमतासु संज्ञास्विति प्रदर्शयति-संज्ञास्विति।

भविष्यति।अनद्यतन इति।भविष्यच्छब्दो भविष्यन्मात्रे वर्तते न तु तद्विशेषेऽनद्यतने,तस्य लुड्विषयत्वात्।ततश्च गम्यादयो भविष्यदधिकारे भविष्यच्छब्दार्थेऽन्वा-

---

उ.]विशिष्टाया उक्तायाः प्रकृतेरुक्तप्रत्ययोत्पादनेन न व्युत्पादितमित्यर्थः। 'संज्ञासु धातुरूपाणीत्यवतारयति-न सर्वत्रेत्यादि। संज्ञासु-प्रसिद्धसंज्ञाशब्देषु ॥

भविष्यति। विशेष इति। सत्यपि वास्तवे विशेषे तस्याऽविवक्षितत्वात्सामान्य-

---

१ इदं क्वचिन्न। २ 'दनुबन्ध'। ३ 'नचा'।
४ 'नचैषा'। ५ 'भविष्यत्यर्थे'। ६ 'किन्तु'।

वर्त्तते ॥ यदि तर्हि न ब्येतीत्यन्य्यर्थमिति ॥*॥ न वा तद्विधानस्यान्यत्राभावात् ॥*॥ न वा भविष्यदधिकारेणाऽर्थः॥ किं कारणम् ? ॥ 'तद्विधानस्यान्यत्राऽभावात्' । येऽपि ह्येते इत उत्तरं प्रत्ययाः शिष्यन्ते एतेऽप्येतौ कालविशेषौ न वियन्ति भूतवर्तमानौ, स्वभावतो भविष्यत्येव वर्तन्ते ॥ अत उत्तरं पठति ॥*॥ भविष्यदधिकारस्य प्रयोजनं यावत्पचति पुरापचतीत्यनपशब्दत्वाय॥*॥

यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ ३।३।४ ॥

॥*॥ यावत्पुरादिषु लड्विधिर्लुटः पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥*॥ यावत्पुरादिषु लड्विधिर्भवति लुटः पूर्वविप्रतिषेधेन। यावत्पुरानिपातयोर्लड्भवतीत्यस्यावकाशः यावद्भुङ्क्ते पुराभुङ्क्ते । लुटोऽवकाशः–श्वः कर्ता श्वोऽध्येता । इहोभयं प्राप्नोति यावत् श्वो भुङ्क्ते । पुरा श्वो भुङ्क्ते । लड्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्व-

---

प्र.]ख्यायमाना अनद्यतने न सिध्यन्तीति वार्तिकारंभः।इतरेतराश्रयं चेति। एतद्भूते इत्यत्र व्याख्यातं, तत एवावधारणीयम्। न[4] वेति । विशेषे यत्सामान्यमस्ति तदाश्रयेण गम्यादयः प्रयुज्यते इत्यर्थः । विशेषविवक्षायां चाऽपवादविप्रतिषेधाल्लुडेव भवति–'श्वो गन्ता ग्राम'मिति।वासरूपइतिवचनाल्लृडपि भवति।तेन गमिष्यति भविष्यतीत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते । यावत्पचतीति । सति भविष्यदधिकारे भविष्यत्येव यावत्पुराशब्दयोगे लटः साधुत्वं भवति, भविष्यत्कालेन वर्तमानकालस्य बाधनात्, असति भविष्यदधिकारे भूतेऽपि साधुत्वं लटः स्यात् । शब्दोपात्तकालविशेषविधानाऽभावे वर्तमानकालस्य बाधो न स्यात्। [भविष्यति गम्यादयः]॥

उ.]स्यैव विवक्षामाश्रित्य तदाश्रयो णिनिः। अनद्यतनाख्यस्तु विशेषः पश्चात् 'श्वः'-शब्दमहिम्ना गम्यत इति भावः । विशेषविवक्षायामिति । प्रथमत एव विशेषविवक्षायामित्यर्थः । अपवादेति । लुटो हि द्वावपवादौ णिनिर्लुट् । नन्वेवं 'श्वो गमिष्यती'त्यादिप्रयोगाऽनापत्तिर्णिनिना बाधादत आह–वाऽसरूपेति । सामान्यविवक्षायामिति भावः । भाष्ये–पुरा पचतीत्यनपशब्दत्वायेति । भविष्यत्येवाऽनपशब्दत्वं यथा स्याद्भूते तु नेत्येतदर्थमित्यर्थस्तदाह–सतीति। भविष्यद्भूतयोरसाधुत्वप्राप्तौ भविष्यत्येवाऽनेन साधुत्वं क्रियते न तु भूते । वर्त्तमानकाले साधुत्वाऽभावे तु न मानम्,भाष्यादलाभात्,कालस्याऽनुवाद्यतया तक्रकौण्डिन्यन्यायाऽप्राप्तेश्च। 'भविष्यकालेन वर्त्तमानकालस्य बाधना'दिति कैयटश्चिन्त्यः । भूतेऽपीति । भविष्यत्पदाऽभावे 'याव'दिति सूत्रे यत्र विहितो लट् ततोऽन्यत्रापि यथा स्यादित्यर्थं स्यात्, एवञ्च भूतेऽपि साधुत्वं स्यादिति भावः । दूषणान्तरमाह–शब्दोपात्तेति । अनुवाद्यविषये 'तक्रकौण्डिन्य'न्यायाऽभावादिदं चिन्त्यम्।[भविष्यति गम्यादयः]।

---

१ इतिः क्वचिन्न । २ 'नह्येतेऽत उत्तरं' । ३ 'श्वो भोक्ता' । ४ 'नचेति' ।

विप्रतिषेधो वक्तव्यः ?॥ न वक्तव्यः । 'अनद्यतने लु'ङित्यत्र 'यावत्पुरानिपातयो र्लँ'ङित्येतदनुवर्तिष्यते॥ [यावत्पुरा] ॥

लिप्स्यमानसिद्धौ च ॥ ॥३।३।७ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न लिप्स्यमानसिद्धिरपि लिप्सैव, तत्र 'किंवृत्ते लिप्साया'मित्येव सिद्धम् ? ॥[*॥अकिंवृत्तार्थः॥*]॥ अकिंवृत्तार्थोऽयमारम्भः । यो भवतामोदनं ददाति स स्वर्गं लोकं गच्छति । यो भवतामोदनं दास्यति स स्वर्गं लोकं गमिष्यति ॥ [लिप्स्यमानसिद्धौ च]॥

तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ ३।३।१० ॥

किमर्थं क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां ण्वुल्विधीयते नाऽविशेषेण विहितो ण्वुलस्त क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामन्यत्र च भविष्यति ॥ ण्वुलि सकर्मकग्रहणं चोदितम् , अकर्मकार्थोऽयमारम्भः । आसको व्रजति, शायको व्रजतीति ॥ प्रत्याख्यातं तत् 'न वा धातुमात्राद्दर्शनाण्ण्वुल' इति ॥ एवं तर्हि—तृजादिषु वर्तमानकालोपादानं चोदितम्, अवर्तमानकालार्थोऽयमारम्भः ॥ तदपि प्रत्याख्यातं 'न वा कालमात्रे दर्शनादन्येषा'मिति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्, 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययो'रित्यत्र षष्ठ्याः प्रतिषेध उक्तः स यथा

प्र.] लिप्स्यमान । अकिंवृत्तार्थ इति । पूर्वत्र तु किंवृत्तग्रहणं लिप्स्यमानसिद्धिरहितायां लिप्सायामकिंवृत्ते लङ्निवृत्त्यर्थम् । [लिप्स्यमानसिद्धौ च] ।

तुमुन् । अकेनोरिति । सति भविष्यत्काले ण्वुल्विधौ तदनुवादेन षष्ठीनिषेधो विधातुं शक्यते नान्यथेति भावः। लप्स्यन्तेऽस्येति । याजकशब्दो भविष्यति वर्तते, यस्मात्ते तं याजयिष्यन्ति न तु ते याजितवन्तः। तत्र भविष्यदधिकारविधानाऽभावा-

---

उ.] यावत्पुरा । यावत्पुरादिष्विति भाष्ये,—आदिना इत आरभ्य तुमुन्सूत्रपर्यन्तसूत्रसन्दर्भसङ्ग्रहः । लडित्येतदनुवर्त्तिष्यत इति । इत्यादिसूत्रसन्दर्भोपलक्षणमिदम् ॥ [यावत्पुरानिपातयोर्लट्] ।

लिप्स्यमान । भाष्ये—न लिप्स्यमानसिद्धिरपि लिप्सैवेति । लिप्साव्याप्यैवेत्यर्थः । एवञ्च लिप्सायास्तत्राऽपि गम्यमानत्वमस्त्येवेत्याशयः । सिद्धिरहितायामिति । 'भवानद्य ब्राह्मणानामन्त्रयिष्यती'त्यादौ । सिद्धिविषयोदाहरणन्तु 'यो भक्तं ददाति स स्वर्गं गच्छती'त्यादौ ॥ [लिप्स्यमानसिद्धौ च] ॥

तुमुन्ण्वुलौ । भाष्ये—इत्यत्र षष्ठ्या इति । अत्र सूत्रे, 'अकस्य भविष्यती'त्यन्वाख्यानवार्त्तिके चेत्यर्थः। ननु सामान्यण्वुल्येवाऽयं निषेधोऽस्त्वत आह—

---

१ इदं लुप्तं स्यात् । २ 'स्वर्गलोकं' ।
३ 'चोपपदे' । ४ 'मात्रदर्शनात्' ।

स्यात्॥एतदपि नास्ति प्रयोजनं-य एवासावविशेषेण विहितः स यदा भविष्यति भविष्यति तदाऽस्य प्रतिषेधो भविष्यति॥ एवं तर्हि भविष्यदधिकारविहितस्य प्रतिषेधो यथा स्यादिह माभूत्,-'अङ्ग ! यजतां लप्स्यन्तेऽस्य याजकाः। य एनं याजयिष्यन्ती'ति ॥ नैष भविष्यत्कालः ॥ कस्तर्हि ? ॥ भूतकालः ॥ कथं तर्हि भविष्यत्कालता गम्यते ? ॥ 'धातुसंबन्धे प्रत्यया' इति ॥ यस्तर्हि न धातुसंबन्धः 'इमेऽस्य याजका' 'इमेऽस्य लावका' इति॥ एषोऽपि भूतकालः॥ कथं तर्हि भविष्यत्कालता गम्यते ? ॥ संबन्धात् । स च तावत्तैर्याजितो भवति, तस्य च तावत्तैर्यवा अलूना भवन्ति । उच्यते च ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्, अयं क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां तुमुन्विधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितं ण्वुलं बाधेत ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । भावे तुमुन्विधीयते कर्त्तरि ण्वुल्, तत्र कः प्रसङ्गो यद्भावे विहितस्तुमुन्कर्त्तरि विहितं ण्वुलं बाधेत ?॥ लृट् तर्हि बाधेत ॥ वासरूपेण ण्वुलपि भविष्यति ॥ अत उत्तरं पठति-॥*॥ 'ण्वुलः क्रियार्थोपपदस्य पुनर्विधानं तृजादिप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ ण्वुलः क्रियार्थोपपदस्य पुनर्विधानं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम् ?] ॥ ज्ञापकार्थम् ॥

प्र.]दस्येति षष्ठी न प्रतिषिध्यते । अस्य याजका इति। एतद्याचष्टे-य एनमिति। कस्तर्हि भूतकाल इति । शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्याजकशब्दस्य भूतकालविषयत्वमिति भावः । धातुसम्बन्ध इति । याजकत्वस्यैव भविष्यत्त्वं प्रतीयत इत्यर्थः । सम्बन्धादिति । भावियाजकत्वादिकमारोप्य तथाऽभिधानादित्यर्थः । तृजादिप्रतिषेधार्थमिति । तेन कर्ता व्रजति विक्षिपो व्रजतीत्यादि न प्रयुज्यत इत्यर्थः ॥

उ.]सतीति । तदनुवादेन विहितो हि तदर्थको भवतीत्यर्थः। भाष्ये-य एवाऽसाविति । भविष्यत्क्रियावाचकप्रकृतिकत्वमेव ण्वुलि भविष्यत्त्वमिति भावः । धातुसम्बन्ध इति। लप्स्यन्त इति धात्वर्थसम्बन्धोऽत्रेति भावः । न च 'धातुसंबन्ध' इत्यनेनाऽपि कालाऽन्तरे प्रत्यया विधीयन्त इत्यस्यापि भविष्यत्कालत्वमस्त्येवेति वाच्यं, 'धातुसंबन्ध' इत्यादिना तत्प्रत्याख्यानप्रकारस्मारणेनाऽदोषात् । 'याजका' इत्यस्य तथा व्यवहरिष्यमाणा इत्यर्थात् । यदाह-याजकत्वस्यैवेति । तद्व्यवहारस्यैवेत्यर्थः । भाष्ये-यस्तर्हीति । तत्र लक्षणायां न प्रमाणमिति तत्र शब्दार्थ एव भविष्यत्त्वमिति भावः ॥ तत्राऽपि 'प्रकरणाल्लक्षणे'त्युत्तरम् । संबन्धशब्देन प्रकरणमुच्यत इत्याह-स च तावदिति । भावियाजकत्वादिकमारोप्येति । तद्व्यवहारमित्यर्थः । 'ओदनं भोजको व्रजती'त्यादौ च भविष्यत्त्वेनैव धात्वर्थप्रतीतेर्निषेधसिद्धिरिति भावः । कर्त्ता व्रजतीति । करिष्यामीति व्रजतीत्यर्थः ॥

१ 'वविशेषविहितः' । २ 'एतं' । ३ इदं लुप्तं स्यात् । ४ 'ज्ञापनार्थम्' ।

किं ज्ञाप्यम् ?॥ एतज्ज्ञापयत्याचार्यः–'क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवन्ती'ति । ण्वुलपि तृजादिः ॥ [तुमुन्ण्वुलौ] ॥

भाववचनाश्च ॥ ३।३।११ ॥

किमर्थमिदमुच्यते नाऽविशेषेण भावे प्रत्यया[1] ये विहितास्ते क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामन्यत्र च भविष्यन्ति॥[अत उत्तरं पठति]॥*॥भाववचनानां यथाविहितानां प्रतिपदविध्यर्थम् ॥*॥ भाववचनानां[च[2]]यथाविहितानां प्रतिपदविध्यर्थोऽयमारम्भः । इदानीमेव ह्युक्तं, 'क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवन्ती'ति । भाववचनाश्चापि तृजादयः॥अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति॥*॥यथाविहिता इति तु[वक्तव्यम्[3]]॥*॥[यथाविहिता[3] इति तु वक्तव्यम्]॥किं प्रयोजनम् ?॥याभ्यः[4] प्रकृतिभ्यो येन विशेषेण[5] भावे प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषेण[5] क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां यथा स्युर्व्यतिकरो मा भूदिति॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्?॥ न वक्तव्यम्।इह भावे प्रत्यया भवन्तीतीयता[6] सिद्धम्।सोऽयमेवं सिद्धे सति यद्वचनग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं'वाचका यथा स्यु'रिति । यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषेण भावे प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेन विशेषेण क्रियायामुपपदे क्रियार्थायाम् [अपि[2]] भवन्ति ततोऽमी वाचकाः कृताः स्युः।अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा[7] स्युः, प्रत्ययमात्रं[8] वा स्यान्नाऽमी वाचकाः कृताः स्युः ॥ [भाववचनाश्च] ॥

अण्कर्मणि च ॥३।३।१२॥

किमर्थमिदमुच्यते नाऽविशेषेण कर्मण्यणित्यण्विहितः स क्रियायामुपपदे

प्र.]भावव। प्रतिपदविध्यर्थमिति । ज्ञापकेन निराकृतानां पुनः प्रतिपदं–साक्षाद्विधानार्थो योग इत्यर्थः । यथा विहिता इति ।येन प्रकारेण विहिता यथा विहिता इत्यसमस्तं पदद्वयम् । अथ वा यथा विहितं विधानं येषां ते 'यथाविहिता' इति बहुव्रीहिः । अव्ययीभावे तु 'यथाविहित'मिति स्यात् । वचनग्रहणमिति । वचनग्रहणेन लोकप्रसिद्धं वाचकत्वमवगम्यत इत्यसामञ्जस्यं न भवति। [भाववचनाश्च]।

उ.] भाववचनाश्च । ज्ञापकेनेति । यद्यपि तुम्ल्डर्थो भावोऽसत्त्वभूतो, घञादिवाच्यस्तु सत्त्वभूत इति 'तुमर्थेसेसेन्' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोरुक्तत्वेन तेषां कथं तुमा ल्टा वा बाधः,तथाऽप्यवान्तरविशेषाऽविवक्षया भाष्यं बोध्यम् । एकदेश्युक्तिर्वेदम्भाष्यम् । यथा विहिता इति । सादृश्यद्योतकत्वान्नाऽव्ययीभावः । लोकप्रसिद्धमिति । यथाविधानं विहितानामेव तथा वाचकत्वमिति भावः ॥ [भाववच]॥

१ 'ये प्रत्ययाः' । २ इदं क्वचिन्न । ३ इदं भाष्यमित्यन्ये । ४ 'इह याभ्यः'पा० । ५ 'विशेषणेन' । ६ 'भवन्तीयता'। ७ 'धातुमात्रात्'। ८ मात्राद्वा स्युः' ।

क्रियार्थायामन्यत्र च भविष्यति?॥*॥अणः पुनर्वचनमपवादविषयेऽनिवृत्त्यर्थम्॥*॥ अणः पुनर्वचनं क्रियते॥[किं प्रयोजनम्?]॥ 'अपवादविषयेऽनिवृत्त्यर्थम्'। अपवादविषयेऽनिवृत्तिर्यथा स्यात्[2]। गोदायो व्रजति कम्बलदायो व्रजतीति॥किमुच्यते अपवादविषये अनिवृत्त्यर्थमिति, न पुनरुत्सर्गविषये प्रतिपदविध्यर्थं स्यात्। इदानीमेव ह्युक्तं 'क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवन्ती'ति, अण्चापि तृजादिः?॥ एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते। अपवादविषये चाऽनिवृत्तिरुत्सर्गविषये च प्रतिपदविधिः[3] ॥ कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम्?॥'लभ्य'मित्याह॥कथम्?॥कर्मग्रहणसामर्थ्यात्॥ कथं पुनन्तरेण कर्मग्रहणं कर्मण्यण् लभ्यः?॥वचनग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते॥अस्ति प्रयोजनमेतत्। किंतर्हीति॥[*॥अपर्यायेणेति तु॥]*॥अपर्यायेणेति तु वक्तव्यम्[4]।कदा चिद्धि कर्मणि स्यात्कदा चित्क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामिति॥तत्तर्हि वक्तव्यम्?॥न वक्तव्यम्। चेन संनियोगः करिष्यते–'अण्कर्मणि च'॥ किं चाऽन्यत ?॥ क्रियार्थायाञ्चोपपदे क्रियार्थायामिति॥ एवमपि प्रत्येकमुपपदसंज्ञा न प्राप्नोति ॥ चेनैव संनियोगः करिष्यते। प्रत्येकं च वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति प्रत्येकमुपपदसंज्ञा भविष्यति॥

प्र.] अण्कर्म। कथं पुनरिति। अपूर्वविधानात्प्रतिप्रसवस्य लाघवादुत्सर्गविषय एव ण्वुलं बाधित्वाऽण्स्यात्, काण्डलावो व्रजतीति। तथा चाऽपवादविषये न स्यादिति प्रश्नः। वचनग्रहणमपीति। ततश्च वचनग्रहणात्कर्मण्येवोपपदेऽणि सिद्धे पुनः कर्मग्रहणं कर्ममात्रपरिग्रहार्थमित्यपवादविषयेऽप्यण्सिद्धो भवतीत्यर्थः।कदा चिदिति। वचनं तु भविष्यति कालेऽपवादबाधनार्थं स्यादिति भावः। एवमपीति। ततश्च 'काण्डलावो व्रजती'ति केवलस्य कर्मण उपपदसंज्ञाया अभावात्समासो न प्राप्नोतीति

उ.] अण्कर्मणि च। प्रतिप्रसवस्य लाघवादिति। काण्डलावादौ वाऽसरूपेण ण्वुला बाधितस्याऽप्यणः प्राप्त्या तृजादयो वाऽसरूपेण न भवन्तीति निषेधनिवृत्तिमात्रेण प्रतिप्रसवत्वं, सिद्धाऽनुवादेन च तन्निषेधनिवृत्तिः। अत एवाऽपूर्वविध्यपेक्षया लाघवम्। अपवादकादिविषये तु परत्वाण्ण्वुलेव स्यान्नत्वण्। न च परत्वादण्-कादीनामपि बाधकः, अपूर्वविधित्वापत्तेरिति भावः। ततश्चेति। अण्वचनो वाचको भवतीत्यर्थं कर्मण्युपपदे एव तस्य वाचकत्वमिति भावः। कर्ममात्रेति। एवञ्च तत्सामर्थ्यात्परत्वेनाऽपवादकादिविषयेऽपि प्रतिप्रसवविधित्वमस्येति भावः।

ननु क्रियार्थोपपदे विधानाऽर्थमणित्येवाऽस्तु 'कर्म'ग्रहणं व्यर्थं, केवलकर्मोपपदे सामान्यसूत्रेण 'कर्मण्य'णित्यनेनैव सिद्धेरत आह–वचनन्त्विवति। कर्मग्रहणन्त्वि-

---

१ इदं लुप्तं। २ 'अनिवृत्तिर्यथा स्यादिति'। ३ 'विधानं'। ४ 'भाष्यमित्यन्ये'। ५ 'यामुपपदे'।

लृट् शेषे च ॥ ३।३।१३ ॥

शेषवचनं किमर्थम्?॥*॥ लृटि शेषवचनं क्रियायां प्रतिपदविध्यर्थम् ॥*॥ **लृटि शेषवचनं क्रियते॥[किं प्रयोजनं ?] ॥ 'क्रियायां प्रतिपदविध्यर्थम्' ?॥ [क्रियायां] प्रतिपदविधिर्यथा स्यात्॥**॥*॥अविशेषेण विधाने लृटोऽभावः प्रतिषिद्धत्वात् ॥*॥ **अविशेषेण हि विधाने सति लृटोऽभावः स्यात् । करिष्यामीति व्रजति।हरिष्यामीति व्रजतीति ॥ किं कारणम्?॥ 'प्रतिषिद्धत्वात्' ॥ इदानीमेव ह्युक्तम्–'क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति। लृट्चापि तृजादिः' ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥ किं तर्हीति ॥ साधीयस्तु खलु शेषग्रहणेन क्रियार्थोपपदाल्लृण्निर्भज्यते ॥ किं कारणम् ? 'अक्रियार्थोपपदत्वात्' । शेष इत्युच्यते । शेषश्च कः ?॥ यदन्यत्क्रियायाः क्रियार्थायाः ॥ एवं**

प्र.]भावः।प्रत्येकं चेति। 'कर्मणि' 'क्रियाया'मिति पृथक्सप्तमीनिर्देशात्प्रत्येकमुपपदसंज्ञा भवति, निमित्तसद्भावादित्यर्थः । [**अण्कर्मणि च**] ।

लृट् शेषे च । शेषग्रहणमिति । 'क्रियायां क्रियार्थाया'मिति निवर्तिष्यत इति भावः । **लृटीति** । अयं भावः–'लृ'डित्येतावत्युच्यमाने करिष्यतीत्यादावेव स्यात् 'करिष्यामीति व्रजती'त्यादौ ण्वुला बाधितत्वान्न स्यात्। शेषग्रहणात्तु क्रियायां क्रियार्थायामित्यस्य संनिधिरनुमीयते इति तत्रापि लृड्भविष्यति, शेषे च विषये । **साधीयस्त्विति** । विपर्ययसाधनं प्रत्युत शेषग्रहणमिति भावः । **एवं तर्हीति ।** 'च'शब्दसहिताच्छेषग्रहणात्क्रियायामप्युपपदे लृड्भविष्यतीति वार्तिककारस्याशय

उ.]त्यर्थः।भविष्यति काले क्रियार्थोपपदेऽसत्यपि 'कम्बलदाय' इत्यादौ कादिबाधनार्थमेव स्यादिति भावः। भाष्ये–**चेनैवेति** । उपपदसंज्ञयोरपि समुच्चय इति भावः । युक्त्यन्तरमाह–**प्रत्येकञ्चेति** । तद्व्याचष्टे–**कर्मणीति** ॥ [**अण्कर्मणि च**] ।

लृट् शेषे च । क्रियायामिति । तन्निवृत्त्यैवोभयत्र सिद्धिरिति भावः। **ण्वुला बाधितत्वादिति** । वाऽसरूपन्यायाऽभावस्य ज्ञापनात् । 'वाऽसरूपन्यायेन लृ'डिति हरदत्तस्तु चिन्त्य एव। **शेषग्रहणादिति** । तत्सामर्थ्याद्योगविभाग इति भावः। सूत्रपाठस्तु 'च'रहित इति तात्पर्यम् । अन्यथा 'शेषवचनं क्रियार्थक्रियायां प्रतिपदविध्यर्थ'मिति भाष्याऽसङ्गतिः । चकारसत्त्वे हि तस्याऽयमर्थो, न 'शेष'ग्रहणस्येति स्पष्टमेव। ननु तत्सामर्थ्यात्क्रियोपपदे नेत्येव कल्पना स्यादिति मत्वा शङ्कते–**साधीय इत्यादि** । भाष्ये–**निर्भज्यते** । विभज्यत इत्यर्थः । **अक्रियाऽर्थोपपदत्वादिति** । क्रियाऽर्थोपपदभिन्नोपपदार्थकत्वादित्यर्थः । स्वाशयम्प्रकटयति–**एवं तर्हीति** । 'च'घटितः पाठः कर्त्तव्य इति भावः। **वार्त्तिककारस्येति** । तेन वार्त्तिक-

---

१'ग्रहणं'।२इदं क्वचिन्न।३इदं भाष्यमित्यन्ये। वार्तिकमित्यन्ये ।४'कश्च शेषः'।

तर्हि ॥*॥ लृटि शेषवचनं क्रियायां प्रतिपदविध्यर्थम्[१] ॥*॥ लृटि शेषवचनं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनं ? ॥ 'क्रियायां प्रतिपदविध्यर्थम्'] । क्रियायां प्रतिपदविधिर्यथा स्यात्[२] । 'लृट्शेषे च' । करिष्यति हरिष्यतीति ॥ क्व 'च' ? ॥ क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामिति ॥ स तर्हि चकारः कर्तव्यः ? ॥ न कर्तव्यः । [कथम् ?॥] । इह लृङ्वतीतीयता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यच्छेषग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं योगाङ्गं यथोपजायेत[३] । सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते । ['लृट्'[२]] । लृङ्वति क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामिति । ततः 'शेषे' । शेषे च लृङ्वतीति ।

लृटः सद्वा ॥ ३।३।१४ ॥

॥*॥ सद्विधिर्नित्यमप्रथमासमानाधिकरणे ॥*॥ [सद्विधिर्नित्यमप्रथमासमानाधिकरणे] । सद्विधिरप्रथमासमानाधिकरणे नित्यमिति वक्तव्यम् । पक्ष्यन्तं पश्य, पक्ष्यमाणं पश्य ॥ क्व तर्हीदानीं विभाषा ? ॥ प्रथमासमानाधिकरणे । पक्ष्यन्, पक्ष्यति[४] । पक्ष्यमाणः, पक्ष्यते ॥ [लृटः सद्वा] ॥

अनद्यतने लुट् ॥ ३।३।१५ ॥

॥*॥ योगविभागः[५] ॥*॥ [योगविभागः] कर्तव्यः । 'अनद्यतने' । [अनद्यतने] लृटः सत्संज्ञौ भवतः । श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन । श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन । ततो 'लुट्' । लुट्[६] भवत्यनद्यतने । श्वः कर्ता । श्वोऽध्येता ॥ केन विहितस्यानद्यतने लृटः सत्संज्ञावुच्येते ? ॥ एतदेव ज्ञापयति 'भवत्यनद्यतने लृ'डिति यदयमनद्यतने लृटः सत्संज्ञौ शास्ति । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो

प्र.]इत्यर्थः । इदानीं योगविभागाश्रयणेन चकारं प्रत्याख्यातुमाह—स तर्हीति ॥

लृटः सद्वा । सद्विधिरिति । अप्रथमासमानाधिकरणग्रहणमुपलक्षणं सूत्रोपात्तानामर्थानामिति संबोधनं लक्षणं हेतुश्च क्रियाया गृह्यते । [लृटः सद्वा] ।

अनद्य । एवं चेति । भविष्यच्छब्दस्याऽनद्यतनेपि वर्तनात्तन्त्रेण, एकशेषेण वा द्वयोर्भविष्यच्छब्दयोर्निर्देशादिति भावः । भविष्यन्त्यर्थ इति । 'भविष्यन्ती'-

---

उ.] कृत्कृतोऽयं 'च'शब्दघटितो न्यास इति सूचितम्। चकारं—वार्त्तिककृदुक्तम् ॥

लृटः स। सूत्रोपात्तानामिति।इदञ्च वृत्त्यादिव्यवहारात्प्रयोगबलाच्चाऽवसेयम्॥

अनद्यतने लुट् । अनद्यतनेऽपीति । 'लृट् शेष' इति सूत्रेण केवलं भविष्यति, ज्ञापकेन अनद्यतने भविष्यतीत्यर्थः । तत्राऽन्यतरनिर्देशेऽन्यतरस्मिन्न स्यादत आह—तन्त्रेणेति । एकशेषेणेति । विभक्त्यन्तैकशेषेणेत्यर्थः । एतच्च ज्ञापकं

---

१ 'प्रतिपदविध्यर्थं स्यात्' । २ इदं लुप्तं स्यात् । ३ 'यथा विज्ञायेत' । 'विज्ञायते' । ४ 'पक्ष्यतीति' । ५ 'इदं भाष्यमित्यन्ये' । ६ चः क्वचिन्न ।

भवति यदुक्तं–'भविष्यतीत्यनद्यतन उपसङ्ख्यान'मिति ॥*॥ परिदेवने श्वस्तनीभविष्यन्त्यर्थे ॥*॥ [परिदेवने श्वस्तनीभविष्यन्त्यर्थे]। परिदेवने श्वस्तनीभविष्यन्त्या अर्थे इति वक्तव्यम् ॥ इयं नु कदा गन्ता यैवं पादौ निदधाति ॥ अयं नु कदाऽध्येता य एवमनभियुक्त इति ॥*॥ कालप्रकर्षात्तूपमानम् ॥*॥ कालप्रकर्षात्तूपमानं भविष्यति । गन्त्वेवेयं गन्ता। नेयं गमिष्यति। अध्येतेवाऽयमध्येता । नाऽयमध्येष्यते ॥ न वै तिङन्तेनोपमानमस्ति ॥ एवं तर्ह्यनद्यतन इवानद्यतन इति । [अनद्यतने लुट्] ॥

पदरुजविशस्पृशो घञ् ॥३।३।१६ ॥

॥*॥ स्पृश उपतापे ॥*॥ स्पृश उपतापे इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् कम्बलस्पर्श इति । [पदरुज] ॥

सृ स्थिरे ॥३।३।१७॥

॥*॥ व्याधिमत्स्यबलेषु ॥*॥ व्याधिमत्स्यबलेष्विति वक्तव्यम् । अतीसारो व्याधिः । विसारो मत्स्यः । बले–शालसारः । खदिरसारः । [सृ स्थिरे] ॥

प्र.]शब्देन पूर्वाचार्यसंज्ञया लडुच्यते।अनद्यतन इति।प्रयोगदर्शनवशाच्च गौणेऽप्यनद्यतने प्रत्ययो भवति । [अनद्यतने लुट्] ।

पदरुज। स्पृश उपताप इति। उपतापो रोगः। स्पर्शो नाम व्याधिविशेषः। अन्यत्र पचाद्यज्भवति । स्वरे विशेषः । [पदरुजविशस्पृशो] ॥

सृ स्थिरे॥स्थिरः कालान्तरस्य प्रापकोऽर्थ उच्यते।व्याधीति।अस्थिरार्थं वचनम्।

उ.] सद्विषयलट एवेति तिङ्विषयलटोऽनद्यतनेऽसाधुत्वमेवेति केचित् । सामान्यत एव ज्ञापकमित्यन्ये । भाष्ये–परिदेवनम्–अनुशोचनम् । श्वस्तनीति लुटः संज्ञा । भविष्यन्त्यर्थे–लडर्थे भविष्यत्सामान्य इत्यर्थः । यैवमिति । विलम्बितम् । अनभियुक्तः–अभ्यासहीनः । अनद्यतनविषयमेतत्प्रयोगद्वयम् ॥

पदरुज । स्पर्शो नामेत्युदाहरणम् । अन्यत्र–व्याध्यतिरिक्ते ॥ [पदरुज] ।

सृ स्थिरे । कालान्तरस्य प्रापक इति । प्राप्तिमानित्यर्थः, कालान्तरस्थायीति यावत् । अस्थिरार्थमिति । 'विसारो मत्स्य' इत्यत्रैकदेशस्थस्य कालान्तराऽप्राप्त्याऽस्थिरत्वम् । बलं–दृढोंऽशः । सारो बलमित्यपि शरीरे दृढशुक्रांऽशस्यैव बलपदार्थत्वादुपपन्नम् । न्याय्यस्याऽपि दृढत्वादेव तत्राऽपि सारशब्दः सिद्धः । एवं श्रेष्ठेऽपि । खदिरसारादौ कैयटोक्तस्थिरत्वाऽभावश्चिन्त्यः । तस्मात् सूत्रस्यैव विषयपरिगणनमिदं, त्रिष्वेकरूपाऽस्थिरत्वस्य कैयटोक्तस्थिरत्वप्रतिद्वन्द्विनो

---

१ इदं लुप्तं । २ 'तु' । ३ 'कम्बलस्य स्पर्शः' पा० । ४ इदं क्वचिन्न । ५ 'साल' । ६ 'अन्यथा' । ७ 'दृढार्थं' ।

भावे ॥ ३।३।१८ ॥

॥*॥ भावे सर्वलिङ्गो निर्देशः ॥*॥ भावे सर्वलिङ्गो निर्देशः कर्तव्यः। भूतौ भवने भावे इति ॥ किं प्रयोजनम्?॥ सर्वलिङ्गे भावे एते प्रत्यया यथा स्युरिति ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति?॥ पुँल्लिङ्गेनायं निर्देशः क्रियते, एकवचनान्तेन च। तेन पुँल्लिङ्गे एव भावे एकवचने चैते प्रत्ययाः स्युः स्त्रीनपुंसकयोर्द्विवचनबहुवचनयोश्च न स्युः॥ ॥*॥ नाऽत्र निर्देशस्तन्त्रम्[1] ॥*॥ कथं पुनस्तेनैव च नाम निर्देशः क्रियते, तच्चाऽतन्त्रं स्यात्।तत्कारी च भवांस्तद्द्वेषी च!॥ नान्तरीयकत्वादत्र पुँल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते एकवचनेन च। अवश्यं कया चिद्विभक्त्या केन चिच्च[2] लिङ्गेन निर्देशः कर्तव्यः। तद्यथा, कश्चिदन्नार्थी शालिकलापं सतुषं सपलालमाहरति, नान्तरीयकत्वात्। स यावदादेयं ताव-

प्र.] भावे। सर्वलिङ्ग इति। लिङ्गस्योपलक्षणार्थत्वात्सर्वसङ्ख्य इत्यपि बोद्धव्यम्। पुँल्लिङ्गेनेति। ततश्च शब्देन योऽर्थः प्रतिपाद्यते यल्लिङ्गसङ्ख्यायुक्तस्तस्यैवाभिधायकेन भाव्यमिति स्त्रियां भाव इति सामानाधिकरण्येन संबन्धस्याऽसंभवात् स्त्रियामकर्तरि कारके क्तिन्प्रत्ययः स्यात्। भावे तु पुंसि। एवं 'नपुंसके भावे क्त' इत्यत्राऽकर्तरि च कारके इत्यस्य निवृत्तत्वान्नपुंसके कर्तरि क्तः स्यात्। भावे तु पुंसि। द्वित्वबहुत्वयोश्च पाकौ पाका इत्यादौ प्रत्यया न स्युरित्यर्थः। नात्रेति। सत्त्वभूतोऽर्थो विना लिङ्गं सङ्ख्यां च न निर्देष्टुं शक्यत इति तयोः शब्देनोपादानं।शब्दसंस्कारमात्रमेव तु तदुपादाने प्रयोजनमित्यर्थः। नान्तरीयकत्वादिति। अन्तरशब्दो गह्यादिषु पठ्यते, स च विनार्थे वर्तते। अन्तरे भवम् अन्तरीयं। तत्र नञ्समासे कृते पृषोदरादित्वाद्भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्वा नलोपाऽभावः। ततः स्वार्थे

उ.] निरूपयितुमशक्यत्वाच्चेत्यन्ये ॥ [सृ स्थिरे]।

भावे। ततश्च शब्देनेति। 'भाव' इति शब्देनेत्यर्थः। योऽर्थः—सिद्धाऽवस्थः। नन्वेवं 'स्त्रियां क्ति'निति सूत्राऽसङ्गतिरत आह—स्त्रियां भाव इति। नन्वेवमपि 'नपुंसके भावे' इत्यसङ्गतं स्यात्, तत्राऽर्थान्तराऽनुवृत्त्यभावादत आह—एवमिति। कर्त्तरीति। 'कर्त्तरि कृ'दित्यनेन लब्धे इत्यर्थः। लिङ्गसङ्ख्ययोर्नान्तरीयकत्वमुपपादयति—सत्त्वेति। प्रातिपदिकमात्रं निर्दिश्यतामिति वदन्तम्प्रत्याह—शब्देति। 'न केवला प्रकृति'रिति निषेधादिति भावः। भाष्ये—कयाचिद्विभक्त्येति। सङ्ख्ययेत्यर्थः। विनाऽर्थे इति। एवञ्च यद्विना यन्न भवति तत्राऽन्तरीयकमित्यर्थः। भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्वेति। 'वा' शब्दो हेतौ, ततो हेतोः पृषोदरादित्वमित्यर्थः। नलोपाऽभाव इति। निषेधाऽर्थकोऽननुबन्धको 'न'-

१ इदं वार्त्तिकं। भाष्यमित्यन्ये'। २ 'चिल्लिङ्गेन'।

दादाय तुषपलालान्युत्सृजति । तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान्सशकलान्सकण्टकानाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकान्युत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीयकत्वात्पुँल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च । न ह्यत्र निर्देस्तन्त्रम् । कया चिद्विभक्त्या केन चिच्च लिङ्गेन निर्देशः कर्त्तव्यः । अथ वा कृभ्वस्तयः क्रियासामान्यवाचिनः, क्रियाविशेषवाचिनः पचादयः । यच्चाऽत्र पचतेर्भवतिर्भवति न तद्भवतेः पचतिर्भवति । यच्च भवतेः पचतिर्भवति न तत्पचतेर्भवतिर्भवति ॥

प्र.] क्नप्रत्ययः। तुषपलालानीति। तुषसहितानि पलालानीत्युत्तरपदलोपी समासः । द्वन्द्वे तु 'जातिरप्राणिना'मित्येकवद्भावप्रसङ्गः। एवं शकलकण्टकानीति बोद्धव्यम् । कण्टकशब्दश्चोभयलिङ्गः। एवमिहापीति । प्रयोगमूलत्वाद्व्याकरणस्मृतेः, प्रयोगे च सर्वलिङ्गसङ्ख्ये भावे प्रत्ययानां दर्शनादिह च लिङ्गसङ्ख्ययोरविवक्षेत्यर्थः। अथ वेति । पाकादिषु क्रियाविशेषेषु भिन्नलिङ्गसङ्ख्यानुगतेष्वपि भावशब्दवाच्यं सामान्यं–शावलेयादिष्विव गोत्वं–विद्यते, तच्चैकं पुंस्त्वानुगतं चेति तदाश्रित्य प्रत्यया विधास्यन्त इत्यर्थः । यच्चात्रेति । भावः सामान्यमेव, पचादयो विशेषा एवेत्यर्थः। भूतिर्भवनमित्यपि पाकादिवत्कर्त्रादिभेदाद्भावविशेष एव भावसामान्यानुगत इति द्रष्टव्यः ।

उ.] शब्दो नास्त्येवेति भावः। ननु कण्टकस्य पुंस्त्वात्कण्टकानीत्यनुपपन्नमत आह–कण्टकशब्दश्चेति । अर्द्धर्चादित्वादिति भावः । प्रयोगमूलत्वादिति । अनुवाद्यगतत्वादविवक्षेति तत्त्वम् । न ह्यत्रेति भाष्यस्य–अत्राऽनुवादे इत्यर्थः ॥ किञ्चिदधिकं वक्तुं विवक्षायामपि न दोष इत्याह–अथ वेति । भाष्ये कृस्त्योर्दृष्टान्तार्थं ग्रहणं । घञ्समभिव्याहारे साध्यत्वेन भासमानं भुवोऽर्थ इति तस्य सामान्यवाचित्वम् । भिन्नलिङ्गेति । पाकः पक्तिः पचनमित्येवमिति भावः । भिन्नलिङ्गसङ्ख्याऽनुगतेषु—तद्विशिष्टेषु । सामान्यं–सत्त्वभावरूपसिद्धत्वाऽऽख्यम् । तच्चकं पुंस्त्वाऽनुगतञ्चेति। अतएव'पक्तिर्भाव' इत्याद्युपपद्यते। धर्मपरस्याऽपि धर्मधर्मिणोरभेदात्सामानाऽधिकरण्यम् । तदाश्रित्येति । एवञ्च लिङ्गसङ्ख्ययोर्विवक्षायामपि न दोषः । न चैवं 'पक्ति'रित्यादौ पुंस्त्वापत्तिः, तादृशविशेषगतसामान्यस्य भावशब्दवाच्यस्य सिद्धत्वरूपस्य पुंस्त्वैकत्वयोः सत्त्वेऽपि तदाश्रयविशेषस्य नानालिङ्गत्वात्स्त्रीत्वाद्युपपत्तिरिति भावः । सामान्यमिति । तद्गतसिद्धत्वाख्यो धर्म इत्यर्थः । विशेषा इति । तदाश्रया व्यक्तय इत्यर्थः । ताश्च भावविहितकृत्प्रत्ययान्तवाच्या अनेकलिङ्गा इति भावः । कर्त्रादिभेदादिति । स्त्र्यादिभेदादित्यपि बोध्यम् । क्वचित्तु कैयटे तथैव पाठः । सामान्याऽनुगत इति । सिद्धत्वरूपसामान्याऽनुगत

१'नान्तरीयकत्वात्' इति वार्तिकमिति गौडाः ।२'एकवचने' ।३'यच्चाऽत्र'।

किं च पचतेर्भवतिर्भवति ?॥ सामान्यम् ॥ किं च भवतेः पचतिर्भवति ?॥ विशेषः।तद्यथा, उपाध्यायस्य शिष्यो मातुलस्य भागिनेयं गत्वाह, 'उपाध्यायं 'भवानभिवादयता' मिति । स गत्वा मातुलमभिवादयते । तथा मातुलस्य भागिनेय उपाध्यायस्य शिष्यं गत्वाह-'मातुलं भवानभिवादयता'मिति । स गत्वोपाध्यायमभिवादयते । एवमिहापि पचतेर्भवतौ यत्तन्निर्दिश्यते ॥

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ ३।३।१९ ॥

॥*॥ **कारकग्रहणं किमर्थम् ?** ॥*॥ कारकग्रहणमनादेशे स्वार्थविज्ञानात्

प्र.]तद्यथेति।यथैकस्मिन्वस्तुनि मातुलत्वमुपाध्यायत्वं च भिन्नसंबन्ध्याश्रयं परस्परमबाधेन व्यवस्थितं,तथा पाकादिषु विशेषरूपता भावशब्दस्य वाच्यञ्च सामान्यं। तदुक्तं हरिणा-'आचार्यो मातुलश्चेति यथैको व्यपदिश्यते । संबन्धिभेदादर्थात्मा स विधिः पक्तिभावयोः'॥ इति ॥ भवतौ यदिति । भवतौ धातौ वाच्यत्वेनावस्थितं यत्सामान्यं पचादिधातुवाच्यविशेषसमवेतं तत्प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिश्यत इत्यर्थः। तत्र पाक इत्यादौ प्रकृतिभागः साध्यरूपमर्थमाह । प्रत्ययभागस्तु सत्त्वरूपताम् । तदुक्तं हरिणा-'आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता। प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः ॥ साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना । सत्त्वभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः ॥' इति ॥ [भावे] ।

अकर्तरि । कारकग्रहणं किमर्थमिति । अकर्तरीति पर्युदासपक्षे कर्तृसदृशस्य

उ.]इत्यर्थः। स विधिरिति । प्रकार इत्यर्थः। यथैकस्यैवाचार्यत्वं मातुलत्वं संबन्धिभेदात्, तथैकस्मिन्नेव पाकादिषु साध्यत्वविशिष्टतत्तत्क्रियात्वरूपविशेषरूपता, भावशब्दवाच्यं सामान्यञ्चेत्यर्थः । तच्च तत्र यथा निरूपकभेदाद्द्विधम्, एवम्प्रकृतेऽपि वाचकभेदात् कारकनिरूपितं साध्यत्वं, क्रियान्तरनिरूपितञ्च सिद्धत्वमिति बोध्यम् । वाच्यत्वेनेति । अनेकार्थत्वाद्धातूनां सिद्धत्वमपि घञन्तभूधातोरर्थ इति भावः । यत्सामान्यमिति । साध्यत्वविशिष्टतत्तत्क्रियात्वरूपविशेषसत्त्वेऽपि यत्सिद्धत्वाख्यं सामान्यं पचाद्यर्थगतं घञन्तभवतिवाच्यं तत्प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिश्यत इत्यर्थः । न च तस्यैकत्वात्पुंस्त्वाच्च 'चिकीर्षेत्यादौ टाबादि न स्यादिति वाच्यं,तस्य भावस्य सिद्धत्वरूपस्यैकत्वपुंस्त्वविशिष्टस्य विशेषणत्वेन लिङ्गाद्यनियामकत्वात् । विशेषणत्वेन भासमानेनाऽपि तेन स्वाश्रयस्य लिङ्गाद्ययोग्यताऽपनीयत इति न दोषः ।

सत्त्वरूपतामिति।एवञ्च सिद्धत्वसाध्यत्वरूपोभयधर्मविशिष्टो धात्वर्थः पाकादिपदार्थ इति भावः। आख्यातशब्दे-पचतीत्यादौ। भागाभ्यां-प्रकृतिप्रत्ययाभ्याम् । साध्यसाधने-क्रियाकारके बोध्येते इत्यर्थः ॥ [भावे] ॥

अकर्त्तरि च। विधिप्रतिषेधयोरिति । एकविषयत्वे विकल्पाऽऽपत्तेस्तदितर-

॥*॥ कारकग्रहणं क्रियते॥ '[किं कारणम्] ?॥ 'अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्'। अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति । तद्यथा, 'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्' 'यावादिभ्यः क'निति । एवमिमेऽपि प्रत्ययाः स्वार्थे स्युः । स्वार्थे मा भूवन्कारके यथा स्युरित्येवमर्थमिदमुच्यते ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । विहितः प्रत्ययः स्वार्थे 'भावे घ'ञिति । तेनाऽतिप्रसक्तमिति कृत्वा नियमोऽयं विज्ञायेत 'अकर्तरि संज्ञायामेवे'ति ॥ अस्ति चेदानीं कश्चित्संज्ञीभूतो भावो यदर्थो विधिः स्यात् ?॥ 'अस्ती'त्याह । आवाहः विवाह इति॥कैमर्थक्यान्नियमो भवति ?॥ विधेयं नास्तीति कृत्वा ॥ इह चास्ति विधेयम् ॥ किम् ? ॥ अकर्तरि च कारके संज्ञायां घञ्विधेयः । तत्राऽपूर्वो विधिरस्तु नियमोऽस्त्वित्यपूर्व एव विधिर्भविष्यति न नियमः ॥ तदेव तर्हि प्रयोजनं 'स्वार्थे मा भूव'न्निति ॥ ननु चोक्तं 'विहितः प्रत्ययः स्वार्थे भावे घजिती'ति॥ अन्यः स भावो बाह्यः प्रकृत्यर्थात् । अनेनेदानीमाभ्यन्तरे भावे स्यात् ॥ कः पुनरेतयोर्भावयोर्विशेषः ?॥ उक्तो भावभेदो भाष्ये ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ॥*॥नन्विव-

प्र.]कारकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते । प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि वाक्यभेदेन संज्ञायां घञ्भवति कर्तरि न भवतीति विधिप्रतिषेधयोर्विधानाद्भावे च पूर्वसूत्रेण विहितत्वात्संज्ञायां घञ्धात्वर्थसंबन्धिनि कारके एव सामर्थ्याद्विज्ञास्यत इति प्रश्नः । **स्वार्थ इति** । साध्यमानरूपः स्वार्थ इत्यर्थः। **विहित इति** ।—भावभेदमबुध्यमान आह। **आवाह इति** । कन्याया आनयनमुच्यते। **विवाहस्तु** नयनम् । **तत्राऽपूर्व इति** । अन्यथा भावे संज्ञायामित्येकमेव योगं कुर्यात् । योगविभागात्तु विध्यर्थत्वमस्य योगस्येत्यर्थः । **अन्य इति**। सत्त्वभावमापन्न इत्यर्थः । **अनेनेति** । साध्यमानरूपो धातुवाच्य आभ्यन्तरः । **उक्त इति** । 'सार्वधातुके य'गित्यत्र भावभेदः प्रतिपादितः । उक्त-

उ.]कारकविषयता विधेरिति भावः।ननु भावविषयत्वमेव स्यादत आह–**भावे चेति**। ननु स्वार्थे[ऽस्य]विधानमपि'भावे'इत्येव सिद्धमत आह–**साध्यमानेति**।'अकर्त्तरी'ति तु सामान्यप्राप्तकर्त्रर्थाऽसंबन्धार्थं स्यादिति भावः । भाष्ये–**विहित इति** । एवञ्च सामर्थ्यात्कारक एव भविष्यतीति भावः । इतर आह–**तेनेति** । 'अकर्त्तरि संज्ञायामेवे'ति सामान्यतः 'कर्त्तरि कृ'दिति सूत्रप्राप्तकर्त्तरि न, किन्तु भावे, तत्र च संज्ञायामेवेत्यर्थः । **संज्ञाभूत इति** । संज्ञात्वम्प्राप्त इत्यर्थः । **भावः**–भावप्रत्ययान्त इत्यर्थः । **यदर्थो विधिरिति** । नियमविधिरित्यर्थः। **योगविभागात्त्विति** । 'अकर्त्तरि'ग्रहणाच्चेत्यपि बोध्यम्, नियमपक्षे तस्याऽपि वैयर्थ्यादित्याहुः । **उक्तो भाव-**

१ इदं लुप्तं स्यात् ।२ 'अनादेशे अनादिष्टार्थाः'३।'मिहापि' ।४इदं क्वचिन्न । ५ 'नियमो विज्ञायते' । ६ 'सञ्ज्ञाभूतो' । ७ 'मभ्यन्तरे' ।८ 'रनयोः' ।

युक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः ॥*॥ नञ्युक्तमिवयुक्तं चान्यस्मिंस्त-त्सदृशे कार्यं विज्ञायते। तथा ह्यर्थो गम्यते। तद्यथा 'अब्राह्मणमानये'त्युक्ते ब्राह्मणसदृशं पुरुषमानयति नासौ लोष्टमानीय कृती भवति। एवमिहापि-'अकर्तरी'ति कर्तृप्रतिषेधादन्यस्मिन्नकर्तरि कर्तृसदृशे कार्यं विज्ञास्यते ॥ किं चान्यदकर्तृ कर्तृसदृशम्?॥ कारकम् ॥*॥[उत्तरार्थं तु कारकग्रहणम्]॥*॥उत्त-रार्थं तर्हि कारकग्रहणं कर्तव्यम्। 'परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः'।कारके यथा स्या-दिह मा भूत्,-'एका तिलोच्छ्रितिः' 'द्वे सृती' इति। 'घञनुक्रमणमजब्वि-षये, अवचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादविज्ञान'मिति वक्ष्यति तन्न वक्तव्यं भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अत्राप्यकर्तरीत्येवानुवर्तिष्यते ॥*॥ संज्ञाग्रहणानर्थक्यं च सर्वत्र घञो दर्शनात् ॥*॥ संज्ञाग्रहणं चानर्थकम् ॥ किं कारणम्?॥ 'सर्वत्र घञो दर्शनात्'। असंज्ञायामपि हि घञ्दृश्यते। को भवता दायो दत्तः। को भवता लाभो लब्ध इति ॥ यदि संज्ञाग्रहणं न क्रियतेऽतिप्रसङ्गो भवति। 'कृतः कट' इत्यत्र 'कारः कट' इति प्राप्नोति ॥ ॥*॥अतिप्रसङ्ग इति चेदभिधानलक्षणत्वात्प्रत्ययस्य सिद्धम् ॥*॥ अतिप्रसङ्ग इति चेतन्न ॥ किं कारणम्?॥'अभिधानलक्षणत्वात्प्रत्ययस्य सिद्धम्'। अभिधान-लक्षणाः कृत्तद्धितसमासा अनभिधानान्न भविष्यन्ति। [अकर्तरि च] ॥

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ ३।३।२० ॥

सर्वग्रहणं किमर्थम्?॥ सर्वेभ्यो धातुभ्यो घञ्यथा स्यादजपोरपि विषये। एकस्तण्डुलनिश्चायः[6]। द्वौ शूर्पनिष्पावौ ॥*॥ सर्वग्रहणमनर्थकं परिमाणाख्या-

प्र.]रार्थमिति। तेन 'परिमाणाख्यायां सर्वेभ्य'इत्यनेन घञ्कारके भवति न तु भाव इति एका तिलोच्छ्रितिर्द्वे सृती इत्यत्र भावे घञोऽप्रसङ्गादेतदर्थं 'घञनुक्रमण'मि-त्यादि न वक्तव्यं भवति। [अकर्त्तरि च कारके] ॥

परिमाणा। अजपोरपीति। अन्यथा 'पुरस्तादपवादा' इति न्यायेनाऽचमेव

उ.]भेदो भाष्ये इति,शङ्कित्रतिरिक्तस्य च्छात्रस्य वाक्यमित्येके।भगवत एवेत्यन्ये। भाष्ये-नञिवयुक्तमिति। प्रसज्यप्रतिषेधात्पर्युदासो न्याय्य इति भावः। घञनु-क्रमणमित्यादीति। 'परिमाणाख्याया'मित्यादि घञ्विधानमजपोरेव बाधकं न तु स्त्रीप्रत्ययाना'मित्यर्थकं हि तद्वार्त्तिकमिति भावः। ननु 'परिमाणाख्याया'मित्यत्र 'कारके' इत्यनुवृत्तावपि कर्मणि क्तिनं बाधित्वा घञ्मा भूदित्यर्थं तदावश्यकमिति चेन्न, परिमाणाख्यायां भाव एव क्तिनं मन्यतेऽभिधानस्वाभाव्यादिति न दोषः ॥

परिमाणा। परिमाणं-परिच्छित्तिः, तस्या आख्यानं-कथनं तत्रेत्यर्थः।

१'इदं भाष्यमित्यन्ये'। २इदं लुप्तं। ३'श्रुती'। ४इदं क्वचिन्न।५'दनभि'।६'चायः'।

यामिति सिद्धत्वात् ॥*॥ **सर्वग्रहणमनर्थकम्** ॥ **किं कारणम्** ? ॥ **'परिमाणाख्यायामिति सिद्धत्वात्'।** 'परिमाणाख्याया'मित्येव घञ्सिद्धोऽजपोरपि विषये, **नार्थः सर्वग्रहणेन** ॥ **अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्** ॥ **किम्** ? ॥ **एकः पाकः द्वौ पाकौ त्रयः पाका इति** ॥ **पूर्वेणाप्येतत्सिद्धम्**॥ **न सिध्यति।** 'संज्ञाया'मिति पूर्वो योगो, नचैषा संज्ञा ॥ **प्रत्याख्यायते संज्ञाग्रहणम्** ॥ **अथापि क्रियते एवमपि न दोषः** । अजपावपि संज्ञायामेव। यथाजातीयक उत्सर्गस्तथाजातीयकेनाऽपवादेनापि भवितव्यम् ॥*॥ उत्तरार्थं तर्हि ॥*॥ [उत्तरार्थं तर्हि वक्तव्यम्]॥ **'इङश्च'।सर्वेभ्योपि यथा स्यात्।** ननु चायमिङ् एक एव वण्ठरण्डाकल्पः । **सर्वेषु साधनेषु यथा स्यात्** । उपेत्याऽधीयते तस्मादुपा-

---

प्र.]घञ्बाधेत नाऽपमिति भावः। **द्वौ शूर्पनिष्पावाविति।** यद्यप्यत्र 'निरभ्योः पूल्वो'रिति घञ्सिध्यति तथापि सर्वापवादार्थं सर्वग्रहणोपादानादनेनैव भवितुमर्हतीत्युपन्यासः । **सर्वग्रहणमिति** । बाध्यमात्रापेक्षायां समुदायापेक्षयां वा पुरस्तादपवादन्यायो नास्तीति भावः । **एकः पाक इति** । कर्मण्यपि घञ् भवतीति भावः । **सर्वेष्विति** । सर्वेभ्य इति तादर्थ्ये चतुर्थी, तेनायमर्थो गृह्यत इति भावः । तेना-

---

उ.] परिच्छित्तिश्च प्रत्ययार्थस्येति भावः । सा चैकादिशब्दैरुदाहरणेषु स्पष्टैव । पुनर्विधानादेवाऽजब्विषये भवतीत्यत आह-**अन्यथेति** । **उपादानादनेनैवेति** । 'परिमाणाख्याया'मित्यनेनैवेत्यर्थः। 'निरभ्योः पूल्वो'रिति च न कार्यमिति भावः । निश्चायनिष्पावौ कर्मणि घञन्तौ । 'तण्डुल'शब्देन 'शूर्प'शब्देन च तत्पुरुषः । निश्चीयतेः स भावसाधनो वा । **निश्चायो**-राशिः। अत्र राशेरेकत्वेन परिच्छेदः । निष्पूयते तुषाद्यपनयनेन स निष्पावस्तण्डुलराशिः । अत्राऽपि संख्यया परिच्छेदः । निश्चाये 'ग्रहवृद्रि'त्यप्राप्तिः। **बाध्यमात्राऽपेक्षायामिति** । सामान्यचिन्तायामिदम् । बाध्यविशेषचिन्तायामपि प्रकारविशेषमाह-**समुदायाऽपेक्षायां वेति** ।

ननु 'भावे' इत्यनेनैव सिद्धमत आह-**कर्मण्यपीति** । परिमाणज्ञापनार्थं भाष्ये एकादिपदोपादानम् । भाष्ये-**अथाऽपीति** । एवञ्च पाकादिशब्दानामसंज्ञात्वादकर्त्तरि चेत्यनेन न सिद्धमित्यर्थः । एवञ्चाऽसंज्ञार्थं 'परिमाणाऽऽख्याया'मित्यस्य चारितार्थ्यादजपोर्विषये घञर्थं 'सर्व'ग्रहणमावश्यकमिति भावः। समाधत्ते-**अजपावपीति** । एवञ्च 'तण्डुलनिश्चाय' इत्यादावप्यसंज्ञात्वादपोऽप्राप्तौ 'परिमाणाख्याया'मित्येव घञ्सिद्ध इति नार्थः सर्वग्रहणेनेत्यर्थः । अजपोः संज्ञाविषयत्वे युक्तिमाह-**यथाजातीयक इति** । अन्यथाऽसंज्ञायां तयोश्चारितार्थ्येन घञपवादत्वमेव न स्यादिति भावः । **वण्ठो**-मृतभार्यः। ननु धातुविशेषणा'त्सर्वेभ्य' इति पञ्चम्यन्तात् सर्वेष्विति कथं लभ्यतेऽत आह-**सर्वेभ्य इति** । **तादर्थ्ये इति** ।नन्वपादानेऽकर्त्तरि-

ध्यायः। अधीयते[1] तस्मिन्नध्यायः।' अध्यायन्यायोद्यावसंहारा[धारावाया]श्चे[2]'त्ये-
तन्निपातनं न कर्तव्यं भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। क्रियते न्यास
एव ॥ उत्तरार्थमेव तर्हि वक्तव्यम्। 'कर्मव्यतिहारे णच्स्त्रिया'मिति सर्वेभ्यो
यथा स्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्-"कर्मव्यतिहारे स्त्री-
ग्रहणं व्यतिपाकार्थम्। पृथग्ग्रहणं[3] बाधकबाधनार्थं व्यावचोरीव्यावचर्च्यर्थम्।
तत्र व्यतीक्षादिषु दोषः,सिद्धं तु प्रकृते स्त्रीग्रहणे णज्ग्रहणं णिज्ग्रहणं चे"ति॥
उत्तरार्थमेव तर्हि।'अभिविधौ भावइनुण्'।सर्वेभ्यो यथा स्यात्। सांराविणम्॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत् "अभिविधौ भावग्रहणं नपुंसके
क्तादिनिवृत्त्यर्थम्। पृथग्ग्रहणं[3] बाधकबाधनार्थं, न तु ल्युट्" इति ॥ इदं तर्हि
प्रयोजनं,प्रकृत्याश्रयो योऽपवादस्तस्य बाधनं यथा स्यादर्थाश्रयो योऽपवादस्तस्य
बाधनं मा भूदिति। एका तिलोच्छ्रितिः। द्वे सृती[4] इति ॥ 'घञनुक्रमणमज-
ब्विषये, अवचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादविज्ञान'मिति चोदयिष्यति तन्न
वक्तव्यं भवति। ॥*॥ घञनुक्रमणमजब्विषये ॥*॥ घञनुक्रमणमजब्विषय-
इति वक्तव्यम्। ॥*॥ अवचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादविज्ञानम् ॥*॥ अनु-
च्यमाने ह्येतस्मिन्स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादोऽयं विज्ञायेत। एका तिलोच्छ्रितिः,
द्वे सृती इति ॥*॥ दारजारौ कर्तरि णिलुक्च ॥*॥ दारजारौ कर्तरि वक्तव्यौ।

प्र.]धिकरणे घं बाधित्वा घञ् भवति। प्रकृत्याश्रय इति। 'सर्वेभ्य' इति पञ्चमी-
निर्देशादयमर्थो लभ्यत इति भावः। अर्थाश्रय इति। 'स्त्रिया'मित्यर्थं निर्दिश्य क्तिनो
विधानादर्थाश्रयत्वम्। एकेति। ननु कारकानुवृत्त्याऽत्र भावे घञ् न भविष्यति।
नैतदस्ति। उभयाधिकारात्। दारजाराविति। णिलोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वा-
द्व्याश्रया वृद्धिर्न स्यादिति णिलुग्विधीयते। तस्य हि अपरनिमित्तकत्वात्, क्तिलुगु-

---

उ.] चं कारके इत्युक्तेः सिद्धमत आह-तेनाऽधिकरणे[इ]ति।अपादानन्तु दृष्टान्ता-
र्थमिति भावः। तदुदाहरणम्-अधीयते तस्मिन्नित्यध्याय इति। स्वाध्यायकाल इत्य-
र्थः। भाष्ये-णच्स्त्रियामिति सर्वेभ्य इति। 'व्यावचोरी'त्यादौ युजादिविषये-
ऽपीत्यर्थः। भाष्ये-कर्मव्यतिहारे इत्यादि। 'तत्र णज्विधायके सूत्रे 'स्त्री'ग्रहणं
'व्यतिपाको वर्त्तते' इत्यत्र णजभावाऽर्थम्, 'स्त्रियां क्तिन्'त्यतः पृथग्ग्रहणन्तु
'व्यावचोरी'त्यादौ 'ण्यासे'ति युजादीनां बाधकानां बाधनार्थम्, न च व्यतीक्षा-
दिषु 'गुरोश्च हल' इत्यस्याऽपि बाधप्रसङ्गः, 'स्त्रियां क्ति'न्नित्यधिकारे एव 'कर्मव्य-
तिहारे णच्', ततो 'णिच'इति न्यासेन सिद्धे'रिति तद्वार्त्तिकार्थः। इनुण्सर्वेभ्य
इति। 'सांराविण'मित्यादौ भावक्तादिविषयेऽपीत्यर्थः। अभिविधाविति। 'शब्द-

---

१ 'ऽस्मिन्न''अस्मिन्नधीयते इत्य'। २ क्वचिन्न।३ 'पृथक्तु'।४ 'सुती' 'श्रुती'।

णिलुक्च वक्तव्यः । दारयन्तीति दाराः । जारयन्तीति जाराः ॥*॥ करणे वा ॥*॥ करणे वा वक्तव्यौ । दीर्यन्ते तैर्दाराः । जीर्यन्ति तैर्जाराः । [परिमाणा] ।

इङश्च ॥ ३।३।२१ ॥

॥*॥ इङश्चेत्यपादाने स्त्रियामुपसङ्ख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष् ॥*॥ इङश्चेत्यत्रापादाने स्त्रियामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यं, तदन्ताच्च वा ङीष्वक्तव्यः । उपेत्याऽधीयते तस्या उपाध्यायी । उपाध्याया । ॥*॥ शॄ वायुवर्णनिवृत्तेषु ॥*॥ 'शॄ' इत्येतस्माद्वायुवर्णनिवृत्तेषु घञ्वक्तव्यः । शारो वायुः । शारो वर्णः । 'गौरिवाऽकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः' । [इङश्च] ॥

समि मुष्टौ ॥ ३।३।३६ ॥

॥*॥ समि मुष्टावित्यनर्थकं वचनं परिमाणाख्यायामिति सिद्धत्वात् ॥*॥

प्र.]पधात्वेति प्रतिषेधाद्वा स्थानिवत्त्वाऽभावाज्जारशब्दः सिध्यति । करणे वेति । अण्यन्तयोरेव दृणातिजीर्यत्योः करणे घे प्राप्ते घञेवोच्यत इत्यर्थः। [अकर्त्तरि च]॥

इङश्च । प्रकृत्याश्रयस्यैवाऽचो घञा बाधकेन भाव्यम् , न त्वर्थाश्रयस्यापि क्तिन इति मत्वाह—इङश्चेति । शॄ वाय्वित्ति । 'ऋदोर'बिति प्राप्ते वचनम् । शार इति कर्मणि घञ् । अकृतनीशार इति । अकृताच्छादन इत्यर्थः । [इङश्च]॥

समि मुष्टौ । परिमाणवाचिमुष्टिशब्दाश्रयेण पूर्वः पक्षः । अङ्गुलिसंनिवेश-

---

उ.]शक्तिस्वभावाद्भावे एवेनुण्सिद्धौ 'भाव'ग्रहणं 'वाऽसरूप'न्यायेन पक्षप्राप्तक्तादिनिवृत्त्यर्थम् । 'नपुंसके भावे' इत्यनन्तरमेव वक्तव्ये पृथग्ग्रहणन्तु क्तस्य बाधकानां खलर्थानामपि बाधनार्थम्पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः । क्तवल्ल्युटो बाधस्तु नेष्यत इत्यत आह—न तु ल्युट इती'त्येतद्वार्त्तिकार्थः । उभयाऽधिकारादिति । परिमाणाख्यायां भावेऽपीष्टेरिति भावः । उदाहरणयोर्भावे क्तिन्, पूर्वसूत्रस्थभाष्यस्वरसात् । वञाश्रयेति । ण्याश्रयायान्तु'जनीजॄष्क्नस्वि'ति मित्त्वेन 'जार'शब्दे ह्रस्वापत्तिरिति भावः । ननु जॄणातिरपि क्र्यादौ पठ्यते, अत एव तद्व्यावृत्तये 'जनीजॄ'षिति गणसूत्रे षकारोच्चारणम् । एवञ्च तस्याऽमित्त्वेन तस्माद्घञि णिलोपेनाऽपि सिद्धं जार इतीति चेन्न, मितो 'जर' इति रूपव्यावृत्त्यर्थत्वात् । दारयतेर्यद्यपि पचाद्यचा सिद्धं तथापि 'अच्कावशक्ता'विति स्वरव्यावृत्तय इदम् । करणे घे इति । 'पुंसि संज्ञायां घ' इत्यनेन । इदमुपलक्षणं ल्युटोऽपि ॥ [परिमाणा] ।

इङश्च। ननु सूत्रेणैव सिद्धमत आह—प्रकृत्येति।सजातीयत्वादित्यर्थः।तथा च स्त्रियां क्तिनो बाधार्थमिति भावः।कर्मणीति।हरदत्तस्तु 'करणे'इत्याह,निव्रियतेऽनेनेइति निवृतम्—आच्छादनम् । बाहुलकात्करणे क्तः। तदाह—अकृताच्छादन इति ॥

---

१ 'जरयन्तीति' । २.'तेन दाराः' 'तेन जाराः' । ३ 'अस्या' । ४'बाधनार्थं' ।

समि मुष्टाविति वचनमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'परिमाणाख्यायामिति सिद्धत्वात्' ॥ 'परिमाणाख्याया'मित्येवात्र घञ्सिद्धः ॥*॥ अपरिमाणार्थं तु ॥*॥ अपरिमाणार्थोऽयमारम्भः । मल्लस्य सङ्ग्राहः । मुष्टिकस्य सङ्ग्राह इति । ॥*॥ उद्ग्राभनिग्राभौ च च्छन्दसि स्रुगुद्यमननिपातनयोः ॥*॥ उद्ग्राभो निग्राभ इतीमौ शब्दौ छन्दसि वक्तव्यौ,स्रुगुद्यमननिपातन[योरर्थ]योः।उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ॥ [समि मुष्टौ] ॥

कर्मव्यतिहारे णच्स्त्रियाम् ॥ ४।३।४३ ॥

स्त्रीग्रहणं किमर्थम् ? ॥*॥ कर्मव्यतिहारे स्त्रीग्रहणं व्यतिपाकार्थम् ॥*॥ कर्मव्यतिहारे स्त्रीग्रहणं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम् ?॥] 'व्यतिपाकार्थम्'। इह मा भूत् ,-व्यतिपाको वर्तते ॥

अथ किमर्थं पृथग्ग्रहणं ? ॥*॥ पृथग्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम् ॥*॥ पृथग्ग्रहणं क्रियते॥[किं प्रयोजनम् ?]॥ 'बाधकबाधनार्थं'। ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥*॥ व्यावचोरीव्यावचर्च्यर्थम् ॥*॥ [व्यावचोरी-व्यावचर्च्यर्थम्] । व्यावचोरी वर्तते । व्यावचर्ची वर्तते ॥*॥ तत्र व्यतीक्षादिषु दोषः ॥*॥ तत्र व्यतीक्षादिषु दोषो भवति । व्यतीक्षा वर्तते । व्यतीहा वर्तते । ॥*॥ सिद्धं तु प्रकृते स्त्रीग्रहणे णज्ग्रहणं णिज्ग्रहणं च॥*॥सिद्धमेतत्॥

प्र.]वाच्याश्रयेण तु परिहारः । [समि मुष्टौ] ॥

कर्म । पृथग्ग्रहणमिति । प्रकरणोत्कर्षात् क्तिनो बाधकानामप्यनेन बाधनमिति भावः । व्यतीक्षादिष्विति । 'अप्रत्ययात्' 'गुरोश्च हल' इत्यकारस्यापि बाधप्रसङ्गादित्यर्थः । सिद्धं त्विति । यद्येवं व्यावकुष्टिरिति क्तिन्न प्राप्नोति ।

उ.] समि मुष्टौ । अङ्गुलीति । दृढमुष्टिताऽनेनाऽन्वाख्यायते । मुष्टिकस्येति भाष्ये । 'मुष्टौ कुशल' इत्यर्थे आकर्षादित्वात्ष्ठल् । निपातनम्-अधः पातनम् ॥

कर्मव्य । भाष्ये-व्यतिपाकार्थमिति । पुंल्लिङ्गे भावे मा भूदित्यर्थमित्यर्थः । अकर्तृकारके तु नाऽनभिधानादिति भावः।प्रकरणोत्कर्षादिति।'स्त्रियां क्तिन्नि'त्येतदपेक्षयेति भावः। बाधकानामिति। 'व्यावचोरी'त्यादौ 'ण्यासे'ति युजादीनामित्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम्-क्तिनोऽयमपवादः,अत एव पक्षे वासरूपविधिना सोऽपि । अन्येषां तदपवादानान्तु पृथक् पाठेन पूर्वविप्रतिषेधकल्पनया बाधकः। अत एव व्यतीक्षाया असिद्धिः शङ्किता भाष्ये, विप्रतिषेधविषये वाऽसरूपाऽप्रवृत्तेः । णिज्ग्रहणञ्चेति । इदं 'व्यावचोरी'त्यादौ बाधकबाधनार्थम् । व्यावक्रुष्टिरिति । स्पष्टश्चाऽयमप्रयोगो वाऽसरूपसूत्रे । 'व्यात्युक्षी'ति च माघकाव्ये । क्तिन्नेति । स्त्र्यधिकारे वाऽसरूप-

---

१'वित्येतद्वच'। २'मित्येव सिद्ध''मिति सिद्धं।३ 'योरर्थयोः।४ क्वचिन्न।५ 'पृथक्तु'।

कथम् ?॥ प्रकृत एव स्त्रीग्रहणेऽयं योगः कर्तव्यः। 'स्त्रियां क्तिन्'। ततः 'कर्मव्यतिहारे णच्'। ततो 'णिचः'॥ [कर्मव्यतिहारे णच्] ॥

अभिविधौ भाव इनुण् ॥३।३।४४॥

भावग्रहणं किमर्थम् ? ॥*॥ अभिविधौ भावग्रहणं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् ॥*॥ अभिविधौ भावग्रहणं क्रियते॥ [किं प्रयोजनम्]॥ 'नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्'। नपुंसकलिङ्गे भावे क्तादयो मा भूवन्निति ॥ अथ किमर्थं पृथग्ग्रहणं क्रियते ? ॥*॥ पृथग्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम् ॥*॥ पृथग्ग्रहणं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम्?] ॥ 'बाधकबाधनार्थम्'। ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम्। ॥*॥ न तु ल्युटः ॥*॥ ल्युटो बाधनं नेष्यते सङ्कूटनमित्येव भवति ॥

एरच् ॥ ३।३।५६ ॥

॥*॥ अज्विधौ भयस्योपसङ्ख्यानम् ॥*॥ अज्विधौ भयस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। भयम् ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते 'भयस्ये'ति। ॥*॥ भयादीनामिति

प्र.]व्यात्युक्षी च न सिध्यति। नैष दोषः।'कृत्यल्युटो बहुल'मिति बहुलवचनाद्यथेष्टलाभप्रयोजनात्। [कर्मव्यतिहारे णच्] ॥

अभिविधौ। भावे कारक इति द्वयेऽपि प्रकृते शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्भाव एवेनुणभविष्यतीति मत्वाह–भावग्रहणमिति। नपुंसक इति। 'मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन् बाधन्त' इति इनुण् घञमेव बाधेत न तु क्तादीन्।भावग्रहणात्त्वधिकविधानार्थात्तानपि बाधत इति भावः। अथेति। 'नपुंसके भाव' इत्यस्यानन्तरमिदं वक्तव्यमिति भावः। पृथग्ग्रहणमिति। 'वासरूपोऽस्त्रिया'मिति वचनात्पक्षे क्तादयःस्युरिति

उ.]विधेरभावाद्व्यात्युक्ष्यामपवादविप्रतिषेधेन 'गुरोश्चे'त्यप्रत्ययप्रसङ्गादिति भावः। एवञ्च 'वाऽसरूप'सूत्रस्थप्रयोगाऽनुष्ठानरूपभाष्यविरोधात् सिद्धन्त्वित्याद्येतत्सूत्रस्थवार्त्तिकमेकदेश्युक्तिरिति भावः। व्यावचोरीव्यतीक्षे बहुलग्रहणात्साध्ये इति तात्पर्यम्। उत्तरन्तु–स्त्रियामित्यकरणप्रयुक्तलाघवाद्बाहुलकस्य तवाऽप्यावश्यकत्वाच्च वार्त्तिकोक्तमेव युक्तमिति ॥ [कर्मव्यतिहारे णच्]।

अभिविधौ। द्वये अपि प्रकृते इति। प्रकरणे इत्यर्थः। 'द्वयोरपि प्रकृते' इति पाठान्तरम्। भाव एवेति। णज्वदिति भावः। मध्येऽपवादा इति। बाध्यसामान्यचिन्तयेदं सिद्धमिति 'वाऽसरूप'न्यायेन पक्षे प्राप्तयोरपि तयोर्बाधनार्थं भावग्रहणमिति भाष्याऽभिप्रायवर्णनमुचितम्। वाऽसरूप इति। स्त्र्यधिकारे एव 'वाऽसरूप'निषेध इति प्राक् प्रतिपादनादिति भावः। भाष्ये–ये तस्येति। क्तस्य बाधकाः खलर्था इत्यर्थ उचितः। कैयटोक्तार्थे नाऽक्षरस्वारस्यं, भावग्रहणफलादविशे-

१इदं लुप्तं। २'पृथक्तु'। ३ इदं भाष्यमित्यन्ये। ४ प्रयोजकात्'। ५ द्वयोरपि'।

वक्तव्यम् ॥*॥ इहापि यथा स्यात् भयं वर्षम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥*॥ नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् ॥*॥नपुंसलिङ्गे भावे क्तादयो मा भूवन्निति ॥*॥कल्पादिभ्यश्च¹ प्रतिषेधः ॥*॥ कल्पादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । कल्पः अर्थः मन्त्र [इति] । ॥*॥ जवसवौ छन्दसि ॥*॥ जवसवौ छन्दसि वक्तव्यौ । ऊर्वोरस्तु मे जवः । अयं मे पञ्चौदनः सवः । [एरच्] ॥

ग्रहवृदनिश्चिगमश्च ॥ ३।३।५८ ॥

किमर्थं निष्पूर्वाच्चिनोतेरब्विधीयते नाऽचैव² सिद्धं, न ह्यस्ति विशेषो निष्पूर्वाच्चिनोतेरपो वा, अचो वा, तदेव³ रूपं स एवं [च] स्वरः॥ न सिध्यति 'हस्तादाने चेरस्तेये'⁴ इति घञ्प्राप्नोति तद्बाधनार्थम्। अत उत्तरं पठति॥*॥ अब्विधौ निश्चिग्रहणमनर्थकं स्तेयस्य घञ्विधौ प्रतिषेधात्॥*॥ अब्विधौ निश्चिग्रहणमनर्थकम् ?॥ किं कारणम् ॥ 'स्तेयस्य घञ्विधौ प्रतिषेधात्' । स्तेयस्य घञ्विधौ प्रतिषेध उच्यते । निष्पूर्वश्चिनोतिः स्तेये वर्त्तते ॥ [॥*॥ अस्तेयार्थन्तु ॥*॥] अस्तेयार्थं तर्हीदं वक्तव्यं निष्पूर्वाच्चिनोतेरस्तेयेऽब्यथा⁶ स्यात् । ॥*॥अस्तेयार्थमिति चेन्नाऽनिष्टत्वात्॥*॥अस्तेयार्थमिति चेत्तन्न॥किं कारणम्?॥ 'अनिष्टत्वात्'। नहि निष्पूर्वाच्चिनोतेरस्तेयेऽबिष्यते॥ किं तर्हि?॥ घञेवेष्यते ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यन्निष्पूर्वाच्चिनोतेरपं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो यत्तदन्तः-

---

प्र.]प्रकरणोत्कर्षेण वासरूपविधिर्बाध्यत इत्यर्थः । [अभिविधौ भावे] ॥

एरच् । **वर्षमिति** । वर्षणमित्यपि भवति । 'वृषभो वर्षणा'दिति भाष्यकारवचनात् । **कल्प इति** । ण्यन्तेभ्योऽचि प्रतिषिद्धे घञेव भवति। 'एरजण्यन्ताना'मिति तु वचनमनार्षम् । **जवसवाविति** । अपि प्राप्तेऽज्विधिः । स्वरे विशेषः ।

ग्रहवृ । **एष स्वर इति** । मध्योदात्तत्वं कृत्स्वरेण भवति । **वशिरण्योरिति**।

उ.]षश्च। अत्राऽप्येवंकरणात्पूर्वविप्रतिषेधकल्पनेति तात्पर्यम् । **सङ्कूटनमित्येवेति** । सङ्कूटनमिति भवत्येवेत्यन्वयः । अत एव 'पुंयोगा'दिति सूत्रस्थः 'सांकूटिन'मिति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते ॥ [अभिविधौ]

एरच् । **भाष्यकारवचनादिति** । ततो बाहुकाल्ल्युडपीति भावः । **स्वरे इति** । अपि आद्युदात्तम्, अच्यन्तोदात्तमित्यर्थः ॥ [एरच्] ।

ग्रहवृ । भाष्ये **स एव[च]स्वर इति**।'थाऽथघ'ञिति सूत्रेणेति भावः।भाष्ये–**स्तेये वर्त्तते इति** । हस्तादानविषये इति भावः। **किन्तर्हि घञेवेति**। हस्ताऽऽदानविषये इत्यर्थः । 'प्रकृतसूत्रे 'निश्चि'ग्रहणं स्तेयार्थश्चेद्घञोऽप्राप्तेरचैव सिद्धम् ।

---

१ 'कल्प्यादिभ्यः प्रति' । २ इतिः क्वचिन्न । ३ 'एवाऽस्य' । ४ 'चेर्घञ्प्राप्तस्तद्बा' । ५ इदं लुप्तं स्यात् । ६ 'ये यथा' ।

थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामिति[2] तन्निष्पूर्वाच्चिनोतेर्न भवतीति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?॥ निश्चयः । एष स्वरः सिद्धो भवति ॥*॥ वशिरण्योश्चोपसङ्ख्यानम् ॥*॥ वशिरण्योश्चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । सवशं सैन्धवम् । धनंजयं रणे रणे ॥*॥ घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम् ॥*॥ घञर्थे को विधेयः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम्' । स्था–प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्धान्यानीति प्रस्थः । प्रस्थे हिमवतः शृङ्गे । स्था ॥ स्ना–प्रस्नान्ति तस्मिन्निति प्रस्नः । स्ना । पा–प्रपिबन्त्यस्यामिति[2] प्रपा । पा ॥ व्यधि–आविध्यन्ति तेनाऽऽविधम्[3] । व्यधि ॥ हनि–विघ्नन्ति तस्मिन्मनांसि विघ्नः । हनि ॥ युधि–आयुध्यन्ते तेनाऽऽयुधम् ॥ [ग्रहवृद्दनिश्चि] ।

स्तम्बे क च ॥ ३।३।८३ ॥

कस्मादयं को विधीयते ?॥ 'हन्ते'रित्याह ॥ तद्धन्तिग्रहणं कर्तव्यम् ?॥ न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ 'हनश्च वध' इति ॥ तद्वा अनेकेन निपातनेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुम् ॥ नैतानि निपातनानि । हन्तेरेते आदेशाः ॥ यद्यादेशा घनस्वरो न सिध्यति । घनः[4] ॥ सन्तु तर्हि निपातनानि ॥ ननु चोक्तं 'तद्वा अनेकेन निपातनेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितु'मिति ॥ संबन्धमनुवर्तिष्यते ॥ अथ वा पुनः सन्त्वादेशाः ॥ ननु चोक्तं 'स्वरो न सिध्यती'ति ॥ नैष दोषः । अकारान्ता आदेशाः॥ अथ यदेषीकया स्तम्बो हन्यते कथं तत्र भवितव्यम् ? ॥ के चित्तावदाहुः–'स्तम्बघ्ने'-

---

प्र.]घञि प्राप्ते वचनम् । वशनं वशः। रणन्त्यस्मिन्निति[5] रणः । घञर्थ इति। भावः कर्तृवर्जितं च कारकं घञर्थः । [ग्रहवृद्दनिश्चिगमश्च] ।

स्तम्बे क च । घनस्वर इति । अन्तोदात्तत्वं न सिध्यति, अप्स्वरेणाद्युदात्तत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । **अकारान्त इति** । तत्राऽतो लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाप

उ.]अस्तेयार्थं चेत्तन्न, निःपूर्वचिनोतेः पूर्वविप्रतिषेधेन घञ एवेष्टे'रिति भाष्यार्थः। **घञ् चेति** पाठे 'च'शब्द एवार्थो द्रष्टव्यः। **कृत्स्वरेणेति** । 'गतिकारकोपपदा'दिति विहितेन ॥ [ग्रहवृद्दनिश्चिगमश्च] ।

स्तम्बे क च । अनेकेनेति । घनाऽन्तर्घनप्रघणप्रघाणोद्घनाऽपघनरूपेणेत्यर्थः । **अप्स्वरेणाद्युदात्तेति** । निपातने तु निपातनात् 'फिषोऽन्त' इति सिद्धिरिति भावः । **तत्राऽतो लोप इति** । प्रत्ययसन्नियोगशिष्टतया विधानादार्द्धधातुक इति लोप इति भावः। आदेशाश्च स्थानिस्वरेणान्तरतम्यादन्तोदात्ता इति तात्पर्यम् । **तस्य सर्वाऽपवादत्वादिति** । यद्यपि पुंस्ययं चरितार्थस्तथापि 'बहुल'ग्रहणादिति

---

१ 'अस्मिन्' । २ इतिः क्वचिन्न । ३'आविधः' । ४ 'घन इति' । ५ 'रणति' ।

ति भवितव्यम् ॥ अपर आहुः-'स्तम्बहेति'रिति भवितव्यम्, ऊतियूति-जूतिसातिहेतिकीर्तयश्चेति निपातनमिति। अपर आहुः-स्तम्बहननीति भवितव्यमिति।वक्ष्यत्येतत्"अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेने"ति।

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ॥ ३।३।९० ॥

॥*॥ यजादिभ्यो नस्य ङित्त्वे संप्रसारणप्रतिषेधः ॥*॥ ॥*॥ यजादिभ्यो नस्य ङित्त्वे संप्रसारणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रश्न इति ॥ एवं तर्ह्यङित्करिष्यते ॥*॥ अङिति गुणप्रतिषेधः ॥*॥ यद्यङिद्गुणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। विश्न इति। सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं 'यजादिभ्यो नस्य ङित्त्वे संप्रसारणप्रतिषेध' इति ॥ नैष दोषः [॥*॥ निपातनात्सिद्धम् ॥*॥] निपातनादेतत्सिद्धम् ॥ किं निपातनम्?॥प्रश्ने चासन्नकालइति॥

स्त्रियां क्तिन् ॥ ३।३।९४ ॥

॥*॥ स्त्रियां क्तिनाबादिभ्यश्च ॥*॥ स्त्रियां क्तिनित्यत्राबादिभ्यश्चेति वक्तव्यम्। आप्तिः। राद्धिः। दीप्तिः॥*॥निष्ठायां वा सेटोऽकारवचनात् [सिद्धं]॥*॥ निष्ठायां वा सेटोऽकारवचनात्सिद्धम्। अथ वा निष्ठायां सेटोऽकारो भवतीति वक्तव्यम् ॥ यदि निष्ठायां सेटोऽकारो भवतीत्युच्यते स्रंसा ध्वंसेति न सिध्यति। स्रस्तिः ध्वस्तिरिति प्राप्नोति ॥ किं पुनरिदं परिगणनं त्रय एवाबादय आहो स्विदुदाहरणमात्रम् ?॥ किं चातः ? ॥ यदि परिगणनं भेदो भवति। अथोदाहरणमात्रं नास्ति भेदः। स्रस्तिः ध्वस्तिरित्येव भवितव्यम् ॥

स्थागापापचो भावे ॥३।३।९५॥

॥*॥ स्थादिभ्यः सर्वापवादप्रसङ्गः ॥*॥ स्थादिभ्यः सर्वापवादः क्तिन्-

प्र.]उदात्तत्वं भवतीति भावः। स्तम्बघ्नेति कप्रत्यये रूपं। तस्य सर्वापवादत्वादिति भावः। स्तम्बहेतिरिति। निपातनस्य सर्वापवादत्वादिति भावः ॥

स्त्रियां क्तिन्। स्रस्तिरिति। स्रंसा ध्वंसेति नैव भवतीति भावः।

स्थागापा। स्थादिभ्य इति। बाध्यमात्रापेक्षायां, बाध्यसमुदायापेक्षायां वा

उ.]भावः। भाष्ये-अजब्भ्यामिति। 'हेति'रिति निपातनमप्रकरणे चारितार्थमिति भावः। निपातितहेतिशब्दः शस्त्रे रूढ इत्यन्ये ॥ [स्तम्बे क च]।

स्त्रियां क्तिन्।क्तिन्नाबादिभ्य इति वचनं 'गुरोश्च हल' इत्येतत्प्राप्तियोग्यविषयं, 'निष्ठायां वा सेटोऽकारवचना'दित्यनेन समानयोगक्षेमत्वादित्याहुः। एवञ्च निष्ठाया-मनिटस्तत्सूत्रप्राप्तिविषया आबादय इति फलितम् ॥ [स्त्रियां क्तिन्] ॥

१ 'निपातनादिति'। २ इदं क्वचिन्न। ३ 'क्तिन्नाबा'। ४ केचित्तु सिद्धत्यमिन्त-मिदं वार्तिकमित्याहुः।

प्राप्नोति, स यथैवाऽङं बाधते एवं ण्वुलिञावपि बाधेत । कां त्वं स्थायिका-[1]मस्थाः। कां त्वं[2] स्थायिम्[3] ॥*॥ सिद्धं त्वङ्विधाने स्थादिप्रतिषेधात् ॥*॥ सिद्ध-मेतत् ॥ कथम् ?॥[अङ्विधाने 'स्थादि[2]प्रतिषेधात्'॥]अङ्विधाने एव स्थादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रतिषिद्धे तस्मिन् क्तिनेव भविष्यति ॥ सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'स्थादिभ्यः सर्वापवादप्रसङ्ग' इति ॥ नैष दोषः। 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरा[3]'नित्येव-मयं स्त्रियां क्तिन्नङं बाधिष्यते ण्वुलिञौ न बाधिष्यते ॥

॥*॥ श्रुय[4]जीषिस्तुभ्यः करणे ॥*॥ श्रुयजीषिस्तु[4]भ्यः करणे क्तिन्वक्तव्यः। श्रूयतेऽनयेति श्रुतिः । इज्यतेऽनयेति इष्टिः । इष्यतेऽनयेति इष्टिः । स्तूयते-ऽनयेति स्तुतिः ॥*॥ ग्ला[म्लौ[2]]ज्याहाभ्यो निः ॥*॥ ग्ला[म्लौ[2]]ज्याहाभ्यो निर्वक्तव्यः । ग्लानिः [म्लानिः] ज्यानिः हानिः ॥ [स्थागापापचो] ।

व्रजयजोर्भावे क्यप् ॥ ३।३।९८ ॥

॥*॥ क्यब्विधिरधिकरणे च ॥*॥ क्यब्विधिरधिकरणे चेति वक्तव्यम् । समजन्ति तस्यां समज्या ॥[व्रजयजोर्भावे] ।

कृञः श च ॥ ३।३।१०० ॥

॥*॥कृञः श चेति वावचनं क्तिन[5]र्थम्॥*॥ कृञः श चेति वावचनं कर्त-व्यम् ॥ [किं प्र[2]योजनम् ? ॥ 'क्तिन[3]र्थम्'] । क्तिन्नपि यथा स्यात् । कृतिः ॥

इच्छा ॥ ३।३।१०१ ॥

किं निपात्यते ? ॥*॥ इषेः शे यगभा[6]वः ॥*॥ अत्यल्पमिदमुच्यते

प्र.]पुरस्तादपवादन्यायो नास्तीति भावः।ण्वुलिञाविति। 'विभाषाख्यानपरिप्रश्नयो'-रित्यनेन विहितौ । पुरस्तादिति । अनन्तरबाधने लब्धावकाशो विधिः परत्वादुत्त-रेण बाध्यत इत्यर्थः[7] । श्रुयजीति । ल्युड्बाधनार्थं वचनम् । [स्थागापापचो] ।

व्रजयजो । क्यब्विधिरिति । उत्तरसूत्रे इति भावः । [व्रजयजो] ।

कृञः श च। चकारेणानन्तरस्य क्यप एव समुच्चयो न तु व्यवहितस्य क्तिन इति मत्वाह—वावचनमिति । तेन क्रिया कृत्या कृतिरिति रूपत्रयसिद्धिः ॥

उ.] स्थागापा । बाध्यमात्रेति । बाध्यसामान्यचिन्तेयम् । बाध्यसमुदायेति । विशेषचिन्तायामपि प्रकारविशेषः । [स्थागापा] ॥

व्रजयजो। उत्तरेति ।भाष्ये तद्विषयोदाहरणदानादिति भावः। [व्रजयजो] ॥

कृञः श च । वा वचनमिति । इदमेव ज्ञापयति 'वर्णगौरवादपि योग-

---

१ 'आस्थाः'।२इदं क्वचिन्न ।३'कां त्वं स्थायिमास्थाः'।४ 'जिषि'।५इतिः क्वचिन्न । ६ 'इषेः शे यगभावो निपात्यते' इत्यस्यव्याख्या। इदं भाष्यमित्यन्ये। ७'इतिभावः'।

इच्छेति॥[*॥इच्छापरिचर्यापरिसर्यामृगयाऽटाट्यानामुपसङ्ख्यानम् ॥*]॥ इच्छा-परिचर्यापरिसर्यामृगयाऽटाट्यानामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ॥*॥ जागर्तेरकारो वा ॥*॥ जागर्या । जागरा ॥ [इच्छा] ॥

षिद्भिदादिभ्योऽङ् ॥ ३।३।१०४ ॥

॥*॥ भिदा विदारणे ॥*॥ भिदा विदारण इति वक्तव्यम् । भित्ति-रन्या ॥*॥ छिदा द्वैधीकरणे ॥*॥ छिदा द्वैधीकरण इति वक्तव्यम् । छित्ति-रन्या ॥*॥ आरा शस्त्र्याम् ॥*॥ आरा शस्त्र्यामिति वक्तव्यम् । आर्तिरन्या । ॥*॥ धारा प्रपाते ॥*॥ धारा प्रपात इति वक्तव्यम् । धृतिरन्या ॥*॥ गुहा गिर्योषध्योः ॥*॥ गुहा गिर्योषध्योरिति वक्तव्यम् । गूढिरन्या । [षिद्भिदा] ॥

ण्यासश्रन्थो युच् ॥ ३।३।१०७ ॥

किमर्थश्चकारः ? ॥ ॥*॥ [चकारः] स्वरार्थः ॥*॥ 'चितोऽन्त उदात्तो भवती'त्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । 'उदात्त' इति वर्तते 'भूवीरा उदात्त' इति ॥ यद्युदात्त इति वर्तते 'व्रजयजोर्भावे क्यप्'–किमर्थः पकारः ? ॥ तुगर्थः । ह्रस्वस्य पिति कृतीति ॥ उदात्त इति वर्तते ॥ एव-मपि कुत एतत्तदन्तस्योदात्तत्वं भविष्यति न पुनरादेरिति ? ॥ उदात्त इत्य-नुवर्तनसामर्थ्याद्यस्याऽप्राप्तः स्वरस्तस्य भवति ॥ कस्य चाऽप्राप्तः ?॥ अन्त्य-स्य ॥ सामान्यग्रहणाऽविघाताऽर्थस्तर्हि ॥ क्व सामान्यग्रहणाविघातार्थे-नार्थः ? ॥ युवोरनाकाविति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत्–

प्र.] षिद्भिदादि॥ आर्तिरिति । आङोऽर्तेश्च 'उपसर्गादृति धाता'विति वृद्धिरेका-देशः । गुहा गिर्योषध्योरिति । गिरिशब्दोऽत्र गिर्यवयवे वर्तते । [षिद्भिदा]।

ण्यासश्रन्थो ॥ युवोरिति । अन्यथा निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्यान्नतु ल्युडादीनामिति भावः । अनुनासिकवचनादिति । तत्र ल्युडादीनामपि अनु-

---

उ.] विभागो गरीया'निति भावः । [कृञः श च] ।

इच्छा । शे यगभाव इति । भावार्थकत्वाद्यकः प्राप्तिः । [इच्छा] ।

षिद्भिदा । ननु गुहा न गिरिरत आह–गिरिशब्द इति [षिद्भिदा] ॥

ण्यास । भाष्ये न पुनरादेरिति। एवञ्च पाक्षिकाऽनिष्टप्रसङ्ग इति भावः। यत्तु प्रथमाऽतिक्रमे कारणाऽभावादादेरेव स्यादिति तन्न ; तन्न्यायस्याऽत्र शास्त्रेऽनङ्गी-कारात् । अत एव 'आद्युदात्तश्चे'ति सार्थकम् । अत एव 'तित्स्वरित'मिति तव्या-दावन्तस्वरितसिद्धिरिति बोध्यम्। अन्त्यस्येति। आदेस्तु 'आद्युदात्तश्चे'त्यनेन सिद्ध

---

१ भाष्यवार्त्तिकमित्यन्ये । भाष्यमित्यपरे । इदं क्वचिन्न । २ नां निपातनं कर्त्तव्यं' । ३ इदं लुप्तं । ४ भाष्यमिदमित्यन्ये । ५ 'इत्येव हि वर्त्तते' ।

'सिद्धं तु युवोरनुनासिकवचना'दिति ॥*॥ युच्प्रकरणे घट्टि[घटि]वन्दिविदिभ्य उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ युच्प्रकरणे घट्टि[घटि]वन्दिविदिभ्य उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । घट्टना । [घटना] । वन्दना । वेदना ॥*॥ इषेरनिच्छार्थस्य ॥*॥ इषेरनिच्छार्थस्येति वक्तव्यम् । अन्विष्यते अन्वेषणा ॥*॥ परेर्वा ॥*॥ परेर्वेति वक्तव्यम् । अन्यां परीष्टिं चर । अन्यां पर्येषणां चर ॥[ण्यासश्रन्थो] ।

रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम् ॥३।३।१०८॥

॥*॥ धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् ॥*॥ धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्वक्तव्यः । का नामाऽऽसिकाऽन्येष्वीहमानेषु । का नाम शायिकाऽन्येष्वधीयानेषु ॥*॥ इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे ॥*॥ इक्श्तिपावित्येतौ प्रत्ययौ धातुनिर्देशे वक्तव्यौ । पचेर्ब्रूहि, पचतेर्ब्रूहि ॥*॥ वर्णात्कारः ॥*॥ वर्णात्कारप्रत्ययो वक्तव्यः। अकारः इकारः ॥*॥ रादिफः ॥*॥ रादिफो वक्तव्यः । रेफः ॥*॥मत्वर्थाच्छः ॥*॥ मत्वर्थाच्छो वक्तव्यः । मत्वर्थीयः ॥*॥ इणजादिभ्यः ॥*॥ इणजादिभ्यो वक्तव्यः । आजिः आतिः आदिः ॥*॥ इञ्वपादिभ्यः ॥*॥ इञ्वपादिभ्यो वक्तव्यः । वापिः वासिः । वादिः ॥*॥ इक्कृष्यादिभ्यः ॥*॥ इक्कृष्यादिभ्यो

प्र.]नासिकत्वप्रतिज्ञानसामर्थ्याद्ग्रहणं भविष्यतीत्यर्थः । [ण्यासश्रन्थो युच्] ।

रोगाख्या । धात्वर्थनिर्देश इति । क्रियानिर्देश इत्यर्थः । इक्श्तिपाविति । बहुलवचनात्तु क्वचिन्न भवति, श्तिपः शित्करणादकर्तृवाचिन्यपि तस्मिन् शबादयो भवन्ति । यद्यपि क्व चिद्भवति, यथा–'विभाषा लीयते'रिति । अत्र हि लीलीङोर्येका श्तिपि निर्देशः कृतः । श्यनि तु लीङ एव ग्रहणं स्यान्नु तु लीनातेः । वर्णादिति । वर्णवाचिनो वर्णानुकरणादित्यर्थः । बहुलवचनात् क्व चिन्न भवति,– 'अस्य च्वा'विति यथा । तथा क्व चिद्वर्णसमुदायानुकरणादपि-एवकार इति । कारप्रत्ययस्य ककारस्येत्संज्ञा प्रयोजनाऽभावान्न भवति । ननु करणं कारः, अस्य कारः अकार इत्येवं सिध्यति । नैतदस्ति । एवं हि विज्ञायमाने'ऽकारकरण'मित्यादि न

उ.]इति भावः । प्रतिज्ञानसामर्थ्यादिति।इदञ्च चित्त्वेऽपि तदनुबन्धकपरिभाषया ल्युटोऽग्रहणशङ्कावारणायाऽऽवश्यकमिति भावः । [ण्यासश्रन्थो युच्] ।

रोगाख्यायां। धातुकृतोऽर्थः साधनमिति भ्रमं वारयति–क्रियेति।भावाधिकारेऽपि कारकनिवृत्त्यर्थमिदम् । इक्श्तिपौ । क्वचिन्नेति । 'भुवो वुगित्यादौ । शित्करणादिति । शित्करणस्य पिवाद्यादेशविधानेन चारितार्थ्यादिदञ्चिन्त्यम् । तस्मान्निर्देशैरेव विकरणःसाध्यः।भाष्ये–पचेःपचतेरिति,–कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। 'प्रयोगा'निति शेषो वा । धात्वर्थनिर्देशेऽप्येतौ बाहुल्कात् । अत एव 'ईक्षतेर्नाऽशब्दम्',

---

१ इदं क्वचिन्न । २ 'तेरन्वेष' । ३ इदं क्वचिन्न । ४ 'च' । ५ 'विवक्षया' ।

वक्तव्यः । कृषिः । किरिः । गिरिः ॥*॥ संपदादिभ्यः क्विप् ॥*॥ संपदादिभ्यः क्विब्वक्तव्यः । संपत् । विपत् । प्रतिपत् । आपत् । परिषत् । पर्षत्[1] ।

कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ ३।३।११३ ॥

॥*॥कृल्ल्युटः॥*॥कृल्ल्युट इति वक्तव्यम्[1]॥॥*॥कृतो बहुलमिति वा ॥*॥ कृतो बहुलमिति वा वक्तव्यं[2]। पादहारकाद्यर्थम्॥पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः। गले चोप्यते गलेचोपकः । श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन । श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन ॥

गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥ ३।३।११९ ॥

॥*॥ गोचरादीनामग्रहणं प्रायवचनाद्यथा कषो निकष इति ॥*॥ गोचरादीनां ग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥ वञ्कस्मान्न भवति ?॥ 'प्रायवचनाद्यथा कषः निकष इति' । प्रायवचनात् [कषो निकष इति] घञ् न भवति ॥

हलश्च ॥ ३।३।१२१ ॥

॥*॥ घञ्विधाववहाराधारावायानामुपसङ्ख्यानम् ॥*॥ घञ्विधाववहाराधारावायानामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । अवह्रियन्तेऽस्मिन्नवहारः । आध्रियन्तेऽस्मिन्नाधारः। एत्यैतस्मिन्वयन्त्यावायः । [हलश्च] ॥

उदङ्कोऽनुदके ॥ ३।३।१२३ ॥

प्र.]सिध्येत्। कारप्रत्ययस्य 'कृदति'ङित्यधिकाराद्धात्वविहितत्वेऽपि कृत्संज्ञा। ततस्तदन्तस्य प्रातिपदिकत्वाद्विभक्त्युत्पत्तिः । एवं 'मत्वर्थीय' इति । अकारलोपस्त्वत्राऽभत्वेऽपि भाष्यकारवचनाद्बहुलग्रहणाद्वा। **संपदादिभ्य इति**। क्तिन्नपि बहुलवचनाद्भवति-संपत्तिरिति । [रोगाख्यायां] ।

कृत्य । कृल्ल्युट इति। कृत्यग्रहमपनीय कृद्ग्रहणं व्यापकत्वात्कर्तव्यं। तस्मिंश्च-कृते ल्युड्ग्रहणं न कर्तव्यं, तस्यापि कृत्त्वात्। **श्वोग्नीनिति** । अनद्यतनेपि लङ्भवति ।

गोचरसंचर । प्रायवचनादिति । 'हलश्चे'त्यत्र प्रायग्रहणानुवर्तनाद्घञः क्वचिदभावाद्ध एव भवतीत्यर्थः । [**गोचरसंचर**] ।

उ.]'आहो प्रभूतादिभ्यः''गच्छतौ परदारादिभ्य' इति प्रयोगाः सङ्गच्छन्ते । कृत्संज्ञेति । बाहुलकादित्यन्ये । **एवं मत्वर्थीय इति** । 'प्रातिपदिकत्वाद्विभक्त्युत्पत्ति'-रित्यनुषङ्गः। आर्द्धधातुकत्वाऽभावादतो लोपाऽप्राप्तेः स्वादित्वाऽभावेनाऽभत्वाद्यस्येति लोपाऽप्राप्तेश्चाह-**भाष्यकारेति** । बहुलग्रहणादिति सारम् । तदाश्रयणे भाष्यकारवचनं हेतुः। बहुव्रीहेः स्वार्थिकोऽयं छः।षष्ठीतत्पुरुषाद्गहादित्वाच्छेन कश्चित्साधयति।

हलश्च।भाष्ये-**एत्येति**।आङोऽर्थप्रदर्शनमिदम्।वेञ आत्वे 'आतो युगि'ति युक्॥

---

१ इदं क्वचिन्न । २ ॥*॥'कृतो बहुलमिति वक्तव्यं पादहारकाद्यर्थम्' ॥*॥ [**कृतो बहुलमिति वक्तव्यं॥ किं प्रयोजनं ? ॥ 'पादहारकाद्यर्थम्'**]॥पा० ।

किमर्थमिदमुच्यते न 'हलश्चे'त्येव सिद्धम् ?॥अनुदक इति वक्ष्यामीति। इह मा भूत् । उदकोदञ्चनः ॥*॥ उदङ्कोऽनुदकग्रहणानर्थक्यं च प्रायवचना-द्यथा गोदोहनः प्रसाधन इति॥*॥ उदङ्कोऽनुदकग्रहणं चानर्थकम् ॥ घञ्कस्मान्न भवति ?॥['प्रायवचनाद्यथा गोहनः प्रसाधनः']प्रायवचनाद्घञ्न भवति । यथा गोदोहनः । प्रसाधन इति ॥ [उदङ्कोऽनुदके] ।

खनो घ च ॥ ३।३।१२५ ॥

॥[*॥ खनो डडरेकेकवकाः ॥*]॥ डो वक्तव्यः। आखः। डरो वक्तव्यः । आखरः । इको वक्तव्यः । आखनिकः । इकवको वक्तव्यः । आखनिकवकः ॥

ईषदुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ ३।३।१२६ ॥

॥*॥ अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः ॥*॥ अजब्भ्यां स्त्रीखलना भवन्ति विप्रतिषेधेन । अजपोरवकाशः–चयः लवः । स्त्रीप्रत्ययानामवकाशः–कृतिः हृतिः । इहोभयं प्राप्नोति–चितिः स्तुतिः । खलोऽवकाशः–ईषद्भेदः सुभेदः । अजपोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति–ईषच्चयः सुचयः । ईषल्लवः सुलवः । अनस्याऽव-वकाशः–इध्मप्रव्रश्चनः । अजपोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति–पलाशचयनः अविलवनः । स्त्रीखलना भवन्ति विप्रतिषेधेन ॥*॥ स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेन ॥*॥ स्त्रियाः खलनौ भवतो विप्रतिषेन । स्त्रीप्रत्ययानामवकाशः–कृतिः हृतिः। खलोऽवकाशः–ईषद्भेदः सुभेदः [सुलवः]। इहोभयं प्राप्नोति–ईषद्भेदा सुभेदा । अनस्यावकाशः–इध्मप्रव्रश्चनः । स्त्रीप्रत्ययानां स एव । इहोभयं प्राप्नोति–सक्तुधानी तिलपीडनी । खलनौ भवतो विप्रतिषेधेन ॥

कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः ॥ ३।३।१२७ ॥

॥*॥ खल्कर्तृकर्मणोश्च्व्यर्थयोः ॥*॥ खल्कर्तृकर्मणो श्च्व्यर्थयोरिति वक्तव्यम् । अनाढ्येन भवता ईषदाढ्येन शक्यं भवितुम्–ईषदाढ्यंभवं भवता । दुराढ्यंभवम् । स्वाढ्यंभवम् । ॥*॥ कर्तृकर्मग्रहणं चोपपदसंज्ञार्थम् ॥*॥ कर्तृकर्मग्रहणं चोपदसंज्ञार्थं द्रष्टव्यम् । तद्द्वेष्यं विजानीयादभिधेययोरिति ।

प्र.] हलश्च । अध्यायसूत्रे आधारावायशब्दौ वार्तिके दर्शनादभियुक्तैः प्रक्षिप्तौ ।

उदङ्को । प्रायवचनादिति । घञ्वद्घोपि न भवतीति ल्युडेव भवति ॥

कर्तृ । च्व्यर्थयोरिति । तेनाऽभूततद्भावादन्यत्र खल्न भवति, आढ्येन

उ.] उदङ्को । घञ्वद्घोऽपीति । सति सूत्रे 'अनुदक' इति प्रतिषेधसामर्थ्यात्प्रत्याख्याने प्रायग्रहणादिति भावः । [उदङ्कोऽनुदके] ।

कर्तृकर्मणो।खल् न भवतीत्यस्योदाहरणमाह–आढ्येन सुभूयत इति॥खित्क-

---

१ इदं क्वचिन्न । २ इदं लुप्तम् । ३ 'द्वेष्यं' ।

तदाचार्यः सुहृद्भूत्वाऽन्वाचष्टे–'कर्तृकर्मग्रहणं चोपपदसंज्ञार्थ'मिति॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ ३।३।१३० ॥

॥*॥ भाषायां शासियुधिदृशिधृषिभ्यो युच् ॥*॥ भाषायां शासियुधिदृशि-भ्यो युज्वक्तव्यः। दुःशासनः। दुर्योधनः। दुर्दर्शनः। दुर्धर्षणः। ॥[*॥ मृषेश्च ॥*]॥ मृषेश्चेति वक्तव्यम्। दुर्मर्षणः। इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम्।

वर्तमानसमीप्ये वर्तमानवद्वा ॥ ३।३।१३१ ॥

प्र.]सुभूयत इति। अत्र गतित्वात्सुशब्दस्य धातोः प्राक्प्रयोगः।'स्वाढ्यं भवं भवते'-त्यादौ खलः खित्करणसामर्थ्याद्धातोरनन्तरं कर्तृकर्मणी प्रयुज्येते। तदाचार्य इति। एतच्च खित्करणादनव्ययस्य मुमर्थाल्लभ्यते। चकारस्य सन्नियोगार्थत्वादीषद्दुस्सवो-ऽप्युपपदान्याश्रीयन्ते। [कर्तृकर्मणोश्च]।

अन्येभ्यो। भाषायामिति। छन्दसीत्यधिकाराद्भाषायां न प्राप्नोतीति वचनम्॥*॥इति०महाभाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम्॥*॥

वर्तमान सा। समीपमेव सामीप्यमिति स्वार्थे ष्यञं वर्णयन्ति। अन्ये समी-पस्य भावः सामीप्यं, वर्तमानस्य सामीप्यं वर्तमानसामीप्यमिति व्याचक्षते। ननु भूतभविष्यतोरनेन प्रत्ययानामतिदेशात्तयोरेव सामीप्यसंबन्धो न वर्तमानस्येति समा-साऽप्रसङ्गः।नैष दोषः। पारंपर्येण संबन्धसद्भावात्। अथाऽस्मिन् पक्षे 'गुणेन ने'ति षष्ठीसमासप्रतिषेधः कस्मान्न भवति?। अत्र केचिदाहुः–शौक्ल्यादीनां रूपादिविशे-

उ.]रणसामर्थ्यादिति। न च 'कुल्मुद्रुज' इत्यादिवद्व्यवहितेऽपि कृद्ग्रहणपरिभाषया सुम्प्रवर्त्तकत्वेन तच्चरितार्थमिति वाच्यं, भाष्यप्रयोगेणैव व्यवस्थाकल्पनादिति तत्त्वम्। बहुलग्रहणेनेत्यन्ये।दुःसवोऽप्युपपदानीति।समासस्तु पर्यायेणेति बोध्यम्॥

अन्येभ्यो। छदसीत्यधिकारादिति। 'छन्दसि गत्यर्थेभ्य' इत्यतः॥

॥*॥ इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥*॥

वर्तमान॥ समीपमेवेति। कालप्रकरणात् कालेन सामानाऽधिकरण्यार्थमिति भावः। अत्राऽपि पक्षे षष्ठीसमास एव। समासाऽप्रसङ्ग इति। भूतभविष्यन्नि-रूपितं वर्त्तमानस्य यत्सामीप्यं तत्र वर्त्तमानवत्प्रत्ययाऽतिदेशोऽनर्थकः। ये हि वर्त्तमाने प्रत्ययास्ते समीपभूतेऽपि तस्मिन् सिद्धा एव, अतो वर्त्तमाननिरूपितं भूत-भविष्यतोर्यत्सामीप्यं तत्रेत्यर्थः स्वीकार्यः।तथा च वर्त्तमानपदेन समासाऽप्रसङ्ग इति भावः। सामीप्यसंबन्ध इति तृतीयातत्पुरुषः।सामीप्यनिरूपितः सम्बन्ध इत्यर्थः। सामीप्येनाऽऽश्रयतारूपः साक्षात्सम्बन्धस्तयोरेवेत्यर्थः। पारम्पर्येणेति। तत्र

वत्करणं किमर्थम् ? ॥ 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमाने वे'तीयत्युच्यमाने वर्तमाने ये प्रत्यया विहितास्ते [वा] वर्तमानसामीप्ये धातुमात्रात्स्युः । वत्करणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषेण[2] वर्तमाने प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषेण[2] वर्तमानसामीप्ये भवन्ति ततोऽमी वर्तमानवत्कृताः स्युः । अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः प्रत्ययमात्रं वा स्यान्नाऽमी वर्तमानवत्कृताः स्युः॥ इह वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेत्युक्त्वा लँडेवोदाह्रियते, यदि पुनर्वा लङ्वतीत्येवोच्येत ? ॥ अत उत्तरं पठति ॥*॥वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वचनं शत्राद्यर्थम् ॥*॥ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वचनं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम् ?] । 'शत्राद्यर्थम्'। शत्राद्यर्थोऽयमारम्भः । एषोऽस्मि पचन् । एषोऽस्मि पचमान इति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्। लडादेशौ शतृशानचौ, तत्र 'वा लङ्वती'त्येव सिद्धम्॥ यौ तर्हि-

प्र.]षाणां समासप्रतिषेध इति।अन्ये त्वाहुः,–अयमेव निर्देशो ज्ञापयति 'अनित्यःसमासप्रतिषेध' इति । अपरे ब्रुवते,–गुणशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वाद्गुणाक्षिप्तस्य गुणिन एव समासप्रतिषेधः, न च वर्तमानः सामीप्यस्य गुणी, भूतभविष्यतोस्तद्गुणत्वात् । **वत्करणमिति** । 'वर्तमान' इत्येतावतैव वर्तमानसहचरितानां प्रत्ययानां सिद्धत्वादिति प्रश्नः । **धातुमात्रादिति** । वर्तमानग्रहणेन साहचर्यात्प्रत्ययानां रूपमात्रमेव लक्ष्येत, ततश्च सङ्करोपि स्यात्। यस्माद्धातोर्वर्तमाने यः प्रत्ययो विहितः स विशेषानुपादानाद्धात्वन्तरादपि स्यादित्यर्थः । **लडेवेति** । वृत्तिष्विति भावः । **शत्राद्यर्थमिति** । 'लटः शतृशानचा'वित्यनेन वर्तमानाधिकाराद्वर्तमानकालविहितस्यैव लटः शतृशानचौ भवतः,न तु कालान्तरविहितस्येति भावः। **लडादेशाविति** । लण्मात्रादेशौ । वर्तमानग्रहणस्य तत्रानपेक्षणादिति भावः। **यौ तर्हीति** । 'पूङ्यजोः शानन्'

उ.]समीपद्वारा सामीप्येन सम्बन्ध इति भावः।प्रतियोगितासम्बन्धेनाऽन्वयः। वर्त्तमानकालप्रतियोगिकसामीप्ये सतीत्यर्थ इत्यन्ये । 'भूतादौ वर्त्तमानसामीप्ये सति वर्त्तमानवत्प्रत्यया' इति वाच्योऽर्थः। एवञ्च तत्समीपे भूतादौ फलन्तीति बोध्यम् । **तद्गुणित्वात्** । सामीप्यगुणित्वादित्यर्थः । 'तद्गुणत्वा'दिति पाठे बहुव्रीहिः । अयमेव युक्तः पाठः । 'वर्त्तमान' इति प्रथमान्तेन 'वर्त्तमाने ये प्रत्यया' इत्यर्थः कथं लभ्यतेऽत आह–**सहचरितानामिति** । लक्षणयेति भावः । **रूपमात्रमिति** । न तूपाधिविशिष्टमित्यर्थः । वत्करणे तु 'वर्त्तमानेऽर्थे यथा भवन्ति तथा सामीप्येऽपि भवन्ती'त्यर्थान्न दोष इति भावः । **लण्मात्रेति** । मात्रशब्दः कार्त्स्न्ये । भाष्ये— **यौ तर्हीति** । शत्रानावित्यर्थः। नन्वयमपि वर्त्तमानसमीपभूतभविष्यतोर्विधीयमानः

१ इदं क्वचिन्न । २ 'विशेषणेन' । ३ किं लडेवो' । ४ इदं लुप्तम्' ।

लडादेशौ, एषोऽस्मि पवमानः एषोऽस्मि यजमान इति॥यौ चापि लडादेशौ तावपि प्रयोजयतः। वर्तमानविहितस्य लटः शतृशानचावुच्येते, अविशेषविहितश्चाऽयं योगः ॥ शत्राद्यर्थमिति खल्वप्युच्यते बहवश्च शत्रादयः एषोऽस्म्यलङ्करिष्णुः। एषोऽस्मि प्रजनिष्णुः ॥ [वर्तमानसामीप्ये] ॥

आशंसायां भूतवच्च ॥ ३।३।१३२ ॥

आशंसा नाम भविष्यत्काला। ॥*॥ आशंसायां भूतवदतिदेशे लङ्लिटोः प्रतिषेधः ॥*॥ आशंसायां भूतवदतिदेशे लङ्लिटोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥*॥ न वाऽपवादस्य निमित्ताऽभावादनद्यतने हि तयोर्विधानम् ॥*॥ न वा वक्तव्यः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अपवादस्य निमित्ताऽभावात्'। नात्राऽपवादस्य निमित्तमस्ति ॥ कथम् ? ॥ अनद्यतने हि तयोर्विधानम् ॥ अनद्यतने हि तौ विधीयते लङ्लिटौ। न चाऽत्राऽनद्यतनः कालो विवक्षितः ॥ कस्तर्हि ? ॥ भूतकालसामान्यम्। ॥*॥ आशंसासंभावनयोरविशेषात्तद्विधानस्याऽप्राप्तिः॥*॥

प्र.]'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्'इङ्धार्यादिभ्यः शतृ प्रत्यय इत्यर्थः।वर्तमानविहितस्येति। लट्स्म इत्यादिविहितलण्निवृत्त्यर्थमवश्यं तत्र वर्तमानग्रहणमपेक्षणीयमिति भावः। अविशेषविहित इति।वर्तमानलक्षणाद्विशेषादन्यस्मिन्विशेषे विहित इत्यर्थः।

आशंसायाम्। आशंसेति।आशंसा–अभिमतार्थवाञ्छा,सा वर्तमानापि विषयस्य भविष्यत्त्वाद्भविष्यत्कालेत्युच्यते।इह चाशंसातिदेशस्य विषयभावेनोपात्ता।'आशंसायां विषय आशंस्यमानक्रियावचनाद्धातोर्भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यया भवन्ती'त्यर्थः संपद्यते।नवेति।अत्र सूत्रे भूतशब्देन भूतमात्रमुच्यते न तु तद्विशेषोऽनद्यतनस्तत्र सामान्यातिदेशो विशेषानतिदेश इति न्यायाल्लङ्लिटौ न भवत इत्यर्थः। आशंसासंभावनयोरिति। यद्यविशेषः कथं द्वन्द्वनिर्देश इति चेत्,शब्दस्वरूपाभिधायित्वाददोषः।

उ.]कथमविशेषविहित इत्यत आह–वर्त्तमानलक्षणादिति।भाष्ये–अयं योग इति। एतद्योगविहित इत्यर्थः। प्रयोजनान्तरमप्याह भाष्ये–शत्राद्यर्थमिति। इष्णुजादयोऽपि वर्त्तमान एव विधीयन्त इति भावः। सुत्रः शतुर्नेजिङश्चानशश्च सर्वकालत्वमुक्तं 'भूत' इति सूत्रे भाष्य इति चानशुक्तिः कैयटे चिन्त्या ॥[वर्त्तमान]॥

आशंसायां। सूत्रप्रयोजनं दर्शयति भाष्ये–आशंसा नामेति। आशंसाया भविष्यत्कालत्वं कथमत आह–आशंसेति। ननु भविष्यन्त्यामाशंसायामेव प्रत्ययः कस्मान्नेत्यत आह–इहं चेति। एवञ्च कालस्य सर्वत्र लकारप्रकृत्यर्थ एवाऽन्वयस्य क्लृप्तत्वान्नाऽऽशंसायां तदन्वय इति भावः। अपवादस्येति भाष्यस्य,–अपवादस्य निमित्तमुपादायाऽतिदेशाऽभावादित्यर्थः। तदाह–नाऽत्राऽपवादस्येति।निमित्तमुपात्त-

१ 'दनुदेशे'। २ इदं भाष्यमिति केचित्। ३ 'भूतसामान्यं'। ४ 'इहत्विति'।

आशंसासंभावनमित्यविशिष्टावेतावर्थौ । 'आशंसासंभावनयोरविशेषात्तद्विधानस्याप्राप्तिः' । आशंसायां ये विधीयन्ते ते संभावनेऽपि प्राप्नुवन्ति, ये च संभावने विधीयन्ते ते आशंसायामपि प्राप्नुवन्ति ॥ किं तर्ह्युच्यते 'अप्राप्ति'-रिति ? ॥ न साधीयः प्राप्तिर्भवति ॥ इष्टा व्यवस्था न प्रकल्पेत । न सर्वे सर्वत्रेष्यन्ते । ॥*॥ न वा संभावनावयवत्वादाशंसायाः ॥*॥ न वैष दोषः॥ किं कारणम् ? ॥ 'संभावनावयवत्वादाशंसायाः' । संभावनावयवात्मिकाऽऽशंसा । आशंसा नाम प्रधारितोऽर्थोऽभिनीतश्चाऽनभिनीतश्च । संभावनं नाम प्रधारितोऽर्थोऽभिनीत एव ॥*॥अर्थाऽसन्देहो वाऽलमर्थत्वात्संभावनस्य॥*॥ अथ वाऽर्थाऽसन्देह एव पुनरस्य ॥ किं कारणम् ?॥ 'अलमर्थत्वात्संभावनस्य' । संभावने आलमर्थ्यं गम्यते, आशंसायां पुनरनालमर्थ्यम्॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति संभावने[ऽप्ये]नालमर्थ्यं गम्यत' इति यदयं संभावनेऽलमित्याह । तस्मात्सुष्ठूच्यते 'न वा संभावनावयवत्वादाशंसाया'इति ॥ [आशंसायां] ।

प्र.]आशंसासंभावनयोरर्थभेदाऽभावादविशेष इत्यर्थः। आशंसा—अनागतवस्तुवाञ्छा। संभावनमपि भाविवस्तूत्प्रेक्षणमिति भावः। नवेति । अवयवशब्दः पृथग्भाववाची । संभावनात् पृथगेवाशंसेत्यर्थः । प्रधारितोऽर्थ इति । 'इदं मे भूया'दिति मनसा विषयीकृतोऽर्थः—आशंसाविषयत्वादाशंसाशब्देनाऽत्र उक्तः।अभिनीत इति। कारणयोग्यतावशाच्छक्यप्राप्तिरित्यर्थः। ततोन्योऽनभिनीत इत्यर्थः । अन्ये त्वप्रधारित इति पठन्ति । अनिर्धारितोऽवश्यंभावितया अनिश्चित इत्यर्थः।संभावनं चा'ऽसति विधुरप्रत्ययोपनिपाते भवितव्यमनेनार्थेनेति ज्ञान'मित्यनयोर्भेदः। यदयमिति। यदि संभावने

उ.]मस्तीत्यर्थः।ततः किमत आह—अत्रेति। कथं द्वन्द्वेति।'विरूपाणामपि समानार्थाना'मित्येकशेषारम्भादिति भावः । शब्देति । तस्य भिन्नत्वाद्भिन्नार्थत्वमिति भावः। उत्प्रेक्षणमिति । तदपीच्छाविशेष एवेत्यभिमानः । नन्वाशंसायाः सम्भावनाऽवयवत्वं बाधितमत आह—अवयवशब्द इति । प्राप्यत्वेन निश्चयविषयत्वरूपप्रधारितत्वस्याऽऽशंसाविषयेऽसम्भवादाह—मनसेति । सङ्कल्पात्मकेनेत्यर्थः। अनेनेच्छारूपता आशंसाया उक्ता । आशंसायाः प्रधारितार्थत्वाऽसम्भवादाह—आशंसाविषयत्वादिति । अनिश्चित इति । अत एवेच्छाविषयः । अनेनेच्छारूपता तस्या उक्ता । विधुरप्रत्ययो—विपरीतकारणम् । तेन सम्भावितस्यार्थस्य शक्यप्राप्तित्वं सूचितम् ।'सम्भावनं नामाऽप्रधारित' इति पाठे एककोट्यंशे उत्कटत्वेऽप्यन्यांशेऽनुत्कटज्ञानसत्त्वादनिश्चयरूपज्ञानविषयः । तेन ज्ञानरूपतोक्ता । 'प्रधारितोऽर्थ' इति पाठे अंशेऽवश्यभावित्वेन निश्चित इत्यर्थः । अभिनीत एवेति । शक्यप्राप्तिरि-

१ 'नामाऽप्रधारित' । २ 'मिति चेदित्याह' । ३ इदं क्वचिन्न । ४ 'इति' ।

क्षिप्रवचने लृट् ॥ ३।३।१३३ ॥

॥*॥ क्षिप्रवचने लृट आशंसावचने लिङ्विप्रतिषेधेन ॥*॥ **क्षिप्रवचने लृट आशंसावचने लिङ्भवति विप्रतिषेधेन।** क्षिप्रवचने लृड्भवतीत्यस्याऽवकाशः—उपाध्यायश्चेदागतः क्षिप्रमध्येष्यामहे। आशंसावचने लिङ् भवतीत्यस्यावकाशः—उपाध्यायश्चेदागतः आशंसे युक्तोऽधीयीय। इहोभयं प्राप्नोति—उपाध्यायश्चेदागतः आशंसे क्षिप्रमधीयीय। लिङ्भवति विप्रतिषेधेन ॥ ॥*॥अनिष्पन्ने निष्पन्नशब्दः शिष्योऽनिष्पन्नत्वात् ॥*॥ **अनिष्पन्ने निष्पन्नशब्दः शिष्यः—शासितव्यः ॥ किं कारणम्? ॥ 'अनिष्पन्नत्वात्'। देवश्चेद्वृष्टो निष्पन्नाः शालयः। तत्र भवितव्यं 'संपत्स्यन्ते शालय' इति** ॥*॥ सिद्धं तु भविष्यत्प्रतिषेधात् ॥*॥ **सिद्धमेतत् ॥ कथम्? ॥ 'भविष्यत्प्रतिषेधात्'। यल्लोको भविष्यद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं न मृष्यति। कश्चिदाह 'देवश्चेद्वृष्टः संपत्स्यस्यन्ते शालय' इति। स उच्यते 'मैवं वोचः, संपन्नाः शालय इत्येवं ब्रूहि'** ॥ ॥*॥ हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा ॥*॥ **हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा**

प्र.]नियमेनालमर्थो गम्येत तदा व्यभिचाराभावादलमिति विशेषणं नोपाददीतेत्यर्थः।

क्षिप्रवच। **अनिष्पन्न इति।** अनाशंसार्थमिदम्। **'वृष्टश्चे'**दित्यादि वस्तुस्वरूपकथनम्। **सिद्धंत्विति।** अप्शालिबीजसंयोग एव निष्पत्तिः। शालीनां तत्रैव निष्पत्तेर्वर्तनादिति भावः। **हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वाद्वेति।** कारणसम्बन्धी कालः कार्यस्य व्यवस्थाप्यते कारणान्तरापेक्षाभावप्रतिपादनायेत्यर्थः। हेतुभूतस्य वर्षादेर्यः कालः स एव कार्ये संप्रेक्षितः, कारणस्यैव कार्यरूपतया विवक्षितत्वात्। कार्यकारण-

---

उ.]त्यर्थः। **ज्ञानमिति।** ज्ञानेच्छयोश्च भेदः स्पष्ट एवेत्यर्थः। तयोर्भेदे एकदेश्युक्तं युक्त्यन्तरमाह भाष्ये—**अर्थाऽसन्देहो वेति।** तयोरर्थाऽविशेषेऽप्यालमर्थ्याऽनालमर्थ्यकृतो भेद इति भावः। तद्दूषयति—**आचार्येति।** **नाऽऽलमर्थ्यमिति।** नियमेनाऽऽऽलमर्थ्यं न गम्यत इत्यर्थः ॥ [**आशंसायां**] ॥

क्षिप्रव। भाष्ये—**निष्पन्ने इति।** भविष्यति भूतप्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः। **अनाशंसार्थमिति।** आशंसायां पूर्वेण भूतवदतिदेशाद्भविष्यत्यपि क्तः सिद्ध इति भावः। आशंसाऽभावं दर्शयति भाष्ये—**देवश्चेद्वृष्ट इति।** तदेवाह—**वस्तुस्वरूपेति।** न त्वस्याऽऽशंसाविषयतेति भावः। वृष्टौ जातायामेवं वादो लोकस्य। भाष्ये—**यल्लोक इति।** यल्लोको भविष्यत्प्रयोगं न मृष्यति तस्मान्न मुख्या निष्पत्तिर्निष्पदेरर्थः, किन्त्वन्य एवेत्यर्थः। तमेवाह—**अप्शालीति।** अयमेव निष्पत्तिपदार्थोऽभिमतस्तस्येति भावः। **शालीनामिति—पूर्वाऽन्वयि।** **तत्रैवेति।** अप्शालिबीज-

---

१ 'निष्पद्यन्ते' 'संपद्यन्ते' 'निष्पत्स्यन्ते'।

पुनः सिद्धमेतत् । हेतुभूतकालं वर्षं, वर्षकाला च क्रिया ॥ यदि तर्हि निष्पन्नोऽर्थः किं निष्पन्नकार्याणि न क्रियन्ते?॥ कानि ?॥ भोजनादीनि ॥ अन्यदिदानीमेतदुच्यते–'किं निष्पन्नकार्याणि न क्रियन्त'इति। यत्तु तन्निष्पन्नोऽर्थो न निष्पन्न इति स निष्पन्नोऽर्थः॥ अवश्यं खल्वपि कोष्ठगतेष्वपि शालिष्ववहननादीनि प्रतीक्ष्याणि । एवमिहापि निष्पन्नोर्थोऽवश्यं तु जननादीनि प्रतीक्ष्याणि ॥*॥ अस्त्यर्थानां भवन्त्यर्थे सर्वा विभक्तयः, कर्तुर्विद्यमानत्वात् ॥*॥

प्र.]योरभेदाध्यवसायादित्यर्थः। भाष्यकारस्त्वेतदेव च वस्त्वन्यथा व्याचष्टे–हेतुभूतकालं वर्षमिति। हेतुभूतस्य हेतुत्वं प्राप्तस्य मेघादेर्यः कालः स एव वर्षस्य । वर्षस्य च यः कालः स एव निष्पत्तिक्रियाया इत्यर्थः। जननादीनीति । जननम्–अभिव्यक्तिः । एतदुक्तं भवति–विद्यमानोप्यर्थोऽनभिव्यक्तोर्थक्रियां न करोति । न चैतावता तस्याऽसत्त्वम् । कारणसामग्र्या कार्योत्पादानुमानात् । स्थूलेन तु रूपेणाभिव्यक्तोऽर्थक्रियां संपादयति । अस्त्यर्थानामिति । सत्तावाचिनामित्यर्थः । 'भवन्ती' शब्दो लटः पूर्वाचार्यसंज्ञा । कर्त्तुर्विद्यमानत्वादिति । ततश्च सत्ताया वर्तमानत्वं

उ.]संयोगरूपनिष्पत्तावेवाऽत्र प्रायो निःपूर्वकपदेर्वर्त्तमानत्वात्तद्वाचकत्वादित्यर्थः । निष्पदेरित्युपलक्षणं सम्पदेरपि।'निष्पत्ते'रिति पाठेऽप्ययमेवार्थः श्तिपा निर्देशात् । श्यन् तु कर्त्रर्थकत्वाऽभावान्न कृतः। यद्वा सत्कार्यवादे तत्रैव निष्पत्तेर्वर्त्तमानत्वम् । आद्यं व्याख्यानमेव युक्तम् ।भाष्ये–हेतुभूतेति। हेतुभूतस्य कारणत्वं प्राप्तस्य कारणस्य कालं कार्ये आरोप्य प्रयोग इत्यर्थः । तदारोपफलमाह–कारणान्तरेति । तेन चाऽवश्यभावित्वं फलति । कारणस्यैवेति । अपामप्युपादानकारणत्वादिति भावः ।

अन्यथेति। वृष्टेः प्रागपि मेघोत्पत्त्यनन्तरमीदृशप्रयोगस्य दर्शनात्तत्र च वृष्टेरपि वास्तवभूतत्वाऽभावात्तदुपपत्तिमपि दर्शयितुमिति भावः। मेघादेरिति । मेघाद्युत्पत्तेरित्यर्थः। तत्राद्यपक्षे शङ्कते–भाष्ये–यदि तर्हीति । अभिव्यक्तिरिति । स्थूलरूपेणाऽभिव्यक्तिरित्यर्थः । निष्पत्तिस्त्वत्राऽप्शालिबीजसंयोग एव, तत्राऽपि कार्यसत्त्वादिति भावः । तद्दर्शयति–एतदिति । कारणसामग्र्येति । ननु कार्यसमधिगम्यं सामग्रीत्वं, तथा च कार्याऽनुमाने इतरेतराश्रय इति चेन्न, वृद्धपरम्परया सामग्रीत्वग्रहात् । तेनाऽवश्यभावित्वेन कार्योत्पत्तावनुमितायां तत्र कारणकालारोपेण भूतप्रयोगेऽपि स्थूलरूपेणाऽभिव्यक्तिरूपमुख्यजननोत्तरमेव क्रियाकारित्वमिति भावः ॥ नन्वस्त्यर्थानामित्ययुक्तं, न ह्यस्तिः केषाश्चिद्धातूनामर्थोऽत आह–सत्तेति । अस्तेरर्थोऽर्थो येषामित्यर्थ इति भावः । कर्त्तुर्विद्यमानत्वेऽपि क्रियायाः कालत्रययोगदर्शनादाह–ततश्च सत्ताया इति। कर्तृसत्तयोः समनियतत्वादिति भावः। अवि-

---

१ 'कालवर्षं' । २ 'दानीमुच्य' ।

अस्त्यर्थानां भवन्त्यर्थे सर्वा विभक्तयः शासितव्याः। कूपोऽस्ति, कूपो भविष्यति, कूपो भविता, कूपोऽभूत्, कूप आसीत्, कूपो बभूवेति ॥ कथं पुनर्ज्ञायते भवन्त्या एषोऽर्थ इति ?॥ 'कर्तुर्विद्यमानत्वात्' ॥ कर्ताऽत्र विद्यते ॥ कथं पुनर्ज्ञायते कर्ताऽत्र विद्यत इति ? ॥ कूपोऽनेन कदा चिद्दृष्टो न चास्य किं चिदप्यपायं पश्यति। स तु तत्र बुद्ध्या नित्यां सत्तामध्यवस्यति,–कूपोऽस्तीति[1] ॥*॥ सिद्धं तु[2] यथास्वं कालसमुच्चारणात्॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ?॥ ['यथास्वं[3] कालसमुच्चारणात्']। यथास्वमेता विभक्तयः स्वेषु स्वेषु कालेषु प्रयुज्यन्त इति॥ कथं पुनर्ज्ञायते यथास्वमेता[4] विभक्तयः स्वेषु स्वेषु कालेषु प्रयुज्यन्त इति ? ॥*॥ अवात्वात् ॥*॥ यत्र वा भाष्यन्ते ॥*॥ असिद्धविपर्यासश्च ॥*॥ असिद्धश्च विपर्यासः। न हीह कश्चित्कूपोऽस्तीति प्रयोक्तव्ये 'कूपोऽभू[5]'दिति प्रयुङ्क्ते ॥ किं पुनः 'कारणं न वा भाष्यन्ते' 'असिद्धश्च विपर्यासः' ?॥ इह हि किं चिदिन्द्रियकर्म, किं चिद्बुद्धिकर्म। इन्द्रियकर्म समा-

प्र.]न तु भूतभविष्यद्रूपत्वमित्यर्थः। अवात्वादिति। अविकल्पितत्वादित्यर्थः। एतदेवाह–यत्र वा भाष्यन्त इति। एतदुक्तं भवति,–यदि वचनेन वर्तमाने लडादयो विधीयेरन् तदा लोके विकल्पेन प्रयुज्येरन्। 'कूपोऽभू'दिति प्रयोक्तव्ये 'कूपो भविष्यती'त्यपि प्रयुज्येत। तदेव दर्शयति–असिद्धविपर्यासश्चेति। इह किं चिदिति। इन्द्रियव्यापारकालस्य कूपसत्त्वं प्रति भेदकत्वेनाश्रयणात्तस्यापि तत्कालत्वमित्यर्थः। तदुक्तं हरिणा–'सतामिन्द्रियसंबन्धात्सैव सत्ता विशिष्यते। भेदेन व्यवहारो हि वस्त्वन्तरनिबन्धनः॥ अस्तित्वं वस्तुमात्रस्य बुद्ध्या तु परिगृह्यते। यः समासादनाद्भेदः स तत्र न विवक्षितः ॥' इति ॥

उ.]कल्पितत्वादिति। प्रयोगे इत्यर्थः। यत्र वेति। 'प्रयोगे' इति शेषः। वचनेन–'अस्त्यर्थाना'मिति वार्त्तिकेन। असिद्धविपर्यास इति भाष्येऽपि,–'लोके' इति शेषः। चो हेतौ।यतः शिष्टलोकानामसिद्धो विपर्यासो विपरीतः प्रयोगोऽतो न विकल्पेन प्रयुज्यन्तेऽन्यैरतोऽत्र यथाकालमेव प्रत्यया इत्यर्थः।किं पुनः कारणमिति।किं पुनः कारणं वा न भाष्यन्ते,किञ्च कारणं शिष्टानां विपर्यासाऽसिद्धिरिति भावः। वास्तवकालभेदस्याऽभावाद्वचनेनैव साधने प्राप्नोत्येव विपर्यासादिकमिति भावः। इन्द्रियव्यापारः–तत्प्राप्तिः। इन्द्रियपदेनाऽत्र कर्मेन्द्रियं। सतां वस्तूनामिन्द्रियसम्बन्धात्—तत्कृतप्राप्तिसंबन्धादेकैव सत्ता कालभेदमापद्यते। वस्त्वन्तरम्–इन्द्रियव्यापारः। तदेवाह–यः समासादनादिति। तत्र–बुद्धिकर्मव्यवसायविषये। वर्त्तमानेति। वर्त्तमाना-

१ 'कूपोऽत्रास्तीति'। २ 'यथास्वकालं समु'। ३ इदं लुप्तम्। ४ 'यथा स्वकालमेता'। ५ इदं क्वचिन्न'।

सादनं, बुद्धिकर्म व्यवसायः ॥ एवं हि कश्चित्पाटलिपुत्रं जिगमिषुराह 'योऽयमध्वा गन्तव्य आ पाटलिपुत्रादेतस्मिन्कूपो भविष्यति' ॥ अनद्यतने 'कूपो भविते'ति । समासाद्य 'कूपोऽस्ती'ति । समासाद्यातिक्रम्य 'कूपोऽभू'दिति । समासाद्यातिक्रम्योषित्वा 'कूप आसी'दिति । समासाद्यातिक्रम्योषित्वा विस्मृत्य 'कूपो बभूवे'ति । यदेन्द्रियकर्म तदैता विभक्तयो, यदा हि बुद्धिकर्म तदा वर्तमाना भविष्यैति ॥ [क्षिप्रवचने लृट्] ॥

नाऽनद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ॥ ३।३।१३५ ॥

किमर्थमिमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते नाऽद्यतनवदित्येवोच्येत? ॥*॥ नाऽनद्यतनवत्प्रतिषेधे लङ्लुटोः प्रतिषेधः ॥*॥ नानद्यतनवत्प्रतिषेधे लङ्लुटोः प्रतिषेधो द्रष्टव्यः ॥*॥ अद्यतनवद्वचने हि विधानम् ॥*॥ अद्यतनवद्वचने हि सति विधिरयं[3] विज्ञायेत ॥ तत्र को दोषः ? ॥*॥ तत्र लड्विधिप्रसङ्गः ॥*॥ तत्र लड्विधिः प्रसज्येत । ॥*॥ लुङ्लृटोश्चाऽयथाकालम् ॥*॥ लुङ्लृटोश्चाऽयथाकालं प्रयोगः प्रसज्येत । लुङोऽपि विषये लृट् स्यात्, लृटश्च विषये लुङ्

प्र.] नानद्यतन । तत्र लड्विधिप्रसङ्ग इति । अपूर्वविधानेऽद्यतने लटो दृष्टत्वाद्भूतभविष्यदनद्यतने प्रसङ्गः । लुङ्लृटोश्चेति । ननु वत्करणात्सादृश्यार्थात्संकरो न भविष्यति । नैतदस्ति । अप्राप्तप्रापणार्थत्वादतिदेशस्य भूतभविष्यच्छब्दोपादानेन लुङ्लृटोर्विधानेऽप्यद्यतने दृष्टत्वमात्रेणाऽयथाकालमपि प्रसङ्ग उच्यते।वत्करणं तु तदा विस्पष्टार्थमेव स्यात् । प्रतिषेधोपादाने तु वत्करणमनद्यतनविशेषविहितानामपि प्रतिषेधार्थम्। अन्यथा वत्करणमनर्थकं स्यात्,नानद्यतनइत्येव ब्रूयात्। तेन 'परोक्षे

उ.] र्थिकेत्यर्थः ॥ [क्षिप्रवचने] ।

नाऽनद्यतन । अपूर्वेति । अद्यतनशब्दोपादानेन कस्याऽपि विध्यभावात्तत्र दृष्टत्वमात्रेणाऽतिदेशो वाच्यः।तथा च भूतादिरूपेऽद्यतने लडपि स्यादिति भावः।भाष्ये-लुङ्लृटोरिति। भविष्यत्यद्यतने लुङ्, भूताद्यतने लृट् स्यादिति भावः। अप्राप्तेति । लुङ्लृटौ भूतभविष्यतोरद्यतने दृष्टौ, तत्राऽद्यतनवदित्युच्यमाने तस्मिन्नेवाऽद्यतने तयोरतिदेशोऽनर्थक इति कश्चिदंशस्त्याज्यः । तत्राऽद्यतनांऽशत्यागेनाऽतिदेशे भूताऽनद्यतने लुङ्, भविष्यति तत्र लृडिति प्रयोगसिद्धावपि 'अद्यतनव'दिति विरुध्येत । तस्माद्भूतांशपरित्यागेनाऽतिदेशे[4] आश्रीयमाणे यथाकालप्रसङ्ग इति भावः । भाष्ये-यथाप्राप्तमेवेति । स्वैरेव विधायकैः स्वेषु स्वेषु कालेषु भवन्तीति न संकरप्रसङ्ग इत्यर्थः । तेन परोक्षे इति । परन्त्वत्र मानं चिन्त्यम्, भाष्ये लुङ्लृटोरेवोपक्रमे उक्तेरिति दिक् ॥ [नानद्यतनवत्] ।

१ इतिः क्वचिन्न । २ 'भविष्यन्ति' । ३ 'विधानमिदम्' । ४ 'भूतांश' ।

स्यात् ॥ अद्य पुनरयं द्वौ प्रतिषेधावुक्त्वा तूष्णीमास्ते यथाप्राप्तमेवाद्यतने भविष्यतीति । [नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्ध] ॥

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ॥ ३।३।१३६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न 'नानद्यतनव'दित्येव सिद्धम् ? ॥*॥ भविष्यति-मर्यादावचनेऽवरस्मिन्नित्यक्रियाप्रबन्धार्थम् ॥*॥ [भविष्यति मर्यादावचनेऽवर-स्मिन्नित्यक्रियाप्रबन्धार्थम्]। अक्रियाप्रबन्धार्थोऽयमारम्भः ॥ किमुच्यते-ऽक्रियाप्रबन्धार्थ इति, न पुनः क्रियाप्रबन्धार्थोऽपि स्यात्॥*॥ क्रियाप्रबन्धार्थ-मिति चेद्वचनानर्थक्यम् ॥*॥ क्रियाप्रबन्धार्थमिति चेद् [वचनानर्थक्यम्] वचनमनर्थकं [भवति], सिद्धं क्रियाप्रबन्धे पूर्वेणैव ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् 'अनहोरात्राणा'मिति वक्ष्यामीति । इह मा भूत्–'योऽयं त्रिंशद्रात्र आ-गामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्र' इति ॥*॥ अहोरात्रप्रतिषेधार्थमिति चेन्नाऽ-निष्टत्वात् ॥*॥ अहोरात्रप्रतिषेधार्थमिति चेत्तन्न ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अनि-ष्टत्वात्' । अत्रापि नानद्यतनवदित्येवेष्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं–भविष्यतीति वक्ष्यामीति । इह मा भूत्,–'योऽयमध्वा गत आ पाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं साकेता'दिति ॥ 'नानिष्टत्वात्' । अत्रापि नानद्यतनवदित्येवेष्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं–मर्यादावचन इति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् योयमध्वाऽपरिमाणो गन्तव्यस्तस्य यदवरं साकेता'दिति ॥ 'नानिष्टत्वात्' । अत्रापि नानद्यतनव-

प्र.]लिट्' 'हशश्वतोर्लङ् च' 'लट् स्मे' 'पुरि लुङ् चास्मे' इत्येतत्सूत्रविहिता अपि प्रत्ययाः प्रतिषिध्यन्ते । [नानद्यतनवत्] ।

भविष्यति । अक्रियाप्रबन्धार्थमिति । एतच्चोपलक्षणं, तेन असामीप्या-र्थं चेति द्रष्टव्यम् । वचनसामर्थ्याच्च क्रियाप्रबन्धसामीप्योरिति निवृत्तम् । अन-होरात्राणामिति । उत्तरसूत्रस्य प्रयोजनमेतत्स्यादिति भावः । अनिष्टत्वादिति । क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोरहोरात्रविभागेऽप्यनद्यतने प्रतिषेध इष्यत इत्यर्थः।मर्यादावचन इति । नियमार्थमेतत् स्यान्मर्यादावचन एवेति भावः । अत्रापीति । विधिनियम-संभवे विधेर्ज्यायस्त्वात् । [भविष्यति मर्यादावचने]॥

उ.] भविष्यति। उत्तरसूत्रे सप्रयोजनमेतदिति पाठः । भाष्ये त्रिंशद्रात्र इति । 'संख्यापूर्वं रात्रं क्लीब'मिति त्वस्मादेव भाष्यप्रयोगात्, 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वा-ल्लिङ्गस्ये'त्युक्तेश्चाऽनित्यमिति भावः । भाष्ये–योऽयमध्वापरिमाण इति । 'अपरिमाण' इति च्छेदः । नियमार्थमिति । क्रियाप्रबन्धविषय इति भावः । विधीति । अक्रियाप्रबन्धादाविति भावः ॥ [भविष्यति मर्यादा] ॥

१ इदं लुप्तं स्यात् । २ इदं क्वचिन्न । ३ साकेतः–अयोध्या ।

दित्येवेष्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्–अवरस्मिन्निति वक्ष्यामीति । इह मा भूत्, 'योऽयमध्वाऽऽपाटलिपुत्राद्गन्तव्यस्तस्य यत्परं साकेता'दिति। 'नानिष्टत्वात्'। अत्रापि नानद्यतनवदित्येवेष्यते। तस्मात्सुष्ठूच्यते 'भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्नित्यक्रियाप्रबन्धार्थं, क्रियाप्रबन्धार्थमिति चेद्वचनानर्थक्य'मिति।

कालविभागे चाऽनहोरात्राणाम् ॥ ३।३।१३७ ॥

॥*॥ अनहोरात्राणामिति तद्विभागे प्रतिषेधः ॥*॥ अनहोरात्राणामिति चेत्तद्विभागे प्रतिषेधो वक्तव्यः[1] । योऽयं त्रिंशद्रात्र आगामी तस्य योऽवरोऽर्द्धमास' इति । ॥*॥ तैश्च विभागे ॥*॥ तैश्च विभाग इति वक्तव्यम् । 'योयं मास आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्र' इति[2]। तद्द्वेष्यं[3] विजानीयात्, 'अहोरात्राणामेवाहोरात्रैर्विभागे प्रतिषेधो भवतीति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वाऽन्वाचष्टे 'अनहोरात्राणामिति तेषां विभागे तैश्च विभाग' इति ॥

परस्मिन्विभाषा ॥ ३।३।१३८ ॥

कस्मिन्परस्मिन् ? ॥ 'कालेविभागे'[4] ॥ कुत एतत् ? ॥ योगविभागकरणसामर्थ्यात् ॥ [परस्मिन्विभाषा] ।

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥३।३।१३९ ॥

साधनातिपत्तावित्यपि वक्तव्यम्[4] । इहापि यथा स्यात्, अभोक्ष्यत भवा-

प्र.] कालविभा । तद्विभाग इति। अनहोरात्राणामिति संबन्धसामान्ये षष्ठी, न कर्मणि, नापि कर्तरि। तेन यदाऽहोरात्राणामन्येन कालेन विभागोऽन्यस्य वा अहोरात्रैरहोरात्राणां वाऽहोरात्रैः सर्वथा प्रतिषेध इत्यर्थः ॥ [कालविभागे चान] ॥

परस्मिन् । योगविभागकरणसामर्थ्यादिति । इह 'भविष्यति मर्यादावचनेवरस्मिन्ननहोरात्राणा'मित्येकयोगे कर्तव्ये पृथग्योगकरणं 'परस्मिन्विभाषे'त्यत्र कालविभागग्रहणसंबन्धार्थमेवेत्यर्थः ॥ [परस्मिन्विभाषा] ॥

लिङ्निमित्ते । साधनातिपत्ताविति । साधनं–मांसादि । तस्याऽतिपत्तौ क्रियानिष्पत्तावपि लृङ्भवतीति भावः। अभोक्ष्यतेति। मांसस्यात्राऽनिष्पत्तिः।भोजन-

उ.] कालविभागे चा । 'द्वन्द्वश्च प्राणी'त्यादिवदहोरात्राणामहोरात्रैर्विभागे एव स्यादतो वार्तिकमनहोरात्राणामिति । तद्याचष्टे–संबन्धसामान्ये इति ॥

परस्मिन्विभाषा । एकयोगेति । सामर्थ्यात्कालविभागविषय एव निषेधः, नहि देशविभागस्याऽहोरात्रैः सम्बन्धोऽस्तीति भावः । पृथग्योगेति । कालविभागग्रहणसामर्थ्याच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ [परस्मिन्विभाषा] ॥

लिङ्निमित्ते । कुतश्चिन्निमित्तात् क्रियाया अनिष्पत्तिः–क्रियाऽतिपत्तिः ।

१'विभागे प्रतिषेधो वक्तव्यः'। २इदं क्वचिन्न। ३'द्वेष्यं'। ४इदं वार्तिकमित्यन्ये ।

न्मांसेन यदि मत्समीप आसिष्यते'ति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ?॥ न वक्तव्यम् । नाऽन्तरेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिरस्तीति साधनातिपत्तिश्चेत्क्रियातिपत्तिरपि भवति । तत्र क्रियातिपत्तावित्येव सिद्धम् । [लिङ्निमित्ते] ॥

भूते च ॥ ३।३।१४० ॥

॥*॥ भूते लङुताप्यादिषु ॥*॥ भूते लङुताप्यादिषु द्रष्टव्यः । उताध्यैष्यत । अप्यध्यैष्यत ॥ [भूते च] ।

वोताप्योः ॥ ३।३।१४१ ॥

॥*॥ विभाषा गर्हाप्रभृतौ प्रागुताऽपिभ्याम् ॥*॥ विभाषा गर्हाप्रभृतौ प्रागुतापिभ्यामिति वक्तव्यम्। वोताप्योरिति ह्युच्यमाने सन्देहः स्यात्, प्राग्वोताऽपिभ्यां, सह वेति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वाऽन्वाचष्टे 'विभाषा गर्हाप्रभृतौ प्रागुताऽपिभ्या'मिति ॥ [वोताप्योः] ॥

गर्हायां लडपिजात्वोः ॥ ३।३।१४२ ॥

॥*॥ गर्हायां लड्विधानानर्थक्यं क्रियाऽसमाप्तिविवक्षितत्वात् ॥*॥ गर्हायां लड्विधिरनर्थकः ॥ किं कारणम् ?॥ 'क्रियाऽसमाप्तिविवक्षितत्वात् । क्रियाया अत्राऽसमाप्तिर्गम्यते । एष च नाम न्याय्यो वर्तमानः कालो

प्र.]क्रियायास्तु निष्पत्तिरेव । साधनातिपत्तिश्चेदिति । करणभेदाद्भिन्नैव भोजनक्रिया । तेन मांसातिपत्तौ मांसभोजनक्रियाऽतिपत्तिरेवेत्यर्थः॥[लिङ्निमित्ते] ॥

भूते च।भूत इति। वक्ष्यमाणसूत्रार्थपर्यालोचनलभ्यं चैतत्। 'उताप्यो'रित्यारभ्य यल्लिङ्निमित्तं तत्र भूते क्रियातिपत्तावनेन लङ्प्रत्ययः, प्राक् ततो विकल्प इत्यर्थः॥

वोताप्योः । विभाषेति । 'गर्हायां लडपि जात्वो'रित्यनेन लड्विधानाल्लिङ्निमित्ताऽभावाद्विभाषा कथमि लिङ् चेत्यतः प्रभृति प्रागुताप्योः समर्थयोरत्यतः सूत्राद्यल्लिङ्निमित्तं तत्र लड्विकल्पः । मर्यादायां ह्यत्राङ्,नाभिविधावित्यर्थः। गर्हाप्रभृताविति । गर्हादिविशिष्टे प्रकृत्यर्थ इत्यर्थः ॥ [वोताप्योः] ॥

उ.]साधनाऽतिपत्तिः–साधनविशेषविशिष्टक्रियाऽतिपत्तिरित्यर्थः ॥

भूते च।उताप्योः प्राग् 'वा'इत्यस्याऽधिकार इत्युक्त्याऽन्यस्य तदुत्तरमप्यधिकार इति लभ्यते, तदन्वाचष्टे इत्याह–वक्ष्यमाणेति । तत्रेति। तत्रापीत्यर्थः। लङ्प्रत्यय इति । 'नित्य'मिति शेषः ॥ [भूते च] ॥

वोताप्योः । भाष्ये विभाषा गर्हाप्रभृताविति । गर्हाविशिष्टप्रकृत्यर्थविषयविभाषापदघटित–'विभाषा कथमि लिङ् चे'ति सूत्रप्रभृतिष्वित्यर्थः। अनन्तरसूत्रत्यागे बीजमाह–गर्हायां लडपीति ॥ [वोताप्योः] ।

१'समाप्तेर्विव'।२'विधानानर्थक्यं'।३'क्रियाया असमाप्तेर्वि'।४'प्तिर्विवक्षिता'।

यत्र क्रियाऽपरिसमाप्ता भवति तत्र 'वर्तमाने ल'डित्येव सिद्धम् ॥ यदि वर्तमाने लडित्येवमत्र लड्भवति शतृशानचावपि तर्हि प्राप्नुतः । इष्येते च शतृशानचौ । अपि मां याजयन्तं पश्य । अपि मां याजयमानं पश्य ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि ॥ ३।३।१४५ ॥

॥*॥ किंवृत्तस्यानधिकारादुत्तरत्राऽकिंवृत्तग्रहणानर्थक्यम् ॥*॥ किंवृत्तस्यानधिकारादुत्तरत्राऽकिंवृत्तग्रहणमनर्थकम् । निवृत्तं 'किंवृत्त' इति, तस्मिन्निवृत्तेऽविशेषेण किंवृत्ते चाऽकिंवृत्ते च भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्,–उपपदसंज्ञां वक्ष्यामीति ॥ उपपदसंज्ञावचने किं प्रयोजनम् ? ॥ 'उपपदमति'ङिति समासो यथा स्यात्॥ 'अति'ङिति प्रतिषेधः प्राप्नोति॥यदा तर्हि लृटः सत्संज्ञौ तदोपपदसंज्ञा भविष्यति ॥ भविष्यदधिकारविहितस्य लृटः सत्संज्ञावुच्येतेऽविशेषविहितश्चायम् ॥ [अनवक्लृप्त्यमर्ष] ॥

जातुयदोर्लिङ् ॥ ३।३।१४७ ॥

॥*॥ जातुयदोर्लिङ्विधाने यदायद्योरुपसङ्ख्यानम् ॥*॥ जातुयदोर्लिङ्विधाने यदायद्योरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । यदा भवद्विधः क्षत्रियं याजयेत् । यदि भवद्विधः क्षत्रियं याजयेत् । [जातुयदोर्लिङ्] ॥

शेषे लृडयदौ ॥ ३।३।१५१ ॥

प्र.] गर्हायाम् । इष्येते इति। तौ च सूत्रारम्भे सत्यवर्तमानकालविहितत्वाल्लटो न प्राप्नुत इति दोषवानेव सूत्रारम्भ इत्यर्थः । [गर्हायां लडपि] ॥

अनव । इदं तर्हीति । 'अकिंवृत्त'शब्देन किंवृत्तादन्यत्पदं पर्युदासाश्रयणेन गृह्यते। तस्योपपदसंज्ञार्थमकिंवृत्तग्रहणं।तेन किंवृत्ताऽकिंवृत्तयोरुपपदसंज्ञा सिध्यतीति भावः। अतिङिति प्रतिषेध इति । न विद्यते तिङस्मिन् समासे सोऽतिङिति बहुव्रीहिसमासाश्रयणादिति भावः। उपपदसंज्ञेति । उपपदसंज्ञाकार्यं समास इत्यर्थः । भविष्यदधिकारविहितस्येति । 'लृटः सद्वे'त्यत्र भविष्यतीत्यधिकाराद्भविष्यतीत्येवं विहितस्य 'लृट्शेषे चे'त्यस्य लृट आनन्तर्याद्वा शतृशानचौ। अविशेषेति । कालमात्रे विधानादयं लृड्यद्यपि भविष्यति भवति, तथापि भविष्यदधिकारविहितो न भवतीति शतृशानचावस्य न भवतः । [अनवक्लृप्त्यमर्षयोर] ॥

उ.] गर्हायां ल । अपि मां याजयन्तमिति । ताच्छील्यप्रतिपादनेन गर्हा । यदनेन क्रियते तत्सर्वं याजनार्थमिति सर्वदा याजयन्नेवाऽसाविति क्रियायाः समाप्तिरविवक्षितेति भावः॥ [गर्हायां लडपि] ॥

अनवक्लृ । ननु किंवृत्ते नेत्यर्थात्कथमुपपदत्वमत आह–अकिंवृत्तेति। उपपदसंज्ञाया अन्यदाऽपि भावात्तदा 'भविष्यती'त्यनुपपन्नमत आह–उपपदसंज्ञाकार्यमिति॥

॥*॥ चित्रीकरणे यदिप्रतिषेधानर्थक्यमर्थाऽन्यत्वात् ॥*॥ चित्रीकरणे यदिप्रतिषेधोऽनर्थकः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अर्थान्यत्वात्' । नहि यदावुपपदे चित्रीकरणं गम्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ संभावनम् ॥

हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥ ३।३।१५६ ॥

॥*॥ हेतुहेतुमतोर्लिङ्वा ॥*॥ हेतुहेतुमतोर्लिङ्वेति वक्तव्यम् । अनेन चेद्यायान्न शकटं पर्याभवेत् । अनेन चेद्यास्यति न शकटं पर्याभविष्यति ॥*॥ भविष्यदधिकारे॥*॥भविष्यदधिकारे इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । वर्षतीति धावति। हन्तीति पलायत इति॥अथेदानीं शतृशानचावत्र कस्मान्न भवतः?॥

॥*॥ देवत्रातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्विधिः ।
मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः ॥*॥

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥ ३।३।१५७ ॥

प्र°] शेषे लृ । नहि यदाविति । 'आश्चर्यं यदि स भुञ्जीते'त्यत्र संभावनं तात्पर्येण प्रतीयत इति तन्निमित्त एव लिङ् भविष्यति 'संभावनेऽलमिति चे'दित्यनेनेत्यर्थः। संभावने हि यदिशब्दः प्रयुज्यते । [शेषे लृडयदौ]॥

हेतु । देवत्रात इति । व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति भावः । तेन देवत्रात इति संज्ञायां भवति, न तु देवत्राण इति । गलशब्दः प्राण्यङ्गे भवति न तु गर इति । विषे तु गर इति,न तु गल इति । जलचरे ग्राह एव, ज्योतिषि ग्रह एव । इतिशब्दप्रयोगे च सत्संज्ञो न प्रवर्तते । गवाक्ष इति । वातायने नित्यमेवावङ् भवति । संशितव्रत इति। व्रतविषये श्यतेर्नित्यमित्वं भवति। मिथ इति।परस्परेण देवत्राणादिभिरेकस्मिन्विषये न विकल्पन्त इत्यर्थः । एषु च 'नुदविदोन्दत्रे'ति वा नत्वम्,अचि विभाषेति लत्वं,विभाषाग्रह इति णप्रत्ययः, लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति शतृशानचौ नन्वोर्विभाषेत्यतो विभाषानुवर्तनाद्विकल्पितौ, अवङ्स्फोटायनस्येति विभाषाऽवङ् , शाच्छोरन्यतरस्यामित्येते विधयः ॥ [हेतुहेतुमतो] ॥

उ.] शेषे लृङ।सम्भावनं तात्पर्येणेति। 'यदि'शब्दस्य सम्भवनार्थत्वेन सम्भावनम्प्रतीयत इत्यर्थः । तदेवाह– सम्भावने हि यदिशब्द इति । भाष्ये–न हि यदाविति । चित्रीकरणन्त्वाश्चर्यपदगम्यम् , न त्वन्यो नाम पर्वतामारोक्ष्यतीत्यादावुदाहरण इव तत्समभिव्याहारं विनाऽपि गम्यमिति भावः॥ [शेषे लृडयदौ] ॥

हेतुहेतु । लक्षणहेत्वोरिति । क्रियाया लक्षणे हेतौ च वर्त्तमानाद्धातोः कर्त्तरि शत्रानावित्यर्थः सूत्रस्य । किञ्च लक्षणत्वादेस्तद्द्योत्यत्वेऽपि द्योतकसमुच्चयस्य दृष्टत्वादितिशब्देन तद्द्योतनेऽपिशत्रादिप्राप्तिरिति भावः ॥ [हेतुहेतुमतोर्लिङ्]

---

१ 'दक्षिणेन'। २ 'भविष्यत्यधि'। ३ इदं क्वचिन्न । ४ 'मिथस्तु-परस्परेण' ।

॥*॥ इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ कामप्रवेदनं चेत् ॥*॥ [इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ] कामप्रवेदनं चेद्गम्यत इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्,-इच्छन्करं करोतीति ॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ ३।३।१६१ ॥

विध्यधीष्टयोः को विशेषः ?॥ विधिर्नाम प्रेषणम् । अधीष्टं नाम सत्कारपूर्विका व्यापारणा ॥ अथ निमन्त्रणामन्त्रणयोः को विशेषः ? ॥ संनिहितेन निमन्त्रणं भवत्यसंनिहितेनामन्त्रणम् [इति]॥ नैषोऽस्ति विशेषः । असंनिहितेनाऽपि निमन्त्रणं भवति,संनिहितेन चामन्त्रणम्॥एवं तर्हि यन्नियोगतः कर्तव्यं तन्निमन्त्रणम्॥ किं पुनस्तत्?॥हव्यं कव्यं वा । ब्राह्मणेन 'सिद्धं भुज्यता'मित्युक्तेऽधर्मः प्रत्याख्यातुः । आमन्त्रणे कामचारः ॥ कथं पुनरिदं विज्ञा-

प्र.] विधिनिमन्त्रणा । विध्यधीष्टयोरिति । उभयोरपि नियोगरूपत्वादिति प्रश्नः । प्रेषणमिति । भृत्यादेः कस्याञ्चित् क्रियायां नियोजनमित्यर्थः । अधीष्टं नामेति । गुर्वादेस्तु पूज्यस्य व्यापारणमधीष्टमित्यर्थः । प्रपञ्चार्थं न्यायव्युत्पादनार्थं वाऽर्थभेदमाश्रित्य भेदेनोपादानं विधिनिमन्त्रणादीनां कृतम्। विधिरूपता हि सर्वत्रान्वयिनी विद्यते । संनिहितेनेति । धात्वर्थेनाऽऽसनादिना । यथेह भवानासीतेति सन्निहितमासनं, तदनुपरमार्थं च निमन्त्र्यते । असन्निहितेति । यथेह भवान् भुञ्जीतेति भोजनमसन्निहितं तदर्थमामन्त्र्यते । यन्नियोगत इति । अवश्यकर्तव्यं नित्यं नैमित्तिकं च। तन्निमन्त्रणमिति।निमन्त्रणविषयत्वात्तदेव निमन्त्रणम्।अधर्म

उ.] इच्छार्थेषु । कामप्रवेदनमिति । प्रयोक्तुः स्वाऽभिप्रायाऽऽविष्करणमित्यर्थः॥

विधिनि। नियोगेति । नियोगः-प्रवर्त्तना,प्रवर्त्तकनिष्ठः प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः। एतदेव-प्रेषणम् । भाष्ये-व्यापारणेति । प्रवर्त्तनेत्यर्थः। एतेन नियोग इष्टसाधनताज्ञानमिति परास्तम् । 'हेतुमति चे'तिसूत्रस्थलिङादिणिचोः पर्यायत्वशङ्कापरभाष्यविरोधापत्तेश्चेत्याहुः । न्यायेति । शब्दशक्तिविषयेत्यर्थः । अयं भावः-निमन्त्रणादिशब्दानां प्रयोजकनिष्ठव्यापारवाचकत्वस्य सर्वसम्मततया विधिशब्दस्याऽपि प्रयोजकनिष्ठव्यापारवाचित्वं न त्विष्टसाधनत्वादिबोधकत्वमिति । स चाऽत्र प्रयुज्यमानलिङादिरूपः । स च प्रेरणात्वेन लिङ्शक्यः । प्रेरणात्वञ्चाऽखण्डोपाधिः । एकस्यैव रूपभेदेन वाच्यवाचकत्वे उपपद्येते । स च लोके पुरुषनिष्ठो, वेदे ईश्वरनिष्ठः । वेदस्याऽकर्तृकत्ववादिनां मते-शब्दनिष्ठः । शब्दरूपत्वाच्च स 'शाब्दी भावने'त्युच्यत इति मञ्जूषायां विस्तरः । विधिरूपतेति । प्रेरणेत्यर्थः । यन्नियोगतः कर्तव्यं श्राद्धादि, तस्य निमन्त्रणत्वाऽभावादाह-निमन्त्रणविषयत्वादिति । भाष्ये-ब्राह्मणेनेति । 'सिद्धं हव्यं कव्यं वा भुज्यता'मिति ब्राह्मणेनोक्ते-

१ इदं क्वचिन्न । २ इतिः क्वचिन्न । ३ 'तेनाऽप्यामन्त्र' । ४ 'कव्यंच' ।

यते,–निमन्त्रणादीनामर्थं इति, आहो स्विन्निमन्त्रणादिषु गम्यमानेष्विति ?॥ कश्चात्र विशेषः ? ॥*॥ निमन्त्रणादीनामर्थे चेदामन्त्रयै निमन्त्रयै भवन्तमिति प्रत्ययानुपपत्तिःप्रकृत्यभिहितत्वात्॥*॥'निमन्त्रणादीनामर्थे चेदामन्त्रयै निमन्त्रयै भवन्तमिति प्रत्ययानुपपत्तिः'। [निमन्त्रणादीनामर्थे चेदामन्त्रयै निमन्त्रयै भवन्तमिति प्रत्ययो नोपपद्यते]॥ किं कारणम्?॥ 'प्रकृत्यभिहितत्वात्'। प्रकृत्याऽभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वा प्रत्ययो न प्राप्नोति ॥*॥ द्विवचनबहुवचनाऽप्रसिद्धिश्चैकार्थत्वात् ॥*॥ द्विवचनबहुवचनयोश्चाऽप्रसिद्धिः॥ किं कारणम् ?॥ 'एकार्थत्वात्'। एकोऽयमर्थो निमन्त्रणं नाम तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि 'निमन्त्रणादिषु गम्यमाने'ष्विति ॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति 'देवदत्तो भवन्तमामन्त्रयते, देवदत्तो भवन्तं निमन्त्रयते' इति ॥*॥ सिद्धं

प्र.]इति।यदाऽन्यो ब्राह्मणो भोक्ता न लभ्यते तदा दौहित्रादिर्भोजयितव्यः,तस्य च प्रत्याख्यानेऽधर्म इति स्मार्तः समाचारः। आमन्त्रण इति। काम्यकर्मणि कामनया प्रवृत्तिर्नाऽन्यथा । कथमिति। किमिह विध्यादयः प्रत्ययस्याभिधेयत्वेन निर्दिष्टाः,उत विषयभावेनेति प्रश्नः। निमन्त्रणादीनामिति। आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वाद्विधिरपि गृह्यते। प्रकृत्यभिहितत्वादिति। प्रकृत्या योऽर्थो नाभिधीयते तत्रैव प्रत्ययेन भाव्यं, न तु प्रकृत्यभिहितेऽर्थे,'उक्तार्थानामप्रयोग' इति न्यायात्। विषयपक्षाश्रये तु प्रकृत्यभिहितेष्वपि विध्यादिषु तत्सत्तामात्राश्रयः प्रत्ययः सिध्यति। द्विवचनेति। नाऽप्राप्तेषु कर्त्रादिषु विध्यादयोऽर्था निर्दिश्यमानास्तेषां बाधकाः प्रसजन्तीति कर्त्रादिगतायाः संख्याया अभिधानं न प्राप्नोतीति भावः। सिद्धंत्विति।

उ.]अर्थाद्ब्राह्मणं प्रति, तत्र प्रत्याख्यातुर्ब्राह्मणस्याऽधर्म इत्यर्थः। 'ब्राह्मणेने'त्युक्तेरन्यदीयनिमन्त्रणप्रत्याख्याने ब्राह्मणकृतेऽपि हव्यकव्याऽतिरिक्तविषयाऽऽमन्त्रणे प्रत्याख्याते नाऽधर्म इति लभ्यते। 'यदाऽन्य' इत्यादिव्याख्याने कैयटकृते बीजं, भाष्याऽनुग्रहश्च चिन्त्यः। सामान्यत एव ब्राह्मणस्य श्राद्धादिनिमन्त्रणप्रत्याख्यानेऽधर्मः स्मृतिष्वपि स्मर्यत इति बोध्यम्। काम्यकर्मणीति। यत्र भोजनाद्यननुष्ठानेऽपि न प्रत्यवायस्तद्विषया प्रवर्तना–आमन्त्रणमिति तात्पर्यम्। उत विषयेति। लिङादयस्तु द्योतका इति भावः। विध्यादीनामर्थे इति वक्तुमुचितमत आह–आदिशब्दस्येति। 'प्रेरयै भवन्त'मित्यादि तदुदाहरणं बोध्यम्। निमन्त्रणादीनामिति भाष्यस्य,–निमन्त्रणादिपदानामित्यर्थः। भाष्ये–निमन्त्रयै इत्याद्युपलक्षणं,–'निमन्त्रये'दित्यादेरपि। ननु निमन्त्रणस्यैकत्वेऽपि कर्त्रादिसङ्ख्याश्रये द्विवचनबहुवचने भविष्यत इत्यत आह–नाऽप्राप्तेष्विति। एवञ्च कर्त्राद्यप्रतीत्यापत्तिरपि दूष-

१ अयं पाठो लुप्तः स्यात्। २ 'प्रत्ययानुपपत्तिः' ३ 'रेकार्थत्वात्'। ४ 'वाचिला'।

तु द्वितीयाकाङ्क्षस्य प्रकृते प्रत्ययार्थे प्रत्ययविधानात्॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम्?॥ ['द्वितीयाकाङ्क्षस्य प्रकृते प्रत्ययार्थे प्रत्ययविधानात्']। द्वितीयाकाङ्क्षस्य धातोः प्रकृते प्रत्ययार्थे प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् ॥ के च[2] प्रकृता अर्थाः?॥ भावकर्मकर्तारः ॥ [एवमपि] भवेत्सिद्धं,-प्राप्नोतु भवानामन्त्रणम्। अनुभवतु भवानामन्त्रणमिति,यत्र द्वितीय आकाङ्क्ष्यते।इदं तु न सिध्यति,-निम-

प्र.]द्वितीयं विध्यादिकमर्थं यदा धात्वर्थ आकाङ्क्षति तदा लिङ्प्रत्ययः।यदा च धात्वर्थे संपाद्ये नियोज्यो नियुज्यते तदा द्वितीयाकाङ्क्षित्वम्। इह तु 'देवदत्तो भवन्तमामन्त्रयत' इति नास्ति धात्वर्थस्य द्वितीयाकाङ्क्षित्वमिति लिङ् न भवति। प्राप्नोत्विति। धात्वर्थस्य प्राप्त्यादेर्भिन्नमामन्त्रणं प्रत्याकाङ्क्षा विद्यत इति भावः। आमन्त्र-

उ.]णान्तरं बोध्यम्। कर्त्रादिगतायाः सङ्ख्याया इति। 'क्रियायामारोपितायाः' इति शेषः। वस्तुतः प्रवर्त्तकनिष्ठप्रेरणायाः प्रयोज्यकर्तृकत्वाऽभावात्तद्गतसङ्ख्याऽऽरोपे न मानं,वाच्यत्वे च तस्या एव विशेष्यत्वं, सा चैकैवेति द्विवचनाद्यनापत्तिः।धात्वर्थस्य कर्तृद्वित्वादिना द्वित्वादावपि तस्य विशेषणत्वान्न द्विवचनादिनियामकता। कर्त्रादिबाधस्तु न युक्त इत्यग्रे स्फुटं भविष्यति। अत एव भाष्ये द्विवचनाद्यसिद्धावेकार्थत्वादित्येव हेतुरुक्तः। विवृतञ्चैकोऽयमर्थो निमन्त्रणं नाम तस्यैकत्वादिति। अनेकविषयकमपि निमन्त्रणमेकमेवेति तदर्थः। एतेन विशेष्यगतसङ्ख्यैकवचनादिबोध्येति सूचितम्। अत एवाऽत्र पक्षे भावकर्त्रादीनां बोधाऽनापत्तिरिति दूषणं नोक्तम्। भाष्ये-इहाऽपि प्राप्नोतीति। लडादयस्तेभ्यो न स्युः, अनेन लिङा बाधितत्वादिति भावः। द्योतकतापक्षीयं दूषणमुद्धर्त्तुमाह-सिद्धन्त्विति। द्वितीयाकाङ्क्षधातोः प्रकृते प्रत्ययार्थे कर्त्रादौ लिङित्यर्थः। कर्त्रादीनामपि द्योत्यत्वमितिपक्षे 'प्रत्ययार्थे' इत्यस्य प्रत्ययद्योत्ये इत्यर्थः। नन्वेवं 'पश्य मृगो धावती'-त्यादावपि लिङ् स्यादत आह-द्वितीयं विध्यादिकमिति। द्वितीयशब्देन विध्यादिरेव गृह्यत इति भावः। नियोज्यः-प्रेर्यः। नियुज्यते-प्रेर्यते। प्रेरणाविषयधात्वर्थे यदा धातोर्लक्षणा तदा प्रकृतेऽर्थे प्रत्यय इति भावः। प्रकृते प्रत्ययार्थे इत्यनेनाऽऽमन्त्रणादीनामर्थे इति पक्षेऽपि तदत्यागः सूचितः, विरोधाऽभावात्। 'कर्त्रादयो द्योत्या' इति पक्षस्य 'स्तुक्रमोः'इति सूत्रस्थभाष्यसम्मततया बाधे मानाऽभावाच्च। अत एव वाचकत्वपक्षे द्विवचनाद्यसिद्धिवत्तिबाद्यसिद्धिर्नोक्ता। भावकर्मकर्त्रर्थकत्वस्यैवात्मनेपदपरस्मैपदविभागेन तद्विधानात्। युष्मदस्मच्छेषसामानाधिकरण्याऽभावेन प्रथमपुरुषाद्य[3]सिद्धिर्नोक्ता, अनियमश्च नोक्त इति दिक्। भिन्नमामन्त्रणम्प्रतीति। धात्वर्थाऽतिरिक्तं प्रेरणारूपव्यापारं प्रतीत्यर्थः।'प्राप्नोतु भवा'-

१ इदं क्वचिन्न। २ 'के पुनः प्रकृताः'। ३ 'द्यसिद्धिश्च'।

न्त्रयै आमन्त्रयै इति ॥ अत्रापि द्वितीय आकाङ्क्ष्यते ॥ कः ? ॥ निमन्त्रि-रेव। निमन्त्रयै निमन्त्रणमामन्त्रयै आमन्त्रणमिति ॥ कथं पुनर्निमन्त्रिर्नाम

प्र.]**यै इति।** आमन्त्रणस्य धात्वर्थत्वात्तस्य चैकत्वाद्भेदपूर्विकाया आकाङ्क्षाया आमन्त्रणं प्रत्यभाव इति भावः। **निमन्त्रयै निमन्त्रणमिति।** प्रकृतिवाच्यं निमन्त्रणं विशिष्टकर्मकमन्यत्, तद्विषयं त्ववश्यकर्तव्यतालक्षणं निमन्त्रणमन्यदिति भिन्नत्वादस्त्येव द्वितीयाकाङ्क्षित्वम्। तदयमर्थः,–त्वत्कर्मकं भोजनादिषु निमन्त्रणं ममानुष्ठेयम्, ततो भोजनादिषु त्वां निमन्त्रयै इति।अत्र च**आमन्त्रयै आमन्त्रणं निमन्त्रयै निमन्त्रणमिति,**प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तामन्त्रणसद्भावप्रदर्शनायाऽऽमन्त्रणनिमन्त्रणशब्दौ प्रयुक्तौ, नत्वयं लौकिकः प्रयोगः,लोटैव प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तस्यामन्त्रणादेर्गमितत्वात्।

उ.]नित्यादेः–अङ्गीकरोतु भवान्। आमन्त्रणाऽङ्गीकारविषया प्रेरणेत्यर्थः।ननु 'पाकं पचतीतिवत् प्रवर्त्तनाविशेषरूपाऽऽमन्त्रस्यापि तद्विशेषामन्त्रणान्तरविषयाऽऽकाङ्क्ष्यत आह–**भेदपूर्विकाया इति।** तत्र सामान्यविशेषतयाऽभेदाऽन्वयो न तु तथा प्रकृते इति भावः। **आमन्त्रणम्प्रतीति।** धात्वर्थव्यापाराऽतिरेकेण प्रेरणाम्प्रतीत्यर्थः। अत्रेदं तत्त्वं–स्वविषया प्रेरणा तु नाऽत्र प्रत्ययार्थः, स्वेच्छयैव तत्प्रवृत्तिसिद्धेः। स्वप्रवृत्तेः स्वप्रेरणाऽनपेक्षत्वेन तस्यास्तदर्थत्वाऽभावात्। इदमेवाऽभिप्रेत्य–'उत्तमपुरुषो विधिशक्तिप्रतिबन्धक' इतिन्यायविदः। अत एव भगवतोत्तमपुरुषविषये एव शङ्कितम्। **विशिष्टकर्मकमिति।** संबोध्यकर्मकमित्यर्थः। **अवश्यकर्तव्यतालक्षणम्**–अवश्यानुष्ठेयत्वलक्षणम्। **ततो भोजनादिष्विति।** तद्बोधनार्थं च 'निमन्त्रयै' इत्यादिप्रयोग इति भावः। नन्वेवं 'निमन्त्रयै निमन्त्रण'मित्यादौ निमन्त्रणादिपदप्रयोगोऽयुक्तः, लोटैव तदर्थप्रत्यायनादत आह–**नत्वयं लौकिक इत्यादि।** धातूनामनेकार्थत्वात्–निमन्त्रणामन्त्रणशब्दावर्हत्वार्थकौ। अर्हत्वञ्चाऽवश्यकर्त्तव्यतालक्षणं कैयटोक्तम्। एवञ्च 'अर्हे कृत्यतृचश्चे'त्यनेन लिङ्लोटावुत्तमपुरुषविषये इत्युक्तं भवतीति बोध्यम्।भाष्ये–**कथं पुनरिति।**धर्मिणो हि धर्माऽऽकाङ्क्षा न तु धर्मस्येति प्रश्नः। **स्त्रीत्वञ्च स्त्रीत्वेनेत्यस्य** स्त्रीताशब्द उदाहरणम्। प्रवर्तनाविषय एककर्तृकः पाक इति बोधः। 'अहं पाचयेय'-

१"कथं निमन्त्रिर्निमन्त्रिणा,आमन्त्रिश्चामन्त्रिणा[युज्यते?]॥निमन्त्रिरपि निमन्त्रिणा युज्यते आमन्त्रिश्चामन्त्रिणा। दृष्टश्च भावेन भावयोगः। तद्यथा–इषिरिषिणा युज्यते–एषितुमिच्छत्येषिषिषतीति। स्त्रीत्वं स्त्रीत्वेनेति। एकस्यात्रेषेरिषिः साधनं, वर्त्तमानकालश्च प्रत्ययः। अपरस्य बाह्यं साधनं सर्वकालश्च प्रत्यय इति॥सूत्रं तर्हि भिद्यते॥ यथान्यासमेवास्तु॥ ननुचोक्तं–'निमन्त्रणादिषु गम्यमानेषु इहापि प्राप्नोति–देवदत्तो भवन्तं निमन्त्रयत इति॥ अस्तु तर्हि निमन्त्रणादीनामर्थ इति॥"

निमन्त्रणमाकाङ्क्षेत्? ॥*॥ दृष्टश्च भावेन भावयोगः ॥*॥ तद्यथा इषिरिषिणा युज्यते स्त्रीत्वं च स्त्रीत्वेन॥यावता [चा]ऽत्रापि द्वितीय आकाङ्क्ष्यतेऽस्तु तर्हि निमन्त्रणादीनामर्थ इति ॥ ननु चोक्तं 'निमन्त्रणादीनामर्थे चेदामन्त्रयै निमन्त्रयै भवन्तमिति प्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्यभिहितत्वा'दिति॥ नैष दोषः। योऽसौ द्वितीय आकाङ्क्ष्यते स एव मम प्रत्ययार्थो भविष्यति ॥ अयं तर्हि दोषो द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिरेकार्थत्वा[1]दिति ॥ एषोऽप्यदोषः[2] ॥*॥ सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः सङ्ख्या चैव तथा तिङाम्[3] ॥*॥ सुपां सङ्ख्या चैवार्थः, कर्मादयश्च ॥*॥प्रसिद्धो नियमस्तत्र[3] ॥*॥ प्रसिद्धस्तत्र नियमः ॥*॥ नियमः प्रकृतेषु वा[3] ॥*॥ अथ वा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः ॥ के च प्रकृताः ? ॥ एकत्वादयः। 'एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु। 'द्वयोरेव द्विवचनं, नैकस्मिन्न बहुषु'। 'बहुष्वेव बहुवचनं, नैकस्मिन्न द्वयो'रिति ॥ [विधिनिमन्त्रणा] ॥

प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ ३।३।१६३ ॥

किमर्थं प्रैषादिष्वर्थेषु कृत्या विधीयन्ते नाऽविशेषेण विहिताः कृत्यास्ते प्रैषादिषु भविष्यन्त्यन्यत्र च?॥*॥ प्रैषादिषु कृत्यानां वचनं[4] नियमार्थम्[5] ॥*॥ प्रैषादिषु कृत्यानां वचनं क्रियते ॥ किं प्रयोजनम् ?॥ 'नियमार्थम्'। निय-

प्र.]तदयमर्थः,–आमन्त्रयै आमन्त्रणमिति,–आमन्त्रयै इत्यत्र लोटि प्रयुज्यमाने आमन्त्रणं धात्वर्थविषयमाकाङ्क्ष्यमाणमस्ति। इषिरिति। एषितुमिच्छतीति कालसाधनभेदादिच्छयोर्भेदाश्रयो योगः। स्त्रीत्वमिति। 'कुमारी'त्यादौ स्त्रीत्वं द्रव्यस्य विशेषणं, यदा तु तदेव प्राधान्येनाश्रीयते तदा तस्य स्त्रीत्वादिना योगः,–स्त्रीत्वं स्त्रीतेति। स एव ममेति। 'निमन्त्रयै भवन्त'मित्यवश्यकर्तव्यं भवतो भोजनादिषु मया निमन्त्रणमिति निमन्त्रणस्यावश्यकर्तव्यतालक्षणं निमन्त्रणमिति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेद इत्यर्थः। सुपामिति। विध्यादिभिर्विरोधाऽभाव'लः कर्मणि चे'त्यत्र बहुवचननिर्देशात्सर्वलकारसङ्ग्रहार्थाद्वा उभयानुग्रहाच्च कर्त्रादयो न बाध्यन्त इति कर्तृकर्मगतद्वित्वनिबन्धनानि द्विवचनबहुवचनानि भवन्तीत्यर्थः। [विधिनिमन्त्रणा] ॥

उ.]मित्यादौ पाकप्रवर्त्तनाऽवश्याऽनुष्ठेयेति बोधः।भाष्ये–यावता चाऽत्रेति। यद्यत्रेत्यर्थः। बहुवचनेति। अत एव सर्वलकारान्ते 'लः कर्मणी'त्यकारि। इदश्चिन्त्यम्। 'एतावांश्च ल' इति तत्सूत्रस्थभाष्यस्वग्रन्थाभ्यां 'ल' इत्यस्यैकवचनान्ततया एव लाभात्। 'सुपां कर्मादय' इत्यस्याऽयम्भावः–धात्वर्थक्रियायामिव प्रेरणायाः स्वत एकत्वेऽपि प्रेर्यगतसङ्ख्यायाः स्वनिष्ठधात्वर्थे इव स्वविषयकप्रेरणायामप्यारोपाद्विवच-

१ 'श्चैकार्थ'। २ 'नैष दोषः'। ३ श्लोकवार्त्तिकम्। ४ 'विधानं'। ५ इदं वार्तिकं क्वचिन्न। ६ अयं पाठः प्रायिकः।

मार्थोऽयमारम्भः, 'प्रैषादिष्वेव कृत्या यथा स्यु'रिति ॥*॥ प्रैषादिषु कृत्यानां वचनं नियमार्थमिति चेत्तदनिष्टम् ॥*॥ प्रैषादिषु कृत्यानां वचनं नियमार्थमिति चेत्तदनिष्टं प्राप्नोति । न हि प्रैषादिष्वर्थेष्वेव कृत्या इष्यन्ते ॥ किं तर्हि?॥अविशेषेणेष्यन्ते[1] । बुसोपेन्ध्यं तृणोपेन्ध्यम् । घनघात्यम्॥*॥ विध्यर्थं तु स्त्रियाः प्रागिति वचनात् ॥*॥ विध्यर्थं तु प्रैषादिषु कृत्यानां वचनम् । अयं प्रैषादिष्वर्थेषु लोड्विधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितान्कृत्यान्बाधते[2]॥ वासरूपेण कृत्या अपि भविष्यन्ति ॥ न स्युः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'स्त्रियाः प्रागिति वचनात्' । प्राक्स्त्रियां वाऽसरूपः ॥ [प्रैषातिसर्ग] ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ ३।३।१६७ ॥

॥*॥ प्रथमान्तेषु[3] ॥*॥ प्रथमान्तेष्विति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ?॥ इह मा भूत्,-काले भुङ्क्ते ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ?॥ न वक्तव्यम् । प्रैषादिष्विति वर्तते । तच्चावश्यं प्रैषादिग्रहणमनुवर्त्यम् । प्रथमान्तेष्विति ह्युच्यमाने इहाऽपि प्रसज्येत, 'कालः पचति भूतानि कालः संहरति प्रजाः' ॥

॥ॐ॥इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥ॐ॥

धातुसबन्धे प्रत्ययाः ॥ ३।४।१ ॥

प्र.] प्रैषाति । बुसोपेन्ध्यमिति । अग्निस्तोकं बुसेन ज्वलनीयमिति वस्तुस्वरूपकथनं, न तु प्रैषादिप्रतिपत्तिः। घनघात्यमिति । घनेन लोहादिना घात्यमिति, कठिनत्वादित्यर्थः ॥ इति श्रीमन्महामहोपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याऽध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ पादश्च तृतीयः ॥३।२।२॥

उ.]नादीति । वस्तुतो 'यावता चाऽन्ने'त्यादिर्ग्रन्थ एकदेशिनः । एतेन 'प्रत्ययार्थे व्यापारे सङ्ख्यान्वयेऽपि प्रत्ययानाम् प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिभङ्ग' इत्यपास्तम्, एकदेश्युक्तित्वेनाऽक्षतेः । नन्वेवमपि नियमेन न स्यादधिकार्थस्याऽपि भानादत आह-प्रसिद्ध इत्यादि । तत्र-अर्थे । अत्र द्योतकतापक्षो युक्तः, उक्तयुक्तेः'पचे'त्यादावपि तत्प्रतीतेश्च, सङ्ख्याकालकारकाणामिवाऽस्या अपि द्योत्यताया एवौचित्याच्च । एवञ्च 'प्रवर्त्तनाविषयः पाकः' इत्येव बोध इति बोध्यम् ॥

प्रैषाऽति । भाष्ये-स्त्रियाः प्रागिति। इदमपि ज्ञापकं-'स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं क्वचिद्वाऽसरूपविध्यभावस्येत्यर्थः ॥ इति० श्रीनागेशभट्टविरचिते महाभाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयाऽध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥

धातुसंबन्धे । धातोः सबन्ध इत्यर्थः । अव्यावर्त्तकमेतत्, धातोः कारक-

---

१ 'अविशेषेण' । २ 'बाधेत' । ३ इदं क्वचिन्न ।

प्रत्यय इति वर्तमाने पुनः प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? ॥ अधातुप्रत्ययानामपि धातुसंबन्धे साधुत्वं यथा स्यात् । गोमानासीत् गोमान्भवितेति ॥ इह पश्यामो,-भूतकालो भविष्यत्कालेनाभिसंबध्यमानो भविष्यत्कालः संपद्यते । कस्मान्न भविष्यत्कालो भूतकालेनाऽभिसंबध्यमानो भूतकालः संपद्यते ?॥*॥

प्र.] धातुसंबन्धे प्रत्ययाः । संबन्धस्य अनेकाधिष्ठानत्वात्सामर्थ्याद्वृत्तावपि सङ्ख्याविशेषो द्वित्वमवगम्यते । धात्वोः संबन्धो–धातुसंबन्धः । धात्वर्थश्चात्रोपचाराद्धातुशब्देनोच्यते । न हि स्वार्थे गुणीभूतयोर्धात्वोः परस्परेण संबन्ध उपपद्यते । धात्वर्थयोस्तु विशेषणविशेष्यभावलक्षणसंबन्धोपपत्तिः । तत्र धातुसंबन्धे कालान्तरविहितानां प्रत्ययानामन्यस्मिन् काले साधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थमिदं सूत्रम् ।

प्रत्यय इति वर्तमान इति । यद्यपि स्वरूपपदार्थकः प्रत्ययशब्दः प्रकृतस्तथापीह संज्ञिनिर्देशाऽभावात्संज्ञिपदार्थको विज्ञास्यत इति भावः॥ अधातुप्रत्ययानामपीति । अन्यथा प्रकृतानामेव धातुप्रत्ययानां ग्रहणं स्यात् । प्रत्ययग्रहणात्तु सर्वप्रत्ययपरिग्रहार्थात्तद्धितानामपि कालभेदे साधुत्वं भवति । गोमानासीदिति । तदस्याऽस्त्यस्मिन्निति मतुप्प्रत्ययो वर्तमानसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्तेऽर्थे विहितः । धातुसंबन्धे तु प्रकृत्यर्थस्य भूतभविष्यत्त्वेऽपि साधुर्भवति । इह पश्याम इति । 'अग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनिते'ति कालभेदे साधुत्वाभ्यनुज्ञानाय सूत्रम् । तत्र विशेषानुपादानाद्यथा भूतकालपरित्यागेन जनितेत्येतत्संबन्धाण्णिनिर्भविष्यति काले भवति

उ.]संबन्धस्य कारकाणां वा धातुसंबन्धस्य सार्वत्रिकत्वात्।धात्वोः संबन्ध इत्यर्थे तु समासो दुरुपपादो, वृत्तौ सङ्ख्याविशेषस्याऽभानादत आह–संबन्धस्येति ।द्वित्वमवगम्यत इति । वस्तुतो द्वित्वाऽबोधेऽपि धातुत्वेनैव धातुद्वयबोध इति बोध्यम् । गुणीभूतयोरिति। स्वार्थप्रतिपादनव्यग्रयोरित्यर्थः । नन्वर्थद्वारकसंबन्धो धात्वोरेवाश्रीयतां कर्मत्वसमानकर्तृकत्वादिवदिति चेन्न, 'गोमानासी' दित्यादौ प्रवृत्त्यनापत्तेः । न ह्यप्रयुज्यमानयोरर्थद्वारकोऽपि संबन्धो वक्तुं शक्य इति भावः । अर्थयोश्च कः संबन्ध इत्यत आह–विशेषणेति। स च प्रत्ययार्थद्वारको वाक्यार्थ इति बोध्यम् ।

अन्यस्मिन्काल इति। उपपदोपाधिप्रकृत्यर्थानान्तु न बाधः,'वर्त्तमानसामीप्य' इत्यारभ्य कालाऽन्यत्वस्यैव प्रतिपादनादिति भावः । प्रकृतानामिति । प्रकरणादिति भावः । वर्त्तमानसत्तेति । न च 'तदस्याऽस्ती'त्यत्र सङ्ख्यावद्वर्त्तमानकालोऽप्यविवक्षित इति वाच्यं, 'दण्डिनमानये'त्युक्तेऽतीतदण्डस्याप्यानयनापत्तेः । इदञ्च तत्रैव भाष्येऽत्र च स्पष्टम् । भाष्ये–'भूतकाल' इत्यादयो बहुव्रीहयः । भाविव्यपदेशेति । भाविव्यवहारेत्यर्थः । अग्निष्टोमयाजीत्युत्तरम्—इति 'व्यव-

१ 'धातुत्वं' । २ 'धात्वर्थोत्रायं' ।

धातुसंबन्धे प्रत्ययस्य यथाकालविधानात्सिद्धम् ॥*॥ धातुसम्बन्धे प्रत्ययस्य यथा कालविधानात्सिद्धम्। यथाकालविहिता एवैते प्रत्ययाः स्वेषु स्वेषु कालेषु प्रयुज्यन्ते॥ कथं तर्हि कालाऽन्यत्वं गम्यते?॥*॥ उपपदस्य तु कालान्यत्वम्॥*॥ उपपदस्यैतत्कालान्यत्वम्॥ कुतो नु खल्वेतत्,—अग्निष्टोमयाजीत्येतदुपपदं भविष्यति, न पुनर्जनितेति॥ एवं तर्हि—॥*॥ अस्त्यादिभिर्योगे ॥*॥ अस्त्यादिविषयाः

प्र.] तथा जनितेति लुङ्द्व्यत्ययो भविष्यत्कालत्यागेनाग्निष्टोमयाजीत्येतत्संबन्धाद्भूते कस्मान्न भवतीति प्रश्नः। **यथाकालविधानादिति** ।—सूत्रप्रत्याख्यानेनोत्तरम्। 'अग्निष्टोमयाजी'ति भूत एव णिनिर्विधीयते 'जनिते'त्येतत्संबन्धात्तु भाविव्यपदेशप्रतिपत्तिः,यथास्य सूत्रस्य शाटकं वयेतीत्यर्थः। इतरोऽगृहीताभिप्राय आह—**कथं तर्हीति**। 'पुत्रोऽस्य जनिता स चाग्निष्टोमेन यष्टे'त्यत्र यदि भूते णिनिर्विधीयते तदा यागस्य भविष्यत्ताऽवगमो न प्राप्नोतीति प्रश्नः। **उपपदस्येति** । भाविव्यपदेशविज्ञानाद्विशेषणस्य कालान्यत्वं वाक्यार्थवशादसत्यपि सूत्रारम्भे प्रतीयत इत्यर्थः। विशेष्याया आख्यातादिपदवाच्यायाः क्रियायाः प्राधान्यात् स्वकाल एवावस्थानं, विशेषणभूतायास्तु क्रियाया उपलक्षणभावेनोपादानाद्भाविभूतव्यपदेशविषयताप्रतिपादनात्कालान्यत्वागम इत्यर्थः। इतरो यथोक्तमभिप्रायमबुद्ध्वा समीपे श्रूयमाणमुपपदमित्यवगम्य चोदयति—**कुत इति**। ततश्चाग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जात इत्ययमपि वाक्यार्थः कस्मान्न भवतीति प्रश्नः। आचार्यदेशीय आह—**एवं तर्हीति**। धात्वधिकाराद्धातुग्रहणे सिद्धे धातुसंबन्ध इति पुनर्धातुग्रहणं धातुविशेषपरिग्रहार्थं,तेनास्तिभूजनिसंबन्ध एव प्रत्ययानां कालान्तरे साधुत्वमन्वाख्यायत इति सूत्रारम्भे सति विपर्ययो न भवतीत्यर्थः। **अस्त्यादिविषया इति**। अस्त्यादिविशेषणाय प्रयुक्ता

उ.] रिष्यमाण' इति शेष इति भावः। **यष्टेति**। 'इत्यर्थः प्रतीयत' इति शेषः। **भाविव्यपदेशादिति**। भाविव्यवहारविषयादग्निष्टोमयाज्यादिपदादित्यर्थः। **वाक्यार्थवशादिति**। 'जनिते'त्येतत्समभिव्याहारात्तत्प्रतीतेस्तस्य वाक्यार्थत्वमित्यर्थः। व्यवहारस्य भविष्यत्त्वं विषयभविष्यत्त्वकृतमिति भावः। वैपरीत्यनिवारणाय मूलयुक्तिं दर्शयति—**विशेष्याया इति**। भाष्ये—'**उपपदस्ये**'त्यस्य गुणभूतस्येत्यर्थः। सूत्रारम्भे तु नाऽयं न्यायः। न्यायेन वचनसङ्कोचे मानाऽभावात्। धात्वोः संबन्धे ताभ्यां धातुभ्यां ये ये प्रत्ययास्तेऽन्यत्राऽपि काले भवन्तीति वाक्यार्थादित्याशयः।

सूत्रारम्भे इति।तथा च सूत्रस्य 'धातोरस्त्यादेः संबन्धे सति धातोः प्रत्ययाः कालान्तरे' इत्यर्थ इति भावः। नन्वस्त्यादिप्रकृतिकत्वाऽभावात्कथं तद्विषयत्वमत आह—**अस्त्यादिविशेषणायेति**। **पूर्वोक्तेनेति**। गुणप्रधानभावरूपन्यायाश्रयणाऽ-

१ इदं क्वचिन्न। २ 'भवति'। ३ इदं वार्तिकमित्यन्ये। ३ भाष्यमित्येके। ४ 'विज्ञानात्'।

प्रत्ययाः साधव इति वक्ष्यामि॥ के पुनरस्त्यादयः?॥ अस्तिभूजनयः॥एवमपि-यदाऽस्त्यादीनामेवाऽस्त्यादिभिर्योगस्तदा न ज्ञायते कः कस्य कालमनुवर्तते इति। भावि कृत्यमासीत्।पुत्रो जनिष्यमाण आसीत्॥एवं तर्हि वाक्यमेवैतदेवं-जातीयकं प्रयुज्यते । अग्निष्टोमयाजीत्येतत्तस्मिन्भविता॥कस्मिन् ?॥ योऽस्य पुत्रो जनिता ॥ कदा ?॥ यदाऽनेनाग्निष्टोमेनेष्टं भवति ॥

क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः ॥३।४।२॥

॥*॥ हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं लादेशप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् । हिः परस्मैपदानां यथा स्यात्स्व आत्मनेपदानामिति ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'लादेशप्रतिषेधार्थम्' । लादेशौ हिस्वौ मा भूतामिति ॥ किं च स्याद्यदि लादेशौ हिस्वौ स्याताम् ?॥ 'तिङन्तं पद'-मिति पदसंज्ञा न स्यात्॥ मा भूदेवं, 'सुबन्तं पद'मिति पदसंज्ञा भविष्यति॥ कथं स्वाद्युपत्तिः ? ॥*॥ लकारस्य कृत्त्वात्प्रातिपदिकत्वं, तदाश्रयं प्रत्ययविधानम्॥*॥ लकारः कृत्, तस्य कृत्त्वात् 'कृत्प्रातिपदिक'मिति प्रातिपदिकसंज्ञा, तदाश्रया–प्रातिपदिकाश्रया–स्वाद्युत्पत्तिरपि भविष्यति ॥ यदि स्वाद्युत्पत्तिः

प्र.]इत्यर्थः।आचार्यः पूर्वोक्तेनाभिप्रायेण सूत्रप्रत्याख्यानेनैव वाक्यार्थं स्थापयति–एवं तर्हीति । अवश्यं च स्वकाल एव प्रत्ययविधिरेष्टव्यः। 'भावि कृत्यमासीदि'त्यत्र भाविशब्दस्य भूतकालत्वे भाव्यासीच्छब्दयोः पर्यायत्वाद्युगपत्प्रयोगो न स्यात् ॥

क्रियासम । हिस्वयोरिति । सामान्यविहितानां तिङां शतृशानज्भ्यामिव हिस्वाभ्यां बाधः प्राप्नोतीति स्थानिनिर्देशार्थं परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः। लकारःकृदिति । तत्र स्थानिवद्भावाद्धिस्वयोरपि कृत्त्वात्तदन्तस्य प्रातिपदिकत्वात्

उ.]भिप्रायेणेत्यर्थः। भाविशब्दस्येति। यदि यत्कालं भावितया व्यवहृतं तदासीदिति हि तदर्थ उचितः न तु अतीतमासीदिति । तथा सति पर्यायत्वापत्तिरिति-भावः । भाष्ये–इत्येतत्तस्मिन्निति। इत्येतत्पदं तस्मिन् भवितेत्यर्थः । एवं प्रत्याख्याते सूत्रे 'वसन्ददर्श' त्यादौ वर्तमानत्वमारोप्य शता । तत्फलं तु तत्समानकालत्वस्य दर्शने लाभः, शतृस्थले क्रिययोः समानकालत्वप्रतीतेः । यद्वा दर्शनकालिकं वासस्य वर्त्तमानत्वमाश्रित्य प्रत्ययः । एवमेव 'ननु चोत्पततैवं वचनलोपं चोदिताः स्म' इति सरूपसूत्रस्थभाष्यप्रयोगोपपत्तिः । 'गोमानासी'दित्यत्र देवदत्तस्य विद्यमानत्वेऽपि गोमत्त्वस्याऽतीतत्वाद्भूते प्रत्ययः । तत्राऽर्थाद्भवामप्यतीतत्वप्रतीतिरिति दिक् ॥

क्रियासमभि । भाष्ये–हिस्वयोरिति । तद्विधायके इत्यर्थः। ननु परत्वात्तिङ्क्षु कृतेषु तेषामेवैतौ भविष्यत इत्यत आह–सामान्येति । लस्य कृत्त्वेऽपि हिस्वयोः

---

१ 'एवंविषयं' । २ 'आत्मनेपदपरस्मैपद' ।

सुपां श्रवणं प्राप्नोति ॥ 'अव्यया'दिति सुब्लुग्भविष्यति ॥ कथमव्ययत्वम्?॥ 'विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्ती'ति निपातसंज्ञा, निपातोव्ययमित्यव्ययसंज्ञा॥इह तर्हि 'स भवाँल्लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति, 'तिङ्ङतिङ' इति निघातो न प्राप्नोति ॥*॥ समसङ्ख्यार्थं च ॥*॥ समसङ्ख्यार्थं च हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् । हिः परस्मैपदानां यथा स्यात्, स्व आत्मनेपदानाम् । व्यतिकरो मा भूदिति ॥*॥ न वा तध्वमोरादेशवचनं ज्ञापकं पदादेशस्य ॥*॥ न वा हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'तध्वमोरादेशवचनं ज्ञापकं पदादेशस्य' । यदयं 'वा च तध्वमो'रित्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः–'पदादेशौ हिस्वा'विति ॥*॥ तत्र पदादेशे पित्त्वाटोः प्रतिषेधः॥*॥ तत्र पदादेशे पित्त्वस्याटश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः। पित्त्वस्य

प्र.]स्याद्युत्पत्तिर्भवतीत्यर्थः।विभक्तीति।विभक्तिसंज्ञकहिस्वसदृशत्वादनयोर्हिस्वयोरव्ययत्वमित्यर्थः । व्यतिकरो मा भूदिति । यदि लकारस्यैव स्थाने हिस्वौ विधीयेयातां तदा 'लः परस्मैपद'मिति द्वयोरपि परस्मैपदसंज्ञा स्यात्, ततश्च द्वावपि परस्मैपदिभ्य एव स्यातामित्ययं व्यतिकरः स्यादित्यर्थः । न वेति । यदि लस्यैव हिस्वौ स्यातां तदा तध्वमयोर्लोट्स्थानिकयोरभावाद्वा च तध्वमोरिति स्थानित्वेनोपादानमनुपपन्नं स्यादिति तध्वमोः स्थानित्वेनोपादानाल्लोट्शब्देन लोडादेशानां परस्मैपदात्मनेपदानां स्थानित्वमवसीयत इत्यर्थः । पदादेशस्येति । पदशब्देन पदसंज्ञानिमित्तानि तिङ उच्यन्ते । अथ वा 'सर्वे सर्वपदादेशा' इति न्यायात्तिङन्तस्य हिस्वान्तादेशा प्रवृत्तिः । पित्त्वस्येति । तिप्सिब्मिपां स्थाने विधीयमानो हिः स्थानिवद्भावात्पित्स्यात्, ततश्च ङित्त्वाऽभावाल्लुनीहि लुनीहीतीत्वं न स्यात्।अनुदात्तत्वं च हेः प्रसज्येत 'लुनीहि लुनीहि स भवा'नित्यादौ परस्य तु लुनीहिशब्दस्य 'तस्य

उ.]किमायातमित्यत आह–तत्रेति।अव्ययत्वमिति। तदन्तस्य विभक्त्यन्तप्रतिरूपकत्वादव्ययत्वमिति भावः । 'हिस्वयो'रित्यस्य हिस्वान्तयोरित्यर्थः । ननु 'व्यतिकरो नामाऽऽत्मनेपदिभ्योऽपि हिः, परस्मैपदिभ्योऽपि स्व' इत्याकारः, स चाऽनुपपन्नः,आत्मनेपदसंज्ञाऽभावेन लादेशत्वेन परस्मैपदसंज्ञासत्त्वेन चात्मनेपदिभ्यो विधानाऽनुपपत्तेरत आह–यदीति । ननु तिङो हिस्वौ, न च तावन्मात्रम्पदं, तदन्तस्य पदत्वादिति 'पदादेशस्ये'त्ययुक्तमत आह–पदशब्देनेति। निमित्तानीति। निमित्तशब्दो नित्यनपुंसक इति भावः । केचित्तु नामैकदेशग्रहणेन परस्मैपदात्मनेपदे 'पद'शब्देन भाष्ये उच्येते इत्याहुः । स्थानिवद्भावादिति । न च 'सार्वधातुकमपिदि'त्यतिदेशान्ङित्त्वं स्यात्परत्वादिति वाच्यम्, एतद्विषयेऽपि स्थानिवद्भावप्रवृत्त्याऽऽतिदेशिकपित्त्वमादायाऽपिदिति निषेधप्रवृत्तेः, अन्यथा 'एतु''अकरव'मित्यादौ

तावत्स–भवाँल्लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति।आटः खल्वपि–'सोऽहं लुनीहि लुनीहीत्येवं[1] लुनानि ॥ पित्त्वस्य तावन्न वक्तव्यः । पित्प्रतिषेधे[2] योगविभागः करिष्यते।इह–['से[3] र्हिः'] सेर्हिर्भवति । ततः'अपिच्च'।'अपिच्च भवति यावान् हिर्नामे'ति । आटश्चापि [प्रतिषेधो[4]] न वक्तव्यः । आटि कृते साङ्कस्यादेशो भविष्यति॥ इदमिह संप्रधार्यम्,–आक्रियतामादेश इति किमत्र कर्तव्यम् ?॥ परत्वादाडागमः ॥ नित्य आदेशः । कृतेऽप्याटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥ आडपि नित्यः । कृतेप्यादेशे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति॥ अनित्य आट् । अन्यस्य कृतेऽप्यादेशे प्राप्नोत्यन्यस्याऽकृतेपि प्राप्नोति, शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥ आदेशोप्यनित्यः । अन्यस्य कृते आटि प्राप्नोति, अन्यस्याऽकृते प्राप्नोति, शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । उभयोरनित्ययोः परत्वादाडागमः । आटि कृते साङ्कस्यादेशो भविष्यति ॥ इदं तर्हि–सोऽहं[5] भुङ्क्ष्व भुङ्क्ष्वेत्येवं[6] भुनजै इति। 'श्नसोरल्लोप' इत्यकारलोपो न प्राप्नोति॥ समसङ्ख्यार्थत्वं चाप्यपरिहृतमेव ॥*॥ सिद्धं तु लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य क्रियासमभिहारे द्विर्वचनात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ [लोण्मध्यमपुरुषैकवचस्य क्रियासमभिहारे द्विर्वचनात्[7]।]। लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ केन विहितस्य क्रियासमभिहारे लोण्मध्यमपुरु[8]षैकवचनस्य द्विर्वचनमुच्यते ? ॥

प्र.]परमाम्रेडितमनुदात्तंचे'त्यनुदात्तत्वं भवति।यावानिति।योगविभागकरणसामर्थ्यादानन्तर्यं नाऽपेक्ष्यत इत्यर्थः। भुङ्क्ष्वभुङ्क्ष्वेति।परत्वादाटि कृते उत्तमस्य पित्त्वे च स्वादेशः स्थानिवद्भावात्पित्त्यादिति ङित्त्वाऽभावाल्लोपाऽप्रसङ्गः । समसङ्ख्यार्थत्वमिति । सर्वेषां तिङां द्वावपि पर्यायेण स्यातामित्यर्थः। एतदेवेति। 'वृद्धकुमारीवर[9]'न्यायेन

उ.]गुणाऽनापत्तिरिति दिक्।स भवानित्यादाविति। 'आदिखण्डे' इति शेषः। तद्ध्वनयन्नाह–परस्येति । न'न्वनन्तरस्ये'ति न्यायाद्यावानित्यसङ्गतमत आह–योगविभागेति । भाष्ये–'भुङ्क्ष्व'त्यस्याऽनुप्रयोगे 'भुनजै' इति पाठः । 'पित्त्वेन स्वादेश' इति पाठः कैयटे । सर्वेषां तिङामिति । तिङादेशत्वे ज्ञापितेऽप्ययं दोष इत्यर्थः। वृद्धकुमारीति । एतद्भाष्यवार्त्तिकस्वरसात् 'क्रियासमभिहार' इति वार्त्तिकं लोडन्तविषयकमेव द्रष्टव्यम्,अन्यथा तस्येतो भिन्नवचनत्वे गौरवं स्यादित्याहुः । दोषान्तरमप्याह भाष्ये–लोण्मध्यमेति । ननु सर्वेषां स्थाने इत्यर्थेऽसम्भवः परस्मैप-

---

१ 'त्येवं लुनामि' 'लुनानि' । २'पित्त्व'। ३ इदं लुप्तं स्यात् ।
४ इतिः क्वचिन्न ।५ इदं क्वाचित्कम् । ६ 'त्येवं भुञ्जे' । ७इदं लुप्तं स्यात् ।
८ 'पुरुषस्य' । ९ 'इत्यनेन न्यायेन' ।

एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो–'भवति क्रियासमभिहारे लो'डिति –यदयं क्रियासमभिहारे लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य द्विर्वचनं शास्ति ॥ कुतो नु खल्वेतत् ज्ञापकादत्र लोड्भविष्यति न पुनरयं एवासावविशेषविहितः स यदा क्रियासमभिहारे भवति तदा तस्य द्विर्वचनं भवतीति ?॥ लोण्मध्यमपुरुषैकवचन एव खल्वपि सिद्धं स्यादिमौ चान्यौ हिस्वौ सर्वेषां पुरुषाणां सर्वेषां वचनानामिष्येते ॥ सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्तं 'हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं लादेशप्रतिषेधार्थं समसङ्ख्यार्थं चे'ति ॥ नैष दोषः । ॥*॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥*॥ [योगविभागात्सिद्धमेतत्] । योगविभागः करिष्यते । 'क्रियासमभिहारे [लोट्' । क्रियासमभिहारे] लोड्भवति । ततो ['लोटो हिस्वौ'] । लोटो हिस्वौ भवतः । लोडित्येवानुवर्तते[3] लोटो यौ हिस्वाविति॥ कथं 'वा च तध्वमो'रिति?॥ 'वा च तध्वंभाविनो लोट' इत्येवमेतद्विज्ञायते ॥ [क्रियासमभिहारे लोट्] ।

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ ३।४।४ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ अनुप्रयोगो यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

प्र.]क्रियासमभिहारविषयो लोडनुमीयत इत्यर्थः। कुतो न्विति। ज्ञापकं विघटयति। विध्यादिविषयस्य लोटो विद्यमानत्वात् क्रियासमभिहारविषये तस्यैवादेशयोर्द्विर्वचनार्थं ग्रहणं स्यादित्यर्थः। सर्वेषामिति ।'प्रसङ्ग'इति शेषः।लोटो याविति। लोडादेशौ यौ हिस्वौ दृष्टौ तत्तुल्यावनेन हिस्वौ भवत इत्यर्थः । तेन तदीयकार्यातिदेशात्परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञे हिस्वयोर्भवतः। तेन परस्मैपदिभ्यो हिरात्मनेपदिभ्यस्तु स्वो भवति । हिशब्दस्य कर्ता वाच्यः, स्वशब्दस्य भावकर्मकर्तारः। तिङ्त्वं च भवतीति तिङ्तिङ इत्यादिकार्यं भवति । पुरुषैकवचनसंज्ञे तु सामर्थ्यान्न भवतः । यदि हि ते अपि स्यातां हिस्वयोरनेन विधानमनर्थकं स्यात्, वचनान्तरेण तयोः सिद्धत्वात्। तध्वंभाविन इति । मुख्यार्थाऽसंभवे गौणी कल्पनाश्रीयते, ततश्च तध्वंभावित्वाल्लोडेव 'तध्वं'शब्दाभ्यामुच्यत इति भावः। [क्रियासमभिहारे] ।

उ.]दादिग्रहणाऽभावादत आह–प्रसङ्ग इति शेष इति।दोषान्तरमप्याह भाष्ये–सूत्रञ्चेति।लोडादेशाविति।'लो'डित्यस्य च लोड्वदित्यर्थः।स्थानिवत्त्वेनैव लोड्धर्माऽतिदेशस्य सिद्धेः पुनर्लोड्वदिति वचनं लोट्स्थानिकहिस्ववदतिदेशार्थमिति भावः । अतिदेशफलमाह–तेनेति । । वचनान्तरेणेति । पुरुषादिसंज्ञायां युष्मत्सामानाधिकरण्ये एकत्वे च भाव्यम् । तत्र च व्यर्थस्तयोर्विधिरिति भावः ॥

यथाविध्य । ननु क्रियारूपाऽर्थप्रतीतेः कथमनभिव्यक्तपदार्थकत्वमत आह–

---

१ इदं लुप्तं स्यात् । २ इदं क्वचिन्न । ३ 'लोटौ' । ४ 'विषयस्य' ।

हिस्वान्तमव्यक्तपदार्थकं[1] तेनाऽपरिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वाऽनुप्रयोगो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्–'यथाविधीति वक्ष्यामी'ति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं, 'समुच्चये सामान्यवचनस्ये'ति वक्ष्यति । तत्राऽन्तरेण वचनं यथाविध्यनुप्रयोगो भविष्यति ॥ [यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्] ।

समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ ३।४।५ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?॥ अनुप्रयोगो यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । हिस्वान्तमव्यक्तपदार्थकं तेनाऽपरिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वाऽनुप्रयोगो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं,–'सामान्यवचनस्येति वक्ष्यामी'ति॥एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। सामान्यवचनस्याऽनुप्रयोगोऽस्तु विशेषवचनस्येति सामान्यवचनस्यैवानुप्रयोगो भविष्यति, लघुत्वात् ॥ [समुच्चये सा] ॥

प्र.] यथावि । हिस्वान्तमिति । संख्याकालपुरुषाणामनभिव्यक्तत्वात् । एतदपीति । 'समुच्चय एव धात्वन्तरस्याऽनुप्रयोग' इति नियमात् क्रियासमभिहारे यथाविध्यनुप्रयोगो भविष्यति । ननु 'समुच्चये सामान्यवचनस्यैवे'ति नियमः स्यात्, ततश्च धात्वन्तरस्यापि लोड्प्रकृतिसमानार्थस्य क्रियासमभिहारेऽनुप्रयोगः स्यात् । नैतदस्ति । 'नह्येकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्वितीयस्याश्च तृतीयस्याश्च भवती'ति न्यायाल्लोड्प्रकृतिरेवानुप्रयोक्ष्यते।पूर्वव्यवहितप्रयोगनिवृत्तिरपि नेष्टा, यतस्तदर्थो योगः स्यात् । [**यथाविध्यनुप्रयोगः**] ।

समुच्चये।लघुत्वादिति।एतच्च लाघवं क्व चिदेव विषये शिष्टप्रयोगदर्शनादाद्रियते न सर्वत्र, अन्यथा तरुद्रुमादीनामेव प्रयोगः स्यान्न वनस्पत्यादिशब्दानाम् ।

उ.]**सङ्ख्येति। न ह्येकस्या इति।** एतेन 'समुच्चये एव सामान्यवचनस्ये'ति नियमेऽपि प्रकृते न पर्यायव्यावृत्तिरित्यपास्तम् । समुच्चयविषये सामान्यवचनस्येति वचनान्न्यायबाधेऽपि प्रकृतविषये तन्न्यायबाधे मानाऽभावाद्विनाऽपि वचनं सिद्धमिति भाष्यऽक्षरार्थः। **नेष्टेति** । अत एव 'लुनीहि लुनीहीत्येवाऽयं लुनाती'ति भाष्ये व्यवहितप्रयोगः सङ्गच्छते । तेनाऽनुप्रयोगशब्दार्थव्यभिचार उक्तः । पूर्वप्रयोगस्तु यदि नेष्टस्तदाऽनभिधानाद्वारणीयः । यद्वेष्ट एव स इत्याहुः । [**यथाविध्यनु**] ।

समुच्चये सा । भाष्ये–लघुत्वादिति । सर्वविशेषाऽनुगतैकसामान्यवाचकाऽनुप्रयोगे सामान्यस्य सन्निहितविशेषपर्यवसानात्सर्वेषां कालाद्यभिव्यक्तौ सिद्धायां विशेषवाचकनानाधातुप्रयोगे गौरवादिति भावः । **क्वचिदेवेति** । अपर्यायविषये इत्यर्थः । एवञ्च तरुद्रुमवनस्पत्यादिषु पर्यायेषु लाघवगौरवाऽनादरान्न दोषः । इह त्वपर्यायत्वं स्पष्टमेवेत्याहुः । [**समुच्चये सामान्यवचनस्य**] ।

---

१ 'मनभिव्यक्तपदार्थकं' ।

उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ ३।४।८ ॥

॥*॥ उपसंवादाशङ्कयोर्वचनानर्थक्यं लिङर्थत्वात् ॥*॥ उपसंवादाशङ्कयोर्वचनमनर्थकम्॥ किं कारणम् ?॥ 'लिङर्थत्वात्'। 'लिङर्थे लेड्'डित्येव सिद्धम्। कः पुनर्लिङर्थः?॥ के चित्तावदाहुर्हेतुहेतुमतोर्लिङिति । अपर आहुः–वक्तव्य एवैतस्मिन्विशेषे लिङ् । प्रयुज्यते हि लोके–'यदि मे भवानिदं कुर्यादहमपि त इदं दद्या'मिति ॥ [उपसंवादाशङ्कयोश्च] ॥

तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैन्कध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्क्वेनः ॥ ३।४।९ ॥

तुमर्थे इत्युच्यते कस्तुमर्थः[नाम[1]]॥कर्ता[2][तुमर्थः] ॥ यद्येवं नार्थस्तुमर्थग्रहणेन । येनैव खल्वपि हेतुना कर्तरि तुमुन्भवति तेनैव हेतुना सयादयोपि भविष्यन्ति॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तुमर्थग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽ-

---

प्र.] उपसंवा।उपसंवादेति । नित्यार्थमिदमिति चेच्छन्दसि नित्योऽत्र लेड् इत्यत-इत्यत्र प्रमाणाऽभावः । व्यवस्थितविभाषया वा नित्यं लेङ्भविष्यति । हेतुहेतुमतोरिति । उपसंवादः–कर्तव्ये पणबन्धः,'यदि मे भवानिदं कुर्यादहमपि ते इदं दद्या'-मिति। तत्र करणं हेतुर्दानं हेतुमत्। आशङ्कापि कारणात्कार्योत्प्रेक्षेति हेतुहेतुमद्भावः। अपर इति । करणमवधिर्दानमवधिमदित्यवध्यवधिमद्भाव उपसंवादे प्रतीयते न तु हेतुहेतुमद्भावः । आशङ्कायामपि निश्चितो हेतुहेतुमद्भावो नास्तीति भावः । लिङ्प्रयोगसिद्धये अवश्यवक्तव्यो[4] लिङ् , न तु सूत्रप्रत्याख्यानायैव । [उपसंवादा] ।

उ.] उपसंवादा । इदं नित्यं लेड्विधानार्थं, तदाह–नित्यार्थमिति । पूर्वसूत्रे हि 'लिङर्थे लेड्'डित्यत्राऽन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्तत इति भावः । व्यवस्थितेति । वेदे आपायरूपाऽभावात्सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वाददोष इत्यन्ये । करणं हेतुरिति । तदुत्तरकालत्वाद्दानस्येति भावः । करणमवधिरिति । तद्वस्तुदानस्य तत्करणाऽभावेपि बहुशो दृष्टत्वात्तत्करणे सत्यपि बहुशस्तद्दानाऽभावाच्च व्यक्तिविशेषयोः सत्यपि पूर्ववर्त्तित्वोत्तरवर्त्तित्वे नियमघटितकारणत्वस्य नैतच्छब्दतो भानं, किन्त्ववध्यवधिमद्भावस्यैवेति भावः। भाष्ये–इदमेवाशङ्काया अप्युदाहरणं । सम्भावनापरत्वेन तद्याख्यानस्य सम्भवात्सम्भावनैव चाऽत्राऽऽशङ्का, तदाह–आशङ्कायामपीति । अकारणादकार्योत्प्रेक्षाया अपि दर्शनादित्यपि बोध्यम् । लिङ्प्रयोगेति । लोकेऽपीत्यर्थः । एवञ्चाऽनयोरपि लिङर्थत्वा'ल्लिङर्थे लेड्'डित्येव सिद्धे इदं न कार्यमिति भावः ॥ [उपसंवादाशङ्कयोश्च] ॥

तुमर्थे से । ननु कर्मादिपदाऽनुपादानात्कथं तेषु प्रसक्तिरत आह–क्रियय्येति।

---

१ इतिः क्वचिन्न । २ इदं प्रायः क्वचिन्न। ३ इदं वार्त्तिकमित्यन्ये । ४'कर्त्तव्यः' ।

'स्त्यन्यः कर्तुस्तुमुनोऽर्थ' इति ॥ कः पुनरसौ ?॥ भावः ॥ कुतो नु खल्वेतद्भावे तुमुन्भविष्यति न पुनः कर्मादिषु कारकेष्विति[1]। ज्ञापका[त्ताव]दयं कर्त्तुरपकृष्यते। न चान्यस्मिन्नर्थे आदिश्यते, अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति स्वार्थे भविष्यति। तद्यथा गुप्तिज्किद्भ्यः सन्, यावादिभ्यः कन्निति। सोऽसौ स्वार्थे भवन्भावे भविष्यति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ 'अव्ययकृतो भावे भवन्ती'त्येतन्न वक्तव्यं भवति। [तुमर्थेसेसेन] ॥

उदीचां माङो व्यतीहारे ॥ ३।४।१९ ॥

किमर्थं मेङःसानुबन्धकस्याऽऽत्वभूतस्य ग्रहणं क्रियते नोदीचां मेङ इत्येवोच्येत?॥तत्रायमप्यर्थः—उदीचां मेङ इति व्यतीहारग्रहणं[3] न कर्तव्यं भवति॥ किं कारणम् ?॥ 'तद्विषयो हि सः'[2]। व्यतीहारविषय[3] एव हि मयतिः ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यन्मेङः सानुबन्धकस्यात्वभूतस्य ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वं भवती'ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ तत्रा'ऽसरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधे[4] पृथक्कनिर्देशोऽनाकारान्तत्वा'दित्युक्तं[5] तन्न वक्तव्यं भवति ॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते न समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इत्येव सिद्धम्?॥[*॥ अपूर्वकालार्थः[6] ॥*]॥ अपूर्वकालार्थोऽयमारम्भः। पूर्वं ह्यसौ याचते पश्चादपमयते। [उदीचां माङो व्यतीहारे] ॥

प्र.] तुमर्थे सेसे। कुतो न्विति। क्रियया कर्मादीनामाक्षेपात्तेष्वेव तुमुन् स्यादिति भावः। न वक्तव्यमिति। तुमर्थग्रहणानुवृत्त्या क्त्वादीनां भावे सिद्धत्वात्। साध्यमानरूपश्च भावः क्त्वादीनामर्थः। स एव[च]धात्वर्थः। घञादीनान्तु धात्वर्थव्यतिरिक्तः सिद्धरूपो वाच्यः। [तुमर्थे सेसेनसे]।

उदीचाम्। नानुबन्धकृतमिति। एतच्च ज्ञापनमनुबन्धानामेकान्तत्वे उपयुज्यते। अनेकान्तत्वे स्वत एव एजन्तत्वाज्ज्ञापनप्रयोजनाऽभावः। 'पृथक्कनिर्देशो नाकारान्तत्वा'दित्येतद्दाप्प्रतिषेधग्रहणेनैव संबध्यते। 'दाधाघ्वदा'बित्यत्र दैपोऽपि पृथक् प्रतिषेधो वक्तव्यः, अनाकारान्तत्वाद्दाब्रूपत्वाऽभावादित्यर्थः। अपमयत

उ.]नन्वव्ययकृतो भाव इत्येतत्सत्त्वे घञादिवत्सिद्धे भावे तुमुनादयः स्युः, स्वार्थे विधाने तु साध्ये भावे इति विशेषोऽत आह—साध्यमानेति। वार्त्तिकेऽपि 'भाव'शब्देन साध्यभावस्यैव ग्रहणमिति भावः। तुमर्थ इत्यनुवादाच्च तुमोऽपि भावे सिद्धिरिति बोध्यम्॥

उदीचामा। नाऽनुबन्धेति। तेनाऽनुबन्धविशिष्टस्याप्यात्वमिति भावः। एकान्तत्वे इति। अयमेव पक्षो न्याय्य इति 'तस्य लोप' इति सूत्रे भाष्ये।

---

१ 'कारकेषु स्यादिति'। २ 'वार्तिकमिदमित्यन्ये। ३ 'व्यतिहार'। ४'दाप्प्रतिषेधेषु'। ५ 'तस्यलोपः' (१-३-९) इत्यत्रोक्तम्। ६ इदं वार्तिकं लुप्तं स्यादितिमन्ये।

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ ३।४।२१ ॥

इह कस्मान्न भवति–पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद्व्रजतीति ? ॥ स्वशब्देनोक्तत्वान्न भवति॥ न तर्हीदानीमिदं भवति 'पूर्वं भुक्त्वा ततो व्रजती'ति?॥ नैतत्क्रियापौर्वकाल्यम् ॥ किं तर्हि ? ॥ कर्तृपौर्वकाल्यमेतत्। पूर्वं ह्यसौ भुक्त्वाऽन्येभ्यो भोक्तृभ्यस्ततः पश्चाद्व्रजत्यन्येभ्यो व्रजितृभ्यः ॥ इह कस्मान्न भवति-आस्यते भोक्तुमिति ? ॥ कुतः कस्मान्न भवति । किमासेराहो स्विद्भुजेः?॥ भुजेः कस्मान्न भवति ?॥ अपूर्वकालत्वात् ॥ आसेस्तर्हि कस्मान्न भवति ?॥

प्र.]इति । वस्त्रादिकं परिवर्तयतीत्यर्थः । [उदीचां माङो व्यतीहारे] ।

समान। 'समान'शब्द एकवाची, शक्तिशक्तिमतोश्चाऽभेदेन विवक्षायां क्रिययोरेककर्तृकत्वम् । स्वशब्देनेति । पौर्वकाल्ये द्योत्ये क्त्वादिर्विधीयते न तु विषय इति भावः । पूर्वशब्दस्याऽत्र क्रियापौर्वकाल्यवाचित्वादग्रादिसूत्रेणापि न भवति, अग्रादीनां साधनपौर्वकाल्यविषयाणां तत्र ग्रहणात् । नैतदिति । द्विविधाऽत्र भुजेः पूर्वकालता, व्रजिक्रियापेक्षा, तस्यां क्त्वाप्रत्ययो, भोक्त्रन्तरसाध्यभुजिक्रियापेक्षा च, तां पूर्वशब्द उपादत्ते । ततश्चाऽग्रादिसूत्रेणाऽत्र क्त्वाणमुलौ भवत इति भावः । कर्तृपौर्वकाल्यं च क्रियाद्वारकमेव बोद्धव्यम् , क्रियाविषयत्वात् कालव्यवहारस्य । आस्यत इति । आसेः पूर्वकालत्वाद्भावस्य च प्रतिपाद्यत्वात् , 'आसित्वा भोक्तु'मिति

उ.] समानकर्तृकयोः । ननु कर्तृशब्देन शक्तेरभिधानात्तस्याश्च क्रियाद्वयविषयाया भेदान्नैककर्तृत्वं युक्तं क्रिययोरत आह–शक्तीति। शक्तिमद्गतैकत्वस्य शक्त्योरारोपेणैककर्तृकत्वोपपत्तिरिति भावः । भाष्ये–स्वशब्देनेति । नाऽत्र धातोः पूर्वकालविशिष्टक्रियावृत्तिता, किन्तु स्वार्थमात्रवृत्तितेति भावः। पूर्वकालश्च क्त्वाद्योत्यस्तदाह–पौर्वकाल्ये द्योत्य इति । न तु 'उक्तार्थाना'मिति न्यायस्य विषयोऽयं, द्योतकस्थले प्रायशस्तदप्रवृत्तेः। तद्ध्वनयन्वक्ष्यति–'इह कस्मान्न भवति आस्यते भोक्तु'मिति । अन्यथा तत्र तुमुनाऽऽसिक्रियानिष्ठपूर्वकालस्य द्योतितत्वात्तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति दिक्। भाष्ये–स्वशब्देनेति । पूर्वशब्देनेत्यर्थः । नन्वत्र 'विभाषाऽग्रे' इति सूत्रेण भवत्येव क्त्वाऽत आह–पूर्वशब्दस्येति । तत्र ग्रहणादिति । अत्र चेदमेवं भाष्यं मानं। भोक्त्रन्तरेति। 'कर्तृपौर्वकाल्य'मित्यस्य कर्त्रन्तरसाध्यस्वजातीयक्रियापेक्षपौर्वकाल्यमित्यर्थ इति भावः। तद्ध्वनयन्नाह–कर्तृपौर्वेति । पूर्वकालत्वादिति । तत्र भोजनफलकं पूर्वकालमासनमिति बोध इति भावः । तुमुन्समभिव्याहारे समभिव्याहृतक्रियायां पूर्वकालत्वं तुमुन्द्योत्यं प्रतीयते । एवञ्च तत्र क्त्वा स्यादिति तात्पर्यम् । एवञ्च यत्र धातोः पूर्वकालविशिष्टक्रियावाचकत्वं तत्र क्त्वा, तदाह–लब्धाऽत्र वासऽरूपेणेति । अन्यथाऽस्य पूर्वकालऽर्थत्वाऽभावेन कथं वाऽसरूपेण सः, समानार्थत्वे

यस्मादत्र लड्भवति ॥ एतदत्र प्रष्टव्यं–लडत्र कथं भवतीति ?॥ लड्डात्र वाऽसरूपेण भविष्यति ॥*॥ समानकर्तृकयोरिति बहुष्वप्राप्तिः [द्विवचननिर्देशात्]॥*॥ समानकर्तृकोरिति बहुषु क्त्वा न प्राप्नोति । स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजतीति ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति?॥*॥ द्विवचननिर्देशात् ॥*॥ द्विवचनेनाऽयं निर्देशः क्रियते, तेन द्वयोरेव पौर्वकाल्ये स्याद्बहूनां न स्यात् ॥*॥ सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'क्रियाप्रधानत्वात् । क्रियाप्रधानोऽयं निर्देशः॥ नात्र निर्देशस्तन्त्रम्॥ कथं पुनस्तेनैव[नाम]निर्देशः क्रियते, तच्चाऽतन्त्रं स्यात् ? । तत्कारी च भवाँस्तद्द्वेषी च ॥ नान्तरीयकत्वादत्र द्विवचनेन निर्देशः क्रियते । अवश्यं कया चिद्विभक्त्या केन चिद्वचनेन निर्देशः कर्तव्यः। तद्यथा,–कश्चिदन्नार्थी शालिकलापं सतुषं सपलालमाहरति नान्तरीयकत्वात्, स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति । तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान्सशकलान् सकण्टकानाहरति[4] नान्तरीयकत्वात्, स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकान्युत्सृजति।एवमिहापि नान्तरीयकत्वाद्द्विवचनेन निर्देशः क्रियते न ह्यत्र निर्देशस्तन्त्रम् ॥ एवमपि–॥*॥ लोक-

प्र.]प्राप्नोतीति भावः। लड्डात्रेति। 'वासरूपोऽस्त्रिया'मित्यत्र 'स्त्रियाः प्रा'गिति पक्षो नाश्रितः, किन्तर्हि, स्त्र्यधिकारे वासरूपविधिर्नेति । यदा त्वासेः क्त्वा भवति तदा भुजेः तुमुन्न भवति,अनभिधानात् ,न ह्यासित्वा भोक्तुमित्याद्यभिधानमस्ति। तस्माल्लडादय एव भुजेर्भवन्ति–'आसित्वा भुङ्क्ते' इति । क्रियाप्रधानत्वादिति । समानकर्तृकक्रियान्तरापेक्षपौर्वकाल्यक्रियाप्रतिपादनपरत्वान्निर्देशस्य नान्तरीयकत्वादुपात्तं द्वित्वमत्राऽविवक्षितमित्यर्थः । लोकविज्ञानादिति । 'अमीषां ब्राह्मणानां पूर्व-

उ.]हि तत्सूत्रप्रवृत्तेः। एवञ्च 'भुक्त्वा व्रजती'त्यादौ पूर्वकालभोजनकर्तृकर्तृकं व्रजनमिति बोधः । ननु स्त्र्यधिकारात्परतोऽपि वाऽसरूपविधेरभावात्कथमत्र तेन लडित्यत आह–वाऽसरूप इति । तदूर्ध्वं वाऽसरूपविध्यभावस्तु क्वाचित्क इति भावः ।

ननु वाऽसरूपेण लटः सिद्धावपि कदाचित्तुमुनपि स्यादत आह–यदा त्विति। न हीति। तुमुनन्तार्थस्य स्वार्थफलकक्रियां प्रति विशेषणत्वनियमात्, क्त्वान्तार्थस्य च स्वोत्तरकालक्रियां प्रति विशेषणत्वनियमात् । न चैतदुभयं युगपत्सम्भवतीति भावः। समानकर्तृकेति । समानकर्तृकक्रियान्तराऽपेक्षं पौर्वकाल्यं यस्यास्तत्प्रतिपादनपरत्वादित्यर्थः। निर्धारणे षष्ठी । तत्र द्विवचनबहुवचनाऽन्यतराऽऽवश्यकत्वेनैकतरोपादानेऽन्यत्र न स्यादिति साधुत्वार्थमेव तत्, नतु विवक्षितमिति तात्पर्यम् । 'इमौ चेद्व्याधितौ स्यातां देयं स्यादिदमौषध'मित्यादौ लोके द्वित्वस्याऽप्यविवक्षादर्शनात् ।

१ इदं लुप्तं स्यात्। २ इदं भाष्यमित्यन्ये।३ इदं वार्त्तिकमित्यन्ये। ४ 'कान्याहर' ।

विज्ञानात् [न सिध्यति] ॥*॥ [लोकविज्ञानान्न सिध्यति] । तद्यथा लोके 'ब्राह्मणानां पूर्व आनीयता'मित्युक्ते सर्वपूर्व आनीयते, एवमिहापि सर्वपूर्वायाः क्रियायाः प्राप्नोति ॥*॥ अनन्त्यवचनात्तु सिद्धम् ॥*॥ [अनन्त्यवचनात्तुसिद्धम्] । समानकर्तृकयोरनन्त्यस्येति वक्तव्यम्॥ सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्तं 'समानकर्तृकयोरिति बहुष्वप्राप्ति'रिति ॥ परिहृतमेतत् 'सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वा'दिति ॥ ननु चोक्त'मेवमपि लोकविज्ञानान्न सिध्यती'ति ॥ नैष दोषः । सर्वेषामत्र व्रजिक्रियां प्रति पौर्वकाल्यम्। स्नात्वा व्रजति भुक्त्वा व्रजति पीत्वा व्रजतीति। एवं च कृत्वा प्रयोगो[ऽप्य]नियतो भवति स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति। पीत्वा भुक्त्वा[2] स्नात्वा व्रजतीति ॥*॥ व्यादाय स्वपितीत्युपसङ्ख्यानमपूर्वकालत्वात् ॥*॥ व्यादाय स्वपितीत्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ?॥ 'अपूर्वकालत्वात्' । पूर्वं ह्यसौ स्वपिति पश्चाद्व्याददाति ॥ ॥*॥ न वा स्वप्नस्याऽवरकालत्वात्[3] ॥*॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'स्वप्नस्याऽवरकालत्वात्'[3] । अवरकालः[3] स्वप्नः । अवश्यमसौ व्यादाय मुहूर्तमपि स्वपिति॥

विभाषाऽग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ ३।४।२४ ॥

किमयं प्राप्ते विभाषाऽऽहो स्विदप्राप्ते ? ॥ कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते[4]?॥

प्र.]मानये'त्युक्ते पङ्क्तौ यः सर्वेषामादिः स एवानीयते तथेहापि 'स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजती'ति स्नानस्यैव पूर्वत्वात्स्नातेरेव प्रत्ययेन भाव्यं न तु भुजिपिबतिभ्यामित्यर्थः। **सर्वेषामिति** । आख्यातवाच्याया क्रियाया विशेष्यत्वात्प्राधान्यात्तां प्रति सर्वासां विशेषणत्वात्परस्परेणाऽसम्बन्धः। यथोक्तम्–'गुणानाञ्च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वा'-दिति । **अवरकाल इति** । यद्यपि स्वप्नक्षणानां व्यादानात्पूर्वकालता तथापि व्यादानानन्तरभाविस्वप्नक्रियापेक्षं व्यादानस्य पूर्वकालत्वमस्तीत्यर्थः ॥

विभाषाग्रे । इहाऽग्रादयः साधनपौर्वकाल्यविषया गृह्यन्ते न तु क्रियापौर्वकाल्यविषयाः। तेषां हि क्रियापौर्वकाल्यविषयत्वे तैरेव पौर्वकाल्यस्योक्तत्वात् क्त्वाणमुलो-

---

उ.]**गुणानाञ्चेति** । प्रधानक्रियाऽन्वये सम्भवति गुणभूतक्रियाऽन्वयोऽनुचित इति भावः । प्रत्येकानन्तर्यविवक्षायामिष्टाऽसिद्धिमप्याह भाष्ये–**एवञ्च कृत्वेति** । तेन प्रत्येकाऽऽनन्तर्यविवक्षायां क्त्वा न साधुरित्याहुः । [**समानकर्तृकयोः**] ॥

विभाषाऽग्रे । **साधनेति** । साधनाऽन्तरजन्यस्वजातीयक्रियाऽपेक्षपौर्वकाल्य-विषया इत्यर्थः । **न तु क्रियेति** । एककर्तृकभिन्नक्रियानिरूपितपौर्वकाल्यविषया इत्यर्थः । साधनपौर्वकाल्यविषयाणामेव ग्रहणे प्रमाणमाह–**तेषां हीति** । पूर्वादीना-

---

१ इदं क्वचिन्न।भाष्यमित्यन्ये । २ 'पीत्वास्नात्वाभुक्त्वा' । ३ 'स्या पर'।४ 'चाऽप्राप्ते'।

आभीक्ष्ण्य इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते ॥ किञ्चातः ?॥ यदि प्राप्त आभीक्ष्ण्येऽनिष्टा विभाषा प्राप्नोत्यन्यत्र चेष्टा न सिध्यति ॥ अथाऽप्राप्ते—

॥*॥ अग्रादिष्वप्राप्तविधेः समासप्रतिषेधः ॥*॥ अग्रादिष्वप्राप्तविधेः समासस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः॥स तर्हि[प्रतिषेधो[1]]वक्तव्यः?॥न वक्तव्यः[2]॥*॥उक्तं वा॥*॥

प्र.]गतार्थत्वादुत्पत्त्या न भाव्यम्। न चैतत्सूत्रारम्भादुक्तेऽपि पौर्वकाल्ये तयोरुत्पत्तिरिति शक्यते वक्तुम्। अस्य साधनपौर्वकाल्यविषयाऽग्राद्युपपदत्वे चरितार्थत्वात्। भाष्यकारेण च समानादिसूत्रे पूर्वशब्देन क्रियापौर्वकाल्ये उक्ते क्त्वाप्रत्ययस्यानुत्पत्तेः प्रतिपादितत्वात्। यदि चाऽत्र अग्रादयः क्रियापौर्वकाल्यविषया गृह्येरन् तदा अप्राप्तविभाषैव निःसन्देहा स्यादिति 'किमियं प्राप्ते विभाषे'ति संशयो नैवोपपद्येत[3]। यस्मादाभीक्ष्ण्ये णमुल्चेति क्त्वाणमुलौ क्रियापौर्वकाल्ये एव विधीयेते। तच्चेदग्रादिभिरुच्यते तदाऽऽभीक्ष्ण्यग्रहणानुवृत्तावप्यप्राप्तविभाषैव स्यात्। आभीक्ष्ण्यञ्च द्विर्वचनमन्तरेण क्त्वाणमुल्भ्यां न द्योत्यत इति तद्द्योतनायाऽपि तयोर्विधानं नोपपद्यते। तस्मात्साधनपौर्वकाल्यविषया इहाऽग्रादय इति स्थितम्। यद्यपि देशविशेषवचनोऽग्रशब्दोऽस्ति–प्रभोरग्रे भुङ्क्ते' इति, तथापि पूर्वप्रथमसाहचर्यात्कालविशेषवृत्तिरेव गृह्यते। **अनिष्टा विभाषेति**। आभीक्ष्ण्ये नित्यौ क्त्वाणमुलौ इष्येते,–अग्रे भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजतीति। लडादयस्तु नैवेष्यन्ते,–अग्रे भुङ्क्ते भुङ्क्ते ततो व्रजतीति भावः। **अन्यत्र चेति**। आभीक्ष्ण्यग्रहणानुवृत्तौ सत्यामनाभीक्ष्ण्ये क्त्वाणमुलौ न स्यातामित्यर्थः। **अप्राप्तविधेरिति**। विभाषायामग्रादीनां प्रत्ययोत्पत्तिं प्रति निमित्तत्वान्निमित्तस्य चोपपदसंज्ञाविधानादुपपदसमासः प्रतिषेध्यः। प्राप्तविभाषायां त्वग्रादीनां पक्षे प्रत्ययनिवृत्तौ निमित्तत्वं नतु प्रत्ययोत्पत्तौ, प्रत्यययोराभीक्ष्ण्ये णमुल्चेत्यनेनाऽविशेषेण विहितत्वादिति भावः। **न वक्तव्य इति**। अप्राप्तविभाषात्वमनेन द्रढयति।

उ.]मित्यर्थः। मानान्तरमप्याह–**भाष्यकारेण चेति**। प्रकृतसूत्रभाष्यपर्यालोचनयाऽप्येवमेवेत्याह–**यदि चेति**। **निःसन्देहा**। सन्देहान्निष्क्रान्तेति समासः। संशयाऽनुपपत्तिं दर्शयति–**यस्मादिति**। **तदाभीक्ष्ण्येति**। उक्तार्थत्वेन क्त्वाणमुलोरप्राप्तेरिति भावः। ननु पौर्वकाल्योक्तावप्याभीक्ष्णप्रतिपादनाय तयोः प्राप्तिरत आह–**आभीक्ष्ण्यञ्चेति**। एवञ्चावश्यकद्विर्वचनेनैव तद्द्योतनसम्भवेनाऽस्य तत्राऽप्यप्राप्तिरिति भावः। **तयोर्विधानं**–तयोः प्राप्तिः। **पूर्वप्रथमेति**। यद्यपि पूर्वशब्दो देशवाच्यपि तथापि प्रथमसाहचर्यं नियामकमिति बोध्यम्। **निमित्तस्य चेति**। 'उपपद'मिति महासंज्ञया प्रत्ययनिमित्तस्योपपदत्वं। न ह्यभावस्योपपदमिति वक्तुं शक्यमिति भावः। भाष्ये–**न वक्तव्य** इत्युक्ते अवचने हेतुमाह–**उक्तञ्चेति**। चो हेतौ। यत उक्तमतो

१ 'समासप्रतिषेधो'। २ इदं क्वचिन्न। 'उक्तं च'। ३ 'नोपपद्यते'।

उक्तमेतत् अमैवाव्ययेनेत्यत्रैवकारकरणस्य प्रयोजनम् 'अमैवाव्ययेन यत्तुल्य-विधानमुपपदं तत्र समासो यथा स्यादमा चान्येन च यत्तुल्यविधान-मुपपदं तत्र मा भू'दिति । [विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु] ॥

स्वादुमि णमुल् ॥३।४।२६॥

किमर्थं स्वादुमि मकारान्तनिपातनं क्रियते न खमुञ्प्रकृतः सोऽनुवर्ति-ष्यते ? ॥ ॥*॥ स्वादुमि मान्तनिपातनमीकाराऽभावार्थम् ॥*॥ स्वादुमि मान्तनिपातनं क्रियते॥[किं प्रयोजनम् ?]॥ 'ईकाराभावार्थम्' । ईकारो मा भूदिति । स्वाद्वीं कृत्वा यवागूं भुङ्क्ते । स्वादुङ्कारं यवागूं भुङ्क्त इति । ॥*॥

प्र.]पूर्वविप्रतिषेधाच्चाग्रादिष्वाभीक्ष्ण्ये नित्याभ्यां क्त्वाणमुल्भ्यां भाव्यमित्युभयत्र विभाषा ईयं न भवति।ननु च णमुल्यप्राप्ते, क्त्वाप्रत्यये तु समानादिसूत्रेण प्राप्ते सत्यारम्भादुभ-यत्र विभाषेयं युक्ता। नैतदस्ति। समानादिसूत्रविहितं क्त्वां प्रति विभाषाग्रहणमनर्थक-मेव, वासरूप इत्यनेनैव पक्षे लडादीनां सिद्धत्वात्।कः पुनरस्य क्त्वः समानादिसूत्र-विहिताद्विशेष इति चेत्, णमुल्सहितत्वमेव विशेषः।णमुल्सहितक्त्वाविधौ विभाषाश्रुति-रिहोपादीयमाना ज्ञापकाऽर्था संपद्यते।'क्त्वाणमुलौ यत्र सह विधीयेते तत्र वासरूपविधिर्न भवती'ति।तेनाऽऽभीक्ष्ण्ये पौर्वकाल्ये लडादयो न भवन्ति। तत्र यदि केवलो णमुल्वि-धीयेत विभाषाश्रुतिरभिमतमर्थं ज्ञापयितुं न क्षमेतेति क्त्वोऽप्यनुवादः कर्तव्यः ।

स्वादुमि । ईकाराभावार्थमिति । मान्तत्वे भाविप्रत्ययविषये निपात्यमाने

उ.]न वक्तव्य इत्यर्थः। उक्तं वेति पाठेऽपि 'वा' शब्दोऽत्र चाऽर्थे एव बोध्यः,अव-चने वैकल्पिकहेत्वन्तराऽनुक्तेः । नन्वननुवृत्तावप्याभीक्ष्ण्ये परत्वादिदमेवोचितमि-त्युभयत्रविभाषात्वमुचितमित्यत आह-पूर्वविप्रतिषेधादिति । ननु चेति । साधनपौर्वकाल्यविषये क्रियापौर्वकाल्यस्यापि सत्त्वादिति भावः । वाऽसरूपेण लडा-दीनां सिद्धत्वाद्विभाषाग्रहणं किमर्थमिति शङ्कायामपि 'ज्ञापकार्थ'मित्युत्तरं बोध्यम् । वाऽसरूपन्यायेन लडादिसिद्धेर्व्यर्थमेतदिति शङ्कते-कः पुनरिति । वक्ष्यमाण-रीत्या ज्ञापकार्थत्युत्तरम् । एवञ्च प्रकृतसूत्रविषये लडादिसिध्यर्थं विभाषाग्रहणम् । ज्ञापनफलन्तु पूर्वसूत्रे । यदि तु णमुल्विषये वाऽसरूपो नाऽस्तीत्येव ज्ञाप्यते तदो-त्तरसूत्रविषयेऽपि क्त्वालडादयो न स्युः । तद्ध्वनयन्नाह-तत्र यदीति । आभीक्ष्ण्य इति सूत्रे इत्यर्थः । अभिमतमर्थं । यत्र सह विधीयत इत्येवं रूपमित्यर्थः॥

स्वादुमि।भाविप्रत्ययविषये इति।णमुल्विषये इत्यर्थः। 'स्वादुमी'त्यनूद्य प्रत्य-यविधानात्प्रत्यये भाविनि सति पूर्वमेव निपात्यत इति भावः। भावप्रत्ययविषय इति

१ 'मकारान्तत्वं निपात्यते' । २ लुप्तं स्यात् । ३ इदं क्वचिन्न । ४'चेयं'। ५ 'सूत्रे विहितं' । ६ 'भवन्तीति' । ७ 'यते' । ८ 'क्षमेति' ।

च्व्यन्तस्य च मकारान्तार्थम् ॥*॥ च्व्यन्तस्य च मकारान्तत्वं[1] निपात्यते। अस्वादुं[2] स्वादु कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते॥ ॥*॥ आ च तुमुनः समानाधिकरणे ॥*॥ आ च तुमुनः प्रत्ययाः समानाधिकरणे वक्तव्याः[3] ॥ केन ? ॥ अनुप्रयोगेण ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'स्वादुङ्कारं यवागूर्भुज्यते देवदत्तेने'ति देवदत्ते तृतीया यथा स्यात् ॥ किं [च] कारणं न स्यात् ? ॥ णमुलाभिहितः कर्तेति ॥ ननु च भुजिप्रत्ययेनाऽनभिहितः कर्तेति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया ॥ यदि सत्यभिधाने चाऽनभिधाने च कृत-

प्र.]विहितनिमित्तत्वाद्वोतो गुणवचनादिति ङीष् न भवतीत्यर्थः। च्व्यन्तस्य चेति। खमुञ्यपि सर्वत्र मुम् न सिध्यति, 'अनव्ययस्ये'त्यधिकारादिति भावः। यद्येवं मान्तत्वमेव निपात्यतां प्रत्ययस्तु खमुञेव विधेयः। नैतदस्ति। अव्ययार्थमेव मान्तनिपातनं स्यादिति ङीष् स्यादेव। णमुलि तु मान्तत्वमपूर्वं विधीयमानमीकाराभावार्थं च्व्यन्तस्य च मकारान्तार्थं विज्ञायते। अवश्यं चोत्तरार्थो णमुल् विधेय इति लाघवादिहैव विहितः। आ च तुमुन इति। पूर्वोक्तवाक्यार्थापेक्षया समुच्चयप्रतिपादनार्थश्चशब्दः। न केवलं स्वादुमि मान्तनिपातनमपि तु इदमपि वक्तव्यमित्यर्थः। शकधृषादिसूत्रविहितस्तुमुन् गृह्यते। अभिविधौ चाऽयमाकारः। णमुलेति। असत्यस्मिन्वचने कर्तरि कृदिति णमुला कर्तरि भाव्यमिति भावः। अनभिहिताश्रय इति। अनभिहित इति पर्युदास आश्रीयते न तु प्रसज्य-

उ.]पाठेऽप्ययमेवाऽर्थः। यत्त्वेवं पाठं दृष्ट्वा भावप्रत्ययमात्रविषयं निपातनं, तेन क्त्वायोगेऽपीति। तन्न। स्वादीं कृत्वा यवागूं भुङ्क्ते अस्वादु स्वादु कृत्वा भुङ्क्ते इति भाष्यप्रयोगविरोधात्। स्वाद्वीं कृत्वेतिवत् स्वादुङ्कारमित्यत्राऽपीकारः स्यात्तदभावाय निपातनमित्यर्थो भाष्यस्य। विहतेति। उकारान्तत्वाऽभावादित्यर्थः।अव्ययार्थमेवेति। अपूर्वविधानात्प्रतिप्रसवस्य लघुत्वादिति भावः। 'आ च तुमुन'इत्यत्र चकारः किमपेक्ष इत्यत आह–पूर्वोक्तेति। 'मान्तनिपातन'मित्यस्य 'वक्तव्य'मिति शेषः। अभिविधौ चेति। एवञ्च तुमुनन्तधातुसंबन्धाऽधिकारविहिता अव्ययकृत इत्यर्थः। तुमुन्त्वसामान्यात् 'तुमुन्ण्वुला'वित्यस्याऽपि ग्रहणं बोध्यम्। अत एवाऽग्रे 'भोक्तुमोदनः पच्यत' इत्युदाहरणं सङ्गच्छते। भाष्ये–समानाऽधिकरणे इति। स्वाऽन्वयिसमभिव्याहृताख्यातवाच्यकारके इत्यर्थः.। [भाष्ये]–अनुप्रयोगशब्देनेदमेवोच्यते। समानाऽधिकरणे कारके वर्त्तमानाद्धातोरित्यर्थः। तेन तस्य धात्वर्थं प्रति विशेषणत्वमेवेति न बोधे वैषम्यम्। ननु सत्यन्यस्मिन्कारके कर्त्तैव कस्मादभिधीयतेऽत आह,–असत्यन्यस्मिन्निति। नन्वभिहिते प्रतिषेधात्कथमनभिहिताऽऽश्रयो विधि-

१ 'मकारान्तत्वं यथा स्यात्'। २ 'स्वादुं अस्वादुं'। ३ 'समानाधिकरणे भवन्तीति वक्तव्यं'।

श्चिदनभिधानमिति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भ[1]विष्यति तृतीया, यवाग्वां द्वितीया प्राप्नोति॥ किं कारणम् ? ॥ णमुलाऽनभिहितं कर्मेति ॥ यदि पुनरयं कर्मणि विज्ञायेत ? ॥ नैवं शक्यम्, इह हि 'स्वादुङ्कारं यवागूं भुङ्क्ते देवदत्त' इति यवाग्वां द्वितीया न स्यात् ॥ किं कारणम्[2] ? ॥ णमुलाभिहितं कर्मेति ॥

ननु च भुजिप्रत्ययेनाऽनभिहितं कर्मेति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया । यदि सत्यभिधाने चाऽनभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया, देवदत्ते तृतीया प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ?॥ णमुलाऽनभिहितः कर्तेति॥ अथाऽनेन क्त्वायामर्थः 'पक्त्वौदनो भुज्यते देवदत्तेनेति ? ॥ बाढमर्थः । देवदत्ते तृतीया यथा स्यात् ॥ किं च कारणं न स्यात् ? ॥ क्त्वयाऽभिहितः कर्तेति ॥ ननु च भुजिप्रत्ययेनाऽनभिहितः कर्तेति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया। यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया, ओदने द्वितीया प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ?॥ क्त्वयानभिहितं कर्मेति ॥ यदि पुनरयं कर्मणि विज्ञायेत ?॥ नैवं शक्यम् । इह हि 'पक्त्वौदनं भुङ्क्ते देवदत्त' इत्योदने द्वितीया न स्यात् ॥ किं च कारणं न स्यात् ? ॥ क्त्वयाऽभिहितं कर्मेति ॥ ननु च भुजिप्रत्ययेनाऽनभिहितं कर्मेति कृत्वाऽनभिहिताश्रया विभक्तिर्भविष्यति द्वितीया ॥ यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया, देवदत्ते तृतीया प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ क्त्वयानभिहितः कर्तेति ॥ अथानेन तुमुन्यर्थः— भोक्तुमोदनः पच्यते देवदत्तेनेति ? ॥ बाढमर्थः । देवदत्ते तृतीया यथा स्यात्॥ किं च कारण न स्यात् ? ॥ तुमुनाऽभिहितः कर्तेति ॥ ननु च पचिप्रत्ययेनाऽनभिहितः कर्तेति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया । यदि सत्यभिधाने चाऽनभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीयौदने द्वितीया प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ तुमुनाऽनभिहितं कर्मेति कृत्वा[3] ॥ यदि पुनरयं कर्मणि विज्ञायेत ? ॥ नैवं शक्यम् । इह हि भोक्तुमोदनं पचति देवदत्त इत्योदने द्वितीया न स्यात् ॥ किं च कारणं न स्यात् ? ॥ तुमुनाभिहितं कर्मेति ॥ ननु च पचिप्रत्ययेनानभिहितं कर्मेति

प्र.]प्रतिषेध इति भावः। यदि पुनरिति। 'अव्ययकृतः कर्मणी'ति वचनं यदि क्रियत इति भावः। अथानेनेति । 'आ च तुमुन' इत्यनेन वचनेनेत्यर्थः । अनेकप्रयोजनत्वमस्य वचनस्य प्रश्नद्वारेण दर्शयति । पक्त्वौदनमिति। भिन्नधात्वर्थविषयकर्म-

१ 'भवति' । २ 'कि कारणं न स्यात्'। ३ इदं क्वचिन्न। ४'विधिर्भविष्यति'।

कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया। यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया,देवदत्ते तृतीया प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ?॥ तुमुनाऽनभिहितः कर्तेति ॥ अथाऽनेनेहार्थः पक्त्वौदनं ग्रामो गम्यते देवदत्तेनेति ? ॥ बाढमर्थः। देवदत्ते तृतीया यथा स्यात् ॥ किंच कारणं न स्यात् ? ॥ क्तयाभिहितः कर्तेति ॥ ननु च गमिप्रत्ययेनाऽनभिहितः कर्तेति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया । यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया, यदुक्तमोदने द्वितीया प्राप्नोतीति- स इह दोषो न जायते ॥ तत्तर्हि वक्तव्यमा च तुमुनः समानाधिकरण इति ?॥ न वक्तव्यम् । 'अव्ययकृतो भावे भवन्ती'ति भावे भविष्यन्ति ॥ किं वक्तव्यमे-

---

प्र.]भेदेऽपि वचनस्याऽस्य दर्शयितुं प्रयोजनमुपन्यासः । अव्ययकृत इति । यद्येवं 'पक्त्वौदनं भुङ्क्ते देवदत्तः' 'पक्त्वौदनो भुज्यते देवदत्तेने'ति क्त्वाप्रत्ययेन कर्तृकर्मणोरनभिधानात्पाकापेक्षया तृतीयाद्वितीये कस्मान्न भवतः ? । उच्यते। आख्यातादिपदवाच्या क्रिया विशेष्यत्वात् प्रधानम् । विशेषणभूता त्वप्रधानम् । तत्क्रियासाधन्योरपि शक्त्योस्तद्द्वारको गुणप्रधानभावः । तत्र प्रधानशक्त्यभिधाने गुणक्रिया-

---

उ.]रत आह–पर्युदास इति। भिन्नधात्वर्थेति।पाके ओदनो, गमने ग्राम इत्यर्थः। 'अस्य वचनस्य प्रयोजनं दर्शयितु'मित्यन्वयः । भाष्ये–स इह दोषो न जायत इति । नन्वनभिहिताश्रया तृतीया सिद्धा, द्वितीयाप्राप्तिरूपो दोषश्च न, तत्किमत्र प्रयोजनमिति 'प्रयोजनं दर्शयितुमुपन्यास' इति कैयटाऽसङ्गतिरिति चेत्, अत्र वदन्ति–'दर्शयितु'मिति कैयटस्य,–विचारयितुमित्यर्थः । स दोष इह न जायते तस्मान्नार्थ एतदुदाहरणविषये इति भाष्यार्थः । यदि प्रवर्त्तेत तदैतत्प्रयोगाऽभावरूपमनिष्टञ्च स्यात् । तस्मात्समानशब्द एकपर्याय इति तात्पर्यम् । आख्यातादिपदवाच्येति । अत्रेदं तत्त्वम्, उपात्तकारकाणाम्प्रधानाऽन्वये सम्भवति न गुणे शाब्दाऽन्वयः, अर्थत एव तदीयकारकाकाङ्क्षाशान्तौ तत्राऽन्वये मानाऽभावात् । तद्द्वारक इति । क्रियाद्वारकः । गुणक्रियानिरूपिता शक्तिरपि गुणीभूतेति भावः । नन्वार्थाऽन्वयेऽपि तत्क्रियानिरूपिता शक्तिस्तत्राऽस्त्येव, अन्यथा 'ग्रामायाऽद्य गन्तुमिच्छती'त्यादि न स्यात् । एवञ्च द्वितीयादिकं स्यादेवाऽत आह–तत्र प्रधानेति । अत्र 'प्रधान'शब्देन सर्वतः प्रधानमाख्यातवाच्यक्रियैव, तच्छक्तेरेव वस्तुस्वभावमाहात्म्येन स्वसमानाऽधिकरणेतरशक्त्यभिभावकत्वात् । अत एव 'क्षुधम्प्रतिहन्तुं शक्यमित्यपि भवतीति पस्पशायां कैयटेनोक्तं सङ्गच्छते। तत्र 'शक्य'मित्यस्याऽपि नामत्वेनेतरक्रियाम्प्रति गुणत्वेन स्वसमानाऽधिकरणेतरशक्त्यभिभवे सामा-

तत्?॥नहि॥कथमनुच्यमानं गंस्यते?॥तुमर्थ इति वर्तते॥तुमर्थश्च कः?॥भावः॥

वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ३।४।३२ ॥

॥*॥ ऊलोपश्चास्यान्यतरस्यांग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥*॥ कथं गोष्पदप्रं वृष्टो देव इति ? ॥ प्रातिः पूरणकर्मा तस्मादेष कः ॥ यदि को विभक्तीनां श्रवणं

प्र.]शक्तिरभिहितवत्प्रकाशते। प्रधानानुरोधाद्गुणानां तन्मुखप्रेक्षित्वात् पृथक्त्वाद्विरुद्ध-स्वकार्यारम्भाऽभावात्।

वर्ष । तस्मादेष क इति । गोष्पदं प्रातीत्यातोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः। क्रियाविशेषणत्वाच्च कर्मत्वनपुंसकत्वे। 'गोष्पदप्रङ्कल्पं' 'गोष्पदप्रन्तरा'मित्यादिप्रयोग-सिध्यर्थमूलोपो न विधेयः । एषां प्रयोगाणां भाष्यकारेणानभ्युपगमात् । अनभ्युपग-मस्तु ऊलोपप्रत्याख्यानान्यथानुपपत्त्या विज्ञायते । 'गोष्पदपूर'मित्यादेरपि घञा सिद्धत्वाण्णमुल् कस्मान्न प्रत्याख्यायते ?। स्वरे दोषप्रसङ्गात् ।.तथा हि—यदि करणे घञं विधाय षष्ठीतत्पुरुषः क्रियते तदा थाथादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वं भवति । भावे तु घञि बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। णमुलि तु लित्स्वरेणोकार उदात्तः । गोष्पद-

उ.]र्थ्याऽभावादिति दिक्।अन्ये तु समानाऽधिकरणे इत्यस्याऽनुप्रयोग इत्येवं व्याख्या-नादयमपि प्रयोगश्चिन्त्य एव । तद्वचनवादिमतेऽसिद्धेः। न च तदाऽऽख्याताऽन्ताऽ नुप्रयोगविषयं, 'क्षुदुपहन्तुं शक्य'मिति भाष्यप्रयोगाऽसिद्ध्यापत्तेः,तुमुना कर्मणोऽन-भिधानाद्वितीयापत्तेरित्याहुः । पृथक्त्वादिति । भिन्नत्वाद्विरुद्धं यत्स्वकार्यं तदारम्भ-कत्वाऽभावादित्यर्थः । एतेन 'यदा यत्र शाब्दोऽन्वयस्तदा तद्विभक्तेः साधुत्वम्, ओदनं पक्त्वा भुज्यते, पक्त्वौदनौ भुज्यत इत्युभयमपि साध्विति परास्तम् । प्रकृत-सूत्रस्थभाष्यवार्तिकयोरनुक्तिसम्भवग्रस्तत्वाऽऽपत्तेरित्यलम्।यत्तु हरदत्तेन 'वयन्तुब्रूमः— सकृच्छ्रुतस्य युगपदुभाभ्यां सम्बन्धाऽभावादेकेनैव प्रधानेन शाब्दोऽन्वयः, इतरेण तु सन्निधानादार्थ इति गुणनिरूपिता शक्तिस्तत्र नाऽस्त्येवे'त्युक्तं, तन्न,ग्रामाय गन्तुमि-च्छतीति सन्सूत्रस्थभाष्यप्रयोगविरोधाऽऽपत्तेः ग्रामस्य गतिकर्मत्वाऽभावेन चतुर्थ्यप्राप्तेः । मम तु शाब्दाऽन्वयाऽभावेऽपि तन्निरूपितकर्मत्वस्य सत्त्वेन परत्वाद्गत्यर्थकर्मणीत्यस्य प्रवृत्त्या न दोषः । एवं 'ग्रामाय गत्वा द्रक्ष्यती'त्यपि साध्विति दिक्॥[स्वादुमि णमुल्] ॥

वर्षप्रमाणे । गोष्पदं प्रातीति । पूरयतीत्यर्थः । नन्वस्मात्कल्पपि वृत्तौ 'प्र'मित्यनुस्वारश्रवणं न स्यात्, णमुलन्तात्तु भवतीत्यत आह—गोष्पदप्रमिति । करण इति। तथा सति वृष्धात्वर्थेन सामानाऽधिकरण्यं भवति । बहुव्रीहाविति । गोष्पदस्य पूरः पूरणं यत्र क्रियायामित्यर्थः। लित्स्वरेणोकार इति । तत उपपद-

१ इदं भाष्यमित्यन्ये । वार्त्तिकमित्यन्ये । २ 'शाब्दाऽन्वयः' ।

प्राप्नोति ॥ श्रूयन्त एवात्र विभक्तयः । तद्यथा एकेन गोष्पदप्रेणेति ॥

करणे हनः ॥ ३।४।३७ ॥

॥*॥ हनः करणेऽनर्थकं वचनं हिंसार्थेभ्यो णमुल्विधानात् ॥*॥ हनः करणेऽनर्थकं वचनम्॥किं कारणम्?॥'हिंसार्थेभ्यो णमुल्विधानात्'। हिंसार्थेभ्यो णमुल्विधीयते तेनैव सिद्धम् ॥*॥ अर्थवत्त्वहिंसार्थस्य विधानात्॥*॥ अर्थवत्तु हन्तेर्णमुल्वचनम्॥कोऽर्थः?॥'अहिंसार्थस्य विधानात्'। अहिंसार्थाण्णमुल् यथा स्यात्॥अस्ति पुनरयं क्वचिद्धन्तिरहिंसार्थो यदर्थो विधिः स्यात्?॥अस्तीत्याह॥ पाण्युपघातं वेदिं हन्ति ॥*॥ नित्यसमासार्थं च ॥*॥ नित्यसमासार्थञ्च हिंसार्थादपि हन्तेरनेन विधिरेषितव्यः ॥ कथं पुनरिच्छतापि हिंसार्थाद्धन्तेरनेन विधिर्लभ्यः । अनेनाऽस्तु तेन वेति तेन स्याद्विप्रतिषेधेन ॥ हन्तेः पूर्वविप्रतिषेधो वार्त्तिकेनैव ज्ञापितः यदयं 'नित्यसमासार्थं चे'त्याह । तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'हिंसार्थादपि हन्तेरनेन विधिर्भवती'ति॥ [करणे हनः] ।

अधिकरणे बन्धः ॥ ३।४।४१ ॥

इह कस्मान्न भवति ग्रामे बन्धं इति ? ॥ एवं वक्ष्यामि 'अधिकरणे

प्र.]पूरंतरामित्यादि च सिध्यति।'गोष्पदप्र'मित्यत्र तु नास्ति स्वरभेदः।कप्रत्यये थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वाण्णमुलि ऊलोपे कृते पूर्वस्योदात्तभाजोऽभावात् कृत्स्वरेणाऽन्तोदात्तत्वात् । [वर्षप्रमाण ऊलोपश्चा] ॥

करणे । बाहुल्येन हन्तिर्हिंसार्थो दृश्यत इति मत्वाह-**हन इति**। **हन्तेः पूर्वविप्रतिषेध इति** । यद्येवं हिंसार्थानामित्यत्र 'दण्डोपघातं गाः कालयती'त्युदाहरणं नोपपद्यते । नैष दोषः । यत्रैक एव धात्वर्थः सामान्यविशेषभावेन भिद्यमानो विशेष्यभावमनुभवति सोऽस्य विषयः। 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग' इति वचनात्, अन्यत्र भिन्नधात्वर्थसंबन्धे तु हिंसार्थानामित्यनेनैव णमुल् भवति॥ [**करणे हनः**]॥

उ.]समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । **कृत्स्वरेणेति** । प्रत्ययस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः । [वर्षप्रमाण ऊलोप] ।

करणे ह । **बाहुल्येनेति** । अन्ये तु हन्तिर्हिंसार्थ एव, पद्धत्यादौ हिंसारोप इत्याहुः । भाष्ये-**पाण्युपघातमिति** । पाणिना वेदिं हन्तीत्यर्थः । हिंसा च प्राणिविषयेति भावः । **सामान्येति** । यत्राऽनुप्रयोगणमुलन्तयोः सामान्यविशेषभावेनाऽन्वयस्तत्रेदमेव, यत्र तु भेदसंबन्धेनाऽन्वयस्तत्र तेनैवेति भावः । हिंसार्थानामिति णमुलि 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्या'मिति वैकल्पिकः समासः ॥

अधिकरणे । **ग्रामे बन्ध इतीति** । यद्यपीदं वाऽसरूपन्यायेन घञा सिद्धं,

---

१ इतिः क्वचिन्न । २ 'वचनमनर्थकं' । ३ 'हिंसार्थस्य हन्तेर्णमुल्' । ४ 'बद्धः' ।

बन्धः संज्ञायां' । ततः—'कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहो'रिति॥ कथमट्टालिकाबन्धं बद्धः चण्डालिकाबन्धं बद्धः ? ॥ 'उपमाने कर्मणि चे'त्येवं भविष्यति ॥

तिर्यच्यपवर्गे ॥ ३।४।६० ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । तिरश्चीति भवितव्यम् ॥*॥ सौत्रो निर्देशः[१] ॥*॥

नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे ॥ ३।४।६२ ॥

अर्थग्रहणं किमर्थम्?॥ 'नाधाप्रत्यय' इतीयत्युच्यमाने इहैव स्यात्,–द्विधाकृत्य[२] । इह च न स्यात्,–द्वैधं कृत्य । अर्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । नाधाप्रत्यये[३] च सिद्धं भवति, यश्चान्यस्तेन समानार्थः ॥

अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ?॥ इह मा भूत् ,हिरुक्कृत्वा पृथक्कृत्वा॥

अन्वच्यानुलोम्ये ॥ ३।४।६४ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । अनूचीति भवितव्यम् । ॥[*॥सौत्रो निर्देशः ॥*]॥ सौत्रोऽयं निर्देशः[४] ॥

प्र.] अधिक । ग्रामे बन्ध इति । णमुलि सति 'ग्रामबन्धं बद्ध' इति प्राप्नोति ॥

तिर्य । सौत्रो निर्देश इति । अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गस्तु न परिहारो, न हि प्रयोजनानुवर्ति प्रमाणम् । [तिर्यच्यपवर्गे] ॥

नाधा । द्वैधं कृत्येति । यदा 'द्वित्र्योश्च धमु'ञित्यादौ प्रत्ययपक्षस्तदेतदर्थग्रहणस्य प्रयोजनम् । आदेशपक्षे तु स्थानिवद्भावाद्धाग्रहणेन ग्रहणात्सिध्यति । तथा च 'धमुञन्तात्स्वार्थे डदर्शन'मिति डप्रत्यय उदाहार्यो 'द्वैधकृत्ये'ति । 'ना'ऽर्थमप्यर्थग्रहणं कर्तव्यमन्यथा निरनुबन्धकपरिभाषया नाञो ग्रहणं न स्यात् ।

उ.]तथाऽप्यनिष्टमपि प्राप्नोतीत्याह–ग्रामबन्धमित्यादिना।'ग्रामे बद्ध' इति त्वपपाठः, कर्मणि क्तस्य विषये भावविषयणमुलोऽप्राप्तेः। यद्यप्ययं साध्यो भावः, स च सिद्धस्वभावस्तथापि सिद्धत्वस्याऽधिक्येऽपि तस्याऽक्षतेः। भाष्ये–एवं वक्ष्यामीति । 'संज्ञाया'मित्यनेनैकवाक्यतापन्नम् । कथमिति । संज्ञात्वाऽभावात्प्रश्नः । उपमान इति । एवमनधिकरणविषयेऽपि तेनैव साध्यमिति भावः। [अधिकरणे बन्धः] ॥

तियच्य । तिर्यक्शब्दोऽनृजुवाची,अपवर्गः–समाप्तिस्तद्वाची च । न हीति । सौत्रत्वेन शास्त्राऽप्रवृत्तौ तु तद्विनाशप्रसङ्गो बीजमित्यन्यदिति भावः॥[तिर्यच्यप]।

नाधाऽर्थप्रत्यये । तथा चेति । तदा चेत्यर्थः । द्वैधकृत्येति । डान्तेन समासे विभक्तिलोपः । एतद्भाष्यस्वरसात्प्रत्ययपक्ष एव तत्र न्याय्य इति तत्त्वम् । नाऽर्थमपीति। निरनुबन्धकमादाय रूपाणां सिद्धेरनिष्टाऽभावाच्च तदर्थत्वं चिन्त्यम्। 'हिरु'गिति । नाऽर्थत्वात्प्राप्तिः ॥ [नाधार्थप्रत्यये] ।

१ इदं भाष्यमित्यन्ये । २ 'द्विधा कृत्वा' । ३ 'नाधार्थे' । ४ इदं लुप्तं स्यात् ।

कर्तरि कृत् ॥ ३।४।६७ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥*॥ कर्तरि कृद्वचनमनादेशे स्वार्थविज्ञानात् ॥*॥ कर्तरि कृतो भवन्तीत्युच्यते॥[किं प्रयोजनं ?॥] 'अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्' । अनिर्दिष्टार्थाः[2] प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति। तद्यथा गुप्तिज्किद्भ्यः सन्, यावादिभ्यः कन्निति । एवमिमे प्रत्ययाः कृतः स्वार्थे स्युः । स्वार्थे मा भूवन्कर्तरि यथा स्युरित्येवमर्थमिदमुच्यते[3] ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं, यमिच्छति स्वार्थे आह तं 'भावे घञ्भवती'ति॥ कर्मणि तर्हि मा भूवन्निति ॥ कर्मण्यपि यमिच्छत्याह तं 'धः कर्मणि ष्ट्र'न्निति ॥ करणाधिकरणयोस्तर्हि मा भूवन्निति ॥ करणाधिकरणयोरपि यमिच्छत्याह तं 'ल्युट्करणाधिकरणयोर्भवती'ति ॥ संप्रदानापादानयोस्तर्हि मा भूवन्निति ॥ संप्रदानापादानयोरपि यमिच्छत्याह तं,–दाशगोघ्नौ संप्रदाने, भीमादयोपादान इति ॥ य इदानीमतोऽन्यः प्रत्ययः शेषः

प्र.] कर्तरि । किमर्थमिति । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। अनादेश इति । यत्र वचनेनाऽर्थो नादिश्यते तत्र प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थ एव प्रत्ययो भवति । यमिच्छतीति । असत्यस्मिन् सूत्रे 'घ'ञित्येतावत्सूत्रं कर्तव्यम् । धातोर्घञ्भवतीति । तत्रानिर्दिष्टत्वाद्भावे घञ् भविष्यति । ततः 'पदरुजविशस्पृश' इति द्वितीयं सूत्रं कर्तव्यं,ततश्च ाव इति न कर्तव्यम् । क्रियमाणं तु नियमार्थं भविष्यति—'घञेव भावे नान्य' इति । ततो धात्वर्थाक्षिप्ते कर्तरि कृद्भविष्यति नार्थः सूत्रेणेत्यर्थः । कर्मणीति । तस्यापि धात्वर्थेनाक्षेपादिति भावः। धः कर्मणि ष्ट्रन्निति। 'ष्ट्रन्नेव कर्मणि नान्य'इति नियमो विज्ञास्यते । यद्येवं कर्मणो नियमात्प्रत्ययो न नियत इति कारकान्तरेपि ष्ट्रन् प्राप्नोति । नैष दोषः । एकमिद वाक्यं 'धः कर्मणि ष्ट्र'न्निति । तेन च कर्मणि विधीयमानः कथं कारकान्तरे स्यात् । अथवा द्वितीयो नियमः करिष्यते 'कर्मण्येव ष्ट्र'न्निति। य इदानीमिति।ननु 'कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ' 'कर्तरि चर्षिदेवतयो'-

उ.] कर्त्तरि कृत् । ननु 'भाव' इति सूत्रं धातुमात्राद्धञ्विषये आवश्यकमत आह–घञित्येतावदिति । भावपदोपादानं विनाऽप्यन्यप्रत्ययवत्स्वार्थे विधानेनैव भावे सिद्धमिति भावः । ततः पदरुजेति । कर्त्रर्थमिदम् । ष्ट्रन्प्राप्नोतीति । 'धः ष्ट्र'नित्येकं वाक्यं विध्यर्थम्, ततः 'कर्मणी'ति नियमार्थमिति भावः । परिहरति–एकमिदं वाक्यमिति । कथं कारकान्तरे इति । एकवाक्येऽपि विशेषणोपादानं नियमफलमित्यर्थः। नन्वेवं विधित्वमेव स्यात्,विशेषणोपादानात् कर्मण्येवेत्येव स्यान्न तु ष्ट्रन्नेवेतीत्यरुचेराह—अथ वेति । आवृत्त्येति भावः । धात्वर्थाक्षिप्ते कर्मण्यपि सिद्धेर्नियमार्थत्वमिति तात्पर्यम्। एवं करणाधिकरणयोरित्यत्राऽपि बोध्यम् । सार्व-

१ इदं लुप्तं स्यात् । २ 'अनादिष्टार्थाः । ३ 'रेवमर्थ' ।

सोऽन्तरेण वचनं कर्तर्यैव भविष्यति ॥ तदेव तर्हि प्रयोजनं,—'स्वार्थे मा भूव'न्निति ॥ ननु चोक्तं 'यमिच्छति स्वार्थे आह तं-भावे घञ्भवती'ति ॥ अन्यः स भावो बाह्यः प्रकृत्यर्थात्। अनेनेदानीमाभ्यन्तरे भावे स्युः। तत्र मा भूवन्निति कर्तृग्रहणम् ॥ कः पुनरेतयोर्भावयोर्विशेषः ? ॥ उक्तो भावभेदो भाष्ये ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥ किं तर्हीति ॥*॥ तत्र ल्युनादिप्रतिषेधो नानावाक्यत्वात् ॥*॥ तत्र ल्युनादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। ल्युनादयः कर्तरि मा भूवन्निति॥ ननु च करणे ल्युनादयो विधीयन्ते ते कर्तरि न भविष्यन्ति॥ तेन च करणे स्युरनेन च कर्तरि ॥ ननु चापवादत्वाल्ल्युनादयो बाधकाः स्युः ॥ न स्युः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'नानावाक्यत्वात्'। नानावाक्यं तच्चेदं च। समानवाक्येऽपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्ते। नानावाक्यत्वाद्बाधनं न प्राप्नोति॥

प्र.]रिति कर्तुरपि नियमः प्राप्नोति। नैष दोषः। उभयत्र करणनिवृत्त्या कर्तृश्रुतिर्विध्यर्थैव न नियमार्था। उक्त इति। 'सार्वधातुके य'गित्यत्र बाह्याभ्यन्तरयोर्भावयोर्विशेषो दर्शितः। ननु चेति। ल्युनादिषु करणादिरर्थो विशेषविहितत्वात्कर्तुर्बाधको भविष्यतीति भावः। नाना वाक्यत्वादिति। 'इह ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्याये'त्यभिन्नकालत्वादेकं वाक्यं विशिष्टस्य दानस्य प्रतिपादकमिति तक्रेण दधि बाध्यते। यदा तु कालभेदेन वाक्यद्वयमुच्चार्यते 'पूर्वाह्णे ब्राह्मणभोजनप्रकरणे दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयता'मिति। अपराह्णे तु 'तक्रं कौण्डिन्याय दीयता'मिति। तदा तक्रेण दधि न बाध्यते। तथेहापि कालभेदेन वाक्यद्वयोच्चारणाद्बाध्यबाधकभावो नास्ती-

उ.] धातुके यगित्यत्रेति। नन्वाभ्यन्तरेऽपि भावे न भविष्यन्ति, 'तुमर्थे से' इति तुमर्थग्रहणेनाभ्यन्तरे भावे सयादीनां नियमादिति चेन्न; सति ह्यस्मिन्नत्र तुमर्थग्रहणेन 'भाव'ग्रहणम्, असति त्वस्मिन् विधित्वसम्पत्तये तुमर्थग्रहणेन कर्त्तुरेव ग्रहणं स्यात्, तुमुनोऽप्युक्तन्यायेन कर्त्तर्येव प्रसक्तेरित्याशयः। लः कर्मणि च भावे चेति। भावग्रहणे तु न नियमः शक्यो विज्ञातुम्, 'अकर्मकेभ्य' इति विशेषणाय तदावश्यकत्वात्। भाष्ये—ल्युनादयः कर्त्तरीति। अयं भावः,—'स्वस्वविधायकैर्विहितानाम्प्रत्ययानां पश्चादनेनाऽर्थाऽऽदेशन'मिति पक्षे यथा तृजादीनामर्थ आदिश्यत एवं ल्युनादीनामप्यादिश्येताऽविशेषात्। ततश्च तेऽप्यनेन कर्त्तरि स्युः, तत्तद्वाक्ये उपादानात्करणादिषु चेति करणादिरर्थो विशेषविहितत्वादिति। कार्यशब्दवादेऽर्थस्याऽपि शास्त्रमात्रगम्यत्वेन विधेयत्वमिति भावः। भाष्ये—ननु चाऽपवादत्वादिति। ल्युनादिशास्त्रोपात्ताः करणादय इत्यर्थः। इहाऽपि कालभेदेनेति। पूर्वं करणे विधानं, तदा तु न कर्त्रर्थोपस्थितिरिति बाधाऽभावः,

१ 'स्वार्थे यमिच्छति'। २ 'भावो'। ३ 'तेन कर्त्तरि'। ४ 'समासे वाक्येचाऽप'।

॥*॥ तद्वच्च कृत्येष्वेवकारकरणम् ॥*॥ **एवं च कृत्वा कृत्येष्वेवकारः क्रियते,-तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इति, भावे चाकर्मकेभ्य इति ॥ किं प्रयोजनम् ?** ॥*॥ तच्च भव्याद्यर्थम् ॥*॥ **भव्यादिषु समावेशः सिद्धो भवति । गेयो माणवकः साम्नां, गेयानि माणवकेन सामानीति** ॥*॥ ऋषिदेवतयोस्तु

प्र.]त्यर्थः । यत्त्विगादिवाक्ये 'यच्चेकं वाक्यं तच्चेदं च ततस्तच्छेषोऽथ नानावाक्यं तदा तदपवाद' इत्युक्तम् । तदसंभवाश्रयेण। यदाऽङ्गस्येति इगपेक्षावयवावयविसंबन्धे षष्ठी तदा स्थानषष्ठ्यभावादलोन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थानं, तदेव चापवादत्वम् । ख्युनादयस्तु कृत्त्वादनेन कर्तरि स्युः । करणादिश्रुत्या च करणादिषु । तत्राऽनेकस्यार्थस्य युगपदभिधानाऽसंभवात् पर्यायः स्यात् । कदा चित्कर्तरि,कदा चित्करणादिषु ।

तद्वच्चेति । योऽयमर्थ उक्तस्तेन तुल्यमेवकारकरणमित्यर्थः। तथाहि,-कृत्त्वात्कर्तरि कृत्यादयः प्राप्ता एवकारेण कर्तुरपकृष्यन्ते, भावकर्मणोरेव यथा स्युरित्येवमर्थमित्यर्थः । **भावे चाऽकर्मकेभ्य'** इत्यनेनाधिकारसहितं वाक्यं दर्शयति । **किं प्रयोजनमिति** । एवकारेणाऽन्यत्र समावेशज्ञापनेन किं प्रयोजनमिति प्रश्नः । **तच्च भव्याद्यर्थमिति** । भव्यगेयादिसूत्रे वाग्रहणं न कर्तव्यम् , तदन्तरेणापि भव्यादयः कर्तरि भवन्तीत्यनेन समावेशज्ञापनादेवकारकरणाद्भावकर्मणी न बाधिष्येते इत्यर्थः । इदानीं 'तत्र ख्युनादिप्रतिषेध' इत्यस्य परिहारमाह-**ऋषिदेवतयोरिति** ।

उ.]विधानोत्तरं पश्चादुपस्थितस्य कथं बाधः,तत्प्राप्तिकाले तस्य नाऽप्राप्त्यभावात् । यथा अपराह्णतक्रदानेन पूर्वाह्णदधिदानस्य न बाध इति भावः।ननु 'इको गुणवृद्धी' इति सूत्रे नानावाक्यत्वमङ्गीकृत्य कथमपवादत्वोक्तिरत आह-**यत्त्विति** । **तदसम्भवाश्रयेणेति** । 'अलोऽन्त्यस्ये'त्यस्योपस्थित्यसम्भवाऽभिप्रायेणेत्यर्थः, तदेवाह-**यदेति** । **कृत्त्वादनेनेति** । विध्युत्तरकालमर्थसमर्पकेणेत्यर्थः । **तत्राऽनेकस्येति** । कर्तृकरणयोः स्वातन्त्र्याऽस्वातन्त्र्याभ्यां भिन्नकक्षत्वादिति भावः । **योऽयमिति** । अबाधकारणनानावाक्यस्वरूप इत्यर्थः । **तेन तुल्यमिति** । तस्याऽपि तद्बोधकत्वादिति भावः । **इत्येवमर्थमिति** । यदि बाध्यबाधकभावः स्यात्तदा भावकर्मभ्यां कर्त्तुर्बाधसम्भवात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तस्मादेवकारेण ज्ञाप्यते-'अर्थस्याऽर्थान्तरं न बाधकमिती'ति भावः । ननु 'भावे चे'त्याद्यंशोच्चारणं किमर्थमत आह—**भावे चेत्यादि** । ननु कृत्यादीनां कर्त्तर्यप्रवृत्तिरेवकारप्रयोजनमिति ज्ञातत्वात्प्रश्नाऽनुपपत्तिरत आह-**एवेति** । 'वा'ग्रहणेन तत्सिद्धमत आह-**भव्येति**। **कर्त्तरि भवन्तीति** । 'कर्त्तरि कृदि'ति शास्त्रादिति भावः । इति हेतोर्न कर्त्तव्यमित्यन्वयः । नन्वेवमपि कर्त्रा भावकर्मणोर्बाधः स्यादत आह-**अनेनेति** । अनेन-कर्त्रा । **समा-**

---

१ इदं क्वचिन्न ।

कृद्भिः समावेशवचनं ज्ञापकमसमावेशस्य ॥*॥ [ऋषिदेवतयोस्तु कृद्भिः समावेशवचनं ज्ञापकमसमावेशस्य] । यदयं 'कर्तरि चर्षिदेवतयो'रिति सिद्धे सति समावेशे समावेशार्थं चकारं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो-'न भवति समावेश' इति ॥ किमर्थं तर्हि कृत्येष्वेवकारः क्रियते ?॥*॥ एवकारकरणं च चार्थे ॥*॥ एवकारकरणं च चाऽर्थे द्रष्टव्यम् । तयोर्भावकर्मणोः कृत्या भवन्ति, भव्यादीनां कर्तरि चेति॥किं प्रयोजनम्?॥*॥तच्च भव्याद्यर्थं॥*॥[तच्च भव्याद्यर्थम्]। भव्यादिषु समावेशः सिद्धो भवति।गेयो माणवकः साम्नां,गेयानि माणवकेन सामानीति ॥ यत्तावदुच्यते 'ऋषिदेवतयोस्तु कृद्भिः समावेशवचनं ज्ञापकमसमावेशस्ये'ति । नैतज्ज्ञापकसाध्यमपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्त इति । एष एव न्यायो यदुतापवादैरुत्सर्गा बाध्येरन् ॥ ननु चोक्तं-'नानावाक्यत्वाद्बाधनं न प्राप्नोती'ति ॥ न विदेशस्थमिति कृत्वाऽतो नाना वाक्यं भवति । विदेशस्थमपि सदेकं वाक्यं भवति। तद्यथा-द्वितीयेऽध्याये लुगुच्यते, तस्य चतुर्थषष्ठयो-

---

प्र.]कृद्भिरिति जातौ बहुवचनम्।अत्र च यथासंख्यं वार्तिककारस्यानभिमतम्।यथासङ्ख्ये हि चशब्दस्य ज्ञापकत्वन्न स्यात्, समावेशाऽभावात्।भव्याद्यर्थमिति। भव्यगेयादिसूत्रं न कर्त्तव्यं भवतीत्यर्थः । अन्ये तु कृत्यादयोऽनभिधानात्कर्तरि न भविष्यन्तीति भावः । इदानीं भाष्यकारो वार्तिकदूषणमाह-यत्तावदिति । न विदेशस्थमिति । न कालभेदान्नानावाक्यत्वं भवति । शास्त्रे विदेशस्थानामप्यवान्तरवाक्यानामाकाङ्क्षावशादेकवाक्यत्वदर्शनात् । देशग्रहणं चाऽत्र कालस्योपलक्षणम् । शब्दक्रमस्य कालकृतत्वात् । चतुर्थषष्ठयोरिति । चतुर्थे 'गोत्रेऽलुगची'ति । षष्ठे तु

उ.]वेशेति।करणव्युत्पत्त्या समावेशज्ञापकादेवकारकरणादित्यर्थः।प्रत्ययस्यैकत्वादर्थयोरपि द्वित्वाद्बहुवचनमनुपपन्नमत आह—जाताविति । जातिविवक्षायामेकवचनस्य, व्यक्तिविवक्षायां बहुवचनस्य साधनेन भाष्ये 'जात्याख्याया'मिति सूत्रप्रत्याख्यानादिदञ्चिन्त्यम् । प्रयोगभेदेनाऽर्थबाहुल्याद्बहुवचनमिति वक्तुं युक्तम् । भाष्ये-कृद्भिरित्यस्य कृदर्थकर्तृकरणयोरित्यर्थः । ननु तत्र ऋषौ करणे देवतायां कर्त्तरीत्यन्वयात्समावेश एव नास्तीत्यत आह-अत्र च यथासङ्ख्यमिति । तत्सत्त्वे हि तथा संबन्धार्थमेव चस्य सार्थकत्वात्सति प्रयोजने ज्ञापकत्वं न स्यादिति भावः । भाष्ये-समावेशवचनमिति । समावेशबोधकचकारवचनमित्यर्थः । सूत्रं नेति । भव्यादीनां कर्त्तरि चेति भाष्यस्वरसेन सूत्राऽभावस्यैव लाभादिति भावः । ननु तत्सूत्राऽभावे पूर्वोक्तरीत्या अन्येऽपि कृत्याः कर्त्तरि स्युरत आह-अन्ये त्विति । यत्तावदितीति। कृदुत्पत्तिवाक्यानामेवायं शेषः। तथा च समानकालतयाऽनिर्दिष्टार्थेषु चरि-

---

१ इदं भाष्यमित्यन्ये। पूर्वं भाष्यमिदं वार्तिकमित्यपरे।२क्वचिन्न।३'गेयेति'।

रलुगुच्यतेऽपवादः। यदप्युच्यते–'एवकारकरणं च चार्थे' इति। कथं पुनरन्यो नामाऽन्यस्यार्थे वर्त्तते[1]। कथमेवकारश्चार्थे वर्तते ?॥ स एष एवकारः स्वार्थे वर्त्तते ॥ किं प्रयोजनम् ?॥ ज्ञापकार्थम् ॥ किं ज्ञाप्यं[2] ?॥ एतज्ज्ञापयत्याचार्य 'इत उत्तरं समावेशो भवती'ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?॥ 'तच्च भव्याद्यर्थम्'। भव्यादिषु समावेशः सिद्धो भवति, गेयो माणवकः साम्नां, गेयानि माणवकेन सामानीति ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते इहापि समावेशः प्राप्नोति,–दाशगोघ्नौ संप्रदाने, भीमादयोऽपादान इति॥ अत्रापि सिद्धं भवति यदयमादिकर्मणि क्तः कर्तरि चेति सिद्धे समावेशे समावेशार्थं[3] चकारं शास्ति[3] तज्ज्ञापयत्याचार्यः–'प्रागमुतः समावेशो भवती'ति ॥

प्र.]'अलुगुत्तरपदे'इति।तदुक्तं हरिणा–'अनेकाख्यातयोगेपि वाक्यंन्यायापवादयोः। एकमेवेष्यते कैश्चिद्भिन्नरूपमिव स्थितम् ॥ नियमः प्रतिषेधश्च विशेषश्च तथा सति। द्वितीये यो लुगाख्यातस्तच्छेषमलुकं विदुः ॥' इति ॥ कथमिति। एवकारस्य लौकिके प्रयोगे न क्वचिच्चाऽर्थवृत्तित्वं दृश्यत इति भावः।उत्तरमिति। 'कर्तरि क्त'दित्यस्मादुत्तरमित्यर्थः। तच्चेति। भव्यगेयादिसूत्रे 'वे'ति न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः। यदयमिति। 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरी'त्येतावदस्तु नाऽर्थश्चशब्देन। समावेशोप्येवकारज्ञापितो भविष्यति। कृतस्तु 'च'शब्दो ज्ञापयति–आदिकर्मणी-

उ.]तार्थस्याऽस्य विशेषार्थनिर्देशेन बाध इति भावः। यद्वा तेषामर्थांशे निराकाङ्क्षत्वात्तेष्वनुपस्थितिरेव। तृजादिविधौ तु तेषामर्थाऽऽकाङ्क्षासत्त्वात् 'कर्त्तरी'त्यस्याऽप्यर्थवत्याकाङ्क्षासत्त्वेनोभयाऽऽकाङ्क्षया तत्रैवाऽन्वयो, न ख्युनादिषु, साक्षादर्थनिर्देशेन तेषां निराकाङ्क्षत्वादिति तत्त्वम्। अनेकाख्यातयोगः–'यण् भवति' 'दीर्घो भवती'त्यादिरूपः। न्यायः–उत्सर्गः। 'विधिशेष' इति पाठे नियमप्रतिषेधौ विधिशेषावेव न तु स्वतन्त्रावित्यर्थः। तदुदाहरणमाह–द्वितीये इति। 'विशेषश्च तथे'ति पाठे विशेषोऽपवादः। एतत्त्रितयं विध्येकवाक्यतापन्नमित्यर्थः।न कर्त्तव्यं भवतीति। न च चार्थे वृत्तिमाश्रित्य सूत्रमेव न कार्यम्, अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीय इति प्रागुक्तं युक्तम्, अनभिधानेन प्रत्याख्यानस्याऽयुक्तत्वादित्याहुः।एवञ्च स्वार्थे कृतां व्यावृत्तये सूत्रं कार्यं, ख्युनादिषु च करणरूपार्थेन बाधान्न दोषः। तत्र 'किमिदमपूर्वतयाऽर्थं बोधयत्प्रत्ययमितरार्थेभ्यो व्यावर्त्तयति, किं वा तत्राऽर्थे लोके प्रयुज्यमानस्यैव कृदादिसंज्ञेति प्रतिपादयती'ति सन्दिह्य,–तत्र द्वितीयस्य सिद्धान्तत्वकरणेनाऽपि'ख्युनादीनां तत्र प्रतिषेध'इति वार्तिकं प्रत्याख्यातुमुपक्रमते भाष्ये–किम्पुनरिति। कृत्प्रत्ययो नियम्यत इति। एतावानेव सूत्रव्यापारः, 'कर्त्तारं ब्रुवन्

१ 'विद्यते'। २ 'ज्ञाप्यते'। ३ 'समावेशं शास्ति'।

किं पुनरयं प्रत्ययनियमो,–'धातोः परोऽकारोऽकशब्दो वा नियोगतः कर्तारं ब्रुवन्कृत्संज्ञश्च भवति प्रत्ययसंज्ञश्चेति, आहो स्वित्संज्ञानियमो,–'धातोः परोऽकारोऽकशब्दो वा स्वभावतः कर्तारं ब्रुवन्कृत्संज्ञश्च भवति प्रत्ययसंज्ञश्चे'ति ॥ कश्चात्र विशेषः ? ॥ ॥*॥ तत्र प्रत्ययनियमेऽनिष्टप्रसङ्गः ॥*॥ तत्र प्रत्ययनियमे सत्यनिष्टं प्राप्नोति । काष्ठभिदब्राह्मणः । बलभिदब्राह्मणः[2] । एषोऽपि नियोगतः कर्तारं ब्रुवन्कृत्संज्ञश्च स्यात्प्रत्ययसंज्ञश्चेति[1] ॥*॥ संज्ञानियमे सिद्धम् ॥*॥ संज्ञानियमे सति सिद्धं भवति ॥ यदि संज्ञानियमो–॥*॥ विभक्त्या-

प्र.]त्यस्मात् सूत्रात् परेषु योगेषु समावेशो न भवतीति । किं पुनरिति,–सिद्धे शब्दार्थसंबंध इति यदुक्तं तत्स्मारयितुं विचार्यते । प्रत्ययनियम इति । धातोः परः कृत्प्रत्ययः कर्तरि वर्ततामिति कर्तृलक्षणेऽर्थे कृत्प्रत्ययो नियम्यते । नियोगत इति । 'कर्तरि कृ'दित्यस्मादाचार्यनियोगादित्यर्थः । कार्यशब्दाभ्युपगमे चाऽस्य पक्षस्य संभवः । आहो स्विदिति । नित्यशब्दार्थसंबन्धाभ्युपगमनिबन्धनोयं पक्षः । 'यः स्वभावतः कर्तरि वर्तते स एव कृत्संज्ञो नान्य'इति कृत्संज्ञा नियम्यते। यद्येवं ल्युनादीनां कृत्संज्ञा न प्राप्नोति । नैष दोषः । एतत्सूत्रव्यापारो नियम्यते । करणे ल्युन्नित्यादावप्ययमेव विचारः,–किमयमर्थः–'करणे ल्युन्वर्तता'मिति, उत 'यत् स्वभावतो वर्तते तस्य साधुत्व'मिति । कृत्संज्ञा तु प्रतिप्रत्ययमधिक्रियमाणा ल्युनादिषु प्रवर्तत एव । काष्ठभिदब्राह्मण इति । अनित्यशब्दाभ्युपगमे काष्ठभेद इत्यत्राऽप्यण्प्रत्ययो वचनादेव कर्तारमाचष्टे । उत्पाद्यशब्दपक्षे चाऽकाराणां विशेषा-

उ.]कृत्संज्ञे'त्यादि तु सकलशास्त्रैकवाक्यतालभ्याऽर्थकथनमिति बोध्यम्।ननु सिद्धशब्दाऽन्वाख्याने कथमाचार्यनियोगादर्थविशेषे प्रवृत्तिरित्यत आह–कार्यशब्देति । तत्राद्यपक्षे कृत्प्रत्ययः कर्त्तरि वर्त्ततामित्युक्तेऽर्थादन्यत्राऽऽवृत्त्या प्रत्ययनियमः, द्वितीये त्वर्थस्य लोकत एव सिद्धत्वात्तद्विध्यसम्भवेन कृत्संज्ञाया अप्यधिकारेण सिद्धत्वेन कर्त्तारं ब्रुवन्नेव कृत् प्रत्ययसंज्ञको नाऽन्यादृश इति तत्तच्छास्त्रैकवाक्यतया संज्ञानियम इति भावः । ल्युनादीनामिति । 'करणादिषु वर्त्तमानाना'मिति शेषः। एतत्सूत्रव्यापार इति । एतत्सूत्रविषय इत्यर्थः। कृत्संज्ञा त्विति । प्रत्ययसंज्ञाया अप्युपलक्षणम् । प्रतिसूत्रमुपस्थानवैयर्थ्येन सर्वत्र प्रवर्त्तत एवेत्यर्थः । वचनादेवेति। 'कर्त्तरि कृ'दिति वचनादेवेत्यर्थः। नन्वेवमप्येतत्प्रकरणविहितानामेव नियोगेन कर्त्रर्थकत्वमाख्यायेत नत्वन्येषामपीत्यत आह–उत्पाद्येति। धातोः परेऽकाराः कर्त्तर्येव वर्त्तन्त इत्यर्थादिति भावः । अर्थविधानञ्च प्रयोगे दृश्यमानानामेवेति नाऽनुबन्धा भेदका इति तात्पर्यम् । अतएव भाष्ये 'अकारोऽकशब्दो वा नियोगत'

१ इदं क्वचिन्न । २ 'बलभिद्ब्राह्मणः' 'लवणभिद्ब्राह्मणः' । ३ इदं भाष्यमित्यन्ये ।

दिषु दोषः ॥*॥ विभक्ता भ्रातरः पीता गाव इति न सिध्यति । प्रत्यय-

प्र.] भावादब्राह्मणशब्दाऽकारस्यापि कर्तरि नियोगत्वं प्राप्नोति । आचार्यनियोगाच्च कर्तारं ब्रुवतः कृत्प्रत्ययसंज्ञाप्रसङ्गः । तत्र कृत्संज्ञायां सत्यां स्वाद्युत्पत्तिप्रसङ्गः, प्रत्ययसंज्ञायां च सत्यां तन्निबन्धनाऽङ्गसंज्ञाश्रय आर्द्धधातुकनिमित्तो गुणः प्राप्नोति । ननु नाऽयं धातोर्विहितः, ततो दोषाऽभावः । नैतदस्ति । लक्षणवशाच्छब्दार्थ-संबन्धव्यवस्थानुविधाने कुतोऽयं नियमः,–अयं धातोर्विहितो नाय'मिति । काष्ठ-शब्दो हि कर्मोपपदं. भिदिर्धातुः, तस्माच्च परोऽकार इति–तस्य कर्तरि स्यादेव नियोगः । यदा हि स्ववाक्यैर्विहितानां प्रत्ययानामनेनार्थविशेषे नियोगः क्रियते तदा विशेषाऽभावादस्यापि नियोगः प्राप्नोति । क्विपो लुप्तत्वाद्धातुरेव कर्त्रर्थे नियुक्त इत्यकारस्य कर्ताऽर्थो न भविष्यतीति चेत्, यावकादिष्विव सर्वाभिधानमस्तु।लौकि-कार्थानपेक्षायां हि धातोः परस्य कृत्प्रत्ययसंज्ञाकर्तृनियोगप्रसङ्गः । संज्ञानियमे सिद्धमिति । नह्यत्राऽकारो लौकिके प्रयोगे कर्तारं ब्रवीति, प्रतिषेधवाचित्वादिति कृत्प्रत्ययसंज्ञयोरप्रवृत्तिरित्यर्थः । प्रत्ययनियमवाचाह–यदीति । अत्र हि क्तः स्वभावतः कर्तारमाह, भ्रातृभिर्गोभिश्च सामानाधिकरण्यात् । ततश्च कर्तरि साधुत्वं प्राप्नोतीत्यसाधुत्वं मन्यते। क्रियाकारकसंबन्धेन विभक्तादीनां कर्तरि वृत्तिरनभिमते-

उ.] इत्युक्तम् । नियोगः–नियमः। नियोगत्वमिति पाठे नियोगविषयत्वमित्यर्थः । धातोः परः कृत्प्रत्यय इति । सर्वसङ्ग्रहप्रदर्शकम् । कृत्यप्रत्ययसंज्ञेति । प्रकृत-सूत्रे विद्यमानाऽनुवर्त्तमानकृत्प्रत्ययपदाभ्यामित्यर्थः। गुण इति। 'क्ङिती'ति निमित्त-सप्तमीति क्विबाश्रयो निषेधो नेति भावः । ननु नाऽयं धातोरिति । 'धातो'-रित्येवं विहितस्यैवार्द्धधातुकत्वादित्यर्थः । ननु कार्यशब्देऽपि य एते कृत्संज्ञकास्त-त्तच्छास्त्रैर्निष्पन्नास्ते कर्त्तर्येव वर्त्तन्त इत्यर्थः । एवञ्च कथमस्याऽकारस्य नियोगेन कर्त्रर्थकत्वमित्यत आह–काष्ठशब्दो हीति । एवञ्च स्वरूपे विशेषाऽभावेन सादृश्या-दस्मिन्नपि तत्त्वबुद्धिरस्त्येवेति धातोर्विहितत्वबुद्धिरप्यस्तीत्यार्द्धधातुकत्वमस्त्येवेति भावः । नन्वेकवाक्यतयैवाऽर्थविधानान्न दोष इत्यत आह–यदा हीति । प्रत्य-यानामिति । प्रयोगे दृश्यमानरूपाणामित्यर्थः । धातुरेवेति । क्विप्सहचरितो धातु-रेवेत्यर्थः । सर्वाऽभिधानमिति । सर्वैरभिधानमित्यर्थः । एवं कृदादिसंज्ञा अपि विहितानामेव पश्चात् क्रियन्त इति लौकिकार्थानपेक्षया शास्त्रेणैवाऽर्थविधाने धातोः परत्वात्स्यादेव प्रत्ययत्वादीत्याह–लौकिकेति । नह्यत्रेति । एवञ्च ख्युनोऽपि लोके कर्त्तर्यवृत्तेस्तत्रैतस्याऽनुपस्थानमिति न कर्त्राद्यर्थकत्वप्रसङ्ग इति तत्प्रतिषेधो व्यर्थ इति भावः । ननु साधुत्वमिष्टमेवेति साधुत्वम्प्राप्नोतीत्यसङ्गतमत आह–असाधुत्वं मन्यत इति । एवञ्च 'इति न सिध्यती'त्यत्र इत्येतेषु क्तस्य कर्त्तरि असाधुत्वं न

नियमे पुनः सति परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः परः क्तो नियोगतः कर्तारमाह न चेमास्तत्र परिगण्यन्ते प्रकृतयः॥॥*॥विभक्तादिषु चाऽप्राप्तिः प्रकृतेः प्रत्ययपरवचनात् ॥*॥ **विभक्तादिषु च प्रत्ययनियमस्याऽप्राप्तिः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'प्रकृतेः प्रत्ययपरवचनात्'। परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः परः क्तः स्वभावतः कर्तारमाह, न चेमास्तत्र परिगण्यन्ते ॥ न तर्हीदानीमयं साधुर्भवति ? ॥ भवति साधुर्न तु कर्तरि॥कथं तर्हीदानीममत्र कर्तृत्वं गम्यते?॥ अकारो मत्वर्थीयः । विभक्तमेषामस्ति विभक्ताः । पीतमेषामस्ति पीता इति ॥** ॥[*॥उत्तरपदलोपो वा ॥*]॥ **अथ वोत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । विभक्तधनाः विभक्ताः । पीतोदकाः पीता इति ॥** [कर्त्तरि कृत्] ॥

प्र.]ति दोषोपन्यासः। प्रकारान्तरेण साधुत्वं दर्शयिष्यते । प्रत्ययनियमवादिनस्त्वयमदोषः। 'गत्यर्थाकर्मके'त्यत्र परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः परः क्तः कर्तरि नियुज्यते । नहि तत्र भजिपिबती परिगणितावित्यर्थः। संज्ञानियमवाद्याह—**विभक्तादिषु चेति**। ममापि 'गत्यर्थाकर्मके'ति सूत्रं न दण्डवारितम्। तत्र गत्यर्थादिभ्य एव क्तः स्वभावतः कर्तारं ब्रुवन् कृत्प्रत्ययसंज्ञो भवतीति भजिपिबतिभ्यां क्तस्य कर्तरि साधुत्वाऽप्रसङ्गः । **प्रकृतेरिति** । गत्यादिकाया इत्यर्थः। **प्रत्ययपरवचनादिति** । क्तप्रत्ययस्य कर्तरि वर्तमानस्य साधुत्वेन प्रतिपादनादित्यर्थः । तदेवं स्थितमेतत्—स्वभावतस्तेषु तेष्वर्थेषु वर्तमानानां प्रत्ययसंज्ञाविधानद्वारेण साधुत्वमन्वाख्यायते । इदानीं भाष्यकारः प्रश्नपूर्वकं प्रयोगसमर्थनं करोति—**न तर्हीति** । **न तु कर्तरीति** । 'तयोरेवे'ति वचनात्कर्मण्येव साधुरित्यर्थः। **विभक्तमिति** । धनमिति भावः। **पीतमिति**। उदकमित्यर्थः । आकृतिगणश्चाऽर्श आदिः । **अथ वेति** । गम्यमानार्थस्य शब्दस्याऽप्रयोग एव लोपोऽभिमतः । 'विभक्ता भ्रातर' इत्यत्र च धनस्य यद्विभक्तत्वं तद्भ्रातृषूपचर्यते । 'पीता गाव' इत्यत्राप्युदकस्य पीतत्वं गोष्वारोप्यते । [कर्त्तरि]॥

उ.] सिध्यतीत्यर्थ इति भावः। असाधुत्वे बीजमाह—**क्रियाकारकसंबन्धेनेति**। धनकर्मकविभागकर्त्तार इत्यर्थे इति भावः।**प्रकारान्तरेण**—मत्वर्थसंबन्धित्वेन बोधे इत्यर्थः । **क्तः कर्त्तरि नियुज्यत इति** । शास्त्रेण बोध्यत इत्यर्थः । भाष्ये—**प्रकृतेः प्रत्ययेति** । प्रकृतिविशेषाद्गत्यादेः परस्य क्तप्रत्ययस्य कर्त्तरि साधुत्ववचनादित्यर्थः। तदाह—**क्तप्रत्ययस्येति** । 'भवति साधुर्न तु कर्त्तरी'ति भाष्याद्यत्र कर्मणि स्वरसतो विधानं तत्रेति लभ्यत इत्याशयेनाह—**धनमिति भाव इति** । एतेन इदम्भाष्यं सकर्मकेभ्योऽपि भावे क्ते साधकमुपन्यस्यन्तः परास्ताः । उत्तरपदलोपविधायकवचनाऽभावादाह—**गम्यमानेति** । [कर्त्तरि कृत्] ॥

---

१ 'तर्हि कर्तृ' । २ इदं वार्त्तिकमित्यन्ये । ३ 'मस्तीति' । ४ इदं लुप्तं स्यात् ।

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ॥ ३।४।६९ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ ल एतेषु साधनेषु यथा स्यात्,–कर्त्तरि च[1], कर्मणि च, भावे चाकर्मकेभ्य इति॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्। भावकर्मणोरात्मनेपदं विधीयते, शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम्, एतावांश्च लो यदुत[2] परस्मैपदमात्मनेपदं च। स चायमेवं विहितः॥ अत उत्तरं पठति ॥*॥ लग्रहणं सकर्मकनिवृत्त्यर्थम् ॥*॥ लग्रहणं क्रियते॥ [किं प्रयोजनं[3] ?]॥ सकर्मकनिवृत्त्यर्थं। सकर्मकाणां भावे लो मा भूदिति॥ यदि पुनस्तत्रैवाऽकर्मकग्रहणं क्रियेत[4] ?॥

प्र.] लः कर्मणि। केचिल्ल इति प्रथमां व्याचक्षते। अपरे षष्ठीं, लस्य य आदेश इति। तत्र लकारो द्विविधः तिङ्भावी, अतिङ्भावीति। तत्र तिङ्भाविनः कृत्संज्ञानिषेधात् 'कर्तरि कृ'दित्यस्यानुपस्थानात् स्वार्थे भावे विधानं प्राप्नोति। अतिङ्भाविनस्तु 'कर्तरि कृ'दिति वचनात्कर्त्तर्येव साधुत्वं प्राप्नोतीति वचनम्। किमर्थमिति। वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। ल एतेष्विति। लकार इत्यर्थः। अथ वा लस्य य आदेश इति भावः। भावकर्मणोरिति। असत्यस्मिन् सूत्रे भावकर्मणोरात्मनेपदविधानात् 'शेषात्कर्तरी'ति च परस्मैपदविधानाल्लकारस्य भावकर्मकर्तारोऽर्था अनुमास्यन्ते। लकारस्य प्रयोगासमवायाद्वा लादेशानामेवैतेऽर्था भविष्यन्तीत्यर्थः। एतावानिति। नन्वाम्विषयोऽपि लो विद्यते। नैष दोषः। तस्य लुकाऽपहारात्, अनुप्रयोगलकारेण भावादीनां प्रतिपाद्यत्वात्। लग्रहणमिति। यदीदं नारभ्येत तदा यथा भावे विधीयमाना घञादयः सकर्मकेभ्यो भवन्ति–'ओदनस्य पाकः' 'सूत्रस्य कृति'रिति तथा भावकर्मणोरित्यनेन भावे आत्मनेपदं सकर्मकेभ्योपि स्यात्। ततश्च 'पच्यते यवागूं देवदत्तेने'त्यपि स्यात्। यदि पुनरिति। 'भावकर्म-

उ.] लः कर्मणि च। केचिदिति। उच्चारणाऽर्थाकारेण सूत्रे लस्येति षष्ठ्येकवचनवत् प्रथमैकवचनं जातौ। एतावांश्च लो यदुत परस्मैपदमिति भाष्ये परस्मैपदादिशब्दानां तद्विषये लक्षणेति तद्भावः। अपरे इति। लस्य प्रयोगाऽसमवायित्वात्तस्याऽर्थकथनं व्यर्थं, भाष्ये लक्षणाप्रसङ्गश्चेति तद्भावः। 'वर्तमाने ल'डित्यादौ प्रतिज्ञाप्रापितद्योतकत्वं यथा लकारस्य तथाऽत्रापि भविष्यतीत्याद्यसतमेव युक्तम्, अन्त्येऽपि वाक्यैकदेशन्यायेन प्रयोगस्य लक्षणया समत्वात्। ननु भावादिष्वात्मनेपदादिविधानेऽपि लां किमागतमत आह–असतीत्यादि। भावकर्मणोरात्मनेपदेति। भावकर्मणोर्लस्याऽऽत्मनेपदमिति तदर्थः। आदेशानामेवेति। लस्य स्थाने भावकर्मणोरात्मनेपदमित्यर्थ इति भावः। तस्य लुकेति। एतद्विषयं निष्कर्षमग्रे वक्ष्यति। अनुप्रयोगेति। एवञ्च स निरर्थक एव, सञ्ज्ञाप्रतिपत्तये

१ चः क्वचिन्न। २ 'लकारो यदुत'। ३ इदं क्वचिन्न। ४ 'क्रियते'।

तत्तत्राऽकर्मकग्रहणं कर्तव्यम्॥ ननु चेहापि 'क्रियते भावे चाकर्मकेभ्य' इति॥ परार्थमेतद्भविष्यति–'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः', भावे चाकर्मकेभ्य इति॥यावदिह लग्रहणं तावत्तत्राऽकर्मकग्रहणम्।इह वा लग्रहणं क्रियेत[3] तत्र वाऽकर्मकग्रहणं को न्वत्र विशेषः?॥ अयमस्ति विशेषः,–इह लग्रहणे क्रियमाणे आनः कर्तरि सिद्धो भवति। तत्र पुनरकर्मकग्रहणे क्रियमाणे आनः कर्तरि न प्राप्नोति॥तत्रा-प्यकर्मकग्रहणे क्रियमाणे आनः कर्तरि सिद्धो भवति॥कथम्?॥भावकर्मणोरि-त्यतो[3] यदन्यदात्मनेपदानुक्रमणं तत्सर्वं[4] कर्त्रर्थम् ॥*॥ विप्रतिषेधाद्वानः कर्तरि ॥*॥ विप्रतिषेधाद्वाऽऽनः कर्तरि भविष्यति । तत्र भावकर्मणोरित्येतदस्तु

प्र.]णोरकर्मका'दित्येवं करिष्यते,सामर्थ्याच्चाकर्मकग्रहणं भावार्थं भविष्यति। अकर्म-काणां कर्माऽसंभवात्। सूत्रारम्भवाद्याह–तत्रेति।सूत्राप्रत्याख्यानवाद्याह–ननु चेति। 'त्वयापी'ति शेषः । आरम्भवाद्याह–परार्थमिति । सूत्रप्रत्याख्यानवाद्याह–याव-दिहेति । कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इत्येतदत्र प्रदेशे द्वाभ्यामपि वक्तव्यम् । त्वया तु 'ल' इत्येतत्पदमत्र कर्तव्यम् , मया 'भावकर्मणो'रित्यत्र अकर्मकग्रहण-मिति पदेन पदस्य साम्यम् । मात्रालाघवं त्वत्र न विवक्षितम् । आरम्भवाद्याह–अयमस्तीति । आन इति । आत्मनेपदसंज्ञत्वाद्भावकर्मणोरिति वचनाद्भावकर्मा-भिधायित्वमेव स्यान्न तु कर्तृवाचित्वमिति 'शयान' इत्यादौ कर्तर्यानो न स्यात् । सूत्रारम्भे तु कर्तर्यप्यानः सिध्यतीत्यर्थः । प्रत्याख्यानवाद्याह–तत्रापीति । 'अनु-दात्तङित' इत्यादिभिः सूत्रैः कर्तर्यात्मनेपदविधानार्थैरानः कर्तरि 'शयान' इत्यादौ भविष्यतीत्यर्थः । विप्रतिषेधाद्वेति । 'भावकर्मणो'रित्यस्य तदवकाशः, यत्र कृ-त्संज्ञाया अभावात्कर्तरि कृदिति न प्रवर्तते 'आस्यते पच्यत' इति । 'कर्तरि

उ.]तदनुसरणस्याऽऽवश्यकत्वादिति भावः । स चाऽयमेवंविहित इति । सोऽयं लकार एवं 'लः कर्मणि चे'ति सूत्रसत्त्वे यथा विहितस्तथा विहित इत्यर्थः । अतोऽपि 'ल' इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वपक्षोऽयुक्तः । तथा सति 'ते चेमे' इति वदेत् । भाष्ये–इत्यपि स्यादिति । लकारेण कर्तृकर्मणोरनभिधानादिति भावः । इत्येत-दत्र प्रदेश इति । तयोरेवेति सूत्रार्थमित्यर्थः । पदेनेति । पदसमुदायात्मके सूत्रे भगवान्मात्रालाघवं नाद्रियत इति भावः । वस्तुतस्त्वत्र लग्रहणे कर्मभावाभ्यां कर्तृ-रूपाऽर्थाऽबाधाय 'च'द्वयं कार्यम्, उत्तरसूत्रे च 'तयो'रिति वाच्यम् । मम तु कर्मणि कृत्यक्तखलर्था भावेऽकर्मकेभ्य इत्येवेति मात्रालाघवमप्यस्त्येवेति बोध्यम् । भाष्ये सूत्राऽनुसारेण 'च'घटितो न्यासः, कैयटे च तथैव न्यासो दर्शितः ।

१ 'एवमपि यावदिह' । २ 'क्रियते' । ३ 'तोऽन्यद्यदा' ।
४ 'सर्वं तत्' । ५ भाष्यमिदमित्यन्ये ।

कर्तरि कृदिति,–कर्तरि कृदित्येतद्भविष्यति विप्रतिषेधेन ॥*॥ सर्वप्रसङ्गस्तु ॥*॥ सर्वेभ्यस्तु धातुभ्य आनः कर्तरि प्राप्नोति । परस्मैपदिभ्योपि ॥ नैष दोषः । अनुदात्तङित इत्येष योगो नियमार्थो भविष्यति॥ यद्येष योगो नियमार्थो विधिर्न प्रकल्पते । आस्ते शेते इति ॥ अथ विध्यर्थः,आनस्य नियमो न प्राप्नोति । आसीनः शयान[इति] । तथा नेर्विश इत्येवमाद्यनुक्रमणं यदि नियमार्थं, विधिर्न प्रकल्पते । अथ विध्यर्थमानस्य नियमो न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि नियमार्थम् ॥ ननु चोक्तं 'विधिर्न प्रकल्पते' इति ॥ विधिश्च प्रक्लृप्तः ॥ कथम् ? ॥ 'भावकर्मणो'रित्यत्राऽनुदात्तङित इत्येतदनुवर्तिष्यते ॥ यद्यनुवर्तते एवमप्यनुदात्तङित एव भावकर्मणोरात्मनेपदं प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । 'अनुदात्तङित [आत्मनेपदम्' । अनुदात्तङित] आत्मनेपदं भवति । ततो 'भावकर्मणोः' । ततः 'कर्तरि' । कर्तरिचात्मनेपदं भवति। 'अनुदात्तङित'इत्येव । [आस्ते शेते]। 'भावकर्मणोरिति निवृत्तम् । ततः 'कर्मव्यतिहारे' । 'कर्तरी'त्येवानुवर्तते । 'अनुदात्तङित' इत्यपि निवृत्तम् ॥ यदप्युच्यते 'तथा नेर्विश इत्येवमाद्यनुक्रमणं यदि नियमार्थं विधिर्न प्रकल्पते, अथ विध्यर्थमानस्य नियमो न प्राप्नोती'ति । अस्तु

प्र.]कृ'दित्यस्य तृजादयोवकाशाः।आनस्य तूभयप्रसङ्गे कर्तरि कृदिति परत्वात्कर्ताऽर्थो भविष्यतीत्यर्थः । आरम्भवाद्याह–सर्वप्रसङ्ग इति । परस्मैपदिभ्यो धातुभ्य आनः कर्तरि प्राप्नोतीत्यर्थः । प्रत्याख्यानवाद्याह–नैष दोष इति । 'अनुदात्तङित आत्मनेपदं नान्यस्मा'दिति नियमादानः कर्तरि परस्मैपदिभ्यो न भविष्यतीत्यर्थः । आरम्भवाद्याह–यदीति । भावकर्मणोरात्मनेपदविधानात्तङोऽनुदात्तङितो न प्राप्नुवन्ति । 'अनुदात्तङित' इत्यनेन आन एव धातुविशेषे नियम्यत इत्यर्थैकत्वादेकस्य वाक्यस्य विधिनियमावेकेन सूत्रेण न प्रकल्पेते इत्यर्थः । प्रत्याख्यानवाद्याह–अस्तु तर्हीति । भावकर्मणोरित्यत्रेति । 'अनुदात्तङित आत्मनेपद'मित्यनेनैकेन वाक्येन आनस्य नियमः क्रियते । 'भावकर्मणो'रित्यत्र त्वनुवृत्त्या द्वितीयेन वाक्येन तङां विधिः क्रियत इत्यर्थः । एवमपीति । 'भावकर्मणो'रित्यस्यानुदात्तङित इत्यनेनैक-

उ.]तृजादय इति । तेषामात्मनेपदादिसंज्ञाऽभावादिति भावः।परत्वात्कर्त्रर्थ इति। इदं कार्यशब्दवादे । एवं हि भावकर्मणोर्न स्यादिति त्वग्रे भाष्य एव स्पष्टम् । सर्वप्रसङ्ग इति । विप्रतिषेधवादे दूषणम् । तङोऽनुदात्तेति । 'कर्त्तरी'ति शेषः। एवं 'नेर्विंश' इत्यादीनां नियमत्वे कर्त्तरि तङ् न स्यात्, विधित्वे केवलादप्यानः स्यादित्यादि बोध्यम्। तङां विधिरिति । 'कर्त्तरी'ति शेषः । भावकर्मणोरिति ।

१ इतिः क्वचिन्न । २ इदं लुप्तं स्यात् । ३ 'नियतः' ।

विध्यर्थम् ? ॥ ननु चोक्तमानस्य नियमो न प्राप्नोतीति ॥ नैष दोषः । यथै-वात्राऽप्राप्तास्तङो भवन्त्येवमानोऽपि भविष्यति ॥*॥ सर्वत्राऽप्रसङ्गस्तु ॥*॥ **सर्वेषु च साधनेष्वानो न प्राप्नोति । विप्रतिषेधाद्धाऽऽनः कर्तरीति भावकर्म-णोर्न स्यात्, कर्तर्येव स्यात्। इह पुनर्लग्रहणे क्रियमाणे 'कर्तरि कृ'दित्येतदस्तु लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति,–लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इत्ये-तद्भविष्यति विप्रतिषेधेन** ॥*॥ सर्वप्रसङ्गस्तु ॥*॥ **लादेशः सर्वेषु साधनेषु प्राप्नोति। शतृक्वसू च भावकर्मणोरपि प्राप्नुतः ॥ नैष दोषः ॥ शेषात्परस्मैपदं कर्तरीत्येवं तौ कर्तारं ह्रियेते** ॥ [लः कर्मणि च भावे चा] ॥

प्र.]वाक्यता सत्यामनुवृत्तौ स्यात्। ततश्चाऽऽस्यते गुरुणा अतिशय्यते गुरु[भि]रित्यादौ आत्मनेपदं स्यात्, भूयते गम्यते शेते आस्ते इत्यादौ तु नैव स्यादित्यर्थः। **यथैवात्रेति** । अनुदात्तङित इत्यनेनाऽऽनस्य नियमादप्राप्तिः। तङोऽपि भावकर्मणो-र्विधीयमानाः निविशत इत्यादौ कर्तरि न प्राप्नुवन्ति । तत्राऽविशेषान्नेर्विश इत्यादिभिः सूत्रैस्तङानाः कर्तरि विधास्यन्त इत्यर्थः । **सर्वत्राप्रसङ्गस्त्विति** । असत्यस्मिन् सूत्रे भवदुक्तेन विप्रतिषेधेनाऽऽनः 'कर्तरि कृ'दिति कर्तर्येव स्यान्न तु भावकर्मणोः । ततश्च भूयमानं गम्यमानमित्यादिप्रयोगो न स्यादित्यर्थः । **इह पुनरिति**। यदि 'ल' इति षष्ठी तदाऽस्य तिङोऽवकाशः। कर्त्तरि कृदित्यस्यतृजादयः। आनस्यपरत्वादनेनार्थनिर्देशः। अथ ल इति प्रथमा तदास्य तिङ्भावी लकारोऽवकाशः। आनभाविनस्तु लकारस्य परत्वादनेनार्थव्यवस्था। **शेषादिति**। 'कर्तर्येव परस्मैपद'मि-त्येवं नियमात् शतृक्वसू भावकर्मणोर्न भविष्यत इति भावः। 'ल' इत्यादेशापेक्षषष्ठी-निर्देशपक्षे 'आम' इति विधीयमानस्य लुकोऽप्ययमर्थनिर्देशः, अभावस्याप्यादेश-त्वात्। तथा च 'अचः परस्मिन्पूर्वविधा'वित्यत्र लोपस्याऽप्यजादेशस्य स्थानिवद्भावः प्रदर्शितः। लुकोऽभावरूपत्वात्कथमर्थाऽभिधानमिति चेत् । प्रतिज्ञाप्रापितं क्विबादीना-

---

उ.]तथा चाऽऽसादिभ्यः कर्त्तरि न स्यादन्येभ्यो भावकर्मणोर्न स्यादित्यर्थः। भाष्ये–**भावकर्मणोस्ततः कर्त्तरीति** योगविभागसामर्थ्याद्भावकर्मणोरित्यत्राऽसंबद्धमेव अनुदात्तङिद्ग्रहणं 'कर्त्तरी'त्यत्र संबध्यत इति भावः । **तदाऽस्येति** । 'लः कर्मणि चे'त्यस्येत्यर्थः। षष्ठ्यन्तत्वं न भाष्यसम्मतमित्युक्तम्। वक्ष्यते च–'शेषादेव परस्मै-पद'मिति । नियमे तदवस्थो दोष इत्यत आह–**कर्त्तर्येवेति** । लक्ष्याऽनुसारादिति भावः । **लुकोऽप्यर्थमिति** । नन्वनुप्रयोगस्य लादेशैरेव भावाद्यभिव्यक्तौ किमस्या-ऽर्थाऽऽदेशनेनेति चेन्न, एवं हि आम्विषयस्य 'कर्त्तरि कृदि'ति कर्त्रर्थकत्वमेव स्यात् । एवं हि विरोधादन्यवाचिप्रत्ययपरोऽनुप्रयोगो न स्यादिति भावः । **लोप-स्याऽप्यजेति** । पटयतीत्यादौ । **प्रतिज्ञेति** । अनेन प्रथमान्तत्वमेव युक्तमिति

लस्य ॥ ३।४।७७ ॥

॥*॥ लादेशे सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥*॥ लादेशे सर्वप्रसङ्गः। सर्वस्य लकारस्यादेशः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति,—लुनाति लभते॥ किं कारणम्?॥ 'अविशेषात्'। न हि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवंजातीयकस्य लकारस्यादेशो भवतीति। अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः॥ ॥*॥ अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम् ॥*॥ अर्थवतो लकारस्य ग्रहणम्। न चैषोऽर्थवान् ॥*॥ अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमिति चेन्न वर्णग्रहणेषु ॥*॥ अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमिति चेत्तन्न॥ किं कारणम्?॥ वर्णग्रहणमिदम्। न चैतद्वर्णग्रहणेषु भवत्यर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति ॥*॥ तस्माद्विशिष्टग्रहणम् ॥*॥ तस्माद्विशिष्टस्य लकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम्॥ न कर्तव्यम्। 'धातो'रिति वर्तते॥ एवमपि शाला माला मल्ल इत्यत्रापि[3] प्राप्नोति। ॥*॥ उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ॥*॥ एवमपि नन्दनः अत्रापि[4] प्राप्नोति॥ इत्संज्ञाऽत्र बाधिका भविष्यति॥इहापि तर्हि बाधेत—पचति पठतीति॥ इत्कार्याऽभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति ॥ इदमस्तीत्कार्यं 'लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवती'त्येष स्वरो यथा स्यात्॥ 'लिती'त्युच्यते न चाऽत्र

प्र.] मिव प्रयोगेऽश्रवणेपि लुकोर्थवत्त्वम्, अनुप्रयोगात्तु तदर्थाभिधानव्यक्तिरित्यदोषः।

लस्य। अर्थवद्ग्रहणादिति। लडादय एव भावाद्यर्थाभिधायिनः स्थनित्वेन गृह्यन्त इत्यर्थः। न वर्णग्रहणेष्विति। लस्येत्यत्र लकारेऽकार उच्चारणार्थः। ततश्च वर्णमात्रस्याऽयं निर्देशः।वर्णनिर्देशेषु च विद्यमानाप्यर्थवत्ता शब्देन नाश्रिता, वर्णरूपमात्रस्याश्रयणात्। तथा च यस्येति लोपोनर्थकस्यापि भवति—दैवदत्तिरिति। तस्मादिति।भावाद्यर्थाभिधायिनो लस्येति वक्तव्यमित्यर्थः। धातोरिति वर्तत इति। विहितविशेषणं च धातुग्रहणमाश्रीयत इत्यग्निचिल्लभ्यत इत्यत्रापि न भवति। शालेति। शामामलिभ्य औणादिको लन्प्रत्ययः। इत्संज्ञात्रेति। तस्यां च तस्यां लोपे [च] कृते स्थान्यभावादल्विधित्वाच्च स्थानिवद्भावाऽभावादादेशो न भविष्यतीत्यर्थः। इहापीति। ततश्चात्राप्यादेशा न स्युरित्यर्थः। लितीत्युच्यत इति।

उ.] सूचयति।लग्रहणं सकर्मकनिवृत्त्यर्थमिति भाष्याच्च।षष्ठ्यन्तत्वे ल इति ग्रहणमिति स्यात्। समासेऽपि विभक्तिलोपेऽकारश्रवणाऽनापत्तिः, अलोपे विसर्गश्रवणापत्तिः। अन्यदपि प्रथमान्तत्वसाधकम्प्रागुक्तम्॥ [लः कर्मणि च]॥

लस्य। भावाद्यर्थाऽभिधायिन इति। शास्त्रप्रतिज्ञाताऽर्थवन्त इति भावः। अकार उच्चारणार्थ इति। अन्यथा लिडादीनां तिङो न स्युः। ततश्च 'परस्मैप-

१'सर्वस्य'। २अपिः क्वचिन्न।३इदं वार्तिकं वाचनिकी वार्त्तिककृतः परिभाषा। भाष्यमित्यन्ये। ४ 'इत्यत्र'। 'अत्र'।

लितं पश्यामः ॥ अथापि कथं चिद्वचनाद्वाऽनुवर्तनाद्वेत्संज्ञकानामादेशः स्यादेवमपि न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-'न लादेशे लित्कृतं भवती'ति यदयं णलं लितं करोति ॥ अथाप्युणादयो व्युत्पाद्यन्ते एवमपि न दोषः । क्रियते विशिष्टग्रहणं 'लस्ये'ति ॥*॥ लादेशो वर्णविधेः पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥*॥ लादेशो वर्णविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । लादेशस्यावकाशः-पचतु पठतु ।

प्र.]ल इदस्येति बहुव्रीहिराश्रितः।अत्र च लस्य लोपे कृते न कश्चिल्लकार इत्संज्ञकः प्रत्ययोऽस्तीत्यर्थः । **अथापीति** । ल एवेत्-लिदित्येवं तत्पुरुषो यद्याश्रीयेत तथापि लस्येति स्थानित्वेनाश्रयणात्सत्यामपीत्संज्ञायां लोपो न क्रियते । **अनुवर्तनाद्वेति** । भावादीनामनुवृत्त्या भावकर्मकर्तृवाचिनो लस्यादेशः । न च लोपे सति भावाद्यर्थाभिधायित्वं संभवतीत्यकृतलोपानामेव लकाराणामादेशाः करिष्यन्ते । ज्ञापकात्तु लित्स्वरो न भविष्यतीत्यर्थः। **क्रियत इति**। अनुनासिको लकारः स्थानित्वेनोपात्त इत्यर्थः । अथ वा ल् अस्य लस्येत्येवं निर्देशः कृतः । अस्येति सर्वनाम्ना भावाद्यर्थाभिधायी परामृश्यते । **पचत्वत्रेति** । वाक्यस्य विभज्यान्वाख्यानं

उ.]दानां ण'लित्याद्यसङ्गतं स्यादिति भावः।**विहितविशेषणमिति**। न चैवं 'शालादिषु प्राप्नोती'ति भाष्याऽसङ्गतिः, समुदायस्य ततो विधानेऽपि निर्दिष्टस्य लकारस्य वर्णस्य ततोऽविधानादिति वाच्यम् ,समुदायविधानेऽवयवविधानस्याऽपि सत्त्वमित्यभिमानेन एवमपीत्यादिभाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वेनाऽक्षतेः। एतेन ल्युट्धातोर्विहितो न तु लकार इति परास्तम्।**अथाऽपिकथञ्चिदिति**।अस्य 'लित्स्वरार्थमित्त्वं स्या'दितिशेषः। तदेवाह-**ल एवेदिति**।तत्रेत्संज्ञासामर्थ्याल्लोपात्पूर्वं,लोपेऽपि स्थानिवत्त्वाद्वा स्वर इति भावः।तत्पुरुषत्वे ण्वुलादौ कथं स्वर इति चिन्त्यम्। इत्संज्ञकलस्य परत्वाऽभावात् , तदव्यवहितपूर्वस्य तदनिष्टेश्च । तस्माद्बहुव्रीहिरेव। 'अथाऽपि कथञ्चि'दिति भाष्यस्य 'व्यपदेशिवद्भावेने'त्याशय उचितः । 'वचनाद्वे'त्यस्ये'त्त्वे यद्यप्यादेशा न स्युस्तथाऽपी'त्यादिस्तदाह-**तथाऽपि लस्येति** । एवञ्चेत्संज्ञायामप्यादेशसिद्धिर्भावादिविहितस्य लस्य। ल्युटि तु दोषः । भाष्ये-**एवमपीति** । एवञ्चाऽत्र प्रयोजनाऽभावादित्वाऽभावेन लादेशस्वराऽभावौ सिद्धौ । ल्युटि तु इत्संज्ञया लोपेन च बाधान्न दोष इति भावः। **ल् अस्येति**। अत्र पक्षे 'ल्' इति लुप्तषष्ठीकम्, 'अस्ये'ति समानाऽधिकरणं तस्य विशेषणम्। वस्तुतो धातोरित्यनुवृत्त्या धातुविहितलकारस्य वर्णस्य तत्र ग्रहणम् । अकारस्योच्चारणार्थत्वात् । शालादौ तु न व्यञ्जनमात्रं धातोर्विहितं, किन्त्वकारविशिष्ट इति भाष्यार्थः । भाष्ये-**लादेशो वर्णविधेरिति** । लादेशादेश इत्यर्थः । ननु वर्णविधिलादेशयोर्युगपत्प्राप्त्यभावेन विप्रतिषेधाऽसङ्गतिरत आह—

---

१ 'अनुवर्त्तनसामर्थ्याद्वेत्सञ्ज्ञको नामादेशः'। २ 'लादेशेषु'।३ 'विधेर्नभव' ।

वर्णविधेरवकाशः–दध्यत्र मध्वत्र । इहोभयं प्राप्नोति–पचत्वत्र पठत्वत्रेति । लादेशो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥ न वक्तव्यः ॥*॥ उक्तं वा ॥*॥ किमुक्तम् ? ॥ 'लादेशो वर्णविधे'रिति ॥

टित आत्मनेपदानां टेरे ॥ ३।४।७९ ॥

॥*॥ टित एत्व आत्मनेपदेष्वानप्रतिषेधः ॥*॥ टित एत्व आत्मनेपदेष्वानस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पचमानः यजमानः । टित इत्येत्वं प्राप्नोति ॥ ॥*॥ उक्तं वा ॥*॥ [उक्तं वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'ज्ञापकं वा सानुबन्धकस्यादेशवचन इत्कार्याभावस्ये'ति ॥ नैतदस्त्युक्तम् ॥ एवं किल तदुक्तं स्यात् यद्येवं विज्ञायेत टित्–आत्मनेपदं टिदात्मनेपदं, टिदात्मनेपदानामिति । तच्च न । टितो लकारस्य यान्यात्मनेपदानीत्येवमेतद्विज्ञायते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं । टित्–आत्मनेपदं टिदात्मनेपदं, टिदात्मनेपदानामिति हि[2] विज्ञायमानेऽकुर्वीत्यत्रापि[3] प्रसज्येत ॥ नैष टित् ॥ कस्तर्हि ? ॥ ठित् । स चावश्यं ठित्कर्तव्यः । आदिर्मा भूदिति ॥ कथमिटोऽदिति ? ॥ इठोदिति वक्ष्यामीति । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । पर्यवपाद्यस्य मा भूत् । लविषीष्ट ॥ इह तर्हि 'इषमूर्जमहमित आदि',–आतो लोप इटि चेत्याकारलोपो न प्राप्नोति ।

प्र.] कियत इत्येवमुपन्यासः । लादेशो वर्णविधेरिति । विप्रतिषेधसूत्रे बहिरङ्गपरिभाषाया इदं प्रयोजनमित्यर्थः । [लस्य] ॥

टित आत्म । यद्येवमिति । यदि 'टित' इत्येकवचनं बहुवचनप्रसङ्गे व्यत्ययेन क्रियेतेत्यर्थः । अथ या केचिट्टितामित्येव पठन्ति, तदाश्रयेणैतदुक्तम् । अकुर्वीति । लङः स्थाने उत्तमैकवचनमिट् । पर्यवपाद्यस्येति । पर्यवपादः—रूपान्तरापत्तिः । तत्र साधुरागमः–पर्यवपाद्यः । 'तत्र साधु'रिति यत् । आदीति । दाञो लङ उत्तमैकवचनम् । शपः श्लुः, 'द्विर्वचनप्रसङ्गे छन्दसि वेति वक्तव्य'मिति द्विर्वचनाभावः । यदि ठिदिट् स्यात्तदा 'आतो लोप इटि चे'त्याकारलोपो न स्यात् ।

उ.] वाक्यस्येति । [लस्य] ।

टित आ । भाष्ये–ज्ञापकञ्चेति । 'गाङ् लिटी'ति सूत्रे इदमुक्तम् । नैतदिति । एतदुक्तमत्र नास्तीत्यर्थः । तदुक्तमेवं किलाऽत्र स्यादित्यन्वयः । ननु भिन्नवचनानां कथं सामानाधिकरण्येन संबन्धोऽत आह–यदि टित इति । टिदात्मनेपदानामिति भाष्यस्य तदर्थकं यदि विज्ञायत इत्यर्थः । भाष्यप्रामाण्यात्तादृश एवाऽष्टाध्यायीपाठ इत्यन्ये । भाष्ये–आदिर्मा भूदिति । श्नमीवाऽत्रापि 'परश्चे'त्यस्याऽऽप्रवृत्तेरिति भावः । तत्र साधुरागम इति । योगरूढिरिति भावः । नन्वस्य इट

१ 'विधेरन्तरङ्ग इति' । २ क्वचिन्न । ३ इतिः क्वचिन्न । ४ 'आदीत्यातोलोप' । ५ 'यदीट् ठित्' ।

तस्माट्टिदेषः ॥ आदिस्तर्हि कस्मान्न भवति ?॥ सप्तदशादेशाः स्थानेयोगत्वं प्रयोजयन्ति तानेको नोत्सहते विहन्तुमिति कृत्वाऽऽदिर्न भविष्यति ॥

पर्यवपाद्यस्य तर्हि कस्मान्न भवति–लविषीष्टेति ? ॥ 'असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण' इति ॥ इदं तर्ह्युक्तं–'प्रकृतानामात्मनेपदानामेत्वं भवती'ति ॥ के च प्रकृताः ? ॥ तादयः ।

॥*॥ आने मुग्ज्ञापकं त्वेत्वे टित्तङामिशिसीरिचः ।
डारौरःसु टिदटितः प्रकृते तद्गुणे कथम् ॥*॥

प्र.]अत्र च छन्दस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वमिट एष्टव्यम् । आर्द्धधातुक इत्याल्लोपविधानात् । सप्तदशेति । लस्येत्येका षष्ठी, सा यद्यवयवावयविसंबन्धे स्यात्तदा इट एवानुग्रहः स्यान्न तिबादीनाम् , तस्माद्भूयसां स्थान्यादेशसंबन्धस्य प्रयोजकत्वाल्लस्येति स्थानेयोगा षष्ठीत्यादेश एवेङ्भवति न त्वागमः । असिद्धमिति । वलाद्यार्द्धधातुकापेक्षणादङ्गापेक्षत्वाच्च बहिरङ्ग इडागमः । 'इटोऽ'दित्यद्भावस्तु लिङसंबन्धीडपेक्षणादन्तरङ्गः । तत्र कर्तव्ये आगमस्यासिद्धत्वादद्भावाऽभावः । प्रकृतानामिति । तिबादय इहानुवर्तन्ते, तैरात्मनेपदानि विशेष्यन्ते । अथवा प्रकरणस्य विशेषस्मृतिहेतुत्वात्प्रकृतान्येवात्मनेपदानीहात्मनेपदशब्देनोच्यन्ते । ज्ञापकमप्याह–आने मुगिति । यद्येत्वमानस्य स्यादानयि मुगिति वक्तव्यं स्यादित्यर्थः। टित्तङामिति। टितः स्थाने ये तङः तेषामेत्वं न त्वानस्यापि । अथाध्येतेत्यादौ डारौरसामेत्वं कस्मान्न भवतीत्याह–इशिसीरिच इति । 'लिटस्तझयोरेशिरेच्' 'थासः से' इत्येताभ्यां सूत्राभ्यां लाघवाय इश् सि इरिच् इत्येते आदेशा विधेयाः । एत्वस्याऽनेन सिद्धत्वात् । ज्ञापनाय तु सयादयो विहिता लादेशादेशानामेत्वाऽभावस्य । टिदटित

उ.]आर्द्धधातुकत्वाऽभावादाल्लोपो न स्यादत आह–अत्र चेति।स्थान्यादेशसंबन्धस्येति । स्थान्यादेशसंबन्धं प्रति भूयसां प्रयोजकत्वात्स्थानषष्ठीत्यन्वयः । टकारस्तु 'इटोऽदि'त्यत्र विशेषणार्थः । वलाद्यार्द्धधातुके इति । अनेन प्रकृतिप्रत्ययोभयाऽपेक्षत्वमागमस्य दर्शयति । भाष्ये–इदन्तर्ह्युक्तमिति । इदमपि 'गाङ्कुटी'त्यत्रैवोक्तम् । तैरात्मने इति । तिबादीनां मध्ये यान्यात्मनेपदानीत्यर्थः । न च तन्मध्ये शानज्निविष्ट इति भावः । अनुवृत्तिं विनाऽपीष्टसिद्धिमाह–अथ वेति । भाष्ये एकदेश्याह–आने मुगिति। 'आनयी'ति प्रयोगे दृश्यमानरूपस्यैवानुकरणं न्याय्यमिति भावः । वस्तुतस्त्वलादेशे शानच्चानशादिसंबन्ध्यानेऽपि मुक्सिद्धये तथा निर्देश आवश्यकः । पचमानो यजमान इति । भावकर्मणोरप्रवृत्तये न ते लादेशा इति,–ज्ञापकाऽसङ्गत्यरुचेर्वक्ष्यति–प्रकृते तदिति । ज्ञापनाय तु सयादय इति । ननु परत्वादेत्वे पुनः प्रसङ्गविज्ञानेन डादिषु 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेनैलाऽप्रवृत्तौ किम-

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः ॥ ३।४।८२ ॥

॥*॥ णलः शित्करणं सर्वादेशार्थम् ॥*॥ णल्शित्कर्त्तव्यः॥ किं प्रयोजनम्?॥ 'सर्वादेशार्थं'। शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्। अक्रियमाणे हि शकारेऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत ॥*॥ उक्तं वा ॥*॥[उक्तं वा[1]]॥ किमुक्तम् ? ॥ 'अनित्त्वात्सिद्ध'मिति । णकारः क्रियते तस्याऽनित्त्वात्सिद्धम्[2] ॥ क एष[3] परिहारो न्याय्यः—शकारमसि[4] चोदितो 'णकारं करिष्यामि शकारं न करिष्यामी'ति । णकारो वाऽत्र क्रियेत शकारो वा को न्वत्र विशेषः?॥ अवश्यमत्र णकारो वृद्ध्यर्थः कर्तव्यो 'णिती'ति वृद्धिर्यथा स्यात् ॥ नार्थो वृद्ध्यर्थेन णकारेण । णित्त्वे योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति 'गोतो णित्' । ततः 'अल्' । अल्च णिद्भवति । तत 'उत्तमो वे'ति ॥ एवं तर्हि लकारः क्रियते तस्याऽनित्त्वात्सिद्धम् ॥ एवमपि क एष परिहारो न्याय्यः शकारमसि[4] चोदितो 'लकारं करिष्यामि शकारं न करिष्यामी'ति। लकारो वा क्रियेत शकारो वा कोऽन्वत्र विशेषः ?॥ [अयमस्ति[5] विशेषः]॥ अवश्यमेवात्र[6]

प्र.]इति–'अकुर्वी'त्यत्र परिहारः।अटितो लङः स्थाने टिदिट् कृत इत्येत्वं न भवति। प्रकृते तदिति। तत्–एत्वं प्रकृते तङ्यात्मनेपदे भवति न त्वाने। गुणे कथमिति । श्लोकपूरणायैतदुक्तम् । एत ऐ इत्यत्र पचावेदम् इत्याद्गुणे कृते कथमेत्वं न भवतीति चोद्यम् । परिहारस्तु वक्ष्यते,–बहिरङ्ग आद्गुण इति ॥ [टित आत्मने] ॥

परस्मै । **णल इति** । क्व पुनरस्य शकारः क्रियते, यद्यादौ णकारस्य अनादित्वादित्संज्ञा न प्राप्नोति । मध्ये शस्येत्संज्ञाया अभावः । अन्ते तु लस्येत्संज्ञाया अप्रसङ्गः । एवं तर्हि लश्विधातव्यः । लशुत्तमो वेति करिष्यते । योगविभागश्चेति मन्यते । अथवा णल् शिदित्यतिदेशः कर्तव्यः । **अक्रियमाणे हीति** । नानुबन्ध-

उ.]र्थमिदं, स्पष्टश्च 'डा'विधायके भाष्ये एतदिति चेन्न, एकदेश्युक्तित्वेनाऽक्षतेः । ज्ञापकस्य फलाऽभावाच्चाऽस्यास्तत्त्वम्। 'एधन्त' इत्यादौ परत्वा'द्वार्णादाङ्ग'मिति वा पूर्वमन्तादेशे पूर्वरूपे 'सर्वे सर्वपदादेशा' इति न्यायेनाऽन्तस्याऽऽदेशादेशत्वेन ज्ञापकेन नैत्वाऽऽपत्तिरित्यन्ये । **श्लोकेति** । श्लोकपूरणायाऽन्यसूत्रविषयपूर्वपक्षोऽत्र दर्शित इति भावः । तद्ध्वनयन्नाह–**एत ऐ इत्यत्रेति** । अनेनाऽस्य श्लोकस्यैकदेश्युक्तित्वं स्फुटीकृतम् ॥ [**टित आत्मनेपदानां टेरे**] ॥

परस्मैपदानां। मध्ये शस्येति। 'अनादित्वा'दिति शेषः। प्रथमपुरुषे 'पपाचे': त्यादौ वृद्धिसिद्धय आह–**योगविभागश्चेति । धात्वधिकारे त्विति** । परविशेषण-

१ इदं क्वचिन्न । २ 'सिद्धमिति' । ३ 'कथमेष' । ४ इदं भाष्यं वार्त्तिकं-वेति सन्दिग्धम् । ५ अयं पाठः क्वचिन्न । ६ 'मत्र' ।

स्वरार्थो लकार इत्कर्तव्यः। 'लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवती'त्येष स्वरो यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्। धातुस्वरे कृते द्विर्वचनं, तत्रान्तर्यतोऽन्तोदात्तस्याऽन्तोदात्त आदेशो भविष्यति ॥ कथं पुनरयमन्तोदात्तः स्याद्यदैकाच्? ॥ व्यपदेशिवद्भावेन ॥ यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनाऽन्तोदात्त एवमाद्युदात्तोपि, तत्रान्तर्यत आद्युदात्तस्याऽऽद्युदात्त आदेशः प्रसज्येत ॥ सत्यमेवमेतत्। न त्विदं लक्षणमस्ति 'धातोरादिरुदात्तो भवती'ति,इदं पुनरस्ति 'धातोरन्त उदा-

---

प्र.]कृतमनेकाल्त्वमित्यन्त्यस्य स्यादित्यर्थः।एतच्च प्राग्लादेशाद्धात्वधिकार इति पक्षमाश्रित्योच्यते। धात्वधिकारे तु सत्यादेः परस्येत्यादेः प्राप्नोति। **धातुस्वर इति।** प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वाद्धातुस्वरः प्रवर्तते। **यदैकाजिति।** योऽनेकाच् जजागारेति,—तत्र धातुस्वरे कृते शिष्टस्यानुदात्तत्वे प्रथमैकाचो द्विर्वचनं सर्वानुदात्तं सिध्यतीत्येकाजेव धातुर्निरूप्यते। **व्यपदेशिवद्भावेनेति।** 'आद्यन्तवदेकस्मि'न्नित्यनेनेत्यर्थः। **यथैवेति।** कार्यातिदेशं मन्यते। **न त्विदमिति।** शास्त्रातिदेश इति

उ.]पक्षे इदम्। विहितविशेषणे तु तदप्रवृत्त्याऽन्त्यस्यैव प्राप्नोतीति यथाश्रुतमेव भाष्यं रमणीयमिति दिक्। भाष्ये–अनित्त्वादिति।वाक्यार्थबोधे सति प्रत्ययत्वज्ञाने इत्संज्ञासमकालमेव सर्वादेशतेति तदाऽनेकाल्त्वस्याऽक्षतिरित्यर्थः। [भाष्ये] **तस्याऽनित्त्वादिति।** वाक्यार्थबोधात्प्रागनित्त्वादस्याऽन्वाख्यातुरनित्त्वज्ञानादित्यर्थः। एवञ्चाऽनुबन्धत्वज्ञानाऽभावात्तत्समये 'नाऽनुबन्धकृत'मित्यस्याऽप्राप्तिरिति भावः। यदि तु भाव्यनुबन्धत्वं गृहीत्वा तत्प्रवृत्तिस्तदा 'डा'वत् 'ण–अल्' इति प्रश्लेषेणाऽनेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वम्। निरूपितञ्चेदं 'लुटः प्रथमस्ये'ति सूत्रेऽस्माभिः। **क एष परिहारो न्याय्य इति।** अन्याय्य एष परिहारः क उच्यत इत्यर्थः। **एवं तर्हि लकार इति।** 'ल' इति 'ल'णिति वादेशः कार्य इति भावः। **धातुस्वरः प्रवर्त्तत-इति।** प्रवृत्तः सतिशिष्टस्वरेण न निवर्त्येत इत्यर्थः। भाष्ये–अन्तोदात्त आदेश इति। स्थाने द्विर्वचनमिति भावः। **सर्वाऽनुदात्तम्**–अनुदात्ताऽभ्यासमपीत्यर्थः। **निरूप्यत इति।** विचारविषयीक्रियत इत्यर्थः। भाष्ये–कथम्पुनरयमिति। द्विर्वचनप्रकृतिरित्यर्थः। **यदैकाजिति।** यदैकाजिणादिः प्रकृतिरित्यर्थः। धातोरन्तोऽजुदात्त इत्यर्थ इति भावः। **व्यपदेशिवदिति।** तेनाऽतिदेशेनाऽन्तत्वातिदेशात्स्वरसिद्धिरित्यर्थः। अस्य आद्यन्तवत्सूत्रपरतया कैयटोक्ते व्याख्याने बीजं चिन्त्यम्। इतरोऽन्तोदात्तत्वव्यवहार एवाऽनेन व्यपदेशिवद्भावेनोक्त इति मत्वाह–**यथैवेति।** अन्तोदात्तत्वादिधर्माऽतिदेश एव कैयटे कार्याऽतिदेशपदेनोक्तः। **नत्विदमिति।** एवञ्चाऽनेनाऽन्तत्वाऽतिदेशे शास्त्रेणाऽन्तत्वप्रयुक्तोदात्तत्वे तद्व्यवहारसिद्धिः, आद्युदात्तविधायकशास्त्राऽभावात्तु न तद्व्यवहार इति भावः। 'शास्त्राऽति-

त्तो भवती'ति । सोऽसौ[1] लक्षणेनान्तोदात्तस्तत्रान्तर्यतोऽन्तोदात्तस्याऽन्तोदात्त आदेशो भविष्यति ॥ एतदप्यादेशे नास्ति-'आदेशस्यान्त उदात्तो भवती'ति, प्रकृतितोऽनेन स्वरो लभ्यः। प्रकृतिश्चाऽस्य यथैवान्तोदात्तैवमाद्युदात्ताऽपि । द्विःप्रयोगे खल्वपि[2] द्विर्वचने उभयोरन्तोदात्तत्वं प्रसज्येत ॥ 'अनुदात्तं पदमेकवर्जे'मिति नास्ति यौगपद्येन संभवः॥ पर्यायः प्रसज्येत । तस्मात्स्वरार्थो लकारः कर्तव्यः ॥ लकारः क्रियते, तस्याऽनित्त्वात्सिद्धम् ॥*॥अकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थम्॥*॥ अकारः शित्कर्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम्?॥ 'सर्वादेशार्थं' । शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्। अक्रियमाणे हि शकारेऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत ॥ ननु चाऽकारस्याऽकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वाऽन्तरेण शकारं सर्वादेशो भविष्यति ॥ अस्त्यन्यदकारस्याऽकारवचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ ॥*॥ अकारवचनं समसङ्ख्यार्थम् ॥*॥ [अकारवचनं[3] क्रियते॥किं प्रयोजनं?॥ 'समसङ्ख्यार्थम्']॥ 'सङ्ख्यातानुदेशो यथा स्यात् । ॥*॥तस्माच्छित्करणम् ॥*॥ तस्माच्छकारः[4] कर्तव्यः॥ न कर्त्तव्यः। क्रियते न्यास एव । प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम् अ[5] अ इति । सोऽसावनेकाल्[6] । अनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति ॥

प्र.]भावः।एतदपीति। 'स्थानिवदिति'कार्यातिदेशः,प्राधान्यादिति भावः। प्रकृतित इति । स्थानित इत्यर्थः । द्विःप्रयोग इति । षाष्ठिकं द्विर्वचनं द्विःप्रयोगो न तु स्थाने द्विर्वचनमिति निर्णयः। लकार इति । ततश्च 'ल उत्तमो वे'ति कर्तव्यं, योगविभागश्च कार्यः। अकारस्येति । यस्त्वस्य स्थाने विधीयते तस्येत्यर्थः। एतदपि प्राग्लादेशाद्धात्वधिकार इति पक्षाश्रयेणोच्यते । धात्वधिकारे ह्यादेः परस्यादेरकारे सति रूपं सिद्धम् । अ अ इति । अकारद्वयसमुदायस्य आदेशत्वमित्यर्थः ।

उ.]देश' इत्यस्य शास्त्रप्रवृत्तौ निमित्तस्याऽन्तत्वस्याऽनेनाऽतिदेश इत्यर्थः । भाष्ये-सोऽसाविति । प्रकृतिभूतो धातुरित्यर्थः। अन्तोदात्तः-तथाव्यवहारविषयः । तद्दूषयति-एतदपीति । 'अन्तोदात्त आदेश'इति वचनं नास्तीत्यर्थः । 'स्थानिव'दिति न धर्माऽतिदेशकमित्याह-स्थानिवदिति । कार्यातिदेशः प्रकृतित इति । आदेशे प्रकृतिसादृश्यबोधकात् 'स्थानेऽन्तरतम' सूत्रादित्यर्थः। सादृश्यञ्च तँद्वृत्तिधर्मवत्त्वम्[7] । स च यथा व्यपदेशिवद्भावेनाऽन्तोदात्तत्ववान् तथाऽऽद्युदात्तवानपीति भावः । स्थाने द्विर्वचनपक्ष एवाऽसङ्गत इत्याह-द्विःप्रयोगे चापीति । तदाह-निर्णय इति । योगविभागश्चेति । णकाराऽभावे इदम् । धात्वधिकार इति । परविशे-

१ 'सोऽयं' । २ 'चापि' । ३इदं क्वचिन्न।४ 'च्छित्कर्त्तव्यः' ।
५ 'अ-अ अ इति' । ६ 'सोऽनेकाल्शित्सर्वस्येति' । ७ 'प्रकृतिधर्मवत्त्वं' ।

लोटो लङ्वत् ॥ ३।४।८५ ॥

॥*॥ लङ्वदतिदेशे जुस्भावप्रतिषेधः ॥*॥ लङ्वदतिदेशे जुस्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। यान्तु वान्तु। 'लङः शाकटायनस्यैवे'ति जुस्भावः प्राप्नोति। ॥*॥ उत्ववचनात्सिद्धम् ॥*॥ [उत्ववचनात्सिद्धम्]। उत्वमत्र बाधकं भविष्यति॥ अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति, सावकाशं चोत्वम् ॥ कोऽवकाशः ? ॥ पचतु पठतु। अत्रापीकारलोपः प्राप्नोति। तद्यथैवोत्वमीकारलोपं बाधते एवं जुस्भावमपि बाधते ॥ न बाधते ॥ किं कारणम् ? ॥ येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति, न चाऽप्राप्ते इकारलोपे उत्वमारभ्यते, जुस्भावे पुनः प्राप्ते चाऽप्राप्ते च। अथ वा 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते' इत्येवमिदमुत्वमिकारलोपं बाधते जुस्भावं न बाधते ॥ एवं तर्हि वक्ष्यति तत्र लङ्ग्रहणस्य प्रयोजनम् 'लङेव यो लङ्त्र यथा स्याल्लङ्भावेन यो लङ्त्र मा भू'दिति ॥

सेर्ह्यपिच्च ॥ ३।४।८७ ॥ मेर्निः ॥ ३।४।८९ ॥

॥*॥ हिन्योरुत्वप्रतिषेधः ॥*॥ हिन्योरुकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। लुनीहि। लुनानि। एरुरित्युत्वं प्राप्नोति ॥*॥ न वोच्चारणसामर्थ्यात् ॥*॥ न वा वक्तव्यः ॥ किं कारणम् ?॥ ['उच्चारणसामर्थ्यात्']। उच्चारणसामर्थ्यादत्रोत्वं न भविष्यति। अलघीयश्चैव हीकारोच्चारणमुकारोच्चारणात्। इकारं चोच्चारयत्युकारं च नोच्चारयति। तस्यैतत्प्रयोजनमुत्वं मा भूदिति ॥[सेर्ह्यपिच्च] ॥

प्र.] लोटो ल। 'लोट' इत्युपमेये षष्ठीनिर्देशादुपमानं षष्ठ्यन्तं विज्ञायते, तेन लङो यत्कार्यं तल्लोटोऽतिदिश्यते न तु लङि यत्कार्यं तदित्यडाटौ लोटि न भवतः। उत्ववचनादिति। नाप्राप्ते लङ्भावे उत्वमारब्धं तस्य बाधकमित्यर्थः। अत्रापीति। लङ्वदभावा'दितश्चे'त्यनेनेत्यर्थः। [लोटो लङ्वत्] ॥

सेर्ह्य। अलघीय इति। उकारे सति प्रक्रियायां लाघवं भवति। इकारे तु

उ.]षणे इदम्। विहितविशेषणपक्षे त्वन्त्यादेश एव प्राप्नोति। अत एव 'नित्यं ङित' इत्यादौ न दोष इति बोध्यम्। अकारद्वयेति। एवं 'ण-अलित्यत्रापि प्रश्लेषो बोध्यः ॥

लोटो ल। अस्मादतिदेशाल्लोटि अडाटावपि प्राप्नुत इत्यत आह-लोट इतीति। ननु झिविषये परत्वाज्जुसा 'इतश्चे'त्यस्य बाधान्न तस्याऽप्येतद्विषये सर्वत्र प्राप्तिः, जुसा इकाराऽपहारे तदभावा'दितश्चे'त्यस्याऽप्राप्तिः। इकारलोपे झेरभावाज्जुसोऽप्राप्तिरिति यौगपद्याऽसम्भवात्। स्थानिवत्त्वन्तु आदेशप्रवृत्त्युत्तरं, न तत्समकालम्, एवं सत्यन्यतरविषयत्वे मानाऽभावाद्विनिगमनाविरहेणोभयबाधकं स्यादत आह भाष्ये-अथ वा पुरस्तादपवादा इति। तत्र लङ्ग्रहणस्येति। तत्र-'लङः शाकटायनस्ये'ति सूत्र इत्यर्थः ॥ [लोटो लङ्वत्] ॥

सेर्ह्यपिच्च। भाष्ये-अलघीयश्चैव हीति। मात्राकृतलाघवाऽभाव इत्यर्थः।

---

१ इदं लुप्तं। २ 'बाधेत' ३ 'वमुत्वं'। ४ 'रुत्वस्य'। ५ क्वचिन्न।

एत ऐ ॥ ३।४।९३ ॥

॥*॥ एत ऐत्वे आड्गुणप्रतिषेधः ॥*॥ एत ऐत्वे आड्गुणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। पचावेदम्। पचामेदम्। आड्गुणे कृते 'एत ऐ' इत्यैत्वं[1] प्राप्नोति। ॥*॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥*॥ न वा वक्तव्यः ॥ किं कारणम्? ॥ 'बहिरङ्गलक्षणत्वात्'। बहिरङ्गलक्षण आड्गुणः, अन्तरङ्गमैत्वम्। 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे'। [एत ऐ] ॥

लिङः सीयुट् ॥ ३।४।१०२ ॥

॥*॥ यासुडादेः सीयुट्प्रतिषेधः॥*॥यासुडादेः सीयुटः प्रतिषेधो वक्तव्यः। चिनुयुः। सुनुयुः। 'लिङ सीयु'डिति सीयुट्प्राप्नोति ॥*॥ न वा वाक्यापकर्षात् ॥*॥ न वा वक्तव्यः[2] ॥ किं कारणम्?॥ 'वाक्यापकर्षात्'। वाक्यापकर्षाद्यासुट्सीयुटं बाधिष्यते। ॥*॥सुट्तिथोस्त्वपकर्षविज्ञानम् ॥*॥ सुटोऽपीदानीं तिथोरपकर्षो विज्ञायेत। कृषीष्ट [कृषीष्टाः[3] हृषीष्ट हृषीष्टाः[3]]। ॥*॥ अनादेश्च सुड्वचनम् ॥*॥ अनादेश्च सुड्वक्तव्यः। कृषीयास्तां कृषीयास्थाम्। तकारथकारादेर्लिङ इति सुण्न प्राप्नोति ॥*॥ न वा तिथोः प्रधानभावात्तद्विशेषणं लिङ्ग्रहणम् ॥*॥न वा वक्तव्यम्॥ किं कारणम्?॥ 'तिथोः प्रधानभावात्'। तिथावेवाऽत्र[4] प्रधानं, तयोर्विशेषणं[5] लिङ्ग्रहणम्। नैवं विज्ञायते तकारथकारादेर्लिङ इति ॥ कथं तर्हि? ॥ तकारथकारयोः सुड्भवति तौ चेल्लिङ' इति ॥

प्र.]सति लक्षणान्तरेणोत्वे प्रक्रियागौरवं स्यात्। न चेकारोच्चारणे लाघवं भवति। तस्मादिकारोच्चारणमुत्वस्य बाधकमेवेत्यर्थः। [सेर्ह्यपिच्च] ॥

लिङः सी।यथैव कृषीष्ट कृषीष्टा इत्येवमादौ सुटि कृते विरोधाऽभावाद्बाध्यबाधकभावाऽभावात्सीयुड्भवति, एवं यासुट्यपि कृते तस्य लिङ्भक्तत्वात्तदादेः सीयुट्प्रसङ्ग इति मत्वाह–यासुडादेरिति। न वेति। लिङः सीयुडित्यस्य वाक्यस्य यासुड्विधिवाक्येनापकर्षो बाधनमित्यर्थः। विनापि विरोधेन सामान्यविधिर्विशेषविधिना बाध्यते तक्रेणेव दधीति भावः। अनादेश्चेति। तिथोरिति सप्तमीं मन्यते। ततस्तादादिविधिसद्भावात्तकारथकारादेरेव लिङादेशस्य सुट् स्यात् कृषीष्ट कृषीष्टा इत्यादाविति भावः। नवेति। चोद्यद्वयमपि परिहृतम्। सुटस्तकारथकारावागमिनौ, सीयुटस्तु समुदाय इति कार्यिभेदाद्बाध्यबाधकभावाऽभावः। 'तिथो'रिति च षष्ठीनिर्देशा-

उ.]प्रक्रियालाघवन्तूकारोच्चारणेऽस्त्येवेति भावः। उत्वस्य बाधकमेवेति। उत्वग्रहणमिकारलोपस्याऽप्युपलक्षणम् ॥ [सेर्ह्यपिच्च] ॥

लिङ सीयुट्। नन्वपवादतया यासुटा बाधात्कथं तद्विषये सीयुडत आह–यथैवेति। विनाऽपीति। अत एव पूर्वमपि सीयुण्न, अपवादविषये उत्सर्गाऽप्रवृत्तेरिति भावः। भाष्ये–सुटोऽपीति। कर्तरि षष्ठी। कर्मणोऽनुपादानादुभय-

1 'ऐ दित्यैत्वं'। 2 'वक्तव्यम्'। 3 इदं क्वचिन्न। 4 'थावत्र'। 5 'तद्विशेषणं'।

यासुट्परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ॥ ३।४।१०३ ॥

किमर्थं यासुटो ङित्त्वमुच्यते?॥*॥यासुटो ङिद्वचनं पिदर्थम्॥*॥[यासुटो ङित्त्वं क्रियते॥ किं प्रयोजनं?॥ 'पिदर्थम्']।पिति वचनानि प्रयोजयन्ति॥ अथ किमर्थमुदात्तवचनं क्रियते?॥*॥उदात्तवचनं च॥*॥[उदात्तवचनञ्च]॥किम्?॥ 'पिदर्थमेव' ॥*॥ आगमानुदात्तार्थं वा ॥*॥ अथ वैतज्ज्ञापयत्याचार्यः 'आगमा अनुदात्ता भवन्ती'ति ॥ असत्यन्यस्मिन्प्रयोजने ज्ञापकं भवति । उक्तं चैत-द्यासुटो ङिद्वचनं पिदर्थमुदात्तवचनं चेति ॥ शक्यमनेन वक्तुं—यासुट्पर-स्मैपदेषु भवति अपिच्च लिङ्भवतीति,सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यः–'आगमा अनुदात्ता भवन्ती'ति ।

आतः ॥ ३।४।११० ॥

किमिदं जुस्याकारग्रहणं नियमार्थमाहो स्वित्प्रापकम् ? ॥ कथं च नियमार्थं स्यात्, कथं वा प्रापकम्?॥ यदि सिज्ग्रहणमनुवर्तते ततो नियमार्थम्, अथ निवृत्तं ततः प्रापकम् ॥ कश्चात्र विशेषः ? ॥*॥ जुस्याकारग्रहणं नियमार्थमिति चेत्सिज्लुग्ग्रहणम् ॥*॥ जुस्याकारग्रहणं नियमार्थमिति चेत्सिज्लुग्ग्रहणं कर्तव्यम् । 'आतः सिज्लुगन्ता'दिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—अकार्षुः अहार्षुः ॥ अस्तु तर्हि प्रापकम् ॥*॥ प्रापकमिति चेत्प्रत्ययलक्षण-

---

प्र.]त्तदादिविध्यभावादनाद्योरपि तिथोः सुङ्भवति ॥ [लिङः सीयुट्] ॥

आतः। अकार्षुरिति । अत्र नाकारान्तात्सिज्विहितः, नापि परः, रेफेण व्यवधानादिति जुस्न स्यात् । ननु ययकार्षुरित्यादावपि नियमः स्यात्तदा पूर्वसूत्रेण सिजन्ताज्जुस्विधानमनवकाशं स्यात् । नैष दोषः । अगुरस्थुरित्यादेरवकाशस्य संभवात्। विषयविभागश्च न लभ्यते,यतोऽकार्षुरिति जुस् भवति, अभूवन्नित्यत्र तु

उ.]प्राप्त्यभावः। सुङ्कर्तृकः सीयुटो बाधः स्यादित्यर्थः। कार्यिभेदादिति। प्रथमद्विर्वचनस्य द्वितीयद्विर्वचनेन कार्यिभेदेऽपि बाधदर्शनाच्चिन्त्यमिदम् । 'तस्मादपकर्षौ विज्ञायेते'त्युत्तरं भाष्ये 'तस्माद्यासुडादेः सीयुटः प्रतिषेधो वक्तव्य' इति शेषः । तदेव च वचनं ज्ञापकमत्र प्रकरणे बाध्यबाधकभावाऽभावस्येति सुटा सीयुटो न बाध इति भाव इत्युचितम् ॥ [लिङः सीयुट्] ॥

यासुट् प । आगमा अनुदात्ता इति भाष्ये । 'अनुदात्तम्पद'मित्येकवाक्यतापन्नोदात्तादिविधिप्रवृत्तिकालेऽसन्निहितानामपि तेन निघातप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यत इत्यर्थः । विस्तरेण चैतदाद्युदात्तश्चेत्यत्र निरूपितं, प्रकृतसूत्रे शब्देन्दुशेखरे च ॥

आतः ।भाष्ये–इह माभूदकार्षुरिति । नियमेन व्यवच्छेदो मा भूदित्यर्थः । ननु सिचः परस्य झेर्जुश्चदाकारपरसिचः परस्यैवेति न दोष इत्यत आह–अत्रेति । नियमः स्यादिति । नियमेन व्यवच्छेदः स्यादित्यर्थः । अगुरिति । योगविभागा-

---

१ इदं लुप्तम् । २ 'अयुः' ।

प्रतिषेधः ॥*॥ प्रापकमिति चेत्प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अभूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस्भावः प्राप्नोति ॥*॥एवकारकरणं च ॥*॥ एवकारकरणं च कर्तव्यम्। 'लङः शाकटायनस्यैवे'ति। नियमार्थे पुनः सति नार्थ एवकारकरणेन॥ननु च प्रापकेऽपि सति सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति॥[*इष्टतोऽवधारणार्थः*]॥ इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्ह्येवकारः कर्तव्यः। यथैवं विज्ञायेत–लङः शाकटायनस्यैवे'ति,मैवं विज्ञायि–'लिङ एव शाकटायनस्ये'ति॥किं च स्यात्? ॥ लुङः शाकटायनस्य न स्यात्। अदुः। अयुः अधुःअस्थुः॥*॥लङ्ग्रहणं च॥*॥लङ्ग्रहणं च कर्तव्यम्।लङः शाकटायनस्यैवेति। नियमार्थे पुनः सति नार्थो लङ्ग्रहणेन। 'आतो ङित' इति वर्तते। न चान्य आकारादनन्तरो ङिदस्त्यन्यदतो लङः ॥ अस्तु तर्हि नियमार्थम् ॥ ननु चोक्तं 'जुस्याकारग्रहणं नियमार्थमिति चेत्सिज्लुग्ग्रहण'मिति ॥ नैष दोषः। तुल्यजातीयस्य नियमः ॥ कश्च तुल्यजातीयः? ॥ यो द्वाभ्यामनन्तर आतश्च सिचश्च ॥ अथ तदेवकारकरणं नैव कर्तव्यम्? ॥ कर्तव्यं च ॥

प्र.]न भवति।यद्येवं पूर्वसूत्रे सिज्ग्रहणमकृत्वा 'आतः सिच' इति वक्तव्यं स्यात्।नैतदस्ति। उत्तरत्राऽऽत इत्यस्यानुवृत्त्यर्थो योगविभागः स्यात्। अथ वा योगविभागोऽस्य नियमार्थत्वाय स्यात्। अस्य हि नियमार्थत्वे उत्तरत्र लङ्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। **एवकारकरणं चेति**। यदा सिज्ग्रहणमिह नानुवर्तते तदानेनैव लङादेशस्य झेरात उत्तरस्याऽयुरित्यादौ जुसि सिद्धे 'लङः शाकटायनस्यैवे'ति नियमार्थ एवकारः कर्तव्यः, अन्येषां मतेन अयानित्यादि यथा स्यात्। यदा तु सिज्ग्रहणानुवृत्त्या नियमार्थमिदं तदा 'लङः शाकटायनस्ये'त्येव पक्षे विध्यर्थं कर्तव्यं, नार्थ एवकारेणेत्यर्थः। **मैवं विज्ञायीति**। 'लङ एव शाकटायनस्ये'ति विज्ञायमाने लुङः शाकटायनस्य न स्यात्। ततश्च लुङि विकल्पः प्रसज्येत। लङि तु नित्यः स्यादित्यर्थः। **तुल्यजातीयस्येति**। सिज्लुकं विना आतः सिचश्चानन्तरो झिर्न भवतीति सिज्लु-

उ.]नर्थक्यन्त्वनुपदमेव परिहरिष्यति।अत एव दूषणान्तरमाह–**विषयविभागश्चेति**। **अभूवन्निति**। अत्र प्रत्ययलक्षणेन सिच्सत्ता बोध्या। **योगविभागः स्यादिति**। 'लङः शाकटायनस्ये'त्यत्र सिच्पदाऽसंसृष्टस्य 'आत' इत्यस्याऽनुवृत्त्यर्थो योगविभाग इत्यर्थः।ननु 'आतः सिच' इत्युच्यमानेऽपि स्वरितलिङ्गाऽऽसङ्गादात इत्येवाऽनुवर्त्तिष्यते न तु सिच इति, उत्तरत्र लङ्ग्रहणाच्चाऽत आह–**अथ वेति**। **नियमार्थत्वायेति**।तत्फलन्तु 'अभूवन्नि'त्यस्य व्यावृत्तिः। नियमपक्षे योगविभागप्रयुक्तगौरवेऽपि लाघवान्तरं दर्शयति–**अस्यहीति**।**ततश्च लुङीति**। शाकटायनमते लङ एवाऽन्यस्य तन्मते नेत्यर्थे लुङि शाकटायनमते निषेधः,अन्यस्य मते जुसित्यर्थाद्विकल्पः फलितः। लङि तु शाकटायनमतेऽन्यमते च प्राप्त्या नित्यत्वं फलतीति भावः।

१ 'ग्रहणं'। २ 'वक्तव्यं'। ३ 'एवकारेण'। ४ लुप्तं स्यात्। १ 'विज्ञायते'।

किं प्रयोजनम् ? ॥ उत्तरार्थम् ॥ लिङ्ङ्ग लिङाशिषि आर्द्धधातुकमेव यथा स्यात् । इतरथा हि वचनादार्द्धधातुकसंज्ञा स्यात् , तिङ्ग्रहणेन च ग्रहणात्सार्वधातुकसंज्ञा ॥ अथ तल्लङ्ग्रहणं नैव कर्तव्यम् ? ॥ कर्तव्यं च ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ लङेव यो लङ्तत्र यथा स्याल्लङ्वद्भावेन यो लङ्तत्र मा भूदिति ॥

आर्द्धधातुकं शेषः ॥ ३।४।११४ ॥

॥*॥ आर्द्धधातुकसंज्ञायां धातुग्रहणम् ॥*॥ आर्द्धधातुकसंज्ञायां धातुग्रहणं कर्तव्यम् । धातोः परस्यार्द्धधातुकसंज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत् वृक्षत्वं वृक्षतेति । क्रियमाणे चापि धातुग्रहणे-॥*॥ स्वादिप्रतिषेधः ॥*॥ स्वादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत्-लूभ्यां लूभिरिति ॥ अनुक्रान्तापेक्षं शेषग्रहणम्॥एवमपि अग्निकाम्यति वायुकाम्यतीति प्राप्नोति। तस्माद्धातुग्रहणं कर्तव्यम्॥तत्तर्हि धातु ग्रहणं कर्त्तव्यं?॥न कर्तव्यम्॥आतृतीयपरिसमाप्तेर्धात्वधिकारः प्रकृतोऽनुवर्तते॥क्व प्रकृतः?॥'धातोरेकाचो हलादे'रिति॥एवमपि श्रीकाम्यति भूकाम्यतीति प्राप्नोति॥*॥तद्विधानात्सिद्धम्॥*॥ [तद्विधानात्सिद्धम्]॥विहितविशेषणं धातुग्रहणं 'धातोर्यो विहित' इति॥धातोरेष विहितः॥ सङ्कीर्त्य धातोरित्येवं यो विहित इति॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

प्र.]गन्तस्याकान्तस्येह ग्रहणमिति नियमेन सिज्लुगन्तमेव निवर्त्यते।उत्तरार्थमिति। अन्यथैकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञासमावेशस्य दृष्टत्वाल्लिङ्लिङादेशानां सार्वधातुकसञ्ज्ञाऽपि स्यात् । ततस्तन्निमित्तविकारणप्रसङ्गः । आर्द्धधातुकसञ्ज्ञा चेडाद्यर्था स्यात् ॥

आर्द्धधा । अनुक्रान्तापेक्षमिति । अनुक्रान्ता ये प्रत्ययास्तिङ्शिद्वर्जितास्ते आर्द्धधातुकसंज्ञा भवन्ति न त्वनुकंस्यमाना इत्यर्थः । धातोरित्येवमिति । धातोरित्येवं धातुशब्दमुच्चार्य ये विहिता इत्यर्थः । इति महामहोपाध्यायश्रीमज्जैय्यटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे तृतीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ।

उ.]भाष्ये-लङ्ग्रहणञ्चेति। असति लङ्ग्रहणे लुङ्यपि विकल्पः स्यात्। न च 'आत' इतियोगविभागाल्लुङि नित्य इति वाच्यं, लुङि विकल्पो लङि नित्य इति वैपरीत्यस्याऽपि सम्भवादिति भावः।एवञ्च 'आत' इति सूत्रं 'सिच' इत्यनुवृत्त्या नियमार्थम्, उत्तरसूत्रन्तु विध्यर्थम् । 'शाकटायनस्यैवे'त्येवकार उत्तरार्थः । लङ्ग्रहणं लङ्वद्भावेन लङोऽग्रहणार्थमिति बोध्यम् । एवञ्च 'धातो'रिति सूत्रस्थभाष्यं प्रौढ्या, एतत्सूत्रस्थभाष्यविरोधादिति बोध्यम् ॥ [आतः] ॥

आर्द्धधा।भाष्ये-धातोरेकाच इति।'धातो'रिति पृथक्सूत्रन्तु प्रत्याख्यातमेव। धातोरित्येवमिति । व्याख्यानादिति भावः ॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयस्याऽध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥१॥

पण्डितराजमारवाड़केसरीश्रीस्नेहिरामजीशास्त्रिस्मारकं-

श्रीराजस्थान-संस्कृत-कालेज-ग्रन्थमालायाः-

❀ त्रिंशत्कुसुमम् ❀

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं-

पातञ्जलं महाभाष्यम्

महामहोपाध्यायश्रीनागोजीभट्टविरचितमहा-
भाष्यप्रदीपोद्द्योतोद्भासितेन महाम-
होपाध्यायश्रीकैय्यटोपाध्याय-
विरचितेन प्रदीपेन
विराजितम् ।

तस्यायं

चतुर्थोऽध्यायः

पण्डितराजश्रीस्नेहिरामशास्त्रिणां पौत्रेण, न्यायाचार्य,-
पण्डितश्रीशिवनारायणशास्त्रिणां पुत्रेण,
श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिणा व्याकर-
णाद्याचार्येण महता परिश्र-
मेण संशोधितं टिप्पण्या
संयोजितञ्च ।

प्रथमं राजसंस्करणम् १२०० | १९३८ | मूल्यं १॥)

मुद्रकः; बी. के. शास्त्री-ज्योतिष प्रकाश प्रेस, विश्वेश्वरगंज, बनारस सिटी ।

Published by:—

Pandit Nandkishore Shastri Ayurvedacharya,

RAJASTHAN SANSKRIT COLLEGE GRANTH-MALA,

2/1 Dharmakoop Meerghat, BENARES.

अत्यावश्यक सूचना—

जन्मना ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य के सिवाय अन्य किसी जाति को इस महाभाष्य के खरीदने व पढ़ने का अधिकार नहीं है। अतः जो जन्मना द्विज नहीं हैं। वे इसे न खरीदें और न पढ़ें। ब्राह्मण आदि भी इसे शुद्ध होकर ही शान्तिपाठपूर्वक पढ़ें पढ़ायें और अन्त में भी शान्तिपाठ करें। अन्यथा प्रत्यवायभाजन होंगे।

Printed by:—

B. K. Shastri;

JYOTISH PRAKASH PRESS

Bishweshwarganj, BENARES CITY.

महाभाष्यस्य आदावन्ते चावश्यपठनीयाः शान्तिमन्त्राः—

तत्रादौ—ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः। शं नो भवत्वर्यमा। शं न इन्द्रो बृहस्पतिः। शंनो विष्णुरुरुक्रमः॥ ॐ नमो ब्रह्मणे। नमस्ते वायो। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि। ऋतं वदिष्यामि। सत्यं वदिष्यामि। तन्मामवतु। तद्वक्तारमवतु। अवतु माम्। अवतु वक्तारम् २। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥ ॐ॥

ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि। वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाऽधीतेनाहोरात्रात्सन्दध्याम्यृतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि तन्मामवतु। तद्वक्तारमवतु। अवतु माम्। अवतु वक्तारम् २। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः। ॐ नमः पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो मुनिभ्यः॥

ॐ कारश्चाथ शब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ॥

अन्ते च—नमो ब्रह्मणे। नमस्ते वायो। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम्। ऋतमवादिषम्। सत्यमवादिषम्। तन्मामावीत्। तद्वक्तारमावीत्। आवीन्माम्। आवीद्वक्तारम् २। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं-

महाभाष्यम्

उद्द्योतोद्भासितप्रदीपविराजितम् ।

तस्यायं—

* चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः *

ङ्याप्प्रातिपदिकात् ॥ १ ॥

ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् ? ॥

ङ्याप्प्रातिपदिकात्स्वादयो यथा स्युः, धातोर्मा भूवन्निति ॥

प्रदीपः] **ङ्याप्प्रातिपदिकात् । ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थमिति ।** परश्चेति वचनात्परे भवन्तो वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः प्रत्ययार्थसंबन्धयोग्यार्थाभिधायिनीं ङ्याप्प्रातिपदिकलक्षणामेव प्रकृतिमाक्षेप्स्यन्ति । सति च पञ्चमीनिर्देशे परश्चेति प्रत्याख्यातम्, असति त्विह पञ्चमीनिर्देशे वक्ष्यमाण-प्रत्यय-परत्वप्रतिपादनपरत्वान्नास्ति प्रत्याख्यानम् । सति वा प्रत्याख्याने प्रत्ययद्योत्यवाच्यार्थसंबन्ध्यर्थाभिधायिप्रकृत्याक्षेपः सिद्ध इति प्रश्नः । **धातोर्मा भूवन्निति ।** असतीह प्रकृतिनिर्देशे धात्वधिकाराद्धातोरेव स्युः ।

उद्द्योतः] **ङ्याप्प्रा ॥** नन्वेतदभावे केवलानामेव स्वादीनाम्प्रयोगः स्यादत आह-**परश्चेतीति ।** नन्वेवं धात्वादेरपि स्युरत आह-**प्रत्ययाऽर्थेति ।** स[1] च कर्मादिरपत्यादिश्च । तत्संबन्धयोग्याऽर्थस्याऽभिधायिनीमित्यर्थः[2] । ननु प्रत्याख्यातसूत्र[3]मादायैतदाक्षेपो न युक्तोऽत आह-**सति चेति ।** एतदादि[4]पञ्चमीनिर्देशैः 'तस्मा'दिति परिभाषया परत्वलाभेन हि तत्प्रत्याख्यातमिति भावः । **प्रतिपादनपरत्वादिति ।** 'परश्चेति सूत्रस्ये'ति शेषः । ननु वचनान्तराश्रयेण वचनान्तराक्षेपो न युक्तोऽत आह-**सति[5] वेति ।** द्योत्यवाच्या[6]ऽर्थयोः संबन्धी योऽर्थ इत्यर्थः । **प्रकृत्याक्षेप इति ।** नित्याऽऽकाङ्क्षत्वादित्यर्थः । प्रत्याययति प्रकृत्या सह स्वार्थमिति प्रत्यय इति भावः । **असतीहेति ।** सजातीयाऽधिकारान्तराऽदर्शनेन

---

१ **स च**=प्रत्ययार्थश्च । २ प्रत्ययार्थकर्मादिसम्बन्धयोग्योऽर्थो ग्रामादिरूपः । ३ प्रत्याखयातपरश्चेतिसूत्रबलेनैतत्सूत्रवैयर्थ्यशङ्का नोचितेति भावः । ४ ङ्याप्प्रातिपदिकात्, 'धातोः' इत्यादीत्यर्थः । ५ '**सति चे**'ति क्वचित्पाठः । ६ प्रत्ययद्योत्यवाच्यार्थेत्यर्थः ।

नैतदस्ति प्रयोजनम्, धातोस्तव्यदादयो विधीयन्ते, तेऽपवादत्वाद्बाधका भविष्यन्ति ॥ तिङन्तात्तर्हि मा भूवन्निति ॥ एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते; ते चाऽत्र 'तिङा उक्ता एकत्वादय' इति कृत्वा उक्तार्थत्वान्न

प्रदीपः] वासरूपविधिश्च स्यात् । **अथ वा**–प्रत्ययपरत्वेन प्रकृतिमात्राक्षेपे धातोरपि स्युः । तत्र यथा कर्तृकर्मणोर्लकार उत्पद्यते, साधनाश्रयसंख्यायां च तिङामुत्पत्तिः, कर्त्रादिषु तृच्तव्यादीनां च, तथा स्वादयोऽपि स्युरिति भावः ।

धातोरिति । धातुग्रहणं निवृत्तम् , तत्र प्रकृतिमात्राद्विधीयमानाः स्वादय उत्सर्गाः, तव्यदादयस्तु प्रकृतिविशेषाश्रयेण विधानादपवादा इति भावः । **तिङन्तादिति ।** कर्मादयः स्वादीनामर्थाः, तत्र यथा 'पुत्रीय' शब्दादन्तर्भूतकर्मक्रियावाचिनः कर्तरि लकार उत्पद्यते तथा 'पचति'शब्दात्कर्तृविशिष्टक्रियावाचिनः कर्मादिषु द्वितीयादयः स्युः । **यद्वा**–एकत्वादिष्वपि विभक्त्यर्थेषु यथा एको द्वौ बहव इति प्रकृत्यभिहितेष्वपि भवन्त्येवं तिङाऽभिहितेष्वपि स्युरिति भावः । **एकत्वादिष्विति ।** संख्या विभक्त्यर्थः, सा च तिङैवाभिहितेत्युक्तार्थत्वात् स्वादयो न भवन्ति । एकादिभ्यस्तु वचनग्रहणाद्यत्नात्संख्यावाचिभ्योपि प्रथमा भवति । न च 'पचति'-

---

उद्द्योतः] पूर्वाऽधिकारनिवृत्तिरयुक्तेत्यर्थः । नन्वेवं विशेषविहिततव्यादयो व्यर्थाः स्युरत आह–**वाऽसरूपेति ।** ननु व्याख्यानादेव पूर्वाऽधिकारनिवृत्तिः सिद्धेत्यत आह–**अथ वेति ।**

ननु पदान्तर[1]वाच्यक्रियाऽपेक्षकारकबोधकता स्वादीनां दृष्टेति धातोर्नोत्पत्तिः, ततो विधीयमानानां तथात्वाऽसम्भवादत आह–**तत्र यथेति** । प्रकृतिमात्राक्षेपे[2] यथा प्रकृत्यर्था-ऽपेक्षकर्तृकर्मादावभिधेये लादय उत्पद्यन्ते तथा स्वादयोऽपि स्युरिति–**योजना** । प्राति-पदिकाद्विधौ तु प्रकृत्यर्थाऽपेक्षकर्माद्यसम्भवादगत्या तथा स्वीकार इति भावः ।

नन्वेवमपि धात्वर्थस्य सङ्ख्याऽभावात्कथमुत्पत्तिरत आह–**साधनाश्रयेति ।** यथा तदाश्रयेण लब्धसङ्ख्यया तिङस्तथा स्वादयोऽपि स्युरिति भावः । ननु स्वादीनां तृजादीनाञ्च बाध्यबाधकभावो युक्तोऽत आह–**कर्त्रादिष्विति** । यथा ण्वुल्तृचोः कर्तृतिङा, यथा वा तव्यादीनां कर्मतिङा पर्यायस्तथा स्वादीनामपि तैः स्यादिति भावः । धातोरित्य-ननुवृत्तावपि 'वाऽसरूप'इति संबध्यत एवेत्य**भिमानः** ।

सिद्धान्ताशयमाह–**निवृत्तमिति ।** अत एव तदधिकारसम्बद्ध'वाऽसरूप'विधिरपि नेति भावः। ननु कर्मादौ विधीयमानाः स्वादयःकर्माद्यभिधायिनस्तिङन्तात्कर्मादेरुक्तत्वेन न भविष्य-न्तीत्यत आह–**कर्मादय इति । अन्तर्भूतकर्मेति**–बहुव्रीहिः । ततः क्रियापदेन कर्मधारयः ।

नन्वेवमेकत्वादिषु विभक्त्यर्थेषु संख्याया उक्तत्वान्न स्युरत आह–**यद्वेति ।** अत्र पक्षे प्रथमाऽऽपत्तिर्बोध्या । **वचनग्रहणादिति ।** प्रवृत्तिनिमित्तभूता हि संख्या 'वचन'शब्देनोच्यत इति नाऽयं यत्नः प्रकृते इति भावः । प्रकारान्तरेणाऽप्यप्राप्तिमुपपादयति–**न चेति ।** एकप्रकृत्यर्थक्रियाया एकपदे प्रत्ययद्वयवाच्येन भिन्नेन साधनद्वयेन संबन्धो

---

१ पचत्यादिरूपपदान्तरवाच्यपाकादिक्रियापेक्षकर्त्रादिरूपकारकबोधकता देवदत्तादिपदोत्तर-स्वादीनां दृष्टेत्यर्थः । २ **तत्रे**त्यस्यार्थः–'प्रकृतिमात्राक्षेपे'इति । **प्रकृत्यर्थः**–पचादिधात्वर्थः ।

भविष्यन्ति॥ टाबादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति॥

स्त्रियां टाबादयो विधीयन्ते, न च तिङन्तस्य स्त्रीत्वेन योगोऽस्ति॥

प्रदीपः] शब्दात्कर्त्रभिधायिनः कर्मादिषु द्वितीयादीनामुत्पत्तिर्युक्ता, न ह्येकक्रियापेक्षो भिन्नसाधनाभिधायिनोरेकस्मिन् पदेऽनुसहायभावो युक्तः। 'पुत्रीय'शब्दस्तु जीवत्यादि-धातुवद्विशिष्टक्रियावाचीति ततः कर्तरि लकारोत्पत्तिरविरुद्धा। अनभिहिताधिकाराच्च तिङभिहिते साधने स्वाद्यनुत्पत्तिः। **टाबादय इति**। यथा साधनाश्रयसंख्याभिधायित्वं तिङां तथा तद्गतलिङ्गाभिधायित्वमपि स्यादिति भावः। **न च तिङन्तस्येति**। क्रियाप्रधानत्वा-दाख्यातस्य क्रियायाश्चाऽसत्त्वभूतत्वात्सत्त्वधर्मेण लिङ्गेनाऽयोगः। नच द्रव्यधर्मलिङ्गग्रहण-योग्यत्वं; नियतत्वाच्छब्दशक्तीनामिति भावः। तदुक्तं **हरिणा**—

एकत्वेऽपि क्रियाऽऽख्याते साधनाश्रयसंख्यया।
भिद्यते, न तु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रयः॥

उद्द्योतः] न युक्तः, शाब्दे व्यवहारे तथा क्वचिददर्शनादिति भावः। **भिन्नसाधनाऽभिधा-यिनोरिति**। 'प्रत्यययो'रिति शेषः। **एकक्रियाऽपेक्षः**—एकक्रियायामनेकसाधनाऽन्वय-बोधजननायाऽपेक्षणीयः। **अनुसहायभावः**—सहायत्वं—तयोर्न युक्तमित्य**न्वयः**।

ननु 'पुत्रीयती'त्यादावेकस्या इच्छायाः शब्दद्वयवाच्येन कर्मणा कर्त्रा च संबन्धो दृष्ट इत्यत आह—**पुत्रीयेति**। नन्वेवं तिङ्वाच्य एव साधने स्वादयः स्युरत आह—**अनभि-हितेति**। अत्रेदं चिन्त्यम्—'पचति-पश्ये'त्यादौ क्रियाया अपि कर्मत्वाद्भाष्योक्त एव समाधिर्युक्त इति॥ न चौत्सर्गिकमेकवचनं युक्तं, 'न केवला प्रकृतिः'इति निषेधेन यत्र केवलप्रकृतिप्रयोगो न प्राप्तस्तत्र तत्प्रवृत्तावपि[1] अन्यत्र तत्प्रवृत्तौ मानाऽभावात्। प्रकृतित्वञ्च—प्रत्ययविधावुद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वम्। एतदधिकाराऽभावे हि प्रत्ययान्तरा-नभिहितसंख्याकारकत्वमुद्देश्यतावच्छेदकं, न चेदं तदवच्छिन्नमिति नैतद्विषये तन्निषेध-प्रवृत्तिः। अव्ययेभ्यस्तु—'अव्ययादाप्सुपः' इति ज्ञापकात्कस्य चिदुत्पत्तावावश्यिकाया-मौत्सर्गिकं तदेव भवति। 'पचतिरूप'मित्यादावपि पूर्वोत्तरतद्धितानां[2] सुप्प्रकृतित्वनिर्णयेन अस्यापि[3] प्रकृतित्वात् 'न केवले'त्यादिनिषेधप्रवृत्तिः सूपपादा। तृतीयाद्येकवचनन्त्वत्रा-ऽनभिधानान्नेति भावः। अत एव[4] 'सुप्तिङन्त'मिति सूत्रे तिङ्ग्रहणं चरितार्थम्। ननु क्रियाया लिङ्गाऽभावोऽत आह—**यथेति**।

ननु कारकद्वारा संख्याकार्यवत्तद्द्वारैव लिङ्गकार्यमस्त्वत आह—**न चेति**। तिङन्तोपस्थाप्यक्रियाया द्रव्यधर्मसंख्यया परम्परायोगेऽपि न तथा लिङ्गेन योगः, विचित्रत्वाच्छब्दशक्तीनामिति भावः। **भिद्यते**—आरोपितसंख्यावती भवति। **तदाश्रयः**—तत्संबद्धो लिङ्गाऽऽख्यो भेदस्तत्र न—'आरोप्यते' इति शेषः। कस्य चिच्छब्दस्य शक्तिः कस्मिंश्चिदुपस्थितेऽप्यर्थे प्रतिबध्यते इत्य**न्वयः**। **एषः**-प्रकारः। स्वाभाविकत्वाच्छास्त्रे

१ औत्सर्गिकैकवचनप्रवृत्तावपि। २ तरबीयसुन्—कल्पबादीनाम्। **३ अस्यापि**= रूपपोऽपि। ४ तिङन्तात्सुपोऽनुत्पत्तेरेव।

अणादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति ॥ अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते,

प्रदीपः] तस्मादुपस्थितेष्यर्थे कस्य चित्प्रतिबध्यते ।
शब्दस्य शक्तिर्नन्त्वेष शास्त्रेऽन्वाख्यायते विधिः ॥ इति ॥

'शोभनं पचती'त्यादौ तूक्तक्रियाविशेषणस्य नपुंसकत्वं, न तु क्रियायाः । पचतिरूपमित्यादौ तु रूपबाद्यन्तार्थस्य क्रियायाः शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेव नपुंसकत्वम् । नानारूपा हि शब्दानां शक्तयो न सामान्यतोदृष्टेनानुमानेन व्यवस्थापयितुं शक्यन्ते । अनेनैव न्यायेन धातोष्टाबाद्यनुत्पत्तिर्व्याख्येया । **अणादय इति ।** यथैव गर्गस्यापत्यमित्यपत्यापत्यवत्संबन्धादिसंभवः, एवं पचति यस्तस्यापत्यमिति सर्वनामप्रत्ययवमृष्टतिङन्तार्थाधारसंबन्धसंभव इति भावः । ननु षष्ठ्यन्तादपत्ये प्रत्ययो विधीयते, सर्वनाम्नश्चात्र षष्ठ्यन्तत्वं न तिङन्तस्य । नैष दोषः । गर्गस्यापत्यमित्यत्रापि वाक्यगोचरैव षष्ठी संबन्धप्रदर्शनायोपादीयते, प्रत्ययस्तु प्रातिपदिकादेवोत्पद्यते । लुग्विधानद्वारेण ह्याचार्यः स्वाभाविकीं प्रत्ययस्या-

उद्द्योतः] नान्वाख्यायत इत्यर्थः। अत्रैतत्स्वरसात्साधनगतसंख्यायाः क्रियायामारोपेण तिङर्थसंख्यायाः प्रकृत्यर्थे एवान्वयः । आरोपमूलतया च कर्त्तुरप्येकत्वप्रतीतिः । शब्दशक्तिस्वभावाच्च स्वप्रकृतिकप्रत्ययवाच्यसाधनगताया एव तस्यास्तत्राऽऽरोपः । तेन भावे न द्विवचनाद्यापाद्यम्। यदा तु तत्र प्रकारान्तरेण संख्याऽवगमस्तदा भावेऽपि बहुवचनं भवत्येव— 'हतशायिकाः शय्यन्ते' इति यथा । तत्र हि उपमानबहुत्वाद्धात्वर्थे बहुत्वाऽवगतिः । अन्यथा तत्र बहुत्वोपादानं व्यर्थं स्यात् । एतेन 'क्रिया संख्यायामयोग्यैवे'ति परास्तम् । न चैवं 'पचतःकल्प'मित्यादौ द्विवचनाद्यापत्तिः, संख्यायास्तिङोक्तत्वात् । एकवचनन्तु साधुत्वार्थमिति न दोषः । 'तदपि प्रथमाया एव नाऽन्यासाम्, अनभिधाना'दित्यादि पञ्चमे वक्ष्यते । अत एव सुबाद्युत्पत्तिरेकत्वादीनामुक्तत्वाद्वारिता, ननु 'संख्याऽभावा'दित्युक्तम् । यदि संख्यायाः स्वप्रकृत्यर्थकर्त्रादावन्वयस्तदा स्त्रीत्वस्याऽपि तत्रैव स्यादिति वैषम्यं दुरुपपादम् । किञ्च,—'पचति पश्य' इत्यादौ द्वितीयावारणाय 'संख्याऽभावा'दित्येव वक्तुं युक्तं न तू'क्तत्वा'दिति । त्वद्रीत्या 'पचती'ति तिङा कर्तृगताया उक्तत्वेऽपि क्रियागताया अनुक्तेः। अत एव 'कर्माद्यभावा'दिति नोक्तम् । इहाधिकं[2] **मञ्जूषायां** द्रष्टव्यम् ।

न तु क्रियाया इति । शब्दशक्तिस्वभावेन आख्यातोपात्तक्रियायास्तदयोगादिति भावः । **नपुंसकत्वमिति ।** नपुंसकत्वमेव नाऽन्यलिङ्गयोग इत्यर्थः । **सामान्यतोदृष्टेनेति ।** 'विमतं—न लिङ्गयोगि, क्रियात्वात्, यथा पचतीत्ये'वंरूपेणाऽनुमानेनेत्यर्थः । **अनेनैवेति ।** लिङ्गाऽभावेनैवेत्यर्थः । ननु तिङन्तार्थस्याऽपत्यादिना कथं योगोऽत आह— **यथैवेति ।** सर्वनामप्रत्ययवमृष्टो यस्तिङन्तार्थक्रियाधारस्तेन सम्बन्धसम्भव इति भावः । ननु प्रातिपदिकादेवोत्पत्तौ लुग्विधानं व्यर्थमत आह **लुग्विधानेति ।** न तु सतो निवृत्तिराख्यायते, अयुक्तत्वादिति भावः । तदन्वाख्यानफलञ्च प्रत्ययलक्षणसिद्धिरिति बोध्यम् । 'स्तोकान्मुक्तः' 'आमुष्यायणे'त्यादौ तु अलुग्विधानादेव षष्ठी बोध्येत्यभिमानः । नन्वेवं

१ 'तस्मादवस्थिते'इति तु **मुद्रितपुस्तकपाठः ।** २ 'इत्यधिकम्' इति पाठान्तरम् ।

न च तिङन्तस्यापत्यादिभिर्योगोस्ति॥ अथापि कथञ्चिद्योगः स्यात्॥ एवमपि न दोषः, आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति–'न तिङन्तादणादयो भवन्ती'ति; यदयं क्वचित्तद्धितविधौ तिङ्ग्रहणं करोति–'अतिशायने तमबिष्ठनौ' 'तिङश्चे'ति॥

अत उत्तरं पठति— ॥ * ॥ ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणमङ्गभपदसंज्ञार्थम्॥ * ॥

ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते--अङ्गभपदसञ्ज्ञार्थम्। अङ्गभपदसंज्ञा ङ्याप्प्रातिपदिकस्य यथा स्युरिति॥ क्व पुनरिहाङ्गभपदसंज्ञार्थेन ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणेनाऽर्थः?॥ टाबादिषु॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्, ग्रहणवद्धयष्टाबादयो

प्रदीपः] ऽनुत्पत्तिमाचष्टे। 'तस्ये'ति तु षष्ठीनिर्देशः सति सम्बन्धे प्रत्ययविधानार्थो न तु षष्ठ्यन्तात् प्रत्ययोत्पत्त्यर्थः। **न चेति**। क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य तस्याश्चासत्त्वभूतत्वादपत्यादिभिर्योगाभावः। साधनस्यापि–क्रियां प्रति गुणभावादपत्यादिभिर्योगो नास्ति। शब्दान्तरपरामृष्टस्य साधनस्यापत्यादियोगसम्भवेपि तिङन्तप्रतिपाद्यस्य साधनस्यापत्यादियोगाभावः। नहि यथा 'पाचकस्यापत्य'मिति संबन्धप्रतिपत्तिरेवं 'पचत्यपत्य'मिति। **अथापीति**। सर्वनामप्रत्यवमृष्टस्यार्थस्यापत्यादियोगसंभवादिति भावः। **धातोरपि** अणाद्युत्पत्तिर्धात्वर्थस्यापत्यादियोगाभावादेव प्रतिक्षिप्ता। **वाक्यार्थस्यापि** असत्त्वभूतत्वाच्छक्तिलिङ्गापत्यादियोगाभावाद्वक्ष्यमाणप्रत्ययानुत्पत्तिरभिधानीया। भाष्यकारेण तु–न्यायस्योक्तत्वात् पृथगुपन्यासो न कृतः। **अङ्गभपदसंज्ञार्थमिति**। यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यत्र **विधि**ग्रहणाद्यस्य प्रत्ययविधौ शब्देनाश्रयणं तस्याङ्गसंज्ञा। भपदसंज्ञे अप्युत्तरत्र **यस्मात्प्रत्ययविधि**रित्यस्यानुवर्तनात्तस्यैवेति भावः। भाष्यकार एतत्प्रयोजनं निराकर्त्तुमाह–**क्व पुनरिति**। **ग्रहणवद्धय इति**। **ग्रहणम्**–उपादानं। तच्च क्वचित्साक्षात्। यथा–अजाद्यतष्टाबित्यजादीनां। क्वचित् संज्ञाद्वारेण।

उद्द्योतः] 'तस्याऽपत्य'मित्यादौ किमर्थं समर्थविभक्तिनिर्देशोऽत आह–**तस्येति त्विति**। **असत्त्वभूतत्वादिति**। तस्य हि सत्त्वभूतमर्थं प्रति विशेषणत्वं न दृष्टमिति भावः। **शब्दान्तरेति**। यच्छब्दपरामृष्टस्याऽपत्यादियोगस्तच्छब्दादेव प्रत्यय इति भावः। **अथाऽपि कथञ्चिदिति**–भाष्यमभ्युपगमवादमात्रम्। **केचित्तु** 'तिङश्चे'तिज्ञापकं,–'न तिङन्तात्स्वादयो भवन्ती'त्येवं सामान्याऽपेक्षम्, भाष्ये 'अणादय' **इत्यादि** शब्दः प्रकारवाचीत्याहुः। **वाक्यार्थस्येति**। कारकाऽन्वितक्रियैवाऽस्मन्मते वाक्यार्थ इति भावः। **शक्तिः**–कारकम्।

न्यायस्योक्तत्वादिति। 'न च तिङन्तस्य स्त्रीत्वेन योगोऽस्ती'त्यनेनेत्यर्थः। तदेवं स्वादिविधौ प्रकृत्यन्तराऽसम्भवात् पारिशेष्येण ङ्याप्प्रातिपदिकलक्षणैव प्रकृतिरिति स्थितम्।

ननु तेषामेवाक्षेपे तत एव स्वादय इति अङ्गत्वादिकमपि तेषां सिद्धमत आह–**शब्देनेति**। **भाष्यकार इति**। न तु वार्त्तिककृत्, तेनोत्तरवार्त्तिके चकारकरणादिति भावः। वस्तुत उत्तरवार्त्तिके 'च' शब्दो वार्त्तिककृताऽपि तदर्थे एव प्रयुक्तः। हृदि स्थितयाऽरुच्या च वार्त्तिके फलान्तरकथनं। तामरुचिं भाष्यकारः स्फुटयतीत्येवं व्याख्यानमुचितम्। एवमन्यत्राऽपि बोध्यम्। **उपादानमिति**। न तु साक्षादुच्चारणमिति भावः। **संज्ञेति**। 'येन

विधीयन्ते—'उगितो ङीब्भवति', 'अतष्टाब्भवती'ति। यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते तस्मादुत्पत्तिः, तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति॥ अथापि कश्चिदग्रहणः॥ एवमपि न दोषः। स्त्रियां टाबादयो विधीयन्ते। यत्तच्छब्दरूपं स्त्रियां वर्तते तस्मादुत्पत्तिः, तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति॥

अणादिषु तर्हि॥ अणादयोऽपि ग्रहणवद्भ्यो विधीयन्ते-'गर्गादिभ्यो यञ्' 'नडादिभ्यः फ'गिति। यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति॥ अथापि कश्चिदग्रहणः॥ एवमपि न दोषः,-अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते। यत्तच्छब्दरूपमपत्यादिष्वर्थेषु वर्तते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति॥

स्वार्थिकेषु तर्हि॥ स्वार्थिका अपि ग्रहणवद्भ्यो विधीयन्ते,-'यावादिभ्यः कन्', 'प्रज्ञादिभ्योऽणि'ति। यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते तस्मादुत्पत्तिः, तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति॥ यस्तर्ह्यग्रहणः—'शुक्लतमः, शुक्लतरः, कृष्णतमः, कृष्णतर इति[1]॥ अत्रापि न यावच्छुक्लस्तावच्छुक्लतरः। प्रकृष्टः शुक्लः शुक्लतरः। यत्तच्छब्दरूपं प्रकृष्टे वर्तते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति॥

प्रदीपः] यथा—अत्रैवाकारेणादन्तानाम्। क्वचित् अनुबन्धनिर्देशोपलक्षितसंज्ञानिर्देशेन। यथा उगितश्चेति। अत्र स्त्र्यर्थाभिधायिशब्द आक्षिप्तोऽकारेण उगिता च विशेष्यते।

अथापीति। सामर्थ्याक्षिप्तस्याप्युपादानमस्त्येव। अभ्युपगम्यवादेन तु दर्शयति। 'वयसि प्रथमे' इत्यादौ सामर्थ्याक्षिप्ता प्रकृतिः। अथ तु अत्राप्यत इत्यनुवर्तनाद्वर्णग्रहणे च सर्वत्र तदन्तविधिसंभवादकारान्तस्य ग्रहणं, तदा नास्ति कश्चिदग्रहणष्टावादिः।

यत्तच्छब्दरूपमपत्यादिष्विति। 'परार्थाभिधानं वृत्ति'रिति. प्रकृतिरप्यपत्यादिषु वर्तते। **शुक्लतर इति**। न ह्यत्र शब्देन प्रकृतिरुपात्तेति भावः। **न यावदिति**। यावत्तावच्छब्दौ निपातौ पर्यायतां द्योतयतः। **स्वादिषु तर्हीति**। प्रकरणोत्कर्षाद्बहुषु बहुवचन-

उद्द्योतः] विधि'रित्यनेनेति भावः। नन्वेतदधिकाराऽभावेऽपि विशेष्याऽसन्निधानात्कथं तदन्तविधिरत आह—**अत्रेति**। स्त्र्यधिकारेणेत्यर्थः। **दर्शयतीति**। यः सामर्थ्याक्षिप्तस्योपादानं नाऽभ्युपगच्छति तं प्रति क्वचिदभ्युपगमाऽवश्यकत्वमेकदेशी दर्शयतीत्यर्थः। परमार्थतस्तत्राऽपिग्रहणमस्तीत्याह-**अथ त्विति**। नन्वपत्येऽण् न तु प्रकृतिरिति **यत्तच्छब्दरूप**मित्यादिभाष्यमनुपपन्नमत आह—**परार्थेति**। तद्धितवृत्तौ परस्य प्रत्ययस्याऽर्थे प्रकृतिरभिधत्ते, तदन्वितस्वार्थं प्रतिपादयतीत्याशयेनैतदित्यर्थः। यच्छब्दरूपमप्यादिष्वर्थेषु वर्त्तते तदन्वय्यर्थ **इत्यन्ये**। ननु 'याव'दिति नपुंसकस्य 'शुक्ल' इत्यनेन सामानाधिकरण्यमयुक्तमत आह—**यावत्तावदिति**। न तु तद्धितान्तावित्यर्थः। ननु संख्यावाक्यैः स्वादिविधीनामेकवाक्यत्वाद्वक्ष्यमाणरीत्या न दोषोऽत आह—**प्रकरणेति**।

१ 'शुक्लतमः' 'कृष्णतमः' इति तु पाठः सर्वत्र नोपलभ्यते।

स्वादिषु तर्हि ॥ एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते, यत्तच्छब्दरूपमेकत्वादिष्वर्थेषु वर्तते–तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ॥

कथं पुनरिहोच्यमानाः स्वादयएकत्वादिष्वर्थेषु शक्या विज्ञातुम् ?।
॥ * ॥ एकवाक्यत्वात् ॥ * ॥ **एकं वाक्यं–तच्चेदं च ॥ यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च–किमर्थं नानादेशस्थं क्रियते ? ॥ कौशलमात्रमेतदाचार्यो दर्शयति यदेकं वाक्यं सन्नानादेशस्थं करोति,–'अन्यदपि किञ्चित्सङ्ग्रहीष्यामी'ति।**

॥ * ॥ यच्छयोश्च लुगर्थम् ॥ * ॥

यच्छयोस्तर्हि लुगर्थं ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते। 'कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक्चे'ति ङ्याप्प्रातिपदिकात्परस्य लुग्यथा स्यात्। अक्रियमाणे हि ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणे प्रकृतेरपि लुक् प्रसज्येत॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। यथापरिभाषितं 'प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपो भवन्ती'ति प्रत्ययस्य भविष्यति ॥

प्रदीपः] मित्यादेः स्वादिविधिवाक्यस्य च भिन्नवाक्यतां मन्यते। **एकत्वादिष्विति।** आकाङ्क्षायोग्यतावशाद्भिन्नप्रकरणपठितानामप्येकवाक्यत्वमिति भावः। तत्र **त्रिके** प्रातिपदिकार्थे **चतुष्केपि** पक्षे स्वादय एकत्वादीनां वाचकाः। **पञ्चके** तु पक्षे **चतुष्के** च द्योतकाः। तत्रैकत्वादिषु द्योतका वाचका वा विधीयन्त इत्यर्थः। **यत्तदिति।** द्योतकपक्षेऽयमर्थः–'एकत्वादिषु यद्वर्तते तस्मात् स्वादय एकत्वादीनां द्योतका उत्पद्यन्ते'। वाचकपक्षे त्वयमर्थः—'एकत्वादिषु स्वादिवाच्येष्वाधेयेषु यच्छब्दरूपं तदाधारार्थवाचि, तस्मात्स्वादय एकत्वादीनां वाचका उत्पद्यन्ते'। **अन्यदपीति।** तिङ्विधिवाक्येनापि सहैकवाक्यत्वं यथा स्यादित्येवमर्थः। अङ्गानां हि प्रधानसन्निधावुपदेशार्हाणां प्रकरणोत्कर्षेणोपदेशः सर्वप्रधानसम्बन्धार्थः।

यच्छयोश्चेति—वार्तिककारस्य समुच्चयार्थश्चशब्दः। भाष्यकारेण तु पूर्वप्रयोजनस्य दूषितत्वात्तदर्थे चशब्दो व्याख्यातः। **प्रकृतेरपीति।** यच्छयोर्या प्रकृतिः–कंसशब्दः, परशुशब्दश्च, तदवयवस्यापि प्रत्ययस्येत्यर्थः।

इतरश्च प्रकृतेरिति स्थानषष्ठीं मत्वाह–**एतदपीति।** इतरः पूर्वमेवार्थे

उद्द्योतः] **चतुष्केपीति।** स्वार्थद्रव्यलिङ्गकारकरूप इत्यर्थः। **चतुष्के चेति।** स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्यारूपोऽत्र **चतुष्कशब्दार्थः**। ननु वाचकत्वपक्षे 'यत्तच्छब्दरूपमेकत्वादिषु वर्त्तते' इति भाष्यमनुपपन्नमत आह–**वाचकत्वपक्षे त्विति।** द्योतकत्वपक्षे एव तु भाष्यस्वरसः। अत एव तस्या विशेषणत्वमेवेति बोध्यम्। **अङ्गानां हीति।** एकसन्निधौ पाठे हि तदन्वय एव स्यादिति भावः। एवञ्च 'यस्मात्प्रत्ययविधि'रित्यत्र विधिग्रहणाद्यस्य प्रत्ययविधौ शब्देनाऽर्थतो वाऽवधितयाश्रयणं तस्याऽङ्गादिसंज्ञा सिध्यतीति अङ्गादिसंज्ञार्थं सूत्रं न कार्यमिति स्थिते,–फलान्तरमाशङ्कते–**यच्छयोश्चेति।** ननु 'प्रत्ययस्य लुग्' इति वचनात्कथं प्रकृतेर्लुगापादानमत आह–**यच्छयोरिति।** ननु 'कमेः सः' इत्यादिव्युत्पादनादव्युत्पन्नानी-

एवमप्युकारसकारयोः प्रसज्येत-'कमेः सः'—कंसः। परान् शृणातीति परशुरिति ॥

'उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि' ॥

॥ * ॥ वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणे च प्रत्ययविधौ तत्सम्प्रत्ययार्थम् ॥ * ॥

वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणे तर्हि प्रत्ययविधौ तत्सम्प्रत्ययार्थं ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते। 'वृद्धात्,' 'अवृद्धात्,' 'अवर्णान्तात्,' 'अनुदात्तादेः', 'द्व्यचः' इत्येतानि ङ्याप्प्रातिपदिकविशेषणानि यथा स्युरिति ॥

अथाऽक्रियमाणे ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणे कस्यैतानि विशेषणानि स्युः ? ॥ समर्थविशेषणानि ॥ तत्र को दोषः ? ॥ 'उदीचां वृद्धादगोत्रात्'। इह च प्रसज्येत—ज्ञानां ब्राह्मणानामपत्यमिति। एतद्धि समर्थं वृद्धम्। इह च न स्यात्-ज्ञयोर्ब्राह्मणयोरपत्यमिति। एतद्धि समर्थमवृद्धम् ॥ वृद्ध।

अवृद्ध,–**'प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम्'। इह च प्रसज्येत-ज्ञयोर्ब्राह्मणयोरपत्यमिति। एतद्धि समर्थमवृद्धम्। इह च न स्यात्-ज्ञानां ब्राह्मणानामपत्य-**

प्रदीपः] स्पष्टीकरोति-**एवमपीति। उणादय इति।** 'अतः कृकमिकंसे'ति कमिग्रहणेनैव कंसग्रहणे सिद्धे कंसशब्दोपादानं ज्ञापकं 'क्वचिदेषां व्युत्पत्तिकार्यं न भवता'ति। यञञोस्तु विधानसामर्थ्याल्लुङ् न भवतीति यच्छ्योरेव भविष्यतीत्यर्थः।

वृद्धावृद्धेति। अत्रापि वार्तिककारस्य **च**शब्दः समुच्चये, भाष्यकारस्य तु तह्यर्थे। वृद्धादयो–**लक्षणं**=निमित्तं यस्य प्रत्ययविधेस्तस्मिन्–वृद्धादीनि ङ्याप्प्रातिपदिकविशेषणानि यथा स्युरित्यर्थः। **अथेति।** प्रत्ययार्थसम्बन्धयोग्यार्थाभिधायित्वान्ङ्याप्प्रातिपदिकस्यैव विशेषणानि भविष्यन्तीति **प्रश्नः।**

समर्थविशेषणानीति। 'समर्थानां प्रथमा'दित्यधिकाराद्विभक्तिमन्तरेण सामर्थ्यानवगमाद्विभक्त्यन्तस्यैव विशेषणानि स्युरित्यर्थः। ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणे तु सति तदुपादानसामर्थ्यात्तद्विशेषणानि वृद्धयादीनि भवन्ति। **ज्ञानामिति।** ननु वृत्ता-

---

उद्द्यो.] त्ययुक्तमत आह-**अत इति।** कसेस्तु न कंसोऽनभिधानादिति भावः। **ननु यञञोरेव** लुक्स्यादतआह-**यञञोस्त्विति।** औत्सर्गिकाण एव लुका सिद्धे तद्विधानं व्यर्थं स्यादिति भावः। विकल्पस्त्वष्टदोषदुष्ट इति ध्येयम्। अथ मुख्यफलमाह-**वृद्धेत्यादि।** नन्वसाधारणधर्मो लक्षणं, न च वृद्धादिः प्रत्ययस्याऽसाधारणो धर्मोऽत आह-**वृद्धादय इति। वृद्धादीनीति। तस्य-** ङ्याप्प्रातिपदिकस्य–वृद्धादिविशेष्यत्वेन सम्प्रत्ययो यथा स्यादिति वार्त्तिकार्थ इति भावः।

प्रत्ययार्थेति। भाष्ये-**कस्यैतानीति**—किंशब्दः क्षेपे। नाऽन्यस्य कस्यापि, किन्तर्हि ङ्याप्प्रातिपदिकस्यैवेत्यर्थ इति भावः। **अधिकारादिति।** 'समर्थः पदविधिः' इत्येतदधिकारादिति वक्तुं युक्तम्, श्रुतविशेष्यसम्भवे न कल्पनाऽवकाश इति भावः। नन्वेतदधिकारेऽपि सन्निहितत्वाऽविशेषात्समर्थविशेषणान्येव स्युरत आह-**तदुपादानसामर्थ्यादिति।** प्रागुक्तप्रयोजनानि तु भगवता खण्डितान्येवेति भावः। **वृद्धादीनीति।** आदिना 'समर्थानां

मिति । एतद्धि समर्थं वृद्धम् ॥ अवृद्ध ॥ अवर्ण,–**अत इञ्भवति । इहैव स्यात्–दक्षस्यापत्यं दाक्षिरिति । एतद्धि समर्थमकारान्तम् । इह च न स्यात्–दक्षयो रपत्यं, दक्षाणामपत्यमिति । एतद्धि समर्थमनवर्णान्तम्** ॥ अवर्ण ॥

स्वर,–**अनुदात्तादेरञ्भवति । इह च प्रसज्येत–वाचो विकारः, त्वचो विकार इति । एतद्धि समर्थमनुदात्तादि । इह च न स्यात्–सर्वेषां विकार इति । एतद्धि समर्थमुदात्तादि** ॥ स्वर ॥

द्व्यज्लक्षण,–**द्व्यचष्ठन्निति । इह च प्रसज्येत–वाचा तरति, त्वचा तरतीति । एतद्धि समर्थं द्व्यच् । इह च न स्यात्–घटेन तरतीति । एतद्धि समर्थमद्व्यच्** ॥

प्रदीपः] वभेदैकत्वसंख्योपजननान्नास्ति द्विवचनबहुवचनान्तात्प्रत्ययः । नैष दोषः, क्वचिदादेशादिवशात्संख्याविशेषोपि प्रतीयते, यथा–तावकौ, मामक इति । एवमिहापि फिञ् विधीयमानो बहुवचनमन्तरेण वृद्धत्वाभावाद्बहुत्वं गमयेत् , प्रकरणादिवशाद्वा । तदुक्तम्–

'भेदः संख्याविशेषो वा व्याख्यातो वृत्तिवाक्ययोः ।
सर्वत्रैव विशेषस्तु नावश्यं तादृशो भवेत्' ॥ इति ।

वाचो विकार इति । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वात्पदमेतदनुदात्तादि । एतच्चोदाहरणदिक्प्रदर्शनार्थम् । अस्य वृद्धत्वान्मयटा भाव्यम् । इदं तूदाहरणं—पञ्चानां विकार इति । 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादि'रिति विभक्तेरुदात्तत्वादनुदात्तादिसमर्थमेतत् । प्रातिपदिकं तु 'त्रेः संख्याया' इत्याद्युदात्तम् । **सर्वेषामिति ।** 'सर्वस्य सुपी'त्याद्यु-

उद्द्योतः] प्रथमा'दित्यपि । अन्यथा कृतवर्णाऽनुपूर्वीकत्वसामर्थ्यस्य सुबन्तविशेषणत्वे 'भानोरपत्यं भानवः' इत्यत्र ओकारसहितस्य लुका निवृत्तौ तद्रूपाऽसिद्धिः स्यादिति बोध्यम् ।

ननु 'आम्रगुप्तायनि'रित्यादौ चरितार्थः फिञ् कथं बहुत्वं गमयेदत आह–**प्रकरणादिवशाद्वेति । भेदः**–पृथगुपस्थितिः । **संख्याविशेषो**–द्वित्वादिः । **व्याख्यातः**–वृत्तावसत्त्वेन, वाक्ये सत्त्वेनेत्यर्थः । **विशेषस्त्विति ।** संख्याविशेषस्त्वित्यर्थः । **तादृशः**–असत्त्वविशिष्टः । शौर्पिकमासजाततावकीनादौ व्यभिचारादिति भावः । वस्तुतो वृत्तौ द्वित्वादीनामभानमेव, प्रकृत्यर्थतावच्छेदकरूपेणाऽनेकव्यक्तिभानं, तत्र तद्बोधनायेदं वाक्यं प्रदर्श्यते न त्वेष विग्रह इति बोध्यम् । **मयटेति ।** 'नित्यं वृद्धे'त्यनेन । **केचित्तु**–नित्यं वृद्धे'त्यत्र भाषायामित्यनुवृत्तेर्भाष्यं छन्दोऽभिप्रायमित्याहुः । **सर्वस्य सुपीति ।** सौवरसप्तमीनां तदन्तसप्तमीत्वेन प्रत्यये परतः पूर्वकार्यत्वाऽभावेन 'न लुमता' इत्यस्याऽप्राप्तौ प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वं बोध्यम् । 'अन्तरङ्गानपि' इति न्यायोऽप्यन्तरङ्गनिमित्तविनाशकस्यैव लुको बलवत्त्वबोधकः । अकृतव्यूहपरिभाषाया भाष्यकृताऽस्वीकाराच्च । 'सुब्'ग्रहणफलमप्येतदेव, तदभावे हि सर्वत्राऽनेनाद्युदात्तत्वेऽनुदात्तादित्वाऽभावादञ्नापत्तिरिति बोध्यम् । ननु ञित्स्वरेण सर्वशब्द आद्युदात्त एवेति किं 'सर्वस्य सुपी'त्यनेनेत्यत आह–**सर्वशब्द इति ।** अत एव सिद्धान्ते 'सार्व'

१ 'द्व्यच्कस्य नान्तस्य रेफान्तस्य सङ्ख्याशब्दस्यादिरुदात्तो भवतीत्यर्थकेने'ति क्वचिदधिकोऽत्र पाठः ।

अस्ति पुनः समर्थविशेषणे सति किञ्चिदिष्टं सङ्गृहीतं भवति, आहोस्विद्दोषान्तमेव? ॥ अस्तीत्याह ॥

किम्? ॥ साम्ना तरति, वेम्ना तरतीति। एतद्धि समर्थमपि-व्यच, ङ्याप्प्रातिपदिकमपि ॥

अथ ङ्याब्ग्रहणं किमर्थम्?–'न प्रातिपदिका'दित्येव सिद्धम्? ॥

न सिध्यति–'अप्रत्यय' इति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥

यद्येष ङ्याब्ग्रहणे हेतुः त्यूङ्ग्रहणमपि कर्तव्यम्। तावपि हि प्रत्ययौ ॥

तिग्रहणे तावद्वार्तम्। तद्धितःप्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति।

ऊङ्ग्रहणे चापि वार्तम्। उवर्णान्तादूङ्विधीयते। तत्रैकादेशः। एकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति ॥

यद्येष ऊङोऽग्रहणे हेतुः–आब्ग्रहणमपि न कर्तव्यम्। आबपि ह्यकारान्ताद्विधीयते। तत्रैकादेशः। एकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति ॥

यस्तर्ह्यनकारान्तात्-क्रुञ्चा उष्णिहा देवविशेति ॥ अत्राप्यकारान्ताद्वृत्तिर्लक्ष्यते–क्रुञ्चानालभेत, उष्णिहककुभौ, देवविशञ्च मनुष्यविशञ्चेति ॥

इह तावत्–उष्णिहककुभाविति। आप एवौत्तरपदिकं ह्रस्वत्वम्।

इह खल्वपि–देवविशञ्च मनुष्यविशञ्चेति, नास्ति विशेषः–अकारान्तादम उत्पत्तौ सत्यां, व्यञ्जनान्ताद्वेति ॥

यत्तावदुच्यते—'इह तावदुष्णिहककुभावित्याप एवौत्तरपदिकं ह्रस्वत्व'मिति। संज्ञाछन्दसोरित्येवं तत्। नैषा संज्ञा, नापीदं छन्दः। यदप्युच्यते–'इह खल्वपि देवविशञ्च मनुष्यविशञ्चेति। नास्ति विशेषः—अकारा-

---

प्रदीपः] दात्तं पदम्। प्रातिपदिकं तु–सर्वशब्दोऽन्तोदात्तो निपातित इत्यनुदात्तादि।

अथेति। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धिं मन्यते। इतरोऽगृहीताभिप्राय आह—**न सिध्यतीति**। **तिग्रहण इति**। **वार्त**–युक्तं प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः।

क्रुञ्चानिति। अजादिषु तु पाठो जातिलक्षणङीषूबाधनार्थः। **आब्ग्रहणवाद्याह–तावदिति**। **आप इति**। 'ङ्यापो'रिति ह्रस्वत्वं हलन्तादेव विहितस्याप इत्यर्थः। **इहेति**। ततश्च देवविट्शब्दादेवामिति भावः।

उद्द्योतः] इत्यनन्तप्रयोगसिद्धिः। **वार्त्तं युक्तमिति**। वार्त्तशब्दो युक्तपर्यायोऽसारपर्यायश्च।

भाष्ये—ऊङ्ग्रहणे चेति। श्वश्रूशब्दः 'श्वशुरः श्वश्वा'इति निर्देशादनूङन्त एवाऽव्युत्पन्न इति भावः। अदन्तत्वेऽजादिपाठो व्यर्थ इत्यत आह–**अजादिष्विति**। **हलन्तादेवेति**–एवकारो भिन्नक्रमः। हलन्ताद्विहितस्याऽऽप एवेत्यर्थः। नन्वविशेषेऽकारान्तादमिति सोऽप्यस्तीति तत आपि अन्तवद्भावेन सिद्धमत आह–**देवविट्शब्दादेवामिति**। एवञ्चाऽव्यवहृताऽदन्तसत्त्वे मानाऽभावेन नाऽकारान्तादाब् वक्तुं शक्य इति भावः। '**देव-**

न्तादम उत्पत्तौ सत्यां व्यञ्जनान्ताद्वे'ति ॥-स्वरे विशेषः । यद्यत्र व्यञ्जनान्तादुत्पत्तिः स्याद्देवविशमित्येवं स्वरः प्रसज्येत । देवविशमिति चेष्यते । तस्मात्क एष एवंविषयः ॥

इदं तर्हि-'पादोऽन्यतरस्यां' 'टाबृची'ति ॥

'ऋची'त्युच्यते । तत्र च्छान्दसत्वाद्भविष्यति ॥

'ऋची'ति नेदं छन्दो विवक्षितं-काठकं, कालापकं, मौदकं, पैप्पलकञ्च । किन्तर्हि ?-प्रत्ययार्थविशेषणमेतत्-'ऋक् चेत्प्रत्ययार्थो भवती'ति ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पदशब्दः पादशब्दसमानार्थोऽकारान्तश्छन्दसि दृश्यते । 'तस्याः सप्ताक्षरमेकं पदम्' । एकः पाद इत्यर्थः । तस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति ॥

इदं तर्हि-'डाबुभाभ्यामन्यतरस्या'मिति । बहुराजा, बहुराजे, बहुराजा इति ॥ * ॥ ङ्याब्ग्रहणमनर्थकं-प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् ॥ * ॥

ङ्याब्ग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ?॥ प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् । 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवती'त्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥

कः पुनरत्र विशेषः-एषा वा परिभाषा क्रियेत, ङयाब्ग्रहणं वा ? ॥

प्रदीपः]आब्ग्रहणप्रत्याख्यानवाद्याह-यत्तावदिति । स्वरे विशेष इति । क्विबन्तस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वाद्विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वं भवति । यदा तु मूलविभुजादित्वाद्देवविशशब्दः कप्रत्ययान्तस्तदा थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वाद्विभक्त्या च सहैकादेश उदात्तो भवति ।तत्रच्छान्दसत्वादिति । 'अप्रातिपदिकत्वेऽपि प्रत्ययोत्पत्ति'रिति शेषः ।

लिङ्गविशिष्टस्येति । यथाकथञ्चित् प्रातिपदिकग्रहणे एषा परिभाषोपतिष्ठते न तु प्रातिपदिकस्य स्वरूपग्रहण एवेति भावः । कः पुनरिति । ङ्याब्ग्रहणं लघु न तु परिभाषेति भावः ।

उद्द्योतः]विट्शब्दादेवाऽऽबि'ति पाठेऽप्युक्त एवाऽर्थः । भाष्ये-तस्मात्क एष इति । कप्रत्ययाऽन्तोऽदन्त एव । एवंविषयः-देवविशं देवविशेत्यादिप्रयोगविषयो न हलन्त इत्यर्थः । अनेनाऽतिप्रसङ्गो वारितः । एतेन 'हलन्तेभ्योऽपि टा'बिति भागुरिमतं चिन्त्यमिति सूचितम् ।

'भविष्यती'त्यस्य किमित्याकांक्षायामाह-अप्रातिप्रदिकत्वेऽपीति । भाष्ये-पदशब्द इति । छन्दसि दृष्टस्य लोकेऽपि क्वचित् प्रयोगाऽङ्गीकारे बाधकाऽभावेनाऽकारान्तादेव प्रत्ययः । एवञ्च 'टाबृचि' इति सूत्रं न कार्यमिति भावः । एवञ्च ऋचि वाच्यायामपि 'एकपदी एकपाद्' इत्यस्य भाष्यरीत्या सत्त्वेन 'टाबृचि' इतिसूत्राऽऽरम्भेऽपि तत्र 'अन्यतरस्यां'ग्रहणानुऽवृत्त्या तत्साध्यमिति सूचितम् । भाष्ये-बहुराजेतीति । वाचा दिशा निशादेरप्युपलक्षणमिदम् । स्वरूपग्रहण एवेति । विशिष्य ग्रहण एवेत्यर्थः । अत एव भाष्ये 'प्रमाणे द्वयस'जिति फलेषु'ञ्नित्यादि'रिति च दोषेषूक्तं सङ्गच्छते। 'कः पुन'रिति प्रश्ने विशेषाऽभावमात्रं न विवक्षितमित्याह--लघ्विति । भाष्ये-पुंवद्भावेनैतत्सिद्धमिति ।

अवश्यमेषा परिभाषा कर्त्तव्या। बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि॥ कानि ?॥

॥ * ॥ प्रयोजनं–सर्वनामस्वरसमासतद्धितविधिलुगलुगर्थम् ॥ * ॥ सर्वनामविधिः प्रयोजनम्। 'सर्वनाम्नः सुट्'। इहैव स्यात्–येषाम्, तेषाम्। यासां, तासामित्यत्र न स्यात्॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्–अवर्णान्ताट्टाब्विधीयते। तत्रैकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावात्सुड् भविष्यति। इदन्तर्हि प्रयोजनम्–'सर्वनाम्नस्तृतीया च'। इहैव स्यात्–भवता हेतुना, भवतो हेतोरिति। 'भवत्या हेतो'रित्यत्र न स्यात्। सर्वनाम॥ 'स्वर'–'कुसूलकूपकुम्भशालं बिले'। इहैव स्यात्–कुसूलबिलम्। 'कुसूलीबिल'मित्यत्र न स्यात्। स्वर॥

समास,–द्वितीया श्रितादिभिः सह समस्यते। इहैव स्यात्–कष्टं श्रितः कष्टश्रितः। कष्टं श्रिता कष्टश्रिता इत्यत्र न स्यात्॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। श्रितशब्दोऽकारान्तस्तत्रैकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावाद्भविष्यति॥ इदं तर्हि'पूर्वसदृशे'ति। इहैव स्यात्—पित्रा सदृशः पितृसदृशः। 'पित्रा सदृशी पितृसदृशी'त्यत्र न स्यात्। समास॥

तद्धितविधि,—'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्'। इहैव स्यात्-हस्तिनां समूहो हास्तिकम्। हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र न स्यात्॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। पुंवद्भावेनैतत्सिद्धम्॥ इदं तर्हि–प्रमाणे द्वयसच्। यथेह भवति–हस्तिद्वयसं, हस्तिमात्रम्। एवं हस्तिनीद्वयसमित्यपि यथा स्यात्। तद्धितविधि॥

लुक्,–'नेन्सिद्धबध्नातिषु च'। इहैव स्यात्–स्थण्डिलशायी। स्थण्डिलशायिनीत्यत्र न स्यात्। लुक्॥ अलुक्–'शयवासवासिष्वकालात्'। इहैव स्यात्-ग्रामेवासी। ग्रामेवासिनीत्यत्र न स्यात्॥ (अलुक्॥)

॥ * ॥ मानिनि च विधिप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥ मानिनि च विधिप्रतिषेधार्थं प्रयोजनम्। विध्यर्थं तावत्,–'क्यङ्मानिनोश्च'। इहैव स्यात्–दर्शनीयमानी। दर्शनीयमानिनीत्यत्र न स्यात्। 'प्रतिषेधार्थमपि'। वक्ष्यति–'स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि'। तस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात्। दीर्घमुखमानी। दीर्घमुखमानिनीत्यत्र न स्यात्।

॥*॥ प्रत्ययग्रहणोपचारेषु च ॥*॥ प्रत्ययग्रहणोपचारेषु च प्रयोजनम्। 'तृजकाभ्यां

प्रदीपः] स्थण्डिलशायिनीति। 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्ते'रिति वचनादनुत्पन्न एव ङीपि समासे सति इन्नन्तमेवोत्तरपदमित्यप्रयोजनमेतत्।

उद्द्योतः] 'भस्याऽढे तद्धिते' 'सिद्धश्च प्रत्ययविधा'वित्युक्तेरिति भावः। अप्रयोजनमिति। तदनित्यत्वाश्रयेण भाष्यं व्याख्येयमित्याहुः। 'किञ्च,-अस्याः परिभाषायाः 'प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां लिङ्गविशिष्टेऽतिदेश' इत्यर्थ इति 'बहुव्रीहेरूधसः' इति सूत्रभाष्ये व्यक्तीभविष्यति।

कर्तरि'। इहैव स्यात्-अपां स्रष्टा। अपां स्रष्ट्रीत्यत्र न स्यात्। प्रत्यय॥ उपचार,- 'अतः कृकमिकंसकुम्भ'। इहैव स्यात्-अयस्कुम्भः। अयस्कुम्भीत्यत्र न स्यात्॥

एतान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि यदर्थमेषा परिभाषा कर्त्तव्या। एतस्याञ्च सत्यां नार्थो ङ्याब्ग्रहणेन॥

॥* अतिप्रसङ्ग-उपपदविधौ *॥ उपपदविधावतिप्रसङ्गो भवति। 'द्विषत्परयोस्तापेः'। यथेह भवति-द्विषन्तप इति। एवं द्विषतीताप इत्यत्रापि स्यात्॥

॥*॥ 'यञिञोः फकि॥*॥ (यञिञोः फकि) अतिप्रसङ्गो भवति। यथेह भवति गार्ग्यायणः, दाक्षायणः। एवं गार्गेयो दाक्षेय इत्यत्रापि स्यात्॥

नैष दोषः। ढगत्रबाधको भविष्यति॥

॥*॥ समासान्तेषु च॥*॥ समासान्तेषु चातिप्रसङ्गो भवति। 'राजाहःसखिभ्यष्टच्'-यथेह भवति मद्रराजः, कश्मीरराजः,-एवं मद्रराज्ञी, कश्मीरराज्ञीत्यत्रापि स्यात्॥ न वा भवति-मद्रराजीति?॥ भवति यदा समासान्तादीकारः। लिङ्गविशिष्टग्रहणे तु ईकारान्तात्समासान्तः प्रसज्येत।

तत्र को दोषः?। पुंवद्भावष्टिलोपश्च। तत्र मद्रराजीत्येवं रूपं स्यात्। मद्रराज्ञीति चेष्यते॥*॥ 'महदात्त्वे प्रियादिषु'॥*॥ महदात्त्वे प्रियादिषु अतिप्रसङ्गो भवति। 'आन्महतः समानाधिकरणजातीययो'रिति यथेह भवति-महान् प्रियोऽस्य महाप्रियः, एवं-महती प्रियाऽस्य महतीप्रिय इत्यत्रापि स्यात्॥

किमुच्यते,-'प्रियादिष्विति?॥ यत्र पुंवद्भावः प्रतिषिध्यते। यत्र तु न प्रतिषिध्यते—भवितव्यमेव तत्रात्त्वेनेति॥*॥ ञ्नित्स्वरे॥*॥ ञ्नित्स्वरे अतिप्रसङ्गो भवति। ञ्नित्यादिरुदात्तो भवतीति-यथेह भवति—दाक्षिः,

प्रदीपः] एवं 'ग्रामेवासिनी' 'दर्शनीयमानिनी' 'दीर्घमुखमानिनी'त्यपि द्रष्टव्यम्। ढगत्रेति। परत्वादिति भावः। समासान्तादीकार इति। मद्रराजस्य भार्या मद्रराजीति पुंयोगादाख्यायामिति ङीष्। तत्र को दोष इति। टचि कृते यस्य चेतीकारे लुप्ते टित्वान्ङीपि कृते मद्रराज्ञीति सिध्यतीति प्रश्नः। यत्र पुंवद्भाव इति। तत्रापूरणीप्रियादिष्विति वचनात्। यत्र त्विति। 'महाजंघ'इत्यादौ। दाक्षीति। 'इतो मनुष्यजाते'रिति ङीष्। प्रत्ययस्वरेणा-

उद्द्योतः] एवञ्च समासोत्तरमप्यन्तरङ्गत्वाल्लुकः पूर्वं ङीपि तेन न्यायेनोत्तरपदत्वस्य तद्विशिष्टे एव सत्त्वेन लुगलुगादि न स्यादिति सा तदर्थमावश्यकीत्याशयः। एतदपि भाष्यं तत्र मान'मित्यन्ये। परः परिभाषास्वीकारे दोषानुद्भावयति-अतिप्रसङ्ग इत्यादि। अपवादत्वचसम्भवादाह-परत्वादिति। ढकोऽवकाशो दात्तेय इति। ईकारे लुप्त इति। तस्याआभीयत्वेनाऽसिद्धत्वात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपाऽभावे 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपे यस्येतिलोपे च सतीत्यर्थः। भाष्ये-पुंवद्भावष्टिलोपश्चेति। 'भस्याऽढे' इति पुंवत्त्वं, 'नस्तद्धिते' इति टिलोप इत्यर्थः। महाजङ्घ इति। महती जंघा यस्येति समासे 'स्त्रियाः' इति पुंवत्त्वे

अहिचुम्बकायनिः। एवं-दाक्षी, अहिचुम्बकायनीत्यत्रापि स्यात् ॥

॥ * ॥ 'राज्ञः स्वरे ब्राह्मणकुमारयोः' ॥ * ॥ कर्मधारये समासे राज्ञः स्वरे अतिप्रसङ्गो भवति। 'राजा च' 'ब्राह्मणकुमारयो'रिति,-यथेह भवति-राजब्राह्मणः, राजकुमारः। एवं राजब्राह्मणी, राजकुमारीत्यत्रापि स्यात् ॥

॥ * ॥ समाससंघातग्रहणेषु च ॥ * ॥ समाससङ्घातग्रहणेषु चाऽतिप्रसङ्गो भवति। 'बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि' यथेह भवति-बहुगोमान्, बहुयवमान्। एवं-बहुगोमती, बहुयवमतीत्यत्रापि स्यात् ॥

किमुच्यते-'समाससङ्घातग्रहणे'ष्विति?॥ यदवयवग्रहणं-प्रयोजनमेवैतस्याः परिभाषायाः-'कुसूलकूपकुम्भशालं बिले'। कुसूलीबिलमिति यथा ॥

॥ * ॥ विभक्तौ चोक्तम् ॥ * ॥ (विभक्तौ चोक्तं।) किमुक्तं?। 'न वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणा'दिति।

एतेऽस्याः परिभाषाया दोषाः। एतानि च प्रयोजनानि स्युः।

एते दोषाः समा भूयांसो वा,—तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया ॥

'न हि दोषाः सन्ती'ति परिभाषा न कर्तव्या, लक्षणं वा न परिणेयम्। न हि 'भिक्षुकाः सन्ती'ति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते। न च 'मृगाः सन्ती'ति यवा नोप्यन्ते॥

दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः, प्रयोजनानामुदाहरणमात्रं ॥ कुत एतत्?, न हि दोषाणां लक्षणमस्तीति। तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः

प्रदीपः] न्तोदात्तमिष्यते। **बहोर्नञ्वदिति।** बहुशब्दादुत्तरपदबहुत्वे वर्तमानाद्यत्परं पदं तदन्तस्य समासस्य नञ इव स्वरो भवतीत्यतिदेशार्थः। तेन बहवो गोमन्तोऽस्य बहुगोमानित्यत्र 'नञ्सुभ्या'मिति समासान्तोदात्तत्वं भवति। **बहुगोमतीति।** बहवो गोमन्तोऽस्या इति बहुव्रीहिः। उगितश्चेति ङीप्। समासोऽत्र संघातरूपः कार्यीति-लिङ्गविशिष्टसमासाग्रहणात्समासान्तोदात्तत्वाभावादीकारः पित्त्वादनुदात्तो भवति। ईकारात्तु पूर्व उदात्तो भवति। **कुसूलीबिलमिति।** पूर्वपदस्यात्र कार्यित्वं न तु संघातस्येति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भवत्येव।

विभक्तौ चोक्तमिति। 'उगिदचा'मित्यत्रोक्तम्। यथा गोमानित्यत्र नुम्भवति एवं गोमतीत्यत्रापि प्राप्नोति। तत्र परिहार उक्तो-'न वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणा'दिति।

उद्द्योतः] आत्वं भवत्येवेत्यर्थः। **इष्यत इति।** आद्युदात्तन्तु पदं प्राप्नोतीत्यर्थः। अत्र यथा पूर्वोत्तरपदरूपसमाससंघातग्रहणं तथा सूत्रार्थव्याजेन दर्शयति-**बह्विति।** बह्व्यो गोमत्यो यस्या इति विग्रहे एतत्प्रवृत्तेरिष्टत्वादाह-**बहवो गोमन्तोऽस्या इति। ईकारात्पूर्व इति।** ततः पूर्वो 'म'शब्दाऽकारो 'बहोः' इति सूत्रेणोदात्त इत्यर्थः। **उगिदचामित्यत्रेति।** 'युवोरनाकौ' इति सूत्रे। तत्सूत्रमपि गृहीत्वा ऽस्याऽर्थस्योक्तत्वादिति बोध्यम्। दोषोद्भावयिता आह—भाष्ये-**एते दोषा इति।** मदुक्ता इत्यर्थः। **एतानि च**-त्वदुक्तानि। **समा भूयांसो वेति।** अन्येषामपि दोषाणां सत्त्वादित्यभिमानः। **परिभाषावाद्याह-न हि दोषा इत्यादि।** आरम्भे युक्त्यन्तरमाह-**दोषाः खल्वपीति।** अन्यत्र दोषाऽभावादिति भावः।

प्रयोजनानि–तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या। प्रतिविधेयञ्च दोषेषु।

॥ * ॥ तद्धितविधानार्थं तु ॥ * ॥ **तद्धितविधानार्थन्तु ङ्याब्ग्रहणं कर्तव्यं–ङ्याबन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात्। कालितरा। हरिणितरा। खट्वातरा। मालातरा॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति?** ॥ * विप्रतिषेधाद्धि-तद्धितबलीयस्त्वम् * ॥ **विप्रतिषेधाद्धि तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति॥ (तत्र को दोषः?।)** * ॥ तत्र समासान्तेषु दोषः ॥ * ॥ **तत्र समासान्तेषु दोषो भवति–बहुगोमत्का। बहुयवमत्का। समासान्ता अपि ङ्याबन्तात्स्युः** ॥*॥ त्यूङोश्चापि ग्रहणं ॥*॥ **त्यूङोश्चापि ग्रहणं कर्त्तव्यं भवति। युवतिका। ब्रह्मबन्धुकेति।**

प्रदीपः] विभक्त्याश्रयकार्ये क्रियमाणे लिङ्गविशिष्टपरिभाषा नेष्यत इत्यर्थः। **प्रतिविधेयमिति।** अच्प्रकरणे 'शक्तिलाङ्गूलाङ्कुशे'त्यत्र वार्तिके घटग्रहणेनैव घटीग्रहणे सिद्धे घटीग्रहणमस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं, तेनानिष्टे विषये नोपतिष्ठते। **तद्धितविधानार्थं त्विति।** सति ङ्याब्ग्रहणे तद्धितविधौ प्रकृतित्रयाधिकारसामर्थ्यात् पूर्वं ङ्यापौ भवतस्तदन्तात्तद्धित इत्यर्थः। **विप्रतिषेधाद्धीति।** स्त्रीप्रत्ययस्यावकाशो यत्र प्रकर्षो न विवक्ष्यते–'काली'ति। प्रकर्षप्रत्ययस्यावकाशो यत्र स्त्रीत्वाविवक्षा–'कालतर' इति। स्त्रीत्वप्रकर्षयोस्तु युगपद्विवक्षायां परत्वात्प्रकर्षप्रत्ययः स्यादित्यर्थः। ननु स्त्रीत्वस्यान्तरङ्गत्वात्तन्निमित्तः प्रत्ययोऽन्तरङ्गः, प्रकर्षस्तु बाह्यप्रतियोग्यपेक्षत्वाद्बहिरङ्गः। ततस्तन्निमित्तस्य प्रत्ययस्यापि बहिरङ्गत्वम्। अन्तरङ्गबहिरङ्गयोश्चाऽयुक्तो विप्रतिषेधः। तथा च वक्ष्यते–'स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतं, समवेतस्य वचने–लिङ्गं संख्यां विभक्तिं चाभिधाय तान् विशेषानपेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मानं, प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्तः' इति। एवं तर्ह्येतत्क्रमानाश्रयेण 'लौकिके प्रयोगे पदादुच्चरिताद्युगपदर्थाः प्रतीयन्ते' इति लौकिकार्थव्यवस्थाङ्गीकारेण न प्रातिपदिकार्थगतस्त्रीत्वप्रकर्षविवक्षाश्रयेण विप्रतिषेध उक्तः।

समासान्ता अपीति। तत्र बहवो गोमन्तोऽस्या इति बहुव्रीहौ कृते ङीपि च कबुत्पत्तौ बहुगोमतीकेति प्राप्नोति। **ब्रह्मबन्धुकेति।** अज्ञाताद्यर्थविवक्षायामूङन्तात्कप्रत्यय

उद्द्यो.] ननु'ङ्याब्'ग्रहणे कृतेऽपि प्रातिपदिकत्वमाश्रित्य परत्वात्तद्धितः स्यादत आह-**सतीति।** **'प्रकृतित्रयाऽधिकारसामर्थ्या'**दिति पाठः। **बाह्यप्रतियोग्यपेक्षत्वादिति।** तदपेक्ष-प्रकर्षाद्यन्वयश्च स्वार्थे समाप्तस्यैवेति तरबादिर्बहिरङ्ग इति भावः। **स्वार्थमिति।** **स्वार्थो**ऽत्र प्रवृत्तिनिमित्तं। **समवेतं**–तेन स्वार्थेनाऽऽश्रितमित्यर्थः। **विभक्तिः**–कारकम्।'यतः–कृत्स्न-मात्मानपेक्षमाणः=पूर्वं तत्तद्विषयकाकांक्षावान्,'अतः—ततः प्रियादिषु प्रवर्तते' इत्यन्वयः।

युगपदर्था इति। शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराऽयोगादिति भावः। न तु शास्त्रे (कल्पितां) कल्पितन्यायवशादारोपितक्रमवतीमर्थवत्तामाश्रित्येति तात्पर्यम्। तदाश्रयणे तु सत्यन्तरङ्गत्वादेव पूर्वं स्त्रीप्रत्यये व्यर्थमेव ङ्याब्ग्रहणमिति भावः। भाष्ये–**तत्र समासान्तेषु दोषः**–इत्यतः प्राक्—**'तत्र को दोषः'** इति क्वचित्कोऽपपाठः, प्रश्नस्याऽनन्वयात्। 'बहुयवमत्का' इत्युत्तरं वा स ग्रन्थः। तत्र ङ्याब्ग्रहणे कृते समासान्तेषु दोष इति

ऊङ्ग्रहणेन तावन्नार्थः। नास्त्यत्र विशेषः–उकारान्तादुत्पत्तौ सत्यामूङ-न्ताद्वा ॥ इदं तर्हि–युवतितरा । ब्रह्मबन्धुतरा । ब्रह्मबन्धूतरेति ? ॥

॥*॥ तदन्तस्य च प्रत्ययार्थेनाऽयोगात्तद्धितानुत्पत्तिः ॥*॥ तदन्तस्य च–ङ्याबन्तस्य प्रत्ययार्थेनायोगात्तद्धितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति–कालितरा। खट्वातरा। मालातरेति॥

किं कारणम्? ॥ ङ्याबन्तमेतत्स्त्रीप्रधानम्, न च स्त्रीत्वस्य प्रकर्षाप्रकर्षौ स्तः॥ नैष दोषः–न हि किंचिदुच्यते 'एवंजातीयकादुत्पत्तव्यमेवञ्जातीयकान्ने'ति। एतावदुच्यते–'अतिशायने तमबिष्ठनौ' 'तिङश्चे'ति। यस्य च प्रकर्षोऽस्ति तस्य च प्रकर्षे प्रत्ययो भविष्यति। अस्ति चाऽप्रधानस्य गुणस्य प्रकर्षः।

इह खल्वपि शुक्लतरः, कृष्णतर इति, द्रव्यं प्रधानम्। गुणस्य च प्रकर्षे प्रत्यय उत्पद्यते ॥*॥ उक्तं वा ॥*॥ [उक्तं वा] किमुक्तम्? । सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थे टाबादयः' इति। प्रातिपदिकविशेषणं स्त्रीग्रहणं स्वार्थिकाष्टाबादयः। नैवं विज्ञायते–'स्त्रियामभिधेयाया'मिति, नापि 'स्त्रीसमानाधिकरणात्प्रातिपदिका'दिति। कथं तर्हि? ॥ यत्प्रातिपदिकं स्त्रियां वर्तते तस्माट्टाबादयो भवन्ति ॥ कस्मिन्नर्थे? ॥ स्वार्थे इति।

प्रदीपः] इष्यते। नास्त्यत्रेति। केऽण इति ह्रस्वविधानादिति भावः। युवतितरेति। जातेश्चेति पुंवद्भावप्रतिषेधं मन्यते, यौवनस्य जातिरूपत्वात्। ब्रह्मबन्धुतरेति। अत्र 'नद्याः शेषस्यान्यतरस्या'मिति विकल्पेन ह्रस्वः। न च स्त्रीत्वस्येति। तस्य सर्वत्रैकरूपत्वात् प्रकर्षाप्रकर्षाभाव इत्यर्थः। इह खल्वपीति। सर्वत्र प्रधानस्य प्रकर्षाभावः। तदुक्तं हरिणा–

'सर्वस्यैव प्रधानस्य न विना भेदहेतुना।
प्रकर्षो विद्यते, नापि शब्दस्योपैति वाच्यताम् ॥' इति।

ततश्च कालितरेत्यत्रापि कालगुणप्रकर्षाश्रयस्तरप्प्रत्ययः। उक्तं वेति। नात्र स्त्रीत्वं प्राधान्येन प्रत्ययाभिधेयम्, किं तर्हि, स्त्रीत्ववति द्रव्ये वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे टा-

---

उद्द्योतः] तदर्थः। ननु ह्रस्वदीर्घयोर्विशेषात् 'नास्त्यत्रे'त्यनुपपन्नमत आह-केऽण इतीति।

ननु 'युवतितरे'त्यत्र 'तसिलादिषु' इति पुंवत्त्वं दुर्वारमत आह–जातेश्चेतीति। एषां जातिकार्यस्य वैकल्पिकताया अग्रे वक्ष्यमाणत्वान्न 'अचः परस्मिन्' इति सूत्रस्थ–'युवजानि'रिति भाष्यप्रयोगाऽसङ्गतिः। विकल्पेनेति। एवञ्च–तदभावे दीर्घश्रवणार्थमूङन्तात्तद्धितोऽवश्यमङ्गीकार्य इति भावः। भाष्ये दोषान्तरमाह–तदन्तस्य चेति। तस्य सर्वत्रेति। प्रत्ययार्थत्वाच्छास्त्रीयं स्त्रीत्वं प्रधानमिति भावः। सर्वस्यैवेति। भेदहेतुगुणादिकं विना न द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षो, नाऽपि भेदहेतुं विना स द्रव्यरूपः प्रधानाऽर्थः शब्दाऽभिधेय इत्यर्थः। एवञ्च–निरुपाधेर्व्यपदेशाऽभावाद्यदुपाधिकृतो व्यपदेशस्तन्निमित्त एव प्रकर्षः। उपाधिरपि यत्र प्रकर्षादिहीनस्तत्र तत्सहचरितगुणप्रकर्षो बोध्यः। यथा 'गोतर' इत्यादौ। एवं गुणादिरेव यत्र प्रधानं तत्र तस्य द्रव्यायमाणत्वात्तत्संसर्गिधर्मान्तरनिमित्त एव प्रकर्षः। यथा शुक्लतरं रूपम्,–अतिशयेन शुक्लमित्यर्थ इत्यादि बोध्यम्। स्त्रीत्ववति द्रव्ये इति। तेन

ननु चोक्तम्–'तत्र समासान्तेषु दोषः' इति ? ॥

समासान्ता अपि स्वार्थिकाः। उभयोः स्वार्थिकयोः परत्वात्समासान्ता भविष्यन्ति ॥ कथं कालिकेति ? ॥ **'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्ये'(ती)त्त्वं भविष्यति** ॥

कथं हरिणिकेति ? ॥ **हरिणशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति** ॥

कथं लोहिनिकेति ? ॥ वक्ष्यत्येतत्–'लोहितालिङ्गबाधनं वे'ति ॥ [ङ्याप्प्रा०]॥

प्रदीपः] बादयः, ततश्च द्रव्यमेव प्राधान्येनाभिधीयते। तस्य च व्यपदेशहेतुगुणप्रकर्षाश्रयातिशयविवक्षायां प्रकर्षप्रत्यय इत्यर्थः। **समासान्ता अपीति** ।–ङ्याब्ग्रहणप्रत्याख्यानेन समासान्तेषु परिहारः। स्त्रियामन्यपदार्थे बहुव्रीहिविधानात् स्त्रीप्रत्ययस्य च समासान्तस्य च विप्रतिषेधोपपत्तिः। कालितरेत्यादौ तु पूर्वोक्तेन न्यायेनान्तरङ्गत्वात् स्त्रीप्रत्यये कृते प्रकर्षप्रत्यय उत्पद्यते। **कथं कालिकेति** । 'वर्णे चानित्ये' रक्ते' इति वर्तमाने—'कालाच्चे'ति स्वार्थे कन्प्रत्ययः, तदपेक्षश्च स्त्रीप्रत्ययस्यान्तरङ्गत्वं नास्तीति परत्वात्कन् स्यादिति**प्रश्नः**।

कथं हरिणिकेति । स्वार्थे हरितशब्दात्परत्वात्कन् स्यादिति**प्रश्नः**। अज्ञातादिकनस्तु बहिरङ्गत्वात्प्रागेव स्त्रीप्रत्ययः सिध्यति। **हरिणशब्द इति**। हरितशब्दसमानार्थ इति भावः। तत्र हरितशब्दस्य हरितिकेति भवति। हरिणशब्दस्य हरिणिकेति भावः।

लोहिनिकेति । न हि लोहिनशब्दः प्रातिपदिकमस्तीति **प्रश्नः । वक्ष्यत्येतदिति।** —अवश्यवक्तव्यतां दर्शयति। क्रियमाणेऽपि ङ्याब्ग्रहणे 'लोहितान्मणौ' 'वर्णे चानित्ये' 'रक्ते' इति प्रतिपदविधानाद्बलीयस्त्वात्स्त्रीप्रत्ययान् (यं) बाधित्वा कन्नेव स्यात्।

उद्द्योतः] प्रातिपदिकविशेषणत्वादित्यस्य-तदर्थविशेषणत्वादित्यर्थ इति भावः। स्वार्थे टाप्यपि प्रकृते किमायातमत आह–**ततश्चेति । गुणप्रकर्षाश्रयेति** । गुणप्रकर्षकृतेत्यर्थः। गुणगतप्रकर्षस्य द्रव्ये आरोप इति भावः। अन्त्यदोषे उद्धृतेऽपि आद्यो दोषोऽस्त्येवेत्याह–**ननु चोक्तमिति**–भाष्ये।

'कथं कालिके'त्यग्रिमभाष्याऽनुत्थानापत्तेराह–**प्रत्याख्यानेनेति। विप्रतिषेधोपपत्तिरिति** । अर्थकृतबहिरङ्गत्वाऽनाश्रयणात्स्त्रीप्रत्ययानां न बहिरङ्गत्वमिति भावः। ननु पूर्वोक्त–कालितरेत्यादित्युक्त्वा 'कथं कालिके'त्युदाहरणान्तरदाने किं बीजमत आह–**कालितरेत्यादौ त्विति। पूर्वोक्तेन**–'स्वार्थमभिधाये'त्यादिना। अत्यन्तस्वार्थिकतरपोऽभावादिति भावः।

ननु कालिके'त्यादावपि तेनैव न्यायेनाऽन्तरङ्गत्वात्स्त्रीप्रत्ययः स्यादत आह–**वर्णे चेति। स्वार्थे**–केवलस्वार्थे। अत्यन्तस्वार्थिकत्वात्तेषां तत्र च न तन्न्यायाऽवसर इति भावः।

हरितशब्दात्परत्वात्कनिति। ततश्च 'वर्णादनुदात्ता'दिति ङीब्नकारौ न स्यातामिति भावः। **अज्ञातादिकस्य त्विति** पाठः। 'कनः' इति पाठे संज्ञायां कनिति बोध्यम्। **ननु** वचनाऽन्तरस्वीकारेण वचनप्रत्याख्यानमयुक्तमत आह–**अवश्येति**। लोहितात्कना परत्वेन प्राप्तं लिङ्गबोधकप्रत्ययबाधनं वेति तदर्थः। **प्रतिपदेति**। अनवकाशत्वे सत्येव तस्य बाधकत्वप्रयोजकत्वाच्चिन्त्यमिदम्। परत्वादिति वक्तुमुचितम्। 'एतिका' 'एनिका'–इत्यादि तु अत्यन्तस्वार्थिके कनि न भवत्येव, वचनाऽभावात्, एनशब्दस्य प्रकृत्यन्तरस्याऽभावाच्च।

स्त्रियाम् । ४ । १ । ३ ।

स्त्रियामित्युच्यते, का स्त्री नाम ?॥ [॥ * ॥ लोकतः[1] ॥ * ॥] लोकत एते शब्दाः प्रसिद्धाः–'स्त्री पुमान्नपुंसक'मिति। यल्लोके दृष्ट्वा एतदवसीयते–'इयं स्त्री' 'अयं-पुमान्' 'इदं नपुंसक'मिति–सा स्त्री, स पुमान्, तन्नपुंसकमिति ॥

प्रदीपः] स्त्रियाम्॥ का स्त्री नामेति। प्रसिद्धस्यार्थस्य कार्यान्तरविधानायानुवादसम्भवात्, इह च शास्त्रे स्त्रिया अपरिभाषितत्वाल्लोके च खट्वादिषु स्त्रीव्यवहाराभावाल्लौकिकस्त्रीग्रहणेऽव्याप्त्यतिव्याप्तिदर्शनात् **प्रश्नः ।** न च गोत्वादिवत्संस्थानविशेषव्यङ्ग्यत्वं स्त्रीत्वस्य यतः सामान्यविशेषरूपत्वं तस्य स्यात्। खट्वाशिंशपानगर्यादिषु भिन्नत्वात्संस्थानस्य । नच सकृदाख्यातं स्त्रीत्वं गोत्वादिवत् सर्वेषु स्त्रीलिङ्गेषु व्यक्त्यन्तरेषु ग्रहीतुं शक्यते ॥ यत्र वस्तुस्वरूपजिज्ञासा तत्र प्रथमान्तेन प्रश्नो युक्त इति 'का स्त्री नामे'त्युक्तम्। 'कस्यां स्त्रिया'-मिति तूच्यमाने विशेषविषयः प्रश्नः स्यात्। **लोकत इति ।** पञ्चम्यन्तात्सप्तम्यन्ताद्वा तसिः। **शब्दाः प्रसिद्धा इति ।** विशिष्टार्थाभिधायित्वेनेति भावः। पुंनपुंसकयोरुपादानं–प्रसङ्गेन तद्विषयस्याप्यज्ञानस्य निराकरणार्थम्। **यल्लोक इति ।** यन्निमित्तमुपलभ्य

उद्द्योतः] किन्तु 'एतिका' इत्येव सूत्रमतेऽपि । ङ्याब्ग्रहणमत्यन्तस्वार्थिकानारभ्य निवृत्तमेव। अत्र चाऽर्थे 'लोहिता'दिति वचनमेव ज्ञापकम् । सूत्रे–'ङ्याब्'–ग्रहणन्तु 'कालितरा'–इत्यादावुक्तन्यायसिद्धार्थकथनमेवेति न सूत्रभाष्ययोर्विरोधः। न च 'हरिणिके'-त्यादौ कनि कृतेऽपि पूर्वभागे 'वर्णादनुदात्ता'दिति दुर्वारम्; 'एकाच्द्विर्वचन'न्यायेन समुदायात्स्त्रीप्रत्यये तेनैवोक्ततया मध्ये तदनुत्पत्तेरित्याहुः।

स्त्रियाम्। शास्त्रप्रसिद्धेरभावेऽपि लोकप्रसिद्धार्थाऽनुवादो भविष्यतीत्यत आह–**लोकेचेति ।** खट्वादिष्वव्याप्तिः, भ्रूकुंसादिष्वतिव्याप्तिरित्यर्थः। ननु यद्यपि लौकिकस्त्रीव्यक्तिग्रहणे दोषस्तथाऽपि जातिरूपस्य खट्वादिसाधारणस्य भ्रूकुंसादिव्यावृत्तस्य ग्रहणमस्त्वित्यत आह–**न चेति । सामान्यविशेषरूपत्वं**–जातिविशेषरूपत्वमित्यर्थः। **भिन्नत्वादिति ।** एतेन 'आकृतिग्रहणे'त्येतल्लक्षितत्वं न स्त्रीत्वस्येत्युक्तम्। लक्षणान्तरमपि नाऽस्तीत्याह–**न चेति ।** सौत्रविभक्त्यनुसारेणैव प्रश्ने कर्त्तव्ये किमित्यन्यथा प्रश्नोऽत आह–**यत्र वस्त्विति । विशेषविषय इति ।** स्त्रीविशेषविषय इत्यर्थः। **पञ्चम्यन्तादिति।** आद्ये लोकशब्देन–व्यवहारः, अन्त्ये व्यवहर्त्तार इति भेदः। **'लोक्यते येन शब्दार्थो लोकस्तेन स उच्यते । व्यवहारोऽथ वा वृद्धव्यवहर्तृपरम्परा' ॥** इत्युक्तेः।

नन्वर्थे पृष्टे शब्दप्रसिद्ध्यभिधानं व्यधिकरणमत आह–**विशिष्टेति । प्रसङ्गेनेति ।** न तु तत्प्रकृतमिति भावः। दर्शनाऽवसाययोरेकत्वादाह–**यन्निमित्तमिति।** यत्=निमित्तम्, उपलभ्य, एतत्=निमित्तवदर्थरूपं स्त्र्यादिशब्देन–अवसीयते––प्रत्याय्यते इत्यक्षरार्थः। भाष्येऽवसायाकारमाह–**इयं स्त्रीत्यादि ।**

[1] इदं वार्तिकं क्वचिदपि पृथङ् नोपलभ्यते। **केचित्तु** 'नेदं वार्तिक'मित्याहुः।

किं पुनर्लोके दृष्ट्वैतदवसीयते 'इयं स्त्री, अयं पुमान्, इदं नपुंसक'मिति ? ॥

॥॥ लिङ्गम्[1] ॥॥ किं पुनस्तत् ? ॥

॥*॥स्तन[2]केशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः। उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम्॥*॥

प्रदीपः] निमित्तवत्यर्थे प्रत्यय उपजायते तत्स्त्र्यादिशब्दवाच्यमित्यर्थः। तद्योगाच्च निमित्तवा-न्प्यर्थः स्त्र्यादिशब्दवाच्यो भवति। **किं पुनरिति**। द्रव्ये सत्तादेरनेकार्थस्य संभवात् **प्रश्नः**।

लिङ्गमिति। स्तनकेशादिकमिति भावः। **स्तनकेशवतीति**–भूमादौ मतुप्। तथैव 'लोमश' इति शः। लिङ्गे पृष्टे लिङ्गिकथनं लिङ्गप्रतिपत्तिपरमिति प्रश्नप्रतिवचनयोर्नास्त्य-सङ्गतिः। स्तनकेशश्च प्रसिद्धत्वादन्यस्यापि स्त्रीप्रतिपत्तिनिमित्तस्य कुमार्यादिगतस्य उपलक्ष-णम्। तदनेन स्त्रीत्वादीनां स्तनाद्युपव्यञ्जनानां गोत्वादिवत्सामान्यविशेषत्वं दर्शितम्। यथोक्तं **हरिणा**—

हस्तिन्यां वडवायाञ्च स्त्रीति (त्व) बुद्धेः समन्वयः।
अतस्तां जातिमिच्छन्ति द्रव्यादिसमवायिनीम् ॥' इति ॥

उभयोरन्तरमिति। लिङ्गवत्त्वेन सदृशमित्यर्थः। तेनाव्ययाख्यातार्थस्य नपुंसकत्वा-ऽभावः। 'तदभावे' इत्यनेन मयूरीकुक्कुटादीनां स्त्रीपुंससमुदायानां नपुंसकत्वं निराकृतम्। भवति हि समुदायः समुदायिनोः सदृश इति स्यान्नपुंसकत्वम्। अथ तु 'परवल्लिङ्ग'मित्यनेन

उद्द्योतः] ननु स्त्रीत्वाऽवसायस्य'इयं स्त्री'त्याकारोऽनुपपन्नोऽत आह–**तद्योगाच्चेति**। शुक्ला-दिशब्दवदिति भावः। 'सा स्त्री'त्यादौ तदादीनां विधेयलिङ्गग्राहितया नाऽनुपपत्तिः, अन्यथा 'तत्स्त्री'त्यादि वक्तव्यं स्यात्। **सत्तादेरिति**। **आदिना**–संख्याकर्मत्वादि। **'लिङ्ग'**मि-त्यस्य–अनुमितिजनकमिति नाऽर्थ इत्याह–**स्तनेति**। ननु स्तनादिसम्बन्धस्याऽन्यत्राऽपि दर्शनादाह–**भूमादाविति**। **आदिना**–अतिशयः। **लिङ्गप्रतिपत्तिपूर्वकमिति**। 'पूर्वक'मिति स्वार्थे कः। ततः षष्ठीसमासः। तज्जनकमित्यर्थः। **'लिङ्गप्रतिपत्तिपर'**मिति पाठे–तत्प्रतिपत्तितात्पर्यकमित्यर्थः। ननु कुमार्यामतिशयितस्तनाद्यभावात्कथं स्त्रीत्वमत आह–**अन्यस्याऽपीति**। योन्यादेरित्यर्थः। ननु स्तनादीनामननुगतत्वात्तन्निमित्ताऽनुगत-प्रत्ययप्रयोगयोरयोगोऽत आह–**अनेनेति**। **जातिविशेषरूपं**–स्त्रीत्वादिकम्। तत्राऽऽकृति-ग्रहणत्वं दर्शयति–**स्तनाद्युपव्यञ्जनानामिति**।–बहुव्रीहिः। **समन्वयः**–अनुगमः। **द्रव्यादीति**। **आदिना**–गुणक्रियाजातीनां सङ्ग्रहः। **'स्तनादी'**त्यादिपदेन शब्दगत-टाबाद्यपि। शब्दार्थयोरभेदाच्च तदपि–अर्थगतस्त्रीत्वादिव्यञ्जकं बोध्यम्। स्तनादीनां व्यञ्ज-कत्वादेव भाष्ये–**'यद् दृष्ट्वैतदवसीयते'** इत्युक्तम्। तत्र हि स्वरसतो यच्छब्दैतच्छब्दा-र्थयोर्भेदः प्रतीयते। 'अन्तर'शब्दः सदृशवाचीत्याह–**लिङ्गवत्त्वेनेति**। अनेन सादृश्य-हेतुरुक्तः। **तेनेति**। लिङ्गवत्तया सादृश्यग्रहणेनेत्यर्थः। अव्ययार्थानामसत्त्वभूतत्वान्न लिङ्ग-योग इति भावः। **'तदभावे'** इत्युच्यमानेऽव्ययार्थानामनपुंसकत्वं स्यादिति तात्पर्यम्।

१ इदं हि वार्त्तिकं भाष्यसमानाकारतया लेखकप्रमादाद्भ्रष्टं सर्वत्र नोपलभ्यते। औचित्या-दस्माभिः स्थापितमिति **गौडाः**। **केचित्तु** भाष्यमेव'नवार्त्तिकमित्याहुः। २ श्लोकवार्त्तिकमेतत्।

॥ * ॥ लिङ्गात्स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने भ्रूकुंसे टाप्प्रसज्यते ॥*॥ **लिङ्गात् स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने सति भ्रूकुंसे टाप्प्राप्नोति। यद्धि लोके दृष्ट्वा एतदवसीयते-'इयं स्त्री'ति, अस्ति तद्भ्रूकुंसे** ॥ * ॥ नत्वं खरकुटीः पश्य ॥ * ॥ **इह-'चञ्चाः पश्य'। 'वध्रिकाः पश्य'। 'खरकुटीः पश्ये'ति। 'तस्माच्छसो नः पुंसी'ति नत्वं प्राप्नोति। यद्धि लोके दृष्ट्वा एतदवसीयते-'अयं पुमा'निति, अस्ति तद्वध्रिकादिषु ॥**

॥ * ॥ खट्वावृक्षौ न सिध्यतः ॥ * ॥ **खट्वावृक्षयोश्च लिङ्गं न सिध्यति। यद्धि लोके दृष्ट्वैतदवसीयते-'इयं स्त्री' 'अयं पुमा'निति, न तत्खट्वावृक्षयोरस्ति ॥**

किं तर्हि तयोर्लिङ्गं न्याय्यम्? ॥

॥ * ॥ नापुंसकं भवेत्तस्मिन् ॥ * ॥ **नापुंसकं खट्वावृक्षयोर्लिङ्गं न्याय्यम् ॥**

किमिदं 'नापुंसक'मिति? ॥ नपुंसके भवं-नापुंसकम् ॥

॥ * ॥ तदभावे नपुंसकम् ॥ * ॥ **तदभावे-स्त्रीपुंसलिङ्गाभावे-नपुंसकं लिङ्गं न्याय्यम्।**

प्रदीपः] समुदायस्य परवल्लिङ्गातिदेशादप्रसङ्गो नपुंसकत्वस्य, ततो वस्तुस्वरूपनिरूपणपरमेतदित्यवगन्तव्यम्। इदानीमेतद्दूषयितुमाह-**लिङ्गादिति**। भ्रूकुंसः स्त्रीवेषधारी नटस्तस्य स्तनकेशसंबन्धात् स्त्रीत्वे सति टाप्स्यात्। ननु नित्ययोगे स्तनकेशवतीति मतुब्विज्ञानाद् भ्रूकुंसशब्दस्य स्त्रीत्वाभावः। नैतदस्ति। प्रतिपत्तॄणां नित्यलिङ्गदर्शनात्तत्रापि स्त्रीत्वप्रसङ्गात्। केशवपने च स्त्रियाः स्त्रीत्वन्न स्यात्, तदानीं केशसंबन्धाभावात्। स्तनातिशयसंबन्धस्य चोत्तरकालभावित्वादतिशयेपि मतुपि विज्ञायमाने प्राक्स्त्रीत्वं न स्यात्। अव्याप्तिसद्भावाद्वा हेयत्वादस्य दर्शनस्य न सुष्ठु निर्बन्धोऽत्र कर्तव्यः। **नत्वमिति। खरकुटी**-नापितगृहमुच्यते इति केचिदाहुः। तत्र इवार्थे संज्ञायामिति कन्प्रत्ययः। तस्य 'लुम्मनुष्ये' इति लुप्। तत्र मनुष्यस्य वाच्यत्वात्तस्य च लोमशत्वात् पुंस्त्वात् 'खरकुटीः पश्ये'त्यादौ नत्वप्रसङ्गः। **नापुंसकमिति**। नपुंसके-वस्तूनि भवं लिङ्गं नापुंसकं-नपुंसकत्वं, तत्प्राप्तम्। स्त्रीत्वपुंस्त्वयोरभावात्स्त्रीपुंससदृशत्वाच्च—लिङ्गवत्त्वेन, सत्त्वरूपत्वाच्च-

---

उद्द्योतः] **तदभावे इति**। स्त्रीपुंस्त्वाऽभावे इत्यर्थः। **प्रतिपत्तॄणामिति**। सामाजिकानां स्त्रीवेषधारिण एव तस्य दर्शनादिति भावः। नित्ययोगे मतुपि दोषान्तरमाह-**केशवपने चेति**। ननु स्तनाऽतिशययोगादेव तत्र स्त्रीत्वमत आह-**स्तनेति**। बालायाः केशवपने तत्सम्बन्धोऽपि नास्तीत्यर्थः। ननु 'स्तनकेशग्रहणमन्यस्य योन्यादेरुपलक्षण'मित्युक्तमतो न दोष इत्यत आह-**अव्याप्तीति**। खट्वादावित्यर्थः। दारादिष्वतिव्यापकत्वमपि बोध्यम्।

इति केचिदाहुरिति। तस्य लोमशत्वेन पुंस्त्वान्नत्वापत्तिरिति तदाशयः। 'चञ्चे'त्यादिसाधारण्येन प्रकारान्तरमाह-**तत्रेवार्थ इति। लुम्मनुष्य इति**। यद्यपि 'मनुष्य'शब्दः स्त्रीपुंससाधारणस्तथाऽपि पुरुषसंज्ञायामयम्प्रसङ्गो बोध्यः। नापुंसकशब्दे भावेऽणो दुर्लभत्वादाह-**नपुंसके इति**। 'लिङ्गवत्त्वेन स्त्रीपुंससदृशत्वा'दित्यन्वयः।

॥ * ॥ असत्तु मृगतृष्णावत् ॥ * ॥ **असत्तु-खट्वावृक्षयोर्लिङ्गं द्रष्टव्यम् ॥**

कथं पुनरसन्नाम लिङ्गं शक्यं द्रष्टुम् ?। 'मृगतृष्णावत्'। तद्यथा मृगास्तृषिता अपां धाराः पश्यन्ति, न च ताः सन्ति । ॥ * ॥ गन्धर्वनगरं यथा ॥ * ॥

प्रदीपः] लिङ्गसंख्यारहितस्य सत्त्वभूतस्याऽर्थस्याऽभावादिति भावः। **असत्त्विति।** मृगतृष्णाविषया मरुमरीचिका यथाऽसत्येन जलरूपेण प्रतिभासते, तथा खट्वावृक्षावसता स्त्रीपुंसत्वेनेत्यर्थः। अथोच्यते-मरीचिदर्शनात्सादृश्याज्जलं पूर्वानुभूतं स्मर्यते न तु तत्रासज्जलं चकास्तीति। तत्राह-**गन्धर्वनगरं यथेति।** नहि गन्धर्वनगरमन्तरिक्षे कदाचिदुपलब्धम्, न च तत्र तत्सदृशवस्त्वन्तरग्रहणं, येन गन्धर्वनगरं स्मर्येत। तस्मादसतामपि भावानामचिन्त्यान्निमित्तसामर्थ्याद्यथोपलम्भस्तथा खट्वादावपि स्त्रीत्वादेरित्यर्थः। तदुक्तं **हरिणा**—

'यथा सलिलनिर्भासो मृगतृष्णासु जायते।
जलोपलब्ध्यनुगुणाद्बीजाद्बुद्धिर्जलेऽसति ॥

उद्द्योतः] लिङ्गवत्त्वे हेतुमाह-**सत्त्वेति।** सत्त्वरूपत्वं कथं लिङ्गवत्त्वे साधकमत आह-**लिङ्गेत्यादि।** वृक्षादावतिव्याप्तिवारणायाह-भाष्ये-**असत्त्विति।** तत्राऽविद्यमानमित्यर्थः। बुद्धौ तु सदिति भावः। तदुक्तम्—

'विप्र ! पृथ्व्यादि चित्तस्थं न बहिष्ठं कदाचन।
स्वप्नभ्रममदाद्येषु सर्वैरेवाऽनुभूयते' ॥ इति ॥

अत्र 'न कदाचने'त्युक्त्या सर्वः प्रपञ्चो बहिरसन्नेवेति सूचयति। प्रपञ्चितञ्चैतदस्माभिः **परमार्थसारोद्द्योते।** तत्र ह्येवमुक्तं भगवता शेषेण—

मृगतृष्णायामुदकं शुक्तौ रजतं भुजङ्गमो रज्ज्वाम्।
तैमिरिकचन्द्रयुगवद्भ्रान्तमखिलं जगद्रूपम्' ॥ इति ॥

भ्रमे च बहिरसत एव भानमित्यत्रोक्तम्। ननु मृगतृष्णा न स्वरूपेण असती, नाप्यन्यरूपेण तत्प्रतिभासो,यतः प्रतिभासमानाऽन्यरूपेणाऽसत्त्वं स्यादत आह-**मृगेति।** पिपासापर्याय-'तृष्णा'शब्देन तत्कृतभावनावशादुदकत्वेन प्रतिभासमाना मरुमरीचिकोच्यत इति भावः। **'मरुमरीचिका'**शब्देन रविकिरणा ऊर्ध्वाऽधरभावेन नभ आक्रामन्तस्तरङ्गाकारप्रतीतिजनका उच्यन्ते। **'तद्यथा मृगास्तृषिता'** इति भाष्ये 'मृगा' इत्युपलक्षणम्। **स्मर्येत इति।** प्रमोषाच्च न तत्तोल्लेख इति भावः। इदञ्च वैशेषिकमताऽनुसारेण। अत्र स्मरणाऽभावं दर्शयति-**न हीति।** अनुभवः, सदृशवस्त्वन्तरग्रहणादि(ना) संस्कारोद्बोधश्च स्मृतिहेतुरिति भावः। अदृष्टवशादपि संस्कारोद्बोधेनाऽनादौ संसारे तेषामपि दर्शनेन च तत्राऽपि स्मरणसम्भवाच्चिन्त्यमेतत्। पातञ्जलैः पूर्वाऽनुभूततारूपतत्तायाः प्रमोषाऽनङ्गीकारान्न जलमात्रस्मरणसम्भवः। किञ्च जलस्य स्मरणेऽपि तस्य तद्देशस्थत्वमसदेव भासते इति **भाष्याशयः। अचिन्त्येति।** अनाद्यविद्यारूपमिथ्यावासनावशादित्यर्थः। अदृष्टविशेषवशादित्यर्थ इत्यन्ये। **मृगतृष्णासु**-तद्विषयमरुमरीचिकासु।-सलिलनिर्भासं स्वयमेव विवृणोति-**बुद्धिरित्यादि।** असति जले तद्बुद्धिरित्यर्थः। **बीजं**-मिथ्यावासनादि।

यथा गन्धर्वनगराणि दूरतो दृश्यन्ते, उपसृत्य च नोपलभ्यन्ते, तद्वत्खट्वा-वृक्षयोरसल्लिङ्गं द्रष्टव्यम् ॥*॥ आदित्यगतिवत्सन्न ॥*॥ **अथ वा यथा-आदित्य(स्य)-गतिः सती नोपलभ्यते, तद्वत्खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते ॥**

॥*॥ वस्त्रान्तर्हितवच्च तत् ॥*॥ **यथा वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्याणि नोपलभ्यन्ते तद्वत्खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते ॥**

विषम उपन्यासः-वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्याणि वस्त्रापाये उपलभ्यन्ते। खट्वा-

---

प्रदीपः] **तथैवाऽव्यपदेश्येभ्यो हेतुभ्यस्तारकादिषु।**
मुखे(ख्ये)भ्य इव लिङ्गेभ्यो भेदो लोके व्यवस्थितः' ॥ इति।

इदानीमसत्त्वं निराकरोति—**आदित्यगतिवत्सन्नेति**। यथा आदित्यगतिः सती प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते देशान्तरप्राप्त्याऽनुमीयते तथा खट्वावृक्षयोः सदपि लिङ्गं सूक्ष्मत्वात्प्रत्य-क्षेणाशक्यं ग्रहीतुं, तत्कृतकार्यदर्शनादनुमीयते। किञ्चिद्धि स्थूलमुपलभ्यं व्यञ्जनं, किञ्चित्सू-क्ष्मत्वाद्दुरवधारणमिति भावः। **विषम इति**। यस्य कदाचिदुपलब्धिर्भवति तस्यानुपलब्धि-कारणं व्यवधानादिकमभिधीयताम्; अत्यन्तानुपलब्धस्य तु शशविषाणादिवत् खट्वादौ

उद्द्योतः] अव्यपदेश्येभ्यः-अचिन्त्येभ्यः। हेतुभ्यः-मिथ्यावासनाऽदृष्टरूपेभ्यः कारणेभ्य इत्यर्थः। **तारकादिषु**-तारका, पुष्यः, नक्षत्रमित्यादिषु अचेतनेषु। **मुखेभ्यः**-कुमारीत्यादिषु बहिर्विद्यमानेभ्यः स्तनकेशादिभ्यो हेतुभ्यः-तद्धेतुकतत्तद्व्यवहार इवाऽसल्लिङ्गहेतुकोऽपि **भेदः**-भेदव्यवहार इत्यर्थः। शब्देन सम्यक्ज्ञानमिथ्याज्ञानाभ्यामावेदितस्याऽर्थस्याऽवि-शेषेणाऽभिधानाच्चेतनेषु देवतादिष्विवाऽचैतनेषु तारकापुष्यनक्षत्रादिषु लिङ्गप्रतीतिरविरुद्धेति भावः। प्रतीतिमात्रेणैव च शास्त्रीयकार्यनिर्वाह इति तात्पर्यम्।

निराकरोतीति। मृगतृष्णादिदृष्टान्तेनाऽसतोऽपि लिङ्गस्य खट्वादौ मिथ्याज्ञानात्मक-प्रत्यक्षविषयतामुक्त्वा तस्यैव शब्दबोध्यतोक्ता। तत्राऽसत उपलम्भे शशविषाणादेरप्युपल-ब्ध्यापत्तिरित्याशयेनाऽसत्त्वं निराकरिष्यन्प्रकारान्तरमाहेत्यर्थः। तत्र तन्निराकरणं **'तयोस्तु तत्कृतं दृष्ट्वे**'त्यादिना वक्ष्यति। क्रियाप्रत्यक्षत्ववादिमतसाधारण्याय आदित्यगतिर्दृष्टान्त-त्वेनोक्ता भाष्ये। **तत्कृतं कार्यं**-टाब्नादि। **किञ्चिद्धीति**। उद्भूताऽनुद्भूतगन्धादिवदि-त्यर्थः। **व्यञ्जनं**-स्त्रीत्वादिव्यञ्जकं स्तनकेशादि। अनिर्वचनीयवादेनाऽपि न निर्वाहः, अनिर्वचनीयस्याऽप्युपलब्धिदर्शनात्। किञ्च-'नाऽनिर्वचनीयस्य ख्यातिस्तदभावा'दिति सांख्यसूत्रेण तन्निरासात्। तस्य लोके क्वाप्यदर्शनादिति तदर्थः। अत एवाऽत्र भाष्ये 'असत्तु मृगतृष्णाव'दित्येवोक्तं, न तु 'अनिर्वचनीयन्तु' इत्युक्तम्। किञ्च,-सद्भेदेऽसत्त्वम्, असद्भेदे च सत्त्वमित्युभयरूपतैवाऽऽपतति, नत्वतिरिक्तत्वम्। तत्र सत्त्वमधिष्ठानगतमारोपितं, यावद्विशेष-दर्शनम्। असत्त्वं वास्तवम्। अत एव परमार्थसारे भगवता—**'सत्यमिव जगदसत्यं मूल-प्रकृतेरिदं कृतं येने**'त्यादिनोक्तम्। तत्र सत्त्वमधिष्ठानब्रह्मनिष्ठमारोपितमिति 'सत्य-मिवे'त्यनेन स्पष्टमेवोक्तम्। एतच्च **परमार्थसार**व्याख्याने प्रपञ्चितमिति बोध्यम्। **शश-विषाणवदिति**। अन्यथा तेषामपि सत्त्वं स्यादिति भावः। **दृश्याऽनुपलब्धिं**-दर्शन-

वृक्षयोः पुनर्येऽप्येते रथकारा वाशीवृक्षादनहस्ता मूलात्प्रभृति आ अग्राद्वृक्षांस्तक्ष्णुवन्ति तेऽपि तयोर्लिङ्गं नोपलभन्ते ?,–केनैतदवसीयते–'खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं–नोपलभ्यते' इति ? ॥

षड्भिः प्रकारैः सतां भावानामनुपलब्धिर्भवति,–अतिसन्निकर्षादतिविप्रकर्षान्मूर्त्यन्तरव्यवधानात्तमसावृतत्वादिन्द्रियदौर्बल्यादतिप्रमादादिति अतोऽत्र कश्चिद्धेतुर्द्रष्टव्यो येन खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते ॥

केनैतदवसीयते–'खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते' इति ? ॥

॥ * ॥ तयोस्तु तत्कृतं दृष्ट्वा ॥ * ॥ **स्त्रीकृतं शब्दं दृष्ट्वा 'स्त्री'त्यवसीयते, पुंस्कृतं**

प्रदीपः]लिङ्गस्यासत्त्वमेवेत्यर्थः। **येप्येत इति**। अनेन दृश्यानुपलब्धिमभावसंव्यवहारहेतुमुपन्यस्यति। **रथकाराः**–तक्षाणः। **वृक्षादन**–शस्त्रकम्। इतरो विद्यमानस्यापि लिङ्गस्य सौक्ष्म्यमनुपलब्धिकारणं दर्शयितुमाह–**षड्भिरिति**। **अतिसन्निकर्षादिति**। यथा स्वचक्षुर्गतस्याञ्जनादेः। **अतिविप्रकर्षादिति**। यथोड्डीनस्य शकुनेः। **मूर्त्यन्तरव्यवधानादिति**। कुड्यादिव्यवहितस्य सुवर्णादेः। **तमसावृतत्वादिति**। अन्धकाराक्रान्तस्य श्वभ्रादेः। **इन्द्रियदौर्बल्यादिति**। तिमिरावृतस्य नयनादेः। **अतिप्रमादादिति**। विषयान्तरासक्तचित्तत्वादित्यर्थः। सौक्ष्म्यस्येन्द्रियदौर्बल्येऽन्तर्भावान्न पृथगुपन्यासः। दिव्यचक्षुःश्रोत्रा हि सूक्ष्ममप्यर्थमुपलभन्ते न तु दुर्बलेन्द्रियाः। **अतोऽत्रेति**। इन्द्रियदौर्बल्यमिति भावः। **केनैतदिति**। सतामसतां चानुपलम्भात्, खट्वादिषु सर्वदा लिङ्गानुपलम्भात् सदसत्त्वविषयः सन्देह इति **प्रश्नः**। इतरस्तत्सद्भावेऽनुमानमाह–**तयोस्त्विति**। स्त्रीपुंसकार्य-

---

उद्द्योतः]योग्याऽनुपलब्धिम्। **शस्त्रक**मिति अल्पे कः। **'आरी'** इति लोके प्रसिद्धमित्याहुः।

भाष्ये–**केनैतदिति**। यतो नोपलभतेऽत इदं केन मानेन निर्णीतं–सदिति ?। एवञ्च सत्त्वे मानाऽभावादसत एवोपलम्भ इत्यवश्यमङ्गीकार्यम्। किञ्च–यदि सत्, तदाऽनुपलम्भे किं कारणमिति भावः। **अन्धकारेति**। आलोकस्य सहकारित्वादिति भावः। **श्वभ्रो**–गर्त्तः। इन्द्रियाणां दौर्बल्यं–ग्राहकशक्तिहीनता। सा च स्वगततिमिरादिदोषेण, वस्तुगतसौक्ष्म्यदोषेण, तदाधारकालगतसौक्ष्म्यदोषेण च। **विषयान्तरेति**। मनःसमाधेरपि तत्सहकारित्वादिति भावः। ननु प्रकृतेऽनुपलब्धिकारणसौक्ष्म्यस्याऽनुल्लेखान्न्यूनतेत्यत आह–**सौक्ष्म्यस्येति**। तदुपपादयति–**दिव्यचक्षुरिति**। योगसामर्थ्येनेति भावः। एवञ्चाऽस्मदादीनामिन्द्रियशक्त्यभावेन सूक्ष्मार्थसूक्ष्मकालाऽवच्छिन्नार्थग्रहणाऽयोग्यत्वमिति भावः। यद्यपि सर्वदर्शनशक्तिमत्सर्वमिन्द्रियं, तथाप्यस्मदादीनामिन्द्रियस्य बह्व्यः-शक्तयस्तमसावृता इति न देशकालस्वभावविप्रकृष्टानामप्रत्यक्षम्। योगाऽभ्यासेन च तदपनये क्लृप्तैः सन्निकर्षैः संयोगादिभिरेव सर्वप्रत्यक्षम्। योगजधर्मस्य पृथक् प्रत्यासत्तित्वकल्पनस्य गुरुत्वादिति तात्पर्यम्।

भाष्ये–**अतोऽत्रेति**। अत उक्तषट्कादित्यर्थः। **सतामसताञ्चेति**। **सतां**–विप्रकर्षादिना, **असताम्**–असत्त्वेन। **अनुपलम्भो**ऽत्र–अप्रत्यक्षम्। एवञ्च खट्वादिषु

(शब्दं) दृष्ट्वा 'पुमा'निति। ॥ * ॥ यथाऽऽकाशेन ज्योतिषः ॥ * ॥ **तद्यथा–आकाशं दृष्ट्वा 'ज्योतिरत्रेति' गम्यते। ज्योतिर्निमित्तं ह्याकाशम्** ॥

॥ * ॥ अन्योन्यसंश्रयं त्वेतत् ॥*॥ **अन्योन्यसंश्रयं त्वेतद्भवति–स्त्रीकृतः शब्दः, शब्दकृतञ्च स्त्रीत्वम्। तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते** ॥ * ॥ प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥ * ॥ **प्रत्यक्षेण खल्वपि स विरुध्यते, य आह–'खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते' इति। तत्र स्वेन्द्रियविरोधः कृतो भवति। न च नाम स्वेन्द्रियविरोधिना भवितव्यम्** ॥

॥ * ॥ तटे च सर्वलिङ्गानि दृष्ट्वा कोऽध्यवसास्यति ? ॥ * ॥

प्रदीपः] टाप्त्वादिकं दृष्ट्वा कारणभूतलिङ्गानुमानं क्रियते इत्यर्थः। **आकाशेनेति।** आकाशते इत्याकाशं–प्रकाशः,-आलोकः। तेन यथा मेघान्तरितं ज्योतिरनुमीयते तथा लिङ्गमित्यर्थः।

अन्योन्यसंश्रयमिति। ज्योतिःप्रकाशयोः प्रत्यक्षेण कार्यकारणभावावगमाद्भवतु कार्येण कारणानुमानम्, खट्वादिषु तु लिङ्गस्य कदा चिदप्यग्रहणान्न तेन कस्य चित्कार्यकारणभावग्रहणम्। तत्र हि लिङ्गावगमात् शब्दप्रयोगः, शब्दप्रयोगाल्लिङ्गावगतिरितीतरेतराश्रयमेतदित्यर्थः॥ यदुक्तमादित्यगतिवत्सत्त्वेति, तद्दूषयति–**प्रत्यक्षेणेति।** लिङ्गस्वरूपविविक्तखट्वादिवस्तुविषयेण प्रत्यक्षेण लिङ्गाभावनिश्चयकारिणा विरुध्यत एतदित्यर्थः। इन्द्रियदौर्बल्यमनुपलब्धिकारणं प्रमाणान्तरावसितवस्तुविषयमेवाभिधातुं शक्यते।

उद्द्योतः] लिङ्गसदसत्त्वसन्देह एव, न सत्त्वनिश्चय इत्यर्थः।

लिङ्गाऽनुमानमिति। स्त्रीत्वसत्ताऽनुमानमेव जायते, न तु तद्बाधज्ञानमपि कदाचिद्व्यवहारपर्यन्तम्। मृगतृष्णाजलादेस्तूत्तरकालं बाधनिश्चयोऽतो न तद्वदारोपेणाऽसतो भानमत्रेत्यर्थः। नन्वव्याप्यत्वात्कथं गगनेन ज्योतिरनुमानमत आह–**आकाशत इति। न तेन कस्य चित्कार्यकारणेति।** अनेन दृष्टविषयाऽनुमानाऽयोगोऽत्र दर्शितः। **अथ** 'स्त्रियां टा'विति शब्दतस्तयोः कार्यकारणभावग्रहात्, 'कार्यं कारणपूर्वक'मिति सामान्यव्याप्त्या च टाबादिना कार्येण तत्कारणलिङ्गाऽनुमानं स्यात्। तत्रेतरेतराश्रयमाह–**तत्र हीति।**

एतदिति। लिङ्गकार्यदर्शनेन लिङ्गाऽनुमानमित्यर्थः। साधुलिङ्गकार्येण लिङ्गसत्ताऽनुमानं, लिङ्गसत्ताज्ञानेन च तत्साधुत्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रय इति भावः। **लिङ्गस्वरूपविविक्तेति।** लिङ्गस्वरूपेण **विविक्तं**-रहितं यत्खट्वादि तत्प्रत्यक्षेणेत्यर्थः। एवञ्च प्रत्यक्षबाधितमनुमानमिति भावः। नन्विन्द्रियदौर्बल्यादनुपलब्धिरित्युक्तं, तत्राह–**इन्द्रियेति।** अन्यथा शशविषाणादावप्येवं स्यादिति भावः। **प्रमाणान्तराऽवसितेति।** प्रबलमानाऽन्तरनिश्चितेत्यर्थः। भाष्ये–**स्वेन्द्रियविरोधः**–स्वेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविरोधः। अनुमानेन च स्वेन्द्रियजप्रत्यक्षविरोधिना न भवितव्यमित्यर्थः। अनयोः प्रत्यक्षाऽनुमानयोरनुमानस्याऽनन्यथासिद्धत्वरूपबलवत्त्वाऽभावेन प्रत्यक्षेण बाध एवोचित इति तात्पर्यम्। कार्येण लिङ्गाऽनुमाने दोषान्तरमाह–भाष्ये–**तटे चेति।** ननु तटे स्तनादिलिङ्गानि नोपलभ्यन्तेऽत आह–**लिङ्गशब्देनेति।** भाष्ये–**अध्यवसास्यति**–निश्चेष्यति। ननु तत्र सर्वलिङ्गाऽनुमानमस्त्वत आह–**एक-**

तटे च खल्वपि सर्वाणि लिङ्गानि दृष्ट्वा—तटः तटी तटमिति,-कस्तदध्यवसातुमर्हति-'इयं स्त्री' 'अयं पुमान्' 'इदं नपुंसक'मिति ?। तस्मान्न वैयाकरणैः शक्यं लौकिकं लिङ्गमास्थातुम् । अवश्यञ्च कश्चित् स्वकृतान्त आस्थेयः ॥ कोऽसौ स्वकृतान्तः ?॥ ॥*॥ संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ स्वकृतान्ततः ॥ * ॥

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ ॥ किमिदं 'संस्त्यानप्रसवा'विति ? ॥

॥ * ॥ संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूतेः सप् प्रसवे पुमान् ॥ * ॥ इति ॥

ननु च लोकेऽपि स्त्यायतेरेव स्त्री, सूतेश्च पुमानिति ॥

अधिकरणसाधना लोके स्त्री, 'स्त्यायत्यस्याङ्गर्भ' इति । कर्तृसाधनश्च पुमान्-'सूते पुमा'निति । इह पुनरुभयं भावसाधनं-(सं)स्त्यानं स्त्री, प्रवृत्तिश्च पुमान् ॥

प्रदीपः]तटे चेति । लिङ्गशब्देन तत्कर्माण्यभिधीयन्ते । एकस्मिन् द्रव्ये विरोधात्सर्वलिङ्गाऽसम्भवः । स्त्रीपुंससद्भावे च नपुंसकत्वं न स्यात् । 'तदभावे नपुंसक'मिति वचनात् ।

स्वकृतान्त इति । स्वसिद्धान्तः । **स्त्रीपुमानिति** । रूढिपरिहारेण क्रियाशब्दत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः । **संस्त्यान इति** । भावसाधनत्वं दर्शयति-**सूतेरिति** । 'सू'-इत्येतस्य धातोः सप्[1] भवति । सकारस्य पकारो भवतीत्यर्थः । औणादिको मसुन्[2]प्रत्ययः, ह्रस्वश्च बाहुलकात् । **स्त्यायत्यस्यामिति** । संघातरूपं प्राप्नोतीत्यर्थः । **कर्तृसाधन इति** । सूते-अपत्यं जनयति—पुमानित्यर्थः । **संस्त्यानमिति** । तिरोभावः । **प्रवृत्तिः**-आविर्भावः । साम्यावस्था-**स्थितिः** । एताश्चावस्थाः शब्दगोचरा एवेत्यवसेयम् ।

उद्द्योतः] स्मिन्निति । सर्वलिङ्गाऽसम्भव इति । लौकिकसर्वलिङ्गाऽसम्भव इत्यर्थः । तेषां परस्परविरोधेन विविक्तविषयाऽवस्थानादिति भावः ।

भाष्ये-**तस्मादिति** । 'सल्लिङ्गं नोपलभ्यते' इति वक्तुमशक्यं; प्रत्यक्षविरोधात्, तटादिषु विरोधाच्च । 'नाऽप्यसदुपलभ्यते' इत्यपि; सत्त्वेन प्रतीतिविरोधात्,(चेतने) कदाचिदपि बाधाऽननुभवाच्च, अनुमानेन सत्त्वनिश्चयाच्च । तथा चाऽचेतनेऽव्याप्तिर्दारादिष्वतिव्याप्तिश्च यतस्तस्मादित्यर्थः । साङ्ख्यमताऽवष्टम्भेनाह-**स्वकृतान्त इति** ।-एतेन साङ्ख्यशास्त्राऽनुसारित्वं व्याकरणस्येति सूचयति । **रूढिपरिहारेणेति** । लोकेऽन्यतन्त्रे च स्त्र्यादिशब्दाः स्तनकेशादिमत्सु रूढा अप्यस्मच्छास्त्रे योगेन तैः संस्त्यानप्रसवावुच्येते इत्यर्थः ।

सपः प्रत्ययत्वभ्रमं निराकरोति-**स इत्येतस्येति** । **सकारस्येति** पाठान्तरम् । **बाहुलकादिति**-पूर्वान्वयि । 'पातेर्डुम्सुन्' इत्यादि तु व्याकरणान्तरेऽप्यनार्षम् । **सङ्घातरूपमिति** । **'गर्भ'**पदेन तत्कारणं शुक्रशोणितमुच्यते । संस्त्यानपदार्थमाह-**तिरोभाव इति** ।

संस्त्यानप्रसवाभ्यां तृतीयमपि लक्ष्यत इत्याह-**साम्याऽवस्थेति** । नन्वेतासामवस्थानां सर्वत्र सत्त्वे प्रत्यक्षेण कुतो नोपलम्भोऽत आह-**एता इति** । **शब्दगोचरा एव**-शब्दजन्यप्रतीतिविषया एवेत्यर्थः । यद्यपि वक्ष्यमाणन्यायेन सर्वेषु पदार्थेष्वेता व्याप्तास्तथाऽपि

---

१ **'सप्प्रत्यय'** इति मुद्रितेषु पाठस्त्वशुद्ध एवेति **गौडाः** । २ 'मसन्' । पा० ।

कस्य पुनः(सं)स्त्यानं स्त्री, प्रवृत्तिर्वा पुमान् ? ॥ गुणानाम् ॥ केषाम् ? ॥ शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम् । सर्वाश्च पुनर्मूर्त्तय एवमात्मिकाः संस्त्यानप्रसवगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यः। यत्राल्पीयांसो गुणास्तत्रावरतस्त्रयः

प्रदीपः] गुणानामिति । 'सत्त्वरजस्तमांसि गुणास्तत्परिणामरूपाश्च तदात्मका एव शब्दादयः पञ्च गुणाः, तत्संघातरूपं च घटादि, न तु तद्व्यतिरिक्तमवयवि द्रव्यमस्ती'ति सांख्यानां सिद्धान्तः। **केषामिति** । सत्त्वादीनामनारब्धकार्याणां सूक्ष्मावस्थानामप्रत्यक्षत्वाच्छब्दव्यवहाराऽगोचरत्वात्प्रश्नः । तथा चोक्तम्–**'गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छती'**ति ।

इतरस्तत्परिणामरूपान् लोकप्रसिद्धानाह–**शब्दस्पर्शेति** । **अवरत इति** । अन्तत इत्यर्थः । ननु आकाशं शब्दात्मकमेव, स्पर्शात्मकश्च वायुः। नैष दोषः । संपिण्डितस्वभावा-

---

उद्द्योतः] केनचिच्छब्देन कस्यचिदेव प्रत्यायनमित्यपि **'शब्दगोचरा'** इत्यनेनोच्यते ।

भाष्ये-**कस्य पुनरिति**-जातावेकवचनम्। **सत्त्वेत्यादि**। सर्वस्य जगतः सुखदुःखमोहाऽन्वयात्तत्कारणत्वेन सत्त्वादीनि परिकल्प्यन्ते । **प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका** महच्छब्दवाच्यबुद्धिरूपेण परिणमते। **महत्**-अहङ्कारात्मना। **अहङ्कारस्य**-गन्धरूपरसस्पर्शशब्दात्मकपञ्चतन्मात्राः, दशेन्द्रियाणि, मनश्च–परिणामः। अत एव सत्त्वाद्यात्मकाः शब्दादयश्च पृथिव्याद्यात्मना परिणमन्ते । तत्र पञ्चानां पृथिवी, चतुर्णामापः, त्रयाणां तेजः, द्वयोर्वायुः, एकस्य गगनम्। एवं प्रकृतिः सर्वरूपा पुरुषभोगार्था। पुरुषश्च न प्रकृतिर्नाऽपि विकृतिः, केवलचैतन्यरूपोऽपरिणामी शुद्ध इति **साङ्ख्यसिद्धान्तः**। 'प्रकृतिरचेतनाऽपि चेतनस्य पुरुषस्य भोगाऽपवर्गलक्षणमर्थं साधयितुं तत्तददृष्टादिसहकारेणेश्वरेण प्रवर्त्यते' इति च **सेश्वरसाङ्ख्यसिद्धान्तः। तत्सङ्घातरूपञ्चेति**। शब्दादिसङ्घातरूपमित्यर्थः। **न तु तद्व्यतिरिक्तमिति।** अत एवाग्रे–**'सर्वाश्च मूर्त्तय एवमात्मिकाः'** इति भाष्यकारो वक्ष्यति । **साङ्ख्यानामिति** । सेश्वरसाङ्ख्यानामाचार्यस्य पतञ्जलेरित्यर्थः । 'गुणसमूहो द्रव्य'मिति पतञ्जलि'रिति **योगभाष्ये** स्पष्टम् । तद्वक्ष्यति–**'सर्वाश्च मूर्त्तय एवमात्मिकाः'** इति ।

सूक्ष्माऽवस्थानामिति । प्रकृतिरूपाणामित्यर्थः। **अप्रत्यक्षत्वादिति** । अस्यैव व्याख्यानं–**शब्दव्यवहारेति** । प्रकृतिशब्दाऽतिरिक्तशब्दाऽवाच्यत्वादित्यर्थः । तदवस्थानामाविर्भावतिरोभावयोरभावाल्लिङ्गत्रयव्यवहाराऽनुपपत्तेरित्यपि बोध्यम् । यद्वा–शब्दकृतव्यवहारस्य–प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपस्य–अविषयत्वादित्यर्थः, तत्राऽप्रत्यक्षत्वं हेतुः । **परमं**–शब्दादिरूपेण परिणतम् । **दृष्टिपथमिति** । अस्य ज्ञानविषयत्वमित्यर्थः। शब्दादिग्रहणं तत्परिणामसामान्योपलक्षणम् ।

भाष्ये–संस्त्यानप्रसवगुणत्वे हेतुकथनं–**शब्दस्पर्शेत्यादि** । **शब्दादिपदेन**–शब्दादितन्मात्राणि। तेषां तिरोभावादिसम्भवादिति भावः । 'समूहसमूहिनोः काल्पनिको भेदोऽपी'ति सूचयितुमत्र मत्वर्थीयः। **स्पर्शात्मकश्चेति**। चाच्छब्दात्मक इति बोध्यम्। भाष्ये–**शब्दस्पर्शेत्याद्युपलक्षणं**–सत्त्वरजस्तमःकार्यमात्रस्य। अत एव 'रसो गन्धः पाकः' इत्यादौ लिङ्गव्यवहारनिर्वाहः। पद्मावत्यादौ रूपादीनां सुखदुःखमोहजनकतया तेषां सत्त्वरज-

शब्दः स्पर्शो रूपमिति। रसगन्धौ न सर्वत्र ॥ प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या। नहीह कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते, वर्द्धते वा यावदनेन

प्रदीपः] चक्षुर्गोचरा **मूर्ति**शब्देनात्र विवक्षिताः। **रसगन्धाविति**। वाय्वाकाशयोरभावात्। सर्वपदार्थव्यापित्वं पुंस्त्वादीनामाह–**प्रवृत्तिरिति**। **न हीति**। सत्त्वादीनामाविर्भावादिरूपः प्रवृत्तिशब्दवाच्यो नित्यः परिणाम इत्यर्थः। पुरुषो यद्यप्यपरिणामी, तथापि भोक्तृत्वा-त्तद्धर्मापन्न इव भवति। तदुक्तं **हरिणा**—

'प्रवृत्तिरिति सामान्यं लक्षणं तस्य कथ्यते।
आविर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चेत्यथ भिद्यते॥
प्रवृत्तिमन्तः सर्वेऽर्थाः तिसृभिश्च प्रवृत्तिभिः।
सततं न वियुज्यन्ते वाचश्चैवात्र संभवः॥

उद्द्योतः] स्तमोमयतायाः स्पष्टतया तत्कथनद्वारा सर्वं तत्कार्यमुपलक्षितमिति बोध्यम्। एतेन 'शब्दनिष्ठमेव लिङ्ग'मिति **नव्योक्तं** परास्तं, स्पर्शादिकथनस्य भाष्ये वैयर्थ्यापत्तेः।

चक्षुर्गोचरा इति। वाय्वाकाशयोरेवं रूपत्वाऽभावेन ताविह न विवक्षितावित्यर्थः। **वाय्वाकाशयोरिति**। इदमुपलक्षणं–तेजसोऽपि, तत्राऽपि रसगन्धयोरभावात्। नन्वेव-मपि संस्त्यानप्रसवगुणत्वं सर्वत्र कथमत आह–भाष्ये–**प्रवृत्तिः खल्वपीति**। **'प्रवृत्ति'**-रिति लिङ्गसामान्यलक्षणं। **नित्या**–सार्वदिकत्वात्सार्वत्रिकत्वाच्च। तदाह–**सर्वपदार्थ-व्यापित्वमिति**। रूपरसादिसर्वपदार्थेत्यर्थः। इदमुपलक्षणं–सर्वकालव्यापित्वस्य। 'प्रवृत्तिः खल्वपि नित्ये'त्यनेनाऽन्त्यं, 'तच्चोभयं सर्वत्रे'त्यनेनाद्यं–दर्शितमिति बोध्यम्।

भाष्ये–न हीहेति। रूपादीनामपि काचिदवस्था प्रलीयते काचिद्वर्धते इत्याविर्भाव-तिरोभावौ सर्वत्रेत्यर्थः। **आविर्भावादीत्यादिना**–तिरोभावस्थिती। **नित्य इति**। नित्य-त्वञ्च सर्वदा सर्वत्र च भावात्। तच्च **'न ही'**त्यादिना भाष्ये दर्शितम्। ननु पुरुषे परि-णामाऽनभ्युपगमात्कथं 'पुरुषश्चितिश्चैतन्य'मिति लिङ्गत्रययोग इति शङ्कते–**पुरुषो यद्य-पीति**। **तद्धर्मापन्न इवेति**। भोग्यत्रिगुणात्मकवस्तुधर्मापन्न इत्यर्थः। अयं भावः– भोक्तृत्वाऽवस्थायां भोग्यवस्तुशबलितमेव चैतन्यं प्रतीयते, तदेव च शब्दगोचरम्, एवञ्च 'गच्छति पुरुष' इतिवत्तस्य लिङ्गत्रयोपपत्तिरिति। **प्रवृत्तिरिति**। 'अजस्रपरिणामिनां गुणानां परिणामविशेषाऽनादरेण प्रवृत्तिः परिणाम' इति सामान्यलक्षणमित्यर्थः। अथ तत्सामान्यमाविर्भावादिरूपेण त्रिधा भिद्यते। तत्र–आविर्भावः–पुंस्त्वम्, तिरोभावः– स्त्रीत्वम्, स्थितिः–अन्तरालाऽवस्था नपुंसकत्वम्। अत एव स्थितेः संस्त्यानप्रसवव्यापित्वेन लिङ्गसर्वनामनपुंसकम्। प्रवृत्तेः सार्वत्रिकत्वं दर्शयति–**प्रवृत्तिमन्त इति**। 'यतस्तिसृभिः प्रवृत्तिभिः सततं सर्वदा न वियुज्यन्तेऽतः सर्वेऽर्थाः प्रवृत्तिमन्त' **इत्यन्वयः**। नित्य-योगे मतुप्, नित्यं प्रवृत्तिमन्त इत्यर्थः। **'सतत'**मित्यनेन सार्वदिकत्वमुक्तम्। **वाचश्चै-वेति**। एवम्भूतेषु पदार्थेष्वेव **वाचः**–शब्दस्य सम्भवः। न हि शुद्धं परिणामरहितं वस्तु शब्दविषयम्, आकाराऽवग्रहेणैव शब्दवाच्यत्वादिति भावः। अपरिणामधर्मिणि पुरुषे

वर्द्धितव्यम्, अपायेन वा युज्यते। तच्चोभयं सर्वत्र॥ यद्युभयं सर्वत्र कुतो व्यवस्था?॥

प्रदीपः] **यश्चाऽप्रवृत्तिधर्मा-ऽर्थश्चितिरूपेण गृह्यते ।**
अनुयातीव सोऽन्येषां प्रवृत्तीर्विष्वगाश्रयः॥[1]
तेनाऽस्य चितिरूपं च चितिकालश्च भिद्यते।
तस्य स्वरूपभेदस्तु न कश्चिदपि विद्यते॥
अचेतनेषु संक्रान्तं चैतन्यमिव दृश्यते।
प्रतिबिम्बकधर्मेण यत्तद्वाचो निबन्धनम्' ॥ इति।

सामान्यमपि गोत्वादिकं व्यक्तेरव्यतिरिक्तत्वात्प्रवृत्तिधर्मः। शशविषाणादावपि उत्तर-पदार्थस्य सद्भावात्तद्द्वारको लिङ्गयोग इति सर्वपदार्थव्यापित्वं प्रवृत्तेः। आविर्भाव-तिरोभावान्तरालावस्था **स्थितिरुच्यते।** सा च नपुंसकत्वेन व्यवस्थाप्यते। स्त्रीत्वं,

---

उद्द्योतः] लिङ्गयोगमुपपादयति-**यश्चेति। चितिरूपेण**-केवलचैतन्यरूपेण। **गृह्यते**-'योगिभि'रिति शेषः। **अन्येषाम्**-भोग्यानाम्। **विष्वगाश्रयः**-सर्वपदार्थाऽनुगतः। **'विष्वगाश्रयाः'**इति पाठोऽसङ्गतः,'अन्येषाम्प्रवृत्ती'रित्यनेन पौनरुक्त्यादित्याहुः। **अनुयातीव**-अनुगच्छतीव। वस्तुतः परिणामाऽभावेऽपि व्यवहारे भोग्यशबलितत्वेनैव ग्रहणाद्भोग्य-निष्ठप्रवृत्त्यादिना सोऽपि लिङ्गादिमानिति भावः। तत्तदवस्थतत्तद्वस्त्वाकारवृत्तीनां चैतन्ये प्रतिबिम्बादिति तत्त्वम्। तत्र मानं दर्शयति-**तेनेति। तेन**-बुद्धिदर्पणसंक्रान्तेन भोग्यजातेन। भोक्तुश्चितिरूपं **भिद्यते**-विषयाकारेण हि ज्ञानं भेदेन गृह्यत इत्यर्थः। यथा घटज्ञानं, पट-ज्ञानमिति। **कालश्चेति।** 'ज्ञास्यति' 'ज्ञाते'[2] इत्यादौ। **तस्य**-चैतन्यमात्ररूपस्य। **स्वरूपभेद इति। स्वरूपतः**-देशतः कालतो वा न कश्चित्तत्**स्वरूपभेदस्तस्य विद्यते** इत्यर्थः।

ननु शुद्धस्य पुरुषस्य भोग्येनाऽसम्बन्धात्कथं तद्वृत्तिधर्मेण व्यवहारोऽत आह-**अचेतनेष्विति।** 'चैतन्यमचेतनेषु संक्रान्तमिव दृश्यते' इत्यन्वयः। **प्रतिबिम्बकधर्मेणेति।** प्रतिबिम्बन्यायेनेत्यर्थः। यथा दर्पणे मुखादि गृह्यते, न च तद्वस्तुतस्तत्राऽस्ति, तद्वच्चैतन्यमपि दर्पणस्थानीयेषु सत्त्वादिगुणमयेषु जडेषु-अन्तःकरणादिषु-सत्त्वधर्मस्वच्छत्वाऽतिशयवशेन तत्राऽविद्यमानमपि संक्रान्तमिव दृश्यते, अतस्तत्संक्रमविशिष्टान्तःकरणवृत्तौ सर्वाऽर्था-ऽऽकारसमर्पणात्तादृशवृत्तेश्च पुनश्चेतने प्रतिबिम्बादन्येषाम्प्रवृत्तिमनुविदधदनुभवति लिङ्ग-योगमिति तदेव वाचो निबन्धनमिति भावः। ननु जातेर्नित्यतया प्रवृत्तिधर्माऽयोगात्कथं 'जातिः' 'सामान्य'मित्यादिलिङ्गयोगोऽत आह-**सामान्यमपीति।** 'तत्तद्व्यक्त्यनुगता ब्रह्मसत्तैव गोत्वादिजाति'रिति पक्षे इदम्। जातिव्यक्त्योस्तादात्म्यबोधकसमवायस्यैव सम्बन्धत्वात्तद्धर्मारोपस्तत्रेत्यर्थः। वस्तुतस्तदपि प्रकृतेः परिणामविशेष एव, चिरस्था-यितामात्रेण तु परेषां नित्यत्वव्यवहारः। अत्यन्ताऽसच्छशविषाणादौ लिङ्गयोगमुपपाद-यति-**शशेति।** एवञ्चोत्तरपदार्थधर्मस्य बौद्धे समुदाये आरोप इति भावः। **केचित्तु**-यथा बुद्धिविषयार्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वं तथा लिङ्गयोगोऽपीत्याहुः। **प्रवृत्तेरिति।** परिणामस्येत्यर्थः।

---

१ 'विष्वगाश्रयाः' इति पाठान्तरम्। २ 'ज्ञाते'त्यादौ' इति पाठान्तरम्।

'विवक्षातः' ॥ **संस्त्यानविवक्षायां स्त्री । प्रसवविवक्षायां पुमान् । उभय(योर)विवक्षायां नपुंसकम् ॥**

॥*॥ तस्योक्तौ लोकतो नाम ॥*॥ **तस्य-उक्तौ च=वचने लोकतो नामैतद्भवति-'स्त्री पुमान्नपुंसक'मिति** ॥ * ॥ गुणो वा लुपि युक्तवत् ॥ * ॥ **वध्रिकादिषु भूयान् परिहारः; 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' इत्येवमत्र गुणो भवति। न चैतन्मन्तव्यं स्वमनीषिकयोच्यत इति। पठिष्यति ह्याचार्यः**-'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्ये'ति ॥ **पुनः पठिष्यति**-'एकार्थे शब्दान्यत्वाद् दृष्टं लिङ्गान्यत्वम्, अवयवान्यत्वाच्चे'ति ॥

प्रदीपः] स्त्रीता, पुंस्त्वमित्यादौ संस्त्यानादेरपि प्रवृत्तिलक्षणलिङ्गयोगः। **विवक्षात इति**। लोकव्यवहारानुवादिनी विवक्षा आश्रीयते न तु प्रायोक्त्री। तदुक्तं **हरिणा**-

> **'संनिधाने निमित्तानां किंचिदेव प्रवर्तकम्।**
> **यथा तक्षादिशब्दानां लिङ्गेषु नियमस्तथा ॥**
> **भावतत्त्वविदः शिष्टाः शब्दार्थेषु व्यवस्थिताः।**
> **यद्यद्धर्मेऽङ्गतामेति लिङ्गं तत्तत्प्रचक्षते ॥'** इति।

तस्योक्ताविति। लोकतः=शिष्टलोकात्=**तस्य** लिङ्गस्य प्रतिपादने व्यवस्थानुगन्तव्येत्यर्थः। **भूयानिति।** भ्रूकुंसादिषु स्तनकेशादिमत्त्वलक्षणलिङ्गाभ्युपगमत्यागः परिहारः। वध्र्यादिषु तु तदपरित्यागेऽपि शास्त्राल्लिङ्गसिद्धिरिति भावः। **लिङ्गमशिष्यमिति।** लिङ्गव्यवस्थायां लोकः प्रमाणमित्यर्थः। **एकार्थ इति।** अनेन लिङ्गस्वरूपमपि लोकादेव

उद्द्योतः] ननु स्त्रीत्वादेः स्त्रीत्वाऽन्तराद्ययोगात्कथं स्त्रीतेत्यादीति; तत्राह-**संस्त्यानादेरिति।** परिणामरूपस्यापि संस्त्यानादेः परिणामान्तरसद्भावेन सलिङ्गतोपपन्नेति भावः। **लोकव्यवहारेति।** पृषोदरादिसूत्रोक्तशिष्टलोकेत्यर्थः। **किञ्चिदेवेति।** लिङ्गविशेषरूपं निमित्तमित्यर्थः। शब्दशक्तिवैचित्र्यादिति भावः। **प्रवर्त्तकं**-तत्तदर्थे तत्तच्छब्दप्रयोगनियामकम्। यथा तक्षणच्छेदनाद्यनेकक्रियासन्निधानेऽपि तक्षणमाश्रित्य 'तक्षाऽय'मिति व्यवह्रियते। **भावतत्त्वविदः**-ब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारवन्तः। निरुपपद-'भाव'पदस्य ब्रह्मणि रूढेः। **ते**=शिष्टाः। **शब्दार्थेषु व्यवस्थिताः**,-'प्रमाणत्वेने'ति शेषः। तेषाम्प्रयोगे यद्यल्लिङ्गं धर्मेऽङ्गतामेति तत्तच्छब्दस्य लिङ्गमित्यन्वयः। एवञ्च येषां शब्दानां यल्लिङ्गमुपादाय शिष्टाः साधुत्वाऽवगमपूर्वकं धर्मजनकत्वबुद्ध्या प्रयोगं कुर्वन्ति तेषां तदेव लिङ्गमिति नियमः सिद्ध इति भावः। तमेवार्थं भगवानाह-**तस्योक्ताविति।** 'तस्योक्ता'वित्यत्र वचिः-प्रतिपादने-, इत्याह-**लोकत इति। प्रतिपादने**-शब्देन बोधने। तेनाऽस्य लिङ्गस्य शब्दजन्यबोधविषयतोक्ता। किमेतदित्यत्राह-**स्त्री पुमानित्यादि।**

भाष्ये-**गुणो वेति**-'गुणशब्देन लिङ्गमुच्यते। एवञ्चाऽतिदिश्यमानविरुद्धस्वकार्याऽभाव इति भावः। भाष्ये-**नचैतदिति। एतत्**-आविर्भावादिरूपं लिङ्गं, 'तस्योक्तौ लोकतो नामे'त्येतच्च-स्वमनीषिकयोच्यते इति न मन्तव्यमित्यर्थः। **आचार्य इति।** वार्तिककृदित्यर्थः। **पुनः पठिष्यतीति।** 'तस्याऽपत्य'मिति सूत्रे इति बोध्यम्।

॥ * ॥ संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री, सूतेः सप् प्रसवे पुमान् ।
तस्योक्तौ लोकतो नाम गुणो वा लुपि युक्तवत् ॥ १ ॥ * ॥

कथं पुनरिदं विज्ञायते–'स्त्रियामभिधेयायां टाबादयो भवन्ती'ति, आहो स्वित्–'स्त्रीसमानाधिकरणात्प्रातिपदिका'दिति ॥

कश्चात्र विशेषः ?॥ ॥*॥ स्त्रियामिति स्त्र्यर्थाभिधाने चेट्टाबादयो द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः ॥*॥ **स्त्रियामिति स्त्र्यर्थाभिधाने चेट्टाबादयो भवन्ति, द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिः । कुमार्यौ, कुमार्यः । किशोर्यौ, किशोर्यः ॥ किं कारणम् ?** ॥ (* ॥ 'एकत्वात् स्त्रीत्वस्य' ॥ * ॥) **एकोऽयमर्थः स्त्रीत्वं नाम ।**

प्रदी.] ज्ञायत इत्युक्तं भवति । तत्रैकस्मिन्नेवार्थे संस्त्यानादिसद्भावात्पुष्यस्तारका नक्षत्रमिति शब्दान्यत्वाल्लिङ्गान्यत्वम् । स्तनकेशादिसंबन्धे तु लिङ्गेऽभ्युपगम्यमाने एतन्न युक्तम् । **अवयवान्यत्वाच्चेति** । (कुटी) कुटीर इति रेफस्यावयवस्योपजने लिङ्गभेदो दृष्ट इत्यर्थः । यद्यपि अविचारितरमणीयं लिङ्गमाश्रित्य वक्तारः शब्दानुच्चारयन्ति, श्रोतारश्च प्रतिपद्यन्ते, तथापि वस्तुतत्त्वनिर्णयो भाष्यकारेण कृत इति यदन्यैरभ्यध्यायि–'संस्त्यायादिलक्षणमलौकिकं लिङ्ग'मिति–तदपाकृतं भवति । **कथमिति** । स्त्रीशब्दः शुक्लादिशब्दवद्गुणमात्रे गुणिनि च वर्तते । तत्र यदा गुणमात्रमिह स्त्रीत्वं स्त्रीशब्देनोच्यते तदा 'द्रव्यवाचिनः प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे वाच्ये टाबादय' इति **स्त्रीत्वं प्रत्ययार्थ** इति पक्षः संपद्यते । यदा तु स्त्रीत्वयुक्तं द्रव्यं स्त्रीशब्देनोच्यते तदाऽपरं पक्षद्वयं संभवति । 'स्त्रीत्वोपलक्षितद्रव्यवाचिनः प्रातिपदिकाट्टाबादय' इति **स्त्रीसमानाधिकरणपक्ष**संभवः । अथ 'स्त्रीत्वयुक्तद्रव्यवाचिनोऽङ्गीकृतस्त्रीत्वात्प्रातिपदिका'दिति **प्रकृत्यर्थविशेषणपक्ष**संभवः। **एकोयमर्थ इति** । प्रकृत्यर्थोपसर्जनस्य स्त्रीत्वस्य प्रत्ययेनाभिधानादिति भावः । यद्यपि शब्दादीनामवस्थाविशेषो

उद्द्योतः] तत्राद्यवार्तिकार्थमाह–**लिङ्गव्यवस्थायामिति** । **लिङ्गस्वरूपं**–संस्त्यानप्रसवावित्येतत् । **तत्रेति** । 'गुणानामवस्था लिङ्गम्' इत्यभ्युपगमे सतीत्यर्थः । भाष्ये–शब्दाऽन्यत्वमेव प्रकारान्तरेणाह-**अवयवाऽन्यत्वाच्चेति** । एवमपि शब्दाऽन्यत्वमिति भावः॥ नाऽस्य प्रयोगप्रतिपत्तिः फलं विचारस्य, किं तर्हि ?, परमतनिरास इत्याह–**यद्यपीति** । **अविचारितमपि**–आविर्भावत्वादिनाऽज्ञातमपि, **रमणीयं**–शब्दबलात्प्रतीतं–लिङ्गमाश्रित्य शब्दव्यवहारदर्शनान्नाऽस्य विचारस्य प्रयोगप्रतिपत्तिः फलमित्यर्थः । तस्मात्स्त्रीत्वादिना प्रतीयमानं संस्त्यानादिकं लौकिकम् । तस्याऽलौकिकत्वे तु 'खट्वा स्त्री, वृक्षः पुमान्' इत्यादिव्यवहारोनुपपन्न इति तस्याऽपि लौकिकत्वप्रसाधनेनाऽलौकिकत्वं निराकृतमिति भावः । **स्त्रीत्वोपलक्षितेति** । वस्तुतः स्त्रीत्वयुक्तं यद्द्रव्यं तन्मात्रवाचिनः, न तु स्त्रीत्वविशिष्टवाचिन इत्यर्थः । **'अङ्गीकृतस्त्रीत्वात्प्रातिपदिका**दिती'त्यस्य–'पक्षस्तदे'तिशेषः । **प्रकृत्यर्थोपसर्जनेति** । यद्यपि स्त्रीत्वाश्रयद्रव्यस्य द्वित्वादिसंभवस्तथापि प्रधानार्थस्य संख्यायां वचनेन भाव्यम्, तस्य च द्वित्वाद्यभाव इति भावः । 'वेदाः प्रमाणम्' इत्याद्यपि प्रमाणत्वगतसंख्याया धर्मिण्यारोपात्साध्यमित्याशयः । **शब्दादीनां**–शब्दरूपादिगुणानामित्यर्थः ।

तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति। 'अनेकप्रत्ययानुपपत्तिश्च'। अनेकश्च प्रत्ययो नोपपद्यते-गार्ग्यायणी। कारीषगन्ध्या। कालितरा(-इति)॥

किं कारणम्?॥ 'एकत्वात् स्त्रीत्वस्य'। एकोऽयमर्थः स्त्रीत्वं नाम, तस्यैकेनोक्तत्वाद्द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम्॥ किं कारणम्?॥ 'उक्तार्थानामप्रयोग' इति।॥*॥ स्त्र्यर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात् स्त्रियामिति लिङ्गानुपपत्तिः॥*॥ स्त्र्यर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात् 'स्त्रिया'मिति ईकारो न प्राप्नोति॥

अस्तु तर्हि-'स्त्रीसमानाधिकरणात्प्रातिपदिका'दिति॥

॥*॥ स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद्भूतादिष्वतिप्रसङ्गः॥*॥ स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद्भूतादिष्वतिप्रसङ्गो भवति। भूतमियं ब्राह्मणी। कारणमियं ब्राह्मणी। आवपनमियमुष्ट्रिकेति॥

प्रदीपः] लिङ्गम्,-अवस्थाश्चावस्थातुरभिन्नास्तथापि यथा शब्दादीनां संनिवेशमात्रे घटे शब्दादीनां बहुत्वेऽपि संनिवेशस्याऽभेदविवक्षायां घट इत्येकवचनं भवति, एवमवस्थाविशेषस्य लिङ्गस्याप्येकत्वमेव संस्त्यानादेरिति मन्यते। **अनेकश्चेति**। पक्षद्वयेऽपि द्योतकः प्रत्ययः, अनेकस्यापि च प्रदीपादेर्दृष्टं द्योतकत्वमित्यनेकप्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा। वाचके तु प्रत्ययेऽर्थप्रयुक्तत्वाच्छब्दस्यैकेनैवाभिहितेऽर्थे द्वितीयस्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः।

गार्ग्यायणीति। गर्गस्यापत्यं गोत्रं स्त्री। गर्गादिभ्यो यञ्। तदन्तात्प्राचां ष्फ तद्धित' इति ष्फः। तदन्तान्ङीष्॥ करीषगन्धेरपत्यं स्त्रीत्यण्। तस्याणिञोरिति ष्यङ्। ततो यङश्चाबिति चाप्॥ कालशब्दाज्जानपदादिसूत्रेण ङीष्। ततस्तरप्। ततष्टाप्न प्राप्नोति, ङीषा स्त्रीत्वस्योक्तत्वात्। **स्त्र्यर्थस्येति**। संस्त्यानवाचिड्ट्प्रत्ययान्तेन स्त्रशब्देन स्त्रीत्वस्याभिधानान्ङीब्न प्राप्नोति। **भूतमियमिति**। स्त्रीत्वोपलक्षितब्राह्मणीवृत्तित्वाद्भूतशब्दस्य तत्सा-

---

उद्द्योतः] **अवस्थाश्चेति**। एवञ्च 'कुमार्य' इत्यत्रावस्थातृभूतानां गुणानां बहुत्वात्सर्वदा बहुवचनमेव स्यादिति चोदनीयमित्यर्थः। **सन्निवेशस्येति**। रूपादिसंघातरूपस्य संस्थानविशेषस्येत्यर्थः। **अभेदेति**। एकत्वेत्यर्थः। **अवस्थाविशेषस्येति**। अवस्थात्रऽभेदेऽपि भेदस्याऽपि सत्त्वात्स्वगतैकत्वमेवेत्यर्थः। नन्वितरयोरपि पक्षयोरनेकप्रत्ययाऽनुपपत्तिस्तुल्या, तत्राह- **पक्षद्वये त्विति**। समानाधिकरणपक्षे, प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे चेत्यर्थः। **अनेकस्याऽपीति**। यथा-अन्धकारबाहुल्ये एकप्रदीपेन प्रकाशाऽभावे प्रदीपान्तरोपादानं, तद्वदेकेन स्त्रीत्वाऽद्योतने प्रत्ययान्तरोपादानमित्यर्थः। **तदन्तान्ङीषिति**। द्योतकत्वे तु प्रातिपदिकेनोक्तेऽपि स्त्रीत्वे ङीषुत्पत्तिरविरुद्धेति भावः। 'स्त्रीसमानाधिकरणा'दिति पक्षेपि द्योतकतैवेति बोध्यम्।

स्त्रीत्वोपलक्षितेति। अत्र पक्षे स्त्रीत्वं द्रव्योपलक्षणमिति, तदुपलक्षितब्राह्मण्यां 'भूत'-शब्दस्य वृत्तेः पदान्तरोपलक्षितबहिरङ्गस्यैवाऽर्थस्य स्त्रीप्रत्ययाऽन्वाख्याने निमित्तत्वात्स स्यादिति भावः। ननु 'भूतमियम्' इत्यत्र टाप्यपि 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वो दुर्वार इति चेन्न; पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्याऽन्तरङ्गत्वाद्ध्रस्वे ततष्टापि 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेन पुनरप्रवृत्तेः। आवपनादौ ङीपो, भूतत्वस्य जातित्वे तत्रापि ङीषः-प्रसङ्गाच्च।

स्त्र्यर्थाभिधाने पुनष्टाबादिषु सत्सु–इह तावद्–'भूतमियं ब्राह्मणी'ति, नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम् ॥ किं तर्हि ? ॥ पौतन्यम् ॥ 'कारणमियं ब्राह्मणी'ति, नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम् ॥ किं तर्हि ? ॥ प्राधान्यम् ॥ 'आवपनमियमुष्ट्रिके'ति, नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम् ॥ किं तर्हि ? ॥ संभवनम् ॥

॥ * ॥ षट्संज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेधः ॥ * ॥ **षट्संज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः।** पञ्च ब्राह्मण्यः। दश ब्राह्मण्यः ॥ स्त्र्यर्थाभिधाने पुनष्टाबादिषु सत्सु—नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम्, किं तर्हि ? भेदो विवक्षितः—संख्या ॥ इह च 'स्त्री'(ति), —ईकारो न प्राप्नोति। न हि तेनैव तस्य सामानाधिकरण्यमस्ति ॥

॥ * ॥ सिद्धन्तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थे टाबादयः ॥ * ॥ **सिद्धमेतत् ॥** कथम् ? ॥ 'स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्'। प्रातिपदिकविशेषणं स्त्रीग्रहणम्। स्वार्थिकाष्टाबादयः। नैवं विज्ञायते–'स्त्रियामभिधेयाया'मिति। नापि 'स्त्रीसमानाधिकरणा'दिति ॥ कथं तर्हि ?–'स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं वर्तते

प्रदीपः] मानाधिकरण्यात् स्त्रीप्रत्ययप्रसङ्गः। **स्त्र्यर्थाभिधान इति।** प्रत्ययार्थपक्षे दोषोऽयं नावतरतीत्यर्थः। भूतादयः पौतन्याद्यर्थवृत्तय इति तदर्थस्य स्त्रीत्वेन संबन्धाभावात् प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गाभावः। **न हि तेनैवेति।** स्त्रीशब्दसामानाधिकरण्याद्ब्राह्मण्यादिषु स्त्रीप्रत्ययः सिध्यति। स्त्रीशब्दे तु पदान्तरप्रयोगाभावाद्, ब्राह्मण्यादिपदापेक्षाभावाच्च प्रत्ययो न प्राप्नोतीत्यर्थः। अथ ब्राह्मण्याद्यपेक्षया स्त्रीशब्दात् प्रत्ययः क्रियते तदेतरेतराश्रयदोषापत्तिः। प्रत्ययोत्पत्तौ परस्परापेक्षणात्।

इदानीं तृतीयं पक्षमाश्रित्याह–**सिद्धं त्विति।** स्त्रीत्वयुक्तेर्थेऽङ्गीकृतसंस्त्याने वर्तमानात्

उद्द्योतः] भाष्ये-**स्त्र्यर्थाऽभिधाने इति।** स्त्र्यर्थस्य **अभिधाने**-प्रतिपादने-तन्निमित्तं प्रयोगे, **टाबादिषु सत्सु**–जायमानेषु। 'न दोष' इति शेषः। दोषाऽभावमेवोपपादयति–**इहेति।** –भाष्ये–**पौतन्यं**–पूतनात्वं, पिशाचता। तद्वाचि'भूत'शब्दो नित्यनपुंसकः। एवम्–**आवपनं**–भाजनविशेषः[1]। पौतन्यादि–प्रवृत्तिनिमित्तम्।

भाष्ये-**षट्संज्ञकेभ्य इति।** षट्संज्ञकानां लिङ्गाऽभावात्पक्षद्वये तन्न कर्त्तव्यमित्याशयः। भेदनियतत्वात्**संख्या**–भेदः। **स्त्रीप्रत्यय इति।** स्त्रीशब्दप्रयोगाऽभावेऽपि 'प्रविश पिण्डी'मित्यादौ क्रियाकारकादेरिव तत्प्रतीत्या तत्सामानाधिकरण्यमिति भावः। नन्वत्र पक्षे यथा ब्राह्मण्यादिषु स्त्रीप्रत्ययस्तथा स्त्रीशब्देऽपि स्यादत आह–**स्त्रीशब्दे त्विति। पदाऽपेक्षाऽभावादिति।** तदर्थाऽपेक्षाऽभावादित्यपि बोध्यम्। सामान्यविवक्षया शब्दप्रयोगादिति भावः। **अथेति।** सामान्ये सर्वविशेषाऽन्तर्भावाद्ब्राह्मण्यादिप्रतीतेरिति भावः। **परस्पराऽपेक्षणादिति।** स्त्रीशब्दान्ङीपि सति तत्सामानाधिकरण्यात्तदधिकारस्थस्त्रीप्रत्यये ब्राह्मण्यादिसिद्धिः। तत्समानाधिकरण्याच्च 'स्त्र'शब्दात्प्रत्यय इत्यर्थः। साधुत्वज्ञानाऽनुपपत्तिरेतदितरेतराश्रयस्य दूषकताबीजम्। **अङ्गीकृतसंस्त्याने इति।** तद्विशिष्टस्त्रीवाचकादित्यर्थः।

---

१ भाजनविशेषः–उष्ट्रिका। 'कूँजा' 'सुराही' इति भाषायाम्।

तस्माट्टाबादयो भवन्ति ॥ कस्मिन्नर्थे ? ॥ स्वार्थे इति ॥

अथ वा पुनरस्तु–'स्त्रियामभिधेयाया'मिति ॥ ननु चोक्तं–'स्त्रियामिति स्त्र्यर्थाभिधाने चेट्टाबादयो द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः॥' 'स्त्र्यर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात् स्त्रियामिति लिङ्गानुपपत्ति'रिति ॥

नैष दोषः । यत्तावदुच्यते-'द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्ति'रिति ॥ * ॥ गुणवचनस्य चाऽऽश्रयतो लिङ्गवचनभावात् ॥ * ॥ **गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा–शुक्लं वस्त्रम् । शुक्ला शाटी । शुक्लः कम्बलः । शुक्लौ कम्बलौ, शुक्लाः कम्बलाः–इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनञ्च तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यददो द्रव्यं श्रितं भवति स्त्रीत्वं (गुणः)-तस्य यल्लिङ्गं वचनञ्च तत्स्त्रीत्वस्यापि भविष्यति । यदप्युच्यते-'अनेकप्रत्ययानुपपत्ति'रिति**–॥*॥ भावस्य च भावयुक्तत्वात्॥*॥ **(भावस्य च भाव युक्तत्वात्)भावो भावेन युज्यते। तद्यथा–ईषिरिषिणा निमन्त्रिश्च निमन्त्रिणा ॥**

विषम उपन्यासः । युक्तं तत्रान्यत्वं,–साधनभेदात् , कालभेदाच्च । उक्तं

प्रदीपः] स्वार्थे टाबादय इत्यर्थः । **एवमिहापीति ।** यद्यपि गुणमात्रे प्रत्ययः क्रियते तथापि हि गुणगुणिनोरभेदविवक्षायां–स्वाभाविकत्वाद्वा गुणप्रधानभावव्यवस्थायाः–कुमारीशब्देन द्रव्यस्यैवाभिधानात्तद्गतसंख्यानिमित्ता वचनोत्पत्तिः, द्रव्यवाचिना च नित्यं सामानाधिकरण्यमिति भावः । तदुक्तं **हरिणा–'सोयमित्यभिसम्बन्धादाश्रयं प्रतिपद्यते ।**

स्त्रीत्वं स्वभावसिद्धो वा गुणभावविपर्ययः' ॥ इति ॥

भावस्येति । स्त्रीत्वस्य स्त्रीत्वेन योग इत्यर्थः । **ईषिरिति ।** एषितुमिच्छतीत्यत्रेत्यर्थः । **निमन्त्रिश्चेति ।** 'निमन्त्रयेऽ'इत्यत्र निमन्त्रणे लिङ्विधावित्यर्थः । **एकस्येति ।** एषितु-

---

उद्द्योतः] अनेनाऽत्र पक्षे स्त्रीत्वस्य विशेषणत्वमेवेति सूचितम् । **एवमिहापीति ।** ननु शुक्लादीनां द्रव्यविशेषणत्वादाश्रयगतलिङ्गादि युक्तं; तस्य प्राधान्यात, इह तु स्त्रीत्वं प्रधानं प्रत्ययवाच्यत्वात्, द्रव्यं गुणभूतम्–प्रकृत्यर्थत्वादिति कथं गुणधर्माणां प्रधाने प्रतिपत्तिरिति शङ्कते–**यद्यपीति । 'अभेदविवक्षाया'**मित्यस्य–'द्रव्यस्यैवाऽभिधाना'दित्यनेनाऽन्वयः । **स्वाभाविकत्वाद्वेति ।** प्रत्ययार्थप्राधान्यन्तु उत्सर्ग इति भावः । **द्रव्यस्यैवेति ।** न कदाचिदपि प्राधान्येन स्त्रीत्वस्य गुणस्येति भावः । **नित्यं सामानाधिकरण्यमिति ।** 'इयं स्त्री'–त्येव सर्वदा, न तु 'अस्याः स्त्री'ति कदाचिदिति भावः । एवन्तु–'अजादीनां या स्त्री'ति 'अजाद्यत' इतिसूत्रे भाष्यं, 'अजाद्यर्थगते स्त्रीत्वे इत्यर्थः' इति कैयटश्च कथं सङ्गच्छत इति चिन्त्यम् ।

सोऽयमितीति । गुणमात्रस्य प्रत्ययार्थत्वेऽपि द्रव्येणोपचरिताऽभेदं गुणं प्रत्ययोऽभिधत्त इति स्त्रीत्वं कर्तृ–आश्रयमभेदेन प्रतिपद्यते इति तद्गतसंख्यादिलाभ इत्यर्थः । अत्रैव पक्षे भाष्यस्वारस्यं, गुणवचनदृष्टान्तेन साधनात् । न हि गुणप्रधानभावविपर्ययेऽस्योपयोगः, सम्भवो वा । वाचकत्वे प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमेवेत्येव भाष्याशय इति दिक् ।

---

१ 'भावस्य भावयुक्तत्वाद्भावो भावेन युज्यते'इत्यन्तं, 'तद्यथा ह्येषिरिषिणा निमन्त्रिश्च निमन्त्रिणा'इत्यन्तं वा श्लोकवार्त्तिकं, 'भावस्य च भावयुक्तत्वा'दित्यादि च तथैव तद्व्याख्येत्यन्ये।

तत्रैकस्य बाह्यं साधनं, सर्वकालश्च प्रत्ययः। अपरस्याभ्यन्तरं साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्यय इति। इह पुनरेकं स्त्रीत्वम्॥

अथैकमप्युपलभ्यते ?॥ किं चातः ? ॥

यद्येकमुपलभ्यते द्वितीयमप्युपलभ्यताम् ॥ अथैकमप्यनुमानगम्यम्-द्वितीयमप्यनुमानाद्गम्यताम् ॥

कस्य तावद्भवानेतं गुणं न्याय्यं मन्यते स्त्रीत्वं नाम ? ॥ द्रव्यस्य ॥

द्रव्ये च भवतः कः संप्रत्ययः ?॥ यदि तावद्गुणसमुदायो द्रव्यं, का गतिर्य एते भावाः कृदभिहितास्तद्धिताभिहिताश्च,-चिकीर्षा, गोतेति ॥

अथ मतमेतत्-'कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवती'ति। —स्त्रीत्वमपि

प्र.]मित्यस्येषेरित्यर्थः। **बाह्यमिति**। भोजनादिकमित्यर्थः। **सर्वकाल इति**। तुमुन्नित्यर्थः। स हि 'समानकर्तृकेषु तुमु'न्निति कालमात्रे विधीयते। **अपरस्येति**। इच्छतीत्यस्य। **आभ्यन्तरमिति**। इषिरेव कर्मेत्यर्थः। स चैषिषिषतीत्यत्र प्रकृत्यर्थत्वादाभ्यन्तरः। **इह पुनरिति**। भेदहेत्वभावादेकमेव स्त्रीत्वम्। इच्छायास्त्वभिन्नरूपाया अपि कालसाधनभेदाद्भवतु भेदग्रहणमित्यर्थः। **इतर** 'इह पुनरेकमिति ब्रुवता स्त्रीत्वमनेन प्रतिपन्नं, भेदस्तु सुसाध' इति मत्वाह-**अथैकमपीति। यद्येकमुपलभ्यत इति।** खट्वादिष्वसदपि मृगतृष्णावद्यद्युपलभ्यते लिङ्गम्-अविचारितरमणीयेन च तेन प्रसिद्धो व्यवहारस्तदा स्त्रीतेत्यादौ द्वितीयस्याप्युपलम्भोऽस्त्विति भावः। **अथैकमिति**। सुखदुःखमोहान्वयात्सर्वव्यक्तीनां तत्परिणाम एवेदं विश्वं। गुणानाञ्च प्रवृत्तिर्लिङ्गम्। तत्र प्रवृत्तेरपि प्रवृत्तिसद्भावाल्लिङ्गयोगोऽस्त्वित्यर्थः। **कस्यतावदिति**। आश्रये निर्ज्ञाते सुवचः समाधिरिति भावः। **गुणसमुदाय इति**। रूपादिसन्निवेशमात्रमित्यर्थः। **गोतेति**। भावे तल्। **अथ मतमिति**। 'इदं' 'त'दिति सर्वनाम-

---

उद्द्योतः] भावशब्देन धर्ममात्रमुच्यत इत्याह-**स्त्रीत्वस्येति**। **निमन्त्रये इत्यत्रेति**। निमन्त्रणार्थकलिङ्विधिविषये'निमन्त्रये' इत्यत्रेत्यन्वयः। कथं पुनरिषिरूपस्य कर्मण आभ्यन्तरत्वमत आह-**स चेति**। इषिश्चेत्यर्थः। **एकमेवेति**। ष्फङीषादिवाच्यमेकमेव स्त्रीत्वमिति स्वस्य स्वेन योगाऽसम्भव इत्यर्थः। **अभिन्नरूपाया इति**। धातुतो भेदाऽनवगतेरिति भावः।

भेदसाधनाय **'यद्येक'**मित्यादि भाष्यं। तद्व्याचष्टे-**खट्वादिष्विति**। लिङ्गस्याऽनुमानगम्यत्वमुपपादयति-**सुखेति**। **तत्परिणामेति**। सुखाद्यात्मकसत्त्वादिपरिणाम इत्यर्थः। एवञ्च गुणानाम्प्रवृत्त्यनुमेयत्वेन तत्परिणामात्मकलिङ्गस्याऽपि तत्त्वम्। **तत्र प्रवृत्तेरपीति**। **गुणानां प्रवृत्तिः**-आविर्भावादि, **लिङ्गं**-तत्पदवाच्यम्। एवञ्च-प्रवृत्तेरपि गुणपरिणामत्वात्तत्राऽपि गुणाविर्भावादिसत्त्वाल्लिङ्गयोग इत्यर्थः। **सुवचः समाधिरिति**। समाध्यन्तरमनेनोच्यत इति भावः।

भाष्ये-सम्प्रत्यय इति। किमात्मकं द्रव्यं भवान्मन्यते इत्यर्थः। **भाष्ये-य एते भावा इति**। तेषां गुणसमुदायत्वाऽभावात्स्त्रीत्वं न स्यादिति 'गुणसमुदायो द्रव्य'मिति लक्षणं न युक्तमिति भावः। **इदं तदितीति**। न तु 'गुणसमूहो द्रव्य'मिति लक्षणमि-

स्त्रीत्वेनाभिहितं द्रव्यवद्भविष्यति ॥ क्व च तावद्दोषः स्यात्? । दृष्टस्य हि दोषस्य सुसुखः परिहारः–गार्ग्यायणी, कारीषगन्ध्या, कालितरेति ।

इह तावद्–गार्ग्यायणीति । षित्करणसामर्थ्यान्ङीष् भविष्यति । कारीषगन्ध्येति,– वचनाच्चाब्भविष्यति । कालितरेति,–न यावत्काली तावत्कालितरेति ॥ किं तर्हि ?–प्रकृष्टा काली–कालितरा । यत्तच्छब्दरूपं प्रकर्षे वर्तते तस्यानुक्तं स्त्रीत्वमिति कृत्वा टाब्भविष्यति । यदप्युच्यते,–'इह च 'स्त्री' (ति), ईकारो न प्राप्नोती'ति; निपातनादेतत्सिद्धम् ॥ किं निपातनम् ? ॥ 'स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्चे'ति ।

॥ * ॥ स्त्रीविषये ङ्याप्योरप्रसिद्धिरकारान्ताऽदर्शनात् ॥ * ॥ **स्त्रीविषये ङ्याप्योरप्रसिद्धिः । खट्वा, माला ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अकारान्तादर्शनात्' । न ह्यकारान्तता दृश्यते ॥**

ननु चेयं दृश्यते-अतिखट्वः, अतिमाल इति ॥ नैषाऽकारान्तता, आप एवैतद्ध्रस्वत्वम् ॥ * ॥ सर्वेषान्तु स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः ॥ * ॥ **सर्वेषामेव तु प्रातिपदिकानां स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः कर्तव्यः । शशः । षष इति मा भूत् । मञ्चकः । मञ्जक इति मा भूत्** ॥*॥ तस्मात्सिद्धम् ॥*॥

प्रदीपः]प्रत्यवमर्शयोग्यं वस्तु द्रव्यमित्यर्थः । ततश्च स्त्रीत्वस्यापि द्रव्यरूपत्वादपरेण स्त्रीत्वेनाऽविरुद्धो योगः । **षित्करणसामर्थ्यादिति** । एकमपि स्त्रीत्वं प्रत्ययद्वयेनाभिधीयत इत्यर्थः ।

वचनादिति । यङश्चाबित्यस्मात् । तथाहि–अत्र सामान्यग्रहणाय तदविघाताय च ष्यङोऽनुबन्धद्वयं कृतमितिभावः । **यावत्कालीति** । अन्योऽत्र प्रकर्षयुक्तोर्थोऽन्यश्चाप्रकर्षयुक्तः । अवस्थाभेदाद्वाचनिकशब्दभेदाच्चैक एवार्थो भिद्यत इति भावः । **स्त्रीविषय इति** । ये नित्यमेव स्त्रियां वर्तन्ते खट्वामालादयस्तेषामकारान्तप्रकृतित्वमवधारयितुं न शक्यते, अकारान्तस्य प्रयोगाभावात् । अनेकलिङ्गेषु तु कुक्कुटादिषु शक्यतेऽकारान्तत्वं निश्चेतुमिति भावः । **सर्वेषामिति** । शाकटायनदर्शने(न)सर्वशब्दानां व्युत्पाद्यत्वाच्छास्त्रद्वारेणाकारान्तता

उद्द्योतः]त्यर्थः । इदञ्चैतच्छास्त्रमात्रोपयोगि द्रव्यलक्षणमिति बोध्यम् । **स्त्रीत्वस्याऽपीति** । चिकीर्षादेरिवेत्यर्थः । **भाष्ये-स्त्रीत्वेनाऽभिहितमिति । स्त्रीत्वेन** स्त्रीत्वगुणवैशिष्ट्येन । **भाष्ये-क्व च तावदित्यादिना** लिङ्गस्य लिङ्गाऽन्तराऽनङ्गीकारेऽपि अनेकप्रत्ययानुपपत्तौ समाधयन्तरम् । **दृष्टस्येति** । त्वया दृष्टस्य 'गार्ग्यायणी'त्यादावनेकप्रत्ययाऽनुपपत्तिरूपस्योक्तस्येत्यर्थः ।

नन्विदं ष्यङि साऽवकाशमत आह-**तथा ह्यत्रेति** । एवञ्च ष्यङोऽपि चाबनुमीयत इत्यर्थः ।

अवस्थाभेदादिति । प्रकर्षयुक्तत्वाऽयुक्तत्वरूप एवाऽवस्थाभेदः । नन्वेवमपि 'लोहिनिके'त्यत्यन्तस्वार्थिके कनि टाम्न स्यादत आह–**वाचकशब्दभेदाच्चेति** । शब्दस्याऽपि शाब्दबोधे विशेषणत्वादिति भावः । भाष्ये–**निपातनादिति** । 'उणादयोऽव्युत्पन्नानी'ति पक्ष इदम् । व्युत्पत्तिपक्षे ड्रट् टित्वादपि ङीप्सिद्धिर्बोध्या । विषयशब्दस्य प्रयोजनपूर्वमर्थं दर्शयति–**ये नित्यमेवेति** । अनन्यभावे हि 'विषय'शब्दः । **शाकटायनेति** । 'सर्वं नाम

तस्मात्सिद्धमेतद्भवति ॥ अथवा इयमकारान्तता दृश्यते,-पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः पटः पञ्चखट्वः । दशखट्वः ॥

अजाद्यतष्टाप् ।४।१।४।

॥ * ॥ शूद्रा चाऽमहत्पूर्वा ॥ * ॥ **शूद्रा चामहत्पूर्वेति वक्तव्यम् । शूद्रा ॥ अमहत्पूर्वेति किमर्थम् ?॥ महाशूद्री** ॥ * ॥ जातिः ॥ * ॥ **जातिरिति वक्तव्यम् । या हि महती शूद्रा-महाशूद्रा सा हि भवति ॥ शूद्रशब्दोऽजादिषु पठ्यते, तत्र कः प्रसङ्गो यन्महत्पूर्वात् स्यात् !, नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन ॥**

तदन्तविधिना प्राप्नोति ॥

प्रदीपः]निश्चीयते इत्यर्थः। **पञ्चभिरिति**।-तद्धितार्थे द्विगुः। आर्हादिति ठक्, तस्याध्यर्द्धपूर्वेतिलुक्। 'लुक्तद्धितलुकी'ति स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते प्रयोग एवाकारान्तता दृश्यते एवेत्यर्थः।

अजाद्यतष्टाप् । शूद्रा चेति । जातिलक्षणो ङीष् अनेन टापा बाध्यते न तु पुंयोगलक्षणः,'गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्यय'इति न्यायान्मुख्यार्थवृत्तेरिह शूद्रशब्दस्य ग्रहणात्। तेन शूद्रस्य भार्या शूद्रीत्येव भवति। 'अमहत्पूर्वे'त्यत्र महच्छब्दस्यानुकरणशब्दत्वाल्लौकिकार्थाभिधायित्वाभावादात्वाभावः । **अमहत्पूर्वेति किमर्थमिति ।** अन्तरङ्गत्वात् पूर्वं टापि कृते सुप्युत्पन्ने समासेन भाव्यम्—महती शूद्रा महाशूद्रेति । ततश्च निर्वृत्तत्वाट्टापः—प्रतिषेधोऽनर्थक इति प्रश्नः । **महाशूद्रीति ।** महाशूद्रशब्दः समुदाय एवाभीरजातिवचनो न त्वत्रावयवार्थोस्ति, यथा गौरखर इति। तत्र

उद्द्योतः]धातुजमाह (निरुक्ते व्याकरणे) शकटस्य च तोकम्' इत्युक्तेरिति भावः। भाष्ये 'उपदेश'शब्देन-व्युत्पादनम् ॥ ३ ॥

अजाद्य । भाष्ये-**शूद्रा चेति ।** गणपठित'शूद्रे'त्यत्र 'अहमहत्पूर्वे'ति वक्तव्यमित्यर्थः। गणे-'अजा एडका मूषिका शूद्रे'ति स्त्रीप्रत्ययान्ताः पठ्यन्त इति बोध्यम्। अत एवाग्रे 'शूद्राशब्दोऽजादिषु पठ्यते' इति भाष्यं सङ्गच्छते। **बाध्यत इति ।** अकारान्तत्वेन सिद्धे पुनः पाठादिति भावः। **गौणमुख्ययोरिति ।** यद्यपि पदकार्येष्वयं न्याय इति 'ओ'त्सूत्रे उक्तम्, तथाऽपि यत्र प्रातिपदिकाऽवस्थायामेव गौणत्वप्रतीतिस्तत्र तदाश्रयणं युक्तमेव, तत्र पदग्रहणस्य गौणवृत्त्याश्रयोपलक्षणत्वात्। अत्र हि पुंयोगात्स्त्रियां वृत्तौ स्त्रीत्वप्रतीतिसमये एव गौणार्थतेति भावः। अत्राहुः-लाक्षणिकत्वमात्रं न गौणत्वं, किन्तु सदृशलाक्षणिकत्वमिति कथमत्राऽस्य न्यायस्य विषयः ?। शूद्रस्य स्त्रीत्यर्थे तु न टाप्, जातिवाचिमहत्पूर्वभिन्नस्य तत्सदृशस्य स्त्रीत्वविशिष्टजातिबोधकस्यैव शूद्रशब्दस्य ग्रहणात्। किञ्च,-येषां शब्दानामर्थस्य स्वत एव स्त्रीत्वं, न तत्र पुंयोगाद्वृत्तिरिति 'अश्वस्य स्त्री'त्यर्थे ङीष्स्यादिति न वाच्यम्। यदा त्वन्यजातिः शूद्रस्य भार्येति विवक्षिता तदा 'शूद्री'त्येवेति दिक्। **अन्तरङ्गत्वादिति ।** एवञ्चारब्धेऽपि 'अशक्यक्रियः प्रतिषेध' इति प्रश्न इति भावः। निर्वृत्तस्य वचनशतेनाऽपि दूरीकर्त्तुमशक्यत्वादिति तात्पर्यम्। **आभीरेति ।** क्षत्रिया-

ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते ॥

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः—'भवतीह तदन्तविधि'रिति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्? ॥ भवती, अतिभवती। महती, अतिमहती।—अत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति ॥ जातिरिति च वक्ष्यामीति।

प्रदीपः] समुदायव्युत्पादनेऽवयवार्थस्य स्त्रीत्वाभावात्तदविवक्षित्वैव समासः क्रियते। ततश्चापि प्रतिषिद्धे जातिलक्षणो ङीषेव भवति ॥ **जातिरिति।** महाशूद्रशब्दः समुदायो यदा जातिवाची तदा टापः प्रतिषेधः। यदा तु महत्त्वविशिष्टा शूद्रा प्रतिपिपादयिषिता तदा महाशूद्रेत्येव भवति। असति तु जातिग्रहणे अमहत्पूर्वेति प्रतिषेधसामर्थ्याद-न्तरङ्गोपि टाब्बाध्येत। ततश्चात्रापि ङीष् प्रसज्येत। **अतिभवतीति।** भवन्तमतिक्रान्ता, महान्तमतिक्रान्तेति प्रादिसमासः। तत उगितश्चेत्यनेनोगिदन्तान्तादपि ङीप्(प्र)सिद्धो भवति। गौरादिषु बृहन्महच्छब्दौ न पठितव्यौ। तथा च 'शतुरनुम' इत्यत्र 'नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्यान'मित्युक्तम्। अन्यथा ङीष एवोदात्तत्वेन सिद्धत्वात् किं ङीप उदात्तविधानेन?। विभक्त्युदात्तार्थं तद्वचनमिति चेत्—किं गौरादिषु पाठेन प्रयोजनम्?। अनुपसर्जनाधिकाराच्चातिमहतीत्यत्र गौरादिङीषभावादुगिल्लक्षणो ङीप् कर्तव्यस्तस्य चोदात्तत्वमुपसंख्यानेन कर्तव्यम्। **जातिरिति च वक्ष्यामीति।** अन्यथा महत्पूर्वेत्यसति प्रतिषेधे महाशूद्री-

---

उद्द्योतः] च्छूद्रकन्यायामुत्पन्ना—उग्रकन्या,तस्यां ब्राह्मणादुत्पन्न आभीरः। **तदविवक्षित्वैवेति।** अविवक्षायां हेतुः—स्त्रीत्वाऽभावः। ननु जातेरन्यत्राऽन्तरङ्गे टापि ततः सुपि समासे च जातस्य टापो निवृत्त्ययोगान्निषेधो जातावेव पर्यवस्यतीति नाऽर्थो जातिवचनेनेत्यत आह—**असतीति।** एतत्सर्वं चिन्त्यम्, आभीरजातिवाचि'महाशूद्र'शब्दे प्रतिषेधाऽवकाशात्। न चाऽनर्थकस्तत्र शूद्रशब्द इति तदन्ते प्राप्त्यभावादनर्थकः प्रतिषेधः, महाशूद्राऽवयवशूद्रशब्दस्यानर्थक्ये तदन्ताट्टापः प्राप्तिरेव नेति निषेधवैयर्थ्याऽनुद्धारात्। जातिरित्यस्य सुतरां वैयर्थ्याऽनुद्धाराच्च। वस्तुतो या हि महती शूद्रा तद्विवक्षायां जातिमात्रविवक्षया कुक्कुटाण्डादाविव 'शूद्र'शब्देन समासे ततः स्त्रीत्वविवक्षायां निषेधे सति जातिलक्षणो ङीष माभूदित्यर्थन्तत्। महाशूद्रशब्दे शूद्रशब्दश्चाऽर्थवानेवेति भाष्याशयः।

भाष्ये—**ग्रहणवतेति।** प्रत्ययविधौ प्रतिषेधोपलक्षणमिदम्। **उगिदन्तान्तादपीति।** भवच्छब्दः शत्रन्त इत्यभिप्रायेणेदम्। **'उगिदन्तादपी'**ति तु युक्तः पाठः। ननु गौरादिपाठान्महच्छब्दे ङीषा भाव्यं न तु ङीपेति,—भाष्ये—'महती'त्येतत्कथनमयुक्तमित्यत आह—**गौरादिष्विति।** ननु गौरादिपाठेन तद्वचनमेव प्रत्याख्यायतामिति चेन्न;—अन्यार्थमावश्यकत्वादित्याह—**विभक्तीति।** फलान्तरमप्युपसंख्यानस्याह—**अनुपसर्जनेति।** भाष्ये—**जातिरिति चेति।** तदन्तविधौ हि सति 'अमहत्पूर्वे'त्यस्य करणे तद्विशेषणं जातिरिति वक्तुं शक्यमिति भावः। 'जाति'रित्यपि मास्त्विति शङ्कमानं प्रत्याह—**अन्यथेति।** अमहत्पूर्वेतिप्रतिषेधाभावे 'जाति'रित्यस्याऽभावादनयोर्विषयविभागो न स्यादिति भावः।

यद्येतज्ज्ञाप्यते–पञ्चाजी, दशाजी,— अत्रापि प्राप्नोति ॥

नैष दोषः–अजादिभिरत्र स्त्रियं विशेषयिष्यामः–'अजादीनां या स्त्री'ति ॥

उगितश्च ॥ ४।१।६।

कथमिदं विज्ञायते–उगितः प्रातिपदिकादिति, आहो स्विदुगिदन्तात् प्रातिपदिकादिति ? ॥ किं चातः ? ॥ यदि विज्ञायते–'उगितः प्रातिपदिका'-दिति । सिद्धं–भवती, महतीति । अतिभवती, अतिमहतीति न सिध्यति ॥

प्रदीपः] महाशूद्राशब्दयोर्विषयविभागेन कथं साधुत्वं प्रतीयेतेति भावः । **पञ्चाजीति** । पञ्चानामजानां समाहार इति द्विगुः । ततो द्विगोरिति ङीप्न प्राप्नोति । टापा बाध्यमानत्वात् ।

अजादीनामिति । अजाद्यत इति षष्ठी । तेनाजादिप्रातिपदिकाभिधेयसमवेतं स्त्रीत्वमिह गृह्यते । पञ्चाजीत्यत्र तु समासाभिधेयसमाहारगतं स्त्रीत्वं, न त्वजादिशब्दार्थगतमिति टापोऽप्रसङ्गः । प्रत्यासत्त्या च स्त्रीत्वविशेषणोपक्षीणानामप्यजादीनामेव प्रकृतित्वं विज्ञायते, सामर्थ्याद्वा । एवं तु सत्यमहत्पूर्वेति न प्रतिषेधो वक्तव्यः, न हि महाशूद्रीत्यत्र शूद्रार्थगतं स्त्रीत्वमिति-टापः प्रसङ्गाभावः ॥

उगितश्च । कथमिति । प्रातिपदिकादिति वर्तते । तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचाराद्यदि प्रातिपदिकेनोगिद्विशेष्यते तदोगितः प्रधान्यात्तेन तदन्तविधिर्नास्ति, न च प्रातिपदिकान्तमुगित्संभवतीति **प्रातिपदिकादुगित** इति पक्षसंभवः । यदा तूगिता प्रातिपदिकं विशेष्यते तदा तदन्तविधौ सत्युगिदन्तात्प्रातिपदिकादित्येष पक्षो भवति । पक्षद्वयेऽप्यव्याप्तिरिति मत्वा **प्रश्नः** । **भवतीति** । सर्वादिषु भवतुशब्द उगित् पठ्यते, महच्छब्दोपि शतृ-

---

उद्द्योतः] **साधुत्वमिति** । स्पष्टं प्रतीतिर्न स्यादिति भावः । ननु 'अजाद्यत' इति पञ्चम्या कथं स्त्री विशेष्येत्यत्राह–**अजाद्यत इतीति** । नन्वेवं 'टाप् कस्मा'दिति न ज्ञायेतेत्यत आह–**प्रत्यासत्त्येति** । **सामर्थ्याद्वेति** । अजाद्यदन्तप्रातिपदिकवद(वाच्या?)र्थगतस्त्रीत्वप्रतिपादनं तदुत्पन्नेनैव प्रत्ययेन शक्यते कर्त्तुमिति भावः । **न हीति** । समुदायस्य जातिविशेषवाचित्वेन शूद्रशब्दस्य नैरर्थक्येन स्त्रीत्ववृत्तित्वाऽभावादिति भावः । तदन्तविधौ तु ज्ञापकान्तरमनुसर्त्तव्यम् । अत्र केचित्,–'अनुलोमसंकराणामपि मातृजातिवृत्तेः स्मृतिषूक्तत्वेन मातृजातीयत्वात्तत्रापि शूद्रत्वमस्ति, अत एव शङ्खस्मृतौ–'ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैः क्षत्रियावैश्याशूद्रासूत्पन्नाः क्षत्रियवैश्यशूद्रा एवे'त्युक्तम् । 'शूद्राणान्तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः' इति स्मृतिरपि तेषां शूद्रत्वारोपमूलिकैव । अन्यथाऽस्य मूलान्तरकल्पने गौरवं स्यात् । स्मृतौ–**अपध्वंसः**–शूद्राविवाह उच्यते । अतः शूद्रशब्दाऽर्थसमवेतस्त्रीत्वस्य सत्त्वादस्त्येव टापः प्रसङ्ग इति-'अमहत्पूर्वे'त्यावश्यकम् । जातिप्रत्ययश्च शूद्रशब्देन समास एव, न तु शूद्राशब्देन समासे इति न प्रागुक्तदोषः । उक्तरीत्या जातिरिति चावश्यकमेवेति भाष्यतात्पर्यम् । अत एव भाष्यकृता नेदं प्रत्याख्यातमित्याहुः ॥

उगितश्च । ननु भातेर्डवतौ निष्पन्नस्य भवतो नोगित्त्वं, किन्तूगिदन्तत्वमेवेत्यत आह–**सर्वादिष्विति** । तत्त्वनार्षमित्याहुः । **शतृवद्भावेति** । 'वर्त्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्चे'-

तदन्तविधिना भविष्यति ॥
ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते ॥
अथ विज्ञायते—'उगिदन्तात्प्रातिपदिका'दिति। सिद्धम्—अतिभवती, अतिमहतीति। भवती, महतीति न सिध्यति ॥
व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति ॥ 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' ॥
उभयथा च-निर्गोमती निर्यवमतीति न सिध्यति ॥ किं कारणम् ? ॥
'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स (विहितः) तदादेर्ग्रहणं भवती'ति ॥
यथेच्छसि तथास्तु।-अस्तु तावदुगितः प्रातिपदिकादिति।
कथम्—अतिभवती, अतिमहतीति ? ॥ तदन्तविधिना भविष्यति ॥
ननु चोक्तं 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यत'इति ॥
नैतत्प्रातिपदिकग्रहणम्। प्रातिपदिकाऽप्रातिपदिकयोरेतद्ग्रहणम् ॥
अथ वा पुनरस्तु-'उगिदन्तात्प्रातिपदिका'दिति॥ कथं भवती, महतीति ?॥ व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति ॥ ननु चोक्तं 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेने'ति ॥ नैतत्प्रातिपदिकग्रहणम्। प्रातिपदिकाऽप्रातिपदिकयोरेतद्ग्रहणम् ॥

प्रदीपः]वद्भावादुगिद्व्यपदेश्यः। **तदन्तविधिनेति**। उगिता प्रातिपदिकस्य विशेषणादिति भावः। **ग्रहणवतेति**। **ग्रहणम्**-उपादानमात्रं, न तुप्रातिपदिकस्य स्वरूपेणोच्चारणम्। **अथेति**। अमहत्पूर्वेति प्रतिषेधेनेह प्रकरणे तदन्तविधेर्ज्ञापितत्वादिति भावः। **निर्गोमतीति**। आद्ये पक्षे गोमतीत्यत्रापि न सिध्यतीति। उगित्त्वं मतुपो गोमानित्यादौ नुमर्थं स्यात्। द्वितीये तु गोमतीति सिध्यति, मतुप उगित्वात्तदन्तत्वाच्च गोमच्छब्दस्य। गोमतो निष्क्रान्तेति समासे तु कृते निरादेः समुदायान्मतुपो विधानाभावात् ङीब् न स्यादित्यर्थः। **तदन्तविधिनेति**। ननु च प्रातिपदिकेनोगितो विशेषणाद्विशेष्येण कथं तदन्तविधिः। एवं तर्हि तन्त्रेण योगद्वयमुच्चार्यते। तत्रैकस्मिन्योगे प्रातिपदिकेनोगिद्विशेष्यते, द्वितीये तूगिता प्रातिपदिकमिति दोषाभावः। **नैतदिति**। उक्-इत्यस्य तदुगिदिति शब्दरूपमात्रमन्यपदार्थ आश्रीयते न तु प्रातिपदिकमेवेत्यर्थः। **व्यपदेशद्भावेनेति**। प्रयोगभेदेन भवान् भवतीति यच्छब्दरूपं प्रयुज्यते तस्यायं भवच्छब्दोऽन्त इति कल्पनयेत्यर्थः। एतेन

उ.]त्यनेन। 'उगिद्व्यपदेश' इति पाठे-उगिदिति व्यपदेशो यस्येत्यर्थः। भाष्ये-**अतिभवतीत्यादि** 'पचन्ती'त्यादेरप्युपलक्षणं बोध्यम्। ननु प्रातिपदिकस्य स्वरूपेणोच्चारणाऽभावात् कथमत्र न्यायप्राप्तिरत आह-**ग्रहणमुपादानमात्रमिति**। ननु मतुबादीनामुगित्त्वसामर्थ्यात्तदन्तविधिः स्यादत आह-**उगित्त्वन्त्विति**। नुम्विधेराङ्गत्वेन तत्र तदन्तविधिरिति भावः। **समुदायादिति**। प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेति भावः। नन्वाद्यपक्षे उगितो विशेष्यत्वात्तदन्तविध्यभाव इत्युक्तमिति शङ्कते-**ननु चेति**। ननूगिच्छब्दस्य सन्निधानात्प्रातिपदिकमेवान्यपदार्थ इति प्रातिपदिकग्रहणमेवेदमत आह-**उगिद्यस्येति**। **शब्दरूपमात्रमिति**। प्रत्ययोऽपीत्यर्थः। नन्वनुवर्त्त्य व्यपदेशिवद्भावाऽनारम्भ एव ज्यायानिति शङ्काया-

यदप्युच्यते-"उभयथा निर्गोमती निर्यवमतीति न सिध्यति, किं कारणं ?, प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवति-" इति । नैतत्प्रत्ययग्रहणम् । प्रत्ययाप्रत्यययोरेतद्ग्रहणम् ॥ कथम् ? ॥ वर्णोऽप्युगित्, प्रत्ययोऽप्युगित्, प्रातिपदिकमप्युगित् ॥ ॥ * ॥ धातोरुगितः प्रतिषेधः ॥ * ॥ **धातोरुगितः प्रतिषेधो-वक्तव्यः । उखास्रद्ब्राह्मणी । पर्णध्वद्ब्राह्मणी** ॥ * ॥ अञ्चतेश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ **अञ्चतेश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्राची । प्रतीची ।** ॥ * ॥ उगित्यञ्चतिग्रहणात्सिद्धमधातोः ॥ * ॥ **उगिति-अञ्चतिग्रहणादधातोः सिद्धम् । अञ्चतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति-'अञ्चतेरेवोगितो धातोर्नान्यस्योगितो धातो'रिति ॥**

प्रदीपः]'येन विधिस्तदन्तस्ये'त्यत्र स्वं रूपमिति निवृत्तमिति दर्शितं भवति । तेन 'गोक्षीर'मित्यादौ गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो न भवति । **वर्णोऽप्युगिदिति ।** 'अर्वणस्त्रसावनञ' इति अर्वत्-शब्द आदेशः, तत्रार्वतीति ङीब् भवति । अश्वपर्यायोऽर्वन्शब्दः । नन्वङ्गस्य तृशब्द आदेशो विधीयते तत्र 'ऋन्नेभ्य' इति ङीपि कृते त्रादेशेन भवितव्यम् । एवं तर्हि संभवमात्रेणै-तदुक्तमित्यदोषः । **उगित्यञ्चतिग्रहणादिति ।** उगिदचामित्यत्रोगिद्ग्रहणादञ्चतेरपि ग्रहणे सिद्धेऽञ्चतिग्रहणं नियमार्थम्,-'इह शास्त्रे यत्कार्यमुगितो विधीयते तदञ्चतेरेव धातोर्भवति नान्यस्य धातो'रिति कार्यमात्रं नियम्यते न तु नुमागम एव । अधातुग्रहणं तु तत्राऽधातु-भूतपूर्वस्यापि नुमागमार्थम् । तेन गोमन्तमिच्छतीति क्यचि क्विपि च कृते गोमानित्य-त्रापि नुम्भवति । अन्यथा धातुत्वादञ्चतिग्रहणात् नियमार्थान्न स्यात् । **अन्ये त्वाहुः-** उगितश्चेति यश्चशब्दः सोऽञ्चतेर्लुप्ताकारनकारस्यानुकरणम् । विभक्तेः सुपां सुलुगिति लुक् । भाविनं चाऽकारलोपमाश्रित्य चेति निर्देशः कृतः, ततश्चाञ्चतिग्रहणमिहैव नियमार्थम् । अकारनकारलोपयोश्चातन्त्रत्वात्-नाञ्चेः पूजायामिति यदा नलोपःप्रतिषिध्यते तदापि ङीब्भवति।

उद्द्योतः]माह-**तेनेति।** व्यपदेशिवद्भावस्त्वप्रातिपदिकेनेति भावः । वस्तुत इदञ्चिन्त्यं, तस्याः प्रत्ययविधिविषयत्वात् । 'गोक्षीर'मित्यस्य यथा वारणं तथा 'गोस्त्रियो'रित्यत्रैव निरूपितम् । 'अर्वन्'शब्दस्य स्त्रियां वृत्तित्वं दर्शयति-**अश्वपर्याय इति । भाव्यमिति ।** ङीपं निमित्ती-कृत्यैवेति भावः । **सम्भवमात्रेणेति ।** 'वर्णोऽप्युगित्सम्भवती'त्येतदेव भाष्येऽभिसंहितं, न तु प्रकृतोपयोगोऽपीत्यर्थः । वस्तुतस्तु 'क्रोष्ट्री'त्यादौ आङ्गोऽपि 'स्त्रियाञ्चे'ति तृज्वद्भावो यथा ङीबुत्पत्तेः प्राक्, तथा 'तृ'आदेशोऽपि ततः प्रागेवेति भाष्याशयः । भाष्ये-**अञ्चतेश्चेति** वार्त्तिके 'नलोपिन' इति शेषः । एवं हि प्रत्याख्यानेन समफलता भवति । नन्वेवमधातोरिति व्यर्थमत आह-**अधात्विति ।** वाक्यभेदेनेति भावः । **चशब्द इति ।** अकारस्तूच्चारणार्थ इति भावः । **भाविनञ्चेति ।** ङीपि कृते भाविनमित्यर्थः । नलोपस्तु न्याय्य एवेति भावः । **तदापि ङीब्भवतीति ।** इदञ्चिन्त्यम्, आद्यव्याख्याने 'उगिदचा'मित्यत्र नलोपस्य विव-क्षितत्वात्पूजायामप्राप्तेः । अत एवौपदेशिकं 'प्राञ्ची'त्याद्यपहायातिदेशिकं 'प्राची'त्याद्युदाहरणं भाष्ये दत्तम्, 'उगित्यञ्चतिग्रहणा'दिति चोक्तम्, अन्यथा 'उगिती'त्यस्य नोपयोगः स्यात् । एवञ्च पूजायां 'प्राञ्ची'त्याद्यसाध्वेवेत्यन्ये ॥

वनो र च ।४।१।७।

इह कस्मान्न भवति-निःशुनी, अतियूनीति ?॥ 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्ये'ति ॥ एवमपि-मघोनी ।-अत्र प्राप्नोति ॥ मघवञ्छब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् ॥

॥ * ॥ वनो न हशः ॥ * ॥ **'वनो र चे'त्यत्र 'हशन्तान्न भवती'ति वक्तव्यम्। इह मा भूत्-'सहयुध्वा ब्राह्मणी'ति ॥ यदि 'न हश' इत्युच्यते-शर्वरीति न सिध्यति ॥ विहितविशेषणं हशग्रहणम्-'हशन्ताद्यो विहित'इति ॥ एवमपि [ईर गतौ-] प्रेत्वरीति न सिध्यति ॥ कथं चात्र तुगागमः ? ॥ छान्दसत्वात् ॥ ङीब्रावपि तर्हि छान्दसत्वादेव भविष्यतः ।** [॥ * ॥ बहुलं छन्दसि ॥ * ॥] **"बहुलं छन्दसि ङीब्रौ वक्तव्यौ[2]" । यज्वरीरिषः । यज्वनीरिषः ॥**

॥ * ॥ रविधाने बहुव्रीहेरुपसङ्ख्यानं प्रतिषिद्धत्वात् ॥ * ॥ **रविधाने बहुव्रीहेरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । बहुधीवरी । बहुपीवरी ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ?॥**

प्रदीपः] वनो र च । निःशुनीति । शुनो निष्क्रान्ता, युवानमतिक्रान्तेति प्रादिसमासः, ततो ङीप् । श्वन्-शब्दस्य गौरादिपाठेऽप्युपसर्जनत्वादत्र ङीप् न भवति । **मघोनीति ।** मघमस्यास्तीति 'छन्दसीवनिपौ वक्तव्या'विति वनिप्, स चार्थवानिति **प्रश्नः । अव्युत्पन्नमिति ।** 'श्वन्नुक्ष'न्नित्यौणादिको मघवञ्छब्दः । उणादिषु च नावश्यं व्युत्पत्तिनिमित्त-कार्यं भवतीति प्रागेवोक्तम् । **वनो न हश इति ।**—द्वयोरपि ङीब्रेफयोर्निषेधः । **सहयुध्वेति ।** 'सहे चे'ति क्वनिप् । **शर्वरीति ।** शॄ हिंसायामित्येतस्मादन्येभ्योपि दृश्यन्तेइति वनिप् । तत्र गुणे रपरत्वे च कृते हशन्तो भवतीति **पूर्व(:)पक्षः । प्रेत्वरीति ।** ईर गतावित्य-स्मात्प्रपूर्वादन्येभ्योपि दृश्यन्तइति क्वनिब्वनिपोरन्यतरः । स च हशन्ताद्विहित इति ङीब्रौ न स्यातामिति **प्रश्नः । छान्दसत्वादिति ।** 'प्रे[3] ईरशदोस्तुट् चे'त्युणादिसूत्रमनपेक्ष्यैतदुक्तम् ।

यज्वरीति । 'सुयजोर्ङ्वनिप्' । 'वा छन्दसी'ति पूर्वसवर्णदीर्घः । **बहुधीवरीति ।** बहवो धीवानोऽस्यामिति बहुव्रीहिः । तत्रानो बहुव्रीहेरिति ङीपः प्रतिषेधः प्राप्नोति । रेफस्य ङीप्सन्नियोगेन विधानात्तदभावादेवाभावप्रसङ्गः । यदि वा स्त्रियां यदुक्तं तस्य सर्वस्याऽनोबहुव्रीहेरिति प्रतिषेधविधानादत्र ङीब्रौ न प्राप्नुतः, तस्माद्वनो रच बहुव्रीहेश्चेति

उद्द्योतः] वनो र च । ननु वनिपा व्युत्पन्नस्य कथमव्युत्पन्नत्वमुक्तमत आह-**श्वन्नुक्षन्निति ।** ननु तेन 'कनिन्'प्रत्ययस्य महेर्घस्यावुगागमस्य च निपातनाद्व्युत्पत्तिपक्षेऽपि नैरर्थक्यान्न दोषोऽत आह-**नाऽवश्यमिति ।** इत्याशयेनाऽव्युत्पन्नत्वमेवोक्तमिति भावः । **अनपेक्ष्येति ।** अनपेक्षा च तेषामाधुनिकत्वादिति बोध्यम् (-ध्येयम्)। **यज्वरीरिति**-जसन्तम् । भो यजनशीलाः ! प्रजाभ्य **इषः**-अन्नानि देयत्वेन **वनस्यत**-प्रार्थयतेति मन्त्रार्थः । तत्र 'दीर्घाज्जसि'ति निषेधाद्दीर्घो दुर्लभोऽत आह-**वा छन्दसीति ।** ननु 'बहवो धीवर्यो यस्ये'ति

---

१ अयं पाठो न सर्वत्रोपलभ्यते॥ २ वक्तव्यौ-अवश्यं वक्तव्यौ । 'बहुलं छन्दसि ङीब्रौ वक्तव्यौ' इत्येव वार्तिकमि'त्यपरे । इदंभाष्यमेवेत्यन्ये । ३ 'प्र ईरिशद्यो'रिति तु पदमञ्जर्यां पाठः'।

प्रतिषिद्धत्वात् । अनो बहुव्रीहेरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ * ॥ अनो बहुव्रीहेः प्रतिषेधे वोपधालोपिनो वावचनम् ॥ * ॥ **अथवा–अनो बहुव्रीहिप्रतिषेधे'उपधालोपिनो वे'ति वक्तव्यम् ॥ अन्यथा कृत्वा चोदितम्, अन्यथा कृत्वा परिहारः! । —यथोपसंख्यानं चोदितं तथा–नित्याभ्यां ङीब्राभ्यां भवितव्यम् । यथा परिहारस्तथा विभाषया भवितव्यम् ! ॥**

यथोपसङ्ख्यानं चोदितमेवमपि विभाषया भवितव्यम् । न ह्यत्र ङीब् दुर्लभः । सिद्धोऽत्र ङीप्-'अन उपधालोपिनोन्यतरस्या'मिति । ङीप्संनियोगेन र उच्यमानोऽन्येन सति न स्यादित्येवमर्थमुपसंख्यानं चोद्यते ॥

किं पुनः कारणं ङीप्सन्नियोगेन र उच्यते ? ॥ इह मा भूत्–सुपर्वा, चारुपर्वेति॥ तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम् ? ॥ न कर्त्तव्यम् । वक्ष्यति–'डाबुभा-

---

प्र.] वक्तव्यमित्यर्थः । तत्र बहुव्रीहेश्चेत्यनेन लक्षणान्तरेणान उपधालोपिन इत्यनेन विहिते ङीपि रेफमात्रं विधेयम् । यदि तु द्वावपि ङीब्रौ विधीयेयातां तदा सुपर्वादेरनुपधालोपिनोऽपि स्याताम् । **अन इति ।** 'अनो बहुव्रीहे'रित्यस्यानन्तरम्–'उपधालोपिनो वे'ति वक्तव्यम् । तेनान उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामित्येतन्न वक्तव्यं भवति । तत्रानुपधालोपिनो नित्यो ङीप्प्रतिषेधो भवति–सुपर्वेति । उपधालोपिनस्तु ङीब्विकल्पः,तेन बहुराज्ञी, बहुराजानौ, बहुराजेति रूपत्रयं सिध्यति । एवं बहुधीवरी, बहुधीवानौ, बहुधीवेति वन्नन्तस्याप्युपधालोपिनो रूपत्रयं भवति । इतरः पूर्वोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह–**अन्यथा कृत्वेति । अन्येन सतीति ।** प्रकरणान्तरविहितत्वात्तस्य ङीप इति भावः । 'बहुव्रीहेश्चे'ति वचनेन प्रकरणान्तरविहिते पाक्षिके ङीपि रेफो विधीयत इति तदेव रूपत्रयं भवतीत्यर्थः। **किं पुनरिति।**

उ.] बहुव्रीहावन्तरङ्गत्वाज्ज्ञातयोर्ङीब्रयोः प्रतिषेधस्य वचनेनाऽशक्यत्वादुपसंख्यानं व्यर्थमत आह–**बहव इति । यदि वेति ।** इदञ्चाऽवश्यकमिति 'न ष'डित्यत्र वक्ष्यामः । **इत्यस्यानन्तरमिति ।** यथान्यासेऽपि अनुपसर्जनादितीह न सम्बध्यते, बहुव्रीहावन्नन्तस्याऽनुपसर्जनस्याऽसम्भवादिति भावः । ननु वचनेन वचनप्रत्याख्यानमयुक्तमत आह–**तेनान उपधेति । ङीब्विकल्प इति ।** प्रतिषेधविकल्पे विधिविकल्पः फलतीति भावः । **बहुराजानाविति ।** एकवचने-प्रतिषेधे डापि च रूपभेदाऽभावाद्द्विवचनमुदाहृतम् । **पूर्वोक्तमिति ।** 'अन उपधे'त्यनेन विहिते ङीपि 'र'मात्रमनेन विधीयत इत्येतमित्यर्थः ।

(भाष्ये) **यथोपसंख्यानमिति ।** 'बहुव्रीहे'रित्येतत् । **परिहारः** 'उपधालोपिनो वे'त्येषः । ननु 'अन उपधे'ति ङीपि तत्सन्नियोगेन 'वनो र चे'त्यनेन रादेशस्यापि सिद्धेः 'बहुव्रीहेश्चे'–त्युपसंख्यानं व्यर्थमतो–भाष्ये–**ङीप्सन्नियोगेनेति ।** 'ऋन्नेभ्य' इति ङीप्सन्नियोगेनेत्यर्थः ।

ननु 'ऋन्नेभ्य' इति ङीप्सन्नियोगेनैवैतत्सन्नियोगेनाऽपि रत्वं दुर्वारमत आह–**प्रकरणान्तरेति । वचनेनेति ।** वचनसामर्थ्येनेत्यर्थः । भाष्ये–**किम्पुनः कारणं ङीबिति ।** सूत्रेणोपसंख्यानेन च किमिति मानान्तरसिद्धङीप्सन्नियोगेन रो विधीयते, अपूर्वावेव ङीब्रौ किं न विधीयेते इत्यर्थः । अपूर्वविधाने च नित्यतैव स्यादिति भावः ।

भ्यामन्यतरस्या'मित्यत्रान्यतरस्याङ्ग्रहणस्य प्रयोजनं-'डाप्प्रतिषेधाभ्यां मुक्ते ङीब्रावपि यथा स्याता'मिति ॥ (वनोर च ॥ ७ ॥)

न षट्स्वस्रादिभ्यः ।४।१।१०।

कस्यायं प्रतिषेधः ? ॥ ङीबनन्तरस्तस्य प्रतिषेधः ॥

अथेदानीं ङीपि प्रतिषिद्धे—

॥ * ॥ षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टाबुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात् ? ॥ * ॥

—'अत' इति प्राप्नोति ॥ असिद्धो नलोपस्तस्याऽसिद्धत्वान्न भविष्यति॥ परिगणितेषु कार्येषु नलोपोऽसिद्धो, न चेदन्तत्र परिगण्यते ॥

इदमपि तत्र परिगण्यते ॥ कथं ? ॥ * ॥ प्रत्याहाराच्चापा सिद्धम् ॥ * ॥ 'सु'बिति नेदं प्रत्ययग्रहणं, किन्तर्हि-प्रत्याहारग्रहणम् ॥ क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः ?॥ प्रथमैकवचनात्प्रभृत्याऽऽ चापः पकारात्॥ यदि प्रत्याहारग्रहणम्-॥ * ॥ दोषस्त्विवत्त्वे । *॥ इत्त्वे दोषो भवति। बहुचर्मिका । (बहुवर्मिका ।) 'प्रत्ययस्थात्का-

---

प्र.] ङीप्संनियोगमनपेक्ष्य रेफमात्रं वन्नन्तस्य स्त्रियां विधीयताम्, ततश्च 'बहुधीवरी'त्यत्रापि रेफो भविष्यति, 'अन उपधालोपिन' इत्यनेन च ङीविति **प्रश्नः । डाबिति ।** एतत्तत्रैव व्याख्यास्यते। **केचिच्चोदयन्ति**-वन्निति प्रत्ययग्रहणं कृद्ग्रहणं वा, ततश्च 'प्रत्ययग्रहणे· यस्मात्स विहित' इति 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहण'मिति वा बहुधीवरी अतिधीवरीति रेफो न प्राप्नोति । नैष दोषः—अमहत्पूर्वेति प्रतिषेधेन तदन्तविधेर्ज्ञापितत्वात् ॥

न षट् । कस्यायमिति । यदि ङीपः प्रतिषेधस्तदा 'पञ्च ब्राह्मण्य' इत्यत्र नलोपे सति अदन्तत्वाट्टाप् प्राप्नोतीति मत्वा **प्रश्नः ।** आचार्यः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं परिहाराभासमाह—**ङीबनन्तर इति ।** यस्तु टाबृचीति पादन्ताट्टाब्विहितस्तस्यात्र प्रसङ्गाभावात् 'ङीबनन्तर' इत्युक्तम् । **परिगणितेष्विति ।** 'नलोपः सुप्स्वरे'ति सूत्रं नियमार्थं-'सुबादिविधिष्वेव नलोपोऽसिद्धो नान्यत्रे'त्यर्थः। **आ चाप इति ।** 'यञश्चा'बित्यस्यात्र प्रत्याहारे टापोऽन्तर्भावाट्टाब्विधिः सुब्विधिः, तत्र नलोपस्यासिद्धत्वमस्त्येवेत्यर्थः । **दोषस्त्वित्त्वे इति ।** तत्र हि सुब्विधिरिति सर्वविभक्त्यन्तावयवः समास आश्रितः। ततश्च टापि सुपि विधिरित्वं सुब्विधि-

---

उद्द्योतः] **तत्तर्ह्युपसंख्यानमिति ।** 'वनो र चे'त्यनन्तरं 'बहुव्रीहेश्चे'तीत्यर्थः । 'उपधालोपिनो वेति न्यासाऽभावे' इति शेषः । **प्रत्ययग्रहणमिति ।** तद्धितवनिपो ग्रहणे प्रत्ययग्रहणम्,फलाऽभावात्तद्ग्रहणे तु कृद्ग्रहणमिति विवेकः। **तदन्तविधेरिति ।** 'प्रत्ययग्रहण'परिभाषया वन्नन्तग्रहणे, तेन च प्रातिपदिकविशेषणे तदन्तविधेर्ज्ञापनादिति भावः ॥

न षट् ।आचार्य इति । आचार्यदेशीयोक्तिरित्यपि वक्तुं शक्यम्। **नोभाविति**-पूर्वपक्ष्युक्तिः । वार्तिककार एवाऽत्र पूर्वपक्षी । आचार्य आह-**तत्तर्हीतीत्यन्ये ।** ननु 'टाबृची'-त्यनन्तरमत आह-**यस्त्विति ।** नन्वित्त्वं टापो न विधीयत इति कथं सुब्विधिरत आह-**तत्र हीति ।** ननु 'स्त्रिया'मित्यनुवृत्तावपि 'स्त्रियां विहितं ने'त्यर्थेऽनन्तरस्येत्यादि दुर्वारमत

त्पूर्वस्यात'इतीत्त्वं न प्राप्नोति।

॥*। तस्मान्नोभौ ॥*॥ **तस्मात् 'षट्संज्ञकेभ्य उभौ न भवत' इति वक्तव्यम्॥**

तत्तर्हि वक्तव्यम्? ॥ न वक्तव्यम्। 'स्त्रिया'मिति वर्तते, स्त्रियां यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः॥

॥ *॥ षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टाबुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात्?॥
प्रत्याहाराच्चापा सिद्धं दोषस्त्वित्त्वे, तस्मान्नोभौ ॥ *॥

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ।४।१।१३।

किमर्थमुभाभ्यामित्युच्यते? ॥ उभाभ्यां योगाभ्यां डाब्यथा स्यात्—मन्नन्तादन्नन्ताच्च बहुव्रीहेः॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्, प्रकृतमुभयमनुवर्तते॥

अथान्यतरस्याङ्ग्रहणं किमर्थम्?॥ अन्यतरस्यां डाब्यथा स्यात्, डापा मुक्ते विप्रतिषेधोऽपि यथा स्यादिति॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्–इह डाबप्युच्यते, प्रतिषेधोपि, तावुभावपि वचनाद्भविष्यतः॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्–डाप्प्रतिषेधाभ्यां मुक्ते ङीबपि यथा स्यात्॥

सिद्धोऽत्र ङीप्–'अन उपधालोपिनोन्यतरस्या'मिति॥ अथ तदन्यतरस्यां-

---

प्र.] भवतीति इत्वे कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वात्कात्पूर्वोऽकारो न भवतीत्त्वं न स्यादित्यर्थः। **स्त्रियां यत्प्राप्नोतीति।**—अर्थाश्रयप्राप्तिमात्रापेक्षोऽयं प्रतिषेध इत्यर्थः।

डाबु। योगाभ्यामिति। योगस्था प्रकृतिर्योगशब्देनोच्यते। **प्रकृतमिति।** द्वयोरपि स्वरितत्वप्रतिज्ञानादपेक्षणाद्वेति भावः। एवमुभामिति प्रत्याख्यातम्। **तावुभाविति।** यदि यत्रैव ङीप्प्रतिषेधस्तत्रैव डाप् स्यात्तदा प्रतिषेधमविधायैव 'मनो डा'बित्युच्येत, ततोऽनो बहुव्रीहेरित्यनेनापि डाबेव विधीयेत, स एव हि ङीपं बाधिष्यते, किं प्रतिषेधेन?। तस्मादुभयविधानसामर्थ्यादुभयं भविष्यतीत्यर्थः। **सिद्धोऽत्रेति।** ननु यत्र तेन न सिध्यति

उ.] आह–**अर्थाश्रयेति।** 'प्रियपञ्चा द्रौपदी,' 'अतिपञ्चा कुलटे'त्यादौ गौणेऽप्ययं निषेधः, तदन्तविधिसत्त्वात्, बहुवचनस्य व्यक्तिबहुत्वाऽभिप्रायेणैव सत्त्वेनाऽर्थप्राधान्य एवैतत्प्रवृत्तौ मानाऽभावाच्च। एतेन 'चापः पकारेण प्रत्याहारे इत्वे दोषवदतिपञ्चा कुलटेत्यादौ टाप्न स्यादिति दोषाऽनुपन्यासे बीजाऽभाव' इत्यपास्तम्। एवञ्चैतद्भाष्यप्रामाण्याद् 'बहुधीवभ्या'–मित्यत्र नलोपे टाबभावनिर्णयाद् 'अनो बहुव्रीहे'रित्यनेनाप्युभयोर्निषेधः। एतदभिप्रायेणैव पूर्वत्र–'यदि वा स्त्रियां यदुक्त'मित्यादि कैयटेनोक्तमिति बोध्यम्॥

डाबुभा। योगाभ्याम्प्रत्ययविधेरसम्भवादाह–**योगस्येति।** नन्वनन्तरस्यैव सा स्यादत आह–**द्वयोरपीति।** 'स्वरितेनाऽधिकार' इत्यस्य प्रत्याख्यानपक्षेऽप्याह–**अपेक्षणाद्वेति।**

ननु सम्भवत्येकविषयत्वे विषयभेदेन प्रवृत्तिर्न स्यादत आह–**यदि यत्रैवेति।** भाष्ये–**डाप्प्रतिषेधाभ्यां मुक्ते इति।** 'अन्यतरस्यां'ग्रहणं वाक्यभेदेनाऽनन्तरस्य 'अनो बहुव्रीहेः' इत्येतस्य विषये ङीबनुज्ञानार्थमिति भावः। **तदर्थमिति।** तत्र ङीबनुज्ञानार्थ-

ग्रहणं शक्यमकर्तुम्?॥ बाढं शक्यम्॥ कथम्?॥ इह डाबप्युच्यते, प्रतिषेधोपि, ङीबपि। तत्सर्वं वचनाद्भविष्यति॥ नैवं शक्यं विज्ञातुम्-अक्रियमाणे हि तत्राऽन्यतरस्यांग्रहणेऽनवकाशो ङीप् डाप्प्रतिषेधौ बाधेत॥ डाप्प्रतिषेधावप्यनवकाशौ तौ वचनाद्भविष्यतः॥ सावकाशौ डाप्प्रतिषेधौ॥ कोऽवकाशः?॥ सुपर्वा, चारुपर्वेति। तस्मात्तदन्यतरस्याङ्ग्रहणं कर्तव्यम्। इदन्तु खल्वन्यतरस्याङ्ग्रहणं शक्यमकर्त्तुम्॥ इदमप्यवश्यङ्कर्तव्यम्॥ किं प्रयोजनम्?॥ 'डाप्प्रतिषेधाभ्यां मुक्ते ङीब्रावपि यथा स्याता'मिति। रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं चोदितं तन्न वक्तव्यं भवति॥

प्र.]सुपर्वेत्यादौ, तदर्थमन्यतरस्यांग्रहणं स्यात्। नैतदस्ति। यदानेनान्यतरस्यांग्रहणेन पक्षे ङीबनुज्ञायते तदा'अन उपधालोपिन'इति नियमार्थं भवति-'उपधालोपिन एवान्नन्तान्ङीब् भवति नान्यस्मा'दिति। ततश्च सुपर्वेत्यादेरन उपधालोपिनो ङीपा न भाव्यमेव। **अथ तदिति।** -अन्तराले विचारः क्रियते। इदमेवान्यतरस्यांग्रहणं भवतु, तत्रत्यं न कर्तव्यं भवतीति मन्यते। इतरो-ऽकरणं संमन्यते-**बाढमिति। ङीबपीति।** अन्यतरस्याङ्ग्रहणेनात्रत्येन प्रापित इति भावः। **इदन्त्विति।** अस्मिन्नन्यतरस्यांग्रहणे क्रियमाणेऽन उपधालापिनोन्यतरस्यामिति नियमार्थं कर्तव्यम्। तदेवेहाऽकृतेन्यतरस्यांग्रहणे विध्यर्थं भविष्यतीति भावः। **इदमपीति।** असतीहान्यतरस्यांग्रहणेऽन उपधालोपिनोन्यतरस्यामिति सूत्रं विध्यर्थं स्यात्ततश्च प्रकरणान्तरेण ङीपो विधानाद्वनो र चेत्यनेन ऋन्नेभ्यो ङीबित्येतत्सूत्रविधीयमानङीप्सन्नियोगेन विधीयमानो रेफो बहुधीवरीत्यत्र न स्यात्, बहुधीवनीति स्यात्। सति त्विहान्यतरस्यांग्रहणें'ऽन उपधालोपिन'इति सूत्रं नियमार्थं भवति न तु विध्यर्थमिति बहुधीवरीत्यत्र ऋन्नेभ्यो ङीबित्यनेनैव ङीब्भवति। ततश्च वनोरचेति रेफादेशः सिध्यति। यदि तर्ह्यन्यतरस्यांग्रहणेन पक्षे ङीबनुज्ञायते तदा मन्नन्तादपि प्राप्नोति, तदा व्यवस्थितविभाषाविज्ञा-

---

उ.]मित्यर्थः। **न भाव्यमेवेति।** सत्यसति वा 'अन्यतरस्यां'ग्रहणे इत्यर्थः। **विचार इति।** प्रकृतविचारोपयोगिविचाराऽन्तरमित्यर्थः। ननु द्वयोरपि तयोःप्रत्याख्याने'सुपर्वे'त्यादौ सावकाशयोर्डाप्प्रतिषेधयोः 'अन उपधालोपिन' इति ङीप् 'बहुराजे'त्यादौ बाधकः स्यादत आह- **इदमेवेति।** इदञ्च निषिद्धङीपोऽनुमतये अस्यैव च'अन उपधालोपिनः' इत्येतन्नियमायेति- 'बहुराजे'त्यादौ ङीब्डाप्प्रतिषेधाः सिद्धाः, 'सुपर्वे'त्यादौ च ङीबभावः सिद्ध इति भावः।

ननु प्रतिषिद्धो ङीप् कथमुच्यते'उच्यते' इत्यत आह-**अन्यतरस्यांग्रहणेनाऽत्रत्येनेति।** भाष्ये-**अनवकाश इति।** नित्योऽन उपधेति विधिस्तद्बाधनार्थः, विधिनियमसंभवे विधेरेव ज्यायस्त्वादिति भावः। **तस्मादिति।** 'अन उपधे'त्यस्य नियमत्वार्थमित्यर्थः। अन्यथैतदन्यतरस्यांग्रहणबोधितविकल्पः 'सुपर्वे'त्यादावपि स्यादिति भावः। **विध्यर्थं भविष्यतीति।** फले न कश्चिद्विशेष इति भावः। **मन्नन्तादपीति।** अनन्तरत्वादिति भावः। **ऋन्नेभ्यो ङीबित्यनेनैवेति।** नियमार्थस्य तदनुवादरूपत्वादिति भावः। **मन्नन्तादपीति।** अबहुव्रीहौ 'पामे पामानौ' इत्यादौ डाबिव 'अन्यतरस्या'मित्यनेन वाक्यभेदेनाऽनुज्ञायमानो

अथेह कथं भवितव्यं-बहवः श्वानोऽस्यां रथ्यायां, बहवो युवानोऽस्यां शालायामिति ? ॥ बहुशूका, बहुयूकेति भवितव्यम् ॥ का रूपसिद्धिः ? ॥ डाप्, टिलोपः, (सं) प्रसारणम्, (सं)प्रसारणपरपूर्वत्वम्, नद्यृतश्चेति कप् ॥

कपा तावन्न भवितव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिरित्येवं तद्विज्ञायते, न चैष नद्यन्तानां बहुव्रीहिः ।

(सं)प्रसारणेनापि न भवितव्यम् । वक्ष्यत्येतत्-॥ * ॥ श्वादीनां (सं) प्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥ इति ॥ **परपूर्वत्वेन चापि न भवितव्यम् । वक्ष्यत्येतत्-॥ * ॥** संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणमसमानाङ्गप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ इति ॥ **तस्माद्बहुश्वा, बहुयुवेति भवितव्यमिति ॥**

अनुपसर्जनात् । ४ । १ । १४ ।

प्र.] नात्र भविष्यति । अथवा डाबुभ्यामित्येको योगः क्रियते, ततोन्यतरस्यामिति द्वितीयः, तत्रानो बहुव्रीहेरिति वर्तते, न तु 'मन' इति । **अथेहेति**-यदि 'नद्यृतश्चे'त्यनेन नद्यन्ताद्बहुव्रीहेः कब्विधीयते तदात्रापि कपा भाव्यम् । अथ नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिस्ततः कबिति, तदा तत्र कपा न भाव्यमिति संशय्य पृच्छति आचार्यदेशीय आह-**बहुशूकेति । सम्प्रसारणपरपूर्वत्वमिति ।** सम्प्रसारणस्य डापश्चेत्यर्थः । ततो हल इति सम्प्रसारणान्तस्य दीर्घत्वम्, अङ्गप्रत्यययोरेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात् ततो नदीसंज्ञायामुपजातायां नद्यृतश्चेति कप् ।

इदानीमाचार्य आह-**कपा तावदिति । वक्ष्यतीति ।** डापि परतः पूर्वमङ्गं, डावन्तन्तु प्रत्ययान्तरे इति-संप्रसारणस्य डापश्च समानाङ्गत्वं नास्तीत्युकाराकारयोरेकादेशाभावः । यथा शकह्वाविति ॥

अनुपसर्जनात् । उपसर्जनमिह शास्त्रीयं गृह्यते-समासावयवभूतम् । तत्रावयवाश्रयकार्यं समुदायस्य न प्राप्नो(ती)ति । यदवयवे कार्यमकृतार्थं तत्समुदायस्य भवति । यथा-

---

उ.] ङीबप्युभाभ्यां स्यादिति भावः । एकवाक्येन तदनुज्ञा(ना)ऽसम्भवाद्वाक्यभेद आवश्यक इत्याशयेनाह-**अथवेति ।** व्यवस्थितविभाषया तु नैतत्साधयितुं शक्यं, 'मन' इत्यस्य सम्बन्धे तद्वैयर्थ्यापत्तेः । **तदाऽत्राऽपीति ।** डाप्टिलोपसम्प्रसारणपूर्वत्वदीर्घत्वेषु कृतेषु नद्यन्तत्वादिति भावः । **नद्यन्तानां वर्तिपदानामिति ।** नद्यन्तोत्तरपदक इत्यर्थ इति भावः । बहुवचनं प्रयोगबाहुल्याऽभिप्रायेण । ननु टिलोपे पराऽभावात्कथं सम्प्रसारणपूर्वत्वमत आह-**डापश्चेति ।** दीर्घप्रवृत्तिनिमित्तं सम्प्रसारणत्वं, तदन्ताङ्गत्वञ्चोपपादयति-**अन्तवदिति ।** 'हल' इतिसूत्रारम्भसामर्थ्येनाऽल्विधावप्यतिदेशप्रवृत्तिरिति भावः । अन्तवत्त्वादेव च सम्प्रसारणाऽन्तस्याऽङ्गत्वं बोध्यम् । एवं कपो निमित्तं बहुव्रीहित्वप्यमन्तवत्त्वेन बोध्यम् । **तत इति ।** दीर्घाऽनन्तरमित्यर्थः । भाष्ये-**श्वादीनां सम्प्रसारणे इति ।** ननु टिलोपस्याभीयाऽसिद्धत्वेन कथं न नान्तत्वमिति चेन्न, तस्याऽनित्यत्वात् । 'ईदृशे विषये व्याश्रयत्वादसिद्धत्वाऽप्रवृत्ति'-रित्यर्थस्य 'असिद्धवत्'सूत्रे उपपादयिष्यमाणत्वाच्च ।

प्रत्ययान्तरे इति । स च नाऽप्याऽप्युत्पन्न इति भावः ॥

अनुपसर्जनादिति किमर्थम्?॥ बहुकुरुचरा मथुरा। प्रियकुरुचरा मथुरा॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्, कुरुचरशब्दात्प्रत्ययो विधीयते, तत्र कः प्रसङ्गो-यद्बहुकुरुचरशब्दात् स्यात्?, नैव प्राप्नोति-नार्थः प्रतिषेधेन॥ तदन्तविधिना प्राप्नोति॥ अत उत्तरं पठति-॥*॥ अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात्॥*॥ अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्?। प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात्। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। ॥*॥ ज्ञापकन्तु पूर्वत्र तदन्ताऽप्रतिषेधस्य॥*॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः-'पूर्वत्र

प्र.] जुगुप्सतेइत्यात्मनेपदम्। न तु यदवयवे कृतार्थे-यथा पणायतीति, न भवति आत्मनेपदम्। तदन्तविधिश्च 'ग्रहणवते'ति प्रतिषिद्धः। अत्रानर्थकोयं प्रतिषेध इति मत्वाह-अनुपसर्जनादिति किमर्थमिति। इतरोऽमहत्पूर्वेति प्रतिषेधेन तदन्तविधिर्ज्ञापित इति मत्वाह-बहुकुरुचरेति। बहवः कुरुचरा अस्यामिति बहुव्रीहिः। कुरुचरशब्द उपसर्जनमिति ङीब्न भवति। कुरुचरशब्दादिति। टिड्ढाणञित्यत्र टित्प्रातिपदिकं गृह्यते। तच्च किञ्चित्साक्षाट्टिद्भवति। यथा नदट्, चोरडिति। किञ्चित्त्ववयवटित्त्वद्वारेण। अवयवे हि यत्र टित्त्वमकिञ्चित्करं तत्र समुदायार्थं तद्विज्ञायते, स चावयवः क्वचिद्धातुष्टिद्भवति। यथा स्तनन्धयोति। क्वचित्तद्धितः-ख्युख्युलादिः। क्वचित् कृत्-ल्युडादिः। तत्र यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति तदर्थमवयवस्य टित्वमित्यनेनाभिप्रायेणोक्तं-'कुरुचरशब्दा'दिति, न तु कृद्ग्रहण-

---

उ. अनुप। शास्त्रीयमित्युक्तं तत्र किन्तच्छास्त्रीयमित्यत्राह-समासावयवभूतमिति। कृत्रिमत्वात्प्रथमानिर्दिष्टमित्यादीत्यर्थः। निषेधवैयर्थ्योपपादिकां विधेरप्राप्तिमुपपादयति-तत्राऽवयवेति। कुरुचरशब्दो हि टित्, तदाश्रयो ङीप् समुदाये न प्राप्नोतीति निषेधो व्यर्थ इति भावः। नन्ववयवाऽनुदात्तेत्त्वमाश्रित्य सनन्तात् 'जुगुप्सते' इत्यादावात्मनेपदं दृष्टं तद्वदिहाऽपि स्यादत आह-यदवय इति। कार्ये-कार्यप्रयोजकं निमित्तम्। यथा पणायतीति। आर्धधातुके आयस्य वैकल्पिकत्वेन केवले तच्चरितार्थमिति भावः। नन्वेवं तदन्तविधिना स्यादत आह-तदन्तेति। इतरोऽमहत्पूर्वेतीति। अस्मादेव ज्ञापकात्तदन्तविधिरिति वक्ष्यमाण आशय इत्यन्ये। ननु बहूनां कुरूणां समाहारो बहुकुरु, तत्र चरतीत्यर्थे भाष्यमेव ङीपेत्यत आह-बहव इति। ननु टस्य टित्त्वाट्टितो विधीयमानो ङीप् तत एव प्राप्नोति,तदन्तविधावपि 'चर'शब्दात्;सर्वथाऽपि'कुरुचरशब्दा'दित्ययुक्तमत आह-टिड्ढेति। प्रातिपदिकाऽधिकारादिति भावः। नदडिति। पचादौ साक्षात्तथा पाठादिति भावः। स्तनन्धयीति। 'स्तनपा तु स्तनन्धयी'त्यमरः। नन्ववयवटित्त्वद्वारेण समुदायस्य टित्त्वे 'बहुकुरुचरे'त्यत्राऽपि स्यादत आह-तत्र यमिति। न हीति। कृद्ग्रहणे एव सा परिभाषा, न तु कृदकृद्ग्रहणे इति भावः। भाष्ये-तदन्तविधिप्रतिषेधादिति। 'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध' इत्यनेनेति भावः। 'ग्रहणवते'त्यपि 'वर्णग्रहणवर्ज'मित्येतदर्थाऽनुवाद एवेति बोध्यम्। भाष्ये-ज्ञापकन्त्विति। 'अनुपसर्जना'दिति तदन्तविध्यभावसिद्धाऽर्थाऽनुवादस्तेन पूर्वत्र तदन्तविधिलाभ इत्याशयोऽत एव 'पूर्वत्रे'त्युक्तम्। ननु 'वनोर चे'त्यत्र

तदन्तविधिप्रतिषेधो न भवती'ति ॥ किं ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥

भवती, अतिभवती, महती, अतिमहतीत्यत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति ॥

नैतदस्ति प्रयोजनम्,—उक्तमेतत्—वर्णोऽप्युगित्, प्रत्ययोऽप्युगित्, प्रातिपदिकमप्युगिदिति ॥ इदन्तर्हि—बहुधीवरी, बहुपीवरीति ? ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्राप्युक्तं— ॥ * ॥ रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं प्रतिषिद्धत्वात् ॥ * ॥ इति । इदन्तर्हि— अतिधीवरी । अतिपीवरी ॥

॥ * ॥ पूर्वसूत्रनिर्देशो वाऽऽपिशलमधीत इति ॥ * ॥ पूर्वसूत्रनिर्देशो वा पुनरयं द्रष्टव्यः । पूर्वसूत्रेऽप्रधानस्योपसर्जनमिति संज्ञा क्रियते, यावद्ब्रूयात्प्रधानादुत्पत्तव्यमप्रधानान्नेति तावदनुपसर्जनादिति ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ आपिशल-

---

प्र.] परिभाषाश्रयेण। नहि टिदिति कृत एव ग्रहणम् । **बहुधीवरीति** । वनोरचेत्यत्र वन्नन्तस्य प्रातिपदिकस्य ग्रहणादेव तदन्तविधिर्न स्यादिति भावः । उपसंख्यानादत्र सिद्धिं मत्वाह—**एतदपीति । अतिधीवरीति** । धीवानमतिक्रान्तेति तत्पुरुषः । नन्वमहत्पूर्वेत्यनेनैव ज्ञापितस्तदन्तविधिः, ततश्च नार्थोनेन ज्ञापकेनेत्याह—**पूर्वसूत्रनिर्देश इति । वाशब्दस्त**-र्ह्यर्थे । अथवा पूर्वं तदन्तविधेर्ज्ञापितत्वादुपसर्जनेनापि तदन्तविधिः स्यादिति प्रयोजनसमुच्चयार्थो **वाशब्दः** । **'पूर्वसूत्र'**शब्देन पूर्वाचार्यकृतं व्याकरणमुच्यते । आपिशलिना प्रोक्तमिति—इञश्चेत्यण् । ततोऽध्येत्र्यां तदधीत इत्यण् । तस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक् । प्रोक्तप्रत्ययस्याणोऽ

उ.] 'वन्'इति प्रत्ययग्रहणात्कथं 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेने'ति निषेधोऽत आह—**वनो र चेत्यत्रेति** । 'प्रत्ययग्रहण'परिभाषयेति भावः । तथा च सामर्थ्यगृहीतेन वन्नन्तप्रातिपदिकेन प्रातिपदिकाऽधिकारे विशेष्ये सम्भवन्नपि तदन्तविधिः प्रतिषेधान्न स्यात्,अस्मात्तु ज्ञापकाद्भवतीति तात्पर्यम् । एतत्प्रकरणस्थशब्दानामस्त्रीलिङ्गप्रकृतिकाचारक्विबन्तप्रकृतिककर्तृक्विबन्तानां स्त्रीलिङ्गानामभाव एवेति बोध्यम् । **तत्पुरुष इति** । बहुव्रीहौ तूपसंख्यानेन सिद्धमिति भावः । ननु पारिभाषिकोपसर्जनग्रहणे तदन्तविधिज्ञापनस्य प्रयोजनस्योक्तत्वेन कथं लौकिकोपसर्जनग्रहणं पक्षान्तरत्वेनोपन्यस्तं, कृत्रिमाऽकृत्रिमन्यायबाधस्याऽनुचितत्वादत आह—**नन्वमहदिति । तर्ह्यर्थ इति** । यदि ज्ञापकस्य नोपयोगस्तर्हीत्यर्थः । ननु तेन तदन्तविधिज्ञापने 'बहुकुरुचरे'त्यादिव्यावृत्त्यर्थोऽधिकार आवश्यक इति 'तर्ह्यर्थे' इत्ययुक्तमत आह—**अथ वेति । पूर्वमिति** । 'अमहत्पूर्वे'त्यनेनेत्यर्थः । अत्र पक्षे 'इदन्तर्हि प्रयोजन'मित्यग्रिमभाष्याऽस्वारस्यम् । तस्माद्—'अमह'दिति ज्ञापकं लक्ष्याऽनुसाराज्ज्ञापकसिद्धस्य क्वाचित्कत्वेन पूर्वविषयमेव । अत एव पूर्ववार्त्तिके 'पूर्वत्रे'त्युक्तम् । एतत्प्रभृति तदन्तविधेः फलन्त्वयं न पश्यतीत्य**परे** । भाष्ये—**पूर्वसूत्रेति** । सामर्थ्याल्लक्ष्याऽनुसारिव्याख्यानाच्चाऽत्र **कृत्रिमन्यायाऽप्रवृत्ति**रिति भावः। ननु 'डाबुभाभ्या'मिति पूर्वसूत्रे नाऽप्रधानस्योपसर्जनसंज्ञोक्तेत्यत आह—**पूर्वाचार्येति** । ननु 'आपिशलि'शब्दात्प्रोक्तार्थे छेन भाव्यमत आह—**इञश्चेतीति** । साक्षाच्छब्दस्योपसर्जनत्वाऽसम्भवादाह--**अत्र चेति । अण योऽकार इति** । एवञ्च प्राधान्येन वर्णाश्रयत्वात्प्रत्ययलक्षणाऽभाव इति भावः ।

मधीते ब्राह्मणी–आपिशला ब्राह्मणी। अणन्तादितीकारो मा भूदिति॥

अथानुपसर्जनादित्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भवति?, अणन्तं ह्येतदनुपसर्जनम्॥ नाऽनुपसर्जनग्रहणेनाऽणन्तं विशेष्यते–'अणन्तादनुपसर्जना'दिति॥ किं तर्हि?॥ अणेव विशेष्यते–'अण्योऽनुपसर्जन'मिति॥

॥ * ॥ जातिशब्देभ्यस्त्वतिप्रसङ्गः ॥ * ॥ जातिशब्देभ्यस्त्वतिप्रसङ्गो भवति। अवन्ती। कुन्ती। गान्धारी॥ * ॥ सिद्धन्तु जातेरनुपसर्जनत्वात्॥ * ॥ सिद्धमेतत्॥ कथम्?॥ अनुपसर्जनादित्युच्यते, न च जातिरुपसर्जनम्॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम्–'स्त्रिया'मिति वर्तते, तेनाणं विशेषयिष्यामः–'स्त्रियां योऽण्विहित' इति॥ एवमपि काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा–काशकृत्स्नी, काशकृत्स्नीमधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी।–अत्र प्राप्नोति॥

नैष दोषः,–अध्येत्र्यामभिधेयायामण ईकारेण भवितव्यम्। यश्चात्राध्येत्र्यामभिधेयायामण् [उक्तो], लुप्तः सः,–यश्च श्रूयते–उत्पन्नस्तस्मादीकार इति

प्र.] त्रोपसर्जनत्वान् ङीब् न भवति। अणन्तमिति। प्रत्यये लुप्ते प्रकृतेरेव तदर्थाभिधानादिति भावः। अणेवेति। अत्र च प्रोक्तार्थस्योपसर्जनत्वादर्थद्वारेणाण्प्रत्यय उपसर्जनमिति भावः। यस्त्वध्येत्र्यां प्रत्यय उत्पन्नस्तस्य लुप्तत्वात्तदाश्रयो ङीम्न भवति। प्रत्ययलक्षणेनापि न भवति–'अण्योऽकार' इति विज्ञानात्। अतिप्रसङ्ग इति। तेन तेभ्योपि प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः। अवन्तीति। अवन्तेरपत्यं स्त्री। 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्'। तस्य–'स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्चे'ति लुक्। गान्धारीति। गान्धारेरपत्यं स्त्री। 'साल्वेयगान्धारिभ्यां चे'त्यञ्। तस्यातश्चेति लुक्। अत्र प्रत्ययार्थं प्रति प्रकृत्यर्थस्योपसर्जनत्वादितो मनुष्यजातेरिति ङीष् न प्राप्नोति। तस्य तु दाक्षीत्यादिरवकाशः। सिद्धन्त्विति। प्रत्यये लुप्ते प्रकृतिरेवापत्यलक्षणां जातिमाह, सा चानुपसर्जनमित्यर्थः। एतदपीति,–यदुक्तं 'पूर्वसूत्रनिर्देशोवे'ति तद्भाष्यकारः प्रत्याचष्टे॥ स्त्रियां योऽणिति। आपिशलिशब्दात्तु यः प्रोक्तार्थेऽण्प्रत्ययः स स्त्रियां न विहितः। उत्पन्न इति। सोपि 'लुक्तद्धितलुकी'ति लुप्तः। पुनर्नेति। सकृत्प्रवृत्तौ शास्त्रस्य

उद्द्योतः] भाष्ये–जातिशब्देभ्यस्त्विति। उपसर्जनार्थप्रतिपादकत्वादवन्त्यादिशब्दानामिति पूर्व(:)पक्षः। उपसर्जनीभूतजात्यर्थप्रतिपादकादित्यर्थं इत्युत्तरम्। अनन्तराऽपत्येऽपि गोत्रत्वारोपेणाऽत्र जातित्वम्।

भाष्ये–एवमपीति। अत्र प्रोक्ताया अपि स्त्रीत्वात्स्त्रियामणस्तीति पूर्वपक्षाशयः।

उत्तरयति-नैष इति(-भाष्ये-)। किमध्येत्रीगतस्त्रीत्वे प्रोक्ताऽणन्तादापादयसि, उत प्रोक्तागतस्त्रीत्वे?। नाऽऽद्य इत्याह-अध्येत्र्यामभिधेयायामिति। एवञ्चाऽत्र 'शिष्यमाणं लुप्यमानाऽर्थाऽभिधायी'ति न्यायेनाऽणन्तस्य तद्गतस्त्रीत्वाऽर्थकत्वेऽपि विद्यमानो योऽण् स न तद्गतस्त्रीत्वाऽर्थक इति भावः। नाऽन्त्य इत्याह–उत्पन्न इति। एतेनाऽर्थभेदेन लक्ष्यभेदात्प्रोक्तागतस्त्रीत्वे उत्पन्नत्वेऽपि अध्येत्रीगतस्त्रीत्वे स्यादेव। अत एव चित्रायां जाता चित्रेत्यादौ पुनष्टाबित्यपास्तम्। प्रोक्तागतस्त्रीत्वे पुनरापादितस्य ङीप 'उत्पन्न' इत्यादिना वारणात्।

कृत्वा पुनर्न भविष्यति ॥ इदन्तर्हि प्रयोजनम्–प्रधानेन तदन्तविधिर्यथा स्यात्–कुम्भकारी, नगरकारी। अत्र हि 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवती'त्यवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति ॥ 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवती'ति सङ्घातादुत्पत्तिर्भविष्यति ॥ 'कृद्ग्रहण' इत्युच्यते, न चैतत्कृद्ग्रहणं, कृदकृद्ग्रहणमेतत्,—कृदप्ययमण्, तद्धितोऽपि ॥

एवन्तर्हि ईकारान्तेन समासो भविष्यति॥ यद्येवं लभ्येत कृतं स्यात्, तत्तु न लभ्यम् ॥ किं कारणम् ?॥ अत्र हि 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो

प्रदी.] चरितार्थत्वात् पुनः प्रवृत्त्यभावः। अकारान्तस्य चाध्येत्र्यां स्त्रियां वृत्त्या टाब् भवति। **इदं तर्हीति।** प्रधानेन तदन्तविधेर्ज्ञापनार्थमित्यर्थः। नन्वमहत्पूर्वेति ज्ञापितोऽसौ। एवं तर्हि ज्ञापकाद्यथा प्रधानेन भवति एवमुपसर्जनेनापि स्यादिति सर्वथाऽयं योगः कर्तव्यः। भाष्यकारेण तु सूत्रमेवेदं ज्ञापनायाश्रितं गणपठितप्रतिषेधानपेक्षया। सर्वादिवार्तिके तु भाष्यम्–'अनुपसर्जनादित्ययं योगः प्रत्याख्यायत'इत्यादि तदपेक्षया। **एवं तर्हीति।** कुम्भस्य कारीशब्देनोपपदलक्षणः समासः करिष्यते। 'स्त्रीभ्यो ढ'गित्यत्र च 'ङ्याप्प्रातिपदिका'दिति त्रितयाधिकारात् स्त्रीप्रत्ययान्तात्समासप्रातिपदिकाड्ढग् विधास्यते। समासमन्तरेण स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकस्यासम्भवात्समासः स्त्रीप्रत्ययान्तो गृह्यते। ङ्याबन्तेभ्यश्च सुपर्ण्या-

---

उ.] यद्युत्पन्नः कथं न श्रूयतेऽत आह–**सोऽपीति।** अध्येत्रणो लुक् 'भस्याऽढे' इति पुंवत्त्वे प्रोक्ताऽर्थकात्परत्वेन सुलभः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाऽध्येत्रणो लुगित्यन्ये। **प्रधानेनेति।** उत्तरत्राऽपीति भावः। एवञ्चाऽस्य नाऽनुवादकतामात्रं किन्तु व्यावर्त्तकताऽपीति भावः।

गणपठितेति। वस्तुतो वार्त्तिकन्तत्, अत एव 'वक्तव्य'मिति भाष्ये उक्तम्। गणस्य तु सूत्रकृदुक्तत्वात्तत्पदप्रयोगाऽसङ्गतिः। एवञ्च 'वार्त्तिकेन सूत्रप्रत्याख्यानं न युक्त'मिति भाष्याशय उचितः। **प्रतिषेधानपेक्षयेति।** सूत्रस्याऽवश्यकर्त्तव्यत्वादिति भावः।

प्रत्याख्यात इति। तद्गणपठितप्रतिषेधस्य ज्ञापकत्वाऽपेक्षया, 'स्त्रिया'मित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वाऽपेक्षया चे'ति शेषः। **केचित्तु** तत्रत्या 'प्रत्याख्यायते' इत्याद्युक्तिराद्यवार्त्तिकाऽभिप्रायेण। 'अत उत्तरं पठती'ति भाष्यकृदवतारिणकया तस्य वार्त्तिककृत्सिद्धान्तत्वोक्तेः। उत्तरवाक्यद्वयन्त्वाचार्यदेशीयस्य, पूर्वत्र तदन्ताऽप्रतिषेधेऽप्युत्तरत्र तदन्तविध्यभावेन बहुकुरुचरादावप्राप्त्याऽस्य सार्थक्याऽनुपपादनात्। 'पूर्वत्रे'त्युक्त्यसङ्गतेराद्यस्य तदुक्तित्वम्। अन्त्यन्तु भाष्य एव दूषितम्। तेनाद्यवार्त्तिकस्यैव वार्त्तिककृत्सिद्धान्तत्वम्। वार्त्तिककारीयसंज्ञोपसर्जनप्रतिषेधप्रत्याख्यानाय हि तत्र तदुक्तं, त्वत्प्रत्याख्यातसूत्रेणैवाऽत्रोपसर्जनप्रतिषेधव्याख्यानसम्भवादत्र तद्व्यर्थमिति तदाशयः। 'इदन्तर्हि प्रयोजनं प्रधानेने'त्यादि तु भाष्यकृतः सूत्रप्रयोजनप्रदर्शनेन वार्त्तिकप्रत्याख्यानमित्याहुः। ननु स्त्रीप्रत्ययान्तेन समासेऽपि समासस्य 'प्रत्ययग्रहण'परिभाषया स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाऽभावात्कथं ततो ढगत आह–**स्त्रीभ्यो ढगिति।** एवञ्च स्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकाड्ढको विधानसामर्थ्येन 'प्रत्ययग्रहण'परिभाषा बाध्यत इति भावः। नन्वेवं सुपर्ण्यादिभ्यो ङ्यन्तेभ्यो ढक् न स्यात्, उभयत आश्रयणेऽ-

भवती'ति समास एव तावद्भवति। समासे च कृतेऽवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति॥

अवयवादुत्पत्तौ सत्यां को दोषः?॥ कौम्भकारेयो न सिध्यति। अवयवस्य वृद्धिस्वरौ स्याताम्। तस्मादनुपसर्जनाधिकारः॥

॥*॥ अनुपसर्जनाधिकारे जातेर्ङीष्विधाने सुपर्ण्या उपसङ्ख्यानम्॥*॥ **अनुपसर्जनाधिकारे जातेर्ङीष्विधाने सुपर्ण्या उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। सुपर्णी।** ॥*॥ न वा, समासस्यानुपसर्जनत्वाज्जातिवाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्येन ङीष्विधानम्॥ * ॥

प्र.] दिभ्यो ङ्याब्ग्रहणानुवृत्त्या भविष्यतीति भावः। **अवयवादिति।** अत्र चोदयन्ति–'कृत्तद्धितसमासाश्चे'त्यत्र कृद्ग्रहणपरिभाषया कुम्भकारशब्दस्य प्रातिपदिकत्वात्तत एव ङीब् भविष्यतीति॥ तदयुक्तम्। अत्रास्याः परिभाषाया अनुपस्थानस्य पुंयोगसूत्रे प्रतिपादनात्।

नन्वेवमपि कारशब्दान्ङीपि विहिते कुम्भकारीशब्दादेव ढक् भविष्यति, स्त्रीप्रत्ययग्रहणे तदादिनियमाभावात्। तथा च परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्र संप्रसारणं भवति॥ एवं तर्हि तदादिनियमाभावादनियमः प्रसज्येत। तथा च कदाचित्कारीशब्दात्प्रत्ययः स्यात्, कदाचित् कुम्भकारीशब्दात्। यदा तु कुम्भकारशब्दान् ङीब्विधीयते(तदा)कुम्भकारीशब्द एव स्त्रीप्रत्ययान्तो भवति न तु कारीशब्द इति ततः प्रत्ययो(न)भवति। ननु कदाचिन्नियमाभावात्कारीशब्दोऽपि स्त्रीप्रत्ययान्तो भवतीति ढक्प्रसङ्गः॥ नैष दोषः। नियमप्रतिषेधेनाधिकस्य तदन्तस्य कार्यं विधीयते न तु न्यूनस्य। अथवा स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावमनाश्रित्य कुम्भकारीति प्रयोजनमुक्तम्। **सुपर्णीति।** शोभनानि पर्णान्यस्या इति बहुव्रीहिः। तत्र पर्णशब्दस्योपसर्जनत्वान् ङीष् न प्राप्नोति। **न वेति।** सुपर्णशब्दो जातिवाचि प्राति-

---

उ.] न्तादिवत्त्वाऽभावाच्च विनतादिभ्योऽपि न स्यादत आह–**ङ्याबन्तेभ्य इति।** अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाऽभावादिदं सर्वं चिन्त्यम्। तस्मात्–'स्त्रीभ्य' इति सूत्रे 'प्रातिपदिका'दिति न सम्बध्यते इत्येव **तत्त्वम्।** अन्यथा 'ङ्याब्'ग्रहणस्यैतदर्थमावश्यकत्वेन ङ्याप्सूत्रस्थभाष्यविरोध इति दिक्।

तत एवेति। वस्तुतोऽवयवस्याऽप्रातिपदिकत्वात्समुदायस्य चाऽणन्तत्वाऽभावान्ङीपोऽप्राप्तिरिति शङ्कितुमुचितम्। प्रधानेन तदन्तविधिज्ञापने तु नाऽनियमप्रसङ्गदोषोऽत आह–**यदा त्विति।** 'विधीयते' इत्यनन्तरं 'तदे'ति शेषः। **तत इति।** कुम्भकारीशब्दादित्यर्थः। **न**ञ्पाठे तु कारीशब्दादित्यर्थः। सत्यपि प्रधानेन तदन्तविधौ शङ्कते–**ननु कदाचिदिति। नियमप्रतिषेधेनेति।** अयं भावः,–नियमेनाऽधिकस्यैव व्यावृत्तिर्न तु न्यूनस्य। अत एव 'अस्याऽपत्यं युवा'–इत्यर्थे 'अ'शब्दादिञि यस्येतिलोपे इञन्तात्फक्सिद्धिः। 'इयदेव इयन्मात्रम्' इत्यादौ वत्वन्तात्स्वार्थे मात्रजादिसिद्धिः। एवञ्च तन्निषेधे तद्व्यावर्त्त्यस्यैव संग्रहो न्याय्यो न त्वतद्व्यावर्त्त्यस्य। नन्वसत्यपि प्रधानेन तदन्तविधौ स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाऽभावात्, कुम्भेनैकार्थीभूतस्य निष्कृष्याऽपत्येनाऽनन्वयाच्च, तदन्तर्गत'कारी'शब्दस्य सुबन्तत्वाऽभावाच्च समुदायादेव ढगादि भविष्यतीत्यत आह–**अथ वेति।** तदाश्रयणे तु व्यर्थमेवेदमिति ध्वनितम्। **केचित्तु**–कुम्भकर्मकोत्पत्त्यनुकूलक्रिया-

न वा एष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ समासस्यानुपसर्जनत्वात् । समासोऽत्रानुपसर्जनम् । स च जातिवाचकः । समासस्यानुपसर्जनत्वात्तस्य जातिवाचकत्वाच्छब्दस्य सामान्येन ङीष् भविष्यति–'जातेरस्त्रीविषयादयोपधा'दिति ॥ कथं कृत्वा चोदितं, कथं कृत्वा परिहारः?॥ 'बहुव्रीहि'रिति कृत्वा चोदितं', 'तत्पुरुष' इति कृत्वा परिहारः ॥ इति श्रीमद्भगवत्**पतञ्जलि**विरचिते व्याकरण**महाभाष्ये चतुर्थाध्याय**स्य **प्रथमे** पादे **प्रथम**माह्निकम् ॥ * ॥

टिड्ढाण[ञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः] ।४।१।१५।

॥ * ॥ ढग्रहणे सानुबन्धकस्योपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ **ढग्रहणे सानुबन्धकस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । कारिकेयी, हारिकेयी ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥**

प्र.]पदिकं, तच्चानुपसर्जनम् । 'बहुकुक्कुटा नगरी'त्यत्र तु जातिवाचिनः कुक्कुटशब्दस्योपसर्जनत्वात्समासस्याऽजातिवाचित्वान्ङीषोऽभावः। **जातेरिति ।** 'जाते'रित्यनुवर्तमाने 'पाककर्णपर्णे'त्यनेनेत्यर्थः । **बहुव्रीहिरिति ।** नास्त्युपसर्जनमस्मिन्नित्यनुपसर्जनमित्याश्रीयमाणे पर्णशब्दस्योपसर्जनत्वान् ङीप् न स्यात्, तत्पुरुषे तु दोषाभावः । समासस्योपसर्जनत्वाभावात्॥ **इतिजैय्यट**पुत्र**कैय्यट**कृते महाभाष्यप्रदीपे **चतुर्थाध्यायस्य प्रथम**पादे **प्रथममा**ह्निकं॥

टिड्ढाणञ् । तव्यग्रहण इति । पूरणगुणेति तव्येन समासप्रतिषेध उच्यमानस्तव्यता

उ.] श्रयसंबन्धित्वे विवक्षिते समासोत्पत्त्यनुकूलक्रियाश्रयसंबन्धित्वविवक्षाया अप्यनपायेन तस्याऽपि प्रथमोच्चारितत्वाच्च भवेदेवाऽवयवादुत्पत्तिरेकार्थीभावेऽपि। समुदायाऽर्थेनैकार्थीभावे प्रधानाऽवयवार्थेनाऽपि तस्य दुर्वारत्वात्। ध्वनितश्चेदं–'येन विधि'रिति सूत्रे–**भाष्ये**ऽपीति- तत्रैव निरूपितम्। सुबन्तत्वन्तु न वचनेन निमित्तकोटौ प्रविष्टं, किन्तु न्यायप्राप्तमिति भाष्याशयः। तत्र 'वृद्धि'दोषः प्रकृतोदाहरणे स्पष्ट एव। 'स्वर'दोषस्तु यदा कुम्भकरणे नियुक्ता कुम्भं करोति तदा 'अणि नियुक्ते' इत्यनेन पूर्वपदाद्युदात्तत्वमिति । न च 'स्त्रिया'मित्यस्य गृह्यमाणविशेषणतायाः प्रागुक्तत्वेन 'अनुपसर्जना'दित्येतद्व्यावर्त्याऽसम्भवेन ज्ञापितेऽपि कथं चारितार्थ्यम्,–अनेनैव 'स्त्रिया'मित्यस्य तदन्तविशेषणताया अपि ज्ञापनात्। तस्य ङीप्प्रकृतिविशेषणताया न्याय्यत्वाच्च। स्वप्रकृत्यर्थे एव तदर्थाऽन्वयात्। एवञ्च 'बहुकुरुचरे'ति व्यावर्त्यम्प्रसिद्धम्। किञ्च,–एवं सति 'आपिशले'त्यप्येतद्व्यावर्त्यमेव, 'अनुपसर्जना'दिति तु गृह्यमाणविशेषणमेवेत्याहुः। भाष्ये–**जातेर्ङीषिति ।** 'जाते'रित्यनुवर्त्तमाने 'पाककर्णे'ति ङीष्विधाने इत्यर्थः। **भाष्ये**–'तस्य च शब्दस्य जातिवाचकत्वा'दित्यन्वयः।

जातिवाचीति । ओषधीजातिवाचीत्यर्थः। नन्वेवं 'जातेरस्त्री'त्यस्याऽनुपसर्जनाऽधिकारे पाठोव्यर्थोऽत आह—**बहुकुक्कुटेति । कथं कृत्वेति**–भाष्यस्योदाहरणविषयत्वभ्रमं निराकरोति–**नाऽस्त्युपेति ॥** इति श्री**शिवभट्ट**सुतसतीगर्भज**नागेशभट्ट**कृते **भाष्यप्रदीपोद्द्योते** चतुर्थाऽध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ * ॥

---

१ कथङ्कृत्वा चोदितमिति भाष्यस्य 'सुपर्णी'त्युदाहरणसमासजिज्ञासापरत्वमिति भ्रमम्।

॥* 'अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्य'*॥ अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्य ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या॥ कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि?॥

[॥*॥ तव्यग्रहणेऽतव्यद्ग्रहणम्॥*॥] तव्यग्रहणे तव्यद्ग्रहणं मा भूत्। [॥*॥ दिव्ग्रहणेऽदिवुग्रहणम्॥*॥] दिव्ग्रहणे दिवुग्रहणं माभूत्। ननु चेयमपि कर्त्तव्या'तदनुबन्धकग्रहणेऽतदनुबन्धकग्रहणं ने'ति॥ कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि?॥ [॥*॥ यद्ग्रहणेऽण्यद्ग्रहणम्॥*॥] यद्ग्रहणे ण्यद्ग्रहणं माभूत्। [॥*॥ अङ्ग्रहणेऽचङ्ग्रहणम्॥*॥] अङ्ग्रहणे चङ्ग्रहणं माभूत्॥ [॥*॥ अञ्ग्रहणेऽणञ्ग्रहणम्॥*॥] अञ्ग्रहणे णञ्ग्रहणं मा भूत्॥

ते द्वे[2] एते परिभाषे कर्तव्ये?॥ न कर्तव्ये। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत एते परिभाषे(इति)—यदयं 'वामदेवाड्ड्यड्ड्याविति ययतौ ङितौ करोति॥

तत्तर्ह्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्?॥ न कर्तव्यम्। अननुबन्धको ढशब्दः स्त्रियां नास्तीति कृत्वा सानुबन्धकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते॥ ननु चायमस्ति 'शिलाया ढ' इति॥ नैष स्त्रियां वर्तते॥ अयन्तर्हि 'सभाया यः'

प्र.] न भवतीति 'ब्राह्मणकर्तव्य'मिति समासो भवत्येव, तत्र कृत्स्वरेणान्तस्वरितं भवति। तव्येन तु समासे कृत्स्वरेण तशब्दाकार उदात्तः स्यात्॥ दिव्ग्रहणे इति। तेनाक्षद्यूरिति दिव औदिति न भवति। अक्षद्यूभ्यामिति दिव उदिति न भवति। अन्यथा ऊठि कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादौत्त्वोत्त्वे स्याताम्। परिभाषायान्तु सत्यां प्रातिपदिकस्य स्वर्गान्तरिक्षवाचिनो दिव्शब्दस्य ग्रहणम्॥ प्रसङ्गेन परिभाषान्तरप्रतिपादनायाह—ननु चेयमिति। स एवानुबन्धो यस्येत्यर्थः। उपात्तानुबन्धव्यतिरिक्तानुबन्धयुक्तस्त्वतदनुबन्धकः। यद्ग्रहण इति। 'यतोऽनाव' इत्यादावित्यर्थः। अङ्ग्रहण इति। 'ऋदृशोऽङि गुण' इत्यत्र चङो ग्रहणाभावादङि विधीयमानं 'श्वयतेर' इत्यत्वं चङि न भवति—अशिश्वियदिति। ड्यड्ड्याविति। यस्येति लोपेन वामदेव्यमिति रूपे सिद्धे ङित्करणं 'ययतोश्चातदर्थे'इत्यत्र ड्यड्यतोर्ग्रहणनिवारणार्थम्। एवं चैतड्डित्वस्य प्रयोजनं भवति यद्येते परिभाषे भवतः। तेनाऽवामदेव्यमित्यत्रान्तोदात्तत्वं न भवति, अपि त्वव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम्। नैष स्त्रिया-

---

उ.] टिङ्गा। अन्तस्वरितमिति। तव्यतस्तित्त्वेन स्वरिताऽन्तत्वात्। तशब्दाऽकार इति। प्रत्ययस्वरेण कर्त्तव्यस्य मध्योदात्तत्वात्। अक्षद्यूरिति। धातोः साऽनुबन्धकत्वात्। ऊठि कृते इति। बहिर्भूतविभक्त्यपेक्षौत्त्वोत्त्वाऽपेक्षया क्विबपेक्षत्वादूडन्तरङ्गः।

दिव्शब्दस्येति। डिविप्रत्ययान्तस्याऽव्युत्पन्नस्य वेत्यर्थः। प्रसङ्गेनेति। न तु प्रकृते ढको ग्रहणाऽनुपपत्तिप्रयोजिका सेत्यर्थः। स एवेति। सप्तपर्णादौ वीप्सावदत्र वृत्ताववधारणस्याऽन्तर्भाव इत्यर्थः। अतदित्यस्य तत्तद्भिन्न इत्यर्थ इत्याह—उपात्तेति। ऋदृशोऽङीति। अनुवृत्तिप्रदर्शनार्थमेतत्। चङि नेति। 'विभाषा धेट्श्व्योः' इति चङ्। जस्तम्भ्विति पक्षेऽङ्। ननु लोपाऽर्थं ङित्त्वमत आह—यस्येतीति। एवञ्चेतिशब्दस्याऽर्थमाह—

---

१ भाष्यसाम्याल्लुप्तान्येतानि वार्तिकानीतिभाति। २ 'तद्धि एते' 'वे तर्ह्येते' 'तदुद्वे एते' इति पा.।

'ढश्छन्दसी'ति॥ एषोऽपि न स्त्रियां वर्तते ॥ किङ्कारणम् ?॥

'तत्र साधु'रिति वर्तते, कथञ्च स्त्री नाम सभायां साध्वी स्यात् !॥

॥ * ॥ अञ्ग्रहणमनर्थकं, तदन्ताद्धि ङीन्विधानम् ॥ * ॥ अञ्ग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'तदन्ताद्धि ङीन्विधानम्' । तदन्ताद्यञन्तान्ङीन्विधीयते-'शार्ङ्गरवाद्यञो ङी'निति। न चास्ति विशेषोऽञन्तान्ङीनो वा ङीपो वा। तदेव रूपं, स एव स्वरः ।।*॥ नवा, जात्यधिकारात् ॥*॥ न वाऽनर्थकम्॥ किङ्कारणम् ? ॥ 'जात्यधिकारात्' । जातेरिति तत्रानुवर्तते। अजात्यर्थोऽयमारम्भः। औत्सी, औदपानी । तच्चावश्यं जातिग्रहणमनुवर्त्यम् ॥*॥ अनधिकारे हि पुंयोगादाख्यायां ङीन्प्रसङ्गः ॥ * ॥ अननुवर्तमाने हि जातिग्रहणे पुंयोगादाख्यायां ङीन्प्रसज्येत-बैदस्य स्त्री बैदीति ॥ यदि तर्ह्यस्य निबन्धनमस्तीदमेव कर्त्तव्यं[1] तत्र कर्त्तव्यम्॥ तदप्यवश्यं कर्त्तव्यम्। अक्रियमाणे[2] हि तस्मिन् बैदस्य भगिनी बैदीति परत्वाज्जातिलक्षणो ङीष् ङीपं बाधेत । ङीनि पुनः सति परत्वान् ङीन् ङीषं बाधते ॥ ।*॥ ख्युन उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ ख्युन उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। आढ्यङ्करणी । सुभगङ्करणी ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते-'ख्युन' इति[3] ।*॥ नञ्स्नञी-

---

प्र.] मिति। शिलेव शिलेयमिति नपुंसकलिङ्ग एव शिलेयशब्दः, स्वभावात् । कथं स्त्री नामेति। यज्ञसभायां विदुषामेव पुरुषाणां साधुत्वाधिकारादिति भावः। ननु सभायां साधुरियं ब्राह्मणपङ्क्तिः परिषद्वेति संभवति स्त्रियाः सभायां साधुत्वम्; एवं तर्हि च्छन्दसि सभेयशब्दस्यैवंविधायां स्त्रियां प्रयोगाभावः ।अञ्ग्रहणमिति । 'शार्ङ्गरवाद्यञो ङी'नित्यनेनाञन्तान्ङीन्विधानादत्राञन्तान्ङीब्विधानमनर्थकम्, स्वरे विशेषाभावात्, अञन्तस्याद्युदात्तत्वान्ङीपि ङीनि वाद्युदात्तस्यैवावस्थानात् । औत्सीति । उत्से भवेति भवादावर्थे उत्सादिभ्योऽञित्यञ्विधाने जातिवाचित्वाभावः। बैदस्य भगिनीति ।-अनेन जातिवाचित्वं दर्शयति । या हि बैदस्य भगिनी सा बिदस्यापत्यमिति तस्यां जातिनिमित्त एव बैदशब्दः प्रवर्तते न पुंयोगनिमित्तः । परत्वादिति। परत्वग्रहणेन बाधकत्वं लक्ष्यत इत्यपवादत्वादित्युक्तं भवति । ख्युन इति। सूत्रे ख्युनः पाठोऽनार्षः । नञ्स्नञीति। तरुणतलुन-

---

उ.] यच्चेत इत्यादि। अन्तोदात्तत्वं नेति। 'ययतोश्चाऽतदर्थे' इत्यनेन। नञउत्तरयोर्यदन्तयोरुत्तरपदयोस्समासस्यान्त उदात्त इति तदर्थः। यज्ञसभायामिति । 'यज्ञे'ति प्रायश्चित्तादेरप्युपलक्षणम्। प्रायश्चित्तादिविमर्शे याजनादौ च विदुषामेव साधुत्वेन योग्यतयाऽधिकारादिति भावः। वैदुष्यञ्चोपनयनादिमतां पुंसामेवेति तात्पर्यम्। ङीन्विधानादिति। भाष्ये-हिर्हेताविव्यर्थः। नन्वौत्स्या अपत्याऽर्थत्वे जातित्वमस्त्येवेत्यत आह-भवेति। ननु भगिन्यामपि पुंयोगादेव 'बैद'शब्दस्य वर्तनात्कथं जातित्वमत आह-अनेनेत्यादि। ननु शार्ङ्गरवादिसूत्रे जातिग्रहणाऽनुवृत्तौ निरवकाशत्वान्ङीनः कथम्परत्वोक्तिरत आह परत्वेति।

१—'वक्तव्यम्' इति पाठा० । २ 'अनुच्यमाने' इति पा० । ३ भाष्यवार्तिकमेतत् । 'ख्युन उपसंख्यान'मित्यस्य आचार्यान्तरवार्त्तिकत्वे त्विदमेव कात्यायनवार्त्तिकमिति गौडाः ।

कक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ **नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। नञ् स्नञ्-स्त्रैणी। पौंस्नी।** ईकक्-**शाक्तीकी, याष्टीकी। ख्युन्-आढ्यङ्करणी। सुभगङ्करणी।** तरुण तलुन-**तरुणी। तलुनी॥**

यञश्च ।४।१।१६।

॥*॥ आपत्यग्रहणं,-द्वीपाद्यञः प्रतिषेधार्थम् ॥*॥ **आपत्यग्रहणं कर्तव्यं 'द्वीपाद्यञः प्रतिषेधार्थम्', इह मा भूत्-द्वैप्येति॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्? ॥ न वक्तव्यं, नैवं विज्ञायते-'कञ्करपो यञश्चे'ति॥ कथं तर्हि? ॥ 'कञ्करपोऽयञश्चे'ति॥**

प्राचां ष्फ [तद्धितः] ।४।१।१७।

तद्धितवचनं किमर्थम् ॥ * ॥ तद्धितवचनं षितः प्रातिपदिकादीकारार्थम् ॥ * ॥ **तद्धितवचनं क्रियते, षितः प्रातिपदिकादीकारो यथा स्यात्॥ नैतदस्ति**

प्र.] शब्दयोरवयोऽर्थं ग्रहणं 'तरुणी सुरे'ति। प्राणिधर्मो हि वयः। गौरादिषु तरुणतलुनशब्दयोः पाठान्ङीषपि भवति। स्वरे विशेषः। अथ वा वयोवाचिभ्यामपि गौरादिपाठात्परत्वान् ङीषेव स्यादिति वयोवचनावपि तरुणतलुनशब्दावुपसङ्ख्यानं प्रयोजयतः, तत्र सामर्थ्यान्-ङीम्ङीषोर्विकल्पः॥ **[टिड्ढाणञ्]॥**

यञश्च। आपत्यग्रहणमिति। अपत्ये भव-आपत्यः। **द्वैप्येति।** द्वीपे भवेति भवादावर्थे 'द्वीपादनुसमुद्रं य'ञिति यञ्। **कञ्करपोऽयञश्चेति।** अयं संहितापाठ आर्षः। तत्र 'गर्गादिभ्यो य'ञित्यत्राकारप्रश्लेषादयञ्विधीयते, स एव चेहानुक्रियते। तत्राऽकारोऽनुनासिक इत्संज्ञक इह विशेषणार्थ इति यञो ग्रहणाभावाद् द्वैप्येति टाबेव भवति। 'यस्कादिभ्यो गोत्रेऽयञञोश्चे'त्यत्राप्यकारप्रश्लेषः। अथ वा गोत्रग्रहणानुवृत्त्या 'गर्गादिभ्यो ऽय'ञित्यस्यैव लुप्ताकारस्य निर्देशः॥ **[यञश्च]॥**

उ.] ननु तरुणतलुनयोः 'वयस्यचरमे' इति ङीपः सिद्धेरुपसंख्यानं व्यर्थमत आह-**तरुणेत्यादि। स्वरे विशेष इति।** उननन्तावाद्युदात्ताविमौ। तत्र ङीप्याद्युदात्तत्वं, ङीषि त्वन्तोदात्तत्वमिति विवेकः। 'तरुणी सुरे'त्याद्यपि वयस आरोपात्प्रयोगः स्यादत आह-**अथ वेति॥**

यञश्च। अपत्ये भव इति। स च प्रतिपदोक्तपरिभाषयाऽपत्याऽधिकारस्थ एव गृह्यते। अत एव 'देवाद्यञञौ' इति यञि 'दैव्ये'त्यादौ न ङीबिति बोध्यम्। अत एव प्रत्याख्यानेन समफलता॥ ननु विच्छिद्य पाठे दोष एवेत्यत आह-**आर्ष इति।** स तु व्याख्यातृकल्पित इति भावः। नन्वयञोऽभावात्कथं तदन्तान्ङीब्विधिरत आह-**तत्रेति।**

नन्वेवं गार्ग्यो न सिध्यतीत्यत आह-**तत्राऽकार इति।** लुग्विधायकेऽकारप्रश्लेषं विनाऽपि सिद्धिं दर्शयति-**अथवेति।** एतेन 'सङ्घाङ्कलक्षणे'ति व्याख्यातं, 'गोत्रचरणा'दित्यतो गोत्रग्रहणाऽनुवृत्तेः। तदनुबन्धकपरिभाषा तु अनित्यत्वेन भाष्यप्रामाण्यान्न प्रवर्त्तते, गोत्रग्रहणस्य तत्राऽनुवृत्त्या गोत्रे तदनुबन्धकयञोऽभावाच्चेति दिक्। 'अभिजि'दिति यञस्तु अस्त्रियां विधानान्न तद्विषये दोषः॥

प्रयोजनं-षित्करणसामर्थ्यादेवात्रेकारो भविष्यति ॥ यथैव तर्हि षित्करण. सामर्थ्यादप्रातिपादिकादपीकारो भवत्येवं प्रातिपदिकादित्यस्यानुवर्त्तन-सामर्थ्यादषितोऽपि प्रातिपदिकादीकारः स्यात् ॥ अस्त्यन्यत्प्रातिपदिका[दित्य]-नुवृत्तौ प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ उत्तरार्थम् । अत इञ्–दाक्षिः । प्लाक्षिः ॥

सर्वत्र [लोहितादिकतन्तेभ्यः] ।४।१।१८।

'सर्वत्र'ग्रहणं किमर्थम् ? ॥ प्राचामेव हि स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धं प्राचां पूर्वेण ॥ इदन्तर्हि प्रयोजनम्—सर्वेषामेव यथा स्यात्—आवट्यायनी,–चापं बाधित्वा ष्फो यथा स्यात् ॥

॥ * ॥ लोहितादिषु शाकल्यस्योपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ लोहितादिषु शाकल्यस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । शाकल्यायनी ॥ यदि पुनरयं शकलशब्दो लोहितादिषु पठ्येत ?॥ नैवं शक्यम् । इह हि शाकल्यस्य च्छात्राःशाकला(इति),-'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण्न स्यात् ॥ एवन्तर्हि–॥ * ॥ कण्वात्तु शकलः[1] पूर्वः ॥ * ॥ कण्वशब्दाच्छकलशब्दः पूर्वः[2] पठितव्यः ॥ * ॥ कतादुत्तर इष्यते ॥ * ॥ कतशब्दाच्छकल-

प्रदीपः]प्राचां ष्फ । षित्करणसामर्थ्यादिति । धातोरूपादेः षित्त्वमङ्विधौ चरितार्थमिति त्रपा क्षमेत्यादौ ङीप् न भवति । यथैव तर्हीति । यदि 'षिद्गौरादिभ्यश्च'त्यत्र षित्प्रातिपदिकशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावो नास्ति तदा समुच्चयेन भाव्यमिति भावः । उत्तरार्थमिति । अत्र त्वनुवर्तनं नान्तरीयकम् । एतच्च[3] गौरादिग्रहणाद्विज्ञायते । समुच्चये गौरादिभ्यो ङीषः सिद्धत्वात् । अत इञिति । अन्यथाऽत इति समर्थविशेषणं स्यादिति भावः ॥

सर्वत्र । सिद्धमिति । आरम्भसामर्थ्यात् प्राचामिति न संभन्त्स्यत इति भावः । सर्वेषामिति । अपवादविषयाणामपीत्यर्थः । इहानुपयोगात्पूर्वसूत्रेण सर्वत्रग्रहणं संबध्यते । तेनावट्यायनीति प्राचां ष्फः सिद्धो भवति । अन्यथा ह्यावट्याच्चेति चाबुदीचां सावकाशः परत्वात्प्राचां ष्फं बाधेत । कतास्त्विति । गर्गादिषु-'कपि, कत, कुरुकत, अनडुह्,

उ.] प्राचां ष्फ । ननु षित्त्वसामर्थ्यादप्रातिपदिकान्ङीषि धातोरपि स्यादत आह-धातोरिति । धात्वर्थस्य स्त्रीत्वेनाऽयोगः । कृदन्ते त्ववयवे चारितार्थ्येन समुदायोपकारकत्वे मानाऽभाव इति भावः । एतच्च–अत्रानुवृत्तेर्नान्तरीयकत्वञ्च । यद्यपि गौरादिग्रहणमितरप्रातिपदिकव्यावृत्त्यर्थं, तथाऽपि व्याख्यानादत्र तदसम्बन्धेनैवोपपत्तौ 'तद्धित'ग्रहणं न कार्यमिति भाष्याशयः । अन्यथा–प्रातिपदिकाऽधिकाराऽभावे । समर्थेति । ततश्च दक्षयोरपत्यमित्यत्र न स्यादिति भावः ॥ [प्राचां ष्फ] ॥

सर्वत्र । अपवादेति । बाधकेत्यर्थः । परत्वाद्धि चाप्प्राप्नोति, बाधकविषयेऽपि प्राचां मते ष्फो यथा स्यादित्यर्थः । अत्रस्य'सर्वत्र'ग्रहणेन कथं तल्लाभोऽत आह-इहेति । सर्वत्रेत्यस्य बाधकविषयेऽपीति तत्राऽर्थः । ननु चाप्यपि 'लिङ्गविशिष्ट'परिभाषया

१ श्लोकवार्तिकमेतत् । २ 'पूर्वम्' इति पा० । ३ समुच्चयाभाव इत्येतत् ।

शब्द उत्तरः पठितव्यः ॥ * ॥ पूर्वोत्तरौ तदन्तादी ॥ * ॥ **पूर्वोत्तरौ गणौ तदन्तादी द्रष्टव्यौ । ये कण्वादयस्ते शकलादयः । ये कतपर्यन्तास्ते शकलपर्यन्ताः ॥**

किं प्रयोजनम् ? ॥*॥ ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥*॥ **ष्फाणौ तत्र प्रयोजयतः ।**

॥ * ॥ कण्वात्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते ।
पूर्वोत्तरौ तदन्तादी ष्फाऽणौ तत्र प्रयोजनम् ॥ १ ॥ * ॥

कौरव्य[माण्डूकाभ्यां च] ।४।१।१९।

॥ * ॥ कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ **कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । आसुरायणी ।**

॥ * ॥ छश्च ॥ * ॥ **छश्चेति वक्तव्यम् । आसुरीयः कल्पः ॥**

प्र.] कण्व, शकलेत्येवं गणसन्निवेशः । तत्रानडुह्-कुरुकत-शब्दावतः स्थानादपकृष्यान्यत्र पठितव्यौ । शकलशब्दस्तु कतकण्वशब्दयोर्मध्ये पठितव्यः—कत, शकल, कण्वेति । तत्र कतस्यान्तः कतन्त इति तत्पुरुषेण शकलशब्द उच्यते । शकन्ध्वादित्वान्निपातनाद्वा पररूपत्वम् । तथा कतोऽन्तो येषां तानि कतन्तानि । तत्र बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्बहुव्रीहिः शिष्यते, 'स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः स शिष्यते'इति वचनात् । एवं 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यत्राप्येकशेषः । **ष्फाणाविति ।** शाकल्यायनीति स्त्रियामनेन ष्फः । शाकल्यस्य छात्रा (शाकलाः)इति छापवादः 'कण्वादिभ्यो गोत्र'इति शैषिकोऽण् भवति । **[सर्वत्र लोहितादि]॥**

कौरव्य । आसुरायणीति । 'प्राचां ष्फ तद्धित' इत्यत्र सूत्रपाठापेक्षया तद्धितग्रहणं प्रत्याख्यातम् । आसुरिशब्दात्तु ष्फस्य तद्धितसंज्ञाप्रयोजनमिकारलोपः । अकारान्तात्तु ष्फे सवर्णदीर्घत्वेनापि रूपं सिध्यति । **आसुरीय इति ।** आसुरिणा प्रोक्त इति शेषेऽर्थे छापवादे इञश्चेत्यणि प्राप्ते छस्य प्रतिप्रसव इहैव लाघवार्थं क्रियते । अन्यथा द्विरासुरिग्रहणं कर्तव्यं स्यात् ॥ **[कौरव्यमाण्डूकाभ्याञ्च] ॥**

उद्द्योतः] ष्फस्य सिद्धेः 'सर्वत्र'ग्रहणं व्यर्थमेवेति चेन्न; 'अत' इत्यधिकारादिति दिक् ।

भाष्ये—**पूर्वोत्तरौ तदन्तादी इति ।** पूर्वो—लोहितादिः शकलान्तः, उत्तरः—कण्वादिः शकलादिरित्यर्थः ॥ नन्वेवमप्युपसंख्यानमावश्यकं, कतकण्वयोर्मध्ये पठितस्य शकलस्य गणद्वयादपि प्रच्युतत्वादत आह—**तत्र कतस्येति ।** अन्तशब्दः समीपवाची । पदान्तत्वाद् 'अतो गुणे' इत्यस्याऽप्राप्तेराह—**शकन्ध्वादीति । स्वरभिन्नानामिति ।** यद्यपीदं 'नपुंसकमनपुंसकेने'त्यनेनाऽपि सिध्यति, तथापि 'कण्वादिभ्य' इत्येतत्साधारण्येनेदमेवोपन्यस्तम् । **अत्राऽप्येकशेष इति ।** षष्ठीतत्पुरुषबहुव्रीह्योरिति भावः ॥ **[सर्वत्र लो] ॥**

कौरव्यमां । ननु पूर्वत्र 'तद्धित'ग्रहणप्रत्याख्यानात्कथम् 'आसुरायणी'त्यत्र यस्येति लोपोऽत आह—**सूत्रपाठेति ।** एवञ्च तद्धितग्रहणमेवैतदर्थकस्य ज्ञापकमित्यर्थः । **शेषेऽर्थ इति ।** इदञ्च भाष्योदाहरणस्थ'कल्प'पदाज्ज्ञायते । ननु छप्रतिप्रसवस्येह का सङ्गतिरत आह—**इहैवेति ।** लाघवमेव दर्शयति—**अन्यथेति ॥**

प्रयोजनं–षित्करणसामर्थ्यादेवात्रेकारो भविष्यति ॥ यथैव तर्हि षित्करण. सामर्थ्यादप्रातिपादिकादपीकारो भवत्येवं प्रातिपदिकादित्यस्यानुवर्त्तन-सामर्थ्यादषितोऽपि प्रातिपदिकादीकारः स्यात् ॥ अस्त्यन्यत्प्रातिपदिका[दित्य]-नुवृत्तौ प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ उत्तरार्थम् । अत इञ्–दाक्षिः । प्लाक्षिः ॥

सर्वत्र [लोहितादिकतन्तेभ्यः] ।४।१।१८।

'सर्वत्र'ग्रहणं किमर्थम् ? ॥ प्राचामेव हि स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धं प्राचां पूर्वेण ॥ इदन्तर्हि प्रयोजनम्–सर्वेषामेव यथा स्यात्–आवट्यायनी,–चापं बाधित्वा ष्फो यथा स्यात् ॥

॥ * ॥ लोहितादिषु शाकल्यस्योपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ लोहितादिषु शाकल्यस्यो-पसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । शाकल्यायनी ॥ यदि पुनरयं शकलशब्दो लोहितादिषु पठ्येत ?॥ नैवं शक्यम् । इह हि शाकल्यस्य च्छात्राःशाकला(इति),-कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण्‌न स्यात् ॥ एवन्तर्हि–॥ * ॥ कण्वात्तु शकलः पूर्वः[१] ॥ * ॥ कण्वशब्दा-च्छकलशब्दः पूर्वः[२] पठितव्यः ॥ * ॥ कतादुत्तर इष्यते ॥ * ॥ कतशब्दाच्छकल-

---

प्रदीपः]प्राचां ष्फ । षित्करणसामर्थ्यादिति । धातोस्त्रपादेः षित्त्वमङ्विधौ चरितार्थमिति त्रपा क्षमेत्यादौ ङीष् न भवति । यथैव तर्हीति । यदि 'षिद्गौरादिभ्यश्चे'त्यत्र षित्प्राति-पदिकशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावो नास्ति तदा समुच्चयेन भाव्यमिति भावः । उत्तरार्थ-मिति । अत्र त्वनुवर्तनं नान्तरीयकम् । एतच्च[३] गौरादिग्रहणाद्विज्ञायते । समुच्चये गौरा-दिभ्यो ङीषः सिद्धत्वात् । अत इञिति । अन्यथाऽत इति समर्थविशेषणं स्यादिति भावः ॥

सर्वत्र । सिद्धमिति । आरम्भसामर्थ्यात् प्राचामिति न संभन्त्स्यत इति भावः । सर्वेषामिति । अपवादविषयाणामपीत्यर्थः । इहानुपयोगात्पूर्वसूत्रेण सर्वत्रग्रहणं संब-ध्यते । तेनावट्यायनीति प्राचां ष्फः सिद्धो भवति । अन्यथा ह्यावट्याच्चेति चावुदीचां सावकाशः परत्वात्प्राचां ष्फं बाधेत । कतात्त्विति । गर्गादिषु-'कपि, कत, कुरुकत, अनडुह्,

---

उ.] प्राचां ष्फ । ननु षित्त्वसामर्थ्यादप्रातिपदिकान्ङीषि धातोरपि स्यादत आह-धातोरिति । धात्वर्थस्य स्त्रीत्वेनाऽयोगः । कृदन्ते त्ववयवे चारितार्थ्येन समुदायोपकारकत्वे मानाऽभाव इति भावः । एतच्च–अत्रानुवृत्तेर्नान्तरीयकत्वञ्च । यद्यपि गौरादिग्रहणमितरप्रातिपदिक-व्यावृत्त्यर्थं, तथाऽपि व्याख्यानादत्र तदसम्बन्धेनैवोपपत्तौ 'तद्धित'ग्रहणं न कार्यमिति भाष्याशयः । अन्यथा–प्रातिपदिकाऽधिकाराऽभावे । समर्थेति । ततश्च दक्षयोरपत्य-मित्यत्र न स्यादिति भावः ॥ [प्राचां ष्फ] ॥

सर्वत्र । अपवादेति । बाधकेत्यर्थः । परत्वाद्धि चाप्प्राप्नोति, बाधकविषयेऽपि प्राचां मते ष्फो यथा स्यादित्यर्थः । अत्रत्य'सर्वत्र'ग्रहणेन कथं तल्लाभोऽत आह–इहेति । सर्वत्रेत्यस्य बाधकविषयेऽपीति तत्राऽर्थः । ननु चाप्यपि 'लिङ्गविशिष्ट'परिभाषया

---

१ श्लोकवार्तिकमेतत् । २ 'पूर्वम्' इति पा० । ३ समुच्चयाभाव इत्येतत् ।

शब्द उत्तरः पठितव्यः ॥ * ॥ पूर्वोत्तरौ तदन्तादी ॥ * ॥ **पूर्वोत्तरौ गणौ तदन्तादी द्रष्टव्यौ। ये कण्वादयस्ते शकलादयः। ये कतपर्यन्तास्ते शकलपर्यन्ताः ॥**

किं प्रयोजनम्? ॥*॥ ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥*॥ **ष्फाणौ तत्र प्रयोजयतः।**

॥ * ॥ कण्वात्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते।
पूर्वोत्तरौ तदन्तादी ष्फाऽणौ तत्र प्रयोजनम् ॥ १ ॥ * ॥

कौरव्य[माण्डूकाभ्यां च] ।४।१।१९।

॥ * ॥ कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ **कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। आसुरायणी।**

॥ * ॥ छश्च ॥ * ॥ **छश्चेति वक्तव्यम्। आसुरीयः कल्पः ॥**

प्र.] कण्व, शकलेत्येवं गणसन्निवेशः। तत्रानडुह्-कुरुकत-शब्दावतः स्थानादपकृष्यान्यत्र पठितव्यौ। शकलशब्दस्तु कतकण्वशब्दयोर्मध्ये पठितव्यः—कत, शकल, कण्वेति। तत्र कतस्यान्तः कतन्त इति तत्पुरुषेण शकलशब्द उच्यते। शकन्ध्वादित्वान्निपातनाद्वा पररूपत्वम्। तथा कतोऽन्तो येषां तानि कतन्तानि। तत्र बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्बहुव्रीहिः शिष्यते, 'स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः स शिष्यते'इति वचनात्। एवं 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यत्राप्येकशेषः। **ष्फाणाविति।** शाकल्यायनीति स्त्रियामनेन ष्फः। शाकल्यस्य छात्रा (शाकलाः)इति छापवादः 'कण्वादिभ्यो गोत्र'इति शैषिकोऽण् भवति। **[सर्वत्र लोहितादि]॥**

कौरव्य। आसुरायणीति। 'प्राचां ष्फ तद्धित' इत्यत्र सूत्रपाठापेक्षया तद्धितग्रहणं प्रत्याख्यातम्। आसुरिशब्दात्तु ष्फस्य तद्धितसंज्ञाप्रयोजनमिकारलोपः। अकारान्तात्तु ष्फे सवर्णदीर्घत्वेनापि रूपं सिध्यति। **आसुरीय इति।** आसुरिणा प्रोक्त इति शेषेऽर्थे छापवादे इञश्चेत्यणि प्राप्ते छस्य प्रतिप्रसव इहैव लाघवार्थं क्रियते। अन्यथा द्विरासुरिग्रहणं कर्तव्यं स्यात्॥ **[कौरव्यमाण्डूकाभ्याञ्च]॥**

उद्द्योतः] ष्फस्य सिद्धेः 'सर्वत्र'ग्रहणं व्यर्थमेवेति चेन्न; 'अत' इत्यधिकारादिति दिक्।

भाष्ये-**पूर्वोत्तरौ तदन्तादी इति।** पूर्वो—लोहितादिः शकलान्तः, उत्तरः—कण्वादिः शकलादिरित्यर्थः॥ नन्वेवमप्युपसंख्यानमावश्यकं, कतकण्वयोर्मध्ये पठितस्य शकलस्य गणद्वयादपि प्रच्युतत्वादत आह—**तत्र कतस्येति।** अन्तशब्दः समीपवाची। पदान्तत्वाद् 'अतो गुणे' इत्यस्याऽप्राप्तेराह—**शकन्ध्वादीति। स्वरभिन्नानामिति।** यद्यपीदं 'नपुंसकमनपुंसकेने'त्यनेनाऽपि सिध्यति, तथापि 'कण्वादिभ्य' इत्येतत्साधारण्येनेदमेवोपन्यस्तम्। **अत्राऽप्येकशेष इति।** षष्ठीतत्पुरुषबहुव्रीह्योरिति भावः॥ **[सर्वत्र लो]॥**

कौरव्यमां। ननु पूर्वत्र 'तद्धित'ग्रहणप्रत्याख्यानात्कथम् 'आसुरायणी'त्यत्र यस्येति लोपोऽत आह—**सूत्रपाठेति।** एवञ्च तद्धितग्रहणमेवैतदर्थकस्य ज्ञापकमित्यर्थः। **शेषेऽर्थ इति।** इदञ्च भाष्योदाहरणस्थ'कल्प'पदाज्ज्ञायते। ननु छप्रतिप्रसवस्येह का सङ्गतिरत आह—**इहैवेति।** लाघवमेव दर्शयति—**अन्यथेति॥**

वय[सि प्रथमे] ।४।१।२०।

॥ * ॥ वयस्यचरमे [इति वक्तव्यम्[1]] ॥ * ॥ **वयस्यचरम इति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्-वधूटी, चिरण्टीति ॥ इह कस्मान्न भवति-उत्तानशया, लोहितपादिका, द्विवर्षा, त्रिवर्षेति ? ॥ नैतानि वयोवाचीनि ॥ कथं तर्हि वयो गम्यते ? ॥ सम्बन्धात् ॥ यदि तर्हि यत्र सम्बन्धाद्वयो गम्यते-तत्र न भवति-इहापि न प्राप्नोति[2]-कुमारीति। अत्रापि हि-सम्बन्धाद्वयो गम्यते ॥ कोऽसौ सम्बन्धः ? ॥ योऽसौ पुंसा सहाऽसंप्रयोगः ॥ सम्बन्धादेवात्र वयो गम्यते, इह पुनः सम्बन्धसम्बन्धात् ।-इह तावत्-उत्तानशयेति; यदा कर्तृत्वं**

प्रदीपः] वयसि । वयस्यचरम इति । ये त्रीणि वयांसीच्छन्ति कौमारयौवनस्थाविराणि तन्मतेनेदं वक्तव्यं, वधूटचिरण्टशब्दयोर्द्वितीयवयोवचनत्वात्। यदा तु द्वे एव वयसी उपचयापचयलक्षणे इति दर्शनं तदेतन्न वक्तव्यं, यौवनस्यापि प्रथमवयोरूपत्वात्। **उत्तानशयेति ।** एते हि शब्दाः प्रथमवयोविषयाः प्रयुज्यन्त इति भावः। **नैतानीति ।** नैतेषां वयः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। **संबन्धादिति ।** विशेषणविशेष्यभावलक्षणादित्यर्थः। ततश्च बहिरङ्गत्वाद्वयःप्रतीतेर्ङीप्न्न भवति। **कुमारीति ।** पुंसा सहाऽसंप्रयोगोऽस्य प्रवृत्तिनिमित्तं न तु प्रथमं वयः। तथा च वृद्धकुमारीति प्रयोगः। पाणिगृहीती तु प्रथमवया अपि कुमारीशब्देन नोच्यत इति भावः। **सम्बन्धादेवेति ।** औत्पत्तिकाद्वाच्यवाचकभावलक्षणात्संबन्धादित्यर्थः। कुमारशब्दस्य हि प्रथमं वयः प्रवृत्तिनिमित्तम्। साहचर्यात्तु पुंसा सहाऽसंप्रयोगमुपादाय वृद्धायां गौणः कुमारीशब्दः प्रयुज्यते। **सम्बन्धसम्बन्धादिति ।** कर्तृमात्रादेरभिधेयस्य शब्दसंबन्धस्य प्रमाणान्तरावगतेन विशेषणेन संबन्धादित्यर्थः। **कर्तृत्वमिति ।** उत्तानशयेति शेतिक्रियायाः कर्त्री शब्दार्थः। यदा तु प्रकरणादिवशात्-

---

उ.] ये त्रीणीति । वार्तिकसम्मतत्वादिदमेव युक्तम् ॥ वयोविषयत्वेन वयोबोधकतया नैतानि वयोवाचीनीत्युक्तमत आह-**नैषामिति ।** बाल्ययौवनस्थाविररूपं वयो नैषां प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः। एतच्छब्दप्रतिपाद्यक्रियाकारकादिसम्बन्धाद्वयसोऽप्रतीतेराह-**विशेषणेति ।** प्रकरणादिसापेक्षाऽवधारणादिगर्भविशेषणविशेष्यभावादित्यर्थः। सर्वोऽपि कदाचिदुत्ताना शेते इति सामर्थ्यादुत्तानैव शेते इत्यवधारणमाश्रीयते। तत्र प्रकरणाद्वृद्धत्वाऽभावे निश्चिते 'बाले'ति गम्यत इति तात्पर्यम्। नन्वेवं वयोऽवगतौ ङीप्स्यादेवेत्यत आह-**ततश्चेति ।** भाष्ये-**अत्राऽपि हि सम्बन्धादिति ।** पुरुषाऽसम्प्रयोगसम्बन्धादिति भावः।

औत्पत्तिकादिति । स्वाभाविकादित्यर्थः। स हि साक्षात्सम्बन्धः। **प्रथमं वय इति ।** पुंसि तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन स्त्रियामपि तदेवेति भावः। **साहचर्यादिति ।** यस्याः प्रथमं वयस्तस्याः पुंसाऽसम्प्रयोग इति सम्बन्धादित्यर्थः। **शब्दसम्बन्धस्येति ।** शब्देन सम्बन्धो यस्येति बहुव्रीहिः। **प्रमाणान्तरम्**-प्रकरणादि। **विशेषणेनेति ।** प्रकरणा-

---

१ अयमंशो वार्तिके प्रक्षिप्त इति भाति। २ 'प्राप्नोती'ति पाठान्तरम्।

विशेषितं भवति तत उत्तरकालं वयो गम्यते। लोहितपादिकेति,—यदा बहुव्रीह्यर्थो विशेषितस्तत उत्तरकालं वयो गम्यते। द्विवर्षा त्रिवर्षेति,—यदा द्विग्वर्थो विशेषितस्तत उत्तरकालं वयो गम्यते। यदि तर्हि यत्र सम्बन्धादेव वयो गम्यते तत्र भवति,—इहापि तर्हि प्राप्नोति—कन्येति॥ निपातनादेतत्सिद्धम्?॥ किं निपातनम्?॥ 'कन्यायाः कनीन चे'ति॥

अप[रिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि] ॥ २२॥

इमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते—तत्रैकः शक्योऽवक्तुम्॥ कथम्?॥ एवं वक्ष्यामि 'परिमाणान्तात्तद्धितलुकि'—ङीब्भवतीति,—तन्नियमार्थं भविष्यति—'परिमाणान्तादेव तद्धितलुकि ङीब्भवति नान्यत' इति। ततो 'बिस्ताचितकम्बल्येभ्यो ने'ति। 'तद्धितलुकी'त्येव॥

बहु[व्रीहेरूधसो ङीष्] ॥२५॥

॥ * ॥ ऊधसो नकारो लिङ्गाधिकारे ॥ * ॥ **ऊधसो नकारो लिङ्गाधिकारे**

प्र.] प्रथमवयोविशिष्टा कर्त्री प्रतीयते तदा प्रथमवयोविषयत्वं बहिरङ्गमित्यर्थः। **लोहितपादिकेति**। अत्राप्यन्यपदार्थमात्रं शब्दार्थः। विशेषप्रतिपत्तिः प्रकरणायत्ता। **द्विवर्षेति**। द्वे वर्षे भूतेति ठञो 'वर्षाल्लुक् च' 'चित्तवति नित्य'मिति लुक्। अत्रापि परिमाणिमात्रं शब्दार्थः, शालादावपि प्रयोगात्। वयःप्रतिपत्तिस्तु प्रमाणान्तरनिबन्धना॥ [**वयसि**]॥

अपरिमाण। परिमाणान्तादेवेति। 'तद्धितलुक्येवे'त्येष तु विपरीतनियमो न भवति, लक्ष्यानुसारित्वाल्लक्षणस्य। तेन तद्धितलुकि समाहारे च द्व्याढकीति ङीब् भवति। पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वेत्यादौ न भवति। बिस्तादीनां परिमाणवाचित्वात्प्रतिषेधो विधेयः॥

बहुव्रीहेः। ऊधस इति। 'ऊधसोऽन'ङिति समासान्तप्रकरणे सूत्रमकृत्वा 'बहुव्रीहे-

---

उ.] दिना प्रथमवयोविशिष्टायाः कर्त्रीत्वप्रतीतिरिति प्रकरणादिप्राप्तप्रथमवयोरूपेण विशेषणेन सम्बन्धादित्यर्थः। भाष्ये—**यदा कर्त्तृत्वमित्यादि**। प्रत्ययाऽर्थो यदोपपदार्थधात्वर्थाभ्यां विशेषितस्तदा तद्विशेषणकप्रत्ययार्थस्य सामान्यतो बोधोत्तरम्प्रकरणादितो वयः प्रतीतिरित्यर्थः। उत्तानशयननिरूपितकर्तृत्ववतीति बोधादिति भावः। एवञ्च बहुव्रीह्यर्थोऽन्यपदार्थो वर्त्तिपदार्थविशेषणकः प्रथमं बुध्यते ततोऽनन्तरं प्रकरणादितः 'स्वाभाविकरक्तपादत्ववती बाले'ति विशेषप्रतीतिरिति। भाष्ये **द्विग्वर्थ** इत्यस्य—द्विगुनिमित्तप्रत्ययार्थ इत्यर्थः। **प्रमाणान्तरम्**—प्रकरणादि॥ [**वयसि प्रथमे**]॥

अपरिमाण। तद्धितलुक्येवेति। एवं हि समाहारे न स्यादिति भावः। 'आगन्तूनामन्ते निवेश' इति न्यायेन स एवोचित इति तात्पर्यम्। **द्व्याढकीति**। द्वाभ्यामाढकाभ्यां क्रीतेति, द्वयोराढकयोः समाहार इति चाऽर्थः। **परिमाणवाचित्वादिति**। बिस्तादीनां पृथग्ग्रहणादेवाऽत्र 'परिमाण'शब्देनोन्मानमपि गृह्यत इति भावः। **बिस्तादयः**—परिमाणविशेषा अपीत्याशय इत्यन्ये॥

कर्त्तव्यः, इह मा भूत्-महोधाः पर्जन्य इति । ॥ * ॥ न वा, समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणात् ॥ * ॥ **न वा लिङ्गाधिकारे नकारः कर्तव्यः ॥ किं कारणम् ?॥ 'समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणात्' । समासान्ताधिकार एव स्त्रीग्रहणं कर्तव्यम् ।** ॥ * ॥ इतरथा हि कब्विधिप्रसङ्गः ॥ * ॥ **इतरथा हि कब्विधिः प्रसज्येत ॥ कस्यां पुनरवस्थायां कप्प्राप्नोति ? ॥ प्राङ्ङीषुत्पत्तेः ॥ प्राक्तावन्न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ नहि ङीष्विभाषा [इति]॥ उत्पन्ने तर्हि ङीषि प्राप्नोति ॥ उत्पन्ने चापि न प्राप्नोति ॥ ॥ किं कारणम् ? ॥ 'नद्यन्तानां यो बहुव्रीहि'रित्येवं सः,- न चैष नद्यन्तानां बहुव्रीहिः ॥ प्रागेव तर्हि प्राप्नोति ॥ ननु चोक्तं 'न हि ङीष्विभाषे'ति ॥ यद्यपि न ङीष्विभाषा, कप्तु विभाषा ॥ कपोऽवकाशः–अन्यो बहुव्रीहिः–अयवकः, अव्रीहिकः । ङीषोऽवकाशः–विभाषा कप् । यदा न कप्सोऽवकाशः–कुण्डोध्नी, घटोध्नी । कप्प्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति ।**

प्र.] रूधसो ङीप्-नश्चे'ति वक्तव्यम् । तत्रालोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य नकारो ङीष्प्रत्ययश्च स्त्रियां भवतीत्यर्थो भवति । 'धनुषोऽनङि'ति समासान्तेषु पठितव्यम् । एवं च महोधाः पर्जन्यः, कुण्डोधो धैनुकमित्यनङ् न भवति । **न वेति ।** समासान्तप्रकरण एव 'ऊधसोऽनङ्-स्त्रिया'मिति वक्तव्यम् । तत्रैवावश्यकर्तव्यं कप्समासान्तनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । **कस्यां पुनरिति ।** द्वावप्यत्र कपौ, नदीलक्षणो नित्यः, शेषलक्षणो विकल्पितश्च, तत्र कस्य प्रसङ्ग इति **प्रश्नः ।**

प्रागिति । शेषलक्षण इत्यर्थः । **नहि ङीषिति ।** यद्यत्र कप्स्यान्ङीष्विधानमनवकाशं स्यादिति भावः । द्वयोस्तु विकल्पे सति परस्परपरिहारेण प्रवर्तनान्नास्ति ङीषोऽनवकाशत्वम् । **उत्पन्न इति ।** नदीलक्षण इत्यर्थः ॥ [**बहुव्रीहेरूधसो ङीष्**]॥

उ.] **बहुव्रीहेरू ।** ननु लिङ्गाऽधिकारे क्रियमाणे 'महोधा' इत्यादावूधसोऽनङ् दुर्वारोऽत आह–**ऊधसोऽनङिति । नश्चेति वक्तव्यमिति ।** न चैवमनो लाक्षणिकत्वादल्लोपाऽनापत्तिः, अर्थवत्परिभाषावदनुग्रहणे 'लक्षणप्रतिपदोक्त'परिभाषाया अप्यप्रवृत्तेः । एतद्भाष्यप्रमाण्यादेवाऽनङादेर्ङित्त्वं—हलन्तेभ्य आचारक्विबभावान्नाऽऽचारक्विबन्ते आत्मनेपदप्रयोजकमिति बोध्यम् । नन्वत्र पाठे 'धनुषश्चे'त्यत्राऽनङ् न लभ्येतेत्यत आह–**धनुष इति ।**

कप्समासान्तेति । कब्रूपसमासान्तेत्यर्थः । **द्वावत्रेति ।** अवस्थाप्रश्नद्वारेण कब्विशेषविषयः प्रश्न इति भावः । **अनवकाशं स्यादिति ।** वाक्याऽवस्थायां कपः प्रवृत्त्या तदन्तस्यैव बहुव्रीहित्वादूधोऽन्तबहुव्रीहेरभाव इति भावः । ननु '**न हि सावकाशो ङीप्' इति** वक्तव्ये 'न हि ङीष्विभाषे'ति कुत उक्तमत आह–**द्वयोस्त्विति । नदीलक्षण इति ।** ननु ङीषि कृते तदन्तस्य बहुव्रीहित्वाऽभावाद्बहुव्रीह्यर्थकवाक्यत्वाऽभावाच्च 'नद्यन्तबहुव्रीहेः कब्' इत्यर्थेऽपि कथं तत्प्राप्तिः, न च 'लिङ्गविशिष्ट'परिभाषया तत्प्राप्तिः, तया च परिभाषया स्त्रीप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां लिङ्गप्रत्ययविशिष्टेऽतिदेशो बोध्यत इति वाच्यं, 'समासान्तविधौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषा ने'ति 'ङ्याप्प्रातिपदिका'दिति सूत्रे

---

१ 'नवा समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणादितरथाहि कब्विधिप्रसङ्गः' इत्येवं सहैव क्वचित्पठ्यते।

परत्वात्कप्स्यात् । तस्मात्सूच्यते[1]– ॥ * ॥ नञ्च समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणादितरथा हि–कब्विधिप्रसङ्ग'इति ॥ * ॥

दामहाय[नान्ताच्च] ।४।१।२७।

॥ * ॥ दामहायनान्तात्संख्यादेः ॥ * ॥ । **दामहायनान्तात्सङ्ख्यादेरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्–उद्दामा वडवेति** । * ॥ तत्पुरुषविज्ञानाद्वा सिद्धम् ॥ * ॥ **तत्पुरुषविज्ञानाद्वा सिद्धम् । बहुव्रीहेरिति वर्तते, तत्पुरुषश्चायम्-उत्क्रान्ता दाम्न उद्दामेति ॥ भवेत्सिद्धं यदा तत्पुरुषो यदा तु खलु बहुव्रीहिस्तदा न सिध्यति–उत्क्रान्तं दामाऽस्या इति । ननु चेतनावत एतद्भवति–उत्क्रमणं वाऽपक्रमणं वा, दाम चाऽचेतनम् ॥ अचेतनेष्वपि चेतनवदुपचारो दृश्यते, तद्यथा–स्रस्तान्यस्या बन्धनानि, स्रस्यन्ते चास्या बन्धनानीति ॥**

तत्र हि सङ्ख्यादेरिति वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यं, प्रकृतमनुवर्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ 'सङ्ख्याव्ययादेर्ङी'षिति ॥

यदि तदनुवर्तते–अव्ययादेरपि प्राप्नोति ॥ नैष दोषः–सङ्ख्यादेरित्यनुवर्तते, अव्ययादेरिति निवृत्तम् ॥ कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्तते एकदेशो न ? ॥ एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति, तद्यथा–'तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ'। 'पक्षात्ति' रित्यत्र 'मूल' इत्यनुवर्तते, 'पाक' इति निवृत्तम् ॥ अथेह कथं भवितव्यं–द्वौ हायनावस्याः शालायाः ?; [त्रयो हायना अस्याः शालायाः ?][2] **॥ द्विहायना त्रिहायनेति ॥**

प्र.] **दामहाय । संख्यादेरिति** । संख्याव्यययोर्द्वन्द्वनिर्देशादेकदेशानुवृत्तिरलभ्येति भावः । **चेतनावत इति** । लोकव्यवहारे उत्क्रमणादौ चेतनस्यैव कर्तृत्वेन प्रसिद्धत्वात् । नहि 'घट उत्क्रामती'ति प्रसिद्धिरिति भावः । **अचेतनेष्वपीति** । देशान्तरप्राप्तिरचेतनानामपि दृश्यत इत्यर्थः । **एकयोगेति** । शब्दानुमानपक्षे यस्यैव शब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते स एवानुवर्तते । अर्थानुमानपक्षे तु द्वन्द्वार्थस्यैकत्वादनुवृत्तिः स्यात् ।

उ.] भाष्ये उक्तत्वेनाऽत्र तदप्राप्तेरिति चेन्न; तदनभ्युपगमेनैव पूर्वपक्षिणा प्राप्त्युद्भावनात् । समासान्तविधाववयवग्रहणे एव दोष इत्यत्रैव तद्भाष्यतात्पर्याच्च, समाससमुदायग्रहणे तत्प्रवृत्त्यप्रवृत्त्योः फले विशेषाऽभावाच्च । भाष्ये–**नद्यन्तानामिति** । नद्यन्तप्रकृतिकसुबन्तोत्तरपद इति भावः । अत एव 'करभोरु'रित्यत्र न नित्यः कप् । भाष्ये–**परत्वादिति** । उत्कृष्टत्वात्, अन्तरङ्गत्वादित्यर्थः ॥ [**बहुव्रीहेरूधसो ङीष्**] ॥

दामहाय । न हि घट इति । फलाऽनुकूलत्वेन कृतेरपि सर्वधात्वर्थत्वादिति भावः । भाष्ये–**अचेतनेष्वपीति** । कृत्याद्यारोपेण प्रयोग इति भावः । एवमेव 'रथो गच्छती'त्याद्युपपत्तिः । एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशनिवृत्तौ बीजमाह-**शब्दानुमानेति** । भाष्ये 'शालाया' इत्यन्तः–

---

१ 'सुष्ठूच्यते' पा० । २ अयं पाठो नैव कुत्राप्युपलभ्यते, औचित्यात्त्वस्माभिरत्र स्थापितः ।

॥ * ॥ हायनो वयसि स्मृतः ॥ * ॥ **वयोवाचिनो हायनशब्दस्य ग्रहणं, न चैष वयोवाची ॥ अथ णत्वं कस्मान्न भवति ॥ 'णत्वमपि वयोवाचिन एव' ॥**

केवलमामक[भागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च] ४।१।३०

मामकग्रहणं किमर्थम्?, न-अणन्तादित्येव सिद्धम्? ॥ नियमार्थोऽयमारम्भः-'मामकशब्दात्संज्ञाछन्दसोरेव'॥ क्व मा भूत्?॥ मामिका बुद्धिरिति ॥

रात्रेश्चा[जसौ] ।४।१।३१।

॥ * ॥ अजसादिष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ **(अजसादिष्वितिवक्तव्यम्)। इहापि यथा स्यात्। रात्रिं रात्रिं स्मरिष्यन्तो रात्रिं रात्रिमजानन्तः। सर्वां रात्रिं सहोषित्वा पत्या एकान्तरात्रिकाम् ॥ १ ॥**

अन्तर्वत्प[तिवतोर्नुक्] ।४।१।३२।

॥ * ॥ अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृसंयोगे ॥ * ॥ **अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृसंयोग इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्-'प्रथते त्वया पतिमती पृथिवी'ति। अथान्तःशब्दस्याऽगर्भसंयोगे किं प्रत्युदाह्रियते?॥ 'अन्तरस्यां शालायामस्ती'ति ॥ किं पुनः कारणं वाक्यमेवोदाह्रियते न पुनर्मतुप्?॥ अस्तिसामानाधिकरण्ये मतुब्विधीयते, न चाऽत्राऽस्तिना सामानाधिकरण्यम् ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति-अन्तर्वत्नीति। एवं तर्हि-**॥ * ॥ अन्तर्वत्पतिवतोर्नुङ्-मतुब्वत्वे निपातनात् ॥ * ॥ **अन्तर्वदिति मतुन्निपात्यते, वत्वं सिद्धम्। पति-**

प्र.]**हायन इति**। वक्तव्यमेतदिति भावः। **णत्वमपीति**। 'त्रिचतुर्भ्यां हायनस्ये'ति विहितम्। **केवल। मामिकेति**। ममेयमिति-'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्चे'त्यण्। 'तवकममकावेकवचने' इति ममकादेशः। टाप्। 'मामकनरकयोरुपसंख्यान'मितीत्त्वम् ॥

अन्तर्वत्पति। अन्तर्वदिति। अन्तर्वत्नी-गर्भिणी। **पतिवत्नी**-जीवद्भर्तृकेत्यर्थः। **किं पुनरिति**। अन्तर्वतीति नुगभाव एव प्रत्युदाहार्य इति मन्यते। **न चात्रेति**। अन्तः-

---

ईदृशेऽर्थे कथं प्रयोगेण भाव्यमिति **प्रश्नः। द्विहायनेत्याद्युत्तरम्।**

उ.]**वक्तव्यमिति**। हायनाऽन्तो यो बहुव्रीहिः स वयसि गम्ये एव ङीपः प्रकृतिः शिष्टैः स्मृत इत्यर्थो **भाष्यस्य। भाष्ये**-'सर्वां रात्रिं सहोषित्वा पत्या एका त्रिरात्रिकाम्' इति पाठः॥ **अन्तर्वत्प। जीवदिति**। लोकव्यवहारादीदृशस्य संयोगस्य ग्रहणं। अत एवाऽग्रे 'जीवपत्याञ्चे'तिभाष्य उक्तम्। तत्र 'ङिति ह्रस्वश्चे'ति पाक्षिकनदीत्वम्। **ननु** मतुप्युगिल्लक्षण ङीपो दुर्वारत्वेन कथं प्रत्युदाहरणत्वमत आह-**नुगभाव एवेति**। भाष्ये उक्तमेव सामान्येनोपसंह-

---

१ इदं वार्तिकमित्यन्ये। २'स्मरिष्यतः' पा०। ३ 'अजानतः' पा०। ४ 'पत्या एका त्रिरात्रिकाम्'। 'पत्या एकान्तरात्रिकाम्' इति च पा.। **रात्रिं-रात्रिं स्मरिष्यन्ति रात्रिं रात्रिमजानन्तः। 'सर्वां रात्रिं सहोषित्वा पत्न्या एकान्तरात्रिकाम्।'** इति तु गौडाः।

वदिति वत्वं निपात्यते, मतुप्सिद्धः॥ किमविशेषेण ? ॥ नेत्याह- ॥ * ॥
गर्भिण्यां जीवपत्याश्च ॥ * ॥ एतस्मिन्विषये । ॥ * ॥ वा चच्छन्दसि नुग्भवेत् ॥ * ॥
वा चच्छन्दसि नुग्वक्तव्यः । सान्तर्वती देवानुपैत्, सान्तर्वत्नी देवानुपैत् ।
पतिवती तरुणवत्सा, पतिवत्नी तरुणवत्सा ।

॥ * ॥ अन्तर्वत्पतिवतोर्नुङ्[1] मतुब्वत्वे निपातनात् ।
गर्भिण्यां जीवपत्यां च वा चच्छन्दसि नुग्भवेत् ॥ * ॥

पत्युर्नो [यज्ञसंयोगे] ।३३।

यज्ञसंयोग इत्युच्यते, तत्र नेदं सिध्यति-इयमस्य पत्नी ॥ क तर्हि स्यात् ? ॥ पत्नीसंयाजा[2] इति,-यत्र यज्ञसंयोगः ॥ नैष दोषः । पतिशब्दोऽयमैश्वर्यवाची । सर्वेण गृहस्थेन पञ्चमहायज्ञा निर्वर्त्याः। यच्चादः सायंप्रातर्होम्-चरुपुरोडाशान्निर्वपति तस्यासावीष्टे ॥ एवमपि 'तुषजकस्य पत्नी'ति न सिध्यति ॥ 'उपमानात्सिद्धं'—पत्नीव पत्नी [-इति]॥

प्र.] शब्दस्याधिकरणप्रधानत्वादिति भावः । वा चेति । मतुब्वत्वे तु नित्यं भवतः ॥

पत्युर्नो । इयमस्य पत्नीति । 'यज्ञसंयोगे' इति पतिशब्दस्य विशेषणं मन्यते । तेन यज्ञवाचिसमवधाने(यत्र)पतिशब्दः प्रयुज्यते पत्नीसंयाजा इत्यादौ तत्रैव नत्वेन भाव्यमिति भावः । पतिशब्दोयमिति । पतिशब्दार्थस्य यज्ञसंयोग इति विशेषणम् । पत्न्याश्च दम्पत्योः सहाधिकाराद्यज्ञेऽधिकारात्कर्तृत्वात्तत्फलसम्बन्धाद्यज्ञसंयोगः। तुषजकस्येति । त्रैवर्णिकानामेव सभार्याणां यज्ञेऽधिकारो न तु शूद्रस्य। उपमानादिति । अग्निसाक्षिपूर्वकपाणिग्रहणाश्रयादिति भावः ॥ [पत्युर्नोयज्ञ] ॥

उ.]रति-एतस्मिन्विषय इति । एतस्मिन् विषयविशेष इत्यर्थः। नुक्पदोच्चारणकृत्यमाह-मतुब्वत्वे इति ॥

पत्युर्नो । पतिशब्दस्येति । नार्थस्येत्यर्थः। 'पत्नीसंयाज' शब्दो यागविशेषस्य संज्ञा। पतिशब्दाऽर्थस्येति । तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्यैश्वर्यस्येत्यर्थः । सूत्रे 'यस्य च भावेने'ति सप्तमी। यज्ञसंयोगे सति यदैश्वर्यं, प्रत्यासत्त्या तन्निरूपितं, तत्र वर्त्तमानात्पतिशब्दादित्यर्थ इति भावः। यज्ञफलस्वर्गादिभोक्तृत्वाच्च यज्ञस्वामित्वं भार्याया बोध्यम् । सहाऽधिकारादिति । 'मदभिलषितसाधनत्वान्मदर्थं कर्मे'त्येवंलक्षणोऽधिकारो भार्याया अप्यस्तीति मीमांसायां स्पष्टम् । कर्त्तृत्वादिति । यस्याऽधिकारस्तस्य कर्तृत्वादित्यर्थः । न तु शूद्रस्येति । विद्याया अभावात्तस्यैवाऽनधिकारे तद्भार्यायाः सुतरामिति भावः । ननु पञ्चमहायज्ञेषु शूद्राणामप्यधिकारोऽस्तीति चेन्न, शूद्रस्येत्यस्याऽसच्छूद्रस्येत्यर्थात् । सच्छूद्राणामेव तेष्वधिकार इति प्रसिद्धं स्मृत्यादिषु । अग्नीति । अग्निसाक्षिकपाणिग्रहणनिमित्तसादृश्यादित्यर्थः । इदमुपलक्षणम्, येषां तदपि नास्ति, तेषां सादृश्यान्तरं बोध्यम् ॥

[1] 'पतिवतोस्तु' इति, 'वा चच्छन्दसि नुग्विधि'रिति च काशिकायां पाठः। [2] 'संयाजइति'पा.।

विभाषा स[पूर्वस्य] ।३४।

॥ * ॥ पत्युः सपूर्वादुपसर्जनसमास उपसंख्यानम् ॥ * ॥ **पत्युः सपूर्वादुपसर्जनसमास उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। वृद्धपतिः, वृद्धपत्नी। स्थूलपतिः, स्थूलपत्नी ॥ वचनाद्भविष्यति ॥ अस्ति वचने प्रयोजनम् ॥ किम्? ॥**

आशापतिः, आशापत्नी ॥

॥ * ॥ सिद्धन्तु पत्युः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् ॥ * ॥ **सिद्धमेतत् ॥ कथम्? ॥ 'पत्युः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्'। नैवं विज्ञायते-'अस्त्यस्मात्पतिशब्दात्पूर्वः सोऽयं सपूर्वः, सपूर्वात्पतिशब्ददनुपसर्जना'दिति ॥ कथं तर्हि ? ॥ 'अस्त्यस्मिन्प्रातिपदिके पूर्वस्तदिदं सपूर्वम्, सपूर्वात्प्रातिपदिकात्पत्यन्तादनुपसर्जना'दिति ॥**

पूतक्रतोरै च ।४।१।३६।

॥ * ॥ पूतक्रत्वादीनां पुंयोगप्रकरणे वचनम् ॥ * ॥ **पूतक्रत्वादयः पुंयोग-**

प्र.]विभाषा। सहशब्दोत्र विद्यमानवचनो-विद्यमानपूर्वं सपूर्वं, ननु 'सपुत्र आगत'इत्यादिवत्तुल्ययोगे सहशब्दः। न हि पूर्वस्य नकारादेश इष्यते। तत्र पतिशब्दविशेषणं सपूर्वग्रहणमिति मत्वाह-**पत्युरिति। उपसर्जनसमास इति।** सर्वोपसर्जने बहुव्रीहावित्यर्थः। **आशापतिरिति।** आशायाः पतिरिति षष्ठीसमासः। **प्रातिपदिकविशेषणत्वादिति।** प्रातिपदिकं पतिशब्देन विशेष्यते, तदेवानुपसर्जनग्रहणेन सपूर्वग्रहणेन च। पूर्वशब्दश्चावयववाची गृह्यते न तु व्यवस्थावाची, शब्देऽवयवस्य प्रत्यासन्नत्वात्, सामर्थ्याच्च। पतिशब्देन तदन्तविधिर्भवति, 'ग्रहणवते'ति तदन्तविधिप्रतिषेधबाधनात्। **[विभाषा स] ॥**

पूतक्र। पूतक्रत्वादीनामिति। त्रय एते योगाः ङीप्सहिताः 'पुंयोगादाख्याया'मि-

---

उ.]विभाषा स। विद्यमानेति। 'सहैव पुत्रैर्दशभि'रितिवत्। **न त्विति।** तथा सति पूर्वस्यापि नकारः स्यादिति भावः। तदाह-**न हीति। तत्र पतिशब्देति।** प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधाद्गृह्यमाणविशेषणताया एव सर्वत्र दर्शनात्-अनुपसर्जनादित्यपि तस्यैव विशेषणमिति भावः। ननु 'वृद्धपत्नी'त्यादावपि समास उपसर्जनं न भवतीत्यत आह-**सर्वोपसर्जनेति।** वस्तुतस्तूपसर्जनपत्यवयवके समासे इत्यर्थः। अत एव-अतिपत्नी'त्यपि सिध्यति, सङ्कोचे मानाऽभावाच्च। अतएव प्रत्याख्यानारम्भयोः सफलता। **आशायाः पतिरिति।** आशापतित्वञ्च तत्पूरकत्वेन। **तदेव**-पत्यन्तं प्रातिपदिकमेव। **सपूर्वग्रहणेन चेति।** 'विशेष्यते' इत्यनुषङ्गः। ननु 'वृद्धपत्नी'त्यादौ समासप्रातिपदिकात्पूर्वस्य कस्यचिदभावात्सपूर्वत्वाऽभावेन प्रत्ययो न स्यादत आह-**पूर्वशब्दश्चेति।** अत एव वाक्ये नाऽतिप्रसङ्गः। प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधादाह-**सामर्थ्याच्चेति।** सपूर्वस्येति विशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः। विद्यमानपूर्वाऽवयवकत्वस्य केवलपतिशब्देऽभावात्, पकाररूपाऽवयवस्तु

---

१ 'पूर्वं'इति पाठान्तरम्।

प्रकरणे वक्तव्याः । पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । यया हि पूताः क्रतवः पूतक्रतुः सा भवति । ॥ * ॥ लिङ्गसंनियोगेन सर्वत्रागमादेशानां वचने लिङ्गलुकि तत्कृत-प्रसङ्गः ॥ * ॥ **लिङ्गसंनियोगेन सर्वत्रागमादेशानां वचने लिङ्गलुकि तत्कृतं प्राप्नोति । पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः । पञ्चाग्निः । दशाग्निः ॥**

किमुच्यते 'सर्वत्रे'ति ? ॥ अन्यत्रापि नावश्यमिहैव ॥ क्वान्यत्र ? ॥

पञ्चभिर्धीवरीभिः क्रीतः–पञ्चधीवा, दशधीवेति ॥

लिङ्गग्रहणेन नार्थः,–'सर्वत्रागमादेशानां वचने लुकि तत्कृतप्रसङ्ग' इत्येव, इदमपि सिद्धं भवति,–पञ्चमेन गृह्णाति पञ्चकः॥ नैतदस्ति। मडयं परादिः, स डटो ग्रहणेन ग्रा(ग्र)हिष्यते ॥ इदन्तर्हि प्रयोजनं–षष्ठेन गृह्णाति षट्क इति ॥

प्र.]त्यत्रानुवर्तयितव्या इत्युक्तं भवति। तेन यदा पुंयोगात् स्त्रियां पूतक्रत्वादयो वर्तन्ते तदायं विधिर्नान्यदा । **लिङ्गसंनियोगेनेति** । लिङ्गार्थविहितः प्रत्ययो लिङ्गशब्देनोच्यते । यद्यपि स्त्रीप्रत्ययेन सहागमादेशानां विधानं तथापि विधानोत्तरकालं स्त्रीप्रत्यये लुप्तेऽपि तेषां श्रवणं प्रसज्येत, तन्निवृत्तौ प्रमाणाभावात् । यथा यमलकयोरेकविनाशेऽपि नापरस्य विनाश इति भावः । **पञ्चेन्द्राण्य इति ।** तद्धितार्थे द्विगुः । 'सास्य देवते'त्यण् । तस्य 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक् । 'लुक्तद्धितलुकी'ति ङीषो लुक् । अत्रानुको निवृत्तिर्न प्राप्नोति । **पञ्चाग्निरिति** । पञ्चाग्नाय्यो देवता अस्येति पूर्ववत्सर्वम् । अत्रैकारस्य निवृत्तिर्न प्राप्नोति । **पञ्चभिरिति ।** आर्हीयष्ठक् । तस्याध्यर्द्धपूर्वेति लुक् । ततो ङीपो लुक् । अत्र रेफस्य निवृत्तेरप्रसङ्गः। **पञ्चमेनेति ।** 'तावतिथस्य ग्रहणमिति लुग्वे'त्यत्र 'तावतिथेन गृह्णातीति(कन्वक्तव्यो) लुक् चे'त्युपसंख्यानात्कन्प्रत्ययो डटश्च लुक् । **स डट इति।** एतेन मट्सहितस्य लुगित्यर्थः। **षटक इति ।** डटि परतः पूर्वभक्तस्थुगागमो डटि निवृत्तेऽपि न निवर्तेत, प्रत्ययलक्षणेन वा प्रसज्येत । ननु कनि पूर्वस्य पदत्वात्संयोगान्तस्य लोप इति थुको लोपो भवति । एवं तर्हि-

---

उ.]अव्यभिचारीति तात्पर्यम् । लक्ष्याऽनुसारिव्याख्यानाच्च 'अनुपसर्जना'दित्यपि तदन्तविशेषणम् । तदुक्तम्–भाष्ये–**पत्यन्तादनुपसर्जनादिति** ॥ [**विभाषा सपूर्वस्य**] ॥

पूतक्रतो । अविशेषेण सर्वेषामुत्तरयोगानां ग्रहणमिति भ्रमं निराकरोति–**त्रय इति ।** लक्ष्याऽनुसारिव्याख्यानेनेति भावः। नन्वर्थधर्मस्य लिङ्गस्य लुकोऽसम्भवः,आगमादेशैः सन्नियोगस्य चाऽसम्भवोऽत आह-**लिङ्गार्थे इति । यद्यपीति ।** सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यपायादिति भावः । अस्य न्यायस्य व्यभिचरितत्वं दर्शयति–**यथेति । अत्रानुक इति।** 'इन्द्रवरुणे'ति विहितस्येत्यर्थः। **ऐकारस्य**–'वृषाकप्यग्नी'ति विहितस्य। **थुगागमः**–'षट्कतिकतिपये'ति विहितः । ननु 'अन्तरङ्गानपी'ति न्यायेन लुग्विषये पूर्वमेवाऽप्रवृत्तिरत आह–**प्रत्ययलक्षणेनेति ।** स न्यायस्त्वन्तरङ्गनिमित्तविनाशकविधिविषयः, न च प्रकृते तन्नाशः, प्रत्ययलक्षणेन सत्त्वादिति भावः। **'ष'डिति** सूत्रे 'ड'डित्यनुवृत्तस्य 'डट् चेदस्ती'त्येवार्थः, सप्तम्या विपरिणामे फलाऽभावादित्याशयः । 'डटि परत' इत्यपि वस्तुतस्तस्य परत्वादुक्तमिति बोध्यम्। **ननु कनीति।** डटम्प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य भत्वन्तु न,

॥ * ॥ सिद्धन्त्वागमादेशानामङ्गतः स्त्रीप्रकरणवचनात् ॥ * ॥ **सिद्धमेतत् ॥**

कथम् ? ॥ आगमादेशा य इह स्त्रीप्रकरणे उच्यन्ते तेऽङ्गाधिकारे कर्तव्याः ॥

'स्त्रीप्रकरण'ग्रहणेन नार्थः । 'सिद्धन्त्वागमादेशानामङ्गतो वचना'दित्येव। इदमपि सिद्धं भवति-षष्ठेन गृह्णाति षट्क इति ॥

॥ * ॥ लिङ्गलुकि वा प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनम् ॥ * ॥ **अथवा लिङ्गलुक्येव प्रकृतिप्रत्यापत्तिर्वक्तव्या ॥ लिङ्गग्रहणेन नार्थः 'लुकि वा प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचन'-मित्येव, इदमपि सिद्धं भवति-षष्ठेन गृह्णाति षट्क इति ॥**

किं पुनरत्र ज्यायः ? ॥ 'लुकि [प्रकृति]प्रत्यापत्तिवचन'मित्येव ज्यायः, इदमपि सिद्धं भवति-पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः-पञ्चपटुः, दशपटुरिति ॥

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । 'संनियोगशिष्टानामन्यतरापाय

प्र.] चतुर्थेन गृह्णाति चतुष्क इत्युदाहरणम्। अत्र हि रात्सस्येति नियमात्थुकः संयोगान्तस्य लोप इति नास्ति । **सिद्धं त्विति ।** स्त्रीप्रकरणे य आगमादेशास्ते-**अङ्गतः**-अङ्गाधिकारे वक्तव्या इत्यर्थः । तत्र स्त्रीप्रत्यये परतोऽङ्गस्य विधीयमाना आगमादेशास्तत्र लुप्ते 'न लुमताङ्गस्ये'ति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्न भविष्यन्तीति भावः । **पञ्चपटुरिति ।** यणादेशस्यानाङ्गत्वात्प्रत्यय-लक्षणप्रतिषेधाभावः । यद्यपि यणादेशः प्रत्ययलक्षणो न भवति, तथापि स्त्रीप्रत्ययलुको बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वाद्यणादेशोऽन्तरङ्गो न निवर्त्तेतेति । प्रत्यापत्तौ त्विष्टं सिध्यतीत्यर्थः ।

संनियोगशिष्टानामिति । लौकिकोऽयं न्यायः । एकस्मिन्प्रयोजने येषां सहाधिकार-स्तत्रान्यतरनिवृत्तावितरनिवृत्तिः । लिङ्गमपि शास्त्रेऽस्ति-'बिल्वकादिभ्यश्छस्य लु'गित्यत्र छस्येति स्थानिनिर्देशः । तस्य हि प्रयोजनं छमात्रस्य लुग्यथा स्यात्, कुको निवृत्तिर्मा भूदिति। यदिचैषा परिभाषा नाभविष्यत्तदा कुङ्न्न्यवर्त्स्यदिति किं तन्निर्देशेन ? ॥ कथं पञ्चपटु-रिति ?, न हि यणादेशः संनियोगशिष्टः । एवं तर्ह्यन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग् बाधत इत्यकृत एव यणादेशे लुकि सति निमित्ताभावाद्यण् न भवति । न च लुको बहिरङ्गत्वादसि-द्धत्वं, 'नाजानन्तर्ये' इत्यसिद्धत्वप्रतिषेधात् । 'इको यणची'त्यत्र हि अचोरानन्तर्यमाश्रितम् ।

उ.] 'न लुमता तस्मि'न्निति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । डवस्थायां पूर्वं जातभसंज्ञाया डटि निवृत्तेऽपि निवृत्तौ मानाऽभावेन पराया भसंज्ञाया विद्यमानत्वेन पदत्वाऽभावात्तदप्राप्तिः। थुको निवृत्तौ तु सुबन्तत्वनिमित्तकपदत्वेनाऽन्तरङ्गेण जश्त्वादीति भाष्याशय**मन्ये ।**

अङ्गाऽधिकारे इति । अङ्गत इत्याद्यादित्वात्तसिरिति भावः । **अङ्गस्ये**ति तत्रतत्र सूत्रे वक्तव्यमिति तात्पर्यम् । **प्रत्ययलक्षणो न भवतीति ।** वार्णत्वादिति भावः । **बहिरङ्गत्वादिति ।** तद्धितलुगपेक्षत्वात् । यण् तु वार्णत्वादन्तरङ्ग इति भावः ।

लोके क्वचिद्व्यभिचारदर्शनादाह-**लिङ्गमपीति ।** एवञ्च ज्ञापकाच्छास्त्रेऽङ्गीक्रियते । किञ्च,-सहाऽधिकारविषयोऽयं न्याय इति न व्यभिचार इति तात्पर्यम् । **न च लुक इति ।** 'अन्तरङ्गानपी'ति न्यायस्य बहिरङ्गपरिभाषाऽपवादत्वेन लुग्विषये बहिरङ्गाऽसिद्धत्वाऽप्रवृत्ते-श्चिन्त्यैषा शङ्का । **प्रतिषेधादिति ।** अनित्यत्वादपि तदप्रवृत्तिर्वक्तुं शक्या ॥ **[पूतक्रतो]३६॥**

उभयोरप्यपायः'। तद्यथा–देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कर्म कर्तव्यम्। देवदत्तापाये यज्ञदत्तोऽपि न करोति ॥ [पूतक्रतोरै च] ॥

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ।४।१।३९।

॥ * ॥ असितपलितयोः प्रतिषेधः ॥ * ॥ **असितपलितयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। असिता। पलिता** ॥ * ॥ छन्दसि क्नमेके ॥ * ॥ **छन्दसि क्नमेके इच्छन्ति। असिक्न्यस्योषधे!।** [असिक्नीरिषुवर्तयो भवन्ति]। **पलिक्नीरिषुवतयो भवन्ति॥**

॥ * ॥ वर्णान्ङीब्विधाने पिशङ्गादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ **वर्णान्ङीब्विधाने पिशङ्गादुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। पिशङ्गी ॥**

जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद्वृत्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु ।४।१।४२।

॥ * ॥ नीलादोषधौ ॥ * ॥ **नीलादोषधाविति वक्तव्यम्। नीली ओषधिः।**

॥ * ॥ प्राणिनि च ॥ * ॥ **प्राणिनि चेति वक्तव्यम्। नीली गौः। नीली वडवा॥**

॥ * ॥ वा संज्ञायाम् ॥ * ॥ **वा संज्ञायामिति वक्तव्यम्। नीली, नीला ॥** [जानपद]

वोतो गुणवचनात् ।४।१।४४।

प्र.] वर्णादनु। छन्दसि क्नमिति। तस्य स्थाने इति बोद्धव्यम्। अत्र केचिच्छन्दोग्रहणं प्रयोगदर्शनार्थमिच्छन्ति, तेन भाषायामपि क्नादेशो भवति। 'गतो गणस्तूर्णमसिक्निकानामि'ति। भाष्यकारेण त्वेतन्नोपन्यस्तमित्ययुक्तमित्याहुः। **पिशङ्गादिति।** उत्तरसूत्रेण ङीषि प्राप्ते ङीब्विधिः। स्वरे विशेषः। पिशङ्गशब्दो 'लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरु'रिति मध्योदात्तत्वादनुदात्तान्तः। [**वर्णादनुदात्तात्**] ॥

जानपद। नीलादिति। सर्वस्मिन्ननाच्छादने प्राप्नोतीति वचनम्। [**जानपद**] ॥

वोतो। उत इति वचनाद्वचनग्रहणाच्चादेङोर्न ग्रहणम्। विशेषणस्यापि तु गुणस्य

उ.] वर्णाद। तस्येति। 'त'शब्दस्येत्यर्थः। नत्वाऽपवादत्वादिति भावः। **उत्तरसूत्रेणेति।** तोपधाऽपेक्षमेव तत्राऽन्यत्वम्। वर्णादनुदात्तादिति तत्र वर्त्तते। तत्राऽनुदात्तान्तत्वमुपपादयति–**लघावन्त इति। बह्वषः**-बह्वचः ॥*॥ **जानपद।** ननु नीलादनाच्छादने ङीषो विधानाद्व्यर्थमेतदत आह–**सर्वस्मिन्निति।** नियमार्थमिति भावः ॥ ४२ ॥

वोतो गुण। 'अदेङ्गुण' इति परिभाषणात्किं प्रश्नेनेत्यत आह–**उत इतीति। वचनग्रहणाच्चेति।** गुणवति द्रव्ये वर्त्तमानप्रातिपदिकलाभाय हि तत्। न चाऽदेङामेवंप्रकारः सम्भवतीति भावः। नन्वेवं 'संसर्गिभेदकं यद्य'दितिलक्षितगुणग्रहणमस्त्वित्यत आह–**विशेषणस्याऽपि त्विति। अपि तु विशेषणस्य**–संसर्गिभेदकमिति लक्षितगुणस्य–**ग्रहणं प्राप्नो**-

---

१ 'अभावः' पा०। २ 'कार्यं' पा०। ३ अयं पाठो न सार्वत्रिकः।

'गुणवचना'दित्युच्यते को गुणो नाम ? ।।*।। सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते।।
आधेयश्चाऽक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥ * ॥ **अपर आह–**
॥ * ॥ उपैत्यन्यज्जहात्यन्यद्दृष्टो द्रव्यान्तरेष्वपि ॥

प्र.] ग्रहणं प्राप्नोति। यथा 'यस्य गुणस्य हि भावा'दित्यत्र। ततश्च जात्यादिवचनादपि ङीप् प्राप्नोति–आखुरित्यादाविति पृच्छति–**को गुण इति। सत्त्व इति।** द्रव्यमाश्रयते, तत एव च द्रव्यान्निवर्तते, भिन्नजातीयेषु दृश्यते यः स **गुणः।** एतेन जातेर्गुणत्वं निवारितम्। सा हि द्रव्ये निविशमाना द्रव्यं न कदा चिज्जहाति, न च भिन्नजातीयानि द्रव्याण्यभिनिविशते। यद्यपि गवाश्वादिषु प्राणित्वमस्ति तथापि प्राणित्वेन तेषामेषामेकजातीयत्वमेव ॥

क्रियायास्तु पूर्वोक्तलक्षणयोगाद्गुणत्वं प्राप्नोति। सापि हि द्रव्ये निविशते, कदा चिद्द्रव्यान्निवर्तते। निष्क्रियं हि द्रव्यं कदाचित् [भवति] कदा चित्सक्रियं, भिन्नजातीयानि च द्रव्याण्याश्रयतीत्याह–**आधेय इति।**–उत्पाद्यः। यथा घटादेः पाकजो रूपादिः। **अक्रियाजः**–अनुत्पाद्यः। यथाऽऽकाशादेर्महत्त्वादिः। क्रिया तूत्पाद्यैव न नित्येति तस्या द्वैविध्याभावाद्गुणत्वाभावः ॥ एवन्तु द्रव्यस्यापि गुणत्वं प्राप्नोति, अवयविद्रव्यम्–अवयवद्रव्येषु निविशते, असमवायिकारणसंयोगनिवृत्तौ च विनाशात्ततोऽपैति, भिन्नजातीयेषु च हस्तपादादिषु दृश्यते। द्विविधश्च तन्नित्यानित्यभेदेन। निरवयवस्य द्रव्यस्यात्मपरमाण्वादेर्नित्यत्वादवयविद्रव्यस्यानित्यत्वादित्याह–**असत्त्वप्रकृतिरिति।** अद्रव्यस्वभाव इत्यर्थः। अत्र पृथग्जातिष्वित्यसमासः। समासे हि 'जात्यन्ताच्छ बन्धुनी'ति छः प्रसज्येत। तत्र व्यक्तिषु–जात्याधारेषु–दृश्यमानो **जातिषु दृश्यत** इत्युच्यते। अयमेवार्थः श्लोकान्तरेणोच्यते–**उपैत्यन्यदिति।** अन्यद्–द्रव्यं शुक्लादिको गुण आगच्छत्यन्यत्तु परित्यजति, भिन्नजातीयेषु

उ.] तीत्यन्वयः। **द्रव्यमिति।** 'सीदन्त्यस्मिन् जातिगुणक्रिया' इति व्युत्पत्तेः। सदेरौणादिको 'व'प्रत्ययः। ततः पाकादिकारणान्तरवशाद्गुणान्तरोत्पत्तौ स गुणस्ततो द्रव्यान्निवर्त्तत इत्यर्थः। **भिन्नजातीयेष्विति।** घटपटादिष्वित्यर्थः। **एतेन जातेरिति।** इदमुपलक्षणम्–अनेन संज्ञाया अपि तत्त्वनिरासात्। **न कदाचिदिति।** नित्यत्वात्तस्या इति भावः। **प्राणित्वमिति।** यद्यपि प्राणित्वं प्राणसम्बन्धरूपं न जातिर्नाप्यखण्डोपाधिस्तथाऽपि तस्य जातित्वाङ्गीकारेणेदम्। **इत्याहेति।** इत्यत आहेत्यर्थः। **आधेय** इत्यस्याऽर्थ उत्पाद्य इति। एतेन नित्याऽनित्यवृत्तिजातिमत्त्वं लब्धम्। नैवं क्रियेत्याह–**क्रिया त्विति। अद्रव्यस्वभाव इति।** द्रव्यभिन्न इत्यर्थः। **द्रव्यादन्य** इत्युत्तरलक्षणे उक्तेः। द्रव्यव्यपदेशोऽत्र गुणाऽऽश्रय उच्यते। **इत्युच्यत इति।** जातिशब्दो लक्षणया व्यक्तिवचन इति भावः। अत्रैवं व्याख्याने 'पृथग्जातिषु दृश्यते' इत्यनेन, 'सत्त्वे निविशते' इत्यादिना वा जातेर्वारणे सिद्धेऽन्यतरवैयर्थ्यापत्तिः। किञ्च,–क्रियावारकेणैव जातिवारणे सिद्धे उभयोरपि वैयर्थ्यम्। किञ्च—'पृथग्जातिषु' इत्यनेन जातिवारणमशक्यं, भिन्नजातीयेषु घटपटादिषु द्रव्यत्वादिदर्शनात्। **अन्यद्द्रव्यमिति।** यथा कुसुम्भादिरूपं वस्त्रमायाति कुसुम्भञ्च परित्यजतीत्यर्थः। पटुत्वाद्यपि क्वचिदायाति क्वचिन्नश्यति, कस्यचित्पटोरपटुत्वस्याऽपटोश्च पटुत्वस्य दर्शनात्। पूर्वलक्षणेऽप्येवमेव व्याख्यातुमुचितम्।

वाचकः सर्वलिङ्गानां द्रव्यादन्यो गुणः स्मृतः ॥ * ॥

॥ * ॥ गुणवचनान्ङीबाद्युदात्तार्थम् ॥ * ॥ **गुणवचनान्ङीब्वक्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'आद्युदात्तार्थम्' । आद्युदात्ताः प्रयोजयन्ति–वस्वी । पट्वी ।**
॥ * ॥ खरुसंयोगोपधप्रतिषेधश्च ॥ * ॥ **खरुसंयोगोपधानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । खरुरियं ब्राह्मणी । पाण्डुरियं ब्राह्मणी ॥** [वोतो गुणवचनात्] ॥

प्र.] च द्रव्येषु दृष्टः । सर्वलिङ्गाश्रयगतलिङ्गग्राहित्वाद्वा**वाचकः सर्वलिङ्गानाम्** । शब्दधर्मस्य वाचकत्वस्यार्थ आरोपाद् **वाचक** इत्युच्यते । **द्रव्यादन्य इति** । यथोक्तलक्षणयुक्तत्वेपि यस्य द्रव्यत्वं नास्ति स गुण इत्यर्थः । **वस्वीति** । 'धान्ये नि'दित्यतो निदिति वर्तमाने 'शॄस्वृस्निही'ति वसुशब्द आद्युदात्तो व्युत्पादितः । तस्मान् ङीपि सति ईकारो-

---

उ.] द्रव्येषु दृष्ट इति–पूर्वार्धेन संज्ञाया जातेश्च तत्त्वनिरासः । ननु गुणस्य वाचकत्वमनुपपन्नमत आह–**शब्दधर्मस्येति** । अनेनाऽलिङ्गक्रियाया गुणत्वनिरासः । अत्राऽपि पूर्वलक्षणवद्व्यर्थविशेषणताऽऽपतति । द्रव्याऽन्यत्वेन भावत्वोपलक्षणादभावनिरासः ।

अत्र वदन्ति,–**'गुणो नामे'**ति प्रश्ने नामैकदेशग्रहणं, 'गुणवचनः क' इति प्रश्नः । अत एवोत्तरे–'वाचकः सर्वलिङ्गाना'मिति यथाश्रुततयैव सङ्गच्छते । येषाञ्च शब्दानाम् 'आकडार'सूत्रे गुणवचनसंज्ञोक्ता, तेषामेवाऽत्र कथनम् । एवं हि द्वयोर्भाष्ययोरेकवाक्यता भवति । तत्र हि समस्तकृदन्ततद्धितान्तसर्वनामजातिसंख्यासंज्ञाशब्दातिरिक्तशब्दस्य गुणवचनसंज्ञा कृता । तस्मादत्राऽपि विशेषणैस्तद्व्यावृत्तिरेव युक्ता । तथा हि–तत्राऽऽद्यपादेन संज्ञानिरासः । न हि संज्ञाजातिशब्दा द्रव्ये विद्यमान एव रक्तादिशब्दवत्कदाचिद्वाचकत्वेन प्रवर्त्तन्ते कदाचिन्नेति भवति । **'जातिषु पृथग्दृश्यते'** इत्यनेन सर्वनामनिरासः । यथा शुक्लादयः शब्दाः–समाने शुक्ले गवि शुक्लशब्दोऽश्वे च कर्कशब्दो, नैवं सर्वनामशब्दा नियतविषयाः । चार्वादयोऽपि क्वचिच्चारुरिति क्वचिच्चारुतर इति, नैवं क्वचिदपि 'सर्वतर' इति । **'आधेय'** इत्यनेन संख्याशब्दनिरासः । न हि स रक्तादिगुणशब्दवद्द्रव्ये विद्यमाने यत्नाऽऽधेयो यत्नाऽऽधेयाऽर्थक इत्यर्थः । अनेनैव जातिशब्दानामपि निरासः । **अक्रियाज** इत्यस्य क्रियाप्रतिपादकधात्वजन्य इत्यर्थः । तेन कृदन्तनिरासः । **असत्त्वप्रकृतिरि**त्यनेन सत्त्ववाचकप्रकृतिकभिन्नाऽर्थकेन समस्ततद्धितान्तयोर्निरासः । अत एव 'प्रकृति'-ग्रहणं चरितार्थम् । उत्तरश्लोकेऽप्याद्यपादेन संज्ञाशब्दनिरासः । **दृष्ट** इत्यस्य–'पृथ'गिति शेषः । तेन सर्वनामनिरासः । तृतीयपादेन जातिनिरासः । न चाद्यपादेन जातिनिरासः, नीचतत्तद्वर्णवृत्त्या सप्तमादौ ब्राह्मणत्वादिनिरासात्, विश्वामित्रादौ तत्सम्बन्धाच्च । 'आविष्टलिङ्गा जातिर्यल्लिङ्गमुपादाय प्रवर्त्तते उत्पत्तिप्रभृत्याऽऽविनाशात्तल्लिङ्गं न जहातीति–'विशेषणानाञ्चे'ति सूत्रे भाष्योक्तेस्तद्वाचकानां न सर्वलिङ्गवाचकत्वम् । अनेन संख्यानिरासोऽपि, विंशत्यादीनां सर्वलिङ्गत्वाऽभावात् ।

द्रव्यादन्य इत्यस्य–द्रव्यवाचकप्रातिपदिकप्रकृतिकादन्य इत्यर्थः, द्रव्यवाचकान्यप्रकृतिक इत्यर्थो वा । तेन समस्ततद्धिताऽन्तयोर्निरासः । द्वितीयपादस्थाऽपिनाऽधातुज-

पुंयोगादाख्यायाम् ।४।१।४८।

॥ * ॥ गोपालिकादीनां प्रतिषेधः ॥ * ॥ **गोपालिकादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। गोपालिका। पशुपालिका॥ किं पुनरत्रोदाहरणम्?॥ प्रष्ठी। प्रचरीति॥**

प्रदीपः] ऽनुदात्तो भवति। ङीषि तूदात्तः स्यात्। अन्तोदात्तात्तु ङीन्ङीषोर्विशेषाभावः—'उदात्तयणो हल्पूर्वा'दिति ङीप उदात्तत्वविधानात्। [**वोतो गुण**]॥

पुंयोग। पुंसा योगः पुंयोगः, तस्माद्धेतोर्यत्प्रातिपदिकं स्त्रियां वर्तते ततो ङीप् भवति। आख्याग्रहणं गुणभूतेनापि पुंसा संबध्यते, अन्येन संबन्धासम्भवात्। गणकादयो हि शब्दाः पुंयोगात्स्त्रियां वर्तमाना न पुंयोगस्याख्या भवन्ति। स्त्रियां च पुंयोगमन्तरेण न वर्तन्त इति स्त्रिया अपि नाख्याः। पुंयोगात्स्त्रियां वर्तमानानां स्त्रीं प्रत्याख्यात्वमव्यभिचारान्न—विशेषणम्। पुंविशेषणस्य तु प्रयोजनं प्रजाता प्रसूतेत्यादौ ङीप्निवृत्तिः। प्रसूतादयो हि पुंयोगात्स्त्रियां प्रवर्त्तन्ते पुमांसं तु नाचक्षते। **गोपालिकादीनामिति**। 'सिद्धये' इति वाक्यशेषः। **किं पुनरिति**। यदि प्रष्ठादिशब्दः पुंसि व्युत्पाद्यते ततः स्त्रीवृत्तिर्न स्यात्,

---

उ.] त्वस्य संग्रहः। तेन कृदन्तनिरास इति। अत एवोत्तरसूत्रे 'बहु'ग्रहणं चरितार्थम्। 'संख्याशब्दस्याऽगुणवचनत्वा'दिति कैयटव्याख्यानेऽपि 'आधेयश्चे'त्यादिना संख्यावारणसम्भवात्। वस्तुतोऽत्रत्यमिदम्भाष्यमेकदेश्युक्तिः, व्याख्यालेशस्याऽप्यभावात्, उक्तरीत्या सिकताकूपवद्विशीर्णत्वाच्च, 'आकडार'सूत्रे स्वयमुक्तत्वाच्च भगवताऽत्र नोत्तरितमिति भाति। ननु ङीन्ङीषोः को विशेषोऽत आह—**धान्ये नित्दितीति**। वसुशब्दः प्राशस्त्यवाची। **खरुः**—पाणिग्रहणोत्कण्ठावती॥ [**वोतो गुण**]॥ ४४॥

पुंयोगात्। क्लिष्टत्वात्सूत्राऽर्थं दर्शयति-**पुंसा योग इति**। 'कर्त्तृकरणे' इति समासः। **हेतोरिति**। हेतौ पञ्चमीति भावः। ननु प्रधानेन योगेन, स्त्रिया वा सम्बन्धः स्यादत आह—**अन्येनेति**। तत्र नाद्य इत्याह—**गणकादय इति**। अन्त्ये 'स्त्रिया आख्याया'मित्यत्र किं पुंयोगात्प्राक्तदाख्यायामित्यर्थः? उत उत्तरकालमिति?। नाद्य इत्याह—**स्त्रियाश्चेति**। नान्त्य इत्याह—**पुंयोगादिति**। **प्रसूतादयो हीति**। पुंयोगहेतुकगर्भाधानोत्तरकालं तन्निःसरणरूपप्रसवप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति भावः। **नाचक्षते इति**। ततो गर्भनिःसरणाऽभावादिति भावः। गर्भाधाननिमित्तकः 'प्रसूत'शब्दः पुंस्यपि, तथाप्युक्तप्रवृत्तिनिमित्तको न पुंस आख्या, नाऽपि गर्भाधाननिमित्तेन प्रसूतशब्दवाच्यपुंयोगमात्रेणाऽस्य स्त्रियां वृत्तिरिति भावः॥ गोपालिकादीनां प्रतिषेधप्रतियोगित्वाऽसम्भवादाह—**वाक्यशेष इति**। नन्वत्र 'तृजकाभ्या'मिति निषेधात्समासो दुर्लभः, शेषषष्ठ्या समासेऽपि आपः सुपः परत्वादित्त्वं दुर्लभमिति चेन्न, शेषषष्ठ्या अपि तत्प्रकृत्यर्थस्य क्रियाजनकत्वात्कारकत्वमेवेति तयापि सुबुत्पत्तेः पूर्वं समास इति नाऽऽपः सुपःपरत्वमित्यदोषात्। यथाकथञ्चित्तत्कारकोपादानेऽपि कथञ्चित्कारकत्वमादाय सा प्रवर्त्तत इति,—अत्रत्यभाष्यादुपपदमिति सूत्रस्थभाष्याच्च ज्ञायते।

कथं पुनरयं प्रष्ठशब्दोऽकारान्तः स्त्रियां वर्तते?॥ तस्येदमित्यनेनाभिसम्बन्धेन। यथैव ह्यसौ तत्कृतान्स्नानोद्वर्तनपरिषेकाँल्लभते एवं प्रष्ठशब्दमपि लभते॥ यद्येवं,-॥ *॥ पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग्वचनम् ॥ *॥ पुंयोगादाख्यायां तद्धितस्य लुग्वक्तव्यः।-'तस्येद'मिति प्राप्नोति॥ न तर्हीदानीमिदं भवति-प्राष्ठ्य इमाः, प्राचर्य इमा इति॥ भवति च।-विभाषा लुग्वक्तव्यः। यदा लुक्तदा प्रष्ठी, यदा न लुक्तदा प्राष्ठी॥ यद्येवं नार्थो लुका, विभाषा तद्धितोत्पत्तिः, यदा तद्धितोत्पत्तिस्तदा प्राष्ठी। यदा न तद्धितोत्पत्तिस्तदा प्रष्ठी॥

एवमपि लुग्वक्तव्यो,-नह्यन्तरेण तद्धितस्य लुकं परार्थे शब्दो वर्तते॥

यदि पुनस्तस्यामेव प्रष्ठशब्दो वर्त्तते[1]॥ कथं पुनस्तस्यामेवाऽप्रतिष्ठमानायां प्रष्ठशब्दो वर्तते?॥ यथैव ह्यसावकुर्वती किं चित्पापं भर्तृकृतान्[2] बन्धनादिक्लेशाँल्लभते एवं प्रष्ठशब्दमपि लभते॥

प्र.]अथ तत्समर्थाचरणात्प्रस्थानादिक्रियां प्रति कर्तृत्वमाश्रित्य स्त्रियां व्युत्पाद्यते तदान्तरङ्गत्वाट्टापि कृते सुबुत्पत्तौ सत्यां समासे कृतेऽकारान्तत्वाभावान्ङीप् न स्यादिति **प्रश्नः।**

तस्येदमित्यनेनेति। यथा राजामात्यो राजकार्याणि राजव्यपदेशश्च लभते तथा प्रष्ठभार्यापीत्यर्थः। **'स्नान'**शब्दः करणसाधन इत्यपुनरुक्तः **परिषेक**शब्दः। **तद्धितलुग्वचनमिति।** तस्येदमिति संबन्धस्य भेदनिबन्धनत्वाद्भेदाश्रयतद्धितोत्पत्तौ सत्यां तस्य लुग्वक्तव्यः। **न ह्यन्तरेणेति।** तद्धितस्य विकल्पेनोत्पत्तावपि पक्षे वाक्यमेव भवति-प्रष्ठस्येयमिति। तत्र च प्रष्ठशब्दः पुंस्येव वर्तते न तु स्त्रियाम्। तस्मात्स्त्रीवृत्तित्वमस्येच्छता तद्धितलुग्विधेय इत्यर्थः। **यदि पुनरिति।** यथा पञ्चभिर्हलैः कृषतीति प्रतिविधानात्कर्तृत्वम्, एवं स्त्रिया अपि प्रस्थानादौ कर्तृत्वं स्यादेवेति भावः। **कथमिति।** साक्षात्तस्याः क्रियाया अकरणादकर्तृत्वं मन्यते। **यथैवेति।** साक्षात्पापमकुर्वत्यपि संविधात्रीत्वात्कर्तृत्वमापद्यते। यथा 'स्वामिदासौ पचत'इति स्वामिनः संविधातृत्वात् पक्तृत्वं, दासस्य तु साक्षात्, तथा

उ.] पुंसीति। प्रस्थानादिक्रियायाः पुंधर्मत्वादिति भावः। उदाहरणयोः 'सुपि स्थः' 'चरेष्टः' इति क-टौ। भाष्ये-**तस्येदमिति**-सामान्ये नपुंसकम्। **तत्कृतानिति।** तस्येयमित्यभिसम्बन्धकृतानित्यर्थः। **करणसाधन इति।** तथा च 'स्नान'-शब्दो गन्धतैलादिवचन इत्यर्थः। ननु तद्धितस्य विकल्पे प्रष्ठशब्द एव सम्बन्धमाचष्टे इति किं लुकेत्यत आह-**तद्धितस्येति।** महाविभाषया वाक्यस्यैवाऽभ्यनुज्ञानादिति भावः। लक्षणया चेदृशेऽर्थेऽसाधुत्वम्, 'तत्सम्बन्धी'त्यर्थेऽनुशासनेन प्रत्ययान्तस्यैव तत्सम्बन्धीत्यादिसमासस्यैव वा साधुत्वनियमादिति तात्पर्यम्। **प्रतिविधानात्**-तत्समर्थाचरणात्। पञ्चभिर्हलैर्भूकर्षणस्यैकेनाऽसम्भवादिति भावः। भाष्ये-**भर्तृकृतानिति।** भर्तृकृतपापकृतानित्यर्थः। **तत्कृतानिति**-पाठेऽप्ययमेवार्थः। तथा च दाम्पत्यलक्षण एव पुंयोगो भगवतोऽभिमतः। केकयी देवकी रेवतीत्यादौ गौरादित्वान्ङीषिति तदाकूतम्। **तथेति।**

---

१ 'वर्त्तेत' इति पा०। २ 'तत्कृतान्' इति पा०।

।।*।। सुबन्तसमासवचनाच्चाकारान्तानुपपत्तिः ।।*।। **सुबन्तसमासवचनाच्चाकारान्तता नोपपद्यते। सुबन्तानां समासस्तत्रान्तरङ्गत्वाट्टाप्, । टाप्युत्पन्ने समासः। स्थाशब्दः समस्येत । तत्र पुंयोगादाख्यायामकारान्तादितीकारो न प्राप्नोति ॥**

।।*।। सिद्धन्तु स्त्रियाः पुंशब्देनाभिधानात् ।।*।। **सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'स्त्रियाः पुंशब्देनाभिधानात्' । स्त्री पुंशब्देनाऽकारान्तेनाभिधीयते । ननु चोक्तं 'पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग्वचन'मिति ॥ नैष दोषः–आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति–'नातस्तद्धितोत्पत्तिर्भवती'ति,–यदयं 'पुंयोगादाख्याया'मितीकारं शास्ति ॥**

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं,–येऽनीकारास्तद्धितास्तदर्थमेतत्स्यात् ॥ यत्तर्ह्याख्याग्रहणं करोति,–न हि तद्धितान्तमाख्या भवति ॥ अथ वा पुनरस्तु–'तस्येदमित्यनेनाभिसम्बन्धेन' ॥ ननु चोक्तं–'पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग्वचन'मिति ॥ नैष दोषः–नावश्यमयमेवाभिसम्बन्धो भवति-तस्येदमिति,–अयमप्यभिसम्बन्धोऽस्ति–'सोय'मिति ॥

प्र.] स्त्रीपुंसयोः प्रस्थातृत्वमित्यर्थः। **तत्रान्तरङ्गत्वादिति ।** प्रातिपदिकं पूर्वं लिङ्गमभिदधाति पश्चात्संख्यामिति तन्निमित्तस्य सुपो बहिरङ्गत्वमिति भावः । **सिद्धं त्विति ।** तस्येदमिति संबन्धात्तच्छब्दलाभं मन्यते । **यदयमिति ।** अणि हि ङीप्सिद्धो न चाणन्तान् ङीपि ङीषि वा विशेषः, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वात् । **येनीकारा इति ।** यथा भानोरियमिति वृद्धाच्छः । भानवीया। अत्र टाब्बाधनार्थमिदं वचनं स्यात् । **न हि तद्धितान्तमिति ।** तद्धितान्तस्य शब्दस्य प्रकृत्यर्थे पुंस्यवर्तनादिति भावः । तदेवमाख्याग्रहणं तस्येदमिति भेदविवक्षायामपि तद्धितोत्पत्तिमन्तरेण प्रष्ठशब्दस्य स्त्रियां वृत्तित्वं साधुत्वं च ज्ञापयति । तेन 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्ये'ति नियमो न प्रवर्तत इत्युक्तम् । अस्मिंस्तु व्याख्याने तद्धितस्य नित्यो बाधः प्राप्नोतीति 'सिद्धन्तु स्त्रिया'इत्येतत्पक्षान्तराश्रयेण व्याचष्टे- **अथ वेति । अनेनाभिसंबन्धेनेति ।** एतत्पूर्वकेण 'सोय'मिति संबन्धेनेति भावः ।

उ.] स्वामिदासयोः पाककर्तृत्ववत्स्त्रीपुंसयोः पापकर्तृत्ववच्च तयोः प्रस्थातृत्वमपीत्यर्थः । कथं पुनरन्याऽर्थेनाऽन्यार्थाऽभिधानमत आह–**सम्बन्धादिति ।** नन्वणि ङीब्विधानार्थमिदमित्यज्ञापकमत आह–**अणि हीति ।** भाष्ये–**अनीकारा इति ।** ईकाराऽप्राप्तियोग्या इत्यर्थः । **प्रकृत्यर्थे पुंसीति ।** एवञ्च पुमाख्यायाः स्त्रियामवृत्तेः सूत्रवैयर्थ्यमेवेति भावः । ननु प्रसूतादौ ङीष्व्यावृत्तये तस्य चारितार्थ्यात्कथं ज्ञापकत्वमिति चेन्न, व्याख्यानात् 'पुंयोगा'दित्यस्य-यः पुंशब्दः स्वार्थयोगात्स्त्रियां वर्त्तत इत्यर्थकरणेन तद्वारणात् । **नित्यो बाधइति ।** तथा च 'प्राष्ठ्य इमा' इत्यसाधु(:)स्यादिति भावः । इदं चिन्त्यं–सर्वथा बाधकल्पनाऽपेक्षया ईदृशे विषये तस्य वैकल्पिकत्वज्ञापनस्यैवौचित्यात् । तच्चेदं ज्ञापकं स्त्रीप्रत्ययङीब्विषयमेवेति नाऽन्यत्र अनया रीत्या प्रकृतिमात्रस्य साधुत्वमिति न पक्षयोः फलभेदः । परन्तु 'आख्याया'मित्यस्योक्तार्थतात्पर्यग्राहकतया चारितार्थ्येन ज्ञापकत्वाऽसम्भव इत्यरुचिर्वक्तुमुचिता । ननु पूर्वव्याख्यानेऽपि 'तस्येद'मिति सम्बन्धस्यैवोक्तेः पक्षभेदोऽनुपपन्न इत्यत

कथं पुनरतस्मिन् 'स' इत्येतद्भवति ?॥ चतुर्भिः प्रकारैरतस्मिन् 'स' इत्येतद्भवति–तात्स्थ्यात्, ताद्धर्म्यात्, तत्सामीप्यात्, तत्साहचर्यादिति।

तात्स्थ्यात्तावत्,–मञ्चा हसन्ति, गिरिर्दह्यते । ताद्धर्म्यात्–जटिनं [1]यान्तं ब्रह्मदत्त इत्याह। ब्रह्मदत्ते यानि कार्याणि जटिन्यपि तानि क्रियन्त इत्यतो जटी 'ब्रह्मदत्त' इत्युच्यते। तत्सामीप्यात्,–गङ्गायां घोषः, कूपे गर्गकुलम्। तत्साहचर्यात्,–कुन्तान्प्रवेशय, यष्टीः प्रवेशयेति ॥

अथ वा पुनरस्तु तस्यामेव प्रष्ठशब्दः। ननु चोक्तं 'सुबन्तसमासवचनाच्चाकारान्तानुपपत्ति'रिति ॥ नैष दोषः–॥ * ॥ गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनम् ॥ * ॥ 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवती'त्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥ कानि पुनरस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ? ॥ ॥*॥ प्रयोजनं क्तादल्पाख्यायाम् ॥*॥ [[2]प्रयोजनं 'क्तादल्पाख्यायाम्' ।] अभ्रविलिप्ती।

प्र.] इतरो भेदसंबन्ध एवानेनोक्त इति मत्वाह–**ननु चेति। अयमपीति**। अभेदाच्च भेदस्य निवृत्तत्वात्तद्धितानुत्पत्तिः। भेदस्य तु विवक्षायां तद्धितो न निवार्यते।

कथं पुनरिति। भिन्नानामभेदाभावादिति **प्रश्नः। चतुर्भिरिति**। आरोप्यते तादूप्यं न तु मुख्यमित्यर्थः। **मञ्चा हसन्तीति**। अत्र बालेषु मञ्चत्वारोपान्मञ्चशब्दप्रवृत्तिर्हसन्तीति पदान्तरप्रयोगाद्धि ज्ञायते। **जटिनमिति**। ब्रह्मदत्तधर्मलाभात्तद्रूपारोपः। 'सिंहो माणवको' 'गौर्वाहीक' इत्यादावपि ताद्धर्म्यात्तादूप्यारोपात्तच्छब्दप्रवृत्तिः। तदुक्तं **हरिणा**–

गोत्वानुषङ्गो वाहीके निमित्तात्कैश्चिदिष्यते।
अर्थमात्रं विपर्यस्तं शब्दः स्वार्थे व्यवस्थितः॥ इति।

इह तु साहचर्यात्स्त्रियां प्रष्ठत्वारोपः। **अथ वेति**। संविधात्रीत्वात् प्रस्थाने कर्त्रीत्वं स्त्रियाः, पुरुषगताया वा प्रस्थानक्रियायास्तस्यामारोपादिति भावः। **अभ्रविलिप्तीति**।

उ.] आह–**एतत्पूर्वकेणेति**। प्राष्ठीत्यस्य तर्हि कथं साधुत्वमत आह–**भेदस्य त्विति। आरोप्यत इति**। आरोपे च हेतवस्तात्स्थ्यादयः। शक्यताऽवच्छेदकप्रकारक एव लक्ष्यार्थबोध इति भावः। तत्प्रकारकप्रतीतिविशेष्यप्रसिद्धार्थत्वं **मुख्यत्वम्**। तादृशाऽप्रसिद्धार्थत्वञ्च **गौणत्वम्। अत्र बालेष्विति**। मुख्यमञ्चपदार्थस्याऽचेतनत्वेन हसनकर्तृत्वाऽसम्भवादित्यर्थः। **ताद्धर्म्यादिति**। शौर्यादियोगान्माणवकवाहीकयोः सिंहत्वगोत्वारोप इति भावः। **गोत्वाऽनुषङ्ग इति**। गोत्वसम्बन्ध इत्यर्थः। नन्वन्यधर्मस्याऽन्यत्र कथं सम्बन्धोऽत आह–**निमित्तादिति**। शौर्यादिरूपादित्यर्थः। **विपर्यस्तमिति**। अन्यत्र विद्यमानमर्थरूपमन्यत्रारोपितमित्यर्थः। **स्वार्थे**–गोत्वे। **कैश्चिदित्यस्य** पातञ्जलैरित्यर्थः। **सामीप्याद्गङ्गायां घोषः**। अत्र तीरे सामीप्याद्गङ्गात्वारोपः। गङ्गासम्बन्धितीरे लक्षणायान्तु 'तस्येद'मित्यणन्त[3]स्यैव त[4]त्रार्थे साधुत्वेनाऽस्यासाधुत्वम्। एवं मत्वर्थादिलक्षणायामपि प्रकृतेरसाधुत्वम्। साहचर्यञ्च सम्बन्धमात्रोपलक्षणम्। अत्र पक्षे पुंयोगहेतुकस्त्रीवृत्तित्वाऽभावादाह–**पुरुष-**

---

१ 'यान्तं' पा०। २ अयं पाठो न सार्वत्रिकः। ३ 'गाङ्गशब्दस्यैव'। ४ गङ्गासम्बन्धिनि।

सूर्यविलिप्ती । सुबन्तानां समासः । तत्रान्तरङ्गत्वाट्टाप् । टाप्युत्पन्ने समासः । विलिप्ताशब्दः समस्येत । तत्र 'क्तादल्पाख्याया'मकारान्तादिति ङीष्न प्राप्नोति ॥ ॥ * ॥ जातेर्ङीष्विधाने ॥ * ॥ **जातेर्ङीष्विधाने प्रयोजनम् । व्याघ्री। कच्छपी। सुबन्तानां समासः। तत्रान्तरङ्गत्वाट्टाप्,टाप्युत्पन्ने समासः। घ्राशब्दः समस्येत । तत्र 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधा'दकारान्तादिति-ङीष्न प्राप्नोति ॥**

॥ * ॥ समासान्तस्य णत्वे ॥ * ॥ **समासान्तस्य णत्वे प्रयोजनं । वक्ष्यति-** ॥ * ॥ 'प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे समासान्तग्रहणमसमासान्तप्रतिषेधार्थम्' ॥ * ॥ **इति । तस्मिन्क्रियमाणे-माषवापिणी, व्रीहिवापिणी । सुबन्तानां समासः । तत्रान्तरङ्गत्वान्नकारान्तान्ङीप् । ङीप्युत्पन्ने समासः । वापिनीशब्दः समस्येत । तत्र 'समासान्तस्ये'ति णत्वं न प्राप्नोति ॥**

॥ * ॥ कृदन्तात्तद्धिते वृद्धिस्वरौ च ॥ * ॥ **कृदन्तात्तद्धिते वृद्धिस्वरौ च प्रयोजनम् । साङ्कूटिनम् । व्यावक्रोशी । अत्रावयवादुत्पत्तिः प्रसज्येत ।**

प्र.] अभ्रशब्दस्य तृतीयान्तस्य विलिप्ताशब्देन कर्तृकरणे कृतेति समासः । ततः करणपूर्वादिति वर्तमाने 'क्तादल्पाख्याया'मिति ङीष् न प्राप्नोति । वचनसामर्थ्याट्टावन्तादपि भविष्यतीति चेदत इत्यधिकारो बाध्येत । परिभाषा चान्यार्थावश्यं कर्तव्या । अथ वा वचनात्प्रातिपदिकाधिकारो बाध्येत, ततश्च वाक्ये ङीष् प्रसज्येत-अभ्रैर्विलिप्ता द्यौरिति । **व्याघ्रीति।** व्याङ्पूर्वाज्जिघ्रते'र्जिघ्रः संज्ञायां प्रतिषेध' इति शस्य प्रतिषेधादातश्चोपसर्गे इति कप्रत्ययः। तत्र घ्रशब्दमात्रं जातौ न वर्तत इति टाबेव स्यात् । ङीषस्तु सूकर्यादिरवकाशः । **समासान्तग्रहणमिति ।** समासस्य प्रातिपदिकस्य योन्तो नकारस्तस्य णत्वमित्यर्थः । तत्र माषान्वपत्यभीक्ष्णमिति 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनौ कृते 'ऋन्नेभ्य'इति ङीपि कृते सुबन्तेन यदि समासः स्यात्तदा समासस्यान्त ईकारो न तु नकार इति णत्वं न स्यात्, माषवापिणि इत्यादेरेव तु स्यात् । **साङ्कूटिनमिति।** 'अभिविधौ भाव इनु'णितीनुणप्रत्ययः । तत्र'कूटि'-न्नित्येतस्मात्समासार्थाविभक्तिश्च प्राप्नोति, 'अणिनुण' इत्यण्प्रत्ययश्च । तत्र स्वार्थिकत्वादन्तरङ्गत्वादण्प्रत्ययः स्यात् । ततश्च कूटिन्नित्यस्यैवाङ्गत्वादादिवृद्धिः स्यात् । प्राक् सुबुत्पत्तेः समासेन्तरङ्गत्वात्पूर्वं समासः । अण्प्रत्ययो हि प्रातिपदिकविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः । तत्र सङ्कूटिन्नित्यस्मात्समासप्रातिपदिकादण्प्रत्यये सतीष्टं सिध्यति । **व्यावक्रोशीति ।** 'कर्म-

---

उ.] गताया चेति। आरोपे निमित्तच तत्साहचर्यम् । **बाध्येतेति।** अबाधेनोपपत्तौ बाधो न न्याय्य इति भावः । ननु तदबाधाय परिभाषायाः करणे गौरवमत आह-**परिभाषा चेति । शस्य-**'पाघ्रा' इत्यादिना विहितस्य । वस्तुतो जिघ्रादेशस्य तेन प्रतिषेध इति शप्रत्ययान्त एव व्याघ्रशब्द इति बोध्यम् । **घ्रशब्दमात्रमिति ।** किन्तु 'व्याघ्र' शब्द इति भावः । **सूकर्यादिरिति ।** 'सूतेः कर'गिति मत इदम् । **प्रोष्ठीत्यादिरिति** पाठान्तरम् । प्रोष्ठी-सूकरीत्याहुः । **अभीक्ष्णमिति ।** तच्छीलस्याऽप्युपलक्षणम् । **स्वार्थिकत्वादिति ।**

---

१ 'सूपविलिप्ती' पा० ।

'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवती'ति न दोषो भवति ॥

सत्यामप्येतस्यां परिभाषायामवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवती'ति ॥ 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवती'ति सङ्घातादुत्पत्तिर्भविष्यति ॥

यदि तर्ह्येषा परिभाषाऽस्ति नैतदस्याः परिभाषायाः प्रयोजनं भवति, एतयैव सिद्धम् ॥ न सिध्यति ॥ किं कारणम् ? ॥ अप्रातिपदिकत्वात् ॥

कृत्त्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु चेदानीं प्रातिपदिकसंज्ञायामप्येतया परिभाषयेह[1] शक्यमुपस्थातुम् ? ॥ 'ने'त्याह । इह हि 'मूलकेनोप-

प्र.] व्यतिहारे णच्स्त्रिया'मिति णच् । 'णचः स्त्रिया'मित्यञ् । सत्यामपीति । 'णच' 'इनुण' इति प्रत्ययग्रहणात्[2] प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थाना'त्कूटि'न्नित्यादेरेवावयवात्तद्धितोत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । कृद्ग्रहण इति । अनया परिभाषया प्रत्ययग्रहणपरिभाषा बाध्यत इत्यर्थः । नैतदस्या इति । 'गतिकारकोपपदाना'मित्यस्याः साङ्कूटिनमित्यादि न प्रयोजनम । अकृत एव समासे कृद्ग्रहणपरिभाषया सङ्घातात्तद्धितोत्पत्तिर्भविष्यतीति भावः । अप्रातिपदिकत्वादिति । 'णचः स्त्रियामञ्' 'अणिनुण' इत्यत्र प्रातिपदिकाधिकाराण्णजन्तादिनुणन्ताच्च प्रातिपदिकात्तद्धितो विधीयते । तत्र कृद्ग्रहणपरिभाषया णजिनुणन्तत्वं सिध्यति न तु प्रातिपदिकत्वम् । तत्र समासग्रहणेन नियमार्थेन सङ्घातस्य प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधात्सङ्घातात्तद्धितो न स्यादित्यर्थः ।

ननु चेति । 'कृत्तद्धितसमासाश्चे'त्यत्रापि कृद्ग्रहणे कृद्ग्रहणपरिभाषया 'सङ्कूटि'न्नित्यस्य विनापि प्राक्सुबुत्पत्तेः समासेन प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति, तन्निबन्धनश्च तद्धित इति भावः । मूलकेनोपदंशमिति । 'उपदंशस्तृतीयाया'मिति णमुल् । अत्र यदि सगतिकारकस्य कृदन्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात्तदा प्रातिपदिकान्तर्वर्तित्वात्सुपो[3] लुक्प्रसज्येत । यद्येवं 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्या'मिति विकल्पेन समासविधानस्य किं प्रयोजनमिति चेत्,

उ.] एवञ्चाऽत्यन्तस्वार्थिकानां सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव प्रवृत्तिरिति भावः । अन्यथा तस्याऽपि सुबन्तादुत्पत्तौ पूर्वं सुपि–इनुणन्तत्वरूपाधिकपदार्थसापेक्षतया बहिरङ्गाऽण्प्रत्ययादन्तरङ्गत्वात्पूर्वं समासे ततो विशिष्टादणि रूपसिद्धौ भाष्यमसङ्गतमेव स्यात् । भाष्योक्तः स्वरदोषस्तु–'व्यावक्रोशी'त्यत्र । प्रथमं तद्धिते तदन्तेन समासेऽन्तोदात्तं स्यात् । समासोत्तरमञि तु आद्युदात्तमिति बोध्यम् । विशेषाऽपेक्षत्वादिति । इनुणन्तत्वरूपाऽधिकपदार्थाऽपेक्षत्वादित्यर्थः । बाध्यत इति । नन्वियं तदप्राप्तविषयसङ्ग्राहिका, अत एव अपिना-तदर्थस्याऽपि सङ्ग्रहः परिभाषायामिति चेन्न, गत्यादिसमवधाने बाधिकैव तस्या इत्याशयात् । अपिस्तु गत्याद्यभावे तावन्मात्रस्याऽपि ग्रहणाऽर्थ इति भावः । न तु प्रातिपदिकत्वमिति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कृदन्तत्वाऽभावादिति भावः । अर्थवत्सूत्रेणाऽपि नेत्याह–तत्र समासेति । भाष्ये-इतर आह–कृत्त्वादिति । तदेव विवृणोति–ननु चेदानीमिति । एतया परिभाषयेहेति । 'कृद्ग्रहण'परिभाषयेत्यर्थः । सुपो लुक्प्रसज्येतेति ।

१ 'परिभाषया शक्यमिहोपस्थातुम्' पा० । २ अयं पाठः क्वचिन्न दृश्यते । ३ 'सुब्लुक्' पा० ।

दंशं भुङ्क्ते' इति वाक्येऽपि लुक्प्रसज्येत ॥ स्वरे च दोषः स्यात्-प्रकारकः, प्रकरणम् । 'गतिकारकोपपदात्कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवती'त्येष स्वरो न स्यात् ॥ नैष दोषः । द्वे अत्र प्रातिपदिकसंज्ञे-अवयवस्यापि, समुदायस्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रयः स्वरो भविष्यति ॥

इहापि तर्हि साङ्कूटिनं, व्यावक्रोशीति। द्वे अत्रापि प्रातिपदिकसंज्ञे-अवयवस्यापि समुदायस्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रयाऽवयवादुत्पत्तिः प्रसज्येत ॥ अवयवादुत्पत्तौ सत्यां को दोषः ? ॥ कौम्भकारेयो न

प्र.] दधिउपदंशं भुङ्क्त इत्यत्र पक्षे प्रकृतिभावः। अन्यथाऽसत्यस्मिन्विकल्पविधाने 'अमैवाव्ययेने'ति नित्यसमासः स्यात्। ततश्च 'सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो वक्तव्यः' इति प्रकृतिभावः प्रतिषिध्येत । **प्रकारक इति** । अत्र समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां सुबुत्पत्तौ पदव्यपदेशोऽस्ति न तूत्तरपदव्यपदेशस्तत्र समुदायस्य कृदन्तव्यपदेशे तदन्तर्भावाद्गतेस्तस्मात्परं कृदन्तमुत्तरपदं न भवतीति कारकशब्दस्य प्रकृतिस्वरो न स्यात्। वचनं किमर्थमिति चेत्, उपपदार्थं स्याद्-अमावास्येत्यादौ। गतिकारकग्रहणं तूत्तरार्थं स्यात् । अथवा वचनस्याप्रतिपादकत्वलक्षणमप्रामाण्यं स्यात् । **द्वे इति** । 'गतिकारकपूर्वस्यापी'त्यत्राऽपिशब्दात्कारकशब्दस्यापि प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा,प्रकारकशब्दस्यापि समुदायस्येत्यर्थः। **तदाश्रय इति** । कारकशब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां गतिकारकोपपदानामित्येतदनाश्रयणे सुप्युत्पन्ने समासे कृते अपिग्रहणात्कारकशब्दस्यापि कृदन्तत्वाद्गतेरुत्तर(कृ)त्वात्स्वरो भविष्यतीत्यर्थः । **कौम्भकारेय इति** । एतच्चोपलक्षणम् । सांकूटिनं व्यावक्रोशीत्यपि न सिध्यति । समुदायावयवसन्निधाने द्विर्वचनवत्समुदाय एव प्रकृतित्वेनाश्रयिष्यत इति चेत्प्रकारके दोषः स्यात् । समुदायस्य कृदन्तत्वे तदन्तर्भावाद्गतेस्तदाश्रयः स्वरो न स्यात् । किञ्च समुदाये द्विरुक्ते अवयवा अपि द्विरुक्ता भवन्तीति पृथग्द्विर्वचनं न प्रयुज्यते । इह तु'

उ] तद्व्यावृत्तये समासग्रहणकृतनियमेन परत्वात्कृदन्तत्वप्रयुक्तसंज्ञाया अपि बाधोऽवश्यं वाच्यः, एवञ्च फलाऽभावान्नैतत्परिभाषोपस्थितिस्तत्रेति भावः। **सिन्नित्यसमासयोरिति** । नित्यग्रहणाऽभावेऽपि समासे प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यपि बोध्यम् । **प्रतिषिध्येतेति** । स्वरेऽपि विशेषो बोध्यः समासाऽसमासयोः, । एवञ्च प्रकृतिभावः समासप्रयोजनं, तथा विशेषणाऽनन्वयसंख्याभानाऽभावावित्यपि बोध्यम् । **पदव्यपदेशोऽस्तीति** । 'समुदायस्ये'ति शेषः । **न तूत्तरपदेति** । 'उत्तरखण्डस्ये'ति शेषः। समासाऽभावादिति भावः। **तस्मादिति**। यत्कृदन्तन्तदुत्तरपदन्न, यच्च गतेरुत्तरन्तन्न कृदन्तं, नापि पदं, समुदायस्यैव पदत्वात्, समासाऽप्राप्तिरपि तत एवेति भावः । अयं भावः,–गतिसमवधाने विशिष्टस्यैव कृदन्तत्वमिति । ननूत्तरार्थत्वे तत्रैव कार्यमत आह-**अथ वेति** । एकदेश्याह भाष्ये-**नैष दोष इत्यादि** । ननु 'कृद्ग्रहण'परिभाषायां सत्यां कथमवयवस्य प्रातिपदिकत्वमत आह-**गतिकारकेति** । गतिसमवधानेऽपि-'अपि'शब्दात्केवलस्येत्यर्थ इत्य**भिमानः** । तद्दूषयति भाष्ये-**इहाऽपीति** । कृदन्तत्वादवयवस्य प्रातिपदिकत्वम्, ततः सुपि समासे विशिष्टस्यापि

सिध्यति । अवयवस्य वृद्धिस्वरौ स्याताम् । तस्मात्प्रयोजनमेवैतदस्याः

प्र.] समुदायादुत्पत्तौ तस्यैवाङ्गसंज्ञायां तन्निबन्धनानि कार्याणि प्रवर्त्तन्ते नावयवानामित्यवयवादपि प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गः । तत्र कुम्भकारशब्दे यदि 'कार'शब्दस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञा, समुदायस्यापि, 'गतिकारकोपपदाना'मित्येतच्च नाश्रीयते तदा कारशब्दात्प्रातिपदिकान्ङीपि कृते 'कारी'शब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वात्तत एव ढकि सति तस्यैवादिवृद्धिः स्यात् ।

ननु चानुपसर्जनादितिसूत्रं प्रधानेन तदन्तविध्यर्थमित्युक्तं, तत्र कारशब्दान्तान्ङीब्भविष्यति, तत्कथमुक्तं 'कौम्भकारेयो न सिध्यती'ति । नैषदोषः । 'गतिकोरकोपपदाना'मित्येतद्वचनमत्र प्रदेशे आक्षिप्तम् । अस्मिंश्चासति उपपदस्य सुबन्तेन सह समासेन भाव्यम् । तत्रान्तरङ्गत्वात्कारशब्दादेव ङीपि सति सुबुत्पत्तौ सत्यां समासः प्रसज्येत । ततश्च 'कारी'शब्दादेव ढक् स्यात् । यद्यपि स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्ति तथापि 'स्त्रीभ्यो ढ'गिति समुदायाड्ढकं बाधित्वा'**द्व्यच**'इति परत्वादन्तरङ्गत्वाद्वाऽवयवाड्ढक्प्रसज्येत । तस्मात् स्थितमेतत्' 'कृत्तद्धितसमासाश्चे'त्यत्र कृद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठते । यस्मादप्रत्यय इत्यस्य प्रतिषेधस्य बाधनार्थं तत्र कृद्ग्रहणम् । परिभाषोपस्थाने तु सति 'मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते'इति वाक्यस्यापि स्यात् । तथा च समासग्रहणाद्यो नियमः स बाध्येत । मध्येऽपवादा इति न्यायाच्च 'अप्रत्यय'इत्ययं निषेधः कृद्ग्रहणेन बाध्येत न तु समासग्रहणकृतो नियमः । तत्र परत्वात्समासग्रहणेन गतिकारकपूर्वस्यापि कृदन्तस्य वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञाया निवर्तनाद्यस्मात् कृद्विहितस्तदादेरेव कृदन्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञाऽवतिष्ठते। **तस्मादिति** । 'गतिकारकोपपदाना'मित्यस्याः साङ्कूटिनमित्यादिप्रयोजनमित्यर्थः । **उभाभ्यामिति** । साङ्कूटिनादि परिभाषाद्वयेन सिध्यति न केवलया कृद्ग्रहणपरिभाषयेत्यर्थः । ननु च 'गतिकारकपूर्वस्यापी'त्यपिग्रहणात् 'कूटि'न्नित्यस्यापीनुणन्तत्वादण् प्राप्नोति । नैष दोषः । उभयोरपीनुणन्तत्वे प्रातिपदिकत्वे चार्थविच्छेदाभावादवयवविच्छेदे प्रमाणाभावात्समुदायादेवोत्पत्तिर्भवति। असत्यां-

उ.] प्रातिपदिकत्वमिति द्वे इत्यर्थः। एवञ्चाऽवयवादुत्पत्तौ साङ्कूटिनकौम्भकारेयाद्यसिद्ध्या नैवं परिभाषार्थः, किन्तु प्रागुक्त एव । एवञ्च,-समुदायस्याऽप्रातिपदिकत्वात्साङ्कूटिनाऽसिद्ध्या तत्सिद्धये एषाऽपि तदर्थमावश्यकीत्याह—भाष्ये—**तस्मादिति**। न्यायसम्भवमपि दर्शयति—**किञ्चेति । इत्येतच्च नाश्रीयत इति ।** तदाश्रयणे ह्यन्तरङ्गत्वात्कारशब्देनैव पूर्वं समासे ततः प्रधानेन तदन्तविधिसत्त्वात्समुदायादेव ङीपि समुदायादेव तद्धितः स्यादिति भावः। **कारीशब्दादेवेति** । न तूपपदसहितात्। **तथाऽपीति** । तदादिनियमाऽभावात्कदाचित्कारीशब्दादपि 'स्त्रीभ्य' इत्यनेनैव स्यादित्यपि बोध्यम् । यथोक्तं कैयटेनैव—'अनुपसर्जना'दित्यत्र । **अन्तरङ्गत्वादिति** । स्त्रीभ्य इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययान्तत्वस्याऽधिकस्यापेक्षणादस्याऽन्तरङ्गत्वमिति भावः। अनुपस्थितौ प्रमाणं दर्शयति—**यस्मादित्यादिना । अप्रत्यय इत्यस्येति** । अधातुरित्यस्याऽपीति बोध्यम् । ननु तद्बाधेऽपीष्टापत्तिरत आह—**मध्येऽपवादा इति** । परिभाषाद्वयेन 'गतिकारकोपपदाना'मिति, 'कृद्ग्रहण'इति च समासे कृते विशिष्टस्यैवेनुणन्तत्वात्, प्रातिपदिकत्वाच्च। **अर्थविच्छेदाऽभावादिति ।**

परिभाषया: । उभाभ्यां तु खलु सिध्यति ॥ * ॥ अवदातायां ङीष्प्रसङ्गः ॥ * ॥ **अवदातायान्तु ङीष्प्राप्नोति । अवदाता ब्राह्मणी । 'वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तोन' इति ॥ नैष वर्णवाची ॥ किन्तर्हि ? ॥ विशुद्धवाची । आतश्च विशुद्धवाची,- एवं ह्याह**-"त्रीणि यस्यावदातानि विद्या योनिश्च कर्म च ।

एतं च्छिवे ! विजानीहि ब्राह्मणाग्र्यस्य लक्षणम् ॥" १ ॥ **इति ॥**

॥ * ॥ सूर्याद्देवतायां चाप् ॥ * ॥ **सूर्याद्देवतायां चाब्वक्तव्यः । सूर्यस्य स्त्री सूर्या ॥ देवतायामिति किमर्थम् ? ॥ सूरी ॥** [पुंयोगादाख्यायाम्] ॥

प्र.] त्वेकतरस्यां परिभाषायामवयवस्यैवेनुणन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वात्तत एव तद्धितोत्पत्तिः प्रसज्येत । 'गतिकारकोपपदात्कृ'दित्यत्र तु गतिकारकयोर्भेदेनोपादानान्निमित्तभावाद्यथा-संभवं क्वचित्केवलस्य कृदन्तस्य क्वचिद्गतिकारकपूर्वस्य गत्यादिभ्य उत्तरस्य स्वरो भवति । तदेवं 'गतिकारकोपपदाना'मिति वाचनात्प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे प्रष्ठशब्दोऽका-रान्तः पुंयोगात् प्रस्थानाऽऽसङ्गात् पुंस्कर्तृकप्रस्थानक्रियायां संविधात्रीत्वाद्वा कर्त्रीत्वात्स्त्रियां वर्तते पुंसो वाचकश्चेति प्रष्ठीत्युदाहरणं भवतीति । **अवदातायामिति ।** 'प्राक्सुबुत्पत्तेः समास'इत्येतत्प्रसङ्गेनात्रेदमुक्तं, 'वर्णादनुदात्ता'दित्यत्र तु वक्तव्यम् । अवदातशब्दो गौर वाचीति मन्यते । **विशुद्धवाचीति ।** वर्णान्तरव्यतिकीर्णेपि विशुद्धिमुपादाय प्रयुज्यते । **सूरीति ।** 'सूर्यतिष्ये'ति यलोपः ॥ [**पुंयोगादाख्यायाम्**] ॥

उ.] वृत्तावेकार्थीभावेनाऽवयवार्थस्य पृथङ्निष्कर्षोऽभावात्तन्मात्रगतस्वार्थस्य प्रत्ययेन प्रति-पिपादयिषायाः कर्तुमशक्यत्वात्तत्र प्रत्ययाऽभाव इति भावः । **परे** तु-शङ्कैवेयमसङ्गता, 'गतिकारकसमवधाने तत्पूर्वस्यैव ग्रहणं, तदसमवधाने केवलस्यापी'त्येव तत्परिभाषाऽर्थात्, उक्तरीत्या भाष्यात्तथैव लाभात्, 'अनया प्रत्ययग्रहणपरिभाषा बाध्यते' इति स्वोक्तेरसङ्ग-त्यापत्तेश्च । किञ्च,-सिद्धान्तोऽप्यसङ्गतः, 'अनुपसर्जना'दिति सूत्रस्थस्य-'अवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोती'ति भाष्यस्य निर्दलत्वाऽऽपत्तेः । किञ्च,-'येन विधिस्तदन्तस्ये'ति सूत्रस्थस्य,-'समर्थः पदविधि रिति सूत्रशेषस्थस्य च भाष्यस्याऽसङ्गतेरित्याहुः । **तत एवेति ।** सामर्थ्यादिति भावः । नन्वेवं-'गतिकारकोपपदा'दिति स्वरविधायके 'कृद्ग्रहणे' इत्युपस्थितौ प्रकारके स्वरो न स्यात्, अनुपस्थितौ इध्मप्रव्रश्चने । इध्मप्रव्रश्चनस्य कृदन्तत्वाऽभावात्स्वरो न स्यादत आह-**गतिकारकेति ।** एवञ्च,-तत्सूत्रे गतिकारकयोर्भेदेनोपादानसामर्थ्या-त्तयोरपि निमित्तत्वेन 'कृद्ग्रहणे गती'त्यस्याः 'प्रत्ययग्रहणे यस्मा'दित्यस्याश्चोपस्थितिरिति भावः । 'पुंयोगात्स्त्रियां वर्त्तते' इत्यन्वयः । कथमित्याह-**प्रस्थानासङ्गादिति ।** साहचर्येण स्त्रियां प्रस्थानाऽऽरोपादित्यर्थः । **संविधात्रीत्वाद्वेति ।** तदनुकूलसंविधानमपि धात्वर्थ इति भावः ॥ 'अवदातया'मित्यस्य प्रकृतसूत्रेऽसङ्गतेः-सङ्गतिं दर्शयति-**प्राक्सुबिति ।** अवदातशब्दो. 'वर्णानां तणती'त्याद्युदात्तः, 'गतिकारक' इति सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासादकारान्त-श्चेति ङीम्नकारयोः प्राप्तिः । **वर्णान्तरेति ।** वर्णान्तरं गौराऽतिरिक्तं, तद्युक्तेऽपि प्रयोगा-

---

१ 'एतच्छिवं' इति । पा० । 'एतत्रयं' इति तु पदमञ्जरीस्थः पाठः ।

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् ॥

॥ * ॥ हिमारण्ययोर्महत्त्वे ॥ * ॥ **हिमारण्ययोर्महत्त्व इति वक्तव्यम् । महद्धिमं हिमानी । महदरण्यमरण्यानी ॥**

॥ * ॥ यवाद्दोषे ॥ * ॥ **यवाद्दोष इति वक्तव्यम् । दुष्टो यवो यवानी ।**

॥ * ॥ यवनाल्लिप्याम् ॥ * ॥ **'यवनाल्लिप्या'मिति वक्तव्यम् । यवनानी लिपिः** ॥ * ॥ उपाध्यायमातुलाभ्यां वा ॥ * ॥ **'उपाध्यायमातुलाभ्यां वे'ति वक्तव्यम् । उपाध्यायी । उपाध्यायानी । मातुली । मातुलानी ॥**

॥ * ॥ मुद्गलाच्छन्दसि लिच्च ॥ * ॥ **'मुद्गलाच्छन्दसि लिच्चे'ति वक्तव्यम् । रथीरभून्मुद्गलानी ॥**

॥ * ॥ आचार्यादणत्वञ्च ॥ * ॥ **'आचार्यादणत्वञ्चे'ति वक्तव्यम् । आचार्यानी ॥**

॥ * ॥ अर्यक्षत्रियाभ्यां वा ॥ * ॥ **'अर्यक्षत्रियाभ्यां वे'ति वक्तव्यम् । अर्या । अर्याणी । क्षत्रिया । क्षत्रियाणी ॥** [इन्द्रवरुणभव]॥

प्र.] इन्द्रवरुण । महद्धिममिति । महत्त्वयोगे हिमारण्ययोः स्त्रीत्वम् । **यवानीति ।** जात्यन्तरमेवाभिधीयते । दोषस्तु यवत्वजातेरभावे तदाकारानुकृतिमात्रमित्याहुः । **यवनानीति ।** तस्येदमित्यणो बाधको ङीष् । **उपाध्यायेति ।** उपाध्यायस्याप्राप्तेर्मातुलस्य तु नित्यं प्राप्ते आनुग्विकल्प्यते । **मुद्गलानीति ।** ङीषो लित्त्वादानुगाकारस्य लित्स्वरः । **अर्येति ।** केचित्तु पुंयोग एवेच्छन्ति । अन्ये तु स्वार्थ एवेच्छन्ति । पुंयोगे तु अर्यी क्षत्रियीत्येव भवितव्यम् ॥ [**इन्द्रवरुण**] ॥

उ.] द्रौरवाचीत्ययुक्तमिति भावः । एवञ्च गौरेऽपि विशुद्धिमादायैव प्रयोग इति तात्पर्यम् ॥

इन्द्रवरुण । महत्त्वयोग इति । तेन महत्त्वोपाध्यभावेऽन्यत्र टाबिति भ्रमो न कार्य इति भावः । **जात्यन्तरमेवेति ।** न तु यवानामेव केनचित्कारणेन दुष्टत्व एतत्प्रवृत्तिरिति भावः । तर्हि दोष इत्ययुक्तमत आह–**दोषस्त्विति । बाधक इति ।** हिमादिसाहचर्यादस्मादपि मुख्यार्थादेव प्रत्यय इति भावः । तथा च 'यावनी'ति प्रयोगो लिपावसाधुः । बोधकृतं वैलक्षण्यन्तु भगवतो नाभिमतमिति 'तस्येदमित्यपत्येऽपी'त्यादिना भाष्य एव स्पष्टम् । भाषायान्तु साधुरेव । **एतेन गृह्यत इति ।** अत एव गोपस्य भगिनी 'गोपी'त्यपि भवति, जन्यजनकभाव इवेदृशपुंयोगस्यापि ग्रहीतुं युक्तत्वात् । एवञ्च,–'लिपौ वर्तमानाद्यवनशब्दात्पूर्वेण सिद्धेरानुङ्मात्रं विधीयते' इति महल्लाघवम् । कैयटहरदत्तादयस्तु मुख्यार्थाद्यवनशब्दाल्लिपावित्यर्थे–'तस्येद'मित्यण्बाधको ङीष्विधीयत इत्याहुस्तन्न; प्रकरणविरोधात्, इन्द्रादिसाहचर्येण गौणार्थस्यैव युक्तत्वाच्च । तस्मान्मुख्यार्थक'यवन'शब्दाल्लिपावित्यर्थे 'तस्येद'मित्यणि 'यावनी'ति भवत्येवेत्याहुरिति **मान्योक्तं** प्राचामनुरोधेन बोध्यम् । अत **एवाहुरिति**–तैरप्यरुचिसूचनमुक्तमिति बोध्यम् । **आनुग्विकल्प्यत इति ।** ङीष् तु 'पुंयोगा'दिति नित्यमेवेति भावः । इदञ्च भाष्ये 'उपाध्यायी'त्युदाहरणाज्ज्ञायते । 'इङश्चे'ति

क्रीतात्करणपूर्वात् ।४।१।५०।

करणपूर्वादिति किमर्थम् ? ॥ गवा क्रीता । अश्वेन क्रीता ॥ 'करणपूर्वा'दित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति, एषोऽपि क्रीतशब्दः करणपूर्वः ॥ विभक्त्या व्यवहितत्वान्न भविष्यति ॥ यदि तर्हि विभक्तिरपि व्यवधायिका भविष्यति,-मनसाक्रीतीति न सिध्यति ॥ एवन्तर्हि नैवं विज्ञायते-'करणं पूर्वमस्मात् क्रीतशब्दात्सोयं करणपूर्वः, तस्मात्करणपूर्वात्क्रीतशब्दादनुपसर्जना'दिति ॥ कथं तर्हि ? ॥ 'करणमस्मिन्प्रातिपदिके पूर्वं तदिदं करणपूर्वं, तस्मात् करणपूर्वात्प्रातिपदिकात्क्रीतान्तादनुपसर्जना'दिति ॥ [क्रीतात्करण] ॥

बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ।४।१।५२।

॥ * ॥ अन्तोदात्ते जातप्रतिषेधः ॥ * ॥ **अन्तोदात्ते जातस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । दन्तजाता । स्तनजाता ॥**

॥ * ॥ पाणिगृहीत्यादीनां विशेषे ॥ * ॥ **पाणिगृहीत्यादीनां विशेष इति वक्तव्यम् । पाणिगृहीती-भार्या चेत् । यस्या हि यथाकथञ्चित्पाणिर्गृह्यते पाणिगृहीता सा भवति ।**

॥ * ॥ बहुलं तणि ॥ * ॥ **'बहुलं तणी'ति वक्तव्यम् ॥ किमिदं 'तणी'ति ? ॥ सञ्ज्ञाच्छन्दसोर्ग्रहणम् ॥ किं प्रयोजनम् ?** ॥ * ॥ प्रवद्धविलून्याद्यर्थम् ॥ * ॥ **प्रवद्धविलूनी[1] । प्रवद्धविलूना ।** ॥ * ॥ अन्तोदात्तादबहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वात् ॥ * ॥

प्र.] क्रीतात् । **करणपूर्वादिति किमर्थमिति**-क्रियमाणेऽपि 'करणपूर्व'ग्रहणे पूर्वशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादनिष्टप्रसङ्ग इति पृच्छति । **विभक्त्येति** । 'कर्मादीनां द्योतिका विभक्तय'इति दर्शने इदमुच्यते । अन्यथा विभक्तेः करणाभिधाने व्यवधानाभावः । **मनसाक्रीतीति** । 'मनसः संज्ञाया'मिति तृतीयाया अलुक् । **करणमस्मिन्निति** । पूर्वशब्दोवयववचनः, समासप्रातिपदिकं चान्यपदार्थस्तेन वाक्ये ङीष् न भविष्यतीत्यर्थः ॥ [**क्रीतात्करण**] ॥

बहुव्रीहेः । दन्तजातेति । 'वा जाते' इत्यन्तोदात्तत्वं वा भवति । **पाणिगृहीतीति** ।

उ.] सूत्रे 'या स्वयमेवाऽध्यापिका तस्यामुपाध्यायी उपाध्याये'त्युक्तेरिदं पुंयोग एवेति ज्ञायते । **स्वार्थएवेति** । इदमेव युक्तम्, अन्यथोपाध्यायीतिवदर्यीति पक्षे ङीषमेवोदाहरेत् ॥ [**इन्द्रवरुण**] ॥

क्रीतात्करण । कर्मादीनामिति । शक्तीनामित्यर्थः । **विभक्तेरिति** ।-पञ्चमीयं, ततः करणबोधे इत्यर्थः । अस्माद्भाष्याद् द्योतकत्वपक्ष एव सिद्धान्त इति ज्ञायते । **करणपूर्वादित्यस्य**-करणत्ववान् योऽर्थस्तद्वाचकपूर्वादित्यर्थः । **समासप्रातिपदिकञ्चेति** । अवयवेनाऽवयविन आक्षेपादिति भावः । तत्सामर्थ्यादेव-'क्रीतान्ता'दिति तदन्तविधिरिति तात्पर्यम् ॥ [**क्रीतात्करणपूर्वात्**] ॥

बहुव्रीहेश्चान्तो । ननु दन्तजातेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्त्याऽन्तोदात्तत्वाऽ-

---

१ 'प्रवृद्धविलूनी' ति **गौडाः** पठन्ति ।

'अन्तोदात्तादबहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वा'दिति वक्तव्यम् । बहु-बहुकृता । बहु ॥ **नञ्-अकृता ।** नञ् ॥ **सु-सुकृता ।** सु ॥ **काल-मासजाता । संवत्सरजाता ।** काल ॥ **सुखादि-सुखजाता । दुःखजाता । तृप्रजाता ।** सुखादि ॥

॥*॥ जातिपूर्वाद्वा ॥*॥ **अथ वा 'जातिपूर्वा'दिति वक्तव्यम् ॥** [बहुव्रीहेश्चा] ।

· *स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ।४।१।५४।*

'स्वाङ्गाच्चोपसर्जना'दित्युच्यते, किं स्वाङ्गं नाम ? ॥

॥ * ॥ अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ॥

अतत्स्थं तत्र दृष्टञ्च तस्य चेत्तत्तथायुतम् ॥ * ॥-**अप्राणिनोऽपि स्वाङ्गम् ॥**

'अद्रव'मिति किमर्थम् ? ॥ बहुलोहिता ॥ नैतदस्ति-'बह्वचो ने'ति प्रतिषेधो भविष्यति ॥ इदन्तर्हि-बहुकफा ॥ 'मूर्तिम'दिति किमर्थम् ? ॥ बहुबुद्धिः, बहुमनाः ॥ नैतदस्ति-'अत'इति वर्तते ॥ इदं तर्हि-बहुज्ञाना ॥ 'प्राणिस्थ'मिति किमर्थम् ? ॥ श्लक्ष्णमुखा शाला ॥ 'अविकारज'मिति किमर्थम् ?॥ बहुगडुः, बहुपिटका ॥ नैतदस्ति-इह तावद्बहुगडुरिति ।-'अत' इत्यनुवर्तते । बहुपिटकेति-'बह्वचो ने'ति प्रतिषेधो भविष्यति ॥ इदन्तर्हि-

---

प्र.] यस्या अग्निसाक्षिपूर्वकं पाणिग्रहणं कृतं साभिधीयते। **प्रवृद्धविलूनीति।** प्रवृद्धं विलूनं यस्या इति बहुव्रीहिः। अपरे तु कर्मधारयं कुर्वन्ति। **बहुकृतेति।** बहूनि कृतान्यनयेति बहुव्रीहिः। 'बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नी'त्यन्तोदात्तत्वम्। अकृता सुकृतेत्यत्र 'नञ्सुभ्या'मिति। मासजातेत्यादौ 'जातिकालसुखादिभ्य'इति। **सुखादयः**-'सुखादिभ्यः कर्तृवेदनाया'मिति क्यङर्थे गणे पठिता इह गृह्यन्ते। **अथ वेति।** बहुव्रीहावन्तोदात्तनिमित्तेष्वन्येषु निषिद्धेषु जातिरेवान्तोदात्तनिमित्तं क्तान्तस्यावशिष्यत इति जातिग्रहणमेवात्र कर्तव्यमित्यर्थः ॥

स्वाङ्गाच्चो। किं स्वाङ्गमिति। किं स्वमेवाङ्गं स्वाङ्गमाहो स्विल्लक्षणान्तरयुक्तमिति प्रश्नः। **अद्रवमिति।** द्रवतीति द्रवं, ततोऽन्यदद्रवम्। **मूर्तिः**-काठिन्यम्। अथवा-असर्वगतद्रव्यपरिमाणं, सा यस्यास्ति तन्मूर्तिमत्। **अविकारजमिति।** विकारो वातादि-

---

उ.] भावादाह-**वा जात इति।** विशेषं दर्शयति-**यस्या इति।** भाष्ये-आदिपदार्थो हस्तगृहीतीत्यादिः। **कर्मधारयमिति।** स च बहुलग्रहणात्प्रकृते सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवेत्यन्तरङ्गत्वाट्टापि अदन्तत्वाऽभावान्ङीषोऽप्राप्तिरिति न शङ्क्यम्। बहुकृतादौ 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वे'त्युत्तरसूत्रप्राप्तस्यापि निषेधः॥ [**बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्**] ॥ ५२ ॥

स्वाऽङ्गाच्चोप। ननु लोक एव स्वाङ्गशब्दः प्रसिद्धोऽतः प्रश्नाऽनुपपत्तिरत आह-**किं स्वमिति।** तदाश्रयणे 'दीर्घनासिक्यर्चे'त्यादावव्याप्तिः, अङ्गशब्दस्य चेतनशरीराऽवयवे रूढत्वात्। **अद्रवमित्यनेन** रुधिरादिव्यावृत्तिः। नन्वेवमद्रवमिति व्यर्थं स्यादत आह-**अथ वेति।** आकाशादेर्मूर्त्तत्ववारणाय-**असर्वेति।** अविभुद्रव्यपरिमाणमित्यर्थः। **अविकारजमित्यनेन**—शोफादिव्यावृत्तिः। ननु प्राणिनि दृष्टस्य कथमप्राणिस्थ-

बहुशोफा ॥ 'अतत्स्थं तत्र दृष्टं च'। अप्राणिस्थं प्राणिनि दृष्टं च स्वाङ्गसंज्ञं भवति । दीर्घकेशी रथ्या ॥ 'तस्य चेत्तत्तथायुतम्-अप्राणिनोऽपि स्वाङ्ग-संज्ञं भवती'ति । दीर्घनासिक्यर्चा[1], तुङ्गनासिक्यर्चेति ॥

अथोपसर्जनग्रहणं किमर्थम् ? ॥ इह मा भूत्-अशिखा[2] ॥*॥ उपसर्जनग्रहण-मनर्थकं बहुव्रीह्यधिकारात् ॥ * ॥ उपसर्जनग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ बहुव्रीह्यधिकारात् ॥ 'बहुव्रीहे'रिति प्रकृतमनुवर्त्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ 'बहु-व्रीहेश्चान्तोदात्ता'दिति ॥ ॥ * ॥ बह्वजर्थं तर्हि ॥ * ॥ बह्वजर्थन्तर्ह्युपसर्जनग्रहणं कर्तव्यम् । 'बह्वचो ने'ति प्रतिषेधं वक्ष्यति तद्बह्वज्ग्रहणमुपसर्जनविशेषणं यथा विज्ञायेत-'बह्वच उपसर्जनान्ने'ति ॥ अथाऽक्रियमाणे उपसर्जनग्रहणे कस्य बह्वज्ग्रहणं विशेषणं स्यात् ?॥ 'बहुव्रीहे'रिति वर्तते, बहुव्रीहिविशेषणं विज्ञायेत ॥ अस्ति चेदानीं कश्चिद्बह्वज्बहुव्रीहिर्यदर्थो विधिः स्यात् ?॥ 'अस्ती'त्याह-स्वडा, स्वडीति ॥ * ॥ बह्वजर्थमिति चेत्स्वाङ्गग्रहणात्सिद्धम् ॥ * ॥ [बह्वजर्थमिति[3] चेत्स्वाङ्ग-ग्रहणात्सिद्धम्] । स्वाङ्गग्रहणं क्रियते । तद्बह्वज्ग्रहणेन विशेषयिष्यामः-'स्वाङ्गाद्बह्वचो ने'ति ॥

प्र.]वैषम्यं, तस्माद्यत्र जातमित्यर्थः। तथा-अप्राणिस्थमपि-संप्रति यत्पूर्वं प्राणिनि दृष्टं तदपि स्वाङ्गम् । यथा रथ्यापतिताः केशाः । **तस्य चेदिति ।** अप्राणिनोऽपि मुखं 'स्वाङ्गं भवति, यदि यथा प्राणिना तत्सम्बद्धं तथैवाऽप्राणिनाऽपि । **अप्राणिनोऽपीति ।** 'तस्य चेत्तत्तथा युत'मित्यस्य सामर्थ्यलभ्योऽयमध्याहारः। **बहुलोहितेति ।** लोहितं रुधिरमुच्यते ।

नैतदस्तीति । ङीपभावार्थं लोहितस्याऽस्वाङ्गत्वप्रतिपादनं नोपयुज्यते, 'स्वाङ्गेऽध्रुवे' 'उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु' इत्यादिकार्याभावार्थं तूपयुज्यते एव। **अस्ति चेदानीमिति ।** अनेकपदावयवत्वादबह्वच्त्वं बहुव्रीहेर्न सम्भवति, तत्र विधिसामर्थ्याद्बह्वज्ग्रहणमुत्तरपदविशे-षणं भविष्यतीति मत्वा **प्रश्नः । स्वडेति ।** अडो वृश्चिकावयवविशेषः ।

उ.] त्वमत आह-**सम्प्रतीति। अप्राणिनोऽपीति।** तस्येति शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । **तेन**-अप्राणिना तथायुतश्चेदप्राणिनोऽपि स्वाङ्गमित्यर्थः। तदाह-**अप्राणिनोऽपि स्वाङ्गमिति । अध्याहार इति ।** अन्त्यलक्षणद्वयप्रदर्शनमाद्यलक्षणे 'प्राणिस्थ'पदोपलक्षितार्थविवेचनायेति बोध्यम् । **रुधिरमिति ।** न तु रक्तवर्णमात्रमिति भावः । **उपयुज्यत एवेति ।** एव-मुत्तरत्राऽपि द्रष्टव्यम् । भाष्ये-**अशिखेति ।** नन्वत्र बहुव्रीहौ 'उपसर्जन'ग्रहणे कृतेऽपि दोषः, अन्तरङ्गत्वाट्टापि अदन्तत्वाऽभावेनोपसर्जनग्रहणाऽभावेऽप्यप्राप्तेश्च । अतएव तत्पुरुषो-ऽपि न, नञ्पूर्वकत्वेन 'सहनञ्विद्यमाने'ति निषेधेनाऽप्राप्तेश्चेति चेन्न; 'शिखे'त्यवयवस्यैव प्रत्युदाहरणत्वे तात्पर्यात् । क्वचित्तु-'शिखा' इत्येव पाठः। भाष्ये-**अथाऽक्रियमाण इति ।** बह्वज्ग्रहणस्य बहुव्रीहिविशेषणत्वे 'सुमुखी'त्यादावपि निषेधापत्तिः । उपसर्जनविशेषणत्वे

१ अर्चा-प्रतिमा । मूर्त्तिः । २ शिखेति क्वचित्पठ्यते ।
३ इदं व्याख्याभाष्यं क्वापि नेदानीमुपलभ्यते ।

॥ * ॥ अनन्तोदात्तार्थं तर्हि ॥ * ॥ **एवं तर्हि 'अन्तोदात्ता'दिति वर्तते, अनन्तोदात्तार्थोऽयमारम्भः । अनन्तोदात्तार्थमुपसर्जनग्रहणं क्रियते ॥**

॥ * ॥ अनन्तोदात्तार्थमिति चेत्सहादिकृतत्वात्सिद्धम् ॥ * ॥ **अनन्तोदात्तार्थमिति चेत्सहादिकृतत्वात्सिद्धम् । यदयं 'सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्चे'ति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो'ऽनन्तोदात्तादपि भवती'ति ॥**

॥*॥ स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थन्तु ॥*॥ **स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थं तर्ह्युपसर्जनग्रहणं कर्तव्यं–स्वाङ्गाद्यथा स्यात्स्वाङ्गसमुदायान्मा भूत्–कल्याणपाणिपादा ॥**

अथ क्रियमाणेप्युपसर्जनग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति ?, स्वाङ्गं ह्येतदुपसर्जनम् ॥ न स्वाङ्गसमुदायः स्वाङ्गग्रहणेन गृह्यते । तद्यथा–न जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन गृह्यते,—काशिकोसलीया इति,—'जनपदवदवध्योश्चे'ति वुञ्न भवति॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्-'अस्वाङ्गपूर्वपदा'दिति वर्तते तेन स्वाङ्गं विशेषयिष्यामः–'अस्वाङ्गपूर्वपदात्परं यत्स्वाङ्गं तदन्ताद्बहुव्रीहे'रिति । यच्चात्रा-

प्र.] **अनन्तोदात्तार्थ इति** । बहुव्रीह्यधिकारात्स्वाङ्गस्योपसर्जनत्वे लब्धे पुनरुपसर्जनग्रहणमुपसर्जनमात्रपरिग्रहार्थमित्यनन्तोदात्तादपि ङीष्भविष्यतीति भावः ।

सहादिकृतत्वादिति । सहादीनां कृतः **सहादिकृतः**–प्रतिषेधः, तद्भावः–सहादिकृतत्वं, तस्मादित्यर्थः । सहादिपूर्वस्य हि बहुव्रीहेः पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघाते च नास्त्यन्तोदात्तत्वमिति प्रतिषेधं न विदध्यादिति भावः । **कल्याणपाणिपादेति ।** पाणी च पादौ च पाणिपादं, तत्कल्याणं यस्या इति बहुव्रीहिः । अत्र पाणिपादशब्द उपसर्जनं, स च स्वाङ्गसमुदायवाची नतु स्वाङ्गवाची । यस्तु स्वाङ्गवाची पादशब्दः स उपसर्जनं न भवतीति ङीष्न भवति । असति तूपसर्जनग्रहणे पादशब्देन स्वाङ्गवाचिना स्वाङ्गान्तो बहुव्रीहिर्भवतीति ङीष् स्यात् । **काशिकोसलीया इति** । काश्यश्च कोसलाश्चेति द्वन्द्वः । तत्र भवा इति 'अवृद्धादपी' ति वुञ्न भवति, वृद्धलक्षणश्छ एव भवति ।

उ.] उपसर्जनीभूतबहजन्तात्प्रातिपदिकान्न ङीषित्यर्थ इति भावः । कथम्पुनरुपसर्जनग्रहणे सत्यनन्तोदात्तान्ङीष्सिद्धिरत आह–**बहुव्रीहीति । तस्मादिति** । भावप्रत्ययान्तेन पुनर्धर्मी लक्ष्यते । 'प्रियतद्धिता दाक्षिणात्या' इति तदुच्चारणमिति भावः । **प्रतिषेधं न विदध्यादिति** । तेन 'अन्तोदात्त'इत्यस्य निवृत्तिर्ज्ञाप्यत इति भावः । ननु स्वाङ्गसमुदायस्याऽस्वाङ्गत्वादेव ङीषभावः सिद्धः किमुपसर्जनपदेनेत्यत आह–**असति त्विति** । सति तु तस्मिन्समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वं समुदायस्येति न 'पाद'शब्द उपसर्जनम्, अन्यपदार्थविशेषणञ्च समुदाय एव, न केवलः पादशब्द इति तात्पर्यम् ।

'जनपदतदवध्योश्चे'ति–प्रकरणोपलक्षणमित्याह–**अवृद्धादपीति** । जनपदत्वादेः प्रत्येकपर्याप्ततया समुदाये स्वाङ्गत्वजनपदत्वयोरभावादिति दिक् ।

भाष्ये–**अस्वाङ्गपूर्वपदात्परं यत्स्वाङ्गमिति** । पादशब्दस्य व्यवहितत्वम् । पाणि-

१ क्वचित्कोऽयं न सार्वत्रिकः पाठः ।

ऽस्वाङ्गपूर्वपदात्परं स्वाङ्गं न तदन्तो बहुव्रीहिः, यदन्तश्च बहुव्रीहिर्न तदस्वाङ्ग-पूर्वपदात्परं स्वाङ्गम् ॥ ननु च तत्पूर्वस्मिन्योगे बहुव्रीहिविशेषणम्? ॥ 'ने'त्याह। पूर्वपदविशेषणं तत्।-'न स्वाङ्गमस्वाङ्गम्, पूर्वं पदं पूर्वपदम्, अस्वाङ्गं पूर्वपद-मस्वाङ्गपूर्वपदम्, अस्वाङ्गपूर्वपदा'दिति ॥ यद्येवं पूर्वस्मिन्योगे बहुव्रीहिरविशेषितो भवति ॥ ॥ * ॥ बहुव्रीहिश्च विशेषितः ॥ * ॥ बहुव्रीहिश्च विशेषितः ॥ कथम्? ॥ क्तादिति वर्तते, तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः-'अस्वाङ्गात्पूर्वपदात्परं यत्क्तान्तं तदन्ताद्बहुव्रीहे'रिति ॥ इदन्तर्हि प्रयोजनं-'बहुव्रीहे'रिति वर्त्तमाने उपसर्जनग्रहणमुपसर्जनमात्राद्यथा स्यात्। निष्केशीयूका। अतिकेशी मालेति ॥

नासिकोदरौष्ठजंघादन्तकर्णशृङ्गाच्च ।४।१।५५।

॥*॥ नासिकादीनां विभाषायां पुच्छाच्च ॥*॥ 'नासिकादीनां विभाषायां पुच्छाच्चे'ति वक्तव्यम्। कल्याणपुच्छी । कल्याणपुच्छा ॥ * ॥ कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यम् ॥ * ॥ 'कबरमणिविषशरेभ्यो नित्य'मिति वक्तव्यम्। कबरपुच्छी। कबर ॥ मणिपुच्छी। मणि ॥ विषपुच्छी। विष ॥ शरपुच्छी । शर ॥ ॥ * ॥ उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च ॥ * ॥ 'उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्चे'ति वक्तव्यम्। उलूकपक्षी शाला, उलूकपुच्छी सेनेति ॥ * ॥ नासिकादिभ्यो विभाषायां सहनञ्विद्यमानपूर्वेभ्यः-प्रतिषेधो विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ 'नासिकादिभ्यो विभाषायां सहनञ्विद्यमान-पूर्वेभ्यः प्रतिषेधो भवति विप्रतिषेधेने'तिवक्तव्यम्। नासिकादिभ्यो विभाषाया अवकाशः-कल्याणनासिकी, कल्याणनासिका। सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणस्य

प्र.] न स्वाङ्गमिति।-पर्युदासाश्रयणेन तत्सदृशशब्दान्तरमर्थान्तरवाचि गृह्यते इत्यर्थः। निष्केशीति। केशेभ्यो निष्क्रान्तेति प्रादिसमासस्तत्पुरुषः॥ [स्वाङ्गाच्चोप] ॥ ५४ ॥

नासिकोदर । कबरपुच्छीति । 'कबर'शब्देन वर्णविशेषोऽभिधीयते[3] ।

उ.]पादेति समुदायस्य तु स्वाङ्गसमुदायत्वान्न स्वाङ्गत्वमिति भावः। बहुव्रीहिविशेषणमिति। 'अस्वाङ्गपूर्वपदा'दिति बहुव्रीहिरिति भावः। पूर्वपदविशेषणमिति। कर्मधारय इति भावः।

ननु पर्युदासेन स्वाङ्गभिन्नस्य प्राणिस्थवाचकस्यैव ग्रहणं स्यादत आह-शब्दान्तरमिति। शब्दत्वेनैव सादृश्यं गृह्यत इत्यर्थः। भाष्ये-उपसर्जनमात्रादिति। 'निष्केशी'त्यादौ 'एकविभक्ती'त्युपसर्जनत्वम्, अप्रधानत्वरूपमुपसर्जनत्वञ्चेति भावः। न चैवं 'कल्याणपाणिपादे'त्यत्र दोषः, तत्र स्वाङ्गरूपपादार्थस्य समाहारम्प्रत्यप्रधानत्वेऽपि न तस्य स्त्रीत्वम्, बहुव्रीह्यर्थम्प्रति तु समाहारस्योपसर्जनत्वेऽपि न पादस्य तत्त्वमिति वाच्यम्, यदन्तस्य स्त्रीत्वं तदर्थम्प्रत्युपसर्जनस्वाङ्गान्तस्यैव तस्य प्रत्यासत्त्या ग्रहणात्, अस्वाङ्गपूर्वपदात्परं यत्स्वाङ्गमित्यर्थेनैव वारणसम्भवाच्चेति बोध्यम् ॥ [स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्] ॥ ५४ ॥

नासिकोदरौष्ठ। अस्वाङ्गपूर्वपदात्परत्वं व्युत्पादयितुमाह-कबरशब्देनेति। न तु

---

१ 'नादोऽस्वाङ्गपूर्वपदात्परं स्वाङ्गं' पा०। २ 'वर्त्तते' पा०। ३ चित्रवर्ण इत्यर्थः।

प्रतिषेधस्यावकाशः-सुमुखा, अमुखा, विद्यमानमुखेति । इहोभयं प्राप्नोति-सनासिका, अनासिका, विद्यमाननासिकेति । सहनञ्विद्यमानपूर्वेभ्यः प्रतिषेधो भवति विप्रतिषेधेन ॥ नैष युक्तो विप्रतिषेधः । अयं विधिः स प्रतिषेधः । विधिप्रतिषेधयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः ॥ अयमपि विधिर्न मृदूनामिव कार्पासानां कृतः, प्रतिषेधविषये प्रारभ्यते स यथैव बह्वज्लक्षणञ्च संयोगोपधलक्षणञ्च प्रतिषेधं बाधते एवं सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणमपि बाधेत ॥ का तर्हि गतिः ?॥

इह तावन्नासिकोदर इति,-बह्वज्लक्षणश्च प्रतिषेधः प्राप्नोति, सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणश्च । 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते न परान्'इत्येवमियं विभाषा बह्वज्लक्षणं प्रतिषेधं बाधिष्यते, सहनञ्विद्यमानलक्षणं न बाधिष्यते। 'ओष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्चे'ति संयोगोपधलक्षणश्च प्रतिषेधः प्राप्नोति, सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणश्च। 'मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते'इत्येवमियं विभाषा संयोगोपधलक्षणं प्रतिषेधं बाधिष्यते, सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणं न बाधिष्यते॥

दिक्पूर्वपदान्ङीप् ।४।१।६०।

॥ * ॥ दिक्पूर्वपदान्ङीपोऽनुदात्तत्वम् ॥ * ॥ दिक्पूर्वपदान्ङीपोऽनुदात्तत्वं वक्तव्यम् । प्राङ्मुखी प्रत्यङ्मुखी । ॥ * ॥ ङीब्विधाने ह्यन्यत्रापि ङीष्विषयान्ङीप्प्रसङ्गः[1] ॥ * ॥ ङीब्विधाने हि सत्यन्यत्रापि ङीष्विषयान्ङीप्प्राप्नोति ।

प्र.] विधिप्रतिषेधयोरिति । विधिरुत्सर्गः, प्रतिषेधस्त्वपवाद इति तुल्यबलत्वाभावादस्या अपि प्राप्तेः सहादिलक्षणेनैव प्रतिषेधेन भाव्यमित्यर्थः । न मृदूनामिति । मृदुभिः कार्पासैः कृतः पटो मृदुरेव भवति, अयं तु विधिः प्रतिषेधापवादत्वाद्बलवानित्यर्थः । का तर्हीति। विधेरपि बलवत्त्वे विप्रतिषेधाभाव इति मन्यते । इदानीं यथा विप्रतिषेधोपपत्तिस्तथा दर्शयति-इह तावदिति ॥ [नासिकोदरौष्ठ] ॥ ५५ ॥

दिक्पूर्व । अन्यत्रापीति । यत्रापि प्रतिषिद्धो ङीषित्यर्थः । 'असंयोगोपधा'दित्यादि-

---

उ.] केशपाद्य इति भावः । अपवाद इति । विध्युन्मूलकत्वादिति भावः । अस्या अप्राप्तेरिति । विप्रतिषेधपरिभाषाया इत्यर्थः। सहादिलक्षणेनैवेति । तल्लक्षणेन प्रतिषेधेनैव भाव्यम्, प्रतिषेधत्वात्, न तु विप्रतिषेधस्याऽयं विषय इति भावः। 'अस्या अपि प्राप्ते'रिति पाठे 'नासिकोदरौष्ठे'ति प्राप्तेरपि विप्रतिषेधं विनैव तेन प्रतिषेधः सिद्ध इति भावः ।

मृदुभिरिति-भाष्ये करणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठीति भावः । प्रतिषेधाऽपवादत्वादिति । बह्वज्लक्षणे संयोगोपधलक्षणे च प्रतिषेधे प्राप्तेऽस्याऽऽरम्भादिति भावः । विधेरपि बलवत्त्वे विप्रतिषेधोपपत्तौ तदुपपत्त्या आक्षेपो न युक्तोऽत आह-विधेरपीति । सर्वप्रतिषेधकत्वाद्विप्रतिषेधाऽनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ [नासिकोदरौष्ठ] ॥ ५५ ॥

दिक्पूर्वपदान्ङीप् । ङीष एवेति । 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जना'दिति विहितङीष एवेत्यर्थः ।

१ 'ङीपः प्रसङ्गः', पा०।

प्राग्गुल्फा। प्रत्यग्ललाटा॥ ननुचैते विशेषा अनुवर्तेरन्–'असंयोगोपधात्''बह्वचो ने'ति॥ यद्यप्येते विशेषा अनुवर्तेरन्'असंयोगोपधाद्बह्वचो ने'त्येवमपि दिक्पूर्वपदान्ङीपा मुक्ते ङीष्प्रसज्येत॥ नैष दोषः,–उक्तमेतत्–'यत्रोत्सर्गापवादं विभाषा तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न भवती'ति॥

॥ * ॥ ङीषादेशो वा ॥ * ॥ अथ वा ङीष आदेशो ङीप्करिष्यते । तर्हि ङीषोऽत्र ग्रहणं कर्तव्यम्?॥ न कर्तव्यम्–प्रकृतमनुवर्तते ॥ क्व प्रकृतम्?॥ 'अन्यतो ङी'षिति॥ तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं, षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः॥ 'दिक्पूर्वपदा'दित्येषा पञ्चमी 'ङी'षिति प्रथमायाः षष्ठीमिह कल्पयिष्यति–'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति॥ प्रत्ययविधिरयं, न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति॥ नायं प्रत्ययविधिः–विहितश्च प्रत्ययः, प्रकृतश्चानुवर्तते॥ [दिक्पूर्वपदात्] ॥६०॥

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ।४।१।६३।

'जातेरित्युच्यते, का जातिर्नाम?।

॥ * ॥ आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् ॥ * ॥

प्र.] कस्तु प्रतिषेधोऽनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ङीष एव भवति नानेन विधीयमानस्य ङीपो लभ्यत इति भावः। **एवमिति**। वेत्यनुवर्तनाद्विकल्पेन ङीब्विधीयते पक्षे प्राङ्मुखेत्यपि यथा स्यात्। तत्र ङीपा मुक्ते पक्षे ङीष् प्राप्नोतीत्यर्थः। **उक्तमिति**। 'पारेमध्ये षष्ठ्या वे'त्यादौ। ततश्च ङीपा मुक्ते टाबेव भविष्यतीति नार्थः सूत्रभङ्गेनेत्यर्थः ॥६०॥

जातेरस्त्री। का जातिरिति—लक्षणविप्रतिपत्त्या **प्रश्नः। आकृतिग्रहणेति**। गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणमिति करणसामान्ये पदं संस्क्रियते, तत्राकृतिशब्दसंनिधाने स्त्रीत्वप्रतिपत्तिर्बहिरङ्गत्वात्स्त्रीप्रत्ययनिमित्तं न भवति। आकृतिर्ग्रहणं यस्याः सा–**आकृतिग्रहणा**। अवयवसंनिवेशविशेषव्यङ्ग्येत्यर्थः। एतेन गोत्वादिजातिर्लक्षिता। ब्राह्मणत्वादिस्तु न

उ.] **वेत्यनुवर्त्तनादिति**। 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वे'त्यतो मण्डूकप्लुत्येति भावः। तथाऽनुवृत्तौ मानमाह–**प्राङ्मुखेत्यस्याऽपीति**। अत एवादेशपक्षेण न फलभेदः। भाष्ये–**यत्रोत्सर्गापवादमिति**। सर्वविशेषाऽनुवृत्तौ हि अयं तस्याऽपवादः, तत्रैतदभावे तत्प्रसक्तावपवादत्वमेव भज्येतेति भावः। **सूत्रभङ्गेनेति**। दिक्पूर्वपदान्ङीषोऽनुदात्तत्वमित्येवं रूपेणेत्यर्थः ॥ ६०॥

जातेरस्त्रीविषया। ननु जातेर्लोके तन्त्रे च प्रसिद्धत्वात्प्रश्नाऽनुपपत्तिरित्यत आह–**लक्षणेति**। जननेन प्राप्यत इति लक्षणमेके, जायेते अनया भिन्नेष्वभिन्नाऽभिधानप्रत्ययावितीत्यन्ये, नित्यमेकमनेकाऽनुगतं सामान्यमित्यन्ये,–इत्येवं विप्रतिपत्त्येत्यर्थः।

ननु करणसाधन'ग्रहण' शब्दस्याऽऽकृतिसमानाऽधिकरणतया स्त्रीत्वेनाकृतिग्रहणीकेति प्राप्नोतीत्यत आह—**सामान्येति । स्त्रीप्रत्ययनिमित्तम्भवतीति**। 'स्त्रीत्व'मिति शेषः। नन्वाकृतिरपि जातिरेवेति 'जातिव्यङ्ग्या जातिः' इत्ययुक्तमत आह–**अवयवेति**।

---

१ समाहारद्वन्द्वोऽयं संज्ञापरिभाषमितिवत्।

सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रच्च चरणैः सह ॥ * ॥ **अपर आह–**

॥ * ॥ प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः ।

प्र.]सङ्गृहीता । ब्राह्मणक्षत्रियादीनां संस्थानस्य सदृशत्वादिति तत्सङ्ग्रहायाह–**लिङ्गानामिति।** सर्वाणि लिङ्गानि भजतीति सर्वशब्दस्य लिङ्गापेक्षत्वेऽपि गमकत्वाद्भजोण्विरिति ण्विप्रत्ययः। 'लिङ्गाना'मिति कर्मषष्ठी । अप्राप्तप्रापणार्थं चेदं वचनमिति तटादेः सर्वलिङ्गत्वेऽप्याकृतिग्रहणत्वाज्जातिरूपोपपत्तिः। उपदेशापेक्षश्च 'लिङ्गाना'मिति जातिलक्षणमिति ब्राह्मणत्वादिरेव लक्ष्यते । तेन देवदत्तेत्यसर्वलिङ्गत्वेऽपि जातिलक्षणङीपभावः । **सकृदिति ।** 'अयं गौ'रिति सकृदुपदिष्टा जातिर्निर्गृहीतुं–निश्चेतुं पिण्डान्तरे शक्येत्यर्थः। **गोत्रमिति ।** अपत्यमित्यर्थः । 'चरण'शब्देन शाखाध्यायिनो गृह्यन्ते । गोत्रस्य सर्वलिङ्गत्वात् पृथगुपादानं, 'नाडायनं नपुंसक'मिति दर्शनात् । **प्रादुर्भावेति ।** **सत्त्वस्य**–द्रव्यस्य–प्रादुर्भावविनाशाभ्यां या आविर्भावतिरोभावौ प्राप्नोति । यावद्द्रव्यभाविनीत्यर्थः । गुणैर्युगपद्द्रव्येण संबध्यते, यथा

उ.] ननु 'भजोण्वि'रित्यस्य सुप्युपपदे विधानात्पदविधितयाऽसामर्थ्ये कथम्प्राप्तिरत आह–**गमकत्वादिति ।** बोधकत्वादित्यर्थः । अबोधकत्वमेव ह्यसामर्थ्ये वृत्त्यप्राप्तौ बीजम् । नन्वेवं तटादेः सर्वलिङ्गत्वाज्जातित्वं न स्यादत आह–**अप्राप्तेति।** पूर्वेण यत्राऽप्राप्तं जातित्वं तदर्थमिदमित्यर्थः । एतदभावेऽपि पूर्वलक्षणेन सिद्धिरिति भावः । **सर्वलिङ्गत्वेऽपीति ।** न च जात्याश्रयो द्रव्यं सलिङ्गं न जातिरिति कथमेतत्तद्विशेषणमिति वाच्यम्, जातिद्रव्ययोरभेदात् । **यद्वा**–आकृतिग्रहणार्थकः शब्दः, सकृदाख्यातनिर्ग्राह्याऽसर्वलिङ्गार्थकः शब्दो जातिशब्द इति शब्दलक्षणमेतत् । ध्वनितश्चेदमाकडारसूत्रे भाष्ये । नन्वेवमपि देवदत्तत्वादेरसर्वलिङ्गत्वाज्जातित्वाऽऽपत्तिरत आह–**उपदेशेति ।** उपदेशसहायप्रत्यक्षेणैकत्र गृहीतब्राह्मणत्वस्य तद्भ्रातृपित्रादिरूपपिण्डान्तरे ग्रहणवन्न देवदत्तत्वं क्वचित्पिण्डान्तरे प्रतीयते। यद्यपि पिण्डान्तरस्याऽपि 'देवदत्त' इति संज्ञा, तथाऽपि वाचकसादृश्यमेव, न त्वर्थसादृश्यं तत्र प्रतीयत इति। 'सकृदाख्याते'त्युभयशेष इत्याह,–**अयं गौरिति ।** अनेन चाऽनेकवृत्तित्वमेकत्वञ्चोपलक्ष्यत इति भावः । 'लिङ्गानाञ्च न सर्वभा'गित्यनेन शुक्लादिव्यावृत्तिः, तेषां त्रिलिङ्गत्वात् । ब्राह्मणादिशब्दास्तु न त्रिलिङ्गा इति बोध्यम् । **अपत्यमित्यर्थ इति।** अपत्याऽधिकारादन्यत्र लौकिकगोत्रग्रहणादिति भावः । प्रवराऽध्यायप्रसिद्धगोत्रप्रत्ययान्तमित्यपत्यमित्यस्यार्थः, 'एको गोत्रे' 'अणिञोः' इति सूत्रस्थभाष्यस्वरसात् । 'अवन्ती'त्यादौ तादृशगोत्रत्वारोपाज्जातिकार्यनिर्वाह **इत्यन्ये ।** **शाखाऽध्यायिन इति**–द्वन्द्वः । तेन 'कठी शाखे'–त्यपि सिद्धमिति **केचित् ।** 'कठा (ठ ?) शाखे'त्येव तत्र प्रयोग इत्य**परे ।** शेषं पूरयति–**आविर्भावेत्यादि ।** नित्यत्वादुत्पत्तिविनाशाऽसम्भवादेवमुक्तम् । नन्वेवमात्मनः प्रादुर्भावविनाशाऽभावेनात्मत्वादेर्जातित्वं न स्यादत आह–**यावद्द्रव्येत्यादि ।** एतदर्थोपलक्षणन्तदित्याशयः । **गुणैरिति ।** इदमत्र लक्षणे स्वरूपकथनपरमेव । तेन द्रव्यगतजातिरेवाऽत्र लक्ष्येति सूचितम् । अयावद्द्रव्यभावित्वेन युवत्वादीनां न जातित्वम् । **बह्वर्था-**

॥*॥ असर्वलिङ्गां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः ॥ * ॥–**गोत्रं च चरणानि च ॥**
कः पुनरेतयोर्जातिलक्षणयोर्विशेषः ?॥ यथा पूर्वं जातिलक्षणं तथा 'कुमारीभार्य' इति भवितव्यम् । यथोत्तरं तथा–'कुमारभार्य'इति भवितव्यम् ॥

प्र.] निर्गुणस्य द्रव्यस्योपलम्भो न भवत्येवं जातिरहितस्यापीत्यर्थः । **बह्वर्थामिति** । सर्वव्यक्तिव्यापिनीमित्यर्थः। अर्थशब्दोऽत्र विषयवाची। **चरणानीति** । चरणशब्दोध्ययनवचनः। इह तूपचारादध्येतृषु वर्तते। **कुमारीभार्य इति।** कौमारसयावद्द्रव्यभाव्यप्याकृतिग्रहणत्वाज्जातिरिति जातेश्चेति पुंवद्भावप्रतिषेधः । उत्तरे तु लक्षणे कौमारं जातिर्न भवति अयावद्द्रव्यभावित्वात् । पूर्वोक्तमेव लक्षणं भाष्यकारस्याभिमतम्, अपर आहेत्यभिधानादित्याहुः । तथा च युवतितरेति ङ्याप्सूत्रे उदाहरणं ददौ, तसिलादिष्विति प्राप्तस्य पुंवद्भावस्य जातेश्चेति निषेधात्। **अर्थेति** ।यदा अस्त्रीविषयोऽस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते इत्यन्यपदार्थः प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रीयते तदा'**समानायामाकृतावस्त्रीविषया**'दित्येष पक्षो भवति । यदा तु प्रातिपदि-

---

उ.] **मित्यनेन** 'देवदत्त' इति संज्ञाशब्दे न दोषः । **विषयवाचीति ।** न प्रयोजनादिवाची। जात्याश्रयत्वाद्व्यक्तीनां विषयत्वोक्तिः। समानकालिकबहुव्यक्तिवर्त्तिनीमित्यर्थः । तेन परिमाणभेदेन द्रव्यभेदेऽपि देवदत्तत्वादीनां न जातित्वम् । **चरणानीति** नपुंसकत्वोपपत्तय आह–**चरणशब्द इति । उपचारात्**–अध्ययनत्वारोपादित्यर्थः । **आकृतिग्रहणत्वादिति** । बाल्यगतसूक्ष्माऽवयवसन्निवेशस्य सर्वत्रैकजातीयत्वादिति भावः ।

नन्वेवं सन्देहे कथं साधुत्वव्यवस्थेत्यत आह–**पूर्वोक्तमेवेति ।** वस्तुतस्तु लक्षणद्वयप्रणेतृऋषिद्वयप्रामाण्याज्जातिकार्यस्य 'युव'शब्दादौ विकल्पः । अत एव 'युवजानिः, युवतितरे'त्यादौ द्विविधमप्यनुष्ठानं भगवतः । 'वृद्धा' 'स्थविरे'त्यादौ त्वजादिपाठाट्टाबिति तत्त्वम् ।

परे तु–'आकृतिग्रहणे'–त्येव लक्षणम्, 'आकृति'पदेनोपदेश्यमुपलक्ष्यते । तेन 'आकृत्युपदेशद्वारा साक्षाद्वोपदेशेन गम्या जातिः' इत्येव लक्षणमुभयसाधारणम् । 'लिङ्गानाञ्च न सर्वभा'गित्यनेन 'विशेषणानाञ्चे'ति सूत्रस्थमाविष्टलिङ्गत्वं जातेरुक्तमनूदितम्, 'उत्तरलक्षणे 'असर्वलिङ्गाम्' इत्यस्य तावन्मात्रफलकत्वात् । 'सकृ'दित्यनेनैकत्वमनेकवृत्तित्वञ्चोक्तम् । उत्तरलक्षणे 'बह्वर्था'मित्यनेन तदेवोक्तम् । तत्र असर्वलिङ्गत्वं प्रायिकम् । भाष्यप्रामाण्याज्जातिशब्दानां त्रिलिङ्गत्वमप्रामाणिकं वा । अत एव भाष्ये–'यथा पूर्वं जातिलक्षणम्' इत्येकवचनम्प्रयुक्तम् । वस्तुतस्तु '**भिन्नेष्वभिन्नं छिन्नेष्वच्छिन्न**'मिति परपशास्थभाष्यबोधितं नित्यत्वे एकत्वे च सत्यनेकाऽनुगतत्वमेव जातिलक्षणं भाष्यसम्मतं ब्राह्मणत्वघटत्वादिसाधारणम् । शुक्लादीनां नित्यत्वैकत्वमतेऽप्यौपाधिकभेदेनाऽनेकत्वव्यवहारादेकत्वव्यवहाराऽभावाच्च न जातित्वम् । अत एव 'जात्याख्याया'मिति सूत्रे 'यत्तद्व्रीहौ व्रीहित्वं गार्ग्ये गार्ग्यत्वं तस्यैकत्वादेकवचन'मिति भाष्ये । अनेन तत्र जातित्वारोपो दर्शितः । 'गोत्रञ्च चरणैः सहे'त्यत्रत्यमपि तयोस्तत्त्वारोपबोधकमेव। डित्थत्वादौ तु न तत्त्वाऽऽरोपः, जातिकार्याऽदर्शनात् । वयस्यपि जातित्वारोपः कार्याऽनुसारेण व्यवस्थित इति तद्विषयरूप-

अथाऽस्त्रीविषयादिति कथमिदं विज्ञायते-'समानायामाकृतौ यदस्त्रीविषय'-मिति, आहो स्वित्क्वचिद्यदस्त्रीविषयमिति ?॥ किं चातः ?॥ यदि विज्ञायते 'समानायामाकृतौ यदस्त्रीविषय'मिति,-द्रोणी कुटी पात्रीति न सिध्यति। अथ विज्ञायते क्वचिद्यदस्त्रीविषयमिति,-माला बलाका। अत्रापि प्राप्नोति ॥ अस्तु क्वचिद्यदस्त्रीविषयमिति॥ कथं माला बलाकेति ?॥ अजादिषु पाठः करिष्यते॥

अयोपधादिति किमर्थम् ?॥ इभ्या, क्षत्रिया। अत्यल्पमिदमुच्यते-'अयोपधा'दिति, 'अकोपधा'दित्यपि च वक्तव्यम्, इहापि यथा स्यात्-चटका मूषिकेति ॥ यद्यकोपधादित्युच्यते काकी कोकी पिकी शुकी उलूकीति न सिध्यति॥ अस्तु तर्ह्ययोपधादित्येव ॥ कथं चटका मूषिकेति ?॥ अजादिषु पाठः कर्तव्यः॥

॥ * ॥ योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः ॥ * ॥ 'योपधप्रतिषेधे गवयहयमुकयमनुष्यमत्स्यानां प्रतिषेधो न भवती'ति वक्तव्यम्। गवय-गवयी (गवय)॥ हय-हयी (हय)॥ मुकय-मुकयी (मुकय)। मत्स्य-मत्सी। (मत्स्य)। मनुष्य-मनुषी। मनुष्य ॥ [जातेरस्त्री] ॥ ६३ ॥

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च । ४ । १ । ६४ ।

॥ * ॥ सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्प्रतिषेधः ॥ * ॥ सदच्काण्डप्रान्तशतै-

---

प्र.] कमन्यपदार्थत्वेनाश्रीयते तदा 'यत्र क्वचिदस्त्रीविषया'दित्येष पक्षः संपद्यते। द्रोणीति। द्रोणशब्दः परिमाणविशेषे पुंल्लिङ्गो गवादन्यान्तु स्त्रीलिङ्गः। मालेति। मलनं माल इति पुंल्लिङ्गं, क्षेत्रविशेषे नपुंसकम्। स्रजि स्त्रीलिङ्गम्। बलमाकायतीति बलाकशब्दो यौगिकः पुंसि दृश्यते। अस्त्विति। 'अन्य एव क्रियावाची, जातिशब्दस्त्वन्य एवे'ति परिहारान्तरमप्यत्र संभवति। गवयीति। गौरादिष्विदानीन्तनैर्गवयादयः प्रक्षिप्ता इति वार्त्तिकारम्भाद्विज्ञायते॥ [जातेरस्त्रीविषयात्] ॥ ६३ ॥

पाककर्ण। सदच्काण्डेति। अत्राच्तिः क्तिन्नन्तो गृह्यते। अयमप्यजादिषु पाठ इदानी-

---

उ.]द्वयसिद्धिः, 'अवन्ती'त्यादौ तव गोत्रत्वारोपवत्। अत एव एतयोर्लक्षणयोर्व्याख्यानलेशोऽपि भगवता नाऽकारीति साम्प्रदायिकाः। गवादन्यान्त्विति। एवञ्च जातौ नित्यस्त्रीत्वान्ङीषनापत्तिरिति भावः। एवं 'कुट'शब्दो गेहे स्त्रीलिङ्गः, घटे पुमान्। 'पात्र'शब्दो भाजनसामान्येऽर्धर्चादित्वादुभयलिङ्गः, भाजनविशेषे स्त्री। बलमाकायतीत्यर्थप्रदर्शनमेतत्। व्युत्पत्तिस्त्वेवम्-आकायतीत्याकः, बलस्याक इति। अन्यथा 'बलाकाय' इति स्यात्। परिहारान्तरमपीति। द्रोणीत्यादावपि तुल्यन्यायाद्दोषापत्तेरिदं चिन्त्यम्। केचित्तु-'समानायामाकृतौ अस्त्रीविषय' इत्यर्थ एवोचितः, अत एव च 'पाककर्णे'ति चरितार्थं, तद्धि स्त्रीविषयार्थम्, अन्यथा तेषामपि यौगिकार्थे लिङ्गान्तरसम्भवेनाऽस्त्रीविषयत्वात्पूर्वेणैव सिद्धे किन्तेन ?। द्रोणीत्यादयो गौरादिषु पाठ्या इत्याहुः। वस्तुतः-क्वचिद्यदित्येवाश्रित्य 'पाककर्णे'-त्यपि न कार्यमिति भाष्यतात्पर्यम्॥ [जातेरस्त्रीविषयात्] ॥ ६३ ॥

केभ्यः पुष्पात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । प्रत्यक्पुष्पा । काण्ड-पुष्पा । प्रान्तपुष्पा । शतपुष्पा । एकपुष्पा ॥ * ॥ संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् प्रतिषेधः ॥*॥ संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । सम्–संफला । भस्त्रा–भस्त्राफला । अजिन–अजिनफला । शण–शणफला । पिण्ड–पिण्डफला ॥

॥ * ॥ श्वेताच्च ॥ * ॥ 'श्वेताच्चे'ति वक्तव्यम् । श्वेतफला ॥ * ॥ त्रेश्च ॥ * ॥ त्रेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्रिफला ॥ ॥*॥ मूलान्नञः ॥ * ॥ मूलान्नञः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अमूला ॥ [पाककर्णपर्ण] ॥ ६४ ॥

इतो मनुष्यजातेः ।४।१।६५।

जातेरिति वर्तमाने पुनर्जातिग्रहणं किमर्थम् ? ॥ अयोपधादित्येवन्तत्, योपधादपि यथा स्यात्–औदमेयी । ॥ * ॥ इतो मनुष्यजातेरिञ उपसंख्यानम् ॥*॥ इतो मनुष्यजातेरिञ उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । सौतङ्गमी, मौनिचिती ॥

ऊङुतः ।४।१।६६।

किमर्थो ङकारः ?॥ विशेषणार्थः ॥ क्व विशेषणार्थेनार्थः ? ॥ 'नोङ्धात्वो'-रिति । 'नो धात्वो'रि[तीय]त्युच्यमाने–यवाग्वा यवाग्वै इत्यत्रापि प्रसज्येत ॥

अथ दीर्घोच्चारणं किमर्थं ? न 'उङुत' इत्येवोच्येत ? ॥ का रूपसिद्धिः ?॥ ब्रह्मबन्धूः । धीवबन्धूः[1] । सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम् ॥ न सिध्यति । 'गोस्त्रियोरुप-सर्जनस्ये'ति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत । इह च ब्रह्मबन्धूछत्रम् । ब्रह्मबन्धूच्छत्रम् । 'षत्वतुकोरसिद्ध' इत्येकादेशस्यासिद्धत्वाच्छित्यस्तुक् प्रसज्येत । इह च ब्रह्म-

---

प्र.] न्तनः । त्रिफलेति । त्रयाणां फलानां समाहार इति द्विगुः । ततो द्विगुलक्षणान्ङीपः परत्वान्ङीप् प्राप्तो निषिध्यते । तन्निषेधसामर्थ्याच्च ङीबपि न भवति । तयोरत्र विशेषा-भावात् । [पाककर्ण] ॥ ६४ ॥ इतो म । औदमेयीति । उदमेयस्यापत्यमत इञ् । सौतङ्गमीति । सुतङ्गमेन निर्वृत्तेति–वुञ्छणादिसूत्रेण इञ् । [इतोमनुष्य] ॥ ६५ ॥

ऊङुतः । यवाग्वेति । वर्णग्रहणेऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठत इति भावः । गोस्त्रियोरिति । एकादेशस्यान्तवद्भावादुपसर्जनान्तं प्रातिपदिकं स्त्रीप्रत्ययान्तं भवतीति

उ.] पाककर्ण । अत्राऽऽञ्चतिरिति । 'सत्प्राक्काण्डे'ति पाठस्त्वयुक्त इति भावः । भस्त्रा-फलेति । जातिशब्दोऽयं, न संज्ञेति ह्रस्वो न कृतः । निषेधसामर्थ्यं दर्शयति–तयोरत्रेति । द्विगुसमासस्याऽन्तोदात्तत्वेन ङीप्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्तेः, ङीषि प्रत्ययस्वरप्राप्तेश्चेति भावः ॥

इतो मनुष्य । औदमेयिशब्दस्य मनुष्यजातिवाचित्वं दर्शयति–उदमेयस्येति । सुतङ्गमेनेति । एवञ्चोपसंख्यानमजात्यर्थमिति भावः ॥ [इतो मनुष्य] ॥ ६५ ॥

ऊङुतः । वर्णग्रहण इति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषाऽप्येवमिति बोध्यम् । ननूपसर्जन-स्त्रीप्रत्ययान्तान्तप्रातिपदिकाऽभावात्कथं ह्रस्वत्वमत आह–एकादेशस्येति । उपसर्जनेन,

---

१ 'वीरबन्धू'रिति पाठान्तरम् ।

बन्धूः । धीवबन्धूरिति । 'नद्यतश्चे'ति कप्प्रसज्येत ॥ नैष दोषः—'यत्तावदुच्यते "ब्रह्मबन्धूः धीवबन्धूरिति गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं प्रसज्येते"ति । उभयत आश्रयणे नान्तादिवत् । यदप्युच्यते—"इह च ब्रह्मबन्धूछत्रं ब्रह्मबन्धूच्छत्रं, पत्वतुकोरसिद्ध इत्येकादेशस्यासिद्धत्वान्नित्यस्तुक्प्रसज्येते"ति । पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धो नचैष पदान्तपदाद्योरेकादेशः ॥ यदप्युच्यते—'ब्रह्मबन्धूः धीवबन्धूरिति-नद्यतश्चेति कप्प्रसज्येते"ति । नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिरित्येवं तत्, नचैष नद्यन्तानां बहुव्रीहिः ॥ शेषलक्षणस्तर्हि कप्प्राप्नोति, तस्माद्दीर्घोच्चारणं कर्तव्यम् ॥

॥ * ॥ ऊङ्प्रकरणेऽप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनाम् ॥ * ॥ 'ऊङ्प्रकरणेऽप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीना'मिति वक्तव्यम् । अलाबूः । कर्कन्धूः ॥ अप्राणिजातेरिति किमर्थम् ? ॥ कृकवाकुः ॥ अरज्ज्वादीनामिति किमर्थम् ? ॥ रज्जुः । हनुः ॥ ६६ ॥

संहितशफलक्षणवामादेश्च ।४।१।७०।

प्र.]भावः । नद्यत इति । नद्यन्तो बहुव्रीहिर्भवतीति भावः । दीर्घोच्चारणे तु तत्सामर्थ्यात्कब्ह्रस्वौ न प्रवर्तेते । उभयत इति । एकादेशस्यान्तवत्त्वेन प्रातिपदिकसंज्ञा संपाद्या,अन्यथाऽप्रत्यय इति प्रतिषेधप्रसङ्गः; आदिवत्त्वेन च स्त्रीप्रत्ययत्वं साध्यमित्येकोऽवयवो युगपद्द्वयोरित्येषा बुद्धिर्विरोधान्न प्रवर्तते । स्त्रीप्रत्ययविशेषणं चोपसर्जनम् , न चात्र स्त्रीप्रत्ययस्योपसर्जनत्वमिति ह्रस्वाऽप्रसङ्गः । पदान्तेति । अधीत्येत्यादावेवेत्यर्थः । तस्मादिति । उकारद्वयं दीर्घेण निर्दिष्टं, तत्र द्वितीय उकारः परत्वाद्बाधकस्य शेषलक्षणस्य कपो बाधनार्थ इति भावः । अलाबूरिति । ऊङि सति नोङ्धात्वोरिति विभक्तेरुदात्तत्वनिषेधो भवति,—अलाब्वेति।

संहित । सहितोरूरिति । नन्वेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्संहितशब्दग्रहणेन सहितशब्दस्य सिद्धं ग्रहणम् । एवं तर्हि विद्यमानं हितमस्य सहित इति यदा व्युत्पत्तिस्तदर्थं वार्तिकम् । सहोरूरिति । सहेते इति सहौ ऊरू यस्या इतिव्युत्पत्तिः । अथवा विद्यमानावूरू यस्याः सा सहोरूरित्यूर्वतिशयप्रतिपादनार्थः प्रयोगः ॥ [संहितशफ] ॥ ७० ॥

उ.]स्त्रीप्रत्ययेन च प्रातिपदिकं विशेष्यत इति भावः । तत्र एकादेशस्याऽन्तवद्भावेनोपसर्जनान्तं प्रातिपदिकम्, आदिवद्भावाच्च स्त्रीप्रत्ययान्तमिति बोध्यम् । नद्युत्तरपदादित्यर्थेऽप्राप्तेराह—नद्यन्त इति । तत्सामर्थ्यादिति । प्रश्लेषेण उकारद्वयविधानात्कब्निवृत्तिरिति भावः । स्वयं परिहारान्तरमाह—स्त्रीप्रत्ययविशेषणञ्चेति । स्त्रीप्रत्ययान्तविशेषणमित्यर्थः । भाष्ये—शेषलक्षणस्तर्हीति । 'ऊङः प्रागेवे'ति शेषः । ननु दीर्घोच्चारणेऽपि परत्वात्कप्प्राप्नोति, कबभावे ऊङ् साऽवकाशोऽत आह—उकारद्वयमिति । परत्वादिति । अन्तरङ्गत्वादित्यर्थः । 'श्वश्रू'शब्दस्तु 'श्वशुरः श्वश्र्वे'ति निर्देशसिद्धोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति भावः । ध्वनितश्चेदं 'ङ्याप्' सूत्रे भाष्ये । ननु 'अलाबू'शब्दस्य स्वत ऊकारान्तत्वात्किम् 'ऊङ्' विधानेनेत्यत आह—ऊङि सतीति । अत्र वार्तिके 'उत' इत्यस्याऽसम्बन्ध इति भावः ॥ ६६ ॥

संहितशफ । नन्वेकदेशेति । 'समो वा हिततत्तयो' रिति व्युत्पन्नत्वादिति भावः ।

॥ * ॥ सहितसहाभ्याञ्च ॥ * ॥ 'सहितसहाभ्यां चे'ति वक्तव्यम् । सहितोरूः । सहोरूः ॥ [संहितशफ] ॥ ७० ॥

कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि ।४।१।७१।

अत्यल्पमिदमुच्यते कद्रुकमण्डल्वोरिति ॥ * ॥ कद्रुकमण्डलुगुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम् ।*॥ कद्रूः । कमण्डलूः । गुग्गुलूः । मधूः । जतूः । [पीलानलद्यौ मधुश्च्युन्मधुत्वा मधूः क्रक्षो जतूः सुषीकाते पापानि लक्ष्मीः पतयालूः]॥

यङश्चाप् ।४।१।७२।

॥ * ॥ षाच्च यञश्चाप् ॥ * ॥ षाच्च यञश्चाब्वक्तव्यः । शार्कराक्ष्या । पौतिमाष्या । तत्रायमप्यर्थः—गौकक्ष्यशब्दः क्रौड्यादिषु पठ्यते स न पठितव्यो भवति ॥ यदि न पठ्यते—'गौकक्षीपुत्र'इति संप्रसारणं न प्राप्नोति । इष्टमेवैतत्सङ्गृहीतं'गौकक्ष्यापुत्र' इत्येव भवितव्यम् । एवं हि सौनागाः पठन्ति—॥ * ॥ ष्यङः संप्रसारणे गौकक्ष्यायाः प्रतिषेधः ॥ * ॥ इति ॥ [यङश्चाप् ॥] ॥७२॥

आवट्याच्च ।४।१।७५।

॥ * ॥ अन उपधालोपिन ऊधसो ङीष्पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ * ॥ 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्या'मित्येतस्मादूधसो ङीष्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । 'अनउपधालोपिनोऽन्यतरस्या'मित्येतस्यावकाशः-बहुराज्ञी,बहुतक्ष्णी । ऊधसो ङीष्भवतीत्यस्यावकाशः—विभाषा ङीप्, यदा न ङीप्सोऽवकाशः । ङीष्प्रसङ्गे उभयं प्राप्नोति ऊधसो ङीष्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥ न वक्तव्यः । 'अन उपधालोपिनोन्यतरस्या'मित्यत्र ऊधसो ङीष्भवतीत्येतदनुवर्तिष्यते ।॥*॥ आवट्याद्यञः ष्फश्चापः ॥*॥ आवट्याद्यञः ष्फश्चापो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । आवट्याद्यञश्चापोवकाशः, उदीचाम्—आवट्या । ष्फस्यावकाशोऽन्यानि यञन्तानि—गार्ग्यायणी । वात्स्यायनी । आवट्यशब्दात्प्राचामुभयं प्राप्नोति—आवट्यायनी । ष्फो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

प्र.] कद्रु । गुग्गुलुमधुजतूनां छन्दसि लिङ्गव्यत्ययेन स्त्रीत्वम् । पतयालुशब्दः 'स्पृहिगृही'त्यालुजन्तः ॥ [कद्रुकमण्डलु] ॥ ७१ ॥

यङश्चाप् ॥ शार्कराक्ष्येति । गर्गादियञन्ता एते ॥ [यङश्चाप्] ॥

आव । अन इति । यद्यपीदमन्यत्र वक्तव्यं तथाप्यन्यार्थं पूर्वविप्रतिषेधप्रतिपादन-

---

उ.] ननु सर्वस्या अप्यूरुमत्त्वेनैतत्प्रयोगानर्थक्यमत आह—सहेते इति । 'रतिश्रम'मिति शेषः ॥ [संहितशफ] ॥७०॥

कद्रुकम । ननु गुग्गुलुमधुजतूनामस्त्रीत्वात्कथं स्त्रियामूङ्विधानमत आह—गुग्गुल्विति ॥

---

१ सन्दिग्धोऽयं पाठः । २ 'गौकाक्ष्य' 'गोकाक्षी' 'गोकाक्ष्या'इति तु पदमञ्जर्यां पाठः। ३ 'इष्टमेतत्संगृहीतं' पा० ।

आवट्यग्रहणेन नार्थः । 'यञः ष्फश्चाप'इत्येव । इदमपि सिद्धं भवति–शार्कराक्ष्यायणी, पौतिमाष्यायणी ॥ यञ्ग्रहणेनापि नार्थः । 'ष्फश्चाप'इत्येव । गौकक्ष्यशब्दः क्रौड्यादिषु पठ्यते, इदमपि सिद्धं भवति–गौकक्ष्यायणी ॥ तर्त्तहि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । एवं वक्ष्यामि–'प्राचां ष्फ तद्धितः सर्वत्र' ॥ क्व सर्वत्र ?॥ यत्र ष्फश्चान्यश्च प्राप्नोति, ष्फ एव तत्र भवतीति । ततो लोहितादिकतन्तेभ्यः सर्वत्र ॥ क्व सर्वत्र ?॥ प्राचां चोदीचाञ्च । [आवट्याच्च] ॥७५॥

अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ्गोत्रे ।४।१।७८।

इह कस्मान्न भवति–दाक्षी, प्लाक्षीति ॥ आतिशायिकेनायन्तमशब्देन निर्देशः क्रियते, सच त्रिप्रभृतिषु वर्त्तते, त्रिप्रभृतीनामभावात् ॥

यद्येवम्–॥ * ॥ प्रकर्षे[2] चेत्तमं[3] कृत्वा दाक्ष्या नोपोत्तमं गुरु ।

आम्विधिः केन ते न स्यात्प्रकर्षे यद्ययं तमः ? ॥ * ॥

'प्रकर्षे चेत्तमं कृत्वा दाक्ष्या नोपोत्तमं गुरु'इत्युच्यते, आम्विधिः केन तव न स्यात् ?, 'अव्ययघा'दिति प्राप्नोति । 'प्रकर्षे यद्ययं तमः'। यद्ययंतमः शब्दः प्रकर्षे वर्तते ? ॥ ॥*॥ उद्गतस्य प्रकर्षोऽयं गतशब्दोत्र लुप्यते ॥*॥ **उद्गतस्यायं प्रकर्षः,**

प्र.]प्रसङ्गेनात्रोक्तम् । **गौकक्ष्यायणीति** । गोकक्ष्यस्यापत्यं गोत्रं स्त्री । गर्गादित्वाद्यञ् । ततः ष्यङ् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणाद्यञन्तात्ष्फो विधीयमानः ष्यङन्तादपि भवतीति प्रक्रियाश्रयेणेदमुक्तम् ॥ [**आवट्याच्च**] ॥ ७५ ॥

अणिञोः । दाक्षीति । दक्षस्यापत्यं गोत्रं स्त्रीति । अत इञ् । उत्तमशब्दमव्युत्पन्नमन्त्यमात्रवचनमाश्रित्य **प्रश्नः । स चेति** । यत्रैकोऽनुद्गतः–प्रथमोच्चारितत्वात्, त्रयस्तूद्गताः–ऊर्ध्वोच्चारितास्तत्रोत्तमशब्दः प्रयुज्यते । एवं च चतुष्प्रभृतिषु प्रयुज्यते । उद्गतापेक्षया तु त्रिप्रभृतिष्वित्युक्तम् । **प्रकर्षे चेति । चण्[3]** चेदर्थे वर्तते । क्व चित्तु'प्रकर्षे चे'दिति पाठः । यदि प्रकर्षप्रत्ययं कृत्वा दाक्ष्यां गुरूपोत्तमं न भवतीत्युच्यते तत उच्छब्दात्तमपि सति

उ.]आवट्याच्च । प्रक्रियाश्रयेणेति । वस्तुतः स्त्रीप्रत्ययविधौ नास्याः प्रवृत्तिः, फलाऽभावादित्यनेन ध्वनितम् । ष्फविधावपि भाष्ये ध्वनितमेतत् । भाष्याशयस्तु–'क्रौड्यादिभ्य' इति तादर्थ्ये चतुर्थी, क्रौड्यादिसिद्धये प्रत्ययस्य ष्यङादेश इत्यर्थः । एवञ्च स्थानिवत्त्वेन यञन्तत्वात्ष्फो भवतीति ॥ यद्वा–'भस्याऽढे तद्धिते'–'सिद्धश्च प्रत्ययविधा'विति पुंवद्रूपाऽतिदेशेन यञन्तत्वात्ष्फ इति (–भाष्याशयः) ॥ [**आवट्याच्च**] ॥ ७५ ॥

अणिञो । अन्त्यमात्रेति । तेनाऽत्रोपान्त्यस्य गुरुत्वात्ष्यङः प्रसङ्ग इति भावः । ननु'त्रिप्रभृतिषु'इत्युक्तेर्वाराहिशब्देऽच्त्रयसद्भावाद्**वाराह्यायां ष्यङ् न सिध्यती**ति वक्ष्यमाणं चोद्यमनुपपन्नमत आह– **यत्रेति । उच्छब्द** उद्गतार्थे वर्त्तते । ऊर्ध्वमुच्चरितम्–उ**द्गतम्** । ऊर्ध्वंच प्रथमसापेक्षं, तदाह–**प्रथमेति** । उद्गतस्यानुद्गताऽपेक्षत्वाद्बहूनामेकस्य

१'तमप' पा०। २ कात्यायनश्लोकवार्त्तिकान्येतानि ११। ३'चोत्तम'मिति कैयटाभिमतः पा०।

गतशब्दस्याऽत्र लोपो भवति ॥ ॥*॥ नाव्ययार्थप्रकर्षोऽस्ति धात्वर्थोऽत्र प्रकृष्यते ॥*॥ **नायमव्ययार्थस्य प्रकर्षः ॥ कस्य तर्हि ? ॥ धात्वर्थस्य ।** ॥ * ॥ उद्गतोऽपेक्षते किंचित्त्रयाणां द्वौ किलोद्गतौ ॥*॥ **अनुद्गतमपेक्ष्य [अत्र] उद्गत इत्येतद्भवति । 'त्रयाणां द्वौ किलोद्गतौ ।' त्रयाणां किल द्वावुद्गतौ भवतः ।** ॥ * ॥ चतुष्प्रभृति कर्तव्यो वाराद्यायां न सिध्यति ॥ * ॥ **चतुष्प्रभृतिषु ष्यङ्कर्त्तव्यः । 'वाराद्यायां न सिध्यति'। वाराद्यायां न प्राप्नोति ॥ किङ्कारणम् ? ॥ चतुष्प्रभृतीनामभावात् ॥**

॥*॥ भिद्यतेऽस्य स्वरस्तेन विधिश्चामो न लक्ष्यते ॥*॥ **भिद्यते खल्वस्य स्वरस्तेनातिशायनिकेन तमशब्देनोत्तमस्य । 'विधिश्चामो न लक्ष्यते' । विधिश्चामो न क्वचिदपि लक्ष्यते ।** ॥ * ॥ शब्दान्तरमिदं विद्याद् दृष्टमभ्यन्तरं त्रिपु ॥ *॥ **एवं तर्हि**

प्र.] किमेत्तिङव्ययघादित्याम्प्रत्ययप्रसङ्गादुत्तमामिति प्राप्नोति। **उद्गतस्येति।** उच्छब्दोत्र ससाधनक्रियावचनः, तत्र क्रियाप्रकर्षद्वारको द्रव्यप्रकर्ष इत्यद्रव्यप्रकर्ष इतिवचनादाम्न भवतीत्यर्थः । **गतशब्दोत्रेति ।** उच्छब्देन गतार्थस्याभिधानादप्रयोग एव गतशब्दस्य लोपः। **धात्वर्थोऽत्रेति ।** धातुशब्देन धात्वर्थोत्र क्रियाभिधीयते, सोऽर्थः प्रयोजनं विषयो वा यस्य स **धात्वर्थः**–साधनाधारः पदार्थः, स प्रकृष्यते क्रियाप्रकर्षद्वारेणेत्यर्थः । **त्रयाणामिति ।** यत्र त्रयो वर्णास्तत्राद्योऽनुद्गतो द्वयोश्चैकस्य प्रकर्षे तरपा तमपो बाधनादुत्तमशब्दो नास्तीति वाराद्येति ष्यङ्न प्राप्नोति। यत्र तु चतुष्प्रभृतयो वर्णास्तत्रैव ष्यङ्स्यादित्यर्थः। **भिद्यत इति।** तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वादुत्तमशब्द आद्युदात्तः प्राप्नोति, अन्तोदात्तश्चेष्यते । एतच्चोञ्छादिपु–'उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्रे'ति पाठानपेक्षयोक्तं । न च क्रियाप्रकर्षेऽपि आमन्तस्य क्वचित्प्रयोगो दृश्यते इत्यनभिधानादुच्छब्दात्तमबेव नास्ति ।अव्युत्पन्न एवतूत्तमशब्दः स्वभावात्त्रिप्रभृतीनामन्त्यमाहेत्याह–**शब्दान्तरमिति । दृष्टमिति ।** त्रिग्रहणं बहुत्वोपलक्षणार्थम् ।

उ.] प्रकर्षे तमपो विधानाच्च बहुषूद्गतेष्वन्त्ये 'उत्तम'शब्दो वर्त्तत इति भावः। **यदि प्रकर्षेति ।** एतेनाऽव्युत्पन्नोत्तमशब्दाश्रयणे नाऽयं दोप इति ध्वनितम् । **ससाधनेति ।** क्रियाविशिष्टसाधनवचन इत्यर्थः । **क्रियाप्रकर्षद्वारक इति।** एवञ्चाऽद्रव्यप्रकर्ष इति निषेध इति भावः।

ननु धात्वर्थप्रकर्षेऽपि 'अद्रव्यप्रकर्षे' इत्याम् 'पचतितरा'मित्यत्रेव स्यादत आह–**धातुशब्देनेति ।** भाष्ये–**नाऽव्ययार्थेत्यस्य**–नाऽसत्त्वभूतार्थस्येत्यर्थः । **प्रयोजनमिति ।** क्रियार्थं साधनोपादानात्क्रिया तत्प्रयोजनम् । **विषय इति ।** उद्देश्य इत्यर्थः । साधननिर्वर्त्यत्वात्क्रियायाः साधनानां सा उद्देश्यतया 'विषय' इत्युच्यते । **साधनाधार इति ।** शक्त्याधारो द्रव्यमित्यर्थः। 'तमप्प्र'त्ययपक्षे 'आम्'–रूपदोषोद्धारेऽपि लक्ष्याऽसिद्धिमाह–भाष्ये–**उद्गतोऽपेक्षते इति । त्रयाणां द्वौ किलोद्गतावित्येतत्, 'चतुःप्रभृतिकर्त्तव्य'** इत्येतच्च शेषपूरणेन योजयति–**यत्रेति ।** भाष्ये–व्युत्पत्तिपक्षे दूषणान्तरमप्याह–**भिद्यतेऽस्येति ।** दूषणान्तरमाह–**विधिश्चाम इति।** तद्व्याचष्टे–**न च क्रियेति ।** यद्ययं तमप्स्यात्तदा क्रियाप्रकर्षविवक्षायामाम् स्यात्, न च तत्राऽपि स दृश्यतेऽतस्तमबेवाऽत्र नाऽस्तीति भावः । 'क्रियाप्रकर्षेऽप्यामन्तस्य न क्वचित्प्रयोगो दृश्यत' इत्यन्वयः ।

अन्योऽयमातिशायनिकेन समानार्थस्तम (:) शब्दस्त्रिप्रभृतिषु वर्तते ॥

'किं पुनरयमणिञोरादेश आहो स्विदणिञ्भ्यां परः' ॥ **कश्चात्र विशेषः ?**
॥ * ॥ ष्यङ्यनादेशे यलोपवचनम् ॥ * ॥ **ष्यङि अनादेशे यलोपो वक्तव्यः । औदमेघ्यायाश्छात्रा औदमेघाः ।** ॥ * ॥ द्विरण्विधिः ॥ * ॥ **द्विश्चाण्विधेयः । औदमेघ्यायाश्छात्रा औदमेघाः । औदमेघ्यानां सङ्घ औदमेघः । इञ इत्यण्न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि आदेशः** ॥*॥ आदेशेऽन्लोपवचनम् ॥*॥ **यद्यादेशोऽनो लोपो वक्तव्यः । औडुलोम्या शारलोम्येति । 'ये चाभावकर्मणो'रिति प्रकृतिभावः**

प्र.] तेन त्रिप्रभृतिषु यदभ्यन्तरमन्तर्भूतं तत्र दृष्टमित्यर्थः । **आतिशायनिकेनेति ।** आतिशायनिकश्चतुष्प्रभृतीनामन्त्यमाह । अव्युत्पन्नस्तु त्रिप्रभृतीनामित्यन्त्यत्वमात्रेण सदृशार्थत्वमिति भावः । **तम इति ।** तमान्तोऽव्युत्पन्नशब्द इत्यर्थः ।

किं पुनरिति । प्रत्ययविधावपि गापोष्टग्व्रीहिशाल्योर्ढगित्यादौ षष्ठी दृश्यत इति सन्देहात्प्रश्नः । **औदमेघ्याया इति ।** उदमेघस्यापत्यं गोत्रं स्त्री । अत इञ् । यद्यत्र इञन्तात्परः स्त्रियां ष्यङ् विधीयते तदाऽऽपत्ययकारो न भवतीति यलोपो न प्राप्नोति । आदेशपक्षे तु स्थानिवद्भावात्ष्यङ आपत्यत्वमिति यलोपः सिध्यति । **द्विरिति।**'इञश्चे'त्यस्यानन्तरं 'ष्यङश्चेति' वक्तव्यम् । तेनेञः परो यः ष्यङ् तदन्तादण्भवतीत्ययमर्थो भवति । सङ्घाङ्केत्यत्रापि तथैव वक्तव्यम् । आदेशपक्षे तु स्थानिवद्भावात्सिध्यति । **औडुलोम्येति ।** उडुलोम्नोऽपत्यं गोत्रं स्त्री । बाह्वादिषु लोमन्शब्दस्य पाठात्केवलस्यापत्येन योगाभावात्सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणादिञ्प्रत्ययः । तत्र यदि तदादेशः ष्यङ् क्रियेत तदा 'ये चाभावकर्मणो'रिति प्रकृतिभावाट्टिलोपो न प्राप्नोति,

---

उ.] **अभ्यन्तरमित्यन्त्यमेव** विवक्षितमित्याह-**अन्त्यभूतमिति ।** 'अन्तर्भूत'मिति पाठेऽन्त्यमिति शेषः । नन्वव्युत्पन्नत्वे तमस्यानर्थक्यात्-'तमस्त्रिप्रभृतिषु वर्त्तते' इत्ययुक्तमत आह-**तमान्त इति ।** त्रिप्रभृतिषु वर्तते इति भाष्यस्य तेषु मध्ये यदन्त्यन्तत्र वर्त्तत इत्यर्थः ॥ एते श्लोका भाष्यकृत एव, न वार्त्तिककृतः, सम्पुटीकरणाऽभावात् ।

ननु षष्ठीनिर्देशेनादेशत्वनिश्चयात्प्रश्नाऽनुपपत्तिरत आह-**प्रत्ययविधावपीति। स्थानिवद्भावादिति ।** अपत्ये विधानेनाऽपत्यार्थकत्वमपि शास्त्रीयमेवेति भावः । वस्तुतः 'स्थानिवद्भावा'दित्यस्य स्थानिसदृशत्वादित्यर्थः । स्थान्यर्थाऽभिधानसमर्थस्यैवादेशत्वात् । आदेशत्वेऽपत्यार्थकत्वरूपमापत्यत्वमिति भावः । द्विरणो विधेयतामुपपादयति-**इञश्चेतीति । तथैवेति ।** इञः ष्यङश्चेतीत्यर्थः । ननु 'सङ्घाङ्के'ति सूत्रे ऋषिप्रजनस्यैव गोत्रस्य ग्रहणमिति 'स्त्रीपुंसाभ्या'मिति सूत्रे भाष्यादिषु प्रसिद्धं, तदस्याऽनृषित्वात्कथं तत्प्राप्तिः, ऋषित्वे तु कथं ष्यङः प्राप्तिरिति चेन्न; 'संघाङ्के'ति सूत्रे ऋषिप्रजनस्यैव ग्रहणमिति नियमोऽञ्प्रत्ययमात्रविषय इति न दोषः, ऋषिप्रजनत्वेऽप्यनृषित्वे बाधकाऽभावाच्च । **स्थानिवद्भावादिति ।** अण्त्वमिञ्त्वञ्चाऽतिदेशादिति भावः । **सामर्थ्यादिति ।** अन्यथा प्रत्ययविधौ निषेधात्तदन्तान्न स्यादिति भावः । **टिलोपः**-'नस्तद्धिते' इति विहितः ।

---

१ 'नलोपवचनम्' इति पाठस्त्वयुक्त एव ।

प्रसज्येत। ॥ * ॥ न वा ष्यङो लोपनिमित्तत्वात् ॥ * ॥ **न वैष दोषः॥ किं कारणम्?॥ 'ष्यङो लोपनिमित्तत्वात्'। लोपनिमित्तः ष्यङ्। न चाऽकृते लोपे ष्यङ् प्राप्नोति॥ किं कारणम्?॥ 'गुरूपोत्तमयो'रित्युच्यते, नचाऽकृते लोपे गुरूपोत्तमता भवति॥**

अथ वा पुनरस्तु परः। ननु चोक्तं-'ष्यङ्यनादेशे यलोपवचनं द्विरण्विधि'-रिति॥ नैष दोषः। यत्तावदुच्यते 'यलोपवचन'मिति,-अदोष एषः॥ किं कारणम्?॥ * ॥ पुंवद्भावाद्यजादौ तद्धिते ॥ * ॥ **यजादौ तद्धिते पुंवद्भावो भविष्यति 'भस्याढे तद्धिते' पुंवद्भवतीति॥ अयं तर्हि दोषो 'द्विरण्विधि'रिति॥ नैष दोषः-** ॥ * ॥ सिद्धश्च प्रत्ययविधौ ॥ * ॥ **स च सिद्धः प्रत्ययविधौ॥ उभयमिदमुक्त-मादेशः, पर इति च, किमत्र न्याय्यम्?॥ आदेश इत्येतन्न्याय्यम्॥ कुत एतत्॥ एवं चैव हि कृत्वाऽऽचार्येण सूत्रं पठितं, षष्ठ्या च निर्देशः कृतः। अतएव पक्षो-निर्दोषः। ननु च परस्मिन्नपि [सति] ये दोषास्ते परिहृताः॥ पुंवद्भावेन यलोपः परिहृतः, स च पुंवद्भावोऽढे भवति, तत्र ते औदमेधेयो न सिध्यति॥**

॥ अनुबन्धौ त्वया कार्यौ ॥ * ॥ **यस्यादेशोऽनुबन्धौ तेन कर्तव्यौ। एकः सामान्य-ग्रहणार्थोऽपरः सामान्यग्रहणाऽविघातार्थः॥ क्व सामान्यग्रहणार्थेनार्थः?॥ यङश्चाबिति। अथ सामान्यग्रहणाविघातार्थेन क्वाऽर्थः?॥ अत्रैव। किं प्रयो-जनम्।** ॥ * ॥ चाबर्थम् ॥ * ॥ **चाब्यथा स्यात्॥ तव कथं चाप्?** ॥ * ॥ टाब्विधिर्मम ॥ * ॥ **टापा मम सिद्धम्॥ ननु च ममापि टापा सिद्धं [स्यात्]॥**

प्रत्ययपक्षे त्विञा व्यवधानात्प्रकृतिभावाभावः। **न वेति**—आनुपूर्व्याश्रयेण दोषं परिहरति-

प्र.] सिद्धश्चेति। यद्यपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषाश्रयेणेञन्तात्प्रातिपदिकादण् विधीयमानः ष्यङन्तादपि सिध्यति, तथापि पुंवद्भावस्य न्याय्यत्वात्स एवोक्तः। **षष्ठ्या चेति।** चशब्दो हेतौ। अणिञोरनार्षयोरिति षष्ठीनिर्देश आदेशार्थ एव। प्रत्ययपक्षस्याभिमतत्वे ह्यसन्देहाय पञ्चम्येवोच्चार्येत। **औदमेधेय इति।** ष्यङन्तात् स्त्रीभ्यो ढक्। इदानीं प्रत्ययवाद्यादेश-वादिनो दोषमुद्भावयति-**अनुबन्धाविति। टापा ममेति**-प्रत्ययवादी। प्रत्यये कृते टापं

उ.] इञा व्यवधानादिति। 'यस्येति'लोपेऽपि स्थानिवत्त्वाद्व्यवधानमेवेति भावः।

भाष्ये **लोपनिमित्त इति**-बहुव्रीहिः। इञाद्यन्तस्य हि गुरूपोत्तमत्वमपेक्षितं, तच्च न लोपं विनेति भावः। **न्याय्यत्वादिति।** पुंवत्त्वेन ष्यङो निवृत्तौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनुपस्थानादिति भावः। हेत्वन्तराऽनभिधानाच्चोऽनुपपन्न इत्यत आह-**चो हेताविति। असन्देहायेति।** किमानन्तर्ये षष्ठी, उत स्थानरूपे सम्बन्धे?-इति सन्देहनिवृत्तय इत्यर्थः।

भाष्ये-**अत एष पक्षो निर्दोष इति।** नन्वादेशपक्षे हस्तिशिरसोऽपत्यं हास्तिशीर्षिः। बाह्वादित्वादिञ्, 'अचि शीर्षः'। तत इञः ष्यङ्। हास्तिशीर्ष्या। अत्र स्थानिवत्त्वेन शीर्षस्य शिरश्शब्दत्वाद्'ये च तद्धिते' इति शीर्षन्नादेशः प्राप्नोति। 'ये चाऽभावकर्मणो'रिति प्रकृतिभावाट्टिलोपो दुर्लभः। प्रत्ययत्वपक्षे त्विकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन व्यवधानान्न दोषः।

न सिध्यति, अण इति चेञ इति चेति-ईकारः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः, नैवं विज्ञायते-अणन्तादकारान्तादिञन्तादिकारान्तादिति ॥ कथं तर्हि ? ॥ अण्योऽकार, इञ्य इकार इति । ॥ * ॥ स्वरार्थस्तर्हि ॥ * ॥ **स्वरार्थस्तर्हि त्वया चाब्वक्तव्यः । [कथन्तर्हि स्वरः?॥** ।*। एकादेशात्प्रत्यययोः स्वरः पिदपितोर्मम ।*। **एकादेशात्प्रत्यययोः स्वरः पिदपितोर्ममसिद्धः-उदात्तानुदात्तयोरेकादेश उदात्त इति** ।*। स्थानिवत्त्वादिञादेशे स्वरस्ते टापि दुष्यति ॥*॥ **स्थानिवत्त्वादिञादेशे स्वरस्ते टापि दुष्यति-ञ्नित्यादिरुदात्तइति। चापं विनाऽन्तोदात्तत्वं न]॥ ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं माभूच्चितोऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यादिति ॥ तवापि तर्हि ष्यङोक्तत्वात्स्त्रीत्वस्य टान्न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ॥** ॥*॥ उक्तेऽपि हि भवन्त्येते ॥ * ॥ **उक्तेऽपि तु स्त्रीत्वे भवन्त्येते टाबादय इति सिध्यति । उक्तमेतत्-स्वार्थिकाष्टाबादयः [इति] ।**

प्र.]करोतीत्यर्थः । आदेशवाद्याह-**ममापीति । अण्य इति ।** अकारः प्रधानं तद्विशेषणमण् । तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधात्स्थानिवद्भावाभावः । अणन्तादकारान्तादिति तु विज्ञायमाने स्वाश्रयमकारान्तत्वं स्थानिवद्भावादणन्तत्वं चेति स्यादेव ङीप्प्रत्ययः । इञादेशस्य तु ष्यङो न स्वाश्रयमकारान्तत्वं, नापि स्थानिवद्भावप्रापितम्, अनल्विधाविति प्रतिषेधादिति ततः सिद्ध एव टाप् । यदा चेञ उपसङ्ख्यानमित्यत्रेत इत्यपेक्ष्यते तदा ष्यङि कृतेऽनिकारान्तत्वान्ङीषोऽप्रसङ्गः॥ प्रत्ययवाद्याह-**स्वरार्थ इति । इञादेशो यदि ष्यङ्क्रियते तदन्ताच्च टाप्तदा वाराह्येत्याद्युदात्तं पदं स्यात्तस्मादन्तोदात्तार्थस्त्वया चाब्विधेयः । आदेशवाद्याह-**तवापीति** । मम तु यङश्चाबिति वचनाच्चाब्भवतीति मन्यते। प्रत्ययवाद्याह-**नैष दोष इति । उक्त इति ।** द्योतित इत्यर्थः । एकस्य स्त्रीत्वद्योतने सामर्थ्याभावाद्द्वयोर्द्योतकत्वम् । तच्च प्रयोगदर्शना-

---

उ.]स्पष्टश्चेदं 'ये च तद्धिते' इति सूत्रे भाष्य इति चेन्न; उपजीव्यविरोधेन शीर्षन्नादेशाऽप्रवृत्तेः, प्रकृतिभावविधायके-'अभावे'त्यादिपर्युदासेन प्रत्ययास्थानिकयादेरेव ग्रहणेनाऽदोषाच्च । अत्र चेदं भाष्यं मानमित्याहुः। **दोषमुद्भावयतीति।** अस्मत्पक्षे लक्ष्याऽसिद्धिर्दोषः, त्वन्मते गौरवमिति समतेत्य**भिमानः। एवश्चाऽनुबन्धा**वित्यादिर्भाष्ये एकदेशिनोरुक्तिः । भाष्ये-**एकः सामान्येति** । एको ङकारोऽस्य 'यङश्चा'बित्यत्र ग्रहणार्थ इत्यर्थः। एकाऽनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्यान्न तु 'वृद्धे'दिति ञ्यङ इति द्वितीयोऽपि कार्य इत्यर्थः। **अत्रैवेति।** 'यङश्चा'बित्यत्रैवेत्यर्थः । **चाबर्थम् ।** अत्र, ञ्यङि च चाप्सिद्ध्यर्थमित्यर्थः । **तव कथं चाबि**त्यादेशवादिनः **प्रश्नः । टाबिति**-प्रत्ययवादिन **उत्तरम्** [९६ पृ.] । 'इतो मनुष्ये'त्यस्य प्राप्तिस्तु नेत्याह-**इञादेशस्य त्विति ।** ननु सूत्राऽप्राप्तावपि 'इञ उपसंख्यान'मिति प्राप्नोति, तत्र च 'इत' इत्यस्याऽभावोऽत आह-**यदा चेति ।** अत्रैव वारणार्थम् 'इत' इत्यस्याऽनुवृत्तिरिति भावः । **चाब्विधेय इति ।** प्रत्ययवादिमते तु प्रत्ययस्वरेणाऽन्तोदात्तं पदं सिध्यतीत्याशयः । नन्वादेशपक्षेऽप्युक्तार्थत्वं तुल्यमत आह-**मम त्विति ।** वाचकत्वपक्षात्द्योतकत्वपक्षे विशेषमाह-**एकस्येति ।** अन्धकाराधिक्ये एकस्य प्रदीपस्येवेत्यर्थः । गार्ग्य इत्यादावपि यस्य सत्त्वेन तन्मात्रस्य द्योतने सामर्थ्याऽभावादिति भावः। **तच्च प्रयोगेति ।**

॥*॥ सानुबन्धकस्यादेशो मम ञित्न भविष्यति ॥*॥ **ममापि तर्हि सानुबन्धकस्यादेशे इत्कार्यं नेति। तेन ञित्न भविष्यति।** ॥*॥ अस्थानिवत्त्वे दोषस्ते वृद्धिरत्र न सिध्यति ॥*॥ **अस्थानिवत्त्वे दोषो, वृद्धिस्ते न प्राप्नोति–औडुलोम्या, शारलोम्येति।** ॥*॥ न वार्द्धजरतीयत्वं स्वरो मे न भविष्यति॥*॥ **न चेदानीमर्द्धजरतीयं लभ्यं-वृद्धिर्मम भविष्यति स्वरो नेति। तद्यथा–अर्द्धं जरत्याः कामयतेऽर्द्धं नेति॥**

॥*॥ त्वयाऽप्यत्र विशेषार्थं कर्त्तव्यं स्याद्विशेषणम्॥*॥ **त्वयाऽप्यत्र विशेषणार्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः॥ क्व विशेषणार्थेनाऽर्थः?॥ 'ष्यङः सम्प्रसारण'मिति।** ॥*॥ अक्रियैव विशेषोऽत्र सानुबन्धो विशेषवान्॥*॥ **अक्रियैव मम विशेषः सानुबन्धस्तु विशेषवान्।** ॥*॥ पाश्यायां ते कथं न स्यात? ॥*॥ **[पाश्यापतिः] पाश्यापुत्र इत्यत्र तव कस्मान्न भवति?** ॥*॥ एको मे स्याद्विशेषणम्॥*॥ **एको मम विशेषणार्थः।** ॥*॥ त्वया पुनर्द्वौ कर्त्तव्यौ ॥*॥ **[त्वया पुनर्द्वौ कर्त्तव्यौ]॥**

अथैकस्मिन्नपि सति कः करिष्यते॥ किं चातः॥ ॥*॥ अन्यस्मिन्सूत्रभेदः स्यात्॥*॥ **यद्येताभ्यामन्यः क्रियते सूत्रभेदः कृतो भवति**॥*॥ षिति लिङ्गं

प्र.]दवसीयते। आदेशवाद्याह–**सानुबन्धकस्येति।** इञ एवाऽकृतञकारेत्संज्ञकस्य यादेशः करिष्यते, तेन ञित्स्वराभावात्प्रत्ययस्वरे टापि कृते एकादेश उदात्तेनोदात्त इति वाराह्याशब्दोऽन्तोदात्तो भविष्यतीत्यर्थः। प्रत्ययवाद्याह–**अस्थानिवत्त्व इति। अर्द्धजरतीयमिति।** 'समासाच्च तद्विषया'दिति छप्रत्ययः। मुखं न कामयते, अङ्गान्तरं तु जरत्याः कामयते। आदेशवाद्याह-**त्वयाऽप्यत्रेति।** प्रत्ययवाद्याह–**अक्रियैवेति।** 'यस्य संप्रसारण'मिति वक्ष्यते, निरनुबन्धकत्वाच्चायमेव ग्रहीष्यते। 'आम्बष्ठ्यापुत्र' इत्यादौ तु ष्यङः सानुबन्धकत्वात्संप्रसारणं न भविष्यतीत्यर्थः। आदेशवाद्याह–**पाश्यायामिति।** यदीह यप्रत्ययं विधाय 'यस्य संप्रसारण'मित्युच्यते तदा पाशानां समूहः [पाश्या], 'पाशादिभ्यो य' इति यप्रत्ययस्य पाश्यापति-

---

उ.]अतिप्रसङ्गो नाशङ्क्य इति भावः। साऽनुबन्धकस्यादेशे ञित्कार्याऽभावमुपपादयति–**इञ एवेति।** भाष्ये–**अस्थानिवत्त्व इति।** स्थानिवत्त्वेन ञित्त्वाऽभावे इत्यर्थः। **समासाच्चेति।** इवार्थे समास इवार्थे प्रत्यय इति इवार्थद्वयनिर्वाहाय जरतीशब्दोऽर्द्धान्तरे वर्त्तते,अर्द्धशब्दश्च प्रत्यासत्त्या जरत्या एवाऽर्द्धान्तरे,तौ च कामनाऽकामनालाक्षणिकौ। एवञ्च तादृशकामनाऽकामनादिसदृशवृद्ध्यादिकामनाऽकामनाप्रयोज्या तज्जन्यप्रवृत्तिसदृशी तव प्रवृत्तिरित्यर्थः। व्यतिरेके च दृष्टान्तः। यथा तत्र विषयभेदात्तादृशकामनादि, तथा प्रवृत्त्यादि च वक्तुं शक्यं, नैवं प्रकृते, एकनिमित्तकत्वात्कार्यद्वयस्येति तात्पर्यम्। **ष्यङः**–'वृद्धेत्कोसले'तिविहितस्य।

ननु यदि लोलूयापुत्रेऽकारेण व्यवधानन्तर्हि वाराहीपुत्रेऽपि टापा व्यवधानान्न प्राप्नोतीत्यत आह-**तत्र वाराह्येति।** न च 'अचः परस्मि'न्नित्येतत् 'क्ङिति'ङितिसूत्रस्थभाष्यरीत्या सुलभम्, एवञ्च व्यवधानमेवेति वाच्यं, 'येन नाऽव्यवधान'मिति न्यायेन तद्व्यवधानेऽपि प्रवृत्तेरित्याशयात्। **आदेशवाद्याहेति।** प्रत्ययवादिना 'यङः सम्प्रसा-

---

१ इदं पञ्चशत्यापि वर्षाणां लुप्तमासीदस्माभिर्वार्त्तिकपाठादुद्धृतमिति **गौडाः।** २'कामयन्ते' पा.

प्रसज्यते ॥ * ॥ **अथ षित्क्रियते षित इति ईकारः प्राप्नोति** ॥ * ॥ ङिति चेक्रीयिते दोषः ॥ * ॥ **अथ ङित्क्रियते चेक्रीयिते दोषो भवति। लोलूयापुत्रः, लोलूयापतिरिति।** ॥*॥ व्यवधानान्न दुष्यति ॥*॥ **अकारेण व्यवहितत्वान्न दोषो भवति** ॥*॥ योऽनन्तरो न धातुः सः ॥*॥ **धातोरिति वर्तते यश्चाऽत्राऽनन्तरो नासौ धातुः।** ॥*॥ यो धातुः सोऽननन्तरः ॥*॥ **यश्च धातुर्नाऽसावनन्तरः।** ॥*॥ नचेदुभयतः साम्यमुभयत्र प्रसज्यते ॥*॥ **न चेदुभयतः साम्यं भवति, उभयत्र प्राप्नोति ॥**

यदि पुनर्यङा धातुर्विशेष्येत ? ॥ * ॥ यङा विशेष्येत यदीह धातुर्यङ् धातुना वा यदि तुल्यमेतत् ॥ * ॥ **यद्येव यङा धातुर्विशेष्यतेऽथापि धातुना यङ्, तुल्यमेतद्भवति** ॥*॥ उभौ प्रधानं यदि नात्र दोषः ॥ * ॥ **अथोभौ प्रधानं भवतो नात्र**

प्र.] रित्यादौ संप्रसारणप्रसङ्गः। प्रत्ययवाद्याह-**एक इति**। आदेशवाद्याह-**अथेति। चेक्रीयित इति**। धातोरेकाच इत्यनेन विहिते यङीत्यर्थः। यङः पूर्वाचार्यसंज्ञा-**चेक्रीयितमिति**। प्रत्ययवाद्याह-**व्यवधानादिति**। लोलूयेत्यत्र यङन्तादप्रत्ययादित्यकारप्रत्यये सति अकारेण व्यवधानादित्यर्थः। 'पुत्रपत्योरि'ति सप्तमीनिर्देशादनन्तरस्य यङः संप्रसारणेन भाव्यम्। तत्र वाराह्याशब्दे टापा सहैकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात्पुत्रपत्योरनन्तरो यङ् भवति। 'लोलूये'त्यत्र तु यङन्तादप्रत्ययादित्यकारप्रत्यये कृतेऽतोलोप इति यङोऽकारो लुप्यते। तत्र टापि कृते एकादेशे च पुत्रपत्योरनन्तरो यङ् न भवत्याकारेण व्यवधानादिति(सं)प्रसारणं न भविष्यतीत्यर्थः। आदेशवाद्याह-**योनन्तर इति**। 'यङः संप्रसारण'मिति भवता सूत्रं क्रियते तदा लिटि धातोरित्यतो धातुग्रहणानुवृत्तौ सत्यां धातुना यङ्विशेष्यते। तत्र पुत्रपत्योरनन्तरो यङन्तो धातुर्न सम्भवतीति सामर्थ्याद्यथाऽधातोरनन्तरस्य वाराहीपुत्र इति संप्रसारणं भवति, एवं लोलूयापुत्र इत्यत्र व्यवहितस्यापि धातोः स्यादित्यर्थः। धातुत्वमानन्तर्यं च विशेषणमाश्रितं, तत्रैकस्योभयासंभवात्सामर्थ्यादेकतरविशेषणाश्रयणादुभयोरपि संप्रसारणप्रसङ्ग इत्यर्थः। **न चेदिति**। एकस्य यदा धर्मद्वयं न संभवति तदाऽन्यतररूपाश्रयणादुभयोः साम्यात्कार्यप्राप्तिः। प्रत्ययवाद्याह-**यदीति**।-तदा किं दोषः स्यान्नवेति पृच्छति॥ आदेशवाद्याह-**यङेति**। जुसि चेत्यादावङ्गेनेको विशेषणेऽङ्गस्येका वा विशेषोऽस्त्येव। यङा तु धातौ विशेष्यमाणे, धातुना वा यङि विशेषो नास्तीत्यर्थः। प्रत्ययवाद्याह-**उभाविति**। यङ्धात्वोः परस्परेण विशेषणविशेष्यभावो नास्ति, समुच्चयेन तु कार्यं विधीयते पुत्रपत्योरनन्तरस्य यङो

उ.] रण'मिति सूत्रन्यासेऽतिप्रसङ्गे परिहृते तं परिहारमादेशवाद्याक्षिपतीत्यर्थः। **धातुग्रहणानुवृत्ताविति**। उत्तरत्र सम्बन्धावश्यकत्वेन मध्येऽपि सम्बन्ध इति भावः। **न सम्भवतीति**। धातुना ताभ्यां समासाऽभावात्। न च क्विबन्ते सम्भवः; अल्लोपयलोपयोः कृतयोः स्थानिन एवाऽभावादिति भावः। **उभयोरपीति**। अधातोरनन्तरस्य, धातोर्व्यवहितस्य चेत्यर्थः। **अङ्गस्येका वेत्यत्र** विशेषण इत्यनुकर्षः। अन्यत्र विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेऽर्थभेदेऽपि प्रकृते नेत्याह-**जुसि चेति। अङ्गे**नेको विशेषणेऽनन्त्यस्याऽपि गुणः, अन्यथा त्वन्त्यस्येति विशेषः। **यङा त्विति**। उभयथाऽपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया

दोषो भवति । ॥ * ॥ तथा प्रसार्येत तु वाक्पतिस्ते ॥ * ॥ **तथा सति वाक्पतिः वाक्पुत्र इत्यत्र[सं]प्रसारणं प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि**–॥*॥ धातुप्रकरणस्येह न स्थानमिति निश्चयः ॥ * ॥ **'धातुप्रकरणस्येह स्थानं नास्ती'ति कृत्वैष निश्चयः क्रियते ॥ अवश्यमात्त्वार्थं धातुग्रहणं कर्तव्यमिह मा भूत्—गोभ्यां, गोभिः । नौभ्यां, नौभिरिति ।** ॥ * ॥ आत्त्वार्थं यदि कर्तव्यं तत्रैवैतत्करिष्यते ॥ **आत्वार्थं यदि धातुग्रहणं कर्त्तव्यं तत्रैवेतत्करिष्यते ।** ॥*॥ उपदेशे यदेजन्तं तस्य चेदात्वमिष्यते उद्देशो रूढिशब्दानां तेन गोर्न भविष्यति ॥*॥

एवं तर्हि 'उपदेशे[आत्वम्]इत्युच्यते, उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः ॥

प्र.] धातोश्चेति । तत्र वाराहीपुत्र इत्यादौ भविष्यति न तु लोलूयापतिरित्यादौ, धातोर्व्यवधानात् । ततश्च सामर्थ्याद्धातुग्रहणस्योत्तरार्थैवाऽनुवृत्तिः । आदेशवाद्याह–**तथेति** । यदि यङ्धात्वोः समुच्चयो न तु विशेषणविशेष्यभावस्तदा वाक्पतिशब्दे पत्युरनन्तरस्य यङो धातोश्चेति वचेर्धातोः संप्रसारणप्रसङ्गः । प्रत्ययवाद्याह–**धातुप्रकरणस्येति** । धातुग्रहणंनानुवर्तत इति नास्त्यतिप्रसङ्गः। आदेशवाद्याह–**अवश्यमिति** । 'आदेच उपदेशेऽशिती'त्येतदर्थमवश्यमनुवर्त्यं धातुग्रहणमित्यर्थः। प्रत्ययवाद्याह–**आत्वार्थमिति । एतदिति ।** एतत्प्रयोजनार्थं व्याख्यानमित्यर्थः । **उपदेश**शब्देन–शास्त्रमुच्यते । तेन शास्त्रे ये पठिता एजन्तास्तेषामात्वं विधीयते । प्रातिपदिकानि तु न प्रतिपदं शास्त्रे पठितानि, किं तर्हि प्रकृत्यादिविभागकल्पनाद्वारेण साधुत्वेन प्रतिपादितानि । ननु 'नौद्यचष्ठन्' 'गोद्यच'इत्यादौ उपदेशे यानि प्रातिपदिकानि पठितानि तेषामात्वप्रसङ्गः । एवं च 'गोतो णि'दिति णित्वातिदेशाज्ज्ञापकात्तेषामात्वाभावः। नह्यात्वे गोशब्दस्य कृते णित्वस्याऽस्ति प्रयोजनम्। एवं प्रत्ययपक्षोऽपि निर्दोषः। अत एव च 'क्रौड्यादिभ्यश्चे'ति पञ्चमीनिर्देशः । 'औदमेघेय'इत्यादौ तु सिद्धः प्रत्ययपक्षेऽपि यलोपः, ष्यङ अपत्याद्विहितत्वात्स्वार्थिकत्वादापत्यत्वादित्याहुः ॥

उ.] तदन्तविधिसद्भावाद्धातुरूपयङोऽसम्भवादिति भावः। **धातुना वा यङी**त्यत्र विशेष्यमाणे इत्यनुकर्षः । ननु धातोः कार्याभावे किं तदनुवृत्त्येत्यत आह–**ततश्चेति** । भाष्ये**धातुप्रकरणस्ये**ति प्रकरणपदेनाऽनुवृत्तिरुच्यते। **नास्त्यतिप्रसङ्ग इति** । वाक्पतावित्यर्थः।

ननु येनाननुवृत्तिरुक्ता तेनैव कथं तत्करणमुच्यतेऽतो नानेनानुवृत्तिकर्त्तव्यतोच्यते किन्तर्हि तत्फलसम्पत्त्यर्थं व्याख्यानमेवेत्याह–**एतत्प्रयोजनार्थमिति । शास्त्रमिति ।** करणव्युत्पत्त्येति भावः । **एवन्तर्हीति** । वस्तुत उपदेशपदेनाऽज्ञातज्ञापकमुच्चारणमुच्यते, एजन्तमित्यर्थश्च शब्दरूपं विशेष्यमादाय । शब्दश्च प्रत्यासत्त्योपदेशविषय एवेति 'ढौकिते'त्यादौ न दोषः, नैवं **'नौद्यच'** इत्यादौ, अनुवादत्वादिति तत्त्वम् । अत एवाऽग्रे–'प्रातिपदिकानां नोपदेश' इति भाष्यं सङ्गच्छते । स्वयं प्रौढ्याह–**एवं प्रत्ययेति । अपत्याद्विहितत्वादिति ।** अपत्यप्रत्ययान्ताद्विहितत्वादित्यर्थः। यलोपसूत्रे आपत्यशब्दस्य तन्त्रेणाऽर्थद्वयम्–अपत्ये भवस्येति, अपत्यार्थकप्रत्ययोद्देश्येन विहितस्येति चेति भावः । द्वितीये 'शेषे' इत्यण् । अस्याऽर्थस्य 'आपत्य'शब्देन स्वरसतोऽलाभादाह–**स्वार्थिकत्वा**–

गोत्रावयवात् ।४।१।७९।

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ ॥ * ॥ गोत्रावयवादगोत्रार्थम् ॥ * ॥ **'गोत्रावयवा'दित्युच्यते । अगोत्रार्थोऽयमारम्भः ।** ॥ * ॥ गोत्रावयवादगोत्रार्थमिति चेत्तदनिष्टम् ॥ * ॥ **'गोत्रावयवादगोत्रार्थ'मिति चेत्तदनिष्टं प्राप्नोति। इहापि प्राप्नोति–आहिच्छत्री, कान्यकुब्जीति ॥ एवं तर्हि गोत्रादेव गोत्रावयवात्** ॥*। गोत्रादिति चेद्वचनानर्थक्यम् ॥*॥ **गोत्रादिति चेद्वचनमनर्थकं भवति?। सिद्धं गोत्रे पूर्वेणैव ॥**

इदन्तर्हि प्रयोजनं–'गुरूपोत्तमयो'रित्युच्यते, अगुरूपोत्तमार्थोऽयमारम्भः। ॥ * ॥ अगुरूपोत्तमार्थमिति चेत्सर्वेषामवयवत्वात्सर्वप्रसङ्गः ॥ * ॥ **अगुरूपोत्तमार्थमिति चेत्सर्वेषामवयवत्वात्सर्वत्र प्राप्नोति । अष्टाशीतिसहस्राण्यूर्ध्वरेतसामृषीणां बभूवुस्तत्राऽगस्त्याष्टमैर्ऋषिभिः प्रजनोऽभ्युपगतः । तत्र**

प्र.] गोत्रा । अवयवशब्दस्यानेकार्थत्वात्सन्देहात्प्रश्नः–**किमर्थमिति** । पृथग्भाववाचिनमवयवशब्दमाश्रित्याह–**गोत्रावयवादिति** । गोत्रावयवो गोत्रात्पृथग्भूतो गोत्रं न भवतीत्यर्थः। सप्तम्यर्थे चेयं पञ्चमी । तेनाऽगोत्रेऽणिञोः ष्यङ् भवतीत्यर्थः । **इहापीति ।** पूर्वसूत्रे गोत्रग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गादेषोऽर्थ इह नाश्रीयत इति भावः । इदानीमेकदेशवाच्याश्रयेणाह–**एवं तर्हीति ।** यथा घृतावयवो घृतमेवं गोत्रावयवोपि गोत्रमित्यर्थः ।**गोत्रादिति चेदिति ।** पौत्रप्रभृत्यपत्यसमुदायस्य गोत्रत्वे तदवयवस्यापि गोत्रत्वात्पूर्वेणैव ष्यङ्सिद्ध इत्यर्थः । **सर्वप्रसङ्ग इति ।** यथा भार्गवगोत्रस्य साधारणस्यावान्तरगोत्राणि च्यवनादीनि, तेषु ऋषिशब्देभ्यः पूर्वसूत्रेऽनार्षयोरिति ष्यङ्प्रतिषेधादनृषिशब्देभ्यो गुरूपोत्तमेभ्य एव ष्यङिष्यते नत्वगुरूपोत्तमेभ्य इति भावः । **तत्र भवतामिति ।** अगस्त्याष्टमानामित्यर्थः ।

उ.] द्वेति । इञन्तस्य स्वार्थश्चाऽपत्यमेवेति भावः । अधिकस्त्रीत्वद्योतकतासत्त्वेऽपि तत्त्वाऽक्षतेरिति तात्पर्यम् । वस्तुतस्तु स्वार्थिकत्वेऽपि 'स्त्रिया'मिति विशिष्योक्तेः स्त्रीत्वार्थकत्वमेवाऽस्य न त्वपत्यार्थकत्वम्, अभिजिच्छब्दाद्गोत्राऽणन्तादत्यन्तस्वार्थिके यञि कस्याऽप्यर्थस्य विशिष्य द्योत्यताऽनुक्तेरविशेषात्सर्वोऽपि तद्द्योत्य इति यञोऽपत्यार्थकत्वेन ततो 'गोत्रचरणा'दिति वुञि 'आपत्यस्ये'ति यलोपसिद्धिरिति भाष्याशयः॥ [**अणिञोर**] ॥ ७८ ॥

गोत्राऽवयवात् ।गोत्राऽवयवाद्विहितयोरणिञोः ष्यङिति सूत्रार्थः । **अनेकार्थत्वादिति ।** पृथग्भूताऽप्रधानैकदेशार्थत्वादिति भावः । नन्वेवमर्थेन पौर्वापर्याऽसम्भवात्पञ्चम्यनुपपन्नेत्यत आह–**सप्तम्यर्थे चेति ।** तदनाश्रयणे बीजमप्याह–**पूर्वसूत्र इति।** ननु देवदत्ताऽवयवस्य देवदत्तत्वाऽभावेन 'गोत्रादेव गोत्राऽवयवा'दित्ययुक्तमत आह–**यथा घृतेति।** सूत्रे–**गोत्राऽवयवादिति**—गोत्रञ्चाऽसाववयवश्चेति कर्मधारयः । तत्र 'गोत्र'शब्देन यदि पारिभाषिकं गोत्रन्तदा दोषमाह-भाष्ये-**वचनमनर्थकमिति** । ननु पूर्वेण गोत्रे विधानमनेन तदवयव इति कथं वचनाऽऽनर्थक्यमत आह–**पौत्रप्रभृतीति ।** भाष्ये–**अगुरूपोत्तमार्थ इति ।** कस्मिंश्चिन्महागोत्रे यान्यवान्तरगोत्राणि,–यथा भार्गवस्य च्यवनादीनि, तेष्व-

भवतां यदपत्यं तानि गोत्राणि, अतोऽन्ये गोत्रावयवास्तत उत्पत्तिः प्राप्नोति, तच्चाऽनिष्टं, तस्मान्नार्थोऽनेन योगेन ॥ कथं येभ्योऽगुरूपोत्तमेभ्य इष्यते ? ॥ ॥ * ॥ सिद्धन्तु रौढ्यादिषूपसङ्ख्यानात् ॥ * ॥ **सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'रौढ्यादिषूपसङ्ख्यानात्' । रौढ्यादिषूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ॥ के पुना रौढ्यादयः ? ॥ ये क्रौड्यादयः ॥ भारद्वाजीयाः पठन्ति**–॥ * ॥ सिद्धन्तु कुलाख्याभ्यो लोके गोत्राभिमताभ्यः ॥ * ॥ **इति ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम्** ? ॥ **कुलाख्या लोके [गोत्राभिमता] 'गोत्रावयवा' इत्युच्यन्ते ॥ अथ वा गोत्रावयवः को भवितुमर्हति यो**

प्र.] **कथं येभ्य इति** । पुणिकमुखरादिभ्यः । **ये क्रौड्यादय इति**–पूर्वाचार्यसंज्ञयैवमभिहितमित्यर्थः । **कुलाख्याभ्य इति** । अप्रधानवचनोऽवयवशब्द इह गृह्यते । तत्र प्रवराऽध्यायपठितानां मुख्यं गोत्रत्वम् । ये त्वादिपुरुषाः श्रुतशीलसंपन्ना अपत्यसन्तानप्रसिद्धिहेतवस्तेषामप्रधानं गोत्रत्वं, तेभ्योऽनेन ष्यङ्विधानम् ॥ पुणिकस्यापत्यं गोत्रं स्त्री–पौणिक्या, भौणिक्या, मौखर्येति । **योऽनन्तर इति** । पृथग्वाच्यवयवशब्दोऽपत्यत्वेन गोत्रसादृश्ये सति पृथग्भावोऽन्तरङ्गत्वादाश्रीयत इति जातादौ ष्यङ् न भवति–आहिच्छत्रीति । तदेवमर्थद्वयमस्य सूत्रस्य भाष्यकारेण व्याख्यातम् । अभिधानलक्षणाश्च कृत्तद्धितसमासा इति

उ.] गुरूपोत्तमार्थः । **तत्रभवतां यदपत्यमिति** । साक्षाद्यदपत्यमित्यर्थः । **तानि गोत्राणीति** । गोत्रत्वेन लोके प्रसिद्धानीत्यर्थः । एतदेव च तत्र-तत्र लौकिक'गोत्र'पदेनोच्यते । **अतोऽन्ये इति** । तदपत्यसन्तानरूपा अवान्तरगोत्रपदार्था इत्यर्थः । **तत इति** । अवान्तरगोत्रेभ्योऽगुरूपोत्तमेभ्य इत्यर्थः । तद्व्याचष्टे–**यथा भार्गवेत्यादि** । प्रवराऽध्यायप्रसिद्धा द्विविधाः–ऋषयोऽनृषयश्च । ऋषिशब्देनाऽत्र–मन्त्रद्रष्टारः । तत्राद्येषु न प्राप्तिरित्याह–**पूर्वसूत्र इति** । अन्त्ये आह–**अनृषीति** । **न त्विति** । एवञ्चाऽगुरूपोत्तमार्थत्वं दुष्टमिति बोध्यम् । **'ये क्रौड्यादय'** इत्यन्तेन ग्रन्थेन सूत्रं प्रत्याख्यातम् । अथ भारद्वाजीयोक्तं सूत्रप्रयोजनमाह–**भारद्वाजीया इति** । **अप्रधानवचन इति** । अप्रधानानि गोत्राणि 'गोत्राऽवयव'शब्देनोच्यन्ते । तत्र प्राधान्याऽप्राधान्ये कथमत आह–**प्रवराऽध्यायेति** । **तेषामप्रधानमिति** । अपत्यसन्तानप्रसिद्धिहेतुत्वेन तेषां गौणं गोत्रत्वम् । 'अपत्यं पौत्रप्रभृती'ति गोत्रलक्षणोभयसाधारणमिति भावः । सूत्रे कर्मधारयः, सौत्रः परनिपातः । एवञ्चात्र 'अगुरूपोत्तमयो'रिति नाऽनुवर्त्तत इत्याह–**पुणिकस्येति** । एवञ्चाऽगुरूपोत्तमार्थमिदमिति भावः ।

क्रौड्यादिपाठात्सिद्धेः सूत्रवैयर्थ्यं मनसि निधायाह–भारद्वाजीयः–**अथ वेति** । अयं भावः;–एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यादपत्याऽधिकारादन्यत्वेऽपि पूर्वसूत्रे गोत्रशब्देन शास्त्रीयं गृहीत्वा तद्भिन्नेऽनन्तराऽपत्यप्रत्ययान्ते विध्यर्थमिदमिति । तद्ध्वनयन्नुदाहरति–**दैवदत्त्येत्यादि** । गोत्राऽवयवशब्देन कथमन्तराऽपत्यग्रहणमत आह–**पृथग्भावेति** । यथा 'ब्राह्मणात्पृथग्भूतोऽय'मित्युक्ते तत्सदृशे क्षत्रियादौ प्रथमं प्रतीतिरिति भावः । नन्वेवं सत्यतिप्रसङ्गः स्यादत आह–**अभिधानलक्षणा इति** । अत एव युवाऽपत्ये न दोषः । एवञ्चाऽनन्तराऽपत्ये तत्पठितमुदाहरणद्वयमेव साध्विति भावः । एवञ्च येभ्योऽनन्तराऽपत्यप्रत्ययान्तेभ्य इष्यते

गोत्रादवयुतः ॥ कश्च गोत्रादवयुतः ? ॥ योऽनन्तरः-दैवदत्त्या याज्ञदत्त्येति ॥ [गोत्रावयवात्] ॥७९॥ * ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ * ॥

समर्थानां प्रथमाद्वा ।४।१।८२।

समर्थवचनं किमर्थम् ? ॥ समर्थादुत्पत्तिर्यथा स्यात्--उपगोरपत्यमिति। असमर्थान्मा भूत्[इति]-'कम्बल उपगोरपत्यं देवदत्तस्ये'ति ॥

॥*॥ समर्थवचनमनर्थकं, न ह्यसमर्थेनाऽर्थाभिधानम् ॥*॥ 'समर्थवचनमनर्थकम्'॥ किं कारणम् ? ॥ 'न ह्यसमर्थेनार्थाभिधानम्'। [अस्ति]-न ह्यसमर्थादुत्पद्यमा-

---

प्र.] सर्वत्रानन्तरापत्ये ष्यङ् न भवति ॥ [गोत्रावयवात्॥७९॥]॥*॥ इत्युपाध्यायजैय्यट-पुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥*॥

समर्थानाम् ॥ **समर्थवचनमिति**—तस्यापत्यमित्यादौ श्रूयमाणसम्बन्ध्यपेक्षायां विभक्तौ विज्ञायमानायामसामर्थ्ये प्रत्ययप्रसङ्ग एव नास्तीति मत्वा **प्रश्नः**। **समर्थादिति**। समर्थादेवेत्यवधारणं द्रष्टव्यम्। न तस्यापत्यमित्यादौ लक्षणवाक्ये सम्बन्धप्रतिपादनाय विभक्त्युच्चारणम्, इह तस्य प्रयोजनाभावात्, किं तर्हि षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययविध्यर्थं 'तस्ये'ति निर्दिष्टम्, अपत्यमिति प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिष्टमिति—परस्परसंबन्धस्याप्रतिपादनाद-समर्थादपि प्रत्ययः स्यादिति भावः। ऋद्धस्योपगोरपत्यमित्यादावपि प्रत्ययो न भवति, सापेक्षत्वादसामर्थ्यात्। **समर्थवचनमिति**। प्रत्युक्तानामिदमन्वाख्यानं प्रवृत्तम्। तत्र 'कम्बल उपगोरपत्यं देवदत्तस्ये'ति योऽर्थः प्रतीयते नासौ 'कम्बल औपगवो देवदत्तस्ये'ति प्रत्यये कृते इति प्रत्ययो न भविष्यतीत्यर्थः। प्रकृतिप्रत्ययौ च प्रत्ययार्थं सह ब्रूतो न चानन्वितयोः सहाभिधानसम्भवः। [वार्तिके-]**असमर्थशब्देना**ऽसमर्थादुत्पन्नः प्रत्यय उपचारादभिहितः।

उ.] तानपि क्रौड्यादिषु पठित्वा इदं सूत्रं त्याज्यमेवेति भाष्यमतमिति भाति ॥ * ॥ इति **नागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते चतुर्थस्य प्रथमे** पादे **द्वितीयमाह्निकम्** ॥ * ॥

समर्थानां। **सम्बन्ध्यपेक्षायामिति**। अपत्याद्यर्थनिरूपितसम्बन्धाश्रिकायामित्यर्थः। तत्सम्बन्ध्यपत्यमित्यर्थे प्रथमोच्चारितात्प्रत्यय इत्यर्थाद् 'वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्ये'त्यादि-व्यावृत्तिसिद्धेरिति भावः। ननु न समर्थादुत्पत्त्यर्थं वचनं, किन्त्वसमर्थादनुत्पत्त्यर्थमत आह—**समर्थादेवेति**। **इह**—लक्षणे। **तस्य**—सम्बन्धप्रतिपादनस्य। **तस्येतीति**। सर्वविशेष-सङ्ग्रहाय च तच्छब्देन सामान्येनोपादानम्। पूर्वोक्तार्थकत्वेऽपि सूत्राणां 'समर्था'दित्या-वश्यकमित्याह-**ऋद्धस्येति**। **'अनभिधाना'**दित्यस्य-प्रत्ययान्तेन वाक्यप्रतीयमानार्थप्रती-त्यभावादित्यर्थमुक्त्वा प्रकृतिप्रत्यययोः सहाऽभिधानाऽयोगादित्यर्थान्तरं दर्शयति-**प्रकृति-प्रत्ययौ चेति**। **प्रत्ययार्थमिति**। प्रतीयमानार्थमित्यर्थः। क्वचित्तु 'प्रत्ययेयार्थ'मिति पाठः। ऋद्धस्यौपगव इत्यादिवारणाय पूर्वोक्तार्थ एवावश्यक इति बोध्यम्। नन्वसमर्थेनाऽपि प्रकृ-त्यादिना स्वार्थाऽभिधानमस्त्येवेत्यत आह-**असमर्थशब्देनेति**। तुल्यन्यायात् 'समर्थः पद-

नेन प्रत्ययेनाऽर्थोऽभिधानं स्यात्। अनभिधानात्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

अथ प्रथमवचनं किमर्थम्?॥ प्रथमवचनं प्रकृतिविशेषणार्थम्। प्रथमा-त्प्रत्ययोत्पत्तिर्यथा स्यादप्रथमान्मा भूत्—उपगोरपत्यमित्यपत्यशब्दात्॥

॥*॥ प्रथमवचनमनर्थकं, न ह्यप्रथमेनाऽर्थाभिधानम्॥*॥ 'प्रथमवचनमनर्थकम्'॥ किं कारणम्?॥ 'नह्यप्रथमेनार्थाभिधानम्'। [अस्ति] न ह्यप्रथमादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याऽभिधानं स्यात्, अनभिधानात्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति॥

अथ 'वा'वचनं किमर्थम्?॥ वाक्यमपि यथा स्यादुपगोरपत्यमिति॥

॥*॥ वावचने चोक्तम्॥*॥ [वावचने चोक्तम्।] किमुक्तम्?॥ तत्र[2] तावदुक्तं-॥*॥ वावचनानर्थक्यं च, तत्र नित्यत्वात्सनः॥*॥ इति। इहापि वावचनमन-र्थकम्॥ किं कारणम्?॥ 'तत्र नित्यत्वात्प्रत्ययस्य[3]'। इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्ष-श्चाऽवृत्तिपक्षश्च। स्वभावतश्चैतद्भवति-वाक्यञ्च वृत्तिश्च। तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये प्रत्यये प्राप्ते वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसम्बन्द्धुमन्यदतः संज्ञायाः?। न च संज्ञाया भावाऽभावाविष्येते। तस्मान्नाऽर्थो वावचनेन॥

अथैतत्समर्थग्रहणं नैव कर्त्तव्यम्?॥ कर्त्तव्यञ्च॥ किं प्रयोजनम्?॥ समर्थादुत्पत्तिर्यथा स्यादसमर्थान्मा भूदिति॥

किं पुनः समर्थम्?॥ अर्थाऽभिधाने यत्समर्थम्॥ किं पुनस्तत्?॥ कृतवर्णानुपूर्वीकं पदं,—सौत्थितिः, वैक्षमाणिरिति॥ अथ तद्वावचनं नैव

प्र.] अपत्यशब्दादिति। अपत्यविशेषवाचिनो देवदत्तादिशब्दादित्यर्थः। तथाहि-यथेन्द्रो देवता यस्य तदैन्द्रं हविरिति प्रथमान्तात्प्रत्ययो भवति, एवं देवदत्तोऽपत्यमस्योपगोरिति प्रत्ययप्रसङ्गः। लक्षणवाक्यापेक्षश्च प्राथम्यं नियतत्वादाश्रीयते न तु विग्रहवाक्यापेक्षमनियतम्, अन्यथा पर्यायेण सर्वस्य प्राथम्यात्प्रथमादित्यनर्थकं स्यात्। प्रथमवचनमिति। दैवदत्ति-रित्युक्तेऽपत्यं प्रतीयते, नत्वपत्यवानित्यर्थः। इहेति। व्यपेक्षैकार्थीभावयोरत्यन्तभेदाद्भि-न्नार्थस्य वाक्यस्य वृत्त्या बाधनं न भविष्यतीत्यर्थः। कृतवर्णानुपूर्वीकमिति। तस्यैव लोके-

उ.] विधि'रित्यपि प्रत्याख्यातमिति बोध्यम्। नन्वपत्यमित्यर्थनिर्देशान्न ततः शब्दात्प्रत्यय-प्रसङ्गः, 'स्त्रीभ्यो ढ'गित्यादेश्चाऽसङ्गतिः स्यादत आह-अपत्यविशेषेति। अपत्यशब्दा-दिति भाष्यस्याऽपत्यबोधकशब्दादित्यर्थः। न त्विति। 'उपगोरपत्यम्'अपत्यमुपगो'-रिति द्विविधप्रयोगस्याऽपि लोके दर्शनादिति भावः। भाष्ये-अन्यदतः संज्ञाया इति। प्रत्ययतद्धितादिसंज्ञाया इत्यर्थः। भाष्ये-अथैतत्समर्थेति। 'समर्थः पदविधि'रित्येव सिद्धे-रिति भावः। परिपूर्णस्यैव पदार्थान्तरेण सम्बन्धात्सुबन्तात्तद्धितोत्पत्त्या पदविधित्वं स्पष्टमेव।

भाष्ये-अर्थाऽभिधाने यत्समर्थमिति। अर्थबोधने यच्छक्तमित्यर्थः। कृतवर्णाऽनु-पूर्वीकं पदमिति। अनेनाऽर्थबोधनसामर्थ्यं विशिष्टपदे एव, नतु सत्यपि शास्त्रात्प्रकृति-प्रत्ययशक्तिज्ञाने तस्य लोके बोधकत्वमिति। एवञ्च वर्णस्फोटः शास्त्रव्यवहारमात्रोपयोगीति

१ इदं व्याख्याभाष्यं क्वापि नोपलभ्यते। २ 'धातोः कर्मण'इत्यत्र। ३ 'प्रत्ययः स्यात्' पा०।

कर्त्तव्यम्? ॥ कर्त्तव्यञ्च॥ किं प्रयोजनं? ॥ नित्याः शब्दाः,। नित्येषु शब्देषु वाक्यस्य साधुत्वमनेनाऽन्वाख्यायते ॥ [समर्थानां प्रथमाद्वा] ॥ ८२ ॥

प्र.] ऽर्थप्रतिपादनाय प्रयोगात्समर्थत्वमिति भावः । **सौत्थितिरिति।** विभज्यान्वाख्याने सु उत्थित इत्यस्मादपि प्रत्ययः स्यात्, ततश्च 'सावुत्थिति'रित्यनिष्टप्रसङ्गो, वार्णादाङ्गं बलीय इति वृद्धिप्रसङ्गात् । नन्वन्तरङ्गत्वाद्वार्णेषु कार्येषु कृतेषु प्रत्ययो भविष्यति । एवं तर्ह्येतदनेन समर्थवचनेन ज्ञाप्यते–अस्तीयं परिभाषा 'अकृतव्यूहाः पाणिनीया' इति । तेन पपुषः तस्थुष इत्यादि सिद्धं भवति। अत्राऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं कृतोऽपीडागम एतत्परिभाषावशान्निवर्तते। तत्र पपा वस् अस् इति स्थिते इट् च प्राप्नोति, संप्रसारणं च। तत्र संप्रसारणं बलीयः,-प्रतिपदविधानादिति,–तत्र कृते वलादित्वाभावादिण्नास्तीति सिद्धं-पपुष इति । **वाक्यस्येति ।** वृत्तिवाक्ययोरवान्तरार्थभेदेऽपि प्रधानार्थाऽभेदादैकार्थ्याद्वाक्यस्य वृत्त्या बाधः स्यात् । तथा ह्यौपगवमानयेत्युक्ते योऽर्थ आनीयते स एवोपगोरपत्यमानयेत्युक्ते । तत्र यथा गोशब्देन गावीशब्दो निवर्त्यते सत्यामपि गावीशब्दादधिकस्य स्त्रीत्वस्य प्रतिपत्तौ जातिलक्षणार्थाभेदादेवं वाक्यस्यापि वृत्त्या निवृत्तिः स्यादिति तदभ्यनुज्ञानाय वावचनम्॥ **[समर्थानां]॥**

उ.] सूचितम् । एवञ्च समर्थपदेनाऽपि सुबन्तादुत्पत्तिः सूचिता । तदेव 'कुत्सित' इति सूत्रे वक्ष्यति । नन्वन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घः स्यादत आह–**वार्णादिति।** क्रमेणाऽन्वाख्याने सिद्ध्यतीदमिति शङ्कते–**नन्वतरङ्गत्वादिति ।** 'वार्णादाङ्ग'मिति तु समानकालप्राप्तिविषयमिति भावः । न कृतो विशिष्ट ऊहः-तर्को–निमित्तविनाशेऽपि कार्यस्थितिरूपो–यथा दण्डनाशेऽपि घटस्थितिः–स यैस्त इत्यर्थः । तदाह–**पूर्वं कृतोऽपीत्यादि ।** प्रकारान्तरेण 'पपुष' इत्यस्य सिद्धिमाह–**तत्रेत्यादि । प्रतिपदविधानादिति ।** अनवकाशत्वाऽभावाद्बाधकत्वाऽभावेऽपि पूर्वप्रवृत्तौ शीघ्रोपस्थितिकत्वेनेदमपि नियामकमिति भावः । अनेन पदस्य विभज्याऽन्वाख्याने 'अकृतव्यूह'परिभाषां विनाऽप्येतत्सिद्ध्या तस्या अनावश्यकत्वं सूचितम् । 'विषुण' इत्यादावकृतसन्धेः प्रत्ययदर्शनेन सर्वत्र तद्धिते तथेति भ्रमवारणाय सूत्रे न्यायसिद्धाऽर्थाऽनुवाद एव **समर्थ**ग्रहणमिति भाष्याशयः । अत एव 'सौत्थितौ पदस्य विभज्याऽन्वाख्यानेऽकृतसन्धेरपि प्रत्ययः स्या'दिति **कैयटे**नोक्तम् । अत एव विप्रतिषेधसूत्रे 'अन्तरङ्गं बलीय' इत्यस्य सौत्थितिर्वैक्षमाणिरिति प्रयोजनत्वेनोक्तं । वार्णपरिभाषा त्वनित्यत्वान्न प्रवर्त्तत इति तदाशयः । नन्वर्थभेदादेव वृत्त्या वाक्यस्य न बाधोऽत आह–**वृत्तीति । अवान्तरार्थभेदः**-पदजन्योपस्थितिकालिकः। वाक्येऽपत्यशब्देनाऽपत्यत्वप्रकारिकोपस्थितिः, वृत्तौ त्वणोपगुसम्बन्धविशिष्टस्येति भावः । उभयविधार्थाऽभेद एव बाधकत्वं मन्यमानम्प्रत्याह–**तत्र यथेति । वाक्यस्य निवृत्तिरित्यस्य**–तस्य साधुत्वनिवृत्तिः स्यादित्यर्थः । अनेन समासीयमहाविभाषाऽपि कर्त्तव्येत्युक्तम्, तुल्यन्यायात् । **अधिकस्य स्त्रीत्वस्येति ।** प्रवृत्तिनिमित्तादधिकस्य स्त्रीत्वस्यैवेत्यर्थः । गोशब्दस्तु पुंस्त्वसमानाधिकरणमपि गोत्वमाहेति भावः ॥ **[समर्थानां प्रथमाद्वा] ॥ ८२ ॥**

प्राग्दीव्यतोऽण् ।४।१।८३।

अयुक्तोऽयं निर्देशः । नहि तत्र कश्चिद्दीव्यच्छब्दः पठ्यते ॥ कस्तर्हि ? ॥ दीव्यतिशब्दः ॥ कथन्तर्हि निर्देशः कर्त्तव्यः ? ॥ 'प्राग्दीव्यते'रिति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः-प्राग्दीव्यतेरिति ?॥ न कर्तव्यः। दीव्यतिशब्दे च दीव्यच्छब्दोऽस्ति तस्मादेषा पञ्चमी ॥ किं पुनः कारणं विकृतनिर्देशः क्रियते ? ॥

एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा-'एकदेशविकृतमनन्यद्भवती'ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ एकदेशविकृतेषूपसङ्ख्यानं [1]चोदितं तन्न [2]कर्त्तव्यं भवति । अथ वा प्राक्शब्दोऽयं दिक्छब्दः, दिक्शब्दैश्च योगे पञ्चमी भवति, तत्राऽप्रथमासमानाधिकरणे इति कृत्वा शता भविष्यति ॥

प्र.] **प्राग्दीव्यतोऽण् । अयुक्त इति** । प्रसिद्धन्यायकरणो युजिः । प्रसिद्धस्य च कदाचिद्विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः प्रयोगो दृश्यते-न्यायेनायुक्तमिति । **नहीति** । दीव्यतिशब्दवाच्यस्यार्थस्यैवावधिभावो विवक्षितः । अर्थानामेवावधिमत्त्वस्येष्टत्वात् । समानजातीयानामवध्यवधिमद्भावस्य सुप्रसिद्धत्वात् । समुदाये चैकदेशस्य गुणभावादवधित्वानुपपत्तिरिति भावः । **दीव्यच्छब्द** इत्येकदेशेन समुदायो निर्दिश्यते । स चार्थप्रधान इत्यर्थस्याऽवधित्वं सम्पद्यते । **तन्नेति** । तेन पचत्वित्यादौ पदसंज्ञा सिद्धा भवति । **अथवेति** । नैवेदमनुकरणं, किं तर्ह्यर्थ एवावधित्वेन निर्दिश्यते । तत्र दिवेर्लटि कृते-'अर्था'दित्यनेन गम्यमा-

---

उ.] **प्राग्दीव्यतो** । केनाऽयुक्त इत्याकाङ्क्षायामाह-**प्रसिद्धेति** । न तु जीवत्यादौ प्राणादिवद्धात्वर्थेऽन्तर्भूतः । तदेव ध्वनयन्नाह-**प्रसिद्धस्य चेति** । ननु तदेकदेश'दीव्य'च्छब्दमनुकृत्य निर्देशोऽत आह-**दीव्यतिशब्देति । समानजातीयेति** । अवधिमत्त्वमर्थानामेवेष्टमित्यवधिरप्यर्थ एवेति भावः । नन्वेकदेशदीव्यदर्थस्यैवाऽवधित्वमस्त्वत आह-**समुदाये चेति** । एकदेशस्य समुदायस्वरूपनिष्पादकतया कथमपि नाऽर्थप्रतिपादकत्वमित्यर्थः।

निर्दिश्यत इति । समुदायार्थो बोध्यत इत्यर्थः। एकदेशविकृतस्याऽन्यत्वाऽभावादिति भावः । **स च**-समुदायश्च । **अर्थप्रधान** इत्ययमेकदेशोऽप्यर्थप्रधान इति तात्पर्यम् । तदाह-भाष्ये-**विकृतनिर्देश इत्यादिना** । इकाराऽभावरूपविकारेण निर्देश इत्यर्थः । **भवत्येषेति** । एवञ्चैकदेशविकृतोऽप्यर्थबोधक इति भावः । **अनन्यवदि**त्यस्याऽन्यवन्नेत्यर्थः । तत्राऽन्यसादृश्यनिषेधेऽन्यत्वनिषेधः सुतराम् । एतेन 'एकदेशविकृतन्यायोऽपि स्थानषष्ठीनिर्दिष्ट एवे'त्यपास्तम् । भाष्ये-**अथ वा प्राक्शब्दोऽयमिति** । यद्यप्याद्यपक्षेऽपि दिक्शब्द एवाऽयं, तथापि प्रथमासामानाधिकरण्याऽभावबोधनायेदम् । अयं हि सूत्रे प्रथमान्तः सम्भाव्यते । **तेन** तु न सामानाऽधिकरण्यमिति भावः । एवञ्च प्रसज्यप्रतिषेधे शतृसम्भवः । पर्युदासस्य न्याय्यत्वादयम्पक्ष एकदेशिनः । **नैवेदमनुकरणमिति** । नैकदेशोच्चारणमित्यर्थः । **अनूच्चारितस्य**-नाऽन्तरीयकतयोच्चारितस्य,-**करण**मुच्चारणमित्यक्षरार्थः ।

---

१ 'चोदयिष्यती'ति पाठान्तरम् । २ 'वक्तव्यं' पा० ।

अथ प्राग्वचनं किमर्थम् ?॥ ॥ * ॥ प्राग्वचनं सकृद्विधानार्थम् ॥ * ॥ प्राग्वचनं क्रियते 'सकृद्विधानार्थम्'। सकृद्विहितः प्रत्ययो विहितो यथा स्याद्योगे योगे तस्य ग्रहणं मा कार्षमिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्-अधिकारादप्येतत्सिद्धम्। अधिकारः प्रतियोगं तस्याऽनिर्देशार्थ इति योगे योगे उपतिष्ठते।

॥ * ॥ अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेऽण्प्रसङ्गः ॥*॥ अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेऽण् प्राप्नोति। अत इञ्। अण्चेति-अणपि प्राप्नोति। ॥ * ॥ तस्मात्प्राग्वचनम् ॥ * ॥ तस्मात्प्राग्वचनं कर्त्तव्यम् ॥

अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने कथमिदं विज्ञायते-प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतय इति, आहो स्वित्प्राग्दीव्यतो येऽर्था इति ?॥ किं चातः॥ यदि विज्ञायते-'प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतय' इति, स एव दोषः-'अपवादविषयेऽण्प्रसङ्ग' इति। अथ विज्ञायते-'प्राग्दीव्यतो येऽर्था' इति। न दोषो भवति, समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमान इञ्-अणं बाधते॥ यथा न दोषस्तथाऽस्तु॥

'प्राग्दीव्यतो येऽर्था' इति विज्ञायते॥ कुत एतत्?॥ तथा ह्ययं प्राधान्येनाऽर्थं प्रतिनिर्दिशति। इतरथा हि बह्व्यस्तत्र प्रकृतयः पठ्यन्ते, ततो यां कांचिदेवाऽवधित्वेनोपाददीत॥

प्र.] नार्थत्वादप्रयुक्तेनाऽप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यात् प्रथमासमानाधिकरणे निषेधाद्वा लटः शत्रादेशः कृत इत्यर्थः। **अथेति**—एकदेशाक्षेपद्वारेण प्राग्दीव्यत इति समुदाय आक्षिप्तः। अणित्येव वक्तव्यमधिकारार्थमिति मत्वा **प्रश्नः। सकृद्विधानार्थमिति**। प्राग्दीव्यतो येऽर्थास्तान् सर्वानपेक्ष्याऽनेनाणप्रत्ययः सकृद्विधीयत इत्यर्थः। **विहितो यथा स्यादिति**। सर्वेष्वर्थेषु विहितो यथा स्यादित्यर्थः। अण्चेति प्रतियोगमुपस्थाने द्वयोरेकविषयत्वाद्विकल्पः स्यान्न तु बाध्यबाधकभावः। **स एव दोष इति**। सर्वाश्चेत्प्रकृतय इहापेक्ष्यन्ते तदैकविषयत्वादण इञादीनां च बाध्यबाधकभावो न स्यात्। **समानेऽर्थ इति**। अर्थापेक्षणे सत्यर्थेष्विदमण्विधानमिति प्रकृत्यन्तरे सावकाशोऽण्प्रत्ययः एकस्मिन्नर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानेनेञादिना तक्रकौण्डिन्यायेन बाध्यत इत्यर्थः। **तथाहीति**। यज्जातीयोऽवधिरत-

---

उ.] शब्दमात्रतात्पर्यकत्वाऽभावेन मुख्याऽनुकरणत्वाऽभावात्। **अर्थ एवेति**। अविकृतस्वबोधकपदबोध्योऽर्थ एवेत्यर्थः। ननु अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्याऽभावात्कथं शतेत्यत आह-**तत्रेति। निषेधाद्वेति**। प्रसज्यप्रतिषेध इति भावः। प्रयुक्तेनैव सामानाधिकरण्यम्भवतीत्याद्योऽयुक्त इति बोध्यम्। नन्वेवं प्रतियोगमणित्यस्य कर्त्तव्यतया गौरवमत आह-**अणित्येवेति। अणप्रत्ययः सकृद्विधीयत इति**। सर्वेष्वर्थबोधकवाक्येष्वणप्रत्ययसम्बन्धः सकृद्बोध्यत इत्यर्थः। विहितशब्दे पौनरुक्त्यं वारयति-**सर्वेष्वर्थेष्विति**। सकृदुच्चारितः सर्वेष्वर्थवाक्येषु विहितो यथा स्यादिति भाष्याऽक्षरार्थः। अन्यथा सर्वत्रार्थबोधकवाक्येऽणित्युच्चार्यं स्यादित्याह-**योगे योग इति। सर्वाश्चेदिति**। प्राग्दीव्यतः प्रकृतिष्वणित्येतत्सम्बध्यत इत्यर्थ इति भावः। भाष्ये-**समानेऽर्थ इति**-समानशब्द एकपर्यायः। ननु 'अर्थे-

अथ वा पुनरस्तु 'प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतय' इति ॥ ननु चोक्तम्–'अपवाद-विषयेऽण्प्रसङ्ग' इति ॥ ॥ * ॥ न वा क्वचिद्वावचनात् ॥ * ॥ न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ क्वचिद्वावचनात् । यदयं क्वचिद्वावचनं करोति–'पीलाया वा' 'उदश्वितोऽन्यतरस्या'मिति,–तज्ज्ञापयत्याचार्यो–'नापवादविषयेऽण्भवती'ति॥

यद्येतज्ज्ञाप्यते–नार्थः प्राग्वचनेन। अधिकारात्सिद्धम् ॥ ननु चोक्तम्–'अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेऽण्प्रसङ्ग' इति ॥ नैष दोषः। परिहृत-मेतत्–'न वा क्वचिद्वावचना'दिति ॥ किं पुनः कारणमियानवधिर्गृह्यते न 'प्राक्ठक' इत्येवोच्येत ॥ एतज्ज्ञापयत्यर्थेष्वयं भवतीति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमान इञ्–अणं बाधते ॥ [प्राग्दीव्यतोऽण्] ॥

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः ।४।१।८५।

॥ * ॥ ण्यप्रकरणे वाङ्मतिपितृमतां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ ण्यप्रकरणेवाङ्मति-पितृमतां छन्दस्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। वाक्–वाच्यः। वाक् ॥ मति-मात्यः। मति॥ पितृमत्–पैतृमत्यः। पितृमत् ॥ ॥*॥ पृथिव्या ञाऽञौ ॥*॥ पृथिव्या ञाऽञौ वक्तव्यौ। पार्थिवा पार्थिवी ॥*॥ देवस्य यञञौ ॥*॥ देवस्य यञञौ वक्तव्यौ। दैव्यं दैवम्। ॥ * ॥ बहिषष्टिलोपो यञ्च ॥ * ॥ बहिषष्टिलोपो यञ्च वक्तव्यः। बहिर्भवो-बाह्यः ॥ * ॥ ईकक् च ॥ * ॥ बहिष ईकक्च वक्तव्यः। बाहीकः ॥ * ॥ ईकञ्

प्र.] ज्जातीयोऽवधिमानिति भावः। **प्राधान्येनेति**। तात्पर्येणेत्यर्थः। **यां काञ्चिदिति**। 'प्राक्-कुलत्थादण्' इति वक्तव्यं स्यादित्यर्थः। **पीलाया वेति**। सूत्रमप्येतदनारम्भणीयं स्यात्, **द्यच** इत्यनेनैव ढकः सिद्धत्वात्, अनेनाप्यणः। **उदश्वित इति**। 'उदश्वित' इत्येव ठग्विधानाय कर्तव्यं स्यादनेनाणः सिद्धत्वादित्यर्थः। **न प्राक् ठक इति**। यद्यपीहानेकं ठग्ग्रहणमस्ति तथापि व्याख्यानात्प्राग्वहतेष्ठगित्ययमेवावधित्वेन ग्रहीष्यते। **एतदिति**। एवं हि स्पष्टो बाध्यबाधकभावो भवति ज्ञापकाश्रयणमन्तरेणैवेत्यर्थः। [**प्राग्दीव्यतोऽण्**] ॥८३॥

दित्यदित्या। अणपवादो ण्यः ॥ **वाङ्मतीति**। कुर्वादिषु मतिपितृमच्छब्दयोरप-त्यार्थे भाषायामपि ण्यविधानार्थः पाठः। अनेन तु च्छन्दसि सर्वेषु प्राग्दीव्यतीयेषु ण्यविधिः। **बहिष इति**,–टिलोपवचनमव्ययानां भमात्रे टिलोप इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं, तेनारातीय-

उ.] प्रतिनिर्दिश्यती'त्येव सिद्धे 'प्राधान्येने'त्यधिकमत आह–**तात्पर्येणेति**। तद्ग्राहकमाह–भाष्ये-**यां काञ्चिदिति**। स्पष्टप्रतिपत्तय इत्याशयः। एवञ्चाऽवधिजातीय एवाऽवधिमानुचित इत्यर्थो एवावधिमन्त इति तात्पर्यम्। **सूत्रमपीति**। न केवलं 'वा'–वचनमेवेत्यर्थः। मात्रागौरवेऽपि प्रतिपत्तिलाघवाय तथा निर्देश इति भाष्याऽर्थ इत्याह–**एवं हीति** ॥८३॥

दित्यदित्या। प्राग्दीव्यतोऽर्थबोधकेष्विदमधिक्रियत इत्यादिप्रकारेणैषामप्यधिकारत्वं बोध्यम्। तेष्वयम्भवतीति विधायकत्वमेवेत्यन्ये। ननु सत्युपसङ्ख्याने कुर्वादौ मतिपितृ-मतोः पाठो व्यर्थः स्यादत आह–**कुर्वादिष्विति**। नन्वेवमत्र पाठो व्यर्थोऽत आह–**अनेन-**

छन्दसि ॥ * ॥ **ईकञ्छन्दसि वक्तव्यः । बाहीकमस्तु भद्रं वः** ॥ * ॥ स्थाम्नोऽकारः ॥ * ॥ **स्थाम्नोऽकारो वक्तव्यः । अश्वत्थामः** ॥ * ॥ लोम्नोऽपत्येषु बहुषु ॥ * ॥ **लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः । उडुलोमाः, शरलोमाः ॥ बहुष्विति किमर्थम् ? ॥ औडुलोमिः । शारलोमिः** । ॥ * ॥ सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यत् ॥ * ॥ **सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यद्वक्तव्यः । गवि भवं गव्यम् । गोरिदं गव्यम् । गोः स्वं गव्यम् । गौर्देवताऽस्य स्थालीपाकस्य-गव्यः स्थालीपाकः** ॥*॥ ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषिद्धम् [दितिवनस्पतिभ्यामपत्यसमूहयोः] ॥ * ॥ **ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादाद्भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । ण्यादीनामवकाशः— दितिर्देवताऽस्य दैत्यः। अदितिर्देवतास्य आदित्यः । अर्थविशेषलक्षणस्या-**

प्र.] इत्येवमादि सिद्धं भवति । **स्थाम्न इति ।** भाष्यकारवचनप्रामाण्यात्तदन्तस्य ग्रहणं, न केवलस्य । **अश्वत्थाम इति ।** अश्वस्येव स्थाम-बलं-यस्येति बहुव्रीहिः । पृषोदरादित्वात्सकारस्य तकारः । अपत्यादावर्थेऽकारप्रत्ययः । नस्तद्धित इति टिलोपः । **उडुलोमा इति ।** बाह्वादिषु लोमञ्छब्दस्य पाठादिञि प्राप्तेऽकारो विधीयते । केचिदाहुरिञ्यपि कृते तस्य 'बह्वच इञः प्राच्यभरते'ष्विति लुकि प्रत्ययलक्षणेन स्वादिष्विति पदसंज्ञायां नलोपेन सिद्धं रूपम् । भसंज्ञा तु वर्णाश्रयत्वात्प्रत्ययलक्षणेन न भवति, 'न ङिसंबुध्द्यो'रिति ङौ नलोपनिषेधाद्वा । तदेतदयुक्तम् । प्राच्यभरतगोत्रादन्यत्र लुगभावात् । किं चोडुलोमैरुडुलोमभ्य एवमादौ सुब्विधौ नलोपस्याऽसिद्धत्वादैसादि न स्यात् । 'न लुमताङ्गस्ये'ति प्रत्ययलक्षणनिषेधाद्वा पदसंज्ञाया अभावः । यथा काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिन इत्यत्र प्रोक्ताल्लुगित्यणो लुकि कृते नलोपो न भवति एवमिहापि न स्यात् । **सर्वत्रेति ।** नापत्य एव । यद्वा प्राग्दीव्यतीये, अन्यत्र च । तेन गवा चरति गव्य इत्यपि भवतीति केचिदाहुः । अजादिप्रसङ्ग इति किम् ?

उ.] त्विति । नन्वव्ययानामित्येव सिद्धेष्टिलोपविधानं व्यर्थमत आह—**टिलोपेति** । आरातीय इति प्रयोगोऽव्ययात्त्यप्सूत्रे भाष्ये । प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधादाह—**भाष्येति ।** यद्यपि बलवाचिनः स्थामशब्दस्याऽपत्येन न योगस्तथाऽपि जातादिना योगः सम्भवतीत्येवमुक्तम् । वार्तिके प्रातिपदिकं विशेष्यमादाय तदन्तविधिः । 'ग्रहणवते'त्यादिनिषेधाऽप्रवृत्तिर्भाष्योदाहरणात् । उगिद्वर्णग्रहणवर्जमित्यत्रेदमप्युपलक्षणीयमिति भावः । **लोमन्शब्दस्येति ।** अत्र लोम्नोऽपत्येन योगाऽभावात्सामर्थ्यात्तदन्तविधिः । ननु भत्वेन बाधात्कथं पदत्वमत आह— **भसंज्ञा त्विति** । ननु यन्निमित्तको नलोपः प्रत्यासत्त्या तन्निमित्तके सुब्विधावेवाऽसिद्धत्वादैसादि परिहर्त्तुं शक्यमत आह-**न लुमतेति । अणो लुकीति ।** न चाऽन्तर्वर्त्तिविभक्त्या पदत्वान्नलोपो दुर्वारः, तद्विषयताबलात्प्रोक्तार्थकप्रत्ययान्तेभ्यः सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवाऽध्येत्रादिप्रत्ययस्वीकारेणाऽदोषात् । प्रकृते त्वन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वस्य सत्त्वेन 'प्राच्यभरतगोत्रादन्यत्रे'त्याद्यसमाधिरेव युक्त इति ध्येयम् ॥ प्राग्दीव्यतीयेषु पाठादेव नाऽपत्य एवेति सिद्धमत आह—**यद्वेति** । तदनुवाद एव 'सर्वत्रेती'ति तत्त्वम् । ननु ण्यादीनामितराऽपवादत्वात्कथं

---

१ वार्त्तिकस्याऽयमंशो न क्वाप्युपलभ्यते ।

ऽणपवादस्याऽवकाशः-दुलेरपत्यं दौलेयः। बालेयः। इहोभयं प्राप्नोति-दितेरपत्यं दैत्यः, अदितेरादित्यः। अपरस्याऽर्थविशेषलक्षणस्याणपवादस्याऽवकाशः,-अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ,—आपूपिकम्। शाष्कुलिकम्। ण्यादीनामवकाशः-बार्हस्पत्यम्। प्राजापत्यम्। इहोभयं प्राप्नोति—वनस्पतीनां समूहो वानस्पत्यम्। ण्यादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः?॥ न वक्तव्यः॥इष्टवाची परशब्दः, विप्रतिषेधे परं-यदिष्टं तद्भवति [इति]—'दितिवनस्पतिभ्यामपत्यसमूहयो'रिति॥ [दित्यदित्यादित्य] ॥८५॥

उत्सादिभ्योऽञ् ।४।१।८६।

॥ * ॥ अञ्प्रकरणे ग्रीष्मादच्छन्दसि ॥ * ॥ अञ्प्रकरणे ग्रीष्मादच्छन्दसीति वक्तव्यम्। ग्रैष्मम्॥ अच्छन्दसीति किमर्थम्?॥ त्रिष्टुब्ग्रैष्मी। यद्यच्छन्दसीत्युच्यते-ग्रैष्मावेतौ मासौ,—अत्र न प्राप्नोति। अच्छन्दसीत्युच्यते, नेदं छन्दः समीक्षितं—काठकं कालापकं मौदकं पैप्पलादकमिति॥ किं तर्हि?॥ प्रत्ययार्थविशेषणमेतत्-'न चेच्छन्दः प्रत्ययार्थो भवती'ति॥ [उत्सादिभ्योऽञ्] ॥ ८६ ॥

प्र.]गोभ्यो हेतुभ्य आगतं गोरूप्यम्। गोमयम्। ण्यादय इति। ण्यादयो येननाप्राप्तिन्यायेनाऽण एवापवादाः। ढगादिभिरणपवादैस्तु सह संप्रधारणायां परत्वात्त एव स्युरिति वार्तिकारम्भः। अर्थविशेषो लक्षणं निमित्तं यस्य सोऽर्थविशेषलक्षणः। यस्त्वर्थसामान्यलक्षणोऽणपवादस्स परत्वाद्भवति, उष्ट्रपतिर्नाम पत्रं तस्येदमौष्ट्रपतम्। 'पत्राध्वर्युपरिषदश्चे'त्यञ् भवति, न तु ण्यः।

बार्हस्पत्यमिति। बृहस्पतिर्देवता अस्येति,-ण्यः। दितिवनस्पतिभ्यामिति। 'इतश्चानिञ' इति दितेर्ढक्न भवति। वनस्पतेरचित्तहस्तिधेनोष्ठगिति ठक्[च]न भवति॥

उत्सा। ग्रीष्मादिति। छन्दःशब्देनेह वृत्तमुच्यते। तस्मिन्नभिधेयेऽञः प्रतिषेधादणेव भवति। त्रिष्टुबिति। ग्रीष्मो देवता अस्या इत्यण्। यदा तु ग्रीष्मे भवेति शेषार्थविवक्षा तदा तु शैषिको ऋत्वणिसद्ध एव। न चाऽञा शैषिकस्य बाधप्रसङ्गोऽर्थविशेषलक्षणानां तुल्यकक्ष्याणामेव प्रत्ययानां ण्यादिभिर्बाधनात्। ऋत्वणु कक्ष्यान्तरप्राप्तत्वादञो-

---

उ.] विप्रतिषेधोऽत आह-ण्यादय इति। यस्त्वर्थसामान्येति। 'तस्येद'मिति सामान्येन विधानादिति भावः। न च 'पत्राद्वाह्ये' इत्युक्तेरयमप्यर्थविशेषलक्षण इति वाच्यं, सामान्यशब्देनैव तस्य विशेषस्याऽपि सङ्ग्रहात्। विशेषलक्षणत्वञ्च विशेषशब्देन बोधितार्थकप्रत्ययत्वमिति भावः। इतश्चेति। दितिवनस्पतिभ्यामपत्यसमूहयोर्ण्य एवेष्टः, न तु प्रत्ययान्तरमिति भाष्यार्थ इति भावः। दितिशब्देन भाष्येऽदितिरप्युपलक्षणीयः। एतेन दैतेयाऽऽदितेयौ भगवतो नेष्टाविति प्रतीयते। ङीषन्ताभ्यामपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ण्य एवेति भाति॥

उत्सादिभ्यो। वृत्तमिति। यस्य गायत्र्यादयो विशेषाः। ननु 'ण्यादयोऽर्थविशेषे' ति पूर्वविप्रतिषेधेन ऋत्वणोऽप्यञ्बाधकः स्यादत आह-न चाञेति। अर्थविशेषलक्षणत्वं,

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् ।४।१।८७।

किमर्थं नञ्स्नञावुच्येते, न नञेवोच्येत ? ॥ का रूपसिद्धिः ? -पौंस्नम्। पुंसिति सकारान्तः, नञ्शब्दश्च प्रत्ययः ॥ न सिध्यति-'संयोगान्तस्य लोप' इति लोपः प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि नैवाऽर्थो नञा, नापि स्नञा । अञ् प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते, नकारश्चागमो वक्तव्यः॥ अथ नकारागमे सति किं पूर्वान्तः करिष्यते, आहोस्वित्परादिः ? ॥ किं चातः ? ॥ यदि पूर्वान्तः-स्त्रैणाः । --बहुषु लोपः प्राप्नोति । स्त्रैणानां सङ्घः-'सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण्'णि-त्यण्प्राप्नोति । अथ परादिः--पौंस्नम् । स एव दोषः--'संयोगान्तलोपः प्राप्नोति ॥ अस्तु पूर्वान्तः ॥ कथं स्त्रैणाः, स्त्रैणानां सङ्घ इति ? ॥ उभयत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणं, न चैतल्लौकिकं गोत्रम् ॥ ईकारस्तर्हि प्राप्नोति ॥ इष्टमेवैतत्सङ्गृहीतं,-स्त्रैणी पौंस्नीत्येव भवितव्यम् ॥ एवं हि सौनागाः पठन्ति-

---

प्र.] बाधकः। यथा हि कालाट्ठञ्-अणोपवादः, ठञोऽपि ऋत्वण् । **ग्रैष्मावेताविति** । शेषलक्ष-णादर्थादन्यत्र बोद्धव्यम् । शेषे तु ऋत्वणा भाव्यमित्युक्तम् ॥ [उत्सादिभ्योऽञ्] ॥८६॥

स्त्रीपुंसाभ्याम् । **लोपः प्राप्नोतीति** । तत्र कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमित्यनुस्वारस्या-ऽसिद्धत्वादनुस्वारस्यापि वा अयोगवाहस्य प्रत्याहारे द्रष्टव्यत्वात्संयोगान्तत्वादिति भावः । **अञ् प्रकृत इति** । तत्र भत्वात्पदत्वाभावात्संयोगान्तलोपाऽप्रसङ्गः । **बहुषु लोप इति** । 'यञञोश्चे'त्यनेन । **अथ परादिरिति** । परादौ नशब्दः संपद्यत इत्यङ्कार्याभावः ।

ननु च तद्भक्तस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्परादावपि नकारेऽङ्कृतं प्राप्नोति । एवं तर्हि अश्वासावञित्याश्रयणाददोष इति मन्यते । पररूपं च शकन्ध्वादित्वात्सौत्रत्वाद्वा निर्देशस्य भवति । **उभयत्रेति** । 'यञञोश्चे'त्यत्र 'यस्कादिभ्यो गोत्रे'इत्यनुवर्तते । 'सङ्घाङ्के'त्य-त्यत्रापि 'गोत्रचरणाद्वु'ञित्यतः । ऋषिप्रजनश्च लोके 'गोत्र'मित्युच्यते । स्त्री च नर्षिर्नापि पुंशब्दवाच्यं सामान्यमिति भावः । **टिलोपस्तर्हीति** । 'प्रकृत्यैका'जित्यत्रेष्ठेमेयःस्वित्यनु-

---

उ.] तुल्यकक्षत्वञ्च बाधे निमित्तं, तत्र ऋत्वणः शेषमात्रे विधानादाद्यं नास्ति । द्वितीयमपि नेत्याह-**ऋत्वणिति** ॥ [उत्सादिभ्योऽञ्] ॥ ८६ ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां । ननु अनुस्वारस्याऽच्त्वात्तस्य संयोगान्तत्वाऽभावोऽत आह-**तत्र कर्त्तव्य इति** । **प्रत्याहारे**-शर्प्रत्याहारे । 'स एव दोष'इत्येवकाराऽसङ्गतिं शङ्कते-**ननु चेति** । **अङ्कृतं**-लोपादि । नन्वेवं सवर्णदीर्घः स्यादत आह-**पररूपञ्चेति** । **ऋषिप्रजन इति** । प्रवराऽध्यायप्रसिद्ध इत्यर्थः । तस्यैव लोके गोत्रत्वेन व्यवहारात् । 'गोत्राऽवयवा'दिति सूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत् । **नाऽपि पुंशब्दवाच्यं सामान्यमिति** । 'ऋषि'रितिशेषः । भाष्ये-**इष्टमेवैतदिति** । न च गोत्राऽपत्यस्त्रियामञन्तत्वे शार्ङ्गरवादिङीन्, नञाद्यन्तत्वे जातिलक्षणङीष्-ङीपः परत्वादिति स्वरे विशेष इति वाच्यं, जातिलक्षणेऽपि ऋषिप्रजनस्यैव गोत्रस्य ग्रहणात् । 'अवन्ती'त्यादौ तु तदारोपेण जातिकार्यमित्यदोषात् । न च द्वयोः

॥*॥'नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम्'॥*॥ **इति ॥ टिलोपस्तर्हि प्राप्नोति ॥ नुग्वचनान्न भविष्यति ॥ भवेदिह नुग्वचनान्न स्यात्स्त्रैणमिति, इह तु खलु पौंस्नमिति,–नुग्वचनादेव प्राप्नोति । तस्मान्नञ्स्नञौ वक्तव्यौ ॥**

अथेमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनात्, आहो स्वित्प्राग्वतेः ? ॥ कश्चात्र विशेषः ? ॥ ॥*॥ 'नञ्स्नञौ भवना'दिति चेद्वत्यर्थे प्रतिषेधः ॥*॥ **नञ्स्नञौ भवनादिति चेद्वत्यर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः,–स्त्रीवत्पुंवदिति ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ इमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनादित्युच्येते, तौ विशेषविहितौ सामान्यविहितं वतिं बाधेयाताम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ?॥ न वक्तव्यम् ॥ 'वतेः प्रा'गिति वक्ष्यामि ॥** ॥*॥ वतेः प्रागिति चेद्भाव उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ **वतेः प्रागिति चेद्भाव उपसङ्ख्यानं कर्तव्यं, स्त्रीभावः स्त्रैणं, पुंभावः पौंस्नमिति । सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्तं 'नञ्स्नञौ भवनादिति चेद्वत्यर्थे प्रतिषेध' इति ॥ नैष दोषः–आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न वत्यर्थे नञ्स्नञौ भवत इति,–यदयं 'स्त्रियाः पुंव'दिति निर्देशं करोति ॥ एवमपि स्त्रीवदिति न सिध्यति ॥ योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥** [स्त्रीपुंसाभ्यांनञ्] ॥ ८७ ॥

द्विगोर्लुगनपत्ये ।४।१।८८।

प्र.] वर्तनात्प्रकृतिभावो नास्ति। **इह तु खल्विति** । 'यं विधिं प्रती'ति 'यस्य तु विधे'रिति च न्यायाभ्यामित्यर्थः । ननु च स्त्रीशब्दस्यापि नुगेव लोपनिमित्तम्, अन्यथा श्रीर्देवता अस्येति श्रायमित्यादाविव यस्येति लोपात्परत्वाद्वृद्धिः स्यादितिचिन्त्यमेतत् । पौंस्ने दोषप्रसङ्गाद्वा स्त्रैणेनाकारि सूक्ष्मेक्षा । **वत्यर्थ इति** । प्राग्भवनात्सर्वेष्वर्थेषु नञ्स्नञौ प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानौ प्रकृत्यन्तरेषु सावकाशस्य वतेर्बाधकौ प्राप्नुत इति भावः । **योगापेक्षमिति** । अयं योगो वत्यर्थे न प्रवर्तते इति पुंवदिति निर्देशेन ज्ञाप्यत इत्यर्थः । त्वतलोस्तु नञ्स्नञ्भ्यां समावेशाय–'आ चत्वा'दित्यत्र यत्नः करिष्यते । तेन स्त्रीत्वं स्त्रीता, पुंस्त्वं पुंस्तेत्यपि भवति ॥ [**स्त्रीपुंसाभ्यां**] ॥ ८७ ॥

उ.] स्त्रियोर्भवो द्वैस्त्रीण इत्यादौ द्विगोर्लुगापत्तिः,प्रत्ययविधौ तदन्तविध्यभावेन तादृशप्रयोगस्यैव दुर्लभत्वात् । भाष्ये–**नुग्वचनादिति** । यस्येतिलोपेनैव सिद्धे नुग्विधानसामर्थ्यादित्यर्थः ।

सूक्ष्मेक्षेति । परे तु एतद्भाष्यप्रामाण्याद्वृद्धेः पूर्वविप्रतिषेधेन लोपो बलीयान् । श्रायमिति यदि प्रामाणिकं तदा वर्णव्यत्ययेन साधु । लोके तु 'श्रम्' इत्येव साधु । 'नाऽग्लोपी'ति सूत्रेऽ'गिति प्रत्याहारग्रहणेन सामान्यत एव वृद्धेर्लोपस्य बलवत्त्वज्ञापनाच्च, 'कसोमाट्ट्य'णिति सिद्धे 'कस्ये'दितीत्त्वविधानाच्चेत्याहुः । नन्वकारसहितनगागम एवास्तु, तत्र यस्येति लोपे तस्य स्थानिवत्त्वाट्टिलोपाऽप्राप्तेरिति चेन्न; असन्देहाय प्रतिपत्तिलाघवाय च तथोक्तेः, तादृशागमस्याऽदृष्टत्वाच्चेत्याहुः । ननु 'प्राग्भवना'दित्युक्तेर्भावे नञ्स्नञौ सिद्धौ, परन्तु ताभ्यां त्वतलोर्बाधात्तौ न स्यातामत आह–**त्वतलोस्त्विति** [**स्त्रीपुंसा**] ८७

इह कस्मान्न भवति–त्रैविद्यः, पाञ्चनदः, षाट्कुलः इति?॥ इह तावत्त्रैविद्य इति। नैवं विज्ञायते तिस्रो विद्या अधीते त्रैविद्य इति ॥ कथन्तर्हि?॥ त्र्यवयवा विद्या त्रिविद्या, त्रिविद्यामधीते त्रैविद्य इति॥ इहापि पाञ्चनद इति। नैवं विज्ञायते–पञ्चसु नदीषु भवः—पाञ्चनद इति ॥ कथं तर्हि? ॥ पञ्चानां नदीनां समाहारः पञ्चनदं, पञ्चनदे भवः पाञ्चनद इति। [इहापि–] षाट्कुल इति। नैवं विज्ञायते–षट्सु कुलेषु भवः–षाट्कुल इति ॥ किं तर्हि?॥ षण्णाङ्कुलं षट्कुलं, षट्कुले भवः—षाट्कुल इति ॥ 'अजादिग्रहणञ्च कर्त्तव्यं'। इह माभूत्, पञ्चगर्गरूप्यं, पञ्चगर्गमयम् ॥

॥ * ॥ द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणम् ॥*॥ द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम्। द्विगुनिमित्तं[2] यस्तद्धितस्तस्य लुग्भवतीति वक्तव्यं, इह मा भूत्पञ्चकपालस्येदं

प्र.] द्विगोर्लुग्। त्रैविद्य इति। द्विगोरत्राऽण् प्रत्यय इति मन्यते। त्र्यवयवेति। विद्यात्रयरूपस्य समुदायस्य विद्यात्वं विवक्षितमित्यर्थभेदो नास्ति। अव्यविकन्यायाच्च द्विग्वभावः। पञ्चनदमिति। 'नदीभिश्चे'ति समाहारेऽव्ययीभावः। 'कृष्णोदक्पाण्डुसंख्यापूर्वाया'इत्यच्समासान्तः। षण्णामिति। आदिपुरुषाणां कुलमिति कुलसामान्यस्य विवक्षितत्वाद्य एवार्थः षट्सु कुलेषु भव इति स एव षण्णां कुले भव इतीति भावः। पञ्चगर्गरूप्यमिति। पञ्चभ्यो गर्गेभ्यो हेतुभ्य आगतमिति द्विगुः। ततो रूप्यमयटौ। द्विगुनिमित्तमिति। द्विगोर्निमित्तमिति षष्ठीसमासः। क्वचिद् 'द्विगुनिमित्त' इति पाठः।

उ.] द्विगोर्लुग्। द्विगोरत्रेति। तिस्रो विद्या अधीत इति विग्रह इति भावः। ननु 'त्र्यवयवे'ति विग्रहे 'विद्यात्रयमधीते' इत्यर्थाऽसम्प्रत्ययादर्थभेदोऽत आह–विद्यात्रयरूपस्येति। नन्वेवमपि यदा तद्धितार्थे द्विगुस्तदा त्रिविद्य इति स्यादत आह–अव्यविकेति। ननु पञ्चनदात्समाहारद्विगोः 'तद्धिते'ति लुक्स्यादत आह–नदीभिश्चेति। सङ्ख्यापूर्वाया इतीति। तत्र 'भूमे'रित्यवयुत्याऽनुवादः, 'अच्प्रत्यन्ववे'ति योगविभागसिद्धत्वादिति भावः। योगविभागाऽभावे तु पृषोदरादित्वादुत्तरपदान्तस्याऽकारादेशः पञ्चनाभवदित्यन्ये।

कुलपदस्य समूहपरत्वभ्रमवारणाय-'षण्णा'मित्यस्य व्याख्या–आदिपुरुषाणामिति। कुलं–सन्तानसमूहः। नन्वेवमादिपुरुषभेदेन कुलभेदात्कुलानीति युक्तमत आह–कुलसामान्यस्येति। एवञ्च विग्रहद्वयेऽपि नाऽर्थभेद इत्याह–य एवेति। ततो रूप्येति। 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः' 'मयट् च' इति विहितौ। नन्वजादिग्रहणे 'द्विरथ' इत्यत्र 'तस्येद'मित्यधिकारविहितयतोऽपि लुक्—'येन विधिः' 'तदन्ती'ति सूत्रस्थभाष्यसंमतो न सिध्येदिति चेन्न; 'अजादिग्रहणं कर्त्तव्य'मिति भाष्यस्य–उत्तरसूत्रादचीत्यपकृष्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं, तेन हलादेरपि कस्य चिल्लुगिति–तात्पर्येणाऽदोषात्। भाष्ये–द्विगुनिमित्तं य इति। यद्यप्युत्तरवार्त्तिके 'अतन्निमित्ता'दिति पञ्चमीदर्शनेन तन्निमित्तग्रहणमपि पञ्चम्यन्तमत एवाऽग्रे तन्निमित्तपदे समासविकल्पशङ्कापरभाष्ये पञ्चम्यन्तत्वं दृश्यते,

---

१ अयं पाठो न क्वाऽपि दृश्यते पा०। २ 'द्विगुनिमित्तो य' पा०।

खण्डं पाञ्चकपालमिति । ॥ * ॥ अर्थविशेषाऽसम्प्रत्ययेऽतन्निमित्तादपि ॥ * ॥ 'अर्थविशेषाऽसंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपी'ति वक्तव्यं ॥ किं प्रयोजनम्? ॥ पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः । पञ्चकपाल्यां संस्कृत इत्यपि विगृह्य पञ्चकपाल इत्येव यथा स्यात् ॥

अथ क्रियमाणेऽपि तन्निमित्तग्रहणे कथमिदं विज्ञायते-तस्य निमित्तं तन्निमित्तं, तन्निमित्तादिति, आहो स्वित्स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तः, तन्निमित्तादिति ॥ किञ्चातः ? ॥ यदि विज्ञायते-'तस्य निमित्तं तन्निमित्तं, तन्निमित्ता'दिति,-क्रियमाणेऽपि तन्निमित्तग्रहणेऽत्र प्राप्नोति-पञ्चकपालस्येदं खण्डम्—[पाञ्चकपालम्] इति । अथ विज्ञायते-'स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तः, तन्निमित्ता'दिति; न दोषो भवति ॥ यथा न दोषस्तथाऽस्तु ॥ 'स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तः, तन्निमित्ता'दिति विज्ञायते ॥ कुत एतत् ? ॥

यदयमाह-'अर्थविशेषाऽसंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपी'ति ॥ तत्तर्हि निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यं ? ॥ न कर्त्तव्यम् । द्विगोरिति नैषा पञ्चमी ॥ का तर्हि ? ॥ सम्बन्धे[2] षष्ठी-द्विगोस्तद्धितस्य लुग्भव[ती] ति ॥ किञ्च[3] द्विगोस्तद्धितः ? ॥ निमित्तम् । यस्मिन्द्विगुरित्येतद्भवति ॥ कस्मिंश्चैतद्भवति ? ॥ प्रत्यये ॥ इदन्तर्हि वक्तव्यम्-

---

प्र.] तत्र द्विगोर्निमित्तं यस्मिंस्तद्धिते तदीयो योऽर्थः स द्विगुनिमित्त इति व्याख्येयम् । **पञ्चकपालस्येति ।** पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति तद्धितार्थे द्विगुः । ततोऽण् । तस्यानेन लुक् । पुनस्तस्येदमित्यण् । तस्य द्विगुं प्रत्यनिमित्तत्वाल्लुगभावः । **अर्थविशेषाऽसंप्रत्यय इति ।** तद्धितहेतुकाद् द्विगोर्लुकि योऽर्थः प्रतीयते स एवाऽतद्धितहेतुकादपि यदीत्यर्थः । समाहारद्विगुश्च तद्धितार्थ [इति] द्विगुना समानार्थ इति तत इदं लुग्विधानं। **तस्येति ।** तद्धितस्य । **स निमित्तमिति ।** स तद्धितोऽर्थद्वारेण निमित्तं यस्येत्यर्थः । **यदयमिति ।** पञ्चकपाल्यां संस्कृत इत्यत्रापि तद्धितस्य निमित्तं द्विगुरिति किं द्वितीयवार्त्तिकारम्भेण । किञ्च तन्निमित्तग्रहणमपि व्यावर्त्याभावादनर्थकं स्यात् ॥ **निमित्तमिति ।** निमित्तनिमित्तिभावलक्ष-

---

उ.] तथापि तत्र बहुव्रीहिं सिद्धान्तमभिप्रेत्य फलितार्थकथनमिदन्तदाह-**षष्ठीसमास इति ।** बहुव्रीहौ सर्वस्याऽपि द्विगोर्विहितस्य द्विगुनिमित्तत्वेन पाञ्चकपालादावपि लुगापत्तेस्तन्निमित्तग्रहणवैयर्थ्यापत्तिर्नपुंसकत्वाऽनापत्तिश्चेति भावः । निमित्तपदार्थमाह-**तदीयो य इति । स इति ।** तद्धित इत्यर्थः । सर्वस्याऽप्यर्थवत्त्वादर्थविशेषाऽसम्प्रत्यय इत्यनुपपन्नमत आह-**तद्धितहेतुकादिति । अतद्धितेति ।** समाहारद्विगोरित्यर्थः । 'समाहारद्विगुश्च तद्धितार्थद्विगुने'ति पाठः । समाहारद्विगुप्रकृतिकतद्धितान्तञ्च-तद्धितार्थद्विगुप्रकृतिकतद्धितान्तेन समानार्थमित्यर्थः । **तस्येति** तच्छब्देन यदि द्विगुः परामृश्यते, तदा द्विगुनिमित्ताद्द्विगोरित्यर्थः स्यात्स चाऽयुक्त इत्यत आह-**तद्धितस्येति ।** तस्माद्विधीयमानत्वेन द्विगोस्तद्धितनिमित्तत्वमिति भावः । नन्वानन्तर्यादिनिरूपितस्याऽपि सम्बन्धस्य

---

१ अयं पाठो न क्वापि दृश्यते । २ 'सम्बन्धषष्ठी' पा० । ३ 'कश्च' पा० ।

'अर्थविशेषाऽसम्प्रत्ययेऽतन्निमित्तादपी'ति? ॥ एतच्च न वक्तव्यं-इहाऽस्माभि-स्त्रैशब्द्यं साध्यं-पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः। पञ्चकपाल्यां संस्कृतः। पञ्च-कपालः [दशकपाल] इति। तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहोऽ-परस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यव्यविकन्यायेन। तद्यथा-'अवेर्मांस'मिति विगृह्य-'अविक'शब्दादुत्पत्तिर्भवति-'आविक'मिति। एवं-'पञ्चसु कपालेषु संस्कृत' इति विगृह्य 'पञ्चकपाल'इति भविष्यति। 'पञ्चकपाल्यां संस्कृत' इति विगृह्य वाक्यमेव [भविष्यति]। [तत्] त्रैशब्द्यं चेह साध्यं, तच्चैवं सति सिद्धं-भवति ॥ [द्विगोर्लुगनपत्ये] ॥ ८८ ॥

गोत्रेऽलुगचि ।४।१।८९ ।

॥ * ॥ गोत्रेऽलुगचीति चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥ * ॥ 'गोत्रे लुगची'ति चेदि-

---

प्र.] णस्य संबन्धस्यान्तरङ्गत्वात्स एवाश्रीयते न तु पौर्वापर्यलक्षणः। पौर्वापर्यस्य च पञ्चम्या लाभात्षष्ठ्याश्रयणमनर्थकं स्यात्। **अव्यविकन्यायेनेति**। अव्यविकशब्दयोर्यो न्यायस्ते-नेत्यर्थः। क्वचिद्**विरविकन्यायेनेति** पाठस्तत्र च दृष्टान्तत्वेनोपन्यासः। **अविः-अविक-न्यायेन**-तद्द्वारेण-यथा प्रत्ययमुत्पादयति नतु स्वयं तथाऽयमपीत्यर्थः। अथवाऽ**विरि**त्यस्य विभक्त्यन्तस्यानुकरणम**विरि**ति। ततोऽनुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वाद्या विभक्तिरुत्पद्यते तस्या द्वन्द्वान्तर्भावाल्लोपः, न तु पूर्वस्याः, अनुकरणत्वात्सुप्त्वाभावात्। यथाऽस्यवामीयमिति षष्ठ्या लुगभावः। अथवा भाष्यकारवचनप्रामाण्यादस्य साधुत्वम्। **एवमिति**। पञ्चकपालो-शब्दात्त्वनभिधानात्तद्धितानुत्पत्तिरिति भावः ॥ [**द्विगोर्लुगन**]॥ ८८ ॥

गोत्रेऽलुगचि। यस्कादिभ्यो गोत्र इति प्रकरणेन प्राप्तस्य लुको विषयविशेषेऽयम-पवादः। **गोत्रे लुगचीति चेदिति**। अस्मिन्सूत्रन्यासे दोषः। यदि तु 'गोत्रेऽलु'गित्यु-

---

उ.] सत्त्वात्कथं तल्लाभोऽत आह-**निमित्तेति**। हेत्वन्तरमप्याह-**पौर्वापर्यस्य चेति**। अयमभ्युच्चयः। **यो न्याय इति**। अविशब्देन विग्रह एव, अविकशब्दात्प्रत्ययः, तेन विग्र-हश्चेति तयोर्न्यायः। **तद्द्वारेण**-अविकद्वारेण। अयमेव न्यायशब्दार्थ इति भावः।

अत्र पक्षे 'यथा तथे'-त्यध्याहारगौरवमतः पक्षान्तरमाह-**अथ वेति**। अत्राऽयमर्थः,-'अवि'रित्येतत्पदम्, 'अविक'इति च, तयोर्मध्ये विकारादिप्रत्ययः कनन्तादेव, न तु केवला-दिति न्यायस्तेनेति ॥ भाष्ये-**विगृह्याऽविकशब्दादुत्पत्तिरि**ति-'परावरयोगे चे'ति क्त्वा। न्यायस्य प्रथमान्ते पदे न विषय इत्यरुचेराह-**भाष्यकारेति**। अयं हि भाष्यकारस्यैव प्रयोगः, तद्वचनप्रामाण्यान्मयूरव्यंसकादित्वात्पूर्वपदस्य रेफ आगम इत्याशयः ॥ ८८ ॥

गोत्रेऽलुगचि। अत्र 'गोत्र'शब्देन पारिभाषिकं शास्त्रीयमेव, उत्तरसूत्रस्थेन कृत्रिमेण यूना साहचर्यात्। पूर्वसूत्रेण गोत्रप्रत्ययलुकोऽप्राप्ते। प्राप्तिं दर्शयति-**यस्कादिभ्य इति**। अनेन 'तद्राजे'त्यस्याऽपि सङ्ग्रहः, तत एवैषु बहुष्वित्यनुवृत्तेस्तस्याऽप्येतत्प्रकर-

---

१ 'अविरविक' पा०। २ असार्वत्रिकः पाठः।

तरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥ केतरेतराश्रयता ? ॥ अलुङ्निमित्तोऽजादि-रजादिनिमित्तश्चाऽलुक्तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते । ॥ * ॥ विप्रतिषेधात्तु लुकश्छविधानम् ॥ * ॥ **विप्रतिषेधात्तु लुकश्छो भविष्यति । लुकोऽवकाशः,–गर्गाः । वत्साः । बिदाः । उर्वाः । छस्यावकाशः– शालीयो मालीयः । गार्गीयो वात्सीयः । इहोभयं प्राप्नोति–'गर्गाणां छात्राः गार्गीयाः । वात्सीयाः । छो भवति विप्रतिषेधेन ॥ नैष युक्तो विप्रतिषेधः—**

॥ * ॥ भूम्नीति च लुक् प्राप्तो बाह्ये चाऽर्थे विधीयतेऽजादिः । बहिरङ्गमन्तरङ्गाद्विप्रतिषेधादयुक्तं स्यात् ॥ * ॥ ॥ * ॥ भूम्नि प्राप्तस्य लुको यदजादौ तद्धितेऽलुकं शास्ति । एतद्ब्रवीति कुर्वन्समानकालावलुग्लुक्च ॥ * ॥

यदयं भूम्नि प्राप्तस्य लुकोऽजादौ तद्धितेऽलुकं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः– 'समानकालावेतावलुग्लुका'विति ॥

॥ * ॥ यदि वा लुकः प्रसङ्गे भवत्यलुक्छस्तथा प्रसिद्धोऽस्य ॥ * ॥

प्र.] क्त्वा 'हलि ने'त्युच्येत तदा न स्याद्दोष इत्यर्थः । **अलुङ्निमित्त इति** । गर्गाणां छात्रा इति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायां सत्यलुकि वृद्धत्वाच्छेन भाव्यं नान्यथा, छे च कृते ईयादेशे परतोऽलुगितीतरेतराश्रयत्वम् । व्यक्तिपक्षेऽचीति परसप्तम्याश्रयणेऽयं दोषः । आकृतिपक्षेतु विषयसप्तम्याश्रयणेऽस्य दोषस्यानवतारः । **गार्गीया इति** । गार्ग्यस्यायं छात्र इति यदा एकवचनान्ता प्रकृतिस्तदेदं छस्यावकाशप्रदर्शनम् । **भूम्नीति चेति** । प्रत्ययार्थबहुत्वमात्रापेक्षो लुगन्तरङ्गो, बाह्यप्राग्दीव्यतीयार्थापेक्षत्वात्तु बहिरङ्गोऽजादिप्रत्ययः । अन्तरङ्गबहिरङ्गयोश्चाऽतुल्यकालत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः। तुल्यकालत्वप्रतिपादनायाह–**भूम्नीति । समानकालाविति** । यदि पूर्वं लुक् प्रवर्तेत तदाऽभिनिर्वृत्तस्य निवर्तयितुमशक्यत्वादनर्थकमलुग्विधानं स्यात् । तस्मादलुग्विधानान्न तावत्पूर्वं लुक्प्रवर्तत इति लुकोऽपि सापेक्षत्वाद-

---

उ.] णस्थत्वात् । 'ण्यक्षत्रिये'ति तु न गृह्यते, यूनो गोत्रसंज्ञाया अभावात्, 'भूम्नि प्राप्तस्ये'ति भाष्याच्च । **विशेषे**–प्राग्दीव्यतीयाऽजादिप्रत्यये । प्राग्दीव्यतीयत्वोपजीवनायैव च प्रकरणोत्कर्ष इति बोध्यम् । 'अलुग्विधान' इति वक्तव्ये 'गोत्रेऽलुगचीति चे'दित्ययुक्तमत आह– **अस्मिन्सूत्रेति । यदि त्विति** । प्राग्दीव्यतीयेऽर्थे विवक्षिते गोत्रस्याऽलुक्, हलादौ तु नेति सूत्रार्थः । यद्यप्यजादिप्रत्ययमात्रस्य नाऽलुग्निमित्तकता, तथापि तद्विशेषछस्यास्तीत्याह– **गर्गाणामिति । परत इति** । ईयादेशे कृते तस्मिन्परत इत्यर्थः । एतेन विषयसप्तम्यां न दोष इति ध्वनितम् । तदाह–**व्यक्तिपक्ष इति** । तत्पक्षे साक्षात्पौर्वापर्यसम्भवात् । **आकृतीति** । अत्र हि जातेः पौर्वापर्याऽसम्भवाद्विषयसप्तम्यैवेत्याशयः । इदम् 'आर्द्धधातुके' इति सूत्रे द्वितीये स्पष्टम् ।

ननु गार्गीयस्य विवादस्थानत्वाच्छाऽवकाशत्वमनुपपन्नमत आह–**यदेति । अन्तरङ्गः** । पूर्वकालप्राप्तिक इत्यर्थः । लुकोऽपि सापेक्षत्वाद्बाह्यार्थसापेक्षाऽलुक्शास्त्रकृतलक्ष्यसंस्कारा-

---

१ एतद्वार्त्तिकव्याख्यानभाष्यं समानाकारतया लुप्तमिति भाति ।

यदि वा लुकः प्रसङ्गेऽलुग्भवति तथाऽस्य च्छः प्रसिद्धो भवति। 'पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः' ॥

॥ * ॥ लुग्वाऽलुकः प्रसङ्गं प्रतीक्षते छेऽलुगस्य तथा ॥ * ॥

लुग्वा पुनरलुकः प्रसङ्गं यदि प्रतीक्षते तथाऽस्य च्छेऽलुक् सिद्धो भवति। 'प्रकल्प्य वाऽपवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते' [इति] ॥

॥ * ॥ गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक् ॥ * ॥

गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुग्वक्तव्यः। बिदानामपत्यं माणवको बैदः। बैदौ ॥ किमर्थमिदं-नाऽचीत्येवालुक्सिद्धः ? ॥ 'अची'त्युच्यते, न चात्राऽजादिं पश्यामः ॥ प्रत्ययलक्षणेन ॥ 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्'। ॥ * ॥ एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि ॥ * ॥ **एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यः। बैदस्यापत्यं बहवो माणवका-बिदाः। बैदयोः-[वा]बिदाः। 'अन्यो बहुषु यन्यो बहुषु' इत्युच्यमानो लुङ्न प्राप्नोति ॥ मा भूदेवम्-'अन्यो बहुषु यन्यो बहु'ष्विति, 'अजन्तं यद्बहुषु यजन्तं यद्बहु'ष्वित्येवं भविष्यति ॥**

प्र.]न्तरङ्गत्वाभावादुपपन्न एव विप्रतिषेध इत्यर्थः। **यदि वेति।** अन्तरेणापि विप्रतिषेधं लुगपवादत्वादलुकः, तन्निमित्तमजादिप्रत्ययो बलवत्त्वात्प्रवर्त्तेत इत्यर्थः। **पूर्वमिति।** निरपवादेविषये उत्सर्गेण प्रवर्तितव्यमिति पश्चादसौ प्रवर्तत इति भावः। **प्रकल्प्येति।** अन्यथा निर्विषयोऽपवादः स्याद्यदि सर्वत्रोत्सर्गः प्रवर्तेतेति भावः। **गोत्रस्येति।** गोत्रप्रत्ययस्येत्यर्थः। **बहुषु लोपिन इति।** बहुष्वर्थेषु विधीयमानलोपस्येत्यर्थः। **बहुवचनान्तस्येति।** यदा तदर्थान्तरे यूनि संक्रामति तदन्ताद्यूनि यदा प्रत्ययः क्रियते इत्यर्थः। **द्व्येकयोरिति।** द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः। द्वयोर्यूनोरेकस्मिन्वा यूनि यदा प्रत्यय उत्पद्यत इत्युक्तं भवति। **बिदानामिति।** बिदस्यापत्यानि बहूनि। अनृष्यान्तर्य इति गोत्रेऽञ्। तदन्ताद्यून्यत इञ्। तस्य 'ण्यक्षत्रियार्षञित' इति लुक्। तत्राऽञो बहुषूत्पन्नत्वाल्लुक् प्राप्तः प्रतिषिध्यते। **अज-**

उ.]ऽपेक्षत्वान्न केवलं छस्यैव किन्तु लुकोऽपीत्यपेरर्थः। भाष्ये-**यदि वेति।** अथ वेत्यर्थः। **तन्निमित्तमिति।** यथाऽपवादो बलवांस्तथा तन्निमित्तमपीत्यर्थः। तदाह-भाष्ये-**पूर्वं हीति।** अपवादशास्त्रकृतलक्ष्यसंस्कारज्ञानोत्तरमुत्सर्गेण स्वलक्ष्यसंस्कारं लक्षणैकचक्षुष्को जानीत इत्यर्थः। द्वितीये त्वपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य स्वलक्ष्यसंस्कारकता, ततः प्रागेवेत्यर्थः। अयञ्च लक्ष्यैकचक्षुष्कविषयो न्यायः। एवञ्च लुकाऽलुग्विषयपर्यालोचनात्पूर्वं छ इत्याशयः। एवं भाष्ये प्रकारत्रयोक्त्याऽचीत्यस्य विषयसप्तमीत्वं ध्वनितमित्याहुः।

ननु गोत्रसंज्ञकस्याऽपत्यस्य लुकोऽसम्भवादाह-**गोत्रप्रत्ययस्येति।** भाष्ये-**बहुषु लुग्भावी यो** गोत्रप्रत्ययः,**तदन्तस्य**-बहुवचनान्तस्य **प्रवृत्तौ**-अर्थान्तरसङ्क्रान्तावित्यर्थः। तदेवाह-**यदा तदिति।** बहुवचनान्तम्-गोत्रप्रत्ययान्तमित्यर्थः। **यूनि यदेति।** तस्य च यदा लुगित्यपि बोध्यम्। ननु **'द्व्येकेषा'**मिति युक्तमत आह-**द्वित्वेति।** अर्थान्तरसंक्र-

नैवं शक्यम्-इह हि दोषः स्यात्-'काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा' इति ॥

नैष दोषः । यत्तावदुच्यते-'गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुग्वक्तव्य' इति । न वक्तव्यः। 'अची'त्येवाऽलुक्सिद्धः ॥ 'अची'त्युच्यते, न चात्राऽजादिं पश्यामः ॥ प्रत्ययलक्षणेन ॥ ननु चोक्तं-'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षण'मिति ॥, यदि वा कानि चिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तथा चेदमपि भविष्यति ॥ अथ वाऽविशेषेणाऽलुकमुक्त्वा 'हलि ने'ति वक्ष्यामि ॥ यद्यविशेषेणाऽलुकमुक्त्वा हलि नेत्युच्यते,-बिदानामपत्यं बहवो माणवका बिदाः,-अत्राऽप्यलुक्प्राप्नोति ॥ अस्तु । पुनरस्य युवबहुत्वे वर्तमानस्य लुग्भविष्यति ॥ पुनरलुक्कस्मान्न भवति ? ॥

प्र.] **न्तमिति** । इञि लुप्ते युवसु बहुष्वञन्तस्य वर्तनाल्लुग्भविष्यतीत्यर्थः । **काश्यपा इति** । कश्यपस्यापत्यं । बिदादित्वादञ् । तत एकस्यैव काश्यपस्य बह्व्यः प्रतिकृतयो यदा विवक्षिता भवन्ति तदा 'इवेप्रतिकृता'विति कन्प्रत्ययस्तस्य देवपथादित्वाल्लुप् । 'हरीतक्यादिषु व्यक्ति'रिति वचनाल्लिङ्गमेव युक्तवद्भावेन भवति । वचनं त्वभिधेयगतमेव । यद्वैकशेषः क्रियते, तदाऽञन्तस्य प्रतिकृतिबहुत्वे वर्त्तनाल्लुक्प्रसङ्गः। **यदि वेति**। यथैवेत्यर्थः। अतृणेड् इत्यत्र हलादौ पिति सार्वधातुके विधीयमानस्तृणह इमितीमागमो लुप्तेपि सार्वधातुके भवति । तत्रहि हलीत्यनेन सार्वधातुकं विशेष्यते । ततश्च हलादिसार्वधातुकाश्रयत्वादिमागमः प्रत्ययलक्षण इति लुप्तेऽपि प्रत्यये प्रवर्तते । 'गवे हितं गोहित'मित्यादौ त्ववादयोऽज्मात्रे विधीयमाना वर्णरूपतानिमित्ता एव न तु प्रत्ययत्वनिमित्ता इति प्रत्ययलक्षणाभावाल्लोपे न प्रवर्तन्ते । इहाप्यजादौ प्रत्यये लुगुच्यमानः प्रत्ययलक्षणो भवतीति लुप्तेऽपि प्रत्यये प्रवर्तत इति भावः । **अविशेषेणेति** । प्राग्दीव्यतीयोऽर्थ एवापेक्ष्यते न त्वजादिः प्रत्ययविशेष इत्यर्थः। **हलि नेति** । गर्गेभ्य आगतं गर्गरूप्यं, गर्गमयमिति हलादावलुङ् न भवति । **बिदानामपत्यमिति** । अत्रापि प्राग्दीव्यतीयार्थस्य विवक्षितत्वादलुक् प्राप्नोतीत्यर्थः। **युवबहुत्व इति** । लुग्विधौ गोत्र-

---

उ.] न्तस्य द्वित्वैकत्वयोः सतोरित्यर्थः । तत्फलितमाह-**द्वयोरिति** । भाष्ये-**वर्णाश्रये नास्तीति** । प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य प्रत्ययस्याऽसाधारणं रूपं यत्राऽऽश्रीयते तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे भवतीति नियमार्थत्व इदम् । एतेन 'वर्णप्रधान्याऽभावादिदञ्चिन्त्य'मित्यपास्तम् ।

हरीतक्यादित्वाऽभावेऽपि बहुवचनं साधयति-**यद्वैकशेष इति** । अनन्वयादाह-**यथैवेति** । विधिपक्षाऽभिप्रायेणेदम् । 'वर्णाश्रय' इति तु वर्णप्राधान्यविषयकमिति भावः । विषयसप्तमीपक्षेऽपि प्रत्ययलक्षणेन तद्विषयताप्रयुक्तस्याऽतिदेशो भवत्येव,'न लुमते'ति निषेधस्तु न, अङ्गसंज्ञकोद्देश्यकत्वाऽभावादिति भावः। नन्वविशेषेणाऽलुग्वचने 'गर्गा' इत्यादावप्याप्त्तिः, 'प्राग्दीव्यतीये परे' इत्यर्थे प्रत्ययलक्षणशास्त्रस्य नियमार्थतया 'बैद' इत्यादावप्यनापत्तिरत आह-**प्राग्दीव्यतीय इति** । प्राग्दीव्यतीयाऽर्थे विवक्षित इत्यर्थ इति भावः ।

हलादावलुग्नेति । अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गप्रवृत्तेरिति भावः । भाष्ये-**यद्यविशेषेणेति** । प्रत्ययलक्षणसूत्रे विधिपक्षस्याऽप्युपलक्षणमिदम् । **अस्त्विति** । युवार्थ-

समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्याऽलुगुच्यते, न चैतत्समर्थानां प्रथमं गोत्रप्रत्ययान्तम् ॥ किन्तर्हि ? ॥ द्वितीयमर्थमुपसङ्क्रान्तम् । अवश्यञ्चैतदेवं विज्ञेयम्–अत्रिभरद्वाजिका, वसिष्ठकश्यपिका, भृग्वङ्गिरसिका, कुत्सकुशिकिकेत्येवमर्थम् ।॥ गर्गभार्गविकाग्रहणं वा नियमार्थम् ॥ * ॥ अथ वा गर्गभार्गविकाग्रहणं [कर्तव्यन्तत्] नियमार्थं भविष्यति–'एतस्यैव [गोत्रप्रत्ययान्तस्य] द्वितियमर्थमुपसङ्क्रान्तस्याऽलुग्भवति नान्यस्ये'ति ॥

यदप्युच्यते–'एकवचनद्विवचनान्तस्य च प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि

प्र.] प्रत्ययमात्रं गृह्यत इति युवबहुत्वेऽपि लुक्प्रवर्तत इति भावः। **प्रथमस्येति**। 'प्रथमा'दित्यनुवृत्तमिहाऽर्थवशात्षष्ठ्यन्तं संपद्यते। प्रथमार्थवृत्तित्वाच्च प्राथम्यं। गोत्रप्रत्ययस्य द्वितीयार्थवृत्तित्वे त्वलुगभावः। **अत्रिभरद्वाजिकेति**। अत्रेरपत्यानि बहूनि। 'इतश्चानिञ'इति ढक्। तदन्ताद्युवबहुत्वे–'अत इञ्'। तस्य 'ण्यक्षत्रियार्षे'ति लुक्। 'अत्रिभृग्वि'तिढको लुक्। भरद्वाजशब्दाद्बिदाद्यञ्। ततो यूनीञ्। पूर्ववल्लुक्। अञोऽपि युवबहुत्वे लुगिष्यते। अनेन प्रथमस्योच्यमानोऽत्रिभरद्वाजानां मैथुनिकेति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायामलुग्न भवति।

वसिष्ठकश्यपिकेति। वसिष्ठादृष्यण्। यूनीञो लुक्। अणोऽप्यत्र्यादिसूत्रेण लुक्। कश्यपाद्बिदाद्यञ्। यूनीञो लुक्। अञो 'यञञोश्चे'ति लुक्। पूर्ववद्वुन्। भृगोः ऋष्यण्। यूनीञो लुक्। अणोऽत्रिभृग्विति। एवमङ्गिरसः। कुत्सादृष्यण् तस्माद्यून्यणो द्व्यच इति फिञा भाव्यं, न त्विञेति युवविवक्षा न क्रियते। कुशिकाद्बिदाद्यञ्। यूनीञो लुक्। अञोऽपि लुक्। वुन्। गर्गाद्यञो लुक्। भृगोर्ऋष्यण्। यूनीञो लुक्। अणोऽत्रिभृग्विति लुक्प्राप्तौ 'न गोपवनादिभ्य' इति प्रतिषिध्यते। स एष प्रतिषेधो नियमार्थं इति बिदा इत्यत्र युवलक्षणेऽर्थेऽलुङ् न भवतीत्यर्थः। **लोपो यूनीति**–लोपग्रहणेन लुग् लक्ष्यते। लोपे हि

उ.] विवक्षायां गोत्रबह्वर्थकस्याऽलुक्यपि युवबहुत्वे वर्त्तमानस्य लुगिति भावः। **पुनरलुगिति**। गोत्राऽतिरिक्तप्राग्दीव्यतीयाऽर्थविषयस्य सत्त्वादिति भावः। लुग्विधौ बहुत्वं गोत्रार्थगतमन्यार्थगतं वेति नाग्रह इति तात्पर्यम्। ननु गोत्रबहुत्वे विधीयमानो 'यञञोश्चे'ति लुक् कथं युवबहुत्वेऽत आह–**लुग्विधाविति**। **गोत्रप्रत्ययमात्रमिति**। 'गोत्र' इत्यस्य लुगाक्षिप्तप्रत्ययेनैवाऽन्वयाद्गोत्रेऽञो लुग्भवति, तदन्तश्चेद्बहुत्वे इत्यर्थ इति भावः। अन्यथा 'शिष्यमाण'मिति न्यायेनाऽञन्तस्य युवबहुत्वे वृत्तिर्न 'अञ'इति-न लुकः प्राप्तिः स्यादिति बोध्यम्। **प्रथमार्थेति**। न तु प्रथमोत्पन्नत्वात्। तेन यत्राऽर्थे प्रत्यय उत्पन्नस्तत्रार्थे वर्त्तमानस्यैवाऽलुगिति भावः।

लुगिष्यत इति। स तु 'प्रथमस्ये'त्यनुच्यमानेऽलुका बाधान्न प्राप्नोति, 'प्रथमस्ये'त्युक्तौ तु नाऽलुकः प्राप्तिस्तदाह– **अनेनेति**। एतत्प्रयोगसिद्ध्यर्थमेव लुक् द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्यापि। तत्र 'प्रथमस्ये'त्यस्याऽभावात्। **पूर्ववद्वुनिति**। वसिष्ठकश्यपानां मैथुनिकेति 'द्वन्द्वाद्वुन् वैरमैथुनिकयो'रिति वुनिति भावः। नियमार्थत्वमुपपादयति–**गर्गादीति**। अन्यथाऽनेनैवाऽलुकि सिद्धे 'गर्गभार्गविका'शब्दस्य गोपवनादिषु पाठो व्यर्थः स्यादिति

---

१ अयं पाठः क्वाचित्कः।

वक्तव्यः। अञ्यो बहुषु यञ्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुङ्न प्राप्नोतीति, मा भूदेवमञ्यो बहुषु यञ्यो बहुष्विति, अञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति'। ननु चोक्तं-नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात्काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपाः''-इति॥ नैष दोषः-लौकिकस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहणं, न चैतल्लौकिकं गोत्रम्॥ यद्यञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्बहुष्वित्येवमुच्यते,-बिदानामयमपत्यं माणवको बैदो, बैदावत्रापि प्राप्नोति॥ अलुगत्र लुकं बाधिष्यते, अलुकि च कृते पुनर्लुको निमित्तं नास्तीति कृत्वा पुनर्लुश्च भविष्यति॥ [॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥] उक्तं वा। किमुक्तम्॥ ''आपत्यं वा गोत्रम्। परमप्रकृतेश्चापत्यः। आपत्याज्जीवद्वंश्यात्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः। स चाऽस्त्रिया-

प्र.] प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिस्वरप्रसङ्गः। **लौकिकस्येति**। अपत्यस्येत्यर्थः। 'काश्यपा' इत्यञन्तन्तु प्रतिकृतिबहुत्वे वर्त्तते नापत्यस्य बहुत्वे। **निमित्तं नास्तीति**। बहुत्वं नास्ति, द्वित्वैकत्वविषयत्वादित्यर्थः। **आपत्यं वेति**। अपत्यस्येदमापत्यं-पौत्रप्रभृत्यपत्यमित्यर्थः, तद्गोत्रसंज्ञं भवति। **परमप्रकृतेरिति**। गर्गादेरेवापत्यप्रत्ययः कार्यो न त्वनन्तरगोत्रयुवभ्य इत्यर्थः। **आपत्यादिति**। गर्गादेर्यदा पौत्रप्रभृतेरपत्ये चतुर्थादौ जीवद्वंश्ये प्रत्ययः क्रियते तदा स्वार्थे द्वितीयो यञिञोश्चेत्यादिना फगादिः क्रियते-गार्ग्यायण इति। **स चेति**। स्त्रियां द्वितीय-

उ.] भावः। भाष्ये-**अञन्तमिति**। एवञ्च 'यञञोश्चे' त्यनेनैव सिद्धिरिति भावः। तत्र शङ्कते-**ननु** चेत्यादि **काश्यपा इतीत्यन्तेन**। **अपत्यस्येति**। प्रवराध्यायप्रसिद्धाऽपत्यस्येत्यर्थः। 'स्त्रीपुंसाभ्या'मिति सूत्रे स्वयमेव तथोक्तेः। भाष्ये-**बैदो बैदावत्रापि प्राप्नोतीति**। अञन्तस्य गोत्रयुवसमुदायगतबहुत्वे वर्त्तनात्। 'अञ्यो बहुषु' इत्यर्थे तु न दोषः, तत्समुदायगतबहुत्वेऽञोऽवर्त्तनादित्य**भिमानः**। **उत्तरन्तु**-गोत्रबहुत्वे प्राप्तस्याऽलुका बाधो, यूनस्तु बहुत्वमेव न, उभयसमुदायस्तु न समकक्षतया शब्दवाच्य इति॥ **बहुत्वं नास्तीति**। युवबहुत्वं नास्तीत्यर्थः। अन्यत्र स्वयं पठितवार्त्तिकैरत्रत्ये वार्त्तिके प्रत्याचष्टे तेषामावश्यकत्वाऽभिप्रायेण—भाष्ये-**उक्तं वेति**। **अपत्यस्येदमिति**। 'तस्येद'मित्यादिवार्त्तिकविरुद्धमेतत्। शिवादिपाठादणिति युक्तम्। **आपत्याज्जीवद्वंश्यादिति**। जीवद्वंश्यचतुर्थादिबोधकाद्गोत्रप्रत्ययान्तात्स्वार्थे द्वितीयः फगादिर्भवति स 'युव'संज्ञ इत्यर्थः। **परे** तु अपत्याऽपत्यार्थकस्य आपत्यशब्दस्य तदर्थकप्रत्ययपरता, 'परमप्रकृतेश्चे'ति वार्त्तिके, 'आपत्या'दित्यत्र च तस्य तत्परत्वावश्यकत्वात्। एवञ्च,-प्रत्ययस्यैव गोत्रसंज्ञा, युवसंज्ञावत्। कैयटोक्तव्याख्याने वार्तिकस्य सूत्रसमानार्थकतया 'आपत्यं वे'ति 'वा'-शब्दाऽसङ्गतिः, उद्देश्यानन्तरेण 'वा'शब्देन तद्विकल्पबोधनात्। न्यासविकल्पे तु-'आपत्यं गोत्र'मिति वदेत्। सचाऽपत्याऽपत्यबोधकः प्रत्ययः परमप्रकृतेरेव भवति। एवञ्च,-गोत्रत्वयुवत्वादिना बोधविषयताशङ्काऽपि न। 'आपत्यो वा गोत्र'मिति वार्तिकपाठो 'जीवती'ति सूत्रे भाष्ये क्वचित्पुस्तके दृश्यते स युक्ततरः, अपत्यान्तानां स्त्रीपुंसयो-

१ असार्वत्रिकोऽस्य पाठः। २ 'अपत्यं पौत्रप्रभृती'त्यत्रेदमुक्तम्।

मेकोगोत्रग्रहणाऽनर्थक्यं च बहुवचनलोपिषु च सिद्धम्''इति। तत्र 'बिदानामपत्यं माणवक'इति विगृह्य बिदशब्दाद् द्व्येकयोरुत्पत्तिर्भविष्यति-बैदः बैदौ। 'बैदस्यापत्यं बहवो माणवका'इति विगृह्य बिदशब्दाद्बहुषूत्पत्तिर्भविष्यति-'बिदा'इति,-अविरविकन्यायेन ॥ [गोत्रेऽलुगचि] ॥ ८९ ॥

यूनि लुक् ।४।१।९०।

॥ * ॥ यूनि लुगचीति चेत्प्रत्ययस्याऽयथेष्टप्रसङ्गः ॥ * ॥ 'यूनि लुगची'ति चेत्प्रत्ययस्याऽयथेष्टं प्राप्नोति। अनिष्टे प्रत्ययेऽवस्थिते लुक्। अनिष्टस्य प्रत्ययस्य श्रवणं प्रसज्येत ॥ * ॥ सिद्धं त्वविशेषेण लुग्वचनं हलि नेति प्रतिषेधः ॥ * ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम्? ॥ अविशेषेण लुकमुक्त्वा 'हलि ने'ति वक्ष्यामि ॥ सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं 'यूनि लुगचीति चेत्प्रत्ययस्यायथेष्टप्रसङ्ग' इति ॥ नैष दोषः-अचीति नैषा परसप्तमी ॥ का तर्हि? ॥ विषयसप्तमी-अजादौ विषय इति। तत्राऽचि विषये लुकि कृते यो यतः प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो भविष्यति ॥

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि? ॥ * ॥ [प्रयोजनं सौवीरगोत्रेभ्यो णठक्छाः] ॥ * ॥ प्रयोजनं सौवीरगोत्रेभ्यो णठक्छाः। ण-फाण्टाहृतेरपत्यं

प्र.]प्रत्ययाभावाद्गार्गीत्येव भवति। एक इति। 'परमप्रकृतेश्चापत्य' इत्यनेन तदर्थस्य लाभात्। बहुवचनलोपिष्विति। युवबहुत्वे बिदा इत्यादि सिद्धम्। द्वित्वैकत्वयोस्तु बैदो बैदाविस्यादीत्यर्थः। तत्र बिदानामिति-'गोत्रस्य बहुषु लोपिन'इति वार्त्तिकप्रयोजनमन्यथा साधयति। परमप्रकृतेरेव यूनि प्रत्ययः। आपत्याञ्जीवद्वंश्यादित्यनेन स्वार्थिको द्वितीयो ण्यक्षत्रियार्षञित इति लुप्यते। अविरविकन्यायेनेति। केचिदाहुरग्रन्थोऽयमिति, 'परमप्रकृतेश्चापत्य' इति वाचनिकत्वादस्यार्थस्य। अन्ये तु वचनस्यैवाव्यविकन्यायमूलत्वप्रतिपादनायैतदुक्तमित्याहुः ॥ [गोत्रेऽलुगचि] ॥ ८९ ॥

यूनि लुक्। यूनि लुगचीति चेदिति।-अस्मिन्सूत्रन्यासे दोषो न तु न्यासान्तर इत्यर्थः। फाण्टाहृतस्यापत्यमित्यत इञ्। तस्यापत्यं युवा। 'फाण्टाहृतिमिमताभ्या'मिति णः। तस्य छात्रा इति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायामिञश्चेत्यणिष्यते। स च न प्राप्नोति, णान्तत्वात्।

उ.]रेव वृत्तेः, 'गोत्रेऽलुगची'त्यादौ 'यूनि लुगि'त्यादौ च षष्ठ्यर्थे सप्तमीत्याहुः। वार्तिकप्रयोजनमिति। वार्त्तिकद्वयप्रयोजनमित्यर्थः। अन्यथेति। वार्त्तिककारो वचनं विनैव प्रकारान्तरेण साधयतीत्यर्थः। यूनि युवबहुत्वे तद्द्वित्वैकत्वयोश्चेत्यर्थः। वाचनिकत्वादिति। तत्त्वे न्यायसिद्धत्वकथनमयुक्तमित्यर्थः। [गोत्रेऽलुगचि] ॥८९॥

यूनि लुक्। न्यासाऽन्तर इति। 'यूनि लुक् न हली'ति न्यासे इत्यर्थः। अनिष्टप्रत्ययश्रवणमुदाहरणे दर्शयति-फाण्टाहृतेति। अविशेषेणेति-भाष्ये। 'अची'त्ययं विशेषो

---

१ अयं पाठो नैव कुत्रापि दृश्यते।

माणवकः–फाण्टाहृतः । फाण्टाहृतस्य यूनश्छात्राः–फाण्टाहृताः । ण ॥ ठक्– भागवित्तेरपत्यं माणवको भागवित्तिकः । भागवित्तिकस्य यूनश्छात्रा भागवित्ताः । ठक् ॥ छ–तैकायनेरपत्यं माणवकस्तैकायनीयः । तैकायनीयस्य यूनश्छात्राः तैकायनीयाः । छ ॥ * ॥ इञ्ण्यौ सर्वत्र ॥ * ॥ **इञ्ण्यौ सर्वत्र प्रयोजनम् । औपगवेर्यूनश्छात्रा औपगवीयाः ॥ वृद्धवदतिदेशे सति इञो गोत्र इत्यण्प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । प्रत्याख्यायतेऽसावतिदेशः । कथं [पुनः] यानि प्रयोजनानि ? ॥ तानि ज्ञापकेन सिद्धानि** ॥*॥ यत्खच्छान्तात्तर्हि इञ् प्रयोजनम् ॥*॥ **[यत्खच्छान्तात्तर्हि इञ् प्रयोजनम् ।] यत्–श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः । श्वशुर्यस्यापत्यं श्वाशुरिः । श्वाशुरेर्यूनश्छात्राः श्वाशुराः ।** यत् ॥ **ख–कुलस्यापत्यं कुलीनः, कुलीनस्यापत्यं कौलीनिः, कौलीनेर्यूनश्छात्राः कौलीनाः । ख ॥**

प्र.]ततश्च वृद्धलक्षण एव च्छे परतो णस्य लुक्स्यादिति च्छस्य श्रवणप्रसङ्गः। **भागवित्तेरिति।** भागवित्तस्यापत्यमित्यत इञ् । ततो यूनि 'वृद्धाट्ठक्सौवीरेषु बहुल'मिति ठक् । तस्य छात्रा इत्यर्थे ठको लुकि इञश्चेत्यण्। **तैकायनेरिति।** तिकस्यापत्यमिति तिकादिभ्यः फिञ् । ततो यूनि फेश्छ चेतिच्छः। **यमुन्दश्च सुषामाच वार्ष्यायणि फिञः स्मृता** इति परिगणनं तु भाष्यकारेण फेश्छचेत्यत्र नाश्रितमिति तैकायनेश्छो भवति। परिगणनाश्रये तु न प्राप्नोति। तस्य छात्रा इति च्छे लुप्ते वृद्धलक्षणश्छः। **औपगवेरिति।** उपगोरपत्यमित्यण्। ततो यूनीञ् । तस्मिन्लुप्ते छः । किं पुनरिञो लुकः प्रयोजनं यदा तस्मिन्नलुप्तेऽपि सिद्धश्छो वृद्धलक्षण इत्याह–**वृद्धवदिति ।** वृद्धशब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा गोत्रस्य । तत्र यूनो वृद्धवदतिदेशादिञो लुक्यसत्यण् स्यात्। **कथं पुनर्यानीति ।** गार्ग्यायणानां समूह इत्यादौ गोत्रलक्षणो वुञिष्यते स न प्राप्नोति॥ **ज्ञापकेनेति ।** 'राजन्याद्वुञ्मनुष्याच्चे'ति वक्ष्यमाणेन। तदेवमिञो लुका विनाप्यौपगवीया इति छस्य सिद्धत्वादनुदाहरणमेतत्। इदानीमिञ-उदाहरणान्तरं दर्शयितुमाह–**यत्खच्छान्तादिति । श्वाशुरिरिति ।** 'आपत्यस्य च तद्धिते नाती'ति यलोपः । उणादीनामव्युत्पन्नत्वा'न्न य्वाभ्यामिति वृद्धिनिषेध

उ.]नाऽपेक्षत इत्यर्थः। **फेश्छ चेति ।** तैकायनिः सौवीरगोत्र इति भावः। असौवीरगोत्रोऽप्ययम्, अतएव 'फेश्छ चे'ति सूत्रे 'सौवीरेति किं ? तैकायनि'रिति वृत्त्यादिग्रन्थाः सङ्गच्छन्ते। **परिगणनाश्रये त्विति ।** एवञ्च परिगणनं चिन्त्यमिति भावः। **छे लुप्त इति।** यद्यपि तदलुक्यपि छः प्राप्नोति तथापि 'तैकायनीयीय' इति प्राप्नोतीति भावः। भाष्ये– **सर्वत्रेति ।** सौवीरगोत्रेभ्योऽसौवीरगोत्रेभ्यश्चेत्यर्थः। **सिद्ध इति ।** 'इञश्चे'त्यण् तु न प्राप्नोति, यूनीञ उत्पन्नत्वेनाऽगोत्राऽर्थत्वादिति भावः। **इत्याहेति ।** इत्यत आहेत्यर्थः। **वक्ष्यमाणेनेति ।** तेन ह्यपत्याऽधिकारादन्यत्र लौकिकगोत्रग्रहणं ज्ञाप्यत इति भावः।

लुका विनापीति। 'इञश्चे'त्यस्य तु न तेन ज्ञापकेन प्राप्तिस्तत्र शास्त्रीयगोत्रस्यैव ग्रहणादिति वक्ष्यत इति भावः । ननु आश्वर्थके 'शौ' उपपदे उरनि श्वशुरस्य सिद्धेः 'न य्वाभ्या'मित्यैच्प्राप्नोतीत्यत आह–**उणादीनामिति । क्षत्रियादेरिति ।** क्षत्रियादे-

छ-स्वसुरपत्यं स्वस्रीयः, स्वस्रीयस्यापत्यं स्वास्रीयिः, स्वास्रीयेर्यूनश्छात्राः स्वास्रीयाः ॥ एतान्यपि हि न सन्ति प्रयोजनानि । अत्रापि यूनि-श्वशुर्यः कुलीनः स्वस्रीय इत्येव भवितव्यम् । उक्तमेतत्-'अणिञोर्लुक्यब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यान'मिति॥ 'अब्राह्मणगोत्रमात्रा'दित्युच्यते, न चैतदब्राह्मणगोत्रमात्रम् ॥ 'अब्राह्मणगोत्रमात्रा'दिति नायं पर्युदासो-यदन्यद्ब्राह्मणगोत्रमात्रादिति॥ किन्तर्हि ?॥ प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं-ब्राह्मणगोत्रमात्रान्नेति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं-मायूरिः कापोतिः कापिञ्जलिरित्येवमर्थम्॥ एवन्तर्हि-
॥ * ॥ अण्ण्यौ सर्वत्र प्रयोजनम् ॥ * ॥ **अण्ण्यौ सर्वत्र प्रयोजनम्** । अण्-ग्लुचुकायनेरपत्यं माणवको ग्लौचुकायनः,ग्लौचुकायनस्य यूनश्छात्रा ग्लौचुकायनाः।
॥ * ॥ ण्यश्च कापिञ्जलाद्यर्थम् ॥ * ॥ [**ण्यश्च कापिञ्जलाद्यर्थम्**]। कापिञ्जलादेरपत्यं माणवकः कापिञ्जलाद्यः, कापिञ्जलाद्यस्य यूनश्छात्राः कापिञ्जलादाः ॥

॥ * ॥ प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवदतिदेशः ॥ * ॥ **प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवदतिदेशः** कर्त्तव्यः । 'युवा वृद्धवद्भवती'ति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम्?॥ गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकं। गार्ग्यायणानां किञ्चिद्गार्ग्यायणकम्। गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणक-गोत्राश्रयो वुञ्यथा स्यात् ॥ यदि वृद्धवदतिदेशः क्रियते-औपगवेर्यूनश्छात्रा औपगवीया इतीञो गोत्र इत्य-

---

प्र.] ऐजागमश्च न प्रवर्त्तते । **कुलीन इति** । 'कुलात्खः' । **स्वस्रीय इति** । 'स्वसुश्छः' । **एतान्यपीति** । लक्षणान्तरेण युवप्रत्ययस्य लुकः सिद्धत्वादित्यर्थः । **न चैतदिति** । अब्राह्मणशब्देन ब्राह्मणसदृशक्षत्रियादिग्रहणात्छ्वशुरादिशब्दैश्च क्षत्रियादेरनभिधानादित्यर्थः । **प्रसज्य प्रतिषेध इति**। युवप्रत्ययमात्रस्य लुकं विधाय ब्राह्मणगोत्रात्परस्य स निषिध्यत इत्यर्थः । **मायूरिरिति** । मयूरस्य पक्षिविशेषस्य गोत्र इञ् । तदन्ताद्यूनि-'यञिञोश्चे'ति फक् । तस्य लुक् । **ग्लुचुकायनेरिति** । ग्लुचुकस्यापत्यं गोत्रमिति 'प्राचामवृद्धात्फिन्बहुल'मिति फिन् । ततो यून्यण् । तस्य लुक्यणेव भवति । अन्यथा वृद्धत्वाच्छः स्यात् । **कापिञ्जलादेरिति** । कपिञ्जलादस्यापत्यमत इञ् । ततो यूनि 'कुर्वादिभ्यो ण्य' इति ण्यः । तस्य लुकीञश्चेत्यण् भवति। अन्यथा छः स्यात्। **प्राग्दीव्यत इति**। प्राग्दीव्यतो येऽर्थास्तेषु विवक्षितेष्वित्यर्थः। **वृद्धवदिति**। गोत्रवदित्यर्थः। अन्यथा गोत्रसंज्ञाया युवसंज्ञया बाधितत्वाद्गोत्राश्रयकार्य्याऽप्रसङ्गः । **गार्ग्यायणानामिति** । गर्गस्यापत्यं गोत्रं । 'गर्गादिभ्यो यञ्' । तदन्ताद्यूनि 'यञिञोश्चे'ति फक् । तदन्तात्समूहे 'गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रे'ति

उ.] वेत्यर्थः । 'अब्राह्मणगोत्रमात्रा'दित्यत्र 'मात्र'-पदमवधारणार्थकमिति भावः । **ब्राह्मणगोत्रमात्रादन्यदिति**-भाष्ये अन्यच्छब्देन क्षत्रियादिगोत्रमात्रग्रहणं बोध्यम् । ब्राह्मणगोत्रमात्रे निषेधे तु क्षत्रियादिमात्रगोत्रे साधारणे च विधिरिति बोध्यम् । **बाधितत्वादिति** । 'जीवति तु' इति 'तु'ग्रहणादवधारणार्थादिति भावः । नन्वत्रातिदेशेऽपि स्वाश्रययुवत्वमादायौपगवेरिञो लुकि 'इञश्चे'त्यत्र शकन्ध्वादिपररूपेणेकारप्रश्लेषा-

ण्प्राप्नोति ॥ यदि पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनानुत्पत्तिरतिदिश्येत ॥ कथं पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनानुत्पत्तिः शक्याऽतिदेष्टुम् ?॥ वतिनिर्देशोऽयम् । कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम्। तद्यथा-'उशीनरवन्मद्रेषु यवाः' । 'सन्ति'।'न सन्ती'ति। मातृवदस्याः कलाः। 'सन्ति'।'न सन्ती'ति। एवमिहापि 'युवा वृद्धवत्' 'भवति', वृद्धवत्-'न भवती'ति,-एवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे। यथा गोत्रे युवप्रत्ययो न भवत्येवं प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यून्यपि न भवतीति ॥

तद्वक्तव्यम् ?॥ यद्यप्येतदुच्यते,-अथ वैतर्हि यूनि लुगित्येतन्न क्रियते ॥ कथन्तर्हि 'फक्फिञोरन्यतरस्या'मिति ? ॥ फक्फिञ्वर्ती युवा वा वृद्धवद्भवती'ति वक्ष्यामि। यदा तर्हि न वृद्धवत्तदा-गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम्, गार्ग्यायणानां किञ्चिद्गार्ग्यायणकम्, गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः,-गोत्राश्रयो वुञ्न प्राप्नोति ॥ यदि पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनाऽर्थोऽतिदिश्येत,-प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवदर्थो भवतीति ॥ तद्वक्तव्यम् ?॥ यद्यप्येतदुच्यते अथ वैतर्हि यूनि लुगित्येतन्न करिष्यते ॥ कथं 'फक्फिञोरन्यतरस्या'मिति ?॥

प्र.] वुञ्। इदमर्थे 'गोत्रचरणाद्वु'ञिति वुञ्। 'सास्य भक्ति'रित्यत्रार्थे 'गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्' इति वुञ्। **औपगवेरिति।** सत्यतिदेशे 'यूनि लु'गित्यस्य प्रत्याख्यानादिञो लुगभावाद्वृद्धवदतिदेशादिञश्चेत्यण्प्रसङ्गः। एतद्दोषपरिहारायाह-**यदि पुनरिति।** यथा गोत्रे युवप्रत्ययो नोत्पद्यते तथा यून्यपि-प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायां युवप्रत्ययस्यानुत्पादादिञभावादिञश्चेत्यण्न भविष्यतीत्यर्थः। **अतिदिश्येतेति।** 'अतोऽयं दोषो न स्या'दिति वाक्यशेषः। **एवं वाक्यशेषमिति।** उभयसंभवे 'न भवती'त्यध्याहरिष्यत इत्यर्थः। **एव**मित्यनेनाऽनन्तरं प्रक्रान्तो 'न भवती'ति वाक्यशेषः परामृश्यते। **तद्वक्तव्यमिति।** ततश्च गौरवं स्यादिति भावः। **अथ वैतर्हीति।** एवं सतीत्यर्थः। एतेन गौरवं परिहृतम्। **कथमिति।** 'यूनि लु'गित्यस्मिन्नकृते 'फक्फिञोरन्यतरस्या'मित्येतदपि न कर्तव्यं, विधेयकार्यानिर्देशात्। ततश्च गार्ग्यायणस्य च्छात्रा गार्गीयाः, गार्ग्यायणीया इति रूपद्वयं न सिध्यतीति भावः।

फक्फिञ्वर्तीति। वर्तनं वर्त्तः, फक्फिञोर्वर्त्तः फक्फिञ्वर्त्तः, स विद्यते यस्मिन् यूनि स वा वृद्धवत्। ततः पक्षे फक्फिञोरुत्पत्तिः, पक्षेऽनुत्पत्तिरिति द्वैरूप्यसिद्धिः। **यदा तर्हीति।** गार्ग्यायणानां समूह इति विवक्षायां यदा वृद्धवदतिदेशात्फकोऽनुत्पत्तिस्तदा 'गार्ग्यक'मिति सिध्यति। यस्मिंस्तु पक्षे वृद्धवदतिदेशाभावात्फक्श्रवणं तत्र गोत्रलक्षणो वुञ्न प्राप्नोति। इदानीमर्थातिदेशदर्शनायाह-**यदि पुनरिति** । **यूनि लुगित्येतदिति।**

उ.] दिकारेणेञो विशेषणादणोऽप्राप्तेराह-**सत्यतिदेश इति** । **प्रत्याख्यानादिति।** इदश्चिन्त्यं, कार्याऽतिदेशे तत्प्रत्याख्यानाऽसम्भवः, कापिञ्जलादासिद्धेः। अर्थाऽतिदेशाऽनुत्पत्त्यतिदेशयोर्वक्ष्यमाणत्वेनेदानीं तदभावात्। तस्माल्लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेनेञन्तत्वादण्प्रसङ्ग इति भाष्याशयः। इकारप्रश्लेषे तु न मानमिति तत्त्वम्। उभयथाऽतिदेशस्यानिष्टत्वादाह-**उभयसम्भव इति** । ननु स्वसाध्यफलसिद्धये 'फक्फिञो'रित्येतत्सूत्रमावश्यकमत

'फक्फिञ्वर्त्ती युवार्थो वा वृद्धवद्भवती'ति वक्ष्यामि॥ यदा तर्हि न वृद्धवत्तदा गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम्, गार्ग्यायणानां किञ्चिद्गार्ग्यायणकम्, गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः,-गोत्राश्रयो वुञ्न प्राप्नोति॥

एवं तर्हि-॥ * ॥ राजन्याद्वुञ्मनुष्याच्च ज्ञापकं लौकिकं परम् ॥ * ॥ **यदयं वुञ्विधौ राजन्यमनुष्ययोर्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो-'लौकिकं परं गोत्रग्रहण'-मिति। युवा च लोके'गोत्र'मित्युपचर्यते-किङ्गोत्रोऽसि माणवक ?; गार्ग्या-**

प्र.] यूनो गोत्रत्वातिदेशाद्युवप्रत्ययस्याभावाल्लुग्न विधेय इत्यर्थः। **यदयमिति**। प्राग्गोत्रसंज्ञाया 'गोत्रे कुञ्जादिभ्य' इत्यतो गोत्रग्रहणानुवर्त्तनाच्छास्त्रीयगोत्राभिधायिनौ राजन्यमनुष्यशब्दौ, ततश्च गोत्रग्रहणेनैव ताभ्यां वुञः सिद्धत्वात्किं तयोर्ग्रहणेन ? । गृहीतौ तु ज्ञापयतो-'गोत्रग्रहणं लौकिकगोत्रपर'मिति । राजन्यमनुष्यशब्दौ च लौकिके प्रयोगे जातिविशेषवाचित्वाल्लौकिकगोत्राभिधायिनौ न भवत इति कर्त्तव्यं तयोर्ग्रहणम्। लौकिकं च गोत्रमपत्यमात्रम्। **परमिति**। अपत्याधिकारादुत्तरमित्यर्थः। **उपचर्यत इति**।

उ.] आह-**यूनि लुगिति**। **वर्त्तः**-प्रवृत्तिः। भाष्ये-**यदा तर्हीति**। यदैवाऽतिदेशस्तदैव फकोऽनुत्पत्तिरिति भावः। **गोत्रत्वाऽतिदेशादिति**। तत्त्वाऽतिदेशे च 'गोत्र एक एवे'ति नियमेन युवप्रत्ययाऽनुत्पत्तेर्लुङ्न विधेयः, अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयाऽभावश्चाऽतिदेशस्वभावसिद्ध इति भावः। ननु 'राजश्वशुराद्यत्, 'मनोर्जातावञ्यतौ' इत्याभ्यामनन्तराऽपत्येऽपि प्रत्ययेन तस्य गोत्रत्वाऽभावात्तत्र वुञोऽप्राप्तौ तत्प्रापकत्वेन तस्य चारितार्थ्यात्कथं ज्ञापकत्वमत आह-**प्राग्गोत्रेति**। न चाऽत्र पक्षेऽनन्तराऽपत्ये 'गाङ्गेयः' 'श्वशुर्य' इत्यसिद्धिः, द्रौणायनिवदुपचारेण सिद्धेः। न च 'गार्गी'प्रभृतिभ्यो यूनि ढग्न स्याद्, गोत्रत्वारोपे 'एको गोत्रे' इति नियमात्, तदनारोपे तु गोत्रत्वाऽभावादिति वाच्यम्, 'उदीचां वृद्धा'दिति सूत्रे 'अगोत्रा'दित्युक्तिसामर्थ्येन गोत्रप्रत्ययान्तप्रकृतिभ्योऽप्येषां विशिष्य विधानसामर्थ्यात् 'यञिञोश्चे'त्यादिवद्यून्युत्पत्तिसिद्धेः। **शास्त्रीयेति**। यद्यपि लोके राजन्यमनुष्यशब्दौ नाऽपत्यार्थकत्वेन प्रसिद्धौ, किन्तु जातिबोधकत्वेनैव प्रसिद्धौ, तथापि गोत्राधिकारात्पौत्रप्रभृत्यपत्ये प्रत्ययविधानाच्छास्त्रीयवासनया तदभिधायिनावित्यर्थः। शास्त्रप्रक्रियायाञ्च शास्त्रकल्पितआरोपितोऽप्यर्थो निमित्तम्। अत एव मनुषीशब्दात्कुत्सितमपत्यमित्यर्थे 'मानुषो जाल्म' इति भवत्येव। राजन्यशब्दाच्च 'उदीचां वृद्धा'दिति फिञ् न, 'राजश्वशुरात्' 'मनोर्जातौ' इत्यनयोर्गोत्राऽधिकारे पाठात्तयोरपि शास्त्रीयगोत्रत्वात्। एवञ्च शास्त्रीयगोत्रग्रहणे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। 'शिवादिभ्यः' इत्यत्रैव 'गोत्र इति निवृत्त'मिति वृत्त्यादिग्रन्थास्तु चिन्त्या एव, उक्तप्रयोगाऽसिद्ध्यापत्तेः। **लौकिकमित्यस्य** च—लोकेऽपत्यत्वेन बोधजनकमपत्याधिकारविहितप्रत्ययान्तमित्यर्थः। अत एव राजन्यमनुष्याभ्यां शैषिको 'गोत्रचरणा'-दिति वुञ्न। न चैतत्तथेत्याह-**राजन्येत्यादि**। लोके अपत्यत्वप्रकारकप्रतीतिजनकत्वरूपस्य तस्याऽभावः, जातिप्रकारेण बोधजननादित्यर्थः। गार्ग्यादिभ्योऽप्यपत्यत्वेन गोत्रस्य पौत्रप्रभृतेर्बोध इति बोध्यम्। इदञ्च यत्र शास्त्रीयग्रहणे गमकाऽभावस्तद्विषयम्। यत्र तु

यणः ॥ किङ्गोत्रोऽसि माणवक ?–वात्स्यायनः ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते–औपगवेर्यूनश्छात्रा औपगवीयाः,–गोत्राश्रय इञो गोत्र इत्यणप्राप्नोति ॥ सामूहिकेषु ज्ञापकम् ॥ यदि सामूहिकेषु ज्ञापकं–गार्ग्यायणानां किञ्चिद्गार्ग्यायणकम्, गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः,–गोत्राश्रयो वुञ्न प्राप्नोति ॥ [एवं तर्हि—] वुञ्विधौ ज्ञापकम् ॥ यदि वुञ्विधौ ज्ञापकं शालङ्केर्यूनश्छात्राः शालङ्काः। इञो गोत्र इत्यण्न प्राप्नोति। अस्तु तर्ह्यविशेषेण ॥ कथमौपगवेर्यूनश्छात्रा औपगवीयाः ? ॥ गोत्रेणेञं विशेषयिष्यामः–'गोत्रे य इञ्विहित' इति ॥

प्र.] व्यवह्रियत इत्यर्थः। **शालङ्केरिति।** शलङ्कोरपत्यमिति बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ्। पैलादिषु शालङ्किशब्दपाठान्निपातनाच्छलङ्कादेशः। अत एव च निपातनाद्गोत्रेऽपि नडादिफका इञ् न बाध्यते। तयो यूनि फक्। तस्य पैलादित्वाल्लुकि कृते इञन्तं यूनि वर्त्तत इति गोत्राश्रय इञश्चेत्यण् न प्राप्नोति। **गोत्रेणेञमिति।** 'कण्वादिभ्यो गोत्र'इत्यत्र गोत्रग्रहणेन पौत्रप्रभृति गोत्रं गृह्यते। गोत्रप्रत्ययानुवादेन ह्यत्राऽण्विधीयते–'कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तेभ्योऽण् भवती'ति। कण्वादयश्च गर्गादिषु पठितास्तत्र च गोत्र इति वर्त्तते। अपत्याधिकारे च गोत्रग्रहणादेव शास्त्रीयं गोत्रं गृह्यते। तदेव च कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यत्रानूद्यते। तदेवेञश्चेत्यत्रानुवर्त्तते। तेन गोत्रे य इञ् विहितस्तदन्तादण् विधीयमानः शालङ्केर्भविष्यति न त्वौपगवेरित्यर्थः। नन्वौपगविशब्देऽनेन सूत्रेणेञो लुका भाव्यम्। नैष दोषः। पूर्वमेवास्योदाहरणस्य प्रत्याख्यानादन्यथासिद्धत्वादित्यभिप्रायेणेदमुक्तम्॥ **[यूनिलुक्]**॥९०॥

उ.] गमकं तत्र तस्यैव। यथा 'गोत्रेऽलु'गिति सूत्रे उत्तरसूत्रस्थयुवसाहचर्याच्छास्त्रीयस्यैव ग्रहणम्। अत एव 'वाऽन्यस्मिन्' इति सूत्रभाष्ये गोत्रयुवसंज्ञयोः समावेशे एतद्विषये फलं दत्तम्। भाष्ये–**युवा च लोके इति।** अनन्तराऽपत्यस्याऽप्युपलक्षणमिदम्। **उत्तरमिति।** अन्यत्रेत्यर्थ इति **केचित्।** इदमेव युक्तम्, अत एव 'यञञोश्चे'त्यत्र लौकिकगोत्रग्रहणं भाष्य उक्तम्। अत्र वदन्ति–एतत्सूत्रस्थभाष्यस्वारस्येन, 'अणिञोः' 'गोत्रावयवा'दिति सूत्रस्थभाष्येण च ऋष्यपत्यमात्रं गोत्रं लौकिकमिति लभ्यते। जातिलक्षणे चैत्रमेव। 'अनुपसर्जना'दिति सूत्रे कुन्ती–अवन्तीगान्धारीषु तत्त्वारोपेण 'इतो मनुष्यजाते'रित्यस्योदाहरणत्वोक्तिः, 'गोत्रोक्ष' इति सूत्रे च। खण्डिकादिसूत्रे क्षुद्रकमालवशब्दे 'जनपदशब्दात्क्षत्रिया'दित्यधिकारस्थप्रत्ययान्ते 'गोत्रोक्ष' इति सूत्रेण वुञो भाष्ये करणन्तु तद्वदारोपेणैव। अपत्याधिकारे तु युवत्वाऽनाक्रान्तपौत्रप्रभृत्यपत्यरूपम्। तदर्थकत्वञ्चारोपितं वास्तवं वेत्यन्यदिति। **अत एव चेति।** अन्यथा नडादिषु 'शलङ्कु शङ्कलञ्चे'ति पाठाद्गोत्रे फगेव स्यात्। निपातनात्त्विञपि भवतीत्यर्थः। नन्वविशेषेण ज्ञापने कथं 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यत्र शास्त्रीयगोत्रग्रहणमित्यत आह–**गोत्रप्रत्ययेति।** गोत्राधिकारविहितप्रत्ययाऽनुवादेनेत्यर्थः। तत्र च 'गोत्र' इति स्वर्यत इति भावः। **तदेव चेति।** शास्त्रीयं गोत्रमित्यर्थः। तच्च युवत्वाऽनाक्रान्तपौत्रप्रभृत्यपत्यरूपम्। **न त्विति।** यूनीञो विधानादित्यर्थः। **इञो लुका भाव्यमिति।** ननु लुक्यपि प्रत्ययलक्षणं सुलभं, न

तस्यापत्यम् ।४।१।९२।

॥ * ॥ तस्येदमित्यपत्येऽपि ॥ * ॥ **'तस्येद'मित्यपत्येऽपि अणिसद्धः । तस्येदं-विशेषा ह्येते-अपत्यं, समूहो, विकारो, निवास इति ॥ किमर्थं तर्हीदमुच्यते ?॥** ॥ * ॥ बाधनार्थं कृतं भवेत् ॥ * ॥ **ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् ॥ कथं पुनर-शैषिकः शैषिकं बाधेत ? ॥** * ॥ उत्सर्गः शेष एवाऽसौ ॥ * ॥ **योऽप्युत्सर्गः सोऽपि शेष एव ॥ अथैतस्मिन्बाधकबाधनार्थे सति किं प्रयोजनम् ? ।** ॥ * ॥ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥ * ॥ **वृद्धानि प्रयोजयन्ति-भानोरपत्यं भानवः । श्यामगोरपत्यं श्यामगवः [इति] ॥ कथं पुनरिच्छताऽप्यपवादः प्राप्नुवञ्छक्यो बाधि-**

प्र.] **तस्यापत्यम् । तस्येदमिति ।** इदमिति सम्बन्धिसामान्ये सर्वविशेषान्तर्भावादपत्यस्याऽप्यन्तर्भूतत्वादित्यर्थः । **बाधका इति ।**—जातौ बहुवचनम् । तस्येदमित्यनेन विधीयमानस्याऽणो बाधकश्छस्तस्य बाधनार्थमिदं सूत्रमित्यर्थः । **कथं पुनरिति ।**—एकस्मिन्नर्थे प्राप्तौ सत्यां बाध्यबाधकभावो भवति । तत्र शेषेऽर्थे विधीयमानश्छः, अण् त्वनेनाऽपत्य इति भिन्नार्थत्वादनयोः कथं बाध्यबाधकभाव इति **प्रश्नः । उत्सर्ग इति ।** यदि योगविभागमकृत्वा 'तस्याऽपत्यमत इ'ञित्युच्येत तदा प्रकृतिविशेषसम्बद्धस्यैवापत्यार्थस्योपयोगात्-प्रकृतिसामान्यसम्बद्धोऽपत्यार्थः शेष एव स्यादिति स्यादेव वृद्धादपत्ये छः । पृथग्योगे तु अपत्यार्थस्याऽणादिविधावुपयोगाच्छेषत्वाभावाच्छस्याऽप्राप्तिरिति सैव बाधा कथ्यते । **उत्सर्ग इति ।** प्रकृतिसामान्यसम्बद्धः सामान्यभूतोऽपत्यार्थ उक्तः । अथवेदमितिसामान्यभूतोऽर्थ उत्सर्गस्तदन्तर्भावादसत्यस्मिन्पृथग्योगेऽपत्यार्थ उत्सर्गः शेष एव भवति, अनुपयुक्तत्वादित्यर्थः । **कथं पुनरिति ।** प्रकृतिसामान्याद्विधानादणेवोत्सर्गः । प्रकृतिविशेषात्तु विधाना-

---

उ.] चेकाररूप इञ् इत्यर्थान्न तत्,मानाऽभावादिति चिन्त्यमिदम् । **[यूनि लुक्]॥९०॥**

तस्याऽपत्यम् । सर्वविशेषेति । सामर्थ्यादिति भावः । एतच्च 'तस्य'पदविचारे भाष्य एव स्फुटम् । ननु उदाहरणे एकस्य छस्यैवोपादानाद्बहुवचनमनुपपन्नमत आह—**जाताविति ।** प्रयोगबाहुल्याऽभिप्रायेणेति वक्तुं युक्तं । जातौ बहुवचनस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् । **भिन्नार्थत्वादिति ।** न हि 'ब्राह्मणेभ्यो भोक्तुं दधि दीयतां कौण्डिन्याय तैलं स्नानाये'त्यत्र बाध्यबाधकभावोऽस्तीति भावः । यद्येवम् 'उत्सर्गः शेष एवे'त्यनुपपन्नमत आह—**यदीति** भाष्ये । 'उत्सर्ग' इत्युक्तिस्तु प्रकृतिविशेषाऽसम्बद्धत्वमात्रेण बोध्या । **सामान्यसम्बद्ध इति ।** उक्तप्रकृतिविशेषाऽतिरिक्तप्रकृतिसम्बद्ध इत्यर्थः । **'कथम्पुनरशैषिकः शैषिकं बाधेते'**ति भाष्ये न 'तस्येदमित्यपत्येऽपी'ति वदतः पूर्वपक्षः, 'तस्येद'मित्यपत्ये सिद्ध्यभावात्, तत्पूर्वपक्षस्याऽपि गलनात्, तस्मात्तृतीयस्योभयाऽनुपपत्त्युद्भाविका **शङ्का ।** अत एव 'उत्सर्गः शेष एवाऽसौ' इति **समाधिः ।** बाधकत्वाऽभावमात्रशङ्कायां त्वप्राप्तिरेव बाध इत्येवोत्तरं दद्यात् । तस्मात्पूर्वपक्षोपपादनपूर्वकं बाधकत्वाऽभावशङ्काया अपीदमुत्तरम् । व्याख्यातश्च तथैवोपाध्यायैः । **अपत्याऽर्थ उत्सर्ग इति ।** उत्सर्गभूतसामान्यशब्देनोपादानादिति भावः । ननु योगविभागेऽपत्ये छस्या-

तुम् ? ॥ 'तस्य'ग्रहणसामर्थ्यात्' ॥ किमिदं भवानध्यारुह्य 'तस्य'ग्रहणस्यैव प्रयोजनमाह न पुनः सर्वस्यैव योगस्य ? ॥ अवश्यमुत्तरार्थमर्थनिर्देशः कर्तव्यः ॥ समर्थविभक्तिरपि तर्हि अवश्यमुत्तरार्थं प्रतिनिर्देष्टव्या ॥ एवं तर्हि 'योग-विभागकरणसामर्थ्यात्' । इतरथा हि तस्यापत्यमत इञ्भवतीत्येव ब्रूयात् ॥

पुँल्लिङ्गेनायं निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च । तेन पुँल्लिङ्गादेवोत्पत्तिः स्यादेकवचनान्ताच्च । स्त्रीनपुंसकलिङ्गाद् द्विवचनबहुवचनान्ताच्चेदं न स्यात् ॥

॥ * ॥ तद्धितार्थनिर्देशे लिङ्गवचनमप्रमाणं, तस्याऽविवक्षितत्वात् ॥ * ॥ तद्धितार्थनिर्देशे लिङ्गवचनमप्रमाणम् ॥ किङ्कारणम् ? ॥ तस्याऽविवक्षितत्वात् ॥ नात्र निर्देशस्तन्त्रम् ॥ कथं पुनस्तेनैव च नाम निर्देशः क्रियते, तच्चातन्त्रं स्यात् । तत्कारी च भवांस्तद्द्वेषी च ! ॥ ॥ * ॥ [नान्तरीयकत्वात्][1] ॥ * ॥ नान्तरीयकत्वादत्र पुँल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च । अवश्यं कया चिद्विभक्त्या केन चिच्च वचनेन निर्देशः कर्तव्यः । तद्यथा–कश्चिदन्नार्थी[2] शालिकलापं सतुषं सपलालमाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति । तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान्सशकलान्सकण्टकानाहरति, नान्तरीयकत्वात् ।

प्र.] च्छोऽपवाद इति मत्वा प्रश्नः । तस्य ग्रहणसामर्थ्यादित्येकदेशेन सूत्रं लक्ष्यते । तेन पृथक्सूत्रारम्भादित्यर्थः । पृथक्सूत्रे हि अपत्यार्थस्य शेषत्वाभावाच्छस्याभावः । इतरोऽज्ञाताभिप्राय आह–किमिदमिति । अध्यारुह्येति । तत्रैव तात्पर्यं कृत्वेत्यर्थः । सिद्धान्तवादी स्वाभिप्रायं दर्शयितुमाह–एवं तर्हीति । पुँल्लिङ्गेनेति । यद्यपि नपुंसकेऽपि 'तस्ये'तिरूपं, तथापि पुंनपुंसकयोर्युगपन्निर्देशस्य कर्तुमशक्यत्वात्कामचारादेवमुक्तम् । स्त्रीनपुंसकलिङ्गादिति ।––सुमातुरपत्यं सौमात्रः । क्षत्रस्यापत्यं क्षात्रिरित्यादावित्यर्थः । तद्धितार्थनिर्देश इति । तद्धितप्रकरणादेवमुक्तम् । सर्वत्रैव हि शास्त्रेऽस्मिन्नान्तरीयकत्वादुपात्तं लिङ्गसङ्ख्यं न विवक्ष्यते । क्वचित्सङ्ख्या तु विवक्ष्यते,–यथा सुप्सुपेति । अप्रमाणमिति । तद्वशात्कार्यस्य विधिनिषेधौ न भवत इत्यर्थः । भावसूत्रे विस्तरेण भाष्यमेतद्व्याख्यातमिति तत

उ.]ऽप्राप्त्या बाधाया उक्तेः'कथम्पुन'रिति प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह–प्रकृतिसामान्यादिति । ननु तस्यग्रहणमपि 'अत इञ्'इत्याद्यर्थमत आह–एकदेशेनेति । गतिविशेषरूपस्याऽध्यारोहणस्य कथं शब्दविषयत्वमत आह–तत्रैवेति । कामचारादिति । एवं क्लीबनिर्देशे स्त्रीपुंसयोर्न स्यादिति बोध्यम् । यद्यपि 'नपुंसकमनपुंसकेने'त्येकशेषेणाऽप्येतत्सिध्यति, तथाऽपि वास्तवमेव समाधिं वक्तुं तन्नादृतम् । क्षत्रस्येति । एतेन 'नपुंसकस्याऽर्थस्यापत्येन योगाऽसम्भव' इत्यपास्तम् । तद्धितार्थेति–भाष्ये । तत्सम्बन्ध्यपत्यमित्यर्थे प्रत्यय इति सूत्रार्थादेवमुक्तम् । यद्वा तद्धितप्रयोजनकनिर्देशे इत्यर्थः । सर्वत्रैवेति । लिङ्गन्तु सर्वत्राऽविवक्षितमेव, सङ्ख्या तु लक्ष्यानुसारात्क्वचिद्विवक्ष्यते क्वचिन्नेत्यर्थः । विधेयविषये सङ्ख्याविवक्षोदाहर्तुमुचिता । तद्वशादिति । 'अप्रमाण' मित्यस्य विधिनिषेधे प्रमाजनकमि-

---

१ वार्त्तिकमेतल्लुप्तमासीत् । २ 'कश्चिद्धान्यार्थी' पा० ।

स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकानुत्सृजति। एवमिहापि नान्तरीयकत्वात्पुँल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते, एकवचनान्तेन च। न ह्यत्र निर्देशस्तन्त्रम्।

॥ * ॥ सर्वनामनिर्देशे विशेषाऽसंप्रत्ययः सामान्यनिर्देशात्॥ * ॥ सर्वनामनिर्देशे विशेषस्याऽसम्प्रत्ययः॥ किङ्कारणम्?॥ सामान्यनिर्देशात्। सर्वनाम्नाऽयं निर्देशः क्रियते। सर्वनाम च सामान्यवाचि। तेन सामान्यवाचिन एवोत्पत्तिः स्याद्विशेषवाचिनो न स्यात्॥ * ॥ सामान्यचोदनास्तु विशेषेषु ॥ * ॥ सामान्यचोदनास्तु विशेषेष्ववतिष्ठन्ते। तद्यथा–'गौरनूबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय'-इत्याकृतौ चोदितायां द्रव्ये आरम्भणालम्भनप्रोक्षणविशसनादीनि क्रियन्ते॥ विषम उपन्यासः। अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति॥ किङ्कारणम्?॥ असम्भवात्। आकृतावारम्भणादीनां सम्भवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरम्भणा[लम्भनविशसना]दीनि क्रियन्ते॥ इदमप्येवञ्जातीयकमेव, असम्भवात्सामान्यवाचिन उत्पत्तौ विशेषवाचिन उत्पत्तिर्भविष्यति।

॥*॥ अपत्याऽभिधाने स्त्रीपुँल्लिङ्गस्याऽप्रसिद्धिर्नपुंसकलिङ्गत्वात्॥*॥ अपत्याऽभिधाने स्त्रीपुँल्लिङ्गस्याऽप्रसिद्धिः॥ किं कारणम्?॥ नपुंसकलिङ्गत्वात्। अपत्यं नपुंसकलिङ्गं तेन नपुंसकलिङ्गस्यैवापत्यस्याऽभिधानं स्यात्स्त्रीपुँल्लिङ्गस्य न स्यात्॥ ननु चेदं पुरस्तादेव चोदितं परिहृतञ्च॥ उत्पत्तिस्तत्र चोद्यते, इह पुनरु-

---

प्र.] एवावधार्यम्। **सामान्यनिर्देशादिति**। 'तस्ये'ति निर्देशात्तच्छब्दादेव सामान्यवाचिनः प्रत्ययः स्यान्नोपग्वादिभ्य इत्यर्थः। **सामान्यचोदना इति**। विशेषाणामेव कार्यसिद्ध्यर्थं सामान्यमुपादीयते न तु स्वार्थमित्यर्थः। **इदमपीति**। 'अपत्य'मित्यनेनैव सम्बन्धिशब्दत्वादपत्यवन्मात्रस्याक्षेपात्सामान्येनापत्यस्य विशेषणविशेष्यभावाऽयोगादिहापि सामान्येन विशेषा एव गृह्यन्ते। यदा तु प्रकरणवशाद्विशेषे सर्वनाम वर्त्तते तदा तस्मादपि प्रत्ययो भवति–तादायनिरिति। **नपुंसकलिङ्गस्येति**। औपगवमित्यनेनैवाऽपत्यस्याभिधानं स्यात्।

उ.] त्यर्थं इति भावः। 'सामान्यवाचिनस्तच्छब्दादेवे'त्यन्वयः। उपस्थितत्वादिति भावः। सामान्यवाचित्वञ्च परोक्षत्वेन सकलपरोक्षव्यक्तिबोधकत्वम्। **विशेषाणामेवेति**। यथा 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' 'तस्मादित्युत्तरस्ये'त्यादौ। ननु 'गौरनुबन्ध्य' इत्यादावाकृतावसम्भवाद्द्रव्योपलक्षणत्वेऽपीहोपलक्षणत्वे प्रमाणाऽभावोऽत आह–**अपत्यमित्यनेनेति**। **विशेषणविशेष्यभावाऽयोगादिति**। फलाभावाच्चेत्यपि बोध्यम्। नन्वेवं सामान्यवाचिनः प्रत्ययो न स्यादेवेत्यत आह– **यदा त्विति**। यदा तच्छब्दः परोक्षत्वेन व्यक्तिविशेषं वक्तृबुद्धिस्थं प्रकरणाद्बोधयति तदेत्यर्थः। तादायनौ 'त्यदादीनी'ति वृद्धत्वादुदीचां वृद्धादिति फिञ्। एवमेव–स्त्रैणाः पौंस्ना इत्यत्राऽपत्ये प्रत्ययो बोध्यः। **उत्पत्तिस्तत्रेति**–भाष्ये। तत्र यथा पुँल्लिङ्गादेवोत्पत्तिश्चोदिता, तथा प्रकृते नपुंसके वाच्ये एवोत्पत्तिः स्यादिति न चोद्यते, किन्तु नपुंसकत्ववैशिष्ट्येनैव सर्वोऽपत्याभिधानं स्यान्न तु पुंस्त्वादिवैशिष्ट्येनाऽपीति चोद्यत इत्यर्थः॥ 'अपत्यं नपुंसक'मित्युक्तं, तस्यैव शब्दान्तरेणाऽभिधाने लिङ्गान्तरयोगादत आह–

त्पन्नेनाभिधानं चोद्यते ॥ * ॥ सिद्धं तु प्रजनस्य विवक्षितत्वात् ॥ * ॥ **सिद्धमेतत् ॥ कथम्? प्रजनस्य विवक्षितत्वात्। प्रजनोऽत्र विवक्षितः, स च सर्वलिङ्गः ॥ किं पुनः कारणं समानायाम्प्रवृत्तावपत्यं नपुंसकलिङ्गं, प्रजनः सर्वलिङ्गः?** ॥ * ॥ एकार्थे शब्दान्यत्वाद् दृष्टं लिङ्गान्यत्वम् ॥ * ॥ **एकार्थत्वे[1]ऽपि शब्दान्यत्वाल्लिङ्गान्यत्वं दृश्यते । तद्यथा–पुष्यः, तारका, नक्षत्रं । गेहं, कुटी, मठ इति** ॥ * ॥ अवयवान्यत्वाच्च ॥ * ॥ **अवयवान्यत्वाच्च लिङ्गाऽन्यत्वं दृश्यते। तद्यथा–कुटी कुटीरः। शमी शमीरः। शुण्डा शुण्डारः। अवयवान्यत्वात्किल लिङ्गान्यत्वं स्यात्किं पुनर्यत्र शब्दान्यत्वमपि!** ॥ [तस्यापत्यम्] ॥

एको गोत्रे ।४।१।९३ ।

किमर्थमिदमुच्यते? ॥ ॥ * ॥ उत्पादयितारं प्रत्यपत्ययोगात्तस्य च[2] विवक्षित-

---

प्र.] औपगव औपगवीत्येवं न स्यादित्यर्थः। **प्रजन इति**। प्रसवमात्रं विवक्षितं, न तु लिङ्गसंख्ये अपीत्यर्थः। **स चेति**। सन्ततिरपत्यं प्रसव इति सर्वलिङ्गस्य शब्दैरभिधीयमानस्य दर्शनादित्यर्थः। **समानायामिति**। एकस्मिन्नर्थे इत्यर्थः। **अपत्यमिति**। अपत्यशब्दप्रत्याय्यमानमित्यर्थः। **प्रजन इति**। सर्वलिङ्गैः शब्दैः प्रत्याय्यमानत्वात्सर्वलिङ्ग इत्युच्यते।

एकार्थ इति। एकैकोऽर्थः सर्वलिङ्गः, स च केन चिच्छब्देन प्रत्याय्यमानः केन चिदेव लिङ्गेन युक्तः प्रतीयते। **अवयवाऽन्यत्वादिति**। स्वार्थिकस्यापि प्रत्ययस्योत्पत्तौ भिन्नावयवत्वाद्भिन्नशब्दप्रत्याय्यमानत्वादेकस्यैवार्थस्य लिङ्गभेदोऽवगम्यते किं पुनरत्यन्तभिन्नशब्दप्रत्याय्यमानस्य लिङ्गभेदावगतिर्न स्यादित्यर्थः॥ **[तस्यापत्यम्]** ॥

एको गोत्रे। एकशब्दोऽयमन्यप्रधानासहायसङ्ख्याप्रथमसमानवाची, इह तु सङ्ख्यावाची प्रथमवाची वा गृह्यते इत्येव निर्णयोऽर्थान्तरासंभवात्। **किमर्थमिति**। क्रियमाणेऽपि सूत्रद्वये सर्वमिष्टं न सिध्यतीति **प्रश्नः**। इह पौत्रप्रभृतावपत्ये विवक्षिते मूलप्रकृतेरेव गर्गादेः प्रत्यय इष्यते, न त्वनन्तरापत्यवाचिनो गार्गिप्रभृतेर्नापि गोत्रप्रत्ययान्ताद्गार्ग्य-

---

उ.] अपत्यशब्देति। प्रजनशब्दप्रत्याय्यस्य पुँल्लिङ्गत्वात्प्रजनः सर्वलिङ्ग इत्ययुक्तमत आह–**सर्वलिङ्गैरिति**। प्रजन इत्यर्थ एव विवक्षितः, सूत्रे तच्छब्दाभावादिति भावः।

नन्वेकस्याऽर्थस्य तत्तच्छब्दप्रतिपाद्यस्यैकमेव लिङ्गं लोके दृष्टम्प्राय इति कथं सर्वलिङ्गत्वमत आह भाष्ये–**एकार्थ इति**। एकस्मिन्नर्थेऽपीत्यर्थः। तद्व्याचष्टे–**एकैक इति**। 'स्त्रियाम्' इति सूत्रे निरूपितमेतम्॥ कैमुतिकन्यायप्रदर्शनाय भाष्ये–**अवयवाऽन्यत्वाच्चेति**। तद्व्याचष्टे–**स्वार्थिकस्येति**। भिन्नाऽवयवत्वेऽपि भिन्नशब्दत्वमेवेति किम्पुनर्यत्रेति न युक्तमत आह–**अत्यन्तेति**। यत्किञ्चिदवयवानामपि साम्याऽभावे इत्यर्थः। [**तस्यापत्यम्**] ॥

एको गोत्रे। **एकशब्दोऽयमिति**। 'एके मन्यन्ते' 'एकः पार्थो धनुष्मताम्' 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' 'द्व्येकयोः,' 'एकेऽल्पप्राणाः' 'तेनैकदिक्' इति क्रमेणोदाहरणानि।

---

१ 'एकार्थत्वे' पा०। २ 'तस्य च अभिसम्बन्धस्य' पाठा०।

त्वादेकवचनं गोत्रे ॥ * ॥ उत्पादयितोत्पादयिताऽपत्येन युज्यते । 'तस्य च विवक्षितत्वात्'। उत्पादयितुः स चाऽभिसम्बन्धो विवक्षितः। उत्पादयितारं प्रत्यपत्ययोगात्तस्य चाभिसम्बन्धस्य विवक्षितत्वादुत्पादयितुरुत्पादयितुरपत्याभिधानेऽनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति, इष्यते चैक एव स्यादिति-तच्चाऽन्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येकवचनं गोत्रे। एवमर्थमिदमुच्यते ॥ कथं पुनर्ज्ञायते उत्पादयितोत्पादयिताऽपत्येन युज्यत इति ॥ एवं हि दृश्यते लोके। पिता-

---

प्र.] प्रभृतेः । यूनि तु गोत्रप्रत्ययान्तादेवेष्यते न तु मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः। स्त्रियां तु युवकार्यं नेष्यते, अपि तु गोत्रकार्यमेव । एतत्सर्वमेतस्मात्सूत्रद्वयाद्यथा न सिध्यति तथा क्रमेण वक्ष्यते वार्तिककारः। प्रयोजनं तावदाद्यस्य सूत्रस्य कथयितुमाह-**उत्पादयितारमिति**। प्रतिशब्दो लक्षणे वाक्यकारेण प्रयुक्तः, उत्पादयितृसामान्यविवक्षया च द्विर्वचनं नाऽकारि। भाष्यकारेण तु भेदविवक्षया वीप्सामाश्रित्य द्विर्वचनं कृतम् । **अपत्ययोगादिति**। अपत्यस्य योग इति कर्तृषष्ठीसमासः। उत्पादयिता चाऽत्र कर्मत्वेन न विवक्षितः किं तर्हि प्रतिशब्दयोगविवक्षायां कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति द्वितीयया निर्दिष्टः। अन्यथोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति कर्मणि कृद्योगलक्षणा षष्ठी स्यात् । **तस्य चेति**। सन्नप्यर्थो यदा लोके न विवक्ष्यते तदा नाऽसौ शब्दसंस्कारनिमित्तं भवति। अपत्येन योगस्तु लोके उत्पादयितुरेव विवक्षित इति तन्निमित्ताऽनेकप्रत्ययप्रसङ्ग इत्यर्थः।

एकवचनमिति। एकस्य प्रत्ययस्य प्रतिपादनमित्यर्थः। यावन्त्यपत्यानि तावतां प्रत्ययानां प्रसङ्गे सत्येक एव प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः। गोत्र इति च जात्यपेक्षयैकवचनं, तेन गोत्रसमुदाये प्रत्ययसमुदायो निवार्यते। **कथमिति**। एकमप्यपत्यं पितृपितामहादीनां सर्वेषां सम्बन्धि भवति। तथा चाऽपत्यं पौत्रप्रभृतिगोत्रमिति सूत्रकारेण सामानाधिकरण्येन निर्देशः कृत इति **प्रश्नः। एवं हि दृश्यत इति**। शब्दार्थसम्बन्धे लोकव्यवहार एव

उ.] **असम्भवादिति**। इष्टाऽनुगुणाऽसम्भवादित्यर्थः। **सूत्रद्वये**-'गोत्राद्यूनि' [इति] 'एको गोत्र इति च। **प्रयोजनं तावदिति**। 'प्रयोजनज्ञानोत्तरं दोषोक्तेरवसर' इति प्रथमं तत्प्रतिपादयतीत्यर्थः। ननु भाष्ये 'उत्पादयितोत्पादयिते'त्युक्तेर्वीप्सायां प्रतिशब्द इत्यवगमात् द्विर्वचनं दुर्वारमत आह-**प्रतिशब्द इति**। उत्पादयितारं लक्ष्यीकृत्याऽपत्ययोगव्यवहारादित्यर्थः। **भाष्यकारेण त्विति**। 'वार्तिकं सामान्यविवक्षये'ति दर्शयितुमेव तथोक्तमिति भावः। **कर्मत्वेन नेति**। किन्तु शेषत्वेनेत्यर्थः। तथा सति 'उभयप्राप्तौ' इति नियमात्कर्त्तरि षष्ठी न स्यादिति भावः। **प्रतिशब्दयोगविवक्षायामिति**। प्रतिशब्दद्योत्यलक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धविवक्षायामित्यर्थः। **अन्यथा**-कर्मत्वेन विवक्षायाम्। ननु 'तस्य च विवक्षितत्वा'दिति हेतुकथनमयुक्तं,सतो विवक्षाया एव युक्तत्वादत आह-**सन्नपीति**। यथा 'मातुः स्मरती'त्यादौ कर्मत्वं। द्वितीयायाः पारिभाषिकैकवचनस्याऽनन्वयादाह-**एकस्येति**। नन्वेकत्र गोत्रे एकस्यैव प्रत्ययस्य प्रसङ्गान्नियमाऽनुपपत्तिरत आह-**जात्यपेक्षयेति**। गोत्रपदं गोत्रसमुदायपरमिति वक्तुं युक्तम्। ननूत्पादयितुरपत्येन सम्बन्धस्य

महस्योत्सङ्गे दारकमासीनं कश्चित् [कश्चित्] पृच्छति 'कस्यायं [दारक]' इति। स आह-'देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य वे'ति।-उत्पादयितारं व्यपदिशति नात्मानम् ॥

अस्ति प्रयोजनमेतत् ?॥ किं तर्हीति ॥ * ॥ तत्र प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधो, गोत्रे नियतत्वात् ॥ * ॥ **तत्र प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधो वक्तव्यः-औपगवस्यापत्यमिति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'गोत्रे नियतत्वात्'। गोत्रे ह्ययं नियमः क्रियते। तेन यश्चाऽसौ यथाजातीयकश्च गोत्रे प्रत्ययः प्राप्नोति स एकः स्यात् ॥ कश्च प्राप्नोति ? ॥ यः प्रत्ययान्तात्** ॥ * ॥ परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिः ॥ * ॥ **परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्वक्तव्या। अयोगाद्धि न प्राप्नोति। एतयोश्चैष परिहारः। पठिष्यति**

प्र.] प्रमाणं नान्यत्। तत्र च प्रष्टृप्रतिवक्त्रोरुत्पादयितृविषये एव प्रश्नप्रतिवचने इति तत एतदवधार्यत इत्यर्थः। 'अपत्यं पौत्रप्रभृती'ति सामानाधिकरण्यं तु गौणमाश्रयिष्यते। **तत्रेति।** अनन्तरोक्ते प्रयोजनेऽभिमते सूत्रस्याऽसामर्थ्यान्नापत्यादिति वक्तव्यम्, अपत्यप्रत्ययान्तादपत्ये प्रत्ययाभावार्थम्। **गोत्र इति।** यदैको गोत्रे इति गोत्रशब्दोपादानेन नियमः कृतः तदाऽयं प्रतिषेधो वक्तव्यः। यदि त्वेकोऽपत्य इत्युच्यते तदाऽपत्यप्रत्ययान्तादपत्ये नैवापरः प्रत्ययः स्यात्, अपत्यजातावेकस्यैव विधानात्। 'एको गोत्रे' इति तूच्यमानेऽनन्तरापत्यप्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रत्ययः स्यादेव। तुल्यजातीयापेक्षो हि नियमः। तेन गोत्रप्रत्यय एवाऽपरो निवार्यते। ततश्च गोत्रप्रत्ययान्तादपरो गोत्रप्रत्ययो माभूत, अनन्तरापत्यप्रत्ययान्तात्तु गोत्रे प्रत्ययः स्यादेवेति भावः। अथ वा-यदोत्पादयितैवाऽपत्येन युज्यते न तु पितामहादिः, एको गोत्र इत्येतच्च नियमार्थं, तदा यतोऽनेकप्रत्ययप्रसङ्गो गोत्राकृतौ विवक्षितायां तस्मादेक एवेति नियम्यते। अपत्यप्रत्ययान्तादेव च क्रमेणापत्यपरम्पराविवक्षायामनेकप्रत्ययप्रसङ्गात्तत एवैकाभ्यनुज्ञानद्वारेणानेकनिवारणं स्यादिति भावः। **यश्चासौ यथाजातीयकश्चेति।** यत्प्रकृतिरित्यर्थः। उभयोपादानं सर्वविशेषयोगप्रतिपत्त्यर्थम्।

उ.] प्रसिद्धतया किं प्रश्नेनेत्यत आह- **एकमपीति। गौणमिति।** अपतनहेतुत्वरूपगुणयोगादित्यर्थः। तत्रेत्यस्याऽर्थमाह-**अनन्तरोक्त इति।** 'अनन्तरोक्तेऽभिमते प्रयोजने तत्प्रयोजनसिद्धौ सूत्रस्याऽसामर्थ्या'दित्यन्वयः। 'प्रत्ययान्तात्प्रतिषेध'इति व्याचष्टे-**नाऽपत्यादिति।** अपत्यभवप्रत्ययान्तान्नेत्यर्थः। **तेन गोत्रप्रत्यय एवेति।** 'गोत्रसामान्ये एक एव प्रत्ययः' इत्युक्ते तत्रैव नाऽनेक इति वचनव्यक्तेरिति भावः। ननु गोत्रे यदपत्यलक्षणं सामान्यं तदपेक्षे नियमे नाऽयं दोष इत्यरुचेराह-**अथ वेति। नियमार्थमिति।** न तु परमप्रकृतेस्तृतीयादावपत्ये विध्यर्थमिति भावः। ननु विध्यर्थत्वे सम्भवति कथं नियमार्थत्वमिति चेत्सत्यम्, पराऽभ्युपगमेनैवमुक्तेः। **यतः**-यस्माच्छब्दात्। **अपत्यप्रत्ययान्तादेवेति।** न ह्युपगोस्तृतीयेन सम्बन्धः, किन्त्वौपगवस्यैवेति भावः। युगपदसम्भवादाह-**क्रमेणेति। तत एव**-प्रत्ययान्तादौपगवादेव। एवञ्च तृतीये 'औपगवि'रिति स्यादेवेति भावः। 'यथाजातीयक'शब्दार्थमाह-**यत्प्रकृतिरिति। सर्वविशेषेति।** 'गर्गादिभ्यो य'ञित्यादिविशेषसूत्रविषयप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः। 'परमप्रकृति'शब्देनाऽपत्यप्रत्ययरहित उच्यते।

ह्याचार्यः–'यूनि चाऽन्तर्हितेऽप्राप्ति'रिति तस्य च–'यथा तत्प्रत्ययान्तं'। यथा तदेव विकारावयवप्रत्ययान्तं द्वितीयं च तृतीयञ्च विकारं सङ्क्रामति एवमिहापि तदेवाऽपत्यप्रत्ययान्तं द्वितीयं च तृतीयं चापत्यं सङ्क्रमिष्यति ॥ भवेत्सिद्धम्–औपगवस्यापत्यमौपगवः, यत्र स एवानन्तर इष्यते स एव गोत्रे, इदं तु खलु न सिध्यति–गर्गस्यापत्यं गार्ग्य इति। अत्र ह्यन्योऽनन्तर इष्यते,

प्र.] परमप्रकृतेरिति। गर्गादेरित्यर्थः। अयोगादिति। उत्पादयितर्यपत्ययुक्ते गर्गस्य पौत्रादिना अपत्यापत्यवत्सम्बन्धाभावात्प्रत्ययो न प्राप्नोति। यद्यपि 'गर्गादिभ्यो य'ञिति विधानसामर्थ्याद्गर्गादिभ्यो गोत्रप्रत्ययाः सिध्यन्ति, तथापि येऽणादयोऽनन्तरापत्ये सावकाशास्ते परमप्रकृतेरुपग्वादेर्गोत्रे न प्राप्नुवन्तीति विवक्षितम्। अथोच्यते–एको गोत्र इत्येतत्परमप्रकृतेर्विध्यर्थं भविष्यतीति, नियमस्तर्हि न प्रकल्प्येत। ततश्चापत्यमालायां प्रत्ययमालाप्रसङ्गः। ननु परमप्रकृतेः प्रत्ययोत्पत्तावुच्यमानायामपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः परम्परायोगस्तदवस्थ एवेति प्रयोगो नैव स्यात्, नैष दोषः। पारंपर्येण सम्बन्धसद्भावात्प्रयोगो भविष्यति। साक्षात्सम्बन्धे तु प्रत्ययस्य चरितार्थत्वाद्गौणसम्बन्धाश्रयेणोत्पत्तिर्न स्यादितिवक्तव्या। इदानीमेतद्दोषद्वयं वक्ष्यमाणेन दोषेण सह परिहर्त्तुमाह–एतयोश्चेति। 'च'–शब्दो वक्ष्यमाणापेक्षया समुच्चयार्थः। तत्प्रत्ययान्तमिति–'ञितश्च तत्प्रत्यया'दित्येतत्सूत्रं प्रत्याख्यायते। यो हि कपोतस्य तदवयवस्य तद्विकारस्य वाऽवयवो विकारो वा सोऽभेदोपचारात्कापोतस्याप्यवयवो विकारश्च भवतीति कापोत एव भविष्यतीति नार्थो मयड्बाधनार्थेन 'ञितश्च तत्प्रत्यया'दित्यनेन सूत्रेण। तत्र यथा कपोतस्य वा विकारावयवाभ्यामभेदोपचारात्कापोतस्य वेत्युभयथेष्टं सिद्धति तथेहाप्युपग्वौपगवयोरौपगवतदपत्ययोर्वाऽभेदोपचारात्पौत्रप्रभृतिरौपगवशब्देनाभिधायिष्यते। गार्ग्यायणापत्यं च गार्ग्यायणशब्देनेति दोषत्रयमपि परिहृतम्।

अस्य परिहारस्याऽव्याप्तिं दर्शयितुमाह–भवेदिति। अत्र ह्यन्य इति। यदि गार्गौ गर्गत्वमारोप्यते तदा गार्गिरेव–भेदसम्बन्धस्य निवृत्तत्वात्–गर्गशब्दवाच्य इति गार्गेरपत्यं गार्गिरेव स्यात्, गार्ग्यश्चेष्यते। अथ गार्गितदपत्ययोरभेदाध्यवसायस्तथापि गार्गेरपत्यं गार्गिः प्राप्नोति। यद्यपि 'गर्गादिभ्यो य'ञिति वचनसामर्थ्याद्गार्ग्यः स्यात्तथापि गार्गिरपि स्यात्,

उ.] विध्यर्थमिति। एकशब्दः प्रथमवाची। प्रथमः-प्रकृतिभूतः शब्दो गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयतीत्यर्थ इति भावः। नन्वेवमेव प्रत्ययोऽपि वचनेन विना भविष्यतीत्यत आह–साक्षात्सम्बन्धे त्विति। वक्ष्यमाणेति। 'यूनि चाऽन्तर्हितेऽप्राप्ति'रित्येतयोः पूर्वपक्षयोः–यच्च पठिष्यत्याचार्यो यूनि चाऽन्तर्हितेऽप्राप्तिरिति तस्य च परिहारो यथा 'तत्प्रत्ययान्त'मिति भाष्येऽन्वयः।

ननु 'ञितश्चे'त्यनेन प्रत्ययान्तरविधानेऽपि रूपभेदाऽभावाद्युक्तं यत्-तदेव द्वितीयाद्युपसंक्रामतीति, इह तु रूपाऽभेदसाधकप्रत्ययान्तराऽभावात्कथन्तदुपपद्यत इति तत्प्रत्याख्यानाऽभिप्रायेणाह–ञितश्चेति। तृतीयदोषपरिहारप्रकारमाह–गार्ग्यायणाऽपत्यञ्चेति। तयोर्भेदविवक्षा त्वनभिधानान्नेति नाऽनिष्टम्। गार्गिरपि स्यादिति। भेदविवक्षायां यञेष्टे

अन्यो गोत्रे ॥ * ॥ स्त्रियां चाऽनियमः ॥ * ॥ **स्त्रियां च युवत्यां नियमो न प्राप्नोति-औपगवी माणविका । नियमाद्धि स्त्री पर्युदस्यते 'एको गोत्रे' 'गोत्राद्यून्यस्त्रिया'मिति ॥ कतरस्मिन्पक्षेऽयं दोषः ?॥ 'उत्पादयितर्यपत्ययुक्ते' ॥ उत्पादयितरि तावदपत्ययुक्ते न दोषः । उत्पादयितरिह्यपत्ययुक्ते न सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियमो नोपपद्यते । असति नियमे नैष**

प्र.]तस्मादपत्यविषये दोषवानभेदोपचार इति भेद एवाश्रयणीयः । तथा च प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधः, परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्वक्तव्येति स्थितमेतत् । **स्त्रियां चेति** । 'च'शब्दो दोषसमुच्चयार्थः । तत्रानन्तरापत्यस्त्रियां गोत्रस्त्रियां चाऽनियमप्रसङ्गाभावात्सामर्थ्यात्पौत्रप्रभृतेरपत्यं स्त्री गृह्यते । युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया एकसञ्ज्ञाधिकारे वृद्धं युवेति वचनात्तुशब्दाद्वा नियमार्थाद्बाधितत्वात्स्त्रियाः पौत्रप्रभृतेरपत्यस्य गोत्रसंज्ञा नास्तीत्येको गोत्र इत्येष नियमो नास्ति । अस्त्रियामिति निषेधाद्गोत्राद्यूनीत्यपि नास्ति नियमः, तथा च स्त्रियां विवक्षितायामनेकप्रत्ययप्रसङ्गः । औपगवस्यापत्यं स्त्रीत्यत इञितीञ् प्राप्नोति । 'इतो मनुष्यजाते'रिति ङीष् अत इञन्तान्न प्राप्नोति । 'गोत्रं च चरणैः सहे'त्यत्र शास्त्रीयस्य गोत्रस्य ग्रहणात्, स्त्रियाश्चास्या गोत्रसंज्ञाया अभावात् । एतच्चेञ उपसङ्ख्यानमजात्यर्थमित्येतदनपेक्ष्यैवोदाहृतम् । गोत्रलक्षणश्च यञादिः पौत्र्यामेव स्यात्, अजीवद्वंश्यायां च स्त्रियां पौत्रप्रभृतेरपत्ये । जीवद्वंश्यायां तु न स्यात् । अपत्यसामान्यलक्षण एव तु स्यात् । **नियमादिति** । सामान्यापेक्षमेकवचनं, नियमद्वयादित्यर्थः । **कतरस्मिन्निति** । येनोद्भावितो दोषस्तदीयोयं न प्रश्नः, विरोधात, किं तर्हि पक्षप्रविभागदर्शनेन भाष्यकारोऽनन्तरोक्तमेवार्थं प्रश्नपूर्वकं विवृणोति-**उत्पादयितरि तावदिति** ।-'अनियम'इति यदुक्तं तत्र वाक्छलमुद्भावयति । यदोत्पादयितुरेवापत्येन योगो नान्यस्य तस्मिंश्च विवक्षिते एकस्या एव प्रकृतेरेक

उ.]सिद्धेऽप्यभेदोपचारादनिष्टमपि प्राप्नोतीत्यर्थः । **चशब्द इति** । पूर्वोक्तस्य दोषद्वयस्य स्थितत्वादिति भावः । ननु वार्तिके 'स्त्रियाञ्चे'ति सामान्योक्तेर्भाष्ये 'स्त्रियां युवत्या'मिति विशेषकथनं निर्बीजमत आह-**तत्राऽनन्तरेति** । अनन्तराऽपत्यस्यैकत्वात्तत्राऽनियमप्रसङ्गाऽभावः, गोत्रस्त्रियान्तु 'एको गोत्रे' इति नियमात्तदभाव इत्यर्थः । ननु-'अनन्तरस्ये'ति न्यायेन 'अस्त्रिया'मिति 'गोत्राद्यूनी'त्यस्यैव निषेध इति-,भाष्ये 'एको गोत्र' इत्यभिधानमयुक्तमत आह-**युवसंज्ञयेति । तुशब्दाद्वेति** । 'जीवति तु' इत्यत्र तुरवधारणार्थः । युवैव न गोत्रमित्यर्थ इति भावः । ननु इञ्यपि 'इतो मनुष्ये'ति ङीषि 'औपगवीमाणविके'ति सिध्यति, स्वरे च नास्ति विशेषोऽणन्तान्ङीपि, इञन्तान्ङीषि चेत्यत आह- **इतो मनुष्येति । अत इञन्तादिति** । युवाऽपत्यवाचकादस्मादिञन्तादित्यर्थः । नन्वजात्यर्थमुपसङ्ख्यानमस्त्येवेत्यत आह-**एतच्चेति**। दोषान्तरमाह-**गोत्रलक्षण इति**। एवञ्च तदपेक्षायामपि न दोष इत्यर्थः। **पौत्र्यामेवेति**। वचनसामर्थ्याद्गोत्रे गर्गादिभ्यो भवन् यञादिः, स्त्रीत्वे पौत्र्यामेव स्यादेवञ्च तत्र सावकाशोऽयमित्यर्थः । अवकाशान्तरमप्याह-**अजीवद्वंश्यायाञ्चेति**। पौत्रप्रभृत्यपत्यभूतायामजीवद्वंश्यायामत एव गोत्रभूतायां स्त्रियामित्यर्थः।

दोषः ॥ सर्वेषु तर्ह्यपत्ययुक्तेष्वयं दोषः ॥ सर्वेषु तर्ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यं। तत्र नियम उपपन्नो भवति। सति च नियम एष दोषः॥ उत्पादयितरि चापत्ययुक्ते स्त्रिया युवत्या अभिधानं न प्राप्नोति ॥ किं कारणम्? ॥ गोत्रसंज्ञां युवसंज्ञा बाधते। गोत्राद्यूनि चाऽस्त्रियां प्रत्ययो विधीयते ॥

॥*॥ यूनि चान्तर्हितेऽप्राप्तिः ॥*॥ **यूनि चाऽन्तर्हिते नियमस्याऽप्राप्तिः-गार्ग्यायणस्याऽपत्यमिति ॥ कतरस्मिन्पक्षेऽयं दोषः? ॥ सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु ॥ सर्वेषु अपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः। सर्वेषु ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम्। तत्र नियम उपपन्नो भवति। सति नियमे नैष दोषः ॥ उत्पादयितरि तर्ह्यपत्य-**

प्र.] एव प्रत्ययः प्राप्नोति नत्वनेकस्तदा सूत्रद्वयं नैव नियमार्थं किं तर्हि विध्यर्थमिति–किमुच्यते 'स्त्रियां चानियम' इति। प्रत्ययमालाप्रसङ्गदोषस्तु गोत्रलक्षणप्रत्ययाप्रसङ्गदोषश्च स्थित एव। **सर्वेष्विति।** वक्ष्यमाणेन न्यायेन सर्वेऽपत्येन युज्यन्त इति पक्षोपपत्तिः। इदानीं वाक्छलं परिहरति–**उत्पादयितरि चेति।** 'च'शब्दो न केवलं पक्षान्तरे यावदस्मिन्नपीत्यस्यार्थस्य द्योतनार्थः। **अभिधानं न प्राप्नोतीति।** गोत्रविषयेण यञादिप्रत्ययेनेत्यर्थः। अयमेवात्राऽनियमो विवक्षितः। एको गोत्र इत्येतन्नियमपूर्वकं स्त्रिया गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोतीत्येषोऽर्थोऽत्र विवक्षित इत्यर्थः। **यूनि चेति।** चतुर्थादिना व्यवहिते पञ्चमादावित्यर्थः। अत्रापि पूर्ववत्प्रश्नपूर्वकं पक्षप्रविभागेन विवरणं कर्तुमाह–**कतरस्मिन्निति। तत्र नियम**

उ.] जीवद्वंश्यायान्त्विति। युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया बाधादिति भावः। सिद्धान्ते तु स्त्रियां युवसंज्ञाया अभावात्स एवेष्यत इति तात्पर्यम्। **सामान्यलक्षणः**–इञादिः। **विरोधादिति।** 'पितुरेवाऽपत्य'मिति पक्षमुपक्षिप्य तत्रैव दोषमभिधाय तस्यैव प्रश्नो व्याहत इत्यर्थः। **अनन्तरोक्तमेवेति।** स्त्रियां नियमद्वयाऽप्रवृत्तेरनेकप्रत्ययप्रसङ्गरूपाऽनियमः, गोत्रलक्षणश्च यञादिरिति चोक्तमर्थमित्यर्थः। **वाक्छलमिति।** सामान्येनोक्तेऽर्थे वक्त्रभिप्रेतादर्थान्तरकल्पनया बाधोक्तिर्वाक्छलम्। प्रकृते च नियमेनाऽस्त्रिया गोत्रप्रत्ययेनाऽभिधानं न प्राप्नोतीत्येवं रूपस्य वक्तुर्विवक्षिताऽनियमशब्दार्थस्य 'एको गोत्रे' 'गोत्राद्यूनी'ति नियमशास्त्राऽप्राप्तिरित्यन्यथाकरणेन दोषोद्भावनं क्रियत इत्यर्थः। **विध्यर्थमिति।** उपगुशब्दात्तृतीयादावपत्ये प्रत्ययाऽप्राप्तेः 'एको गोत्रे' इति विध्यर्थम्। एवं गोत्रान्तात्पञ्चमादौ यूनि विध्यर्थं परं सूत्रम्। **किमुच्यत इति।** नियमस्यैवाऽभावात्स्त्रियां नियमो न प्राप्नोतीति किमुच्यत इति भावः। ननु तर्हि विधिपक्ष एवाश्रीयतामत आह–**प्रत्ययमालेति।** अयं दोषस्तु स्थित एव, 'गोत्रलक्षणे'त्यादिदोषश्च स्थित एवेत्यन्वयः। **इदानीं वाक्छलमिति।** स्वाऽभिप्रायप्रकाशनद्वारेत्यर्थः। ननु स्त्र्यादिशब्दैर्युवत्या अभिधानसम्भवादाह–**गोत्रविषयेणेति। अयमेवात्रेति।** न तु नियमशास्त्राऽप्राप्तिरूप इति भावः।

नियमपूर्वकमिति। नियमोऽपि न सिध्यत्यभिधानञ्चेत्यर्थः। भाष्ये–**अभिधानं न प्राप्नोतीत्यस्य**–तयोः शास्त्रयोर्नियमत्वपूर्वकं गोत्रविहितयञाऽभिधानं न प्राप्नोतीत्यर्थः। अनयोर्विधित्वेऽपि गोत्रसंज्ञाया युवसंज्ञया बाधादभिधानाऽप्राप्तिरिति भावः। तथा गार्ग्य-

युक्तेऽयं दोषः॥ उत्पादयितरि ह्यपत्ययुक्ते परमप्रकृतेरनन्तराद्गोत्राच्चाऽयोगान्न प्राप्नोति। यूनश्च न प्राप्नोति॥ किं कारणम्?॥ गोत्रादिति नियमात्। सन्तु तर्हि सर्वेऽपत्ययुक्ता इति॥ कथं पुनर्ज्ञायते-सर्वेऽपत्ययुक्ता इति?॥ एवं हि याज्ञिकाः पठन्ति-'दशपुरुषानूकं यस्य गृहे शूद्रा न विद्येरन्-

---

प्र.] **इति**। गोत्रादेव यूनीति भावः। **परमप्रकृतेरिति**। पञ्चमस्य त्रिभिरपत्यापत्यवत्संबन्धाभावादित्यर्थः। **यूनश्चेति**। चतुर्थादित्यर्थः। **गोत्रादिति**। चतुर्थस्य युवत्वाद्गोत्रसंज्ञाया अभावः। ननूत्पादयितर्यपत्ययुक्ते नियन्तव्यस्याभावाद्गोत्राद्यूनीति विध्यर्थं भविष्यति। तत्रानन्तरे यूनि गोत्रात्सिद्ध एव प्रत्यय इति व्यवहिते यूनि गोत्रेण तस्याऽयोगादप्राप्तः प्रत्ययो विधास्यते, तत्किमुच्यते 'यूनि चान्तर्हितेऽप्राप्तिः प्रत्ययस्ये'ति?। उच्यते-उत्पादयितर्यपत्ययुक्ते गोत्रसमुदाये प्रत्ययमालाप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमेको गोत्र इति सूत्रं यथा नियमार्थमेवं युवसमुदाये युवसामान्ये वा 'युव'शब्देनोच्यमाने गोत्रादगोत्राच्च प्रत्ययप्रसङ्गे गोत्रादेव यूनीति नियमे क्रियमाणे विध्यर्थत्वाभावाद्युक्तमुक्तं 'यूनि चान्तर्हित' इति। **सन्तु तर्हीति**। तेन व्यवहितेऽपि यूनि गोत्रादेवेति वचनाद्गोत्रप्रत्ययो भविष्यतीति नास्त्ययं दोषो'यूनि चान्तर्हित' इति। **दशपुरुषानूकमिति**। अनुपूर्वात्कायतेरनूकानमनुक इति'घञर्थे कविधान'मिति कः। 'अन्येषामपी'ति दीर्घत्वम्। दशपुरुषा अस्मिन्ननूके इति बहुव्रीहिः। दशपुरुषोऽनूकोऽस्मिन्निति पुनर्बहुव्रीहिः। दशपुरुषानुसंश-

---

उ.] प्रकृतिकफकाऽपि स्त्रिया युवत्या अभिधानं न प्राप्नोति। तदाह भाष्ये-**गोत्राद्यूनि चास्त्रियां प्रत्ययो विधीयत** इति। **नियमस्याऽप्राप्तिरिति**। नियमपूर्वकं गोत्रप्रकृतिकयुवप्रत्ययेनाऽभिधानाऽप्राप्तिरित्यर्थः। **पक्षप्रविभागेनेति**। 'पितुरेवाऽपत्य'मिति पक्षे वार्त्तिकप्रवृत्तिं वक्तुमित्यर्थः। भाष्ये-**सर्वत इति**। मूलप्रकृत्यनन्तराऽपत्यप्रत्ययगोत्रप्रत्यययुवप्रत्ययान्तादित्यर्थः। तत्र 'एको गोत्रे' इति नियम उपपन्न इति भ्रान्तिं व्युदस्यति-**गोत्रादेवेति**। ननु पञ्चमस्य गर्गादिनैकदेशावस्थानादिरूपसम्बन्धसद्भावादाह-**पञ्चमस्य त्रिभिरिति**। **यूनि चाऽन्तर्हितेऽप्राप्तिरित्यस्य** नियमाऽप्राप्तिरिति नार्थः, किन्तु प्रत्ययाऽप्राप्तिरित्यर्थ इति तात्पर्यम्। **नियन्तव्यस्येति**। नियमेन व्युदस्यस्येत्यर्थः। एकस्मादेकस्यैव प्रत्ययस्य प्रसङ्गादगोत्रात्परमप्रकृत्यनन्तराऽपत्यरूपाद्यूनि प्रत्ययाऽप्राप्तेर्यद्यपि युवाऽपत्यप्रत्ययान्तात्प्राप्नोति तथापि तस्यां व्यक्तौ गोत्राऽगोत्राभ्यामप्राप्त्या नियमाऽनुपपत्तिरिति भावः। **यथा नियमार्थमिति**। परेण स्वीकृतमित्यर्थः। तदभ्युपगमाऽनुसारेण दूषणदानमिति तात्पर्यम्। प्रत्ययविधित्वे तु युवप्रत्ययान्तादपि युवप्रत्ययप्रसङ्गो दोष इति बोध्यम्।

युवसमुदाय इति। तदभिप्रायमेव सूत्रे एकवचनमिति भावः। **युवसामान्ये वेति**। जातावेकवचनमिति भावः। **अगोत्रादिति**। युवप्रत्ययान्तरूपादित्यर्थः। सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु यथाऽनन्तरोक्तदोषाऽभावस्तथाह-**तेनेति**। 'परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्वक्तव्ये'त्ययमपि दोषो नास्तीत्यपि बोध्यम्। **अनूकानं**-शब्दः। **अनूकोऽस्मिन्निति**। शब्दोऽन्यपदार्थः। **अनूकोऽस्मिन्निति**। वाचकत्वेनेत्यर्थः। दशपुरुषसमुदायोऽन्यपदार्थः। तत्फलितमाह-**दश-**

स सोमं पिबे'दिति। यदि च सर्वेऽपत्ययुक्ता भवन्ति तत एतदुपपन्नं भवति ॥ कथं यदुक्तं–"पितामहस्योत्सङ्गे दारकमासीनं कश्चित्कञ्चित्पृच्छति कस्यायमिति, स आह—देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य वेति,—उत्पादयितारं व्यपदिशति नात्मान'मिति ॥ उत्पत्तिस्तस्य विवक्षिता–'सर्वेषां नेदमपत्यं, देवदत्तस्त्वस्योत्पादयिते'ति ॥

अथ सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु किमनेन क्रियते 'एको गोत्र' इति ? ॥ * ॥ सर्वेषामपत्ययोगात्प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधार्थमेको गोत्रे ॥ * ॥ **सर्वेषामप्यपत्ययोगात्प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधार्थमेको गोत्र इत्युच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ? ॥ किं तर्हीति ॥ न तु ज्ञायते क एको भवतीति ? ॥ यो वा परमप्रकृतेर्यो वाऽनन्तरादिति ।** ॥*॥ नियमानुपपत्तिश्च ॥*॥ **नियमश्च नोपपद्यते ॥ किं कारणम् ? ॥**

प्र.] ब्दनं, दशसु पुरुषेष्विति यावत्। **शूद्रा इति।** विवाहिताः 'शूद्रावेदी पतत्यध'इति वचनात्पातहेतुः शूद्रा। एकस्मिंश्च पतिते सर्वेषाच पात इत्येतद्दशपुरुषानूकशब्देनोक्तं भवति। ततश्चाऽर्थादेकस्यैव सर्वान्प्रत्यपातहेतुत्वादपत्यत्वमित्युक्तं भवति। नन्वेकस्यैवापत्योत्पत्तौ व्यापारात्कथं तेनान्येषां सम्बन्धः। क्रियागर्भो हि सर्वत्र सम्बन्धो नान्यथेति उद्घुष्यते। नैष दोषः। पुत्रोत्पादनमेव पौत्राद्युत्पत्तौ व्यापारः, तदन्तरेण तस्याऽसंभवात्। 'अपत्यं पौत्रप्रभृती'ति च मुख्यं समानाधिकरण्यमस्मिन्पक्ष उपपद्यते। पूर्वत्र तु पक्षे गौणं सामानाधिकरण्यं स्यादपत्यापत्यस्याऽपत्यत्वोपचारात्। **उत्पत्तिस्तस्येति।** सामान्यशब्दस्यापि क्वचिद्विशेषेवृत्तिदर्शनात्। यथा गोमण्डले व्यवस्थितं गोपालकं कश्चित्पृच्छति'गां पश्यसी'ति। **सर्वेषामिति।** यदा गर्गस्य पौत्रप्रभृति सर्वेषां गर्गगार्गिगार्ग्याणामपत्यं भवति तदा गार्गिगार्ग्याभ्यां प्रत्ययो माभूद्गर्गशब्दादेव यथा स्यादित्येवमर्थमेको गोत्र इत्येतदित्यर्थः। **नतु ज्ञायत इति।** एक इति सामान्येनोपादानाद्विशेषस्यानवगम इत्यप्रतिपादकत्वात्सन्देहलक्षणमप्रामाण्यं प्रसक्तमित्यर्थः। उत्पादयितरि त्वपत्ययुक्ते क्रमेण संबन्धविवक्षायां गोत्रसमुदाये प्रत्ययमालाप्रसङ्गे एक एव भवतीत्युच्यमाने य एव परमप्रकृतेः प्राप्नोति स एव भवतीति

उ.] **पुरुषाऽनुसंशब्दनमिति।** भाष्ये–**दशपुरुषाऽनूकमिति**–यावद्योगे द्वितीया। ननु दासीत्वेन शूद्रायां सत्यामपि सोमपानदर्शनादाह–**विवाहिता इति।** ननु चातुर्वर्ण्यविवाहस्मरणान्न दोषोऽत आह–**शूद्रावेदीति।** शूद्राप्रथमवोढेत्यर्थः। 'पतत्यत्रे'ति पाठे–'अत्रे'त्यस्य नरकविशेषे इत्यर्थः। भाष्ये–**यस्य गृह इति।** कुल इत्यर्थः। तत्र षष्ठ्यर्थोऽपत्याऽपत्यवत्सम्बन्धः। अनेन सर्वान्प्रत्यपत्यत्वं बोधितम्। दशपुरुषाणां मध्ये कस्यचित्पातेन चाऽस्य पात उक्तः। स च दशपुरुषाणामस्य सम्बन्धे सत्येव, सम्बन्धश्चाऽपत्याऽपत्यवद्भाव एव नाऽन्योऽसम्भवादित्यपि बोध्यम्। नन्वेवमपि' सर्वेऽपत्ययुक्ता' इत्यर्थस्य कथं सिद्धिरत आह–**एकस्मिंश्चेति। क्रियागर्भेति।** जन्यजनकभावाद्युपयोगिक्रियाकृत इत्यर्थः।

ननु सामान्यशब्देन प्रश्नात्कथमुत्पत्तिर्विवक्षिता। तत्राह–**सामान्येति।** सर्वेषामपत्ययोगे इष्टसिद्धेराह–**यदा गर्गस्येति।** ननु पक्षान्तरसाधारणेऽस्मिन्दोषे न तद्वादिनाऽयम्पर्यनु-

॥*॥ न ह्येकस्मिन्नपत्येऽनेकप्रत्ययप्राप्तिः ॥*॥ **नह्येकस्मिन्नपत्येऽनेकः प्रत्ययःप्राप्नोति। किं तर्हि?** ॥*॥ अपत्याऽन्तरे शब्दान्तरात्प्रत्ययान्तरप्राप्तिः ॥*॥ **अपत्यान्तरेऽपत्यान्तरे शब्दान्तराच्छब्दान्तरात्प्रत्ययान्तरं प्रत्ययान्तरं प्राप्नोति। फगन्तादिञ्, इञन्तात्फगिति फगिञोर्दाशतयी प्रत्ययमाला प्राप्नोति॥ कतरस्मिन्पक्षे-**

प्र.] नास्ति तत्रैकविशेषाऽज्ञानलक्षणो दोषः। **न ह्येकस्मिन्निति।** एकेनैव तस्यार्थस्योक्तत्वाद्यस्मिन्नपत्ये एकः प्रत्ययः क्रियते तस्मिन्नेव नास्त्यपरस्य प्रत्ययस्य प्रसङ्ग इति तन्निवारणमनर्थकमेवेत्यर्थः। **अपत्यान्तर इति**—सामान्यापेक्षं वार्तिक एकवचनम्। भाष्यकारस्तु भेदं वीप्सां च साकल्यप्रतिपादनायाश्रित्य विवृणोति॥ **दाशतयीति।** दशावयवा यस्य सङ्घातस्य स दशतयः सङ्घः। तत्र भवा दाशतयी। अनेकप्रत्ययप्रसङ्गप्रतिपादनपरं चैतत्। न त्वत्र दशार्थो विवक्षितः॥ अतोऽनन्तरमेव क्वचित्पुस्तके—'अपत्यं समुदायश्चे'दिति पठ्यते। अन्यत्र तु प्रत्ययमालाप्रसङ्गग्रन्थानन्तरं 'कतरस्मि'न्नित्यादि सर्वं पूर्वोक्तं पठ्यते। तत्पुनरुक्तत्वादग्रन्थत्वादन्यैरुपेक्षितम्। **अन्येत्वेवं पठन्ति**—"कतरस्मिन् पक्ष एष दोषः। सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु। सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः। सर्वेषु ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यं, तत्र नियम उपपन्नो भवति। सति [च] नियमे नैष दोषः। उत्पादयितर्यपत्ययुक्तेऽयं दोषः। उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्ते न सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम्। तत्र नियमो नोपपद्यते। असति नियमे एष दोषः। उत्पादयितरि चापत्ययुक्ते न दोषः। कथम्। अपत्यं समुदायश्चेत्"इति। अयं ग्रन्थ एव, पक्षप्रविभागेन दोषपरिहारात्। अस्यायमर्थः,—यदा सर्वेऽपत्येन युज्यन्ते तदैकस्मिन्नेव गोत्रापत्ये गर्गगार्गिगार्ग्येभ्यः पर्यायेणापत्यापत्यवत्सम्बन्धविवक्षायां प्रत्ययप्रसङ्गः। तत्र यदा गर्गशब्दात्प्रत्यय उत्पद्यते तदैक एव गोत्रापत्ये प्रत्ययो भवति। यदि तु गार्गिगार्ग्यशब्दाभ्यामुत्पद्यते तदा पूर्वस्मिन्स्थिते परस्योत्पादादनेकः प्रत्ययः कृतः स्यात्। तस्मादनेकप्रत्ययनिवारणायैको गोत्र इति नियमः क्रियते। तेन गर्गशब्दादेवोत्पत्तिरनुज्ञाता भवति॥ यदा तूत्पादयितैवाऽपत्येन युज्यत इति पक्षो गोत्रशब्देन चैकमेवापत्यमुच्यते तदोत्पादयितुरेवैक एव प्रत्ययः प्राप्नोतीति नियन्तव्याभावान्नियमो नोपपद्यत इत्यपत्यपरम्पराविवक्षायां प्रत्ययमालाप्रसङ्गदोष आपतत्येव। अत्रापि पक्षे परिहारोऽभिधीयते—**अपत्यं समुदायश्चेदिति** अपत्यशब्देनापत्यसामान्यवाचिनापि प्रकरणवशाद्गोत्रापत्यमेवोच्यते। तेनायमर्थो—गोत्रशब्देन गोत्रसमुदायोऽभिधीयते, अवयवधर्मेण

उ.] योक्तव्योऽत आह—**उत्पादयितरि त्विति। एकेनैवेति।** 'एको गोत्रे'इत्यत्र 'गोत्र'पदेन गोत्रत्वविशिष्टस्यैकस्यैवोपस्थितेरिति भावः। ननु 'दाशतयी'त्युक्ते विंशत्यपत्येष्वपि किं तावत्येव प्रत्ययमाला, नेत्याह—**अनेकेति। तेन 'गर्गशब्दादेवे'ति।** अनेन न ज्ञायते 'क एक' इति, नियमाऽनुपपत्तिश्चेत्युक्तदोषद्वयनिरासो दर्शितः। भाष्ये—**उत्पादयितरि चेति।** चेन सर्वेष्वपत्ययुक्तेष्विति पक्षे तु नैव दोषः, अत्राऽपि पक्षे न दोष इत्यर्थः। ननु सूत्रे'गोत्र'पदोपादानादपत्यं समुदायश्चेदित्यनुपपन्नमत आह—**अपत्यशब्देनेति।** ननु मुख्ये सम्भवति गौणगोत्रस्य समुदायस्य ग्रहणं न युक्तमत आह—**अन्ये त्विति।** वार्त्तिकस्थाऽपत्य-

ऽयं दोषः ? ॥ **सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु** ॥ सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः। सर्वेषु ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम्। तत्र नियम उपपन्नो भवति। सति नियमे नैष दोषः॥ [**'उत्पादयितरि तह्यपत्ययुक्ते'**] उत्पादयितरि तह्यपत्ययुक्तेऽयं दोषः॥ उत्पादयितरि ह्यपत्ययुक्ते न सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम्। तत्र नियमो नोपपद्यते। असति नियमे एष दोषः॥ उत्पादयितरि चापत्ययुक्ते न दोषः॥ कथम् ? ॥ ॥ * ॥ अपत्यं समुदायश्चेन्नियमोऽत्र समीक्षितः।

तस्मिन्सुबहवः प्राप्ता नियमोऽस्य भविष्यति ॥ * ॥

अपत्यमित्यनेन सर्वमुपग्वादिपितृकमपत्यं समीक्षितम्। तस्मिन् सुबहवः प्रत्ययाः प्राप्ताः। नियमोऽस्य भविष्यति—एको गोत्र इति॥ यदप्युच्यते—'स्त्रियां चाऽनियम' इति,-एवं वक्ष्यामि-'गोत्राद्यूनि प्रत्ययो भवति, स्त्रियां ने'ति॥ एवमपि स्त्रिया युवत्या अभिधानं न प्राप्नोति॥ एवं तर्हि पूर्व

प्र.] समुदायस्य गोत्रव्यपदेशात्। **अन्ये** त्वाहुः-अपत्यं पौत्रप्रभृतिगोत्रमित्यत्राऽपत्यशब्देन समुदायोऽभिधीयत इति तस्यैव गोत्रसंज्ञा क्रियते। क्वचित्तु अवयवमात्रेऽपि गोत्रशब्दो वर्त्तते। समुदायेषु वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्त इति न्यायात्। ततश्चैको गोत्र इत्यस्यायमर्थः-'पौत्रप्रभृत्यपत्यपरम्पराविवक्षायां प्रत्ययमालाप्रसङ्गे एक एव कर्त्तव्यो नानेक' इति। तेन परमप्रकृतेरेव सम्बन्धिसम्बन्धाश्रयेणापत्यापत्यवत्सम्बन्धविवक्षायां प्रत्ययः कर्त्तव्य इत्युक्तं भवति। **तस्मिन्निति**। समुदाय इत्यर्थः। **एवमपीति**। अस्त्रियामिति योगविभागेऽपि कृते यदि नाम गोत्रादेव यूनीत्यस्य नियमस्य निषेधो न भवति तथापि प्राधान्याद्युवप्रत्ययस्यैव निषेधः प्राप्नोति न तु युवसंज्ञायाः, ततश्च गोत्रलक्षणः प्रत्ययो न प्राप्नोति। अपत्यसामान्यलक्षण एव तु प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। ततश्च गार्ग्यस्यापत्यं स्त्रीति गार्ग्यशब्दाद्यञ् न स्यात्। तदभावा'द्यञश्च' 'प्राचां ष्फतद्धित' इति ङीप्ष्फौ न स्यातां-गार्गी गार्ग्या-

---

उ.] शब्देन गोत्रसंज्ञासूत्रस्थमपत्यमिति गृह्यत इति भावः। **क्रियाशब्देनेति**। उत्पादनक्रियाऽधीनं पतनाऽजनकत्वं ह्यपत्यत्वम्। **तस्यैव**-अपत्यसमुदायस्यैव। **क्वचित्**-'गोत्रेऽलुगची'त्यादौ। अत्राहुः-व्याख्याद्वयेऽपि गोत्रशब्देनाऽपत्यगोत्रसमुदायो लक्ष्यत इति युक्तम्। इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये-'अपत्य'-पदं प्रयुक्तम्, 'सर्वमुपग्वादिपितृकमपत्यं समीक्षित'मिति चोक्तम्। अत एव कैयटेऽपि वक्ष्यति-**परमप्रकृतेरेवेति**। किञ्चैवं सति गोत्रसमुदायेऽनेकप्रत्ययवारणेऽपि तृतीये वाच्ये प्रत्ययद्वयं न निवारितं स्यादिति बोध्यम्।

ननु मूलप्रकृतेरप्राप्ताऽण्विध्यर्थमेव स्यादत्र पक्षे न तु नियमार्थमिति चेन्न, विधित्वे एकग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः। 'गोत्रे'-इत्युक्त्यैव 'प्रथमा'दित्यनुवृत्त्योपग्वादिभ्योऽणादिविधानेन त्वदिष्टसिद्धेः। एकग्रहणे सामर्थ्यान्नियमेनैकाऽभ्यनुज्ञाद्वारा परमप्रकृतेर्विधिरपि परम्पराऽपत्याऽपत्यवत्सम्बन्धे प्रवर्त्तत इत्यनुमीयत इति न दोष इति दिक्। ननु योगविभागेन स्त्रियां युवत्वनिषेधाद्गोत्रप्रत्ययान्तगार्ग्यशब्देन युवत्याः स्त्रिया अभिधानं भविष्यतीत्यत आह-**यदि नामेत्यादि**। यद्यपीत्यर्थः। **निषेधो न भवतीति**। योगविभागसामर्थ्यादस्त्रियामित्येष

वक्ष्यामि-'गोत्राद्यूनि प्रत्ययो भवति, ततः स्त्रियां लुक्' ॥ एवमप्यौपगवी माणविका। अनुपसर्जनादिति ईकारो न प्राप्नोति ॥ मा भूदेवम्-'अण्योऽनुपसर्जन'मिति। 'अणन्तादनुपसर्जना'दित्येवं भविष्यति ॥ नैवं शक्यम्-इह हि दोषः स्यात्-काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी, काशकृत्स्नीमधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणीति। अणन्तादितीकारः प्रसज्येत ॥

नैष दोषः-अध्येत्र्यामभिधेयायामण ईकारेण भवितव्यम्। यश्चाऽत्राध्येत्र्यामभिधेयायामण्, लुप्तः सः। यश्च श्रूयते-उत्पन्नस्तस्मादीकार इति कृत्वा पुनर्न भविष्यति ॥ इह तर्हि-औपगवी माणविका भार्याऽस्य औपगवीभार्यः। जातिलक्षणः पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोति॥ माभूदेवं-'वृद्धिनिमित्तस्ये'त्येवं

प्र.] यणीति। स्त्रियां लुगिति। गार्ग्यशब्दात्फको लुकि कृते यञाश्रयं रूपद्वयं सिध्यति। एवमपीति। औपगवस्यापत्यं स्त्रीत्यत इञ्। तस्य लुकिकृतेऽनुपसर्जनाधिकारादणश्चार्थद्वारेणोपसर्जनत्वात्तदर्थस्य प्रत्ययार्थं प्रति विशेषणत्वादण्लक्षण ईकारो न प्राप्नोतीत्यर्थः। अणन्तादिति। प्रत्यये लुप्ते प्रकृतिरेव प्रत्ययार्थमाहेत्यणन्तस्यानुपसर्जनत्वमिति भावः।

काशकृत्स्निनेति। इञश्चेत्यण्। तदन्तादध्येत्र्यामण्। तस्य प्रोक्ताल्लुगितिलुक्। "लुक्तद्धितलुकी'ति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्। अत्राऽणन्तस्याध्येत्र्यां संक्रान्तत्वादनुपसर्जनत्वादीकारस्य प्रसङ्गः। पुनर्न भविष्यतीति। शास्त्रस्य सकृत्प्रवृत्त्या चरितार्थत्वादिति भावः। टाप्तु पूर्वमनुत्पन्न इति उत्पद्यते। अपवादस्याप्रवृत्तावुत्सर्गस्याऽनिवारणात्।

नन्वेवमप्यापिशलिना प्रोक्तमापिशलं, तदधीते आपिशला ब्राह्मणीति ङीष्प्राप्नोति। तस्मादण एवानुपसर्जनग्रहणं विशेषणमित्यौपगवी माणविकेति न सिध्यति। एवं तर्हि वक्ष्यमाणाद्दोषादिष्टसिद्ध्यभावादेतद्भाष्यकारेण सुष्ठु न निरूपितम्।

जातिलक्षण इति। गोत्रसंज्ञाया अभावे जातिरूपाभावात्। यदा तु गोत्रं च

उ.] इति भावः। न प्राप्नोतीति। युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया बाधादिति भावः। यञ्न स्यादिति। किन्तु इञेव स्यादित्यर्थः। उपसर्जनत्वे हेतुः-तदर्थस्येति। प्रत्ययार्थम्-इञर्थम्। नन्वणर्थद्वाराऽणन्तमप्युपसर्जनमत आह-प्रत्यय इति। इञर्थ एव प्राधान्येनोच्यत इति नोपसर्जनत्वमित्यर्थः। ननु स्त्रीप्रत्ययत्वसाम्याट्टाबपि न स्यादत आह-टाप्त्विति। ननु ङीपा बाधितष्टाप् कथं स्यादत आह-अपवादस्येति। तस्मादण एवेति। किञ्च तदन्तविशेषणत्वे तदन्तान्तस्याऽपि विशेषणापत्तावनुपसर्जनाऽधिकारवैयर्थ्यापत्तिः, 'स्त्रिया'मित्यस्याऽण्विशेषणत्वेनाऽप्यत्र परिहारः सुकर इतिचेत्तदपि 'औपगवी'त्यत्र तुल्यम्। वक्ष्यमाणाद्दोषात्-पुंवत्त्वप्रतिषेधाऽप्राप्तिरूपात्। सुष्ठु न निरूपितमिति। 'काशकृत्स्निने'त्यादिसिद्धान्त्युक्तिरापिशलेरप्युपलक्षणम्। तदाशयाऽनभिज्ञपूर्वपक्षिणो 'नैष दोष' इत्युक्तिः। सिद्धान्ती स्वाशयमप्रकाश्यैव दोषान्तरेण तं निरस्यतीति भावः। जातिरूपाभावादिति। जातित्वाऽभावादित्यर्थः। युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया बाधादिति भावः। यदा

१ 'अनुपसर्जनलक्षणः' पा०। २ 'तामधीते' पा०।

भविष्यति ॥ यस्तर्हि न वृद्धिनिमित्तः-ग्लुचुकायनी माणविका भार्याऽस्य ग्लुचुकायनीभार्यः । तस्मात्स्त्रिया युवत्या युवसंज्ञैव पर्युदसितव्या । तस्याञ्च पर्युदस्तायां गोत्रप्रत्ययान्तमेतद्यूनि वर्तते ॥ इहोत्पादयितर्यपत्य-युक्ते प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्वक्तव्या । सर्वेष्वपत्य-युक्तेषु प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । ॥ ५ ॥ तस्मात्प्रतिषेधः ॥ * ॥ **तस्मा-**

प्र.] चरणैः सहेत्यत्र गोत्रशब्देनापत्यमात्रं गृह्यते तदौपगवीभार्य इत्यत्र जातिलक्षणङीष्पुंवद्भा-वप्रतिषेधौ सिध्यत एव। **ग्लुचुकायनीति ।** ग्लुचुकस्यापत्यमिति। प्राचामवृद्धादिति फिन्प्र-त्ययः, तदन्तादणो लुकि क्रियमाणे जातित्वाभावादितो मनुष्यजातेरिति ङीष्न प्राप्नोति । अथापि सर्वतोऽक्तिन्नर्थादिति ङीष् क्रियते तथापि पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोति । लुक् चाधिकोविधेयः । **तस्मादिति ।** अस्त्रियामिति योगविभागे सति यूनीति वर्त्तते । परिभाषा चेयम् । तेन युवसंज्ञायामस्त्रियामित्युपतिष्ठते । तदुपस्थानेन स्त्रियां युवसंज्ञा निवार्यते इति गोत्रसंज्ञा प्रवर्त्तते । **यूनि वर्त्तत इति ।** युवसंज्ञाया अभावेऽपि युवत्वेन पौत्रप्रभृते-रपत्यंह्युपलक्ष्यत इति यूनीत्युक्तम् । इदानीं पक्षद्वयोक्तदोषपरिहाराय तत्संकीर्त्तनं करोति-**इहेति । सर्वेष्विति ।** ननु नायं दोषः पूर्वमुक्तः । नैतदस्ति । न तु ज्ञायते क एको भवतीत्यभिधानादर्थत उक्त एवायं दोषः । **तस्मादिति ।** नापत्यादित्येव वक्तव्यम् । तेना-

उ.] **त्विति।** अत एव 'कुन्ती'-त्यनन्तरापत्ये 'जातिलक्षणो ङी'पित्य'नुपसर्जनादि'ति सूत्रस्थं भाष्यं सङ्गच्छते। **यदा त्विति**-तुनाऽरुचिर्बोधिता-एतद्भाष्यविरोधरूपा । तस्मादेतद्भाष्या-त्फाण्टाहृताभार्य इति भाष्याच्च जातिलक्षणे गोत्रं शास्त्रीयमेव । अत एवाऽपत्यमिति नोक्तम्, 'कुन्ती'त्यादौ द्रौणायनिवद्गोत्रत्वारोपो भाष्यप्रामाण्यात्, यूनि तु न गोत्रत्वाऽऽ-रोपस्तत्र तत्संज्ञानिषेधात्, 'ग्लुचुकायनी'त्यत्र ङीष् तु सिद्धान्ते जातित्वादितो मनुष्येत्ये-वेत्याहुः । **अणो लुकीति।** यून्युत्पन्नस्याऽस्त्रियां लुगित्यनेनेति भावः । **पुंवद्भावप्रतिषेध इति ।** गोत्रस्य यूनश्चाऽपत्यत्वेनैव बोधात्समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वनिर्वाहो बोध्यः ।

नन्वस्त्रियामिति निषेधः प्रत्ययस्यैव स्यान्न तु युवत्वस्याऽप्राधान्यादत आह-**अस्त्रि-यामिति । परिभाषेति ।** यत्र युवशब्दस्तत्राऽस्त्रियामित्युपतिष्ठत इत्यर्थः । व्यवहिते-नाऽपि सम्बन्धाय परिभाषात्वमुक्तम् । ननु स्त्रियां युवत्वाऽभावाद्यूनीत्ययुक्तमत आह-**युवसंज्ञाया इति । पक्षद्वयोक्तेति ।** सूत्रन्यासे तूत्पादयितर्यपत्ययुक्ते नैतयोः परिहारः, विधित्वसम्भवेन नियमाऽनुपपत्तेः, 'प्रथमा'दित्यनुवृत्त्यैव विधौ सिद्धे एकग्रहणसामर्थ्या-न्नियम' इत्यपि न युक्तं, तस्य सूत्रे प्रथमोच्चारितादित्यर्थकत्वात्। किञ्च नियमत्वे परम्परा-सम्बन्धे प्रत्ययविध्यनुपपत्तिः । न च सोऽपि तेनैवाऽनुमीयते, एवंविधस्य वचनव्यापार-स्याऽन्यत्र काऽप्यदृष्टत्वादिति । अन्त्येऽपि नियमाऽसम्भवः, एकस्मिन्नपत्येऽनेकप्रत्यया-ऽप्राप्तेः । अपत्यसमुदायलक्षणायाञ्च न मानमिति शब्दमर्यादया सर्वेष्टाऽसिद्धिरिति भावः।

अत्र दोषे उक्तत्वाऽभावमाशङ्कते-**नन्विति । अर्थत इति ।** 'क एको भवति यो वा

१ 'युवसञ्ज्ञायां' पा० ।

त्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ संज्ञाकारिभ्यो वा प्रत्ययोत्पत्तिः ॥ * ॥ अथ वा संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिर्वक्तव्या ॥ यदि संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिरुच्यते,-कथं गार्ग्यायणो वात्स्यायन इति ? ॥ * ॥ गोत्राद्यूनीति च ॥ * ॥ 'गोत्राद्यूनी'-त्येतद्वक्तव्यम् ॥ * ॥ तच्च जात्यादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥ तच्चावश्यं संज्ञाकारिग्रहणं कर्त्तव्यं ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ जात्यादिनिवृत्त्यर्थम् । जात्यादिभ्य उत्पत्तिर्मा भूदिति ॥ जातिर्न वर्त्तते । सङ्ख्या न वर्त्तते । सर्वनाम न वर्त्तते ॥ जातिर्न वर्त्तते-काकस्यापत्यं, कुररस्यापत्यमिति । सङ्ख्या न वर्तते-नवानामपत्यं दशानामपत्यमिति ॥ सर्वनाम न वर्तते-सर्वेषामपत्यं, विश्वेषामपत्यमिति ॥ यत्तावदुच्यते-'जातिर्न वर्तते काकस्यापत्यं कुररस्यापत्य'मिति । येनैव हेतुना एकः काकस्तेनैव हेतुना द्वितीयश्च तृतीयश्च काको भविष्यति ॥ यदप्युच्यते-'सङ्ख्या न वर्तते नवानामपत्यं दशानामपत्य'मिति । सङ्ख्येयमपेक्ष्य सङ्ख्या प्रवर्त्तते । तत्सापेक्षम् । 'सापेक्षञ्चाऽसमर्थं भवती'त्यसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥ यदप्युच्यते-'सर्वनाम न वर्त्तते-सर्वेषामपत्यं, विश्वेषामपत्य'मिति । निर्देश्यमपेक्ष्य निर्देशः प्रवर्त्तते, तत्सापेक्षम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति,-असमर्थत्वान्न भविष्यति ॥ यत्तावदुच्यते-'येनैव हेतुना एकः काकस्तेनैव हेतुना द्वितीयश्च तृतीयश्च काको भविष्यती'ति । नैतद्विवदामहे-काको न काक इति ॥ किं तर्हि ? ॥ येनैव हेतुना एतद्वाक्यं भवति-काक-

---

प्र.] पत्यप्रत्ययान्तादपत्ये प्रत्ययो न भवतीत्ययमर्थः संपद्यते । **संज्ञाकारिभ्य इति** । कुलव्यपदेशहेतव आदिपुरुषाः **संज्ञाकारिण** उच्यन्ते । **जातिर्नेति** । प्रत्ययं नोत्पादयतीत्यर्थः । परार्थाभिधानं हि वृत्तिः । सति च प्रत्यये प्रकृतिः प्रत्ययार्थे वर्त्तते तत्र जात्यादिवृत्तिः संज्ञाकारिग्रहणेन निवार्यते । **येनैवेति** । अपत्यविशेषप्रतिपत्तये प्रकृत्यर्थो विशेषणमुपादीयते । स च विशेषो जातिसम्बन्धावगमेनैवावगम्यत इत्यपत्यापत्यवत्सम्बन्धविवक्षाया एवात्राऽभाव इत्यर्थः । **सङ्ख्येयमिति** । ब्राह्मणादिकमवश्याऽपेक्षणीयं निराधारस्य गुण-

---

उ.] परमप्रकृतेर्यो वाऽनन्तरा'दित्यनेनाऽनियम उक्तस्तत्परिहाराय प्रत्ययान्तान्निषेधो वक्तव्य इत्युक्त एवाऽयमर्थ इति भावः । **नापत्यादिति** । अपत्यसम्बन्धी प्रत्यय आपत्यः, तदन्तादित्यर्थः । **कुलव्यपदेशहेतवः**-स्वघटितशब्देन स्वाऽपत्यानां व्यवहारहेतवः । **आदिपुरुषा**-गर्गादय इत्यर्थः । सत्तानिषेधभ्रमं वारयति-**प्रत्ययमिति** । 'न वर्त्तत'इत्यनेन प्रत्ययाऽनुत्पत्तिः कथं लभ्येत्यत आह-**परार्थेति** । संज्ञाकारिग्रहणं कर्त्तव्यमित्यस्योपपादनाय 'जातिर्न वर्त्तते' इत्यादिग्रन्थ इति बोध्यम् । संज्ञाकारिग्रहणं प्रत्याचष्टे-भाष्ये-**यत्तावदिति** । ननु जन्यजनकयोर्जातिसाम्येऽप्यपत्यविशेषप्रतिपत्यर्थं प्रत्ययः स्यादत आह-**अपत्यविशेषेति । निराधारस्येति** । नवादीनां शब्दानां संख्येयपरत्वेऽपि संख्येयविशेषाऽपेक्षयाऽसामर्थ्यम् । भाष्ये-**सङ्ख्येय**मित्यस्य-सङ्ख्येयविशेषमित्यर्थ इति तत्त्वम् । **पूर्वप्रकृतमिति** । सर्वनाम्नां प्रकृतपरामर्शकत्वादिति भावः । **सर्वेषा**मित्यादेः-केषामिति नियता-

स्यापत्यं कुररस्यापत्यमिति तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति ॥ यदप्युच्यते-'सङ्ख्येयमपेक्ष्य सङ्ख्या प्रवर्त्तते, तत्सापेक्षं, सापेक्षं चाऽसमर्थं भवती'ति ॥ भवति वै कस्य चिदर्थात्प्रकरणाद्वाऽपेक्ष्यं निर्ज्ञातम् । यदा निर्ज्ञातं तदा वृत्तिः प्राप्नोति ॥ यदप्युच्यते-'सर्वेषामपत्यं विश्वेषामपत्यमिति निर्देश्यमपेक्ष्य निर्देशः प्रवर्त्तते, तत्सापेक्षं, सापेक्षं चासमर्थं भवती'ति । भवति वै कस्य चिदर्थात्प्रकरणाद्वाऽपेक्ष्यं निर्ज्ञातम् । यदा निर्ज्ञातं तदा वृत्तिः प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि-अनभिधानाज्जात्यादिभ्य उत्पत्तिर्न भविष्यति। एतच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणेऽपि हि संज्ञाकारिग्रहणे यत्र जात्यादिभ्य उत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याऽभिधानं भवति, भवति तत्रोत्पत्तिः । तद्यथा-

"कुतश्चरति मायूरिः केन कापिञ्जलिः कृशः । आहेयेन च दष्टस्य पाञ्चिः सुतसमो मतः ॥"

तादायनिर्यादायनिः कैमायनिरिति ॥ तदेतदनन्यार्थं संज्ञाकारिग्रहणं वा कर्त्तव्यं, प्रत्ययान्ताद्वा प्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥ उभयं न कर्त्तव्यम् । गोत्रग्रहणं न करिष्यते । 'एकोऽपत्ये प्रत्ययो भवती'त्येव । यदि चेदानीं प्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्यान्नैकोऽपत्ये प्रत्ययः [कृतः] स्यात् ॥ यदि गोत्रग्रहणं न क्रियते-कथं गार्ग्यायणो वात्स्यायन इति ? ॥ वक्तव्यमेवैतत्-'गोत्राद्यून्य-

---

प्र.] स्याभावादित्यर्थः। **निर्देश्यमिति**। पूर्वप्रकृतमित्यर्थः । **वृत्तिरपीति**। यदा जात्युपव्यञ्जनानि नाभिव्यक्तानि तदा पितृसम्बन्ध एव विशेषावगमायोपादीयते तत्र वाक्यवद्वृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । **भवतीति** । ततश्च सङ्ख्याशब्द एव विशिष्टसङ्ख्येयवाचीति सापेक्षत्वाभावाद्वर्त्तत एवेत्यर्थः । **आहेयेनेति** । अहेरपत्यम् । इतश्चानिञ इति ढक् । **पाञ्चिरिति** । बाह्वादित्वादिञ् । **तादायनिरिति** । 'उदीचां वृद्धा'दिति फिञ् । **एका प्रकृतिरिति** ।

उ.] काङ्क्षोदयान्निर्देश्यं विशेषमपेक्ष्य सर्वनाम्नां निर्देशः प्रवर्त्तत इति **भाष्याक्षरा**ऽर्थः । निर्देश्यञ्च क्वचित्प्रसिद्धं क्वचिदनुभूतं क्वचित्प्रकृतमित्यन्यत्। जात्यैव विशेषप्रतीतिमुक्तां निरस्यति-**यदेति** । अण्डाद्यवस्थायामित्यर्थः । **ततश्चेति** । सङ्ख्यामात्रवृत्तित्वे सापेक्षत्वं, प्रकारान्तरेण सङ्ख्येयवृत्तित्वनिश्चये सङ्ख्येयविशेषपरत्वनिश्चये वा न तत्त्वमित्यर्थः।

भाष्ये-**एकोऽपत्ये प्रत्ययो भवतीति** । प्रातिपदिकादेकोऽपत्ये प्रत्यय इत्यर्थः । प्रातिपदिकादपत्ये प्रत्ययश्चेदेक एव, अर्थादपत्यसमुदायविवक्षायामिति यावत् । तदेवाह-**यदि चेदानीमिति** । गोत्रग्रहणे कृते तु अनुपपत्तिरुक्तैव । ननु गार्ग्यायणसिद्धये 'गोत्राद्यूनी'ति विध्यर्थमेव स्यात्, एवञ्च 'उपगोर्युवाऽपत्यमित्यर्थे 'औपगव'इत्यस्य दुर्वारत्वापत्तिरत आह-भाष्ये-**अथाऽपि गोत्रग्रहणमिति** । एवञ्च गार्ग्यायणस्य सिद्धया 'गोत्राद्यूनी'ति नियमार्थमेव वाच्यं, तथा च नोक्तदोष इति भावः । तत्र 'पितुरेवाऽपत्य'मिति पक्षेऽस्य नियमत्वन्तु 'एको गोत्रे' इति साहचर्याद्बोध्यम् । युवपदञ्च युवसमुदायपरम् । विध्यम्यनुज्ञानञ्च प्राग्वदेव । 'सर्वेऽपत्येन युज्यन्ते'इति पक्षे तु स्पष्टमेव नियमत्वम् । अयमेव पक्षः सूत्रभाष्यसंमत इत्युक्तमेव । 'एको गोत्रे' इत्यत्र गोत्रपदेन युवाऽपत्यं न गृह्यते, एतदर्थमेव गोत्र-

स्त्रिया'मिति ॥ अथाऽपि गोत्रग्रहणं क्रियते एवमपि न दोषः। नैकग्रहणेन प्रत्ययोऽभिसम्बध्यते-'एको गोत्रे प्रत्ययो भवती'ति ॥

किं तर्हि ॥ प्रकृतिरभिसम्बध्यते-'एका प्रकृतिर्गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयती'ति॥ यदि चेदानीं प्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्यान्नैका प्रकृतिर्गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयेत्। अथ वा अस्थानेऽयं यत्नः क्रियते, न हीदं लोकाद्भिद्यते। लोके हि सङ्ख्यां प्रवर्त्तमानामुपाचरन्ति 'एक' इति वा 'प्रथम' इति वा। यावद्ब्रूयात्प्रथमो गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयतीति तावदेको गोत्रे इति ॥ [एको गोत्रे] ॥९३॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

प्र.] एकशब्दः सङ्ख्यावाचीति केचिदाहुः। प्रथमाऽतिक्रमे च कारणाभावात्परमप्रकृतिरेवै-कशब्देन गृह्यते। शब्दापेक्षया चैक इति पुँल्लिङ्गेननिर्देशः। अन्ये तु साधारण एक इत्याहुः। परमप्रकृतिश्च सर्वप्रत्ययसाधारणीति तत एवोत्पत्तिर्भवति।'सर्वेऽपत्येन युज्यन्त'इत्ययं च पक्षः प्रमाणोपपन्नत्वात्स्थितः। **न हीदमिति।** लोके योऽर्थ एकशब्दस्य दृश्यते स एवेहा-श्रीयते। लोके च प्रथमशब्दसमानार्थं एकशब्दो दृश्यते इतीहापि प्रथमार्थं एवाश्रीयते। शास्त्रेऽपि प्रथमार्थं एकशब्दो दृश्यते-'एकेऽल्पप्राणा' इत्यत्र प्रथमेऽल्पप्राणा इति गम्यते। **उपाचरन्तीति।** व्यवहरन्तीत्यर्थः। अस्यां पङ्क्तावेकमानयेत्यादौत्वनियतस्यैकस्यावगमा-त्सङ्ख्यावाच्येकशब्दोन प्रथमवाची ॥ **[एको गोत्रे]** ॥९३॥

॥ * ॥ इति **जैय्यटपुत्रकैय्यटविरचिते भाष्यप्रदीपे** चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ * ॥

उ.] ग्रहणमिति बोध्यम्। नन्वे'का प्रकृति' रित्युक्ते द्वितीया तृतीया वैकाऽस्तु, प्रथमा कथं लभ्यतेऽत आह-**प्रथमाऽतिक्रम इति।** इदञ्चिन्त्यं-'णिजां त्रयाणा'मित्यत्र त्रयाणामित्यु-क्तेरस्य न्यायस्याऽत्र शास्त्रेऽनाश्रयणात्। तस्मादयमर्थः-गोत्रे प्रत्ययस्य सिद्धत्वादिदं नियमार्थम्। गोत्रे बोधनीये प्रत्ययप्रकृतिरेकैव नाऽनेका। तदाह-भाष्ये-**यदि चेदानी-मित्यादिना।** प्रकृतिपरत्वे पुंल्लिङ्गाऽनुपपत्तेराह-**शब्दाऽपेक्षयेति। प्रमाणोपपन्नत्वा-दिति।** दशपुरुषाऽनूकम् अपत्यम्पौत्रप्रभृति। जरत्कार्वाद्युपाख्यानञ्च तत्र प्रमाणम्। पक्षा-न्तरे त्वौपचारिकसम्बन्धाश्रयेण प्रत्ययोत्पत्तिर्वाच्या भवति, विधित्वसम्भवेन नियमाऽलाभ-श्चेति बोध्यम्। भाष्ये-**अयं यत्नः**-'संज्ञाकारिग्रहण'मित्यादिः, 'किन्तर्हि प्रकृति'रित्यान्तः। भाष्ये-**सङ्ख्यामप्रवर्त्तमानामिति।** प्रवर्त्तमानां सङ्ख्याम्-आरम्भविषयां सङ्ख्याम्-एकशब्देन प्रथमशब्देन च व्यवहरन्तीत्यर्थः। एको द्वावित्यादिवत्प्रथमद्वितीयेत्याद्यपि गणनादर्शनादेक-शब्दो लक्षणया प्रथमवाच्यपीति भावः। 'उपाचरन्ती'त्यन्तेन लक्षणाबीजसम्बन्धप्रदर्शनम्। एकशब्दार्थे प्रथमशब्ददर्शनादन्यत्रापि प्रथमार्थे एकत्वमारोप्यैकपदप्रयोग इति तात्पर्यम्। तद्ध्वनयन्नाह-**अस्यां पङ्क्ताविति।** कश्चिदेव एकशब्दस्य विवक्षाप्रकरणादिवशाल्लक्षणया प्रथमपरत्वं न सर्वत्रेत्यर्थः। प्रकृतिसूत्रे च लक्ष्याऽनुरोधात्प्रथमपरत्वमिति भावः। 'पितुरे-

अत इञ् ।४।१।९५।

॥ * ॥ इञो वृद्धाऽवृद्धाभ्यां फिञ्फिनौ विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ **इञो वृद्धाऽवृद्धाभ्यां फिञ्फिनौ भवतो विप्रतिषेधेन । इञोऽवकाशः-दाक्षिः प्लाक्षिः । फिञोऽवकाशः-तादायनिः । यादायनिः । इहोभयं प्राप्नोति-तापसायनिः,-सांमितिकायनिः ॥ फिनोऽवकाशः-त्वचायनिः । स्रुचायनिः । इञः स एव । इहोभयं प्राप्नोति-ग्लुचुकायनिः । म्लुचुकायनिः ॥ फिञ्फिनौ भवतो विप्रतिषेधेन ॥ इह कस्मान्न भवति-दाक्षिः प्लाक्षिः ? ॥ बहुलवचनात् ॥**

॥ * ॥ तद्राजश्च ॥ * ॥ **तद्राजश्चेञो भवति विप्रतिषेधेन । तद्राजस्याऽवकाशः-ऐक्ष्वाकः । इञः स एव । इहोभयं प्राप्नोति-पाञ्चालः । वैदेहः । वैदर्भः । तद्राजो भवति विप्रतिषेधेन ॥** [अत इञ्] ॥ ९५ ॥

बाह्वादिभ्यश्च ।४।१।९६।

॥ * ॥ बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेधः ॥ * ॥ **बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोऽन्यत्र तेषां**

प्र.] **अत इञ् । दाक्षिरिति ।** 'वा नामधेयस्ये'ति यदा वृद्धसंज्ञा नास्ति तदाऽयमिञोऽवकाशः । **इञः स एवेति ।** 'प्राचामवृद्धात्फिन्बहुल'मिति प्राचां मतेन फिनो विधानात्, उदीचां मतेन तदभावादिञोऽवकाश इति भावः । **इह कस्मादिति ।** प्राचां मतेनाऽवृद्धात्फिन्प्राप्नोतीति भावः । **ऐक्ष्वाक इति ।** इक्ष्वाकोरपत्यमिति 'जनपदशब्दात्क्षत्रियाद'ञित्यञ् । दाण्डिनायनादिसूत्रेणोकारलोपो निपात्यते । **पाञ्चाल इति ।** पाञ्चालविदेहविदर्भेभ्योऽञ् ॥ [**अत इञ्**] ॥

बाह्वादिभ्यश्च । बाह्वादिप्रभृतिष्विति । 'प्रभृति'ग्रहणेन वक्ष्यमाणानां कुञ्जादिनडादीनां ग्रहणम् । **लौकिक इति ।** लोके विदित इत्यर्थः । **गोत्रभाव इति ।** संज्ञाकारित्वे आदिपुरुषत्वे इत्यर्थः । एतच्च स्मृतिशास्त्रस्याऽर्थतोऽनादित्वादनाद्यर्थाभिधायित्वं बाह्वादिग्रह-

---

उ.] वाऽपत्य'मिति पक्षे, एकशब्दस्य सङ्ख्यावाचित्वपक्षे च गुरुभूताऽनेकक्लिष्टकल्पनाभिया 'सर्वेषामपत्य'मिति पक्षः, प्रथमवाची एकशब्द इति च न्याय्यमित्याशयः ।[**एको गोत्रे**]॥९३॥

॥*॥ इति **नागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते चतुर्थस्याद्ये** पादे **तृतीय**माह्निकम् ४।१।३।

अत इञ् । ननु दक्षस्य लक्षस्य च नामधेयत्वाद्वृद्धत्वेन 'उदीचां वृद्धा'दिति फिञ्प्राप्तेः कथमिञोऽवकाशोऽत आह- **यदा वृद्धसंज्ञा नास्तीति ।** वैकल्पिकत्वादिति भावः । **तदाऽयमिञ इति ।** उदीचाम्मतेनेति भावः । ननु च वृद्धत्वाऽभावेऽप्यवृद्धत्वात्फिन्प्राप्तेः कथमिञः **स एवेत्युच्यतेऽत आह-प्राचामिति ।** भाष्ये-**बहुलवचनादिति ।** 'प्राचामवृद्धा'दित्यत्र पठितादित्यर्थः । [**अत इञ्**]॥ ९५ ॥

बाह्वादिभ्यश्च । ननु बाह्वादीत्यनेनैव गणसङ्ग्रहे 'प्रभृति'ग्रहणं मुधेत्यत आह-**प्रभृतीति । लोके इति ।** लोकविदितेष्वादिपुरुषत्ववत्सु येषां दर्शनमिति भाष्यार्थः । **गोत्र-**

प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ बाहोरपत्यं बाहविः । यो हि बाहुर्नाम बाहवस्तस्य भवति ॥ नडस्यापत्यं नाडायनः । यो हि नडो नाम,–नाडिस्तस्य भवति ॥

॥ * ॥ सम्बन्धिशब्दप्रत्ययानाञ्च तत्सदृशात्प्रतिषेधः ॥ * ॥ सम्बन्धिशब्दप्रत्ययानाञ्च तत्सदृशात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः । यो हि श्वशुरो नाम श्वाशुरिस्तस्य भवति ॥ प्रत्ययग्रहणेन नार्थः,–'सम्बन्धिशब्दानां तत्सदृशात्प्रतिषेध' इत्येव, इदमपि सिद्धं भवति–'मातृपितृभ्यां स्वसा'–मातृष्वसा पितृष्वसा । अन्या हि[1]–मातृस्वसेति ॥ [बाह्वादिभ्यश्च] ॥ ९६ ॥

सुधातुरकङ् च ।४।१।९७।

॥ * ॥ सुधातृ[3]व्यासयोः ॥ * ॥ 'सुधातृव्यासयो'रिति वक्तव्यम् । सौधातकिः । वैयासकिः शुकः । अत्यल्पमिदमुच्यते ॥*॥ सुधातृव्यासवरुडनिषादचण्डालबिम्बानामिति वक्तव्यम् ॥*॥ सौधातकिः । वैयासकिः शुकः । वारुडकिः ।

प्र.]णस्य न्याय्यत्वाल्लभ्यते । य[2]त्तु कार्यं विशिष्टशब्दस्वरूपोपादानेन न विधीयते किन्तु प्रकारान्तरेण,–यथा 'अत इ'ञिति, तदिदानीन्तनार्थाभिधायिनोऽपि भवति 'दैवदत्ति'रिति ।

संबन्धिशब्देति । अयमपि न्यायानुवादः । आदिमत्त्वात्संज्ञायाः, श्वशुरस्य सम्बन्धोपाधिकस्य त्वनादित्वात्तद्ग्रहणस्यैव न्याय्यत्वात् । **मातृस्वसेति** । मातृशब्दोऽत्र क्रियावाची न जननीवाचीति 'मातृपितृभ्यां स्वसे'ति षत्वं न भवति । यद्यपि क्रियाशब्दार्थोऽपि नित्यस्तथाऽपि प्रसिद्धतरः सम्बन्धिलक्षणोऽर्थ इति तस्यैव ग्रहणं युक्तम् । उक्तं च **हरिणा**–

'अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः ।
शास्त्रार्थस्तेषु कर्त्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ॥' इति ॥

उ.] **भाव इति**–प्रकृताऽभिप्रायम् । **अर्थत इति** । शब्दतस्तु सादीत्यर्थः । 'अनाद्यर्थाऽभिधायित्वं बाह्वादिग्रहणस्य न्याय्यत्वाल्लभ्यते' इति पाठः । नन्वेवं 'नाडि'रित्यादावि‌ञपि न स्यादत आह–**यत्त्विति** । यत्र शब्दाऽर्थोपस्थितिस्तत्रैव प्रसिद्धार्थानां ग्रहणं न त्वन्यत्राऽपीति भावः । **बाहुर्नाम** ऋषिः । 'जानन्तिवाह्वी' [इ]त्याश्वलायनसूत्रात् ।

श्वशुरादीनां गोत्रभावे दर्शनाऽभावात्पूर्वेणाऽसिद्धेर्वचनान्तरम् । **सम्बन्धिशब्देति** । अनेन चाऽवयुत्याऽनुवादेन पूर्ववार्त्तिके 'गोत्रभाव'इत्यस्योपलक्षणत्वं सूच्यते । **क्रियावाचीति** । क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तक इत्यर्थः । **क्रियाशब्दार्थ इति** । क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकशब्दस्याऽर्थ इत्यर्थः । **अभिव्यक्तेत्यनेना**ऽनाद्यर्थाऽभिधायित्वमुक्तम्, तेन आधुनिकसंज्ञानिरासः । तत्र तत्र 'असंज्ञाया'मित्युक्तेरत्रैव भाष्ये उक्तत्वाच्च पदकार्यविषयोऽयम् । तत्राऽपि विशिष्टरूपोपादान एव । **स्वतन्त्रा इत्यनेन** गौणनिरासः । स हि सम्बन्धात्प्रवर्त्तते । **लोकविश्रुता** इत्यनेनाऽप्रयुक्तं निरस्तम् । **तदुक्तिषु इति** । तत्सदृशेष्वित्यर्थः । [अत इञ्] ॥ ९६ ॥

---

१ 'अन्या तु' पा० । २ यच्चेत्यर्थः । ३ इदं वार्त्तिकं लुप्तमासीत् ।

नैषादकिः। चाण्डालकिः। बैम्बकिः॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्?॥ न वक्तव्यं,-प्रकृत्यन्तराण्येवैतानि॥ [सुधातुरकङ् च]॥९७॥

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् ।४।१।९८।

किमर्थश्चकारः?॥ स्वरार्थः।-'चितोऽन्तउदात्तो भवती'त्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्॥ अथ ञकारः किमर्थः?॥ ञकारो वृद्ध्यर्थः।-ञ्णितीति वृद्धिर्यथा-स्यात्॥ एकेन ककारेणोभयं सिद्धम्॥ अवश्यमत्र विशेषणार्थोऽन्योऽनुबन्धः कर्त्तव्यः॥ क्व विशेषणाऽर्थेनाऽर्थः?॥ 'व्रातच्फञोरस्त्रिया'मिति। 'फक्'-इति ह्युच्यमाने[1]-नाडायनः-अत्रापि प्रसज्येत॥ अथापि फञ् इत्युच्यते। एवमप्याश्वलायनः[2]-अत्रापि प्रसज्येत। तस्माच्चकार एव कर्त्तव्यः, अन्तोदात्तत्वमपि यथा स्यात्। चकारे चेदानीं[3] विशेषणार्थे क्रियमाणेऽवश्यं वृद्ध्यर्थोऽन्योऽनुबन्धः कर्त्तव्यः। स च ञकार एव कर्त्तव्यो-सूत्रभेदो मा भूदिति॥

अथ क्रियमाणेऽपि वै चकारेऽन्तोदात्तत्वं न प्राप्नोति॥ किं कारणम्?॥ परत्वाञ्ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति॥ चित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति॥ ञित्करणसामर्थ्यादाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति॥ अस्त्यन्यञ्ञित्करणे प्रयोजनम्॥ किम्?॥ वृद्ध्यर्थो ञकारः। चित्करणेऽपि तर्ह्यन्यत्प्रयोजनमस्ति॥ किम्?॥ विशेषणार्थश्चकारः॥ शक्योऽत्र विशेषणार्थोऽन्योऽनुबन्ध आसङ्क्तुम्,-तत्र चकारानुरोधादन्तोदात्तत्वं भवति॥ वृद्ध्यर्थोऽप्यन्यः शक्योऽनुबन्ध आसङ्क्तुं, तत्र ञकारानुरोधादाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति॥ एवं तर्हि स्वरे योगविभागः करिष्यते। इदमस्ति-'चितः'। चिन्तोऽन्त उदात्तो भवतीति। ततः-'तद्धितस्य'। तद्धितस्य च चितोऽन्त उदात्तो भवतीति॥ किमर्थमिदं?॥ परत्वा-

---

प्र.] **सुधातुरकङ् च।** **प्रकृत्यन्तराणीति।** स्वार्थिककन्प्रत्ययान्तत्वादिति भावः। अव्यविकन्यायेन च कन्रहितैर्वाक्यमेव भवति। 'व्यासक'शब्दाच्च कन्नन्तादृषिवाचिनोऽपि बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ्भवति न तु ऋष्यणिति भावः॥ **[सुधातुरकङ् च]** ॥९७॥

गोत्रे। **अथापि फञ इति।** सर्वथा सामान्यग्रहणं प्राप्नोतीत्येवं परमेतत्। फञिति क्रियमाणे कौञ्जायना इति ञित्स्वरप्रसङ्गः। **सूत्रभेद इति।** च्फञ्यपि सिध्यति, सूत्रभेदस्तु स्यादिति भावः। **एवं तर्हीति।** चकारस्य विशेषणे चरितार्थत्वाद्वृद्धौ च ञकारस्य

उ.] **सुधातु॥** **स्वार्थिकेति।** व्यासादिविषयमिदम्। अत एव 'वैयासकी संहिते' इत्यस्य सिद्धिः। अत एव 'वैयासक्यां संहितायां'मिति पुराणेषु पठ्यते। वैयासिक्या'मिति त्व[प]पाठः। ननु व्यासादिभ्यः प्रत्ययेऽनिष्टरूपापत्तिरत आह-**अव्यविकेति**॥९७॥

गोत्रे कुञ्जा। भाष्ये-**फक इत्युच्यमान इति।** क्फप्रत्यये कस्येत्संज्ञा दुर्लभेति भावः। **फञिति क्रियमाण इति।** 'अत्र सूत्रे' इत्यादिः। काऽनुबन्धेनाऽपि वृद्धिः सिद्ध्यतीत्याह-

---

१ 'इत्युच्यमाने'-पा०। २ 'आश्वायनः' पा०। ३ 'वेदानीं' पा०।

ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति-तद्बाधनार्थम् ॥ ततः-'कितः' ॥ कितश्चतद्धित[1]-स्याऽन्त उदात्तो भवतीति ॥ किं पुनरत्र स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन[2], यावता च्फञन्ताञ्ञ्यो विधीयते॥ तत्र ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वेन भवितव्यम्॥ नैतदस्ति। बहुषु ञ्यस्य लोपे कृतेऽन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्-कौञ्जायना इति॥ इह केचिद्-द्व्येकयोः ष्यञं विदधति, बहुषु च फकम्। केचित्-च्फञन्ताञ्ञ्यम्। किमत्र न्याय्यम्?॥ ञ्यवचनमेव न्याय्यम्॥ द्व्येकयोर्हि ष्यञि सति बहुषु च फकि कौञ्जायनानामपत्यं माणवकः-कौञ्जायन्यः, कौञ्जायन्यौ।-केन 'य'शब्दः श्रूयेत।-द्व्येकयोरित्युच्यमानो न प्राप्नोति॥ इह कौञ्जायन्यस्यापत्यं बहवो माणवकाः-कौञ्जायनाः। केन 'य'शब्दो न श्रूयेत[3]। 'द्व्येकयो'रित्युच्यमानः प्राप्नोति॥ तदेतत्कथं कृत्वा ञ्यवचनं ज्यायो भवति?॥ यदि तन्नास्ति-'आपत्यं वा गोत्रम्,-परमप्रकृतेश्चापत्यः, आपत्याज्जीवद्वंश्यात्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः, स चाऽस्त्रियाम्, एको गोत्रग्रहणानर्थक्यञ्च, बहुवचनलोपिषु च सिद्धम्'इति। सति हि तस्मिन् द्व्येकयोरपि ष्यञि सति बहुषु च फकि सति न दोषो भवति,-तत्र कौञ्जायनानामपत्यं माणवक इति विगृह्य कुञ्जशब्दाद् द्व्येकयो-रुत्पत्तिर्भविष्यति-कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्यौ। कौञ्जायन्यस्यापत्यं बहवो माण-वका इति विगृह्य कुञ्जशब्दाद्बहुषूत्पत्तिर्भविष्यति-कौञ्जायना इति॥[गोत्रेकुञ्जा]

अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ् ।४।१।१०४।

प्र.] परत्वाञ्नित्स्वरप्राप्तावित्यर्थः। **तत्र ञ्नितीति**। सति शिष्टस्वरस्य बलीयस्त्वादिति भावः। **इहेति**। **पूर्वे** वैयाकरणाः। **केन यशब्द इति**। यशब्दस्य बहुत्वे प्रयोगा-भावात्। यदा तु ञ्यः क्रियते तदा 'गोत्रेऽलुगची'ति लुकि प्रतिषिद्धे यशब्दः श्रूयते। कौञ्जायन्यस्यापत्यानि बहूनीति अत इञो ण्यक्षत्रियार्षेति लुकि तद्राजान्तस्य बहुषु वर्त्तना-ञ्ञ्यस्य लुक्सिध्यति। **आपत्यं चेति**। गोत्रे लुगचीत्यत्रैतद्व्याख्यातम्। कुञ्जशब्दादेव यूनि ष्यञि फकि च कृते स्वार्थिकस्य चेञो लुकि कृते सर्वेष्टसिद्धिः॥ [**गोत्रे कु**]॥

उ.] **च्फक्यपि सिध्यतीति। यशब्दस्य बहुत्वे प्रागभावादिति।** बहुत्वे युवप्रत्ययो-त्पत्तेः प्राग्यशब्दस्याऽभावादित्यर्थः। क्वचित्तु-प्रयोगाऽभावादिति पाठः। **लुकि प्रति-षिद्धे इति**। युवप्रत्ययस्य तु 'ण्यक्षत्रिये'ति लुगिति बोध्यम्। न च लुका विषयाऽप-हारे कथमत्राऽलुक्; प्रत्ययलक्षणेन सत्त्वात्। 'न लुमता' इति निषेधस्तु न, अस्य प्रत्ययो-द्देश्यकत्वेऽप्यङ्गोद्देश्यकत्वाऽभावादित्याहुः। फगन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुक्तु पैलादित्वादृषि-त्वाद्वा। 'आर्षे'त्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा तु न प्रवर्त्तते, अत एव 'आत्रेय'शब्दाद्यूनि इञो लुगुक्तोऽनेन भाष्य इत्याहुः। **तद्राजान्तस्य बहुष्विति**। तत अजादिप्राग्दी-व्यतीयविवक्षाऽभावान्नात्राऽलुकः प्राप्तिरिति भावः। **यूनि ष्यञि फकि चेति**। युव-द्व्येकयोः ष्यञ्, तद्बहुत्वे फगिति भावः॥ [**गोत्रे कुञ्जादि**]॥ ९८॥

---

१ 'कितस्तद्धितस्य' पा०। २ 'चकारानुबन्धेन' पा०। ३ 'न श्रूयते' पा०।

अनृष्यानन्तर्यं इत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति-कौशिको विश्वामित्र इति। किं कारणम् ?॥ "विश्वामित्रस्तपस्तेपे 'नानृषिः स्या'मिति, तत्र भवानृषिः सम्पन्नः। स पुनस्तपस्तेपे 'नानृषेः पुत्रः स्या'मिति। तत्र भवान् गाधिरपि ऋषिः सम्पन्नः। स पुनस्तपस्तेपे 'नानृषेः पौत्रः स्या'मिति। तत्र भवान्कुशिकोपि ऋषिः सम्पन्नः"। तदेतदृष्यानन्तर्यं भवति। तत्राऽनृष्यानन्तर्यं इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः॥ नैवं विज्ञायते-'ऋष्यानन्तर्ये न भवती'-ति। कथं तर्हि ?॥ ऋषावनन्तरे नेति॥ यद्येवम्-॥ * ॥ अनृष्यानन्तर्यंवचनमनर्थकं, संज्ञागोत्राधिकारात् ॥ * ॥ अनृष्यानन्तर्यंवचनमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ?॥ संज्ञागोत्राधिकारात्। संज्ञागोत्र इति वर्त्तते, तत्र कः प्रसङ्गो यदनन्तरे स्यात्, नैव प्राप्नोति, नाऽर्थः प्रतिषेधेन॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदनृष्यानन्तर्यं इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'बिदादिषु येऽनृषयः पठ्यन्ते-तेषामनन्तरेऽपि वृत्तिर्भवती'ति॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?॥ नानान्द्रः, पौत्रः, दौहित्र इत्येतत्सिद्धं भवति॥ [अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ्]॥

प्र.] अनृष्या। अनृष्यानन्तर्यं इत्यस्यार्थद्वयं सम्भवति,-ऋषीणामानन्तर्ये-अव्यवधाने न भवति। यद्वाऽनन्तरमेवानन्तर्यं,तेन ऋषिभ्योऽनन्तरापत्ये प्रत्ययो न भवतीति। उभयत्राप्यसमर्थसमासः, भवतिना नञः सम्बन्धात्। तत्राऽऽद्यपक्षाश्रयेण पूर्वः पक्षो, द्वितीयपक्षाश्रयेणोत्तरम्। संज्ञागोत्राधिकारादिति। संज्ञया यद्गोत्रं पौत्रप्रभृति, तदेवाधिकृतं न त्वपत्यमात्रमित्यर्थः। तेषामनन्तर इति। अन्यथा आनन्तर्यप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। तत्रर्षिभ्यो गोत्र एवाऽञ्प्रत्ययः। अनृषिभ्यस्त्वनन्तरापत्य एवेत्येष विषयविभागः। नन्वस्माज्ज्ञापकादनृषिभ्योऽपत्यमात्रे प्रत्ययः प्राप्नोति। नैष दोषः। विशेषविषयस्यानुमानस्याश्रयणात्॥

उ.] अनृष्या॥ तेन ऋषिभ्योऽनन्तरेति। भाष्ये-'कथं तर्हि, ऋषावनन्तरे ने'-त्यत्र 'ऋषौ' इत्यवधेरेवाऽधिकरणत्वविवक्षायां सप्तमीति भावः। अत्र 'विश्वामित्रस्तपस्तेपे' इति गाथयाऽन्यत्र ऋष्यानन्तर्याऽभावं[1] सूचयति, अनृषिपुत्राणामपि ऋषित्वात्, ऋषिपुत्राणामप्यनृषित्वाच्चेति बोध्यम्। ननु गोत्रग्रहणमेव प्रकृतं, न संज्ञागोत्रं नाम किञ्चिदत आह-सञ्ज्ञयेति। संज्ञया प्रतिपाद्यं यद्गोत्रं पौत्रप्रभृतीत्यर्थः। गोत्रसंज्ञया प्रत्याय्यं यत्पौत्रप्रभृति तस्यैवाऽधिकारोऽत्रेति फलितम्। अन्यथेति। प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्येति भावः। गोत्रएवेति। अनन्तरे निषेधादिति भावः। विशेषविषयस्येति। 'ऋषिभ्योऽनन्तरे न भवती'ति प्रतिषेधेन 'अनृषिभ्योऽनन्तरे भवती'ति शेषोऽनुमीयते, स च 'तक्रकौण्डिन्य'-न्यायाद्गोत्रेऽञो बाधक इति भावः। भाष्ये-तेषामनन्तरेऽपि वृत्तिरित्यपिशब्द एवकारार्थः, अपिरहित एव पाठ इति वाऽऽशयः। अत्र मानञ्चिन्त्यम्। किञ्च 'ऋषिभ्योऽनन्तरे ने'ति प्रसज्यप्रतिषेधेन व्याख्यानं विफलम्, अनृषिभ्योऽनन्तर इत्येव युक्तत्वात्। न च 'गोत्र' इत्यधिकारादनन्तरेऽप्राप्त्या निषेधो व्यर्थः; तत्सामर्थ्येनाऽत्र सूत्रे 'गोत्र'इत्यस्याऽस-

---

१ 'ऋष्यानन्तर्याभासं' पा०।

वतण्डाच्च[1] ।४।१।१०८।

किमर्थमिदमुच्यते–न 'गर्गादिभ्यो य'ञित्येव सिद्धम् ?॥ लुक्स्त्रियामिति वक्ष्यामीति ॥ यदि पुनस्तत्रैवोच्येत ॥ नैवं शक्यम्, आङ्गिरसग्रहणं हि विच्छिद्येत ॥

शिवादिभ्योऽण् ।४।१।११२।

किमर्थं शिवादिभ्योऽण्विधीयते, न 'यथाविहित'मित्येवोच्येत ॥ 'शिवादिभ्यो यथाविहित'मितीयत्युच्यमाने–इञ्प्रसज्येत । इञतो यथाविहितः ॥ पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ?॥ ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् । स वै नास्ति यस्तं बाधेत ॥ तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितो न च प्राप्नोति स

प्र.] **वतण्डाच्च । लुक्स्त्रियामिति वक्ष्यामीति ।** तत्र च वतण्डशब्दानुवृत्त्यर्थमेतदित्यर्थः । **यदीति ।** गर्गादिगण एव वतण्डशब्दानन्तरं लुक्स्त्रियामिति पठितव्यमितिभावः । **आङ्गिरसग्रहणमिति ।** तथा च सर्वत्र लुक्स्यात् । योगविभागस्तर्हि किमर्थो, न 'वतण्डाल्लुक्स्त्रिया'मित्येकयोग एवोच्येत ? । आङ्गिरसे शिवाद्यण्बाधनार्थो योगविभागः । वतण्डो नाम ऋषिः तत ऋषित्वादेवाऽणि सिद्धे शिवादिषु तस्य पाठो गोत्रे गर्गादियञा समावेशार्थः। अनेन तु योगेनाऽऽङ्गिरसेऽण्प्रसङ्गे यञ्विधानादण्बाध्यते । अन्यत्र तु गोत्रे यञणौ द्वावपि भवतः । ऋषित्वादेव च वातण्डीत्यत्र ष्यङ् न भवति ॥ [**वतण्डाच्च**]॥

उ.] म्बन्धात् । युवाऽपत्ये तु न; 'गोत्राद्यूनी'ति नियमात् । तस्मादनृषिभ्योऽनन्तरे गोत्रे च प्रत्यय इत्येव भाष्याल्लभ्यत इति दिक् ॥ [**अनृष्यानन्तर्ये**]॥ १०४॥

वतण्डाच्च । भाष्ये–**न गर्गादिभ्यो यञित्येव सिद्धमिति ।** न च शिवादिष्वप्यस्य पाठादाङ्गिरसेऽण्बाधनार्थमिदमिति वाच्यम्, गणद्वयपाठसामर्थ्येनाऽभिधानस्वाभाव्यादाङ्गिरसे यञ्, अन्यत्र अणिति व्यवस्थासम्भवादित्य**भिमानः**। 'तत्र'शब्दार्थमाह–**गण एवेति ।** नन्वेवमन्येभ्योऽपि गर्गादिभ्यो यञः स्त्रियां लुक्स्यादत आह–**वतण्डशब्दाऽनन्तरमिति ।** तथा च तत्र वतण्डग्रहणमनुवर्त्तत इति भावः । **सर्वत्र**–आङ्गिरसे, तद्भिन्ने च । एवञ्चाऽऽङ्गिरसे वतण्डी, अन्यत्र वातण्ड्यायनीति भावः । **अण्बाधनार्थ इति ।** गणद्वयपाठसामर्थ्येन लिष्टा व्यवस्था न लभ्यत इति भावः । परे तु विध्यर्थ इत्येवोचितम्, 'न गर्गादिभ्य' इति प्रश्नस्य गर्गादिष्वेव पठनीयः, किमनेन पृथक्सूत्रेण, कप्यादिष्विव विशेषाऽनुक्तेः । कपिबोधाभ्यां योगविभागेन 'आङ्गिरस' इत्यस्याऽसम्बन्ध इत्याशयः। उत्तरयति[2]–**लुगिति ।** 'यदि पुनस्तत्रैवोच्येते'त्येतस्य कैयटोक्त एवार्थः। **नैवमित्यादि ।** तद्विच्छेदे हि सर्वत्र यञ्स्यादित्यर्थः। तस्मादाङ्गिरस एव गोत्रेऽस्माद्यञिति भावः । गर्गादिपाठस्तु नास्त्येव । अत एव भगवता **योग**विभागफलं न विचारितम् । एवञ्च योगविभागेन कपिबोधयोरिव वतण्डस्याऽपि गर्गादिगणे पाठाऽभाव एवाऽनुमीयते। एवञ्चाऽनाङ्गिरसे 'वातण्ड्यायनी'त्यसाध्वेवेति भाष्यार्थमाहुः।

१ अत्र सर्वत्र बतण्डेति पाठान्तरम् । २ 'उत्तरति' पा० ।

भविष्यति ॥ कश्चासौ ? ॥ अणेव ॥ उत्तरार्थं तर्हि–अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्य-स्तन्नामिकाभ्य इति ।–अत्र यथा विहितमितीयत्युच्यमाने ढक्प्रसज्येत । ढगतो यथाविहितः ॥ पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ? ॥ ये तस्य बाधका-स्तद्बाधनार्थम् ॥ स वै नास्ति यस्तं बाधेत ॥ तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितो न च प्राप्नोति स भविष्यति ॥ कः पुनरसौ ? ॥ अणेव ॥ उत्तरार्थमेव हि तर्हि,–ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्चेति । अत्र 'यथाविहित'मितीयत्युच्यमाने इञ् प्रस-ज्येत । इञतो यथाविहितः ॥ पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ? ॥ ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् ॥ स वै नास्ति यस्तं बाधेत ॥ तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितो न च प्राप्नोति स भविष्यति । कश्चासौ ?॥ अणेव॥ उत्तरार्थमेव तर्हि–मातुरुत्सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वायाः, कन्यायाः कनीन चेति ।–अत्र 'यथाविहित'-मितीयत्युच्यमाने ढक्प्रसज्येत, ढगतो यथाविहितः ॥ पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ? ॥ मातुरुकारं वक्ष्यामि, कन्यायाः कनीनभावमिति ॥ यद्येता-वत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयात् स्त्रीभ्यो ढक्,मातुरुकारः, कन्यायाश्च कनीनभाव इति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्–अयमृष्टिषेणशब्दः शिवादिषु पठ्यते । तत्र यथा-विहितमितीयत्युच्यमाने इञ् प्रसज्येत ॥ तं परत्वात्सेनान्ताण्ण्यो बाधेत ॥ तत्रारम्भसामर्थ्यादिञ् प्रसज्येत । पुनरण्ग्रहणादणेव भवति ॥ [शिवादिभ्योऽण्] ।

ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ।४।१।११३।

प्र.] शिवा । गोत्र इति निवृत्तम्, अपत्यमित्येवानुवर्तते । ढगत इति । ननु मातृशब्दस्या-ऽस्त्रीप्रत्ययान्तत्वात्कथं ढग्विहितः । एवं तर्हि परिहारान्तराभिधानान्न विचारितमेतद्भाष्य-कारेण । तं परत्वादिति । परत्वग्रहणेन बाधकत्वं लक्ष्यते । तेनापवादत्वादित्यर्थः ॥ [शिवादि] ॥ ११२ ॥

उ.] शिवादिभ्यो । भाष्ये–न यथाविहितमिति । फञस्तु व्याख्यानादेव नाऽनुवृत्ति-रिति भावः । स वै नास्तीति । न चैभ्यः 'प्राचामवृद्धा'दित्यस्य प्राप्तत्वेन कथं तद-भावः, बहुलग्रहणात्तस्येदृशे विषयेऽप्रवृत्तिरित्याशयात् । कश्चाऽसावणेवेति । नन्विदम-सङ्गतं, शिवादिभ्यो गोत्र एवेञ् नाऽन्यत्रेति नियमेन चारितार्थ्यात्कथमण्ग्रहणं विनाऽ-ण्विधिरत आह–गोत्र इति निवृत्तमिति । अन्ये तु विध्यर्थत्वस्य युक्तत्वाद्विधि-त्वायाऽण एव विधिस्तेनेति भाष्याशयः । अत एव यूनि लुक्सूत्रादिस्थभाष्येणाऽविरोध इत्याहुः । परिहारान्तरेति । 'स्त्रीभ्य' इत्यर्थग्रहणं मत्वा पूर्वपक्षिणोभयसाधारण्येन ढगि-त्युक्ते उभयसाधारण्येन परिहारान्तरमेवोक्तं न तु वस्तुतत्त्वं निरूपितम् । तच्च 'स्त्रीभ्य' इति सूत्रे निरूपयिष्यत इति भावः । ननु ण्यस्याऽनवकाशत्वात्परत्वादित्युक्तमत आह–परत्वग्रहणेनेति । न च प्राग्दीव्यतीयाऽधिकारेणैवाऽण्ग्रहणे सिद्धेऽणिति व्यर्थमेव, अर्थ-स्याऽवधित्वाश्रयणेनाऽर्थबोधकवाक्य एव तदुपस्थितेः ॥ [शिवादिभ्योऽण्] ॥ ११२ ॥

ऋषिस्त्र्यणोर्ढग्ढकौ विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ ऋष्यणः[1] स्त्र्यणश्च ढग्ढकौ भवतो विप्रतिषेधेन। ऋष्यणोऽवकाशः-वासिष्ठः। वैश्वामित्रः। ढकोऽवकाशः-दुलि-दौलेयः। बलि-बालेयः। इहोभयं प्राप्नोति-अत्रि-आत्रेयः ॥ स्त्र्यणोऽवकाशः-मकन्दिका-माकन्दिकः। ढकोऽवकाशः-काणिकेरः। गाणिकेरः। इहोभयं प्राप्नोति। पौणिकेरः। मौद्गलिकेरः। ढग्ढकौ भवतो विप्रतिषेधेन ॥*॥ द्व्यचो ढको ढग्ढञौ ॥ * ॥ द्व्यचो ढग्भवतीत्येतस्माड्ढग्ढञौ भवतो विप्रतिषेधेन। 'द्व्यचो ढग्भवती'-त्यस्यावकाशः—दात्तेयः गौप्तेयः। ढकः स एव। इहोभयं प्राप्नोति-नटी-नाटेरः, दासी-दासेरः॥ ढञोऽवकाशः-कामण्डलेयः। [हैरण्यवाहेयः][2]। भाद्रवाहेयः। ढकः स एव। इहोभयं प्राप्नोति-जम्बू-जाम्बेयः। ढग्ढञौ भवतो विप्रतिषेधेन ॥ ॥*॥ न वृष्यणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥*॥ न वैष युक्तो विप्रतिषेधो योऽयमृष्यणो ढकश्च ॥ किं कारणम्?॥ ऋष्यणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्, सिद्धोऽत्राऽणुत्सर्गेणैव। तस्य पुनर्वचने एतत्प्रयोजनं-येऽन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम्। स यथैव तदपवादमिञं बाधते एवं ढकमपि बाधेत ॥ ॥*॥ तस्मादृषिभ्योऽणिवधानेऽत्र्यादिप्रतिषेधः ॥ * ॥ तस्मादृषिभ्योऽणिवधानेऽत्र्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ न वक्तव्यः॥ 'मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त' इत्येवमयमृष्यण् इञं तदपवादं बाधिष्यते, ढकं न बाधिष्यते॥

अयं चाऽप्ययुक्तो विप्रतिषेधो योऽयं ढको ढग्ढञोश्च॥ किं कारणम्?॥ ॥*॥ ढकः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥ [ढकः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्][3]। सिद्धोऽत्र ढक् 'स्त्रीभ्यो ढ'गित्येव, तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयोजनं-येऽन्ये तद-

---

प्र.] ऋष्यन्ध। ऋषिस्त्र्यण इति। 'अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्य' इति मानुषीलक्षणोऽणस्त्र्यणशब्देनोक्तः। अत्र च यथासङ्ख्यं सम्बन्धः। दौलेय इति। दुलेरनृषित्वाड्ढकोयमवकाशः। काणिकेर इति। काणैव-काणिका। पौणिकेर इति। पुणिका तन्नामिका क्षुद्रा च। जाम्बेय इति। चतुष्पाल्लक्षणो ढञ्। 'ढे लोपोऽकद्र्वा'इत्यूकारलोपः। जम्बूशब्दस्यास्त्रीप्रत्ययान्ताड्ढक्प्राप्तिश्चिन्त्या। नवेति। प्राप्तिमात्रं बाध्यं मन्यते। मध्येऽपवादा इति।

उ.] ऋष्यन्धकवृष्णि। ननु स्त्र्यणप्रसिद्धोऽत आह-अवृद्धाभ्य इति। अनृषित्वादिति। मन्त्रद्रष्टृत्वाऽभावादिति भावः। काणैवेति। वृद्धत्वात्तन्नामकत्वाऽभावाच्च ढकोऽयमवकाश इति भावः। जम्बूशब्दस्येति। अस्य दीर्घोकारान्तत्वादूङभावः। द्व्यच इत्यत्राऽपि स्त्रीभ्य इति वर्त्तते। तच्च स्वर्यते। तेन तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणम्। तत्र 'अप्राणिजातेश्चे'ति वार्त्तिके 'उत'इत्यस्याऽसम्बन्धेऽपि प्राणिजातित्वात्तदभाव इति भावः। अन्ये तु 'तस्या जम्ब्वाः फलरसो नदीभूय प्रवर्त्तते' इति प्रयोगाज्जम्बुर्ह्रस्वाऽन्तोऽपि। स च वृक्षश्रृगालोभयवचनः। एतद्भाष्यप्रामाण्यात्तस्मादूङि दीर्घोऽन्तोऽप्युभयवचनः। यद्वा 'स्त्रीभ्य' इत्यत्राऽर्थग्रहणमेव, इडबिडादयः शिवादिषु पाठ्याः, 'शिवादिराकृतिगण' इति गण-

---

१ 'ऋष्यणश्च'। २ अयं पाठः क्वचिन्न दृश्यते। ३ वार्त्तिकव्याख्याभाष्यांशोऽयं क्वपि नेदानीमुपलभ्यते।

पवादाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम्। स यथैव तदपवादं तन्नामिकाऽणं बाधते एवं ढृग्ढञावपि बाधेत ॥ * ॥ तस्मात्तन्नामिकाण्यद्व्यचः ॥ * ॥ तस्मात्तन्नामिकाऽणि 'अद्व्यच'इति वक्तव्यम्॥ न वक्तव्यम्॥ 'मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते' इत्येवमयं ढक्तन्नामिकाऽणं तदपवादं बाधिष्यते, ढृग्ढञौ न बाधिष्यते। ॥*॥ ऋष्यन्धकवृष्णिकुर्वणः सेनान्ताण्ण्यः ॥ * ॥ ऋष्यन्धकवृष्णिकुर्वणः सेनान्ताण्ण्यो भवति विप्रतिषेधेन। ऋष्यणोऽवकाशः-वासिष्ठः। वैश्वामित्रः। ण्यस्यावकाशः-पारिषेण्यः। वारिषेण्यः। जातसेनो नाम ऋषिस्तस्मादुभयं प्राप्नोति, ण्यो भवति विप्रतिषेधेन-जातसेन्यः॥ अन्धकाऽणोऽवकाशः—श्वाफल्कः। श्वैत्रकः। रान्धसः। ण्यस्य स एव। उग्रसेनो नामाऽन्धकस्तस्मादुभयं प्राप्नोति, ण्यो भवति विप्रतिषेधेन-औग्रसेन्यः ॥ वृष्ण्यणोऽवकाशः-वासुदेवः। बालदेवः। ण्यस्य स एव। विष्वक्सेनो नाम वृष्णिस्तस्मादुभयं प्राप्नोति, ण्यो भवति विप्रतिषेधेन-वैष्वक्सेन्यः ॥ कुर्वणोऽवकाशः-नाकुलः। साहदेवः। ण्यस्य स एव। भीमसेनो नाम कुरुस्तस्मादुभयं प्राप्नोति, ण्यो भवति विप्रतिषेधेन-भैमसेन्यः ॥ * ॥ सेनान्ताण्ण्यो[1] भवति विप्रतिषेधेन जातोग्रविष्वग्भीमेभ्य इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ [ऋष्यन्धक]॥

मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वायाः ।४।१।११५।

किमर्थं स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः क्रियते, न सङ्ख्यासंभद्रपूर्वस्येत्येवोच्येत?॥ स्त्रीलिङ्गो यो मातृशब्दस्तस्माद्यथा स्यादिह मा भूत्-संमिमीते संमाता, संमातुरपत्यं सांमात्रः [इति]॥ [मातुरुत्सङ्ख्यासंभद्र]॥

प्र.] पूर्वस्य निर्ज्ञातस्वरूपत्वाद्बाध्यत्वं न तूत्तरस्यानिर्ज्ञातस्वरूपस्येति भावः। अथाऽत्राहुः-कथं पुनर्नित्यानां शब्दानामनित्यान्धकादिवंशाश्रयेणान्वाख्यानं युज्यते। अत्र समाधिः-'त्रिपुरुषानूकं नाम कुर्या'दिति न्यायेनाऽन्धकादिवंशा अपि नित्या एव। अथ वाऽनित्योपायाश्रयेणापि नित्यान्वाख्यानं दृश्यते। यथा शकाश्रयणेन कालस्य ॥ [ऋष्यन्धकवृष्णि]॥

मातुरुत्। अणि सिद्धे तत्सन्नियोगेनोत्त्वार्थं वचनम्। **स्त्रीलिङ्ग इति।** अर्थधर्मं स्त्रीत्वं शब्दे समारोप्य क्रियाशब्दनिवृत्त्यर्थः स्त्रीलिङ्गनिर्देशः कृतः। न्यायानुवादश्चायं

उ.] रत्ने स्पष्टमभिधानाद्वा तेभ्यो ढगभाव इति भाष्याशय इत्याहुः। ननु ऋष्यण्मध्येऽपवादन्यायेन इञ एव बाधको न तु ढकोऽत आह-**प्राप्नोति।** भाष्ये-**तन्नामिकाण्यद्व्यच इति।** एवञ्च द्व्यचोऽपि 'स्त्रीभ्यो ढग्'इत्येव ढगिति 'द्व्यच' इति सूत्रम्पृथङ्न कर्त्तव्यमित्यर्थः। **यथा शकेति।** प्रसिद्धमेतज्ज्योतिर्विदाम्। जातादिभ्यःपरो यः सेनाशब्दस्तदन्ताण्ण्यो विप्रतिषेधेनेति वक्तव्यमिति भाष्येऽन्वयः॥ [**ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च**]॥ ११४॥

मातुरुत्संख्या। अणि सिद्ध इति। 'तस्याऽपत्यम्' इत्यनेन। भाष्ये-**स्त्रीलिङ्गो**

---

१ उपसंहारभाष्यमेवेदं न वार्तिकान्तरमिति परे।

कन्यायाः कनीन च ।४।१।११६।

इदं विप्रतिषिद्धम् ॥ को विप्रतिषेधः ? ॥ अपत्यमिति वर्त्तते । यदि च कन्या-नाऽपत्यम्, अथाऽपत्यं-न कन्या । कन्या चापत्यं चेति विप्रतिषिद्धम् ॥ नैतद्विप्रतिषिद्धम् ॥ कथम् ? ॥ कन्याशब्दोऽयं पुंसाऽभिसम्बन्धपूर्वके संप्रयोगे निवर्त्तते । या चेदानीं प्रागभिसम्बन्धात्पुंसा सह संप्रयोगं गच्छति तस्यां कन्याशब्दो वर्त्तत एव । कन्यायाः कन्योक्तायाः कन्याभिमतायाः सुदर्शनाया यदपत्यं स कानीन इति । [कन्यायाः कनीन च] ॥

स्त्रीभ्यो ढक् ।४।१।१२०।

इदं सर्वेष्वेव स्त्रीग्रहणेषु विचार्यते-स्त्रीग्रहणे स्त्रीशब्दग्रहणं स्यात्स्त्रीप्रत्यय-

---

प्र.] स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । सम्बन्धिशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वात्तस्यैव ग्रहणस्य सिद्धत्वात् । एतच्च बाह्वादिभ्यश्चेत्यत्रोक्तम् । [**मातुरुत्सङ्ख्यासंभद्रपूर्वायाः**] ॥

कन्यायाः । यदीति । अक्षतयोनिः कन्या सा कथमपत्येन सम्बध्येतेति भावः । **अभिसम्बन्धपूर्वक इति** । शास्त्रोक्तो विवाहोऽभिसम्बन्धस्तत्पूर्वके पुरुषसंयोगे कन्याशब्दो निवर्त्तते । या तु शास्त्रोक्तेन विवाहसंस्कारेण विना पुरुषं युनक्ति सा कन्यात्वं न जहाति । **कन्योक्ताया इति** । कन्यैवा सावुक्ता । तदेव व्याचष्टे-**कन्याभिमताया इति** । कन्यैव साऽभिमता स्मृतिकाराणामित्यर्थः । **सुदर्शनाया इति** । प्रकटदर्शनाया अगुप्तत्वादित्यर्थः । अन्ये त्वाहुः-मुनिदेवतामाहात्म्याद्या पुंयोगेऽप्यक्षतयोनिर्भवति यथा कुन्ती मन्त्राहूतदिनकरोत्पादितकर्णाख्यपुत्रापि पुनः कन्यैवाऽभूत् । तदपत्यं कानीनशब्दाभिधेयम् ॥ [**कन्यायाः कनीन च**] ॥

स्त्रीभ्यो । बहुवचननिर्देशात्स्वरूपग्रहणे निरस्ते पक्षत्रयसम्भावनापूर्वकं प्रत्ययग्रहणमिह व्यवस्थाप्यते-**इदं सर्वेष्विति** । तत्र कचित्कश्चित्पक्ष आश्रीयते, इह तु स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् स्वरितेनाधिकार इत्यस्य स्वरितेनाधिकारावगतिर्भवतीत्यस्याप्यर्थस्याश्रयणाट्टाबादि-

---

उ०]**य इति** । नित्यं स्त्रीलिङ्ग इत्यर्थः । **सम्बन्धिशब्दस्येति** । श्वशुरादिवदित्यर्थः । [**मातुरुत्**] ॥

कन्यायाः । ननु प्रथमं वयः कन्याशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्, दैवात्प्रथमे वयस्यप्यपत्यसम्बन्धसम्भवात्को विरोधोऽत आह-**अक्षतेति** । नन्वभिसम्बन्धपूर्वके सम्प्रयोग इति पुनरुक्तमत आह-**शास्त्रोक्त इति । पुरुषं युनक्तीति** । पुरुषमात्मनि योजयति, सम्बध्नाति, पुरुषेणात्मानं योजयतीति यावत् । कन्याऽभिमतत्वे हेतुः-**सुदर्शनाया इति** । अगुप्तत्वाद्धेतोः प्रकटदर्शनाया इत्यन्वयः । मन्त्राहूतेन दिनकरेणोत्पादितः कर्णाख्यः पुत्रो यस्या इति बहुव्रीहिः । सुदर्शनाया इति भाष्येणेदमेव बोध्यत **इत्यन्ये** ॥ [**कन्यायाः**] ॥ ११६ ॥

स्त्रीभ्यो । ननु स्वरूपग्रहणपक्षः कुतो न शङ्कितोऽत आह-**बहुवचनेति** । ननु सर्वेष्वेकजातीयसिद्धान्ताऽभावादाह-**तत्र क्वचिदिति** । यथा 'यू स्त्र्याख्यौ'वित्यत्र स्त्रीलिङ्गशब्दग्रहणं, 'स्त्रिया'मित्यादौ चाऽर्थाऽभिधानमिति भावः । प्रकृतसूत्रस्थसिद्धान्तपक्षे बीज-

ग्रहणं वा, स्त्र्यर्थग्रहणं वेति ?॥ किंचातः ?॥ यदि स्त्रीशब्दग्रहणमर्थग्रहणं वा,–इडविड्–ऐडबिडः। पृथु–पार्थः। उशिक्–औशिजः। दरद्–दारदः। अत्रापि प्राप्नोति॥ अथ प्रत्ययग्रहणं–लैखाभ्रेयो वैमात्रेय इति न सिध्यति॥ अस्तु प्रत्ययग्रहणम्॥ कथं लैखाभ्रेयो वैमात्रेय इति ?॥ शुभ्रादिषु पाठः करिष्यते॥*॥ वडवाया वृषे वाच्ये[1]॥*॥ वडवाया वृषे वाच्ये ढग्वक्तव्यः। वडवाया वृषः–वाडवेयः॥*॥ अण् क्रुञ्चाकोकिलात्स्मृतः॥*॥ [अण्क्रुञ्चाकोकिलात्स्मृतः][2] क्रौञ्चः कौकिल [इति][2]॥*॥ आरक्पुंसि ततोऽन्यत्र॥*॥ ततोऽन्यत्र पुंसि आरग्वक्तव्यः। मूषिकाया अपत्यं[3] पुमान्मौषिकारः। मृग्याः पुमान्–मार्गारः॥*॥ गोधाया ढ्रग्विधौ स्मृतः[1]॥*॥ [गोधायाढ्रग्विधौस्मृतः][2] गोधायाः पुमान्–गौधेरः॥

प्र.]प्रत्ययग्रहणम्। स्त्रियां क्तिन्नित्येतत्प्रकरणविहितास्तु प्रत्यया व्यवधानान्न गृह्यन्ते। **स्त्रीशब्दग्रहणमिति**। स्त्रीलिङ्गानां शब्दानां ग्रहणमित्यर्थः। **स्त्र्यर्थग्रहणमिति**। अर्थे कार्यासम्भवे तदभिधायिशब्दग्रहणमेव सम्बध्यते। इडविडादयः शब्दा स्त्रीवृत्तयो न तु स्त्रीप्रत्ययान्ता इति तेभ्योऽणेव भवति। **वडवाया इति**। **वृषो**–बीजाश्वः। तेन चार्थेन विशेष-

उ.] माह–**इह त्विति**। नन्वेवं क्तिनादीनामपि ग्रहणं स्यादत आह–**स्त्रियां क्तिनिति**। **व्यवधानात्**–अतिदूरत्वादित्यर्थः। ननु बहुवचनात्स्वरूपग्रहणनिरासेन स्त्रीशब्दग्रहणमित्यनुपपन्नमत आह–**स्त्रीलिङ्गानामिति**। ननु शब्दस्याऽर्थस्य वा ग्रहणे एकजातीयदोषकथनमयुक्तमत आह–**अर्थे इति**। एवञ्चाऽत्र सूत्रे [ऽपि] स्त्रीशब्दग्रहणं स्त्र्यर्थग्रहणमिति पक्षयोरविशेषेऽपि सम्भवमात्रेणोपन्यस्तौ। 'स्त्रियाः पुंव'दित्यादौ त्वनयोर्विशेषो बोध्यः। **केचित्तु** स्त्रीलिङ्गाऽर्थबोधकशब्दग्रहणमेवाऽत्र, इडविडादीनां शिवादिषु पाठः, अनभिधानाद्वा तेभ्यो ढगभावः, '**एको** गोत्र'सूत्रोक्तरीतेः। यथा केभ्यश्चिदपत्यप्रत्ययसामान्याऽभावः, तथापि केषाञ्चिच्छुभ्रादिपाठ आवश्यकः, स्त्रीशब्दे स्वरितत्वप्रतिज्ञानञ्चाऽधिकमितीदं भाष्यमेकदेश्युक्तिरित्या**हुः**। अत्र प्रातिपदिकादिति न सम्बध्यते, विरोधादिति बोध्यम्। सम्बन्धेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया न दोष इत्य**न्ये**। **वाडव इतीति**। 'न च चतुष्पाद्भ्याचित्वाड्ढञः प्राप्तिः, स्वरे च विशेष इति वाच्यं, देवताविशेषस्य सूर्यस्त्रीरूपस्य गृहीताऽश्वारूपस्य वाचकवडवाशब्दस्यैवाऽत्र ग्रहणात्। बीजाऽश्वशब्देनाऽपि गृहीताश्वाकारस्तत्पुमान् सूर्य एव। एवञ्च तस्य चतुष्पाज्जातिवाचित्वाऽभावान्न दोषः। अत एव 'वाडवो वडवाऽनल' इत्यमरः। न चाऽर्थस्याऽनुवाद्यत्वेन विशेषविहितेनाऽर्थेनाऽपत्यार्थो न बाध्यत इति वाच्यम्, अर्थस्याऽपि विधेयतायाः कार्यशब्दवादे सत्त्वेनाऽदोषा'दिति **केचित्**, तन्न; 'चतुष्पादो गर्भिण्या'इत्यत्र 'जातिरिति वक्तव्यम्' इति वदता वार्त्तिककृताऽत्र चतुष्पाद्भ्याचिमात्रग्रहणस्य बोधनात्। ब्राह्मणीवाचिवडवाशब्दात्तु ढकोऽपवादे 'अवृद्धाभ्य' इत्यणि ब्राह्मणवाची वाडवः साधुः। अश्वावाचिनस्तु ढञि वाडवेय इत्येव। वाडव इत्यस्याऽपीष्टत्वे 'दाशरथाये'तिवत्साधुरिति बोध्यम्। वार्त्तिके–**क्रुञ्चाकोकिलादिति**–समाहारद्वन्द्वनिर्देशः। एवञ्च शिवादिगणे 'क्रुञ्चा' 'कोकिला-

१ श्लोकवार्त्तिकमेतत्। २ अयं पाठो न क्वापि दृश्यते। ३ 'अपत्य'मिति क्वचिन्नास्ति।

चटकाया ऐरक् ४।१।१२८ ।

॥*॥ चटकायाः पुंल्लिङ्गनिर्देशः ॥ * ॥ **चटकायाः पुँल्लिङ्गेन निर्देशः कर्त्तव्यः । इहापि यथा स्यात्-चटकस्यापत्यं चाटकैरः ॥ यदि पुँल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते चटकाया अपत्यं चाटकैर इति न सिध्यति ॥ 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवती'त्येवं भविष्यति** ॥*॥ स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः ॥*॥ **स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः । चटकाया[1] अपत्यं स्त्री चटका ॥** [चटकाया ऐरक्] ॥

आरगुदीचाम् ।४।१।१३०।

॥*॥ आरग्वचनमनर्थकं रका सिद्धत्वात् ॥*॥ **आरग्वचनमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ रका सिद्धत्वात् । गोधा आकारान्ता, रक्च प्रत्ययः ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदारकं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्येभ्योऽप्ययं भवतीति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ मौण्डारो[2] जाडारः पाण्डार इत्येतत्सिद्धं भवति** [इति]॥

क्षुद्राभ्यो वा ।४।१।१३१।

'क्षुद्राभ्य'इत्युच्यते, का क्षुद्रा नाम ? ॥ अनियतपुंस्का अङ्गहीना वा ॥

पितृष्वसुश्छण् ॥१३२॥ ढकि लोपः ।४।१।१३३।

प्र.] विहितेनापत्यलक्षणोर्थो ढको बाध्यते । तेनापत्ये वाडव इति भवति । **क्रौञ्च इति ।** अपत्य एवायं ढगपवादः । [**स्त्रीभ्यो ढक्**] ॥१२०॥

चटकायाः । पुँल्लिङ्गेनेति । अन्यथा पुंल्लिङ्गादिञ् प्रसज्येत ॥ [**चटकाया ऐरक्**] ।

क्षुद्राभ्यो । अङ्गहीना वेति । वाशब्दश्चार्थे ॥ [**क्षुद्राभ्यो वा**] ॥

उ.] पाठोऽनार्ष इति बोध्यम् । **ततोऽन्यत्रेति ।** गोधातोऽन्यत्रेत्यर्थः । गोधाया ढ्रग्विधावपि पुंसीत्यर्थः स्मृतः। बाधस्तु न युक्तः, नित्यशब्दवादेऽर्थस्याऽविधेयत्वात्, अत एव 'मूषिकाया अपत्यं पुमा'निति विग्रहप्रदर्शनं भाष्ये । वाडवेयेऽपि वडवाया अपत्यं वृष इत्येव विग्रह इत्युचितम् । एवं गोधाया अपत्यं पुमान् गौधेरः । अत एव 'त्रयो गौधारगौधेरगौधेया गोधिकात्मजे' इति कोशः ॥ [**स्त्रीभ्यो ढक्**] ॥ १२० ॥

चटकाया । स्त्रियामपत्य इति । स्त्रीरूपेऽपत्य इत्यर्थः । चटकाया अपत्यं स्त्री चटकेत्यत्र लुक्तद्धितेत्यनेन टापो लुक्यर्थभेदेन लक्ष्यभेदात्पुनष्टाप् । अजादिषु चटकशब्दपाठाच्च न जातिलक्षणो ङीष् ॥ [**चटकाया ऐरक्**] ॥ १२८ ॥

आरगु । गोधाकारान्तेति । गोधाशब्द आकारान्त इत्यर्थः । अर्थधर्मस्य स्त्रीत्वस्य शब्दे आरोपः । **अन्येभ्योऽपीति ।** न चाख्यानण्यन्तात्क्विपि गोधाशब्दस्यैवाऽनाकारान्तत्वसम्भवेनाऽन्यतः प्रवृत्तौ न मानम्, भाष्यप्रामाण्येनाख्यानण्यन्तात्क्विपोऽनुत्पत्तेः, 'अभिव्यक्ते'ति न्यायेन तस्याऽत्राऽग्रहणाच्चेति दिक् ॥ [**आरगुदीचाम्**] ॥ १३० ॥

---

१ 'चटकस्य' इति पा० । २ 'आडारः' इत्याधिकं कुत्रचित् पठ्यते ।

केन विहिते पितृष्वसुर्ढकि-लोप इत्युच्यते ? ॥ एतदेव ज्ञापयति-भवति पितृष्वसुर्ढगिति-यदयं ढकि लोपं शास्ति ॥ [ढकि लोपः] ॥

मातृष्वसुश्च ।४।१।१३४।

[मातृष्वसुश्च-] ढकि लोप इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति मातृष्वस्रीय इति ॥ नैष दोषः। एवं वक्ष्यामि-पितृष्वसुश्छण्। ढकि लोपः। ततो मातृष्वसुश्च। पितृष्वसुर्यदुक्तं तन्मातृष्वसुर्भवतीति ॥ किं पुनस्तत् ? ॥ छण् ढकिलोपश्च ॥

राजश्वशुराद्यत् ।४।१।१३७।

॥*॥ राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम् ॥*॥ राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणं कर्त्तव्यम्। राजन्यो नाम जातिः ॥ क्व मा भूत् ? ॥ राजन इति । [राजश्वशुराद्यत्] ॥

व्यन्सपत्ने ।४।१।१४५।

॥*॥ व्यन्वचनमनर्थकं प्रत्ययार्थाऽभावात् ॥*॥ व्यन्वचनमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ प्रत्ययार्थाभावात्' ॥ किमिदं प्रत्ययार्थाभावादिति ? ॥ अपत्याऽर्थाऽभावात्। अपत्यमिति वर्त्तते अनपत्ये चापि सपत्ने 'भ्रातृव्य'शब्दो वर्त्तते,- 'पाप्मना भ्रातृव्येण' ॥ अस्तु तावद्यदपत्यं सपत्नश्च तत्र-भ्रातृव्य इति ॥

प्र.] मातृष्वसुः । तत्रेदमिति। अनन्तरस्य विधिं मन्यते। एवंवक्ष्यामीति। व्याख्यास्यामीत्यर्थः। चकारेण पितृष्वसुरित्यनुकृष्यते इति कार्यद्वयलाभः [मातृष्वसुश्च] ॥

राजश्वशुरा। राजशब्दः क्षत्रियशब्दपर्यायः। जातिग्रहणमिति। यदा प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातिर्गम्यते तदा प्रत्ययो नान्यदा, तेन क्षत्रियजातौ प्रतिपिपादयिपितायां राजन्यशब्दप्रयोगो, वैश्ये शूद्रे वा राजाऽपत्ये 'राजन'शब्दप्रयोगः ॥ [राजश्वशुरा] ॥

व्यन्सपत्ने। प्रत्ययार्थाभावादिति। भ्रातृव्यशब्दः सर्वस्मिन्सपत्न इष्यते । नहि सर्वः सपत्नो भ्रातुरपत्यमित्यपत्यलक्षणस्य प्रत्ययार्थस्याऽभाव इत्यर्थः । अस्तु ताव-

---

उ.] ढकि लोपः । भाष्ये-एतदेवेति । शुभ्रादिषु तत्पाठः कल्पनीय इति भावः। 'ऋष्यन्धके'ति सूत्रोक्तमतान्तररीत्या 'स्त्रीभ्य' इति वा । अनेन ज्ञापकेन 'स्त्रीभ्य इत्यर्थग्रहण'मित्येव ज्ञाप्यत इति बोध्यम् ॥ [ढकि लोपः] ॥ १३३ ॥

मातृष्वसुश्च। नन्वेवमेव पाठाद्वक्ष्यामीत्यसङ्गतमत आह-एवं व्याख्यास्यामीति। वस्तुतः 'च'रहितः सूत्रपाठ इति वक्ष्यामीति यथाश्रुतमेवेत्यन्ये ॥ [मातृष्वसुश्च] ॥१३४॥

राजश्वशुरा। ननु राजशब्द ऐश्वर्यविशेषयोगनिमित्तक इति कथं ततः प्रत्ययेन जातिप्रतीतिरत आह-राजशब्द इति। भाष्ये-राज्ञोऽपत्य इति। अपत्य इति। प्रकृते इत्यर्थः। जातिश्चेद्वाच्या तदाऽपत्ये यत्, अत एव राजन्यमनुष्यग्रहणस्याऽपत्याऽधिकाराद-न्यत्र लौकिकगोत्रग्रहणज्ञापकता प्रागुक्ता सङ्गच्छते ॥ [राजश्वशुराद्यत्] ॥ १३७ ॥

व्यन्सपत्ने। ननु शत्रुरूपप्रत्ययार्थप्रतीतेस्तदभावादित्ययुक्तमत आह-भ्रातृव्येति। भाष्ये-अस्तु तावद्यदपत्यमिति। अनुवर्त्ततामपत्यमितीत्यर्थः। ननु विशेषविहितेन

कथं पाप्मना भ्रातृव्येणेति ? ॥ उपमानात्सिद्धं, भ्रातृव्य इव भ्रातृव्यः॥

गोत्रास्त्रियाः कुत्सने ण च ।४।१।१४७।

किमर्थो णकारः ?॥ वृद्ध्यर्थः,'ञ्णिती'ति वृद्धिर्यथा स्यात्। गार्गो जाल्मः। ॥ * ॥ गोत्रस्त्रियाः प्रत्ययस्य णित्करणानर्थक्यं वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य ॥ * ॥ गोत्रस्त्रियाः प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थकम् ?॥ किं कारणम् ?॥ 'वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य'। वृद्धमेवेदं प्रातिपदिकम् ॥ लुगर्थं तर्हि णकारः कर्त्तव्यः। यल्लुगन्तमवृद्धन्तत्र वृद्धिर्यथा स्यात्-वातण्डो जाल्मः ॥ * ॥ लुगर्थमिति चेन्न, लुक्प्रतिषेधात् ॥ * ॥ लुगर्थमिति चेत्तन्न, किं कारणम् ? ॥ 'लुक्प्रतिषेधात्' । प्रतिषिध्यते तत्र लुग्गोत्रेऽलुगचीति । व्यवहितत्वादप्रतिषेधः । ईकारेण व्यवहितत्वात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति ॥ * ॥ व्यवहितत्वादप्रतिषेध इति चेन्न, पुंवद्भावात् ॥*॥ 'व्यवहितत्वादप्रतिषेध' इति चेत्॥ तन्न ॥ किं कारणम् ?॥ 'पुंवद्भावात्'। पुंवद्भावोऽत्र भवति भस्याऽढे तद्धिते-पुंवद्भवतीति ॥ * ॥ फिनर्थं तु ॥ * ॥ फिनर्थन्तु णकारः कर्त्तव्यः। यत्फिनन्तमवृद्धं तत्र वृद्धिर्यथा स्यात्-ग्लौचुकायनो जाल्म इति ॥

प्र.]दिति । विरोधाभावात्सपत्नेनापत्यार्थो न बाध्यते । न च समुदायार्थः सपत्नः, प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्त्यागप्रसङ्गात् । न च गत्यन्तरसम्भवे तत्त्यागो युक्त इति भावः । [व्यन्सप.]॥

गोत्र। बहूनां गोत्रप्रत्ययानां वृद्धिमत्त्वदर्शनाद्विचारः-**गोत्रस्त्रिया इति । वातण्ड इति ।** वतण्डस्यापत्यं गोत्रं स्त्री। 'वतण्डाच्चे'ति यञ् । तस्य 'लुक्स्त्रिया'मिति लुक्। शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन् । वतण्ड्या अपत्यमिति णः। **व्यवहितत्वादिति ।** 'अची'ति परसप्तमीं मन्यते । विषयसप्तम्यान्तु न दोषः। अथ वा यतो गोत्रप्रत्ययादव्यवहितोऽजादिरुत्पद्यते तस्याऽलुगिति विज्ञानाद्विषयसप्तम्यामपि दोषाय व्यवधानम् । **पुंवद्भावादिति ।** पुंवद्भावेन रूपातिदेशाद्वातण्ड्यशब्दात्स्त्रीवृत्तेर्णप्रत्यय इति भावः। **ग्लौचुकायन इति ।** ग्लुचुकस्यापत्यं स्त्री । 'प्राचा'मिति फिन्प्रत्ययः। 'इतो मनुष्यजाते'रिति ङीष् । पुंवद्भावे

उ.] सामान्यविहितस्य बाध उचितोऽत आह-**विरोधाऽभावादिति ।** वस्तुतो बाधप्रसङ्ग एवाऽत्र नेत्युक्तम् । **न च समुदायार्थ इति ।** शुद्धरूढ एव, अपत्यार्थस्तु नास्त्येवेति शङ्काशयः ॥ [**व्यन्सपत्ने**] ॥ १४५ ॥

गोत्रस्त्रियाः । फिन्नन्तस्याऽवृद्धस्याऽपि सत्त्वादाह-**बहूनामिति ।** भाष्ये-**गोत्रेऽलुगिति ।** यद्यपि भूम्नि प्राप्तस्य लुकोऽलुगिति तत्सूत्रभाष्योक्तेरत्राऽलुकोऽप्राप्तिस्तथापि पुंवद्भावेन सिद्धेः फलाऽभावादेव तदप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणतया नाऽत्र सुष्ठु आदरः कृतः। 'व्यवहितत्वा'दिति वा-भूम्न्यप्राप्तत्वस्याऽप्युपलक्षणम्। तद्ध्वनयन्नाह-**वातण्ड्यशब्दादिति ।** पुंवद्भावेन ङीन इव लुकोऽपि निवृत्तिरित्यलुको नोपयोग इति भाष्यार्थ इति भावः। **स्त्रीवृत्तेरिति ।** भूतपूर्वस्त्रीवृत्तेरित्यर्थः। पुंवद्भावेनाऽर्थस्याऽनिवृत्तेः। अत एव 'वातण्डययुवति'-रित्यादौ यञो लुक् न। भाष्ये-**पुंवद्भावोऽत्र भवतीति।** पुंवद्भावेनैव लुकः प्रतिषेधसिद्धि-

॥*॥ पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च ॥*॥ **पुंवद्भावप्रतिषेधार्थञ्च णकारः कर्त्तव्यः। गार्गी भार्या अस्य गार्गीभार्यः। 'वृद्धिनिमित्तस्ये'ति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यादिति।** ॥*॥ गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति वचनादप्रयोजनम् ॥*॥ **'गोत्राद्यून्यस्त्रिया'मिति वचनाद्-प्रयोजनमेतद्भवति। नास्ति गार्गी इति** ॥ * ॥ अवंश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनम् ॥*॥ **अवंश्यत्वाद्वा स्त्रियाःप्रयोजनमेतद्भवति। न च स्त्री वंश्या। अस्ति गार्गी स्त्री॥ अपर आह-द्वावेव वंशौ। मातृवंशः पितृवंशश्च। यावता मातृवंशोऽप्यस्ति नास्ति गार्गी॥** [गोत्रस्त्रियाः]

वृद्धाट्ठक्सौवीरेषु बहुलम् ।४।१।१४८।

'गोत्रस्त्रियाः' 'वृद्धाट्ठक्' 'फेश्छ च' 'फाण्टाहृति'-इमे चत्वारो योगाः।

प्र.] कृते णः। **नास्ति गार्गेति**। गार्ग्या अपत्यं स्त्रीत्यत्रार्थे नास्ति प्रत्ययः, 'अस्त्रिया'मिति युवसंज्ञानिषेधाद्गोत्रसञ्ज्ञावस्थानादेको गोत्र इति नियमाद्गोत्रप्रत्ययान्तादपरगोत्रप्रत्ययानुत्पादात्। **अवंश्यत्वाद्वेति**। गार्ग्या अपत्यं या स्त्री तस्या न युवसंज्ञा, नाऽपि गोत्र-संज्ञा, न हि सा गर्गस्याऽपत्यम्। पौत्रप्रभृतेश्चापत्यस्य गोत्रसंज्ञा विधीयते, तदभावादेको गोत्र इति नियमाभावाण्णस्य भावादस्ति गार्गेत्यर्थः। **न च स्त्री वंश्येति**। पितृ-पितामहादिर्वंश्यो, न मातृमातामहादिरित्यर्थः। तस्मात्पुंवद्भावप्रतिषेधार्थो णकारः। न च 'जातेश्चे'ति प्रतिषेधः सिध्यति, गोत्रत्वाभावे जातित्वाभावात्। यदा च 'गोत्रं च चरणैः सहे'-त्यत्रापत्यमात्रं गोत्रं गृह्यते तदा जातित्वमस्त्येव। फिनर्थस्तु कर्त्तव्य एव णकारो वृद्धये।

मातृवंश इति। गार्ग्या अपत्यं या स्त्री सा मातृवंशेन गर्गकुला भवत्येवेति गर्गापेक्षया तस्या गोत्रत्वादेको गोत्र इति नियमात्प्रत्ययान्तराभावान्नास्ति गार्गी। पौत्रप्रभृतिग्रहणं तु व्यवहिताऽपत्योपलक्षणम्। तस्मात्फिनर्थो णकारः॥ [**गोत्रस्त्रियाः**] ॥ १४७ ॥

उ.] रिति भावः। न्याय्यत्वादाह-**पुंवद्भावे कृत इति**। ननु 'नास्ति गार्गे'त्यस्य 'गार्ग्या अपत्यं स्त्री नास्ती'ति नार्थो, मानाऽभावादत आह-**गार्ग्या इति**। गार्गाशब्दो नास्तीति भाष्याऽर्थ इति भावः। भाष्ये-**अवंश्यत्वादिति**। गोत्रभूतस्त्र्यपत्यस्त्रिया मूलपुरुषाऽपतन-हेतुत्वाऽभावेन तद्वंश्यत्वाऽभावात् तदनपत्यत्वेन **न** गोत्रत्वं, नाऽपि युवत्वमित्यर्थः। तदाह-**गार्ग्या अपत्यमिति**। यत्तु 'सामान्यत एव न स्त्री वंश्येत्यर्थ' इति तन्न, 'गोत्रस्त्रिया' 'यञश्चे'त्यादीनामसङ्गत्यापत्तेः[णस्य भावादिति?]। यदपि गोत्रस्य अपत्यभूतस्त्रिया न वंश्यत्वमिति, तदपि न, 'स्त्रिया न युवसंज्ञे'ति निषेधवैयर्थ्यापत्तेः। मम तु गोत्रभूतपुरुषाऽपत्यभूतस्त्रियास्तत्त्वनिषेधेन चारितार्थ्यं स्पष्टमेव। **णस्य भावादिति**। 'एको गोत्रे' इति नियमेन गोत्रस्त्रिया गोत्रे विधानाऽसम्भवाद्गोत्र इत्यस्याऽसम्बन्धेनाऽपत्यसामान्ये एत-द्विधानादिति भावः। **यदा चेति**। वस्तुत इदमयुक्तं 'गार्गे'त्यत्र भाष्ये ङीषोऽकरणा-दित्याहुः। भाष्ये-**द्वावेवेति**। द्वावपीत्यर्थः। ननु 'पौत्रप्रभृती'त्यत्र पुंस्त्वस्य विवक्षित-त्वान्न गोत्रत्वमत आह-**पौत्रप्रभृतीति**। [**गोत्रस्त्रियाः**]॥ १४७॥

तेषां त्रयः कुत्सने। त्रयः सौवीरगोत्रे। आद्यो योगः कुत्सन एव। अन्त्यः सौवीरगोत्र एव॥ [वृद्धाट्ठक्]॥

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ ।४।१।१५०।

किमर्थो णकारः ?॥ वृद्ध्यर्थः। 'ञ्णिती'ति वृद्धिर्यथा स्यात्। फाण्टाहृतः॥ ॥ * ॥ फाण्टाहृतेः प्रत्ययस्य णित्करणानर्थक्यं, वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य॥ * ॥ फाण्टाहृतेः प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थकम्॥ किं कारणम् ?॥ वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य। वृद्धमेवैतत्प्रातिपदिकम्॥ * ॥ पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु॥ * ॥ पुंवद्भावस्य प्रतिषेधार्थो णकारः कर्त्तव्यः—फाण्टाहृता भार्या अस्य फाण्टाहृताभार्यः। वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यादिति॥ * ॥ उक्तं वा॥ * ॥ [उक्तं वा] किमुक्तम्?॥ "-'गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति वचनादप्रयोजनम्'। 'अवंश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनम्'-" इति॥ [फाण्टाहृति]॥

कुर्वादिभ्यो ण्यः ।४।१।१५१।

॥ * ॥ वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जम्॥ * ॥ वामरथस्य कण्वादिवद्भावो

प्र.] वृद्धाट्ठक्सौ। गोत्रस्त्रिया इति।—विषयविभागकथनाऽर्थोऽत्रोपक्षेपः। कुत्सनग्रहणस्य, सौवीरग्रहणस्य च सूत्रद्वय एवानुवर्त्तनाद्यथोक्तविषयविभागलाभः॥ [वृद्धाट्ठक्]॥

फाण्टाहृति। फाण्टाहृतेरिति। यथासंख्यं सम्बन्धस्येष्टत्वान्न मिमतशब्दार्थं णित्वम्। पूर्वनिपातव्यवस्था तु शास्त्रे नावश्यं सर्वत्राश्रीयते इति तदनाश्रयणमपि न यथासंख्याऽभावं सूचयितुमलम्। शिष्टं भाष्यं पूर्ववद्व्याख्येयम्॥ [फाण्टाहृति]॥ १५०॥

कुर्वादि। वामरथस्येति। प्रकरणाण्ण्यप्रत्ययान्तस्येति विज्ञेयम्। कण्वादीनां यञन्तानां यत्कार्यं तदतिदेशः, केवलानां तेषां कार्यस्य कस्य चिदविधानात्। वामरथा इति।

उ.] वृद्धाट्ठक्सौ। भाष्ये—अन्त्यः सौवीरगोत्र एवेति। इदञ्च फाण्टाहृत्यभिप्रायकं न तु मिमताऽभिप्रायम्, असम्भवात्। कथमयं विषयविभागो लभ्यतेऽत आह-कुत्सनग्रहणस्येति॥

फाण्टाहृतिमिम। ननु अल्पाच्तरत्वान्मिमतस्य पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये तदकरणं यथासङ्ख्य प्रवृत्त्यभावबोधनद्वारा मिमताण्णार्थमिति वृद्ध्यर्थोऽत्र णकारोऽत आह-यथासंख्येति। भाष्ये-फाण्टाहृताभार्येति। नन्वत्र जातित्वान्ङीषुचितः, किञ्च स्त्रियां युवसंज्ञानिषेधेन 'एको गोत्रे' इति नियमेन णोऽपि दुर्लभ इति चेन्न; अन्त्यदोषस्याऽग्रे वक्ष्यमाणत्वेनाऽदोषत्वात्। आद्योऽपि न, शास्त्रीयगोत्रस्यैव जातिलक्षणे ग्रहणात्। एतेन 'जातेश्चे'ति पुंवत्त्वनिषेधसिद्धेरिदमप्रयोजनमित्यपास्तम्। अवंश्यत्वाद्वेति। इदमपि पूर्वोक्ताऽपरआहेत्यादिरीत्या प्रत्याख्येयमिति तात्पर्यम्॥ [फाण्टाहृति]॥ १५०॥

कुर्वादिभ्यो। ननु 'वामरथस्य कण्वादिव'दित्युक्त्वा वामरथ्यस्य च्छात्रा इत्युदाहरणमयुक्तमत आह-प्रकरणादिति। ननु 'काण्व्यादिव'दिति वक्तव्ये 'कण्वादिव'दित्ययुक्तमत आह-कण्वादीनामिति। ननु कण्वादिशब्दस्य तत्प्रकृतिकयञन्तलाक्षणिकत्वात्कुतः

वक्तव्यः ॥ किमविशेषेण ? ॥ नेत्याह–'स्वरवर्जम्' । स्वरं वर्जयित्वा ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ वामरथ्यस्यच्छात्राः–वामरथाः । 'कण्वादिभ्यो गोत्रे'इत्यण्-यथा स्यात् ॥ यदि 'कण्वादिव'दित्युच्यते प्रत्ययाश्रयमनतिदिष्टं भवति ॥ तत्र को दोषः ? ॥ वामरथाः,–बहुषु लोपो न प्राप्नोति । वामरथानां सङ्घः–वामरथः,–'सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण्'इत्यण्न प्राप्नोति ॥ यदि पुनर्यञ्व-दित्युच्यते एवमपि प्रकृत्याश्रितमनतिदिष्टं भवति ॥ तत्र को दोषः? ॥ वामरथ्य-स्यच्छात्रा वामरथाः,–'कण्वादिभ्यो गोत्रे'इत्यण्न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि-'कण्वादिव'दित्येव ॥ कथं वामरथाः, वामरथानां सङ्घ इति च ? ॥ यदयं-'स्वरवर्ज'मित्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः–'प्रत्ययाश्रयमप्यतिदिष्टं भवती'ति ॥

उदीचामिञ् ।४।१।१५३।

॥ * ॥ उदीचामिञ्विधौ तक्ष्णोऽण्वचनम् ॥ * ॥ उदीचामिञ्विधौ तक्ष्णोऽण्वक्तव्यः । ताक्ष्णः ॥ यदि पुनरयं तक्ष[न्]शब्दः शिवादिषु पठ्येत ? ॥

॥ * ॥ शिवादिरिति चेण्ण्यविधिः ॥ * ॥ शिवादिरिति चेण्ण्यो विधेयः । ताक्ष्ण्यः–[इति] । ॥*॥ सिद्धं तूदीचां वा ण्यवचनात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'उदीचां वा ण्यवचनात्' । 'उदीचां वा ण्यो भवती'ति वक्तव्यम् । ण्येन मुक्ते यो यतः प्राप्नोति स ततो भविष्यति ॥ [उदीचामिञ्] ॥

प्र.] छे प्राप्तेऽण्विधिः । 'आपत्यस्ये'ति यलोपः । **यदीति** । 'कण्वादिव'दिति वचनात्कण्वादीना-माहत्य यत्कार्यं विहितं 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इति तस्यैवातिदेशः प्राप्नोति न तु यञन्तमात्र-निबन्धनस्येति भावः । **एवमपीति** । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात् । **यदयमिति** । लिङ्गादाहत्यानाहत्य च कण्वादीनां यञन्तानां यत्कार्यं विधीयते तदतिदिश्यते ॥ [**कुर्वा**] ॥

उदीचाम् । **उदीचामिति** । इञ्बाधनायाऽण्विध्यर्थं वचनम् । **ताक्ष्ण इति** । 'षपूर्वहन्धृतराज्ञामणी'त्यल्लोपः । **यदीति** । विशेषविहितेनाऽणा बाधितत्वादिञ्न भविष्यतीति भावः । **ण्यविधिरिति** । यद्यणा कार्यमात्रं बाध्यते तदा द्वयोरपि ण्येञोर्बाधः स्यात् । अथ विशेषचिन्ता तदा 'पुरस्तादपवादा'इति न्यायाण्ण्यस्यैव बाधा प्राप्नोति नेञः । **सिद्धन्त्विति** । विकल्पितण्यमुक्ते पक्षे तक्षन्शब्दात्प्राग्दीव्यतोऽणित्यण्भवति ॥ ननु जातसे-नोग्रसेनविष्वक्सेनभीमसेनेभ्यो ण्येन मुक्ते पक्षेऽणृष्यादिलक्षणः प्राप्नोति । यथान्यासे तु तेभ्यो

उ.] प्रत्ययाश्रया प्राप्तिरत आह–**कण्वादिवदिति** । ननु 'यञ्व'दित्यस्य यञन्तवदित्यर्थात्कथं प्रकृत्याश्रया प्राप्तिरत आह–**सामान्येति** । स्वरस्याऽऽहत्य विधानाऽभावादाह–**लिङ्गादिति** ॥

उदीचामिञ् । **इञ्बाधनायेति** । 'उदीचां मते' इत्यादिः । 'अ'निति प्रकृतिभाव-प्राप्तेराह–**षपूर्वेति** । इदञ्च प्रकृतिभावाऽपवादकमिति भावः । ननु शिवादिपाठः प्राचां मते चरिताऽर्थोऽत आह–**विशेषेति** । तत्राऽपि ण्यप्राप्तेर्बाध्यसामान्यचिन्तयेति भावः । भाष्ये–**उदीचां वा ण्येति** । पूर्वसूत्रे उदीचांग्रहणमपकृष्य विकल्पार्थतया व्याख्येयम् । इदञ्च सूत्रं न कार्यमिति भावः । स्वमतप्रच्युतिमङ्गीकृत्येदम् ॥ [**उदीचामिञ्**] ॥

कौसल्यकार्मार्याभ्याञ्च ।४।१।१५५।

किमिदं कौसल्यकार्मार्ययोर्विकृतयोर्ग्रहणं क्रियते ? ॥ एवं विकृताभ्यां यथा स्यात् ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते-'कौसल्यकार्मार्याभ्याञ्चे'ति ॥*॥ फिञ्प्रकरणे दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युट् च ॥*॥ **फिञ्प्रकरणे दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युट् चेति वक्तव्यम्।** दगु-दागव्यायनिः। दगु ॥ कोसल-कौसल्यायनिः। कोसल॥ कर्मार-**कार्मार्यायणिः। कर्मार**॥ छाग-छाग्यायनिः। छाग। वृष-वार्ष्यायणिः॥

यदि युट् क्रियते युटि कृतेऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोति ॥ इदमिह संप्रधार्यम्-आदेशः क्रियतां, युडिति,-किमत्र कर्त्तव्यम् ? ॥ परत्वादादेशः ॥ नित्यो युट्,-कृतेऽप्यादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥ युडप्यनित्यः,-अन्यस्य कृते आदेशे प्राप्नोत्यन्यस्याऽकृते ।-'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति' ॥ अन्तरङ्गस्तर्हि युट् ॥ काऽन्तरङ्गता ? ॥ उत्पत्तिसन्नियोगेन युडुच्यते, उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्याऽङ्गस्यादेश उच्यते ॥ आदेशोऽप्यन्तरङ्गः ॥ कथम् ? ॥ वक्ष्यत्येतत्-'आयन्नादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थ'मिति ॥ अनवकाशस्तर्हि युट् ॥

एवन्तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ॥ यदि पूर्वान्तः करिष्यते-दागव्यायनिः-ओर्गुणो न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि परादिरेव ॥ ननु चोक्तम्-'युटि कृते अनादित्वादादेशो न प्राप्नोती'ति ॥ नैष दोषः ॥*॥ सिद्धं त्वादिष्टस्य युड्वचनात् ॥ * ॥ **सिद्धमेतत् ॥ कथम् ?॥ 'आदिष्टस्य युड्वचनात्'। युट्चादिष्टस्येति वक्तव्यम्॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्?॥ न वक्तव्यम्, चेन संनियोगः करिष्यते, 'युट् च' ॥ किं-'च'॥ यच्चान्यत्प्राप्नोति॥ किञ्चान्यत्प्राप्नोति ?॥ आदेश इति॥** [कौसल्यकार्मार्याभ्याञ्च]॥

वाकिनादीनां कुक्च ।४।१।१५८।

यदि पुनरयं कुट् परादिः क्रियते ? ॥ * ॥ कुटि प्रत्ययादेरादेशानुपपत्तिर-

---

प्र.] ण्येञौ भवतः; एवं तर्हि बाह्वादेराकृतिगणत्वादेतेभ्यो ण्येन मुक्ते इञ्भविष्यतीत्यदोषः॥

कौसल्य । किमिदमिति । कोसलस्याऽपत्यं । 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्य'ङिति ञ्यङ् । कर्मारस्यापत्यम् । कारिलक्षणो ण्य इत्येवं यौ कौसल्यकार्मार्यशब्दौ तयोर्ग्रहणं नेष्यत इति **प्रश्नः** । उत्तरं तु-प्रत्ययसंनियोगेनैवंभूतप्रकृत्यादेशविधानार्थ एव निर्देशः । **अङ्गस्यादेश इति ।** अङ्गनिमित्तप्रत्ययावयवस्येत्यर्थः । **चेनेति ।** तेन युगपदागमादेशौ भवतः ॥

वाकि । क्रियत इति । गणसूत्रमेवैवं पठ्यते इत्यर्थः । यद्यपि 'वाकिनादीनां कुट्-

---

उ.] कौसल्यकार्मा । ननु ञ्यण्यान्तयोः प्रकृतित्वायैवं निर्देशोऽत आह-**कोसलस्येति । उत्तरन्त्विति** । कौसल्यायन्यादिप्रयोगे श्रूयमाणप्रकृतिभागस्येदमनुकरणमित्यर्थः ।

ननु प्रत्ययाऽवयवस्यैते आदेशा इति 'अङ्गस्यादेशा' इत्ययुक्तमत आह-**अङ्गनिमित्तेति । भाष्ये-ओर्गुणो न प्राप्नोतीति।** कौसल्यादावतो लोपाऽनापत्तिरित्यपि बोध्यम् ॥१५५॥

नादित्वात् ॥ * ॥ कुटि सति प्रत्ययादेरादेशो नोपपद्यते ॥ किं कारणम्? ॥ 'अनादित्वात्'। कुटि कृतेऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते[1] ॥ ॥ * ॥ पूर्वान्ते नलोपवचनम् ॥ * ॥ यदि पूर्वान्तः क्रियते–नलोपो वक्तव्यः। चार्मिकायणिः। वार्मिकायणिः। 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति नलोपो न प्राप्नोति। परादौ तु पुनः सति 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति नलोपः सिध्यति ॥ अस्तु तर्हि परादिरेव॥ ननु चोक्तं-'कुटि कृतेऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोती'ति ॥ * ॥ सिद्धं त्वादिष्टस्य कुङ्वचनात् ॥ * ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम्? ॥ [आदिष्टस्य कुङ्वचनात्[2]।] 'कुट्चादिष्टस्ये'ति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्? ॥ न वक्तव्यम् ॥ चेन संनियोगः करिष्यते–कुट् च ॥ किं 'चं' ॥ यच्चाऽन्यत्प्राप्नोति ॥ किञ्चाऽन्यत्प्राप्नोति? ॥ आदेशः ॥ सिध्यति–सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्तं-'पूर्वान्ते नलोपवचन'मिति ॥ नैष दोषः,–क्रियते–एतन्न्यास एव–'चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्चे'ति ॥

॥ * ॥ कारिभ्य इञो[3]ऽगोत्रात्फिञ्विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ 'कारिभ्य इञ्भवती'त्येतस्मादगोत्रात्फिञ्भवति विप्रतिषेधेन। 'कारिभ्य इञ्भवती'त्यस्याऽवकाशः–आयस्कारिः लौहकारिः। फिञोऽवकाशः–तापसायनिः। सांमितिकायनिः। इहोभयं प्राप्नोति–नापितायनिः। फिञ्भवति विप्रतिषेधेन ॥

मनोर्जातावञ्यतौ षुक्च ।४।१।१६१।

॥*। अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः। नकारस्य च मूर्द्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः[4]॥*।

यदि षुक्पूर्वान्तः क्रियते—मानुषाः,–बहुषु लोपः प्राप्नोति। मानुषाणां

प्र.] चे'ति सूत्रपाठे लाघवं भवति 'नलोपश्चे'ति गणसूत्रैकदेशस्याऽकरणात्तथापि गणपाठस्य पश्चात्सूत्रप्रणयनाद्गणपाठदर्शनात्कुक्चेत्युक्तमिति भावः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया चर्मिणी-वर्मिणीभ्यां प्रत्ययविधानाद्भस्याढ इति पुंवद्भावः सिध्यति। कुटि तु भत्वाभावात्पुंवद्भावो न स्यात् ॥ **मनोः। अपत्य इति।** णत्वविधानार्थमिदम्, अणः सिद्धत्वात्। न च 'न दण्डमाणवान्तेवासि'ष्विति निपातनाण्णत्वस्य सिद्धत्वाद्वचनमनारम्भणीयम्,–निपातनादर्थविशेषस्याऽनिश्चयात्। अनधीतविद्यत्वान्मूढत्वं,विहिताऽकरणान्निषिद्धाचरणाच्च कुत्सितत्वम्। **मानुषा इति।** अपत्याधिकारादपत्ये प्रत्ययो विधीयते। जातिग्रहणन्तु प्रकृतिप्रत्ययविशे-

---

उ.] **वाकिनादीनां।** नन्वष्टाध्याय्यामस्याऽदर्शनात् 'क्रियते न्यास एवे'त्ययुक्तमत आह–**गणेति।** स्वयं फलान्तरमाह–**लिङ्गविशिष्टेति।** स्त्रीप्रत्ययान्ताभ्यामाभ्यां प्रत्ययेनार्थाऽभिधाने दृढं मानं चिन्त्यमिति **कश्चित्।** [**वाकिनादीनां कुक् च**] ॥ १५८ ॥

मनोर्जाताव। अनिश्चयादिति। निपातनसिद्धार्थ एव स्फुटत्वाय कथित इति तत्त्वम्।

---

१ 'करिष्यते'। २ इदं भाष्यं क्वापि नास्ति, गौडैरेवोद्धृतम्। ३ 'कारिभ्य इञः फिञ्-गोत्रात्' पा०। ४ अस्य व्याख्याभाष्यन्तु नोपलभ्यते क्वापीदानीम्।

सङ्गः,-सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामणित्यण्प्राप्नोति?॥ अस्तु तर्हि परादिः॥ यदि परादिः क्रियते-मानुषी,-अजन्तादितीकारो न प्राप्नोति। अस्तु तर्हि पूर्वान्त एव॥ कथं 'मानुषाः,' 'मानुषाणां सङ्घ'इति च?॥ उभयत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणं, न चैतल्लौकिकं गोत्रं॥ किन्तर्हि?॥ जातिः॥ इह तर्हि मानुष्यकमिति,-'हलस्तद्धितस्ये'ति यलोपः प्राप्नोति॥ परादावप्येष दोषः॥ यद्धि तद्धलस्तद्धितस्येति हल्ग्रहणं न तदङ्गविशेषणं शक्यं विज्ञातुम्, इह हि दोषः स्यात्,-'वृकाट्टेण्यण्'-वार्केणीति। तस्मादुभाभ्यामेव तद्वक्तव्यं-'प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवान' इति॥ [मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च]॥ १६१॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ।४।१।१६२।

॥ * ॥ पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायां यस्यापत्यं तस्य पौत्रप्रभृतिसंज्ञाकरणम्॥ * ॥ **पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायां यस्यापत्यं विवक्ष्यते तस्य पौत्रप्रभृति गोत्रसंज्ञं भवतीति**

प्र.] षणं, न तु जातिः प्रत्ययार्थ इति 'यञञोश्चे'ति लुक्प्रसङ्गः। परादौ तु षञ्भवति न त्वञिति लुगभावः। ननु तद्वतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति परादावप्यञ्कृतप्रसङ्गः; एवं तर्हि अकारप्रश्लेषादकारमात्रस्याऽञोऽत्र ग्रहणात्परादावञ्कार्याभावः। **ईकार इति।** 'शाङ्गरवाद्यञो ङी'नित्यनेनेति भावः। **न चैतदिति।** अपत्ये व्युत्पादितस्यापि मानुषशब्दस्य ब्राह्मणशब्दस्येव जातिवाचित्वादपत्यवाचित्वाभावादित्यर्थः। **इह तर्हीति।** हलन्तादङ्गात्परस्य तद्धितयकारस्य लोप इति मन्यते। 'हलस्तद्धितस्ये'ति वर्त्तमाने 'आपत्यस्य च तद्धितेनाती'ति लोपोऽत्र प्राप्नोति। 'हलस्तद्धितस्ये'त्यत्र तु ईतीति वर्त्तते। **वार्केणीति।** वृकशब्दादायुधजीविसङ्घविशेषवचनात्स्वार्थे टेण्यण्प्रत्ययः॥ [**मनोर्जाता**]॥१६१॥

अपत्यम्। पौत्रप्रभृतेरिति। नन्वपत्यमात्रस्य लोके गोत्रत्वादपत्यविशेषे गोत्रशब्दस्य नियमात्परिभाषेयं न्याय्या न तु संज्ञा। नैष दोषः। लिङ्गवती परिभाषा भवति विध्यन्तरशेषभूता वा। न चेयं तथा। यथा च वृद्धयादयः सर्वार्थप्रत्यायनयोग्या अपि

उ.] **प्रकृतिप्रत्ययविशेषणमिति।** समुदायार्थविशेषणमित्यर्थः। समुदायगम्येति यावत्। एवं 'राजन्य' इन्यत्राऽपि बोध्यम्। **अकारप्रश्लेषादिति।** शकन्ध्वादित्वात्-यञञोश्च सङ्घाङ्केत्यत्रेति भावः। **शाङ्गरवादीति।** 'अत' इत्यधिकारादकाररूपस्यैवाऽञस्तत्र ग्रहणमिति भावः। **अपत्यवाचित्वाऽभावादिति।** शास्त्रेण विधानेऽपि लोकेऽपत्यबोधकत्वाऽभावादितिभावः। अपत्यत्वेन बोधकं प्रवराऽध्यायप्रसिद्धं हि **गोत्रम्।** तत्प्रसिद्धत्वाऽभावाच्चेत्यपि बोध्यम्॥

अपत्यं पौत्र। अपत्यमात्रस्येति। ननु प्रवराऽध्यायप्रसिद्धाऽपत्यस्यैव लोके गोत्रत्वेन तदतिरिक्तपौत्रप्रभृतेरपि संज्ञार्थमिदं चरितार्थमिति चेच्चिन्त्यमेवेदम्। **नियमादिति।** अनियमे नियमकारिणी परिभाषेति भावः। **लिङ्गवतीति।** यथा 'इको गुणवृद्धी' इति। **विध्यन्तरेति।** यथा 'विप्रतिषेधे पर'मिति। विध्यन्तरशेषभूतत्वञ्च विध्यन्तरनियामकत्वरूपं विवक्षितम्, अतः संज्ञानां कार्यार्थत्वेऽपि न क्षतिः। युक्त्यन्तरमप्याह-

---

१ 'यस्यापत्यविवक्षा' इति पाठान्तरम्।

वक्तव्यम्। गर्गोऽपि हि कं चित्प्रति पौत्रः कुशिकोऽपि; तत्र मा भूदिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्? ॥ न वक्तव्यं-'समर्थानां प्रथमाद्वे'ति वर्त्तते। समर्थानां प्रथमस्य यदपत्यं पौत्रप्रभृतीति विज्ञायते ॥ * ॥ जीवद्वंश्यं च कुत्सितम् ॥ * ॥ 'जीवद्वंश्यञ्च कुत्सितं गोत्रसंज्ञं भवती'ति वक्तव्यम्। 'गार्ग्यस्त्वमसि जाल्म' 'वात्स्यस्त्वमसि जाल्म' [इति] ॥ का पुनरिह कुत्सा? । पितृतो लोके व्यपदेश-

प्र.] संज्ञिविशेषे शक्त्यवच्छेदकरणात्संज्ञा उच्यन्ते तथेयमपि। उक्तं च हरिणा—

व्यवहाराय नियमः संज्ञानां संज्ञिनि क्वचित्।
नित्य एव तु सम्बन्धो डित्थादिषु गवादिवत् ॥
वृद्ध्यादीनां च शास्त्रेऽस्मिञ्छक्त्यवच्छेदलक्षणः।
अकृत्रिमो हि सम्बन्धो विशेषणविशेष्यवत् ॥' इति।

गर्गोऽपीति। वस्तुस्थित्या तस्यापि पौत्रत्वमवश्यंभावि। सत्यां च गोत्रसंज्ञायां गोत्राद्यूनीति वचनाद्यूनि प्रत्ययप्रसङ्गः। गार्ग्यादेव च यूनीष्यते। समर्थानामिति। यद्यप्यपत्यशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वेन चोद्यमेतत्परिह्रियते, नहि गर्गशब्दस्यापत्यत्वं सदपि वस्तुस्थित्याऽर्थ इति, तथापि परिहारान्तरसद्भावाद्भाष्यकारेणैतन्नोक्तम्। जीवद्वंश्यमिति।

उ.] यथा चेति। उपस्थाप्यस्योपस्थापकेन वृत्त्या बोधनादिति भावः। करणादिति। स्थापनादित्यर्थः। व्यवहारायेति। क्वचित्संज्ञिनि संज्ञानां नियमो व्यवहारायेत्यन्वयः। ननु विधिरेव किं न स्यादत आह-नित्य एव त्विति। डित्थादिषु डित्थादिपदानां नित्य एव सम्बन्धो यथा गवादिपदानां गवाद्यर्थे इत्यर्थः। अस्मिन् शास्त्रे-व्याकरणे-वृद्ध्यादीनां शब्दानां शक्तिसङ्कोचलक्षणो नियमो व्यवहारायेत्यन्वयः। तत्र हेतुः-अकृत्रिम इति। कृत्रिमत्वम्-आधुनिकत्वमिति भावः। यथा गुणद्रव्ययोर्गुणे विशेषणत्वं द्रव्ये विशेष्यत्वमकृत्रिममनादिसिद्धमेव, न त्वाधुनिकं, तद्वत्सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धोऽकृत्रिम एवेत्यर्थः। परेतु-कारिकायां नियमः-शक्तिबोधनम्, शक्तिस्तु नित्येत्याह-नित्य एवेति। एवञ्च गोत्रशब्दस्याऽप्यनेकेष्वर्थेषु शक्तिरस्त्येव, तद्बोधनफलकं शास्त्रम्, अज्ञातशक्तिबोधकत्वात्। कैयटोक्तनियमत्वाऽनुपपत्तेः, वृद्ध्यादिष्वप्येवमेवेत्याह-वृद्ध्यादीनाञ्चेतीत्यर्थमाहुः। अत्र यद्वक्तव्यं तद्वृद्धिसूत्रे शब्देन्दुशेखरे, शक्तिवादे मञ्जूषायाञ्च विस्तरेण निरूपितम्। भाष्ये-पौत्रप्रभृतेरिति। तद्रूपाऽपत्यस्येत्यर्थः। यस्याऽपत्येति। यत्सम्बन्ध्यपत्यविवक्षा तत्सम्बन्धि पौत्रप्रभृतीत्यर्थः। गर्गस्य गोत्रत्वे दोषमाह-सत्याञ्चेति। न हि गर्गशब्दस्येति। वस्तुस्थित्या सदप्यपत्यत्वं न गर्गशब्दस्याऽर्थ इत्यन्वयः। सूत्रे-अपत्यशब्देनाऽपत्यत्वेन बोधविषय उच्यत इत्याशयः। परेतु-सम्बन्धिशब्दत्वेऽपि 'यस्याऽपत्यं तं प्रति गोत्र'मित्यर्थलाभेऽपि गर्गस्य गोत्रसंज्ञा दुष्परिहरा। 'अपत्यत्वप्रकारकबोधविषय'मित्यर्थेन वारणे तु 'सम्बन्धिशब्दत्वेने'ति निष्फलम्। किञ्च यदाऽपत्यशब्दः प्रकरणादिना पौत्रादिपरस्तदा ततो यूनि प्रत्ययप्रसङ्गः, तस्माद्भाष्योक्तमेव युक्तम्। 'समर्थानाम्प्रथमा'दित्यनुवृत्त्यर्थमेवाऽत्र पठितम्, न तु प्रथमे। तेन ह्यपत्यप्रत्ययान्तवाच्यस्य गोत्रसंज्ञेति फलति। किञ्च 'यस्याऽपत्यं विवक्षितं-यस्या-

वताऽस्वतन्त्रेण भवितव्यम्। य इदानीं पितृमान्स्वतन्त्रो भवति। स उच्यते-'गार्ग्यस्त्वमसि जाल्म''वात्स्यस्त्वमसि जाल्म'। न त्वं पितृतो व्यपदेशमर्हसीति॥

जीवति तु वंश्ये युवा ।४।१।१६३।

॥*॥ जीवति तु वंश्ये युवेति पौत्रप्रभृत्यपेक्षं च ॥*॥ 'जीवति तु वंश्ये युवेति पौत्रप्रभृत्यपेक्षं चे'ति वक्तव्यम्॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्?॥ न वक्तव्यम्। 'पौत्रप्रभृती'ति वर्तते॥ एवं तर्हि अन्वाचष्टे-पौत्रप्रभृतीति वर्तत इति; किमेतस्याऽन्वाख्याने प्रयोजनम्?॥ ॥*॥ तच्च दैवदत्त्यर्थम् ॥*॥ तच्च दैवदत्त्यर्थम्। देवदत्तस्यापत्यं दैवदत्तिरित्यनन्तरं यदपत्यं तत्र युवसंज्ञा मा भूदिति॥ [उच्यमानेऽप्येतस्मिन्]देवदत्तस्य तर्हि पौत्रे युवसंज्ञा प्राप्नोति, एतदपि पौत्रप्रभृति भवति॥ न पौत्रप्रभृतीत्यनेनाऽपत्यमभिसम्बध्यते-'पौत्रप्रभृति यदपत्य'मिति॥ किन्तर्हि?॥ वंश्योऽभिसम्बध्यते-'पौत्रप्रभृति वंश्ये जीवति यदपत्य'मिति॥ एवमपि देवदत्तस्य द्वौ पुत्रौ तयोः कनीयसि युवसंज्ञा

प्र.] 'यूनश्च कुत्साया'मितिसूत्रमनार्षमिति वचनम्। **न त्वं पितृत इति।** पितृतो व्यपदेशो हि गार्ग्यायण इति भाव्यम्॥ **[अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्]**॥ १६२॥

जीवति। अभिजनप्रबन्धो **वंशः।** तत्र भवो **वंश्यः**-पित्रादिः। तस्मिन् जीवति यस्य संज्ञेष्यते न स निर्दिष्ट इत्यपत्यमात्रस्य युवसंज्ञा प्राप्नोतीति मत्वाह-**पौत्रप्रभृत्यपेक्षं चेति।** 'इदं संज्ञाविधान'मिति शेषः। पौत्रप्रभृतीति व्यधिकरणं विशेषणमपत्यस्यापेक्ष्य युवसंज्ञा विधीयते—पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यं तद्युवसंज्ञमित्यर्थः। **अनन्तरमिति।** अनन्तरस्य च युवसंज्ञायां 'ण्यक्षत्रियार्षे'ति लुक्प्रसङ्गः। इतरः-पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति सामानाधिकरण्येन सम्बन्धं मत्वाह-**देवदत्तस्येति।** आचार्यदेशीय आह-**न पौत्रप्रभृतीति।** चोदक आह-

---

उ.] ऽपत्यमित्यर्थे प्रत्ययो विवक्षितः-यतः प्रत्ययो विवक्षित इति यावत्,-तस्य पौत्रप्रभृति गोत्र'मित्यर्थः। न ह्येतावानर्थः सम्बन्धिशब्देनाऽपि वाच्यवृत्त्या लभ्यत इत्याहुः॥

पितृत इति। वृत्तौ त्वीदृशे विषये 'वा गोत्रसंज्ञे'इत्युक्तम्, तच्चिन्त्यमिति भावः। केचित्त्वनेन 'युवैवे'ति नियमादप्राप्तं गोत्रत्वं विधीयते, तेन पर्यायेण साऽपि, अयमेव वृत्त्याशय इत्याहुः। परन्त्विदं 'न त्वं पितृत' इति भाष्यविरुद्धम्। **पितृतो लोके व्यपदेशवतेत्यस्य**-पितृमतेत्यर्थः, पितृमतेति शेषो वा॥ **[अपत्यं पौत्रप्रभृति]**॥ १६२॥

जीवति तु। अभिजन उत्पादकः, **तत्प्रबन्धः**-तत्परम्परा। **तत्र भव इति।** दिगादित्वाद्यत्। तेन पितृव्यमातुलादीनां न वंश्यत्वम्। पौत्रप्रभृत्यपेक्षपदस्य बहुव्रीहित्वेनाऽन्यपदार्थमाह-**इदं संज्ञेति।** नन्वेवं पौत्रस्याऽपि युवसंज्ञा स्यादत आह-**व्यधिकरणमिति।** अनन्तरस्य युवत्वे दोषमाह-**अनन्तरस्य चेति।** 'गोत्राद्यून्यी'ति नियमाद्देवदत्तशब्दात्प्रत्ययो न स्यादित्यपि बोध्यम्। भाष्ये-**देवदत्तस्य पौत्रस्येति** पाठे-व्यधिकरणे षष्ठ्यौ। **पौत्रप्रभृतिवंश्ये इति।** एवञ्चाऽपत्यमपि यस्य पौत्रप्रभृतिर्वंश्यस्तच्चतुर्थादेवेति

प्राप्नोति'भ्रातरि च ज्यायसी'ति॥ एवं तद्ध्यपत्यमेवाभिसम्बध्यते न तु पौत्रप्रभृति समानाधिकरणमपत्यम्। नैवं विज्ञायते-पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति॥ कथं तर्हि? ॥ पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति॥ ॥*॥ वृद्धस्य च पूजायाम् ॥*॥ वृद्धस्य च पूजायां युवसंज्ञा वक्तव्या। तत्रभवन्तो गार्ग्यायणाः। तत्रभवन्तो वात्स्यायनाः॥ का पुनरिह पूजा? ॥ युवत्वं लोके ईप्सितं पूजेत्युपचर्यते। तत्रभवन्तश्च युवत्वेनोपचर्यमाणाः पूजिता[१] भवन्ति॥

॥*॥ आपत्यो वा गोत्रम्॥*॥ अथ वा-आपत्यो गोत्रसञ्ज्ञो भवतीति वक्तव्यम्॥*॥ परमप्रकृतेश्चापत्यः ॥*॥ 'परमप्रकृतेश्चाऽऽपत्यो भवती'ति वक्तव्यम्॥ ॥*॥ आपत्याज्जीवद्वंश्यात्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः॥*॥ 'आपत्याज्जीवद्वंश्यात्स्वार्थे द्वितीयः प्रत्ययो वक्तव्यः, युवसंज्ञो भवती'ति वक्तव्यम्॥*॥ एको गोत्रग्रहणानर्थक्यं च॥*॥ एवञ्च कृत्वा 'एको गोत्र'ग्रहणमनर्थकं भवति॥*॥ बहुवचनलोपिषु च सिद्धम्॥*॥ बहुवचनलोपिषु च सिद्धं भवति। तत्र बिदानामपत्यं माणवक इति विगृह्य बिदशब्दाद् द्व्येकयोरुत्पत्तिर्भविष्यति,-बैदः बैदौ। बैदस्यापत्यानि बहवो माणवका इति विगृह्य बिदशब्दाद्बहुषूत्पत्तिर्भविष्यति-बिदा इति॥ [जीवति तु वंश्ये युवा]॥

प्र.] एवमपीति। 'भ्रातरी'त्यनेन वंश्यस्य निवर्त्तितत्वात्तद्विशेषणस्यापि पौत्रप्रभृतिग्रहणस्य निवृत्तौ ज्यायसि भ्रातरि जीवत्यनन्तरापत्यस्यापि कनीयसो युवसंज्ञाप्रसङ्ग इत्यर्थः। कथं तर्हीति। एतच्चेहार्थादपत्यग्रहणाल्लभ्यते। अन्यथा पौत्रप्रभृतेरपत्यत्वाव्यभिचारादनर्थकमेवापत्यग्रहणं स्यात्। वृद्धस्येति। सूत्रेषु तु 'वृद्धस्य च पूजाया'मिति कैश्चिद्वार्त्तिकदर्शनात्प्रक्षिप्तम्। गार्ग्यायणा इति। युवसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्स्वार्थे युवप्रत्ययः। युवत्वमिति। ननु युवशब्दोऽनपेक्षितप्रवृत्तिनिमित्त एव संज्ञेति कथमेतदुच्यते?। प्रायेणाल्पवयसो जीवद्वंश्यत्वं संभवतीति तदध्यारोपः पूजेत्यदोषः। आपत्यं वेति।-'गोत्रे लुगची'त्यत्र व्याख्यातम्॥ [जीवति तु वंश्ये युवा]॥ १६३॥

उ.] भावः। ननु तस्य पौत्रप्रभृतिवंश्यकत्वाऽभावात्कथं संज्ञाऽऽपादनमत आह-भ्रातरीत्यनेनेति। 'भ्रातरि च ज्यायसी'ति सूत्र इति भावः। वंश्यस्य-वंश्यपदस्य। अन्यथेति। तृतीयपरगर्गाऽपत्यादिशब्दाद्यूनि प्रत्ययवारणाय कृतया 'प्रथमा'दित्यनुवृत्त्यैव समर्थानाम्प्रथमस्य यत्पौत्रप्रभृत्यनेनैव गर्गादिवारणेनाऽस्य फलाऽभाव इति भावः। न चाऽपत्यग्रहणाऽनुवृत्त्यैवाऽस्याऽर्थस्य सिद्धौ पुनरपत्यग्रहणं व्यर्थमेवेति वाच्यं; तस्य समर्थविभक्तिसम्बद्धत्वेनेहाऽसम्बन्धात्। न चाऽत्र करणं 'ते तद्राजा' इत्यत्राऽञादीनामेव परामर्शार्थं, 'तद्राजा'इति महासंज्ञया तेषामेव सम्बन्धात्। युवसंज्ञेति। अत्राऽपि वृत्त्युक्तो विकल्पश्चिन्त्यः। तदध्यारोप इति। तदध्यारोपमूलतत्सहचरितवयसोऽध्यारोप ईप्सितत्वेन पूजेत्यर्थः॥ [जीवति तु वंश्ये युवा]॥ १६३॥

---

१ 'प्रीता भवन्ति' इति पाठान्तरम्।

वाऽन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ।४।१।१६५।

अन्यग्रहणं किमर्थम् ? ॥ भ्रातरीति वर्त्तते । सपिण्डमात्रे यथा स्यात् ॥ अथ स्थविरतरग्रहणं किमर्थम् ?॥ उभयतो विशिष्टे यथा स्यात्–स्थानतो वयस्तश्च ।

अथ जीवतीति वर्त्तमाने पुनर्जीवतिग्रहणं किमर्थम् ? ॥ जीवतो जीवति यथा स्यान्मृते हि माभूत् । मृते हि 'गार्ग्यो मृत' इत्येव भवितव्यम् ॥ अथ गोत्रयूनोः समावेशो भवति, उताहो न ? ॥ किं च प्राप्नोति ? ॥ बाढं प्राप्नोति'–न ह्ययमेकसञ्ज्ञाधिकारः ॥ किञ्चाऽऽतः ? ॥ ॥*॥ गोत्रयूनोः समावेशे को दोषस्तत्कृतं भवेत् ॥*॥ गोत्रयूनोः समावेशे को दोषः? ॥ तत्कृतं प्राप्नोति ॥

प्र.] वाऽन्यस्मिन् । सपिण्डमात्र इति । अन्यथा पूर्वेण नित्यायां युवसंज्ञायां प्राप्तायामियं विभाषा स्यात् । उभयत इति । 'ज्यायसी'त्यनुवृत्त्या वयःप्रकर्षे लब्धे स्थविरतर इति वचनसामर्थ्यादुभयनिमित्तः प्रकर्ष आश्रीयते । जीवत इति । जीवतीत्याख्यातपदं संज्ञिविशेषणार्थमिहोपात्तमित्यर्थः । मृते हीति । संज्ञिनि सपिण्डे चेति भावः । अथेति । एक-

---

उ.] वाऽन्यस्मिन्सपिण्डे । भाष्ये–अन्यग्रहणं किमर्थमिति । अन्यस्मिन्सपिण्डे इति किमर्थमिति प्रश्नः । वर्त्तते इति भाष्यस्य–सन्निहितं वर्त्तते इत्यर्थः । तथा च तदनुवृत्तिः स्यादिति भावः । स्थविरतरग्रहणं विद्यादिकृतोत्कर्षलाभार्थं स्यादित्याशयः । अत्र भ्रातुरन्यस्मिन्निति पर्युदासान्मातृसापिण्ड्यं न गृह्यत इति वृत्तिस्वरसः । अविशेषात्तदपि गृह्यत इत्यन्ये । पूर्वेणेति । 'भ्रातरी'त्यनेनेत्यर्थः । पूर्वसूत्रन्त्वस्थविरतरार्थं, मृतस्य संज्ञार्थञ्च स्यादिति भावः। केचित्तु–अन्यग्रहणं किमर्थमिति । सपिण्डग्रहणसामर्थ्याद्भ्रातरीत्यस्य निवृत्तिर्भविष्यति, न च तन्निवृत्तावपि भ्रातृरूपसपिण्डे जीवति जीवतः परत्वाद्विकल्प एव स्यात्, पूर्वसूत्रं तु मृतस्य संज्ञार्थमिति तद्व्यावृत्तयेऽन्यग्रहणमिति वाच्यं, 'स्थानवयोभ्यामुत्कृष्ट'इत्यर्थकस्थविरतरपदेनैव वारणात् । न हि भ्राता स्थानत उत्कृष्टः, किन्तु वयसैवेति–प्रश्नाशयः । उत्तरस्य तु–केवलस्थविरतरसपिण्डमात्रे यथा स्यात्, न तु भ्रातृसहिताऽन्यसपिण्डेऽपि जीवतीत्यर्थ इत्याशयः। तेन तत्र पूर्वेण नित्यमेव । भ्रातरीति वर्त्तत इत्यस्य–'भ्रातरि च ज्यायसी'ति सूत्रं वर्त्तत इत्यर्थः । 'तद्विषये माभू'दिति शेषः । सपिण्डमात्रे–इत्यस्य तद्रहितसपिण्डमात्रे इत्यर्थ इत्याहुः ॥ यत्तु–वृत्तौ पितृव्ये पितामहे भ्रातरि वा वयसाऽधिके जीवति गार्ग्यायणो गार्ग्यो वेत्युक्तं, तच्चिन्त्यम्, भ्रातरि केवलेऽन्यसहिते वा जीवति जीवतोऽपि नित्यसंज्ञाया एव स्वीकारात् । तत्र भ्रातृपदेन पितामहभ्रातेत्यर्थ इत्यन्ये । सामर्थ्यमुपपादयति–ज्यायसीत्यनुवृत्त्येति । स्थानम्–पितृव्यत्वादि । पितृव्यादयो हि कनिष्ठा अपि स्थानतो ज्येष्ठाः । नन्वेवमपि स्थविरग्रहणसामर्थ्यादेवोभयतो विशिष्टलाभे तरनिर्देशो व्यर्थ इति चेन्न, 'ज्यायसी'तिवत्तरबित्याशयात् । ननु सप्तम्यन्तजीवतिपदेन संज्ञिनो विशेषणाऽसम्भवात्कथं मृतस्य संज्ञानिवृत्तिरत आह–आख्यातेति । संज्ञिनीति । संज्ञिनि मृतेऽवंश्ये पितृव्यमातुलादौ जीवतीत्यर्थः । वंश्ये जीवति

गोत्राश्रया विधयो यून्यपि प्राप्नुवन्ति । यास्कायनयः । लाह्यायनयः । 'यस्कादिभ्यो गोत्रे'इति लुक्प्राप्नोति ॥ * ॥ यस्कादिषु न दोषोऽस्ति 'न यूनी'त्यनुवर्त्तनात् ॥*॥ यस्कादिषु न दोषः ॥ किं कारणम् ?॥ 'न यूनी'त्यनुवर्तनात्'। 'न यूनी'ति तत्रानुवर्त्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ न तौल्वलिभ्य इति ॥ * ॥ दोषोऽत्रिविदपञ्चाला न यूनीत्यनुवर्त्तनात ॥*॥ यदि 'न यूनी'त्यनुवर्त्तते—अत्रयो बिदाः पञ्चाला माणवका इति न सिध्यति ॥ नैष दोषः–सम्बन्धमनुवर्त्तिष्यते । 'न तौल्वलिभ्यः'। 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवाऽस्त्रियां' लुग्भवति। तौल्वलिभ्यो यूनि न। 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' लुग्भवति । न यूनि । तौल्वलिभ्य इति निवृत्तम् । 'यञञोश्च' 'अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाऽङ्गिरोभ्यश्च' लुग्भवति। 'यूनि ने'त्यपि निवृत्तम् ॥ इह तर्हि काण्व्यायनस्यच्छात्राः–काण्यायनीयाः,–कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण्प्राप्नोति। ॥ * ॥ कण्वादिषु न दोषोऽस्ति न यून्यस्ति ततः परम्[1] ॥ * ॥ कण्वादिषु दोषो नास्ति ॥ किङ्कारणम् ?॥ 'न यून्यस्ति ततः परम्' ।

प्र.]संज्ञाधिकारादन्यत्र समावेशस्य दर्शनाऽदर्शनाभ्यां प्रश्नः। **यास्कायनय इति**। यस्कस्यापत्यं गोत्रमिति–शिवाद्यण्। तदन्ताद्यूनि 'अणो द्व्यच' इति फिञ्। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वृद्धौ यस्येति लोपे च यास्केतिशब्दो यस्कशब्द एवेति लुक् प्राप्नोति। **न यूनीति**। तत्र वाक्यभेदेन सम्बन्धो–'यस्कादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्भवति, यूनि तु न भवती'ति। **अत्रय इति**। अत्रेर्गोत्रे 'इतश्चानिञ' इति ढक्। विदाद्यञ्। पञ्चालाज्जनपदशब्दादित्यञ्। ततो बहुषु युवस्वत इञ्। तस्य ण्यक्षत्रियार्षेति लुकि कृते ढगञोर्लुगिष्यते स 'न यूनो'त्यनुवर्त्तनान्न प्राप्नोति। **सम्बन्धमिति**। तेन 'यस्कादिभ्यो गोत्रे'इत्यत्रैव 'न यूनी'ति सम्बध्यते नान्यत्रेत्यर्थः। **इह तर्हीति**। व्यवहितेऽपि परशब्दस्य वृत्तिदर्शनात्कण्वशब्दात्परः फग्भवतीति गोत्रसंज्ञायामणप्रसङ्गः। विहितविशेषणाश्रयेण परि-

उ.]मृतस्याऽपि नित्ययुवसंज्ञाया इष्टत्वादिति बोध्यम्। **सपिण्डे चेति**। 'मृते हि गार्ग्यो मृत इत्येवे'ति भाष्ये पाठ इति भावः। **समावेशस्येति**। कृत्कृत्यप्रत्ययसंज्ञानां समावेशदर्शनं, सार्वधातुकाऽऽर्द्धधातुकयोश्च समावेशाऽदर्शनमित्यर्थः। भाष्ये–**किञ्च प्राप्नोतीत्यस्य**–समावेशः किं प्राप्नोतीत्यर्थः। ननु यास्कादयम्परो न तु यस्कादत आह–**एकदेशेति**।

न प्राप्नोतीति। 'शिष्यमाणं लुप्यमानार्थाऽभिधायी'ति न्यायेन ढगाद्यन्तानां यूनि वृत्तेरिति भावः। 'अत्रिभृग्वि'ति 'यञञोश्चे'ति च ढगञोर्लुक्। ननु कण्वादिभ्यः परो यो गोत्रप्रत्यय इति तदर्थः, अयञ्च न कण्वादिभ्यः परः, किन्तु काण्व्यादत आह–**व्यवहितेऽपीति**। प्रत्ययानां परेषामेव विधानाज्झटिति परशब्दस्यैवाक्षेप इति भावः। **विहितेति**। 'तस्मा'दिति परिभाषयाऽव्यवहितपरत्वलाभेन दोषवारणसम्भवेऽपि लाघवादिदमेवादृतम्। विहितविशेषणस्यापि तत्रैव तात्पर्यमिति **परे**। 'न यून्यस्ति ततः पर'मिति भाष्यपाठे यद्युवरूपे गोत्रेऽस्ति फग्रूपं न तत्कण्वादिभ्यो विहितं परमित्यर्थः। **विहिताद्धि ततः**–कण्वा-

१ 'विहिताद्धि ततः परम्' इति पाठो नागेशाभिमतः।

कण्वादिभ्यो यो विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकादित्युच्यते। यश्चाऽत्र कण्वादिभ्यो विहितो न तदन्तं प्रातिपदिकं, यदन्तं च प्रातिपदिकं नाऽसौ कण्वादिभ्यः परः॥ इह तर्ह्यौपगवस्यापत्यमौपगविरिति,-एको गोत्र इत्येतस्मान्नियमात्प्रत्ययो न प्राप्नोति॥ * ॥ एको गोत्रे प्रतिपदम्॥ * ॥ **प्रतिपदमत्र प्रत्यया विधीयन्ते,- 'गोत्राद्यून्यस्त्रियाʼमिति॥ तदन्तात्तर्ह्यनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति।** ॥*॥ गोत्राद्यूनि च तत्स्मरेत्॥ * ॥ **गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति तत्स्मरेत्॥ किम्? ॥ एक इत्येव। गोत्रे तर्ह्यलुगुक्तः स यून्यपि प्राप्नोति॥ अस्तु। पुनर्यूनि लुगित्येवं लुग्भविष्यति॥ नैवं शक्यं फक्फिञोर्दोषः स्यात्-शालङ्केर्यूनः छात्राः शालङ्काः।**

प्र.] द्वारमाह-**कण्वादिष्विति**। कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकाच्छेषेऽर्थेऽण्प्रत्यय इति सूत्रार्थाश्रयणात्तद्दोषाभावः। **प्रतिपदमिति**। एको गोत्र इति नियमादप्राप्तो यून्यपरः प्रत्ययो विधीयत इत्यर्थः। **तदन्तात्तर्हीति**। यदि 'एको गोत्रेʼ इति नियमो बाध्यते तदौपगवेर्यूनोऽपत्यमित्यत्रापि यूनो गोत्रत्वे सति 'यञिञोश्चेʼति फक्प्रसङ्ग इत्यर्थः। **गोत्रादिति**। 'गोत्राद्यूनीʼत्यत्रैकग्रहणमनुवर्त्तते, तेनैकस्यैव युवप्रत्ययस्यानुज्ञानादनेकः प्रत्ययो न भविष्यतीत्यर्थः। यद्यप्याद्यस्य युवप्रत्ययस्य यूनि लुगिति लुकि कृते इष्टं सिध्यति, तथापि परिहारान्तरसम्भवादेतन्नाश्रितम्। **स यून्यपीति**। अत्रीणां यूनां छात्रा इत्यादावित्यर्थः। **पुनरिति**। परत्वादलुकं बाधित्वा लुग्भविष्यतीत्यर्थः।

शालङ्केरिति। शलङ्कोरपत्यं गोत्रमिति बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ्। पैलादिषु शालङ्किशब्दपाठान्निपातनादिञ्प्रत्ययः शलङ्कादेशश्च। ततः शालङ्केरपत्यं युवेति 'यञिञोश्चेʼति फक्। तस्य 'पैलादिभ्यश्चेʼति लुक्। ततः शालङ्केर्यूनश्छात्रा इति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायां यूनो गोत्रसंज्ञायां सत्यां पैलादिषु लुको 'गोत्रेऽलुगचीʼत्यलुग्बाधकः स्यात्, तस्यापि 'यूनि लुʼगिति परत्वाल्लुग्बाधकः, तस्यापि 'फक्फिञोरन्यतरस्याʼमिति विकल्प इति-पक्षे तु फकः श्रवणप्रसङ्गः। यदा तु यूनो गोत्रसंज्ञा नास्ति तदा 'गोत्रेऽलुगचीʼत्यस्याप्रवृत्तौ 'पैलादिभ्यश्चेʼति लुग्भवत्येव। ततः 'कण्वादिभ्यो गोत्रेʼ 'इञश्चेʼत्यणि सति शालङ्का इति भवति।

उ.] दिभ्यो विहितात्-विहितप्रत्ययान्तात्-**परं**-परदेशेऽण्विधानमित्यर्थः। भाष्ये-**न तदन्तम्प्रातिपदिकमिति**। 'शैषिकप्रकृतिभूतʼमिति शेषः। भाष्ये-**तदन्तादिति**। अणन्तादित्यर्थः। **यद्यपीपि**। प्राग्दीव्यतीयाऽजादिप्रत्यये विषयभूते लुग्विधानादिञ एव प्राप्त्येष्टसिद्धिरिति भावः। अत्रेदश्चिन्त्यं--लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेन इञन्तत्वात्फक्प्राप्नोत्येवेति भाष्योक्त एव समाधिरिति। **अत्रीणामिति**। अत्रिशब्दाद् 'इतश्चʼ इति ढकि तदन्ताद्युवबहुत्वेऽत इञि तस्य 'ण्यक्षत्रियेʼति लुकि एकवचनद्विवचनाऽन्तस्य प्रवृत्तौ 'बहुषु लोपो यूनीʼति 'अत्रिभृग्विʼति सूत्रेण ढको लुकि 'अत्रीणाʼमिति भवति। अत्र प्राग्दीव्यतीयाऽजादिविवक्षायामलुगिञः प्रसज्येत, एवञ्च ढगन्तस्य बहुत्वेऽवर्त्तनाड्ढको लुगभावे 'इञश्चेʼत्यणि 'आत्रेयाःʼ इति स्यात्। इञो लुकि तु ढकोऽपि लुकि प्रत्ययलक्षणेनेञन्तत्वादणि 'आत्राʼ इति रूपमिति भावः। **परत्वादिति**। 'अस्तुʼइति भाष्यस्य 'प्राप्नोतुʼ इत्यर्थ इति भावः। नन्वन्तरङ्गत्वात्

पैलस्य पैलीयाः । 'फक्फिञोरन्यतरस्या'मित्यन्यतरस्यां श्रवणं प्रसज्येत। तस्माद्युवसंज्ञायां गोत्रसंज्ञायाः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ न वक्तव्यः । ॥*॥तुर्नियामकः॥*॥ । तुः क्रियते स नियामको भविष्यति,'जीवति तु वंश्येऽपत्यं युवसंज्ञमेव भवती'ति ॥ यदि तर्हि युवसंज्ञायां गोत्रसंज्ञा न भवति य इष्यन्ते यूनि गोत्राश्रया विधयस्ते न सिध्यन्ति,-गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणानां किञ्चिद्-गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः । गोत्राश्रयो वुञ्न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि—

॥ * ॥ राजन्याद्वुञ्मनुष्याच्च ज्ञापकं लौकिकं परम् ॥ * ॥

यदयं वुञ्विधौ राजन्यमनुष्ययोर्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः-'लौकिकं परं गोत्रग्रहण'मिति । युवा च लोके 'गोत्र'मित्युपचर्यते । किं गोत्रोऽसि माणवक ?, गार्ग्यायणः । किं गोत्रोऽसि माणवक ?, वात्स्यायनः ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते-औपगवेर्यूनश्छात्रा औपगवीयाः,इञो गोत्र इत्यण्प्राप्नोति ॥ ॥*॥ सामूहिकेषु ज्ञापकम् ॥*॥ सामूहिकेषु ज्ञापकम् ॥ यदि सामूहिकेषु ज्ञापकं गार्ग्यायणानां किं चिद्गार्ग्यायणकम्, गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः । गोत्राश्रयो वुञ्न प्राप्नोति ॥*॥ वुञ्विधौ ज्ञापकम् ॥*॥ वुञ्विधौ ज्ञापकम् ॥ यदि वुञ्विधौ ज्ञापकं शालङ्केर्यूनश्छात्राः-शालङ्काः। इञो गोत्र इत्यण्न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्यविशेषेण ॥ कथमौपगवेर्यूनश्छात्रा औपगवीयाः ? । इञो गोत्र इत्यण्प्राप्नोति ॥ नैष दोषः-गोत्रेणाऽञ्ञं विशेषयिष्यामः-गोत्रे य इञ्विहित इति ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् ।४।१।१६८।

॥*॥ क्षत्रियादेकराजात्सङ्घप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ क्षत्रियादेकराजादिति वक्तव्यम् ॥

प्र.] 'फक्फिञोरन्यतरस्या'मित्ययं च विकल्पोऽनन्तरस्य 'यूनि लु'गित्यस्यैव बाधको न तु पैलादिलुकोऽव्यवहितस्याऽन्तरङ्गस्य च । **पैलीया इति** । पीलाया अपत्यं गोत्रं । 'पीलाया वे'त्यण् । ततो यून्यणो द्व्यच इति फिञ् । तस्य 'पैलादिभ्यश्चे'ति लुक् । ततो वृद्धाच्छः । **तुर्नियामक इति** । अनेकार्थत्वान्निपातानामवधारणार्थत्वात्तुशब्दस्य । **[वाऽन्यस्मिन्]** ॥

जनपद । एकराजादिति । एकश्चासौ राजा चेति क्षत्रिय एकराजः । तेनैक-

---

उ.]'फक्फिञो'रिति लुकः पैलादिलुगपवादत्वाऽभावेऽपि परत्वेन बाधकत्वं स्यादत आह-**अन्तरङ्गस्य चेति** । प्राग्दीव्यतीयाऽजादिप्रत्ययनिरपेक्षत्वात्पैलादिलुकोऽन्तरङ्गत्वम् ।' गोत्रेऽलुगची'इत्यत्र भूम्नि प्राप्तस्य लुकोऽलुगिति कथनमेतन्मूलकमेवेति न तद्विरोधः । 'गोत्रेऽलुगचि' इत्यत्र 'हि शास्त्रीयगोत्रग्रहण'मित्युक्तम् । शेषभाष्यन्तु 'यूनि लु'गित्यत्र व्याख्यातन्तत एवाऽवधार्यम् ॥ [**वाऽन्यस्मिन्**] ॥ १६५ ॥

जनपदशब्दा । ननु पञ्चालशब्दादञि बहुषु 'यञञोश्चे'ति 'तद्राजस्ये'ति वा लुकि

---

१ भाष्यवार्त्तिकमेतदितिभाति ।

किं प्रयोजनम्?॥ 'सङ्घप्रतिषेधार्थम्'। सङ्घान्मा भूत्–पञ्चालानामपत्यं, विदेहानामपत्यमिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्?॥ न वक्तव्यम्–न ह्यन्तरेण बहुषु लुकं पञ्चाला इत्येतद्भवति ॥ यस्तस्मादुत्पद्यते युवप्रत्ययः स स्यात्। युवप्रत्ययश्चेत्तस्य लुक्, तस्मिंश्चाऽलुग्भविष्यति ॥ इदं–तर्हि क्षौद्रकाणामपत्यं, मालवानामपत्यमिति ॥ अत्रापि क्षौद्रक्यो मालव्य इति ॥ नैतत्तेषां दासे वा भवति कर्मकरे वा ॥ किं तर्हि?॥ तेषामेव कस्मिंश्चित्। यावता तेषामेव कस्मिंश्चिद्यस्तस्मादुत्पद्यते युवप्रत्ययः स स्यात्। युवप्रत्ययश्चेत्तस्य लुक्तस्मिंश्चाऽलुग्भविष्यति ॥

अथ क्षत्रियग्रहणं किमर्थम्?॥ इह मा भूत्–विदेहो नाम ब्राह्मणस्तस्याऽपत्यं वैदेहिः॥ ॥ * ॥ क्षत्रियग्रहणानर्थक्ये चोक्तम् ॥ * ॥ क्षत्रियग्रहणानर्थक्ये चोक्तम् ॥ किमुक्तम्?॥ एकं तावदुक्तं–'बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं

प्र.] क्षत्रियवाचिन एव प्रत्ययो न तु बहुत्वसंख्यायुक्तक्षत्रियवाचिन इत्यर्थः। यथैवैकः क्षत्रियः पञ्चालस्तथैव बहवः क्षत्रियाः पञ्चाला इति प्रत्ययप्रसङ्गे वचनमिदम्। **न ह्यन्तरेणेति**। पञ्चालापत्येषु यौगिकः पञ्चालशब्दस्तद्राजस्याऽञो बहुषु लुप्तत्वात्। **तस्यलुगिति**। 'ण्यक्षत्रियार्षञित' इत्यनेन। **तस्मिंश्चेति**। 'गोत्रेऽलुगची'त्यनेन। यद्येवं पाञ्चाल इति सर्वथा भवितव्यमिति किं वार्त्तिकारम्भेण?। तत्र वार्त्तिककारस्याभिप्रायमाहुः–असति वार्त्तिकारम्भे बहुवचनान्तादेव प्रत्ययः स्यान्नैकवचनान्तात्। जनपदे हि बहुवचनान्तः पञ्चालशब्दो वर्त्तत इति तस्यैव जनपदसमानशब्दत्वं क्षत्रियवृत्तित्वं च। भाष्यकारस्तु मन्यते–प्रातिपदिकस्य जनपदसमानशब्दत्वं ग्राह्यं न सुबन्तस्येत्येकवचनान्तात्प्रत्ययः केन निवार्यत इति।

इदं तर्हीति। क्षौद्रकस्य राज्ञो भृत्या अपि क्षत्रियाः क्षौद्रका उच्यन्ते। ततश्चापत्यापत्यवत्सम्बन्धाभावाद्गोत्रयुवाश्रयकार्याभावादनिष्यमाणोऽपि तद्राजो ञ्यङ् प्राप्नोतीत्यर्थः। **नैतदिति**। मुख्यया वृत्त्या दासेषु वृत्त्यभावादुपचरितार्थात्प्रत्ययादर्शनात्तदेवोत्तरमित्यर्थः।

उ.] पञ्चाला इति भवति, ततोऽपत्यविवक्षायाम् 'एको गोत्रे' इति नियमान्न गोत्रे प्रत्ययप्राप्तिः, यूनि तु अजादिप्राग्दीव्यतीयविषये गोत्रप्रत्ययस्याऽलुकि पाञ्चालशब्दे सम्पन्ने जनपदसमानशब्दत्वाऽभावान्नैव प्राप्तिरत आह–**यथैवेति**। न बहुषु पञ्चालशब्दो यौगिकः, किन्त्वेकस्मिन्निव रूढ एवेति भावः। उत्तरस्य तु–एकस्मिन्नेव रूढिः, बहुषु मानाऽभावादिति भावः। **ण्यक्षत्रियेति**। अजादिप्राग्दीव्यतीयविषये 'गोत्रेऽलु'गित्यलुकि पाञ्चालशब्दत्वाज्जातस्येञो 'ण्यक्षत्रिये'ति लुगिति भावः। **यद्येवमिति**। बहुवचनान्तप्रकृतिके पञ्चालस्य दुर्वारत्वाद्वार्त्तिकस्योक्तिसम्भवो नास्तीत्यर्थः। **केन वार्यत इति**। एवञ्च 'पञ्चालानामपत्यम्पाञ्चाल' इति माभूदित्येवमर्थं वार्त्तिकमिति वाच्यं, तच्च दुर्निवारमिष्टञ्चेति व्यावर्त्तयितुमशक्यमित्याशयेन प्रत्याख्यातं वार्त्तिकमिति भावः। नन्विदमपि पूर्वोदाहृतेन सममत आह–**क्षौद्रकस्येति**। भाष्ये–**तस्मिंश्चाऽलुगिति**। अत्र 'तद्राजस्य

१ 'पञ्चालाना'मिति पाठा०। २ 'बाह्वादिभ्यश्चे'त्यत्रोक्तम्।

गोत्रभावे लौकिके ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेध'इति। अपरमुक्तम्[1]–'अनभिधाना'-दिति ॥ * ॥ क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत् ॥ * ॥ 'क्षत्रियसमान-शब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्प्रत्ययो भवती'ति वक्तव्यम्। पञ्चालानां राजा पाञ्चालः। [॥ * ॥ पूरोरण्[2] ॥ * ॥] पूरोरण्वक्तव्यः। पौरवः ॥ [॥ * ॥ पाण्डोर्ड्यण्[2] ॥*॥] पाण्डोर्ड्यण्वक्तव्यः। पाण्ड्यः [जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्] ॥

द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ।४।१।१७०।

॥ * ॥ अणो ञ्यङ्ण्येञो विप्रतिषेधेन ॥*॥। अणो ञ्यङ्-ण्य-इञित्येते भवन्ति विप्रतिषेधेन। अणोऽवकाशः–आङ्गः, वाङ्गः। ञ्यङोऽवकाशः–आम्बष्ठ्यः, सौवीर्यः। इहोभयं प्राप्नोति–दार्व्यः ॥ ण्यस्यावकाशः–निचक—नैचक्यः। अणः स एव। इहोभयं प्राप्नोति–नीप–नैप्यः ॥ इञोऽवकाशः–आजमीढिः, आजक्रन्दिः। अणः स एव। इहोभयं प्राप्नोति–बुध–बौधिः। ञ्यङ्ण्येञो भवन्ति विप्रतिषेधेन ॥

॥*॥ ञ्यङः कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥*॥ ञ्यङः कुरुनादिभ्यो ण्यो भवति विप्रति-षेधेन। ञ्यङोऽवकाशः–आवन्त्यः, कौन्त्यः। ण्यस्य स एव। निषधो[3] नाम-जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति ण्यो भवति विप्रतिषेधेन। नैषध्यः॥ [द्व्यञ्मगध]॥

कम्बोजाल्लुक् ।४।१।१७५।

॥ * ॥ कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनं चोलाद्यर्थम् ॥*॥ कम्बोजादिभ्यो लुग्वक्तव्यः॥ किं प्रयोजनम्? ॥ 'चोलाद्यर्थम्'। चोलः शकः केरलः[4] यवनः ॥ [कम्बोजाल्लुक्]

अतश्च ।४।१।१७७।

इह कस्मान्न भवति–आम्बष्ठ्या सौवीर्या [इति]॥'अत'इत्युच्यते नैषोऽकारः॥

प्र.] पूरोरिति। सिद्धे प्राग्दीव्यतीयेऽणि तद्राजसंज्ञार्थमिदं वचनम्। पुरुशब्दो न जनपद-वाची, अन्यथा द्व्यञ्मगधेत्यणः सिद्धत्वाद्वचनमनर्थकं स्यात्। पाण्डोरिति। बाह्वादि-प्रभृतिषु येषां दर्शनं लौकिके गोत्रभाव इति वचनाद्युधिष्ठिरादिपितुः पाण्डोरग्रहणात्–तद्वाचिनः पाण्डव इत्येव भवति ॥ [जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्] ॥

द्व्यञ्म। दार्व्य इति। दार्व्यस्यापत्यमिति ञ्यङ्। बौधिरिति। साल्वावयवलक्षण इञ्।

उ.] बहुषु' इति लुकः प्राप्तिः। युधिष्ठिरादिपितुरिति। संज्ञाशब्दत्वेन जनपदस्वामित्वेन तत्समानशब्दक्षत्रियजातिविशेषवाचिपाण्डुशब्दाऽपेक्षयाऽस्य पाण्डुत्वगुणयोगनिमित्तकत्वे-नाऽप्रसिद्धत्वादिति भावः ॥ [जनपदशब्दात्] ॥ १६८ ॥

द्व्यञ्मगध। साल्वाऽवयवेति। वृत्त्यनुक्ताऽपि बुधाऽजमीढाऽजक्रन्दा भाष्य-प्रामाण्यात्साल्वाऽवयवा बोध्याः ॥ [द्व्यञ्मगध] ॥ १७० ॥

---

१ कर्मण्यणित्यत्रोक्तम्। २ इदं न क्वापिदृश्यते। ३ 'नैशो' 'नैश्यः'। ४ 'बालःकडेरः' पा.।

तदन्तविधिना प्राप्नोति ॥ अत उत्तरं पठति–॥ * ॥ अत इति तदन्ताऽग्रहणमवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात् ॥ * ॥ अत इति तदन्तस्याऽग्रहणम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात्'॥ यदयमवन्त्यादिभ्यो लुकं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो--'नाऽत्र तदन्तविधिर्भवती'ति ॥ * ॥ पर्श्वादिभ्यो लुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ पर्शूः। रक्षाः। असुरी ॥ * ॥ यौधेयादिप्रतिषेधो ज्ञापकः पर्श्वादिलुकः ॥ * ॥ यदयं 'न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्य' इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'भवति पर्श्वादिभ्यो लु'गिति ॥ [अतश्च] ॥

ॐ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकं ॥ पादश्च समाप्तः ॥ ॐ

तेन रक्तं रागात् ।४।२।१।

'रागा'दिति किमर्थम् ? ॥ देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् ॥

॥*॥ रक्तादीनामर्थाऽभिधाने प्रत्ययविधानादुपाध्यानर्थक्यम् ॥*॥ रक्तादीनामर्थाऽभिधाने प्रत्ययविधानादुपाधिग्रहणमनर्थकं। न ह्यरागादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनाऽ-

---

प्र.] अतश्च। पर्शूरिति। पर्शोरपत्यं स्त्री। द्व्यञ्मगधेत्यण्। तस्याऽतश्चेति लुक्। 'पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञा'विति स्वार्थेऽण्। तस्य भिन्नप्रकरणत्वाल्लुगप्राप्तो वचनेन विधीयते। तत 'ऊङुत' इत्यूङ्। रक्षा इति। रक्षसः क्षत्रियविशेषस्यापत्यं स्त्रीति पूर्ववदण्द्वयस्य लुकि कृते स्त्रिया अभिधायकात्सुलोपे दीर्घत्वे च रक्षा इति भवति। 'रक्ष' इत्ययुक्तः पाठः। असुरीति। असुरशब्दात्स्त्रियामपत्येऽञो लुक्। ततोऽण्। तस्यापि लुक्। जातिलक्षणो ङीष्। यौधेयादिप्रतिषेध इति। यदि पाश्वमिकस्यापि तद्राजस्याऽतश्चेति लुङ्न स्यात्तदा-यौधेयादिभ्यो विहितस्याऽञो लुक्प्रतिषेधविधानमनर्थकमेव स्यादित्यर्थः। युधाया अपत्यं स्त्री। द्व्यच इति ढक्। ततः स्वार्थेऽञ्। तस्य लुकि प्रतिषिद्धेऽञन्तलक्षणे ङीनि कृते यौधेयीति भवति। यदि त्वञो लुक्स्यात्तदा ढग्लक्षणे ङीपि सति उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात्॥ ॥ * ॥ इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ * ॥ पादश्चायं समाप्तः ॥

तेन रक्तम्। रक्तादीनामिति। रक्तादीनां शब्दानां योऽर्थः स एव यदि लौकिके प्रयोगे प्रत्ययेनाऽभिधीयते तदा प्रत्ययो भवति नान्यथा,—प्रयुक्तानां शब्दानां साध्व-

---

उ.] अतश्च। स्त्रियां तद्राजस्याऽकारप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः। तत्राऽदन्तस्येत्यर्थं मत्वा पृच्छति–इह कस्मादिति। अवन्तीति। तेन हि ञ्यङ्ण्ययोर्लुक्। रक्षस इति। अस्माद् 'द्व्यञ्मगधे'त्यणो 'अतश्चे'ति लुकि ततः पर्श्वाद्यणः 'पर्श्वादिभ्यः' इति लुक्॥ १७७॥

* इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते चतुर्थाऽध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम्। पादश्चाऽयं समाप्तः॥ ४। १॥ ४॥

तेन रक्तं। ननु रक्तादीनामर्थानामभिधाने इत्यर्थे समासोऽनुपपन्नः, सविशेषण-

र्थस्याऽभिधानं स्यात्। अनभिधानात्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति। [तेन रक्तं]॥

लाक्षारोचनाट्ठक् ४।२।२।

ठक्प्रकरणे शकलकर्दमाभ्यामुपसङ्ख्यानम्॥*॥ **ठक्प्रकरणे शकलकर्दमाभ्यामुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। शाकलिकं कार्दमिकम्**॥*॥ नील्या अन्॥*॥ **नील्या अन्वक्तव्यः। नील्या रक्तं नीलम्**॥*॥ पीतात्कन्॥*॥ **पीतात्कन्वक्तव्यः। पीतेन रक्तं वस्त्रं पीतकम्**॥ [॥*॥पीतकाद्वा लुक्॥*॥][1]**'पीतक'शब्दो वा प्रकृत्यन्तरं तस्माल्लुग्वक्तव्यः**॥*॥हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्॥*॥**हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्वक्तव्यः हारिद्रम्। माहारजनम्॥ 'रागा'दित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति,-'हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादौ' 'काषायौ गर्दभस्य कर्णा'विति॥ उपमानात्सिद्धम्। हरिद्राविव हारिद्रौ। काषायाविव काषायौ**॥ [लाक्षारोचना]॥

नक्षत्रेण युक्तः कालः ।४।२।३।

अयुक्तोऽयं निर्देशः। योगो हि नाम[2] भवति ययोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः। न च कालनक्षत्रयोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः। नित्ये हि कालनक्षत्रे॥

प्र०] साधुविवेकाय शास्त्रारम्भात्, 'देवदत्तेन रक्तं वस्त्र'मिति वाक्याद्योऽर्थोऽवगम्यते नाऽसौ 'दैवदत्तं वस्त्र'मित्यतोऽवगम्यते। स्वस्वामिसम्बन्धस्यैवाऽतः सम्प्रत्ययात्। अत एवाऽनभिधानात्-'कोपेन रक्तं मुखं' 'रूपेण कान्तायां रक्त'इत्यादौ वर्णाऽभिष्वङ्गयोर्न भविष्यति प्रत्ययः॥

लाक्षा। ठक्प्रकरण इति। शकलकर्दमयोः सूत्रे पाठोऽनार्षः। **नील्या इति।** ओषधिविशेषो नीली। अण्बाधनार्थं वचनम्। नीलशब्दस्तु गुणगुणिनोरभेदोपचारान्मतुब्लोपाद्वा नील्या रक्ते वस्त्रे सिध्यति। **पीतादिति।** रागविशेषवाची पीतशब्दः। **प्रकृत्यन्तरमिति।** स्वार्थिककन्प्रत्ययान्तमित्यर्थः। **उपमानादिति।** रूपसादृश्यनिमित्तादित्यर्थः। [**लाक्षारोचनाट्ठक्**]॥

नक्षत्रेण। योगो हीति। अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिर्योगः। स कालनक्षत्रयोर्नास्ति

उ०] त्वेनाऽसामर्थ्यादत आह-**रक्तादीनां शब्दानामिति।** शब्दपरत्वे च 'देवदत्तस्य गुरुकुल'मितिवत्समास इति भावः। 'रागा'दित्युक्तेऽप्यनभिधानमावश्यकमित्याह-**अत एवेति। अभिष्वङ्गः**-प्रीतिः॥ [**तेन रक्तं रागात्**]॥ १॥

लाक्षारोचना। प्राण्यादिरूपनील्या रागकरणत्वाऽसम्भवादाह-**ओषधीति। अण्बाधनेति।** न तु नीलमिति रूपसिद्धय इत्यर्थः। तदुपपादयति-**नीलशब्दस्त्विति। स्वार्थिकेति।** पूर्वमते त्वस्मादनभिधानान्न प्रत्यय इति बोध्यम्। अत्र मते पीतशब्दादनभिधानं बोध्यम् [**लाक्षारोचनाट्ठक्**]॥ २॥

नक्षत्रेण। ननु प्रधानपुरुषयोरिव नित्यः कालर्क्षयोर्योगः स्यादत आह-**अप्राप्तीति।**

---

१ इदं वार्त्तिकं भाष्ये क्वापि नेदानीमुपलभ्यते। २ 'नाम स भवति' पा०।

कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ? ॥ * ॥ नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगात्तद्युक्तात्काले प्रत्ययविधानम् ॥*॥ **'नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगात्तद्युक्तात्काले प्रत्ययविधानं भवती'ति वक्तव्यम् । पुष्येण युक्तः पुष्ययुक्तः, पुष्ययुक्तश्चन्द्रमा अस्मिन्काले-पौषमहः । पौषी रात्रिः** ॥ * ॥ तत्रोत्तरपदलोपः ॥ * ॥ **तत्रैवं सति उत्तरपदलोपो वक्तव्यः, पुष्ययुक्तशब्दाद्धि प्रत्ययो विधीयते** ॥ * ॥ लिङ्गवचनानुपपत्तिश्च ॥ * ॥ **लिङ्गवचनयोश्चाऽनुपपत्तिः, चन्द्रमसो यल्लिङ्गं वचनञ्च तद्युक्तवद्भावेन प्राप्नोति** ॥ * ॥ कालयोगात्सिद्धम् ॥ * ॥ **कालयोगात्सिद्धमेतत् ॥ अस्तु 'नक्षत्रेण युक्तः काल'इत्येव ॥ ननु चोक्तम्-"अयुक्तोऽयं निर्देशो योगो हि नाम[1] भवति ययोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तो, न च कालनक्षत्रयोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तो, नित्ये हि कालनक्षत्रे'-इति ॥ नैष दोषः-पुष्यसमीपगते चन्द्रमसि 'पुष्य'शब्दो वर्त्तते । तेन तत्सञ्ज्ञकेन कालो विशेष्यते ।** ॥ * ॥ तथा च सम्प्रत्ययः ॥ * ॥ **एवञ्च कृत्वा लोके सम्प्रत्ययो भवति । पुष्पसमीपगते**

प्र०] द्वयोरपि नित्यत्वात् । न च चन्द्रमसैव योगे पुष्यादीनां नक्षत्रता; सर्वदा तेषां लोके नक्षत्रव्यवहारदर्शनात् । अथापि सम्बन्धमात्रं योगः, स च नित्यानामपि प्रधानपुरुषवदविरुद्धः । तथापि कालविशेषावगमार्थः पौषादिशब्दप्रयोगः, एवं सत्यसत्यां कालविशेषावगतौ न स्यात् । **तद्युक्तादिति ।** नक्षत्रयुक्तचन्द्रवाचिनः कालेऽभिधेये प्रत्ययो विधेय इत्यर्थः । चन्द्रनक्षत्रयोश्चाऽविभुत्वादस्ति कादाचित्को योगः । कालस्तु नित्यो व्यापी चेति योगाभावः । **लिङ्गेति ।** मघायुक्तशब्दात्प्रत्यये क्रियमाणे तस्य च लुपि सति मघा इति स्त्रीत्वबहुत्वे न सिध्यत इत्यर्थः । **कालयोगादिति ।** कालस्यैव[2] पुष्यादिसमीपस्थेन चन्द्रमसा योग आश्रीयत इत्यर्थः । **पुष्यसमीपगत इति ।** मुख्यार्थासम्भवे गौणस्याश्रय-

---

उ०] तदुक्तं भाष्ये-'ययोः सन्निकर्षविप्रकर्षौ' इति । **न चेति ।** चन्द्रमोयोगे एव तेषां नक्षत्रत्वं, न तु तदभावे इत्यर्थः । **एवं सतीति ।** सर्वस्य कालस्य पुष्यसम्बद्धतया कालविशेषाऽवगतावसत्यां तदवगमार्थः प्रयोगो न स्यादिति भावः । यद्यपि क्षणरूपः कालोऽनित्यस्तथा तद्धारारूपः[3] कालपदव्यवहार्यः, स व्यवहारनित्य इति बोध्यम् । ननु नक्षत्रयुक्तचन्द्रलक्षणादर्थान्न[4] प्रत्ययो विधातुं शक्यः, नाऽपि तद्वाचिनः काले वृत्तिरत आह-**नक्षत्रयुक्तेति । तद्युक्तादित्यस्य**-तद्युक्तचन्द्रवाचिनः पुष्ययुक्तादिशब्दादित्यर्थः । पुष्ययुक्तादिशब्दस्य चन्द्रवाचकत्वे हेतुकथनं-**नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगादिति । काले**-तद्युक्तकाले । नन्वेवमपि तयोः सार्वदिकत्वात्कथम्प्रागुक्तो योगोऽत आह-**चन्द्रेति ।** 'अद्य पुष्य' इत्यादौयुक्तवद्भावेऽपि न दोषोऽत आह-**मघायुक्तेति ।** 'मघा'शब्दो नित्यबहुवचनान्तो नित्यस्त्रीलिङ्गश्च । **कालस्यैवेति ।** चन्द्रगौणनक्षत्रवाचकेनैव कालयोगात्सिद्धमिति वार्त्तिकार्थ इति भावः । कैयटे-**पुष्यादिसमीपस्थेनेत्यस्य**-'पुष्पादिपदबोध्येने-

---

१ 'नाम स भवति' । २ 'कालस्यैव तु' पा० । ३ 'तद्रास' 'तद्धारा' इति महापण्डितैश्शोधितः पाठः । ४ 'दस्मा'दिति मल्लपण्डितकल्पितः पाठः ।

चन्द्रमसि वक्तारो भवन्ति–'पुष्येणाऽद्य'। 'मघाभिरद्ये'ति ॥ [नक्षत्रेण युक्तः कालः]

लुबविशेषे ।४।२।४।

इह कस्मान्न भवति–पौषी रात्रिः, पौषमहरिति ? ॥ 'अविशेष'इत्युच्यते, विशेषश्चाऽत्र गम्यते । 'रात्रि'रित्युक्तेऽहर्नेति गम्यते, 'अह'रित्युक्ते रात्रिर्नेति गम्यते ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति–'अद्य पुष्य'इति । अत्राऽपि हि विशेषो गम्यते–अद्येत्युक्ते न ह्यो न श्व इति गम्यते ॥ यद्यप्यत्र विशेषो गम्यते, अविशेषोऽपि गम्यते–'अद्ये'त्युक्ते न ज्ञायते–रात्रौ वा दिवा वेति । यतोऽविशेषस्तदाश्रयो लुब्भविष्यति ॥ इहापि तर्हि–यद्यपि विशेषो गम्यतेऽविशेषोऽपि तु गम्यते, 'रात्रि'रित्युक्ते न ज्ञायते–कदेति ?। दिवेत्युक्ते न ज्ञायते—कदेति । यतोऽविशेषस्तदाश्रयो लुप्प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि–'नक्षत्रेण युक्तः काल' इत्यनुवर्त्तते । नक्षत्रेण युक्तस्य कालस्याऽविशेषे ॥ कः पुनः कालो नक्षत्रेण युज्यते ? ॥ अहोरात्रः ॥ [लुबविशेषे] ॥

संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् ।४।२।५।

इह कस्मान्न युक्तवद्भावो भवति–श्रवणा रात्रिः ॥ निपातनादेतत्सिद्धम् ॥ किं निपातनम् ? ॥ 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्य' इति ॥

प्र.]णादिति भावः । मघादयः शब्दा अपरित्यक्तस्वलिङ्गसङ्ख्या एव चन्द्रमसि वर्त्तन्ते । यथा मघादयो 'मघान्स्त्रियः पश्ये'ति । तेन युक्तवद्भावेऽपि दोषाभावः । [**नक्षत्रेण युक्तः**] ॥

लुब । अविशेषस्वरूपदर्शनाय प्रश्नप्रतिवचने–**इहेति** । पौषमहरित्यहर्विशेषानवगमादस्त्यविशेष इति लुप्प्रसङ्गः । **अहोरात्र इति** । तेनाऽहोरात्रस्य यदाऽवान्तररात्र्याद्यवयवविशेषाऽविवक्षा तदा लुप् । विशेषविवक्षायां तु श्रवणम् । पौषोऽहोऽरात्र इत्यत्रापि विशेषस्य शब्देनाश्रितत्वाल्लुबभावः ॥ [**लुबविशेषे**] ॥

उ.] त्यादिः । नन्वेवमपि युक्तवद्भावविषये दोषोऽत आह—**मघादय इति** । लक्षणास्थले स्वलिङ्गत्यागाऽभावादिति भावः । 'पुष्येणाऽद्ये'त्यादिभाष्यस्य 'भाव्य'मिति शेषः ॥ ३ ॥

लुबविशेषे । दर्शनाय–ज्ञापनाय । इदं प्रश्नसम्बन्धे प्रतिवचनसम्बन्धे ज्ञापनायेत्यर्थः । अहोरूपविशेषाऽवगतेः कथमत्र लुबत आह–**अहर्विशेषेति** । षष्ठीसमासः । 'अविशेष इत्युच्यते' इति भाष्यं प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्य । 'यद्यप्यत्रे'त्यादि तु पर्युदासं समाश्रित्येति बोध्यम् । **अद्य पुष्य इति** । यद्यपि 'अद्य वस्त्रं देय'मित्यादौ अद्येत्यधिकरणशक्तिप्रधानं, तथाप्यत्र भाष्यप्रामाण्याच्छक्तिमत्प्रधानम्बोध्यम् । 'राहोः शिर' इतिवत्कल्पितभेदनिबन्धन आधाराधेयभावः । अत एव 'अद्यतनमहोरात्र'मित्यादेरुपपत्तिरित्यन्ये । **श्रवणमिति** । पौषी रात्रिरित्यादौ प्रत्ययस्य । **विशेषस्य शब्देनेति** । समुदायप्रतीतावप्यवयवद्वयरूपविशेषस्येत्यर्थः । **अविशेष इति** । प्रसज्यप्रतिषेध इति भावः ॥ ४ ॥

संज्ञायां श्रवणा । भाष्ये–**निपातनादिति** । निर्देशेन श्रवणशब्दात्प्रत्ययलुपि युक्त-

दृष्टं साम ।४।२।७।

॥ * ॥ दृष्टं साम कलेर्ढक् ॥ * ॥ 'दृष्टं सामे'त्यत्र कलेर्ढग्वक्तव्यः । कलिना दृष्टं साम-कालेयं साम गीयते । अपर आह–॥*॥ सर्वत्राऽग्निकलिभ्यां ढक् ॥*॥ सर्वत्राऽग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः । अग्निना दृष्टं साम-आग्नेयम् । अग्नौ भवमाग्नेयम् । अग्नेरागतमाग्नेयम् । अग्नेः स्वमाग्नेयम् । अग्निर्देवताऽस्याऽऽग्नेयः ॥ कलिना दृष्टं साम कालेयम् । कलौ भवं कालेयम् । कलेरागतं कालेयम् । कलेः स्वं-कालेयम् । कलिर्देवताऽस्य कालेयश्चरुः ॥

॥ * ॥ दृष्टे सामनि जाते चाऽप्यण्डिद् द्विर्वा विधीयते ॥ * ॥ दृष्टे सामनि जाते च अण् डिद् द्विर्वा वक्तव्यः । उशनसा दृष्टं साम औशनसम् । औशनम् । शतभिषजि जातः-शातभिषजः । शातभिषः । ॥ * ॥ तीयादीकक् ॥ * ॥ तीयादीकग्वक्तव्यः । द्वैतीयकः । तार्त्तीयीकः ॥ * ॥ न विद्यायाः ॥ * ॥ 'विद्याया न भवती'ति वक्तव्यम् ॥ द्वितीया विद्या तृतीया विद्येत्येव ॥ * ॥ गोत्रादङ्कवदिष्यते ॥ * ॥ [गोत्रादङ्कवदिष्यते[1]]॥ औपगवकम् । कापटवकम् ।

॥ * ॥ दृष्टे सामनि जाते चाऽप्यण् डिद्द्विर्वा विधीयते ।
तीयादीकग्न विद्याया गोत्रादङ्कवदिष्यते ॥ * ॥

वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ ।४।२।९।

प्र.] दृष्टं । कलिना दृष्टमिति । यस्य साम्नो विशिष्टकार्यविषयो विनियोगो ज्ञानातिशयसम्पत्त्या कलिनाऽज्ञायि तत्तेन[2] दृष्टमित्युच्यते । सर्वत्रेति । सर्वेषु प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वित्यर्थः । जाते चेति । जातार्थे यो द्विरण्विधीयते–पूर्वं विहितो बाधकेन निवर्त्तितः पुनर्विधीयत इत्यर्थः,–स वा डिद्भवति । शतभिषजीति । शतभिषजा युक्तः काल इत्यण् । तस्य लुक् । ततो जातेऽर्थे प्राग्दीव्यतोऽणित्यण्विहितः कालाट्ठञिति ठञा बाधितः पुनः सन्धिवेलादिसूत्रेण विधीयते । तीयादीकगिति । अर्थाऽनिर्देशात्स्वार्थ एवेति ज्ञेयम् । न विद्याया इति । विद्यावाचिनो न भवतीत्यर्थः । गोत्रादिति । यथाऽङ्के गोत्रप्रत्ययान्तात्प्रत्ययः, एवं दृष्टे सामनीत्यर्थः । औपगवकमिति । 'गोत्रचरणाद्वु'ञिति वुञ् ॥

उ.] वद्भावाऽभावो ज्ञाप्यत इति भावः । यद्यपि तत्रैव फाल्गुनीत्यादिनिर्देशात्पूर्णिमायां न लुप्प्राप्तस्तथापि श्रवणेति निर्देशेन पूर्णिमालुम्निषेधेऽनित्यत्वस्य बोधनान्न दोषः ॥ ५ ॥

दृष्टं साम । ननु ऋग्विषयसाम्नो नित्यत्वात्कलिना दृष्टमित्यनुपपन्नमत आह–यस्य साम्न इति । ज्ञापित इत्यस्य–'प्रथमत' इत्यादिः । अज्ञायीति क्वचित्पाठः ॥ द्विरणित्यनेन योग्यतया जाते चेत्येवाऽन्वेतीत्याशयेनाह–जातेऽर्थे इति । 'दृष्टे सामनी'त्येतत्त्वणैव सम्बध्यत इति भावः । विद्याशब्दादीकको ऽप्राप्तेराह–विद्यावाचिन इति । वुञिति । अङ्के यो दृष्टस्तस्य सर्वस्यैवाऽतिदेशो न त्वङ्के आहत्यैव विहितस्येति भावः ॥

---

१ इदं व्याख्याभाष्यं न क्वाऽप्युपलभ्यते । २ 'ज्ञापितः' पा० ।

किमर्थो डकारः ? ॥ डितीति टिलोपो यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं,-यस्येति लोपेनाऽप्येतत्सिद्धम् ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यद्यतौ डितौ करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत एते परिभाषे-'अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणं' 'तदनुबन्धकग्रहणे नाऽतदनुबन्धकस्य ग्रहण'मिति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ 'अवामदेव्य'मित्येतत्सिद्धं भवति ॥

॥ * ॥ सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययतौ डितौ ? ।
ग्रहणं माऽतदर्थे भूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥ * ॥

परिवृतो रथः ।४।२।१०।

॥ * ॥ परिवृतो रथ इति तदेकान्तग्रहणम् ॥*॥ 'परिवृतो रथ' इत्यत्र तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यम् । 'येन परिवृतो रथो रथैकान्तश्चेत्स भवती'ति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-'पुत्रैः परिवृतो रथः' 'छात्रैः परिवृतो रथ'इति ॥

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् ॥ कस्मान्न भवति-पुत्रैः परिवृतो रथश्छात्रैः परिवृतो रथ इति ? ॥ अनभिधानात् ॥ [परिवृतो रथः] ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः ।४।२।११।

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् ॥ कथं पाण्डुकम्बली, पाण्डुकम्बलिनौ, पाण्डुकम्बलिन इति ? ॥ इनिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम्-पाण्डुकम्बलोऽस्यास्तीति-पाण्डुकम्बली[ति] ॥ [पाण्डुकम्बलादिनिः]॥

कौमाराऽपूर्ववचने ।४।१।१३।

प्र.] वामदेवा । अवामदेव्यमिति । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमित्यर्थः । अन्यथा 'ययतोश्चातदर्थे' इत्यनेनाऽन्तोदात्तत्वं स्यात् । ग्रहणमिति । अतदर्थग्रहणेन सूत्रं लक्ष्यते । नञ्स्वर इति । नञाश्रयेऽन्तोदात्तत्वे विधीयमान इत्यर्थः॥ [वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ]

परि । तदेकान्तग्रहणमिति । रथस्य चर्मवस्त्रादयोऽवयवा इति तद्वाचिभ्य एव प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । अनभिधानादिति । पौत्रो रथ इत्यादावभिधानस्याऽभावादित्यर्थः ॥

पाण्डुकम्बला । इनिनैतदिति । अण्त्वनभिधानान्न भवतीति तद्बाधनार्थमपीदं न वाच्यमिति भावः ॥ [पाण्डुकम्बलादिनिः] ॥

उ.] वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ । अत्रत्यं भाष्यं 'टिड्ढे'ति सूत्रे व्याख्यातम् ॥ [वामदेवात्] ॥९॥

परिवृतो रथः । अवयवा इति । अवयवा इवेत्यर्थः । संयुक्तचक्रादिवदत्राऽप्यवयवत्वबुद्धिरिति भावः ॥ [परिवृतो रथः] ॥ १० ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः । नन्वसति सूत्रे पाण्डुकम्बलेन परिवृत इत्यर्थे पूर्वेणाऽण्स्यादत आह---अण्त्विति ॥ [पाण्डुकम्बलादिनिः] ॥ ११ ॥

---

१ 'डिति टेरिति लोपो यथा स्यात्' । २ 'एकानुबन्धग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्य ग्रहणम्' पा० । ३ 'अवामदेव्यमित्येष स्वरो भवति' ।

॥ * ॥ कौमाराऽपूर्ववचन इत्युभयतः स्त्रिया अपूर्वत्वे ॥ * ॥ **कौमाराऽपूर्ववचन इत्यत्रोभयतः स्त्रिया अपूर्वत्व इति वक्तव्यम्। अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरुपपन्नः कौमारो भर्त्ता। कुमारी अपूर्वपतिः पतिमुपपन्ना–कौमारी भार्या ॥**

॥ * ॥ कौमाराऽपूर्ववचने कुमार्या अण्विधीयते।

अपूर्वत्वं यदा तस्याः, कुमार्यां भवतीति वा ॥ * ॥

अथ वा कुमार्यां भवः कौमारः ॥ यद्येवं–कौमारी भार्येति न सिध्यति। ॥ * ॥ पुंयोगात्स्त्र्यभिधानम् ॥ * ॥ **पुंयोगात्स्त्र्यभिधानं भविष्यति। कौमारस्य भार्या–कौमारीति ॥** [कौमारापूर्ववचने] ॥

साऽस्मिन् पौर्णमासीति ।४।२।२१।

॥*॥ साऽस्मिन्पौर्णमासीति संज्ञाग्रहणम् ॥*॥ **साऽस्मिन्पौर्णमासीत्यत्र संज्ञाग्रहणं कर्त्तव्यम्।** ॥*॥ असंज्ञायां हि गरीयानुपसंयोगः [मासार्द्धमासयोः संवत्सरपर्वणि]। *॥ **अक्रियमाणे हि संज्ञाग्रहणे गरीयानुपसंयोगः कर्त्तव्यः स्यात्। 'मासार्द्धमासयो'रिति वक्तव्यं स्यात्,–इह मा भूत्–पौषी पौर्णमास्यस्मिन्पञ्चरात्रे दशरात्रे वेति। संवत्सरपर्वणीति च वक्तव्यं स्यात्–भृतकमासे मा भूदिति ॥**

प्र.] **कौमारापू। उभयत इति।** उभयस्मिन्नुभयतः। यदि कौमारीति स्त्रियां प्रयोगोऽथ कौमारः पतिरिति पुंस्युभयत्रापि स्त्रियाः पाणिग्रहणस्याऽपूर्वत्वे प्रयोगः कार्य इत्यर्थः। एतच्च निपातनसामर्थ्याल्लभ्यमेव वार्तिककृता प्रकाशितम्। **अपूर्वपतिमिति।** अविद्यमानः पूर्वः पतिर्यस्यास्तां प्राप्त इत्यर्थः। द्वितीयासमर्थात्कुमारीशब्दादुपयन्तर्यण्प्रत्ययः। स्त्रियान्तु स्वार्थे प्रत्ययः। **कुमार्यां भव इति।** रोगादिषु तु यद्यभिधानं नास्ति तदानभिधानात्प्रत्ययाभावः। **कौमारस्य भार्येति।** प्रत्यासत्त्या यैव तस्य कौमारव्यपदेशनिबन्धनं सैऽवाभिधीयते नाऽन्या। [**कौमारापूर्ववचने**] ॥

साऽस्मिन्। संज्ञाग्रहणं सूत्रेऽनार्षमिति वार्त्तिकमारब्धम्। **उपसंयोग इति।** उपसंयुज्यत इत्युपसंयोग उपाधिरुच्यते। अनेक उपाधिर्निर्देष्टव्यः स्यादित्यर्थः।

उ.] **कौमारा। उभयत** इत्यस्य–स्त्रियाः पुंसश्चेति नाऽर्थः, 'स्त्रिया' इति वाक्यशेषात्, उदाहरणविरोधाच्चात आह–**उभयस्मिन्निति।** तद्विवृणोति–**यदीत्यादि। पाणिग्रहणस्येति।** निपातनबललब्धमेतत्। तद्ध्वनयन्वक्ष्यति–**एतच्चेति।** सौत्राऽपूर्वशब्दो भावप्रधान इत्याह–**अपूर्वत्वे इति। उपयन्तरि**–विवोढरि। **स्वार्थे**–उपयमनविशिष्टे स्वार्थ इत्यर्थः। 'कुमार्याम्भवतीति वे'ति वार्त्तिकव्याख्यानं-**कुमार्याम्भव इति।** तस्याम्प्राप्त इत्यर्थः। तस्यां सम्बद्ध इति यावत्। **यद्यभिधानमिति।** इदञ्च सूत्रारम्भेऽप्यावश्यकमन्यथा तत्रापि स दुर्वारः। नन्वेवमन्यस्या अप्यभिधानं स्यादत आह–**प्रत्यासत्त्येति।** इदञ्च सूत्रारम्भेऽप्यावश्यकमन्यथा भवार्थमादायाऽतिप्रसङ्गो दुर्वार इति बोध्यम्॥ [**कौमाराऽपूर्व**] ॥ १३ ॥

साऽस्मिन्पौर्णमासीति। भाष्ये–**पञ्चरात्रे दशरात्रे** इति पाठः। **मासार्द्धमास-**

तर्त्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम्-इतिकरणः क्रियते-ततश्चेद्विवक्षा ॥

कस्येत् ।४।२।२५।

यस्येति लोपः कस्मान्न भवति ? ॥ इकारोच्चारणसामर्थ्यात् ॥ अथ यत्कायं हविः, कथं तस्य सम्प्रैषः कर्त्तव्यः ? ॥ यदि तावत्किमः कादेशः-'कस्मायनुब्रूही'ति भवितव्यम् । अथ न किमः-कायानुब्रूही'ति भवितव्यम् ॥ 'यद्यपि' किमोऽथाऽपि न किमः—उभयथा 'कस्मायनुब्रूही'ति भवितव्यं ।

प्र.] **संवत्सरपर्वणीति** । संवत्सरस्य द्वादश पर्वाणि मासान्तास्तत्र पर्वविशिष्टे मासे यथा स्यात्, भृतकमासे-पौष्या पौर्णमास्या तद्वति मासादिव्यपदेशभाजि पौषशब्दो मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः ॥ [**साऽस्मिन्पौर्णमासीति**] ॥

कस्येत् । **इकारोच्चारणसामर्थ्यादिति** । यदा कशब्दस्येकारस्तदाऽयं परिहारः । यदा तु किमो म[कार]स्येकारस्तदा लोपेऽपि कायमिति सिध्यति । यद्यपि कशब्दस्येत्त्वे कृते परत्वाद्वृद्ध्या लोपो बाध्यते-यथा श्रीर्देवता अस्य श्रायमिति; तथापि परिहारान्तरसद्भावादेतद्भाष्यकृता नोक्तम् । **अथेति**-कल्पकारविप्रतिपत्त्या संशयः । अध्वर्युणा होतुः सम्प्रैषः क्रियते । **यदि तावदिति** । किमो विभक्तौ कादेशं कृत्वा-कस्येति यदि निर्देशः कृत इत्यर्थः । किंशब्दश्च प्रश्नाक्षेपयोरिव प्रजापतौ वर्तते ।

अथ नेति । यदा कशब्दस्यैव कस्येति निर्देश इत्यर्थः । **सर्वस्येति** । सर्वार्थवाचिन

उ.] **योरि**ति च वार्त्तिकपाठः । **संवत्सरस्येति** । पूर्णिमान्तमानेन द्वादशमासात्मकस्य द्वादश पर्वाणि मासान्ता इत्यर्थः । **पर्वविशिष्टे**-पर्वपरिच्छिन्न इत्यर्थः । **माघाद्यव्यपदेशभाजी**ति पाठः । पौषमाघादिव्यवहाररहिते इत्यर्थः । क्वचित्तु **मासादिव्यपदेशभाजीति** पाठः । आदिनाऽर्द्धमासः । भाष्ये-**ततश्चेद्विवक्षेति** । ततः-प्रत्ययान्तादीदृशार्थविवक्षा चेत्तदा प्रत्यय इत्यर्थः [**साऽस्मिन्पौर्णमासीति**] ॥ २१ ॥

कस्येत् । **तदा लोपेऽपीति** । 'वार्णादाङ्ग'मितिन्यायेन दीर्घात्पूर्वं लोप इति भावः पुनर्यस्येति लोपस्तु न, पूर्वलोपस्याऽसिद्धत्वात्, स्थानिवत्त्वाद्वा । **वृद्ध्या लोप इति** वृद्ध्युत्तरन्तु तस्य प्राप्तिरेव नेति भावः । वृद्धेर्लोपस्य बलवत्त्वाश्रयेण भाष्यम्, अत एव किमः कायमिति सिध्यतीत्यन्ये । **कल्पकारेति** । श्रुतिविप्रतिपत्त्या संशय इत्यन्ये ।

ननु विभक्तौ विहितस्य कादेशस्य तद्धिते कथम्प्राप्तिरत आह-**किमो विभक्ताविति** । ननु किंशब्देन कथं प्रजापतिरुच्यतेऽत आह-**किंशब्दश्चेति** । **यदा कशब्दस्यैवेति** । अत्र 'न किम' इत्युक्त्या पूर्वपक्षिणा किमोऽपि निर्देशे दोषाऽभावस्य सूचितत्वेन सिद्धान्तिना नोक्तमेतत् । एवदुत्तरभाष्यं द्वयोरेकदेशिनोः प्रौढोक्तिपरम् । अत एव सनादिसूत्रस्थभाष्यविरोधो न, 'विश्वेषां देवाना'मिति प्रयोगविरोधश्च नेति बोध्यम् । ननु सर्वशब्दस्य

१ अयं पाठोऽद्य यावल्लुप्त आसीत्, अत्यन्तमावश्यकश्चेतिगौडैरुद्धृतः ।

सर्वस्य हि सर्वनामसंज्ञा क्रियते सर्वश्च प्रजापतिः प्रजापतिश्च—कः ॥

अपर आह-"यद्येव किमोऽथापि न किमः-उभयथा 'कायानुब्रूही'ति भवितव्यम् । संज्ञोपसर्जनयोर्हि सर्वनामसंज्ञा प्रतिषिध्यते । संज्ञा चैषा तत्र भवतः ॥" [कस्येत्] ॥

अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः ।४।२।२७।

अथ यदपोनप्त्रियमपांनप्त्रियं हविः कथं तस्य संप्रैषः कर्त्तव्यः ? ॥ अपोनपाते अनुब्रूहि, अपांनपाते अनुब्रूहि[इति] ॥ अपोनप्त्रपांनप्तृभावः कस्मान्न भवति ? ॥ प्रत्ययसंनियोगेन ऋकारान्तत्वमुच्यते । तेनाऽसति प्रत्यये **न भवितव्यम् ॥** [अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः]

छ च ।४।२।२८।

॥ * ॥ छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ **छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । पैङ्गाक्षीपुत्रीयम् । तार्णबिन्दवीयम् ॥** ॥ * ॥ शतरुद्राद्घ च ॥ * ॥ **शतरुद्राद्घप्रत्ययो वक्तव्यः । छश्च वक्तव्यः । शतरुद्रियम् । शतरुद्रीयम् ॥** [**छ च**] ॥ २८ ॥

कालेभ्यो भववत् ।४।२।३४।

प्र.] इत्यर्थः । **सर्वश्चेति** । कार्यकारणयोरभेदादिति भावः । **प्रजापतिश्च क इति** । सर्वादिषु कशब्दस्याऽपाठेऽपि अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्सर्वनामसंज्ञा भवति । गणपाठस्तु प्रपञ्चार्थः। येषां तु सकलं कृत्स्नमित्यादीनां सर्वनामसंज्ञा नेष्यते तेषां 'न बहुव्रीहा'वित्यत्र नेति योगविभागात्तदभावः । यागसंप्रदानं देवता । मन्त्रस्तुत्यश्चाऽर्थः। **संज्ञा चैषेति** । यद्येवं कादेशाभावात्कायेति किमो न सिध्यति । एवं तर्हि कस्येत्यत एव निपातनात्कादेशो भविष्यतीत्यदोषः । [**कस्येत्**] ॥

अपो । **अथेति** । वेदे क्वचिदपोनप्त्रे स्वाहेति ऋकारान्तः प्रयोगो दृश्यते, क्वचिदपोनपादपांनपादिति तकारान्तप्रयोग इति **प्रश्नः** । **प्रत्ययसंनियोगेनेति** । वेदे तुच्छान्दसत्वात्क चिदृकारान्तप्रयोगः ॥ [**अपोनप्त्र**]

उ.] संज्ञायामपि कथं 'क'शब्दस्येत्यत आह-**सर्वार्थेति** । भाष्ये-**सर्वश्च प्रजापतिः प्रजापतिश्च क इति** । अत एव 'सर्वं समाप्नोषि ततोसि सर्व'इति **गीतायामुक्तम्** । ननु ब्रह्मणः पूजायामविनियोगात्कथं देवतात्वमत आह-**यागसम्प्रेति** । **कादेशाऽभावादिति** । 'किमः क' इत्यत्र 'त्यदादीना'मित्यनुवृत्तेरिति भावः । **एवं तर्हीति** । एवञ्च 'अपर आहे'त्यस्य प्रौढित्वं सूचितम् [**कस्येत्**] ॥ २५ ॥

छ च । शतरुद्रिये शतशब्दोऽनन्तवाची । [**छ च**] ॥

---

१ 'अपांनप्त्रियं वा' पा० । २ 'प्रैषः' पा० ।

कथमिदं विज्ञायते–भवे ये प्रत्ययाः विहितास्ते भवन्ति कालेभ्यः साऽस्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे इति। आहो स्वित्कालेभ्यो भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति साऽस्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे इति ? ॥ कश्चाऽत्र विशेषः ? ॥ * ॥ कालेभ्यो भवे चेत्प्रत्ययमात्रप्रसङ्गः ॥*॥ **यदि विज्ञायते 'भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति कालेभ्यः साऽस्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे' इति,–प्रत्ययमात्रं प्राप्नोति।**

॥ * ॥ यः कालेभ्यो भवे तस्य विधाने प्रातिपदिकमात्रात्प्रसङ्गः ॥ * ॥ **अथ विज्ञायते 'कालेभ्यो भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति साऽस्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे' इति,–प्रातिपदिकमात्रात्प्राप्नुवन्ति।** ॥ * ॥ सिद्धं तूभयनिर्देशात् [कालेभ्यो भववत्कालेभ्य इति] ॥*॥ **सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ उभयनिर्देशात्। उभयनिर्देशः कर्त्तव्यः– 'कालेभ्यो भववत्कालेभ्य' इति ॥ स तर्ह्युभयनिर्देशः कर्त्तव्यः ? ॥ न कर्त्तव्यः। 'भवव' दिति वतिनिर्देशोऽयम्। यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन भवे प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेन विशेषणेन साऽस्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे भवन्ति ततोऽमी भववत्कृताः स्युः। अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः प्रत्ययमात्रं वा स्यान्नाऽमी भववत्कृताः स्युः ॥** [कालेभ्यो भववत्] ॥

महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् ।४।२।३५।

॥ * ॥ ठञ्प्रकरणे तदस्मिन्वर्त्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ **ठञ्प्रकरणे तदस्मिवर्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। नवयज्ञो वर्त्ततेऽस्मिन्काले[2] नावयज्ञिकः। पाकयज्ञिकः।** ॥ * ॥ पूर्णमासादण् ॥ * ॥ **पूर्णमासादण्वक्तव्यः। पूर्णमासो वर्त्ततेऽस्मिन्काले[3] पौर्णमासी तिथिः॥** [महाराजप्रोष्ठ]

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ।४।२।३५।

पितृव्यमातुलेति किं निपात्यते ? ॥*॥ पितृमातृभ्यां भ्रातरि व्यड्डुलचौ[4] ॥*॥

प्र.] काले। कथमिति। कालेभ्य इति सकृच्छ्रवणाद्भवेन वाऽभिसंबन्धः स्यात् साऽस्यदेवतेत्यनेन वेति **प्रश्नः। प्रत्ययमात्रमिति।** 'दिगादिभ्यो य' दिति यत्प्रत्ययो भवे विहितः स कालवाचिभ्यः प्राप्नोतीत्यर्थः। **प्रातिपदिकमात्रादिति।** कालट्ठञिति ठञिन्द्रादेरपि प्राप्नोति। **सिद्धं त्विति।** वतिरतिदेशमात्रे चरितार्थ इति न सर्वसादृश्यं लभ्यत इति वार्त्तिककारो मन्यते। **वतिनिर्देशोऽयमिति।** कालेभ्यो भव इत्येव भवार्थे विहिताः प्रत्ययाः सिध्यन्तीति वतिनिर्देशः सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थः कृतः। [**कालेभ्यो**]

उ.] कालेभ्यो। सकृदिति। आवृत्त्योभयाऽन्वयेऽपि ऋत्वादिभ्यो विहितोऽण् मुहूर्त्तादिभ्योऽपि स्यादित्यपि बोध्यम्। **इत्येवेति।** भवे इति सप्तम्यन्तम्। भवे ये प्रत्यया विहितास्ते कालवाचकेभ्य इत्यर्थः॥ [**कालेभ्यो भववत्**] ॥ ३४ ॥

---

१ नेदमिदानीं दृश्यते। २ 'नवयज्ञोऽस्मिन्काले वर्तते' पा०।
३ 'पूर्णमासोऽस्मिन्काले वर्त्तते' पा०। ४ 'व्यड्डुल' पा०।

पितृमातृभ्यां भ्रातरि व्यड्डुलचौ प्रत्ययौ निपात्येते। पितुर्भ्राता पितृव्यः। मातुर्भ्राता मातुलः ॥

मातामहपितामहेति किं निपात्यते ? ॥*॥ मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् ॥*॥ **मातृपितृभ्यां पितरि डामहच्प्रत्ययो निपात्यते। मातुः पिता–मातामहः। पितुःपिता–पितामहः।** ॥ * ॥ मातरि षिच्च ॥ * ॥ **[मातृपितृभ्यां मातरि डामहच्]षिच्च वक्तव्यः। [पितुर्माता] पितामही। [मातुर्माता]–मातामही** ॥ * ॥ महो वा छन्दस्यानङोऽवग्रहदर्शनात् ॥ * ॥ **महो वा पुनरेष भविष्यति। 'छन्दस्यानङोऽवग्रहदर्शनात्'। छन्दस्यानङोऽवग्रहो दृश्यते। माता–महः, पिता–मह इति** ॥ * ॥ अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचः ॥ * ॥ **अवेर्दुग्धेसोढदूसमरीसच इत्येते प्रत्यया वक्तव्याः। अविसोढम्। अविदूसम्। अविमरीसम्।** ॥ * ॥ तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ ॥ * ॥ **तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ वक्तव्यौ। तिलपिञ्जः। तिलपेजः** ॥ * ॥ पिञ्जः छन्दसि डिच्च ॥ * ॥ **पिञ्जः छन्दसि, डिच्च वक्तव्यः। तिलिपिञ्जं दण्डानतम् ॥** [पितृव्यमातुलमातामह] ॥

भिक्षादिभ्योऽण् ।४।२।३८।

किमर्थं भिक्षादिषु युवतिशब्दः पठ्यते, न 'तस्य समूह' इत्येव सिद्धम् ?॥ न सिध्यति–अनुदात्तादिलक्षणोऽञ्प्राप्नोति तद्बाधनार्थम्॥ अत उत्तरं पठति– ॥ * ॥ भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात् ॥ * ॥ **प्रत्ययविधौ भिक्षादिषु युवतिग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम्?॥ 'पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्'। प्रत्ययविधौ पुंवद्भावोऽत्र भविष्यति–'भस्याऽढे तद्धिते पुंवद्भवती'ति ॥** ॥*॥ सिद्धश्च प्रत्ययविधौ ॥ * ॥ **स च सिद्धः प्रत्ययविधौ ॥** [भिक्षादिभ्योऽण्] ॥

प्र.] **पितृव्यमातुल। महो वेति।** पितृशब्दस्यानङादेशो निपात्यते महच्च प्रत्ययः। तेन पदसंज्ञायां सत्यां पितेत्यवग्रहो भवति, डामहचि न स्यात्। **अविसोढमिति।** षत्वं सकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भवति, अन्यथा षोढप्रत्ययं प्रक्रियालाघवार्थं कुर्यात्। एवं दूस-मरीसयोरपि षत्वाभावः सकारस्य। **तिलपिञ्ज इति।** तिलो धान्यविशेषः। फलरहित इत्यर्थः॥ **भिक्षा। पुंवद्भावेऽति।** पुंवद्भावे सत्याद्युदात्तत्वादण्सिद्ध इत्यर्थः। **सिद्धश्चेति।** पूर्वं पुंवद्भावः पश्चात्प्रत्यय इत्यर्थः। ॥ [**भिक्षादिभ्योऽण्**]

उ.] **पितृव्यमातुल।** भाष्ये–व्यनिति नित्, निरनुबन्धकस्तिद्धेति बहुदर्शिभिर्विचार्यम्। **षिच्चेति।** गौरादिगणे मातामहीशब्दपाठोऽनार्ष इति भावः। **डामहचि त्विति।** तत्र भत्वादिति भावः। **एवं दूसेति।** न च ण्यन्तात्क्विपि 'अविदू'रित्यादौ सकारस्य चारितार्थ्यम्; तेषामभिधाने दृढतरमानाऽभावादिति भावः। **फलरहित इति।** फलकाले फलरहित इत्यर्थः॥ [**पितृव्यमातुल**] ॥ ३६ ॥

---

१ अयं पाठः क्वचिन्नास्ति। २ 'भवन्तीति वक्तव्यम्' प्रा०। ३ 'युवतिग्रहणानर्थक्यम्' प्रा०।

गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ् ४।२।३९।

॥ * ॥ वृद्धाच्च ॥ * ॥ वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्। वृद्धानां समूहो वार्द्धकम्। ॥ * ॥ अञो वुञ्पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ * ॥ अञो वुञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। अञोऽवकाशः–कपोत–कापोतम्। वुञोऽवकाशः–ग्लुचुकायनि–ग्लौचुकायनकम्। इहोभयं प्राप्नोति–औपगवकम्। कापटवकम्। वुञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन॥

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः?॥ न वक्तव्यः–वक्ष्यत्येतत्–"पूर्वोऽपि वुञ्परमञं बाधते"इति। अथ वा इष्टवाची परशब्दः–'विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवती'ति॥ * ॥ ठक्तु विप्रतिषेधात्[1] ॥ * ॥ ठक्तु भवत्यञो विप्रतिषेधेन। ठकोऽवकाशः–सक्तु–साक्तुकम्। अञः स एव। इहोभयं प्राप्नोति–आपूपिकम्। शाष्कुलिकम्। मौदकिकम्। ठग्भवति विप्रतिषेधेन॥ [गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्य]॥

केदाराद्यञ्च ।४।२।४०।

॥ * ॥ गणिकायाश्च ॥ * ॥ 'गणिकायाश्चे'ति वक्तव्यम्। गणिकानां समूहो गाणिक्यम्॥ [केदाराद्यञ्च]॥

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ।४।२।४१।

किमर्थं ब्राह्मणादिभ्यो यन्विधीयते न यञ्प्रकृतस्सोऽनुवर्तिष्यते, नह्यस्ति विशेषो ब्राह्मणादिभ्यो यनो वा यञो वा—तदेव रूपं स एव स्वरः?॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यद्ब्राह्मणादिभ्यो यनं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्येभ्योऽप्ययं भवतीति॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्?॥ यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसङ्ख्यानं चोदयिष्यति तन्न वक्तव्यं भवति॥ * ॥ यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसङ्ख्यानम्॥ * ॥ यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। पृष्ठानां समूहः पृष्ठ्यः षडहः॥

ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् ।४।२।४३।

प्र.] गोत्रो। कापोतमिति। 'लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरु'रितिमध्योदात्तत्वादनुदात्तादिः कपोतशब्दः। सक्तुशब्दस्तुन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः। शष्कुलीशब्दो ङीपन्तोऽन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिः॥ [गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्र]॥

उ.] भिक्षादिभ्योऽण्। पुंवद्भावे सतीति। कनिन्प्रत्ययान्तत्वादिति भावः। ननु प्रत्यये सति तन्निमित्तं भत्वमिति कथमण्प्रत्ययोऽत आह–भाष्ये–सिद्धश्चेति॥ ३८॥

गोत्रोक्षो। आद्युदात्त इति। अत एव 'अचित्ते'ति ठकोऽयमवकाश इति भावः॥

ब्राह्मणमाणव। भाष्ये–तदेव रूपमिति। नपुंसकत्वाद्यञश्चेत्यत्राऽपत्यग्रहणाच्च न स्त्रियां विशेषः, वृद्धत्वाच्च न वृद्धिकृतो विशेषः, योगविभागसामर्थ्याच्च ठञो न सम्बन्धः, चाऽनुकृष्टत्वाच्च न वुञ इति भावः। [ब्राह्मणमाणव]॥ ४२॥

---

१ 'विप्रतिषेधात्' पा०।

॥ * ॥ गजसहायाभ्यां च ॥ * ॥ 'गजसहायाभ्यां चे'ति वक्तव्यम् । गजता । सहायता ॥ * ॥ अह्नः खः ॥ * ॥ अह्नः खो वक्तव्यः । अह्नां समूहोऽहीनः । ॥ * ॥ क्रतौ ॥ * ॥ क्रताविति वक्तव्यम् । इह माभूत्-"आह्नाय धूतपाप्मानो भास्कराजितमृत्यवः" ॥ * ॥ पर्श्वाः सण् ॥ * ॥ पर्श्वाः सण्वक्तव्यः । पर्शूनां समूहः पार्श्वम् ॥ यदि सण्क्रियते इत्संज्ञा न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि णस् वक्तव्यः ॥ [ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्] ॥

खण्डिकादिभ्यश्च ।४।२।४५।

खण्डिका । शुक । उलूक ॥ किमर्थं खण्डिकादिषूलूकशब्दः पठ्यते, नाऽनुदात्तादेरित्येव सिद्धम् ? ॥ न सिध्यति,-चाषोलूकयोश्छन्दस्याद्युदात्तः प्रयोगो दृश्यते-चाषेण किकीदिविना । यदुलूको वदति ॥ नैतयोश्छन्दसि सामूहिको दृश्यते यत्र च स दृश्यते तत्रैतावनुदात्तादी ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम्—अयमौलूक्यो गोत्रन्तत्र गोत्राश्रयो वुञ्प्राप्तस्तद्बाधनार्थम् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम्,—बहुवचनान्तानां हि सामूहिकः, बहुषु च लुक्, तत्र लुकि कृतेऽनुदात्तादेरित्येव सिद्धम् ॥ न सिध्यति । 'गोत्रेऽलुगची'त्यलुक् प्राप्नोति ॥ * ॥ अञ्सिद्धिरनुदात्तादेः

प्र.] ग्राम । आह्नायेति । खण्डिकादिषु दर्शनादहःशब्दादञ् , तदन्ताच्चतुर्थी ॥

खण्डि । तत्रैताविति । चाषशब्दः चषेर्ण्यन्तादच्यन्तोदात्तः । उलूकशब्दो लघावन्ते द्वयोश्चेति मध्योदात्तः । औलूक्यशब्दो गर्गादियञन्तः । बहुवचनान्तानामिति । द्वयोस्तु समूहव्यवहारो लोके प्रायो नास्तीति भावः । बहुषु चेति । 'यञञोश्चे'-त्यनेन । लुकि कृत इति । ननु लुक्यपि कृते प्रत्ययलक्षणेन गोत्रलक्षणो वुञ्पूर्वविप्रतिषेधेन प्राप्नोत्येव । एवं तर्हि परिहारान्तराभिधानात्तन्नोक्तम् । सामर्थ्याचौलूक्यशब्दार्थं उलूकशब्दस्य यञ्लुगन्तस्य पाठः । कृतयञ्लुक उलूकशब्दस्यानुकरणो गणे निर्दिष्टः । अञ्सिद्धिरिति । क्षुद्रकस्यापत्यानीति जनपदशब्दादितिविहितस्य तद्राजस्य लुक् । मालवात्तु वृद्धलक्षणस्य ञ्यङः । ततो द्वन्द्वः । ततः समासान्तोदात्तत्वेनानुदात्तादित्वमिति भावः ।

उ.] ग्रामजनबन्धु । क्रताविति । क्रतुवृत्तेरहञ्शब्दादित्यर्थः । एवञ्च सुत्यासमूहे रूढोऽहीनशब्द इति भावः ॥ [ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्] ॥ ४३ ॥

खण्डिकादिभ्यश्च । प्रत्ययलक्षणेनेति । इदमुपलक्षणं गोत्रार्थकादित्यर्थे लुक्यपि गोत्रार्थकत्वमक्षतमेवेत्यपि बोध्यम् । पूर्वविप्रतिषेधेनेति । वक्ष्यमाणेनेत्यर्थः । अद्यापि पूर्वविप्रतिषेधाऽज्ञानात्परिहारान्तरमुक्तमिति भावः । भाष्ये-अलुगिति । तत्र औलूक्यशब्दादणि आपत्यस्येति यलोपः । नन्वत्रोलूकग्रहणं, तत्कथमौलूक्यशब्दादस्य प्राप्तिरत आह-सामर्थ्यादिति । औलूक्यशब्दार्थ इति ।-प्रयोजनवाच्यर्थान्तम्प्रथमान्तम् । उक्तमेव विवृणोति-कृतेति । अनुकरण इति । अनुकरणभूतः शब्द इत्यर्थः । ञ्यङो

कोऽर्थः क्षुद्रकमालवात् ॥ * ॥ 'अनुदात्तादे'रित्येवाऽञ्सिद्धः, किमर्थं क्षुद्रकमालवशब्दः खण्डिकादिषु पठ्यते ? ॥ गोत्राश्रयो वुञ्प्राप्तस्तद्बाधनार्थम् ॥

॥ * ॥ गोत्राद्वुञ्न च तद्गोत्रम् ॥ * ॥ गोत्राद्वुञ्भवतीत्युच्यते न च क्षुद्रकमालवशब्दो गोत्रम् । न च गोत्रसमुदायो गोत्रग्रहणेन गृह्यते । तद्यथा-न जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन गृह्यते । काशिकोसलीया इति वुञ्न भवति ॥ तदन्तविधिना प्राप्नोति ॥ * ॥ तदन्तान्न स सर्वतः ॥ * ॥ परिगणितेषु कार्येषु [स[1]]तदन्तविधिः, न चेदं तत्र परिगण्यते ॥ * ॥ ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे ॥ * ॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो-'भवतीह तदन्तविधि'रिति ॥*॥ तथा[2] चापिशलेर्विधिः ॥ * ॥ एवं च कृत्वाऽऽपिशलेराचार्यस्य विधिरुपपन्नो भवति-'धेनुरनञि कमुत्पादयति' । धेनूनां समूहो धैनुकम् । अनञीति किमर्थम् ? ॥ अधेनूनां समूहः-आधेनवम् । ॥ * ॥ सेनायां नियमार्थं वा ॥ * ॥ अथ वा नियमार्थोऽयमारम्भः—क्षुद्रकमालवशब्दात्सेनायामेव ॥ क्व माभूत् ? ॥ क्षौद्रकमालवकमन्यदिति । ॥ * ॥ यथा बाध्येत वाऽञ् वुञा ॥ * ॥ अथवा ज्ञापयत्याचार्यः-पूर्वोऽपि वुञ्परमञं बाधत इति ॥ ननु चोक्तं-'गोत्राद्वुञ्न च तद्गोत्र'मिति ॥ तदन्तविधिना प्राप्नोति ॥ ननु चोक्तं-"तदन्तान्न स सर्वतः"

प्र.] अत्र च गोत्रेऽलुगचीति ञ्यङो लुक्प्रतिषेधादापत्यस्येति यलोपः । **न चेति** । चशब्दो ह्यर्थे । नहीत्यर्थः । **वुञ्न भवतीति** । 'अवृद्धादपी'त्यनेन । **तदन्तादिति** । 'तदन्ताद्वुञ् प्राप्नोती'ति यदुच्यते तन्न; यस्मात्स तदन्तविधिः सर्वत्र न भवति,-उगिद्वर्णग्रहणएव प्रत्ययविधौ तदन्तविधेरिष्टत्वात् । **भवतीहेति** । समूहप्रकरण इत्यर्थः । **एवं चेति** । तदन्तविध्यभावे ह्यनञिति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादित्यर्थः । **आधेनवमिति** । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वादण् । अन्ये त्वाहुः-उत्सादित्वादञ् । तत्र हि 'बष्कयाऽसे'इति समासनिषेधात्तदन्तविधिरस्ति । जङ्गलधेन्वित्युत्तरपदस्य वा वृद्धिः । **नियमार्थं वेति** । 'वा'शब्दः समुच्चये । एवमथवेत्ययमपि । यदा सेनारूपः समूहस्तदाऽञ्प्रत्ययोऽन्यदा तु वुञेवेत्यर्थः । **ननु चेति** । 'ज्ञापकं स्या'दित्युक्तमपि चोद्य-

---

उ.] **लुक्प्रतिषेधादिति** । क्षुद्रकादिहिताऽञस्तु नाऽलुक्, अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते तदव्यवहितस्यैवाऽलुग्विधानादिति भावः । समुच्चयाद्यर्थस्याऽसम्भवादाह-**ह्यर्थ इति** । यद्यपि क्षुद्रकमालवो न लौकिकं गोत्रं, तथापि तत्त्वारोपो बोध्यः । **तदन्तादिति** । गोत्रान्तादित्यर्थः । **उगिद्वर्णग्रहण एवेति** । इदं तत्सूत्रस्थरोणीत्यादिवार्त्तिकानामुपलक्षणम् । **बष्कयाऽस इति** । बष्कयशब्दोऽसमासेऽञमुत्पादयतीत्यर्थः । न चाऽनञिति निषेधो न कार्यः, तदन्तविधिश्च मास्त्विति वाच्यं; गौधेनुकमित्याद्यसिद्धेः । ननु नियमार्थत्वे तदन्तविधेरज्ञापितत्वात् 'क्षौद्रकमालवकमन्य'दिति वुञ् कथमत आह-**वाशब्द इति** ।

---

१ अयं क्वाचित्कः पाठः । २ आपिशलिसूत्रमेतद्भाष्यकृतोद्धृतमिति ध्येयम् ।

इति ॥ * ॥ ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे ॥ * ॥ **एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो–भवतीह तदन्तविधिरिति ॥ कथं पुनरेतदुभयं शक्यं ज्ञापयितुम्–'भवति च तदन्तविधिः, पूर्वश्च वुञ्परमञं बाधत–'इति ? ॥ उभयं ज्ञाप्यते ॥**

॥ * ॥ अञ्प्रकरणे क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायाम् ॥ * ॥ **अञ्प्रकरणे क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायामिति वक्तव्यम् । क्षौद्रकमालवी सेना चेत् ॥ क्व मा भूत् ? ॥ क्षौद्रकमालवकमन्यदिति ॥**

[॥ * ॥ अञ्सिद्धिरनुदात्तादेः कोऽर्थः क्षुद्रकमालवात् ।
गोत्राद्वुञ्न च तद्गोत्रं तदन्तान्न स सर्वतः ॥
ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे तथा चाऽऽपिशलेर्विधिः ।
सेनायां नियमार्थं वा यथा बाध्येत वाऽञ्वुञा ॥ * ॥]

पाशादिभ्यो यः ।४।२।४९।

पाश । तृण । धूम । वात ॥

॥*॥ पृथग्वातादर्शनादसमूहः ॥*॥ **पृथग्वाताऽदर्शनादयुक्तोऽयं वातशब्दस्य सामूहिके पाठः। न हि पृथग्वाता दृश्यन्ते ॥ न तर्हीदानीमिदं भवति–वात्येति ?॥ भवति। शीघ्रत्वे तु । शीघ्रो वातो वात्या ॥ अथवा पृथग्वाता अपि दृश्यन्ते । तद्यथा–पूर्वो वातः। उत्तरो वातः । सर्वतो वातः । वाता वान्तु दिशो दश ॥**

खलगोरथात् ।४।२।५०। इनित्रकट्यचश्च ।४।२।५१।

॥ * ॥ खलादिभ्य इनिः ॥ * ॥ **खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः। खलिनी । डाकिनी । कुटुम्बिनीति ॥** [खलगोरथात्] ॥

प्र.] परिहारायानूदितम् । **उभयमिति** । अन्यथानुपपत्त्या ज्ञापकत्वं भवत्युभयेन च विना क्षुद्रकमालवादञ्विधानं नोपपद्यते इत्युभयस्यापि ज्ञापकत्वमित्यर्थः । **अञ्प्रकरण इति** । यद्यपि गण एवैतत्पठ्यते तथापि क्षुद्रकमालवादिति योगविभागेनार्थद्वयं ज्ञाप्यं ततः सेनासंज्ञायामिति नियमः कर्त्तव्य इति दर्शयितुं वार्तिकारम्भः । [**खण्डिकादिभ्यश्च**] ॥

पाशा । पृथगिति । वातपरमाणूनामनेकत्वेपि वातसंज्ञकस्यावयविन एकत्वादनेकाश्रयरूपसमूहानुपपत्तिरित्यर्थः । **शीघ्रत्वे त्विति** । ततश्च वाताच्छैघ्र्य इति पृथग्वक्तव्यमित्यर्थः । **अथ वेति** । एकस्यापि वातस्य दिग्भेदनिमित्तभेदप्रतिभासादनेकाश्रयसमूहो-

---

उ.]योगविभागेनोभयं सिध्यतीत्यर्थः। **चोद्यपरिहारायेति**–षष्ठीसमासः। अन्यतरज्ञापनेनैव चारितार्थ्यमिति चोद्यम्। **उभयस्याऽपि ज्ञापकत्वमिति** । उभयनिरूपितं ज्ञापकत्वमञ्विधानस्येत्यर्थः । 'त्व'रहितपाठस्तु युक्त एव। **यद्यपि गणे एवेति** । गणे क्षुद्रकमालवेत्येव पाठो वार्त्तिकबलादिति **साम्प्रदायिकाः** [**खण्डिकादिभ्यश्च**] ॥ ४८ ॥

पाशादिभ्यो यः। नतु वायुत्वस्याऽवयवाऽवयविसाधारण्यादनेकत्वमस्त्येवेत्यत आह–**वातेति । अनेकेति** । पूर्वपश्चिमोत्तरदक्षिणभेदेनेत्यर्थः । **तथेति** । औपाधिक एव दशे-

विषयो देशे ४।२।५३।

॥ * ॥ विषयाभिधाने जनपदे लुब्बहुवचनविषयात् ॥ * ॥ **विषयाऽभिधाने जनपदे लुब्बहुवचनविषयाद्वक्तव्यः। अङ्गानां विषयोऽङ्गाः। वङ्गाः। सुह्माः। पुण्ड्राः** ॥*॥ गान्धार्यादिभ्यो वा ॥*॥ **गान्धार्यादिभ्यो वेति वक्तव्यम्। गान्धारः गान्धारयः। वासातः वसातयः। शैबः शिबयः** ॥*॥ राजन्यादिभ्यो वा वुञ् ॥*॥ **राजन्यादिभ्यो वा वुञ्वक्तव्यः। राजन्याः[1] राजन्यकः। दैवयातवाः[1] दैवयातवकः।** ॥*॥ बैल्ववनादिभ्यो नित्यम् ॥*॥ **'बैल्ववनादिभ्यो वुञ्नित्य'मिति वक्तव्यम्। बैल्ववनकः। आम्बरीषपुत्रकः। आत्मकामेयकः॥ तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम्?॥** ॥*॥ नवाऽभिधेयस्य निवासविषयत्वात् [निवासविवक्षायां लुब्विषयविवक्षायां प्रत्ययः] ॥*॥ **न वा वक्तव्यम्॥ किं कारणम्?॥ 'अभिधेयस्य निवासविषयत्वात्'।**

प्र.] पपत्तिः। यथैकापि दिक् सूर्योदयास्तमयाद्युपाधिभेदादनेका व्यपदिश्यते। तथा च दश दिश इति लोके व्यवहारः। यद्वा भिन्ना एव वाता अवयविनः पृथगुपलम्भात्॥ **[पाशादि]**॥

विषयो। विषयाभिधान इति। अङ्गानां निवासो जनपद इत्यतः स्वस्वामिभावो न प्रतीयते। अङ्गानां विषय इत्यत्र तु स्वस्वामिभावः प्रतीयते न तु निवासार्थ इति जनपदे लुबिति चातुरर्थिकस्य लुब्विधीयमानो विषये न प्राप्नोतीति वचनम्। **बहुवचनविषयादिति।** बहुवचनान्ताच्छब्दात्परस्य प्रत्ययस्येत्यर्थः। **गान्धार इति।** गान्धारस्यापत्यं गान्धारिः। तस्यापत्यानि–'साल्वेयगान्धारिभ्यां चे'त्यञ्[2]। ततो गान्धारीणां विषय इत्यण्। ततस्तस्य वा लुप्[3] 'लुपि युक्तव'दिति लिङ्गसंख्यातिदेशः। **राजन्या इति।** औत्सर्गिकस्याऽणो विषयाभिधान इति लुप्। वुञ्पक्षे तु तद्विधानसामर्थ्याल्लुबभावः। **न वेति।** जनपदलक्षणस्याभिधेयस्याङ्गादिसंबन्धिनो निवासरूपत्वं विषयरूपत्वं चास्ति। यद्यपि विषय-

---

उ.] त्यपि व्यवहार इत्यर्थः। **भिन्ना एवेति।** पूर्वादिवाताः स्वत एव भिन्ना इत्यर्थः। **पृथगुपलम्भादिति।** 'वात्यासमये' इति शेषः **[पाशादिभ्यो यः]**॥ ४९॥

विषयो देशे। ननु चातुरर्थिकलुपाऽप्यङ्गा इत्यादिविषये सेत्स्यत्यर्थाऽभेदादत आह– **अङ्गानामिति।** वृत्तौ त्वङ्गत्वेनैवाऽनेकव्यक्तिभानं बोध्यम्। 'गान्धारिभ्याचे'त्यञित्येतदुत्तरं 'लुक्, ततो गान्धारीणा'मित्येव **कैयटे** पाठः। मध्ये—"तद्राजत्वादञो लुक्, तस्य गोत्रेऽलुगचीत्यलुग्–"इत्यपपाठः। एवं 'ततस्तस्य वा लु'बित्युत्तरं 'लुपि युक्तव'दित्येव पाठः। मध्ये–"ततस्तद्राजान्तत्वादञो लु"गित्यपपाठः। एतेन 'एको गोत्रे' इति नियमादयमञ्यूनि वाच्यः, एवञ्च ततोऽपि परत्वाद्यूनि लुक् प्राप्नोति, अवश्यञ्च स एवेष्टव्यः, अन्यथा वैषयिकाऽणि लुप्यपि प्रत्ययलक्षणेन 'गोत्रेऽलु'गित्यस्य दुर्वारतया 'गान्धार'इत्यस्याऽसिद्धिरेव स्यादिति परास्तं, लुक्शब्देन तस्यैव ग्रहणात्। क्वचित्तु 'वेत्यञ्'। ततो 'गान्धा-

---

१ अत्रोदाहरणयोः क्रमे भेदः 'स' पुस्तके। २ अत्र 'ततस्तद्राजत्वादञो लुक्'इति पाठान्तरमस्ति 'क' पुस्तके। ३ 'ततस्तद्राजान्तत्वादञो लुक्' इत्यधिकः पाठोऽत्र 'क' पुस्तके।

यदभिधेयं स निवासश्च विषयश्च। 'अभिधेयस्य निवासविषयत्वान्निवासविवक्षायां लुप्, विषयविवक्षायां [प्रत्ययः' ॥ अभिधेयस्य निवासविवक्षायां लुब्विषयविवक्षायां] प्रत्ययो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्-एतज्ज्ञास्यामि-'इह नित्यो विधिरिह विभाषे'ति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं-यावता यदभिधेयं स निवासश्च विषयश्च। 'अभिधेयस्य निवासविषयत्वान्निवासविवक्षायां लुब्विषयविवक्षायां प्रत्यय' इत्येव[2] ॥ [विषयो देशे]।

सोऽस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु ।४।२।५५।

॥*॥ छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसकात्स्वार्थ उपसंख्यानम् ॥*॥ छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसकात्स्वार्थ उपसंख्यानं कर्तव्यम्। त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम्। अनुष्टुबेवाऽनुष्टुभम्। जगत्येव जागतम् ॥ [सोऽस्यादिरिति]।

तदधीते तद्वेद ।४।२।५९।

किमर्थमिमावुभावर्थौ निर्दिश्येते, न योऽधीते वेत्त्यप्यसौ यस्तु वेत्त्यधीतेऽप्यसौ ॥ नैतयोरावश्यकः समावेशः। भवति हि कश्चित्संपाठं पठति न च वेत्ति कश्चिच्च वेत्ति न च संपाठं पठति ॥ [तदधीते तद्वेद]।

प्र.] निवासयोः परस्परव्यभिचारस्तथाप्यङ्गादीनां य एव स्वो विषयः स एव तेषां निवास इति स्मर्यते। तत्रैकस्योभयरूपत्वात्प्रयोगदर्शनवशादङ्गादौ निवासविवक्षैव गान्धार्यादिषु राजन्यादिषु च पर्यायेणोभयविवक्षा बैल्ववनादिषु विषयविवक्षैवाश्रीयत इति नार्थो लुब्विधिना[3], न तद्विकल्पेन न लुब्विकल्पेन, नापि विकल्पबाधनार्थेन नित्यवचनेनेत्यर्थः ॥

सोऽस्यादि। छन्दस इति। छन्दःशब्देनात्राक्षरेयत्ताविशेषवाचिनो गान्यादिशब्दग्रहणम्। **नपुंसकादिति।** नपुंसकार्थाभिधायिन इत्यर्थः। नपुंसकार्थाभिधायित्वं च त्रिष्टुबादीनां स्वार्थिकाऽण्प्रत्ययान्तानामेवेति नपुंसके स्वार्थ इत्युक्तं भवति ॥ **[सोऽस्या]॥**

तदधीते। न य इति। यो हि यं ग्रन्थमधीते स तं स्वरूपतोऽवश्यं वेत्ति यच स्वरूपतो वेत्ति सोऽवश्यमधीत इति भावः। **नैतयोरिति।** अर्थावबोधो वेदनमभिप्रेतं न

उ.] रीणामि'त्येव पाठः। 'वा लुप्' 'लुपि युक्तवदि'त्येव च पाठः। भाष्ये-**अभिधेयस्य निवासविषयत्वादिति।** निवासत्वाद्विषयत्वाच्चेत्यर्थः। नन्वत्र विषयस्यैवाऽभिधेयत्वादभिधेयस्योभयरूपत्वमसङ्गतमत आह-**जनपदेति।** नन्वेवमाङ्गा इत्यपि कदाचित्स्यादत आह-**तत्रैकस्येति।** भाष्येऽपि-'निवासविवक्षाया'मित्यादिना विवक्षानैयत्यमेव प्रतिपाद्यत इति बोध्यम्। **सोऽस्यादिरिति।** ननु त्रिष्टुबादीनां नपुंसकत्वाऽभावान्नपुंसकादित्यसङ्गतमत आह-**नपुंसकार्थेति।** ननु केवलत्रिष्टुबादीनां तत्त्वमपि नास्तीत्यत आह-**नपुंसकेति।** फलितमाह-**नपुंसके स्वार्थ इति।** कुटी कुटीर-इतिवत्स्वभावाद्भिन्नलिङ्गत्वम् ॥ **तदधीते। यो हीति।** वेदनम्-अधीयमानग्रन्थविषयमेवेति चोद्याऽभिप्राय इति भावः।

---

१ अयं पाठः क्वापि पृथङ्नोपलभ्यते। २ इत्येवेत्ययं पाठः क्वचित्कः। ३ 'विधानेन' पा०।

क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ।४।२।६०।

उक्थादीत्युच्यते कान्युक्थानि ?॥ सामानि ॥ यद्येवं सामगमात्रे[1] औक्थिक इति प्राप्नोति ॥ नैष दोषः-तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति-उक्थार्थमुक्थम् ॥ इह उक्थान्यधीते औक्थिको, यज्ञमधीते याज्ञिकः, य इदानीमौक्थिक्यं याज्ञिक्यं वाऽधीते कथं तत्र भवितव्यम् ?॥ औक्थिको याज्ञिक इत्येव भवितव्यम् ॥ कथम् ?॥*॥ तस्येदं प्रत्ययाल्लुक् ॥*॥ तस्येदं प्रत्ययाल्लुग्वक्तव्यः। तस्येदंप्रत्ययस्य च ॥ स तर्हि वक्तव्यः ?॥ न वक्तव्यः। इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यम्-उक्थान्यधीते, औक्थिक्यमधीते, औक्थिक इति। तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहोऽपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यविरविकन्यायेन। तद्यथा-अवेर्मांसमिति विगृह्याऽविकशब्दादुत्पत्तिर्भवत्यविक इत्येवमुक्थान्यधीत इति विगृह्य औक्थिक इति भविष्यति। औक्थिक्यमिति विगृह्य

प्र.] तु स्वरूपमात्रवेदनं, तत्र परस्परव्यभिचारदर्शनादुभयोपादानमित्यर्थः। **संपाठमिति**। अर्थनिरपेक्षं स्वाध्यायं पठतीत्यर्थः॥ [**तदधीते तद्वेद**]॥

क्रतू। कान्युक्थानीति[2]। उक्थशब्दो येषु सामसु रूढस्तान्यधीयाने प्रत्ययो नेष्यते, यदधीयाने प्रत्यय इष्यते तत्रोक्थशब्दो न रूढ इति **प्रश्नः**। **उक्थार्थमिति**। सामलक्षणं प्रातिशाख्यं शास्त्रमित्यर्थः। मुख्यार्थाभिधायिनस्तूक्थशब्दात्प्रत्ययो नेष्यते। तत्र वाक्यमेव भवति-उक्थान्यधीते वेद वेति। **इहेति**। उक्थशब्देन गौण्या वृत्त्या सामलक्षणमौक्थिक्यमुच्यते। **य इदानीमिति**। औक्थिकानामाम्नाय इतीदमर्थे 'छन्दोगौक्थिके'ति ञ्यः। **तस्येदंप्रत्ययादिति**। अध्येतृवेदित्रोरुत्पन्नस्याऽणो लुक्, आम्नाये विहितस्य ञ्यस्य

उ.] भाष्ये-न य इत्यत्र नञि काकुः। **यश्चेति**। अध्ययनं विना स्वरूपतो वेदनाऽसम्भवादिति भावः।'सम्पाठ'शब्दः कर्मणि घञन्त इत्याशयेनाह-**स्वाध्यायमिति। स्वाध्यायो** वेदः।५९।

क्रतूक्थादि। नेष्यत इति। अनभिधानादिति भावः॥ भाष्ये-**सामगमात्रे** इत्यस्य प्रातिशाख्याऽनध्येतरि सामगे इत्यर्थः। **यदधीयान इति**। प्रातिशाख्यमधीयाने इत्यर्थः। 'असामगेऽपी'ति शेषः। **सामलक्षणमिति**-षष्ठीतत्पुरुषः। भाष्ये-**य इदानीमिति**। औक्थिक्यमधीत इति विग्रहं करोति, **तत्र**-तादृशविग्रहे-कथं भवितव्यमित्यर्थः। **औक्थिकानामिति। औक्थिकाः**-प्रातिशाख्यविदः,तेषामाम्नायः-प्रातिशाख्यमेव॥ भाष्ये-**तस्येदंप्रत्ययादिति**-वार्त्तिके षष्ठ्यर्थे पञ्चमी। **तस्येत्य**स्याऽध्येत्राद्यर्थकप्रत्ययस्येत्यर्थः। तदाह-**अध्येत्रित्यादि। एकेन विग्रह इति**। विग्रह एवेत्यर्थः। **अपरस्मादुत्पत्तिरिति**। उत्पत्तिरपीत्यर्थः। **अविकशब्दादिति**। तस्मादेवेत्यर्थः। **औक्थिक इति**। इत्यपि भविष्यति वाक्यञ्चेत्यर्थः। तदाह-**वाक्यमेवेति**। 'उक्थान्यधीत इति विगृह्य 'औक्थिक इति भविष्यती'ति पाठः। अत्र शास्त्रे इककोऽभावात्स्त्रियां ङीबभावापत्तेः,

---

१ 'सामगातृमात्रे' इति 'स' पाठः। २ 'कानी'ति पा०।

वाक्यमेव ॥ * ॥ विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिकक्स्मृतः ॥ * ॥ [**विद्यालक्षण-कल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिकक् स्मृतः**][1] विद्या-**वायसविद्यिकः । सार्पविद्यिकः । विद्या ॥** लक्षण-**गौलक्षणिकः । आश्वलक्षणिकः । लक्षण ॥** कल्प-**पाराशरकल्पिकः । मातृकल्पिकः**[2] ॥ कल्प ॥ सूत्र[3]-**वार्त्तिकसूत्रिकः । साङ्ग्रहसूत्रिकः ॥ अकल्पादेरिति किमर्थम् ? ॥ काल्पसूत्रः** ॥*॥ विद्या चानङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वा[4] ॥ * ॥ **विद्या चानङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वेति वक्तव्यम् । आङ्गविद्यः । क्षात्रविद्यः । धार्मविद्यः । त्रैविद्यः** ॥*॥ आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च ॥*॥ **आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्चेकवक्तव्यः** । आख्यान-**यावक्रीतिकः । प्रैयङ्गविकः । यायातिकः** । आख्यायिका-**वासवदत्तिकः सौमनोत्तरिकः** । आख्यायिका ॥ इतिहास पुराण-**ऐतिहासिकः । पौराणिकः** ॥*॥सर्वसादेर्द्विगोश्च लः ॥*॥ **सर्वसादेर्द्वि-**

प्र.] चेत्यर्थः । **विद्येति । इकगिति** । ठगित्यर्थः । 'अकल्पादे'रित्येतदानन्तर्यात्सूत्रान्तस्यैव कल्पादेर्निषेधं करोति । तथा च भाष्ये-'काल्पसूत्र' इति प्रत्युदाहृतम् । **अन्ये** तु-सर्वेषामेव निषेधमिच्छन्तः काल्पविद्य इत्यादि भाव्यमित्याहुः । तत्तु प्रथमातिक्रमे कारणादर्शनाद्भाष्यविरुद्धमिति लक्ष्यते । **त्रैविद्य इति ।** त्र्यवयवा विद्या-त्रिविद्या, तामधीत इति प्रत्ययः कार्यः । तिस्रो विद्या अधीत इति तु क्रियमाणे द्विगोर्लुगिति लुक्प्रसङ्गः । **आख्यानेति ।** द्वयोरर्थग्रहणं, द्वयोः स्वरूपग्रहणम् । **यावक्रीतिक इति ।** यावक्रीताधिकारेण कृतमाख्यानमुपचाराद्यावक्रीतशब्देनोच्यते, तदधीते वेद वा-यावक्रीतिकः । एवं प्रैयङ्गवाधिकारकृताख्यानाध्यायी-प्रैयङ्गविकः । **वासवदत्तिक इति ।** वासवदत्तामधिकृत्य कृताख्यायिका । अधिकृत्य कृते ग्रन्थ इत्यत्रार्थे वृद्धाच्छः । तस्य 'लुबाख्यायिकाभ्यो बहुल'मिति लुप् । ततोऽनेन ठक् । एवं सौमनोत्तरिक इति । **ऐतिहासिक इति ।** 'इतिह'शब्द उपदेशपारंपर्ये वर्तते । इति हास्यतेऽस्मिन्निति इतिहासः । 'हलश्चे'ति घञ् । मयूरव्यंसकादित्वात्समासस्ततष्ठक् । **सर्वसादेरिति ।** सच्छब्दोऽर्थवान् गृह्यत इति सर्वशब्दः पृथङ्नि-

उ.] 'आनुलुक'-इत्यसिद्धेश्चाह-**ठगितीति ।** ननु 'अकल्पादे'रित्यस्य प्रथमोपस्थितविद्यान्ताद्यपहाय सूत्रान्तोदाहरणदाने बीजाऽभावोऽत आह-**अकल्पादेरित्येतदिति । प्रथमाऽतिक्रमे इति ।** विद्या चानङ्गेत्यत्र 'त्रिपूर्वाऽपी'त्यनुक्त्या विद्यायामकल्पादेरित्यस्याऽसम्बन्धबोधनादिति वक्तुं युक्तम् । **द्वयोरर्थेति ।** व्याख्यानात् ,तथैव भाष्ये उदाहरणाच्चेति भावः ।

ननु यावक्रीतादयो नाख्याननामानीत्यत आह-**यावक्रीतेति । उपचारादिति ।** यवक्रीताऽपत्यत्वारोपादित्यर्थः । तदधिकारकृतत्वेन बोधे तु 'अधिकृत्य कृत' इत्यनेन छः स्यादिति बोध्यम् । **लुबिति ।** वासवदत्ताऽधिकारकृतत्वेन बोधादिति भावः । **आख्यायिकाभ्य इति ।** आख्यायिका अभिधातुं कृतस्य प्रत्ययस्य लुबित्यर्थः । बहुलग्रहणादाख्यानेऽपि लुबित्यन्ये । **इतिहास्यत इति ।** उपदेशपारम्पर्येणास्यते-निश्चयबुद्ध्या स्थीयतेऽ

१ लुप्तमिदं व्याख्याभाष्यमद्यत्वे । २ 'मात्रकल्पिकः' 'पारकल्पिकः' पा० । ३ 'सूत्रान्ते'ति पा० । ४ 'धर्मसंसर्गत्रिपूर्वा' पा० ।

गोश्च लो वक्तव्यः । सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सवार्त्तिकः । ससङ्ग्रहः । पञ्चकल्पः । द्वितन्त्रः । द्विवेदः ॥

[॥॥ अनुसूर्लक्ष्यलक्षणे सर्वसादेर्द्विगोश्च लः । इकन्पदोत्तरपदाच्छतषष्टेः पिकन्पथः ॥॥]

अनुब्राह्मणादिनिः ।४।२।६२।

अयं योगः शक्योऽकर्त्तुम् ॥ कथमनुब्राह्मणी अनुब्राह्मणिनौ अनुब्राह्मणिन इति ? ॥ इनिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम् । अनुब्राह्मणमस्याऽस्तीत्यनुब्राह्मणी ॥ [अनुब्राह्मणादिनिः] ।

वसन्तादिभ्यष्ठक् ।४।२।६३।

अयुक्तोऽयं निर्देशः । अधीते वेदेति च वर्त्तते न च वसन्तो नामाऽध्ययनमस्ति ! ॥ नैष दोषः—साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । वसन्तसहचरितमध्ययनं—वसन्तोऽध्ययनमिति । [वसन्तादिभ्यष्ठक्] ॥

प्रोक्काल्लुक् ।४।२।६४।

अयुक्तोऽयं निर्देशः, प्रोक्तादिति भवितव्यम् ॥ सौत्रो निर्देशः॥ [प्रोक्ताल्लुक्]

प्र.] दिंष्टः। 'द्विगोश्चे'त्यनेन 'द्विगोर्लु'गिति स्मारितम्। **सर्ववेद इति**। सर्ववेदानधीत इत्यणो लुक्। **सवार्त्तिक इति**। वृत्तौ साधु वार्त्तिकम्। 'कथादिभ्यष्ठ'गिति ठक्। वार्त्तिकान्तमधीत इत्यन्तवचने सहस्याऽव्ययीभावः। 'अव्ययीभावे चाऽकाले'इति सभावः। ततोऽणो लुक्।

पञ्चकल्प इति। पञ्चकल्पानधीत इति द्विगुः। ततो 'विद्यालक्षणे'ति ठक्। तस्य लुक्। **अनुसूरिति**। अनुसूशब्दो ग्रन्थविशेषवाची, स ठकमुत्पादयति, लक्ष्यलक्षणशब्दौ चेत्यर्थः। अनुसू[स्त]मधीत इति ठक्। तस्य 'इसुसुक्तान्ता'दिति कादेशः। 'केऽण'इति ह्रस्वो वृद्धिश्च। तत आनुसुक इति भवति। लक्ष्यमधीते[इति]लाक्ष्यिकः। लक्षणमधीते लाक्षणिकः। **इकन्निति**। पूर्वपदमधीते—पूर्वपदिकः। शतपथमधीते शतपथिकः। शतपथिकी। षष्टिपथिकः। षष्टिपथिकी॥

अनुब्रा। अयमिति। अध्येतृवेदित्रोरनभिधानादण्न भविष्यतीति तद्बाधनार्थमपि सूत्रं न कर्त्तव्यम्॥ [**अनुब्राह्मणादिनिः**]॥

वसन्ता। वसन्तसहचरितमिति। यत्र वसन्तो वर्ण्यते यद्वा वसन्तेऽधीयते तत्साहचर्यात्ताच्छब्द्यं लभते॥ [**वसन्तादिभ्यष्ठक्**]॥

प्रोक्ता। अयुक्त इति। अर्थस्य प्रोक्तत्वादर्थेन च प्रत्ययस्य पौर्वापर्यासंभवा-

---

उ.] रिमन्नित्यर्थः। 'उपदेशपरम्परयाख्यानादीन्यस्यन्ते स्थाप्यन्तेऽत्रे'त्यर्थं **कश्चित्**। ननु 'सादे'—रित्येव सिद्धे सर्वग्रहणं व्यर्थमत आह—**सशब्द इति**॥ **ततोऽणो लुगिति**। तत्र सत्यव्ययीभावाऽर्थस्योपसर्जनत्वान्नाऽव्ययत्वमिति बोध्यम्। परस्परमनन्वयादाह—**अनुसूशब्द** इत्यादि। **अनुसूमिति**। 'अनुसू'मित्यव्युत्पन्नमिति यणभावः। क्वचित्तु—'अनुस्व'मिति पाठः। तदा अनुपूर्वात्सूतेः क्विबिति बोध्यम्। **लाक्ष्यिक इति**—यकारसहितः

सूत्राच्च कोपधात् ।४।२।६५।

[॥*॥ सङ्ख्याप्रकृतेः ॥*॥] सङ्ख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-माहावार्त्तिकः । [चान्दनगन्धिकः] । कालापकः [सूत्राच्च कोपधात्] ॥

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ।४।२।६६।

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ * ॥ अन्यत्राऽभिधेयस्याऽनित्यत्वाच्छन्दोब्राह्मणानां तद्विषयवचनम् ॥ * ॥ **अन्यत्राऽभिधेयमनित्यं भवति । पाणिनीयमिति वा भवति पाणिनीया इति वा । 'अन्यत्राऽभिधेयस्यानित्यत्वाच्छन्दोब्राह्मणानामप्य-**

प्र.] दिति भावः । **सौत्र इति ।** प्रोक्तशब्दस्येह स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं, तेन तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमित्यर्थः ॥ **[प्रोक्ताल्लुक्]** ॥

सूत्रा । सङ्ख्याप्रकृतेरिति । अष्ट अध्यायाः परिमाणमस्य । 'सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः कन्'निति कन्प्रत्ययः । ततोऽष्टकमधीयते इत्यणो लुकि कृतेऽष्टकाः पाणिनीया इत्युदाहरणम् ॥

छन्दो । इह प्रोक्तप्रत्ययान्तस्याऽनेकः प्रकारो दृश्यते,–स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगो वाक्यमध्येतृवेदित्रोः प्रत्ययश्च । स्वातन्त्र्यं तावद्यथा–पाणिनिना प्रोक्तं व्याकरणं पाणिनीयमिति । उपाध्यन्तरयोगो–महत्पाणिनीयमिति । वाक्यम्–पाणिनीयमधीयत इति । अध्येतृवेदित्रोः प्रत्ययः–पाणिनीया इति । छन्दोब्राह्मणवाचिनां तु प्रोक्तप्रत्ययान्तानामध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयतैवेष्यते न तु स्वातन्त्र्यादीति तद्विषयार्थमिदं सूत्रम् ॥ क्रियमाणेऽपि चैतस्मिन्नधीते वेदेत्यधिकाराद्ध्येतृवेदितृविषयस्य[3] वाक्यस्यैव निवृत्तिः सिध्यति न तु स्वातन्त्र्यादेरिति मत्वा पृच्छति–**किमर्थमिति । अन्यत्रेति ।** पाणिनीयादौ । **अभिधेयस्येति ।** प्रोक्तलक्षणस्यार्थस्य । **अनि-**

उ.] पाठः । षिकनः षित्त्वं ङीषर्थन्तदाह–**षष्टिपथिकीति ॥ [क्रतूक्थादि]** ॥ ६० ॥

प्रोक्ताल्लुक् । किमत्राऽयुक्तमत आह–**अर्थस्येति ।** प्रोक्तेऽर्थे विहितादित्यर्थेऽपीदमसाधित्याह–भाष्ये–**प्रोक्तादिति ।** भाष्ये–**सौत्र इति ।** सौत्रत्वात्प्रत्ययाऽनुत्पत्तिरित्यर्थः । सौत्रत्वाद्वृद्ध्यभाव **इत्यन्ये । स्वरितत्वमिति ।** अस्य क उपयोगः, **अधिकारविहितेत्ये-**तत्पर्यन्तं व्याख्यानस्य च क उपयोग इति **चिन्त्यम्** ॥ **[प्रोक्ताल्लुक्]** ॥ ६४ ॥

सूत्राच्च कोप । भाष्ये–**कालापक इति ।** कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापास्तेषामाम्नायः कालापकम् । वुञ् । अत्राऽणो लुकि वुञ्निबन्धनमाद्युदात्तत्वं स्यात्, स्त्रियां ङीप्च न स्यादिति भावः । उदाहरणं भाष्ये नोक्तमिति स्वयमाह–**अष्टेति । [सूत्राच्च]** ॥६५॥

छन्दोब्राह्मणानि । इदं सूत्रं नियमार्थमित्याह–**इह प्रोक्तेति । तद्विषयार्थमिति ।** अध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयत्वार्थमित्यर्थः । नन्वेवं 'किमर्थ'मिति प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह–**क्रियमाणेऽपीति ।** एवं यावदिष्टाऽसिद्ध्या प्रश्न इति भावः । ननु प्रोक्ते प्रागभावाऽप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाऽप्रतियोगित्वरूपं नित्यत्वं नास्त्येवेत्यत आह–**नानेति । नित्यमिति ।** नित्यमध्येतृवेदित्रर्थनिरूपितविशेषणत्वेन प्रोक्तार्थस्याऽप्रयोगादित्यर्थः । भाष्ये–**पाणिनीया**

---

१ इदं वार्तिकं लुप्तमिति भाति । २ अयं पाठः क्वचिन्नास्ति । ३ 'प्रत्ययस्य' पा० ।

नित्यता प्राप्नोति। इष्यते च तद्विषयतैव स्यादिति। तच्चाऽन्तरेण यत्नं न सिध्यतीति च्छन्दोब्राह्मणानां तद्विषयवचनम्। एवमर्थमिदमुच्यते॥

अस्ति प्रयोजनमेतत्? ॥ किं तर्हीति॥*॥ तत्र यथाधिकारं तद्विषयप्रसङ्गः ॥*॥ तत्र यथाधिकारं तद्विषयता प्राप्नोति॥ अधीते वेदेति वर्त्तते, तेनाऽध्येतृवेदित्रो-रेव तद्विषयता स्याद्येऽन्ये उपचारास्तत्र [तद्विषयता] न स्यात्। यथेह भवति-पाणिनीयं महत्सुविहितमित्येवमिहापि स्यात्-कटं महत्सुविहितमिति।

॥*॥ सिद्धं तु प्रोक्ताधिकारे तद्विषयवचनात्॥*॥ सिद्धमेतत्॥ कथम्?॥ प्रोक्ताधिकारे एव तद्विषयता वक्तव्या। 'तेन प्रोक्तं' 'छन्दोब्राह्मणान्यध्येतृ-वेदित्रो'रिति॥ तत्तर्ह्यध्येतृवेदितृग्रहणं कर्त्तव्यम्?॥ ननु चेहापि क्रियते॥ परार्थमेतद्भवति—तदधीते तद्वेदेति॥ एवं तर्हि यावदिह च्छन्दोब्राह्मणग्रहणं तावत्तत्राध्येतृवेदितृग्रहणम्॥ ननु च तत्रापि क्रियते॥ परार्थं तद्भविष्यति,-'पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु' 'शौनकादिभ्यश्छन्दसी'ति॥ इह वा छन्दो-ब्राह्मणग्रहणं क्रियते, तत्र वाऽध्येतृवेदितृग्रहणं-को न्वत्र विशेषः?॥

॥*॥ याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधः॥*॥ याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः।

प्र.]त्यत्वादिति। नानाविषयत्वादध्येतृवेदित्रोर्नित्यं विशेषणत्वे नाऽप्रयोगादनियतत्वादित्यर्थः। **तत्र यथाधिकारमिति**। अधिकारमनतिक्रम्येत्यर्थः। अधीते वेदेत्यधिकारादध्येतृवेदित्रो-रेव विवक्षितयोस्तद्विषयता विधीयमाना तद्विषयमेव वाक्यं निवर्त्तयेन्न तु क्रियान्तरविषय-मित्यर्थः। **येऽन्य उपचारा इति**। व्यवहारा इत्यर्थः। **सिद्धं त्विति**। अध्येतृवेदित्रोरेव विवक्षितयोश्छन्दोब्राह्मणेषु प्रोक्तप्रत्यय उत्पद्यते नान्यत्रेत्येवं वक्तव्यमित्यर्थः। **परार्थं तदिति**। 'छन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवेदित्रो'रिति परिभाषां कृत्वा 'पुराणप्रोक्ते' 'कल्पे चे'ति करिष्यते। चकारेण ब्राह्मणग्रहणमनुकृष्यते। ततः 'शौनकादिभ्य' इति। ततश्छन्दोग्रहणमनुवर्त्तिष्यत इति भावः। **याज्ञवल्कयानीति**। यज्ञवल्कस्यापत्यमिति गर्गादित्वाद्यञ्। तदन्ता-

---

उ.] इति॥ **वेति** वाशब्दश्चार्थे। नन्वध्येतृवेदितृविषयताया एव स्वीकारादध्येतृवेदित्रोरेव तद्विषयता स्यादिति कथमत आह-**तद्विषयमेव वाक्यमिति**। **क्रियान्तरमिति**। श्रवणा-दीत्यर्थः। भाष्ये-**येऽन्य उपचारास्तत्र [तद्विषयता] न स्यादिति**। अन्यथा व्यव-हारे प्रोक्तप्रत्ययान्तप्रयोगनिवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः। तद्विषयता हि तन्निवृत्त्यर्थाऽपीति भावः।

छन्दोब्राह्मणेष्विति। अभिधेयेष्वित्यर्थः। अध्येत्राद्यर्थे विवक्षित एव छन्दोब्राह्मणार्थक-प्रोक्तप्रत्ययान्तानि प्रयोक्तव्यानीति भाष्यस्थवचनाऽक्षरार्थः। भाष्ये-**ननु चेहाऽपीति**। तदर्थकं 'तद्विषयाणी'त्येतदित्यर्थः। **परार्थमिति**। यत्परार्थं कृतं 'तदधीते तद्वेदे'ति,-तदनु-वृत्त्यैव सामान्येन नियमार्थताया 'अध्येतृवेदित्रो'रित्यनेन विनाऽपि सिद्धत्वादिति भावः।

एवन्तर्हीति। न्यासद्वयेऽपि समतेत्यर्थः। **ननु चेति**। छन्दोब्राह्मणग्रहणप्रयुक्तं गौरवं तुल्यमित्यर्थः। **परार्थमिति**। 'पुराणे'त्यादिसूत्रद्वये तदकरणाल्लाघवमित्यर्थः। इष्टाऽनुवृत्तिज्ञानं व्याख्यानात्सुलभमिति भावः। **को न्वत्रेति**। अत्रापि करणे लक्ष्याऽनुरोधेन सामान्याऽपेक्ष-

याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि। सौलभानि॥ किं प्रोक्ताधिकारे तद्विषयता क्रियत इत्यतो याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः?॥ नेत्याह–सर्वथा याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ * ॥ इनिर्वा प्रोक्ते तद्विषयः ॥*॥ अथ वा 'इनिः प्रोक्ते तद्विषयो भवती'ति वक्तव्यम्॥ यदि–'इनिः प्रोक्ते तद्विषयो भवती'त्युच्यते एवमपि–पैङ्गी कल्पः–अत्रापि प्राप्नोति ॥*॥ काश्यपकौशिकग्रहणञ्च कल्पे नियमार्थम्॥ *॥ काश्यपकौशिकग्रहणं च कल्पे नियमार्थं द्रष्टव्यम्। 'काश्यपकौशिकाभ्यामेवेनिः कल्पे तद्विषयो भवति नान्येभ्य'इति॥

एवमपिच्छणादीनां तद्विषयता न प्राप्नोति–तैत्तिरीयाः, वारतन्तवीयाः॥ यदि पुनश्छणादयः प्रोक्ते तद्विषया भवन्तीत्युच्येत॥ एवमपि–पैङ्गी कल्पः–अत्रापि प्राप्नोति॥ काश्यपकौशिकग्रहणञ्च कल्पे नियमार्थमित्येव॥

एवमप्यौत्सर्गिकाऽणस्तद्विषयता न प्राप्नोति–क्रौडाः काङ्कताः मौदाः पैप्पलादाः॥ छणादयश्चाऽप्यौत्सर्गिकानध्येतृवेदित्रोरेव बाधेरन्, येऽन्ये उपचारास्तत्र न बाधेरन्–तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका इति॥

प्र.] त्प्रोक्तार्थे 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण्। अत्र तद्विषयता न भवति। **सौलभानीति**। सुलभेन प्रोक्तानीति,–'तेन प्रोक्त'मित्यण्। **सिद्धं त्वि**त्यस्यानन्तरं प्रतिषेधवचनात्तन्निमित्तत्वं प्रतिषेधवचनस्याशङ्क्य पृच्छति–**किं प्रोक्ताधिकार इति**। **इनिर्वेति**। **इनि**शब्देन णिनिरपि गृह्यते, 'कर्मन्दकृशाश्वादिनि'रित्ययमिनिरपि। तेनेनेरेव प्रोक्तार्थविहितस्य तद्विषयता भविष्यति न त्वण इत्यर्थः। **पैङ्गीति**। पिङ्गेन प्रोक्तः कल्प इति णिनिः। अत्रापि च्छन्दोब्राह्मणग्रहणेऽक्रियमाणे तद्विषयताप्रसङ्गः। **काश्यपकौशिकग्रहणं चेति**। 'इनिरध्येतृवेदित्रो'रिति परिभाषां कृत्वा'काश्यपकौशिकाभ्यां कल्प'इति सूत्रं नियमार्थं कर्त्तव्यमित्यर्थः। **एवमपीति**। इनेरेकस्योपादानात्तित्तिर्यादिसूत्रविहितानां छणादीनां तद्विषयता न स्यात्। **क्रौडा इति**। क्रोडेन प्रोक्तं छन्दोऽधीयते कङ्कतेन मुदेन पिप्पलादेनचेति। तेन प्रोक्तमित्यण्। तस्य छणादिष्वनन्तर्भावात्तद्विषयता न प्राप्नोति॥

दोषान्तरमुद्भावयति–**छणादय इति**। अध्येतृवेदितृविवक्षायामेव प्रोक्तार्थे उत्पद्य-

उ.] नियमस्य व्याख्यातुं शक्यत्वादिति भावः। एवं सूत्रन्यासः स्थापितः,तद्विषयताबलादेव च सुबुत्पत्तेः पूर्वमीदृशे विषये प्रत्यय इति 'शैलालिनो नटा' इत्यादौ न नलोपः। नन्विनिर्वेत्युक्ते 'काश्यपिन' इत्यादौ णिनिविषये तद्विषयता न स्यादत आह–**इनिशब्देनेति**। **नत्वण इति**। एवञ्च याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो न वक्तव्य इति भावः। ननु छन्दस्त्वाद्यभावात्कथं 'पैङ्गी कल्प' इत्यत्र तद्विषयताप्राप्तिरत आह–**छन्दोब्राह्मणेति**। तदभावादियमापत्तिरिति भावः। ननु तण्णिनिविधायकं, न तु तत्र 'कल्पे' इत्यस्ति तत्कथं नियमोऽत आह–**इनिरध्येत्रिति**। **परिभाषामिति**। नियमकारित्वात्तत्त्वम्। **अण्नेष्यत इति**। इदञ्चात्र भाष्ये, 'तित्तिरिवरे'ति सूत्रे च भाष्ये प्रत्ययान्ताऽनुपन्यासाज्ज्ञायते। **तर्हि**

१ 'औत्सर्गिकाणमध्येतृ'–इति पा०।

अस्तु तर्ह्यविशेषेण ॥ ननु चोक्तं–'याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेध'इति । वक्ष्यत्येतत्–'याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वा'दिति ।–तत्रैव वक्तव्यं 'तद्विषयता च न भवती'ति ॥

कथं–काश्यपिनः कौशिकिन इति ?॥ 'इनिः प्रोक्ते तद्विषयो भवती'त्युच्यमाने–अवश्यमत्र काश्यपकौशिकग्रहणं कल्पे नियमार्थं द्रष्टव्यं,–तदेवेदानीं विध्यर्थं भविष्यति ॥ कथं पाराशरिणो भिक्षवः शैलालिनो नटाः ॥ अत्रापि 'तद्विषयता चे'त्यनुवर्त्तिष्यते ॥ [छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि] ॥

प्र.] मानाश्छणादयस्तत्रैव स्वयं भवन्त औत्सर्गिकान्बाधेरन् , अन्यत्र तु स्वयमभवन्तो न बाधेरन्नित्यर्थः ॥

तित्तिरिणा प्रोक्ता इति । 'तित्तिरिवरत'न्वित्यत्र छन्दोग्रहणं कर्त्तव्यमिति वक्ष्यते, तेनाऽत्र छण्न भवति । तदभावेऽप्यण्नेष्यते । यद्येवमपवादाभाव उत्सर्गस्य प्रवृत्तिः केननिवार्यते, अथाऽनभिधानादिकमुत्सर्गानुत्पत्तौ हेतुरभिधीयते तर्हि 'छणादयश्चापी'ति दोषो नोपन्यसनीय इति चिन्त्यमेतत् । अस्तु तर्हीति । इह वा 'छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणी'ति क्रियेत,–प्रोक्ताधिकारे वा 'छन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवेदितृ'रित्युच्येत,–नास्ति विशेषः। इहापि च प्रकरणे प्रोक्तग्रहणाऽनुवृत्त्या प्रोक्तप्रत्ययान्तानां छन्दोब्राह्मणवाचिनां तद्विषयता विधीयमाना सर्वं स्वातन्त्र्यादि निवर्त्तयितुं क्षमेति यथाधिकारमित्ययं दोषो नाऽवतरति । 'सिद्धं तु प्रोक्ताधिकार'इत्येतदपि वार्त्तिकमत्रैव सूत्रे 'प्रोक्ताल्लु'गित्यतः प्रोक्तशब्दस्याऽधिकार इत्येवं केचिद्व्याचक्षते । वक्ष्यत्येतदिति । 'पुराणप्रोक्ते'ष्वित्यत्र । कथमिति । कल्पे तद्विषयता न प्राप्नोतीति प्रश्नः । अत्रापि तद्विषयता चेति । अर्थमात्रमत्र निर्दिष्टम् । तथा हि–यद्यत्र प्रकरणे सूत्रमिदं क्रियते तदा व्यवहितत्वात्कथं तत्रतद्विषयग्रहणस्यानुवृत्तिः स्यात् । अथ प्रोक्तप्रकरणे 'छन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवेदितृ'रित्युच्यते तदा तद्विषयग्रहणं नास्ति । तस्मा-

---

उ.] च्छणादयश्चाऽपीत्यस्य 'अनभिधानान्नोत्पत्स्यन्ते' इति शेषः। चिन्त्यमिति । केचित्तु तित्तिर्यादिभ्यः प्रोक्ते छन्दस्येव प्रत्ययः, स च च्छणेवेति द्विविधनियमेन श्लोकेष्वणभाव इति भाष्याशयः । नियमद्वयस्याऽप्यध्येत्रर्थादिविवक्षायामेव प्रवृत्तावयं दोष इत्याहुः ।

भाष्ये–अस्तु तर्ह्यविशेषेणेति । इनिरूपविशेषमनुपादायेत्यर्थः । तादृशवचनश्चाऽत्र वा कर्त्तव्यम्, प्रोक्ताऽधिकारे वा,–न विशेष इत्याह–इह वेति । अत एव 'सर्वथा याज्ञवल्क्यादिभ्य' इति भाष्ये 'सर्वथे'त्युपात्तम् । प्रोक्तग्रहणाऽनुवृत्त्येति । इदं स्वरूपकथनम् ।

सर्वं स्वातन्त्र्यादीति । लक्ष्याऽनुसारिव्याख्यानादिति भावः । यद्यपि तदनुवृत्तिसामर्थ्यात्सर्वनिवृत्तिरिति कैयटस्वरसः, तथापि सामर्थ्यं कथमिति चिन्त्यम् । छन्दोब्राह्मणशब्दानां तद्विषयतावारणाय तदनुवृत्तेरावश्यकत्वादित्याहुः। केचिद्व्याचक्षते इति । अत्राऽरुचिस्तु भाष्याऽननुगुणत्वम् । भाष्ये-तुल्यकालत्वादिति । यत्र 'शाट्यायनिन' इत्यादाविष्यते तैस्तुल्यकालत्वेनाऽस्यापि पुराणप्रोक्तत्वाण्णिनिप्राप्तिरित्यर्थः । भाष्ये–अत्राऽपि तद्विषयता चेति । अपिना 'काश्यपे'त्यादिसूत्रे च । तस्मात्प्रोक्तप्रकरणे इति ।

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ।४।२।६७। तेन निर्वृत्तम् ।६८।
तस्य निवासः ।६९। अदूरभवश्च ।४।२।७०।

किं पुनरयमेको योग आहो स्विन्नाना योगाः ? ॥ किं चाऽऽतः ? ॥ यद्येको योगः–उत्तरेष्वर्थादेशनेषु 'देशे तन्नाम्नि' 'देशे तन्नाम्नी'त्यस्याऽनुवृत्तिः कर्त्तव्या, न ह्येकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति ॥ कथं ज्ञायते ? ॥ यदयं 'तदधीते तद्वेदे'ति द्विस्तद्ग्रहणं करोति ॥ अथ नाना योगाः? ॥ 'ओर'ञित्येवमाद्यनुक्रमणं-यदेव सर्वान्त्यमर्थादेशनं तस्यैव विषये स्यात् ॥ यथेच्छसि तथाऽस्तु ॥ अस्तु तावदेको योगः ॥ ननु चोक्तम्–'उत्तरेष्वर्थादेशनेषु देशे तन्नाम्नि देशे तन्नाम्नीत्यस्याऽनुवृत्तिः कर्त्तव्या, नह्येकयोगेऽनुवृत्तिर्भवती'ति ॥ एकयोगेऽप्यनुवृत्तिर्भवति ॥ कथं ज्ञायते ? ॥ यदयं–'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतु'बिति द्विस्तद्ग्रहणं न करोति ॥ कथं 'तदधीते तद्वेदे'ति ?॥ प्रमादकृतमाचार्यस्य । शक्यमकर्त्तुम् ॥

प्र.] त्प्रोक्तप्रकरणेऽध्येतृवेदितृग्रहणं 'पाराशर्यशिलालिभ्या'मित्यादावनुवर्त्त्यमिति भाष्यकारो मन्यते। 'यद्वा–याज्ञवल्क्याद्यर्थं तद्विषयता च ने'ति यदुक्तं तदेव तद्विषयताग्रहणमुत्तरत्रानुवर्त्त्यमित्यर्थः। [**छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि**] ॥ ६६ ॥

तदस्मिन्न । अदूर । चतुर्णां योगानां किमेकवाक्यता अथ नानावाक्यतेति विचारः–**किं पुनरिति ।** ननु समर्थविभक्तयः प्रत्ययार्थाश्च भिन्ना इति कथमेकयोगत्वसंभावना ? । उच्यते–अणादयः [1]चैतैर्योगैर्विधीयन्त इति तद्विधानापेक्षमेकयोगत्वं संभवति । यदा युगपदेतेष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते ग्रहणकवाक्येनैकेन तदैकयोगत्वं, तदा चैतन्निबन्धनानि प्रक्रियावाक्यान्युपप्लवन्ते। यदा तु क्रमेण भिन्नेष्वर्थेषु प्रत्ययविधानं तदा नानावाक्यता। **देशे तन्नाम्नीति-** चतुर्ष्वपि योगेषु प्रत्ययान्तोपाधित्वेनैतदुपयुज्यते । एकयोगे च प्रथमेनैवार्थेनानन्तर्यात्सम्बध्येत नान्यैः, नानायोगत्वे तु स्वरितत्वादधिकारे सति सर्वैरर्थैरस्योपाधेः संबन्ध उपपद्यते।

प्रमादकृतमिति । शिष्याणां सुखावबोधाय लाघवं प्रत्यनवधानलक्षणेन प्रमादेन कृतमि-

---

उ.] प्रोक्तप्रकरणे यदा वचनं तदा तत्रत्यमध्येत्रादिग्रहणमित्यर्थः। **उत्तरत्राऽनुवर्त्त्यमिति ।** केचित्तु–'छन्दोब्राह्मणीनि चे'ति सूत्रस्थचस्याऽनुक्तसमुच्चयार्थत्वेन, इष्टाऽनुरोधाद्[2]व्याख्यानाच्च 'पुराणप्रोक्ते'ष्विति सूत्रविषयभिन्ने कल्पे सूत्रे च तद्विषयता। **'अत्रापी'**त्यादिभाष्यस्याऽयमर्थः,–काश्यपकौशिकप्रोक्ते कल्पे भिक्षुनटसूत्रयोश्च **अनु**–च्छन्दोब्राह्मणयोः पश्चात् **तद्विषयता, वर्त्तिष्यते**–करिष्यते,–कुतस्तत्राह–**चेतीति ।**–सूत्रे 'चे'त्युक्तेरितीति वदन्ति। ब्राह्मणानामच्छन्दस्त्वात्सूत्रे पृथग्ग्रहणम् ॥ [**छन्दोब्राह्मणानि च**] ॥ ६६ ॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे । अदू । अणादय इति । अण्ण्याऽञ्ञञ्ञञः। **एकयोगत्वमिति ।** विधेयभेदप्रयुक्तयोगभेदनिरासपरमेतत्। नन्वाचार्यस्य प्रमादोऽनुपपन्नोऽत आह–**शिष्याणामिति ।** ननु स्वरितत्वगुणजन्याऽनुवृत्तिरेकसूत्रे कथं, स्वविषयवाक्यबोधाऽनन्तरं निराकाङ्क्ष-

---

१ 'अणादय एतैर्योगैः' पा० । २ 'इष्टयनुरोधात्' पा० ।

अथवा सन्तु[1] पुनर्नाना योगाः ॥ ननु चोक्तम्–"ओरञित्येवमाद्यनुक्रमणं यदेव सर्वाऽन्यमर्थादेशनं तस्यैव विषये स्यात्" इति ॥ नैष दोषः–॥ * ॥ गोयूथवदधिकाराः[2] ॥*॥ [**गोयूथवदधिकारा[3] भवन्ति**] **तद्यथा–गोयूथमेकदण्डप्रवर्तितं सर्वं समं घोषं गच्छति तद्वदधिकाराः** ॥ [अदूरभवश्च] ॥ ७० ॥

ओरञ् ।४।२।७१।

॥ * ॥ ओरञ्विधेर्नद्यां मतुब्विप्रतिषिद्धम् ॥ * ॥ **ओरञ्विधेर्नद्यां मतुब्भवति विप्रतिषेधेन। ओरञोऽवकाशः–**कक्षतु–**काक्षतवम्।** कृकटेलु–**कार्कटेलवम्[4]। मतुपोऽवकाशः–उदुम्बरावती। मशकावती। इहोभयं प्राप्नोति–इक्षुमती। द्रुमती। मतुब्भवति विप्रतिषेधेन** ॥ [ओरञ्] ॥

मतोश्च बह्वजङ्गात् ।४।२।७२।

अङ्गग्रहणं किमर्थं? ॥ यथा बह्वज्ग्रहणमङ्गविशेषणं विज्ञायेत–'बह्वचोऽङ्गा'दिति ॥ अथाऽक्रियमाणेऽङ्गग्रहणे बह्वज्ग्रहणं कस्य विशेषणं स्यात् ॥ मत्वन्तविशेषणम् ॥ तत्र को दोषः ? ॥ इहाऽपि प्रसज्येत–मालावतामयं निवासः

प्र.] त्यर्थः। लौकिको ह्यधिकारोऽपेक्षालक्षण एकस्मिन्नपि योगे न विरुध्यते। अर्थसमुदायं चाऽपेक्ष्य समर्थविभक्तिरुपाधिर्वा निर्दिश्यमानः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। यत्त्वन्यत्रोक्तं–'न चैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवती'ति; तच्छास्त्रीयमधिकारमन्तरेणैव संबन्धस्य न्याय्यत्वमनाश्रित्येत्यविरोधः।

गोयूथवदिति। स्वरितलिङ्गासङ्गदण्डप्रेर्यमाणा अधिकारगवाः–आनन्तर्यव्यवधाननिरपेक्षाः सममेव कार्यदेशमनुसरन्तीत्यर्थः। [**अदूरभवश्च**] ॥

ओरञ्। उदुम्बरावतीति। 'मतौ बह्वचोऽनजिरादीना'मिति दीर्घः। [**ओरञ्**]॥

मतोश्च। अङ्गग्रहणमिति। 'मतोश्च बह्वच' इत्येवाऽस्तु, व्यधिकरणे पञ्चम्यौ व्याख्यास्येते, बह्वचो यो विहितो मतुप्तदन्तादञ्भवतीति स एवार्थः सम्पद्यत इति **प्रश्नः। यथेति।** सामानाधिकरण्ये सम्भवति वैय्यधिकरण्याश्रयणस्याऽयुक्तत्वादित्यर्थः। [**मतोश्च बह्व**] ॥

उ.]तयाऽन्यत्राऽन्ययाऽप्राप्तौ हि तत्प्राप्तये स्वरितासङ्गः,न चैतदेकयोगेऽत आह–**लौकिक इति।** अपेक्षामेव व्युत्पादयति–**अर्थसमुदायश्चेति। अन्यत्रेति।** 'इको गुणवृद्धी' इत्यत्र। **अधिकारमन्तरेणैवेति।** एवशब्दोऽप्यर्थे। अनाश्रित्येति च पाठः। अधिकारमनन्तरेणैवेति पाठस्तूचितः। केचित्तु तद्भाष्यमेतद्विरोधादेकदेश्युक्तिरिति तत्राऽप्यावश्यकम्। एवञ्च 'लौकिको ही'त्यादिक्लेशो व्यर्थ एव। स्वरितत्वेनाऽप्येकयोगेऽनुवृत्तौ बाधकाऽभावान्नैराकाङ्क्ष्येण सम्बन्धाऽप्राप्तौ सम्बन्धाय, एवं व्यवहितत्वादिना सम्बन्धाऽप्राप्तौ सम्बन्धायाऽपि स्वरितत्वासङ्गे बाधकाऽभावादित्याहुः ॥ ७० ॥

मतोश्च बह्व। सामानाधिकरण्य इति। तथा च वैयधिकरण्याऽन्वये तात्पर्यग्राहकमङ्ग-

---

१ 'अथवा पुनः सन्तु' पा०। २ केचित्तु भाष्यवार्त्तिकमेतन्न कात्यायनवार्त्तिकमित्याहुः। ३ इदं व्याख्याभाष्यं क्वापि नोपलभ्यते। ४ 'काकपेलवं' 'कार्कपेलवं' पा०।

मालावतम् ॥ अस्ति चेदानीं कश्चिदबह्वज्मत्वन्तो यदर्थो विधिः स्यात् ? ॥ अस्तीत्याह-श्ववान् । स्ववान् ॥ [मतोश्च बह्वजङ्गात्] ॥

नद्यां मतुप् ।४।२।८५।

किमर्थं नद्यां मतुब्विधीयते, न 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतु'बित्येव सिद्धम् । ॥ * ॥ नद्यां मतुब्वचनं मत्वर्थेऽण्विधानात् ॥ * ॥ **नद्यां मतुब्वचनं क्रियते-मत्वर्थेऽण्विधानात् । अयं मत्वर्थेऽण्विधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितं मतुपं बाधते** ॥ * ॥ निर्वृत्ताद्यर्थं च ॥ * ॥ **निर्वृत्ताद्यर्थं च नद्यां मतुब्वचनं क्रियते । निर्वृत्ताद्यर्थेषु मतुब्यथा स्यात् ॥** [नद्यां मतुप्] ॥ ८५ ॥

कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ।४।२।८७।

॥ * ॥ महिषाच्च ॥ * ॥ **। महिषाच्चेति वक्तव्यम् । महिष्मान् ॥**

नडादीनां कुक् च ।४।२।९१।

यदि पुनरयं कुट् परादिः क्रियेत ॥ * ॥ कुटि प्रत्ययादेरादेशानुपपत्तिरनादित्वात् ॥ * ॥ **कुटि सति 'प्रत्ययादे'रित्यादेशस्यानुपपत्तिः । कुटि कृतेऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि पूर्वान्तःकरिष्यते ।** ॥*॥ पूर्वान्ते ह्रस्वत्वम् ॥*॥ **यदि पूर्वान्तो ह्रस्वत्वं वक्तव्यं-क्रुञ्चकीयाः। परादौ पुनः सति केऽण इति ह्रस्वत्वं सिद्धं भवति ॥ अस्तु तर्हि परादिः ॥ ननु चोक्तं-'कुटि कृतेऽनादित्वादा-**

प्र.] नद्यां म । अयमिति ।'तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नी' त्येतत्सूत्रविहितः । नद्या अपि देशत्वात् । विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामा इत्यत्र तु पृथङ्नदीग्रहणं सर्वनदीवाच्यवयवयवद्वन्द्वपरिग्रहार्थम् । **स विशेषविहित इति ।** देशे तन्नाम्नि विधानात् । **निर्वृत्ताद्यर्थं चेति ।** निर्वृत्तादिषु त्रिष्वर्थेष्वप्राप्त एव मतुब्विधीयते । तदस्मिन्नस्तीत्यत्र त्वर्थे प्रतिप्रसूयत इत्यर्थः ॥

नडा । सूत्रकारेण कुक्पूर्वान्तः कृतः, तत्र क्रुञ्चा अस्मिन् सन्तीति क्रुञ्चकीयमिति ह्रस्वो न सिध्यति । तक्षकीयमित्यत्र च नलोपो न प्राप्नोति । परादौ तु केऽण इति ह्रस्वो नान्तस्य च पदत्वान्नलोपः सिध्यतीति मन्वान आह- **यदि पुनरयमिति । क एष**

उ.] ग्रहणमिति भावः । भाष्ये-**यदर्थो विधिरिति ।** यद्व्यावृत्त्यर्थं बह्वच्पदस्य करणं स्यादित्यर्थः । **श्ववान् स्ववानिति ।** एषां निवास इत्यर्थेऽन्नेत्यर्थः॥ [**मतोश्च**] ॥ ७२ ॥

नद्यां । ननु नदी न देशः, अत एव विशिष्टलिङ्ग इति देशात्पृथङ्नदीग्रहणमत आह- **नद्या अपीति । पृथङ्नदीग्रहणमिति ।** वस्तुतस्तत्र अग्रामा इति पर्युदासाद्देशपदेन मनुष्यवासयोग्यजनपदनगराणामेव ग्रहणम् । अत एव पर्वतानां न,-कैलासगन्धमादने । एवञ्च नदीग्रहणसार्थक्यं स्पष्टमेव । नद्यादिसर्वाऽवयवकग्रहणन्तु विशिष्टलिङ्गादिसाहचर्याद्व्याख्यानाच्चेति बोध्यम् [**नद्यां मतुप्**] ॥ ८५ ॥

नडादीनां । ननु कुकः सूत्रोपात्तत्वात्परादित्वसम्भावनाऽभावोऽत आह-**सूत्रेति । केऽण इति ।** कादावित्यर्थं मन्यते । ननु गणे विधायकवचनस्यैव पाठान्निपातनादि-

देशो न प्राप्नोति'इति ॥*॥ सिद्धं त्वादिष्टस्य कुङ्चनात् ॥*॥ सिद्धमेतत्॥ कथम्?॥ 'आदिष्टस्य कुङ्चनात्'। 'कुट् चाऽऽदिष्टस्ये'ति वक्तव्यम्॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्?॥ न वक्तव्यम् ॥*॥ संनियोगात्सिद्धम् ॥*॥ संनियोगः करिष्यते॥ क एष यत्नश्चोद्यते संनियोगो नाम?॥ चकारः कर्त्तव्यः–कुट् च॥ 'किं च'?॥ यच्चान्य-त्प्राप्नोति॥ किंचाऽन्यत्प्राप्नोति?॥ आदेशः॥ सिध्यति सूत्रं तर्हि भिद्यते॥ यथान्यासमेवाऽस्तु॥ ननु चोक्तं–'पूर्वान्ते ह्रस्वत्व'मिति॥ निपातनादेतत्सि-द्धम्॥ किं निपातनम्?॥ 'कुञ्चा ह्रस्वत्वं चे'ति॥ तत्तर्हि पूर्वान्ते सति निपातनं कर्त्तव्यम्॥ परादावप्येष दोषः,–यद्धि तत्केऽण इति ह्रस्वत्वं न तत्कादिमात्रे शक्यं विज्ञातुम्, इहापि प्रसज्येत–नदीकल्पः परीवाहः। कुमारीकाम्यतीति। तस्मादुभाभ्यामेतद्वक्तव्यं–'कुञ्चा ह्रस्वत्वञ्चे'ति॥ ॥*॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलि-विरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम्। ॥*॥

शेषे ।४।२।९२।

शेष इत्युच्यते कः शेषो नाम?॥ अपत्यादिभ्यश्चातुरर्थपर्यन्तेभ्यो येऽन्येऽर्थाः स शेषः॥ किमर्थं पुनः शेषग्रहणं क्रियते?॥ शेषे घादयो यथा स्युः स्वार्थे मा भूवन्निति॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्। इदं तावदयं प्रष्टव्यः–'अणादयः स्वार्थे

प्र.] इति। आगमादेशौ सह भवत इत्युच्यमाने गौरवप्रसङ्ग इति मन्यते। निपातनादि-ति। गण एव 'कुञ्चा ह्रस्वत्वं च' 'तक्षन्नलोपश्चे'त्युच्चारणादित्यर्थः। यद्धि तदिति। 'केऽण' इत्यत्र कप्रत्ययस्य ग्रहणं नतु वर्णमात्रस्य यतस्तदादिविधिः स्यादित्यर्थः॥ * इत्युपाध्याय-कैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम्॥ *

शेषे। शेषग्रहणमन्तरेणाऽपत्यादीनां चातुरर्थपर्यन्तानां निवृत्तत्वाद्वक्ष्यमाणेषु जाता-दिषु घादयः सिध्यन्तीति मत्वा पृच्छति–कः शेष इति। इतरः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं शेषं दर्शयति–अपत्यादिभ्य इति। येनाऽभिप्रायेण पृष्टवांस्तेनैव पुनः पृच्छति–किमर्थ-मिति। स्वार्थे मा भूवन्निति। अर्थाऽनिर्देशे हि स्वार्थे घादिप्रसङ्गो, विप्रकर्षात्तु जाता-

---

उ.] त्यसङ्गतमत आह–गण एवेति। निपातनम्–उच्चारणम्। स्वोक्तदोषस्याऽपि परि-हारायाह–तक्षन्निति। भाष्यमुपलक्षणमिति भावः। नद्विति। अत एव अकारोच्चारण-मन्यथा कीति वदेदिति भावः॥ [नडादीनां कुक्च]॥ ९१॥

इति श्रीकालोपनामकशिवभट्टसुतेन सतीदेवीगर्भजन्मना नागोजीभट्टेन कृते भाष्य-प्रदीपोद्द्योते चतुर्थस्याऽध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथममाह्निकम्॥ ४।२।१॥

शेषे। कः शेष इत्यस्य–किम्प्रयोजनकं शेषपदमित्यर्थः। अतस्तदभावेऽपि तदर्थसिद्धिं दर्शयति–शेषग्रहणमिति। भाष्ये–चातुरर्थेति। चतुर्णामर्थानां समाहारश्चतुरर्थी, चतु-रर्थ्येव चातुरर्थम्, प्रज्ञादित्वादण्। अस्मादेवाऽध्यात्मादित्वाट्ठञि 'चातुरर्थिक' इति बोध्यम्। ननु जाताद्यर्थनिर्देशात्कथं स्वार्थे विधानमत आह–विप्रकर्षात्त्विति। ननु 'प्राग्दीव्यतोऽ'-

कस्मान्न भवन्ती'ति ?॥ अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति ॥ इमेऽपि तर्हि जातादिष्वर्थेषु विधीयन्ते तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति ॥

कथं पुनरिहोच्यमाना घादयो जातादिष्वर्थेषु शक्या विज्ञातुम् ?॥ अनुवर्तिष्यन्ते तत्र घादयः॥ यद्यनुवर्त्तन्ते घादयो या या परापरा प्रकृतिस्तस्यास्तस्याः पूर्वे पूर्वे प्रत्ययाः प्राप्नुवन्ति ॥ एवं तर्हि जातादिष्वर्थेषु घादीनपेक्षिष्यामहे ॥ अयुक्तैवं बहुनोऽपेक्षा। अपेक्षमाणोऽयमनन्तरं योगमपेक्षेत ॥

बहुनोऽप्यपेक्षा भवति। तद्यथा-'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग' इति ससामान्यकं सविशेषकं सर्वमपेक्ष्यते[1] ॥ अथवा पुनरस्त्वनुवृत्तिः। ननु चोक्तं-'या या परा परा प्रकृतिस्तस्यास्तस्याः पूर्वे पूर्वे प्रत्ययाः प्राप्नुवन्ती'ति ॥ नैष दोषः-संबन्धमनुवर्तिष्यते- 'राष्ट्रावारपाराद्घखौ'। ग्रामाद्यखञौ। 'राष्ट्रावारपाराद्घखौ'। कत्र्यादिभ्यो ढकञ्। 'राष्ट्रावारपाराद्घखौ'-ग्रामाद्यखञाविति ॥

अत उत्तरं पठति-॥*॥ शेषवचनं घादीनामपत्यादिष्वप्रसङ्गार्थम् ॥*॥ शेषवचनं क्रियते शेषे घादयो यथा स्युरपत्यादिषु मा भूवन्निति ॥ कथं च प्राप्नुवन्ति ? ॥*॥ तस्येदंवचनात्प्रसङ्गः ॥*॥ [तस्येदं वचनात्प्रसङ्गः][2] तस्येदंविशेषा ह्येते अपत्यं

प्र.] दिभिर्घादीनां सम्बन्धो न स्यादिति भावः। **अपत्यादिष्विति**। 'प्राग्दीव्यत' इति विशिष्टावधिपरिच्छिन्नार्थाश्रयेणाऽणादीनां विधानादिति भावः। **इमेऽपीति**। घादिविधानवाक्येष्वर्थनिर्देशाभावात्, 'तत्र जात' इत्यादिष्वर्थनिर्देशवाक्येषु प्रत्ययानुपादानात्परस्पराकाङ्क्षावशादेकवाक्यतायां सत्यां जातादिष्वेव घादयो भविष्यन्ति न तु स्वार्थ इत्यर्थः। **एवं तर्हीति**। 'तत्र जात' इत्यादिषु प्रत्ययानिर्देशादवश्याकाङ्क्षितव्या घादय इति भावः। **अयुक्तेति**। बहुनो वस्तुनोऽपेक्षा न युक्ता। अनन्तरेणैव प्रत्ययेनाकाङ्क्षाविच्छेदसम्भवादितिभावः। **अनन्तरमिति**। 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्या'मित्येतदित्यर्थः। **कषादिष्विति**। यथाऽत्र कषादिष्विति वचनेनाऽपेक्षा प्रतिपाद्यते तथेहापि योगविभागसामर्थ्यात्प्रत्ययसमुदायाऽपेक्षा भविष्यतीति मन्यते। **ससामान्यकमिति**। 'उपमाने कर्मणि चे'त्यत्र धातुसामान्यं प्रकृतित्वेनोपादीयतेऽन्यत्र तु विशेषः। ततश्च सर्वस्यैवाऽपेक्षा भविष्यतीत्यर्थः। **अथ वेति**। स्वरित-

उ.] णित्यत्राऽपत्याऽधिकाराऽभावात्कथमेतदत आह-**प्राग्दीव्यत इति**। ननु विप्रकर्षोऽत आह-**घादीति**। पाठविप्रकर्षेऽप्याकाङ्क्षावशात्सन्निधानमिति भावः। **बहुनो वस्तुन इति**। वैपुल्यवाचिबहुशब्दस्य नपुंसकैकवचनप्रयोग इति बोध्यम्। ननु तत्र 'कषादिषु' इत्युक्तत्वात्सर्वाऽपेक्षा, न चैवमत्रेत्यत आह-**यथाऽत्रेति**। **योगविभागेति**। 'विभाषा पूर्वे'त्यनेन योगविभागेत्यर्थः। नन्वधिकारपक्ष एव प्रकृते, 'अथ वे'त्ययुक्तमत आह-**स्वरितत्वादिति**। लौकिकाऽधिकारपरित्यागेन शास्त्रीयाऽधिकारद्योतनाय 'अथ वे'त्युक्तिरिति भावः। एवञ्च शेषग्रहणे व्यर्थताम्प्राप्ते वार्त्तिककृत उत्तरं भाष्ये-**शेषवचनमिति**। **तस्येदं विशेषा हीति**। सर्वे च विशेषा लाघवादिदम्पदेनोक्ताः, 'तस्येद'मिति सूत्रे 'इदं'पदा-

१ 'अपेक्षते' पा०। २ इदं व्याख्याभाष्यं न क्वाप्युपलभ्यते।

समूहो निवासो विकार इति ॥*॥ विप्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ * ॥ **अणादयः क्रियन्तां घादय इति, किमत्र कर्त्तव्यम् ? । अणादयो भवन्ति विप्रतिषेधेन** ॥ * ॥ न वा परत्वाद्घादीनाम् ॥ * ॥ **न वैष युक्तो विप्रतिषेधः॥ किं कारणम् ? ॥ 'परत्वाद्घादीनाम्'। 'विप्रतिषेधे पर'मित्युच्यते, पूर्वे चाऽणादयः, परे घादयः॥ परेऽणादयः करिष्यन्ते ॥ सूत्रविपर्यासश्चैवं कृतो भवति** ॥ ॥*॥ अणपवादत्वाच्चाऽण्विषये घादिप्रसङ्गः ॥ * ॥ **अणपवादत्वाच्च घादीनामण्विषये घादयः प्राप्नुवन्तीति ॥**

नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाऽण्विषये घादयो न भवन्ती'ति यदयं 'फेश्छ चे'ति फिजन्ताच्छं शास्ति ॥ नैतदस्ति ज्ञापकं-फिनर्थमेतत्स्यात्॥ सौवीरगोत्रेष्विति वर्त्तते न च फिनन्तं सौवीरगोत्रमस्ति ॥ गोत्रग्रहणं सामूहिकेषु ज्ञापकं, दैवयातवग्रहणं वैषयिकेषु, भास्त्रायणग्रहणं नैवासिकेषु ॥

प्र.] त्वादिति भावः । **विप्रतिषेधादिति ।** पूर्वविप्रतिषेधादिति भावः। **नवेति ।** अनिष्टप्रसङ्गाद्विप्रतिषेध आश्रयितुं न युक्तः । परशब्दस्य व्यवस्थाविषयस्य तत्र ग्रहणादिष्टवाची संगृह्यत इति चेदिष्टाऽनिष्टत्वस्य वचनाद्विना दुर्ज्ञानत्वात्तद्ग्रहणस्यायुक्तत्वात् ।

अणपवादत्वादिति । नाप्राप्तेऽणि विधीयमाना घादयोऽपत्यादिष्वप्यणं बाधेरन्निति शेषाधिकारः कर्त्तव्य इत्यर्थः । इदानीं भाष्यकारोऽसत्यपि शेषाधिकारे ज्ञापकेनाऽपत्यादिषु शेषाधिकारप्रत्याख्यानाय घादीन्व्यावर्त्तयति-**नैष दोष इति । फेश्छचेति ।** 'फेर्वे'त्येवं ठग्विधानार्थं कर्त्तव्यम् । तत्र ठका मुक्ते पक्षे वृद्धाच्छ इतिच्छो भविष्यति नार्थश्छविधानेन । तत्तु ज्ञापकार्थं सम्पद्यते-'घादयोऽपत्यादिषु न भवन्ती'त्यर्थस्य । 'अपत्य एव ज्ञापकं स्या'दित्याशङ्क्य ज्ञापकान्तराण्याह-**गोत्रग्रहणमिति ।** 'गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रे'त्येतदिति भावः । 'गोत्रचरणाद्वु'ञिति समूह इदमर्थान्तर्भूते वुञि सिद्धे पुनर्वुञ्विधानं यथोक्तार्थज्ञापनम् । **दैवयातवग्रहणमिति ।** राजन्यादिगणपठितमिति भावः । देवयातूनामपत्यानि दैवयातवा इति गोत्रप्रत्ययान्तमेतत् । **भास्त्रायणग्रहणमिति ।** अरीहणादि-

---

उ.] र्थस्येदन्त्वस्याश्रयभूता व्यक्तिविशेषा इत्यक्षरार्थः। यद्यपीदमिति प्रत्यक्षविषयत्वेन बोधकं तथाऽपि तेन रूपेण सर्वविशेषसङ्ग्राहकमेतत् । प्रत्ययतश्च प्रकरणादितस्तत्तद्रूपेण बोधः । शेषग्रहणे तु शेषे इदमर्थे प्रत्यय इत्यर्थेनाऽपत्याऽदीनामुक्तानामिदन्त्वेन 'इदम्'शब्देनाऽग्रहणमिति तेषु एतद्व्यावृत्तिः । न च इदम्पदेनाऽपत्यादीनामग्रहणे 'आपत्यं गोत्र'मिति वार्त्तिकप्रयोगाऽनुपपत्तिः, अपत्यस्येदमापत्यमित्यर्थो हि तत्रेति वाच्यं,-तत्र शिवादिपाठेनाऽण्सिद्धेः। 'दाशरथ' इत्याद्यपि दशरथशब्दस्य शिवादिबाह्वाद्योः पाठेन सिद्धमिति भावः । पूर्वविप्रतिषेधोऽप्ययुक्तोऽपवादत्वादित्याह-भाष्ये-**अणपवादत्वाच्चेति ।** अण्विषये-अपत्यादिरूपेऽप्यण्विषयेऽणं बाधित्वा घादयः प्राप्नुवन्तीत्यक्षरार्थः। **इदानीम्भाष्यकारोऽसत्यपीति ।** शेषाऽधिकारप्रत्याख्यानाय ज्ञापकेनाऽपत्यादिषु घादीनिति सम्बन्धः। **भाष्यकार इत्यस्य**-तस्यैकदेशीत्यर्थः। 'फेश्छ चे'त्यनेन सौवीरगोत्रात्फिञन्तादपत्ये ठक्छौ विधीयेते । **इदमर्थान्तर्भूतेति ।** न चेदमर्थवुञन्तं त्रिलिङ्गं स्यात्, समूहे तु क्लीब-

राष्ट्रावारपाराद्घखौ ।४।२।९३।

।।*।। अवारपाराद्विगृहीतादपि ।।*।। **'अवारपाराद्विगृहीतादपी'ति वक्तव्यम् । अवारीणः पारीणः अवारपारीणः[1] ।** ।। * ।। विपरीताच्च ।। * ।। **'विपरीताच्चे'ति वक्तव्यं । पारावारीणः** ।। [राष्ट्रावार] ।

कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ् ।४।२।९५।

।।*।। ग्रामाच्च ।।*।। **'ग्रामाच्चे'ति वक्तव्यम् । ग्रामेयकः।। तत्तर्हि वक्तव्यम् ?।। न वक्तव्यम् ।। 'कत्र्यादिभ्यो ढक'ञित्यत्र 'ग्रामा'दित्यनुवर्तिष्यते ।।** [कत्र्यादिभ्यो]

प्र.] गणपठितं वुञ्विधानार्थमिति भावः। यद्यपि न्यायेनापत्यादिषु घाद्यभावः सिध्यति, तथापि विस्पष्टप्रतिपत्तये भाष्यकारो ज्ञापकान्युपन्यास्थत् । तथाहि–विशेषशब्दसन्निधाने सामान्य-शब्द उपादीयमानस्तत्रैववा विशेषेऽवतिष्ठते,–यथा वृक्षः शिंशपेति ।–विशेषान्तरेषु वा–यथा 'दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्याये'ति । तस्येदमिति सामान्यमपत्यादिशब्दसन्निधावु-पादीयमानं यद्यपत्यादिष्वेव वर्त्तेत तदा सामान्योपादानमनर्थकमेव स्यात्तस्मादपत्यादिविशेष-परिहारेण विशेषान्तराणि तस्येदमित्यनेन ग्राहिष्यन्ते ।। यदि तर्हि शेषग्रहणं प्रत्याख्यायते तदा तस्य लक्षणतया यानि शब्दरूपाणि साध्यानि तानि कथं सिध्यन्ति ?; चक्षुषा गृह्यते **चाक्षुषं** रूपम् । **श्रावणः** शब्दः । चतुर्भिरुह्यते–**चातुरं** शकटम्,–**आश्वो** रथः । दृषदि पिष्टा **दार्षदाः** सक्तवः । उलूखले क्षुण्ण **औलूखलो** यावकः । चतुर्दश्यां दृश्यते **चातुर्दशं** रक्ष इति ?। तस्येदमिति संस्कृतं भक्षा च इति सिद्धत्वान्नार्थस्तदर्थेन शेषवचनेन। 'तत्र जात' इत्यत्र तु सूत्रेऽस्य लक्षणत्वमाश्रित्यैतेषां सिद्धिमभिधास्यति **नागनाथः**[2] ।।

कुल । कुलस्यापत्यमिति । शुनः प्रत्ययार्थत्वे श्वकुलं प्रकृत्यर्थः संपद्यते । **कन्निति ।** स्वार्थिक इति भावः ।। [**कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु**] ।।

उ.] मिति वाच्यं, 'लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्ये'त्युक्तेः। **यथा दधीति।** अत्र ब्राह्मणशब्दःकौण्डिन्य-सन्निधौ तदतिरिक्तविशेषे वर्त्तते । 'वृक्षः शिंशपे'त्यत्र तु फलग्रहणनिवृत्तये, लौकिके प्रयोगे लाघवम्प्रत्यनादराच्च सामान्यशब्दोपादानमिति वोध्यम् । 'यद्यपत्यादी'त्यनेनाऽऽद्यः प्रकारो दूषितः, अतो द्वितीय एव प्रकार इत्याह–**तस्मादिति ।** केचित्तु 'सामान्योपादानं व्यवहिताऽव्यवहितसर्वसङ्ग्रहाय स्यादतो विशेषान्तरस्यैवात्र ग्रहणबोधनार्थं शेषग्रहणं, ज्ञाप-कोपन्यासो वाऽवश्यकः । तत्र ज्ञापकेनाऽनुमानिकवचनकल्पनाऽपेक्षया सूत्रमेव ज्याय इतीयमेकदेश्युक्ति'रित्याहुः ।

एतेषां सिद्धिमिति । आख्यातवाच्यार्थस्येदमा परामर्शाऽयोगादनेनैव साधनं युक्तमिति भगवतो **नागनाथस्या**[2]ऽभिप्रायः । ज्ञापकेन वार्त्तिकोक्तार्थप्रत्याख्यानन्त्वेकदेशिन इत्युक्तमेव । 'शैषिकान्मतुबर्थीया'दित्यस्य विषयलाभायाऽप्यधिकारसूत्रमावश्यकमिति बोध्यम् ।। **[शेषे]**

कुलकुक्षिग्रीवा । शुन इति । कुलशब्दादपूर्वपदादन्यतरस्यामिति ढकञ् । शब्दशक्ति-

---

१ 'अवारपारीणः अवारीण' इत्येवं क्वचित्पाठः । २ **नागनाथो**–भगवान्पतञ्जलिः ।

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वाऽस्यलङ्कारेषु ।४।२।९६।

अयं योगः शक्योऽवक्तुम्॥ कथं कौलेयकः कौक्षेयकः ग्रैवेयकः ? ॥ 'कुल-स्यापत्यं कुक्षिग्रीवास्तु कन्ढञः'[1] । कुलस्याऽपत्यं कौलेयक इति भविष्यति । कुक्षिग्रीवादपि ढञन्तात्कन्भविष्यति ॥ [कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः]।

कापिश्याःष्फक् ।४।२।९९।

॥ * ॥ बाह्लयुर्दिपर्दिभ्यश्च ॥ * ॥ बाह्लयुर्दिपर्दिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । बाह्ला-यनी । और्दायनी । पार्दायनी ॥ [कापिश्याः ष्फक्] ॥

रङ्कोरमनुष्येऽण्च ।४।२।१००।

अमनुष्य इति किमर्थम् ? ॥ राङ्कवको मनुष्यः ॥*॥ रङ्कोरमनुष्यग्रहणानर्थक्यं मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानात् ॥ * ॥ रङ्कोरमनुष्यग्रहणमनर्थकं ॥ किं कारणम् ? ॥ 'मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानात्'। अयं मनुष्ये मनुष्यस्थे च वुञ्विधीयते स बाधको भविष्यति॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्योऽमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फगणौ भवत इति॥ ॥*॥अमनुष्ये मनुष्यस्थे[2] ष्फगणोर्ज्ञापकमितिचेन्नाऽनिष्टत्वात्॥*॥ अमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फ-

---

प्र.] कापि । बाह्लयुर्दीति । 'अवृद्धादपी'ति वुञि प्राप्ते ष्फगारभ्यते[3] इत्याहुः॥ [कापिश्याः]

रङ्को । रङ्कवो जनपदस्ततः प्राग्दीव्यतोऽणित्यण्प्राप्तस्ततोऽवृद्धादपीति वुञ्प्राप्तः, तत ओर्देशे ठञ्प्राप्तः, ततः कोपधादण् , ततः 'कच्छादिभ्यश्चे'त्यण् प्राप्तस्ततः ष्फगणौ विधीयेते । कच्छादिषु कोपधत्वादेवाऽणि सिद्धे रङ्कुशब्दस्य पाठो मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानार्थः ।

स बाधक इति । विशेषविहितत्वादिति भावः । अमनुष्ये मनुष्यस्थे इति । चूडादा-

---

उ.] स्वभावात्तद्धितस्याऽभिधानलक्षणत्वाच्च शुन्येवाऽपत्ये इति भावः । ननु कुलस्याऽपत्येन कथं योग इति चेन्न, कुलशब्दस्य तत्प्रभवपरत्वात् । शुनि शैषिकोऽण्तु नाऽनभिधानादिति बोध्यम् । स्वार्थिक इतीति । 'दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ्' 'ग्रीवाभ्योऽण्चे'त्यभिधान-स्वाभाव्यादस्यलङ्कारयोरेवेति बोध्यम् । कन्निति । 'संज्ञायां क'न्निति कन् ॥ [कुलिकुक्षि]॥

कापिश्याः ष्फक् । अवृद्धादपीति । 'बाह्लायनी'त्यत्राऽपि नाऽवृद्धादित्यर्थेन प्राप्तिः। क्वचित्तु 'बह्लयुर्दी'त्येव पाठः [कपिश्याः ष्फक्] ॥ ९९ ॥

रङ्कोर । ननु रङ्कोः कच्छादित्वादेवाऽणि सिद्धेऽण्विधानं व्यर्थमत आह–रङ्कव इति। तत्र ष्फका बाधा मा भूदित्यण्विधीयत इति भावः । नन्वेवं कच्छादिषु रङ्कुशब्दपाठो व्यर्थः, कोपधत्वादेव सिद्धेरत आह–कच्छादिष्विति । विशेषेति । रङ्कुशब्दविषयस्य तस्याऽच-रितार्थत्वादिति भावः । न च रङ्कोर्मनुष्यवुञ्वैकल्पिक इत्यर्थज्ञापनार्थं तत्र रङ्कुशब्दपाठः, 'अमनुष्ये'त्यस्याऽभावे हि पक्षे ष्फगपि स्यात्, एवञ्च मनुष्ये 'राङ्कवो' 'राङ्कवक' इति रूप-द्वयमिति वाच्यम्, एतत्सूत्रविहितयोर्द्वयोरप्यभावस्याऽमनुष्यग्रहणेन बोधनात्, ज्ञापितेऽ-

---

१ वार्त्तिकमिदमिति परे । २ 'अमनुष्ये' इति क्वचिन्नास्ति । ३ 'ष्फगारम्भ' इति पा० ।

गणोऽज्ञापकमिति चेत्तन्न ॥ किं कारणम्? 'अनिष्टत्वात्'। न ह्यमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फगणा विष्येते ॥ कस्तर्हि[1]? ॥ वुञेवेष्यते ॥*॥ अण्ग्रहणं च कच्छादिभ्योऽण्वचनात् ॥*॥ **अण्ग्रहणं चानर्थकम्॥ किं कारणम् ॥ कच्छादिभ्योऽण्वचनात्[2] ॥ कच्छादिपाठादत्राऽण्भविष्यति ॥** [रङ्कोरमनुष्येऽण्च] ॥

अव्ययात्त्यप् ।४।२।१०४।

परिगणनं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ अमेहक्वतसित्रेभ्यस्त्यब्विधिर्योऽव्ययात्स्मृतः[3] ॥ * ॥ **[अमेहक्वतसित्रेभ्यस्त्यब्विधिर्योऽव्ययात्स्मृतः]। अमा–अमात्यः। अमा ॥** इह–इहत्यः। **इह ॥** क्व-क्वत्यः। **क्व ॥** तसि-ततस्त्यः यतस्त्यः। **तसि ॥** त्र-तत्रत्यः यत्रत्यः। **इतरथा ह्यौत्तराहौपरिष्टपारतानां प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्। औत्तराहः। औपरिष्टः। पारतः ॥** [॥ * ॥ निशब्दा[4]दपि वाच्योऽयं ध्रुवार्थे नियते तथा[5] ॥ * ॥]

॥ * ॥ त्यब्नेर्ध्रुवे ॥ * ॥ **त्यब्नेर्ध्रुवे वक्तव्यः। नित्यः** ॥ * ॥ निसो गते ॥ * ॥

प्र.] वित्यर्थः। यदि हि मनुष्यस्थे वुञ्ं ष्फगणौ न बाधेयातां मनुष्यप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। **कच्छादिभ्योऽण्वचनादिति।** ततश्चैकविषयत्वात्पर्यायेण ष्फगणौ भविष्यत इति नार्थोऽण्वचनेनेत्यर्थः। तदेवं 'रङ्कोश्चे'त्येव वक्तव्यम्। यत्तु कैश्चिदभ्यधायि–अमनुष्यग्रहणेन पर्युदासाश्रयेण मनुष्यसदृशे प्राणिनि ष्फग्विधीयते नाऽप्राणिनि। अत एव विशेषविहितत्वादणो बाधकः स्यादित्यण्ग्रहणमपि कृतमिति। तदयुक्तम्। न हि भाष्यकारवार्त्तिककाराभ्यामभियुक्ततरः शब्दविषये कश्चिदस्ति ॥ **[रङ्कोरमनुष्येऽण् च] ॥**

अव्यया। अमेहेति। योऽव्ययात्त्यब्विधिः सोऽमादिभ्य एव स्मृत इत्यर्थः। अमाशब्दः सहार्थे सामीप्ये च वर्त्तते। तेन समीपे भवतीत्यमात्यः। **औत्तराह इति** । 'आहि च दूरे' 'उत्तराच्चे'त्याहिप्रत्ययः। उत्तराहि भवः। उपरिष्टाद्भवः। परतो भव इत्यण्। 'अव्ययानां भमात्रे'इति टिलोपः। परतःशब्दो 'विभाषा परावराभ्या'मित्यतसुजन्तः। **त्यब्नेर्ध्रुवे इति।** ध्रुवं नियतमुच्यते। **निसो गत इति।** निर्गतो वर्णाश्रमेभ्य इति निष्ट्यः

उ.] प्यणोऽलाभात्। न च तेन ष्फगभाव एव बोध्यते, विनिगमनाविरहात्सूत्रोपात्तत्वेन तत्र 'अमनुष्ये'इत्यस्याऽन्वयौचित्यात्। **यदि हीति।** एवञ्च वुञः ष्फगणौ बाधकाविति ज्ञाप्यत इत्यर्थः। **ततश्चेति।** न च मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विध्यर्थः स पाठश्चरितार्थः, विनिगमनाविरहेण तत्पाठस्योभयार्थत्वादिति भावः। **न हि भाष्येति।** एवञ्च भाष्यसंमतमेव लक्ष्यं, सूत्रे तु स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं ग्रहणमिति भावः ॥ **[रङ्कोरमनुष्येऽण्च]** ॥ १०० ॥

अव्ययात्त्यप्। अमादिभ्यो यस्त्यब्विधिः सोऽव्ययादित्यन्वयेऽप्रसिद्धिर्वैयर्थ्यञ्चेत्यत आह–**योऽव्ययादिति। ध्रुवं नियतमिति।** ध्वंसाऽप्रतियोगित्वादिकमित्यर्थः। 'निर्गत' इत्यस्य कस्मादित्याकाङ्क्षायाः सत्त्वादाह–**वर्णाश्रमेभ्य इति।** नन्वरण्यात्सामान्यसूत्रेणाऽ-

१ 'कस्तर्हि'पा०। २ 'अण्विधानात्'पा०। ३ श्लोकवार्त्तिकमेतत्। ४'निनिभ्यामपि वाच्योऽयं ध्रुवार्थे गमने तथा'इति पा०। **काशिकायान्त्वन्यथेदं** पठ्यते। ५ इदमुत्तरार्द्धं लुप्तं **गौडैरुद्धृ**तम्।

निसो गते त्यब्वक्तव्यः। निष्ट्यः ॥*॥ अरण्याण्णः ॥*॥ अरण्याण्णो वक्तव्यः। आरण्याः सुमनसः ॥*॥ दूरादेत्यः ॥*॥ दूरादेत्यो वक्तव्यः। दूरेत्यः ॥*॥ उत्तरादाहञ् ॥*॥ उत्तरदाहञ्वक्तव्यः। औत्तराहः ॥*॥ अव्ययात्त्यप्याविष्ट्यस्योपसंख्यानं छन्दसि ॥*॥ अव्ययात्त्यबित्यत्राविष्ट्यस्य छन्दस्युपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। आविष्ट्यो वर्द्धते चारुरासु ॥*॥ अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्रामकोपधविधेर्वृद्धाच्छो विप्रतिषेधेन ॥*॥ अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्रामकोपधविधेर्वृद्धाच्छो भवति विप्रतिषेधेन। अव्ययात्त्यब्भवतीत्यस्यावकाशः–अमात्यः॥ छस्यावकाशः–शालीयो मालीयः॥ आरादुभयं प्राप्नोति–आरातीयः॥ तीरोत्तरपदादञ्भवतीत्यस्यावकाशः—करवेतीर[1]–कारवतीरी छस्य स एव।

वायसतीरादुभयं प्राप्नोति। वायसतीरीयः॥ रूप्योत्तरपदाञ्ञो भवतीत्यस्यावकाशः–वणाररूप्य[2]–वाणाररूप्या। छस्य स एव। माणिरूप्यादुभयं प्राप्नोति। तं चापि च्छं परत्वाद्योपधलक्षणो वुञ्बाधते। माणिरूप्यकः॥

उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तादञ्भवतीत्यस्यावकाशः–शिवपुरं[3]–शैवपुरः। छस्य स एव। वाडवकर्षादुभयं प्राप्नोति–वाडवकर्षीयः॥ कोपधादण्भवतीत्यस्या-

प्र.] चण्डालादिः। 'ह्रस्वात्तादौ तद्धिते' इति सकारस्य मूर्द्धन्यस्तकारस्य ष्टुत्वम्। **अरण्याण्ण इति**। अणि सति ङीप्स्यादिति णो विधीयते। **आविष्ट्य इति**। आविश्शब्दाद्वृद्धाच्छे प्राप्ते त्यब्विधिः। आविर्भूत आविष्ट्यः। **आरातीय इति**। असति परिगणनेऽत्र प्राप्नोति। **योपधलक्षण इति**। 'धन्वयोपधाद्वु'ञिति वुञ्। परत्वग्रहणेन बाधकत्वं लक्ष्यते। अपवादत्वादिह च्छस्य वुञ्–बाधकः'। वार्त्तिककारेण तु प्राप्तिमात्राश्रयेण छस्य रूप्योत्तपदलक्षणस्य च ञ्यस्य विप्रतिषेध उक्तः। **शिवपुरमिति**। शिवस्य पुरमिति षष्ठीसमासः। समासस्वरेणाऽन्तोदात्तत्वम्। 'प्रस्थपुरवहान्ताच्चे'त्यत्र 'वृद्धात्प्राचा'मित्यतो वृद्धाधिकारादत्र वुञ्न भवति। **कोपधादिति**। 'प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधाद'णित्ययमण्विवक्षितः। एतस्माद्धि परश्छः। यस्तु 'कोपधादणित्यण् स जनपदवुञोऽपवादः। तस्यापि 'वृद्धा-

उ.] ण्सिद्ध एवेत्यत आह–**अणीति**। एतदर्थमेव भाष्ये स्त्रियामुदाहृतम्। परिगणनमभिप्रेत्याह–**वृद्धाच्छे इति**। ननु परिगणनादत्र त्यपः प्राप्तिरेव नेत्यत आह–**असतीति**। परिगणनं भाष्यकृतोऽन्यवार्त्तिककारस्य वेति विप्रतिषेधवार्त्तिककारस्तन्न जानातीति भावः।

ननु'धन्वयोपधा'दित्यत्र'वृद्धा'दित्यनुवृत्तेरनवकाशत्वात्परत्वोक्तिरसङ्गतेत्यत आह-**परत्वेति**। नन्वेवं 'रूप्योत्तरपदाञ्ञप्रत्ययाद्वृद्धाच्छः परत्वा'दिति वार्त्तिकाऽसङ्गतिरत आह–**वार्त्तिकेति**। 'पुरे प्राचा'मित्यनेन पुरान्तसमासे पूर्वपदस्याऽन्तोदात्तत्वविधानान्नाऽयमन्तोदात्तोऽत आह–**शिवस्येति**। तत्त्वधिकाराद्बहुव्रीहिविषयमिति भावः। ननु कथमयमञोऽवकाशः, परत्वेन पुरान्तलक्षणवुञापत्तेरत आह–**प्रस्थेति**। **वुञोऽपवाद इति**। स तु 'वृद्धाच्छ' इत्यतः पर इति भावः। **कोपधग्रहणादिति**। 'अकेकान्त'स्थाने 'कोपधग्रहणं कर्त्तव्य'मिति वार्त्तिका-

१ 'कखतीर' पा०। २ 'चणारूप्य' 'चणारूप्या'इति पा०। ३ 'शिवरूप्य' पा०।

ऽवकाशः–निलीनक–नैलीनकः। छस्य स एव। औलूकादुभयं प्राप्नोति। औलूकीयः॥

॥*॥ तेभ्यष्ठञ्ञिठौ ॥*॥ ॥ तेभ्यस्त्यबादिभ्यष्ठञ्ञिठौ भवतो विप्रतिषेधेन। अव्ययात्त्यब्भवतीत्यस्यावकाशः-अमात्यः। ठञ्ञिठयोरवकाशः-कारतन्तविकी[1]। कारतन्तविका। आरान्नाम बाहीक[2]ग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति–आरात्की। आरात्का ॥ तीरोत्तरपदादञ्भवतीत्यस्याऽवकाशः–करवतीर[3]–कारवतीरी। ठञ्ञिठयोः स एव। कास्तीरं नाम[4] बाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति–कास्तीरिकी। कास्तीरिका॥ रूप्योत्तरपदाञ्ञो भवतीत्यस्याऽवकाशः–वणाररूप्यं[5]–वाणाररूप्या[6]। ठञ्ञिठयोः स एव। दासरूप्यं नाम बाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। तौ चापि ठञ्ञिठौ परत्वाद्योपधलक्षणो वुञ्बाधते–दाशरूप्यकः॥ उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तादञ्भवतीत्यस्याऽवकाशः–शिवपुर–शैवपुरः। ठञ्ञिठयोः स एव। शाकलं नाम बाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। शाकलिकी शाकलिका॥ कोपधादण्भवतीत्यस्याऽवकाशः–निलीनक–नैलीकनकः। ठञ्ञिठयोः स एव। सौसुकं नाम बाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। तौ चापि ठञ्ञिठौ परत्वात्कोपधलक्षणश्छो बाधते–सौसुकीयः।

॥*॥ न वा ठञादीनां छापवादत्वात्तद्विषये चाभावादितरेषाम् ॥*॥ न वाऽर्थो विप्रतिषेधेन॥ किं कारणम्?॥ 'ठञादीनां छापवादत्वात्'। ठञादयश्छापवादाः। 'तद्विषये चाभावादितरेषाम्'। तद्विषये–छविषये त्यबादीनामभावः॥*॥ कोपधादणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥*॥ अयं चाऽप्ययुक्तो विप्रतिषेधो योऽयं कोप-

---

प्र.] दकेकान्तखोपधा'दित्यत्र खोपधग्रहणाच्छो बाधकः, परत्वात्। औलूकादिति। उलूका अस्मिन् सन्तीति। तदस्मिन्नस्तीत्यण्। औलूको नाम ग्रामः। तेभ्य इति। ये छस्य बाध्या अव्ययादिलक्षणाः प्रत्ययास्तेभ्य इत्यर्थः। आरात्कीति। परिगणनानपेक्षयाऽयं विप्रतिषेध उक्तः। शाकलमिति। शकलानि सन्त्यस्मिन्निति पूर्ववदण्। कोपधलक्षण इति।'वृद्धादकेकान्ते'त्यत्राऽकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं कर्त्तव्यमिति विहितः। नवेति–यदुक्तं 'तेभ्यष्ठञ्ञिठा'विति तन्निराकरोति। अव्ययादिलक्षणानां प्रत्ययानां परत्वाच्छेन बाधितानां

दिति भावः। एवञ्च तत्राऽपि फले न विशेषो यद्यपि तथापि 'वृद्धाच्छ' इति वार्त्तिकमसङ्गतं स्यादिति तात्पर्यम्। केचित्तु 'वृद्धाच्छ'पदेनोभयोरपि सङ्ग्रहं मन्वते। 'वृद्धादके' इति सूत्रस्थ'कोपधा'दित्यस्य जनपदतदवधिविषयस्याऽत्र प्राप्तिरपि नेत्याह–औलूको नाम ग्राम इति। तच्छब्दपरामर्श्यमनुगतं रूपं दर्शयति–परिगणनाऽनपेक्षयेति। 'ग्रामवाचिनोऽप्यव्ययत्व'मित्याश्रित्येदम्। पूर्ववदिति। 'तदस्मिन्नस्ती'त्यनेन। अत्र सर्वत्र 'बाहीकग्रामेभ्य'श्चेति ठञ्ञिठौ। छाऽपवादैरिति। 'बाहीकग्रामेभ्यश्चे'त्यत्र वृद्धादित्यनुवृत्तेरिति भावः। ठञादिभिरिति। आदिना ञिठः। बहुवचनं प्रयोगबहुत्वाऽभिप्रा-

---

१ 'कारतविकी' पा०। २ 'वाहीक' पा०। ३ 'कषतीर' 'कखतीर' इति च पा०। ४ 'कास्तीरो नाम' पा०। ५ 'चणार' पा०। ६ 'चाणार' पा०।

धादणश्छस्य च ॥ किं कारणम् ? ॥ कोपधादणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । सिद्धोऽत्राणुत्सर्गेणैव। तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयोजनं-येऽन्ये तदपवादाःप्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थं, स यथैव तदपवादमञं बाधते एवं छमपि बाधेत॥*॥ तस्मादन्तोदात्ते कोपधप्रतिषेधः॥*॥ तस्मादन्तोदात्ते कोपधादञः प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ न वक्तव्यः। 'मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते'इत्येवं कोपधादणञं बाधिष्यते, छं न बाधिष्यते॥*॥ छादोर्देशे कालाट्ठञ्॥*॥ छादोर्देशे [-ठञ्] कालाट्ठञित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। छस्याऽवकाशः-शालीयो मालीयः। ओर्देशे ठञ्भवतीत्यस्याऽवकाशः-निषादकर्षूर्नाम देशः-नैषादकर्षुकः। इहोभयं प्राप्नोति-दाक्षिकर्षुकः॥ कालाट्ठञ्भवतीत्यस्यावकाशः-आर्द्धमासिकम्। सांवत्सरिकम्। छस्य स एव। मासादुभयं प्राप्नोति-मासिकम्॥*॥ नक्षत्रादण्॥*॥ नक्षत्रादण् छाद्भवति विप्रतिषेधेन। अणोऽवकाशः-तैषः पौषः। छस्य स एव। स्वातेरुभयं प्राप्नोति-सौवातः॥*॥ अव्ययाट्ट्युट्युलौ॥*॥ अव्ययाट्ट्युट्युलौ छाद्भवतो विप्रतिषेधेन। ट्युट्युलोरवकाशः-दोषातनम्। दिवातनम्। छस्य स एव। प्रातःशब्दादुभयं प्राप्नोति-प्रातस्तनम्॥*॥ शरीरावयवाद्यत्॥*॥ शरीरावयवाद्यच्छाद्भवति विप्रतिषेधेन। यतोऽवकाशः-दन्त्यम्। ओष्ठ्यम्। छस्य स एव। पादादुभयं प्राप्नोति-पद्यम्॥*॥ वर्गान्ताच्चाऽशब्दे यत्खौ॥*॥ वर्गान्ताच्चाऽशब्दे-

---

प्र.] छापवादैष्ठञादिभिरुत्कृष्टबलैः सह संप्रधारणा नास्तीत्यर्थः। **अञं बाधत इति**। उदीच्यग्रामलक्षणमित्यर्थः। **तस्मादिति**। 'उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तादकोपधा'दिति वक्तव्यमित्यर्थः। भाष्यकारो विप्रतिषेधं समर्थयितुमाह-**न वक्तव्य इति। दाक्षिकर्षुक इति**। दाक्षिकर्षूर्नाम बाहीकग्रामः। तत्र भव इति ठञ्। 'इसुसुक्तान्तात्कः'। 'केऽण' इति ह्रस्वः। **सौवात इति**। अतेः सुपूर्वादज्यतिभ्यामितीण्प्रत्ययः। स्वातिना युक्तः काल इत्यण्। तस्य 'लुबविशेषे'इति लुप्। स्वातौ भव इति सन्धिवेलादिसूत्रेणाऽण्। जातेऽर्थे

उ.] यम्। भाष्ये-**कोपधादणः पुनरिति**। पूर्ववार्त्तिकोक्तो यः कोपधाऽण्छयोर्विप्रतिषेध 'औलूकीय' इत्येतद्विषयः, तत्खण्डकमिदं। तदाह-**अयञ्चाऽपीति। तदपवादम्**-अणपवादम्। **उदीच्यग्रामलक्षणमिति**। 'प्रस्थोत्तरपदेति कोपधलक्षणाऽणि'ति शेषः। अपवादत्वाच्च सोऽञो बाधकः, तत्र 'उदीच्यग्रामाच्चे'ति सम्पूर्णसूत्राऽनुवृत्तेरिति भावः। **वक्तव्यमित्यर्थ इति**। एवं हि अञि प्रतिषिद्धे यो यतः प्राप्नोति स ततो भविष्यतीति छः सिद्ध इत्यर्थः। वृद्धत्वं दर्शयितुमाह-**दाक्षिकर्षूरिति**। अत्राऽस्य ठञोऽवकाशप्रदर्शनभाष्ये 'निषादकर्षू'रिति पाठः। एतदुत्तरभाष्ये 'नक्षत्रादणछात्परत्वात्', 'ट्युट्युलौ च छात्परत्वा'दिति विप्रतिषेधद्वयमुक्तं, तदेकदेश्युक्तिः, परत्वेन छबाधकठञपवादतयोत्कृष्टबलानाम-

---

१ 'पुनर्वचनमेतत्'पा०। २ इत आरभ्याग्रे भाष्ये वार्त्तिकसमानाकारो भागः सर्वत्र लुप्तोऽस्माभिरुद्धृत इति **गौडाः**। ३ ठञिति पाठः क्वचिन्नास्ति। ४ निषाहकर्षूः'पा०। ५ नैषाहकर्षुकःपा०। ६ 'वत्सरिकम्'पा०। ७ 'दण्भवतिछाद्वि'पा०। ८ 'अव्ययाट्ट्युट्युलो'पा०। ९ 'पादशब्दात्'पा०।

यत्खौ छाद्भवतो विप्रतिषेधेन। यत्खयोरवकाशः-अक्रूरवर्ग्यः। अक्रूरवर्गीणः। छस्य स एव। वासुदेववर्गादुभयं प्राप्नोति,-वासुदेववर्ग्यः। वासुदेववर्गीणः॥

॥*॥ बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ् ॥*॥ बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ्छाद्भवति विप्रतिषेधेन। ठञोऽवकाशः-नतानत-नातानतिकः[1]। छस्य स एव। सामस्तवशब्दादुभयं प्राप्नोति-सामस्तिकः॥ ॥*॥ आयस्थानेभ्यष्ठक् ॥*॥ आयस्थानेभ्यष्ठक् छाद्भवति विप्रतिषेधेन। ठकोऽवकाशः-शौल्किकम्। गौल्मिकम्। छस्य स एव। आपणादुभयं प्राप्नोति-आपणिकम् ॥*॥ विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यो वुञ् ॥*॥ विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यो वुञ्-छाद्भवति विप्रतिषेधेन। वुञोऽवकाशः-औपाध्यायकम्। पैतामहकम्। छस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति-आचार्यकम्। मातुलकम् ॥*॥ ऋतष्ठञ् ॥*॥ ऋतष्ठञ् छाद्भवति विप्रतिषेधेन। ठञोऽवकाशः-हौतृकम्। स्वासृकम्। छस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति-शास्तृकम्। भ्रातृकम् ॥ * ॥ रूप्यमयटौ ॥ * ॥ रूप्यमयटौ छाद्भवतो विप्रतिषेधेन। रूप्यमयटोरवकाशः-देवदत्तरूप्यम्। देवदत्तमयम्। छस्य स एव। वायुदत्तादुभयं प्राप्नोति-वायुदत्तरूप्यम्। वायुदत्तमयम्॥ ॥*॥ अचित्ताट्ठक् ॥*॥ अचित्ताट्ठक् छाद्भवति विप्रतिषेधेन। ठकोऽवकाशः-आपूपिकः। शाष्कुलिकः। मौदकिकः। छस्य स एव। पायसादुभयं प्राप्नोति-पायसिकः ॥*॥ गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ॥*॥ गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्छाद्भवति विप्रतिषेधेन। वुञोऽवकाशः-ग्लौचुकायनकः। त्रैगर्तकः। छस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति-गार्गकः वात्सकः। मालवकः॥

प्र.] तु लुका भाव्यं 'श्रविष्ठाफल्गुनी'त्यादिना[2]। **पद्यमिति**। 'पद्यत्यतदर्थे'इति पद्भावः। **अक्रूरवर्ग्य इति**। अक्रूरो नाम क्षत्रियः, भगवान् वासुदेवो वा। **नानातानतिक इति**। नतोऽनुदात्तः। अनत उदात्तः। ततो द्वन्द्वः। समासस्वरेणाऽन्तोदात्तः। **सामस्तं** नाम शास्त्रम्। **आपणिकमिति**। आपणादागतमिति ठक्। **स्वासृकमिति**। उणादीनां क्वचिद्व्युत्पत्तिकार्याभावान्न स्वाभ्यामिति न प्रवर्तते। **शास्तृकमिति**। शासेस्तृंस्तृचौ। 'शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटा'विति तृन्प्रत्ययः। **पायसिक इति**। पयसि संस्कृत इत्यण्। ततष्ठक्। **गार्गक इति**। गार्ग्यो भक्तिरस्येति वुञ्। आपत्यस्येति यलोपः।

उ.] णादीनां दुर्बलेन च्छेन सम्प्रधारणाया अयोगात्। तद्विधावपि कालादिति वर्त्तेत इति **वृत्त्यनुसारिणः**। वस्तुतस्तु ठञपवादत्वेऽपि परस्परपरिहारेण चारितार्थ्यस्यैव सम्प्रधारणाबीजत्वेन भाष्याऽसङ्गत्यभाव इति दिक्। **श्रविष्ठेति**। तत्र सूत्रे 'स्वातितिष्ये'ति ह्रस्वान्तः पाठ इति भावः। **वासुदेवो वेति**। 'अक्रूरः पेशलो दक्ष' इति सहस्रनामसु पाठादिति भावः।

अनत उदात्त इति। तत्तत्प्रतिपादकशास्त्रञ्च नताऽनतशब्दाभ्यामुच्यते, 'तस्य व्याख्यान' इत्यधिकारे 'बह्वचोऽन्तोदात्ता'दित्यस्य पाठात्। **ततष्ठगिति**। 'भक्ति'रित्यधिकारे 'अचित्तादेशकालाट्ठ'गित्यनेनेति भावः। **मालवः**-क्षत्रियः। हरिद्रुतुम्बुर्वोः-वैशम्पायनान्तेवासि-

१ 'नातानतिकं' पा०। २ 'फल्गुनीति' पा०।

॥*॥ णिनिरन्तेवासिब्राह्मणेभ्यः ॥*॥ णिनिरन्तेवासिब्राह्मणेभ्यश्छाद्भवति विप्रतिषेधेन । णिनेरवकाशः–हारिद्रविणः । तौम्बुरविणः । भाल्लविनः । छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति–आरुणिनः । शाट्यायनिनः ॥ ॥*॥ पत्रपूर्वादञ् ॥*॥ पत्रपूर्वादञ्छाद्भवति विप्रतिषेधेन । अञोऽवकाशः–उष्ट्र–औष्ट्रम् । उष्ट्रस्थ–औष्ट्ररथम् । छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति–वामी–वामम् । वामीरथम् । ॥*॥द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः ॥*॥ द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोश्छाद्भवति विप्रतिषेधेन । वुनोऽवकाशः–अहिनकुलिका । छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति–काकोलूकिका । श्वावराहिका ॥*॥ गोत्रचरणाद्वुञ् ॥*॥ गोत्रचरणाद्वुञ्छाद्भवति विप्रतिषेधेन । वुञोऽवकाशः–ग्लौचुकायनकम् । काठकम् । कालापकम् । छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति–गार्गकम् । वात्सकम् । मौदकम् । पैप्पलादकम् ॥*॥ कण्वादीञोऽण्विधेः॥*॥ 'कण्वादिभ्योऽण्भवति' 'इञोऽण्भवती'त्येतस्माद्वुञ्भवति विप्रतिषेधेन । 'कण्वादिभ्योऽण्भवति' 'इञोऽण्भवती'त्यस्याऽवकाशः–काण्वा दण्डमाणवाः । दाक्षा दण्डमाणवाः । वुञः स एव । इहोभयं प्राप्नोति–काण्वकम् । दाक्षकम् ॥ ॥*॥ ठञ्ञिठाभ्यामोर्देशे ठञ् ॥*॥ ठञ्ञिठाभ्यामोर्देशे ठञित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । ठञ्ञिठयोरवकाशः–कारत-

---

प्र.]मालवक इति । मालवस्यापत्यम् । 'वृद्धेत्कोसले'ति ञ्यङ् । पूर्ववद्वुञ्यलोपौ । भाल्लविन इति । भल्लुना प्रोक्तमधीयत इति 'पुराणप्रोक्ते'ष्विति णिनिः । तदन्तादध्येतर्यण् । तस्य 'प्रोक्ताल्लु'गिति लुक् । आरुणिन इति । अरुणिर्वैशम्पायनान्तेवासी । तेन प्रोक्तं छन्दोऽधीयत इति णिनिः । शाट्यायनिन इति । शटस्यापत्यं शाट्यः । तस्याऽपत्यं युवा । 'यञिञोश्चे'ति फक् । शाट्यायनेन प्रोक्तं ब्राह्मणमधीयत इत्यर्थविवक्षायां यूनि लुक् । 'फक्फिञोरन्यतरस्या'मिति पक्षे लुगभावः । 'पुराणप्रोक्ते'ष्विति णिनिः । औष्ट्ररथमिति । 'रथाद्यत्पत्रत्रा'दित्यञ् । वामीति । वामी–वडवा, तस्या वाह्यमिति पत्राध्वर्य्वित्यञ् ।

श्वावराहिकेति । श्वा च वराहश्चेति द्वन्द्वः । 'येषां च विरोध' इत्येकवद्भावः । 'शुनोदन्तदंष्ट्रे'ति दीर्घः । ततो वैरे वुन् । काण्वा इति । काण्व्यो गर्गादियञन्तः । तस्य 'दण्डमाणवा' इत्यण् । वुञत्र 'न दण्डमाणवान्तेवासि'ष्विति निषिद्धः ॥ 'पुरस्तादपवादा'

उ.]त्वेऽपि भल्लोस्तत्त्वाभावादाह–भल्लुनेति । णिनिद्वयस्याऽपि विप्रतिषेधो भाष्य उक्तः, 'अन्तेवासिब्राह्मणेभ्य' इत्युक्तेः । ब्राह्मणेभ्य इत्यस्य–ब्राह्मणबोधकप्रत्ययप्रकृतिभ्य इत्यर्थः । भाष्ये–पत्रपूर्वादञित्यनेन–'पत्रपूर्वादञ्' 'पत्राऽध्वर्युपरिषदश्चे'त्युभयोरपि ग्रहणं, द्वयोरप्युदाहरणात् । श्वावराहस्य वृद्धत्वमुपपादयति–श्वा चेति । शुनो दन्तेति । 'अन्येषामपि दृश्यते' इत्येतत्प्रपञ्चभूताऽभियुक्तोक्तिरियम् । भाष्ये–मौदकमिति । मौदपैप्पलादौ शाखाऽध्येतृवाचिनौ । ननु कण्वाद्यणश्छस्येव वुञोऽप्यपवादत्वात्कथं विप्रतिषेधोऽत आह–पुरस्तादिति । भाष्ये–ठञ्ञिठाभ्यामिति । 'काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ, 'बाहीकग्रामेभ्यश्चे'ति

---

१ उष्ट्ररथस्येदमौष्ट्ररथमिति विग्रहः ।

न्तविकी। कारतन्तविका। 'ओर्देशे ठञ्भवती'त्यस्यावकाशः-निषादकर्षूः-नैषादकर्षुकः। इहोभयं प्राप्नोति-नापितवास्तुकः। ठञ् भवति विप्रतिषेधेन ॥

॥*॥ न वा ठञोऽनवकाशत्वात् ॥*॥ न वाऽर्थो विप्रतिषेधेन ॥ किं कारणम्? ॥ 'ठञोऽनवकाशत्वात्' । अनवकाशष्ठञ्-ठञ्ञिठौ बाधिष्यते ॥

ननु चेदानीमेवाऽवकाशः प्रक्लृप्तः-यद्वृद्धमनुवर्णान्तं बाहीकग्रामः स ठञ्ञिठयोरवकाशः। यदवृद्धमुवर्णान्तं न च बाहीकग्रामः स ठञोऽवकाशः। यद्वृद्धमुवर्णान्तं बाहीकग्रामश्च-तस्मादुभयं प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि नाऽयमस्य विप्रतिषेधस्योपालम्भः ॥ कस्य तर्हि? ॥ 'छादोर्देशे कालाट्ठ'ञित्येतस्य ॥

ननु च तत्राऽप्यवकाशः प्रक्लृप्तः-यद्वृद्धमनुवर्णान्तं स च्छस्याऽवकाशः। यदवृद्धमुवर्णान्तं स ठञोऽवकाशः। यद्वृद्धमुवर्णान्तं देशश्च तस्मादुभयं प्राप्नोति ॥

एवन्तर्हि 'वृद्धात्प्राचा'मित्यनेन वृद्धग्रहणेन किं क्रियते। यावद्ब्रूयात्पूर्वस्मिन्योगे वृद्धाच्चाऽवृद्धाच्चेति। यदेतस्मिन्योगे वृद्धग्रहणं। तदनवकाशं, तस्याऽनवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः ॥

॥*॥ योपधप्रस्थादीनां वुञ् ॥*॥ योपधप्रस्थादीनां वुञ्ठञ्ञिठाभ्यां भवति विप्रतिषेधेन। योपधाद्वुञ्भवतीत्यस्याऽवकाशः-साङ्काश्य-साङ्काश्यकः। काम्पिल्यकः। ठञ्ञिठयोः स एव। दाशरूप्यं नाम बाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति-दाशरूप्यकः॥ 'प्रस्थान्ताद्वुञ्भवती'त्यस्याऽवकाशः-मालाप्रस्थ-मालाप्रस्थकः॥ ठञ्ञिठयोः स एव। पातालप्रस्थं नाम बाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति-पातालप्रस्थकः। 'पुरान्ताद्वुञ्भवती'त्यस्यावकाशः-काञ्चीपुर[रं]-काञ्चीपुरकः। ठञ्ञिठयोः स एव। नान्दीपुरं नाम बाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति-

प्र.]इति न्यायेनाऽण् छं बाधते न वुञमिति विप्रतिषेधो युक्तः। एवं तर्हीति-छठञोरपि विप्रतिषेधो नास्तीति दर्शयति। वृद्धात्प्राचामिति ठञो विशेषविहितत्वादित्यर्थः।

यावद्वृद्धादिति। यदि वृद्धाच्छ इत्यतो वृद्धग्रहणमोर्देशे इत्यत्रानुवर्त्तेत तदा 'वृद्धात्प्राचा'मिति सूत्रं न कुर्यात्।-एतद्धि नियमार्थं कृतं-'प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेव यथा स्यादवृद्धान्मा भूत्' माल्लवास्तव इति। न च वृद्धग्रहणानुवृत्ताववृद्धात्प्राप्तिष्ठञोऽस्तीतिकिं निय-

उ.]विहितावित्यर्थः। कारतन्तवनापितवास्तू-बाहीकग्रामौ। छठञोरपीति। 'ओर्देशे' इति ठञ्। भाष्ये कालाट्ठञ्तु वार्त्तिकोच्चारणप्रसङ्गेनोक्तः। ननु 'ओर्देशे' इत्यत्र 'वृद्धा'दित्यस्य निवृत्तावपि वृद्धाच्चाऽवृद्धाच्च तेनैव तत्सिद्धौ 'वृद्धात्प्राचा'मिति व्यर्थमत आह-तर्हीति। वृद्धात्प्राचामिति ठञ इति। एतत्सामर्थ्येन 'ओर्देशे ठ'ञित्यनेन वृद्धाट्ठञो विशेषविहितत्वाऽनुमानादित्यर्थः। माल्लवास्तव इति। मल्लवास्तुः-प्रकृतिः। न चेति। एवञ्च तत्सामर्थ्या-

१ 'निषाह' 'नैषाह' इति पा०। २ 'ग्रामश्च'। ३ 'न्तमबाहीकग्रामः' पा०। ४ 'तावदेतस्मिन्' पा०। ५ 'पातानप्रस्थे'ति पा०। ६ 'विप्रतिषेधउक्तः' पा०। ७ तर्हीति नागेशाभिमतः पाठः।

नान्दीपुरकः। 'वहान्ताद्वुञ्भवती'त्यस्यावकाशः वातवहं-वातवहकः। ठञ्ञिठयोः स एव। कौकुटीवहं[1] नाम बाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति-कौकुटीवहकः॥ ॥*॥ ओश्च[2] ठञः ॥*॥ ओश्च ठञो वुञ्भवति विप्रतिषेधेन। ओष्ठञोऽवकाशः-नैषादकर्षुकः[3]। वुञः स एव। आप्रीतिमायोरुभयं[4] प्राप्नोति-आप्रीतिमायवकः। ॥*। जनपदानामकाऽणौ।॥*॥ जनपदानामकाणावोष्ठञो भवतो विप्रतिषेधेन। अकस्याऽवकाशः-अङ्गाः-आङ्गकः। ओष्ठञः स एव। जिह्नवो नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति-जैह्नवकः[5]॥ अणोऽवकाशः-ऋषिक-आर्षिकः। ओष्ठञः स एव। इक्ष्वाकवो नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति-ऐक्ष्वाकः॥*॥ न वा वुञपवादत्वादणः॥*॥ न वाऽर्थो विप्रतिषेधेन॥ किं कारणम्?॥ 'वुञपवादत्वादणः'। वुञपवादोऽण्। वुञ्च ओष्ठञं बाधिष्यते॥*॥ कोपधादणोऽकान्ताच्छः॥*॥ 'कोपधादणभवती'त्येतस्मादकान्ताच्छो भवति विप्रतिषेधेन। 'कोपधादणभवती'त्यस्यावकाशः-निलीनक[6]-नैलीनकः। अकान्ताच्छो भवतीत्यवकाशः-आरीहणकम्[7]-आरीहणकीयः। ब्राह्मणको नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति-ब्राह्मणकीयः॥*॥ धन्ववुञश्च॥*॥ धन्ववुञश्चच्छो भवति विप्रतिषेधेन। 'धन्वनो वुञ्भवती'त्यस्यावकाशः-पारेधन्व-पारेधन्वकः। छस्य स एव। आर्ष्टकं[8] नाम धन्व तस्मादुभयं प्राप्नोति-आर्ष्टकीयः॥*॥ न वा छस्य पुनर्वचनं छापवादनिवृत्त्यर्थम्॥*॥ न वाऽर्थो विप्रतिषेधेन॥ किं कारणम्?॥ 'छस्य पुनर्वचनं छापवादनिवृत्त्यर्थम्'। सिद्धोऽत्रच्छो 'वृद्धाच्छ' इत्येव। तस्य

प्र.] मार्थेन सूत्रेणेत्यर्थः। **वुञ्चेति**। परत्वादिति भावः। **कोपधादण इति**। जनपदवाचिनः कोपधाद्योऽण्विधीयते तस्मादित्यर्थः। **आरीहणकमिति**। आरीहणेन निर्वृत्तमिति 'वुञ्छण्कठ'जिति वुञ्। अयञ्च न जनपदवाचीति कोपधादणो न विषयः। **ब्राह्मणक इति**। 'ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञाया'मित्यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनोयत्रदेशे तस्मिन्नर्थे ब्राह्मणकशब्दो निपातितः।

धन्ववुञ इति। धन्वशब्दो मरुदेशवाची। **पारेधन्वेति**। धन्वनः पारमिति 'पारे मध्ये षष्ठया वे'त्यव्ययीभावः। 'अनश्च' 'नपुंसकादन्यतरस्या'मिति पक्षे टच्समासान्तः।

उ.] त्पूर्वसूत्रेण वृद्धेष्वपि विधानाऽनुमानात्तस्याऽनवकाशत्वेनैव बाधकत्वोपपत्तेर्विप्रतिषेधोऽयुक्त इत्यर्थः। भाष्ये-**अकाणाविति**। 'अवृद्धादपि बहुवचनविषया'दित्यकः। 'कोपधाद'णित्यण्।

न वाऽर्थो विप्रतिषेधेनेति। 'ओष्ठञणो'रितिशेषः। 'कोपधादणोऽकान्ताच्छ' इति भाष्ये पाठः। ननु 'प्रस्थोत्तरे'तिविहितकोपधाऽणो वृद्धाच्छः परस्तस्याऽपि जनपदवुञ्बाधकः, ततोऽपि परो 'वृद्धादके' इति,-सिद्धमेव तद्बाधकत्वमिति किमनेन वार्त्तिकेनेत्यत आह-**जनपदवाचिन इति**। 'कोपधाद'णिति स्वतन्त्रसूत्रेणेति भावः। ब्राह्मणकीये 'वृद्धादके-

---

१ 'कौकुडीवहं' 'कौकुडीवहकः' पा०। २ 'ओष्ठञ'इति पा०। ३ 'नैषाद' पा०। ४ 'आप्रीतमायवक' इति पा०। ५ 'जैह्नवः' 'जैह्नव' इति पा०। ६ 'निलीनका' पा०। ७ 'आरीहणक' पा०। ८ 'आष्ठकं' 'आष्ठकीयः' पा०।

पुनर्वचन एतत्प्रयोजनं-येऽन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम्। स यथैवाऽन्यांस्तदपवादान्बाधते एवमिममपि बाधिष्यते ॥ [अव्ययात्त्यप्]॥

जनपदतदवध्योश्च ।४।२।१२४।

॥*॥ जनपदतदवध्योर्वुञ्विधानेऽवयवमात्रात्प्रसङ्गः ॥*॥ **जनपदतदवध्योर्वुञो विधानेऽवयवमात्रात्प्राप्नोति । मौञ्जो नाम बाहीकेषु ग्रामस्तस्मिन्भवो मौञ्जीयः। एवं तर्हि-"जनपदादेव जनपदावधेः"** ॥*॥ जनपदादिति चेद्वचनानर्थक्यम् ॥*॥ **जनपदादिति चेदवधिग्रहणमनर्थकं,सिद्धं 'जनपदा'दित्येव ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं-जनपदाज्जनपदावधेर्वुञेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्माभूदिति ॥ किंचाऽन्यत्प्राप्नोति ? ॥ छः ॥ 'गर्त्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद्वुञ्पूर्वविप्रतिषिद्ध'मिति वक्ष्यति स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति ॥** [जनपदतदवध्योश्च]॥

अरण्यान्मनुष्ये ।४।२।१२९।

अत्यल्पमिदमुच्यते-मनुष्य इति । ॥*॥ पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति-वक्तव्यम् ॥*॥ **आरण्यकः पन्थाः । आरण्यकोऽध्यायः । आरण्यको न्यायः । आरण्यको विहारः । आरण्यको मनुष्यः । आरण्यको हस्ती ॥** ॥*॥ वा गोमयेषु ॥*॥ **वा गोमयेष्विति वक्तव्यम् । आरण्यका गोमयाः। आरण्या गोमयाः॥**

प्र.]आष्टकीय इति । 'वृद्धादकेकान्ते'तिच्छः। **येऽन्य इति ।** वुञादयः। **स यथैवेति ।** ततश्चापवादत्वादेव च्छो बाधको न तु परत्वादित्यर्थः ॥ [**अव्ययात्त्यप्**]॥

जनपद । तस्यावधिस्तदवधिरिति षष्ठीसमासाश्रयेण चोदयति- **जनपदेति । अवयवमात्रादिति ।** यो जनपदस्याऽवधिः-सीमा-अजनपदोपि तस्मादपि प्राप्नोति विशेषानुपादानादित्यर्थः । **मौञ्जो नाम बाहीकेष्विति ।** सामीपिकमिदमधिकरणम् । तेन 'बाहीकग्रामेभ्य' इति ठञ्ञिठौ न भवतः। **एवं तर्हीति ।** स चाऽसाववधिस्तदवधिरिति कर्मधारय आश्रीयत इत्यर्थः। कस्याऽसाववधिरिति चेत्प्रत्यासत्त्या जनपदस्येति विज्ञायते । **वुञेवेति ।** त्रिगर्त्तेषु भवस्त्रैगर्तक इत्यत्रेत्यर्थः। [**जनपदतदवध्योश्च**]॥

उ.] कान्ते'ति छः । 'पारेधन्व'शब्दो मरुदेशविशेषवाची । अत्र भाष्ये 'पारेधन्व'मिति पाठः, क्वचित् 'पारेधन्वे'ति, तदुभयसिद्धये आह-**पक्षे ठञिति ।** 'अनश्चे'ति त्वनुवृत्तिप्रदर्शनार्थम्॥ **जनपदतद ।** ननु 'तदवधि'रिति लाघवात्कर्मधारयस्तत्कथमिदं चोद्यमत आह-**तस्याऽवधिरिति ।** ननु जनपदाऽवयवस्य जनपदत्वाऽभावात्कथमवयवमात्रात्प्राप्तिरत आह-**यो जनपदस्येति ।** तदवधिपदांश एव पूर्वपक्ष इति भावः। ननु बाहीकग्रामः कथं तस्य जनपदस्याऽवधिः, तत्त्वेऽपि वा ठञ्ञिठौ युक्ताविति-मौञ्जीय इत्ययुक्तमत आह-**सामीपिकमिति ।** एवञ्च बाहीकसमीपः स ग्रामो बाहीकरूपजनपदस्याऽवधिश्चेति भावः। भाष्ये-**अवयवमात्रादित्यस्याऽवधिभूतजनपदाऽवयवमात्रात्सीमाग्रामादेरपीत्यर्थः।** [**जनपद**]॥

१'वुञो विधाने'। २ भाष्यवार्त्तिकमिदमित्यन्ये।३'गहादिभ्यश्छ'इत्यत्र।४जनपदावयवस्याजन

विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ।४।२।१३०।

॥ * ॥ कुरुयुगन्धरेभ्यो वावचनान्मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानम् ॥ * ॥ 'कुरुयुगन्धरेभ्यो वावचनान्मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्' इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। कुरुयुगन्धरेभ्यो वावचनस्याऽवकाशः–कौरवः कौरवकः। यौगन्धरः यौगन्धरकः॥ 'मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्भवती'त्यस्यावकाशः-अन्ये कच्छादयः। काच्छको मनुष्यः, काच्छकमस्येप्सितं, जल्पितं, हसितं, स्मितम्। इहोभयं प्राप्नोति–कौरवको मनुष्यः, कौरवकमस्येप्सितं, हसितं, जल्पितं, स्मितम्। वुञ्भवति विप्रतिषेधेन॥ नैष युक्तो विप्रतिषेधः। न हि कुरुशब्दस्याऽन्ये कच्छादयोऽवकाशः[1]॥ कुरुशब्दस्य यः कच्छादिषु पाठः सोऽनवकाशः। न खल्वपि कुरुशब्दो[2] विभाषां प्रयोजयति। अनेन वुञ्, कच्छादिषु पाठादण्भविष्यति। सैषा युगन्धराऽर्था विभाषा॥ [विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम्]॥

कच्छादिभ्यश्च ।४।२।१३३।

किमर्थं साल्वानां कच्छादिषु पाठः क्रियते। ॥*॥ साल्वानां कच्छादिषु पाठोऽण्विधानार्थः॥ * ॥ साल्वानां कच्छादिषु पाठोऽण्विधानार्थः[3] क्रियते। अण्यथा स्याद्वुञ्मा भूदिति॥ * ॥ न वा पदातिगोयवागूग्रहणमवधारणार्थम्॥ * ॥ न वैतत्प्रयोजनमस्ति॥ किं कारणम्॥ अपदातिगोयवागूग्रहणमवधारणार्थं भविष्यति–'अपदातावेव साल्वात्' 'गोयवाग्वोरेव च साल्वा'दिति॥ [कच्छादिषु]॥

प्र.] विभाषा। अन्ये कच्छादय इति। समुदाये कार्यं विधीयमानं केषु चिदप्यवयवेषु प्रवर्तमानं सावकाशमेवेति मन्यते। नहीति। सर्व एवावयवास्तत्र कार्यित्वेन निर्दिष्टा इति भावः। सैषेति। ननु युगन्धरशब्दादप्यवृद्धादपीति नित्ये वुञि सिद्धेऽन्तरेणापि विभाषाग्रहणं विकल्पो विज्ञास्यते। नैतदस्ति। युगन्धरान्नित्यो वुञ्। अवृद्धादपीत्यनेन तु विभाषेत्येवमपि विज्ञायेत। तस्माद्विभाषाग्रहणं कर्त्तव्यमेव॥ [विभाषा]

कच्छा। साल्वशब्दो गणे पठ्यते तस्य प्रत्याख्यानायाह–नवेति। 'जनपदतदवध्यो'रिति वुञि सिद्धेऽपदात्तौ साल्वाद्गोयवाग्वोश्चेति वुञो नियमादन्यत्राऽण् भविष्यतीत्यर्थः। ननु वुञभावे छः प्राप्नोति नत्वणिति चिन्त्यमेतत्॥ [कच्छादिभ्यश्च]॥

उ.] विभाषा कुरु। आभ्यां वुञित्यर्थः। 'मनुष्यतत्स्थयो'रिति नित्यो वुञ्। ननु कुरोस्तत्र पाठो व्यर्थोऽत आह–समुदाये इति। भाष्ये–न खल्वपीति। विकल्पस्य कुरुग्रहणमात्रेण सिद्धेरिति भावः। एवञ्चाऽमनुष्यतत्स्थयोरनेन वुञ्, कच्छादिपाठादण्, तयोस्तु कच्छाद्यणं बाधित्वा वुञेवेति विप्रतिषेधोऽनर्थक इति भावः॥ [विभाषा कुरु] ॥१३०॥

कच्छा। साल्वशब्द इति। साल्वाना'मिति भाष्ये बहुवचनन्तु अर्थगतबहुत्वस्य शब्द आरोपाद्बोध्यम्। साल्वानां वाचकस्य किमर्थः पाठ इति वाऽर्थः। वुञभावे छ

---

१ 'अवकाशः' पा०। २ 'कुरुशब्दोऽपि' पा०। ३ 'पाठः क्रियतेऽण्विधानार्थः' पा०।

गर्त्तोत्तरपदाच्छः ।४।२।१३७।

॥*॥ गर्त्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद्वुञ्पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥*॥ **गर्त्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद्वुञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ गर्त्तोत्तरपदाच्छो भवतीत्यस्यावकाशः-** श्वाविद्गर्त्तः-**श्वाविद्गर्त्तीयः । वुञोऽवकाशः**-अङ्गाः-**आङ्गकः । इहोभयं प्राप्नोति-** त्रैगर्तकः । **वुञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥ न वक्तव्यः । उक्तमेवाऽवधिग्रहणस्य प्रयोजन-'जनपदाज्जनपदाऽवधेर्वुञेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भू'दिति ॥** [गर्त्तोत्तरपदाच्छः] ॥

गहादिभ्यश्च ।४।२।१३८।

॥ * ॥ गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावः ॥ * ॥ **गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावो वक्तव्यः । पृथिवीमध्ये भवो मध्यमीयः ।** ॥ * ॥ चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोऽण् ॥ * ॥ **चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोऽण्वक्तव्यः । त्रयः प्राच्याः । त्रय औदीच्याः । त्रयो माध्यमाः । सर्वे निवासलक्षणाः ॥** [गहादिभ्यश्च] ॥

वृद्धादकेकान्तखोपधात् ।४।२।१४१।

॥ * ॥ ईकान्तादपि ॥ * ॥ **'ईकान्तादपी'ति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । ऐणीकीयः ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् ।** ॥ * ॥ अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं सौसुकाद्यर्थम् ॥ * ॥ **अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥**

प्र.] गर्त्तो । श्वाविद्गर्त्तीय इति । श्वानं विध्यतीति क्विप् । नहिवृतीति दीर्घः । श्वाविधां गर्त इति समासः ॥ [**गर्त्तोत्तरपदाच्छः**] ॥

गहा । 'मध्यो मध्यमं चाण् चरण' इति गणपाठस्तं विशेषेऽवस्थापयितुमाह-**गहादिष्विति ।** पृथिवीमध्यवाच्येव मध्यशब्दो ग्राह्यो न तु मध्यान्तरवाचीत्यर्थः । **चरणसंबन्धेनेति ।** पृथिवीमध्यं निवास एषां चरणानामित्यत्रार्थे माध्यमाश्चरणा इति भवतीत्यर्थः । **चरणाः**-कठादयः । **निवासलक्षण इति ।** सोऽस्य निवास इत्यत्रार्थ इत्यर्थः ।

वृद्धा । अकेकान्तग्रहण इति । अकेकान्तग्रहणमपनीय कोपधग्रहणं व्यापकं कर्त्तव्य-

---

उ.] इति । वृद्धत्वादिति भावः । अपदाताविति सूत्रेऽणमनुवर्त्त्य वाक्यभेदेन तद्व्यतिरिक्तेऽर्थेऽण्विधानमिति भाष्यतात्पर्यमाहुः ॥ [**कच्छादिभ्यश्च**] ॥ १३३ ॥

गहादि । ननु पृथिवीमध्यस्य प्रकृतित्वे तद्घटक**मध्य**शब्दस्य मध्यमादेशेऽपि 'मध्यमीय' इत्यसङ्गतमत आह-**वाच्येवेति ।** गहादिषु पृथिवीमध्यवाची 'मध्य'शब्दो ग्राह्यः, तस्य च मध्यमादेश इति वार्त्तिकार्थः । **अन्ये** तु-गणसूत्रमनार्षम्, पृथिवीमध्यशब्दस्यैव मध्यमादेश इत्याहुः । प्राङ्निवासो येषाम्, उदङ्निवासो येषान्ते-प्राच्या उदीच्याः । 'द्युप्रा'-गिति यत । **माध्यमा इति ।** प्रकृतवार्त्तिकेनाऽण् । तदाह-**भाष्ये सर्वे इति ।** अनेन भाष्येण

---

१ 'विप्रतिषिद्धम्' पा० । २ जनपदतदवध्योश्चेत्यत्र । ३ इदं पृथङ् नोपलभ्यते क्वापि ।

'सौसुकाद्यर्थम्'। सौसुकीयः ॥ [वृद्धादकेकान्तखोपधात्] ॥

॥ * ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्। द्वितीयः पादश्च समाप्तः॥ * ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ।४।३।१।

॥ * ॥ युष्मदस्मद्भ्यां प्रत्ययविधाने योगविभागः ॥ * ॥ **युष्मदस्मद्भ्यां प्रत्ययविधाने योगविभागः कर्त्तव्यः।['युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां'।] युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां छो भवति। युष्मदीयः। अस्मदीयः। ततः-'खञ्च'। खञ्च भवति युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम्। यौष्माकीणः। आस्माकीणः॥**

किमर्थो योगविभागः ॥ * ॥ समसङ्ख्याप्रतिषेधार्थः[2] ॥ * ॥ **[समसङ्ख्याप्रतिषेधार्थो योगविभागः।] सङ्ख्यातानुदेशो मा भूदिति॥** [युष्मदस्मदो] ॥

प्र.] मित्यर्थः ॥ * इति श्रीमहाभाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥ *

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च। त्यदादित्वाद्वृद्धत्वाच्छे प्राप्ते खञ्विधीयते। ततश्छस्य बाधे प्राप्ते चकारेण च्छोऽनुकृष्यते। एवं च खञ्छावन्यतरस्यां युष्मदस्मदोर्विधीयेते। तेन पक्षे यथाप्राप्तमण् भवति। तत्र खञ्छयोर्युष्मदस्मदोश्च सङ्ख्यासाम्याद्यथासङ्ख्यं प्राप्नोति। तन्निराकरणायाह-**युष्मदस्मद्भ्यामिति। केचित्त्वत्राहुः**-एक एवानेन खञ्विधीयते, चकारेण तु तस्य सहायता द्योत्यते। तत्र प्रकरणाच्छेनेति विज्ञायते। अन्यतरस्यांग्रहणेन चाऽणः प्रतिप्रसवः क्रियते। तत्र यद्येक एवापूर्वः खञ् विधीयते, यदि वा त्रयः खञ्छाणः, सर्वथा नास्ति सङ्ख्यासाम्यमिति यथासङ्ख्यनिरासाय न कर्त्तव्यो योगविभाग इति। अत्राहुः-चकारेण छस्यानुकर्षणं क्रियते, तेन यावदुक्तं खञ्छाविति,-तावत्खश्चेति। ततश्च सिद्धोऽपि छप्रत्ययोऽनेनैवाऽबाधाय चकारेण समुच्चयार्थेनानुकृष्य विधीयत इति स्यादेव यथासङ्ख्यम्।

उ.] प्रागुदग्भ्यां 'निवास एवे'ति सूचयतीति-**केचित्** [गहादिभ्यश्च] ॥ १३८ ॥

* इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते चतुर्थस्याऽध्यायस्य द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च द्वितीयः समाप्तः ॥ २ ॥ *

युष्मदस्मदो। ननु खञ एवाऽनेन विधानात्त्रयाणां वा खञ्छाऽणां विधानात्क यथासङ्ख्यप्राप्तिः, किमर्थो वा योगविभागोऽत आह-**त्यदादित्वादिति। कुतः प्रत्ययत्रयस्येति।** ननु यदि प्रत्ययत्रयाऽविधानं, तर्हि द्वयोरपि न विधानं, चेन ससहायतामात्रद्योतनात्, यदि तात्पर्यतस्तस्याऽपि विधानाद् द्वयोर्विधानं तर्हि त्रयाणामपीति चेन्न; अन्यतरस्यांग्रहणस्य हि पक्षेऽभावमात्रमर्थः, न त्वन्यभावोऽपि, नानार्थतापत्तेः। एवञ्च वाक्यस्य महाविभाषया सिद्धत्वादन्यतरस्यांग्रहणबोधिततदभावेऽणेवेति लक्ष्यसंस्कारवेलायां निर्णीयते। यथासंख्यसूत्रे च 'विध्यर्थप्रमितिकालिकं सङ्ख्यासाम्यं गृह्यते' इति 'त्रमङ्णे'ति सूत्र-

१ इदं वार्त्तिकं क्वापि पृथङ्नोपलभ्यते। २ 'सङ्ख्यातानुदेशप्रतिषेधार्थः' इति पाठा०।

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ।४।३।२।

॥ * ॥ आदेशवचने च ॥ * ॥ [आदेशवचने च] ॥ किम् ? ॥ योगविभागः कर्त्तव्यः । ['तस्मिन्नणि'] तस्मिन्नणि युष्माकास्माकौ भवतः । यौष्माकः । आस्माकः । ततः 'खञि[च']। खञि च युष्माकास्माकौ भवतः। यौष्माकीणः । आस्माकीनः॥ किमर्थो योगविभागः[क्रियते ?]॥ 'समसङ्ख्याप्रतिषेधार्थ' इत्येव ॥ * ॥ तत्र पुनः खञ्ग्रहणम् ॥ * ॥ तत्र पुनः खञ्ग्रहणं कर्त्तव्यम्। न ह्यन्तरेण खञ्ग्रहणं योगाङ्गमुपजायते ॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् ॥ एवं वक्ष्यामि–'तस्मिन्खञि युष्माकास्माकौ' । तस्मिन्खञि युष्माकास्माकौ भवतः । ततः 'अणि च' । अणि च युष्माकास्माकौ भवत इति ॥ [तस्मिन्नणि]॥

तवकममकावेकवचने ।४।३।३।

॥ * ॥ एकार्थग्रहणं च ॥ * ॥ एकार्थग्रहणं च कर्त्तव्यम् । 'एकार्थयोर्युष्म-

---

प्र.] अन्यतरस्यांग्रहणेन तु खञ्छयोः पक्षेऽनुत्पत्तिः प्रतिपाद्यते। तदनुत्पत्तौ चाऽपवादाभावात्स्वशास्त्रेणाऽण् भवतीति कुतः प्रत्ययत्रयस्याऽनेन विधानम् ? ॥ [युष्मदस्मदो] ॥

तस्मिन् । तत्र पुनरिति । खञ्यणि चेति वक्तव्यमित्यर्थः । अन्यथा पूर्वसूत्रे खश्चेति चकारेण च्छोऽनुकृष्ट इति स एवानन्तर्यात्तस्मिन्नित्यनेन परामृश्येत । एवं वक्ष्यामीति । एवं व्याख्यास्यामीत्यर्थः । 'तस्मि'न्नित्यनेन पूर्वेण साक्षाद्विहितः खञ्परामृश्यते, न तु चकारानुकृष्टश्छः । चशब्दो हि समुच्चयस्य द्योतकः प्रकृतमनुकर्षति । तत्र किं प्रकृतं स्यादिति विचारप्रवृत्तौ विलम्बिता छस्य प्रतीतिरव्यवहिता तु खञ इति तस्यैव सर्वनाम्ना परामर्शो युक्त इति भावः । अथ वा पूर्वसूत्रे योगविभागस्य व्याख्याततत्वान्नैव चकारेण छस्यानुकर्षणमिति कुतस्तस्यानन्तर्यं, यतस्तस्य परामर्शः स्यात् ! ॥ [तस्मिन्नणि च] ॥

तवक । 'कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यया'दिति न्यायात्प्रत्ययस्यैकवचनस्य ग्रहणं स्यात्तस्य च नित्यत्वाल्लुक्प्रवर्त्तनात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्च एकवचनपरता युष्मदस्मदोर्न

उ.] भाष्ये स्पष्टमित्याशयात्। ससहायत्वस्य तु प्रतियोगिसापेक्षत्वाद्वाक्यार्थवेलायामेव तदुपस्थितिरित्यदोषः। युष्मदस्मदोरिति–षष्ठी 'गापो'रितिवदानन्तर्ये । षष्ठ्युच्चारणमुत्तरार्थम् ॥

तस्मिन्नणि च । ननु तच्छब्देन खञः परामर्शसिद्धेरसङ्गतमेव तदत आह–अन्यथेति । अव्यवहितास्त्विति । साक्षादुच्चारणादिति भावः । तच्छब्दस्याऽव्यवहितबुद्धिस्थपरामर्शकत्वादिति तात्पर्यम् । तदेतत्पठन्ति–'चाऽनुकृष्टन्नोत्तरत्रे'ति । इदमेव युक्तम् । 'अथ वे'त्यादि तु प्रौढ्या व्याख्यातम् ॥ [तस्मिन्नणि च] ॥ २ ॥

तवक । ननु 'एकं वक्ती'तिव्युत्पत्त्या एकवचनशब्दस्यैव तदर्थत्वसम्भवादाह–कृत्रिमेति । नित्यत्वादिति । 'अन्तरङ्गानपी'तिन्यायाच्चेत्यपि बोध्यम् । ननु उभयोर्ग्रहणं

---

१ इदं वार्त्तिकं नेदानीमुपलभ्यते, केवलं व्याख्याभाष्यमेवोपलभ्यते ।

२ अयं ग्रन्थोनोपलभ्यते । ३ 'खञिच सति' पा० ।

दस्मदो' रिति वक्तव्यम्॥ किमर्थं?, न एकवचन इत्येव सिद्धम्?॥ न सिध्यति॥ किं कारणम्?॥ 'एकवचनाभावात्'। एकवचन इत्युच्यते, न चाऽत्रैकवचनं पश्यामः॥ यदि पुनरेकवचनपरत्वेनाऽण्खञौ विशेष्येयाताम्॥ नैवं शक्यम्-इह हि प्रसज्येयाताम्-युष्माकं छात्रो यौष्माकीणः।[अस्माकं छात्रः-]आस्माकीनः। इह च न स्याताम्-तव च्छात्राः-तावकीनाः। मामकीनाः। तस्मान्नैवं शक्यम्॥

न चेदेवमेकाऽर्थग्रहणं कर्त्तव्यम्?॥ न कर्त्तव्यम्॥ नेदं पारिभाषिकस्यैकवचनस्य ग्रहणम्॥ किं तर्हि?॥ अन्वर्थग्रहणम्—उच्यते—वचनम्। एकस्याऽर्थस्य वचनमेकवचनमिति॥ [तवकममकावेकवचने]॥

अर्द्धाद्यत् ४।३।४।

॥ * ॥ अर्द्धाद्यद्विधाने सपूर्वाट्ठञ् ॥ * ॥ अर्द्धाद्यद्विधाने सपूर्वाट्ठञ् वक्तव्यः। बालेयार्द्धिकः। गौतमार्द्धिकः॥ * ॥ दिक्पूर्वपदाद्यच्च ॥ * ॥ दिक्पूर्वपदाद्यच्च ठञ्च वक्तव्यः। पूर्वार्द्धयः पौर्वार्द्धिकः। दक्षिणार्द्ध्यः दाक्षिणार्द्धिकः। उत्तरार्द्ध्यः औत्तरार्द्धिकः॥ किमर्थमिदमुच्यते-यथान्यास एव दिक्पूर्वपदादर्द्धशब्दादुभयमुच्यते॥ इदमद्याऽपूर्वं क्रियते-'अर्द्धाद्यद्विधाने सपूर्वाट्ठञिति। तद्द्वेष्यं विजानीयात्सर्वमेव विकल्पत इति। तदाचार्यः सुहृद्भूत्वाऽन्वाचष्टे-'दिक्पूर्वपदादर्द्धाद्यथान्यासमेव भवती'ति॥ [अर्धाद्यत्]॥

प्र.] संभवतीति मत्वाह-**एकार्थग्रहणं चेति। यदि पुनरिति।** तवायं तावक इत्यादि सिध्यतीति मन्यते। **नैवं शक्यमिति।** अव्याप्त्यतिव्याप्तिदोषद्वयदुष्टत्वादिति भावः। **अन्वर्थग्रहणमिति।** उभयगतिरिह शास्त्रे संभवति, तत्र विषयभेदेन क्वचित्कृत्रिमस्य ग्रहणं क्वचिदकृत्रिमस्य, क्वचिदुभयोः॥ अथ वचनात् प्रत्ययलक्षणं भवतीति कस्मान्नाश्रितम्, उच्यते-अन्वर्थग्रहणे सत्यव्यवहिता प्रतिपत्तिर्भवतीति तदेवाश्रितम्। 'एकवचने' इति च प्रथमाद्विवचनान्तं युष्मदस्मदोः समानाधिकरणं विशेषणम्। **एकस्येति।** वाच्यवाचक-

---

उ.] वा स्यात्, कृत्रिमस्यैव वा, अकृत्रिमस्यैव ग्रहणं तु कथं लभ्यमत आह-**तत्र विषयभेदेनेति।** व्याख्यानादिति भावः। **अव्यवहितेति।** प्रत्ययलक्षणस्य तु निषेधप्रतिबन्धद्वारा व्यवहितेत्यर्थः। किञ्च शास्त्रबाधाऽपेक्षया लौकिकन्यायबाधो युक्तः, किञ्च 'त्वमावेकवचने' 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'त्यत्राऽस्या एव सरणेरावश्यकत्वेनाऽत्रापीयमेवादृता भगवता। नन्वेवमेकवचन इति सप्तम्येकवचनाऽसङ्गतिरत आह-**एकवचने इति चेति। प्रथमाद्विवचनान्तमिति।** एवञ्चैकार्थवाचके ये युष्मदस्मदी तयोरिति शेषोऽत्र बोध्यः। षष्ठ्यर्थे प्रथमाद्विवचनमित्यन्ये। ननु एकस्याऽर्थस्य **वचनं**-कथनं, न हि ते युष्मदस्मदी, अत आह-**वाच्येति।** वचनशब्दः करणव्युत्पत्त्या प्रतिपादकपर इति भावः। [**तवकममकावेक**]॥३॥

अर्द्धा। भाष्ये-**तद्द्वेष्यमिति।** 'दिक्पूर्वपदा'दित्यस्य स्थाने सूत्रकृच्छिक्षणायेदं

---

१ अयं पाठो न सार्वत्रिकः। २ 'यदाद्यन्यास' पा०।

श्वसस्तुट् च ।४।३।१५।

॥ * ॥ श्वसस्तुट्यादेशानुपपत्तिरनादित्वात् ॥ * ॥ **श्वसस्तुटि कृते आदेशानुपपत्तिः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अनादित्वात्' । तुटि कृतेऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोति ॥ एवन्तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ॥** ॥ * ॥ पूर्वान्ते कप्रतिषेधः ॥ * ॥ **यदि पूर्वान्तः कादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः–शौवस्तिकम् । 'तान्ता'दिति कादेशः प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि परादिः ॥ ननु चोक्तं–'श्वसस्तुट्यादेशानुपपत्तिरनादित्वा'दिति ? ॥** ॥ * ॥ सिद्धं त्वादिष्टस्य तुड्वचनात् ॥ * ॥ **सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'तुट् चातिदिष्टस्ये'ति वक्तव्यम्** ॥ * ॥ चेसन्नियोगाद्वा ॥ * ॥ **अथ वा चेन संनियोगः करिष्यते–'तुट् च' ॥ 'किं च ? ॥ यच्चाऽन्यत्प्राप्नोति ॥ किं चाऽन्यत्प्राप्नोति ? ॥ आदेशः ॥** [श्वसस्तुट् च] ॥

सर्वत्राऽण्च तलोपश्च ।४।३।२२।

॥ * ॥ हेमन्तस्याऽणि तलोपवचनानर्थक्यं, हेम्नः प्रकृत्यन्तरत्वात् ॥ * ॥ **हेमन्तस्याऽणि तलोपवचनमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'हेम्नः प्रकृत्यन्तरत्वात्' ।**

प्र.] सम्बन्धे षष्ठी । एकार्थाभिधानाय ये उच्येते युष्मदस्मदी तयोरादेशावित्यर्थः ॥ [अद्धा-]

श्वसस्तुट् च । अनादित्वादिति । यद्यपि 'ठस्येक' इत्यत्रादिग्रहणं नास्ति–तथाऽप्यङ्गस्य निमित्तं यष्ठस्तस्येक इति सूत्रार्थाश्रयणाद्यथा 'कर्मणि घटोऽठ'जित्यठजङ्गस्य निमित्तं न ठ इति 'कर्मठ' इत्यत्रेकादेशो न भवति, एवं तुटि कृते समुदायोऽङ्गसंज्ञानिमित्तं न तु ठमात्रमितीकादेशो न प्राप्नोतीति भावः । **शौवस्तिकमिति ।** 'द्वारादीनां चे'ति वृद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च । **संनियोग इति ।** तेनागमादेशौ सह भवतः ॥ [**श्वसस्तुट् च**] ॥

सर्वत्रा । हेम्न इति । हेमन्तपर्यायो हेमन्छब्दोऽप्य[२]स्ति तस्मात्त्वणि कृते 'हैमन'-

---

उ.] कृतमिति यो भ्राम्येत्तम्प्रतीदमाख्यायत इत्यर्थः ॥ [**अद्धाघत्**] ॥ ४ ॥

श्वस । समुदायोऽङ्गसंज्ञानिमित्तमिति । चिन्त्यमिदं, 'ठस्येक' इत्यत्र वर्णग्रहणपक्षे वर्णमात्रस्यैव प्रत्ययत्वेन, समुदायग्रहणपक्षे च तस्यैव प्रत्ययत्वेन 'यदागमा' इति न्यायेन तुड्विशिष्टस्याऽपि प्रत्ययत्वेन ठग्रहणेन च ग्रहणात्, तस्याऽप्यङ्गसंज्ञानिमित्तत्वेऽपि निर्दिश्यमानपरिभाषया ठस्यैवाऽऽदेशेन च दोषाऽभावात् । तस्मादङ्गात्परस्येति व्याख्यानमभिप्रेत्याऽ**नादित्वादिति** भाष्यम् । तत्र 'योऽङ्गात्परो न स निर्दिश्यमानो, यश्च निर्दिश्यमानो नाऽसावङ्गात्पर' इत्यादेशाऽनुपपत्तिरिति भावः । **अनादित्वा**दित्यनेनाऽङ्गात्परत्वाऽभावो बोध्यते, आदित्वे हि निर्दिश्यमानस्याऽङ्गात्परत्वम्भवतीति बोध्यम् । समाधानान्तरमेव वक्तुम्–'अङ्गनिमित्तस्ये'ति नाश्रितम्भगवतेत्येव सारम् ॥ [**श्वसस्तुट् च**] ॥ १५ ॥

सर्वत्राऽण् च । अनेन सूत्रेणाऽण्तलोपौ विधीयेते । ननु हेमशब्दस्य स्वर्णशक्तत्वादर्थ-

---

१ कश्चिच्चेति नास्ति । २ 'हेमन्शब्दोऽस्ति' पा० ।

हेम्नः प्रकृत्यन्तरं हेमन्शब्दः । आतश्च प्रकृत्यन्तरम्,-एवं ह्याह-'हेमन्हेमन्नागनीगन्तिकर्णौ तस्मादेतौ हेमन्नशुष्यत'इति । ॥*॥ अलोपदर्शनाच्च ॥*॥ **अलोपः खल्वपि दृश्यते-पङ्क्तिर्हैमन्तीति । अपर आह-** ॥ * ॥ [हेमन्तस्याऽण्वचनमणि च तलोपवचनमनर्थकं हेम्नः प्रकृत्यन्तरत्वात् ॥ * ॥] **हेमन्तस्याऽण्वचनमणि च तलोपवचनमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'हेम्नः प्रकृत्यन्तरत्वात्' ॥** [प्रकृत्यन्तरं हेमञ्छब्दः] **। 'अलोपदर्शनाच्चे'त्येव । तत्र ऋतुभ्य इत्येव सिद्धम् ॥**

सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ।४।३।२३।

[॥ * ॥ चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नः ॥ * ॥] **चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः । चिरत्नम् । परुत्नम् । परारित्नम् ।**

प्र.]मिति भविष्यति नार्थस्तलोपविधानेन । सर्वत्राऽणित्येव वक्तव्यम् । भाषायां चैतद्वृत्तिविषय एव हेमन्शब्द ऋतुवाचीत्यस्वपदविग्रहः[2] कर्त्तव्यः-हेमन्ते साधु हैमनमिति । अन्निति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः । **हेमन्हेमन्निति ।** सप्तम्येकवचनस्य छन्दसि 'सुपां सुलु'गिति लुक् । 'न ङिसम्बुद्ध्यो'रिति नलोपप्रतिषेधः । **अपर आहेति-**सूत्रस्यैव प्रत्याख्यानम् । तथा हि-छन्दस्येव रूपत्रयमिष्टं-हैमनं हैमन्तिकं हैमन्तमिति । तत्र हेमन्शब्दस्य ऋत्वणि हैमनमिति भवति, 'हेमन्ताच्चे'त्यनेन ठञि हैमन्तिकमिति, 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते'इति हैमन्तशब्दादृत्वणि हैमन्तमिति भवति । भाषायां तु हेमन्हेमन्तशब्दयोर्ऋत्वणि हैमनं हैमन्तमिति-रूपद्वयमिष्टं सिध्यतीति नाऽर्थः सूत्रेणेत्यर्थः ॥ [**सर्वत्राऽण्च तलोपश्च**] ॥

सायंचिरंप्राह्णेप्रगे । चिरपरुदिति । ट्युट्युल्भ्यां त्नस्य समावेश इष्यते न तु

उ.]भेदोऽत आह-**हेमन्तेति । सर्वत्राऽणित्येव वक्तव्यमिति ।** वेदे ठञा बाधा मा भूदितीदं वक्तव्यम् । छन्दस्येवाऽण्विधाने लोके तदभाव आशङ्क्येतेति 'सर्वत्रे'ति वक्तव्यम् । ननु 'हेमन्हेमन्नागनीगन्तिकर्णौ तस्मादेतौ हेमन्नशुष्यत'इति वेदे प्रयोगाच्छन्दसि तत्सत्त्वेऽपि भाषायां तदभावेन तत्र 'हैमन'मितिप्रयोगसिद्ध्यर्थं तलोप आवश्यकः, भाषायामपि तत्स्वीकारेऽन्यत्राऽपि तत्प्रयोगापत्तिरत आह-**एतद्वृत्तिविषय इति । प्रकृतिभावादिति ।** इदञ्च सूत्रे तलोपग्रहणेऽपि 'त' इति समुदायलोप इति पक्षे आवश्यकम् । अनेन व्यञ्जनस्यैव लोपः 'यस्येति चे'त्यल्लोप इति पक्षेऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाच्च न टिलोप इत्यपि बोध्यम् ।

भाष्ये-**अलोपःखल्वपीति ।** न च 'अण्चे'ति चकारेण यथाप्राप्तऋत्वणोऽपि बोधनेन, तत्र च तलोपाऽभावाद्धैमन्तीति सिद्ध्यतीति वाच्यम्, भाष्यविरोधेन चस्य तत्तात्पर्यकत्वाऽभावात् । तदपेक्षया तलोपाऽकरणस्यैवोचितत्वादिति भावः । ननु 'सर्वत्र' ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वसूत्रेऽप्यस्याऽनुकर्षणेन भाषायां ठञा ऋत्वणो बाधा मा भूदिति 'सर्वत्रा'ऽणित्यावश्यकमत आह-**छन्दस्येवेति ।** 'सर्वत्र'ग्रहणन्तु 'सर्वत्र विभाषा गो'रितिवत्स्पष्टार्थमेवेति भावः । नन्वेवमपि ठञा बाधाद्वेदे 'हैमन्त'मित्यस्याऽसिद्धिरत आह-**सर्वे विधय इति ॥**

---

१ अयं पाठः क्वचिन्नास्ति । २ 'अस्वपदेन' पा० ।

॥ * ॥ अग्रादिपश्चाड्डिमच् स्मृतः[1] ॥ * ॥ **अग्रादिपश्चाड्डिमज्वक्तव्यः[2]। अग्रिमम्। आदिमम्। पश्चिमम्।** ॥ * ॥ प्रगस्य च्छन्दसि गलोपश्च त्वश्च वक्तव्यः ॥ * ॥ **प्रत्नमात्मानम्** ॥ * ॥ अन्ताच्च ॥ * ॥ **अन्ताच्चेति वक्तव्यम्। अन्तिमम्[3] ॥**

अथ सायंचिरयोः किं निपात्यते? ॥ * ॥ सायंचिरयोर्मकारान्तत्वं प्रत्ययसंनियुक्तम् ॥ * ॥ **सायंचिरयोर्मकारान्तत्वं प्रत्ययसंनियोगेन निपात्यते। सायन्तनम्। चिरन्तनम्॥ नैतदस्ति प्रयोजनं,-मकारान्तः सायंशब्दः॥**

यदि मकारान्तः कथं सायाह्नः? ॥ * ॥ सायमोऽह्ने मलोपः ॥ * ॥ **सायमोऽह्ने मलोपो वक्तव्यः॥ कथं सायतरे?** ॥ * ॥ तरे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ **कथं सायं साये।** ॥ * ॥ वा सप्तम्यां[4] चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥

अथ प्राह्णप्रगयोः किं निपात्यते?॥ ॥ * ॥ प्राह्णप्रगयोरेकारान्तत्वम् ॥ * ॥ **प्राह्णप्रगयोरेकारान्तत्वं निपात्यते। प्राह्णेतनम्। प्रगेतनम्॥ नैतदस्ति प्रयोजनं सप्तम्या अलुकाऽपि सिद्धम्॥ भवेत्सिद्धं यदा सप्तमी, यदा त्वन्या विभक्तयस्तदा न सिध्यति** ॥ * ॥ तुड्युक्तम् ॥ * ॥ **[तुटि चोक्तम्[5]] किमुक्तम्?॥ 'तुड्यादेशानुपपत्तिरनादित्वा'दिति। तुटि कृतेऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोति॥**

प्र.] ट्युट्युलोर्बाध इत्याहुः। **सायंचिरयोरिति।** स्यतेर्घञि सायशब्दस्य चिरशब्दस्य च मान्तत्वं निपात्यते इत्यर्थः। **मकारान्त इति।** अनेन--सायंशब्दः प्रत्याख्यायते,अव्ययत्वादेव ट्युट्युलोः सिद्धत्वात्,चिरशब्दस्यैव तु मान्तत्वं निपात्यते। सायशब्दस्तु घञन्तोऽवसानमात्रवाची न तु कालविशेषवाचीति तस्येह ग्रहणमयुक्तमिति भावः। **सायमोऽह्न इति।** 'अह्नोऽह्न एतेभ्य' इत्यह्नादेशष्टजन्तो निर्दिष्टः। 'संख्याविसायपूर्वस्याऽह्नस्ये'ति ज्ञापकादेकदेशिसमासः। **सायतर इति।** तरपि रूपमेतत्। 'वा सप्तम्या'मिति मलोपे च कृते साय इति भाष्यकारवचनप्रामाण्यादव्ययसंज्ञाभावः। **अलुकेति।** 'घकालतनेषु काल-

---

उ.]सायश्चिरं। समावेश इति। चिरशब्दे तद्दर्शनादिति भावः। **इत्याहुरिति।** अत्राऽरुचिबीजन्तु परत्परारिभ्यां समावेशे मानाऽभाव इति। ननु मान्त'सायं'शब्दस्याऽव्ययत्वादेव सिद्धे सूत्रेतदुपादानं व्यर्थमत आह-**अनेनेति।** नन्वेवमपि घञन्तस्य सायशब्दस्य 'सायिक' इत्येतद्व्यावृत्तये तदुपादनमत आह-**सायशब्दस्त्विति। तस्येह ग्रहणमिति।** एतत्प्रकरणस्थप्रत्यये प्रकृतित्वेन ग्रहणमित्यर्थः। अत्राऽपि 'काला'दित्यनुवर्त्तत इति भावः।

न च सायशब्दस्यापि लक्षणया कालविशेषपरत्वे कालाट्ठञ्निवारणाय सूत्रे तद्ग्रहणम्, अनभिधानेन तत्र तदभावकल्पनादित्याशयः। **केचित्तु**-"अकारान्तसायशब्दस्य घञन्तस्याऽनभिधानमेवेति भाष्याशयः॥ अत एवाग्रे प्रश्नः-'कथं सायाह्न' इत्यादिः, अन्यथाऽवसानावचनस्य तस्य काललक्षणया 'सायाह्न' इत्येकदेशिसमासोपपत्तौ प्रश्नाऽसङ्गतिः स्पष्टैवे"-त्याहुः। ननु पूर्वादित्वाऽभावात्कथमनेनैकदेशिसमासः, अन्यसमासे तु पूर्वनिपातवैपरीत्या-

---

१ प्रगस्येत्यनन्तरमिदं दृश्यते क्वचित्। २ 'स्मृतः' पा०। ३ 'अन्तिमः'।
४ 'सप्तम्या'मिति पा०। अस्य व्याख्या नोपलभ्यते। ५ अयं पाठो न क्वाप्युपलभ्यते।

एवन्तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ॥ * ॥ पूर्वान्ते विसर्जनीयः ॥ * ॥ यदि पूर्वान्तः,-विसर्जनीयो वक्तव्यः । प्रातस्तनं, पुनस्तनम् । परादौ पुनः सति 'खरवसानयोर्विसर्जनीय' इति विसर्जनीयः सिद्धो भवति ॥

अस्तु तर्हि परादिः ॥ ननु चोक्तं-'तुटि कृतेऽनादित्वादेशो न प्राप्नोती'ति ॥ ॥ * ॥ सिद्धं त्वादिष्टस्य तुड्वचनात् ॥ * ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'आदिष्टस्य तुड्वचनात्' । तुडादिष्टस्येति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यं- ॥ * ॥ चसंनियोगाद्वा ॥ * ॥ अथ वा चेन संनियोगः करिष्यते-तुट् च ॥ किञ्च ? ॥ यच्चान्यत्प्राप्नोति ? ॥ किं चान्यत्प्राप्नोति ? ॥ आदेशः ॥ [सायंचिरं]॥

विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् ।४।३।२४।

॥ * ॥ पूर्वाह्णापराह्णाभ्यां सुबन्तवचनं सप्तमीश्रवणार्थम् ॥ * ॥ पूर्वाह्णापराह्णाभ्यां सुबन्तत्वं वक्तव्यं । किं प्रयोजनम् ? ॥ 'सप्तमीश्रवणार्थम्' । सप्तम्याः श्रवणं यथा स्यात्-पूर्वाह्णेतनम् । अपराह्णेतनम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-'भवत्यत्र सप्तमी'ति,-यदयं 'घकालतनेषु कालनाम्न' इति सप्तम्या अलुकं शास्ति ॥

॥ * ॥ अलुग्वचनं ज्ञापकमिति चेदव्ययात्सप्तमीप्रसङ्गः ॥ * ॥ 'अलुग्वचनं ज्ञापक'मिति चेदव्ययात्सप्तमी प्राप्नोति । दोषातनं दिवातनम् ॥ अस्तु अव्यया-

---

प्र.] नाम्न' इत्यनेन । **यदा त्वन्या इति** । प्राह्णः सोढोऽस्य प्राह्णेतन इत्यादौ । **अनादित्वादिति** । अङ्गसंज्ञानिमित्तस्य **योरनादेश** उच्यमानो मृत्युशब्द इव तुटि कृते 'त्यु'शब्दोऽङ्गनिमित्तं न तु युशब्द इति न स्यादित्यर्थः । **यदीति** । पदान्तस्य रेफस्य विधीयमानस्तुकि कृते अपदान्तत्वान्न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ [**सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यः**] ॥

विभाषा । सुबन्तवचनमिति । ङ्याप्प्रातिपदिकाधिकारात् प्रातिपदिकस्यैव तद्धितोत्पत्तौ प्रकृतित्वेन भाव्यं न तु सुबन्तस्येति भावः । **दोषातनमिति** । दोषाशब्द-

---

उ.] पत्तिरत आह-**सङ्ख्या वीति** । नन्वेवमव्ययत्वाद्विभक्तिश्रवणमसङ्गतमत आह-**भाष्यकार इति** । 'सायमण्डनमभित्वरयन्त्य' इत्यादि तु चिन्त्यमेवेत्याहुः । **चिरमिति** । अव्ययत्वेनैव सिद्धे 'चिर'शब्दाच्च त्नेनैव ठञो बाधे सिद्धे तदुपादानाच्चिरमित्यव्ययमप्रामाणिकमित्याहुः । **घकालेति** । स च नित्य इति भावः । तत्रादिग्रहणाऽभावादाह-**अङ्गसंज्ञेति** । अत्रत्यमपि भाष्यं-'श्वसस्तुट् चे'तिसूत्रस्थभाष्यव्याख्यानरीत्यैव व्याख्येयम् । कैयटस्तु चिन्त्य एव ॥ [**सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यः**] ॥ २३ ॥

विभाषा पूर्वा । ननु समर्थात्तद्धितोत्पत्तिः, सामर्थ्यंच सुबन्तेनेति सुबन्तादेव तद्धित इति किं वचनेनेत्यत आह-**ङ्याबिति** । यथाकथञ्चित्काल्पनिकसामर्थ्यमादायैव शास्त्रप्रवृत्तिरिति भावः । भाष्ये-**भवत्यत्रेति** । अत्र-कालवाचकशब्दे । तदाह-**कालवाचि-**

---

१ 'सुबन्ताभ्यां तद्धितो भवतीति वक्तव्य'मिति पाठान्तरम् ।

दिति लुग्भविष्यति ॥ इहापि तर्हि लुक्प्राप्नोति-पूर्वाह्णेतनम्। अपराह्णेतनम् ॥ अलुगत्र लुकं बाधिष्यते ॥ इहापि तर्हि बाधेत-दोषातनम्। दिवातनम् ॥ समानाश्रयो लुगलुका बाध्यते ॥ कश्च समानाश्रयः ? ॥ यश्च प्रत्ययाश्रयः ॥ अत्र च प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्लुग्भवति ॥ न सिध्यति-इह हि सति प्रत्यये लुका भवितव्यम्। सति लुक्यलुका भवितव्यम्। तत्र च प्रत्यय एव नास्ति कुतो लुग्भविष्यति ? ॥ सैषा ज्ञापकेनाऽसती विभक्तिराकृष्यते। सा यथैवेह बाधिका भवति-पूर्वाह्णेतनम्, अपराह्णेतनमिति,-एवमिहाऽपि स्यात्-दोषातनं दिवातनमिति ॥

एवं तर्हि न ब्रूमः-'अलुग्वचनं ज्ञापकं भवत्यत्र सप्तमी'ति ॥ किं तर्हि ?॥ 'भवति सुबन्तादुत्पत्ति'रिति ॥

किं पुनर्ज्ञाप्यमेतद्यावता समर्थानां प्रथमादिति वर्त्तते, सामर्थ्यं च सुबन्तेन ॥ ज्ञाप्यमित्याह ॥ कथम् ? ॥ 'ङ्याप्प्रातिपदिका'दित्यपि वर्त्तते। तत्र कुत एतत्सुबन्तात्समर्थादुत्पत्तिर्भविष्यति न पुनर्ङ्याप्प्रातिपदिका'दिति ॥ कथं यत्तदुक्तं-"वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणे च प्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थम्" इति ? ॥ समर्थस्य यद्वृद्धं ङ्याप्प्रातिपदिकमित्येवमेतद्विज्ञायते ॥ यद्ये-

प्र.] स्याऽपि कालवाचित्वादलुगनुमितायाः सप्तम्याः श्रवणप्रसङ्गः। **समानाश्रय इति**। 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो'रित्ययं लुक्तद्धितोत्पत्तिनिमित्तप्रातिपदिकसंज्ञकसमुदायाऽन्तर्वर्त्तिसुप्स्थानिकोऽलुकस्तद्धितविशेषनिमित्तस्य समानाश्रयः। **अत्र चेति**। 'अव्ययादाप्सुप' इत्ययं लुगव्ययमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वाद्भवतीत्यर्थः। **न सिध्यतीति**। प्रातिपदिकात्प्रत्ययोत्पत्तिरलुग्विधानात्तु ज्ञापकाद्विभक्तिरिति पक्षः प्रक्रान्तः, तत्र प्रत्यय उत्पन्ने विभक्त्या भाव्यं न तु पूर्वं, ततश्चाऽव्ययादाप्सुप इत्ययमपि लुक्तद्धितोत्पत्युत्तरकालभाविसुप्स्थानिकत्वादलुकः समानाश्रयत्वाद्बाध्यत इत्यर्थः। एतच्च 'हलदन्ता'दित्यस्यानुवृत्तिमनपेक्ष्योच्यते।

तत्र च प्रत्यय इति। प्राक्तद्धितोत्पत्तेः सुप्संज्ञकः प्रत्ययो नास्तीत्यर्थः। **कथं यदिति**। यद्यलुग्विधानेन समर्थस्य प्रकृतित्वमनुमीयते तदा ङ्याप्प्रातिपदिकाधिकारस्य वृद्धादिविशेषणत्वेन ङ्याप्प्रातिपदिकस्य प्रकृतित्वप्रतिपादनं प्रयोजनं यदुक्तं तत्कथं न विरुध्यत इति प्रश्नः। परिहारमाह-**समर्थस्येति**। समर्थस्य विभक्त्यन्तस्य प्रत्ययप्रकृति-

उ.] **त्वादिति**। ननु लुकोऽनैमित्तिकत्वात्किमादाय समानाश्रयत्वमत आह-**सुपो धात्विति**। समानकालप्राप्तिकत्वमेव समानाऽऽश्रयत्वमिति भावः। **अन्तरङ्गत्वादिति**। 'अन्तरङ्गानपी'ति न्याये तु लुगतिरिक्ता एवान्तरङ्गा विधयो गृह्यन्त इति भावः। ननु 'अव्यया'दिति लुकः कथं तद्धितप्रत्ययाऽपेक्षत्वमत आह-**प्रातिपदिकादिति**। **एतच्चेति**। एवञ्च तत्र तत्र तदनुवृत्तिर्वृत्तिकृतामेतद्भाष्यविरुद्धेति भावः। सुपः प्रत्ययस्य सत्त्वादिदमयुक्तमत

१ 'अयं पाठः क्वचिन्नैवास्ति। २ 'यः प्रत्ययाश्रयः' पा.। ३ 'सुबन्तादुत्पत्तिर्भ' पा.। ४ 'ङ्याप्प्रातिपदिके'त्यत्रोक्तं भाष्ये।

तज्ज्ञाप्यते-कथं द्विपद आगतं द्विपाद्रूप्यम्, प्रष्ठौह आगतं प्रष्ठवाड्रूप्यम्,-कीलालप आगतं-कीलालपारूप्यम्, पपुष आगतं-पपिवद्रूप्यम्। पद्भाव ऊठ् आकारलोपः प्रसारणमित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति॥ लुकि कृते न भविष्यन्ति॥

इह तर्हि-सामसु साधुः सामन्यः वेमन्यः-'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति नलोपः प्राप्नोति॥ लुकि कृते भत्वान्न भविष्यति॥ इदमिह संप्रधार्यं लुक्क्रियतां नलोप इति,-किमत्र कर्त्तव्यम्?॥ परत्वान्नलोपः॥ एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यं-'नलोपः क्रियतां तद्धितोत्पत्ति'रिति,-किमत्र कर्त्तव्यम्?॥

प्र.] त्वेनाश्रितस्यावयवभूतं ङ्याप्रातिदिकं वृद्धादि चेद्भवति ततः समर्थादेव प्रत्ययो भवतीति नास्ति विरोध इत्यर्थः। **कथं द्विपद इति।** विभक्त्यन्तात्प्रत्ययोत्पत्तावाश्रीयमाणायां विभक्तिनिमित्तानि कार्याण्यन्तरङ्गत्वात्प्राप्नुवन्तीति **प्रश्नः।** सर्वत्र 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्य' इति रूप्य(:)प्रत्ययः। **लुकि कृत इति।** कृताऽकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वादिति भावः। वर्णाश्रयत्वाद्भसंज्ञायाः प्रत्ययलक्षणत्वाभावात्पद्भावादिकमनित्यम्। **इह तर्हीति।**

उ.] आह-**प्राक्तद्धितेति।** भाष्ये-**आकृष्यत इति।** उत्पाद्यत इत्यर्थः। **सा यथैवेह बाधिकेति।** तदनुमापकाऽलुक्प्रवृत्त्येत्यर्थः। **सुबन्तादुत्पत्तिरिति।** 'स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकैः परिपूर्णार्थस्य पदस्य पदान्तरेण सम्बन्ध' इत्यर्थो ज्ञाप्यत इत्यर्थः। **यावता समर्थानाम्प्रथमादिति।** 'किम्पुनः समर्थम्?, अर्थाऽभिधाने यच्छक्तं कृतवर्णाऽनुपूर्वीकम्पद'मिति तत्सूत्रभाष्योक्तेरिति भावः। कृतवर्णाऽनुपूर्वीकत्वं परं-ङ्याप्प्रातिपदिकांशे एवेत्यन्यत्। **न पुनर्ङ्याबिति।** यत्सुपि सत्यर्थबोधे शक्तम्, ततः प्रथमात्प्रातिपदिकादित्यर्थो भविष्यतीति भावः। ननु ज्ञापकात्सुबन्तस्य प्रकृतित्वेऽपि 'प्रातिपदिकात्परः सुबन्तात्पर' इत्यर्थः, तत्र सुबन्तात्परत्वमव्यवहितं, प्रातिपदिकात्तु व्यवहितं सामर्थ्यादिति,-प्रातिपदिकस्यापि सन्निहितत्वात्तद्विशेषणं 'वृद्धा'दित्यादि भविष्यतीति को विरोधोऽत आह-**यदीति।** **वृद्धादिविशेषणत्वेनेति** बहुव्रीहिः। अयं भावः-'वृद्धाच्छ' इत्यादौ 'वृद्धा'दित्यादि प्रकृतिबोधकं, तस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वे तस्यैव प्रकृतित्वं लभ्यते इति प्रकृतित्वप्रतिपादनरूपं यत्प्रयोजनं तदधिकारस्योक्तं तद्विरुध्यते इति। किञ्च विनिगमनाविरहादुभयोर्विशेषणं स्यात्, ततश्च 'ज्ञानामयं ज्ञीय' इत्यत्रैव स्यात्, 'ज्ञयोरय'मित्यत्र न स्यात्। 'ज्ञा'शब्दोऽत्राऽऽबन्त इति भावः। **समर्थस्येति।** लक्ष्याऽनुरोधात्प्रातिपदिकादित्येतत्सामर्थ्याच्च तस्यैव विशेषणं भविष्यतीति भावः। भाष्ये-**प्रष्ठौह इति।** 'वहश्चे'ति ण्विः। एतद्भाष्यप्रामाण्यात्तत्र 'छन्दसी'ति नाऽनुवर्त्तते, न हि विग्रहवाक्यं छन्दः। ण्यन्ताद्विचि तु णिलोपस्य स्थानिवत्त्वादूठ् दुर्लभः, 'क्वौ लुप्त'मित्यत्र 'क्वि'ग्रहणं विचोऽप्युपलक्षणं वा। **कीलालप इति।** एतद्भाष्यप्रामाण्यादातो मनिनित्यादिसूत्रे 'छन्दसी'त्यस्याऽसम्बन्धः, तेनैवाऽत्र विच्। क्विपि त्वत्रेत्त्वं स्यात्, आदन्तात्क्विपोऽनभिधानाच्चेत्याहुः। [तत्त्वमन्यतो बोध्यम्]॥

पपुष इति। एतद्भाष्यप्रामाण्यादेव क्वसुर्लोकेऽपि क्वचिद्भवति, 'भाषायां सदवसे'त्यत्र सदादिग्रहणन्तूदाहरणमात्रमित्याहुः। **नित्यत्वादिति।** पदस्य विभज्याऽन्वाख्याने

परत्वान्नलोपः ॥ असिद्धो नलोपस्तस्याऽसिद्धत्वात्तद्धितोत्पत्तिर्भविष्यति ॥ परिगणितेषु कार्येषु नलोपोऽसिद्धो न चेदं तत्र परिगण्यते ॥ इदमपि तत्र परिगण्यते ॥ कथम्? ॥ सुब्विधिरिति सर्वविभक्त्यन्तः समासः-सुपो विधिः सुब्विधिः। सुबन्ताद्विधिः सुब्विधिरिति ॥ [विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्] ॥

तत्र जातः ४।३।२५।

किमर्थं जातादयोऽर्था निर्दिश्यन्ते? ॥ जातादिष्वर्थेषु घादयो यथा स्युः स्वार्थे मा भूवन्निति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं-शेष इति वर्त्तते, तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति ॥

अत उत्तरं पठति ॥*॥ तत्रजातादिषु वचनं नियमार्थम् ॥*॥ नियमार्थोऽय-

---

प्र.] नलोपस्य प्रत्ययलक्षणेन प्राप्त्या नित्यत्वं मन्यते। **परत्वादिति**। द्वावपि लुङ्नलोपौ नित्यौ। 'यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्य'मिति नलोपोऽपि नित्य इति भावः। एतच्चाऽन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधत इत्येतदनाश्रित्योक्तम्। एतदेव त्वाश्रयणीय-मन्यथाऽन्तरङ्गत्वात्पद्भावादयो नित्यमपि लुकं बाधेरन्। तदुक्तम्-'परनित्यान्तरङ्गप्रतिपद-विधयो विरोधिसंनिपाते-तेषां मिथः प्रसङ्गे-परबलीयस्त्व'मिति। **सुबन्ताद्विधिरिति**। ततश्च तद्धितोऽपि सुब्विधिरिति तत्र कर्त्तव्ये नलोपस्याऽसिद्धत्वादप्रवृत्तिः। तद्धिते तु कृते लुकोऽपि सुब्विधित्वात्तत्र नलोपस्याऽसिद्धत्वाल्लुक्प्रवर्त्तते। ततो भत्वान्नलोपाभावः ॥

तत्र। जातादिषु घादीनामपेक्षामाश्रित्य शेषग्रहणं प्रत्याख्यातम्। इह तु शेष इत्यस्य लक्षणत्वमधिकारत्वं चाश्रित्य जाताद्यर्थाक्षेपः-**किमर्थमिति**। प्रत्ययार्थवशेना-ऽभिधानसामर्थ्येन च समर्थविभक्तिर्लप्स्यत इति तन्निर्देशोऽपि न कर्त्तव्य इति भावः।

तेन स्वार्थ इति। ननु स्वार्थोऽपि प्रत्ययविधावनुपयोगाच्छेष इति कुतस्तत्र न स्युः?। उच्यते-अन्तरेणापि शेषाधिकारं चातुरर्थपर्यन्तापत्याद्यर्थनिवृत्त्या स्वार्थे घादिषु प्राप्तेषु

उ.] इदम्। **नलोपस्येति**। लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेन पदत्वादिति भावः। ननु लुकि सति भत्वे पदत्वाऽभावान्नलोपाऽप्राप्तेः कथं तस्य नित्यत्वमत आह-**यस्येति**। **परनित्येति**। 'एते विधयो विरोधिभिः पूर्वादिभिः सन्निपाते भवन्ती'ति शेषः। **तेषां मिथः प्रसङ्गे**-परनित्याद्यो-रेकत्र प्रसङ्गे 'परनित्याऽन्तरङ्गे'ति पाठरीत्या यत्परं तद्बलीय इति परिभाषार्थः। **अन्ये तु**-पद्भावादिविषये 'लुकि कृते' इति भाष्यस्य-'अन्तरङ्गानपीति न्यायेने'ति शेषः। लुकि कृतेऽपि प्रत्ययलक्षणेन पदत्वसत्त्वान्नलोपः प्राप्नोतीत्याह-**इह तर्हीति**। उत्तरयति-**लुकि कृते भत्वा-दिति**। समानाऽवधिकसर्वपदत्वबाधो भत्वेनेति भावः। 'इदमिहे'त्यादि भाष्यन्तु 'अन्तरङ्गान-पी'ति परिभाषाऽनभिज्ञयोरेकदेशिनोरुक्तिप्रत्युक्तिपरमित्याहुः ॥ **[विभाषापूर्वाह्ण]** ॥२४॥

तत्र जातः। ननु 'शेष' इत्यधिकारेऽपि समर्थविभक्तिनिर्देशायैतान्यावश्यकानीत्यत आह-**प्रत्ययार्थेति**। ननु जातरूपप्रत्ययार्थे सप्तम्या इव तृतीयाया अपि योग्यत्वादाह-**अभिधानेति**। **स्वार्थव्यतिरिक्तेति**। उपयुक्तादन्यस्योपयुक्तसजातीयस्यैव ग्रहणा-

मारम्भः-जातादिष्वेव घादयो यथा स्युरिह मा भूवन्-'तत्राऽऽस्ते तत्र शेते' इति ॥ यदि नियमः क्रियते-दार्षदाः सक्तवः-औलूखलो यावक इति न सिध्यति ॥ 'संस्कृत'मित्येवं भविष्यति ॥ भवेत्सिद्धं दार्षदाः सक्तव इति, इदन्तु न सिध्यति-औलूखलो यावक इति। संस्कृतं नाम तद्भवति यत्तत एवाऽपकृष्याऽभ्यवह्रियते, न च यावक उलूखलादेवाऽपकृष्याऽभ्यवह्रियते, अवश्यं रन्धादीनि प्रतीक्ष्याणि।-तस्मान्नार्थोऽनेन नियमेन ॥

कस्मान्न भवति-तत्रास्ते तत्र शेत इति? ॥ अनभिधानात् ॥ तच्चाऽवश्यमनभिधानमाश्रयितव्यं।-क्रियमाणेष्वपि ह्यर्थनिर्देशेषु यत्र जातादिषूत्पद्यमानेन प्रत्ययेनाऽर्थस्याऽभिधानं न भवति,-तत्र प्रत्ययोत्पत्तिर्न भवति। तद्यथा-अङ्गुल्या खनति, वृक्षमूलादागत इति ॥

न तर्हीदानीं जातादयोऽर्था निर्देष्टव्याः? ॥ निर्देष्टव्याश्च ॥ किं प्रयोजनम्? ॥ अपवादविधानार्थम्। प्रावृषष्ठप्,-प्रावृषि जातः प्रावृषिकः ॥

क्व मा भूत्? ॥ प्रावृषि भवाः-प्रावृषेण्या बलाहका इति ॥

यानि त्वेतानि निरपवादान्यर्थादेशनानि तानि शक्यान्यकर्त्तुं-'कृतलब्धक्रीतकुशलाः'-स्रौघ्नो देवदत्त इति ॥ [तत्र जातः] ॥

श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक्

॥ * ॥ लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ **लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्।** चित्रा-**चित्रायां जाता चित्रा स्त्री।** चित्रा ॥ रेवती-**रेवती स्त्री।** रैवती ॥ रोहिणी-**रोहिणी स्त्री ॥**

॥ * ॥ फल्गुन्यषाढाभ्यां टाऽनौ ॥ * ॥ **फल्गुन्यषाढाभ्यां टाऽनौ वक्तव्यौ। फल्गुनी अषाढा उपदधाति** ॥ * ॥ श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण् ॥ * ॥ **श्रविष्ठाषाढाभ्यां**

प्र.] शेषाधिकारः स्वार्थव्यतिरिक्तार्थपरिग्रहार्थः ॥ **तत्रास्ते इति।** स्रुघ्न आस्त इत्यादावपि शेष इत्यस्य लक्षणत्वात्प्रत्ययप्रसङ्गः। **संस्कृतमिति।** उपयोगफला हि क्रिया संस्कार इति मन्यते। **तच्चावश्यमिति।** अर्थनिर्देशकरणवादिनाऽप्यनिष्टवृत्तयेऽवश्यमाश्रयितव्यमनभिधानमित्यर्थः। **अपवादविधानार्थमिति।** असंकरेण विशिष्ट एवार्थेऽपवादा यथा स्युरित्येवमर्था अर्थनिर्देशा इत्यर्थः ॥ [**तत्र जातः**] ॥

श्रविष्ठा। रेवतीरोहिणीति। नक्षत्राऽणो लुकि कृते लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य

उ.] दिति भावः। भाष्ये-**अयमारम्भ इति।** 'तत्र जात' इत्यादिसूत्रसमूहारम्भ इत्यर्थः।

नियमाऽभावे प्रत्ययप्रसङ्गमुपपादयति-**स्रुघ्न इत्यादि। उपयोगः**-साक्षाद्भोजनादौ विनियोगः। नन्वर्थनिर्देशं विनाऽप्यपवादविधाने को दोषोऽत आह-**असंकरेणेति।** अन्यथा प्रावृष एण्यठयोः सर्वेष्वर्थेषु पर्यायप्रसङ्गः स्यादिति भावः ॥ [**तत्र जातः**।] ॥२५॥

श्रविष्ठा। ननु गौरादौ 'रेवतीरोहिणी नक्षत्रे' इत्युक्तेः कथमत्र ङीषत आह-**पिप्प-**

छण्वक्तव्यः। श्राविष्ठीयाः। आषाढीयाः॥ लुक उपसङ्ख्यानं तर्हि वक्तव्यं?॥

॥ * ॥ न वा नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुग्वचनात्॥ * ॥ न वा वक्तव्यं॥ किं कारणम्? 'नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुग्वचनात्'। नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुगित्येवमत्र लुग्भविष्यति॥

प्रायभवः।४।३।३९।

॥ * ॥ प्रायभवग्रहणमनर्थकं तत्रभवेन कृतत्वात्॥ * ॥ प्रायभवग्रहणमनर्थकम्॥ किं कारणम्?॥ 'तत्रभवेन कृतत्वात्'। यो हि राष्ट्रे प्रायेण भवति तत्रभवोऽसौ भवति, तत्र 'तत्रभव' इत्येव सिद्धम्॥ न सिध्यति-अनित्यभवः प्रायभवः, नित्यभवस्तत्र भवः[2] ॥ * ॥ अनित्यभवः प्रायभव इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यम्॥ * ॥ यद्भवान्मुक्तसंशयं तत्रभवे उदाहरणं न्याय्यं मन्यते-स्रौघ्नो देवदत्त इति,-तेनैतत्तुल्यम्। सोऽपि ह्यवश्यमुदकदेशादीन्यभिनिष्क्रामति॥ अथैतद्भवान्प्रायभवे उदाहरणं न्याय्यं मन्यते,-तत्रभवे किमुदाहरणम्?॥ यत्तत्र नित्यं भवति-स्रौघ्नाः प्रासादाः, स्रौघ्नाः प्राकारा इति॥

एवन्तर्हि 'तत्र भव' इति प्रकृत्य जिह्वामूलाङ्गुलेश्छो विधीयते स यथैव[3] तस्मिन्दृष्टापचारे अङ्गुलीयमिति भवत्येवं प्रायभवेऽपि भविष्यति॥

प्र.] लुक्। ततो गौरादिषु 'पिप्पल्यादयश्चे'ति पाठादादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वान्ङीष्प्रत्ययः। नवेति-लुक एव प्रत्याख्यानं प्रत्ययास्तूपसंख्येयाः॥ [श्रविष्ठाफल्गुनी]॥

प्राय। तत्र भवेनेति। भवे सामान्ये प्रायभवस्यापि विशेषस्यान्तर्भावादिति भावः। अनित्यभव इति।-अर्थभेदमनेनाचष्टे। यस्तत्र कदा चिद्भवति कदा चिन्न भवति स प्रायभवः। यस्य तु नियत आधाराधेयभावः स तत्रभव इतिभावः। एतन्निराकरोति-

---

उ.]ल्यादयश्चेति। ङीष्प्रत्यय इति। 'काशकृत्स्ने'तिवत्-'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायस्तु न, कृतलुकां पिप्पल्यादिषु पाठादित्याहुः। ननु लुग्विधानेन कथं टाऽनादिविधायकप्रत्याख्यानमत आह-लुक एवेति॥ [श्रविष्ठाफल्गुनी]॥ ३४॥

प्रायभवः। ननु भवेन प्रायभवस्य कथं गताऽर्थता, अर्थभेदादत आह-भवे इति। मुक्तसंशयेनेतीति। एवञ्च 'तत्र भव' इत्यत्र सर्वं गृह्यते, अभिधानस्वाभाव्याच्च व्यवस्थेति भावः। भाष्ये-देवदत्तस्याऽनित्यभवत्वमुपपादयति-सोऽपि ह्यवश्यमुदकदेशादीनीति। जलाहरणाद्यर्थमिति भावः। 'उदग्देशादीनी'ति क्वचित्पाठः। अयमेव युक्तः पाठः। जलादेः स्रुघ्नदेशेऽपि सुलभत्वादिति बोध्यम्। भाष्ये-यत्तत्र नित्यमिति। एवञ्च तदेवोदाहरणं स्यान्न तु 'स्रौघ्नो देवदत्त' इति। एवञ्च संग्रहादिषु तदुदाहरणदानमसङ्गतं स्यादिति भावः।

नित्यभवस्यैव 'तत्र भव' इत्यत्र ग्रहणे दोषान्तरमाह भाष्ये-एवं तर्हीति। किञ्चेत्यर्थः। अभ्युपेत्य वा दोषान्तरमाह-एवं तर्हीति। दृष्टाऽपचारे इति। दृष्टव्यभिचारे। अङ्गुलीसम्बन्धाऽभावेऽपीति यावत्। तस्मिन्नङ्गुलीभवेऽङ्गुलीयमिति भवतीत्यर्थः। ननु 'उपजानु'-

---

१'तर्त्हि वक्तव्य'मिति 'सतर्हि लुग्वक्तव्यः'इति च पा.।२अयं पाठो न सार्वत्रिकः। ३'यथा' पा.।

इदन्तर्हि प्रयोजनं-प्रायभव इति प्रकृत्योपजानूपकर्णोपनीवेष्ठकं वक्ष्यति स प्रायभवे यथा स्यात्तत्रभवे मा भूत्-उपजानु भवं गड़िति ॥ अथेदानीं तत्रभव इति प्रकृत्य शरीरावयवाद्यद्विधीयते सोऽत्र कस्मान्न भवति ?॥ अनभिधानात् ।। यथैव तर्ह्यनभिधानाद्यन्न भवत्येवं ठगपि न भविष्यति ॥

कोशाड्ढञ् ४।३।४२।

॥ * ॥ विकारे कोशाड्ढञ् ॥ * ॥ विकारे कोशाड्ढञ्वक्तव्यः-कोशस्य विकारः कौशेयम् ॥ * ॥ सम्भूते ह्यर्थानुपपत्तिः *॥ सम्भूत इतिह्युच्यमानेऽर्थस्यानुपपत्तिः स्यात् । न ह्यदः कोशे सम्भवति ॥ किन्तर्हि ?॥ कोशस्याऽदो विकारः ॥ यदि विकार इत्युच्यते भस्मन्यपि प्राप्नोति । भस्माऽपि कोशस्य विकारः ॥

अथ सम्भूत इतिह्युच्यमाने क्रिमौ कस्मान्न भवति ? । क्रिमिरपि हि कोशे सम्भवति ॥ अनभिधानात् । यथैव तर्ह्यनभिधानात्क्रिमौ न भवत्येवं भस्मन्यपि न भविष्यति । अर्थश्चोपपन्नो भवति ॥ [कोशाड्ढञ्]॥

प्र.] मुक्तसंशयेनेति । अथेति । जानुसमीपस्थशरीरावयववाच्युपजानुशब्द इति भावः। एवं ठगपीति । तत्रभवाऽधिकारे ठग्विधीयमानः प्रायभव एव भविष्यतीत्यर्थः॥ [प्राय.]

कोशा । विकारे इति । 'तस्य विकार' इत्यत्र प्रकरणे सूत्रमिदं कर्त्तव्यम् । 'एण्या ढ'ञिति कृत्वा 'कोशा'दिति कर्त्तव्यम् । अर्थानुपपत्तिरिति । कौशेयशब्दस्य लौकिको योऽर्थः सूत्रवस्त्रलक्षणः स एवं नोपपद्यते, लौकिकोऽर्थो न संगृहीतः स्यादित्यर्थः। नह्यद इति । कौशेयशब्दाभिधेयं वस्त्रसूत्रलक्षणं कोशे न संभवतीत्यर्थः। ननु कोशस्य वस्त्र-कारणत्वात्कारणे च कार्यस्य संभवात्कथमर्थाऽनुपपत्तिः; नैष दोषः, लौकिकप्रसिद्धार्थबाध एवं कृतः स्यात् । नहि कार्यावस्थायां लोकः कार्यकारणयोः संभवक्रियापेक्षमाधाराधेयभाव-मवगच्छति, किन्तर्हि ? प्रकृतिविकारभावम् । अर्थश्चेति । लौकिकोऽर्थो विकारे प्रत्यय-विधानेन शास्त्रेणानुसृतत्वाद्युक्तियुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ [कोशाड्ढञ्] ॥

उ.] शब्दस्य कथं शरीराऽवयववाचकत्वमत आह-जानुसमीपेति । प्रायभव एवेति । अभिधानस्वाभाव्यात्तत्र भवविशेष एव तदुत्पत्तिर्भविष्यतीति नाऽर्थः 'प्रायभव' इत्यधिका-रेणेति भावः । [प्रायभवः]॥ ३९ ॥

कोशाड्ढञ् । विकारे इति नाऽपूर्वमित्याह-तस्य विकार इति । तत्र लाघवम-प्याह-एण्या इति । लौकिक इति। एतच्च इष्टाऽर्थाऽनुपपत्तिरिति 'अर्थाऽनुपपत्ति'रित्यस्यार्थ इति भावः । स एवमिति । सम्भूताऽधिकारे क्रियमाणे इत्यर्थः । सम्भवः-उत्पत्तिः, सम्भा-वनाधेयस्याधारपरिमाणाऽनतिरेकश्च । अद इत्यस्य च-लोके बोध्यमानमित्यर्थस्तदाह-कौशेयेति । सम्भवक्रिया-उत्पत्तिक्रिया । किन्तर्हि प्रकृतीति। 'तन्तुषु पट' इति तु न सम्भवक्रियाऽपेक्ष आधाराधेयभावः, किन्त्ववयवेषु आधारत्वोपचारः । न हि तथा कोश इति भावः। युक्तियुक्तो भवतीति । स्वस्मिञ्शब्दस्य साधुत्वनियामको भवतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन् ४।३।४८।

अयुक्तोऽयं निर्देशः। 'काला'दिति वर्त्तते। न च कलापी नाम कालोऽस्ति ॥ नैष दोषः—साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। कलापिसहचरितः कालः—कलापी काल इति ॥ [कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन्] ॥

तत्रभवः ।४।३।५३।

'तत्रे'ति वर्त्तमाने पुनस्तत्रवचनं[1] किमर्थम्? ॥*॥ तत्रप्रकरणे तत्रेति पुनर्वचनं[2] कालनिवृत्त्यर्थम्॥*॥ **तत्रप्रकरणे तत्रेति पुनर्वचनं क्रियते कालाधिकारनिवृत्त्यर्थम्[3]। कालाधिकारो निवर्त्यते ॥ न हि काको वाश्यत इत्येवाधिकारा निवर्त्तन्ते?। कोवाऽभिसंबन्धो यत्तत्रग्रहणं कालाधिकारं निवर्त्तयेत्? ॥ एषोऽभिसंबन्धः—कालाभिसम्बद्धं हि तत्रग्रहणमनुवर्त्तते। 'तत्र'ग्रहणञ्च 'तत्र'ग्रहणस्य निवर्त्तकं भवति। तस्मिंश्च[4] निवृत्ते कालाऽधिकारोऽपि निवर्त्तते ॥** [तत्र भवः] ॥

गम्भीराञ्ञ्यः ।४।३।५८। अव्ययीभावाच्च ४।३।५९।

॥ * ॥ ञ्यप्रकरणे परिमुखादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ **ञ्यप्रकरणे परिमुखादिभ्य उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। पारिमुख्यम्। पार्योष्ठ्यम्। पारिहनव्यम्।** ॥ * ॥ अव्ययीभावाद्विधाने उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधः ॥*॥ **अव्ययीभावाञ्ञ्योविधाने[5]**

प्र.] कलाप्य। कलापिसहचरित इति। यस्मिन्काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स कलापीत्यर्थः ॥ [**कलाप्यश्वत्थ**] ॥

तत्र भवः। नहि काक इति। यथा काकवाशितस्य कालाधिकारनिवृत्तिर्नाभिधेया तथा तत्रशब्दस्यापीत्यर्थः। **तत्रग्रहणं चेति।** सप्तम्यर्थमात्रप्रतिपत्तिप्रयोजनन्तत्रग्रहणं कालसम्बद्धस्य विशेषफलस्य तत्रग्रहणस्य निवृत्तिं विरोधात्करोतीत्यर्थः ॥ [**तत्रभवः**] ॥

गम्भीरा। ञ्यप्रकरण इति। 'अव्ययीभावाच्चे'त्येतदतिव्यापकत्वादकृत्वा परिमुखादिभ्य एव ञ्यो विधेयः, गणे चाऽव्ययीभावकार्ययुक्तानि परिमुखादीनि पठित-

---

उ.] कलाप्यश्वत्थ। भाष्ये—**कालादीति वर्त्तते इति।** 'कालात्साधुपुष्प्य'दित्यतः। साहचर्यमुपपादयति—**यस्मिन्निति।** [**कलाप्यश्वत्थ**] ॥ ४८ ॥

तत्र भवः। भाष्ये—**कालाऽधिकार इति।** 'कालात्साध्वि'त्ययम्। **निवर्त्यत इति।** 'तत्रशब्देने'ति शेषः। न च 'तदस्य सोढ'मित्यनेन विच्छेदात्तत्रग्रहणाऽसम्बन्धः, तस्याऽन्यत्रापि पठितुं शक्यत्वादिति भावः। **विशेषफलस्येति।** कालनिष्ठसप्तम्यर्थप्रतिपत्तिफलस्येत्यर्थः। [**तत्र भवः**] ॥ ५३ ॥

गम्भीरा। ननु परिमुखादिभ्योऽव्ययीभावेभ्य एवेष्यते, अत एव सूत्रारम्भे 'उपकूलादिभ्यः प्रतिषेध' इत्युक्तं, तत्र 'अव्ययीभावाच्चे'त्येव सिद्धमत आह—**अव्ययीभावाच्चे-**

---

१ 'तत्रग्रहणं'। २ 'प्रकरणे पुनर्वचनं'। ३ 'कालनिवृ'। ४ 'तस्मिन्नितिवर्त्तमाने'। ५ 'भावाद्विधाने'।

उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। औपकूलः। औपमूलः। औपशालः॥

अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् ।४।३।६०।

अत्यल्पमिदमुच्यते ॥ * ॥ समानस्य[1] तदादेश्च ॥ * ॥ समानस्य—**सामानिकः।** तदादेश्च[2]—**सामानग्रामिकः। सामानदेशिकः** ॥ * ॥ अध्यात्मादिषु[3] चेष्यते ॥ * ॥ **आध्यात्मिकम्। आधिदैविकम्। आधिभौतिकम्** ॥ * ॥ ऊर्द्धं दमाच्च देहाच्च ॥ * ॥ **ऊर्द्ध्वं दमाच्च देहाच्च ठञ्वक्तव्यः। औद्ध्वंन्दमिकम्। और्ध्वदेहिकम्** ॥ * ॥ लोकोत्तरपदस्य च ॥ * ॥ **लोकोत्तरपदस्य च[3] ठञ्वक्तव्यः। ऐहलौकिकम्। पारलौकिकम्** ॥ * ॥ मुखपार्श्वतसोरीयः ॥ * ॥ **'मुख' 'पार्श्व' इत्येताभ्यां तसन्ताभ्यामीयप्रत्ययो वक्तव्यः। मुखतीयं। पार्श्वतीयं** ॥ * ॥ कुग्जनस्य परस्य च ॥ * ॥ **[जनस्य परस्य[4] च] ईयो वक्तव्यः, कुक्चागमः। जनकीयः। परकीयः** ॥ * ॥ ईयः कार्योऽथ मध्यस्य ॥ * ॥ **मध्यस्य ईयः कार्यः। मध्यीयः** ॥ * ॥ मण्मीयौ प्रत्ययौ तथा ॥ * ॥ **मण्मीयौ चाऽपि प्रत्ययौ वक्तव्यौ। माध्यमः। मध्यमीयः** ॥ * ॥ मध्यो मध्यं दिनण्चाऽस्मात् ॥ * ॥ **मध्यशब्दोऽयं मध्यं[5]शब्दमापद्यते दिनण्चास्मात्प्रत्ययो[6] वक्तव्यः। माध्यंदिन उपगायति** ॥ * ॥ स्थाम्नो लुगजिनात्तथा ॥ * ॥ **लुक्स्थाम्नो**

प्र.] व्यानि न तु प्रातिपदिकान्येव। तेन तेषां बहुव्रीहितत्पुरुषाणां ग्रहणं न भवष्यितीति भावः। अथ सूत्रं क्रियते तदाऽतिव्याप्तिपरिहारायेदं वक्तव्यमित्याह—**अव्ययीभावादिति॥**

अन्तः। ऊर्द्ध्वं दमाच्चेति। दम उत्तरपदे ठञ्संनियोगेनोर्द्ध्वशब्दस्य मकारान्तत्वं निपात्यते। **ऐहलौकिकमिति।** अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः। **मुखतीयमिति।** 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः'। **मध्यमीयइति।** गहादिषु 'मध्यो मध्यमं चाऽण्चरण' इति यत्पठितं तत्र पृथिवीमध्यवाची मध्यशब्दो गृह्यत इत्युक्तम्। ततोऽन्यत्रापि भवार्थे मध्य-

उ.] **त्येतदिति। इदं वक्तव्यमिति।** वक्ष्यमाणमुपकूलादिभ्यः प्रतिषेध इत्येतदित्यर्थः। एवञ्च 'परिमुखादिभ्य' इत्येवोक्त्वाऽव्ययीभावाच्चेति न वक्तव्यमिति भावः। बहुव्रीहितत्पुरुषाणामनभिधानान्न ग्रहणमित्यन्ये। [**गम्भीराञ्ञ्यः**] ॥ ५८ ॥

अन्तःपूर्व। उदाहरणे 'औद्ध्वं'मित्यनुस्वारश्रवणं कथमत आह-**दमे इति। न तु देहे।** और्ध्वदेहिकमिति भाष्ये तदनुच्चारणादिति भावः। भाष्ये—'तसन्ताभ्या'मिति वार्त्तिके आर्षत्वात्समासः। **अव्ययानाम्भेति।** 'मुखपार्श्वतसोर्लोपश्चे'त्यनार्षमिति भावः। गहादिपाठादेव सिद्धे इदं किमर्थमत आह—**गहादिष्विति।** प्रकृतवार्त्तिकप्रयोजनमाह—**ततोऽन्यत्राऽपीति।** ननु गहादिषु सर्वमध्यशब्दस्य ग्रहणमस्तु, इदञ्च न कार्यमत आह—**जातादिष्विति। 'स्थाम्नो लु'गित्यादि।** भवार्थप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः। **तदन्तविधि-**

१ 'समानस्य तदादेश्चअध्यात्मादिषु चेष्यते' इति पाठा०। अस्यार्द्धस्य व्याख्याभाष्यन्तु सम्प्रति लुप्तं समानाकारत्वादिति भातीति **गौडाः।** २ 'तदादेः' पा. ३ एतद्वार्त्तिकस्य पूर्वेणसहैवपाठेऽस्योदाहरणप्रतीकता बोध्या। ४ अयं न सार्वत्रिकः। ५ 'मध्यंभावम्'। ६ 'प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम्'।

वक्तव्यः । अश्वत्थामा ॥ * ॥ अजिनात्तथा ॥ * ॥ **अजिनान्ताच्च लुग्वक्तव्यः । कृष्णाजिनः । उष्ट्राऽजिनः । सिंहाऽजिनः । व्याघ्राऽजिनः** ॥ * ॥ बाह्यो दैव्यः पाञ्चजन्योऽथ गम्भीराञ्ञ्य इष्यते ॥ * ॥

[॥*॥ समानस्य तदादेश्च अध्यात्मादिषु चेष्यते। ऊर्ध्वं दमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च ॥ मुखपार्श्वतसोरीयः कुग्जनस्य परस्य च । ईयःकार्योऽथ मध्यस्य मण्मीयौ चापि प्रत्ययौ ॥ मध्यो मध्यं दिनण्चास्मात्स्थाम्नो लुगजिनात्तथा । बाह्यो दैव्यः पाञ्चजन्योऽथ गम्भीराञ्ञ्यइष्यते ॥*॥]

तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः ।४।३।६६।

किमर्थं भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः क्रियते ॥ * ॥ भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः ॥ * ॥ **भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः क्रियते, अपवादविधानार्थः। 'युगपदपवादान्वक्ष्यामी'ति ॥ किमुच्यतेऽपवादविधानार्थं इति, न पुनर्निर्देशार्थोऽपि स्यात् ?॥ कृतनिर्देशौ हि तावर्थौ एकस्तत्र भव इति, अपरस्तस्येदमिति॥ अथ व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं किमर्थम्?** ॥*॥ तत्र व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं भवार्थम् ॥*॥ **तत्र व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं क्रियते-भवार्थम् ॥ किमुच्यते**

प्र.] मीय इति यथा स्यादिति मीयप्रत्ययविधिः। जातादिषु पृथिवीमध्यवाचिन एव मध्यमीय इति यथा स्यान्मध्यान्तरवाचिनो मा भूदित्येवमर्थं गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभाव इत्युक्तम् । **स्थाम्नो लुगजिनात्तथेति** । उभाभ्यामपि तदन्तविधिरिष्यते । **बाह्य इति** । 'गम्भीराञ्ञ्य' इत्यत्रेदं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ **[अन्तःपूर्वपदा]** ॥

तस्य व्या। अधिकारोऽयमिति वृत्तिकारैर्व्याख्यायि[2],तत्र प्रयोजनं पृच्छति-**किमर्थमिति**। यथाविहितविधानार्थमेव भवव्याख्यानयोरुपादानं कस्मान्न भवतीति भावः । **अपवादविधानार्थं इति**। वक्ष्यमाणाष्ठञादयोऽपवादा भवव्याख्यानयोर्यथा स्युरित्येवमर्थस्तयोरधिकार इत्यर्थः । **निर्देशार्थोऽपीति**। अणादीनां घादीनां[3]चार्थनिर्देशार्थोऽपीत्यर्थः। **भवार्थमिति**। उत्तरैर्योगैर्भवे व्याख्यातव्यनाम्न एव यथा प्रत्यया स्युरित्येवमर्थमित्यर्थः । **व्याख्याने**

उ.] रिष्यत इति। भाष्ये तदन्तोदाहरणादिति भावः। **इदं वक्तव्यमिति** । यो गम्भीराञ्ञ्य उक्तः, स एषु इष्यत इति भाष्याक्षरार्थः । यद्यपि बाह्यदैव्यौ-'बहिषष्टिलोपो यञ्च' 'देवाद्यञञौ' इति सिद्धौ, तथापि तयोरपि भवार्थे एव प्रवृत्तिं सूचयितुमिदन्यत्राऽभिधानमिति भावः । अत एव तद्वार्तिके-'बहिर्भवो बाह्यः' इत्येव विग्रहो भाष्ये दर्शितः ॥

तस्य व्याख्यान । अधिकारोऽयमिति । विधौ फलाऽभाव इति तेषां गूढोऽभिप्रायः । अधिकारफलप्रश्नो युगपत्तत्करणफलप्रश्नश्चाऽत्र । अन्त्यफलम्-पृथगपवादसूत्रकरणाऽभाव इति बोध्यम् । **यथाविहितेति** । घादिविध्यर्थमित्यर्थः । विध्यर्थमेव किन्नेति प्रश्नाशयः । विधौ फलाऽभाव इत्यभिप्रायेणैवाह भाष्ये-**अपवादविधानार्थं इति**।

---

१ इदमिदानीं लुप्तं, भाष्यशैलीसिद्धतया त्वस्माभिरत्र स्थापितमिति **गौडाः**।
२ 'आख्यायि' पा० । ३ 'घादीना'मिति क्वचिन्नास्ति ।

भवार्थमिति, न पुनर्व्याख्यानार्थमपि स्यात् ? ॥ ॥ * ॥ व्याख्याने ह्यवचनात्सिद्धम् ॥*॥ व्याख्याने हि [क्रियमाणे] अन्तरेण वचनं सिद्धम्। यत्प्रति व्याख्यानमित्येतद्भवति तस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति ॥ किं च प्रत्येतद्भवति ? ॥ व्याख्यातव्यनाम ॥ यदुच्यते भवार्थमिति तन्न, व्याख्यानार्थमपि व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं क्रियते। इह मा भूत्-पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसलेति ॥

अथ क्रियमाणेऽपि व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति ? ॥ अवयवशो ह्याख्यानं व्याख्यानं, पाटलिपुत्रं चा[2]ऽस्मा अवयवश आचष्टे ईदृशा अस्य प्राकारा ईदृशा अस्य प्रासादा इति॥ सत्यमेवमेतत्क्वचित्तु काचित्प्रसृततरा गतिर्भवति। शब्दग्रन्थेषु चैषा प्रसृततरा गतिर्भवति। निरुक्तं व्याख्यायते व्याकरणं व्याख्यायत इत्युच्यते, न कश्चिदाह पाटलिपुत्रं व्याख्यायत इति ॥

॥ * ॥ भवे मन्त्रेषु लुग्वचनम् ॥ * ॥ भवे मन्त्रेषु लुग्वक्तव्यः। अग्निष्टोमे भवो मन्त्रः-अग्निष्टोमः। राजसूयः। वाजपेयः ॥ * ॥ कल्पे च व्याख्याने ॥ * ॥ कल्पे च व्याख्याने लुग्वक्तव्यः। अग्निष्टोमस्य व्याख्यानं कल्पोऽग्निष्टोमः। राजसूयः। वाजपेयः ॥ स तर्हि वक्तव्यः ? ॥*॥ न वा तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम् ॥ * ॥ न वा वक्तव्यः ॥ किं कारणम् ? ॥ तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। अग्निष्टोमार्थः-अग्निष्टोमः। राजसूयः। वाजपेयः। [तस्य व्याख्यान इति] ॥

प्र.] हीति। व्याख्यानशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वाद्व्याख्यातव्याक्षेपस्य सिद्धत्वादिति भावः।

पाटलिपुत्रस्येति। यादृशः सुकोसलायां प्राकारादिसंनिवेशः तादृशः पाटलिपुत्र इति पाटलिपुत्रं व्याख्यातव्यं भवतीति स्यादेव प्रत्ययः। व्याख्यातव्यनामग्रहणात्तु व्याख्यातव्यत्वेन प्रसिद्धतमस्य ग्रन्थस्य यन्नाम तस्य ग्रहणादतिप्रसङ्गाभावः। अग्निष्टोमे भव इति। अग्निष्टोमशब्दोऽत्र क्रतुवाच्येव न तु व्याख्यातव्यवाचीति ठञभावादणो लुक्। कल्पे चेति। अत्र ठञ एव लुक्। [तस्य व्याख्यान इति] ॥

उ.] गूढाऽभिप्रायमजानान आह-न पुनर्निर्देशार्थ इति। व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं किमर्थमिति। व्याख्यानेनैव योग्यतावशादस्य सम्बन्धः। तत्राऽऽक्षेपादेव सिद्धिरिति मत्वा प्रश्नः। ननु सामान्यतो विधानेनाऽपि ततः सिध्यतीत्यत आह-उत्तरैरिति। व्याख्यातव्यनामग्रहणादिति। भवार्थत्वस्य व्याख्यातव्यग्रहणेनैव सिद्धे नामग्रहणमेतदर्थकमिति भावः। भाष्ये-क्वचित्तु काचिदिति। एवञ्च भवार्थमेव व्याख्यातव्यनामग्रहणमिति भावः।

नन्वग्निष्टोमादिभ्यो भवे लुग्विधाने 'क्रतुयज्ञेभ्यश्चे'ति भवे ठञ्विधानं व्यर्थं स्यादत आह-अग्निष्टोमशब्द इति। ठञ्विधानन्तु तदर्थमन्त्रादिलाक्षणिकाऽग्निष्टोमादिभ्यश्चरितार्थमिति भावः। अत्र ठञ एवेति। व्याख्यातव्यनामत्वादिति भावः। भाष्ये-स तर्हीति। भवे मन्त्रे व्याख्याने कल्पे च लुगित्यर्थः। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति। अग्निष्टोमार्थे मन्त्रे तदर्थे कल्पे चाऽग्निष्टोमत्वाऽऽरोपेण प्रयोग इति भावः। [तस्य व्याख्यानइति]॥

---

१ असार्वत्रिकोऽयं पाठः। २ 'चाप्यवयवशः' इति पाठा०।

क्रतुयज्ञेभ्यश्च ।४।३।६८।

क्रतुग्रहणं किमर्थं ?॥ 'यज्ञेभ्य' इतीयत्युच्यमाने य एव संज्ञीभूतका यज्ञास्तत एवोत्पत्तिः स्यात्, आग्निष्टोमिको राजसूयिको वाजपेयिकः। यत्र वा यज्ञशब्दोऽस्ति-नावयज्ञिकः, पाकयज्ञिकः । इह न स्यात्-पाञ्चौदनिकः । दाशौदनिकः। शातौदनिक इति। क्रतुग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति॥

अथ यज्ञग्रहणं किमर्थम्?॥ 'क्रतुभ्य' इतीयत्युच्यमाने य एव संज्ञीभूतकाः क्रतवस्तत उत्पत्तिः स्यात्-आग्निष्टोमिको राजसूयिको वाजपेयिक इति। इह न स्यात्-पाञ्चौदनिकः । दाशौदनिकः। शातौदनिक इति। यज्ञग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। [क्रतुयज्ञेभ्यश्च **]॥**

द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक् ।३।४।७२।

॥ * ॥ नामाख्यातग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम् ॥ * ॥ **नामाख्यातग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थं द्रष्टव्यम्। नामिकः। आख्यातिकः। नामाख्यातिकः॥**

विदूराञ्ञ्यः ।४।३।८४।

अयुक्तोऽयं निर्देशः, न ह्यसौ विदूरात्प्रभवति॥ किं तर्हि?॥ वालवायात्प्रभवति विदूरे तु संस्क्रियते। एवं तर्हि-॥*॥ वालवायो विदूरं च ॥ * ॥ **वालवायशब्दो विदूरशब्दमापद्यते ञ्यश्चाऽस्मात्प्रत्ययो वक्तव्यः** ॥ * ॥ प्रकृत्यन्तरमेव वा ॥ * ॥ **अथ वा प्रकृत्यन्तरं विदूरशब्दोऽस्ति वालवायस्य॥**

प्र.] क्रतु । क्रतुयज्ञशब्दयोः पर्यायत्वात्प्रश्नः-**क्रतुग्रहणमिति। संज्ञीभूतका इति।** मुख्या इत्यर्थः। **यत्र वेति।** बहुवचननिर्देशात्स्वरूपग्रहणे निरस्ते तदन्तविधिः स्यादिति भावः। **पाञ्चौदनिक इति।** सोमपानाभावादमुख्यत्वमेषामिति भावः । तस्माद्गौणमुख्यपरिहारार्थमुभयोरुपादानम्॥ **[क्रतुयज्ञेभ्यश्च]॥**

विदूरा। वालवाय इति। आदेश एव सूत्रे निर्दिष्टः। तेन त्वनुरूपः स्थानी वालवायशब्द आक्षिप्यते । यथा शिवादिगणे विश्रवणरवणेत्यादेशौ पठ्येते, ताभ्यां तु विश्रवःशब्दः स्थानित्वेनाक्षिप्यते । **प्रकृत्यन्तरमिति।** विदूरशब्दो नगरविशेषस्यैव

उ.] क्रतुयज्ञे। मुख्या इति। सोमसाध्येष्वेतौ मुख्याविति बोध्यम्। **बहुवचननिर्देशादिति।** तेन 'स्वं रूप'मित्येतद्बाधेन विशेषग्रहणवद्ग्रहणवर्तेत्येतद्बाधेन तदन्तानामपि ग्रहणं स्यादिति भावः। भाष्ये-**यत्र वेति**।-'वा'शब्दश्चार्थः। **अमुख्यत्वमिति।** एवं नवयज्ञादीनामपि तत्त्वं बोध्यम्। **[क्रतुयज्ञेभ्यश्च]**॥ ६८॥

विदूरा। 'वालवायो विदूरञ्चे'त्यस्य नाऽपूर्वत्वमित्याह-**आदेश एवेति। अनुरूपः**-प्रभवतीत्यर्थोऽनुरूपः। **वालवायस्येति**-भाष्ये। 'वाचक'इति शेषः। **न वै**

१'दाशौदनिक' इत्यतः पूर्वमत्र 'साप्तौदनिक' इति पा०।

न वै तत्र वालवायं विदूर इत्युपाचरन्ति ॥*॥ न वै तत्रेति चेद्ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥*॥ **तद्यथा-वणिजो वाराणसीं जित्वरीत्युपाचरन्त्येवं वैयाकरणा वालवायं विदूर इत्युपाचरन्ति ॥**

॥*॥ वालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा ॥ न वै तत्रेति चेद्ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥*॥

अभिनिष्क्रामति द्वारम् ।४।३।८६।

अयुक्तोऽयं निर्देशः। चेतनावत एतद्भवति निष्क्रमणंवाऽपक्रमणं वा। द्वारं चाऽचेतनम्॥ कथं तर्हि निर्देशः कर्त्तव्यः? ॥ 'अभिनिष्क्रमणं द्वार'मिति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः? ॥ न कर्त्तव्यः,-अचेतनेष्वपि चेतनवदुपचारो दृश्यते। तद्यथा-अयमस्य कोणोऽभिनिःसृतः, अयमभिप्रविष्ट इति ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ।४।३।८७।

॥ * ॥ लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम् ॥ * ॥ **अधिकृत्य कृते ग्रन्थ इत्यत्र आख्यायिकाभ्यो बहुलं लुब्वक्तव्यः। वासवदत्ता। सुमनोत्तरा। न च भवति भैमरथी ॥**

प्र.] पर्वतविशेषस्यापि वाचकः, स एवात्र प्रकृतित्वेनाश्रीयत इत्यर्थः। पर्वते विदूर[1]शब्दो न प्रसिद्ध इति चेत्, जित्वरीवद्व्यवहरेत्। प्रतिनियतपुरुषापेक्षाऽपि प्रसिद्धिर्भवति। वणिजश्च मङ्गलार्थं[2] वाराणसीं जित्वरीति व्यवहरन्ति।

अभि। चेतनावत इति। निष्क्रमणस्य पादविक्षेपरूपत्वादिति भावः। यद्यपि शकटादीनां निष्क्रमणादि भवति तथापि चेतनाधिष्ठितानां न तु स्वतन्त्राणामिति भावः। **अचेतनेष्वपीति।** देशान्तरप्राप्तिलक्षणकार्यदर्शनादचेतनेष्वपि क्रियाव्यवहारः। न च पादविक्षेप एव निष्क्रमणम्। 'वायुर्निष्क्रामती'ति दर्शनात्। ननु द्वारस्य देशान्तरप्राप्तिफलं[3] निष्क्रमणं नैवास्ति। एवं तर्हि करणस्यापि कर्तृसाध्यक्रियारोपादभिनिष्क्रामति द्वारमिति निर्देशः ॥ [**अभिनिष्क्रामति द्वारम्**] ॥

अधि। आख्यायिकाभ्य इति-तादर्थ्ये चतुर्थी। आख्यायिकाभिधानाय यः प्रत्ययस्तस्य बहुलं लुब्भवतीत्यर्थः ॥ [**अधिकृत्य कृते**] ॥

उ.] तत्रेत्येतद्व्याचष्टे-न वै लोके इति। मङ्गलार्थां वाराणसीमिति। स्मरणमात्रेण सर्वमङ्गलप्रयोजनां वाराणसीं तत्त्वादेव 'जित्वरी'ति व्यवहरन्तीत्यर्थः। स्मरणमात्रेण सर्वमङ्गलदत्वान्मरणमात्रेण मुक्तिदत्वात्सर्वोत्कर्षवत्त्वाज्जित्वरीति व्यवहार इति भावः। एवं व्याकरणे एव वालवायस्य विदूरशब्देन व्यवहार इति भावः ॥ [**विदूराञ्ञ्यः**] ॥४८॥

अभिनिष्क्राम। यद्यपीति। तेषाञ्च न पादविक्षेपरूपं निष्क्रमणमिति भावः। **तथाऽपीति।** अश्वादिपादविक्षेपस्य तत्राऽपि सत्त्वमिति भावः। **क्रियारोपादिति।**

---

१ **विदूरो** 'बीडर'नाम्ना प्रसिद्धो जनपदविशेषः, इदानीं **हैदराबाद** [दक्षिण]प्रदेशे वर्त्तते। तत्रैव पर्वते वैदूर्योत्पत्तिः। २ मङ्गलार्थामिति पा०। ३ 'फलं नैव निष्क्रमणमस्ति' पा०।

शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ।४।३।८८।

॥ * ॥ द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ * ॥ **द्वन्द्वे देवाऽसुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । दैवाऽसुरं राक्षोऽसुरम् । दैवासुरी राक्षोऽसुरी ॥** [शिशुक्रन्दयमसभ]॥

सोऽस्य निवासः ।४।३।८९। अभिजनश्च ।४।३।९०।

अथ निवासाऽभिजनयोः को विशेषः ? ॥ निवासो नाम यत्र संप्रत्युष्यते, अभिजनो नाम यत्र पूर्वैरुषितम् ॥ [अभिजनश्च]॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ।४।३।९८।

किमर्थं वासुदेवशब्दाद्वुन्विधीयते न 'गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वु'ञित्येव सिद्धं, नह्यस्ति विशेषो वासुदेवशब्दाद्वुञो वा वुनो वा । तदेव रूपं स एव स्वरः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं–'वासुदेवशब्दस्य पूर्वनिपातं वक्ष्यामी'ति ।

अथ वा नैषा क्षत्रियाख्या, संज्ञैषा तत्र भगवतः ॥[वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्]

प्र.] **सोऽस्य । निवासाभिजनयोरिति ।** अभिजनशब्देन पूर्वबान्धवा उच्यन्ते । तत्संबन्धाद्देशोऽभिजनो गृह्यते । निवासशब्देनाऽप्यधिकरणसाधनेन देश एवेत्यविशेषात्प्रश्नः । **निवासो नामेति ।** यत्र स्वयं वसति स तस्य निवासः, यत्र पूर्वबान्धवानामुषितं सोऽभिजन इत्यर्थः । निवाससाहचर्याच्चाऽभिजनो देशो गृह्यते, न तु पूर्वे बान्धवाः ॥ [**सोऽस्य निवासः**] ॥

वासुदेवा । वसुदेवस्यापत्यं वासुदेवः । ऋष्यन्धकेत्यणन्तः । तत्र गोत्रत्वात्क्षत्रियत्वाच्च वुञि रूपस्वरयोः सिद्धत्वात्प्रश्नः–**किमर्थमिति । पूर्वनिपातमिति ।** अभ्यर्हितं पूर्वं निपततीत्यस्यार्थस्य ज्ञापनार्थमित्यर्थः। **संज्ञैषेति ।** नित्यः परमात्मा देवताविशेष इह वासुदेवो गृह्यत इत्यर्थः । प्रसङ्गेन च निर्देशेन पूर्वोक्तोऽप्यर्थो ज्ञाप्यते ॥ [**वासुदेवार्जुनाभ्यां**]

उ.] असिरिछनत्तीतिवदिति भावः । [**अभिनिष्क्रामति द्वारम्**] ॥ ८६ ॥ **अधिकृत्य ।** आख्यायिकावाचकात्प्रत्ययाऽनुत्पत्तेः पञ्चम्यनुपपन्नेत्यतआह–**तादर्थ्येइति ।**

शिशुक्रन्दयम । भाष्ये–**देवासुरमित्यत्राख्यानं** विशेष्यम् । **दैवासुरीत्यत्र**–आख्यायिका विशेष्येति बोध्यम् । [**शिशुक्रन्द**] ॥ ८८ ॥

सोऽस्य निवासः । पूर्वबन्धवोऽभिजनाः,निवासो देश इति विशेषः स्पष्ट एवेत्यत आह–**अभिजनेति ।** ननु मुख्यार्थस्यैव ग्रहणं कुतो नेत्यत आह–**निवाससाहचर्याच्चेति ।**

वासुदेवार्जु । वासुदेवस्य गोत्रत्वादि दर्शयति–**वसुदेवस्येति । गोत्रत्वादिति ।** चिन्त्यमिदम् । अपत्याधिकारादुत्तरत्रलौकिकं गोत्रं, तच्च प्रवराऽध्यायप्रसिद्धमेव, न चैतत्तत्प्रसिद्धम् । अत एवाऽग्रे 'नैषा क्षत्रियाख्ये'त्येव भाष्ये वक्ष्यति । 'अभ्यर्हितं पूर्व'-मित्यर्थज्ञापनेऽपि चारितार्थ्याऽनुपपादनादाह–भाष्ये–**अथ वा नैषा क्षत्रियाख्येति ।**

जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानांबहुवचने ४।३।१००।

सर्ववचनं किमर्थम् ॥ * ॥ सर्ववचनं प्रकृतिनिर्ह्रासार्थम् ॥ * ॥ **सर्ववचनं क्रियते 'प्रकृतिनिर्ह्रासार्थं'। प्रकृतिनिर्ह्रासो यथा स्यात्** ॥*॥ तच्च मद्रवृज्यर्थम् ॥ * ॥ **तच्च मद्रवृज्यर्थं द्रष्टव्यम्। माद्रो भक्तिरस्य माद्रौ वा भक्तिरस्य मद्रक इत्येव यथा स्यात्। वार्ज्यो भक्तिरस्य वार्ज्यौ वा भक्तिरस्य वृजिक इत्येव यथा स्यात्॥** [जनपदिनां जनपद]

तेन प्रोक्तम् ।४।३।१०१।

॥ * ॥ प्रोक्तग्रहणमनर्थकं तत्राऽदर्शनात् ॥ * ॥ **प्रोक्तग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणं ॥ 'तत्राऽदर्शनात्'। ग्रामे ग्रामे काठकं कालापकं च प्रोच्यते तत्राऽ-**

प्र०] जन। जनपदिनः-जनपदस्वामिनः क्षत्रियाः। तद्वाचिनां बहुवचने जनपदवाचिना शब्देन समानश्रुतीनां जनपदवत्सर्वं भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषये। यथा अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य आङ्गक इत्यवृद्धादपीति वुञ्भवति। एवमङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्येत्यत्रापि भवति। एवं स्थिते **प्रश्नः-सर्ववचनमिति।** अन्तरेणापि सर्ववचनं 'जनपदव'दिति सामान्येनातिदेशः क्रियमाणः सर्वस्य भविष्यतीति भावः। **प्रकृतिनिर्ह्रासार्थमिति।** असति सर्वग्रहणे प्रत्ययस्यैव प्राधान्यादतिदेशः स्यान्न तु प्रकृतेरपि। सर्वग्रहणात्तु भवति। निर्ह्रासः-अपचयोऽल्पत्वमित्यर्थः। वृद्धिनिमित्तेषु वुञादिषु विशेषाऽभावं मत्वाऽऽह-**तच्चेति।** द्वित्वैकत्वयोश्च शब्दभेदादतिदेशः प्रकृतिनिर्ह्रासार्थो न तु बहुत्वे। तत्र मद्रा इति शब्दभेदाभावात्। **मद्रक इति।** मद्रस्यापत्यमिति 'द्व्यञ्मगधे'त्यण्। माद्रशब्दस्य मद्रशब्दातिदेशस्तत्प्रत्ययादेशश्च। **वार्ज्य इति।** वृजेरपत्यमिति 'वृद्धेत्कोसले'ति ञ्यङ्॥ **[जनपदिनां जनपदवत्]॥**

तेन। प्रपूर्वो वचिः प्रकाशने अध्यापनरूपे वा वर्त्तते, करणे वा। तत्राद्येऽर्थे प्रत्ययो न दृश्यते, द्वितीये तु सूत्रान्तरेण सिद्धमिति मत्वाह-**प्रोक्तग्रहणमिति। ग्रामे ग्राम इति।** सुशर्मादीनां प्रतिग्रामं प्रवक्तृत्वेऽपि सुशर्मणा प्रोक्तं काठकं सौशर्मणमिति प्रयोगो

उ०] देवताविशेष इति-बहुव्रीहिः। देवतापदंवोपलक्षणमित्याहुः **[वासुदेवार्जुनाभ्यां]**॥

जनपदिनां। करिष्यमाणपूर्वपक्षस्य स्फुटप्रतिपत्तये सूत्रार्थमाह-**जनपदिन इति। प्राधान्यादिति।** विधेयत्वेन प्राधान्यम्। प्रकरणाच्चेत्यपि बोध्यम्। ननु निर्ह्रासो ह्रस्वः, एवं हि 'वृजिक' इत्यसङ्गतमत आह-**निर्ह्रासोऽपचय इति।** जनपदाऽधिकारविहितप्रत्ययप्रकृतितुल्यतेति वाच्याऽर्थः। एवं हि तस्याऽपचयः फलति॥ **वृद्धिनिमित्तेष्विति।** 'आङ्गक' इत्यादौ। ननु विग्रहे द्विवचनबहुवचनयोरेवोल्लेखो निर्बीजोऽत आह-**द्वित्वेत्यादि। तत्प्रत्ययाऽतिदेश इति।** 'मद्रवृज्योः क'न्निति प्रत्ययः॥ **[जनपदिनां]**॥ १००॥

तेन प्रोक्तं। कालापककाठकयोर्गोत्रचरणाद्वुञ्धर्माम्नाययोरिति बोध्यम्। **प्रपूर्वो वचिरिति।** अध्यापनरूपे प्रकाशने वा वर्त्तते करणे वेत्यन्वयः। ननु 'काठक'मित्यादौ

दर्शनात्। न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते ॥ * ॥ ग्रन्थे च दर्शनात् ॥ * ॥ ['ग्रन्थे च दर्शनात्']॥ यत्र च दृश्यते ग्रन्थः स भवति। 'तत्र कृते ग्रन्थे'इत्येव सिद्धम् ॥ छन्दोऽर्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । न हिच्छन्दांसि क्रियन्ते। नित्यानि च्छन्दांसीति॥ ॥ * ॥ छन्दोऽर्थमिति चेत्तुल्यम् ॥*॥ छन्दोऽर्थमिति चेत्तुल्यमेतद्भवति, ग्रामेग्रामे काठकं कालापकञ्च प्रोच्यते तत्राऽदर्शनात्। न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते। 'ग्रन्थे च दर्शनात्'। यत्र च दृश्यते ग्रन्थः स भवति, तत्र कृते ग्रन्थ इत्येव सिद्धम् ॥

ननु चोक्तं-"न हिच्छन्दांसि क्रियन्ते नित्यानि च्छन्दांसी'ति॥ यद्यप्यर्थो नित्यो या त्वसौ वर्णानुपूर्वी साऽनित्या । तद्भेदाच्चैतद्भवति-काठकं कालापकं मोदकं पैप्पलादकमिति ॥ न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यम् ? ॥ वक्तव्यं च ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ यत्तेन प्रोक्तं न च तेन कृतं-माधुरी वृत्तिः॥ यदि तर्ह्यस्य

प्र.] न दृश्यत इत्यर्थः। **नित्यानीति**। कर्त्तुरस्मरणात्तेषामिति भावः । **या त्वसाविति**। महाप्रलयादिषु वर्णानुपूर्वीविनाशे पुनरुत्पद्य ऋषयः संस्कारातिशयाद्वेदार्थं स्मृत्वा शब्दरचनां विदधतीत्यर्थः । **तद्भेदादिति** । आनुपूर्वीभेदादित्यर्थः। ततश्च कठादयो वेदानुपूर्व्याः कर्त्तार एव न तु स्थिताया एव सुशर्मादिवत्प्रवक्तारः। ततश्च छन्दस्यपि 'कृते ग्रन्थे' इत्येव सिद्धः प्रत्यय इति भावः । **माधुरीति** । माधुरेण प्रथमतः प्रकाशितेत्यर्थः। 'कलापिनोऽ'णित्यण्ग्रहणस्याधिकविधानार्थत्वाद्वृद्धादप्यत्राऽण्भवति । द्विविधं चेह प्रोक्तं

उ.] प्रत्ययदर्शनान्न प्रत्ययो दृश्यत इत्यनुपपन्नमत आह-**सुशर्मादीनामिति**। भाष्ये-**ग्रन्थे चेति**। तेन कृते ग्रन्थे इत्यर्थः ॥ **ग्रन्थः स इति** । तेन कृतो ग्रन्थः स इत्यर्थः । **तुल्यमेतदिति**। वेदाऽनुपूर्व्यनित्येत्यर्थः। अंशेन वेदस्य नित्यत्वं स्वीकृत्यांऽशेनाऽनित्यत्वमाह-**यद्यप्यर्थ इति** । अनेन 'वेदत्वं शब्दाऽर्थोभयवृत्ती'ति ध्वनितम् । ननु 'धाता यथापूर्वमकल्पय'दित्यादिश्रुतिबलेनानुपूर्व्यपि सैवेति नव्यपूर्वमीमांसासिद्धान्तात्साऽनित्येत्ययुक्तमत आह-**महाप्रलयादिष्विति**। आनुपूर्व्यास्तत्तत्क्षणघटितत्वेनाऽनित्यत्वमिति भाव इति केचित्तन्न; 'यद्यप्यर्थो नित्य' इत्यादिवाक्यशेषविरोधात्, अर्थस्याऽपि ज्योतिष्टोमादेरनित्यत्वात् । प्रवाहाऽविच्छेदेन नित्यत्वन्तूभयोरपि, तस्मान्मन्वन्तरभेदेनाऽऽनुपूर्वी भिन्नैव। 'प्रतिमन्वन्तरञ्चैषा श्रुतिरन्या विधीयते' इत्युक्तेरित्य**न्ये**।[अ]**परे तु**'अर्थो नित्य' इत्यत्र कृतकत्वविरोधिनित्यत्वस्यैवाऽभ्युपगमः, पूर्वपक्षिणा तादृशनित्यत्वस्यैव छन्दस्सूक्तेः। एवञ्चाऽर्थशब्देनाऽत्र ईश्वरः। मुख्यतया तस्यैव सर्ववेदतात्पर्यविषयत्वात्,'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति गीतोक्तेरित्याहुः। वर्णाऽनुपूर्व्या अनित्यत्वे मानमाह भाष्ये-**तद्भेदाच्चेति**। अनित्यत्वव्याप्यभेदेन तत्सिद्धिः। भेदोऽत्र नानात्वम्। ईश्वरे तु न तत्त्वम्। भेदे मानं व्यवहारमाह-**काठकेत्यादि**। अर्थैक्येऽप्यानुपूर्वीभेदादेव काठककालापकादिव्यवहार इति भावः। अत्रानुपूर्व्यनित्येत्युक्तेः 'पदानि तान्येवे'ति ध्वनितम्। तदाह-**ततश्च कठादय इति**। अधिकं मन्जूषायां द्रष्टव्यम्। ननु माधुराद्वृद्धाच्छेन भाव्यमत आह-**कलापिनोऽणिति**।

१ इदं व्याख्यानं क्वाऽपि नोपलभ्यते ।

निबन्धनमस्तीदमेव वक्तव्यं तन्न वक्तव्यम् ॥ तदप्यवश्यं वक्तव्यं । यत्तेन कृतं न च तेन प्रोक्तम् ।–वाररुचं काव्यं । जालूकाः श्लोकाः ॥ [तेन प्रोक्तम्] ॥

कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ।४।३।१०४।

॥ * ॥ प्रत्यक्षकारिग्रहणम् ॥ * ॥ प्रत्यक्षकारिग्रहणं कर्त्तव्यमन्तेवास्यन्तेवासिभ्यो मा भूदिति ॥ तर्त्तहि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । ॥ * ॥ कलापिखाडायनग्रहणं ज्ञापकं–वैशंपायनान्तेवासिषु प्रत्यक्षकारिग्रहणस्य ॥ * ॥ यदयं कलापिखाडायनग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो–'नाऽन्तेवास्यन्तेवासिभ्यो भवती'ति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकं ?॥ वैशम्पायनान्तेवासी कठः । कठान्तेवासी खाडायनः । वैशम्पायनान्तेवासी कलापी । यद्यन्तेवास्यन्तेवासिभ्योपि स्यात्कलापिखाडायनग्रहणमनर्थकं स्यात् । पश्यति त्वाचार्यो–नान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो भवतीति–ततः कलापिखाडायनग्रहणं करोति ॥ ॥ * ॥ छन्दोग्रहणं चेतरथा ह्यतिप्रसङ्गः ॥ * ॥ छन्दोग्रहणं च कर्त्तव्यम् । 'इतरथा ह्यतिप्रसङ्गः' । इतरथाह्यतिप्रसङ्गः स्यात् । इहापि प्रसज्येत–तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका इति ॥

प्र.] गृह्यते–परकृतं स्वकृतं वा यत्प्रकाशितं । तेन प्रोक्ताधिकार एव कठादिभ्यो वक्ष्यमाणप्रत्ययविधानम् ॥ [तेन प्रोक्तम्] ॥

कलापि । प्रत्यक्षकारिग्रहणमिति । करोतेः क्रियासामान्यवाचित्वात्सामान्यस्य सर्वविशेषेषु समवायादध्ययनमिह करणं गृह्यते । शिष्यशिष्याणामपि शिष्यव्यवहारदर्शनाद्वार्त्तिकारम्भः । कलापिखाडायनग्रहणमिति । वैशम्पायनान्तेवासी कलापी । कलाप्यन्तेवासिनां वैशम्पायनान्तेवासित्वाण्णिनौ सिद्धे पृथक्कलापिग्रहणं प्रत्यक्षकारिग्रहणे लिङ्गम् । तथा वैशम्पायनान्तेवासी कठः, कठान्तेवासी खाडायनो वैशम्पायनान्तेवासी भवत्येवेति णिनौ सिद्धे शौनकादिषु णिन्यर्थं खाडायनग्रहणं साक्षाच्छिष्यग्रहणे लिङ्गमित्यर्थः । तित्तिरिणेति । छणोऽभावे यथाऽण्न भवति तथा 'छन्दोब्राह्मणानी'त्यत्रोक्तम् ॥

उ.] नन्वेवं कठादिभ्यः प्रोक्ताऽधिकारे प्रत्ययविधानं व्यर्थं, तत्र यत्प्रोक्तं न च तेन कृतमित्यर्थबाधादत आह–द्विविधञ्चेति । प्रोक्ताऽधिकार एवेति । कृतग्रहणेन स्वाऽप्रकाशितस्वकृतस्यैव ग्रहणादिति भावः ।

कलापिवैशम्पा । नन्वन्तेवासिनः प्रत्यक्षाऽध्येतारो न तु तथाकारिणोऽत आह–करोतेरिति । प्रत्यक्षत्वेन साक्षात्त्वमुपलक्ष्यते । ननु शिष्यशिष्या नाऽन्तेवासिनोऽत आह–शिष्यशिष्याणामपीति । कलापीति सूत्रस्य–कलाप्यन्तेवासिभ्यो वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च णिनिरित्यर्थः । भाष्ये–छन्दोग्रहणञ्चेति । शौनकादिसूत्रे 'छन्दसी'ति योगं विभज्य 'तित्तिरी'त्यादिसर्वसूत्रशेषत्वेन व्याख्येयमिति भावः । इत्यत्रोक्तमिति । 'अनभिधाना'दिति हि तत्रोक्तम् । प्रकारान्तरमपि मया तत्रोक्तम् । [कलापिवैशम्पा] ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ।४।३।१०५।

॥ * ॥ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वात् ॥ * ॥ **पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेष्वित्यत्र याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः- याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि । सौलभानीति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'तुल्यकालत्वात्' । एतान्यपि तुल्यकालानीति ॥** [पुराणप्रोक्तेषु] ॥

कृते ग्रन्थे ।४।३।११६।

॥ * ॥ कृते ग्रन्थे मक्षिकादिभ्योऽण् ॥ * ॥ **कृते ग्रन्थ इत्यत्र मक्षिकादिभ्योऽण्वक्तव्यः । मक्षिकाभिः कृतं–माक्षिकम् ॥** * ॥ तद्विशेषेभ्यश्च ॥ * ॥ **तद्विशेषेभ्यश्चाऽण्वक्तव्यः । सरघाभिः कृतं सारघम् । गार्मुतम् । पौत्तिकम् ॥ स तर्हि वक्तव्यः ? ॥ न वक्तव्यः ॥** * ॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥ * ॥ **योगविभागः करिष्यते । 'कृते ग्रन्थे' । ततः 'सञ्ज्ञायाम्' । सञ्ज्ञायां च तेन कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सरघाभिः कृतं सारघम् । गार्मुतम् । पौत्तिकम् । ततः 'कुलालादिभ्यो वुञ्' । 'संज्ञाया'मित्येव ॥** [कृते ग्रन्थे] ।

॥ * ॥ इति **श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरण**महाभाष्ये
चतुर्था**ध्यायस्य** तृतीये **पादे** प्रथम**माह्निकम्** ॥ * ॥

तस्येदम् ।४।३।१२०।

॥ * ॥ तस्येदमित्यसंनिहितेऽप्राप्तिरिदमः प्रत्यक्षवाचित्वात् ॥*॥ **तस्येदमित्यसंनिहितेऽप्राप्तिः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'इदमः प्रत्यक्षवाचित्वात्' । इदमित्ये-**

प्र.] **पुराण । तुल्यकालत्वादिति** । शाट्यायनादिप्रोक्तैर्ब्राह्मणैरेककालत्वादित्यर्थः ॥
कृते । योगविभाग इति ॥ 'संज्ञायां कुलालादिभ्यो वु'ञिति सूत्रं विभक्तव्यमित्यर्थः ॥
॥*॥इति **कैय्यट**कृते महाभाष्य**प्रदीपे चतुर्थ**स्याध्यायस्य **तृतीये** पादे **प्रथम**माह्निकम् ॥*॥
तस्येदम् । इदम इति । इदंशब्दाद्योऽर्थः प्रतीयते तस्मिन्नेव प्रत्ययप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

उ.]**पुराणप्रो । शाट्यायनादिति** । येषु ब्राह्मणेषु णिनिरिष्यते तैरेतानि तुल्यकालानीत्येतान्यपि पुराणप्रोक्तानीति भावः । एतेन 'शाट्यायनाद्यपेक्षयैतानि आधुनिकानी'ति वृत्त्याद्युक्तमपास्तम् । 'अत्राऽणि तद्विषयताया अपि प्रतिषेध' इति 'छन्दोब्राह्मणानी'त्यत्र भाष्ये उक्तम् ॥
कृते ग्रन्थे । भाष्ये–**मक्षिकादिभ्य इति** । अग्रन्थार्थमिदम् । नन्विदं विभक्तमेव पठ्यते तत्क योगविभागस्य कर्त्तव्यता चोद्यत इत्यत आह–**संज्ञायां कुलालेति** ॥११६॥
॥ * ॥ इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भसम्भव**नागोजीभट्टेन** कृते **भाष्यप्रदीपोद्द्योते**
चतुर्थस्याऽध्यायस्य तृतीये पादे **प्रथम**माह्निकम् ॥ ४।३।१ ॥ * ॥
तस्येदम् । नन्विदमित्यनेन सम्बन्धिनि प्रत्ययविधानात्सर्वत्र सेत्स्यतीत्यत आह–**इदंशब्दादिति । योऽर्थ इति** । प्रत्यक्षविषयत्वावच्छिन्न इत्यर्थः । ननु 'षष्ठी शेष' इत्य-

तत्प्रत्यक्षे वर्तते। तेनेहैव स्यात्–तस्येदमिति। तस्याऽद इति तस्य तदित्यत्र न स्यात्॥ * ॥ सिद्धं तु यद्योगा षष्ठी तत्र॥ * ॥ सिद्धमेतत्॥ कथम्?॥ 'यद्योगा षष्ठी वर्त्तते तत्रे'ति वक्तव्यम्॥*॥ अनन्तरादिषु च प्रतिषेधः॥*॥ अनन्तरादिषुच प्रतिषेधो वक्तव्यः।–तस्याऽनन्तरस्तस्य समीप इति॥ किं यद्योगा षष्ठी प्रवर्त्तत इत्यतोऽनन्तरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्यः?॥ नेत्याह–सर्वथाऽनन्तरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ * ॥ सिद्धं तु परिगणनात्॥ * ॥ सिद्धमेतत्॥ कथम्?॥ 'परिगणनात्'। परिगणनं कर्त्तव्यं–॥ * ॥ स्वे ग्रामजनपदमनुष्येभ्यः॥ * ॥ स्वे ग्रामजनपदमनुष्येभ्य इति वक्तव्यम्। ग्राम–स्रौघ्नः। माथुरः। ग्राम॥ जनपद–आङ्गकः। वाङ्गकः। जनपद॥ मनुष्य–दैवदत्तः। याज्ञदत्तः॥*॥ पत्राद्वाह्ये॥*॥ पत्राद्वाह्य इति वक्तव्यम्। आश्वम्। औष्ट्रं। गार्दभम्॥

॥*॥ रथाद्रथाङ्गे॥*॥ रथाद्रथाङ्ग इति वक्तव्यम्। आश्वरथम्। औष्ट्ररथम्। गार्दभरथम्।॥ * ॥ वहेस्तुरणिट्च॥*॥ वहेस्त्रन्तादण्वक्तव्यः, इट् च वक्तव्यः। संवोढुः स्वं–सांवहित्रम्॥ * ॥ अग्नीधः शरणे रण्भश्च॥ * ॥ अग्नीधः शरणे-रण्वक्तव्यो भसंज्ञा च वक्तव्या। अग्नीधः शरणम्–आग्नीध्रम्॥ * ॥ समिधामाधाने

प्र.] सिद्धंत्विति। येन सम्बन्धिना योगे षष्ठी विधीयते तस्मिन्नेव प्रत्यय इत्यर्थः। सर्वथेति। पाणिनीये कात्यायनीये च न्यास इत्यर्थः। पाणिनीयन्यासेऽपि देवदत्तस्येदमनन्तरमिति प्रत्ययप्रसङ्गः। सिद्धं त्विति। असंनिहिते प्रत्ययविधानमनन्तरादिषु चाऽप्राप्तिरित्यर्थः।

स्व इति। तेनात्मीयज्ञातिधनेष्वेव प्रत्यया भवन्ति न त्वनन्तरादिषु। पत्राद्वाह्य इति। 'पत्राध्वर्युपरिषदश्चे'त्यत्रायमर्थनिर्देशः। रथादिति। 'रथाद्यत्' 'पत्रपूर्वाद'ञित्येतयोर्योगयोरर्थनिर्देशः। सांवहित्रमिति। तत्र 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति ढत्वादीनामिटि कर्त्तव्येऽसिद्धत्वात्तृचि इटि रूपम्। आग्नीध्रमिति। अग्निमिन्धे इति क्विप्। अन्तर्भावितण्यर्थत्वादिन्धिः सकर्मकः। होता–अग्नीदुच्यते। तस्य शरणं–गृहम्–आग्नीध्रम्। भसंज्ञया पद-

---

उ.] स्याऽन्यसम्बन्धनिमित्तकत्वाभावादाह–येनेति। शेषे विशेषणे षष्ठी विधीयते, विशेषणश्च विशेष्यनिरूपितमिति भावः। सूत्रन्यासेऽसाधारणं, सूत्रवार्त्तिकन्यासयोः साधारणञ्च दोषं वार्त्तिककृत्स्वन्यासे-परिहरति–सिद्धन्त्विति। तद्व्याचष्टे–असन्निहिते प्रत्ययविधानमिति। तत्राऽयं दोष आद्येन 'सिद्धन्त्वि'त्यनेन 'अनन्तरादिषु चे'ति दोषो द्वितीयेन तेनोद्धृत इति भावः। 'असन्निहिते प्रत्ययविधाने'इति पाठे परिगणनेनाऽसन्निहिते प्रत्ययविधाने कृते सति 'अनन्तरादि'ष्विति द्वितीयोऽपि दोष उद्धृत इत्यन्वय इत्येके। आत्मीयज्ञातिधनेष्वेवेति। ग्रामादिभ्य एष्वेवेत्यर्थः। पत्राध्वर्य्विति। अत एव 'आश्व'मित्यादि तदुदाहरणं भाष्ये दत्तम्। पत्रपूर्वादिति। अत एव 'आश्वरथ'मित्याद्युदाहरणम्। तृचि–तृजवस्थायाम्। होतेति। ऋत्विग्विशेष इत्यर्थः। अन्यथा होत्राख्यऋत्विजस्तस्य भिन्नत्वादसङ्गतिः स्पष्टैव। भसंज्ञयेति। नन्वस्य भत्वस्याकडारस्थत्वाऽभावात्कथमनेन पदत्वबाधः,

---

१ 'असंनिहिते प्रत्ययविधाने' पा०।

षेण्यण् ॥ * ॥ समिधामाधाने षेण्यण्वक्तव्यः । समिधामाधानो मन्त्रः–सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् ॥ * ॥ चरणाद्धर्माम्नाययोः ॥ * ॥ 'चरणाद्धर्माम्नाययो'रिति वक्तव्यम् । कठानां धर्म आम्नायो वा–काठकम् । कालापकम् । मौदकम् । पैप्पलादकम् ॥

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यं । सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवाऽस्तु ॥ ननु चोक्तं "तस्येदमित्यसंनिहितेऽप्राप्ति"रिति ॥ किमिदं भवान् प्रत्ययार्थमेवोपालभते न पुनः प्रकृत्यर्थमपि ॥ यथैव हीदमित्येतत्प्रत्यक्षे वर्त्तते एवं तदित्येतत्परोक्षे वर्त्तते । तेनेहैव स्यात्तस्येदमिति, अस्यामुष्येत्यत्र न स्यात् ॥ अस्त्यत्र विशेषः–एकशेषनिर्देशोऽत्र भविष्यति । तस्य चाऽस्य चाऽमुष्य च–तस्येति ॥ इहाऽपि तर्ह्येकशेषनिर्देशो भविष्यति,–तच्च अदश्च इदं च–इदमित्येव ॥ यदप्युच्यते–'अनन्तरादिषु च प्रतिषेधो वक्तव्य' इति ॥ न वक्तव्यः–अनभिधानादन्तरादिषूत्पत्तिर्न भविष्यति ॥ [तस्येदम्] ॥

द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः ।४।३।१२५।

॥ * ॥ वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ * ॥ वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ दैवासुरम् । राक्षोऽसुरम् ॥ [द्वन्द्वाद्वुन्]

सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् ।४।३।१२७।

॥ * ॥ सङ्घादिषु घोषग्रहणं ॥ * ॥ सङ्घादिषु घोषग्रहणं कर्त्तव्यम् । गार्गो घोषः । वात्सो घोषः ॥ किमर्थो णकारः ? ॥ वृद्ध्यर्थः । 'ञ्णिती'ति वृद्धिर्यथा स्यात् ॥ * ॥ सङ्घादिषु प्रत्ययस्य णित्करणानर्थक्यं, वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य ॥ * ॥ सङ्घा-

---

प्र.]संज्ञाया बाधनाज्झत्वाभावः । चरणादिति । गोत्रचरणादित्यत्रायमर्थनिर्देशः । एकशेषनिर्देश इति । 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्य'मित्येकशेषः । 'त्यदादीनां यद्यत्परं तत्तच्छिष्यत'इत्युक्तेः 'पूर्वशेषदर्शनाच्चे'त्युक्तमिति पूर्वस्यापि तदः शेषः । सौत्रत्वाच्च निर्देशस्यैकवचनम् । विभक्त्यन्तानां चैकशेषः। एकशेषद्वारेण चैतत्प्रतिपादयति–षष्ठ्यन्तमात्रं प्रकृतित्वेन विवक्षितं, तत्प्रतियोगिमात्रं च प्रत्ययार्थत्वेन । यत्त्वपरं लिङ्गसङ्ख्याप्रत्यक्षपरोक्षादिकं तदविवक्षितम् ॥ [तस्येदम्] ॥

सङ्घाङ्क । घोषग्रहणमिति । तेन घोषेऽपि प्रत्ययः सिध्यति । वैषम्याच्च यथासङ्ख्यं

उ.] तद्बाधे च कथं नाऽङ्गत्वबाध इति चेन्न; 'यचि भ'मित्युत्तरं 'रणी'ति कर्त्तव्यमित्याशयात् । इत्युक्तेरिति । 'अनन्तर'मिति शेषः । इत्युक्तेरनन्तरमित्यर्थः । सप्तम्यन्तपाठे–इत्युक्ते सतीत्यर्थः । निर्देशस्य सौत्रत्वमावश्यकमित्याह–विभक्त्यन्तानामिति । तेषामेकशेषस्य सूत्राऽनारूढत्वादेकशेषोऽत्र सौत्रः । प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वादिकमिति । षष्ठ्यन्ताद्बुद्धिविषयत्वेन भासमाने बुद्धिविषयेऽर्थे प्रत्यय इत्यर्थ इति भावः । भाष्ये–अनभिधानादिति । अत एव वृक्षादिभ्योऽप्यनन्तरादिषु नोत्पत्तिरिति भावः । [तस्येदम्] ॥ १२० ॥

दिषु प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थकम् ॥ किं कारणम्? ॥ 'वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य'। वृद्धमेवैतत्प्रातिपदिकम् ॥ * ॥ लिङ्गपुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु ॥ * ॥ लिङ्गपुंवद्भावप्रतिषेधार्थन्तु णकारः कर्त्तव्यः। लिङ्गार्थम्–वैदी। पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं–वैदीस्थूणाऽस्य वैदीस्थूणः। वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात् ॥

रैवतिकादिभ्यश्छः ।४।३।१३१।

॥ * ॥ कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ * ॥ कौपिञ्जलहास्तिपदादण्वक्तव्यः। कौपिञ्जलः। हास्तिपदः ॥ [रैवतिका]।

आथर्वणिकस्येकलोपश्च ।४।३।१३२।

आथर्वणिकस्येकलोपश्चाऽण्च वक्तव्यः। आथर्वणो धर्मः। आथर्वण आम्नायः॥ इदमाथर्वणार्थमाथर्वणिकार्थं च चतुर्ग्रहणं क्रियते। वसन्तादिषु–अथर्वन्शब्द आथर्वणशब्दश्च पठ्यते। षष्ठेऽध्याये प्रकृतिभावार्थं ग्रहणं क्रियते। इदं चतुर्थमिकलोपार्थं ॥ द्विर्ग्रहणं शक्यमकर्त्तुम् ॥ कथम्? ॥ 'तेन प्रोक्त'मिति प्रकृत्य ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्यः, वसिष्ठोऽनुवाको विश्वामित्रोऽनुवाक इत्येवमर्थम्। ततो वक्तव्यम्–'अथर्वणो वे'ति। तेन सिद्धमथर्वा इति, आथर्वण इति च ॥ अथ वसन्तादिष्वाथर्वणशब्दः पठितव्यः। तत्र च नार्थः प्रकृतिभावार्थेन,

---

प्र.] न भवति। लिङ्गेति। लिङ्गविहितप्रत्ययो लिङ्गशब्देनोच्यते ॥ [सङ्घाङ्क] ॥

रैवति। अपाणिनीयः सूत्रेषु पाठ इत्याह–कौपिञ्जलेति। गोत्रवुञि प्राप्तेऽण्विधिः। अस्मादेव निपातनादपत्यार्थे कुपिञ्जलहस्तिपादशब्दाभ्यामण्, पादस्य पद्भावश्च। गोत्राधिकाराद्गोत्रप्रत्ययान्तादिदं विधानम्। [रैवतिकादिभ्यश्छः]।

आथर्वणिक। अण्चवक्तव्य इति। 'कौपिञ्जलहास्तिपदाद'णित्यस्याऽपाणिनीयत्वात्। ऋषिभ्यो लुगिति। वसिष्ठादिशब्दसिद्धयेऽवश्यवक्तव्यो लुक्। नन्वसत्यस्मिन् सूत्रे आथर्वणिकानां धर्म आम्नायो वेत्यत्राऽर्थे आथर्वणशब्दो न सिध्यतीत्याह–तत्रेति। यदेवा-

---

उ.] सङ्घाङ्क। लिङ्गरूपार्थे पुंवद्भावाऽभावाल्लिङ्गार्थत्वस्याञि अभावाच्चाह–लिङ्गविहितेति।

रैवतिका। नन्वनयोः कथं गोत्रे साधुत्वमपत्याऽण इञा बाधादत आह-अस्मादेवेति। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्पादः पद्भावाऽप्राप्तेराह–पद्भावश्चेति। समासान्तलोपस्तु न, 'अहस्त्यादिभ्य' इति प्रतिषेधात्। नन्वनपत्याऽणन्तमेवाऽत्रोदाहरणमस्त्वित्यत आह–गोत्राधिकारादिति। 'गोत्रचरणा'दित्यतो गोत्रपदाधिकारः ॥ [रैवतिकादिभ्यः] ॥

आथर्व। ननु 'आथर्वणिके' त्यत्राऽणनुवृत्त्यैव सिद्धे'ऽण् च वक्तव्य'इति व्यर्थमत आह-कौपिञ्जलेति। वार्तिकस्थस्य सूत्रेऽनुवृत्तिर्दुर्लभेत्यर्थः। इदमपि वार्तिकमिति तु हरदत्तः। 'काम्ये रो'रित्यादिवार्तिकानां सूत्रेष्वनुवृत्तिदर्शनात्कैयटोक्तं चिन्त्यम् ॥ ननु 'ऋषिभ्यो लु'गिति वाच्यम्, अथर्वग्रहणं वा, को विशेषोऽत आह–वसिष्ठादीति। इत्याहेति।

---

१ 'षष्ठाध्याय'। पा०

नापीकलोपार्थेन ॥ यदि वसन्तादिष्वाथर्वणशब्दः पठ्यते-अथर्वाणमधीते आथर्वणिक इति न सिध्यति ॥ **नैष दोषः**-इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यम्-अथर्वाणमधीते। आथर्वणमधीते। आथर्वणिक इति।

तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहोऽपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्य-श्वविकन्यायेन। तद्यथा-अवेर्मांसमिति विगृह्याऽविकशब्दादुत्पत्तिर्भवत्या-विकमिति। एवमाथर्वणमधीत इति विगृह्य-आथर्वणिक इति भविष्यति, अथर्वाणमधीते इति विगृह्य-वाक्यमेव ॥ तत्राऽभिसम्बन्धमात्रं कर्त्तव्यम्-आथर्वणिकानामिदमिति। न चेदानीमन्यदाथर्वणिकानां स्वं भवितुमर्हत्यन्य-दतो धर्माद्वा आम्नायाद्वा ॥ [आथर्वणिकस्येकलोपश्च] ॥

तस्य विकारः ।४।३।१३३।

तस्येति वर्त्तमाने पुनस्तस्यग्रहणं किमर्थम् ? ॥*॥ तस्यप्रकरणे तस्यपुनर्वचनं शैषिकनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥ तस्यप्रकरणे तस्येति पुनर्वचनं क्रियते, 'शैषिकनिवृत्त्य-र्थम्' । शैषिका निवर्त्त्यन्ते। कथं च प्राप्नुवन्ति? ॥*॥ तस्येदंवचनात्प्रसङ्गः ॥*॥ [तस्येदं वचनात्प्राप्नुवन्ति] तस्येदंविशेषा ह्येते-अपत्यं समूहो निवासो विकार इति ॥

प्र.] थर्वणा प्रोक्तमाथर्वणं शास्त्रं तदेवाथर्वणिकानामाम्नायो न तु तेषामाम्नायान्तरमाथ-र्वणशब्दवाच्यं, धर्मस्तु आथर्वणसादृश्यादाथर्वणशब्देनाभिधास्यते। **न चेदानीमिति**। 'चरणाद्धर्माम्नाययो'रिति वचनादर्थान्तरे प्रत्ययाभावादित्यर्थः ॥ [**आथर्वणिक**] ॥

तस्य विकारः। शैषिकनिवृत्त्यर्थमिति। विकारावयवयोर्घादयो मा भूवन्नित्येवमर्थं तस्यग्रहणमित्यर्थः। **कथं चेति**। किमधिकारात्प्राप्नुवन्ति ?, अथ 'तस्येद'मिति वच-नात् ?। यद्यधिकारात्प्राप्तानां तस्यग्रहणेन निवृत्तिः क्रियते तदा पुनरपि तस्येदमित्य-नेन प्राप्नुवन्ति। अथ 'तस्येद'मित्यनेन प्राप्तानां 'तस्य'ग्रहणेन निवृत्तिः क्रियते तदाऽसौ नोपपद्यते, उत्तरार्थत्वादस्य योगस्य तत्रैव चरितार्थत्वादिति **प्रश्नः। तस्येदं वचनादिति**। तस्यग्रहणं घादिसंबद्धस्य तस्यग्रहणस्य निवर्त्तकं,-घादीनपि निवर्त्तयति। तन्निवर्त्तन-

---

उ.] **इतिर्हेतौ**। भाष्ये-**तत्राऽभिसम्बन्धमात्रमिति**। तत्र 'आथर्वणिकसम्बन्ध्याम्नाय' इत्यर्थे सम्बन्धबोधकषष्ठीघटितवाक्यमेव प्रयोक्तव्यं, न तु ततः प्रत्यय इति भावः। **आथर्वण-सादृश्यादिति**। सादृश्यञ्चाऽथर्वाऽनुष्ठिततया तत्क्रियाविषयत्वेनेति बोध्यम्। ननु पुत्र-धनादिकमपि तेषां स्वमत आह-**चरणादिति**। 'तस्येद'मित्यस्य व्यवस्थापकमेतदित्यर्थः ॥

तस्य विकारः। ननु वक्ष्यमाणप्रकृतिभ्यस्तत्प्रत्ययैर्बाधादेव शैषिकसामान्यप्रत्यय-निवृत्तिः सिद्धेत्यत आह-**विकारेत्यादि**। भाष्ये-**शैषिकेत्यस्य**-तदधिकारविहितघादीत्यर्थ इति भावः। अधिकारादेव प्राप्तिसत्त्वात्'कथञ्चे'त्यनुपपन्नमत आह-**किमिति। तत्रैवेति**। अर्थनिर्देशवत्समर्थविभक्तिरप्युत्तरत्र चरितार्थेत्यभिमानः। **सर्वस्यैवेति**। 'तस्येद'मित्य-नेनैव सिद्धेर्योगविषयः प्रश्न इत्यर्थः। नन्वपत्यादिचतुरर्थीपर्यन्तादन्यत्वेन कथमशैषिकत्वमत

किमर्थमिदमुच्यते ॥ * ॥ बाधनार्थं कृतं भवेत् ॥ * ॥ **ये तस्य बाधकास्त-द्बाधनार्थम् ॥ कथं पुनरशैषिकःशैषिकं बाधेत** ॥ * ॥ उत्सर्गः शेष एवाऽसौ ॥*॥ **यो ह्युत्सर्गः सोऽपि शेष एव ॥ के पुनः शैषिकाणां विकारावयवयोः प्राप्नुवन्ति यावता सर्वमप्यपवादैर्व्याप्तम् ? ॥ इह न किं चिदुच्यते–'हलसीराट्ठ'गिति ॥**

कथं पुनरिच्छताऽप्यपवादः प्राप्नुवञ्छक्यो बाधितुम् ॥ 'तस्य'ग्रहणसाम-र्थ्यात् ॥ किमिदं भवानध्यारुह्य 'तस्य'ग्रहणस्यैव प्रयोजनमाह,–न पुनः

प्र.]सामर्थ्यात्तस्येदमित्यनेनापि विकारावयवयोर्घादयो न भवन्ति । अन्यथा तन्निवर्त्तनमनर्थकं स्यादित्यर्थः । प्राग्दीव्यत इत्यवधिविशेषाश्रयेण त्वणादीनामधिकारादणादय इह संबध्यन्तइति,–विपर्ययोऽत्र न चोदनीयः–घादयोऽनुवर्त्तन्ताम्, अणादयो माऽनुवृतन्निति ।

किमर्थमिति—सर्वस्यैव सूत्रस्याक्षेपः । **बाधनार्थमिति ।** तस्येदमित्यत्राऽणादयो घादयश्चाऽणाद्यपवादा विहिताः । तत्र विकारावयवयोरणादय एव यथा स्युस्तदपवादा घादयो मा भूवन्नित्येवमर्थमिदमुच्यते । **ये तस्येति ।** अण इत्यर्थः । **कथं पुनरिति ।** तस्येदमित्यस्मात्तस्य विकार इत्यस्य पृथङ्निर्देशादनेन विधीयमानोऽणप्रत्ययोऽशैषिकः कथं विकारेऽप्राप्तान्घादीन्बाधत इति **प्रश्नः । उत्सर्ग इति ।** असत्यस्मिन्पृथक्सूत्रे विकारोऽपि तस्येदमित्यत्रान्तर्भावाच्छेषो भवतीति घादयः प्राप्नुवन्ति । उत्सर्गत्वं विकारस्य प्रकृति-विशेषाऽसम्बन्धात् । असति हि योगविभागे'बिल्वादिभ्योऽण्विकार'इति वक्तव्यम् । तत्र प्रकृति-विशेषसम्बद्ध एव विकार उपयुक्तत्वादशेषः स्यात् । प्रकृतिमात्रसंबद्धस्त्वनुपयोगाच्छेष एव स्यात् । सति तु योगविभागे विकारस्याऽण्विधावुपयोगादशेषत्वाद्घादीनामप्राप्तिः । अप्राप्त्यनुमानमेव बाधेति भावः । **के पुनरिति ।** शैषिकाणामिति निर्द्धारणे षष्ठी । **अपवादैरिति ।** वक्ष्यमाणैरणादिभिरित्यर्थः । **हलसीरादिति ।** हलशब्दो 'नब्विषय-स्याऽनिसन्तस्ये'त्याद्युदात्तः । सीरशब्दोऽपि क्रन्नन्तो नित्त्वात् । ततश्चैताभ्यां विकारे न कश्चिदणपवादोऽस्तीति ठकं बाधित्वाऽणेव भवति–हालः सैर इति । **कथं पुनरिति ।** 'हलसीराट्ठ'गित्ययमणपवादः कथमणैव शक्यो बाधितुं, योगस्तूत्तरार्थ एव स्यादिति **प्रश्नः ।**

उ.] आह–**तस्येदमित्यस्मादिति ।** पृथग्योगकरणात्तस्यग्रहणाच्चाऽस्याऽशैषिकत्वमित्यर्थः । अयम्भावः,–'तत्र जात' इत्यादिषु 'शेष' इति सम्बध्यते । यत्रयत्र च तस्य सम्बन्धस्ते शैषि-काः । अत्र च पृथग्योगात्तस्यग्रहणाच्च तदसम्बन्ध इत्ययमशैषिक इति ॥ **विकारेऽप्रा-प्तानिति ।** अस्य शेषत्वाऽभावात्तस्येदमित्यनेनाऽपि न प्राप्तिरिति भावः । **विकारोऽ-पीति ।** प्रकृतिविशेषाऽसम्बद्ध इत्यादिः । **उत्सर्गत्वञ्चेति ।** 'योगविभागे'इति शेषः । **उपयुक्तत्वादशेष इति ।** उपयुक्तश्च–उक्तो वक्ष्यमाणो वेत्यन्यत् । नन्वप्राप्तौ कथं तद्बा-धकत्वमत आह–**अप्राप्तीति । वक्ष्यमाणैरिति ।** केषुचित्कोपधाचण्, केषुचिदोरञ्, केषुचिदनुदात्तादेरञिति भावः । ननु हलसीराभ्यामप्यनुदात्तादेरञित्यस्य प्राप्तिरत आह–**हलशब्द इति ।** नन्वारम्भसामर्थ्यादेव बाधो भविष्यतीत्यत आह–**योगस्त्विति ।** ननु

---

१ 'बाधते' पा० ।

सर्वस्यैव योगस्य ? ॥ अवश्यमुत्तरार्थोऽर्थनिर्देशः कर्त्तव्यः ॥ समर्थविभक्तिरपि तर्ह्यवश्यमुत्तरार्था निर्देष्टव्या ॥ प्रकृता समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते तस्येदमिति ॥ * ॥ न वा संप्रत्ययः ॥ * ॥ **न वा संप्रत्यय इयता सूत्रेण शैषिकाणां निवृत्तेः । न हि काको वाश्यत इत्येवाऽधिकारा निवर्त्तन्ते ॥ यदि खल्वपि विकारावयवयोः शैषिका नेष्यन्ते महता सूत्रेण निवृत्तिर्वक्तव्या ॥**

॥ * ॥ अवयवे चाऽप्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽनिवृत्तिः ॥ * ॥ **अवयवे चाप्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽनिवृत्तिरिष्टा । तत्र च निवृत्तिः प्राप्नोति–पाटलिपुत्रकाः प्रासादाः, पाटलिपुत्रकाः प्राकारा इति ।** ॥ * ॥ अण्मयटोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिर्मयड्डुत्सर्गात् ॥ * ॥ **अण्मयटोश्च विप्रतिषेधो नोपपद्यते । पठिष्यति हि विप्रतिषेधम्–'अणो वृद्धान्मय'डिति स विप्रतिषेधो नोपपद्यते ॥ किं कारणम् ? ॥ 'मयड्डुत्सर्गात्' । निवृत्तेषु**[2] **हि शैषिकेषु वृद्धान्मयड्डुत्सर्गस्तस्याऽणपवादः । उत्सर्गापवादयोश्चाऽयुक्तो विप्रतिषेधः ।** ॥ * ॥ अनुवृत्तौ हि छोत्सर्गापवादविप्रतिषेधान्मयट्[3] ॥ * ॥ **अनुवर्त्तमानेषु हि शैषिकेषु वृद्धाच्छ उत्सर्गः, तस्याऽण्मयटावपवादौ । अपवादविप्रतिषेधान्मयड्भविष्यति ॥**

प्र.] तस्यग्रहणसामर्थ्यादिति । बाधकबाधनार्थादणः पुनर्विधानादित्यर्थः। तस्यग्रहणमेवानन्यार्थमिति तत्सामर्थ्यादित्युक्तम् । इदमर्थाद्विकारस्योत्कर्षो बाधकबाधनार्थं एवेत्यर्थः । **न वेति ।** घादीनां प्राधान्यात्तस्यग्रहणे गुणे प्राक्तने निवर्त्तमानेऽपि निवृत्तिर्न शक्यते प्रतिपादयितुं,न हि गुणानुयायि प्रधानं भवति। **अवयवे चेति।** अवयवेऽर्थे घादीनां निवृत्तत्वादप्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽप्रसङ्ग इत्यर्थः। **पाटलिपुत्रका इति ।** पाटलिपुत्रस्यावयवा इति तस्येदमित्यत्रार्थे 'रोपधेतोः प्राचा'मिति वुञ् । **मयड्डुत्सर्गादिति।** मयड्डुत्सर्गः शैषिकेषु निवृत्तेषु सामान्येन विधानमित्यर्थः। अप्राप्त एव वृद्धाच्छे 'नित्यं वृद्धे'ति मयडारम्भात् । अनुदात्तादेरित्ययमवृद्धेषु कृतार्थस्तत्राविशेषादण्मयटोःकोपधाच्चेत्ययमपवादोऽणिति शाकमयमित्यत्रमयण्न लभ्यतइत्यर्थः। **अपवादविप्रतिषेधादिति।** शाकशब्दाच्छापवादयोरण्मयटोः

उ.] सम्पूर्णसूत्रसामर्थ्यमेव कुतो नोक्तमत आह–**तस्यग्रहणमेवेति।** 'तस्ये'त्यनुवृत्त्यैव सिद्धेरिति भावः। अर्थनिर्देशस्तूत्तरार्थं इति बोध्यम्। तत्फलितमाह–**इदमर्थादिति। प्राधान्यादिति।** विधेयत्वेन तत्त्वम्। भाष्ये–**महता सूत्रेणेति।** 'घादयो विकाराऽवयवयोर्ने'त्येवं सूत्रं कार्यमित्यर्थः। नन्ववयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्य इत्युक्ते कथं तद्भिन्नेभ्योऽवयवेऽनिवृत्तिरित्यत आह–**अवयवेऽर्थे इति ।** तेषामवयवार्थेनाऽसम्बन्ध इत्यभिमानः। **पाटलीपुत्रस्येमे इति।** इदन्त्वेनाऽवयवबोधे वुञिष्टस्तदाह–**पाटलिपुत्रस्यावयवा इति ।** यद्वा तत्सम्बन्धिनो येन केनापि रूपेण बोधे प्रत्यय इति भावः। **मयड्डुत्सर्गादिति**-भाष्यस्य–मयटः सामान्येन विधानाञ्च त्वन्यत्र प्राप्ते विधानादित्यर्थः। तदाह–**मयड्डुत्सर्ग इति।** षष्ठीतत्पुरुषः। ननु 'नित्यं वृद्धे'ति मयटश्छापवादत्वसम्भवात्कथमुत्सर्गत्वमत आह–**अप्राप्ते एवेति।** शैषिकाणामेतयो-

---

१ 'इत्येतावता' पा० । २ 'वर्तमानेषु' पा० । ३ 'छस्योत्सर्गे'ति पा० ।

यत्तावदुच्यते-"न वा संप्रत्यय इयता सूत्रेण शैषिकाणां निवृत्ते"रिति। सम्प्रत्यय एव। न ह्यत्राऽण्दुर्लभः। सिद्धोऽत्राऽणतस्येदमित्येव। सोऽयं पुनस्तस्यग्रहणेन तस्य साऽपवादस्याऽणः प्रसङ्गे इमं निरपवादकमणं प्रतिपादयति। तत्र ये तावद्द्वितीयास्तानपवादत्वाद्बाधिष्यते। ये तृतीयास्तान्परत्वात्। ये चतुर्थास्तत्र केचित्पुरस्तादवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते-इत्येवमिमं न बाधिष्यन्ते। के चिन्मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इति। एतावन्तश्चैवैते स्युर्यदुत द्वितीयास्तृतीयाश्चतुर्था वा। न

प्र.] परत्वान्मयट् सिध्यतीत्यर्थः। इदानीं भाष्यकारः सूत्रेणैवेष्टसिद्धिं प्रतिपादयितुमाह-**यत्तावदिति। इममिति।** घादीनामिह निवृत्तत्वादयमण्निरपवादः। घाद्यनुवृत्तौ हि योगविभागोऽनर्थकः स्यात्तस्येदमित्यनेनैव विकारेऽप्यणादीनां घादीनां च सिद्धत्वात्। **तत्रेति।** यथा 'हलसीराट्ठ'गित्यणि प्राप्ते ठग्विधीयमानो **द्वितीयो** भवति तमपवादत्वादयमण्बाधते तृतीयकक्षां प्राप्तः॥ **ये तृतीया इति।** तृतीयस्थानप्राप्तत्वादस्याऽणस्तुल्यकक्ष्यत्वात्परत्वाद्बाध्याः। यथा वृजीनां विकार इति तस्येदमित्यण्**प्रथमः**। अवृद्धादपीति वुञ्**द्वितीयः**। मद्रवृज्योः कन्निति **तृतीयो**ऽनेन बाध्यते। **वार्ज इति।** वृजिशब्दस्य फिट्सूत्रेषु विकल्पेनाऽन्तोदात्तत्वविधानात्पक्षे आद्युदात्तत्वादण्। पक्षे 'अनुदात्तादेश्चे'त्यञ्। **ये चतुर्था इति।** यथा त्रिगर्तानां विकारस्त्रैगर्त्त इति। अत्र त्रिगर्तशब्दो बहुव्रीहिःपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः। अत्राऽण्**प्रथमः**। जनपदलक्षणो वुञ्**द्वितीयः**। गर्त्तोत्तरपदलक्षणश्छस्**तृतीयः**। तदवधिग्रहणविहितो वुञ्**चतुर्थः। के चिन्मध्य इति।** यथा रङ्कूणां विकारो राङ्कव इति। अत्राऽण्**प्रथमः**। तदपवादयोरवृद्धादपीति ओर्देशे ठञिति वुञ्ठञोस्तुल्यकक्ष्ययोरन्यतरो **द्वितीयः**। ततः 'कोपधाद'णिति वा कच्छादिपाठाद्वाऽण्**तृतीयः**। 'मनुष्यतत्स्थयोर्वु'ञिति **चतुर्थः**। पूर्वमेवाणं

उ.] रर्थयोरप्राप्तेरिति भावः। **अविशेषादिति।** बाध्यसामान्यचिन्तयेत्यर्थः। **अपवादोणिति।** मयट् त्वनपवाद इति समबलत्वाऽभाव इति भावः। भाष्ये-**छोत्सर्गापवादेति।** छस्य उत्सर्गस्याऽपवादयोर्विप्रतिषेधादित्यर्थः। आर्षत्वाद्वृत्तिर्गमकत्वाद्वा। **छाऽपवादयोरिति।** एवञ्चाऽपवादत्वेन समत्वाद्विप्रतिषेधोपपत्तिरित्यर्थः। नन्वग्रेऽस्याऽप्यपवादानां वक्ष्यमाणत्वात्कथमयं निरपवादोऽत आह-**घादीनामिति।** अपवादशब्दस्तद्विशेषपर इति भावः।

तन्निवृत्तावुक्तां युक्तिं स्मारयति-**घाद्यनुवृत्तौ हीति।** उत्सर्गस्य साक्षाद्बाधको द्वितीयः, तद्बाधकस्तृतीय इत्याह-**यथेति। तमपवादत्वादिति।** योगविभागात्तस्यग्रहणसामर्थ्याच्चेति भावः। **तुल्यकक्ष्यत्वादिति।** साक्षादण्बाधकबाधेन चरितार्थत्वादिति भावः।

ननु 'वार्ज' इत्यत्र कथमण्, अनुदात्तादित्वेनाऽञ उचितत्वादित्यत आह-**वृजिशब्दस्येति। फिट्सूत्रेष्विति।** 'ह्रयादीनामसंयुक्तलान्तानामन्तः पूर्वं वे'त्यनुवर्त्तमाने-'इगन्तानाञ्च द्व्यषा'मित्यनेन। अञ्प्राप्तिविघातायाह-**पूर्वपदेति।** अत्राऽण् प्रथमः, जनपदलक्षणो वुञ् द्वितीय इति पाठः। अत्र चतुर्थस्य वुञस्तृतीयकक्ष्याप्राप्तबाधकत्वेन बलवत्त्वात्तम्प्रति परत्वस्याऽप्रयोजकत्वात्सोऽस्याऽप्यणो बाधकः स्यादत आह-भाष्ये-**केचित्पुरस्ता-**

पञ्चमाः सन्ति; न षष्ठाः ॥ यदप्युच्यते-"अवयवे चाऽप्राण्योषधिवृक्षेभ्यो निवृत्ति"रिति । प्राण्योषधिवृक्षेभ्यो निवृत्तिरुच्यते,-तत्र कः प्रसङ्गो यद्-प्राण्योषधिवृक्षेभ्यो निवृत्तिः स्यात्!॥ यदप्युच्यते-"अण्मयटोश्च विप्रतिषेधा-ऽनुपपत्तिर्मयड्डुत्सर्गात्"इति । मा भूद्विप्रतिषेधः-'पुरस्तादपवादा अनन्तरा-न्विधीन्बाधन्त'इत्येवमणजं बाधिष्यते मयटं न बाधिष्यते ॥ [तस्य विकारः] ॥

अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ।४।३।१३५।

किमर्थं विकारावयवयोर्युगपदधिकारः क्रियते[1] ॥*॥ विकारावयवयोरुक्तम् ॥*॥ [विकारावयवयोरुक्तम्[2]] । किमुक्तम्?॥ तत्र[3] तावदुक्तं-"भवव्याख्या-नयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः,-कृतनिर्देशौ हि ता"विति । इहापि विकारावयवयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः--कृतनिर्देशौ ह्येतावर्थौ-तस्येदमिति ॥ [अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः] ॥

बिल्वादिभ्योऽण् ।४।३।१३६।

किमर्थं बिल्वादिषु गवीधुकाशब्दः पठ्यते न 'कोपधाद'णित्येव सिद्धम्?॥ ॥*॥ बिल्वादिषु गवीधुकाग्रहणं मयट्प्रतिषेधार्थम् ॥*॥ बिल्वादिषु गवीधुकाग्रहणं क्रियते । 'मयट्प्रतिषेधार्थम्' । मयडतो मा भूदिति ॥ [बिल्वादिभ्योऽण्] ॥

प्र.] बाधते न तु विकाराऽणं बाधते । तेनैव तु परत्वाद्वुञ्बाध्यते । तत ओरञित्यञि प्राप्ते कोपधाच्चेत्यण्प्रतिप्रसूयते । **न पञ्चमा इति** । शैषिकाइति शेषः । अन्यथा प्रावृषो विकारः प्रावृण्मय इति मयडस्त्येवात्राऽण्**प्रथमः** । तदपवादः कालाट्ठञिति **द्वितीयः** । ऋत्वण्**तृतीयः** प्रावृष एण्य इति **चतुर्थः** । विकाराऽण्**पञ्चमः** । 'नित्यं वृद्धे'ति मयट् **षष्ठो** भवति । **यद-पीति** । 'अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्य'इति प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानोऽणतस्मादेव शैषिकाणां बाधको न तु प्रकृत्यन्तरात्, स्वयमेवाभावादित्यर्थः । **अञमिति** । 'ओरञ्' 'अनुदात्तादेश्चे'ति सूत्रद्वयविहितं कोपधाच्चेत्यण्बाधिष्यते न तु मयटम् । मयटैव तु परत्वादण्बाधिष्यत इत्यर्थः ॥ **अवयवे । कृतनिर्देशौ ह्येताविति** । यद्यपि शैषिकनिवृत्त्यर्थत्वमुक्तं तथापि तद-नपेक्ष्य [क्वचित्तावदणादयस्सिद्धाः-भास्मनं मार्त्तिकमित्यादावित्यभिसंबन्धाय]एतदुक्तम् ॥

उ.] **दिति । तत ओरञीति** । विकारे इत्यर्थः । **स्वयमेवाऽभावादिति** । एवञ्चाऽत्र घादीनां निवृत्तावपि 'तस्येद'मित्यनेन 'पाटलिपुत्रका' इत्यादौ वुञ्सिद्धिरिति भावः । "परत्वादण् बाधिष्यते" इति पाठः । [**तस्य विकारः**] ॥ १३४ ॥

अवयवे च प्रा । तदनपेक्षेति । यथा सामान्यविधानेऽपि 'स्वे ग्रामे'त्यादिव्यवस्थाऽ-भिधानमूलिका, तथाऽनभिधानादेव घादीनां विकाराऽवयवयोरभाव इति तदनपेक्षेति भावः । 'तथापि तदनपेक्ष्यैतदुक्त'मित्येव कैयटे साम्प्रदायिकः पाठः । [**अवयवे च**] ॥१३५॥

---

१ अत्र 'क्रियते'इति क्वचिन्नास्ति । २ अयं पाठो नोपलभ्यते क्वापि । औचित्यात्त्वत्रा-स्माभिः स्थापितः । ३ 'तस्य व्याख्यान' इति (४।३।६६) सूत्रे भाष्ये उक्तम् ।

अनुदात्तादेश्च ।४।३।१४०।

॥ * ॥ अनुदात्तादेरञो विधान आद्युदात्तान्ङीष उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ **अनुदात्तादेरञो विधाने आद्युदात्तान्ङीष उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् ॥** कुवली-**कौवलम् ।** बदरी-**बादरम् ॥ तर्त्तहि वक्तव्यम् ?॥ न वक्तव्यं-निघाते कृतेऽनुदात्तादेरित्येव**[1] **सिद्धम् ॥ न सिध्यति ॥ किं कारणम् ?** ॥ * ॥ पदस्य ह्यनुदात्तादित्वम् ॥ * ॥ **पदस्य हि निघातः । सुबन्तं च पदम् । ङ्याप्प्रातिपदिकाच्च प्रत्ययो विधीयते** ॥ * ॥ न वा समर्थस्याऽनुदात्तादित्वात् ॥ * ॥ **न वा कर्त्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'समर्थस्याऽनुदात्तादित्वात्' । समर्थमनुदात्तादित्वेन विशेषयिष्यामः ॥ नैवं शक्यम् । इह च प्रसज्येत- वाचो विकारः, त्वचो विकार इति ॥ एतद्धि समर्थमनुदात्तादि ॥ इह च न स्यात्-सर्वेषां विकार इति ॥ तस्मान्नैवं शक्यम् ॥ न चेदेवमुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् ?॥ न कर्त्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-'यावत्येव द्वितीयस्य स्वरस्य प्रादुर्भावस्तावत्येव पूर्वस्य निघात' इति । यदयं भिक्षादिषु गर्भिणीशब्दस्य**[2] **पाठं करोति ॥**

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ?॥ भिक्षादिषु गर्भिणीशब्दस्य पाठे एतत्प्रयोजनम्- 'अनुदात्तादिलक्षणोऽञ्माभू'दिति । यदि च पदस्य निघातो गर्भशब्दोऽयमा-

---

प्र.] **अनु । कुवलीति ।** कुवलबदरशब्दौ 'ग्रामादीनां चे'त्याद्युदात्तौ। ताभ्यां गौरादित्वान्ङीष्। **पदस्येति ।** 'अनुदात्तं पदमेकवर्ज'मिति वचनात्। इह चानुदात्तादिग्रहणस्य ङ्याप्प्रातिपदिकविशेषणत्वात्। यथोक्तं 'वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणे च प्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थ'मिति । **न वेति ।** विभक्त्युत्पत्तौ सत्यां ङ्यन्तस्यानुदात्तादित्वं मन्यते । न च वृद्धावृद्धेत्यनेन विरोधः, समर्थावयवस्य ङ्याप्प्रातिपदिकस्य वृद्धादिविशेषणत्वेनाश्रयणात् ।

एतद्धीति । 'सावेकाच'इति विभक्तेरुदात्तत्वात्प्रातिपदिकयोस्तु धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । सर्वशब्दश्च 'सर्वस्य सुपी'ति सुप्याद्युदात्तः। केवलस्त्वयमुणादिष्वन्तोदात्तो निपातित इत्यनुदात्तादिः। तस्माद्विभक्त्युत्पत्तेः प्रागनुदात्तादित्वमाश्रयणीयम् । **पूर्वस्य निघात इति ।** प्राग्व्यवस्थितस्य निघात इत्यर्थः । **गर्भशब्द इति ।** 'अर्तिगृभ्यां भ'न्निति प्रत्ययस्य

उ.] **बिल्वादिभ्यो ।** भाष्ये-**मयडत इति ।** परत्वान्मयड्वैतयोरिति प्राप्तः ॥१३६॥ **अनुदात्ता ।** आद्युदात्तान्ङीषित्यस्याद्युदात्तप्रकृतिकङीषन्तादित्यर्थः। ननु सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेस्तस्यैवाऽनुदात्तादित्वं विशेषणमतो न दोषोऽत आह-**अनुदात्तादिग्रहणस्येति ।** एवञ्च ङ्यन्तादेरेव प्रकृतित्वं न च तदनुदात्तादीति भावः। नन्वाद्युदात्तादिविषये परस्याऽपि निघातदर्शनात् 'पूर्वस्य निघात' इत्यसङ्गतमत आह-**प्रागिति ।** प्राग्व्यवस्थितस्य तु तत्समकालमेव निघातोऽसन्निहितस्य तु पश्चादप्यतोऽनुदात्तौ सुप्पिताविति भाष्येण न विरोध इति बोध्यम्। भाष्ये-**तस्मादिनिरिति ।** स प्रत्ययस्वरेणोदात्तः।

---

१ 'इत्येवं' पा० । २ 'गर्भिणीशब्दं पठति' पा० ।

घुदात्तस्तस्मादिनिः। इन्नन्ताद्यः प्रत्ययः प्राप्नोति स तावत्स्यात्। तस्मिन्नवस्थिते निघातः। तत्र कोऽनुदात्तादिलक्षणस्याऽञः प्रसङ्गः ?। पश्यति त्वाचार्यः- यावत्येव द्वितीयस्य स्वरस्य प्रादुर्भावस्तावत्येव पूर्वस्य निघात' इति। अतो भिक्षादिषु गर्भिणीशब्दं पठति ॥

पदग्रहणं किमर्थम् ? ॥ * ॥ पदग्रहणं परिमाणार्थम् ॥ * ॥ **पदग्रहणं क्रियते। 'परिमाणार्थं'। पदावधेर्यथा[1] स्याद्वाक्यस्य माभूत्-'अनुदात्तं पदमेकवर्ज'मिति॥**

मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ।४।३।१४३।

किमर्थं मयड्वैतयोरित्युच्यते[2] ?। ॥ * ॥ मयड्वैतयोरिति वचनमपवादविषयेऽनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥ **मयड्वैतयोरित्युच्यते। 'अपवादविषयेऽनिवृत्त्यर्थम्'। अपवादविषयेऽनिवृत्तिर्यथा स्यात्। बिल्वमयं। बैल्वम्** ॥ * ॥ एतयोरित्यर्थनिर्देशः ॥ * ॥ **एतयोरित्यर्थनिर्देशो द्रष्टव्यः। तद्द्वेष्यं विजानीयाद्योगयोर्वाऽपत्यययोर्वेति, तदाचार्यः सुहृद्भूत्वाऽन्वाचष्टे-'एतयोरित्यर्थनिर्देश' इति** ॥ [मयड्वैतयोर्भाषाया]

ञितश्च तत्प्रत्ययात् ।४।३।१५५।

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ * ॥ विकारावयवयोर्विकारावयवयुक्तत्वान्मयट्प्रतिषेधार्थं

प्र.] नित्त्वात्। **पदग्रहणमिति।** यस्य पदत्वं भविष्यति तस्यैवैकवर्जमनुदात्तत्वं यथा स्यात् पदसमूहस्य माभूदित्येवमर्थं पदग्रहणमित्यर्थः ॥ [**अनुदात्तादेश्च**]॥

मयट्। किमर्थमिति। विकारावयवौ प्रकृतावेवेति भावः। **मयडिति।** एतयोरित्येतस्मिन्सति पुनर्विधानं मयटो भवति, तच्चापवादविषयेऽपि प्राप्त्यर्थं संपद्यते। **योगयोर्वेति।** योगयोः प्रत्यययोर्वा विषये मयडित्यर्थः स्यादित्यर्थः ॥

ञितश्च तत्प्रत्ययात्। तयोर्विकारावयवयोर्यो ञित्प्रत्ययः तदन्ताद्विकारावयवयोरेवाऽञ्भवतीति सूत्रार्थः। **किमर्थमिति।** अन्तरेणाऽपि सूत्रं सिद्धिं मत्वा **प्रश्नः। विकारावयवयोरिति।** कपोतस्य विकारो यन्मांसं कापोतं तस्यापि विकारो रसो भवति, कपोतावयवस्य

उ.] **इन्नन्ताद्यः प्रत्यय इति।** इन्नन्तान्ङीपि यः पदत्वप्रयोजकः सुप्स तावत्प्रथमं ततो निघात इति सुबुत्पत्तेः पूर्वं ङ्यन्तस्याऽनुदात्तादित्वाऽभावादञोऽप्राप्तिरित्यर्थः। **यावत्येवेति।** यदैवेत्यर्थः। **यस्य पदत्वमिति।** इदमुपलक्षणम्। यावतः पदत्वं तावति येऽचो भाविनस्तेषामुदात्तादिप्रवृत्तिकालेऽसन्निहितानामपि निघातार्थमित्यपि बोध्यम्। [**अनुदात्तादेः**]॥

मयड्वैतयोः। नन्वेतयोरित्युक्तिमात्रेण कथमपवादबाधकत्वमत आह-**एतयोरितीति।** योगविभागेनावृत्त्या वा पुनर्विधानमित्यर्थः। **योगयोरिति।** 'पलाशादिभ्यो वा' 'शम्याः ष्ल'ञित्येतयोरित्यर्थः। **प्रत्ययोः**-अञ्ष्लञोरित्यर्थः ॥ [**मयड्वैतयोः**] ॥ १४३ ॥

ञितश्च। विकाराऽवयवयोरेवेति। एवकारः स्वरूपकथनपरः। क्वचित्तद्रहित एव

---

१ 'पदावधेर्यथा स्या'दिति क्वचिन्न दृश्यते। २ 'किमर्थमेतयोः' पा०।

ञितश्च तत्प्रत्ययादञो विधानम् ॥*॥ विकारो विकारेण युज्यते, अवयवश्चावयवेन-विकारावयवयोर्विकारावयवयुक्तत्वान्मयट् प्राप्नोति। इष्यते चाऽञेव स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति मयट्प्रतिषेधार्थं ञितश्च तत्प्रत्ययादञो विधानम्। एवमर्थमिदमुच्यते॥

॥ * ॥ न वा दृष्टो ह्यवयवे समुदायशब्दो विकारे च प्रकृतिशब्दस्तस्मान्मयडभावः ॥ * ॥ न वैतत्प्रयोजनमस्ति ॥ किं कारणम्?॥ 'दृष्टो ह्यवयवे समुदायशब्दः'। तद्यथा-पूर्वे पञ्चालाः। उत्तरे पञ्चालाः। तैलं भुक्तं। घृतं भुक्तम्। शुक्लो नीलः कृष्ण इति। 'विकारे च प्रकृतिशब्दः'। विकारे च प्रकृतिशब्दो दृश्यते। तद्यथा-शालीन्भुङ्क्ते मुद्गैः। शालिविकारान्मुद्गविकारै[2]रिति। 'तस्मान्मयडभावः'। तस्मान्मयडतो न भविष्यति[3]॥

नैतद्विवदामहे-अवयवे समुदायशब्दोऽस्ति नास्तीति, विकारे वा प्रकृतिशब्द इति॥ किं तर्हि?॥ विकारावयवशब्दोऽपि त्वस्ति तत उत्पत्तिः प्राप्नोति॥

॥ * ॥ विकारावयवशब्दात्प्रसङ्ग इति चेन्न तेनानभिधानात् ॥ * ॥ विकारावयवशब्दात्प्रसङ्ग इति चेत्तन्न ॥ किं कारणम्?॥ 'तेनाऽनभिधानात्'। न हि विकारावयवशब्दादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनाऽर्थस्याऽभिधानं स्यात्। अनभिधानात्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति। तच्चाऽवश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम्।

॥*॥ अभिधाने ह्यन्यतोऽपि मयट्प्रसङ्गः ॥*॥ अभिधाने सत्यन्यतोऽपि मयट् प्रसज्येत-बैल्वस्य विकार इति ॥*॥ तस्मात्तत्प्रत्ययान्ताल्लुग्वचनम् ॥ * ॥ तस्मात्तत्प्रत्ययान्ताल्लुग्वक्तव्यः॥

यदि लुगुच्यते-कथं गौमयं भस्म, द्रौवयं मानं, कापित्थो रस इति?॥

॥ * ॥ अन्यत्र गोमयाद्द्रुवयात्फलाच्च लुक् ॥ * ॥ [अन्यत्र गोमयाद्द्रुवयात्फलाच्च

प्र.]सक्थ्यादेः कापोतस्यावयवोऽन्यो भवतीति वृद्धत्वान्मयट्प्रसङ्गे तन्निवृत्त्यर्थमञ्विधानमित्यर्थः। **नवेति**। यदा कपोतावयवस्य सक्थ्यादेरवयवो विवक्ष्यते तदा कपोतशब्दादेव सक्थ्याद्यवयववृत्तेरञ्भविष्यति। कपोतविकारमांसवृत्तेश्च कपोतशब्दान्मांसविकारे रस इत्यर्थः। **तेनेति**। मयटः कापोतमयमिति विकारावयवयोः प्रयोगाभावादित्यर्थः। **तस्मादिति**। यद्यनभिधानं नाश्रीयते तदा 'ञितश्च तत्प्रत्यया'दिति सूत्रमपनीय बैल्वमयादिनिवृत्त्यर्थं 'तत्प्रत्ययाल्लु'गिति वक्तव्यम्। **अन्यत्रेति**। 'गोश्च पुरीषे'इति विकारे प्रत्ययं मन्यते।

उ.] पाठः। **अन्तरेणाऽपीति**। वक्ष्यमाणप्रत्याख्यानरीत्येति भावः। **सक्थ्यादेः कापोतस्येति**। नन्वस्य प्राण्योषधिवृक्षत्वाऽभावाच्चिन्त्यमिदम्भाष्यमिति चेन्न; प्राणित्वारोपेणाऽक्षतेरित्याशयात्। **यदा कपोतेति**। अयञ्चारोपः सूत्रारम्भेऽप्यावश्यकः, अन्यथाऽवयवे प्राण्यादित्वाऽभावात्ततोऽवयवे प्रत्ययो दुरुपपादएवेति बोध्यम्। **प्रयोगाभावादिति**। मयटः प्रयोगेण तदर्थाऽनवगमादित्यर्थः। **मन्यत इति**। 'गोश्च पुरीषे'

१ 'अवयवेनावयवः' पा०। २ 'शालिविकारं मुद्गविकारेण'। ३ 'मयडभावो भविष्यति' पा०।

लुग्वक्तव्यः ॥] इह तर्हि-औष्ट्रकी । अञन्तादितीकारो न प्राप्नोति । इष्टमेवैतत्संगृहीतम्,-'औष्ट्रिके'त्येव भवितव्यम् ॥ इह हि सौनागाः पठन्ति-
॥ * ॥ वुञश्चाऽञ्कृतप्रसङ्गः ॥ * ॥-इति ॥

इह तर्हि पालाशी समिदित्यनुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोति ॥ मा भूदेवम्-'अञ्योऽनुपसर्जन'मिति, 'अञन्तादनुपसर्जना'दित्येवं भविष्यति ॥ नैवं शक्यम्-इह हि दोषः स्यात्-काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी, तामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणीति,-अणन्तादितीकारः प्रसज्येत । तस्मादस्तु 'न तेनानभिधाना'दित्येव ॥ इह तर्हि कापोतो रस इति प्राणिशब्दो नोपपद्यते ॥ नैष दोषः । इदन्तावदयं प्रष्टव्यः-योऽसावाद्यः कपोतः सलोमकः सपक्षः

प्र.] यदा तु पुरीषं नाऽवयवो नापि विकारस्तदा गोर्मयट् तत्प्रत्यय एव न भवतीति लुकः प्रसङ्ग एव नास्ति । द्रुवयशब्दो द्रोर्विकार इति 'माने वय' इति वयप्रत्ययान्तः । एताभ्यामनुदात्तादिलक्षणोऽञ् । **औष्ट्रकीति ।** वृद्धलक्षणस्य मयटो लुकि कृतेऽञन्तत्वाभावादीकाराऽप्रसङ्गः । **वुञश्चेति ।**-पाणिनीयलक्षणे दोषोद्भावनमेतत् । **पालाशीति ।** पलाशस्य विकारः । 'पलाशादिभ्यो वे'ति पक्षेऽञ् । तदन्ताद्विकारे मयटो लुकि ईकाराऽप्रसङ्गः । पाणिनीयलक्षणे त्वञन्तादञि सतीकारः सिध्यति । **काशकृत्स्नेति ।** अणन्तस्य स्त्रियामध्येत्र्यामनुपसर्जनत्वादीकारप्रसङ्गः । **तस्मादिति ।** यस्माल्लुकि पालाशीति न सिध्यति तस्मादनभिधानान्मयटोऽनुत्पत्तिराश्रयितव्या ॥ केषां चित्तु ग्रन्थः-"नैष दोषः । अध्येत्र्यामभिधेयायामण ईकारेण भवितव्यम् । यश्चाध्येत्र्यां वर्त्तते लुप्तः सः । यश्च श्रूयते उत्पन्नस्तस्मादीकारः । अथ वा पुनरस्तु-न तेनानभिधाना"दिति । अनेन यद्यपि काशकृत्स्ना परिहृता तथाप्यापिशला न परिहृता भवति । पालाश्यापिशले न संवदेते । [तस्मात्-]'तस्मादस्तु न तेनानभिधाना'दित्येष पाठो युक्तः । **इह तर्हीति ।** उद्धृतप्राणे मांसे प्राणिवाचिनः कपोतशब्दस्य वृत्तिः । सत्यां वृत्तौ प्राणिवाचित्वाभावाद्रसे मांसविकारे कापोतशब्दो न सिध्य-

---

उ.] इति तु पुरीषरूपे विकार एवेति नियमार्थमिति भावः । **यदा त्विति ।** इदचिन्त्यं, भाष्यविरोधात्, शरीरसम्बद्धाहारविकारत्वाच्च शरीरविकारत्वमपि तस्मिन्द्रष्टव्यम् । **कापित्थो रस इति**-भाष्ये । कपित्थशब्दात्फले विकारे प्रत्ययेऽणि तस्य लुकि 'लघावन्त' इति मध्योदात्ततया फलवाचिनोऽनुदात्ततयाऽ**नुदात्तादे**रित्यञ् ।

वुञश्चेति । चेन 'कंसीये'ति यतो ग्रहणं । न च शामीलशब्दाल्लञन्तादञि ङीप्याद्युदात्तम्पदम् , अभेदविवक्षायां षित्वान्ङीष्यन्तोदात्तं स्यादिति वाच्यं; भाष्यप्रामाण्याल्लञः षित्वस्यैवाऽङ्गीकारान्न दोष इत्याशयः । **ईकारः प्रसज्येतेति ।** किञ्चाऽनुपसर्जनादित्यस्य तदन्तविशेषणत्वेऽनुपसर्जनादित्यस्य वैयर्थ्यमपि, 'बहुकुरुचरे'त्यत्रापि प्रसङ्गादिति बोध्यम् । **न परिहृतेति ।** 'स्त्रिया'मित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वेन इदम्परिहर्त्तुं शक्यमिति चेत्तुल्यं पालाश्यामपीति बोध्यम् । **वृत्तिरिति ।** आरोप इत्यर्थः । **सत्यां वृत्ताविति ।** आरोपे

---

१ इदं व्याख्याभाष्यं न क्वाप्युपलभ्यते सम्प्रति ।

न च संप्रति प्राणिति[1] कथं तत्र प्राणिशब्दो वर्त्तत इति ? ॥ अथ मतमेतत्-'प्रकृत्यन्वया विकारा भवन्ती'ति ॥ इहापि न दोषो भवति ॥ [ञितश्च तत्प्रत्य]॥

क्रीतवत्परिमाणात् ।४।३।१५६।

कथमिदं विज्ञायते-'क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति परिमाणाद्विकारावयवयो'रिति ?। आहो स्वित्-'परिमाणात्क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते[2] भवन्ति विकारावयवयो'रिति ?॥ किं चाऽऽतः ?॥ यदि विज्ञायते-'क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति परिमाणाद्विकारावयवयो'रिति,-प्रत्ययमात्रं प्राप्नोति। अथ विज्ञायते-'परिमाणात्क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति विकारावयवयो'रिति,-प्रकृतिमात्रात्प्राप्नुवन्ति ॥ तस्मात्-॥ * ॥ क्रीतवत्परिमाणादङ्गं च ॥ * ॥ अङ्गञ्च क्रीतवदिति[3] वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् ?। 'क्रीतव'दिति वतिनिर्देशोऽयम्। यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन क्रीते प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन परिमाणाद्विकारावयवयोर्भवन्ति-ततोऽमी क्रीतवत्कृताः स्युः। अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः प्रत्ययमात्रं वा स्यान्नाऽमी क्रीतवत्कृताः स्युः ॥

प्र.]तीति चोद्यम्। **कथं तत्रेति**। तत्रापि लोके कपोतशब्दो दृश्यत इति **प्रश्नः**। **प्रकृत्यन्वया इति**। प्रकृतेरन्वयो येषु ते-प्रकृत्यन्वयाः। प्रकृतिरेव विकाररूपतामापद्यमाना विकारावस्थायामपि क्व चित्प्रकृतिशब्देनाभिधीयत इत्यर्थः ॥ [**ञितश्च तत्प्रत्ययात्**] ॥

क्रीतव । प्रत्ययमात्रमिति। मुद्गैः क्रीतं मौद्गिकमिति क्रीते ठग्विहित इति शूर्पस्य विकार इत्यत्रापि प्राप्नोति। **प्रकृतिमात्रादिति**। 'शूर्पादञन्यतरस्या'मित्यण्ठञौ हलस्य विकार इत्यत्रापि प्राप्नुतः। **अङ्गं चेति**। 'कालेभ्यो भवव'दित्यत्र यदुक्तं 'सिद्धं तूभयनिर्देशा'दिति, तदेवानेन प्रतिपाद्यते। अङ्गग्रहणेन प्रत्यासत्त्या परिमाणमेव गृह्यते। तेनायमर्थो भवति-क्रीतार्थे यथा परिमाणमङ्गं यथा च परिमाणात्प्रत्ययस्तथा विकारेऽपि परिमाणमङ्गं प्रत्ययश्च। तेन यस्मात्परिमाणात्क्रीते यः प्रत्ययस्तस्मादेव स एव विकारेऽपि

उ.]इत्यर्थः। **न सिध्यतीति**। प्राणित्वाऽभावात्प्राणिरजतादिभ्योऽञित्यस्याऽप्राप्तेरिति भावः। **चोद्यमिति**। विकारलक्षकप्रकृतेर्विकारे प्रत्यय इति प्रत्याख्यानपक्षे इदञ्चोद्यमित्यर्थः। **न स सम्प्रतीति**। मरणोत्तराऽवस्थायामित्यर्थः। **तत्रापि लोके इति**। तथाऽऽरोपेणाऽन्यत्र वृत्तावपि प्राणिवाचकत्वाऽक्षतिरिति भावः। प्राणिवाचको यो दृष्टस्ततः प्रत्यय इत्यर्थादिति बोध्यम्। **प्रकृतेरिति**। प्रकृतिवाचकशब्दस्येत्यर्थः॥[**ञितश्च तत्प्रत्ययात्**]॥

क्रीतवत्। शूर्पस्येति। तत्र हि शूर्पादञिष्टः पक्षे ठञ। ननु क्रीतेऽङ्गस्याऽविधाना-'त्क्रीतवदङ्ग'मित्ययुक्तमत आह-**कालेभ्य इत्यादि**। **अन्यतरेति**। क्रीते ये परिमाणाद्विहिता इति, ये क्रीते विहितास्ते परिमाणाद्भवन्तीति वार्थः।

---

१ 'प्राणी'ति पा०। २ 'विहिता' इति क्वचिन्नास्ति पाठः। ३ 'क्रीतवद्भवतीति' पा०।

॥*॥ अणो वृद्धान्मयट् ॥*॥ 'अणो वृद्धान्मय'डित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। अणोऽवकाशः–तित्तिडीक–तैत्तिडीकम्। मयटोऽवकाशः–काष्ठमयम्। इहोभयं प्राप्नोति–शाकमयम्॥

॥*॥ ओरञोऽनुदात्तादेरञश्च ॥*॥ ओरञोऽनुदात्तादेरञश्च मयड्भवति विप्रतिषेधेन। ओरञोऽवकाशः–अरडु–आरडवम्। मयटः स एव। इहोभयं प्राप्नोति–दारु–दारुमयम्॥ 'अनुदात्तादेरञ्भवती'त्यस्यावकाशः–कौवलम्। जरद्वृक्ष–जारद्वृक्षम्। मयटः स एव। इहोभयं प्राप्नोति–आम्रमयम्॥

॥*॥ मयटः प्राण्यञ्विप्रतिषेधेन ॥*॥ मयटः प्राण्यञ्भवति विप्रतिषेधेन। प्राण्यञोऽवकाशः–गृध्र–गार्द्धम्। मयटः स एव। इहोभयं प्राप्नोति–चाषम्। भासम्। प्राण्यञ्भवति विप्रतिषेधेन॥

॥*॥ न वाऽनवकाशत्वादपवादो मयट् ॥*॥ न वैष युक्तो विप्रतिषेधो योऽयमञो मयटश्च॥ किं कारणम्?॥ 'अनवकाशत्वादपवादो मयट्'। अनवकाशो मयट् साऽवकाशमञं बाधिष्यते॥ स कथमनवकाशः?॥ यद्य-नुवर्त्तन्ते शैषिकाः॥ अथ निवृत्ताः शैषिकाः॥ वृद्धमाद्युदात्तं मयटोऽवकाशः॥

॥*॥ प्राण्यञश्च ॥*॥ अयं चाऽप्ययुक्तो विप्रतिषेधो योऽयं मयटः प्राण्यञश्च॥ किं कारणम्?॥ 'अनवकाशत्वादपवादो मय'डित्येव। अनवकाशो

प्र.] भवति। न वक्तव्यमिति। क्रीते परिमाणादित्येवान्यतरविशेषणत्वे परिमाणस्य सिद्धे वतिनिर्देशात्सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थादुभयविशेषणं परिमाणग्रहणमर्थाद्भवतीत्यर्थः।

अण इति। 'कोपधाच्चे'ति विहितात्। कौवलमिति। कुवल्या विकार इत्यर्थेऽञ्। मयटः स एवेति। काष्ठमयमिति,–काष्ठशब्दस्याद्युदात्तत्वात्। आम्रमयमिति। आम्र-शब्दोऽमितम्योर्दीर्घश्चेति रगन्तोऽनुदात्तादिः। गार्द्धमिति। गृध्रस्य विकार इत्यर्थः। नवेति।–'ओरञोनुदात्तादेरञश्चे'ति य उक्तो विप्रतिषेधस्तन्निराकरोति। यद्यनुवर्त्तन्त इति। तस्य विकार इत्यत्र शैषिकाणामनुवृत्तौ छे प्राप्ते मयडारभ्यमाणोऽन्यपूर्वको भवतीति च्छस्येवाऽञोऽपि बाधक इत्यर्थः। एतच्च बाध्यसामान्यचिन्तायां येन नाप्राप्त इति न्यायस्या-नवतारादेतन्न्यायानपेक्षयोच्यते। अथेति। तन्निवृत्तौ विध्यन्तरपूर्वको मयण् न भवतीति काष्ठमयादौ सावकाशः परत्वादेवाञं बाधते न त्वपवादत्वादित्यर्थः। प्राण्यञश्चेति। पूर्वत्र

उ.] भाष्ये–कौवलमिति पाठः। 'कुवली–कौवल'मित्यपाठः। एवमग्रेऽपि–गृद्ध–गार्द्ध-मित्यपाठः। गार्द्धमित्येव पाठः। प्राण्यञश्चेत्यस्य–पौनरुक्त्यपरिहाराय आह–ओरञ इति। इदं कोपधाऽणोऽप्युपलक्षणम्। ननु छेनेवाऽञा येन नाऽप्राप्त्यभावात्कथमञोऽपि बाधोऽत आह–एतच्चेति। न्यायाऽनपेक्षायां हेतुर्न्यायाऽनवतारः। तन्निवृत्ताविति। तन्निवृत्तिबोधक-तस्यग्रहणसामर्थ्यात्तस्येदमित्यनेनाऽपि विकारे छाऽप्राप्तिरिति भावः। ननु पूर्ववार्त्तिकेनैव सिद्धाविदं व्यर्थमतस्ततो विशेषं दर्शयति–पूर्वत्रेति। अपवादत्वेनेति भावः। मयट्प्रसङ्गा-

---

१ 'अनुदात्तादेश्च' पा०। २ अतोऽग्रे 'कुवली'ति पाठः क्वचित्।

मयट् स यथैव ओरञमनुदात्तादेरञं च बाधते एवं प्राण्यञमपि बाधेत ॥
॥ * ॥ तस्मान्मयड्विधाने प्राणिप्रतिषेधः ॥ * ॥ तस्मान्मयड्विधाने प्राणिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ स तर्हि वक्तव्यः ? ॥ न वक्तव्यः । 'मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त' इत्येवमयं मयट्–ओरञमनुदात्तादेरञं च बाधिष्यते, प्राण्यञं न बाधिष्यते ॥ यद्येतदस्ति–मध्येऽपवादाः पुरस्तादपवादा इति,–माऽनुवृतञ्शैषिकाः । 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त' इत्येवमयमण्–अञं बाधिष्यते, मयटं न बाधिष्यते ॥

अनुदात्तादेरञः प्राण्यञ्विप्रतिषेधेन ॥*॥ अनुदात्तादेरञः प्राण्यञ्भवति विप्रतिषेधेन ॥ 'अनुदात्तादेरञ्भवती'त्यस्यावकाशः–जरद्वृक्षः[1]–जारद्वृक्षम् । प्राण्यञः स एव । इहोभयं प्राप्नोति–कपोतः[2]–कापोतम् । प्राण्यञ्भवति विप्रतिषेधेन ॥ कः पुनरत्र विशेषः–तेन वा सत्यनेन वा ? ॥ सोऽपवादकः स विधिरयं पुनर्निरपवादकः । यदि तेन स्यादिह न स्यात्–श्वाविधो विकारः शौवाविधम् ॥

फले लुक् ।४।३।१६३।

प्र.] विप्रतिषेधाभावेऽपीष्टसिद्धिर्भवत्येव–दारुमयमाम्रमयमिति । प्राण्यञि तु तदभावे चाषं भासमितीष्टं न सिध्यति, मयट्प्रसङ्गात् । तस्मादिति । 'नित्यं वृद्धशरादिभ्योऽप्राणिन' इति वक्तव्यमित्यर्थः । यद्येतदस्तीति । यद्येतदाश्रीयत इत्यर्थः । माऽनुवृतन्निति । वृतेर्युद्भ्यो लुङीति वा परस्मैपदम् । पुषादिद्युतादीति श्लेरङादेशः । शैषिकाणां निवृत्त्यनुवृत्त्योरपि विप्रतिषेधोपपत्त्या मयटा परत्वात्कोपधलक्षणोऽण्बाध्यत इत्यर्थः । जरद्वृक्ष इति । जरद्वृक्षशब्दः समासस्वरेणान्तोदात्तत्वादनुदात्तादिः । स एवेति ।–गार्द्धमिति । कपोतशब्दो 'लघावन्त' इति मध्योदात्तत्वादनुदात्तादिः । सापवाद इति । मयटा परत्वाद्बाध्यमानत्वात् । अयमिति । अनेन परत्वान्मयटो बाधनात् । श्वाविध इति । श्वानं विध्यतीति क्विप् । 'नहिवृती'ति दीर्घः । कृत्स्वरेणोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वानुदात्तादित्वम् । अत्र मयडभावात् प्राण्यञ्भवतीति 'द्वारादीनां चे'ति वृद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च ॥ [क्रीतवत्प] ।

उ.] दिति । अपवादत्वादिति भावः । यद्येतदित्यादिना भाष्ये कोपधलक्षणाऽणो मयटश्च विप्रतिषेधः स्थाप्यते । अत्राऽधिकारे शैषिकानुवृत्तौ मयट् छाऽपवादः, 'कोपधाच्चे'त्यण् 'ओरञ्' इत्याद्यञोऽपवादः । तत्रापवादविप्रतिषेधो न्याय्यः । अननुवृत्तौ तु कोपधाणोऽञ इव मयडपवादत्वादयुक्तः स स्यादिति बोध्यम् । 'पुरस्ता'दिति न्यायाऽङ्गीकारे तु मयटो नाऽपवाद इति सर्वथाऽयुक्तो विप्रतिषेध इति तात्पर्यम् । तद्ध्वनयन्वक्ष्यति–'मयटा परत्वात्कोपधलक्षणोऽण्बाध्यत' इति । वृतेरनुदात्तत्वात्परस्मैपदं कथमत आह–वृतेरिति । कपोते उभयप्राप्त्युपपादनाय आह–कपोतशब्द इति । परत्वादिति । अपवादशब्दो बाधकमात्रपर इति भावः । मयडभावादिति । प्राण्यञा परत्वाद्बाधेन तदभावो बोध्यः ॥१५६॥

१ 'जरद्वृक्षे'ति पाठान्तरम् । २ 'कपोते'ति पा० ।

॥ * ॥ फले लुग्वचनानर्थक्यं प्रकृत्यन्तरत्वात् ॥*॥ **फले लुग्वचनमनर्थकम्** ॥ **किं कारणम् ?** ॥ **'प्रकृत्यन्तरत्वात्'** । । **प्रकृत्यन्तरमामलकशब्दः फले वर्त्तते। 'एकान्तदर्शनात्प्राप्नोति'** । ॥ * ॥ एकान्तदर्शनात्प्रसङ्ग इति चेद्वृक्षे लुग्वचनम् ॥*॥ **एकान्तदर्शनात्प्रसङ्ग इति चेद्वृक्षे लुग्वक्तव्यः । वृक्षोऽपि हि फलैकान्तः** ॥

लुप्च ।४।३।१६६।

॥ * ॥ लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ **लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । व्रीहयः यवाः माषा मुद्गाः तिलाः** ॥ * ॥ पुष्पमूलेषु बहुलम् ॥ * ॥ **पुष्पमूलेषु बहुलं लुग्वक्तव्यः । मल्लिका । करवीरम् । बिसम् । मृणालम् ॥ न च भवति-पाटलानि मूलानि** ॥ [लुप्च] ॥

॥*॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ **पादश्च तृतीयः समाप्तः** ॥ * ॥

प्र.] फले । प्रकृत्यन्तरत्वादिति । आमलकादिशब्दः फले न यौगिकः-आमलक्याः-फलमिति, किं तर्हि जातिशब्द एवेत्यर्थः । **एकान्तदर्शनादिति ।** आमलक्या अवयवे आमलकं दृश्यते, ततश्च यौगिक एव फले आमलकशब्द इत्यर्थः । **फलैकान्त इति।** फलमेकान्तोऽस्येति बहुव्रीहिः । यदि संबन्धदर्शनाद्यौगिकत्वमामलकशब्दस्य फले व्यवस्थाप्यते तदा संबन्धाऽविशेषादामलकस्येयमामलकी वृक्ष इति वृक्षावयविनि प्रत्ययमुत्पाद्य लुग्विधेयः । तस्मादुभयत्राप्यामलकादयो जातिशब्दा एव स्वभावतो वर्तन्ते इत्यभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः ॥

लुप्च । फलपाकशुषामिति । फलपाकेन ये शुष्यन्ति व्रीह्यादयस्तद्वाचिनामित्यर्थः । **व्रीहय इति ।** बिल्वाद्यण् । **यवा भाषा इति ।** 'तृणधान्यानां च द्व्यषा'मित्याद्युदात्तत्वादौत्सर्गिकोऽण् । मुद्गशब्दाद्बिल्वाद्यण् । **पाटलानीति ।** पाटलिशब्दो बिल्वादिः ॥ **[लुप्च]**

उ.]फले लुक् । ननु यौगिकत्वेऽपि अणप्रकृत्यपेक्षयाऽन्यत्वमस्त्येवेत्यत आह-**आमलकादिशब्दा इति ।** फलं हि वृक्षस्य नाऽवयवोऽनारम्भकत्वान्नाऽपि विकारः । स हि द्विविधः प्रकृत्युपमर्दको-यथा भस्मादिः । प्रकृतेर्व्यपदेशान्तरकारी वा, यथा-खादिरः सुव इति । फलन्तु-नैवं विधमिति तत्र प्रत्ययाऽप्राप्तेः प्रकृत्यन्तरत्वमावश्यकमिति भावः । भाष्ये-**एकान्तदर्शनादिति ।** एकान्तोऽवयवः। **आमलक्या अवयव इति ।** अवयव्युत्पत्तेः प्रागसत्त्वादनारम्भकेऽपि दन्तशृङ्गादौ गवाद्यवयवत्ववत्फलमप्यवयव इति भावः । एवं विकारत्वमपि बोध्यम् , प्रकृतेरवस्थान्तरस्यैव विकारत्वाद्भवति चाऽफलिताऽवस्थायाः फलिताऽवस्थाऽवस्थान्तरमिति । एवञ्चामलकीमयमित्यादिनिवृत्त्यर्थं लुगावश्यक इति भावः । भाष्ये **फलैकान्त**शब्देन फलवृक्षयोः सम्बन्धो दर्शितस्तदाह-**यदि सम्बन्धेति । लुग्विधेय इति ।** 'आमलकीयो वृक्ष' इत्यादिनिवृत्त्यर्थमिति भावः । **स्वभावतो वर्त्तन्त इति ।** अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीय इति भावः । [**फले लुक्**] ॥ १६३ ॥

लुप् च । पाटलिशब्दस्य वृद्धत्वान्मयड्प्राप्तावुचितोऽत आह-**बिल्वादिरिति ।** [**लुप्च**]

प्राग्वहतेष्ठक् ।४।४।१।

॥ * ॥ ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ **ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । माशब्दिकः । नैत्यशब्दिकः । कार्यशब्दिकः ।** ॥*॥ आहौ प्रभूतादिभ्यः ॥*॥ **आहौ प्रभूतादिभ्यष्ठग्वक्तव्यः । प्रभूतमाह–प्राभूतिकः । पार्यासिकः** ॥*॥ पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः ॥*॥ **पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यष्ठग्वक्तव्यः । सौस्नातिकः । सौखरात्रिकः । सौखशायनिकः ॥** ॥ * ॥ गच्छतौ परदारादिभ्यः ॥ * ॥ **गच्छतौ परदारादिभ्यष्ठग्वक्तव्यः । पारदारिकः । गौरुतल्पिकः ॥**

[* माशब्दादेस्तदाहेति प्रभूतादेश्च ठक्स्मृतः । गच्छतौ परदारादेः सुस्नातादेश्च पृच्छतौ ॥*]

आकर्षात् ष्ठल् ।४।४।९।

इह केषां चित्सांहितिकं षत्वं केषांचित् षिदर्थमिति, तत्र न ज्ञायते केषां सांहितिकं षत्वं केषां षिदर्थमिति ? ॥ तत्र[2] किं न्याय्यम् ?॥ परिगणनं कर्त्तव्यम् ॥

प्र.]* इति भाष्य**प्रदीपे** चतुर्थस्याध्यायस्य **तृतीये** पादे द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ॥*

प्राग्वहतेष्ठक् । तदाहेति । तदिति कर्ममात्रं निर्दिश्यते न तु द्वितीया समर्थविभक्तिः, 'आहौ प्रभूतादिभ्य' इत्यतो भेदेन वचनात् । तेन पदसमुदायादयं प्रत्ययः । माशब्द इत्याह–माशब्दिकः। नित्यः शब्द इत्याह–नैत्यशब्दिकः। तत्र पदसमुदायार्थं इतिना प्रत्यवमृश्यमानो वचनक्रियासंबन्धात्कर्म संपद्यते । अप्रातिपदिकत्वात्तु द्वितीयानुत्पत्तिः । **प्रभूतमाहेति ।** क्रियाविशेषणत्वात्कर्मत्वम् । **पृच्छताविति ।**–तिङन्तानुकरणमेतत् । तत्रशब्दे कार्याऽसम्भवात्तिङन्तार्थे ठग्विधिः । [**प्राग्वहतेष्ठक्**] ॥

आक । इहेति । एकस्य वाऽनेकस्य वा षकारस्य व्यञ्जनपरस्य श्रुत्या विशेषानव-

---

उ.] * इति श्रीकालोपनामशिवभट्टसुतसतीगर्भज**नागोजी**भट्टकृते भाष्यप्रदी**पोद्द्योते** **चतुर्था**ऽध्यायस्य **तृतीय**पादे **द्वितीय**माह्निकम् ॥ पादश्च **तृतीयः** समाप्तः ॥३॥

प्राग्वह । ननु 'तदाहे'ति द्वितीयासमर्थात्प्रत्यय इति लभ्यते, न च तद्युक्तं, वाक्यात्प्रत्ययविधानेन वाक्यस्य द्वितीयाऽन्तत्वाऽसम्भवादत आह–**तदिति कर्मेति ॥**

भेदेन वचनादिति । तेन हि पदादेव द्वितीयान्ताद्विधीयते । केवल'मा'शब्दस्योच्चारयितरि प्रत्ययस्याऽनिष्टेराह–**माशब्द इति ।** शब्दो मा कारीत्यर्थः । वृत्तौ करोतिक्रियाऽन्तर्भूता बोध्या । भाष्ये-**माशब्दमाहे**त्यपाठः। **आहौ पृच्छताविति ।** बहुलग्रहणाद्धात्वर्थनिर्देशे इक्श्तिपौ । पृच्छतौ प्रकारान्तरमप्याह–**तिङन्तेति ।** सौखशायनिके उभयपदवृद्धिरनुशतिकादित्वात् ॥ [**प्राग्वहतेष्ठक्**] ॥ १ ॥

आकर्षात् । एकस्य वेति । 'भस्त्रादिभ्यः ष्ठ'न्नित्यादावयं सन्देहः ।

---

१ इदं श्लोकवार्तिकं सर्वेष्वपि भाष्यपुस्तकेषु न दृश्यते वार्त्तिकपाठसंवादात्त्वस्माभिरत्र स्थापितमिति **गौडाः** । २ 'किमत्र न्याय्यम्' पा० ।

॥*॥ आकर्षात्पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च। आवसथात्किसरादेः षितः षडेते ठगधिकारे॥*॥

विभाषा विवधात् ।४।४।१७।

॥ * ॥ वीवधाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वैवधिकः । वीवधिकः ॥

त्रेर्मम्नित्यम् ।४।४।२०।

नित्यग्रहणं किमर्थम् ?॥ विभाषा मा भूत् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषाग्रहणं निवृत्तम् ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । ॥*॥ त्रेर्मम्नित्यवचनं विषयार्थम् ॥ * ॥ [**त्रेमब्वचनं नित्यविषयार्थं**] **नित्यं ञ्यन्तं मब्विषयमेव यथा स्यात्केवलस्य प्रयोगो मा भूत् ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ?॥ किं तर्हीति ।** ॥*॥ तत्र यथाधिकारं तद्विषयप्रसङ्गः ॥*॥ **तत्र यथाधिकारं तद्विषयता प्राप्नोति । निवृत्त इति वर्तते । तेन निवृत्त एव ञ्यन्तं मब्विषयं स्याद्येऽन्ये उपचारास्तत्र न स्यात् कृत्रिमं महत्सु विहितमिति। एवं तर्हि भाव इति प्रकृत्येमब्वक्तव्यः।**

प्र.] धारणात्सांहितिकेपि वा षकारेऽनचिचेति द्विर्वचनविधानादनेकषकारत्वसंभवात्संशयः। **आकर्षेति** । श्लोकवार्तिककारः संदिग्धानसंदिग्धांश्च भ्रान्तिनिरासाय पर्यजीगणत् । **षडेत इति** । विधिवाक्यापेक्षं षट्त्वं, प्रत्ययास्तु सप्तैते । [**आकर्षात्ष्ठल्**] ॥

विभाषा । वीवधाच्चेति वक्तव्यमिति । अत्र विवधवीवधशब्दौ पर्यायौ । तत्राऽविरविकन्यायो न संभवति, उभाभ्यां प्रत्ययस्येष्टत्वात् । ततो 'वीवधाच्चेति वक्तव्य'मित्युक्तम् ॥

त्रेर्मप् । विभाषा मा भूदिति । द्वे अत्र विभाषे संभवतः । एका महाविभाषा, अपरा–'विभाषा विवधा'दिति। तत्रान्तरेणापि नित्यग्रहणं पूर्वसूत्र एवानन्तरस्य विभाषाग्रहणस्याऽस्वरितत्वादननुवृत्तत्वान्महाविभाषा नित्यग्रहणेन निवर्त्यते। इतरोऽनन्तरा विभाषा निवर्त्यत इत्युक्तमिति मत्वाह-**नैतदस्तीति**। इतरः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति–**इदं तर्हीति**। **निवृत्त एवेति**। पक्त्रिणा निर्वृत्तमित्यस्यैव वाक्यस्य निवृत्तिः, स्यान्न तु पक्त्रिः क्रियत इत्यादेरपीत्यर्थः। **कृत्रिमं महदिति** । प्रत्ययप्रयोगमन्तरेणापि महत्त्वादीनि कृत्रिमशब्दार्थविशेष-

उ.] ननु कुसीदसूत्रे ष्ठन्ष्ठचोर्द्वयोर्विधाना'त्षडि'त्ययुक्तमत आह–**विधिवाक्येति** ॥ १ ॥

विभाषा वि । उभाभ्यामप्रत्ययस्येति । ष्ठन इत्यर्थः। 'वीवधिक' इत्यस्याऽपीष्टत्वादिति भावः। एकदेशविकृतन्यायेनैव वीवधग्रहणस्य सिद्धाविदं व्यर्थमित्यन्ये । विवधवीवधशब्दौ स्वतन्त्रावेव, न प्रकृतिविकारभावाऽऽपन्नाविति वार्त्तिकाशयः ॥ [**विभाषा**]

त्रेर्मप्। नन्वण्कुटिलिकाया इत्यत्राऽननुवृत्त्या 'विभाषा विवधा'दित्यस्याऽस्वरितत्वादेव निवृत्तिसिद्धेर्विभाषा मा भूदित्यसङ्गतमत आह–**द्वे अत्रेति** । भाष्ये–**इदन्तर्हीति** । महाविभाषानिवृत्त्यर्थमित्यर्थः। तदाह–**नित्यं ञ्यन्तं मब्विषयमेवेति** । नित्यपदस्यैवाऽर्थ एवकारेण दर्शितः। ननु 'कृत्रिमम्मह'दिति प्रयोग इष्ट एवेत्यत आह-**प्रत्ययप्रयोग-**

१ अत्र 'वीवधाच्चे'त्येव वार्तिकं तच्च लुप्तम् । 'वीवधाच्चेति वक्तव्य'मिति तु भाष्यव्याख्यानमिति तु **गौडाः** । २ अयं पाठो न सार्वत्रिकः। ३ 'तद्विषयता'इति पा. ।

कुट्टिमा भूमिः। सेकिमोऽसिरित्येवमर्थम्। ततो वक्तव्यं-'त्रेः'॥ त्रेश्चमेब्भवति। 'ततो नित्यम्'। नित्यं त्र्यन्तादिमबिति। किमर्थमिदम्?॥ नित्यं त्र्यन्तमिमब्विषयमेव यथा स्यात्-केवलस्य प्रयोगो मा भूदिति॥

चूर्णादिनिः ।४।४।२३।

अयं योगः शक्योऽवक्तुम्॥ कथं चूर्णी चूर्णिनौ चूर्णिन इति?॥ इनिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम्॥ [चूर्णादिनिः]॥

लवणाल्लुक् ।४।४।२४।

॥ * ॥ लवणाल्लुग्वचनानर्थक्यं रसवाचित्वात्॥*॥ लवणाल्लुग्वचनमनर्थकम्॥ किं कारणम्?॥ 'रसवाचित्वात्'। रसवाच्येष लवणशब्दो नैष संसृष्टिनिमित्तः॥ आतश्च रसवाची॥ * ॥ असंसृष्टे च दर्शनात्॥ * ॥ असंसृष्टेऽपि हि लवणशब्दो वर्त्तते। तद्यथा-लवणं क्षीरम्। लवणं पानीयमिति॥ ॥ * ॥ संसृष्टे चाऽदर्शनात्॥ * । संसृष्टेऽपि च यदा नोपलभ्यते तदाह-अलवणः

प्र.] णानि स्युरित्यर्थः। भाव इति प्रकृत्येति। भाववाचिनः शब्दान्निर्वृत्तेऽर्थे इमब्विधेय इत्यर्थः। त्रेरिति। पूर्वेण सिद्धे नित्यार्थं वचनम्। तेन निर्वृत्ते तावद्वाक्यं निवर्त्यते। ततो 'नित्य'मित्यनेनोपचारान्तरविषयस्यापि वाक्यस्य निवृत्तिः क्रियत इति तद्विषयता त्रिप्रत्ययस्य सिध्यति॥ चूर्णा। इनिनेति। ठक्तु संसृष्ट इत्यनेनानभिधानान्न भविष्यतीति भावः॥

लव। रसवाचित्वादिति। रसस्य गुणत्वाद्गुणवाचिनां शुक्लादीनां गुणगुणिनोरभेदोपचाराद्गुणवृत्तिदर्शनान्नार्थो लुकेत्यर्थः। असंसृष्टे चेति। लवणेन द्रव्येण यदसंसृष्टं लवणरसयुक्तं तत्रापि लवणशब्दस्य दर्शनाद्गुणशब्दत्वमेवास्येत्यर्थः। संसृष्टे चेति। लवणद्रव्यसंसृष्टमपि यल्लवणरसं न [सं] भवति तत्र न दृश्यते लवणशब्द इत्यर्थः॥

उ.] मिति। कृत्रिमं महदितिवत् 'महती कृत्रि'रित्याद्यपि प्रयुज्येतेति भाष्यार्थ इति भावः। ननु भावे इमब्विधाने 'कुट्टिमा भूमि'रित्युदाहरणाऽसङ्गतिरत आह-भाववाचिन इति। कुट्टनं कुट्टस्तेन निर्वृत्तेत्यर्थः। ततो नित्यमित्यनेनेति। शङ्खो नित्यं पाण्डुर इतिवन्नित्यशब्दोऽयोगव्यवच्छेदार्थः। तत्र हि न कदाप्यपाण्डुर इति प्रतीयते। एवञ्च योऽयं निर्वृत्ते इमप्स त्र्यन्ताद्भवत्येवेत्यर्थ इति भावः। यद्यपि केवलसूत्रेऽपि योगविभागेन तत्सामर्थ्यादयमर्थः साधयितुं शक्यते, तथापि मप्पदाऽकरणबोधनाय भगवता वार्तिकपूर्वकं योगविभागो दर्शित इति बोध्यम्॥ [त्रेमप्] ॥ २०॥

लवणा। रसस्य गुणत्वादिति। द्रव्येण द्रव्यस्यैव च संसृष्टव्यवहारादिति भावः। ननु समवायादिसंसर्गस्य गुणेनाऽपि सत्त्वात्ततोऽपि प्रत्ययः स्यादित्यत आह-अभेदेति। भेद एव संसृष्टव्यवहारो-न हि गुणगुणिनोः स इति भावः। रूपादिवद्रसशब्दस्य गुणिसमानाऽधिकरणत्वाऽभावेऽपि शुक्लादिवल्लवणशब्दस्य तत्त्वमिति तात्पर्यम्। लवण-

१ 'मप्प्रत्ययो भवति' पा.। २ 'विषय एव' पा०। ३ 'संसृष्ट' पा०।

सूपः । अलवणा यवागूः । अलवणं शाकमिति ॥ [लवणाल्लुक्]॥

प्रयच्छति गर्ह्यम् ।४।४।३०।

अयुक्तोऽयं निर्देशः । यदसावल्पं दत्वा बहु गृह्णाति तद्गर्ह्यम् ॥ कथं तर्हि निर्देशः कर्त्तव्यः ? ॥ ॥ * ॥ प्रयच्छति गर्ह्यायेति ॥ * ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः ?॥ न कर्त्तव्यः । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति-गर्ह्यार्थं गर्ह्यम् ॥ ॥*॥ मे स्याल्लोपो वा ॥*॥ मेस्याच्छब्दलोपो वा द्रष्टव्यः । द्विगुणं मे स्यादिति-प्रयच्छति-द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः ॥

॥ * ॥ वृद्धेर्वृधुषिभावः ॥ * ॥ वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः ॥ वार्धुषिकः ॥

धर्मं चरति ।४।४।४१।

॥ * ॥ अधर्माच्च ॥ * ॥ अधर्माच्चेति वक्तव्यम् । आधर्मिकः । [धर्मं चरति] ॥

ऋतोऽञ् ।४।४।४९।

॥*॥ नृनराभ्यामञ्वचनम् ॥*॥ नृनराभ्यामञ्चेति वक्तव्यम् । नुर्धर्म्या नारी । नरस्यापि नारी । ॥*॥ विशसितुरिड्लोपश्च [अञ्[1] वक्तव्यः] ॥*॥ विशसितुरिड्लोपश्च वक्तव्यः । अञ्च वक्तव्यः । विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रम् ॥*॥ विभाजयितुर्णिलोपश्च ॥*॥ विभाजयितुर्णिलोपश्चाऽञ्च वक्तव्यः । विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रम् ॥ [ऋतोऽञ्]

प्र.] प्रयच्छ । अयुक्त इति । उत्तमर्णो यदल्पं ददाति न तद्गर्ह्यम्, यत्त्वल्पं दत्वा बहु गृह्णाति तदेव गर्ह्यमित्यर्थः । गर्ह्यायेति । द्विगुणाय प्रयच्छति द्वैगुणिक इति चतुर्थ्यन्तात्प्रत्ययो विधेय इत्यर्थः । मे स्याल्लोपो वेति । उपचारापेक्षया विकल्पाऽर्थो वाशब्दः । द्विगुणं मे स्यादिति वाक्यात्प्रत्ययो मे स्याच्छब्दलोपश्च । वार्द्धुषिक इति । वृद्ध्यर्थं धनं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ [प्रयच्छति गर्ह्यम्] ॥

धर्मम् । अधर्माच्चेति । तदन्तविधेर्ग्रहणवता प्रातिपदिकेन निषेधाद्वचनम् । 'येन विधि'रित्यत्र धर्मान्नञ इति वार्त्तिकमनपेक्ष्यैतदुक्तम् ॥ [धर्मं चरति]

उ.]द्रव्यसंसृष्टे 'लावणिक' इति त्वनभिधानाद्वारणीयमिति तत्त्वम् ॥ [लवणाल्लुक्] ॥२४॥

प्रयच्छति । उत्तमर्णे चाऽयमिष्यते न च तत्र प्राप्नोतीत्याह-उत्तमर्ण इति । एवञ्च न तत्र प्रत्ययाऽर्थः, यत्र चाऽधमर्णे प्रत्ययार्थो न तत्रेष्यत इति भावः । वृद्ध्यर्थमिति । 'योऽल्पवृद्धिदानमङ्गीकृत्य परकीयं धनं गृहीत्वा बहुवृद्धयेऽन्यस्मै यच्छति, तत्रैवाऽयमिष्यत' इत्यन्ये । [प्रयच्छति] ॥ ३० ॥

ऋतो । नरशब्दादपीति । ठग्निवृत्त्यर्थं वचनम् । अनेनैवोभयोर्नार्यां सिद्धायां 'नृनरयोर्वृद्धिश्चे'ति गणसूत्रमनार्षं । सर्वथा आद्युदात्तत्वान्नुर्नरस्य वा तज्जातीयैव धर्म्येति जातिप्रतीतिरपि सिद्धा । नरीति तु नरस्येष्यत एव । नृशब्दात्तु ङीषोऽनभिधानम्, तच्च तवाऽप्यावश्यकं पुंयोगेन ङीषो वारणायेत्याहुः। [ऋतोऽञ्] ॥४९॥

---

१ अयं पाठो न क्वापि दृश्यते।

शिल्पम् ।४।४।५५।

किं यस्य मृदङ्गः शिल्पं स मार्दङ्गिकः ?॥ किंचाऽऽतः ?॥ कुम्भकारे प्राप्नोति। एवं तर्ह्युत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः[1]। शिल्पमिव शिल्पम्। मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य–मार्दङ्गिकः। मौरजिकः। पाणविकः। पैठरिकः॥ [शिल्पम्]॥

शक्तियष्ट्योरीकक् ।४।४।५९।

किमर्थमीकगुच्यते न कगेवोच्येत ?॥ का रूपसिद्धिः ?॥ शाक्तीको याष्टीक इति॥ शक्तियष्ट्योरीकारोऽन्ते कक्शब्दश्च प्रत्ययः॥ न सिध्यति–विभाषा चैव हि शक्तियष्ट्योरीकारः। अपि च केऽण इति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत॥ एवं तर्हि–इकगुच्यते॥ का रूपसिद्धिः ?॥ शाक्तीको याष्टीक इति। सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम्॥ न सिध्यति। यस्येति लोपः प्राप्नोति॥ इकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति॥ यदि तर्हि प्राप्नुवन् विधिरुच्चारणसामर्थ्याद्बाध्यते[2] सवर्णदीर्घत्वमपि न

प्र.] ऋतोऽञ्। नृनराभ्यामिति। नृशब्दस्य सूत्रेणैव सिद्धे प्रत्यये दृष्टान्तत्वेनोपादानम्,–यथा नृशब्दादञ्भवत्येवं नरशब्दादपीत्यर्थः॥ [ऋतोऽञ्]॥

शिल्पम्। अभ्यासपूर्वकं क्रियासु कौशलं शिल्पम्। मृदङ्गादिषु द्विविधा क्रिया,–अभ्याहननलक्षणा, निष्पादनलक्षणा च। तत्र विशेषानुपादानात्पृच्छति–**किं यस्येति। एवं तर्हीति।** उपचरितवृत्तिः शिल्पशब्द आश्रीयत इत्ययमेवेवशब्दलोपः। कुम्भकारस्य हि मृदङ्गो मुख्यं शिल्पं वादकस्य तूपचरितम्। **मृदङ्गवादनमिति।** लोके तु मार्दङ्गिकशब्दस्य मृदङ्गवादनशिल्पोऽभिधेयः। तत्र साहचर्यान्मृदङ्गशब्दस्य वृत्तिविषये वृत्त्या गतार्थत्वादप्रयोगो वादनशब्दस्य॥ [**शिल्पम्**]॥

शक्ति। ईकारान्त इति। बह्वादिपाठात्–'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहण'मिति वचनाच्छक्तीयष्टीशब्दाभ्यां कग्भविष्यतीत्यर्थः। **इकारोच्चारणसामर्थ्यादिति।**

उ.] **शिल्पम्।** ननु लोके द्रव्यसौन्दर्यजनकक्रियाकौशले शिल्पशब्दप्रसिद्धेर्मृदङ्गवादनकौशलवति कथं प्रत्ययोऽत आह–**अभ्यासेत्यादि।** मुख्यगौणसाधारणमिदं लक्षणम्। **द्विविधेति।** तत्राऽन्त्ये मुख्यमाद्ये औपचारिकम्। स्पष्टश्चेदम्भाष्ये। **विशेषाऽनुपादानादिति।** 'गौणस्यैव ग्रहण'मित्यर्थबोधकविशेषाऽनुपादानादित्यर्थः। **उपचरितेति।** मुख्येऽनभिधानेन सामर्थ्यादुपचरितस्य ग्रहणमिति भावः। **उपचरितमिति।** 'मृदङ्गवादन'मिति शेषः। क्वचित्तु तथैव पाठः। तदुपचरितं शिल्पमित्यर्थः। नन्वेवं 'मार्दङ्गवादनिक' इति स्यादत आह–**तत्र साहचर्यादिति। वृत्तिविषये वृत्त्येति।** तद्धितवृत्तिविषये लक्षणयेत्यर्थः। 'मृदङ्गवादन'शब्दात्त्वनभिधानात्प्रत्ययाऽभाव इति भावः। [**शिल्पम्**]॥

शक्तिय। ननु सूत्रे ह्रस्वपाठात्कथमीकारोऽन्ते, कथं वा तदन्तात्प्रत्ययोऽत आह–**बह्वादीति।** तत्र हि शक्तियष्टिशब्दौ पठितौ। भाष्ये–**विभाषेति।** तथा च ङीषभावे

---

१ अत्र 'उत्तरपदलोप'इत्यर्थकं वार्त्तिकं लुप्तमिति भाति। २ 'इकारोच्चारण' पा०।

प्राप्नोति ॥ 'यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकःस विधिर्बाध्यते, यस्य तु विधेर्निमित्त मेव नाऽसौ बाध्यते'। यस्येति लोपं च प्रतीकारोच्चारणमनर्थकं सवर्णदीर्घस्य तु निमित्तमेव ॥ [शक्तियष्टयोरीकक्] ॥

अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ।४।४।६०।

किं यस्याऽस्ति मतिः स आस्तिकः?॥ किं चाऽऽतः ?॥ चौरेऽपि प्राप्नोति ॥ एवं तर्हीतिलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। अस्तीत्यस्य मतिः—आस्तिकः। नास्तीत्यस्य मतिः—नास्तिकः। दिष्टमित्यस्य मतिः—दैष्टिकः ॥ [अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः] ॥

छत्रादिभ्यो णः ।४।४।६२।

किं यस्य च्छत्रधारणं शीलं स च्छात्रः?॥ किं चातः ?॥ राजपुरुषे प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्युत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः-छत्रमिव च्छत्रम्। गुरुश्छत्रं। गुरुणा

प्र.] अन्यथा ककमेव विदध्यात्। न चावग्रहनिवृत्तिरिकारस्य प्रयोजनम्; यतो न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम्। **यं विधिमिति।** एवं च दीर्घोच्चारणं प्रत्याख्यातम्, इकका सिद्धत्वात्। अन्ये त्वाहुः—शक्तियष्टिभ्यां ठगिति ठग्विधानादेव 'यस्ये'ति लोपाभावः सिद्धः। प्रहरणमित्यनेन हि ठकि सिद्धे पुनष्ठग्विधानं यस्येति लोपाभावार्थमेव। वाक्यनिवृत्तये नित्यार्थं तत्स्यादिति चेत्तन्न, शक्तियष्टिभ्यामित्येवाधिकस्य ठकः पूर्वेण सिद्धस्य पुनर्विधानेन वाक्यनिवृत्तेरपि सिद्धत्वात्॥ [**शक्तियष्टयो**]।

अस्ति। चौरेऽपीति। तस्यापि मतिसद्भावात्। अचेतनश्च पदार्थो नास्तिकः स्यादिति वक्तव्यम्। न्यायस्य तु प्रदर्शनाद्भाष्यकारेण प्रतिपदं नोक्तम्। **अस्तीत्यस्येति।** परलोककर्तृका च सत्ता विज्ञेया। तत्रैव विषये लोके प्रयोगदर्शनात्। तेन परलोकोऽस्तीति मतिर्यस्य स आस्तिकस्तद्विपरीतो नास्तिकः। दिष्टशब्दो दैवपर्यायस्तेनदैवपरायणो दैष्टिकः॥

छत्रा। राजपुरुष इति। यः पुरुषो राज्ञश्छत्रं धारयति सच्छात्रशब्दाभिधेयः स्यादित्यर्थः। **उत्तरपदलोप इति।** उत्तरपदस्येवशब्दस्य लोपो द्रष्टव्य इत्यर्थः। गौणी वृत्तिश्छत्रशब्दस्याश्रयणीया। तत्रैव प्रत्ययस्य दर्शनादित्युक्तं भवति। **गुरुश्छत्रमिति।**

उ.]'शाक्तिक' इत्यापत्तिरिति भावः। ननु लोपायैवेकारोच्चारणं स्यादत आह-**अन्यथेति। इककेति।** न च 'नञ्स्नञीक'गिति ङीब्विधायकवार्त्तिकेऽस्य ग्रहणार्थं दीर्घपाठः, तत्रापि ह्रस्वस्य सुपठत्वात्। 'कर्कलोहितादीकक्' 'तीयादीक' गित्यादेस्तु न तत्र ग्रहणं, नञ्स्नञ्साहचर्येणाऽस्वार्थिकस्यैव तत्र ग्रहणादिति भावः। **वाक्यनिवृत्तेरपि सिद्धत्वादिति।** एवञ्च ठगेव वक्तुं युक्त इति भावः। वस्तुतष्ठको विकाराऽभावार्थत्वस्याऽपि सम्भावितत्वेनैकादेशदीर्घयोरभावापत्तिरिति चिन्त्यमिदम्। [**शक्तियष्टयो**] ॥ ५९ ॥

अस्तिनास्ति। इति वक्तव्यमिति। इत्यपि वक्तुं योग्यमिति भावः। **न्यायस्य त्विति।** एवञ्च अर्थतस्तदुक्तमेवेति विशिष्य नोक्तमित्यर्थः। नन्वेवं घटादिकर्तृकसत्तामतिमत्यपि **'आस्तिक'** इति स्यादत आह-**परलोकेति॥** [**अस्तिनास्ति**] ॥ ६० ॥

शिष्यश्छत्रवच्छाद्यः। शिष्येण च गुरुश्छत्रवत्परिपाल्यः॥ [छत्रादिभ्यो णः।]

हितं भक्षाः ।४।४।६५।

॥ * ॥ हितं भक्षा इति चतुर्थीनिर्देशः ॥ * ॥ हितं भक्षा इति चतुर्थीनिर्देशः कर्त्तव्यः। ॥ * ॥ इतरथा ह्यनिर्देशः ॥ * ॥ इतरथा हि निर्देशो न भवति। हितशब्देन च योगे चतुर्थी विधीयते सा प्राप्नोति ॥ स तर्हि चतुर्थीनिर्देशः कर्त्तव्यः? न कर्त्तव्यः। एवं वक्ष्यामि-'हितं भक्षास्तदस्मै'। ततो 'दीयते नियुक्तम्'। तदस्मा इति ॥ [हितं भक्षाः]॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ।४।४।७६।

॥ * ॥ वहत्यभिधाने रथशकटहलसीरेभ्यः प्रत्ययविधानानर्थक्यं विहितत्वात् ॥ * ॥ वहतीत्यभिधाने रथशकटहलसीरेभ्यः प्रत्ययविधानमनर्थकं॥ किं कारणम्?॥ 'विहितत्वात्'। विहितोऽत्र प्रत्ययस्तस्येदमिति ॥ 'शब्दभेदादविधानम्'[2] ॥ शब्दभेदादविधिः स भवति। अन्यो हि शब्दो रथं वहति, अन्यो हि शब्दो रथस्य वोढेति ॥ * ॥ शब्दभेदादविधानमिति चेदर्थाश्रयत्वात्प्रत्ययविधानस्यार्थसामान्यात्सिद्धम् ॥ * ॥ शब्दभेदादविधानमिति चेदर्थाश्रयः प्रत्ययविधिः। य[3] एवार्थो रथं

प्र.] अज्ञानं शिष्यस्यच्छादयति-निवर्त्तयति-यतस्तत्र च्छत्रं शीलमस्य, गुरुविषयं पालनं शीलमस्येत्यर्थः॥ [छत्रादिभ्यो णः]॥

हितम्। इतरथा हीति। यदि हि चतुर्थी न निर्दिश्यते तदा प्रकृताया अस्येति षष्ठ्याः संबन्धायोग्यत्वादिहानुपस्थानात्प्रत्ययार्थो न निर्दिष्टः स्यादित्यर्थः॥ [हितं भक्षाः]

तद्वह। शब्दभेदादिति। पष्ठ्यन्तात्प्रत्ययो विधीयमानो द्वितीयान्तान्न प्राप्नोतीत्यर्थः। अर्थसामान्यादिति। अर्थस्यैक्यात्षष्ठ्यन्तादेव प्रत्ययोत्पत्ताविष्टसिद्धिर्भवत्येवेत्यर्थः।

उ.] छत्रादि। अज्ञानमिति। यथा छत्रमुष्णादि निवर्त्तयत्येवमज्ञानं गुरुर्निवर्त्तयति, तत्सदृशत्वाद्गुरुः-छत्रम्। वृत्तौ तद्विषयपालनादौ छत्रशब्दस्य वृत्तिः। तदुक्तं भाष्ये-शिष्येण च गुरुश्छत्रमिव परिपाल्य इति। मुख्यार्थात्तु प्रत्ययो नाऽनभिधानादिति बोध्यम्। [छत्रादिभ्यो णः] ॥ ६२ ॥

हितं। सम्बन्धाऽयोग्यत्वादिति। हितयोगे चतुर्थीविधानादिति भावः। भाष्ये-अनिर्देश इति। अर्थानिर्देश इत्यर्थः। तदेवाह-सा प्राप्नोतीति। चतुर्थी प्राप्नोतीति-अस्येति षष्ठ्यनुपपत्तिरित्यर्थः। [हितं भक्षाः]॥ ६५ ॥

तद्वहति। ननु सूत्रे वहनकर्त्तृरूपार्थस्यैव विवक्षितत्वाद्वहति वोढेति शब्दभेदकथनमसङ्गतमत आह-षष्ठ्यन्तादिति। षष्ठीवाच्यकर्मत्वापेक्षया द्वितीयावाच्यकर्मत्वं विजातीयमित्यभिमानः। अर्थस्यैक्यादिति।'वहती'त्यस्य क्रियाप्रधानत्वेऽपि विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन कर्त्तृरूपार्थस्यैव सूत्रे प्रतीतया तस्यैव तद्धितार्थत्वेन विवक्षितत्वादिति भावः। कर्मत्वयोर्वैजात्ये

---

१ 'शिष्येण गुरुश्छत्रमिवे'ति नागेशाभिमतः पाठः। २ भाष्यवार्त्तिकमेतद्। ३ 'स एवार्थः' पा.।

वहति स एव रथस्य वोढेति । तत्र-'अर्थसामान्यात्सिद्धम्' ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्-यो द्वौ रथौ वहति स द्विरथ्यः । यो द्वयो रथयोर्वोढा स द्विरथः। तेन सति लुग्भवति ॥ अनेन सति कस्मान्न भवति ? ॥ प्राग्दीव्यत इत्युच्यते ॥

संज्ञायां जन्याः ।४।४।८२।

किं निपात्यते ?॥ जनन्या जनीभावो निपात्यते, यच्च प्रत्ययः ॥*॥ जन्या इति निपातनानर्थक्यं पञ्चमीनिर्देशात् ॥ * । जन्या इति निपातनमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'पञ्चमीनिर्देशात्' । जनीशब्दादेषा पञ्चमी ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्-'सर्वकालः प्रत्ययविधिर्यथा विज्ञायेत-जनीं वहन्ति जन्याः । जनीं वोढारो जन्याः । जनीमवाक्षुर्जन्या' इति ॥ [सञ्ज्ञायां जन्याः] ।

विध्यत्यधनुषा ।४।४।८३।

॥ * ॥ विध्यत्यकरणेन ॥ * ॥ विध्यत्यकरणेनेति वक्तव्यम् । ॥ * ॥ इतरथा

प्र.] ननु रथाद्रथाङ्ग इति तत्रोक्तम्; वोढर्यपि प्रयोगदर्शनादिष्यतामित्यदोषः । द्विरथ्य इति । 'रथसीताहलेभ्यो यद्विधा'विति तदन्तविधिः ॥ [तद्वहति]॥

संज्ञायां । निपातनानर्थक्यमिति । वृत्तिकारैर्यन्निपातनमाश्रितं तदनर्थकं विधिनैवेष्टसिद्धिर्भवत्येवेत्यर्थः । जनीशब्दादिति । जायतेऽस्याङ्गर्भ इति जनी वधूरुच्यते । 'जनिसहिभ्या'मितीण्प्रत्ययः । 'जनिवध्योश्चे'ति वृद्धिप्रतिषेधः । सर्वकाल इति । यद्यपि विध्यर्थत्वेपि सङ्ख्याकालयोरविवक्षयैतत्सिध्यति तथापि न्यायानुसरणे प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति निपातनाश्रयणम् ॥ [संज्ञायां जन्याः]॥

विध्य । शर्कराभिरिति । प्रधानस्यात्र सापेक्षत्वाद्वृत्तिप्रसङ्गः। अनभिधानादिति ।

उ.] मानाऽभाव इति तत्त्वम् । भाष्ये-य एवाऽर्थ इति । तद्धितार्थोपदर्शकविग्रहवाक्यस्य तिङन्तस्येत्यर्थः । तदुक्तम्—

'आख्यातं तद्धितार्थस्य यत्किञ्चिदुपदर्शकम् ।
गुणप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विपर्ययः' ॥ इति ।

तुल्यन्यायात्कृदर्थोपदर्शकविग्रहवाक्यस्थतिङन्तेऽप्येवमेव, अत एव वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वनिर्वाहः। इदमपि वृत्त्यर्थोपदर्शकवाक्यविषयमेव । तेन स्वातन्त्र्येण प्रयुज्यमाने धात्वर्थप्रधानत्वमेव । एवञ्च तुल्यन्यायाच्चित्रगुरित्यस्यार्थोपदर्शके 'चित्रा गावो यस्ये'-ति वाक्येऽपि तद्व्यत्यासेन 'चित्रगोसम्बन्धी'-त्येव बोधः । अत एव तत्रापि वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वनिर्वाहः । एतद्बोधनायैव तत्र 'स' इत्यस्य विग्रहवाक्ये प्रयोग इत्याहुः । तत्रोक्तमिति । एवञ्च वोढरि कथं तेन सिद्धिरिति भावः । भाष्ये-तेन सति लुगिति । अनजादित्वेऽपि यथाऽस्य लुक्तथा 'द्विगोर्लु'गित्यत्रोक्तम् । [तद्वहति]॥ ७६ ॥

संज्ञायां । भाष्ये-जनन्या जनीभाव इति । योग्यतावशात्पुत्रजनन्यत्र जननीशब्देन गृह्यते । जनीं वोढार इति । लुटि रूपम् ॥ [संज्ञायां जन्याः] ॥ ८२ ॥

ह्यतिप्रसङ्गः ॥ * ॥ अधनुषेति ह्युच्यमानेऽतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्रसज्येत-शर्कराभिर्विध्यति । कण्टकैर्विध्यतीति ॥ तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् ॥ कस्मान्न भवति-शर्कराभिर्विध्यति कण्टकैर्विध्यतीति ? ॥ अनभिधानात् ॥

गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः ।४।४।९०।

गृहपतिना संयुक्त इत्युच्यते तत्र दक्षिणाग्नावपि प्राप्नोति,-दक्षिणाग्निरपि गृहपतिना संयुज्यते॥ एवं तर्हि गृहपतिना संयुक्त इत्युच्यते सर्वश्च गृहपतिना संयुक्तस्तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते-'साधीयो यो गृहपतिना संयुक्त'इति॥ कश्च साधीयः?॥ यस्मिन्पत्नीसंयाजाः क्रियन्ते । अथ वा गृहपतिर्नाम मन्त्रः स यस्मिन्नुच्यते । अथ वा संज्ञायामिति वर्त्तते ॥ [गृहपतिना] ॥

मत्वर्थे मासतन्वोः ।४।४।१२८।

॥ * ॥ मासतन्वोरनन्तरार्थे वा ॥ * ॥ 'मासतन्वोरनन्तरार्थे वे'ति वक्तव्यम् । मध्वस्मिन्नस्ति मध्वस्मिन्ननन्तरमिति[2] वा मधव्यः । माधवः । ॥ * ॥ लुग-

प्र.] शर्कराभिः पद्य इति प्रयोगाभावादित्यर्थः । एवं चाऽधनुषेत्यपि न वक्तव्यम् । अन्ये त्वाहुः-धनुषा करणविशेषेण करणमात्रं लक्ष्यत इति सर्वत्र करणे प्रवर्त्तते ॥ [विध्यत्यधनुषा]

गृह । गृहपतिर्यजमानः । यस्मिन्निति । यजमानेन पत्न्या च ये यागविशेषाः क्रियन्ते ते पत्नीसंयाजास्ते च गार्हपत्य एव क्रियन्ते न दक्षिणाग्नौ ।

अथवेति । स च मन्त्रो गार्हपत्यविषय एव ॥

मत्वर्थे । अनन्तरार्थे वेति । वाशब्दः समुच्चये । मत्वर्थे मासतन्वर्थविशेषणेऽपि प्रत्ययोऽनन्तरार्थेऽपीत्यर्थः । **मधुरिति ।** मधु विद्यतेऽस्मिन्, नभांसि विद्यन्तेऽस्मिन्, तपो विद्यतेऽस्मिन्निति यतो लुक् । नभःशब्दोऽत्राऽभ्रवाची । अत्र नभस्तप इति नपुंसकत्वं

उ.] **विध्यत्य । अकरणेनेत्यस्य**-करणाऽयोगेनेत्यर्थः । **प्रधानस्याऽत्रेति ।** नन्वाख्याते क्रियायाः प्राधान्येऽपि तद्धिते साधनप्राधान्यादिदमयुक्तं, कारकांऽशे गुणभूतक्रियाया अपि नित्यसापेक्षत्वेनाऽदोषात् । अत एव 'कृतपूर्वी कट'मित्यादि सिध्यति । प्रत्ययार्थत्वात्तु 'प्रधानस्ये'इत्युक्तमुपाध्यायैः । इदन्तु बोध्यं-प्रत्ययान्तयोगे न तृतीया, तदर्थम्प्रति करणत्वाऽभावस्य करणसंज्ञाऽभावस्य च 'कर्त्तृकर्मणो'रिति सूत्रस्थभाष्यसंमतत्वात्, विग्रहकालिककरणत्वमादाय तु करणत्वव्यवहार इति ॥ [विध्यत्यधनुषा] ॥

गृहपतिनासं । ननु गृहपतिरग्निविशेषस्तेन संयोगो गार्हपत्यस्यैवेति कथं दक्षिणाऽग्नौ प्राप्तिरत आह-**यजमान इति ।** स च गार्हपत्य इव दक्षिणाग्नावपि कार्याणि करोतीति तेनाऽपि स संयुक्त इति भावः । प्रकर्षगतेर्मन्त्रविशेषस्य वा ग्रहणे बीजाऽभावादाह-भाष्ये-**अथ वा संज्ञायामिति ।** [**गृहपतिना**]

मत्वर्थे मास । मासतन्वर्थविशेषणेऽपीति । सामान्यस्य विशेषम्पति विशेषण-

१ इतिरहितः पाठः क्वचित् । २ 'मध्वनन्तर'मिति पाठा० ।

कारेकाररेफाश्च प्रत्ययाः ॥ * ॥ **लुगकारेकाररेफाश्च प्रत्यया वक्तव्याः । लुक्- मधुः । तपः । नभः** ॥ अकारः-**इषः । ऊर्जः** ॥ इकारः-**शुचिः** । रेफश्च-**शुक्रः** ॥

वसोः समूहे च ।४।४।१४०।

॥ * ॥ अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् ॥ * ॥ **अक्षरसमूहे छन्दस उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । 'ओ श्रावये'ति चतुरक्षरम् । 'अस्तु- श्रौष'डिति चतुरक्षरं, ये यजामहे'इति पञ्चाक्षरं, यजेति द्व्यक्षरं, द्व्यक्षरो 'वष'ट्कारः । एष वै सप्तदशाक्षरः छन्दस्यः प्रजापतिर्यज्ञमनुविहितः** ॥

॥ * ॥ छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ **छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुप- सङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । हस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसव्यैः** ॥ * ॥ अग्निरीशे वसव्यस्य ॥ * ॥ **अग्निरीशे वसव्यस्योपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ तत्तर्हि उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यं ? ॥ न कर्त्तव्यम्** ॥ * ॥ स्वार्थविज्ञानात्सिद्धम् ॥ * ॥ **स्वार्थ- विज्ञानात्सिद्धमेतत् । वसव एव वसव्याः पान्तु** ॥ * ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्या[2]ध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ पादोऽध्यायश्च चतुर्थः समाप्तः ॥ * ॥

प्र.] छान्दसत्वात् । **इष इति** । एषणमिट्, साऽस्मिन्नस्ति । ऊर्गस्मिन्नस्ति । शोचनं शुक्, साऽस्मिन्नस्तीति प्रत्ययाः । शुक्र इत्यत्राऽयस्मयादित्वाज्जश्त्वाभावः ॥ **[मत्वर्थे मास]**॥

वसोः । अक्षरसमूह इति । अक्षरसमूहवाचिनश्छन्दःशब्दाद्यत्प्रत्ययः । **ओश्रा- वयेति** ।-अक्षराणि गण्यन्ते । **स्वार्थविज्ञानादिति** । वसोरिति योगविभागः कर्त्तव्यः । तेन स्वार्थे भविष्यतीत्यर्थः ॥ * इति श्रीमदुपाध्यायजैय्यटपुत्र**कैय्यट**कृते व्याकरण- महाभाष्य**प्रदीपे चतुर्थस्य** अध्यायस्य **चतुर्थे** पादे **प्रथम**माह्निकम् । पादोऽध्यायश्च समाप्तः *

उ.] त्वादिति भावः । ननु लुकि विशेष्यनिघ्नतया पुंस्त्वं स्यादत आह-**नपुंसकत्वमिति** । वार्त्तिके **बाहुलकाद्र** इति समुदायनिर्देशेऽपि इफः कृतः । क्वचित्तु-'रशब्दाश्च प्रत्यया' इति पाठः ॥ **[मत्वर्थे मासतन्वोः]**

वसोः स । ननु 'छन्दः' शब्दस्याऽक्षरसमूहवाचकत्वात्ततस्तत्र प्रत्ययविधानाऽनुपपत्ति- रत आह-**अक्षरसमूहवाचिन इति** । अक्षरसमूहे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकादिति वार्त्ति- कार्थः । प्रत्ययस्तु स्वार्थे इति भावः । भाष्ये-**प्रजापतिः** । प्रजापतिदृष्ट इत्यर्थः । **पृणस्वेति** । पृणातिः-पूरणकर्मा । स्वार्थे यतो विधानाऽभावादाह-**योगविभाग इति** । वस्तुतः स्वार्थिकप्रकरणे एषामुपसंख्यानं कर्त्तव्यं, यत्प्रत्यय उपसङ्ख्येयो वेति भाष्यार्थ इति पञ्चमे वक्ष्यते ॥ **[वसोः समूहे]** ॥

* इति श्रीकालोपनामक**शिवभट्ट**सुत**सती**देवीगर्भज**नागोजीभट्ट**कृते, भाष्यप्रदीपोद्द्योते **चतुर्थोऽध्यायस्य** चतुर्थे पादे **प्रथम**माह्निकम् ॥ पादोऽध्यायश्च **चतुर्थः** समाप्तः *

अत्राध्याये **आह्निकानि नव** ॥ ९ ॥

---

१ 'वसव्यस्येत्युपसंख्यानं' इति **पाठान्तरम्** । २ चतुर्थाध्यायस्येति पा० ।